

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513
IASJ 0000 0001

DİL

VƏ

ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

2(110)

Jurnal
1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır

BAKİ - 2019

<i>DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ</i>	5-200
Ə. ABBASOV, R. QULIYEV. Nəsimi üslubunda sakral leksika.....	5
G. AĞAYEVA. Komponentlərdə fitonimlər olan frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətləri.....	8
A. DADAŞOVA. Alman dilində halların işlənməsində müşahidə edilən yayınmalara dair.....	11
E. BABAYEVA. İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik yolla yaranan mürəkkəb fitonimlər.....	14
A. ƏMİRASLANOVA. Somatizmlərin frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında rolu və struktur-semantik xüsusiyyətləri.....	18
N. ƏSGƏROVA. Frazeoloji vahidlərin tərcüməsi məsələləri.....	21
L. MƏMMƏDOVA. Fars dilində ərəb mənşəli koloristik leksika.....	23
R. MÜRSƏLOV. “3” say tərkibli frazeoloji vahidlərin struktur - semantik xüsusiyyətləri.....	28
N. ORUCOVA. Sintaktik yolla yaranan sözlər.....	31
H. СЕИДОВА. Разновидности иллокутивных актов благопожелания во французском языке.....	34
H. VƏKİLOVA. Şifahi ədəbi dildən mülki ədəbi dilə gedən yol.....	37
L. A. ЛЕКПЕРОВА. К вопросу о сложных словах и словосочетаниях.....	40
S. ABBASOVA. Heydər Əliyev nitqində xəlqilik.....	43
S. AĞAYEVA. İngilis və Azərbaycan dillərində terminoloji qatın zənginləşmə prosesi haqqında.....	46
Ü. DADAŞOVA. Çoxmənalı frazeoloji vahidlər və onların struktur-semantik xüsusiyyətləri.....	49
Y. А. ЛИЕВА. Пепелача значений фразеологизмов и экспрессивность пепевола.....	52
K. MƏMMƏDOVA. Sləng sözlərin kütləvi informasiya vasitələrində istifadəsi.....	55
S. QULIZADƏ. Особенности ударения префиксальных согласных прилагательных.....	60
S. RƏHMANOVA. Türk dilinin leksik-semantik təşəkkülü.....	63
A. ŞAHVƏDOVA. Aktual üzvlənmənin əsas əlamətlər.....	66
G. MIRZƏYEVA. Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirində sinonimik cərgə.....	69
Z. BAĞIRZADƏ. Ritorika və koqnitiv stilistika.....	72
S. ABASOVA. Yusif Seyidov və söz sənətkarlığı.....	75
F. ALLAHVERDİYEVA. Müasir ingilis dilində intonasiya və onun funksiyalarının variativlik yaratma qabiliyyəti.....	79
X. MANAFLI. Ana dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparən ziyalılar.....	83
S. SADIQOVA. Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən ədəbi dildə arxaikləşmiş iş feilləri.....	87
S. QULIYEVA. Terminologiyanın bəzi müasir aspektləri haqqında.....	91
G. MƏMMƏDOVA. Standart amerikan ingiliscəsinin fonoloji xüsusiyyətləri.....	94
P. ƏZİZOVA. Linqvistikada mətn anlayışı.....	97
V. AĞAYEVA. Azərbaycan ədəbi dili tarixi və onundövrəşdirilməsində Tofiq Hacıyev mərhələsi.....	100
R. ƏHMƏDOVA. İngilis dilində alınma sözlərin vurğu fərqliliyi.....	105
F. RZAYEV. Naxçıvanda yaşamış partagen prototürkleri ilə bağlı etnoykonimlər.....	108
S. HÜSEYNOVA. Cümlənin informativliyi və kontekstual mənasının formalaşmasında sintaktik təkrarların rolu.....	111
S. SADIQOVA. Türk dillərinin müəvvisəli fonetikasi.....	114
T. NAĞIYEVA. M. Füzulinin qəzəllərində tərkibi feillər və onların müasir dildən fərqli xüsusiyyətləri.....	118
R. BAĞIROVA. Alman və Azərbaycan dillərinin leksik sistemlərində partisip problemi.....	122
C. MAMEDOVA. О структурных типах сложного синтаксического целого.....	126
A. MƏMMƏDLİ. Dənışıq aktı nəzəriyyəsinə C. R. Syörl yanaşması.....	130
R. HÜSEYNOVA. Qədim ingilis dövründə keçmiş zamanın ifadəsi.....	133
S. CƏLİLOVA. Məhəmməd Füzuli: Sözüün zirvəsində, dilin xidmətində.....	137
M. YUSUBOVA. Özgə nitqinin semantik struktur – funksional və struktur tipləri.....	142
E. ALLAHVERDİYEV, A. ALLAHVERDİYEVA. Qloballaşma şəraitində xarici dillərin təsiri.....	145
G. KƏRİMOVA. Müasir ingilis dilində işlədilan un- və mis- doğma feli prefikslərin leksik-semantik xüsusiyyətləri.....	147
L. MƏMMƏDOVA. Fars dilində nitq hissələrinin funksionallığı.....	151
K. МИНГАДЖИЕВА. Названия природных явлений в русской паремииологии.....	155
G. MUSTAFAYEVA. Инэилис дилиндян Азярбайжан дилиня тяржцмянин бязи грамматик яасларьна даир.....	159
H. OPUDJEVA, L. AXUND-ZADE. Вид как самостоятельная категория глагола в современном английском языке.....	162
S. RƏHİMOVA. Dildə predikativlik anlayışı və onun qrammatik ifadə vasitələri.....	165
N. SEYİDZADƏ. Azərbaycan və ingilis dilləri tapmacalarında terminoloji leksika.....	169
Э. КЕРИМОВ, X. ТАГИЕВА. О некоторых особенностях проявления русской ментальности в языке и речи.....	174
A. EYUBOVA. Nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizmi.....	177
İ. ƏMİROVA. Azərbaycan bədii mətnlərində “meşə” konseptinin ritorik aspekti.....	181
Ə. MƏMMƏDOVA. Müasir fars dili seqmentasiyasında qovuşuq (afrikat) samitlərin fonetik səciyyəsi.....	185
S. MƏRDANOVA, Ş. ABASOVA. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Mirzə Fətəli Axundzadənin rolu.....	188
T. ƏKBƏROVA. Ərəb ədəbi dilində köməkçi feillər və onların təsnifat prinsipləri.....	191
M. QƏHRƏMANOVA, D. QULIYEVA, Sifət haqqında ümumi məlumat.....	194
L. MAMEDOVA. Функционирование сложносочиненных сопоставительных предложений.....	197
<i>ƏDƏBİYYAT SUNAŞLIQ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ</i>	201-314
F. HACIYEVA. Tomas Pinçon romanları intellektual nəsrin nümunəsi kimi.....	201
F. MƏMMƏDOV. Təhlükəli və «avam» Qurbanəli bəy.....	204
N. HƏKİMOVA. Xalq təbabətində qorxunun aradan götürülməsi yolları.....	208
P. MƏMMƏDOVA. Nəsimi yaradıcılığında dövrün mənavi-əxlaq və fəlsəfi-estetik problemlərinin əksi.....	211
S. QAFAROVA. Gözəllikləri görün gözlər.....	215
Y. ABDULLAYEVA. Con Faulzun romanlarında bədii eksperimentlər.....	219
A. MƏMMƏDOVA, S. MƏMMƏDOVA. Ə. Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” faciəsinin dil və üslub xüsusiyyətləri.....	224
Ş. FƏTƏLIYEVA, S. HƏSƏNOVA. Füzuli yaradıcılığının çoxcəhətli və zəngin xüsusiyyətləri.....	228
Ə. BAŞŞƏLİYEYEV. Türkmən ədəbiyyatında Səməd Vurğun mövzusu.....	231
S. MƏMMƏDOVA. Əzizə Cəfərzadə hekayələrində folklor mövzusunda qələmə aldığı hekayələr.....	236
M. YAĞUBOVA. А.А.Фет и Восток.....	239
D. ADILOVA. Bir daha Mehdi Hüseynin povestləri haqqında.....	243
	247
	250

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

F.ATAYEV. Qərb aşiq mühitinin sənət qaynaqları, tarixi səciyyəsi və Göyçə aşiq məktəbi.....	253
B. İSGƏNDƏROV. Mövsüm Nəğmələrində bəzi etnoqrafik cizgilər.....	256
R. VƏLİYEV. “Kitabi-dədə Qorqud” və “Beovulf” dastanlarında qəhrəman obrazının tipologiyası.....	260
X. BABYEV. Qətran Təbrizinin mədhiyyələrində İlahi qüdrət və Peyğəmbərlər haqqında qissə motivlərinə müraciət.....	269
F. VƏLİYEV. Ariflik dərəcəsinə çatmaqda eşqin rolu.....	268
A. АЛИБАЛЕ, Ф.Гойя – эмоциональный выразитель своего времени в прозе Л.Фейхтвангера, М.Формана и Ж.К.Карьера.....	270
T. MƏMMƏDOVA. Ölən dünyam romanında mənaviyyat məsələsi.....	274
A. ZEYNALOVA. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-mədəni durumu və mövcud ədəbi proseslər.....	276
L. ŞƏRİFOVA. Zərdüşt və “Avesta”nın Şərq və Qərb düşüncə tarixində mövqeyi.....	279
C. MƏMMƏDZADƏ. Foruğ Fərruxzadənin fəlsəfi lirikası.....	282
G. MƏMMƏDOVA. Uşaq ədəbiyyatında kumulyativlik və onun ritual-mifoloji əsasları.....	285
N. MƏMMƏDOVA. 60-ci illərin ədəbi prosesində Məsud Əlioğlu'nun yeri və mövqeyi.....	288
T. MƏMMƏDOVA. Aşiq Ələsgər və Borçalı aşiq mühiti.....	292
M. MUSTAFAYEV. Romantizmin fəlsəfi və ədəbi-nəzəri aspektləri.....	295
T. ƏLİYEV. Ələviyyə Babayevanın uşaq hekayələri.....	299
S. DADAŞOVA. Avropa Rönessansının səbəb və aspektləri.....	301
T. MİRZƏZADƏ. Qrem Svift yaradıcılığında tarixin yenidən mətnləşdirilməsi (“Su diyarı” romanı əsasında).....	305
V. NƏBİYEV. Meri Styuartın əsərlərində tarixin bədi əksi.....	308
N. İSAYEV. Aşiq Ələsgərə həsr olunmuş aşiq şeirlərinin bədi-estetik səciyyəsi.....	312
Ж. МАМЕДОВА, С.Г.Асадулаев об истории возникновения и утверждения метода социалистического реализма.....	315
G. ABDULLAYEV. İdişdilli ədəbiyyatın əsas inkişaf istiqamətləri.....	318
PEDAQOGİKA-PSIXOLOGIYA, ПЕДАГОГИКА-ПСИХОЛОГИЯ	315-406
C. КЕРИМОВА. Формирование риторических умений на занятиях по культуре речи в высшей школе.....	322
İ. ŞƏMSİZADƏ. Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin orfoepiya və orfoqrafiyasının fərqli xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi.....	324
F. ŞİRİNOVA. Xarici dillərin tədrisinin bəzi metodlardan istifadə.....	327
N. CƏFƏROVA. Sintaksisin tədrisində ədəbi tələffüz üzrə aparılan işlər.....	330
V. TAPDIQOĞLU, M. İBRAHİMOVA. VII sinifdə Azərbaycan dilindən mətn üzrə aparılan təlim-tərbiyə işlərinə dair.....	332
F. ƏLİZADƏ. İbtidai siniflərdə lüğət üzrə işin əhəmiyyəti.....	334
R. HƏSƏNOVA. Mürəkkəb cümlənin tədrisi prosesində istifadə edilən təbiiqi metodlar.....	336
Z. HƏSƏNOVA. Lirik əsərlərin məzmununun öyrədilməsinin əhəmiyyəti.....	338
Y. HÜSEYNOVA. Qoşmaların tədrisində istifadə edilən təlim metodları.....	341
E. MƏMMƏDOVA. İbtidai siniflərdə inşa yazıların aparılması yolları.....	344
M. İSMAYİLOVA. Dialoqda işlənən spesifik kommunikativ vahidlərin ümumi səciyyəsi.....	347
S. MURADOVA. Sosial stratifikasiya nəzəriyyəsi.....	350
N. RAMIZZADƏ, V. QURBANOV. Azərbaycan dil təliminə maraq yaradılmasında dinləmə mətnlərindən istifadə.....	353
S. QASIMOVA. Morfologiyanın leksika ilə integrativ tədrisi.....	356
V. QURBANOV, N. RAMIZZADƏ. IV sinifdə dinləmə mətnləri: təlim məqsədləri, məzmunu və metodları.....	359
K. CƏFƏROVA. Dil vasitələrinin nitqi qavramaya təsiri.....	364
S. NOVRUZƏLİYEV. N. ƏLİYEV. Nitq mədəniyyətinin tədrisində aforizm və hikmətli kəlamların rolu.....	367
A. QULİYEV. Təhsildə demokratik idarəetmə məsələləri.....	370
A. FƏRƏCOVA. Nitqin aydınlığı və onun əsas keyfiyyətləri.....	375
R. BAHADURZADƏ. Professor Bəkir Çobanzadənin Azərbaycan dilinin tədrisinə dair metodiki görüşləri.....	379
N. ƏSƏDOVA. Дидактические основы методики обучения русскому языку в национальной школе.....	382
B. QƏDİMOVA. Azərbaycan dili dərslərində nitq inkişafı və üslubiyyatın tədrisi metodikası.....	385
S. KADİYEVA. Multikultural təhsil dövlət siyasətinin modeli kimi.....	389
K. HƏSƏNZADƏ. Xarici dillərin öyrənilməsi zamanı şifahi nitqin tədrisi problemləri.....	392
Ə. ƏLİYEV. İngilis dili dərslərində yazının şifahi nitq bacarıqlarının inkişafında rolu.....	395
S. HEYDƏROVA. Pedaqoji qiymətləndirmədən istifadənin istiqamətləri.....	397
F. ŞİRİNOVA. Развитие навыков академического письма у студентов.....	404
T. MEHTIYEVA. Using short stories in efl classes.....	407
J. SALMANOVA. Şifahi nitqin öyrədilməsində qrammatik çalışmalardan istifadə yolları.....	407
JURNALİSTİKA - ЖУРНАЛИСТИКА	407-411
A. VƏLİYEV. “Kaspi” qəzetində hadisə və faktlara təhlili münasibət.....	412
MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ	412-473
P. QAÇAYEV. Əsərin dilinin bədiilik baxımından öyrədilməsi imkanları.....	416
T. SARIYEV. Hekayə janrının Orta məktəbdə tədrisi.....	418
A. TAĞIYEV. Fəal təlimdə istifadə olunan iş formalarının əhəmiyyəti və təlim imkanları.....	420
İ. ƏLİYEV. Saytərkibli frazeoloji birləşmələrdə kəmiyyətin ifadə formaları.....	422
Z. ZEYNALOVA. Psixologiyada istedad və şəxsiyyət anlayışı.....	424
X. MƏMMƏDOVA. Alman dilində işlənən türk mənşəli alınma sözlərin üslub xüsusiyyətləri.....	426
G. HÜSEYNOVA. İngilis dilində vasitəli və vasitəsiz nitqin işlədilməsi.....	428
S. ƏLİYEV. Azərbaycan ədəbiyyatında felyeton ənənəsi.....	430
Л. ГУЛИЕВА, Э. ПЗАЕВА. Первый ректор-азербайджанец Таги Шахбази.....	433
A. HƏSƏNOVA. Siyasi diskurs anlayışı və siyasi diskursda deyətklərə dair.....	435
A. SAFIKHANOVA, V. ABIYEV. How to teach English phonetics to the students.....	438
A. QASIMOVA. Hüseyn Arifin “Dilqəm” poeması.....	441
S. ALLAHVERDİYEV. Müasir təhsil: müəllim-tələbə münasibəti.....	444
A. MƏMMƏDOVA. Çarlz Dikkensin həyat və yaradıcılığı.....	447
S. VƏLİYEV. Ernest Hemingway: yeni nəsr və müasir insan.....	450
E. ƏHMƏDOVA. English synonyms-I.....	453
N. ABDURAHMANOVA. Hüseyn Kürdoğlu yaradıcılığında vətənpərvərlik.....	456
A. BƏŞİROVA. Tabeli mürəkkəb cümlə strukturunda komponentlərin yerdəyişməsi.....	458
L. CUMAYEV. Mətnin mental modelləri.....	460

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

A. QARAŞOVA. Tərcümə uyğunlarının növləri, onların tərcümədə rolu və tətbiqi.....	463
S. RƏHMANOVA, S. QƏHRƏMANOVA. Alman və Azərbaycan dillərində sadə cümlənin funksional xüsusiyyətləri.....	467
K. SALMANOVA. Layla və oxşamalarda fonetik dialektizmlərin üslubi funksiyaları.....	471
K. QURBANOVA. Qeyri-verbal kommunikasiya üsullarının mahiyyəti, yaranma tarixi və nitqdə rolu.....	474
N. RAMIZZADƏ, V. QURBANOV. Azərbaycan dil təliminə maraq yaradılmasında dinləmə mətnlərindən istifadə təcrübəsinə dair <u>YUBİLYARLAR-ЮБИЛЯРЫ</u>	474-476
M. MEHDİYEVƏ. Professor Zərifə Budaqova – 90.....	

Abbasov Ədalət¹, Quliyev Rəhman NƏSİMİ ÜSLUBUNDA SAKRAL LEKSİKA

Mövzunun mahiyyətinə keçməzdən əvvəl, ümumiyyətlə, bu cür problemin həlli istiqamətində araşdırmanın məqbul və uğurlu alınması üçün aşağıdakı tədqiqat üsullarından faydalanmaq daha münasib hesab edilir:

1. Hər hansı bir söz ustasının yaradıcılığından məqsəduyğun nümunələr seçməklə, fikrini əsaslandırmaq.
2. Söz sənətkarlarının dilinin tədqiqini zamanın ədəbi-bədii mühitinin meyarlarına müvafiq araşdırmaq. Daha dəqiq desək, dövrün dil və üslub xüsusiyyətlərini nəzərə almaq.
3. Həmin dövrdə hakim dil funksiyasını yerinə yetirən dillərin obarigen dilə təsir dərəcəsinin nəzərə alınması. Alınma leksikanın istifadə dairəsinin müəyyənləşdirilməsi.
4. Dövrün ictimai-siyasi mühitinin ədəbi-bədii və bütövlükdə dil mühitinə münasibətinin dəqiqləşdirilməsi.

Problemin həllinə yanaşma tərzini bu istiqamətdə yönləndirsək ilk növbədə, XIII-XIV əsrlərdəki mövcud tarixi-ictimai şəraitin dəyərləndirilməsini də nəzərə almalıyıq. Çünki bu da bir gerçəkdir ki, zamanın ictimai-siyasi prosesləri öz sənətkarının dünyagörüşünə, təfəkkürünün inkişafına təsirsiz qalmır.

Nəsiminin yaşadığı illərdə Yaxın Şərqdə xalq üsyanları və təriqətlərinin geniş yayılmasının dünyagörüşünə də təsirsiz ötüşməmişdir. Gənc şeia hələ mədrəsə tələbəsi ikən şərqdə gedən bu fikir mübarizəsinin başçılarından “ənəlhəq” (mənamə allah) dediyi üçün X əsrdə Bağdad şəhərində dara çəkilmiş Həllac Mənsur Hüseyninin fikirlərini daha çox bəyənmiş və eyni zamanda, Ərdəbildə geniş təbliğat aparmaqda olan səfəvilərin dini görüşlərinə də rəğbət bəsləmişdir. Ona görə də ilk şeirlərini Hüseyni təxəllüsü ilə yazmışdır. Belə şeirlərdə panteist fikirlər əsas yer tuturdu.

Təbii ki, belə bir tarixi şəraitin canlandırılması və təbliği Şərqi aparıcı dilləri olan ərəb-fars dilləri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Şairin lirikasından məlum olduğu kimi o, ərəb-fars dillərini də bu dillərdə bədii əsərlər yaradacaq səviyyədə mükəmməl bilmişdir.

Bu araşdırma meyarlarının tətbiqi, şübhəsiz, problemin məqsədyönlü həlli üçün bir töhfə ola bilər.

Nəsiminin lirikasından çıxış etməklə bu tədqiqat istiqamətləri ilə əlaqədar maraqlı və qənaətbəxş mülahizələr söyləmək mümkündür. Nəsiminin yazıb-yaratdığı dövr anadilli poeziyamızın yeni bir dil mühitinə qədəm qoyduğu, mükəmməl inkişaf xətti götürdüyü tarixi şəraitə təsadüf edir. Şairin yaşadığı XIV əsr mövcud ictimai-siyasi hadisələrin milli zəmində canlandırılmasına stimulaşdırıcı idi. Bu tarixi şərait də özlüyündə anadilli ədəbi mühitin təşəkkülünü daha da gücləndirirdi. XIV yüzillik özündən əvvəlki yüzillikdən mövcud mənbələrə əsasən doğma dilimizdə yalnız bir qəzəllə fərqlənsə də, həmin dövr müəyyən inkişaf mərhələsi olaraq tanınırdı.

Cəsarətlə deyə bilərik ki, şeir dili sadəcə ana dilində inkişaf etməklə məhdudlaşmırdı, eyni zamanda anadilli forma və məzmun rəngarəngliyi ilə orijinal xarakter kəsb etmişdi. Anadillişeir mühitinin təşəkkül mərhələsinin formalaşdığı bir dövrdə yaradıcılığa başlayan mütəfəkkir şair ədəbi dilimizi olduqca yüksək inkişaf zirvəsinə və zəngin poetik səviyyəyə qaldırdı. Şairin bu xidmətləri sırasında bir çox özünəməxsusluqlarla yanaşı, sözün semantik məna rəngarəngliyindən, geniş istifadə imkanlarından məqsədə müvafiq istifadə istedadının olmasıdır. Bu məqamda bir şeyi də etiraf etməliyik ki, bir çox zaman sənətkarları kimi, o da öz dövrünün övladı idi. Bu baxımdan onun əsərlərinin dilində obyektiv surətdə mövcud olan ədəbi dilin bütün xüsusiyyətləri öz inkişafını tapmışdır (1, s. 93).

Ədəbi dilimizin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda açıq şəkildə görürük ki, Azərbaycan ədəbi dilimizin XIV əsr mərhələsinin də mühüm əlamətləri onun danışq-folklor üslubuna yaxın olması idi. Bu ədəbi dilin lüğətini nəzərdən keçirdikdə həm forma, həm məzmunca xalq dilinə yaxın olan söz və ifadələr çoxdur. Xalq danışq dilinin təbiiyyəti və şirinliyi bu dövr poeziyasında aydın tərzdə təzahür edir. Dilimizin bu mərhələsinə məxsus bu səciyyəviliyi Nəsiminin dilində açıq şəkildə görmək mümkündür:

Ləblərin qəndinə şəkər dedilər,
Cani-şirinə gör nələr dedilər.
Dedilər kim, dəhanı yoxdur onun,
Bixəbərələr əcəb xəbər dedilər.
Samə bənzətdilər qarə saçını
Arizin nurinəsəhər dedilər.

Bu bədii nümunə altı əsr bundan əvvəl deyilsə də, çağdaş nitqimizin bir parçası olaraq anlaşılır, söz və ifadələr, bəzi fonetik vəziyyətləri istisna etsək, demək olar ki, bu günkü canlı danışqımızda istifadə olunan leksik vahidlərdən o qədər də fərqlənmir.

Nəsiminin poetik müstəvidə dilimizdə mövcud olan məzmunun bütün növlərindən istifadə etməsini stimullaşdıran da məhz şeirlərində xalq danışq dilindən bol-bol bəhrələnməsidir. Yuxarıda göstərilən bədii nümunədə təkcə üç söz (ləb, dəhan, ariz) ümumxalq danışığı üçün yaddır. Dodaq mənasında işlənən **ləb**, ağız mənasını bildirən **dəhan**, yanaq mənasını ifadə edən **ariz** sözü dövrün tələbinə uyğun şeir dilinin obrazlı ifadə vasitələrini təşkil edir.

Nəzərə alsaq ki, XIV və ondan sonrakı yüzilliklərdə daha çox dəri (poeziya) dili kimi tanınan fars dili şeirin ekspressiv estetikası sayılırdı, o halda Nəsimi dilinin lüğət tərkibinin də belə leksik ifadələrlə zəngin olmasını normal hesab etmək olar.

Nəsiminin hürufiliyi təbliğ edən elmi-fəlsəfi qəzəllərindəki simvolik işarələr, Quran ayətlərinə istinad edərək

¹ 1). ADPU-nun “Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası” kafedrasının f.ü.f.d., dosenti, 2) Bakı Mühəndislik Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyat” kafedrasının müəllimi

töhfə yaratma xüsusiyyətləri nisbətən çətin izafət tərkibləri nəzərə alınmazsa, əsərlərinin dili sadə və anlaşıqlıdır. Ərəb və fars dillərindən alınma sözlərin bir çoxu bu gün ədəbi dilimizdə işlənən leksik vahidlərdən fərqlənir” (12, s. 44).

Söz sənətkarlarının üslubunda (dilində) bədii ustalığın mühüm təzahürlərindən biri də xüsusi niyyətlər üçün sözün gizli mənasından məharətlə istifadə etmə bacarığıdır. Əslində ədəbi-bədii üslub mühitində buna mətnaltı ifadə üsulu, yaxud da fikrin üstüörtülü (poetik) ifadə vasitəsi də deyilir.

Belə ədəbi priyomdan Nəsimi də geniş şəkildə istifadə etmişdir. Həm də bu üsulun Nəsimi yaradıcılığında tətbiqi məqsədi digər söz ustalarının eyni ifadə mexanizmindən xüsusi tərzdə fərqlənir. Şair sözün bu gizli mənasından adi məqsəd üçün, yəni obrazlılığı təmin etmək və ya fikrin bədii semantik estetikasına diqqət çəkmək niyyəti ilə deyil, rəsmi dini görüşlərə qarşı duran yeni dini fəlsəfi təriqətlər (təşkilatlar) müstəvisində gedən mübarizələrə ictimai münasibət, siyasi rəy bildirmək amalı ilə istifadə etmişdir.

Fikrimizi əsaslandırmaq niyyəti ilə şairin yaradıcılığından aşağı verilən bədii parçaları təhlil etsək, daha doğru olar:

Təkrar gər alarsa qamurəxtini rəvadır,

Çün qafilədə bir kişi bidar bulunmaz.

Nəsimi bu şeirində demək istəyir ki, insanlar ikiüzlü və riyakardırlar. O göstərir ki, əyninə cübbə geyib, başında çalma gəzdirenlərin mində biri də xalqın, vətənin mənafeyini düşünür; onlar öz şəxsi mənfəətlərini hər şeydən üstün tuturlar. Buna görə də belə adamların başlarına papaq qoymağa haqları çatmır:

Hər kişidə bir cübbəvüdəstar olur, amma

Mın başda biri layiqi-dəstarbulunmaz.

Şairin digər qəzəllərindən fərqli olaraq, burada ictimai-siyasi hadisələrə münasibətinə bir işarə özünü göstərir. Müstəmləkəyə və zülmə qarşı xalqı səfərbərliyə almaq, onu tənqid məqsədilə oymaq meyli daha güclüdür.

Burada “layiqi-dəstar” və “cübbəvüdəstar” ifadələrinin sakral (gizli), semantikasını fikrin üstüörtülü çatdırılmasında xüsusi rola malikdir.

Bu cür üslubi keyfiyyət şairin rəngarəng mövzularda qələmə aldığı qəzəllərində çeşidli məqsədlərə xidmət edir.

“Altı yüz il öncə yaşayıb yaratmasına baxmayaraq, Nəsimi bihim indiki ədəbi dilimizdən güci fərqlənən bir dildə danışır, öz xələfləri ilə söhbət edir. Bu isə Qazi Burhanəddin, Həsənoğlu, Xətai, Füzuli, Vaqıfla birlikdə Nəsiminin də çağdaş ədəbi dilimizin yaradıcılarından biri olduğunu, bu dilin beşiyi başında öz “quş dili” ilə şirin layla çaldığını göstərməkdədir” (4, s. 8).

Nəsimi yaradıcılığı başqa klassik sənətkarlarımızda olduğu kimi yeni ictimai-fəlsəfi məzmun və yüksək sənətkarlığı ilə seçilir. İctimai-fəlsəfi ideyaların formalaşmasına, fikirdəki dərin mənanın, simvolik münasibətin təzahüründə Sakoral leksikanın əhəmiyyəti nəzərə cərpacaq dərəcədə böyükdür:

Dün gecə bir dilbər ilə eyşimiz məmur idi,

Lakin ol xünxarə gözlər uyxudan məmur idi.

Həmnəşin idi Nəsimi dün gecə bir yar ilə,

Könlü şadüvəxti xürrəm, məclisi pürmür idi.

Nümunənin mətn məzmununa, diqqət etdikdə zahirən aşiqanə məzmun xarakteri daşdığı aşkarca görünməkdədir. Mətnə sevgi hissələri ilə dolu bir qəlbin vüsala yetməsi və bundan məmnun olması, zamanının nikbin keçməsi və s. məzmununu doğuran bədii ədəbiyyatda, aşiq-məşuq rəmzi kimi sabitləşən “bilbər” leksikasıdır.

Nəsiminin avtobioqrafik taleyi ilə tanış olan çağdaş oxucu “dilbər” sözü altında əslində şairin öz müəllimi və mürşidüFəzllah Nəsimini nəzərdə tutduğunu dərk edir.

Nəsimi poeziyasının əsas lirik qəhrəmanı hər şeyə qadir olan kamil insandır. Bu mənada Nəsimi “sənətini, bütövlükdə insan gözəlliyinə, insan qüdrətinə heyranlıqla dolu bir him adlandıranlar” yanılmamışlar. Lakin bu müqəddəs, ülvi hissələrə layiq olmaq şərfi hər insana nəsbət deyil, təkə daxilən saf olan, özünü dərk edən insanlar tanrı dərğahına çata bilərlər. Bu yüksək insani hissələrə rəğmən şair kamil insanı “canımın cananəsi” adlandırır, ona etimad etməyin zəruriliyini tövsiyə edir. Kamil insanın bilik və bacarığı, ülviliyi, gözəlliyi qarşısında səcdə etməyənləri düşüncəsiz boş bir beyinə və ruhsuz bənzədir.

Ümumiyyətlə, gözəllik və ülvilik qarşısında pərəstiş etmək Nəsimi poeziyasının məzmununun səciyyəvi əlamətlərini təşkil edir. Şairin lirikasına fəlsəfi məzmun bəxş edən, məhz insan, dünya, kainat haqqında düşüncələridir. Bu cür düşüncələri isə reallığa çevirən mətnaltı mənanın ifadə vasitələrindən biri sayılan sakral leksikadır.

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,

Övhərü-laməkan mənəm, gövnuməkanə sığmazam.

Şair “gövhərü-laməkan” (yeri, yurdu olmayan, yersiz, məcazi mənada allah) leksik vahidinin semantik məzmununu ilə beytin ümumi məzmununu uzlaşdıraraq, belə bir fikir irəli sürür: insan hər iki cahanı özündə sığışdırma bilməsinə baxmayaraq, özü bu cahanə sığışmayan ali bir məxluqdur.

Şair “bilikli insan” mənasını verən “mühütü-əzəm” leksik ifadəsinin mənası altında insanın xariqələr yaradan gücünə işarə edir və bu səbəbdən də insan adı daşması ilə qürur duyduğunu nəzərə çatdırır:

Gərin mühütü-əzəməm, adım adəmdir adəməm,

Tur ilə künfəkan mənəm, mən bu məkanə sığmazam.

Nəsiminin mübarizliyi, ideya mətinliyi onu mərdlik simvoluna çevirmişdir. Bu, onun “Ağrımaz” rədifli qəzəlinə daha parlaq sürətdə görünür. Qeyri-insani xüsusiyyətlərə, dövrün zülm və ictimai haqsızlığına qarşı özünün

münasibətini bu şeirdə də üslubuna xas olan sakral leksika ilə təzahür etdirmişdir:

Soyun, ey murdar sallaxlar, Nəsiminin tənini,
Bunca namərdi görün, bir ər qiyarlar, ağrımaz.

Şair şeirin sonunda zahidlərin fitvası ilə onu soymağa hazırlaşanları “murdar sallax” adlandıraraq haqq yolundan azmış div, şeytan və qanmaz heyvanlara bərabər tutur. Dil və üslub əlamətləri baxımından diqqəti cəlb edən, zəngin ideyalı bir əsər olan bu qəzəlin bütün beytləri mətnaltı, üstüörtülü mənaya malik leksik vahidlərlə zəngindir.

“Azərbaycan dili ləngin poetik vasitələrə malikdir. Bu dilin ifadələri, tərkibləri oynaq, cümlələri ahəngdar və musiqilidir. Şair dilin bu cəhətinə, onun ürəyəyatan, ahəngdar çıxmasına fikir verməlidir” (1, s. 18). Bütün bu keyfiyyətlər Nəsiminin yaradıcılığına vəhdət təşkil edir.

Nəsimi sənətindəki dərin humanizm qlobal-bəşəri mahiyyət daşıyarsa, onun yüksək poetika sənətkarlığı, dilinin şirinliyi və axıcılığı öz doğma xalqına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Dilin estetikası. “Yazıçı”, Bakı, 1985.
2. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda Dil və üslub “Maarif”, Bakı, 1991.
3. Xudiyev N. Azərbaycan dili tarixindən seminar məşğələləri. “Elm və təhsil”, Bakı, 2015.
4. İmaməddin N. Seçilmiş əsərləri, iki cildə, I cild, “Lider”, Bakı, 2004.

Açar sözlər: sakral leksika, semantik məzmun, poetizm, semantik estetika, dini-fəlsəfi təriqət, poetik müstəvi, ekpressiv estetika

Ключевые слова: сакральная лексика, семантическое содержание, поэзия, семантическая эстетика, религиозно-философские науки, поэтическая плоскость, выразительная эстетика

Key words: sacral lexicon, semantic content, poetry, semantic aesthetics, religious-philosophical sciences, poetic plane, expressive aesthetics

XÜLASƏ

Söz sənətkarlarının üslubunda (dilində) bədii ustalığın mühüm təzahürlərindən sayılan xüsusi məqsədlər üçün sözün gizli mənasından Nəsimi də məharətlə istifadə etmişdir. Bu üsulun Nəsimi yaradıcılığında tətbiqi niyyəti fərqlidir. Şair sözün gizli mənasından rəsmi dini görüşlərə qarşı gedən mübarizələrə ictimai münasibət, siyasi rəy bildirmək amacı ilə istifadə etmişdir.

Сакральная лексика в стиле Насими

РЕЗЮМЕ

Насими также умело использовал тайное значение слова для особых целей, считающихся одним из важных проявлений художественного мастерства в стиле слова «художники». Намерение использовать этот метод в создании Насими отличается. Поэт использовал слово «секрет», чтобы выразить общественное мнение и политическое мнение о борьбе с официальными религиозными взглядами.

Sacral lexicon in Nasimi style

SUMMARY

Nasimi also skillfully utilized the secret meaning of the word for special purposes, considered to be one of the important manifestations of artistic skill in the style of the word artists. The intention of using this method in the creation of Nasimi is different. The poet used the word "secret" to express public opinion and political opinion on struggles against official religious views.

RƏYÇİ? Dos.S.Abbasova

KOMPONENTLƏRİNDƏ FITONİMLƏR OLAN FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN
SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dünya dillərinin hər birinin lüğət tərkibində müxtəlif səciyyəli və fərqli semantik və quruluşlu sözlər vardır. Bu qrup sözlərdən bir qismi də vardır ki, onların dilin lüğət tərkibində özünəməxsus yeri və funksiyaları olan bitki adlarını bildirən fitonimlərdir. Fitonimlər isə öz növbəsində cəmiyyətdə əhatəliliyi, funksional fəallığı, orijinallığı, kəmiyyət və məna zənginliyi, semantikasının rəngarəngliyi, insanların həyat şəraiti, məişəti, yaşam tərzini, həmçinin coğrafi relyefindən asılı olaraq adlandırılması və müalicəvi əhəmiyyətli olub-olmaması ilə diqqəti cəlb edir.

Fitonimlər təbii olaraq müxtəlif bucaq altında və yaxud başqa sözlə desək, fərqli parametrlərə görə təsnif oluna bilər. Onlar quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən ibarət ola bilər.

E.Quliyev qeyd edir ki, strukturuna görə Azərbaycan dilində olan fitonimlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən ibarət olmaqla leksik, morfoloji və sintaktik yolla düzəldilir (2, s.10).

Həmçinin dərman bitkisi kimi istifadə olunmasına görə, mədəni və yabani kimi qruplaşdırıla bildiyi kimi, ədviyyat kimi istifadə olunan fitonimlər də vardır.

Bizi əhatə edən aləmdə çoxlu sayda fitonimlər mövcuddur. Bu rəngarənglik hər bir dilin leksik qatında, o cümlədən ingilis dilində fitonimlərin həm çoxluğunu həm də fərqli situasiyalarda istifadə olunmasını, semantikasının dəyişməsinə, metaforlaşmasına şərtləndirir.

Oksford Universitetinin Nəşriyyatının nəşr etdiyi "The Oxford-Dyden Pictorial English Dictionary"-də fitonimləri tərəvəzləri ifadə edən fitonimlər, meyvələr, çəyirdəkli meyvələr, mədəni güllər, yabani əlaq otları kimi qruplaşdırılmışdır və həmçinin ümumi botanika başlığı altında yerdə qalan bütün bitkilər verilmişdir.

Biz bu məqaləmizdə həmin fitonimlərin metaforlaşaraq frazeoloji birləşmə yaratması, yeni semantika yaradıb kontekst daxilində işlədilməsini təhlil etməyə çalışacağıq.

Qeyd etdiyimiz kimi, fitonimlərin qruplaşdırılması fərqlidir, həmin qruplaşmanın biri tərəvəzlərdir. Onlardan biri lüğətdə verilmiş *bean* fitonimidir. Bu fitonimin leksik mənası *lobya*, *maş*, *lobya dənəsi*, *noxud dənəsi* sözbirləşməsi – *horse beans* – *atlı lobyaya*, *coffee beans* – *kofe paxlası*.

Bean – fitonimi metaforikləşərək müxtəlif semantik çalarlıq yarada bilər. Aşağıda həmin fitonimlə bağlı yaranmış frazeoloji birləşmələrin kontekst daxilində işlədilməsini təhlil etməyə çalışaq.

Every bean has its black. - *Hər kəsin çatışmayan cəhəti var, hər şeyin qaranlıq tərəfi var.*

You have had your own time of it, Mr. Syddall, but every bean has its black and ilka (Scotland) every path has its paddle... and it will just set you hence forth to sit at the board end as well, as it did Andrew lang syne (W.Scott).

Siz öz vaxtınızda cənab Siddal nədənsə istifadə etmisiniz, ancaq hər kəsdə çatışmayan cəhət vardır və gölməçəsi olmayan yol yoxdur. İndi lap sonuncu stol arxasında əyləşəcəksən, necə uzun müddət illər boyu Andrey əyləşirdi.

Kontekstin tərcüməsindən göründüyü kimi *bean* fitonimin leksik mənası birləşmədə açıq görünməyə də implit şəkildə metaforlaşmada bunu hiss etmək çətin deyildir, çünki həmin fitonimin *atlı lobyaya* və yaxud *lobyaya* anlayışını ifadə etməsi bunu bizə başa salır, ona görə ki, *lobyaya* ağaca dırmaşanda və yaxud iri yarpaqları olduğundan həmin bitkinin yarpaqları arasında hər şeyi adi qaydada görmək mümkün olmur. Kontekstdə də Siddal bəzən öz hərəkətlərinə diqqət yetirmədiyindən həmin frazeoloji birləşmənin qeyd olunan semantik çalarlığını biz görə bildik. Danışiq dilində başqa bir birləşmə vardır *full of beans* - *alovlu at*.

The horses looked fresh and full of beans. - *Atlar alovlu idi, onlar gümrah və yorğun deyildilər.*

A felloo like young Harbinger of course, he understood-versatile "full of beans", as he expressed it to himself in his more confidential moment... (J.Galsworthy) - *Cavan Harbinger onun üçün enerjili, həyatsevər idi, onda diri-başlıq, cəldlik olmasını Lord Vellis təyin etdi.*

/He enjoyed his trip and arrived in the pink and has been full of beans ever since!/- (Onun səyahəti olduqca maraqlı idi. Peni bu səyahəti çox yaxşı başa vurdu və o vaxtdan gümrah və şəndir.

Bu kontekstlərdə isə metaforlaşma tamamilə başqa bir istiqamətdə getmişdir. Bəllidir ki, *lobyaya* fitonimi çox sürətlə boy atır və məhsulun sonuna qədər yarpaqları yaşıl olur və həmişə inkişafda olur, məhz bu semantik komponentinə görə metaforlaşma belə istiqamətdə getmişdir, bənzətmə tamamilə qanunauyğun şəkildə ingilisdilli insanlar üçün adi bir hal kimi baş vermişdir.

Spill the beans. - *sirri vermək, sirri ağzından qaçırmaq*

The instant the words were out of my mouth I realized that I had... "spilled the beans". - *Mən bu sözləri ağzımdan çıxarmamış, anladım ki, sirri açmışam.*

The man himself is more than happy to spill the beans about how he goes about capturing a memorable guitar sound on tape. - *Kişi özünü daha çox xoşbəxt hiss edirdi ona görə ki, onun maqnitofonda yadda qalan səsinin qəbul etməsinə valeh olması sirrini yaymışdı.*

Bu birləşmə kontekst daxilində okazional vəziyyətdə pozitiv qiymətləndirmə semantikasını özündə birləşdirir.

She might just decide to kill you, in case you spill the beans. - *Əgər sən sirri açsan, yayasan, yəqin ki, o sizi öldürmək qərarını verəcək.*

² ADU

Bu kontekstdə isə həmin birləşmə özünün uzual neqativ qiymətləndirmə semantikasına malik olmasını göstərir və kiminsə sirrini kiməsə verməyi ifadə edir.

Frazeoloji birləşmələrlə bağlı başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, həmin birləşmələrdə həmçinin komponentlərinin ifadəliliyinə görə ekspressivlik olur. Buna görə də bəzi sifətli frazeoloji birləşmələr vardır ki, onlarda fitonimlər komponent kimi iştirak edir və müqayisə olunur, metaforlaşır və leksik mənasından uzaqlaşmaqla yanaşı konkret situasiyada işlədilir. Belə fitonimlərdən biri *berry*-dir.

Yeri gəlmişkən onu da vurğulamaq istərdik ki, ingilis dilində bir neçə fitonim vardır ki, onların ikinci komponenti *berry* sözündən ibarətdir və bu fitonimlər quruluşuna görə mürəkkəb sözlərdir və onları sadəcə sadalamaq hesab edirik yerinə düşərdi.

blackberry - böyürtkən, qara qarağat

goose-berry - qırmızı qarağat, quş üzümü

strawberry - çiyələk

Bu fitonimlərlə yanaşı *berry* fitonimi vurğuladığımız kimi frazeoloji birləşmə yaratmışdır.

Well, well, you're brown as a berry (S.Lexis. *The Job, ch.XIII*) - *Siz nə qələr qaralmışsınız, lap şokolad kimi.*

Ancaq bəzən bu ifadə mənfi çalar da ifadə edə bilir və bütün hallarda kontekstdən asılıdır və bu ifadəlilik (ekspressivlik) uzual olaraq möhkəmlənir və kontekstdə həyata keçirilir.

Lüğətləri (istər izahlı lüğət, istərsə də tərcümə lüğətlərini) nəzərdən keçirdikdə ingilis dilində xeyli sayda fitonimlərin frazeoloji birləşmələrdə komponent kimi çıxış etməsini müşahidə edə bilirik.

Onlardan bəzilərini də yenə bu məqalədə təhlil etməyimiz hesab edirik yerinə düşərdi.

bush - kol, kolluq

rose bush - qızılgül kolu

to beat about the bush – *Tell me truth don't beat about the bush, man!* - *A kişi ordan-burdan danışma mənə həqiqəti de!*

They were beating about the bushes for promising talent. - *Onlar hər yerdə ümidverici istedad axtarır.*

Some countries are beating the bushes for engineers. - *Bir çox ölkələrdə mühəndislər tapılmır (onları axtarırlar).*

...if this don't take the rag off the bush! Cousin Mary got to gadding about as much, that she has to send round word she is going to stay at home one evening (DA). - *...Bu lap ağ oldu! Meri əmiqızının başı kefə elə qarışdı ki, evdə ziyafət təşkil edəcəyini evdəkilərə xəbər verməyi unuttu.*

Bu kontekstdə qara ilə frazeoloji birləşmənin tərkibində "*bush*" komponenti işləndiyi situasiyada nəyisə həddindən artıq etmək, hamını təəccübləndirmək, gözlənilməz hərəkət etmək kimi anlamları ifadə etmişdir. Başqa bir məqam ondan ibarətdir ki, lap dərin qatda "*bush*" sözünün kol-kosluq mənası olduğundan burada motivləşmə və məcazlaşma güclüdür.

You know why you're here, of course, so we needn't beat about the bush (A.J.Cromin. *The thing of Beauty, p.4, ch.V*). - *Siz hamınız bilirsiniz ki, niyə dəvət olunmusunuz, ona görə də birbaşa mətləbə keçək.*

And then, without beating around the bush he said. "How much is there for me?" - *Və onda o heç bir əmma qoymadan birbaşa soruşdu: "Mən buna görə nə qədər alacağam? Mənim payım nə olacaq?"*

Nümunələrdən görüldüyü kimi qara ilə *beat about the bush* - *bir tərəfdən nəyəsə əmma qoymaq, digər tərəfdən, təzədən nəyəsə qarışmaq, yenidən soruşmaq* və s. kimi anlamları ifadə etmişdir. Bunlarla yanaşı həmin ifadə bir qədər dəyişilmiş formada Amerika ingiliscəsində bir qədər fərqli semantik çalarlıq ifadə edir.

"Round and round the muberry bush" said Bond when Ann Shapland had gone *"same thing over and over again"* (A.Christie, ch.10). - *Ann Şapland otaqdan çıxanda, onlar hamısı eyni şeyi təsdiqləyir. Eyni yerdə təpik böyürük.*

His name was Green, and he was as green as a gooseberry - *Onun familiyası (soyadı) Qrin idi və o adına uyğun olaraq təcrübəsiz, həyatı yaxşı bilməyən gənc idi.*

Bu kontekstdə işlənən *as green as a gooseberry* frazeoloji birləşməsində müqayisə vardır və *green* sözünün semantikasında – təcrübəsizlik, yetişməməzlik anlamları ifadə olduğundan burada metaforlaşma getmişdir və şəxsin soyadının "*green*" olmasını da məsələ ilə əlaqələndirib insanın özünün adına uyğun gəlməsini frazeoloji birləşmədə ifadə etmək mümkün olmuşdur.

Öncə nümunə kimi gətirdiyimiz frazeoloji birləşmələrdə komponentlərin ekspressivlik (ifadəlilik), emosionalıq, qiymətləndirmə xüsusiyyətləri bütövlükdə frazeoloji birləşmələrin konnotasiya komponentinə uyğun gəldiyinin bir daha şahidi olduq, çünki birləşmə tərkibində olan komponentlərin hansısa dərin qatda olan mənası metaforlaşma nəticəsində semantik çalarlıq yaradır və nitqi, ifadəni canlandırır, informasiyanı qəbul edənə səfərbər edir ki, situasiyadan düzgün nəticə çıxara bilsin və verilən məlumatı dəqiq qəbul etsin.

Hər bir halda frazeoloji birləşmələrdə iştirak edən komponentlərin birləşmə bilmək qabiliyyəti ilə yanaşı, onların hər birinin həm ilkin lüğəvi mənası, həm də metaforlaşma qabiliyyəti son halda frazeoloji birləşmənin kontekstdə işlədilərkən aldığı mənə birbaşa komponent tərkibinin faktorundan çox asılıdır. Məsələn, "*plentiful*" komponenti frazeoloji birləşmə tərkibində "*as plentiful as blackberries*" - *bol, bolluq* həmin birləşmədə ekspressivlik yaradır. Biz bu halı başqa bir fitonimdə də müşahidə edirik.

Her? Rats! Sissy can't drive four sour apples. Grazy's a loon (S.Lexis). - *O aparacaq? Cəfəngiyyat! Maşın idarə etmək barədə Sissinin anlayışı yoxdur. O qeyzlidir (qudurğandır).*

Burada kontekstdən göründüyü kimi *“four sour apples”* frazeoloji birləşməsi tam inkarlıq ifadə edir nəyisə qəti bacarmamaq anlamını göstərir, lakin bir məsələ vardır ki, həmin fikri başqa sözlərlə ifadə etmək istəsək həmin effekt fikirdə alınmazdı, çünki həmin birləşmənin tərkibində olan komponentlərin metaforlaşaraq konnotativ semantika yaratmasını başqaları bu qədər ekspressivv edə bilməzdilər və buna görə də frazeoloji birləşmələrdə komponent tərkibi faktoru əsas, aparıcı faktorlardan biridir və biz hesab edirik ki, birincidir.

Bu kontekstdə inkarlıq neqativlik ifadə olunurdusa, başqa bir frazeoloji birləşmədə isə (tərkibində *“apple”* komponenti olan) pozitivlik ifadə olunur, həm də daha yüksək emosional və ekspressiv səviyyədə.

“Dick” said the dwarf, thrusting his head in at the door, “my pet, my pupil, the apple of my eye, hey, hey!” (Ch. Dickens. *The Old Curiosity shop. Ch. I.*) - *Dik! – cırtıdan adam başını qapıda içəri uzadaraq dedi – mənim sevimlim, mənim şagirdim, gözümlərin işığı!*

George was the apple of his father’s eye (W.S. Maugham). - *Atası Corca o dərəcədə vurulmuşdu onsuz özünü təsəvvür etmirdi. Corcu atası həddindən artıq sevirdi.*

Konkret halda gətirdiyimiz frazeoloji birləşmədəki komponentlərin xarakterik xüsusiyyəti bütövlükdə birləşmənin məzmununa böyük təsir göstərdiyini müşahidə etdik. Bizim nümunədə *“apple of one’s eye”* - *gözün işığı, sevimli birləşməsi* – ona görə metaforlaşa bilib ki, insanın gözündə bir hissə vardır ki, göz almacağı adlanır və insan onun vasitəsilə ətraf aləmi görə bilir, onun vasitəsi olmadan dünya işığından məhrum olur.

Bəzən isə qəbul olunmayan, məqbul sayılmayan komponent məhz neqativlik yaradır və mənfi konnotasiya yaradır. Məsələn, həmin *“apple”* fitonimi *“bad”* sözü ilə birləşmə yaradarkən frazeoloji birləşmə *“a bad apple”* başqalarına pis təsir göstərən, camaat tərəfindən məqbul sayılmayan, qəbul edilməyən adamı ifadə etmək üçün işlədilir.

Əlbəttə, bir məqalə həcmində frazeoloji birləşmədə komponent kimi çıxış edən bütün fitonimləri əhatə etmək mümkün deyil, sadəcə onlardan bir neçəsini təhlil edərək belə qənaətə gəlirik ki, onların həcmi, semantikasından genişdir və rəngarəngdir.

Ədəbiyyat

1. Qasımov Z.Y. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində bitki adlarının struktur-funksional təhlili. NDA, B., 2011, 22 s.
2. Quliyev E.S. Azərbaycan dilində fitonimlər. Nam..., dis..., avto. B., 1987, 24 s.
3. Mathews M.A. A Dictionary of Americanisms. Chicago, 1956, 980 p.
4. The Oxford-Duden Pictorial English Dictionary. Oxford University Press. M., 1987, 816 p.

Açar sözlər: *fitonimlər, metafor, leksik məna, ekspressivlik*

Key words: *phytonyms, metaphor, lexical meaning, expressiveness*

Ключевые слова: *фитонимы, метафор, лексическое значение, экспрессивность*

SUMMARY

On usage of phytonyms in phraseological units in English

The author touches upon the phytonyms in general sense of meaning and gives information about their classification. Then the author with the help of context tries give explanation of semantics of phytonyms as the component of phraseological units.

РЕЗЮМЕ

Об употреблении фитонимов в фразеологических единицах в английском языке

Автор статьи рассматривает фитонимов в общем смысле и дает информации об их классификации. Затем с помощью контекста попытается дать объяснение семантики фитонимов как компонент фразеологических единиц.

Rəyçi: Dos.E.Vəliyeva

AIMAN DİLİNDƏ HALLARIN İŞLƏNMƏSİNDƏ MÜŞAHİDƏ EDİLƏN
YAYINMALARA DAİR

Alman dilində yiyəlik halını tələb edən müəyyən sözlüləri vardır ki, onlar bəzi məqamlarda yönlük halını tələb edirlər. Duden qrammatikasında da bununla bağlı kifayət qədər nümunələr verilmişdir.

Duden qrammatikasında qeyd olunur ki, /*Monat*/ kimi isimlərdə yiyəlik hal cəm forması adlıq və təsirlik hal cəm formaları ilə üst-üstə düşür (2, 387). Yalnız yönlük halı birmənalıdır /*Monaten*/. Bu cür isimlərdən əvvəl müəyyən artikl və yaxud hallanan təyin durarsa, onda onun sonluğu yiyəlik hal vasitəsilə aydın olur. Məsələn, /*wegen der Geschäfte*/ “işlərə görə”, /*innerhalb weniger Monate*/ “dörd ay içində”. Bu halın mümkün olmadığı situasiyalarda, /*abzüglich*/ “...çıxaraq”, /*[an]statt*/ “əvəzinə”, /*ausschließlich*/ “...başqa”, /*einschließlich*/ “...daxil”, /*exklusive*/ “daxil olmayan”, /*inklusive*/ “daxil olan”, /*aufßerhalb*/ “xaricində”, /*innerhalb*/ “daxilində”, /*laut*/ “görə”, /*mangels*/ “... çatışmamazlığı üzündən”, /*[ver]mittels[t]*/ “... vasitəsi ilə”, /*trotz*/ “baxmayaraq”, /*während*/ “zamanı”, /*wegen*/ “görə” kimi sözlülərdən sonra yönlük hal işlənir (2, 387). Məsələn,

/*abzüglich Getranken*/ “içkiləri çıxaraq”, /*ausschließlich/exklusive Gläsern*/ “stəkanlardan başqa”, /*einschließlich/inklusive Abfällen*/ “tullantılar daxil”, /*innerhalb 5 Monaten*/ “beş ay daxilində”, /*laut Briefen*/ “məktublara əsasən”, /*mangels Beweisen*/ “sübutların çatışmamazlığı üzündən”, /*[ver]mittels[t] Drähten*/ “məftillər vasitəsi ilə”, /*[an]statt Hüten*/ “papaqlar əvəzinə”, /*trotz Atomkraftwerken*/ “atom elektrik stansiyası əvəzinə”, /*während zehn Jahren*/ “on il zamanı”, /*wegen Geschäften*/ “işlərə görə”.

Duden qrammatikasında daha sonra qeyd edilir ki, sözlükdən asılı olan təkdə olan isim yiyəlik halda /-es/ şəkilçisi ilə işlənərsə və ondan əvvəl həmçinin yiyəlik hal təkdə duran və /-es/ şəkilçisi olan isim işlənərsə və yaxud onu müşayiət edərsə və onda yiyəlik halın əvəzinə yönlük hal təbiiq edilir (2, 387). Məsələn, /*laut gestrigem Bericht des Oberbürgermeisters*/ “Bürqermerin dünənkı xəbərınə görə” /*[an]statt dem Hut des Mannes*/ “kişinin papğı əvəzinə”, /*[an]statt Mutters gutem Plan*/ “ananın yaxşı planı əvəzinə” /*trotz Clausens zeitweiligem Widerstreben*/ “Klausensin qısamüddətli istəməməsinə baxmayaraq” (Kafka), /*trotz des Rauschens*/ “sərxoşluğa baxmayaraq”, /*trotz dem Rauschen des Meeres*/ “dənizin şırlıtısına baxmayaraq” /*innerhalb Veras schönem Haus*/ “Veranın gözəl evinin içində” /*[ver]mittels[t] Vaters neuem Rasierapparat*/ “atamın üzqırxan aparatı vasitəsilə” /*während meines Freundes Hiersein*/ “dostumun burda olması zamanı” /*wegen Ludwigs Tod*/ “Ludviqin ölümünə görə”

Həmçinin /*[an]statt*/ “əvəzinə”, /*während*/ “zamanı”, /*wegen*/ “görə” sözlülərində sonra yönlük hal köhnəlmiş və yaxud danışiq dilində işlənir (2, 387). Məsələn,

/... statt einem solchen Steine/ “... belə daşılar əvəzinə” (Lessing); /*während dem Gespräche*/ “söhbət zamanı” (Goethe); /*wegenunserem Brief*/ “bizim məktuba görə” (Muschg).

/*laut*/ və /*trotz*/ sözlülərindən sonra yönlük hal standart dilə uyğun olaraq nadir hallarda işlənir. Məsələn,

/*laut ärztlichem Gutachten*/ “həkim rəyinə görə”

/*trotz dichtem Nebel*/ “sıx dumana baxmayaraq”

Yiyəlik halı /-es/ şəkilçisi ilə düzələn təkdə yalnız işlənən isim, /*abzüglich*/ “...çıxaraq”, /*ausschließlich*/ “...başqa”, /*einschließlich*/ “...daxil”, /*exklusive*/ “daxil olmayan”, /*inklusive*/ “daxil olan”, /*laut*/ “görə”, /*trotz*/ “baxmayaraq”, /*[ver]mittels[t]*/ “vasitəsi ilə”, /*wegen*/ “görə” sözlülərindən sonra heç bir şəkilçi qəbul etmir (2, 388). Məsələn,

/*abzüglich Rabatt*/ “endrimi çıxaraq”, /*ausschließlich Porto*/ “poçt xərclərindən başqa”, /*inklusive Material*/ “material daxil olmaqla”, /*laut Vertrag*/ “müqaviləyə əsasən”, /*trotz Regen*/ “yağışa baxmayaraq”, /*mittels Flaschenzug*/ “blokun köməklili ilə”, /*wegen Umbau*/ “yenidən qurmaya görə”

/*trotz*/ “baxmayaraq”, /*während*/ “zamanı” və /*wegen*/ “görə” sözlülərindən sonra aşağıdakı hallar da müşahidə edilir. Məsələn,

/*trotzdem*/, /*trotz allem*/, /*trotz alledem*/;

/*währenddem*/, /*ein Fest, während welchem ...*/;

/*wegen etwas anderem*/, /*wegen manchem*/, /*wegen beidem*/, /*wegen Zukünftigem*/

/*wegen*+şəxs əvəzliyi əvəzinə standart dildə /*meinetwegen*/, /*unsertwegen*/ və s. işlənir. /*wegen mir/uns*/ formaları isə ümumi standart dilə məxsusdur, ancaq /*wegen meiner*/ və s. köhnəlmiş forma və yaxud bölgələrdə (Bavariya, Şvaben, Aşağı Rayn) işlənən formadır.

/*aufßerhalb*/, /*beiderseits*/, /*diessseits*/, /*innerhalb*/, /*jenseits*/, /*oberhalb*/, /*unterhalb*/ kimi partikellər sözlünü və yaxud zərf olaraq isimlə yiyəlik halda (Frankfurt istisna olmaqla) işlənir.

Duden qrammatikasında qeyd edilir ki, /*binnen*/ „müddətdə“ sözlükdən sonra başlıca olaraq yönlük hal, bəzi hallarda isə yiyəlik hal işlənir (2, 385). Məsələn,

/*binnen kurzem*/ „qısamüddətərzində“; /*binnen wenigen Augenblicken*/ „azmüddətərzində“ (Th. Mann);

/*binnen drei Jahren*/ „üçilərzində“ (Die Welt).

Yiyəlikhal: /*binnen eines Monats*/ „birayərzində“; /*binnen knapper zwei Wochen*/ „qısaikihaftərzində“ (Th. Mann).

³ ADU

/dank/ „sayəsində“ sözünüdən sonra təkdə işlənən isim ya yönlek halda ya da yiyəlik halda işlənir. İsim cəmdə olarsa, o, yalnız yiyəlik halda işlənir. Məsələn,

/dank seinem großen Fleiß/seines großen Fleißes/ „özünün böyük səyi sayəsində“

/dank ihrer großen Erfahrungen/ „özünün böyük təcrübəs isayəsində“

S.Bastian qeyd edir ki, hər bir xalqın öz hökumətini seçmək hüququ olduğu kimi, öz qrammatikasını da seçmək hüququ var (1, 11). “Wegen dir” formamı ilk dəfə Bavariya müğənnisi Nicki 1986-cı ildə öz mahnısında işlətməmişdir. Mətni ədəbi dildə olmayan bu mahnı o vaxtlar böyük müvəffəqiyyət əldə etmiş və Bavariyadan kənar da məşhurlaşmışdı. Bavariyalılar yönlük halı açıq pivə və nəfəsli musiqi kimi sevirilər. Ona görə də müğənniyə “wegen” ilə əlaqədar üçüncü halın işlənməsini bağışlayıblar (1, 11).

Elə həmin il yiyəlik hala olan bu cür “ölümcül” zərbənin qarşısını almaq üçün avstriyalı Udo Yürqens oxşar səslənən “Deinetwegen” adlı diskini buraxdı və bu albom Avstriyanın sərhədlərindən də kənar da böyük uğur əldə etdi. Beləcə almandilli məkanda radio dinləyicilərini xatırladı ki, Bavariyada işlənən “wegen dir”-nin düzgün forması “deinetwegen”dir (1, 11). Udo Yürqensin oxuduğu isə həmişə düzgün ədəbi alman dilidir. Bir il boyunca o, “Deinetwegen” ilə yiyəlik halın xilasını üçün turneyə çıxdı.

S.Bastian yazır ki, 90-cı illərdə “Wegen dir” başlığını daşıyan çoxlu mahnılar və CDlər üzə çıxdı. Burada atıq üçüncü halın işlənməsini dialekt ilə bağlamaq olmazdı, çünki müğənnilər ədəbi alman dilində, eləcə də alman ədəbi dili hesab etdikləri formada oxuyurdular. Beləcə müğənnilərin müharibəsində yiyəlik hal məğlub oldu (1, 12).

Qrammatikaya dair əsərlərdə “wegen”dən sonra xüsusi situasiyalarda yönlük halın işlənməsi mümkünlüyü bildirilir. Belə bir stuaasiyaya, bu sözünün “örtüksüz” isimlərin, yəni artiklsiz və yaxud təyinsiz işlənən isimlərdə rast gəlinə bilər (1, 12). Məsələn, /Wegen Umbau geschlossen/ - /yenidən qurmaya görə bağlıdır/. S.Bastian bildirir ki, bu halda /Wegen Umbaus/ - /yenidən qurmaya görə/ işlənmə bilməz. Əsas sözün “örtüklü” olduğu halda isə, ən düzgün seçim yiyəlik hal olur. Məsələn, /Wegen des Umbaus/ - /yenidən qurmaya görə/və yaxud /Wegen kompletten Umbaus/ - /tam yenidən qurmaya görə/. S.Bastian qeyd edir ki, ancaq dildə daha tez-tez “wegen des” əvəzinə “wegen dem” formasının işlənməsini eşidə bilərik (1, 12). Həmçinin “laut” sözünüdən sonra da yönlük hal daha çox işlənir, yəni /laut eines Berichts/ “məlumat görə” formasına nadir hallarda, /laut dem Bericht/ “məlumat görə” formasına isə daha tez-tez rast gələ bilərik. İlk baxışdan görünür ki, yiyəlik hala həqiqətdə təhlükə var. O, başa düşür ki, mütləq qorunmaq lazımdır və başqa sahləri tutmaq üçün tədbirlər görür. Get-gedə elə situasiyalar üzə çıxır ki, yönlük hal tələb edən sözlərdən sonra qəflətən yiyəlik hal işlənir. Məsələn, /gemäß des Protokolls/ “protokola uyğun”, /entsprechend Ihrer Anweisungen/ “təlimata müvafiq”, /entgegen des guten Vorsatzes/ “yaxşı niyyətə qarşı”, /nahe des Industriegebietes/ “sənaye saəsəinə yaxın”. Bu hal beləcə davam edir və qrammatikaya dair əsərlər məcbur olurlar ki, bu sözlərdən sonra yiyəlik halın deyil, yönlük halın işlənməsini ərtaflı göstərişlərlə bildirsinlər (1, 12).

“Trotz” sözünüdə yiyəlik halın üstünlük təşkil etməsi baş vermişdir. Ədəbi dil olaraq bu gün alman dilində “trotz” sözü yiyəlik hal ilə işlənir. Bunun heç də həmişə belə olmamasını “trotzdem” və “trotz allem” kimi sözlər sübut edir (1, 13). Cənubi Almaniya, Avstriya və İsveçdə “trotz” hələ də yönlük hal ilə işlənir. Belə ki, Niki Bavariya dialektində /Trotz dem damischen Zwiebelfisch/ “axmaq soğanlı balığa baxmayaraq”, Udo Yürqen isə ədəbi alman dilində /Trotz des nervigen Zwiebelfisch(es)/ “əsbəlaşdırici soğanlı balığa baxmayaraq” kimi deyirdi.

S.Bastian düşünür ki, yönlük hal yiyəlik halın dostu və köməkçisidir (1, 13). Belə ki, o, yiyəlik halın təkrar işlənməsinin qarşısını almaq üçün, məsələn, /laut des Berichts des Ministers/ əvəzinə /laut dem Bericht des Ministers/ “nazirin məlumatına görə” və yiyəlik hal cəmdə müəyyənləşdirilə bilməyəndə, məsələn, /wegen Geschäfte/ əvəzinə /wegen Geschäften/ işlənir.

Biz alman dilində müəyyən sözlərin hansı situasiyada bu və ya digər halı, dəqiq desək, yiyəlik və yaxud yönlük halı tələb etməsini praktik cəhətdən müəyyənləşdirmək üçün dil materialına müraciət etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Dil materialı olaraq biz, E.M.Remarkın “Zəfər tağı” əsərini seçmişik. Biz bu əsərdə alman dilində dilçilik ədəbiyyatında qeyd edilmiş həm yiyəlik, həm də yönlük halı tələb edən edən - entgegen, statt, trotz, während, wegen kimi sözlərinin işlənmə məqamlarını araşdırmağa çalışmış və onların Azərbaycan dilində verilməsi yollarını müəyyən etməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Bunun üçün biz eyni zamanda biz bu əsərin V.Hacıyev tərəfindən tərcüməsinə də müraciət etmişik. Eksperimentimizin sonunda biz aşağıdakı nəticələri əldə etmişik:

1. entgegen

Ihre Schultern kamen ihm **entgegen** wie ein Schiff, Joannın çiyinləri ona tərəf yelləndi, elə bil, liman
das sich in einen Hafen legen will. həsrətli gəmi sahilə uçunurdu...

2. innerhalb

Innerhalb einer halben Stunde hatte das Yarımca saatın içində o məğlubedilməz qadın, az
unverwüstliche Weib dadrinnen ihn aus einem off qala onu kin-küdurətli düşməndən şərkinə
enen Feind nahezu in einen Komplizen verwandelt. çevirmişdi...

3. statt

Statt einer Rente. Təqatid əvəzinə.

4. trotz

Sie war **trotz** ihrer Dicke überraschend schnell und Buşə köklüyünə yaraşmayan bir çəldliklə qapıya
lautlos an der Tür. yönəldi.

Hast du dir überlegt, was du machst, wenn die Brüder **trotz**alledem nach dir fragen sollten?

Trotzdem mußte er Haake so rasch wie möglich in den Wagen kriegen.

5. während

Er mußte den Jungen, der abgezehrt und rachitisch aussah, **während** der Narkose beobachten.

6. wegen

“Weil ich müde bin”, erwiderte Ravic ungeduldig. “Weil es Nacht ist. **Meinetwegen** auch, weil wir Funken in einem unbekanntem Wind sind. Fahren Sie zu.”

Geht leider **deinetwegen** nicht, du illegaler Findling. “Bald. Reg dich nicht auf **deswegen**. Es wird schon in Ordnung sein.”

“Sie nehmen mich nicht wieder nachher! Sie tun das nie! Dann muß ich auf die Straße. Und alles **wegen** diesem glatten Hund ...”

Er entschuldigte sich bei Morosow **wegen** des Irrtums seines Adjutanten.

Muß auch noch jemand sprechen, **wegen** eines neuen Roquefort. Adieu, Doktor.

Beləliklə, sonda belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, alman dilində sözlülər müəyyən hallar üzrə qruplaşsalar da, konkret işlənmə şəraitində qayda üzrə olan halı deyil, digər bir halı da tələb edə bilər. Biz bunu xüsusilə alman dilində yiyəlik halı tələb edən sözlülərin bəzi hallarda yönlük halı tələb etməsilə rastlaşırıq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bastian S. Der Dativ ist dem Genitiv sein Tod. Hamburg, 2005, 250 S.
2. Duden. Die Grammatik. 5. völlig neu bearbeitete Auflage, Duden, 1995, 863 S.
3. Hentschel E. Deutsche Grammatik. De Gruyter Lexikon, 2010, 404 S.
4. Remarque E.M. Arc de Triomphe. Kiepenheuer&Witsch, 10.Auflage, 2014, 507 S.
5. Schendels E. Deutsche Grammatik. Morphologie, Syntax, Text. Moskau, 1988, 416 S.

Açar sözlər: *hal kateqoriyası, yönlük hal, yiyəlik hal*

Ключевые слова: *категория падежа, дательный падеж, родительный падеж*

Key words: *category of a case, dative case, genitive case*

Отклонения, которые наблюдаются при употреблении падежей на немецком языке
PEZİOME

В этой статье употребление предлогов исследуется на немецком языке, которые употребляются как с родительным падежом, так и с дательным падежом. По этой теме мы провели эксперимент к употреблению определенных предлогов на немецком языке.

Deviations which are observed at the use of cases in German
SUMMARY

In this article the use of the prepositions is examined into German which are applied with the genitive, as well as with the dative. On this subject we have carried out an experiment to the use of the certain prepositions into German.

Rəyçi: Dos.E.Vəliyeva

Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, dostların səninlə maraqlansa, nə deyəcəyini fikirləşmişən?
Buna baxmayaraq, Haakeni maşına tez çəkmək lazımdı.

Ancaq, gərək, buarıq-qururaxit uşağa bihuşdarı verəndə, çox ehtiyatlı ola. 88

– Çünki yorulmuşam, – Ravik hövsələdən çıxırdı, – çünki gəcədir. Bir az bərk sürün.

Ancaq sənə görə olmaz, ay yurdsuz-yuvasız yetim!
– İndi gələr. Buna görə özünü üzmə, hər şey qaydasında olacaq.

Bundan sonra götürməyəcəklər! Heç vaxt götürməzlər... Küçələrdə qalacağam... Hamısını o əclaf elədi...

Morzovdan yavərinin səhvini görə üzr istədi.

Hələ bir nəfərlə də görüşməliyəm. Təzə qoyun pendiri üçün... Hələlik, doktor!

İNGOLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİNTAKTİK YOLLA YARANAN
MÜRƏKKƏB FİTONİMLƏR

İki və daha artıq sözün birləşməsi vasitəsilə yeni sözün yaradılması söz yaradıcılığının mühüm bir yoludur. Bu yolla yaranan sözlər bölünməz dil vahidləridir. İki və daha artıq sözün birləşməsi yolu ilə yaranan yeni sözlər morfoloji quruluşuna görə mürəkkəb sözlər hesab olunur [3, s.45]. Bütün bölünməz dil vahidləri kimi mürəkkəb sözlərin də özlərinə xas müəyyən qrammatik forması, sintaktik və semantik xüsusiyyətləri vardır.

Sintaktik yolla yaranan mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında tabesizlik və tabelilik əlaqələrindən biri mövcud olur [4, s.430].

Sintaktik yolla sözyaradıcılığı müəyyən qaydalara əsasən baş verir :

a) *Funksiyaya görə*: Burada mürəkkəb sözün əmələ gəlməsində əşyanın daşdığı funksiya mühüm yer tutur (*paxladalən, yelqovan, günəbaxan və s.*).

b) *Əlamətə görə* : Bu cür mürəkkəb sözlərdə əşyanın daşdığı əlamət mühüm rol oynayır (*ağcaqayın, qaratan, haçaquyruq və s.*).

c) *Bənzətməyə görə*: Burada mürəkkəb sözlərdə əşyanın, predmetin bənzədilməsi əsas götürülür (*ördəkburun, itburnu, quşəppəyi, quzuluğağı və s.*).

d) *Mənsubiyyətə görə*: Bu cür mürəkkəb sözlər mənsubiyyət əsasında əmələ gəlir (*yerkökü, suulduzu, zəngçiçəyi, dağkeşnişi və s.*).

ə) *Ənənəyə görə*: Bu qəbildən olan mürəkkəb fitonimlər xalqın adət-ənənəsi, məişəti, dini etiqadları və s. vasitəsilə yaranır (*payızgülü, novruzgülü və s.*).

Dilin lüğət tərkibi quruluş etibarilə mürəkkəb olan, obrazlılığın köməyi və ya digər vasitələrlə yaranan fitonimlərlə zəngindir. Mürəkkəb fitonimlər əsasən adlandırıldığı bitkilərin hər hansı bir xüsusiyyətini özündə ehtiva etməklə yaranır. Mürəkkəb fitonimlərin yaranmasında iştirak edən tərəflər qeyri-ixtiyari yolla yaranmayıb. Onların tərəfləri arasında bu və ya digər semantik məzmun gizlənilir. Belə ki, ayrı-ayrı xalqların, onların mənsub olduğu millətlərin məişətindən, həyat tərzindən, dünyagörüşündən asılı olaraq onların dillərində özünəməxsus mürəkkəb fitonimlər təşəkkül tapmışdır. Məsələn, Azərbaycan xalqının, ələlxüsus da dağlıq zonalarda yaşayan insanların həyatında üzümçülük mühüm rol oynayır. Bu fakt xalqın dilinə təsirsiz qala bilməz. Ölkəmizdə üzüm bitkisinin onlarla növünün əkilib-becərilməsi onların adlandırılmasını tələb edib. Nəticə etibarilə, Azərbaycan dilində bu istiqamətdə çoxlu fitonim yaranıb : *ağadayı, qızıl üzüm, qara şanı, ağ şanı, göybəndəm, kələ kişmiş, sarı giləsi və s.* Dilimizdə sırf bu meyvəni adlandıran bu qədər fitonimin yer alması, məhz, üzümün Azərbaycan məişəti ilə sıx bağlı olması, təsərrüfatında əhəmiyyətli yer tutmasından irəli gəlir [3, s.19].

Mürəkkəb fitonimlərin adlandırılmasında çeşidli bənzətmələr və əlaqələndirmələr apardığımız tədqiqat baxımından olduqca cəlbədidir. Mürəkkəb fitonimlərin adlandırılması xarici mühitdə baş verən müxtəlif hadisələrdən, məfhumlardan və bənzətmələrdən asılı olduğu üçün çoxşaxəlidir. Məs., xalq danışığı dilində “*danaqıran*” kimi bilinən bitki haqqında belə bir fikir vardır ki, yazda hələ qarlar əriməmiş cücərən bu bitkiözünün qeyri-adi rənginə görə uzaq məsafədən diqqəti dərhal özünə cəlb edir. Yazın elə ilk çağlarında soyuq havada çöldə otlayan danalar bu bitki ilə qidalan kimi zəhərlənirlər. Bitkinin adı da sırf bu faktla əlaqəli bu cür adlandırılmışdır. Dilimizdə buna bənzər yolla yaranan çoxlu mürəkkəb fitonimlər vardır. Məs., “*vaxtsiz çiçək*” ya da “*itboğan*” kimi tanınan bitki zəhərli çiçəyə və soğanağa malikdir. Bu bitkini yeyən heyvanlarda nəfəsləmədə problem yaranır və kəskin boğulma hadisəsi baş verir. Bu hadisələri müşahidə edən insanlar öz təcrübələrinə əsaslanaraq bitkiləri adlandırırırlar. Maraqlısı odur ki, qeyd olunan hal demək olar ki, ancaq mürəkkəb olan fitonimlərdə müşahidə olunur.

Mürəkkəb fitonimlərin çoxu bənzətmə və əlaqələndirmə yolu ilə yaranıb. Belə ki, bu və ya digər bitki fiziki quruluşunda yer alan hər hansı komponentinə görə başqa bir şeyə bənzədildikdə bu onu adlandıran fitonimdə də öz əksini tapmışdır. Bu fitonimlər əsasən mənsubiyyət ifadə etməklə ərsəyə gəlidiyi üçün tərəfləri arasındakı münasibət ikinci növ təyini söz birləşmələrini xatırladır. Məs., *yaıyla çiçəyi, ayıpəncəsi, at şabalıdı, xoruzgülü, şirpəncəsi, dəvətikani, qurdağzi, şirağzi, siçanqulağı, pişik pəncəsi, siçovul qulağı, yerfındığı, at pıtrağı, ayıqulağı, çörək ağacı, danaayağı, kalafagülü, çayırçiçəyi, çobandıdiyi, qızçiçəyi, quzudili, şəkər çuğunduru, suoxu, suulduzu, zəngçiçəyi, quşəppəyi, şeytanqanqalı, şərq vələsi, çöltərxunu, daş qızılgülü, çoban qarğısı, dəvəotu, dağ keşnişi, hind kəndiri, mərcəngülü, dağçiçəyi, qarğayağı, ayıfındığı, dovşanalması, payız-gülü, çibançiçəyi, çobantoxmağı, donuzayağı, zöhrəçiçəyi, soğangülü, canavargiləsi, yerkökü, dəfnəgülü, ilandili, suzanbağı, quşsüdü, quşayağı, çöllaləsi, qarğagözü, şəhçiçəyi, ayıdöşəyi, saqqalüstü, qatırquyruğu, şəkər qamışı, səhra dişəsi, çilədağı, bağ çiyələyi, dovşantopalı, qazayağı, sığagülü, qaz soğanı, keçi sədəfi, çəpərsarmaşığı, xədicəgülü, qar çiçəyi, filgiləsi, daşsarmaşığı, yerarmudu, xınağülü, suçətiri, maya-sarmaşığı, susamı, çaytikani, at razyanası, at boyanası, sugülü, dəniz kələmi, dovşan-quyruğu, pişik dırnağı, dəvəayağı, dəvəqulağı, arıçubuğu, birəçiçəyi, qurd ayağı, meymunçörəyi, meymunalması, quşçiçəyi, keçiməməsi, quş darısı, pişik nanəsi, quş səhləti, çölçəfərisi, donuzquyruğu, yergiləsi, quşpomidoru, pişikquyruğu, ördəkqaytarması, novruzçiçəyi, şamdangülü, bozağgülü, armudgülü, pheasant's eye, fool's parsley, lady's mantle, cat's car, Jacob's rod, goat's wheat, harescar, bird of paradise, lily of valley, Hawk's beard, cock's-foot, horse-tail, sheep's fescue, Adam's needle, deer's eye, christ's thorn, colt's tail, angel's eyes,*

⁴ ADBTİA e.babayeva22@gmail.com

moonk's-hood, dead man's finger, hares's foot və s.

Sintaktik yolla yaranan mürəkkəb fitonimlərin yaranmasında digər qanunauyğunluq bitkilərin öz əlamətlərinin adlarda ifadəsinə əsaslanır. Bu xüsusiyyət altında qruplaşdırdığımız mürəkkəb fitonimlərin birinci tərəfi əlamət bildirən sözlə (sifətlə), ikinci tərəfi isə ad bildirən sözlə (isimlə) ifadə olunur. Söz yaradıcılığında müstəsna rol oynayan bu tip mürəkkəb fitonimlərin birinci tərəfi rəng, forma, ölçü və s. bildirən sifətlərlə ifadə olunur. Məs., *topayarpaq, ağbuta, sarıkök, dikyarpaq, şişqulaq, qaçançayır, yağıtikan, qaracameyvə, qarapodium, qızısaqqal, gizliçiçək, dəliçətənə, daşqovan, daraqqanqal, xırdaləçək, acıçiçək, acı quşəppəyi, çox toxum, qarasmaşığı, nazıquyruq, əyriçiçək, dəliəməköməci, qarayonca, qaraçörək, true daisy, blu-bell, bitter apple, bluebottle, golden-daisy, holly-hock* və s.

Bu cür mürəkkəb fitonimlər ingilis və Azərbaycan dillərinin bədiiliyinə özünəməxsus bir gözəllik gətirir.

Ah Sunflower, weary of time?

Who countest the steps of the sun;

Seeking after that sweet golden clime,

Where the traveler's journey is done. (William Blake)

Mürəkkəb fitonimlərin yaranmasında daha bir qanunauyğunluq sözün ərsəyə gəlməsində iştirak edən tərəflərdən birinin – ikinci komponentin indiki zaman feili-sifəti ilə ifadə olunmasıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu hal daha çox Azərbaycan dili üçün xarakterikdir. Dilimizdə yer alan nümunələr bu fikri təsdiq edir. Məs., *dəvəqıran, karvanqıran, danaqıran, qoyunboğan, günəbaxan, şaxduran, dişqurtlayan, paxladələn, öküzöldürən, itqıran, itboğan, sinəqıran, yelqovan* və s.

Sintaktik yolla yaranan fitonimlərin bir qrupu tərəflərindən birinin rəng bildirən sözlərlə ifadə olunması yolu ilə yaranır. Bu qəbildən olan fitonimlərin yaranmasında rənglərin iştirakı onların adlandırmış olduğu bitkilərin hər hansı bir hissəsinin (çiçəyi, meyvəsi və s.) rəngi ilə bağlıdır. Məs., *ağcaqayın, qırmızıdil, qaragilə, blue-plant, blue-bell, black currant, blackberry, black-thorn, black-henbane, bluebottle* və s.

Sintaktik yolla yaranan mürəkkəb fitonimləri qruplaşdırmağın bir yolu da onları komponentlərindəki bitkilərlə bağlı sözlərə (ağac, ot, gül, çiçək, yarpaq və s.) görə fərqləndirməkdir. Maraqlısı odur ki, bir-birindən uzaq məsafədə yaşamasına baxmayaraq bu səpgidə həm ingilis, həm də Azərbaycan xalqının dünyagörüşü və baxış bucağı üst-üstə düşüb. Hətta bəzən komponentlərin hər birində identifikasiya müşahidə olunur (məs., əjdaha ağacı – dragon's tree). Bu mənada mürəkkəb fitonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Tərkibindəki komponentlərdən biri *ot (grass)* sözü ilə ifadə olunan mürəkkəb fitonimlər; məs., *çatıotu, kəndirotu, qanotu, qarğaotu, tarlaotu, qaraçörəkotu, ayriqotu, daraqotu, gücotu, pulcuqotu, mələkotu, buğdayiot, ovçuotu, sarısaqotu, bəlgəmotu, lilotu, qumotu, ərəbotu, kəsəkotu, yapışqanotu, çibanotu, xaraotu, cəbrayilotu, qatıqotu, öküzotu, xanimotu, su incilotu, quduzotu, salxımotu, titrəkot, tərəotu, dovşanqulağı, qəlotu, qılincot, zıncırovotu, kafurotu, ürəkotu, yumaqotu, çayotu, diyməotu, isitməotu, dalaqotu, tayaotu, dəyənəkotu, nəfəsotu, kiskütotu, dişotu, barmaqotu, firçaotu, kirpiotu, qızartıotu, bizotu, dariotu, yağıotu, mürkəgotu, peppergrass, switchgrass, bromegrass, bunchgrass, goosegrass, lemongrass, witchgrass, beargrass, bluegrass, tallgrass, turfgrass, wiregrass, ryegrass, ribgrass, raygrass, pingrass, nutgrass, eelgrass, cutgrass, crabgrass, knotgrass* və s.

- Tərkibindəki komponentlərdən biri *ağac (tree)* sözü ilə ifadə olunan mürəkkəb fitonimlər; məs., *kağızağacı, kinəağacı, qəhvəağacı, əjdaha ağacı, şeytanağacı, konfetağacı, dəmirağac, box-tree, pea-tree, gum-tree, coffee-tree, silk tree, judas-tree, cinnamon-tree, grun-tree, clove-tree, spindle-tree, maiden-hair-tree, oak-tree, nut-tree, oil-tree* və s. Bəzən ingilis və Azərbaycan dilində bit bitkini ifadə edən fitonimi həm *ağac(tree)* sözü vasitəsilə, həm də bu söz olmadan adlandırmaq mümkün olur. Məs., *heyva – heyva ağacı, nar – nar ağacı, alça – alça ağacı, apple – apple-tree, plum – plum-tree, lemon – lemon-tree* və s.

- Tərkibindəki komponentlərdən biri *gül (flower)* sözü ilə ifadə olunan mürəkkəb fitonimlər; məs., *xoruzgülü, kalafagülü, daşqızılgülü, payızgülü, dəfnəgülü, qızılgül, söyüdgülü, cauliflower, gillyflower, globeflower, strawflower, bellflower, coneflower, cornflower, foamflower, starflower, twinflower, wallflower, wildflower, windflower, dayflower, mayflower, sunflower* və s.

- Tərkibindəki komponentlərdən biri *çiçək (blossom)* sözü ilə ifadə olunan mürəkkəb fitonimlər; məs., *yayllaçiçəyi, çayırçiçəyi, qızçiçəyi, zəngçiçəyi, mərcançiçəyi, çibançiçəyi, dəlikçiçək, acıçiçək, göyçiçək, məhəbbətçiçəyi, nərgizçiçəyi, duzçiçək, burunçiçək, sünbülçiçək, qramafonçiçək, xəncərçiçək, plumblossom* və s.

- Tərkibindəki komponentlərdən biri *yarpaq (leaf)* sözü ilə ifadə olunan mürəkkəb fitonimlər; məs., *dikyarpaq, çətiryarpaq, tikanyarpaq, xırdayarpaq, leatherleaf, cloverleaf, broadleaf, interleaf, liverleaf, waterleaf, longleaf* və s.

- Tərkibindəki komponentlərdən biri *tikan (thorn)* sözü ilə ifadə olunan mürəkkəb fitonimlər; məs., *qaratikan, lopatikan, toppuztikan, tikanburun, bethorn, blackthorn, firethorn, boxthorn* və s.

Sintaktik yolla yaranan mürəkkəb fitonimlərin başqa istiqamətdə klassifikasiyasını nəzərdən keçirək. Bu mənada, mürəkkəb sözlərin ümumi klassifikasiyasını xatırlamaq əlverişli olardı. Məsələn, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər birləşdirici vasitələrə görə dörd qrupa ayrılırlar: 1) birləşdirici vasitələrin iştirakı olmadan yaranan mürəkkəb fitonimlər; 2) birləşdirici sait və ya samitin köməyi ilə yaranan mürəkkəb fitonimlər; 3) sözü və ya bağlayıcılar vasitəsilə sözləri birləşdirməklə yaranan mürəkkəb fitonimlər; 4) ilk komponentində yiyəlik məzmunu, tərəfləri arasında mənsubiyyət münasibəti olan mürəkkəb sözlər. Qeyd edək ki, bu bölgədə dördüncü sırada yer alan müvafiq fitonimləri artıq nəzərdən keçirdik. Belə ki, digərləri ilə müqayisədə say etibarilə üstünlük

təşkil edən bu cür fitonimlərin tədqiqinə daha çox diqqət yetirilməlidir. Bunun əsas səbəbi burada dillə bağlı bir çox faktların və mühlüm qrammatik qanunauyğunluqların yer alması, eyni zamanda burada üslubi məzmunu və obrazlılığa geniş yer verilməsidir.

Digər onomastik vahidlər kimi linqvistikanın bir çox qanunauyğunluqlarında aktuallaşan fitonimlər mürəkkəb sözlərin hansı vasitələrlə birləşərək təzahür etməsi psinsipinə də tabe olur. Sözügedən dörd istiqaməti fitonimlərin prizmasında nəzərdən keçirək :

1. Birləşdirici vasitələr olmadan yaranan mürəkkəb fitonimlər – bu sıraya aid olan fitonimlər kök morfemlərin şəkilçi morfemlərin iştirakı olmadan birləşməsi yolu ilə yaranır. Bu qəbildən olan morfemlərin tərkibinə görə təhlilindən bəlli olur ki, onların yaranması heç də təsadüfən baş vermir. Bu cür mürəkkəb fitonimlər istər struktur, istərsə də semantik baxımdan müəyyən qanunauyğunluğa istinadən yaradılmışdır. Əvvəla onu qeyd edək ki, quruluş etibarilə birləşdirici vasitələr olmadan yaranan fitonimlər məhz bitkinin hər hansı bir əlamətinin onun adında da təəssüm olunması ilə yaranır. Odur ki, bu fitonimlər əsasən, *sifət+isim* konstruksiyasında aktuallaşır; məs., *cirdaquş, göyçiçək, lopatikan, dəliçətənə, xırdaləçək, ağbuta, acıçiçək, dikyarpaq, qaramurdarça, qarasarmaşiq, dəlikçiçək, əyriçiçək, qarabaşaq, qaraqovaq, sarıkök, haçaquyruq, qaracameyvə, ağcaqayın, istiçətir, toppuztikan, dəlizəğal, şışqulaq, blackberry, bluebottle, hardbeam*, və s. Bu sıraya aid olan fitonimlər üçün xarakterik olan *isim+isim* konstruksiyası da vardır. İki ismin birləşməsi yolu ilə yaranan bu fitonimlərin ilk komponenti isim olsa belə bitkinin bu və digər əlamətini bildirmək üçün istifadə olunduğuna görə həmin isim atributivləşir; məs., *buyuzbaş, lələkbaş, qayısləçək, ətirsünbül, dəmirsəhləb, mahmızlalə, giləmərcan, qramafonçiçək, xəncərçiçək, burunçiçək, danayarpaq, sünbülçiçək, tikanburun, buttercup, bellflower, barberry* və s.

2. Birləşdirici sait və ya samitin köməyi ilə yaranan mürəkkəb fitonimlər – Bu qayda ilə yaranan mürəkkəb fitonimlər nadir hallarda müşahidə olunur. Söz yaradıcılığı prosesində sintaktik üsulla sözlərin yaranmasında olduqca aktual olan bu yol mürəkkəb fitonimlərin yaranmasında əlverişli deyil. Yəqin elə bu səbəbdəndir ki, bu yolla yaranan mürəkkəb fitonimlərə nadir hallarda təsadüf edirik. Məs., *gülünbahar, belladonna* və s. Fitonimlər bütün onomastik vahidlər kimi adlandırma prosesi nəticəsində hasil olmuşdur. Yəni, fitonimik vahidlərin yaranması təsadüfi olmayıb, təfəkkürə və məntiqə əsaslanmışdır. Odur ki, sintaktik yolla yaradılmış mürəkkəb fitonimlərdə məna ifadə etməyən, birləşdirici xarakter daşıyan sait və ya samitlərin iştirakına nadir hallarda rast gəlinir.

3. Sözüdə və ya bağlayıcılar vasitəsilə sözləri birləşdirməklə yaranan mürəkkəb fitonimlər – bu yolla yaranan fitonimlər mütləq şəkildə yenidən iki qrupa ayrılmalıdır. Bu fikri irəli sürməkdə əsas səbəbimiz odur ki, tədqiq etdiyimiz dillərdən ingilis dilində olsa da, Azərbaycan dilində sözüdə mövcud olmadığı üçün onunla təşəkkül tapan mürəkkəb fitonim də yoxdur. Bunun əksinə, ingilis dili flektiv olduğu üçün inkişaf etmiş şəkilçi sistemindən məhrumdur. Elə bu səbəbdən də ingilis dilində söz birləşməsi və cümlələrdə sözlər arasında əlaqə məhz sözüdələr vasitəsilə yaradılır. Dilə xarakterik olan bir əlamətin onun vahidlərindən – fitonimlərdən yan keçməsi mümkünsüzdür. Məs., *throughwax, flutterbybush* və s. İkinci qrupa daxil edən birləşdirici vasitələr – bağlayıcılar həm Azərbaycan həm ingilis dilində mövcud olsa belə, mürəkkəb fitonimlərin yaradılmasında məhsuldar deyil.

4. İlk komponentində yiyəlik məzmunu, tərəfləri arasında mənsubiyyət münasibəti olan mürəkkəb fitonimlər – daha əvvəl başqa başlıq altında tədqiq etdiyimiz bu fitonimlərin bu bölgüdə də qarşımıza çıxması heç də təsadüf deyil. İngilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibində yer alan fitonimlərin əksəriyyəti mürəkkəb, mürəkkəb fitonimlərin çoxu isə tərəfləri arasında mənsubiyyət münasibətinin ifadə olunduğu komponentlərdən təşkil olunanlardır. Məhz əlamətlərin bənzədilməsi və köçürülməsi yolu ilə yaranan bu fitonimlər dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamaqla yanaşı, bədii dilin estetik gözəlliyinə də təsirsiz ötüşür. Məs., *dovşanalması, qurdağzi, danaayağı, çobanyastığı, deer's eye, hares's foot, cat's tail* və s. fitonimləri göstərir ki, qeyd olunan yolla dildə mürəkkəb fitonimlərin yaradılması sözüdədən prosesin hər iki dildə aktual olduğunu göstərir. Bunun səbəbi isə bitkilərin adlandırılmasında eyni yanaşmanın sərgilənməsidir. Adlandırma prosesində insanlar bitkiləri hansı formada qavrayıbsa, bu, onların adlarına – fitonimlərə də təsir etmiş, nəticədə məhz bənzətmə və əlaqələndirmə yolu ilə çoxlu mürəkkəb fitonim yaranmışdır.

Azərbaycan dilinin özünəməxsus qrammatik quruluşu olduğu üçün, burada bəzən ingilis dilindən fərqli təsnifatlara da rast gəlirik. Dilimizdə yer alan mürəkkəb fitonimləri tərəfləri arasındakı əlaqənin tabelilik yoxsa tabelsizlik olması baxımından fərqləndirilməlidir. Tabelsizlik əlaqəsi ilə yaranan mürəkkəb fitonimlərin a) *iki fərqli leksik vahidin birləşməsindən əmələ gələn*; b) *eyni sözüdə təkrarından əmələ gələn*; c) *sinonim və yaxın mənalı sözlərdən əmələ gələn*; d) *antonim sözlərdən əmələ gələn* olmaqla müxtəlif növləri vardır. Öz növbəsində, tabelilik əlaqəsi əsasında təşəkkül tapan fitonimlərin isə a) *uzlaşma əlaqəsi əsasında əmələ gələn fitonimlər* (məs., *şahsevdi və s.*); b) *idarə əlaqəsi əsasında əmələ gələn fitonimlər* (məs., *novruzçiçəyi, xoruzgülü, dəvətikani, ayıfındığı, dovşanalması, qızartıotu, dəvətikani, suulduzu, dağkeşnişi, şirpəncəsi, çayırçiçəyi, zöhrəçiçəyi və s.*); c) *yanaşma əlaqəsi əsasında əmələ gələn fitonimlər* (məs., *qaçançayır, tozbaş, ağqanad, dəliçətənə, xırdaləçək, haçaquyruq və s.*) növləri ayrılır. Apardığımız tədqiqat göstərdiki, istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilində tabelilik əlaqəsi vasitəsilə yaradılan fitonimlər digərləri ilə müqayisədə daha aktualdır.

Sintaktik yolla yaranan fitonimlərin digər bir xarakterik xüsusiyyəti odur ki, bu cür fitonimlər mütləq şəkildə yerli xarakter daşıyır. Əsas etibarilə dil daşıyıcı olan xalqın özünəməxsus təfəkkür və qavrayışı əsasında yarandığına görə bu fitonimlər hər zaman milli olur.

İngilis və Azərbaycan dillərinin sintaktik yolla yaranan bu cür mürəkkəb fitonimlərlə zənginləşməsi mürəkkəb bir proses olaraq hələ də davam edir. Çünki elmi terminalogiyası müxtəlif dillərin, müxtəlif təfəkkür

formalarının dünya sivilizasiyasına qovuşmasıdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Арнольд И.В. Лексикология Английского Языка. Москва. 1977. 334с.
2. Babaveva E.A. İngilis və Azərbaycan dillərində fitonimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Mag. diss. Bakı, 2017, 82 s.
3. Hacıyeva A. Contrastive Lexicology. Bakı: Science and Education. 2013. 211 p.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan. 2008. 442s.
5. Musayev O.İ. Azərbaycanca-İngiliscə lüğət. Bakı: Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutu nəşriyyəti. 1998. 646 s.
6. New Webster's Dictionary and Thesarus of the English Language Lexicon Publications, INC, Danbury, CT. Printed and Manufactured in the United States of America. 1996. 1149 p.
7. Türksevər (Musayev) O.İ. İngiliscə-azərbaycanca lüğət. Bakı: Qismət, 2008, 1674 s.
8. <https://www.merriam-webster.com/>

Açar sözlər: *söz yaradıcılığı, mürəkkəb fitonim, komponent, qanunauyğunluq, dilin lüğət tərkibi.*

Key words: *word-building, compound phytonym, component, method, vocabulary.*

Ключевые слова: *словообразование, составной фитоним, компонент, метод, содержание словаря языка.*

Compound phytonyms created in a syntactical way in English and Azerbaijani (Summary)

Creating a new word by combining two or more words is an important way of word-building. The phytonyms created in this way are indivisible language units. New phytonyms formed by the combination of two or more words are considered compound according to their morphological structure. Compound phytonyms, such as all indivisible language units, have their own grammatical forms, syntactic and semantic features. There is coordination or subordination between the components of compound phytonyms. The syntactic way of creating new compound phytonyms is based on certain rules.

Составные фитонимы, созданные синтаксическим способом на английском и азербайджанском языках (Резюме)

Creating a new word by combining two or more words is an important way of word-building. The phytonyms created in this way are indivisible language units. New phytonyms formed by the combination of two or more words are considered compound according to their morphological structure. Compound phytonyms, such as all indivisible language units, have their own grammatical forms, syntactic and semantic features. There is coordination or subordination between the components of compound phytonyms. The syntactic way of creating new compound phytonyms is based on certain rules.

Rəyçi: Dos., f.f.d. N.X.İbrahimova

Arzu Əmiraslanova

**SOMATİZMLƏRİN FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN FORMALAŞMASINDA
ROLU VƏ STRUKTUR-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Frazeoloji birləşmələr yaranan zaman müxtəlif dil kollektivləri eyni zaman kəsiyində çox əhəmiyyətli rol oynayır. Bu zaman kəsiyi dilin tərkib hissəsini təşkil edən sabit dil komplekslərinin nitqdə sabitləşməsi və möhkəmlənməsi andır.

Frazeoloji birləşmələrin semantikasi, onun tərkib hissəsi olan komponentlərin semantikasi ilə qismən bağlıdır. Bu zaman meydana çıxmış bağlılıq heç də açıq-aydın özünü biruzə vermir. Onun gizli mənası tərkib hissələrin dərinliyində göstərməkdədir.

Frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi olan komponentlərin sayı nə qədər çox olarsa, nəticədə yaranmış bütövün mənasına daha çox təsir göstərmiş olacaqdır. Bəzi hallarda isə bunun əksinin də şahidi oluruq. Belə ki, ümumi halda götürdükdə heç də həmişə frazeologiyanın tərkib hissəsi olan komponentlərin sayının, onun ifadə edəcəyi mənaya təsiri özünü doğrultmur. Bu zaman ortalığa çıxan əsas amil, əlavə mənə çalarlarının yaranmasıdır. Bütöv mənalar yaranarkən, orada iştirak edən komponentlərin fəaliyyət dərəcəsi, frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində daha çox rol olan idiomların sabit söz birləşməsinə qarşı qoyulur. Xarakterindən və xüsusiyyətindən asılıdır. Bu haqda rus tədqiqatçısı V.P.Jukovun çox maraqlı açıqlamaları var. O, yazır: “Əgər frazeologizm sərbəst birləşmələrin fonunda metaforik ifadə verirsə, o zaman bütöv mənənin yaranmasında komponentlərin iştirak dərəcəsi eynidir. Yox əgər birləşmənin tam mənası motivləşəcəksə, onda onu ifadə edən mənə çox/az halda tam ola bilər və onu təşkil edən komponentlərə semantik cəhətdən ümumi mənaya doğru istiqamətlənir.” (7,s130)

Həm Azərbaycan, həm də İngilis dillərində frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi olan komponentlər həm say, həm semantika, həmçinin semantik əlaqələr baxımından, bütöv mənənin formalaşmasında birbaşa öz təsirini göstərir. Belə ki, frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətlərini araşdırarkən frazeologizmlərin mənasının leksik mənə ilə qarşılaşdırılması çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman aydın olur ki, bütöv elementləri bir-birindən ayırmaq çətin olduğu kimi onlar arasında olan bağlılığı da aradan qaldırmaq mümkün olmur.

İnsanla bağlı olan frazeoloji birləşmələr həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində çoxluq təşkil edən frazeologizmlər sırasına daxildir. İnsanla bağlı olan frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin semantikasını araşdırarkən, onların insanla bağlılığı məsələsi Y. Arsenteyevin fikirlərində daha aydın təəcəssüm olunur. Bu barədə R.R.Ağayeva yazır: “Frazeologizmlərin komponentlərinin semantikasi və onların bir bütöv kimi mənasında insanla bağlılıq kifayət qədər aşkardır. Y.Arsentyeva bu sistemin dil mənsubluğundan asılı olmayaraq insan kollektivinə mənsub olan ümumi xüsusiyyətləri, eləcə də sırf ekstralingvistik amillərlə bağlı cəhətləri ifadə etməsi qənaətinə gəlmiş, sistem daxilində frazeologizmlərin insanın fiziki, psixi vəziyyətini, fəaliyyətini, davranışını, maddi vəziyyətini göstərən semantik qruplara ayırmışdır.” (1,s 25; 5, s45)

İnsanın xarakteri birbaşa onun əxlaqı və davranışı, eləcə də həyat tərzi və milli mentaliteti ilə sıx bağlıdır. İnsana aid bu xarakterik xüsusiyyətlərin verbal ifadəsində iştirak edən müxtəlif dil qruplarının daşıyıcıları, müxtəlif söz və ifadələrdən geniş surətdə istifadə edirlər. Bu istifadə özünü frazeologizmlərin yaranmasında da göstərir. Məlumdur ki, insanın xarakteri müsbət və mənfi cəhətlərlə doludur. Məhz bu səbəbdən insana xas olan xüsusiyyətlərin mənfi və müsbət cəhətlərini özündə ehtiva edən frazeoloji birləşmələri yarımqrup kimi ayırmaq mümkün olan vasitələrdəndir. İstər bədii ədəbiyyat nümunələrində, istərsə də frazeoloji birləşmələr lüğətində kifayət qədər insanların xarakteristikasını ifadə edən frazeologizmlərə rast gəlmək mümkündür. Bu frazeologizmlərdə insana xas olan mənfi xüsusiyyətlərə misal olaraq, satqınlığı, xəsisliyi, yalançılığı, yaltaqlığı, ikiüzlüyü və s. göstərmək olar. Məsələn: *to meet somebody half way – kiməsə qarşı getmək/ müdafiə etmək, to take care of somebody – kiminsə qayğısına qalmaq, to be smb's true dog – kiminsə sədaqətli iti olmaq* və s. İnsana xas olan mənfi xüsusiyyətlərdən başqa, müsbət xüsusiyyətləri özündə ehtiva edən frazeologizmlərə də rast gəlmək olar. Məsələn, kişilik, qətiyyətlik, xeyrxahlıq, sədaqətlik, dözümlülük və s. xüsusiyyətləri əks etdirən frazeologizmlərə misal laraq aşağıdakıları göstərmək olar. Məsələn:

1. Have one's heart in the right place – mehriban olmaq, xoş hissələr bəsləmək mənasını ifadə edir.
2. A heart of gold – qızıl ürək mənasını verir.

İngilis dilində, eləcə də Azərbaycan dilində işlənən frazeologizmlərdə insanın xarakterindən bəhs edən çoxlu sayda idiomlar, atalar sözləri və s. mövcuddur. Eyni zamanda insanın xarakterindən əlavə, onun bədən üzvlərinin də frazeologizmlərdə yaranmasında çox böyük rol vardır. Belə frazeologizmlər somatik frazeologizmlər adlanır. Somatik frazeologizmlər barədə yazan görkəmli tədqiqatçı Əzizə Hacıyeva İngilis dilində olan somatik frazeologizmlərin 13 sematik qruplarını müəyyən edib, sistem halına salmışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. *Əmək, iş fəaliyyəti zamanı insan vərdişlərinin xarakteristikası;*
2. *Hər hansı hərəkəti yerinə yetirmək tərzi;*
3. *Hərəkətin fəallığına fiziki maneənin olmasını bildirən frazeologizmlər;*
4. *Bir işi görmək istəyi və ya əksinə hərəkəti ifadə edən frazeologizmlər;*
5. *Süslük, passivlik, fəaliyyətsizlik bildirənlər;*
6. *Birgə fəaliyyət göstərmək məqsədi ilə işləyənlər;*
7. *Fəaliyyətin keyfiyyətə xarakterini bildirənlər;*
8. *Nəyəsə nail olmağı bildirənlər;*

9. *Məkan bildirmək məqsədi ilə işlənənlər;*
10. *Əlin aktivliyi ilə bağlı fəaliyyətin intensivliyini bildirənlər;*
11. *Emosional vəziyyəti bildirmək məqsədi ilə işlənənlər;*
12. *Adət-ənənə, mövhumatçı insanları bildirmək üçün işlənənlər;*
13. *Arzu, istək, dilək, təbrik, əmr bildirmək üçün işlənənlər;*
14. *Xoş niyyət məqsədi ilə işlənənlər. (2, s74)*

İngilis dilində işlənən *to give smb's one's heart* – frazeoloji birləşməsi eyni ilə Azərbaycan dilində də eyni prinsip üzrə motivləşir – ürək vermə, qəlbini vermə. Başqa halda isə digər bir frazeoloji rolunda olan *to ask for a lady is hand* – *evlənmə təklifi etmək, qızın əllərini istəmək* formasında nadir hallarda işlənsə də, alınma strukturundadır. (1, s53)

Somatik frazeologizmlərdə Ə.Hacıyevadan sitat gətirən R.Ağayeva daha sonra yazır: “İnsanın zahiri görkəmi, onun davranışı və s. haqqında fikir formalaşdırın idiomlar çoxdur və onlar müxtəlif tematik semantik qruplarda yer ala bilər. Onu da qeyd edək ki, idiomatiklik bildirən sözlər çox işləkdir. Frazeologiyada somatik frazeoloji birləşmələr ayrıca bir qrup təşkil edir. İngilis dili frazeologizmlərini bədən üzvlərinə görə qruplaşdırmaq mümkündür. Təhlil göstərir ki, frazeologizmlərin tərkibində 40-a qədər bədən üzvü adını ayırmaq mümkündür. Məsələn, qol (arm), dodaq (lip), ayaq (foot), çiyin (shoulder), burun (nose), diz (knee), bədən (body), baş (head), qulaq (ear), ürək (heart), əl (hand), üz (face), barmaq (finger), ağız (mouth), boyun (neck), dəri (skin) və s. Belə frazeologizmlər müəyyən halda toplu təşkil edir, müstəqil dil vahidi kimi, digər sözlərlə semantik-qrammatik əlaqələrdə olur.” (1, s28)

Somatik frazeologizmlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar. Məsələn:

1. *With the heavy hand – qəddar, kobud, qaba, sərt*
2. *A light hand - əli yüngül olmaq (cəld), əli izi olmaq*

Azərbaycan dilindəki “əli iti olmaq”, “əli qızıl olmaq” frazeologizmi ilə ekvivalentlik təşkil edir. Digər bir tədqiqatçı olan Nigar Vəliyeva da semantik aspekt baxımından dilin leksik tərkibinin zənginləşməsində somatizmlərin rolunu qeyd etmiş, onların sistemlə təşkili, söz və ifadələrin, nitqdə işlənməsi məsələsini önə çəkərək, onların daim diqqət mərkəzində olmasını xüsusi olaraq vurğulayır. N.Vəliyeva yazır: “Məlumdur ki, İngilis dili frazeoloji tərkibinə görə zəngin dillərdən biridir. Başqa dillərdə olduğu kimi İngilis dilində də saysız-hesabsız somatik tərkibli vahidlər vardır. İstər yazılı, istərsə də şifahi ədəbiyyatda fikrin yığcam, dəqiq, obrazlı, emosional ifadəsi üçün somatik ifadələr mühüm rol oynayır və bu ifadələrin çoxu şifahi ədəbiyyatın əsas janrları hesab olunan atalar sözləri və məsəllərdə daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn: “*A clean hand wants no washing*” – *təmiz adama zaval yoxdur* – atalar sözlərindəki “a clean hand” – təmiz əl, pis iş görməyən adam – mənasında işlənərək somatik ifadə yaratmışdır.” (4, s55)

Digər somatik frazeologizmlərə nəzər salmaq:

1. *At the second – “ikinci əldən”, “oradan-buradan eşitmək”*
2. *At the third hand – “üçüncü əldən”* bu frazeoloji vahid daha çox səhihliyi, dürüstlüyü, doğruluğu çox az ehtimal olan məlumatdan bəhs edərkən istifadə olunur.
3. *Be the left hand – “qanunsuz doğulmaq, nigahsız doğulmaq”* mənasını verir.
4. *to have a big mouth – “boşboğazlıq etmək, çənə vurmaq, özünü öymək”*
5. *to open full mouth – “söyüşmək, abırını vermək”*
6. *to shoot at one's mouth – “ağzını Allah yoluna qoymaq”*
7. *to foot the road – “piyada çox yol getmək, ayaq basmaq”*
8. *to have smb. at one's feet – “ayağına düşmək, yalvarmaq”*
9. *to have a bed head – “başı boş olmaq, başı heçnədən çıxmamaq”*
10. *to sleep with one eye open – “bir gözü ilə yatmaq, narahat yatmaq”*
11. *to put one eyes together – “gözlərini çəpləşdirmək”*
12. *to think tooth into – “yemək yemək”*
13. *to grit the teeth – “dişlərini qıcvırmaq”*
14. *to bare one's teeth// to grin one's teeth – “irişmək, dişlərini ağartmaq”*(2, s145)

Somatik frazeologizmlər Azərbaycan və İngilis dillərində işlənərkən onların oxşar və fərqli cəhətlərini aşkarlamaq üçün tipoloji müqayisə önəm təşkil edir. Belə ki, tipoloji müqayisə zamanı ortalığa çıxan tərcümə problemlərinin həlli üçün kontekstdəki mənanı dəqiqliklə vermək baxımından ekvivalentlilik xüsusiyyəti ön planda duran məsələlərdəndir. Məsələn, İngilis dilində işlənən “bitter tongue”, Azərbaycan dilində işlənən “acı dil” frazeoloji birləşməsinin ekvivalentidir. Hər iki dildə bu birləşmə “acı dil” mənasını ifadə etsə də bu somatik ifadə İngilis dilində “ilan kimi sancan”, Azərbaycan dilində isə “zəhər tuluğu” mənasında işlənir. Digər tərəfdən ekvivalenti olmayan somatik frazeoloji birləşmələr İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə oluna bilmirsə, bu zaman kalka üsulundan, təsvirdən istifadə olunur: Məsələn, *on the arm – “havayı”*; *to do a hot foot – “aradan çıxmaq”*; *to snap one's fingers at smb. – “kimləsə hesablaşmaq”* və s.

Azərbaycan və İngilis dillərində işlənən və insanın bədən üzvlərinin adlarını bildirən sözlər leksikanın özəyini təşkil edir. Bu təşkil olunma linqvistik baxımdan çox əhəmiyyətli olub, linqvistik ədəbiyyatda işlənilməmişdir. Qohum olmayan dillərdə işlənən somatik frazeologizmlər barədə Ə.Hacıyeva E.M.Sendravitsdən sitat gətirərək yazır: “Qohum olmayan dillərdə insanın bədən üzvlərinin adlarının obrazlı tərəfini müqayisə etdikdə aydın olur ki, belə sözlərin çoxu ayrı-ayrı dillərdə eyni daxili formaya malikdir. Bu nöqtəyi nəzərdən dillərin qruplaşması sərbəst səciyyə daşıyır, özündə ayrı-ayrı bədən üzvlərinə münasibətdə bu planda müxtəlif dillərə birləşə bilər.” (2, s23)

Azərbaycan dilində işlənən somatik frazeologizmlərin müəyyən bir qrupu fonetik baxımdan sərbəst söz birləşmələrindən fərqlənir. Bu fərqliliyi müəyyən edən A.Qurbanov yazır: “Azərbaycan dilində işlənən qullağını kəsmək (kiminsə), ələ almaq, ağzına su almaq, ağzını yumaq, ayağından çəkmək, əldən düşmək, burnunun ucu göynəmək kimi somatik frazeologizmləri həm hərfi, həm də məcazi mənada işlətmək olur.” (3, s30)

Somatik frazeoloji vahidlərdə işlənmiş sözlər tam sərbəst surətdə sinonim və antonim sözlərlə əvəz oluna bilər. Məsələn: *to get smb. out of one`s head – to get smb. out of (into) one`s head (heart)* kimi işlənən İngilis dilli somatik frazeoloji vahid – Azərbaycan dilində - “ayaqları yüngüldür// qədəmləri yüngüldür” kimi işlənə bilər.

Azərbaycan və ingilis dillərində işlənən somatik frazeoloji birləşmələrin strukturu olduqca müxtəlifdir. Belə ki, onlar məzmununda olduğu kimi struktur cəhətdə də dəyişə bilər və ya modifikasiyaya uğrayıb, şəklini dəyişir. Məhz, bu səbəbdən onları təşkil edən komponentlərin sintaktik əlaqələri baxımından bir qismi söz birləşməsi şəklində, digər bir qismi isə qrammatik şəkildə formalaşmış cümlə şəklində işlənir. Bu səbəbdən də quruluş və mənə baxımdan söz birləşməsi səciyyəsi daşıyan somatik vahidi somatik frazeoloji birləşmə, məzmunca bitmiş, tamamlanmış fikri ifadə edən, intonasiya, predikativlik və modallıq baxımından cümlə strukturunu xatırladan somatik frazeoloji vahidi isə somatik frazeoloji cümlə adlandırmaq olar.

Bundan başqa somatik frazeologizmlər həm də metaforik səciyyə daşıyır. Onların metaforik xüsusiyyətləri mənə tutumu baxımından bütövlükdə əlavə üslubi və emosional çalarlıqla yüklənərək fikri poetik fiqurlar vasitəsilə ifadə edilir. Bu xarakterik xüsusiyyət müasir İngilis dilində aşağıdakı somatik frazeoloji birləşmələrdə özünü əyani səviyyədə göstərir. Məsələn: *to go about with one`s head in the air// to cock one`s nose// to look down one`s nose// to turn up one`s nose – burnunudiktutmaq, to have a level head// keep a cool head// not to lose one`s head// not to know at one`s hand is on his head or heels – başınıtirmək, to lie one`s hand// to find one`s hand and foot – əli bağlanmaq, not to harm a hair at smb`s head – başından bir tük əskik olmağa qoymamaq* kimi ifadələr ən çox işlənən somatik frazeoloji birləşmələr silsiləsindəndir. Beləliklə, sonda onu da qeyd etmək ki, somatik frazeoloji birləşmələr çox qədim tarixə malik olsalar da, eyni mənbədən törəyib eyni inkişaf yolu keçmiş birləşmələrdir. Onlar sərbəstdir, həm təsdiqdə, həm də inkarda işlənir. Metaforik səciyyə daşıyır, həm sinonim, həm də antonim kimi işlənə bilər. Əlavə olaraq onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, somatik frazeologizmlər həm söz, həm də söz birləşməsi, eləcə də cümlə səviyyəsində məcazlaşaraq semantik bütövlük qazanır və dildə hazır vəziyyətdə, hazır şəkildə mövcud olan sabit dil vahidləridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ağayeva R.R. Frazeologizmlərin formalaşmasında ekstralingvistik amillərin rolu. / Dissertasiya. Bakı-2016. 135 s.
2. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı-Nurlan 2008. 273 s.
3. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı: API-nin mətbəəsi 1983. 180 s.
4. Vəliyeva N.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli lingvistik təhlili. (Dissertasiya – Bakı - 2004)
5. Арсентьева Е. Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц. Казан: КУ 1989. 124с
6. Сендровиц Е.М. Название частей человеческого тело в русском языке. Автореферат. М. 1876. 13с
7. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов. Просвещение 1978. 160с.

Açar sözlər: *frazeoloji birləşmələr, idiomlar, semantika, somatizm, komponentlər, məcazlaşma, leksemələr.*

Ключевые слова: *фразеология, идиомы, семантика, соматизм, компоненты, шкалы, лексемы.*

Key words: *phraseology, idioms, semantics, somatism, components, scales, lexemes*

SUMMARY

Somatic frazeological associations play a very important role in the formation of vocabulary of the language. Since they are formed from free word combinations and on the basis of sentences, their structure does not vary slightly from the structure of the word combinations and sentences. Thus, their structure is compatible with syntactic models of word combinations and sentences. Moreover, it is possible to make some changes in their structure by adding a new word to the composition of somatic frazeologisms.

РЕЗЮМЕ

Соматические фразеологические ассоциации играют очень важную роль в формировании словарного запаса языка. Поскольку они формируются из свободных словосочетаний и формируются на основе предложений, их структура не отличается незначительно от структуры словосочетаний и предложений. Таким образом, их структура совместима с синтаксическими моделями словосочетаний и предложений. Более того, можно внести некоторые изменения в их структуру, добавив новое слово в состав соматических фразеологизмов.

FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN TƏRCÜMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Məlumdur ki, tərcümə geniş mənada beynəlxalq mədəniyyətlərəarası kommunikasiya müstəvisində bir dilin semantik kod işarəsinin digəri ilə əvəzlənməsi kimi anlaşılır. R.Yakobsonun “Tərcümənin linqvistik aspektləri barədə” əsərində tərcümənin dildaxili, dillərəarası və semiotikləərəarası növləri fərqləndirilir və ilk dəfə olaraq nəzəri dilçiliyin inkişafında tərcümənin mühüm əhəmiyyəti göstərilir.

J.Müenən isə əksinə, dilçilikdə əldə edilən elmi nailiyyətlərin tərcümə fəaliyyətinə təsirini təsdiqləyərək “Tərcümənin nəzəri problemləri” kitabında “prinipial tərcüməolunmazlıq” problemini konstruktiv dilçiliyin imkanları daxilində həll etməyi təklif edir və diqqəti tərcümə dilində frazeoloji mətnin kodunu açmağa, onu adekvat anlamağa yönəldir. Müasir tərcümə nəzəriyyələri (semantik-ekvivalent, komponent-adekvat, identik-transformativ, təsviri-denotativ və s.) mətn linqvistikasının nəzəri əsaslarının təməl prinsiplərini əks etdirən elmi təsnifata – tərcümə mətnləri klassifikasiyasına əsasən öz qanunauyğunluqlarını təyin edir.

PFDV-lər kimi mürəkkəb dil formullarının transformativ “kod dəyişməsi” dillərəarası integrativ təsir prosesində qarşılıqlı informativ adekvatlığa uyğun, ədəbi tərcümə nəzəriyyələrinin semantik-ekvivalent modellərinə əsaslanaraq həyata keçirilir. Azərbaycan filoloqlarından M.Arif, M.Cəfər, C.Baxış, B.Tahirbəyov, V.Qafarov, Elçin, V.Hacıyev, Ç.Qurbanov, N.Qasımoğlu, R.Novruzov və digər dilçi-ədəbiyyatşünaslar yazıçı-tərcüməçilər öz əsərlərində bu problemin yüksək ədəbi tərcümə meyarları çərçivəsində həllinin vacibliyini xüsusi olaraq vurğulamışlar. Daha səhih təəssürat yaratmaq məqsədilə tədqiqat işinin bu fəslə müvafiq: a) “PFDV-lərin tərcüməolunmazlıq” problemi”, b) “PFDV-lərin linqvistik mentallığının tərcümədə verilməsi”adlı yarım-fəsilərə ayrılaraq təqdim edilir. “PFDV-lərin tərcüməolunmazlıq” problemi”adlı ədəbi tərcümənin kateqorial problemləri içərisində ən çətinini dilin sabit semantik birləşmələrinin – FV-lərin tərcüməsidir. Cümlətipli FV-lərin metaforik universallıq və sabit struktur/denotat mənalılıq xüsusiyyətləri tərcümə zamanı güclü intellekt və erudisiya tələb edir. Y.Nayda “Tərcümə etmək elminə dair” tədqiqatında Bibliyanın spesifik tərcüməsi nümunəsində “tərcüməolunmazlığın” semantik interpretasiyasını, reseptorun (tərcüməçinin) nəzəri-referentiv, motivləşdirmə və linqvistik ötürmə metodlarını müzakirə edir və ilk dəfə olaraq transformativ ekvivalentlik, maksimal anlaşma, tərcümədə söz buraxma, artırma, dəyişdirmə kimi zəruri “texniki” üsulları təsbit edir. Kade və A.Noybertin araşdırmalarında “tərcüməolunmazlıq” problemi praqmatik-eksplisit metodologiyaya əsasən həll edilir və bu metod PFDV-lərə tətbiq prosesində də özünü yetərinə doğruldu.

PFDV-lərinin yanlış tərcüməsinin əsas və ilkin səbəblərindən biri onların mətnə ya klassik cümlələr ilə qarışdırılması, ya da düzgün seçilməməsidir. Digər bir səbəb isə, tərcüməçi tərəfindən frazeologizmlərin səthi dərk edilməsidir ki, bu da çox zaman əsas mənanın – mətnin təhrifinə gətirib çıxarır. Frazeologizmlərin tərcüməsində səhvə yol verməmək üçün tərcüməçi həm də dillərin məcazlar sistemini (təsvir və ifadə vasitələrini) dərinləndirən dərk etməli və onları maksimal dərəcədə təhrifsiz ifadə edə bilməlidir.

Beləliklə, məlum frazeoloji tərcümə metoduna görə FV-lər iki qrupa bölünür: I.Ekvivalentli frazeologizmlər; II.Ekvivalentsiz frazeologizmlər.

Ekvivalentli frazeologizmlərin də iki növü var: 1) tam frazeoloji ekvivalentləri olan frazeologizmlər, 2) natamam frazeoloji ekvivalentləri olan frazeologizmlər. Tam frazeoloji ekvivalentlər qrupuna dildə sayca çox az olan, semantika, leksik tərkib, qrammatik quruluş və bədii-üslubi çalarlıq baxımından İD (ilkin dil) frazeologizmləri ilə üst-üstə düşən TD (tərcümə dili) frazeologizmləri daxildir. Məs: “Faults are thicker where love is thin” (Məhəbbət boyuk olan yerdə, qusur boyuk olar. One half of the world doesn't know how the other half lives” (Toxun acdan xəbəri yox) Natamam frazeoloji ekvivalentlər qrupuna isə İD-də frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə bədiilik və məna baxımından qismən uyğun gələn TD frazeologizmləri daxildir. Tərcüməçi bu cür frazeologizmləri işlədərkən onların sabitlik və ekspressivlik əmsallarının nisbi bərabərliyini nəzərə alır.

Ekvivalentsiz frazeologizmlər hər bir dildə sayca daha çox olan frazeologizmlərdir. Bu tip frazeologizmlərin tərcüməsində daha çox bədiilik, ekspressivlik, məna emosionallığı baxımından çatışmazlıqlar olur. Belə məqamlarda analogi tərcüməyə üstünlük verilir, yəni ingilis dilində verilmiş frazeologizmlərin mənasını Azərbaycan dilində ifadə edə bilən ya tam, ya da qismən oxşar ifadələr əks etdirir. Ekvivalentsiz frazeologizmlərin tərcüməsinin aşağıdakı növlərinə diqqət yetirək: 1) *Təsviri tərcümə* – İD-də verilmiş frazeologizmin TD-də adekvat və ya analogi tərcüməsi mümkün olmadıqda təsviri tərcümə növündən istifadə olunur. Məs., “A drowning man will clutch at a straw; “A light purse is a heavy curse” (Pulsuzluq üz qaralığıdır) “Soft fire makes sweet malt” (Şirin dil ilanı yuvasından çıxarar) 2) *Antonim tərcümə*-orijinaldakı fikrin adekvat və ya təbii yolla tərcüməsinə deyilir. İD-də verilmiş frazeologizmlərin TD-yə antonim tərcüməsində inkar konstruksiyası təsdiqlə əvəz edilir: “Don't count your chickens until they're hatched” (Cücəni payızda sayarlar) *Hərfi tərcümə* – bu tərcümə növü ekvivalentsiz frazeologizmlərin milli-etnik xüsusiyyətlərini saxlamaq şərti ilə onların maksimal tərcüməsinə verir. Tərcümənin bu növünə orijinaldakı frazeologizmin TD-yə başqa yolla tərcüməsi mümkün olmadıqda müraciət edilir. Məs: “A cat with gloves catches no mice” (Əlcəklə pişik siçan tutmaz və s. 4) *Müstəraq tərcümə* – verilmiş frazeologizmin analogi tərcüməsi onun mənasını tam olaraq ifadə etmərsə, o zaman bu frazeologizmin analogi tərcüməsi müqayisə edilir.

⁵ Bakı Slavyan Universiteti. nigar@mail.ru

Tam frazeoloji ekvivalentlər qrupuna dildə sayca çox az olan, semantika, leksik tərkib, qrammatik quruluş və bədii-üslubi çalarlıq baxımından İD (ilkin dil) frazeologizmləri ilə üst-üstə düşən TD (tərcümə dili) frazeologizmləri daxildir. Məs: “Faults are thicker where love is thin” (Məhəbbət boyuk olan yerdə, qusur boyuk olar. One half of the world doesn't know how the other half lives” (Toxun acdan xəbəri yox) Natamam frazeoloji ekvivalentlər qrupuna isə İD-də frazeoloji ekvivalentlərin tərkibinə bədillik və məna baxımından qismən uyğun gələn TD frazeologizmləri daxildir. Tərcüməçi bu cür frazeologizmləri işlədərkən onların sabitlik və ekspressivlik əmsallarının nisbi bərabərliyini nəzərə alır. Məs., “There is a black sheep in every family” 5) **Paralel tərcümə** – tarixi mətnlərin tərcüməsi zamanı kalka tərcümə növü ilə yanaşı, paralel tərcümə növündən də istifadə olunur. Tərcümənin bu növündə verilmiş frazeologizmin bəzən qısa etnoqrafik şərh (mənbə, müəllif və s.) verilir. Bir çox hallarda frazeologizmlər tərcüməçi tərəfindən müəyyən dəyişikliklərə (okkazional) məruz qalır. Tərcümə zamanı yazıçıların məqsədyönlü şəkildə işlətdiyi frazeologizmlərə **sərbəst yazıçı frazeologiyası** deyilir. Təbii ki, bu da öz növbəsində dilin və ədəbiyyatın zənginləşməsinə xidmət edir.

Məlumdur ki, tərcümə geniş mənada beynəlxalq mədəniyyətlərəarası kommunikasiya müstəvisində bir dilin semantik kod işarəsinin digəri ilə əvəzlənməsi kimi anlaşılır. R.Yakobsonun “Tərcümənin linqvistik aspektləri barədə” əsərində tərcümənin dildaxili, dillərəarası və semiotiklərəarası növləri fərqləndirilir və ilk dəfə olaraq nəzəri dilçiliyin inkişafında tərcümənin mühüm əhəmiyyəti göstərilir.

Deməli, tərcümə prosesində orijinaldakı PFDV-lərin referentiv xüsusiyyətlərini saxlamaq üçün tərcüməçi: 1) İD və TD-də frazeologizmlərin ekvivalentlik dərəcəsini müqayisə etməli, yəni “transdillə sinonimlərdən” düzgün istifadə etməli; 2) xalqların tarixi-etimoloji xüsusiyyətlərini bilməli və müəllifin ideya-dil manerasını anlamalı; 3) ədəbi tərcümə metodlarından səmərəli istifadə etmək bacarığına malik olmalı; 4) müvafiq lüğətlərdən düzgün istifadə etməlidir. A.D.Şeytser “Tərcümə nəzəriyyəsi” əsərində bildirir ki, maksimal tərcümə vahidini təyin edən elmi qənaətə əsasən, minimal tekstlərin (minimalizmlər) forma-məzmun mahiyyətini və linqvistik parametrlərini asanlıqla müəyyən etmək mümkündür.

Fikrimizcə, aforizmlərin analogi keyfiyyətləri bu meyarlar vasitəsilə müqayisə edilsə, ortaya olduqca maraqlı nəticələr çıxıb bilər. Belə ki, bədii tərcümə nəzəriyyəsinə görə, maksimal tərcümə vahidi mətn götürülürsə, o zaman aforizmlər cümlə qismində frazeoloji hipermətn amilindən və onun tərcümə məsələlərindən bəhs etmək lazım gəlir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov M.M. Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, Bakı: Elm, 1956.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild, Bakı: Elm, 1956.
4. Kazımov Q. Mütəsir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000.
5. Məhərrəmli Q. Kino televiziya-radio terminləri (izahlı lüğət). Bakı, 2002.

Açar sözlər: tərcümə nəzəriyyəsi, dilçilik, frazeoloji ekvivalentlər

Key words: theory of translation, linguistics, phraseological equivalents

Ключевые слова: теория перевода, лингвистика, фразеологические эквиваленты.

Summary

The important ways and methods of transferring phraseological units from source language into target one are considered in the article. The national and cultural features put in the phraseological unit often becomes the difficult phenomenon throughout the translation of a figurative steady turn from original language into language-analog. The phraseological picture of the world occurring in consciousness of one language community does not always coincide with attitude of another community. To search an acceptable option of understanding in case of contact of different cultures the translator resorts to methods of the descriptive interpretation which systematization is a task of this article. The significance of a translator's opinions during translation is also emphasized in the given article. The aim of the article is to understand which problems could be connected with the translation of phraseological units, and how to translate phraseological units. The world of Modern English phraseological expressions is so grand and various that every aspect of its study is worth of due regard.

ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Резюме

В статье рассматриваются важные пути и способы перевода фразеологических единиц из исходного языка в целевые. Национальные и культурные особенности, входящие в фразеологическую единицу, часто становятся сложным явлением на протяжении всего перевода образного устойчивого перехода от исходного языка к языковому-аналогу. Фразеологическая картина мира, происходящая в сознании одного языкового сообщества, не всегда совпадает с отношением другого сообщества. Чтобы найти приемлемый вариант понимания в случае общения разных культур, переводчик прибегает к методам описательной интерпретации, систематизация которого является задачей этой статьи. В данной статье также подчеркивается значение мнений переводчика при переводе. Цель статьи - понять, какие проблемы могут быть связаны с переводом фразеологических единиц и как перевести фразеологические единицы. Мир современных английских фразеологических выражений настолько грандиозен и разнообразен, что каждый аспект его исследования заслуживает должного внимания.

Рәyçй: dos. F.F.Əliyeva

Leyla Məmmədova⁶

FARS DİLİNDƏ ƏRƏB MƏNŞƏLİ KOLORİSTİK LEKSİKA

Verilmiş məqalədə fars dili koloristik leksikada təsadüf edilən və sinonim kimi ifadə edilən ərəb mənşəli sözlər araşdırılacaq. Şübhəsiz ki, dildə istifadə olunan sinonimlərin araşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dil kateqoriyası sayılan sinonimlər onun zənginliyinin göstəricisi kimi fikrin ifadə edilməsində geniş imkanlar yaradır, mənə çalarlarının ötürülməsinə kömək edir. Üç əsas tarixi inkişaf mərhələsi keçmiş müasir fars dili dünyanın ən zəngin söz ehtiyatına malik olan dillərindən sayılır. İnsanları əhatə edən təbiətdə geniş təsadüf olunan, onların psixologiyasına mühüm təsir edən rənglər bu zəngin diləməxsus bədii ədəbiyyatda da öz əksini geniş tapmışdır. Fars dilində çoxlu sayda rəngləri, onların çalarlarını ifadə edən dil vahidləri –kolorizmlər mövcuddur ki, bunlar fars dilli ədəbiyyatda geniş istifadə edilmişdir.

Bildiyimiz kimi, hər bir dildə sinonimlərin yaranmasında daxili və xarici faktorların rolu mühümdür. Elm və texnikanın inkişafı, ictimai – siyasi quruluşların dəyişməsi dilə yeni sözlərin gəlməsinə səbəb olur. Qeyd etmək lazımdır ki, fars dilində işlənən bir rəngin az qala iyirmiye yaxın sinonimi vardır. VII əsrin ortası, IX əsrin axırlarına qədər İran ərazisinin ərəblər tərəfindən işğal edilməsi, islam dininin qəbul edilməsi, ərəb əlifbasının yayılması nəticəsində ərəb sözlərinin və sözbirləşmələrinin fars dilində istifadə olunması geniş vüsət tapdı. Bununla fars dilinin lüğət tərkibi ərəb ünsürləri hesabına bir qədər də zənginləşdi. Fars dilində çoxlu sayda ərəb dilindən alınma sözlərə rast gəlik ki, bunların bir qismi də rəng bildirən sifətlər- kolorizmlərdir. Fars dilində bir rəngin çoxlu sayda sinonimləri mövcuddur ki, bu da dilin zənginliyindən irəli gəlir. Bu baxımdan, ərəb mənşəli koloristik leksika fars dilində istifadə olunaraq, bir qədər də bu dili zənginləşdirir. Ərəb mənşəli koloristik leksika fars dilinin məşhur lüğətlərində “Loğətname-ye Dehxoda”, “Fərhang-e Moim”, “Fərhang-e Əmid” –də geniş əhatə olunmuşdur ki, məqalədə də əsas mənə kimi bu lüğətlər seçilmişdir. Bundan əlavə bəzi ərəb mənşəli koloristik farsdilli ədəbiyyatda geniş istifadəsi, rəngləri sinonimi kimi, həmçinin məcazi mənələrdə ifadəsinə aid misallar da verilmişdir.

Məqalədə ərəb dilindəki əşya adlarından əmələ gəlmiş rəng adları deyil, əsas rəng adları araşdırılır. Qeyd edək ki, ərəb dilində rəng bildirən sifətlər افعل (əfəl) və فعلا (fəəla) formasında düzəlir. Fars dilində افعل (əfəl) formasında işlənən rəng adlarına daha çox rast gəlik, فعلا (fəəla) forması isə az işlənir. Aşağıdakı cədvəldə bu sözlərin forması və fars dilində qarşılıqlarını nəzərdən keçirək :

forma	ərəb	transkripsiyası	fars dilində qarşılığı	mənası
افعل	ابيض	(əbyəz)	سفید	ağ
افعل	اخضر	(əxzər)	سبز	yaşıl
افعل	ازرق	(əzrəğ)	کبود	göy
افعل	اسمر	(əsmər)	گندمگون	əsmər, qaraşın
افعل	اسود	(əsvəd)	سیاه،مشکی	qara
افعل	اشقر	(əşğər)	بور	kürən
افعل	احمر	(əhmər)	سرخ	qırmızı
افعل	اصفر	(əsfər)	زرد	sarı
فعلا	بيضا	(bəyza)	سفید	ağ
فعلا	حمرا	(həmra)	سرخ	qırmızı
فعلا	خضرا	(xəzra)	سبز	yaşıl

Yuxarıda qeyd olunan rəng bildirən sifətlərdən bəziləri farsdilli klassik şeirlərdə, nəsr əsərlərində istifadə olunur, az hissəsi də müasir fars dilində təsadüf olunur. İşlənmə tezliyinə görə seçilənlər aşağıdakılardır: احمر(əhmər), ابيض(əbyəz), ازرق(əzrəğ), اخضر(əxzər), اسود(əsvəd), اسمر(əsmər), الوان(əlvan) və s. Ərəb mənşəli koloristik leksika funksional aspektdə müxtəlif mənələrdə çıxış edirlər:

1. Ərəb mənşəli koloristiklərin sinonim kimi işlənməsi

Hər bir dilin lüğət tərkibində mövcud olan sinonim sözlər onun zənginliyinin göstəricisi olmaqla yanaşı, danışıq yaradıcılığında geniş imkanlar yaradır və mənə çalarlarının ifadə edilməsində iştirak edir. Sinonim sözlər dilin daxili və xarici faktorları hesabına yaranır. Elm və texnikanın inkişafı, ictimai-siyasi quruluşların dəyişməsi və s. yeni məfhumları ifadə etmək üçün yeni sözlər yaranır. Yeni sözlərin yaranmasında xarici dillərə məxsus leksika və ya dilin lüğət tərkibində mövcud olan köhnə sözlərin yeni mənə çalarları ifadə edilməsi iştirak edir. Dünyanın ən zəngin dillərindən olan fars dilində çoxlu sayda rəng və onların müxtəlif çalarlarını bildirən adlar, onların sinonimləri mövcuddur. Bəzi hallarda ərəb mənşəli rəng adlarından klassik ədəbiyyat nümunələrində istifadə olunduğunun şahidi oluruq. Qeyd etməliyik ki, fars dilində, xüsusilə klassik ədəbiyyat nümunələrində ərəb mənşəli rəng adlarının

⁶ BDU şərqişünaslıq fakültəsi İran filologiyası kafedrasının müəllimi

bəziləri daha çox halda ,bəziləri isə nadir hallarda işlədilir. Əvvəl daha çox təsadüf olunan rəng adlarını nəzərdən keçirək:

احمر (əhmər) - qırmızı rəngin sinonimi kimi

Farsdilli klassik ədəbiyyatda təsadüf olunan ərəb mənşəli rənglərdən biri احمر (əhmər) qırmızı rəngin sinonimi kimi verilir. "Sinonim və antonim sözlər" (واژگان مترادف و متضاد) lüğətində سرخ (sorx), قرمز (ğermez), لاله فام (lalefam), لاله لاله (lalequn), سرخفام (sorxfam) sözlərinin sinonimi göstərilmişdir. Ən çox aşağıdakı birləşmələrdə buna təsadüf edirik. Məs: یاقوت احمر (yağut-e əhmər) qırmızı yaqut, می احمر (mey-e əhmər) qırmızı mey, شراب احمر (şərab-e əhmər) qırmızı şərab, رخ احمر (rox-e əhmər) qırmızı sima, گل احمر (qol-e əhmər) qırmızı gül, باده احمر (bade-ye əhmər) qırmızı badə, قدح احمر (ğədəh-e əhmər) qırmızı qədəh, لعل احمر (ləal-e əhmər) qırmızı daş, افق احمر (ofğ-e əhmər) qırmızı üfüq, لاله ی احمر (lale-yi əhmər) qırmızı lalə kimi birləşmələrdə qırmızı rəngin sinonimi kimi verilmişdir. Həmçinin حمرا (həmra) - qırmızı sözün sinonimi kimi rast gəlinir: گل حمرا (qol-e həmra), شراب حمرا (şərab-e həmra), باده حمرا (bade-ye həmra), می حمرا (mey-e həmra), چمن حمرا (çəmən həmra), گوهر حمرا (qohər-e həmra), رخ حمرا (rox-e həmra) və s.

Yuxarıda göstərdiyimiz sözlərə Moləvi, Sənayi, Naser Xosrov, Hafiz, Xaqani, Sədi, Pərvin Etesaminin şeirlərində daha çox rast gəlirik.

Moləvinin aşağıdakı misrasında احمر "əhmər", حمرا "həmra" sözlərinin bilavasitə qırmızı sözünün sinonimi kimi işlənməsinin şahidi olur:

رو عکس رخ احمر است بگذر از این عکس که حمرا خوشست زردی
(Üzün sarılığı qırmızı üzün şəkildir Bu şəkildən keç ki, qırmızı daha xoşdur)
چه تفاوت کنتت گر یک روز خون دل هست و گل احمر نیست
(Nə fərq edər ki əgər bir gün Ürək qanlı və gül qırmızı olmazsa)
(Pərvin Etesami)

اصفر (əsfər) - sarı rəngin sinonimi kimi

Sarı rəngin sinonimi kimi اصفر (əsfər) sözünün aşağıdakı variantlarına rast gəlirik. Məs: طین اصفر (tin-e əsfər) – sarı gil, قونیه ی اصفر (qune-ye əsfər) sarı yanaq, تن اصفر (tən-e əsfər) sarı bədən, رخ اصفر (rox-e əsfər) sarı sima, می اصفر (mey-e əsfər) sarı mey, باده ی اصفر (bade-ye əsfər) sarı badə, چهره ی اصفر (çehre-ye əsfər) sarı çöhrə, صوف اصفر (suf-e əsfər) sarı yun parça növü və s.

Bu sözün sarı rəngin sinonimi kimi işlədilməsinə Moləvi, Nizami Gəncəvi, Sədi, Nasir Xosrovun şeirlərində rast gəlirik :

در پیش تو ایستاده بر این جامه ی پشمین این کالبد لاغر با گونه ی اصفر (ناصر خسرو)
(Qarşında yumuşaq bu libasda dayanıb Bu arıq bədən sarı yanaq ilə)
شکفته نرگس بویا به طرف لاله ستان چنان که در قدح گوهرین می اصفر (انوری)
(Ətirli nərgiz lələzarlıqda çiçəklənmiş Gövhər rəngli qədəhdəki sarı mey kimi)
که زردست مایه طربست طین اصفر عزیز از این سببست زر
(نظامی)

ازرق (əzrəğ) - göy, mavi rəngin sinonimi kimi

Fars diində ərəb mənşəli ازرق (əzrəğ) sözü کبود (kəbud), آبی (abi) kimi sözlərin sinonimi kimi göy rəngi ifadə edir.

صبحم ز آسمان ازرق پوش چون هوا بستنی ازرقی بر دوش (نظامی)
Səhər çağı göy rəngli asimandan Hava sanki əyninə göy libas geymiş
(Nizami)

Hafiz, Moləvi, Nizami, Sədinin şeirlərində çoxlu sayda ازرق sözünə rast gəlirik.

اسود (əsvəd) – qara rəngin sinonimi kimi

Qara rəngi ifadə edən اسود (əsvəd) sözü çox nadir hallarda istifadə olunduğunu müşahidə edirik. لباس لاله نادرتر، که اسود دارد و احمر گریباتش بود شمسی، و دامانش بود شامی (مولوی)

Lalənin libası nadir - həm qara, həm qırmızıdır

Yaxası günəş, ətəyi gecədir (Moləvi)

Moləvinin yuxarıdakı beytində "əsvəd" qara rəngin sinonimi kimi verilmişdir.

احضر (əxzər) - yaşıl rəngin sinonimi kimi

چون بیرون رفت از آن میدان خضرا رکاب افشانند از صحرا به صحرا
بدان پرننگی طاوس احضر فکند از صرعتش هم بال و هم پر (نظامی)

Elə ki yaşıl meydandan çıxdı Bil ki yaşıl tovuzun uçuşu
Səhradan səhraya çapdı Qol qanadının sürətindəndir (Nizami)

Yuxarıda göstərilən beytdə yaşıl rəngin həm خضرا (xəzra), həm احضر (əxzər) formasında verildiyini görürük. Dehxodanın Lüğətnaməsində خضرا (xəzra) sözü yaşıl rəngi ifadə edən sifət, çəmənlik, yaşıllıq mənasında isim kimi göstərilmişdir. Moləvi, Nizami Gəncəvi, Sədi, Əttar, Sənainin şeirlərində bu sözün işlənməsinə daha çox rast gəlirik. گنبد (çərx-e əxzər) çرخ (çərx-e əxzər) həmçinin mavi, göy, tünd, qarabuğdayı, kül rəngli mənasında da işlənir. خضر (qonbəd-e əxzər) tərkibində göy səma, اسب احضر (əsb-e əxzər) tünd rəngli at mənasında verilir. اسمر (əsmər) qarabuğdayı, qaraşın mənasında işlənir.

ابيض (əbyəz) - ağ rəngin sinonimi kimi nadir hallarda işlədilir. Bu sözün بیضا (beyza) variantına daha çox təsadüf

olunur.

اسمر(əsmər) - əsmər ,qarabuğdayı rəngi ifadə etmək üçün işlədilir.

Məşhur فرهنگ فارسی عمید lüğətində bu söz belə izah edilmişdir:

کسی که رنگ پوستش بین سیاهی و سفیدی باشد،کنمگون .

(Dərisinin rəngi qara ilə ağın qarışığı olan ,qarabuğdayı).

Bəzi hallarda “əsmər” sözünün qara rəng mənasında işləndiyini də görürük.

خوانند روشنان همه خورشید اسمرش (خاقانی) سنگ سیاه مخوان حجر کعبه را از آنک

Qara daşı Kəbənin həcri sanma O səbəbdən ki alimlər onu qara günəş sayır (Xaqani)

Bəzi hallarda “şam-e əsmər” qaranlıq gecə kimi ifadə olunmuşdur:

نیزه دستش که چون شام اسمر است چون شفق احمرسنان باد از ظفر (خاقانی)

Əlindəki nizə qaranlıq gecə kimidir Qırmızı üfüqdən əsən zəfər küləyi kimi

(Xaqani)

Həmçinin fars diində ابلق(əbləğ),الوان(əlvən) kimi sözlərə də rast gəlinir ki,bu sözlər konkret rəngləri ifadə etmir.Dehxoda öz lüğətnaməsində ابلق(əbləğ) sözünü ərəb mənşəli söz kimi göstərmişdir.Eyni zamanda bəzi fars lüğət müəllifləri bu sözün ابلک - (əblək) fars mənşəli olduğunu göstərirlər.Lüğətdə ابلق(əbləğ) – ikirəng,alabula ,ağ rəngin başqa rənglərlə qarışığı kimi verilir.

خاصه هنگام بهاران که جهان خوش گشته است

آسمان ابلق ز می ابرش گشته است (منوچهری)

Xüsusilə bahar vaxtı cahan xoş olmuş

Alabula səma buludunun meyinə bürünmüş (Mənuçehri)

2.Ərəb mənşəli rəngləri ifadə edən sözlərin məcazi mənada işlənməsi

Fars dilli ədəbiyyatda sözün həm həqiqi ,həm məcazi mənasına uyğun olaraq işlənməsinə rast gəlirik. Fars ədəbiyyatında ərəb mənşəli rəngləri ifadə edən sözlərin məcazi mənada işlənməsi maraqlı mövzulardandır. Bu sözlərin hansı mənələrdə işlənməsinə cümlənin kontekstindən aydın olur. Məs;احمر(əhmər) qırmızı rəngi ifadə etməkdən əlavə məcazi mənada əcəm, qızıl, zəfəran, şarab, qanlı, inqilab, qətlə yetirilmiş şəxs,müharibədə silahsız olan insan,qırmızı yaqut mənalarını ifadə etdiyinə rast gəlirik. Bəzi hallarda kinayə kimi də verilir. موت احمر (mout-e əhmər) amansızcasına qətlə yetirilmiş ,dəhşətli ölüm mənasında verilir(həmra) çətin il, dözülməz isti,gözəl qadın,mey,şərab müharibədə silahsız qalmış döyüşçü məcazi mənaları da vardır. یاقوت ,کبریت احمر (kebrit-e əhmər) (yaqut-e əhmər) mədənlərdə tapılan qiymətli daş növü mənasında da verilir. “Əhmər “ bəzi hallarda inqilabçı, kommunist mənalarında işləndiyinə də təsadüf edirik.Xaqaninin aşağıdakı misrasında verilmiş احمر (lale-ye əhmər) “qırmızı lalə” gözəlin dodaqlarına məcaz kimi verilmişdir:

گر چه نکوست بخشش و لطف و هوا و ابر شکر زبان لاله ی احمر نکوتر است

(Havanın, buludun lütfü, bəxşişi yaxşı olsa da Qırmızı lalənin (dodağın) şirin dili daha yaxşıdır.)

سۆzünə diqqət yetirsək görürük ki,o həm də saflıq,saf su, parıldayan ülgüc və ya qılınc, mavigözlü insan, kor, mavi asiman mənalarında da işlənir(چرخ ازرق) səma, asiman , ازرق اسمانجویی (əzrəğ-e asemancuni) isə səmanın göylüyünə işarətdir. mənasında. Diqqəti çəkən məqam ازرق پوش (əzrəğpuş) (came-ye aزرق) جامه ی ازرق (əzrəğpuş) ازرق پوش (əzrəğpuş) (əzrəğlebas) خرقه ی ازرق (xorqe-ye əzrəğ) (əzrəğlebas) sözüdür ki,bu söz məcazi mənada sufilərə işarə edilir.Sufilərin geyimi göy rəngdə olduğundan klassik ədəbiyyatda onları bu kimi sözlərlə adlandırmışlar.

چندان بمان که خرقه ی ازرق کند قبول

بخت جوانت از فلک پیر ژنده پوش (حافظ)

Elə qal ki ,qöy əbalı (sufi) qəbul etsin

Qoca fələkdən sənin cavan bəxtini (Hafiz)

حقه ,گنبد ازرق (qonbəd-e əzrəğ), گنبد ازرق (qonbəd-e əzrəğ), چرخ ازرق (çərx-e əzrəğ) sözü aşağıdakı tərkiblərdə səma, asiman mənasında aزرق (qol-e əzrəğ) nilufər güllünə işarədir.

هر طرف کفتاب بردارد گل ازرق در او نظر دارد (نظامی)

(Günəş olan hər tərəfdə Nilufər güllü nəzərə çarpır) (Nizami)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, fars dilində ابيض(əbyəz) ağ rəngin sinonimi kimi nadir hallarda işlədilir.Bu sözün ابيض(beyza) variantına daha çox təsadüf olunur. ابيض(əbyəz) sözünün məcazi mənalarına daha çox təsadüf edilir. Dehxodanın “Lüğətnamə”sində bu sözün aşağıdakı məcazi mənaları qeyd olunur.Məsələn: ابيض(əbyəz) – گنايه از موت احمر (mout-e əbyəz) موت ابيض (mərd-e paknamus) və s. مراد پاک ناموس – گوشت خام – (qušt-e xam) – شمشیر (kenaye əz şəmşir) qəfil ölümə təşbih kimi istifadə olunur.

Lüğətdə qeyd olunur ki, احمر (əhmər) Şam hökmdarı, ابيض (əbyəz) isə fars hökmdarının adı kimi də verilir. ملت ابيض (məllət-e beyza) –ışıqlı din-islam dininə işarət edilir.بيضا(yədd-e beyza), کف بيضا (kəf-e beyza) ağ və parlaq əl mənasında Qurani Kərimdə və Tovratda adı keçən Hz.Musanın parlaq əlinin möcüzəvi xüsusiyyətinə işarətdir.Rəvayətdə deyilir ki, Hz.Musa əlininin nuru güzgü kimi etrafı işıq saçar, qoltuğundan çıxaran kimi ətraf yerdən göyə kimi nura boyanar, huşunu itirmiş insanları özünə gətirmiş. بيضا (mərd-e paknamus) Hz. Musa nəzərdə tutulur. Dehxodanın “Lüğətnamə”sində belə açıqlama verilir:

"ايد بيضا دست درخشنده و آن از جمله ی معجزات موسی (ع) بود.گویند هرگاه موسی(ع) دست از بغل بر می آورد نوری از دست او تا به آسمان تنق می کشید و عالم روشن می شد.بعضی می گویند در دست او نوری بود که چون آینه می درخشید.یکی از معجزه ی حضرت موسی.بعدها در انبیات نیز بهمان سبب معمول شد که هر کس در کاری مهارتی نشان دهد و آن کار را بخوبی و زیبایی تمام از دست او بیرون آید گویند يد بيضا نمود ,یعنی در انجام دادن و پرداخت آن کار معجز کرد."

(Yədd-e beyza parlaq əl və o cümlədən H.Musanın möcüzələrindəndir.H.Musa əlini qohtuğunun altından çıxardanda asimana qədər nur saçır və aləm işıqlanırdı.Bəzilərinin dediklərinə görə onun əlindəki nur güzgü kimi parlayırdı.Sonralar ədəbiyyatda bu səbəbdən işini məharətlə görə insan haqqında deyilir ,yəni işi yəinə yetirməkdə möcüzə edib).

Bu səbəbdən sonralar ədəbiyyatda يد بيضا نمودن (yədd-e beyza nemudən)kəlməsi işin öhdəsindən bacarıcla,məharətlə gələn , ecazkar söz demək qüdrətinə sahib olan insan haqqında deyilmişdir.

Qara rəngin sinonimi kimi işlənən اسود (əsvəd) sözünün مل بزرگ (mar-e bozorg) – qara böyük ilan ,qara əqrəb,sərçə,insan zaatı kimi təşbehlərdə verilmişdir.

Farsdilli ədəbiyyatda təsadüf olunan مار اسمر (mar-e əsmər) qara ilan tərkibi qələm, سر کلک اسمر (sər-e kələk əsmər) qələmin mürəkkəbə batırılmış qələm mənasında verilmişdir. اسمر (əsmər) sözünün nağıl danışan,dışı ahu, quraq, yağışsız il məcazi mənalarına da rast gəlinir.

اسود(əsvəd) böyük qara ilan,əqrəb,çoxlu var- dövlət,çirk,çirkin,eybəcər,matəm paltarları məcazi mənaları da vardır.

دریای اخضر (dəyra-yi əxzər) in məcazi mənası səmadır.

دریای اخضر فلک و کشتی هلال

هستند غرق نعمت حاجی قوام ما (حافظ)

Səma dənizi və günəş gəmisini

Bizim dayaq nemətimizdə qər q olmuş (Hafiz)

Dehxoda "Lügətnamə"دەشقره(əşğər) sözünü ərəb mənşəli olaraq həm sifət(qırmızı rəng),həm də isim (qırmızı, kürən at) kimi vermişdir. Bu rəng qırmızı rəngin sari, ağ ilə qarışıq çalarlarını ifadə edir, çox hallarda kürən mənasında işlənir. Farsdilli ədəbiyyatda isə əsasən qırmızımtıl, kürən, sürətlə qaçan at mənasında işlənir ,bəzi hallarda isə ruslara işarətdir:

اشغری بادپای بودش جست

بتک آسوده و بگام درست (نظامی)

Külək ayaqlı at idi tullandı

Asudə titrəyiş və düzgün addımla (Nizami)

Verilmiş beytdə “əşğər-i badpay” “külək ayaqlı at” mənasında işləndiyini görürük.

اخضر (əxzər) qarasın insan,tündərəngli at mənalarına rast gilirik .

Ala-bula mənasında istifadə olunan ابلق (əbləğ) sözü klassik ədəbiyyatda məcazi mənalarda -rüzgar,zəmanə ,ala bula at ,it və quş mənasında da işlənmişdir.

بدو گفت کردوی کای شهریار ننگه کن بدان گرد ابلق سوار (فردوسی)

Bir kürd ona dedi ey şah Bax o ala bula atın fırlanmasına (Firdovsi)

Bəzən də ابلق (əbləğ) sözünün gecə və gündüz mənasında verildiyinin şahidi olur. Burada gecənin qaranlığı,gündüzün işıqlı,parlaq olması nəzərdə tutulur.الوان (əlvan) ərəb dilində لون (ləvn) rəng sözünün افعال (əfal) şəklində cəmlənmiş forması kimi rənglər, rəngarəng, aləlvan mənasında verildiyini müşahidə edirik.

Fars dilində düzəltmə və mürəkkəb sözlərin tərkibində olan ərəb mənşəli kolorizmlər.Fars dilində bəzi hallarda ərəb mənşəli rəng adlarının düzəltmə və mürəkkəb sözlərin tərkibində də istifadə olunduğunun şahidi olur. Məs:اشقره (əşğərə) - tam yanmamış odun, چشم ابلق (əbləğçəşm)gözləri ala olan şəxsə deyilir. چشم ازرق (əzrəğçəşm) bəzi hallarda həbəş və rum,ərəb və əcəmə kinayə kimi verilir.

Diqqəti çəkən məqam odur ki ,ərəb mənşəli rəng adlarının fars dilinə mənsub şəkilçilərlə birləşərək, mürəkkəb sözlərin tərkibində işlənmişdir. Bildiyimiz kimi, fars dilində şəkilçisi əsasən müxtəlif rəng adları,zinyət əşyaları,parlaq əşyalara birləşərək mürəkkəb sifət tərkibləri əmələ gətirir.Dehxodanın lügətnaməsində فام (fam) şəkilçisi belə izah edilir:”Rəng mənasında verir.Təklidə işlənmiş,sözlərin ikinci tərəfi kimi çıxış edir,rəng adları,zinət ,parıltılı əşyalara artırılaraq mürəkkəb sifət kimi işlənir.”Keçmişdə leksik mənaya malik olsa da,öz müstəqil mənasını itirmiş,sözdüzəldici şəkilçi kimi işlənir., Məs:آيينه فام (ayinə fəmə) şəffaf,parıltılı,(güzgü kimi),خرشید فام (xorşid fəmə) parıltılı, işıqlı (günəş kimi),فام سرخ (sərx fəmə) qırmızımtıl,qırmızı rəngli,فام سیاه (siyəh fəmə)qaramtıl və s.Ərəb mənşəli rəng adlarından yalnız ازرق (əzrəğ) bu şəkilçi ilə birləşərək düzəltmə sifət kimi فام ازرق (əzrəğ fəmə)- göyümtül tərkibində Hafiz,Sədi,Vəhşinin şeirlərində rast gəlinir.

بر خیز تا یکسو نهیم این دلخ ازرق فام را بر باد قلاشی دهیم این شرک تقوی نام را (سعدی)

Qalx ki birdəfəlik bu göyümtül əbanı Təqva adlı şirkə bada verək (Sədi)

Ərəb mənşəli koloristik leksikadan düzələn mürəkkəb feillər.Bəzi hallarda ərəb dilinə məxsus koloristik leksikanın fars dilində məxsus olan شدن (şodən),کردن (kərdən) köməkçi feillələ birgə mürəkkəb feil kimi işlənməsinin şahidi olur. Məsələn:صفر شدن (əsfər şodən) - sarılmaq ,sarı olmaq mənasında , خضرا شدن , تیره رنگ بودن (tirəng budən) və خازرا شدن (xəzra şodən) – yaşllaşmaq,yaşıl olmaq, اسمر بودن (əsmər budən) -

صحرا زبیم اصفر شود چون چرخ در چادر شود

(Səhra qorxudan sarılır Çadırda təkər kimi olur) (Naser Xosrov)

اب چو نیل بر که اش میگون شد صحرای سیمگونش خضرا شد

Su nil kimi mey rəngli oldu Gümüşrəngli səhra yaşllaşdı (Naser Xosrov)

Ədəbiyyatda يد بيضا نمودن (yədd-e beyza nemudən) mürəkkəb feil idiomatik ifadə kimi işlənərək işin öhdəsindən bacarıcla,məharətlə gələn , ecazkar söz demək qüdrətinə sahib olan insan haqqında deyilmişdir. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” poeməsindəki aşağıdakı beytində bu ifadəyə rast gəlirik.

Nəticə. Yuxarıda verilən məqalədə aşağıdakı nəticəyə gəlirik ki, ərəb mənşəli sözlərin fars dilində geniş istifadə edilməsi nəticəsində fars dilinin lüğət tərkibi bir qədər də zənginləşmiş ki, bunların bir qismi də rəng bildirən sifətlər-kolorizmlərdir. Fars dilində bir rəngin çoxlu sayda sinonimləri mövcuddur ki, bu da dilin zənginliyindən irəli gəlir. Ərəb mənşəli koloristik leksika xüsusilə klassik ədəbiyyat nümunələrində istifadə olunaraq, bu dili bir qədər də zənginləşdirmişdir. Bəzi hallarda bu tip sözlərin düzəltmə, mürəkkəb sözlərin, mürəkkəb feillərin tərkibində də müşahidə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. 1392, فارسی، چاپ بیست و چهارم دکتر پرویز ناتل خانلری، دستور زبان،
2. دکتر ع. خیامپور، دستور زبان فارسی، چاپ پانزدهم.
3. vajehyab.com لغت نامه ی دهخدا.
4. vajehyab.com فارسی، عمید فرهنگ.
5. <https://ganjoor.net>

Açar sözlər: fars dili, ərəb dili, kolorizmlər, sinonim sözlər, mürəkkəb feillər

РЕЗЮМЕ

Колоративная лексика арабского языка на персидском языке

В данной статье проведено исследование использования колоративной лексики арабского происхождения в персидском языке, так же эти компоненты можно встретить в структуре производных, сложных слов и глаголов. Здесь производные и сложные слова образованные с помощью слова были вовлечены в исследование на основе авторитетных словарей. Кроме того, были выдвинуты соображения о местах использования слов с компонентом

Ключевые слова: персидский язык, колоративная лексика, арабский язык производные и сложные слова, сложные глаголы.

Summary

Collective vocabulary of Arabic language in Persian language

In this article, the study was conducted on the use of collaborative vocabulary of Arabic origin words in the Persian language; these components can also be found in the structure of derived, compound words and complex verbs. Here, derived and compound form of words were involved from the studies based on the authoritative dictionaries. In addition, considerations were made about the use of words with the components.

Key words: Persian, collaborative vocabulary, Arabic language derivatives, complex words, complex verbs.

Mürsəlov Rizvan
“3” SAY TƏRKİBLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN STRUKTUR - SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tədqiqat zamanı biz çalışmışıq ki, hər iki dildə istifadə olunan frazeoloji birləşmələrin ümumi – oxşar və fərqli xüsusi cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün müqayisəli – tutuşdurma metodundan istifadə edək. Bundan başqa həm də təsviri metoddan da istifadə edilmişdir. Nəticədə hər hansı bir sözün mənası iki metodla müəyyənləşir. Birincisi, dil vahidi kimi sözün əsl mənası; ikincisi isə sözə əvvəlki gizli məna və ya ekstralingvistik situasiya ilə daxil olmuş spesifik məna. Bədii əsərləri nəzərdən keçirdikdə əlavə olunan məna həmişə kontekstdə aydınlaşır, danışıqda isə bu situasiyadan asılıdır.

Tədqiqat və təsvirin metodları ictimai hadisə, ünsiyyət vasitəsi olan dilin materialist yöndən izahı anlayışından yaranırlar. Bu zaman həmin metodlar müqayisəli – qarşılıqlı olurlar. Lingvistik materialın təhlili həm sinxronik, həm də diaxronik aspektdə aparılır.

Müqayisəli – tutuşdurma metodu dedikdə, hər iki dildə istifadə olunan ikitərəfli xüsusi metod başa düşülür. Nəzəri dilçilik ədəbiyyatında düzgün qeyd edilir ki, məcazi mənanın sözdə mövcudluğu dilin lüğət tərkibində obrazlı leksikanın fərqlənməsinə səbəb olur. Semantikasına görə məcazi məna kəsb edən sözlər lüğət tərkibinin obrazlı leksikasına daxil olur. Obrazlı leksikaya daxil olan söz qruplarının, onların bu keyfiyyəti qazanma səbəbləri və yollarını, istifadə qaydalarını, üsullarını araşdırıb öyrənmək leksik üslubiyyatın vəzifəsidir (3., səh. 11).

Sözün məcazi mənada işlənməsinin meyarı – həmin sözün mənasının tərcümə zamanı digər dildə işlənən sözün mənasına uyğun gəlməsidir. Məlum olduğu kimi məcaz, sözün əsas-həqiqi mənasından törəyir. Yəni biz frazeoloji vahidin hər hansı dildə işlənməsindən asılı olaraq əgər həqiqi mənasını verə bilmiriksə, məcbur oluruq onun məcazu mənada işləndiyi formada verək. Bu o deməkdir ki, istər idiomlar, istərsə də atalar sözləri, zərb-məsəllər və s. hər hansı bir frazeoloji vahid bir dildən başqa dilə tərcümə olunduqda heç də həmişə olduğu mənanı vermir.

Əgər biz onu hər fi tərcümə etsək, heç bir qanunauyğunluq müşahidə edilməyəcək və mənanı başa düşməyəcəyik. Bu istənilən dildə özünü göstərəcək. Bu zaman məcazi mənalarmın yaranmasına səbəb olan nominativ məna özünü göstərmiş olacaq. Eləcə də istifadə olunan sözün təsviri, ifadəli və obrazlı olduğunu və mənasını dəqiqləşdirmək üçün mətn, situasiya, intonasiya və hərəkətlər mühüm rol oynamış olacaqlar.

“3” say tərkibli frazeoloji vahidlərə nəzər salaq.

- *Bir əldə üç qarpız tutmazlar* (atalar sözü).

Son vaxtlar hiss edirəm ki, çox işləmək səhətimə pis təsir edir. Bir əldə *üç* qarpız tutmaq olmaz. Ona görə də xahiş edirəm, məni radio komitəsindən azad edəsiniz (4., s. 277).

- *Ayağın ikiydi, indi üç olub.*

Qocalığın da öz ləzzəti var. Bağır – dedi. *Ayağın ikiydi, indi üç olub* (5., s. 214).

“3” say tərkibli frazeoloji vahidlərdən bəhs edərkən belə bir aforizmi də qeyd etmək yaxşı olardı.

Bizə üçəmanət qoyub babalar: Dilimiz, dinimiz, vətənimiz (Şah İsmayıl Xətai) (6., s. 146).

“3” say tərkibi ilə bağlı dünya dillərindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş aforizmlər o qədər də çox deyildir. Bunlardan bir neçəsinə nəzər yetirək.

- *Pullu insanlar üç* cürdür. Pulun köləsi olanlar, pulun dostu olanlar və pulun ağası olanlar (Deyl Karnegi).
- Hər kəsin *üç* şəxsiyyəti vardır: ortaya çıxardığı, sahib olduğunu, sandığı və sahib olduğu (Alfonse Karr).
- *Eşqdən qorxmaq, həyatdan qorxmaq deməkdir və həyatdan qorxanlar indidən üç dəfə ölmüşlər* (Bernard Rassel).

Azərbaycan dilində işlənən “3” say tərkibli frazeoloji vahidlərə atalar sözləri, zərb məsəllər və idiomlar şəklində nəzər salaq.

1. *Dostluq üç* olmalıdır: Gah ikisi səndə, birisi məndə

Gah ikisi məndə, birisi səndə.

2. *Gödək adam gündə üç* dəfə padişahlıq iddiasına düşər.

3. *Bir günün təcrübəsi üç günün nəzəriyyəsidən daha yaxşıdır* (7., s., 86, 115, 168, 169, 359, 318.)

Məlum olduğu kimi, ingilis ili dünya dilləri arasında özünəməxsus yer tutur. Demək olar ki, beynəlxalq aləmdə bu dilin əhəmiyyəti getdikcə artır. Nəticədə çoxlu miqdarda frazeoloji vahidlər bu dildən bizim dilimizə keçmişdir. Hal-hazırda da Azərbaycanın beynəlxalq aləmə inteqrasiyası ilə əlaqədar olaraq dilimizin ingilis dili ilə təmasları genişlənməkdə davam edir. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş frazeoloji vahidlərin bir çoxunda məna çalarları kontekstdə qala bilsə də bəzi hallarda bir çox dəyişikliyə uğrayır. Bu istər atalar sözləri, istərsə də digər frazeoloji vahidlərdə özünü göstərir. Bu dəyişikliklərin baş verməsini bu cür aydınlaşdırmaq, əgər ingilis dilində olan idiomlar Azərbaycan dilində tərcümə olunursa və idiom kimi (Azərbaycan dilində) verilmirsə, nəticədə bir çox çətinliklər meydana çıxıb bilər. Onun mütləq tərcüməsi zamanı qarşılığı da Azərbaycan dilində verilməlidir. Yəni, idiom kimi.

İngilis dili frazeoloji vahidlərinin əksəriyyətinin Azərbaycan dilində analoqları var. Bunun isə əsas səbəbi hər iki xalqın həyat və məişətində, düşüncəsində özünü büruzə verən ümumi, oxşar cəhətlərdir. Bu həm də, beynəlxalq mübadilə çərçivəsində özünü göstərmişdir. Digər bir məsələ isə ondadır ki, əgər ingilis dili frazeologiyasında tərcümə olunan ifadələrin leksik və frazeoloji uyğunluqları yoxdursa bu zaman tərcümə zamanı onların ya ümumi frazeoloji mənası, ya da əsas tərkib hissəsinin semantikasını əsas götürülür.

Azərbaycan və ingilis dili frazeoloji vahidləri arasında uyğunluqlar tapmaq çətin olduqda tərcüməçi hər

konkret halda kontekstdən istifadə edərək (Bu zaman kontekst əsas götürülür) adekvat tərcüməyə nail olmalıdır. Adekvat tərcümə isə bir çox problemlərin həllində üstün rola malikdir. Çünki, frazeoloji vahidlər əsasən sabit söz birləşmələrinə aid olsalar da, onlar canlı danışıq zamanı, eləcə də bədii ədəbiyyatlarda (povest, roman, hekayə, oçerk və s.) yerindən və mövqeyindən asılı olaraq müxtəlif xarakterli dəyişikliyə məruz qalmaqqla işlədilir.

Bizim yuxarılarda qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji vahidlərin semantikasi zamanı frazeoloji vahidlərin müqayisəli-tipoloji şəkildə öyrənilməsi, həm Azərbaycan frazeologiyasının ingilis dilinə tərcüməsi, eləcə də İngilis frazeologiyasının Azərbaycan dilinə tərcümə olunması, həm də Azərbaycan-İngilis frazeoloji lüğətlərin yeni nəşrlərinin tərtib edilməsi və hazırlanması üçün əsas meyar ola bilər. Bu zaman əsas götürülən üstün cəhət tərcüməçinin hər hansı frazeoloji vahidləri özünün subyektiv düşüncələri əsasında deyil, müəyyən linqvistik qayd-qanunlara uyğun olaraq başqa dil materialında verə bilmək bacarığıdır.

“3” say tərkibli frazeoloji vahidləri araşdırdıqda ingilis dilinin özündə də bu vahidlə bağlı az misallara təsadüf olunur. Xüsusən atalar sözlərində.

Misal üçün:

1. *Three may keep a secret, if two of them are dead (proverbs)* – *Üç adam sirri yaxşı saxlayar, əgər onlardan ikisi ölüdürsə.* (1., p. 334). Azərbaycan dilində bunun ekvivalenti “*Sirri dostuna vermə, dostunun da dostu var.*”-dir.
2. *Three things are not to be trusted a cow's horn a dog's tooth, and a hore's hoof (proverbs)* - *Üç şeyə inanmaq olmaz: inəyin buynuzuna, itin dişlərinə, bir də atın təpiyinə*(1., p. 334). Bu ifadənin Azərbaycan dilindəki ekvivalenti belədir: “*Itə, ata, arvada etibar yoxdur.*”
3. *The best fish smell when they are three days old (proverbs)* – *Gərək hər şeyi öz zamanında həll edəsən və yaxud, Ən yaxşı balığı da üç gün sudan kənardə saxlasan iyənər*(hərfi) = Bu Azərbaycan dilinə tərcümədə “*Balıq başdan iyənər*” atalar sözünün ekvivalentidir (1., p. 32).
4. *Boldness in business is the first, second and third thing* – *Cəsarət biznesdə lazım olan 3 şərtəndə ibarətdir (sayings)* (1., p. 45).

Yuxarıdakı atalar sözünə uyğun digər bir ifadə də işlənir ki, o da həmçinin demək olar ki, eyni mənanı vermiş olur. Amma məzmunca fərqlidir.

- **Fish and guests stink after three days/Fish and guests in three days a stale/Fish and visitors swin three day/Fish and guests swell after three days** (sinonim frazeoloji ifadələr silsiləsindən). **Balıq və qonaq üç gündən sonra öz tərəvətini itirir**1., s. 105).
- **One Englishman can beat three Frenchmen** – **Bir ingilis üç fransız əzişdirər** (və yaxud əksi də işlənir) (2., s. 270).
- **Two is company, but three is none// two is company, but three is a crowd// two is company, three is trumpery** – **Müxtəlif sinonim formalarda işlənən bu zərb-məsəlin yalnız bir mənası var – iki nəfər olanda kompaniya, üç olanda izdihamdır** (2., s. 343).
- **When three knowit, all know it** – **üç adamın bildiyi xəbəri hamı bilir** (2., s. 361).
- **While two dogs are fighting for a bone, a third runsawaywith it** – **İki it bir sümük üstündə boğuşduğu üçün, üçüncü sümüyü götürüb aradan çıxdı.**(hərfi mənada) – **Nə yoğurdu nə yapdı, hazırca kökə tapdı** – Azərbaycan atalar sözünə uyğun gəlir (2., s. 363).

İngilis dilində işlənən “3” say tərkibli idiomlara nəzər yetirək. Idiomlarda da araşdırma apararkən “3” say tərkibli ifadələrə az rast gəldik. Bu ifadələr də demək olar ki, bəzi hallarda bir-birini təkrarlayır. Məsələn:

- **Two's company, three's crowd – two people (usulay a couple an dates) are happier when nobody else is around** – **İki adam ətrafda başqa adam olmadıqda özlərini xoşbəxt hiss edirlər.**

My friend wanted to come with my girlfriend and myself but I told him that two's company and three's a crowd so, he stayd at home – Mənim dostum mən və mənim qız dostumla gəlmək istədi, amma mən ona söylədim ki, iki adam yanlarında başqa adam olmayanda özlərini xoşbəxt hiss edirlər.

- **As phony as a three dollar bill – phony not genuine – saxtakar (8)**
The woman excuses are as phony as a three dollar fill and i do not believe any of them – Qadınlar saxtakarlıqla üzr istədilər, amma mən onların heç birinə inanmadım.

- **Give three cheers for (someone) or give (someone) three cheers or approval to someone who has done well** – **mükafatlandırmaq, layiq olduğu mükafatı vermək.**

The crowd gave three cheer's for the team after the team won the final game – **İzdiham komandanı final oyununda qələbə qazandığına görə üç dəfə salamlamaqla mükafatlandırdı.**

- **Three R's – the three basic skills on school reading (w) riting (a) rithmetic** – **Üç əsas təlimin məktəblərdə üstün tutulması.** (7., s. 180).

Many people believe that teaching the three R's is the most impotant rol for schools – **Bir çox insanlar əmindilər ki, üç təlimin öyrədilməsi, məktəblilər üçün ən çox əhəmiyyət kəsb edən bir işdir.**

- **Three sheets to the wind=drunk=sərxoş, içkili**=The man walked down the street with three sheets to the wind.=Sərxoş adam küçə boyu gəzişirdi. (8)

- **Get the third degree**

- **Give (someone) the third degree.** – to be questioned in great detail about something

Nəsə bir şey haqqında kimisə sorğu-suala tutmaq.

- **When the boy returned from school he got the third degree from his mother** – Oğlum məktəbdən qayıdan kimi, anası onu sorgusuala tutdu.
- **Two`s company, three`s a crowd** – This is said of two people, particularly lovers, who would prefer to be alone together rather than to have someone else with them=Üçüncü adam artıqdır=İ'd rather not come to the cinema with you, thank`s. Two`s company...! -Mən istəməzdim ki, sən də bizimlə kinoya gedəsən. Üçüncü adam artıqdır...! (8)

ƏDƏBİYYAT

1. A.Abbasov. Dictionary of English proverbs. Bakı, Turan, 566 s.
2. A.Abbasov. English - Russian – Azeri Proemic Units. Bakı, 2018, Az.TU-nun mətbəəsi. 568 s.
3. T. Əfəndiyeva Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı (Bədii üslub) "Elm" Bakı 1980, 251 s.
4. Ə.İldırımoğlu. Zorən Jumalist II cild. Bakı, Elm, 356 s.
5. Ə.İldırımoğlu. Aqibət III cild. Bakı, Elm, 2017 416 s.
6. Ə.İldırımoğlu IV cild. Mənim rəncbər atam. Bakı, Elm, 2017 416 s.
7. Ə.Hüseynzadə. Azərbaycan atalar sözləri, zərb-məsəllər, hikmətli sözlər: Bakı, "Yazıcı" 1981
8. R.Fergussion. Dictionary of proverbs. OMEGA Books, etd. 1983, 331 s.

Açar sözlər: *Frazeologiya, meyar, atalar sözləri, idiomlar, zərb-məsəllər, hikmətli sözlər, aforizm, integrasiya.*

Ключевые слова: *Фразеология, критерий, пословицы, идиома, перкуссия, мудрые слова, афоризм, интеграция*

Key words: *Phraseology, criterion, proverbs, idioms, percussion, wise words, aphorism, integration*

Резюме

Несмотря на то, что было написано много исследований по фразеологическим единицам, все же есть проблемы, и они ждут своего решения. Одна из таких проблем заключается в том, что частота обработки количественных фразеологических единиц не изучается ни на английском, ни на азербайджанском языке. Фразеологические единицы «3» относятся к меньшинству. Основная задача - исследовать их структурно-семантические характеристики на основе материалов обоих языков. Для этого нужно обратиться к произведениям, рассказам. В то же время рекомендуется изучить как предложение, так и текстовый уровень.

Summary

Despite the fact that many researches on phraseological units have been written, still there are problems and they are waiting for their solution. One of such problems is that the frequency of processing of quantitative phraseological units is not studied both in English and in the Azerbaijani language. The phraseological units of "3" are among the minority. The main objective is to investigate their structural-semantic characteristics based on the materials of both languages. For this you need to refer to works, narratives. At the same time, it is advisable to examine both the sentence and the textual level

Рәyçi: dos.B.İ.Hacıyev

SİNTAKTİK YOLLA YARANAN SÖZLƏR

Dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində də sintaktik yolla yaranan sözlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Sintaktik yolla yaradılan sözlər bir tərəfdən həmin xalqın təfəkkürünün inkişafı ilə, digər tərəfdən də o dildə danışan xalqın yaşadığı mühitlə əlaqədardır. Morfoloji yolla yaradılan sözlər düzəltmə sözlərdən ibarət olursa, sintaktik yolla söz yaratma mürəkkəb sözləri əhatə edir. Burada bizim məqsədimiz mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin bütün xüsusiyyətlərini göstərmək deyil, ümumi şəkildə olsa da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində onun rolunu qeyd etməkdən ibarətdir.

Bunun üçün birinci növbədə mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrinin bəzi oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. M.Hüseynzadə təyini söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin oxşar və fərqli cəhətlərindən danışarkən, birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn mürəkkəb sözün tərkibində olan birinci sözün öz müstəqil vurğusunu itirməsini (ağsaqqal) göstərir. İkinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranan sözlərdən bəhs edərək onları iki yerə bölmək: tamamilə mürəkkəb söz vəziyyətində olanlar və kecid vəziyyətində olanlar.

Mürəkkəb sözlərdən danışarkən, birinci növbədə, onların bu və ya başqa bir məfhumun adını bildirən leksik vahid olmasını nəzərə almaq lazımdır. Leksik anlayışlar ifadə edən sözlərlə söz birləşmələrini eyniləşdirmək olmaz, çünki bunların arasında müəyyən fərqlər vardır. Bunun üçün mürəkkəb sözlərdə həm forma və həm də məzmun nəzərə alınmalıdır. Əgər yalnız məzmun nəzərə alınarsa, onda mürəkkəb cümlə üzvü kimi işlənən hər cür söz birləşmələri mürəkkəb sözlərlə eyniləşdirilə bilər. Əksinə, ancaq forma nəzərə alınarsa, onda mürəkkəb sözlərə xüsusi formalar axtarmaq lazım gəlir. Dilimizin tarixi inkişafında sadə və ya düzəltmə sözlər müxtəlif üsullarla birləşərək bir çox mürəkkəb sözlər əmələ gəlmişdir. Belə halda sözlər (həm sadə, həm də düzəltmə) öz mənalarına, leksik tərkibinə, sintaktik əlaqələrinə görə birləşir və bunun əsasında vahid məna ifadə edən sözlər yaranır. Dilin tarixi inkişafında ayrı-ayrı məfhumları ifadə edən sözlərin müxtəlif üsullarla birləşərək vahid lüğəti məna əmələ gətirdiyi söz kompleksləri mürəkkəb söz hesab edilə bilər. Belə sözlərin (mürəkkəb sözlər) tərkib hissələri insan şüurunda ayrı-ayrı məfhumlar kimi deyil, vahid bir məfhum kimi dərk olunur. Mürəkkəb sözlər şüurumuzda bir məfhum kimi birləşmiş olan müəyyən bir prosesi və əlamətləri qeyri-mütəhərrik bir şəkildə ifadə edir.

Deməli, burada, ümumiyyətlə, mürəkkəb vahid əmələ gətirən tərkib hissələrinin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi məna ilə onların tərkib daxilində ifadə etdiyi məna fərqi nəzərə alınır. Mürəkkəb sözü əmələ gətirən tərkib hissələr onların ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi mənalarından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşaraq müəyyən bir məfhumun adını bildirən vahid leksik bir məna ifadə edir. Əlüzüyan sözünün tərkibi üç sözdən ibarət olsa da, o bir leksik vahid olmaqla bir məfhumun adıdır. Bunun əl, üz isimləri və yuyan feli sifətinin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi məfhumların adı ilə heç bir müstəqil məna əlaqəsi yoxdur.

Məhz bütün bunlara görə də sadə sözlərin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi məna ilə onların tərkib daxilində (mürəkkəb söz kimi) ifadə etdiyi mənalar arasında mühüm fərqlər əmələ gəlir.

Belə mürəkkəb sözlərin yaranması, əlbəttə, ayrı-ayrı şəxslərin istək və arzuları ilə bağlı olmayıb, real həyat hadisələri ilə əlaqədar olan bir prosesdir. Deməli, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi insanların obyektiv aləm hadisələri ilə olan əlaqə və münasibətlərindən doğur. Elə buna görə də mürəkkəb sözlərin yaranmasının müəyyən maddi əsası vardır.

Tərkib hissələrinin xarakterinə görə mürəkkəb sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Adların birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər
2. Adlarla fellərin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər.
3. Fellərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər.

Belə birləşmələrin, hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bunları daha yaxşı başa düşmək üçün, qısa da olsa, bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Adlarla adların birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlərin, əsasən, aşağıdakı növləri vardır.

1. İsimlə ismin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər. Buraya həm xüsusi, həm də ümumi isimlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər daxil olur: məsələn: Əhmədağa, dəmiryol, kəklikotu, dəvədabanı.
2. İsimlə sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər; məsələn: dilişirin, əlidolu, başıboş.
3. Sifətlə ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər; məsələn: qaratorpaq, sarıbuğda, acıdıl.
4. Sifətlərdən düzələn mürəkkəb sözlər; məsələn; adlı-sanlı, sərin-sərin, gözəl-göyçək.
5. İsimlə feli sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər; məsələn; tozсорan, otbiçən, paltarasan, pambıqyığan.
6. Sayla ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər; beşbarmaq, beşillik, çoxmərtəbəli.
7. Sayla feli sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər; məsələn; beşaçılan, çoxbilən, çoxdanışan.
8. Sayların birləşməsindən düzələn; məsələn; iyirmi beş, otuz altı, yüz iyirmi beş.

Adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər.

Belə mürəkkəb sözlər mürəkkəb fellər bəhsinə aid bir məsələdir. Bizim məqsədimiz mürəkkəb fellərin bütün xüsusiyyətlərini vermək deyil, sintaktik yolla sözlərin yaradılması prosesində adlarla fellərin və fellərlə fellərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb fellərin əmələ gəlməsində iştirak edən tərəflər öz sadə leksik vahidliyini itirib birlikdə mürəkkəb leksik vahidə çevrilir.

⁷ ADNSU

“Mürəkkəb fellər, ümumiyyətlə, obyekt və hərəkətin dialektik vəhdəti nəticəsində müəyyən kəmiyyətdən keyfiyyətə keçərək, başqa bir obyektin hərəkətini ifadə edən sözə çevrilməsi yolu ilə əmələ gəlir”. Doğrudan da, başa salmaq, işə gəlmək mürəkkəb fellərində baş sözü salmaq felinin və iş sözü gəlmək felinin vasitəli obyektli olmasına baxmayaraq, baş sözü salmaq feli ilə, iş sözü gəlmək feli ilə birləşərək yeni keyfiyyətli bir sözə, yəni başa salmaq, işə gəlmək mürəkkəb fellərinə çevrilmişdir.

Adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb fellər.

Adlarla fellərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb felləri iki yerə ayırmaq olar. Öz müstəqilliyini itirmiş köməkçi fellər vasitəsi ilə düzənlər. Öz müstəqilliyini itirməmiş köməkçi fellər vasitəsi ilə düzənlər.

Öz müstəqilliyini itirmiş köməkçi fellərə etmək, eləmək, olmaq və qılmaq köməkçi fellərini daxil etmək olar. Bunlardan qılmaq köməkçi feli Azərbaycan dilinin tarixində çox işlənsə də, onun müasir dövəründə, demək olar ki, az işlənilir.

Lakin müasir türk dillərinin bəzində (uyğur, özbək və.s.) qılmaq feli öz məhsuldarlığını saxlamaqdadır. Belə ki, müasir türk dillərinin çoxunda etmək, qılmaq (eləmək) olmaq (bulmaq) köməkçi felləri bir çox adlarla əlavə olunmaqla mürəkkəb fellər əmələ gəlir.

Öz müstəqilliyini itirməmiş köməkçi fellərə vurmaq, atmaq, tutmaq, vermək və.s. Belə fellərin müstəqil mənası olsa da, onlar başqa sözlərlə birləşərək mürəkkəb fel əmələ gətirərkən öz həqiqi mənasını itirib məcazi məna kəsb edir. Belə məcazi məna kəsb edən fellər birləşdiyi sözü də öz həqiqi mənasından uzaqlaşdırıb birləşmə daxilində vahid bir leksik mənada işlədilən sözə çevrilməsini təmin edir. Əl, boş, cavab, söz, iş, dil, yol və.s. kimi sözlərin müstəqil lüğəti mənası olduğu kimi. Tutmaq, vermək, almaq və.s. fellərin də müstəqil lüğəti mənası vardır. Lakin bu müstəqil lüğəti mənaya malik olan sözlər müxtəlif üsullarla birləşərək tərkib daxilində işləndikdə vahid məna ifadə edən mürəkkəb söz əmələ gətirilir; məsələn: yola düşmək, dilə düşmək, işə düşmək, könül vermək

Hər iki tərəfi fel olan mürəkkəb fellər. Hər iki tərəfi fel olan mürəkkəb fellərin bəziləri hərəkətin davamlılığını, sürəkliliyini və.s. bildirsələr də, onları tərz kateqoriyası adlandırmağa imkan vermir. Azərbaycan dilində hər iki tərəfi fel olan mürəkkəb fellər ib-ib-ub-üb feli bağlamalarıyla getmək, gəlmək, durmaq və.s. kimi fellərin birləşməsindən əmələ gəlir.

Bu və ya başqa bir dildə oxşarlıq yolu ilə yaradılan hər hansı bir sözün kök və şəkildələri həmin sözün alındığı dilin kök və şəkildələrinə uyğun gəlməlidir. Dünya ədəbiyyatının qabaqcıl nümayəndələrinin əsərlərinin dilimizə tərcümə edilməsi Azərbaycan dilində bir çox yeni söz və terminlərin yaradılmasına səbəb olmuşdur. Bu da öz növbəsində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirmişdir.

Sintaktik yolla yaradılan yeni sözlər iki və daha artıq sözün birləşməsi və ya yanaşması ilə əmələ gəlir. Bunların bir qismi bitişik və bir qismi də ayrı yazılır. Məsələn, beş sözü bir nitq hissəsi olaraq sayı, il sözü isə ismi birləşdirir. Belə birləşmələr həm ümumxalq danışığı dilində, həm də ədəbi dilimizdə heç də yeni hadisə deyildir. İstər danışığı dilində və istərsə də ədəbi dilimizdə beşillik, altıillik, üçillik, dördillik və.s. işlədilmişdir. Lakin beş və il sözlərinin birləşməsi və bunlara-lik şəkilçisinin artırılması ilə tamamilə yeni məzmunlu bir söz (beşillik plan) əmələ gəlir.

Azərbaycan dilində sözlərin birləşməsi və yanaşması üsulu ilə bir çox söz və terminlər yaradılmışdır ki, bunları da kalka adlandırmaq olar. Bunların yaradılma yolu da müxtəlifdir:

1. İki sözün heç bir formal əlamət olmadan birləşməsi yolu ilə: üstüürüm, beşillik (plan).
2. İkinci növ təyini söz birləşməsi əsasında düzənlər: şəhərarası, bayramqabağı, xalqlararası.
3. Feli sifət əsasında əmələ gələn sözlər: otbiçən, tozsoran, paltaryuyan.
4. Müxtəlif sözlərə verici, edici sözlərinin qoşulması ilə əmələ gələn: qanunverici, qəbuledici və.s.
5. Dilçilik elmi sübut edir ki, dünyada yalnız öz milli sözlərindən ibarət olan saf bir dil yoxdur. Dünya xalqları arasında, ictimai, siyasi, mədəni, iqtisadi, elmi və.s. əlaqələrin yaranıb inkişaf etməsi eyni zamanda onların dillərində də öz əksini tapmışdır. Belə bir əlaqə nəticəsində dünya dillərindən bir- birinə söz və terminlər keçmiş, keçir və gələcəkdə də keçə biləcəkdir.

Ədəbiyyat.

1. A.H. Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. Ашqabat, 1960.
2. M. Hüseynzadə. Təyini söz birləşmələri (Azərbaycan dilinin qrammatikası) 11 hissə (sintaksis), Bakı, 1959.
3. Z.İ. Əliyeva. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb fellər. Ədəbiyyat və dil institunun əsərləri VIII ç.
4. S. Cəfərov, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı 1960.
5. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, E.A. Nəşriyyatı, 1966.

Açar sözlər: *sintaktik, mürəkkəb, feli sifət, lüğəti məna, sözdüzəldici, söz birləşməsi.*

Xülasə.

Məqalədə sözlərlə, söz birləşmələrinin bəzi oxşar və fərqli cəhətlərindən söhbət açılır. Mürəkkəb sözləri əmələ gətirən tərkib hissələr və onların tərkib daxilində ifadə etdiyi məna fərqi nəzərə çatdırılır. Adlarla adların birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlərin növlərindən bəhs edilir. Azərbaycan dilində sözlərin birləşməsi və yanaşması üsulu ilə bir çox terminlərin yaradılması aydınlaşdırılır.

Ключевые слова: *синтаксический, сложный, причастие, словарный смысл, словообразующий, словосочетание.*

Резюме.

В статье рассказывается о некоторых сходных и отличительных чертах слов и словосочетаний. Здесь

также учтаны компоненты составного слова и значения, которые они выражают в их составе. Названы виды сложных слов, полученных из комбинации имен и их соединений. Создание многих терминов на азербайджанском языке объясняется сочетанием слов и методами подходов к ним.

Keywords: *syntactic, complex, participle, dictionary meaning, word-building, word-combination.*

Summary.

The article describes some similar and distinctive features of words and phrases. Here, the components of the compound word and the meanings that they express in their composition are also taken into account. The types of names of complex words derived from a combination of names and their connections are named. The creation of many terms in the Azerbaijan language is explained by the combination of words and methods of approaches to them.

Rəyçi: *ADNSU prof. Ağayeva Afaq*

Сеидова Наргиз Рамиз гызы⁸
**РАЗНОВИДНОСТИ ИЛЛОКУТИВНЫХ АКТОВ БЛАГОПОЖЕЛАНИЯ
 ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ**

Благопожелание представляет собой высказывание, целью которого является пожелание добра, блага и успеха в той или иной деятельности себе или другому, отражающее психологию того или иного народа и занимающее важное место в жизни общества, то есть благопожелание является основой продуктивной единицей коммуникации.

Необходимость изучения языковых особенностей благопожеланий осознавалась многими учеными, направившими свои усилия на изыскания в данной области.

Благопожелание определяется нами как речевой акт, иллокутивная цель которого состоит в реакции говорящего на действие адресата либо на некоторое положение дел, касающееся адресата и требующее реализации пожелания в соответствии с нормами, принятыми в данном обществе. Благопожелание выражает чувство благоволения говорящего по отношению к адресату, выражение этого чувства способствует установлению или поддержанию контакта с другими членами данного общества, следовательно, высказывания положительного пожелания предназначены для регуляции межличностных отношений коммуникантов.

Согласно Е.В. Вдовиной, пожелание определяется как «вежливое речевое действие, которое реализуется адресантом с целью выразить внимание и симпатию по отношению к адресату и надежду на благополучие в жизни адресата в будущем и тем самым соответствовать нормам этикета, принятым в данном обществе». [1, с. 15]

Каждый речевой акт представляет собой трехуровневое образование, состоящее из локутивного, иллокутивного и перлокутивного аспектов. Иллокутивный аспект (от лат *in-* > *U-* при + *locution*) – это речевой акт по его отношению к манифестируемой цели, намерению и ряду условий его осуществления.

Одним из видов иллокутивных актов являются экспрессивы. Экспрессивы имеют цель выразить определенное психологическое состояние (реакцию) говорящего, вызываемое положением вещей, определенным в рамках пропозиционального содержания. Они следуют за действиями и не имеют направления приспособления, поскольку положение дел, служащее поводом для экспрессивов, составляет не основное их содержание, а пресуппозицию (предпосылку). Именно к экспрессивам и относятся благопожелания.

«Пожелание есть самостоятельный, особый тип иллокутивного акта, пребывающий в оппозиции по отношению к репрезентативным опативам и опативам-директивам и по отношению к другим разновидностям иллокутивных актов». [2. С. 46]

Общая иллокутивная сила позволяет очертить круг высказываний, реализующих речевой акт положительного, ритуального пожелания. К ним мы относим пожелания-приветствия, пожелания-поздравления, тосты, пожелания-предписания, благословения.

Основным доказательством в пользу существования иллокутивного акта благопожелания является наличие соответствующего иллокутивного глагола, так как именно глагол представляет иллокутивное значение высказывания, называет то самое действие, которое мы совершаем посредством произнесения высказывания. Что касается опативов-пожеланий, то иллокутивным глаголом для этого типа речевых актов выступает глагол «желаю» («souhaite») — в первом лице единственного числа настоящего времени изъявительного наклонения, как того требует теория речевых актов. Глагол «желаю» («souhaite») как объяснение иллокутивного значения опатива-пожелания отличается от глагола «хочу» («vouloir», «désirer»). При экспликации ядерной пропозиции из глубинной структуры любого опатива-пожелания в нем должен содержаться глагол «желаю» как экспликация иллокутивного значения такого типа высказываний, обозначение его иллокутивной силы.

«Иллокутивная функция как коррелят социального действия, осуществляемого посредством говорения (написания), является тем самым интегральным признаком для высказываний со значением пожелания, который в значительной мере выделяет его среди других типов опативных высказываний. Отличие это заключается в том, что сама сема говорения (речепроизводства) в перформативной формуле «желаю» (содержащаяся, впрочем, в любой перформативной формуле) выводит пожелание из ряда других опативов, которые передают только волитивный посыл говорящего». [2. С. 46]

В отличие от произнесенного хочу («vouloir»)- сообщения о своем желании, произнесенное желаю тебе (вам) («je te (vous) souhaite») - это перформатив, то есть само произнесение этого компонента и есть совершение акта пожелания. Иллокутивный акт пожелания содержит выраженный эксплицитно или имплицитно показатель функции - перформатив желаю, то есть произношу пожелание — в семантической записи, и пропозициональную часть. Принципиальное различие по иллокутивно-прагматическому основанию между глаголами хочу («vouloir») и желаю («souhaite») подтверждается также тем фактом, что конвенционально субъектно-объектную конструкцию желаю тебе («je te souhaite»), мы не можем заменить на конструкцию хочу тебе («je te veux»).

Если придерживаться классификации Дж. Серля, то опативы-пожелания надо относить к экспрес-

⁸ Азербайджанский Университет Языков

сивам, то есть пожелания находятся в одном ряду с такими речевыми актами, как поздравления, соболезнования, приветствия и т.д. [3. С. 170] С этим вполне можно согласиться, так как название «экспрессив» предполагает такой речевой акт, в котором реализуется экспрессивная функция языка, а пожелание и есть не что иное, как словесное выражение, формально-ритуальное в некоторых случаях, своего отношения к адресату речи, к себе.

«Пожелание представляет собой словесное выражение, пусть даже и формально-ритуальное в некоторых случаях, своего отношения к адресату речи, к себе, к третьему лицу или к положению дел в мире вообще». [2, с. 82]

Пожелание как речевой акт требует определенной ситуации общения, то есть для конвенционального употребления такого типа высказывания требуется, чтобы сложилась определенная ситуация общения. Поэтому для надлежащего описания прагматических характеристик оптативов-пожеланий является целесообразным делать это в комплексе с дискурсивным описанием. При этом под дискурсом мы подразумеваем конвенционально возможные в некоторых ситуациях общения совокупности речевых актов, разновидности и параметры которых определены социокультурными и условиями.

Под дискурсивной прагматикой оптатива-пожелания понимаются такие правила и условия его использования в речи, при которых этот тип высказывания условно используется для достижения некоторых коммуникативных целей. Таким образом, можно выделить следующие аспекты функционирования пожеланий: прескрипционный / свободный характер употребления оптатива-пожелания, внеязыковые условия использования пожелания, характер экспрессивности оптатива-пожелания, лингвистический контекст оптатива-пожелания и его пропозициональное содержание, когнитивно-прагматические аспекты применения оптативов-пожеланий. С учетом вышеуказанных аспектов можно выделить следующие дискурсивно-прагматические типы оптативов-пожеланий: оптативы-пожелания в разговорном обыденном дискурсе, оптативы-пожелания в торжественном и праздничном дискурсе и оптативы-пожелания в религиозно-ритуальном дискурсе.

Пожелания в разговорном дискурсе модно подразделить на две категории: а) пожелания, обусловленные релевантными неязыковыми событиями; б) пожелания, обусловленные аффективными состояниями говорящего. Наиболее частые неязыковые события, которые формируют ситуацию общения, весьма немногочисленны и поддаются завершённому перечислению: 1) расставание, 2) начало трапезы, 3) чихание, 4) отход ко сну, б) прием гостей и т.д. Каждое из перечисленных событий в случае соблюдения культурных норм конвенционально сопровождается оптативным речевым актом со значением пожелания. Все оптативы-пожелания разговорного обыденного дискурса, обусловленные релевантными внеязыковыми событиями обладают единой перлокутивной прагматикой без каких-либо специфических коннотаций.

Пожелания, обусловленные аффективными состояниями говорящего. Применение в речи вышеуказанных пожеланий вызвано аффективными состояниями говорящего и не является институализированным для какой-либо разновидности речевых ситуаций, поэтому можно утверждать, что они призваны выполнять исключительно экспрессивную функцию. Пожелания, обусловленные аффективными состояниями говорящего, в отличие от пожеланий других дискурсивных типов, не имеют особенного прескрипционного характера. Все оптативы-пожелания, обусловленные аффективными состояниями говорящего, можно разделить на два типа: 1) пожелания с положительной экспрессией и 2) пожелания с отрицательной экспрессией. Вполне ясно, что нейтральных оптативов-пожеланий в этом списке не может быть. Употребление оптативов-пожеланий с положительной экспрессией обуславливается намерением говорящего выразить свои положительные эмоции по отношению к адресату речи или к третьему лицу, например: -Да хранит тебя Бог («Que Dieu te garde»). В этом примере пожелание выражено посредством высказывания с императивной формой глагола. Употребление оптативов-пожеланий с отрицательной экспрессией обусловлено намерением говорящего выразить свои отрицательные эмоции по отношению к себе, к адресату речи или к третьему лицу: - Чтоб твои дети остались сиротами (Que tes enfants deviennent orphelins»). Такого рода оптативы принято называть проклятиями (хотя проклятие в своем исконном значении - это совершенно иной речевой акт, нежели пожелание, хотя и несущее отрицательную экспрессию).

Пожелания в торжественном и праздничном дискурсе. Под застольно-торжественным дискурсом понимаются разновидности речевых актов, которые возможны и социально одобряемы при проведении разного рода групповых мероприятий как ритуального характера (свадьбы, поминки), так и неритуального. Праздничным дискурсом называется конвенционально возможная в соответствующих социокультурных условиях совокупность речевых актов, включая поздравления, содержащие пожелания: - Будьте счастливы! («Soyez heureux!»).

Оптативы-пожелания в религиозно-ритуальном дискурсе. Религиозно-ритуальным дискурсом называется совокупность всех конвенционально возможных речевых актов, включая их конвенционально необходимое и возможное пропозициональное содержание, осуществляемых в ходе отправления религиозных обрядов. В религиозно-ритуальном дискурсе оптатив-пожелание институционально возможен только при употреблении фразеологизированных ритуальных речевых формул: - Да святится имя твое («Que ton nom soit sanctifié»). Высказывания типа Храни его Господь! («Que Dieu te garde!») нельзя отнести к религиозно-ритуальному дискурсу, так как они не имеют ритуального характера. Неинституализированное употреб-

ление оптативов в этом типе дискурса маловероятно, поскольку и здесь существует своя иерархия отношений между говорящими, тем более что в ходе ритуальных отправлений не удается найти таких внеязыковых установлений, при которых речевые акты совершались бы коммуникантами с одинаковым иерархическим статусом. Анализ практического материала показывает, что для того чтобы речевой акт был успешным, необходимо, чтобы лицо, совершающее его, занимало соответствующий пост в церковной иерархии или было социально одобряемой кандидатурой на отправление обряда, кроме того, этот речевой акт возможен, естественно, только в соответствующей коммуникативной ситуации и при известном положении дел в мире. Иные внеязыковые установления требуются для успешности речевого акта пожелания типа -Да святится имя Твое («Que ton nom soit sanctifié»). Совершающий его может не занимать пост в церковной иерархии или быть социально одобряемой кандидатурой - достаточно считать себя христианином.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Вдовина, Е.В. Поздравление и пожелание в речевом этикете: концептуальный и коммуникативный анализ: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Е.В. Вдовина. – М., 2007. – 24 с.
2. Гусаренко М.К. Дискурсивные разновидности, перлокутивная прагматика и пропозициональные характеристики речевого акта пожелания в современном русском языке: дисс. ... канд. филол. наук // М.К. Гусаренко. – Ставрополь, 2005. – 196 с.
3. Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов Вып. XVII. - М.: Прогресс, 1986.-С. 194.

Ключевые слова: благопожелания, экспрессив, когнитивные особенности, речевой акт, иллокутивный глагол,

Key words: wishful thinking, expressive, cognitive features, speech act, illocutionary verb, affective state.

Açar sözlər: alqışlar, ekspressiv, kognitiv xüsusiyyətlər, danışq aktı, illokutiv fə, affekt vəziyyət.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются вопросы, касающиеся когнитивно-дискурсивных разновидностей иллокутивного акта благопожеланий и зложеланий во французском языке. Основным доказательством в пользу существования иллокутивного акта благопожелания является наличие соответствующего иллокутивного глагола. Иллокутивный акт пожелания содержит выраженный эксплицитно или имплицитно показатель функции. Если придерживаться классификации Дж. Серля, то оптативы-пожелания надо относить к экспрессивам. Таким образом, пожелания находятся в одном ряду с такими речевыми актами, как поздравления, соболезнования, приветствия и т.д.

SUMMARY

Wishful thinking illocutionary act and its varieties in the French language

This article deals with cognitive-discursive varieties of illocutionary acts of wishful thinking and evil thinking. An illocutionary verb can be considered as a basic matter to prove the existence of illocutionary act of wishful thinking. The illocutionary an act of wishful thinking includes explicitly and implicitly expressed indicator of function. According to G. Searl's classification optative of wishes are in the same line with expressives So, they are in one groupe with congratulations, condolences, greetings etc.

XÜLASƏ

Alqış düşüncəsi illokutiv aktlarının fransız dilində müxtəlifliyi

Məqalə alqış və qarğış düşüncəli illokutiv hərəkətlərin koqnitiv-diskursiv müxtəlifliyindən bəhs edir. illokutiv fə alqış düşüncəli illokutiv hərəkətin mövcudluğunu sübut etmək üçün nəzərdə tutulur. Alqış düşüncəli illokutiv hərəkətə funksiyanın eksplisit və implisit ifadə göstəricisi də daxildir. Searlın təsnifatına əsasən alqışlar ekspressivliklə eyni sırada olduğu üçün təbriklər, salamlaşma, baş sağlığı kimi ifadələrlə eyni qrupa daxil edilir.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Heyran İmran qızı Vəkilova ŞİFAHİ ƏDƏBİ DİLDƏN MİLLİ ƏDƏBİ DİLƏ GEDƏN YOL

Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarından biri kimi özü qədər qədim tarixə malik ədəbi dil ənənəsinə malikdir. Bu gün Azərbaycan dili tarixi və eləcə də Azərbaycan ədəbi dil tarixçilərinin ümumən, ədəbi dil haqqında yekdil fikri professor Ə.Dəmirçizadənin ədəbi dil haqqında çox yığcam və konkret şəkildə səciyyələndirdiyi “Ədəbi dil seçmə və əvəz etmə əməliyyatı aparmaqla normaya salınmış dildir” formulası ətrafında birləşir.

Ümumxalq dili üzərində müəyyən əməliyyat aparmaqla düzəlmiş dil-ədəbi dil hesab olunur. Bunun üçün əlbəttə, müəyyən ölçü, norma və s. tələb olur. Tarixən bəziləri ədəbi dili düzgün qiymətləndirə bilməmiş, hətta onu süni dil saymış, heç bir qanunauyğunluq əsasında inkişaf etmədiyini söyləmiş, ədəbi dili dilçiliyin tədqiqat mövzuları sırasından xaricə çıxarmaq kimi zərərli təşəbbüslər göstərmiş və bir çox yanlış mülahizələr söyləmişlər.

Ədəbi dil dedikdə, ancaq yazılı dili anlamış, şifahi ədəbi dilində ola biləcəyini ağıllarına belə gətirməmişlər. Buna görə də ədəbi dil və onun inkişafı dedikdə, ancaq yazılı ədəbiyyatın, yazılı sənədlərin, kitabələrin dilini tədqiq etməkdən uzağa getməmişlər. Nəticədə “yazısı olmayan xalqların ədəbi dili olmaz” kimi qəbulolunmaz fikir meydana çıxmışdır. Buna görə də bəzi xalqların ədəbi dili və onun tarixi haqqında fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Bəziləri ədəbi dil dedikdə ancaq bədii ədəbiyyatın dilini başa düşmüş və buna görə də ədəbi dilin tarixini şairlərin, yazıçıların yaradıcılıq çərçivəsi ilə məhdudlaşdırmış, onu ancaq hakim sinfin, hakim təbəqənin, yaxud paytaxt sakinlərinin danışığı və ya dialekti, şivə xüsusiyyətləri kimi başa düşmüşlər.

Bütün bu müxtəlifliklərin olmasından belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, ədəbi dil mürəkkəb bir prosesin məhsuludur, normativlik ədəbi dil üçün başlıca şərtidir. Ümumi normalar, fonetik, leksik, qrammatik normalar olmadan, ədəbi dil yaranmaz. Ədəbi normalar isə fikrin dəqiq, aydın, hamı tərəfindən anlaşılacaq düzgün nitqin yaranmasına kömək edir.

Azərbaycanlıların XIII əsrə qədər yazısı, yazılı ədəbi dili və əlifbası olmuşdur. Lakin bu əraziyə müxtəlif istiqamətlərdən olan talan və basqınlar Azərbaycana aid mənbələrin izini itirmişdir. Xüsusilə ərəb işğalçılarının maddi-mədəniyyət abidələrimizi məhv etməsi Azərbaycan dilinin tarixi ilə bağlı bir çox dəyərli məlumatları əlimizdən almışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə XI əsrə aid dilimizin və ədəbiyyatımızın nadir abidəsi tapılmışdır. Bu, XI əsr şairi İsanın Azərbaycan dilində yazdığı “Mehr və Vəfa” poemasıdır. Klassik məsnəvi tərzində yazılmış bu əsərdə iki gəncin bir-birinə olan məhəbbəti təəssümləndirici olur. Poemanın iki əlyazması dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Biri Qazaxlı Kəminənin 1827-ci ildə üzünü köçürdüyü 1490 misralıq əlyazmadır, ikinci isə Əbdülqəni Nuxəvi tərəfindən 1837-ci ildə üzü köçürülmüş əlyazmadır. İ.Həsənoğlunun yaradıcılığı, “Əhməd Hərəmi” dastanı o dövrdə Azərbaycan dilinin və onun yazısının olduğunu sübut edir. Azərbaycan dilinin tarixi miladdan əvvəlki dövrə gedib çıxır. Bu dilin əsasını qədim dövrlərdən Azərbaycan torpağında məskunlaşmış türkəsilli boyların dili təşkil etmişdir. Azərbaycan dili IV-V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışığı kimi fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. Zəngin şifahi ədəbiyyat nümunələrimiz olan dastanlar, bayatılar, nağıllar Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin erkən dövrlərdən formalaşması üçün geniş şərait yaratmışdır. Xalq şifahi ədəbi dildə yaratdıqlarını sonradan yazıya köçürmək istəyi ilə ümumxalq dili əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolunu yaratmışdır.

Azərbaycan dilinin iki qolu fəaliyyətdə olmuşdur: danışığı dili və ədəbi dil. Danışığı dili cıllanmamış, ədəbi dil normalarını özündə yaşatmayan, loru sözlər üstünlük təşkil edən dildir. Bu dilin tarixi qəbilə, tayfa dövründən başlayır və yazısı da olmur, ən qədim dil xüsusiyyətlərini dialekt və şivələrdə saxlayır.

Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması dövrü neçə-neçə minillik tarixi bir dövrə bağlıdır. Belə bir uzun tarixi dövr ərzində qəbilə dilindən tayfa dili, tayfa dilindən ümumxalq dili, ümumxalq dilindən milli dil formalaşmışdır. Dil xalq dili kimi mövcud olduqda dialekt və şivə dillərindən geniş istifadə olunmuşdur. Ancaq milli dil dövründə dialekt və şivə sözlərinin istifadə imkanı məhdudlaşmışdır. Xalq dili ilə müqayisədə milli dil dövründə dilin normaları, qayda-qanunları tam şəkildə sabitləşmişdir. Hazırda Azərbaycan ədəbi dili milli dil olmaqla qayda-qanunlarını, dil normalarını sabitləşdirmişdir.

Ədəbi dil cıllanmış, normaya salınmış, qayda-qanunları özündə sabitləşdirmiş, seçmə, əvəz etmə əməliyyatı ilə formalaşmış dildir. Ədəbi dildə Ə.Dəmirçizadənin dili ilə desək, təmizlik, sadəlik, sabitlik, səlislik olmalıdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbi dili X-XI əsrlərdə Azərbaycanın feodal şəhərlilərinin yazışmağa olan ehtiyacından doğmuş və XVIII əsrdə artıq nəzərə çarpacaq dərəcədə işlək bir ədəbi dil olmuşdur. Bu ədəbi dil isə tez bir zamanda yalnız Azərbaycanda deyil, hətta Orta Asiyada belə geniş yayılmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin xidmət göstərdiyi areal gördüyümüz kimi iriliyi ilə fərqlənir. Dil üslubları, xüsusən aparıcı poetik janr və vasitələrdə ədəbi dilimizə külli miqdarda alınma sözlərin axıb gəlməsinə səbəb olmuşdu. Realist şeir məktəbinin, realizm ədəbi metodunun bir yaradıcılıq üsulu kimi yaranması və aparıcı yaradıcılıq metodu kimi formalaşması dilimizin əsas lüğət fonduna keçə bilməyən alınma sözlərin ədəbi dili tərk etməsinə səbəb olmuşdur.

Ümumxalq dili əsasında əvvəlcə şifahi qol sabitləşmişdir. Lakin belə cəhət unudulmamalıdır ki, ədəbi dilin sabitləşməsi və normaların yaranması üçün bu dövrdə lazımi dərəcədə şərait də yox idi. Yerli şivələrin inkişafı dövründə hələ əsil mənada normalaşma ola bilməzdi. Belə bir proses, yəni sabitləşmə və normalaşma ədəbi dilin tədricən nüfuz dairəsinin genişlənməsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu da ədəbi dilin milli dil əsasında sabitləşməsinə, vahid milli ədəbi dil halında tam formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşması və inkişaf tarixini diqqətlə izlədikdə belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan ərazisində vahid Azərbaycan xalqı, onun vahid ümumxalq dili formalaşdıqdan sonra ədəbi dili də bu əsasda yaradılmış və uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu müddət ərzində ümumxalq Azərbaycan dili inkişaf etdərək,

xüsusən XVIII-XX əsrlər arasında milli dilə çevrilmişdir.

Azərbaycan ədəbi dili tarixində bədii üslub Azərbaycan xalqının təşəkkülü dövründən (dövrüdür və bu dövrdə bu üslubun daşıyıcısı folklor janrları olmuşdur) XIX əsrin birinci yarısına qədər Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubu olmuşdur. İstər tarixən qədimliyi, istərsə də müasir mərhələdəki inkişafı baxımından bədii üslub ədəbi dilin digər funksional üslublarından seçilir. Azərbaycan ədəbi dilinin təxminən minillik tarixi müəyyən mənada bədii üslubun inkişaf tarixi deməkdir. Azərbaycan ədəbi dili təxminən iki istiqamətdə inkişaf etmişdir.

1) Azərbaycan ədəbi dilinin şifahi qolu; 2) Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı qolu. Bununla əlaqəli olaraq Azərbaycan ədəbi dili tarixinin də iki növünü ayırmaq olur.

1) Azərbaycan şifahi ədəbi dilinin tarixi; 2) Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin tarixi.

Ədəbi dil mütəxəssislərinin qeyd etdiyi kimi Azərbaycan ədəbi dilinin ilk öncə şifahi təzahürü olmuş, onun əsasında XI əsrdən üzvi bəri yazılı variantı inkişaf tapmışdır. Yazılı ədəbi dilin əsası şifahi ədəbi dilin bətnində yaranmışdır.

M.Kaşğarının “Divani-lügət it-türk” əsəri ədəbi dilimizin sistemini əks etdirir. Eyni fikri “Kutadqu-bilik”, “Aqibətül-həqayiq”, “Divani-hikmət” haqqında da demək olar.

IX-XI əsrlərdə əldə edilmiş ədəbi dil təcrübəsi XII əsrdə İzzəddin Həsənoğlunun kamil bir şair kimi yetişməsində böyük rol oynadı. Bu gün elm aləmində iki qəzəli ilə tanınan, sonralarsa daha bir neçə qəzəli tapılan İ.Həsənoğlunun çox güman ki, böyük yaradıcılıq xəzinəsinə malik olması və Azərbaycan türk dilində “Divan”ı olması elmi mənbələrdə qeyd olunur.

Ədəbi dilin dövrləşdirilməsilə də əlaqədar bir sıra dilçi alimlərimiz fikirlər söyləmişlər. Bu sahədə professorlar Ə.Dəmirçizadə, T.Hacıyev, N.Xudiyev və başqaları Azərbaycan ədəbi dilini müxtəlif dövrlərə bölmüşlər.

A.Axundov ədəbi dili dil xüsusiyyətlərinə görə iki dövrə bölür:

1. Köhnə Azərbaycan dili. 2. Yeni Azərbaycan dili

Ədəbi dilin birinci dövrü XII əsrdən başlayır, XIX əsrin əvvəllərinə qədər davam edir. Yeni dövr isə bu günümüzdə qədərki ədəbi dili əhatə edir.

Azərbaycan ədəbi dili böyük inkişaf yoluna özünün ikinci inkişaf mərhələsində (Milli ədəbi dilin təşəkkülü və inkişafı mərhələsində) çıxır. Bu dildə şeirlə yanaşı, nəsr və dram əsərləri yazılır, qəzet və jurnallar nəşr edilir, bəzi rəsmi sənədlərdə, elmi tədqiqatlarda işlənməyə başlayır. O dövrdə Azərbaycana gələn xaricilər, ruslar və almanlar da ona maraqla baxırdı, bəziləri bu dili öyrənməyə başlayırdı. Məsələn, rus şairləri Lermontov, Bestujev-Marlinski və başqaları Azərbaycanı qarış-qarış gəzmiş, onun dilinə, füsunkar təbiətinə vurulmuşlar. Alman şərqşünası Bodenştedt XIX əsr Azərbaycan şairi Mirzə Şəfidən Azərbaycan dilini öyrənmiş, onun şeirlərini almancaya tərcümə edərək Berlində ayrıca kitab şəklində nəşr etdirmişdir. Orta əsrlərdə əski Azərbaycan dilinə aid tərcümə lüğətləri və qrammatik tədqiqatlar aparılmış olsa da, Azərbaycan dilinə aid elmi əsərlər və dərsliklər XIX əsrdən etibarən yazılmağa başlayır. Mirzə Kazımbəyin rusca yazdığı “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” əsəri dilçilik sahəsində böyük inqilab olmuşdur. A.Çernyayevskinin, M.Vəzirovun, L.Budaqovun, Q.Makarovun, N.Nərimanovun, M.L.Məmmədovun, S.M.Qəniyevin Azərbaycan dilinə aid dərslikləri tədris üçün istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı da, problemləri də daha çox XX əsrlə bağlıdır. Məhz bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dili bənzərsiz bir problemlə qarşılaşır. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq, ədəbi dildə üç meyil, üç istiqamət özünü göstərir. Təbii ki, bu ən çox bədii əsərlərin dilinə və mətbuata aiddir.

1. Birinci meyil, ədəbi dili bacardıqca xalq dili ilə eyniləşdirmək meyli. Bu özünü “Molla Nəsrəddin” jurnalının və bu jurnalın əməkdaşlarının (C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev və b.) əsərlərində özünü göstərir. Burada ədəbi dil ilə danışmaq dili, dialektlər arasındakı fərq götürülür. Xalq bu dili asan başa düşür.

2. Daha çox osmanlı (indiki türk) və əski Azərbaycan dilinin ənənəsinə söykənən ədəbi dil yaratmaq meyli. Bu “Füyuzat” və “Həyat” kimi jurnal və qəzetlərin (Ə.Hüseynzadə, Səbribəyzadə) dilində özünü göstərir. Xalq bu ədəbi dili çətin anlayırdı.

3. Hamı tərəfindən anlaşılan, ədəbi dil normalarına əsaslanan ədəbi dil yaratmaq meyli. Bu dil heç bir dialekt təsirini qəbul etməyən bir dil idi. Bu dili A.Şaiq, C.Cabbarlı, A.Səhhət kimi şair və yazıçılar yaradırdılar.

Ədəbi dilimizin şifahi ədəbi dildən uzun bir yol keçərək milli ədəbi dilə gələn yolu uzun, uzun olduğu qədər də şərəfli olmuşdur. Azərbaycan ədəbi dili əsrlərin mübarizəsindən mərdliklə çıxaraq XX əsrdə öz çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdur. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə ədəbi dil hərtərəfli inkişaf etmişdir. Ulu Öndər Azərbaycan dilinin tarixi inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, hər bir azərbaycanlının öz dilini, xalqının tarixini bilməsini vətəndaşlıq borcu hesab etmişdir. Bir-birinin ardınca dillə, onun inkişafı ilə bağlı fərman və sərəncamlar imzalamışdır.

H.Əliyev dili xalqın böyük sərvəti adlandırır. O, böyük bir dahianəliklə göstərirdi ki, ədəbi dilin tərəqqisi olmadan mənəvi mədəniyyətin tərəqqisi mümkün deyildir. H.Əliyev ana dilini xalqın mənəviyyəti hesab edir, onu bilməyi vacib sayır, çünki dil xalqın keçmişini bu günümüzdə yaşadır. Bu cəhətdən ona məxsus aşağıdakı kəlamlar çox böyük tərbiyəvi, milli və ideoloji mahiyyət daşıyır. “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir”. “Ana dilini bilməmək, ana dilini qiymətləndirməmək, şübhəsiz ki, xalq qarşısında böyük qəbahətdir”. “Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Bizim heyretəmiz, əvəzsiz, qədim Azərbaycan dilimiz var. O, bizim ana laylamızdır, qılıncımızdır, xilasımızdır, ən böyük mənəvi sərvətimizdir. Zaman-zaman onu bütün yasaqlardan, hər cür təhlükələrdən, hücumlardan canımızla, qanımızla qoruyub saxlamışıq, bu günə gətirib çıxarmışıq. Bizim üçün nə onun özünü, nə də adını heç nə əvəz edə bilməz”.

Böyük rəhbər ədəbi dilin zənginləşməsinə, nitq mədəniyyətinin inkişafına xüsusi diqqətlə yanaşırdı. Onun ana dilimiz, onun sabitləşmiş ədəbi dili haqqında fikirləri müstəqil respublikamızın Konstitusiyasının 21-ci maddəsində öz təsbitini tapmışdır.

İstifadə olunan ədəbiyyatlar:

1. Ə.Dəmirçizadə "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" B.1979
2. "Azərbaycan ədəbi dili tarixi", IV cildə, Şərç-Qərb.2007
3. A.Qurbanov "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" B.1985
4. N.Xudiyev "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" Ankara, 1997
5. Buludxan Xəlilov "Müasir Azərbaycan dili" B.2013

Açar sözlər :şifahi, milli, dil

Ключевые слова: устное, национальное, язык

Xülasə

XIII əsrdən bu günümüzdə qədər uzun bir inkişaf mərhələsi keçən, müəyyən normaları, qayda və qanunları özündə sabitləşdirən, adi danışq dilindən milli dil səviyyəsinə yüksələn ədəbi dilimizin tarixinə nəzər salınır. Dövlət dili statusu qazanmasında, konstitusiyamızda öz təsbitini tapmaqda Ulu Öndərin misilsiz xidmətləri işıqlandırılır.

Summary

From the XIII century to the present day, the history of our literary language, which has passed a long period of development, steadily fixes certain norms, rules and laws, from the usual spoken language to the national language level. The unparalleled services of the Great Leader are highlighted in obtaining the status of the state language, in finding our own constitution.

Резюме

Начиная с XIII века и до наших дней история нашего литературного языка, прошедшая длительный период развития, неуклонно фиксирует определенные нормы, правила и законы, от обычного разговорного языка до уровня национального языка. Беспрецедентные услуги Великого Лидера подчеркиваются в получении статуса государственного языка, в поиске нашей собственной конституции.

Həyçi: dosş E.Vəliyeva

Алекперова Лейла Мешкур кызы
К ВОПРОСУ О СЛОЖНЫХ СЛОВАХ И СЛОВСОЧЕТАНИЯХ

В лингвистической литературе не существует единой точки зрения на вопрос о том, что такое сложное слово.

Ученые по-разному рассматривают образования типа фотостудия, хлеб-соль, Москва-река, железная дорога. Одни считают их словами, другие относят к словосочетаниям.

Разные точки зрения находятся в прямой зависимости от того, какие признаки сложных слов выдвигаются исследователями в качестве наиболее важных. Стремление найти универсальный признак приводит к тому, что ответ на вопрос, слово перед нами или словосочетание, получается строго однозначным.

Понятие сложного слова в языке в какой-то степени условно, и то, что цельюоформленность его порой зависит от орфографии, требует подходить к нему еще и с точки зрения других признаков слова в языке: семантического единства, нерегулярности и мотивированности.

Необходимо выяснить, насколько признаки цельюоформленности, семантического единства, соотносительности со словосочетаниями, нерегулярности и мотивированности свойственны образованиям, обычно относимым к сложным словам, и насколько они к ним не подходят; в какой степени единицы типа Москва-река, палатка, широкоплечий, длинноносый, изба-читальня, железная дорога употребляются словом и какими признаками отличаются от словосочетаний.

Дать идентификацию сложных языковых образований в отношении к слову вообще и в отношении к словосочетанию – значит выяснить, можно ли на вопрос о разграничении сложного слова и словосочетания отвечать однозначно.

Анализ данных нескольких современных словарей, в том числе и семнадцатитомного Словаря современного русского литературного языка, позволяет заключить, что основная масса слов в языке, так называемых «классических» сложных слов – цельюоформленная: ракетостроение, рабовладение, общеевропейский, мягкосердечие, народно-демократический, научно-исследовательский, многоклеточный и другие; все эти и подобные им образования кроме цельюоформленности обладают признаками семантической целостности (тогда как словосочетания, имеющие тоже целостное значение, не имеют целостности семантической); каждое из них соотносительно со словосочетанием; все они – образования нерегулярные и мотивированные.

Называя признак цельюоформленности очень существенным признаком сложного слова, как и слова вообще, большинство лингвистов видят в цельюоформленности главное отличие сложного слова от словосочетания. Этот критерий положен в основу отграничения сложного слова от словосочетания прежде всего А.И. Смирницким и О.С. Ахмановой.

В любом языке очень много цельюоформленных сложных слов и раздельнооформленных свободных и несвободных словосочетаний.

Признаки цельюоформленности, семантического единства, соотносительности со словосочетанием, нерегулярности и мотивированности по-разному сочетаются в сложном слове.

Нельзя сказать, что сложными будут только образования, где в наличии одновременно все пять признаков.

Признак семантического единства выделяли и считали существенным для слова не все лингвисты.

Объясняется это тем, что порой смешиваются, даже рассматриваются как тождественные, лексическое значение слова и понятие, несмотря на то, что понятие и значение слова и понятие, несмотря на то, что понятие и значение слова способны выразить специфические особенности двух разных наук – языкознания и логики. Следовательно, основание, по которому семантический признак не признается существенным, является скорее логическим, а не языковым, потому что значение слова – языковая категория, а понятие – логическая.

На признак семантического единства слова, как на самый существенный, указывали такие ученые, как Л.В. Щерба и В.М. Жирмунский и, если он учитывается при определении самого понятия сложного слова, значит критерий семантического единства необходимо учитывать и при разграничении сложного слова и словосочетания.

Говоря о семантическом единстве сложного слова, имеется в виду его значение, которое не складывается из простой суммы его компонентов.

Значение же единиц типа длинноволосый складывается из суммы значений входящих в состав слова частей, поэтому об образованиях сокодвижение, угледобыча, солнцелечение, желтоволосый, стоглавый, судоремонт, стекловыдувальщик, тираноубийство, тонконогий, толстогубый, криворогий, узконосый и многих подобных сказать, они обладают признаком семантического единства, нельзя. Это свойство сближает данные образования со словосочетаниями, однако выделить их из разряда сложных слов и отнести к словосочетаниям не позволяют следующие основания. Во-первых, все названные единицы – цельюоформлены, а цельюоформленность – признак слова, а не словосочетания; во-вторых, каждая единица – соотносительна со словосочетанием: движение сока, лечением солнцем, световой сигнал и т.д.; в-третьих, это все нерегулярные образования в языке; в-четвертых, эти образования мотивированные. Таким образом, четыре признака из пяти совмещаются в каждой из рассмотренных единиц. Это и дает основание считать, что все образования типа длинноволосый – сложные слова, а не словосочетания.

Кроме всеми признанных, ни у кого не вызывающих сомнений, «классических» сложных слов, где ярко выражены и цельюоформленность, и семантическое единство, в каждом языке имеются образования, цельюоформленность которых оказывается недостаточной полной. Это образование типа Москва-река, вагон-ресторан, матч-турнир, хлеб-соль и другие. Одни исследователи относят их к сложным словам, другие – к словосочетаниям. О том, что в языкознании до сих пор остается неясным вопрос слово это или словосоче-

тание, говорит разнбой в терминологии: А.А. Потевня называл их «сближениями слов», Ф.Ф. Фортунатов – «слитными словами», В.В. Виноградов – «сложносоставными словами», Н.М. Шанский – «сложносоединенными», М.И. Привалова – «составными», Е.Н. Шипова – «парными словами», «соединениями слов» названы они в академической Грамматике русского языка (2).

Трудность решения данного вопроса объясняется самой природой этих образований. Некоторые из них имеют свойство изменяться по падежам и числам в обеих частях как самостоятельные слова. Это не позволяет большинству ученых относить их к разряду сложных слов, поскольку основным и обязательным признаком сложного слова они считают цельнооформленность. Другой ряд подобных образований в связи с утратой форм изменения не может считаться словосочетаниями. Вот и получается, что единицы в языке остаются без определенного места, место им отводят «промежуточное».

Образования изба-читальня, платье-костюм, министр-президент, социалист-революционер и другие графически цельнооформлены, но свойственна им цельнооформленность грамматическая. На первый взгляд это не позволяет их считать словами. Однако, как всякое слово они способны перемещаться только в единстве, разрыва компонентов не допускают, что объясняется наличием в каждом из этих образований еще одного признака слова – семантической цельности. Кроме того, в отличие от словосочетаний, эти единицы характеризуются признаком нерегулярности.

Несмотря на отсутствие важнейшего признака слова – цельнооформленности (избой-читальней, платьем-костюмом), а также соотносительности со словосочетанием, образования эти – скорее слова, чем словосочетания, тем более, что признак грамматической оформленности слова, то есть утраты изменения первой его части, может быть со временем приобретен.

Наличием цельнооформленности, хотя и недостаточно полной, характеризуются единицы матч-турнир, вагон-ресторан, Москва-река. Они уже утратили изменяемость первого компонента, хотя изредка еще отмечается двоякое употребление, но соотносительность со словосочетанием большинства из них делает эти образования обладателями уже трех признаков слова (семантическое единство, нерегулярность, соотносительность со словосочетанием) плюс неполная цельнооформленность, - следовательно, они тем более слова.

Единицы житье-бытье, день-деньской, тьма-тьмушая, рад-радехонек, давным-давно относил к словосочетаниям А.М. Пешковский. В разделе о «Связи слов в словосочетании» своей книги «Русский синтаксис в научном освещении» рассматривал их А.М. Пешковский, отмечая, однако, трудность «в разыскании «приложения» и того, к чему оно приложено»: брат-учитель, работница-швея, туча-буря, немец-инженер, женщина-врач, путь-дорога, в которых «отношения, - читал он, - всегда взаимно совпадающие». (1, с. 49).

Академик А.А. Шахматов, рассматривая приложения в «Синтаксисе русского языка», отмечает необходимость выделения из них «неразложимых сочетаний», где «уже не различаются приложение и господствующее слово» (3, с. 219).

Хлеб-соль, путь-дорога, грусть-тоска, руки-ноги, отец-мать, брат-сестра – равноправные соединения. Впервые из них обратил внимание и отнес к сложным словам Г.П. Павский (2, с. 19).

Особый интерес к этим образованиям, очень распространенным в славянских языках, проявлял А.А. Потевня. Он посвятил им ряд страниц своего капитального труда «Из записок по русской грамматике», убедительно обосновав принадлежность этих единиц к сложным словам. Они «и не должны рассматриваться иначе», - писал он. Так же думал и Л.В. Щерба.

В связи с тем, что некоторые ученые подходят к определению понятия сложного слова очень одностронне, пытаются найти какой-то универсальный критерий, с помощью которого легко было бы решить, в каком случае перед нами слово, а в каком – словосочетание, мнение отдельных ученых просто для удобства не принимается в расчет, отчего само понятие сложного слова неоправданно суживается.

Большую регулярность в современном русском языке приобрели образования с радио-, кино-, фото-, теле-, мотто- и другие.

М.В. Панов связывает это явление с ростом и развитием в нашей стране науки и техники. Начиная с двадцатых годов, растет количество соединений с радио-: радиосигналы, радиопомехи, радиостудия, радио-концерт, радиотеатр.

М.В. Панов указывает двадцать различных значений элемента радио-, не включая редких. В современном языке возможно и радиовидение, и радиоблокнот, и радиоязык, и радиофильм, и радиоинструктор, и даже радиоспортсмен.

То же самое происходит с единицами лесо-, хлебо-, кино-. Образования лесополоса, лесозаготовки, лесохрана, лесосырьё, лесоботаника так же, как хлебопоставки, хлебопродукты, хлеботорговля, регулярны в языке. А с элементом кино- возможны кинооператор, кинопромышленность, киносеть, кинофестиваль, киноведение, киноартистка, кинохроника.

Все эти явления объясняются закономерностями развития языка, которое идет неравномерно, но непрерывно и почти незаметно для членов общества. В ходе развития постепенно меняется и распределение связей в языке. Были в русском языке выражения с ума спешший, ума лишенный, здорово мыслящий, после завтра, давно прошедший, дико растущий – на современном этапе развития они представляют собой сложные слова.

Многообразие сложных слов, характеризующее язык различных типов на современном уровне их развития, различие сложных образований в структуре, в степени цельнооформленности, выражение соотносительности со словосочетанием, идиоматичности или неидиоматичности, мотивированности или немотивированности всегда создавало и продолжает создавать трудности, когда нужно практически решить вопрос, какой единицей данное образование следует считать – словом или словосочетанием.

То, что в сложном слове наиболее ярко проявляются черты многообразия языковой действительности, составляет их специфику.

Определяя характерные признаки сложных единиц, подчеркивается, что они им свойственны как и всем остальным словам, выделяются тем самым сложные образования в особую группу, а эта группа неоднородна. Внутри ее есть явления переходного характера.

Отражаются эти явления в сложных словах по-разному, поэтому практически невозможно выделить такие признаки, которыми обладали бы все рассматриваемые единицы без исключения.

«В природе нет нигде абсолютных границ», - говорил Л.В. Щерба. – Нет их и в языке. И именно потому, что язык постоянно развивается, находясь в тесной связи с историей человеческого общества, очень трудно безостаточно разграничивать соприкасающиеся единицы. Здесь всегда существовало и й«существует множество переходных форм».

Таким образом, в решении вопроса разграничения сложного слова и словосочетания все зависит от исходных позиций.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Пешковский А.Н. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1934.
2. Привалова М.И. Сложные слова или словосочетания - Ученые записки МГУ, 2008, № 42.
3. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Л., 1941.

Açar sözlər: Mürəkkəb söz, sözbirləşməsi

Ключевые слова: Сложные слова, словосочетания

The key words: Complex words, word combination

Xülasə

Mürəkkəb sözlər və sözbirləşmələri

Məqalədə müasir rus dilində mövcud olan mürəkkəb sözlər və sözbirləşmələri araşdırılır, onların oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirilir. Həmin fərqli cəhətləri cəmləşdirən müəllif, mürəkkəb sözlərlə sözbirləşmələrinin ayırma metodunu oxucuların nəzərinə çatdırır.

SUMMARY

Complex words and word combination

In article to examine complex words and word combination in contemporary Russian language, to expose and merit. Author summarize this expose and merit to inform of complex words and word combination for reader.

RƏYÇİ: prof.L.Əhmədova

Abbasova Səidə Vaqif qızı⁹ HEYDƏR ƏLİYEV NİTQİNDƏ XƏLQİLİK

*Dilimiz çox zəngin və ahəngdar bir dildir,
Dərin tarixi köklərə malikdir...
Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu
dildə danışmağınla fəxr edirəm.
Heydər Əliyev.*

Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli varlığını müəyyənləşdirən başlıca amillərdəndir.

Dilimiz xalqımızın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, üzleşdiyi problemlərlə qarşılaşmışdır. O, xalqın ən ağır günlərində belə onun milli mənliliyini, onun xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir.

İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur.

Hər bir dili yaşadan və inkişaf etdirən onun mənsub olduğu xalqdır. Dilin hərtərəfli inkişafı, zənginləşməsi, yüksək zirvələrə qalxaraq beynəlxalq nüfuz qazanması xalqın böyük övladlarının adı ilə bağlıdır.

Tarixi təcrübə göstərir ki, dilin inkişafında milli müstəqillik ideyaları və dövlətçilik ənənələrinin, həmin ideya və ənənələri öz fəaliyyətində gerçəkləşdirən və həyata keçirən qüdrətli dövlət başçıların, xalqının tarixində şərəfli yer tutan böyük siyasi xadimlərin müstəsna rolu olur. Belə qüdrətli dövlət başçısı və siyasi xadimlər cərgəsində Azərbaycan xalqının böyük oğlu, Ulu öndər Heydər Əliyevin adı öz yüksək və layiqli yerini tutur.

Əminliklə deyə bilərik ki, yaşadığımız yüzilliyin son otuz ili ərzində Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, onun təkcə sözdə deyil, gündəlik təcrübədə də ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, beynəlxalq münasibətlər sisteminə yol alması, zənginləşərək nüfuz qazanması və dünyanın mötəbər kürsülərindən eşidilməsi görkəmli dövlət başçısı, Ümummilli lider Heydər Əliyevin yürütdüyü müdrik, uzaqgörən dil siyasəti ilə bağlıdır.

H.Əliyevin 60-cı illərin sonu və 70-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan dilinin dövlət dili olması, xalqımızın mənəvi mövcudluğunun əsas amillərindən biri olan dilimizin inkişafı və yüksəlişi uğrunda apardığı mübarizə, gördüyü böyük işlər, onun ana dili, ümumən dil quruculuğu haqqındakı fikirləri indiyədək öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Heydər Əliyev Azərbaycan dili barədə yalnız adı ünsiyyət vasitəsi kimi deyil qədim tarixi, zəngin mədəniyyəti, müasir dünyada müəyyən ictimai-mədəni mövqeyi olan bir xalqın milli sərvəti kimi düşünürdü.

Azərbaycan cəmiyyətinin mənəvi-əxlaqi sağlamlığına xüsusi diqqət yetirən H.Əliyev üçün dil məsələsi həmişə əhəmiyyətli bir məsələ olmuşdur. O, maarif-məktəb, elmi-pedaqoji sahələrdə ana dilinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi qayğı göstərirdi.

Heydər Əliyev dünyaya gəldiyi torpağa, ana dilinə, xalq danışığı dilinin incəliklərinə, özünəməxsus mülayimliyinə, səmimiyyətinə, eyni zamanda sərt məntiqə məhəbbətlə böyümüş, bir azərbaycanlı kimi həmin dilin daşdığı psixoloji gücü, mənəvi enerjini mənimsəmişdi.

Respublikaya rəhbərlik etdiyi illərdə müxtəlif müəssisələrdə görüşlərində Ulu Öndər xalqla xalq dilində danışırdı.

Azərbaycanın müxtəlif regionlarında danışığı dialekti ilə yaxından tanış olduqca H.Əliyev xalq dili zənginliyini daha dərinləndirən hiss edirdi, onun doğmalığını duyurdu. Çünki o, xalqla yalnız konfranslarda, müşavirələrdə görüşmürdü. O, Azərbaycanı qarış-qarış gəzir, adi adamlarla görüşür, sadə xalq dilini eşidir, onun gözəlliklərini, tərəvətini hətta öz dilinə də gətirirdi. Və məhz xalqla doğma, bir olmağın nəticəsi idi ki, respublika rəhbəri psixologiyası, ictimai mövqeyi və dili etibarilə məhz xalqın adamı kimi çıxış edirdi.

H.Əliyev çıxışının hansı auditoriyaya ünvanladığını dəqiq bilir, məndaxili vurğuları dəqiq müəyyənləşdirirdi. Nitqin auditoriyada təsir gücünü müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri auditoriyaya söykənməkdir.

Bu səmimiyyət hər şeydən öncə böyük natiqin doğma dilimizə olan münasibətində özünü göstərirdi.

Ulu öndərin nitqindəki səmimiyyət xalqı səfərbər etməyə, müstəqilliyin möhkəmlənməsi yolunda ciddi addımlar atmağa səsləyirdi.

Heydər Əliyevin nitqi elmi və nəzəri olduğu qədər də xalqi idi.

Bütün çıxışlarında "xalq hər şeyi bilməlidir", "xalqdan heç nəyi gizlətmək olmaz", "mən xalqıma inanıram" və s. kimi sözlər işlədən Ulu Öndər problemləri xalqla birgə çözməyə üstünlük verirdi. Elə buna görə də həmin çıxışlar təsirsiz qalmır, qəlblərdə iz qoyurdu.

Böyük natiqin dilində səslənən yüzlərlə səmimi "gəlin açıq danışaq", "xalqdan heç kəs inciyə bilməz", "mən öz sözlərimin ağasıyam", "mən açıq danışmağı sevirəm", "səmimi qəlbədən təbrik edirəm", "biz hamımız azərbaycanlıyıq", "şükürlər olsun ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir" və s. kimi ifadələr milyonların ürəyinə yol tapır, qəlbləri işıqlandırır, insanları mənəvi cəhətdən kamilliyə çağırırdı. Həm də Azərbaycan nitq mədəniyyətinin inkişafına kömək edirdi.

Heydər Əliyev sadə xalq dilində danışır və nitqini müəyyən bir auditoriyaya deyil, milyonlara həsr edirdi.

⁹ BDU. Dos.

Vətəni, xalqı, torpağı müdafiə etmək gücündə olan xalq kütləsi onun auditoriyası idi.

O, auditoriyanı sevdi, onu öz səmimi nitqi ilə ələ ala bilər və həmçinin auditoriyanın sevgisini qazana bildirdi.

Heydər Əliyevin natiqlik məharətini və gözəl danışmaq qabiliyyətini bir insan kimi fərdi istedadı, daim öz üzərində işləməsi, dərinə bələd olduğu ana dilinə məhəbbəti, bu dildən mənəvi zövq alaraq istifadə etməsi, mənsub olduğu xalqı ürəkdən sevməsi, onun tarixini, mədəniyyətini dərinə bilməsi və s. keyfiyyətlər şərtləndirir.

H.Əliyevin 1993-cü ilin iyun ayında respublika rəhbərliyinə yenidən qayıdışı Azərbaycan tarixində yeni bir başlanğıc oldu. Azərbaycan dövlətçiliyinin düşmənlərinə, sərəştəsiz müxalifətçilərə və başqalarına qarşı apardığı gərgin mübarizədə Ulu Öndərin xalqı birliyə, müstəqillik uğrunda mübarizəyə çağıran məzmunlu çıxışları, müsahibələri və alovlu nitqləri böyük rol oynadı və dahi dövlət xadiminin natiqlik məharətini bir daha ortaya çıxardı.

Bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər var ki, onlar üçün dahi sözünü işlətmək məsələsi bəzən fikir ayrılığına səbəb olur. Ancaq heç kəsdə şübhə doğurmur ki, Azərbaycan dövlətinin böyük oğlu H.Əliyev yeni dövr Azərbaycan xalqının ən böyük dahisidir.

XX əsr Heydər Əliyevin şəxsiyyətində öz dahisini yetirdi.

Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 15 iyun 1993-cü il tarixli iclasındakı çıxışını yadımıza salaq: "Mən burada böyük bir nitq söyləmək niyyətində deyiləm. Yalnız bir neçə kəlmə mütləq deməliyəm.. Mən Azərbaycan xalqının tarixi nailiyyətləri olan Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini qorumağı, möhkəmləndirməyi, inkişaf etdirməyi özüm üçün ən əsas vəzifələrdən biri hesab edirəm. Bu səbəbdən ömrümün bundan sonrakı hissəsini harda olursa-olsun, yalnız və yalnız Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişaf etməsinə həsr edəcəyəm. Və əminliklə demək istəyirəm ki, Azərbaycan Respublikası bundan sonra onun başına nə gəlsə gəlsin, müstəqilliyini itirməyəcək, yenidən heç bir dövlətin tərkibinə daxil olmayacaq, heç bir başqa dövlətin əsarəti altına düşməyəcək".

Yüksək əqidəliklə, böyük inam, öz gücünə əminlik ifadə edən bu çıxışın intonasiyasında bir bəyanat ruhu var idi.

Bir çox mütəxəssislər hələ indiyə kimi Ulu Öndərin nitqindəki gözəlliyin, cazibənin, səmimiyyətin sirtini açma bilməyiblər. Hansı məclisdə Heydər Əliyev iştirak edirdisə, bəlli idi ki, gündəmdə olan məsələ haqqında ən parlaq nitqi məhz Ulu Öndər söyləyəcək. Bu sahədə Heydər Əliyev hər hansı bir mövzuda danışanda təqdim edilən sahənin əsl bilicisi kimi çıxış edirdi. İstər ədəbiyyat olsun, istər tarix, musiqi, teatr, rəssamlıq, siyasət, iqtisadiyyat - fərq etməzdi. Heydər Əliyev lider idi!!

Hər kəs bu unudulmaz insanın qeyri-adi yaddaşına, natiqlik qabiliyyətinə heyran qalırdı. Elə şirin, cazibəli, səmimi danışdı ki, hamı vurğunluqla ona qulaq asırdı. Elə bu səbəbdən dəfələrlə etiraf edilib ki, Heydər Əliyevin natiqlik məharətinin analoqu yoxdur.

Ümumiyyətlə, H.Əliyevin həyatı, fəaliyyəti, siyasəti, natiqliyi hər biri ayrı-ayrılıqda bir elmdir. O, bacarıqlı bir ölkə başçısı, ictimai-siyasi xadim, elm xadimi olduğu kimi, həm də çox güclü bir natiq idi. Elə bir natiq ki, indiyə qədər Azərbaycanda öz mükəmməlliyinə, nitqinin əzəmətinə, səmimiyyətinə, xəlqiliyinə və ümumən natiqlik məharətinə görə onunla müqayisə olunacaq ikinci bir şəxs olmamışdır.

Böyük bir iftixar və qürurla qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda prezident İlham Əliyev də Azərbaycan dilinin mükəmməl daşıyıcısı kimi öz kəskin, məntiqi və eyni zamanda sadə və səmimi çıxışları ilə Heydər Əliyev yolunun layiqli davamçısı olduğunu sübuta yetirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Heydər Əliyev "Müstəqilliyimiz əbədidir". Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublər, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. I-XXIV k. Bakı. 1997-2008.
2. Elmira Axundova. "H.Əliyev—şəxsiyyət və zaman". VI cild. 2007-2013. Bakı. "Ozan" nəşriyyatı.
3. İradə Hüseynova. "Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu". Monoqrafiya. "Təhsil" nəşriyyatı. 2004. 472 səh.
4. Ramiz Mehdiyev. "Milli məfkura, dövlətçilik, müstəqillik yolu ilə məqalələr, çıxışlar, müsahibələr". II cild. 2006-2007. 672 səh.
5. S.V.Abbasova, S.M.Seyidova, N.K.Məmmədova, Ə.H.Cavadov. "Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti". Bakı. "Elm və təhsil". 2017.
6. Vilayət Əliyev. "Heydər Əliyev dil siyasəti". Bakı. "Nurlan" nəşriyyatı. 2003. 100 səh.
7. Nağdəli Zamanov. "Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti". Bakı. "Elm və Təhsil". III cild. 2013-2014-2018.
8. Y.Mahmudova. "Azərbaycan tarixində H.Əliyev şəxsiyyəti". Bakı. 2003.
9. Zəfəra Məmmədova. "Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti". Respublika qəzeti. 19 dekabr 2013-cü il.

Açar sözlər: natiq, şəxsiyyət, xalq, lider, nitq, dahi, rəhbər, istedad, ana dili, xalq, layiqli davamçı.

Ключевые слова: оратор, личность, народ, лидер, речь, гениальный, руководитель, способность, родной язык, язык народа, достойный продолжатель.

Key words: speaker, personality, people, leader, discourse, genius, guidance, competence, mother tongue, popular language, decorour man.

National character in H. Aliev's speech

Summary

Article is speaking about the genius leader, great personal, public figure, commonwealth leader Heydar Aliev's love and generosity to the Azerbaijan language. First of all, this generosity is identified his attitudes to native language. Frankness in commonwealth leader's speech announced people to mobilize, take a step on the way of strengthening the independence.

Heydar Aliev's speech is also national character as far as scientific and theoretical. Therefore his speech was not uninfluenced; it put a trace in people's heart. H. Aliev spoke people in simple language, he dedicated his speech to not only an audience, but also millions of people. He loves audience, can control it with his kind speech and is also

loved by auditory.

H. Aliev characterizes his orator ability with personal talent, improving his language skills, using native languages professionally, loving his mother tongue which he knew deeply, loving his people, learning his nation history and culture.

It is proudly important to notice that at modern time President İlham Aliev proves that he can continue his successor Heydar Aliev's policy with his sharp, genuine, and at the same time simple and frank speech.

Народность в речи Гейдара Алиева

Резюме

В статье говорится о любви к азербайджанскому языку и об искренности великого сына азербайджанского народа, великой личности, политического деятеля, Общенационального Лидера Гейдара Алиева. Эта искренность проявилась, прежде всего, в отношении великого вождя к нашему родному языку. Искренность в речи великого лидера побуждала людей мобилизоваться и предпринимать серьезные шаги для укрепления независимости.

Речь Гейдара Алиева была не только народной, но и научной и теоретической. Вот почему эти речи не остаются неэффективными, они оставили след в сердцах. Г. Алиев общался с людьми на простом народном языке и адресовал свою речь миллионам, а не конкретной аудитории. Он ценил аудиторию, умел завладеть ее вниманием своей искренней речью, а также заслужить любовь слушателей. Ораторское мастерство и способность красиво говорить обуславливают такие качества, как индивидуальный талант, постоянную работу над собой, искреннюю любовь к родному языку, своему народу, его духовным ценностям, истории и культуре.

С огромной гордостью следует отметить, что Президент И.Алиев, как совершенный носитель азербайджанского языка, своими резкими, логичными, в то же время искренними речами проявляет себя как достойный последователь пути Гейдара Алиева.

Rəyçi: dos.E.Vəliyeva

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TERMINOLOJİ QATIN ZƏNGİNLƏŞMƏ PROSESİ HAQQINDA.

Dünya dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi, müxtəlif tipoloji qrupa aid olan ingilis və Azərbaycan dillərində də leksik sistemin xüsusi və əsas hissələrindən birini terminoloji leksika təşkil edir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə bu dillərin terminoloji qatında da yeni yaranan anlayışları adlandırmaq üçün terminlərin yaranması təbii və zəruri bir proses kimi özünü göstərir. Məhz bu da dilin terminoloji qatında yeni-yeni terminoloji vahidlərin meydana gəlməsini, müxtəlif sahələrə aid anlayışların adlandırılması zəruriliyini şərtləndirir. Ona görə də dilin terminoloji leksikası ən müxtəlif mənbələr və üsullarla yeni-yeni terminoloji vahidlərlə zənginləşir. Bu proses dilin və cəmiyyətin tarixi boyu özünü göstərmiş və bu gün də fasiləsiz olaraq davam edir.

Hər bir dildə olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində də termin yaradıcılığı ilk növbədə bu dillərin daxili qanunauyğunluqları, qrammatik quruluşu və sözyaratma prinsiplərinə uyğun şəkildə reallaşır, yəni dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı üstün mövqeyi ilə seçilir. Bütün digər dillərdə müşahidə olunduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərinin terminoloji leksikasının zənginləşməsində dilin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı prosesi aparıcı hesab edilir. Bu zaman hər bir dilin özünəməxsus sözyaratma üsul və vasitələri aparıcı olur. Çünki hər bir dilin özünəməxsus sözyaratma qanunları nəticəsində yaradılan terminlər onların qarşısına qoyulan ən mühüm tələblərə cavab verməklə anlaşıqlı və yadda qalan olması ilə seçilir. Ona görə də “Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır” (4, 89). Məhz bu səbəbdən də elm və texnikanın, müxtəlif sənət sahələrinin ayrı-ayrı istiqamətlərinə aid meydana gələn yeni anlayışların adlandırılması üçün terminlər yaradılarkən ana dilin özünəməxsus lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun mövcud daxili imkanlarından səmərəli və məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək kifayətdir ki, terminologiyanın bu ehtiyacı ödənilsin. Yeni yaranan anlayışları ifadə etmək üçün daha asan yolla gedərək tez-tez alınmalara müraciət etmək heç də həmişə düzgün yol hesab edilmir və bir çox hallarda müvəffəqiyyətsizliyə düşər olur. Çünki, qeyd olunduğu kimi, hər bir dilin, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dilinin daxili imkanları geniş olmaqla yeni yaranan hər bir anlayışı dilin daxili imkanları hesabına ifadə etmək imkanına malik olur. Sadəcə olaraq bu zaman səbirli olmaq və dilin daxili imkanlarından bacarıqla və səriştəli şəkildə istifadə etmək lazım gəlir.

Milli dillərin daxili imkanları hesabına termin yaradıcılığı hər bir dilin ümumi sözyaratma qanunauyğunluqları əsasında reallaşır. Bu zaman semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsuluna daha tez-tez müraciət edilir, bu üsulların köməyi ilə ayrı-ayrı sahə terminologiyalarında duyulan terminoloji ehtiyac müəyyən qədər ödənilir. Bu sözyaratma üsullarından daha çox morfoloji və sintaktik üsula müraciət olunsada, cəmiyyətin inkişafının müasir mərhələsində, dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin daha da artdığı indiki dövrdə kalka üsulu ilə termin yaradıcılığına da müəyyən qədər müraciət edilir ayrı-ayrı elmi-texniki, ictimai-siyasi biliklər sisteminə aid anlayışı tez, vaxtında və operativ şəkildə adlandırmaq üçün terminlər digər dillərdən kalka edilərək yaradılır. Bu zaman anlayışlar digər dillərdən keçsə də, onların adları hərfi tərcümə yolu ilə milli dil vahidləri vasitəsilə adlandırılır. Bu isə dildə kalka üsulu ilə sözyaratma vasitəsilə reallaşdırılır.

Morfoloji üsulla termin yaratma və bunun nəticəsində terminoloji qatın zənginləşdirilməsi zamanı dilin bütün sahə terminoloji sistemlərində yeni forma və məzmunlu terminlər yaradılır. Yəni morfoloji üsulla termin yaradılması zamanı müqayisə olunan hər iki dildə bu və ya digər müstəqil leksik məna ifadə edən sözlə sözyaradıcı üsürlər artırmaqla yeni mənalı terminlər yaradılır ki, bu yolla da terminlərə olan ehtiyac müəyyən qədər ödənilir. Bu zaman hər iki dildə müəyyən morfoloji əlamətlər-şəkilçilər (ingilis dilində suffiks və affikslər) ayrı-ayrı sözlərə artırılaraq müxtəlif sahələrə aid terminlərin yaradılmasına imkan verir. Bu xüsusiyyət müqayisə olunan hər iki dildə müşahidə olunsada, ingilis dilində affiksəl söz yaradıcılığının terminoloji sistemdə özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olduğunu qeyd etmək lazım gəlir. Belə ki, ingilis dilində düzəltmə quruluşlu termin yaratmaq prosesində istifadə olunan sözyaradıcı affikslərin müəyyən qrupunu ayırmaq olar ki, onlar termin yaradıcılığı prosesində daha fəal iştirak edir. Belə ki, tədqiqatçılar müasir ingilis dilində 33 prefiks və 36 suffiks morfemi müəyyənləşdirmişlər ki, onlar bilavasitə ayrı-ayrı sahələrə aid terminlərin yaradılması prosesində fəal şəkildə işlədilir. Bu isə ingilis dili sözdüzəldici morfoloji sisteminin təxminən 45 faizini təşkil edir (6, 91). Bu zaman onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin şəkilçilər terminyaratmada iştirak etdiyi kimi, həm də bütövlükdə dildə sözyaratma prosesində iştirak edir və yeni sözlərin meydana gəlməsinə imkan verir. Bu baxımdan ingilis dilində fəallığı ilə seçilən *anti-nor* - prefiksləri, *-in*, *-ine*, *-une*, *-free*, *-man* və digər affiksləri misal göstərmək olar ki, bunlar ingilis dilində terminoloji qatın zənginləşməsində xüsusi rolu ilə seçilir. Məsələn: *antimotor*, *supermarket*, *deluks*, *discomfort*, *disband*- ləğv etmə, *dismont*-aşyanın xarab edilməsi, *ressupply*-hissələri bir yərə yığmaq, *intercontinental*-qitələrarası, *irregular*-fasilə vermək və s.

Azərbaycan dili terminoloji leksikasında da morfoloji yolla termin yaradıcılığı aparıcı üsullardan biri kimi özünü göstərir. Bu üsulla termin yaradıcılığı Azərbaycan dilində mövcud olan və tarixən də öz fəallığı ilə seçilən sözyaratma qanunları əsasında reallaşır. Morfoloji üsulla terminyaratma zamanı forma və məzmunca yeni olan leksik vahidlər meydana çıxır ki, bu da dilimizdəki sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə baş verir. Məsələn: *gözetçi*, *tankçı*,

¹⁰ Bakı Avrasiya Universiteti. Sila.yilmaz@mail.ru

növbətçi, dilçi, bədiilik, çoxluq, azlıq, aktivlik və s.

Müqayisə olunan ingilis və Azərbaycan dillərində morfoloji üsulla terminyaratma zamanı kök söz kimi ayrı-ayrı nitq hissələrinə mənsub olan leksik vahidlər çıxış edir. Bu zaman daha çox adlar və feillər kök söz funksiyası yerinə yetirir. İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də sözdüzəldici şəkilçilər kəmiyyətə çoxluq təşkil edir. Bu məsələdən danışarkən prof. M.Qasimov qeyd edir ki, Azərbaycan dilində termin yaradılması prosesində əllidən artıq şəkilçidən istifadə olunur (3, 127). Bu şəkilçilərin isə çoxu dilin həm tarixi dövrlərində, həm də müasir dövrlərində oxşar funksiyada çıxış edərək yeni sözlərin, o cümlədən terminlərin yaranmasında iştirak edir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin terminoloji qatının zənginləşməsində sintaktik üsulla termin yaradıcılığı da öz məhsuldarlığı ilə seçilir. Bu yolla ayrı-ayrı nitq hissələrinə mənsub olan iki və daha çox müstəqil mənalı sözlər mənə və qrammatik baxımdan birləşərək mürəkkəb və çoxfunksiyalı anlayışların ifadə olunmasına kömək edir: Məsələn: *battle field-döyüş meydanı, aircraft-hava gəmisi, warheard-döyüş başlığı, battletester-döyüş təcrübəsi olan və s.*

Bu üsulla hər iki dildə mürəkkəb quruluşlu və söz birləşməsi şəklində olan terminlər yaranır ki, bu da dilin terminoloji qatının zənginləşməsinə, burada yeni-yeni terminoloji vahidlərin yaranmasına imkan verir. Təbii ki, bütün bu zənginləşmə üsulları ayrı-ayrı terminoloji sahələrdə yeniləşmə ilə nəticələnir və bu və ya digər elmi anlayışların uyğun dil vahidləri ilə adlandırılmasına, elmi fikrin daha aydın konkret şəkildə öz əksini tapmasına şərait yaratmaqla həm ayrı-ayrı elm sahələrinin inkişafına, həm də yeni-yeni elmi nailiyyətlər əldə olunmasına imkan vermiş olur.

Müqayisə olunan hər iki dilin terminoloji qatının zənginləşmə və yeniləşmə prosesində digər dillərdən terminlərin alınması və habelə beynəlmiləl səciyyəli terminlərə müraciət olunmasını da unutmamaq olmaz. Çünki geniş elmi mübadilələr, ayrı-ayrı dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsiri, bir-birinin terminoloji qatında ayrı-ayrı anlayışları adlandırmaq üçün terminlərin alınması qaçılmaz bir proses kimi özünü göstərir. Bu zaman dillərin qarşılıqlı təsirləri də təbii proses kimi özünü göstərir. Bu cür qarşılıqlı təsirlər və dillərin qarşılıqlı şəkildə bir-birini zənginləşdirməsi isə əksər hallarda ayrı-ayrı dillərin təbii ehtiyacından doğur və qaçılmaz xarakter daşıyır. Çünki yeni yaranan anlayışları adlandırmaq üçün bu və ya digər dilin daxili imkanları yetərli olmadıqda, anlayışları adlandırmaq üçün dilin özünəməxsus müvafiq vahidləri kifayət etmədikdə digər dilin terminoloji qatına müraciət edilir, o dillərdən hazır söz və ifadələr alınaraq fikrin ifadəsini həyata keçirirlər. "Belə qarşılıqlı təsirlər dilləri məhdud çərçivədən çıxarır, cəmiyyətin inkişafının müxtəlif sahələrində beynəlxalq əlaqələrin formalaşmasını və inkişafını sürətləndirir, xalqlar arasında sıx əməkdaşlığı reallaşdırmaqla dil əlaqələrini də artırır" (2, 223). Bu cür qarşılıqlı əlaqələr zamanı isə dünyada daha geniş yayılmış, insanların daha çox istifadə etdikləri, digər dillərlə müqayisədə inkişaf etmiş dillər daha fəal olmaqla başqa dillərə daha çox təsir göstərə bilər. Məhz bunun nəticəsində də müxtəlif dillərin leksik tərkibində, o cümlədən terminoloji qatında alınmaların meydana çıxması özünü göstərir. Bu proses isə ilk növbədə dillərin terminoloji qatının zənginləşməsinə, müxtəlif sahələrə aid anlayışların dildə öz əksini tapmasına yaxından kömək etmiş olur.

Müasir dövrdə əksər dillərin, o cümlədən ingilis və Azərbaycan dillərinin terminoloji qatının zənginləşməsinə təsir edən amillərdən biri də beynəlmiləl terminlər hesab edilir. Bu tip sözlər dünya dillərinin qarşılıqlı əlaqə və təsirləri nəticəsində meydana çıxır və elmi-texniki tərəqqi prosesində ayrı-ayrı xalqların və onların dillərinin bir-birinə daha da yaxınlaşmasına şərait yaradır. Bütövlükdə isə beynəlmiləl terminlər də dillərin terminoloji qatının zənginləşməsinə və onun ifadə imkanlarının daha da artmasına yaxından kömək etmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı, 2000.
2. Qasimov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı, 2017.
3. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973.
4. Sadiqova S. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı, 1997.
5. Англо-русский военный словарь. Москва, 1968.
6. Шевчук В.Н. Производные военные термины в английском языке (Аффиксальное словопроизводство). Москва, 1988.

Açar sözlər: *termin, morfoloji üsul, terminyaratma, terminoloji leksika, sözdüzəldici şəkilçi.*

Keywords: *term, morphological method, creation of terminology, terminology lexico, synthesizer suffix.*

Ключевые слова: *срок, морфологический метод, создание терминологии, терминологическая лексика, суффикс синтезатора.*

Xülasə

Məqalədə müxtəlif sistemli dillər olan ingilis və Azərbaycan dillərində terminoloji qatın zənginləşmə prosesi haqqında ümumi məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Məlumdur ki, zaman keçdikcə və cəmiyyət inkişaf etdikcə yeni yaranan anlayışları ifadə etmək üçün zəruri hesab edilən terminlər yaranmağa və geniş bir sistem təşkil etməyə başlayır. Dilin terminoloji qatı dilin ümumi leksik tərkibi kimi başqa dillərdən sözləmə və daxili imkanlar hesabına zənginləşir. Cəmiyyətin və dillərin müasir inkişaf mərhələsində yeni yaranan anlayışları vaxtında və uyğun dil vahidləri ilə ifadə etmək üçün digər dillərdən hazır terminlər alınır. Eyni zamanda dilin sözyaratma qanunları əsasında morfoloji və sintaktik üsulla termin yaradılır. Beləliklə dilin terminoloji qatı zənginləşdirilir. Morfoloji üsulla terminyaratma zamanı həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində ayrı-ayrı şəkilçilərdən (suffikslərdən) istifadə edilərək düzəltmə quruluşlu terminlər yaradılır. Ancaq sintaktik üsulla terminyaratma zamanı isə iki və daha çox söz birləşərək ya mürəkkəb, ya da söz birləşməsi şəklində olan terminlər yaradılır. Bu zaman hər bir dilin özünəməxsus daxili qanunlarına əsaslanılır. İngilis və Azərbaycan dillərində də bu dillərin öz daxili qanunauyğunluqları və sözyaratma prinsipinə əsaslanaraq həyata keçirilir. Bunlar da bütövlükdə dilin terminoloji qatının zənginləşməsinə səbəb olur. Terminoloji qatın zənginləşməsi

dedikdə isə yeni-yeni terminoloji vahidlər meydana çıxır. Bu proses də cəmiyyətin inkişafında bütün tarix boyu olmuş və hələ də davam etməkdədir. Müqayisə olunan dillərin, habelə əksər dillərin terminoloji qatının zənginləşməsində dünya dillərinin qarşılıqlı əlaqə və təsirlərinin nəticəsi kimi alınmalar və beynəlmiləl terminlər də xüsusi rolu ilə seçilir. Bunlar hamısı birlikdə dilin terminoloji qatının zənginləşməsinə imkan verir.

Summary

The article provides general information about the enrichment process of terminology layer in English and Azerbaijani, which has different languages.

It is known that as time passes and as the society develops, the terms that are necessary to express new concepts begin to emerge and form a large system. The terminology layer of language, in addition to the general lexical composition of the language, is also enriched at the expense of other languages spoken and internal opportunities. Ready terms from other languages are taken to express new concepts in the modern development phase of society and languages, with timely and appropriate language units. At the same time, terminology is created morphologically and syntactically based on the word-building laws of the language. Thus, the terminology layer of the language is enriched.

When creating terminology using morphological method, both in the English and Azerbaijani languages are created correctional structure terms using separate suffixes. However, when creating terminology in a syntactic way, terms that are either complicated or word combinations are formed combining two or more words. At that time, it is based on specific internal laws of each language. In English and Azerbaijani languages, this is done on the basis of the principle of word creation and the internal regularities of languages. They also contribute to the enrichment of the terminology layer of the language as a whole. Terminology layer enrichment means new terminological units. This process has been and is still continuing throughout the history of society. As well as the results of the interaction and effects of the world languages in the enrichment of the terminology layer of the comparable languages, as well as most of the languages, acquisition terms and international terms are also selected in a special roles. All these together allow to enrich the terminology layer of the language.

Резюме

Статья содержит общие сведения о процессе обогащения терминологического слоя английского и азербайджанского языков, являющимися разностилевыми языками. Известно, что с течением времени и развитием общества начинают появляться и формировать большую систему термины, необходимые для выражения новых понятий. Терминологический слой языка так же, как и общий лексический состав языка обогащается за счёт заимствований из других языков и внутренних возможностей языка. На этапе современного развития общества и языков для своевременного выражения новых понятий и выражения с помощью подходящих языковых единиц из других языков заимствуются готовые термины. Одновременно, на основе законов словообразования языка создаётся термины с помощью морфологического и синтаксического метода. Таким образом, обогащается терминологический слой языка.

При морфологическом терминопоборании в английском и азербайджанском языках, используя разные суффиксы, создают производные термины. А при синтаксическом терминопоборании два и более слова, объединяясь, создают или сложные термины, или термины в форме словосочетания. При этом опираются на своеобразные внутренние законы каждого языка. В азербайджанском и английском языках также опираются на внутренние закономерности и принцип словообразования. Обогащение терминологического слоя означает появление новых терминологических единиц. Данный процесс существовал на протяжении всей истории развития общества и на данный момент продолжает существовать. Всё это создаёт условие для обогащения терминологического слоя языка. При взаимодействии и влиянии мировых языков на обогащение терминологического слоя сопоставимых языков, а также большинства языков важную роль играют заимствования и международные термины.

Dadaşova Ülviyyə
ÇOXMƏNALI FRAZEOLJİ VAHİDLƏR VƏ ONLARIN STRUKTUR-SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Frazeoloji vahidlərin xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, bir çox məsələlər, xüsusilə antonimlik, omonimlik, sinonimlik, çoxmənalılıq və s. nəzərdə tutulur. Bu xüsusiyyətlərin hər birinin özünəməxsus semantik aspektdən təhlili əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Frazeoloji vahidlərin heç də hamısı eyni xüsusiyyətə malik deyildir. Burada məcazlıq öz əlamətlərinə görə üstünlük təşkil edir. Bu bərdə V.V.Vinoqradov qeydləri xüsusilə maraqlıdır. V.V.Vinoqradova görə məcazi mənalar müəyyən dar çərçivədə işlənərək, semantik münasibətlər halında özünü göstərir. (1., səh. 68).

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər, adından da göründüyü kimi, bir deyil, bir neçə halda işləyə bilər. Lakin bu mənalar daha çox mətn səviyyəsində işlənərkən üzə çıxır. Bu zaman onu qeyd etmək yerinə düşər ki, çoxmənalı frazeoloji vahidlərin yaranmasında çoxmənalı sözlərin böyük rolu var. O halda çoxmənalı frazeoloji vahidlər yaranır ki, onları əmələ gətirən çoxmənalı sözlərin əsas mənaları ilə birlikdə, onların məcazi mənaları da mənə çalarlıqları ifadə etsin.

Azərbaycan və ingilis dillərində elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onların mənası bəzən bir-birinə uyğun gəlir, bəzən isə əksinə heç bir uyğunluq tapa bilmərsən. Bu zaman onların ekvivalentlik məsələləri ön plana çıxır. Yəni, əgər uyğunluq tapmaq mümkün deyilsə, ona qismən də olsa münasib bir şəkildə hər hansı bir dildə oxşarını vermək olar. Məsələn: İngilis dilində *to be on the shelf* – frazeoloji vahidi Azərbaycan dilində bir neçə mənada işlənir. 1) *təxirə salmaq*; 2) *həbs altında olmaq*; 3) *ayaqlarını uzadıb ölmək*; 4) *qız qarımayaq* və s. Digər bir frazeoloji vahidə nəzər salaq: *to break the neck of smth* – 1) *məhv etmək, darmadağın etmək; sarıtmayaq*; 2) *bir şeyin ən çətin hissəsinin öhdəsindən gəlmək*; 3) *ən çətin işə tab gətirmək*.

Azərbaycan dilində işlənən bir neçə frazeoloji vahidə nəzər salaq. Məsələn: *Ağızdan boş olmaq* – 1) *sözünün kəsəri olmamaq*; 2) *söz-sirr saxlamamaq*. *Qan ağlamaq* – 1) *yasa batmaq*; 2) *boğaza yığılmaq* və s. (2., səh. 12).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi frazeoloji vahidlərin bir neçə mənə daşıma xüsusiyyəti, onlarla bağlı olan bir sıra çoxmənalı frazeoloji vahidlərin yaranmasına səbəb ola bilər və ya olmuşdur. Çoxmənalılıq o halda baş verir ki, ona aid olan komponentlər nominativ mənə funksiyasında inkişaf etsin və yeni-yeni mənalar qazansın. Bu zaman əmələ gəlmiş yeni mənalar daha da inkişaf edərək yeni əlavə mənalar qazanır və ilkin mənə ilə sıx surətdə bağlı olur.

Məsələn: *to be on the go* – 1) *hərəkətdə olmaq*; 2) *işbaşında olmaq, tələsmək*; 3) *kefi yuxarı olmaq (içki)*; 4) *tərk etmək, getmək* və s. Bu frazeoloji vahidin eynilə də bir çox mənada işlənən digər və bir neçə variantı da mövcuddur: *to be at work// to be on the move// to be going to live// to be in hurry// to be in one's cups*. (3., səh. 88)

Elə frazeoloji vahidlər də vardır ki, dildə yalnız bir mənə ifadə etsə də, onun bu ifadəsindən açılışı kontekst səviyyəsində mənənin genişliyinə və mürəkkəbliyinə mane olmur, tamamilə əksinə olaraq, onu dəqiqləşdirir və digərindən fərqləndirir. Məsələn: *monkey business* – 1) *sürətli hərəkət*; 2) *ziyanlı ziyanverici, xatalı hərəkət kimi ifadə olunur*.

Ümumi halda götürdükdə dilçilikdə çoxmənalılıq bir mürəkkəb məsələ olaraq qalmaqda davam edir. Bir çox dilçilər çoxmənalılığı necə var, eləcə də qəbul edir. Başqaları isə əksinə tərəddüd edirlər və onu olduğu kimi deyil, qismən, digərləri isə tamamilə inkar edirlər. Məsələn: A.A.Potebnaya qeyd edir ki, “ad bir əşyaya aid olarsa, onun bir mənası” olmalıdır. İkili mənə olan yerdə mütləq iki söz olur. (4., səh. 15).

R.A.Budaqov isə bu fikrin əskini ifadə edir. R.A.Budaqova görə: “Sözün mənası konkret bir predmet və hadisə ilə bağlı deyildir. Bu müəyyən predmet və hadisələrin bütün kateqoriyalarına xarakterik olan bir sıra əlamətlərlə bağlıdır. Onun qeydlərinə görə çoxmənalılıq sözün forma və məzmun vəhdətini pozmur, əksinə vəhdət o zaman pozula bilər ki, sözün mənası sübut və dəyişməyən olsun. Əslində isə sözün mənası daim dəyişən tarixi hadisədir. Sözün forması dəyişməyən mənə ilə deyil, tarixi hərəkətdə, inkişafda olan mənə ilə qarşılıqlı əlaqəsidir (5., səh. 15).

Sözlərin və frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı daha dolğun şəkildə lüğətlərdə göstərilir. Lüğətlərdə həm sözlər, həm də ifadələrin sıralanmaqla yanaşı, həmçinin mənaları da izah edilir. Məhz bu baxımdan çoxmənalılıq frazeoloji vahidlər üçün əsas xarakterik xüsusiyyətdir.

A.V.Kuninin bu haqda öz fikirləri var. A.V.Kuninə görə frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı, sözlərin çoxmənalılığından daha az şəkildə yayılmışdır. Frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin müxtəlif aspektdə bir daha yenidən mənalandırılması, onunla birbaşa əlaqəsi olmayan adlandırma çərçivəsində baş verir. Frazeoloji vahidlər, nə qədər kiçik, yığcam olarsa, söz daha yaxın olar, eləcə də məndə mütəhərrik səciyyə daşıyır (6., səh. 93).

Qeyd olunanlardan o nəticə çıxarmaq olur ki, frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı əksər hallarda leksik vahidlərin çoxmənalılığı ilə sıx əlaqədədir. Belə ki, frazeoloji vahidlərdə və yaxud digər hər hansı bir komponentdə bir çox mənaların toplanması özü-özlüyündə çoxmənalılıq yaradır, eləcə də digər halda ümumi götürdükdə birləşmənin bir neçə mənasının anlaşılması kimi dərk edilir.

Çoxmənalı frazeoloji vahidlər bərdə E.Ş.Behbudov yazır: “Çoxmənalı frazeoloji birləşmələr ilk baxışdan omonim frazeoloji birləşmələrə oxşayır. Lakin, bunlar tamamilə fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Belə ki, çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin sonrakı mənaları onun ilk mənası ilə bu və ya digər şəkildə bağlı olur. Məsələn: *to smooth one's rumpled feathers* – 1) *özünü qaydaya salmaq; sakitləşmək, rahatlamaq*. *To cut a feather* – 1) *bir işin təfəsilatını bilmək*; 2) *bir işi həddən artıq təfəsilatı ilə danışmaq*; 3) *əhəmiyyətsiz/ mənasız bir şeydən ötrü mübahisə etmək* və s.

Bu kimi birləşmələrdə, sonrakı ikinci və üçüncü mənalar ilkin variantdan törənmişdir (2., səh, 20). E.Ş.Behbudovanın fikirlərinə onu əlavə edə bilirik ki, doğurdan da hər hansı bir frazeoloji vahidin çoxmənalılığını ayırd etmək gərəkdirsə, onun ilkin variantına fikir vermək lazımdır. Çünki, ilkin variant hər halda öz mənasını məcazi də olsa qoruyub saxlaya bilər. Məhz bu baxımdan çoxmənalıq zamanı ən azı iki mənanın olması labüddür. Bu mənalar özü-özlüklərində müxtəlif obyektləri belə ifadə etsələr də, təsvir olunacaq hər hansı əşya və hadisələrdəki sintaktik oxşarlıq xüsusiyyəti onları yaxın mənalarda ifadə edəcək ilkin mənalarda birləşdirir. Digər bir xüsusiyyət isə ondadır ki, onların tərkibindəki sözlərin müxtəlif situasiyalarda, məqamlarda çıxış etməsi çoxmənalılığa gətirib çıxarır. Amma buna baxmayaraq frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı kifayət edəcək dərəcədə çox da zəngin deyil.

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığının bir sıra xarakterik xüsusiyyətlər vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Frazeoloji vahidlərin sonradan kəsb etdiyi mənə çalarlığından biri öz inkişafı nəticəsində əmələ gəlmişdir. Məsələn: *to fly low – 1) özünü göstərməyə çalışmaq; 2) kölgədə qalmaq; 3) özünə diqqəti cəlb etməməyə çalışmaq.*
- 2) Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı ingilis dilində mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində rol oynayır: *heart break (infarkt, ürək sancması)* mürəkkəb sözü – *to break one's heart* frazeoloji vahidindən yaranmışdır.
- 3) Çoxmənalı frazeoloji vahidlərin məcaziliyi ingilis dilində idiomların, zərb-məsəllərin, atalar sözlərinin, hikmətli sözlərin, ibarələrin əmələ gəlməsi üçün zəmin yaradır.

Məsələn, “mind” sözünün çoxmənalılığına nəzər salsaq görürük ki, “mind” sözü (etiraz etmək) frazeoloji vahid tərkibində aşağıdakı kimi işlənir.

Out of sight, out of mind – gözdən uzaq, könlüdən iraq. (7., səh. 414).

İngilis dilində çoxmənalı frazeoloji vahidlərin komponentlərini daha çox nitq hissələrində təsnif edərkən, isim, sifət, say və fel komponentlərinin daha geniş mənə aspektinə rast gəlirik. Çoxmənalılığı az olan nitq hissələrinə isə əvəzlilik və zərf daxil edilir. Qismən ön sözlərini də buraya əlavə etmək olar.

İlk olaraq frazeoloji vahidlərdə isimlərin çoxmənalılığına nəzər salsaq. Bu zaman isimlər çoxluq təşkil edir. Bu çoxluq özünü daha böyük həcmdə, ümumi isimlərdə göstərir. Bəzi hallarda xüsusi isimlərdə də çoxmənalılıq özünü göstərə bilər. Lakin bu çox az hallarda təsadüf olunur. Ümumi isimlərin çoxmənalı olması onunla əlaqədardır ki, onlar, əşya hadisələr, mücərrəd anlayışların ümumi adını toplum halda ifadə edir. Xüsusi isimlər isə ayrı-ayrı şəxslərin, əşyaların adlarını fərdi olaraq ifadə edir. Məhz bunun özü onlar arasındakı fərqlərin nə dərəcədə mürəkkəb olmasını göstərir. Bu haqda E.Behbudova yazır: “Ümumi isimlər öz əşyavilik xüsusiyyətini saxlamaqla yanaşı, əlamət və keyfiyyət məzmununu da göstərə bilər. Elə buna görə də frazeoloji birləşmələrdə ismi komponentlərin sintaksis funksiyası da dəyişir. Bütün bu amillər frazeoloji birləşmələrdə ümumi isimlərin çoxmənalılığın daha çox olduğuna əsas verir. Məsələn: *ace in the hole* (amerika d.d.) – 1) gizli imtiyaz/ vəziyyət; 2) çətin vəziyyətdə arxalandığın, güvəndiyin dost; *art and part (müqayisə)* – 1) cinayətin təşkilində iştirakçı; 2) hər hansı bir işdə iştirakçı; *babies in the wood* – 1) biabırçı vəziyyət; 2) sadələh. *Bag and baggage* – 1) var – yoxu ilə, nəyi varsa hər şeyi; 2) tamamilə, ümumiyyətlə və s. (2., səh. 24).

Frazeoloji vahidlərdə sifətlərin çoxmənalılığına gəldikdə belə vahidlərdə çoxmənalılıq ümumiləşmiş halda keyfiyyət və əlamət bildirir. Məsələn: *boiled shirt* – 1) nişəlanmış köynək; 2) lovğa, təkəbbürlü şəxs. *Brown study* – 1) düşüncə, fikir; 2) boşu-boşuna fikirləşmə və s. vahidlərdə işlənən sifətlər ifadə etdiyi sonrakı komponentlə əlamət və keyfiyyət bildirir. misal göstərə bilirik: 1) iş felləri; 2) hərəkət felləri; 3) nitq və təfəkkür felləri və s.

- 1) İş felləri - *to use up – 1) istifadə edib qurtarmaq; 2) əldən salmaq.*
- 2) Hərəkət felləri – *to be wrapped up in smth -1) qapılmaq (xəyala, fikrə); 2) bir şeylə əlaqədar olmaq.*
- 3) Nitq və təfəkkür felləri – *to fell one's oats – 1) şad olmaq özgürlüyünü hiss etmək; 2) lovğalanmaq, göylə getmək.*

To think much of – 1) özü haqda çox böyük fikirdə olmaq; 2) özündən razı qalmaq.

Çoxmənalılıq zamanı frazeoloji vahidlərin tərkibində işlənən ifadələrin konkret mənaları sərbəst söz və ifadələrlə özünü göstərir. Belə ki, konkret əşyaların və hadisələrin miqdarı sonsuzdur. Lakin bunlar hər hansı bir dildə həqiqi mənalı söz və ifadələrsiz keçinə bilməz. Çünki, hər hansı bir dil nə qədər zəngin olsa da onların istifadə olunacaq ifadə ehtiyatları məhdud olub, ətrafda baş verəcək hər hansı bir hadisəni, obyektiv reallığı əks etdirməyə müxtəlifliyi əhatə edə bilməyəcək. Buradan da belə nəticəyə gəlirik ki, çoxmənalılığın əsas səbəbi, real aləmin sayıla bilməyəcək saysız müxtəlifliyi və hər hansı əlavə dil imkanlarının məhdudluğudur.

Görkəmli rus dilçisi V.V.Vinoqradovun da düşüncələri bunu deməyə əsas verir. V.V.Vinoqradov da haqlı olaraq çoxmənalılığa müxtəlif aspektdən yanaşaraq, onun səbəbini imkanların məhdudluğunda və təcrübənin sonsuzluğunda görür. V.V.Vinoqradova görə çoxmənalılıq üçün əsas meyar, ifadə ediləcək məfhumun genişliyidir (1., səh. 75).

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində çoxmənalı frazeoloji vahidlərin rolu çox böyükdür. Məsələn: *to follow// to go with the crowd – palaza bürünüb elnən sürünmək (palaza bürün, elnən sürün – atalar sözü). In contempt – baxmayaraq, əksinə və s.* kimi çoxmənalı frazeoloji vahidlər ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilində isə “başvermək”, “baş aparmaq”, “baş vurmaq”, “baş aldatmaq”, “diş vurmaq”, “göz qoymaq”, “göz açmaq”, “ara açmaq”, “ara vurmaq” və s. frazeoloji vahidlər də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müstəsna kəmiyyət kəsb edir.

Çoxmənalı sözlərin çoxmənalı frazeoloji vahidlərinin əmələ gəlməsində rolu böyükdür. Belə ki, onların əlavə

mənalı əsas məna ilə bağlı olub, ona uyğun mətnlərdə işlənmə bilər. Belə birləşmələr nə qədər çox kəmiyyətli olsalar da, yalnız mətn daxilində onun konkret mənası müəyyənləşdirilir. Məhz bu müəyyənləşmə mətnin köməyi sayəsində dəqiqləşdirilir, konkret mətnə uyğun olacaq mənanın işlənməsi müəyyən edilir və müxtəlif mətnlərdə olan ifadələrin işlənmə dairəsi, işlənmə tezliyi daha da genişlənir. Bu haqda L.V.Şerbndın maraqlı fikri var: o yazır: “Hər hansı bir söz ümumi mətn içərisində yeni-yeni məna fərqləri ifadə etmək gücünə malikdir. Bu zaman hər hansı deyiləcək sözdən yanlış məna çıxarmadan, fikri düzgün ifadə etmək böyük bacarıq tələb edir” (9., səh. 17). Biz frazeoloji vahidlər dedikdə, idiomları, atalar sözlərini, zərb-məsəlləri, hikmətli sözləri, ibarələri və s. nəzərdən tuturuq. Bir çox tədqiqatçılar çoxmənalılıq prinsipindən yanaşdıqda onların hamısını nəzərdə tuta bilirlər. Amma bəzi tədqiqatçılar isə ayrı-ayrılıqda işlənməyən frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığında da bəhs etmişlər. Məsələn: N.N.Amosova idiomların çoxmənalılığında bəhs edərkən bildirir ki, idiomlarda çoxmənalılıq iki halda daha çox özünü göstərir: 1) Birləşmələrin tərkibində olan sözlərin çoxmənalılığı (baş, göz, ayaq, əl və s.); 2) Birləşmələrin özünü yeni məna alması. Bunun isə əsas səbəbi, yalnız məcazilik əsasında ortalığa çıxan ifadələrin dildə təkrarlanmasıdır. Məcazilik daha çox idiomlarda özünü göstərdiyinə görə N.N.Amosova da idiomlarla bağlı olaraq öz fikrini belə ifadə etmişdir: “Əgər idiom öz ilkin mənasını qoruyub saxlaya bilsəydi, bu zaman onun heç bir çoxmənalılığında danışımağa belə dəyməzdi (10., səh., 23).

Çoxmənalı frazeoloji vahidlərdə dil ifadələri həmişə təsirli, mənalı və obrazlı şəkildə olur. Çünki, bu zaman frazeoloji vahid tərkibində olan ifadələrin dili aşkarlaşır, fikirlərin düzgün ifadə edilməsi açıq-aydın özünü göstərmiş olur. Buna uyğun bir misal göstərək. Məsələn: *to shake one's leg/foot* – frazeoloji vahidi “rəqsetmək” mənasındadır, amma amerikalıların danışdığı dilində bu ifadə daha çox “tələsmək” mənasını verir.

Sonda, çoxmənalılıq haqda bir daha qeyd edək ki, frazeoloji vahidlərdə, onları ifadə edəcək mənalı birləşmələrdən ayrılıq, müstəqil şəkildə deyil, qarşılıqlı vəhdət halındadır və qarşılıqlı əlaqəlidir. Bu əlaqələr isə qanunauyğun şəkildə əsas, törəmə və məcazi mənalı birləşmələrə əsas məna tərkibində bir məna qrupu yaradır və onun əsas məna çalarlarını əmələ gətirir.

Ədəbiyyat

1. Виноградов В.В. об основных типах фразеологических единиц в русском языке. Москва, 1977, 220 с.
2. Behbudov E.Ş. İngilis dilində frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı (dissertasiya). Bakı, 2016, 159 s.
3. Həjiyeva A.U. Exercises on English phraseologism. Baku, Science and education. 2009. 224 s
4. Потёбня А.А. Из записок по русской грамматике. Москва, Учпедгиз, 1968, 536 с.
5. Vudaqov R.A. Dilçiliyə dair öçerklər: Bakı , Azərtaşır, 1956, 227 s.
6. Кунин А.В. Англиская фразеология. Москва, 1970, 344 с.
7. Abbasov A. English – Russian – Azerih paroemik units. Baku, 2019, AzTU mətbəəsi 568.
8. ShelleyVanceXaffin. Something to grow about Aconcise Collection of American English idioms for everyday USE. 1993, 95 p.
9. Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикаграфии. Москва, Изб. АН, СССР, 1940, №3.
10. Амосова Н.Н. К вопросу о лексическом значении слова// Вестник, ЛГУ. 1957, №2.

Açar sözlər: *Frazeologiya, frazeoloji vahid, məna, semantika, quruluş, çoxmənalılıq.*

Ключевые слова: *Фразеология, фразеологическая единица, смысл, семантика, структура, множество.*

Keywords: *Phraseology, phraseological unit, meaning, semantics, structure, plurality.*

Xülasə

Frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı özünü bütün dillərdə göstərir. Lakin tərcümə zamanı frazeoloji vahidlərin çoxmənalılığı müəyyən çətinliklər yaradır. Frazeoloji vahidlərin bir dildən digərinə tərcüməsinin olduğu kimi vermək mümkün olmur. Bu zaman ekvivalentliyin düzgün verilməsi tərcüməçidən çox böyük məharət tələb edir. Bu zaman dillərin milli əsas vacib şərtlərdən hesab olunur.

Резюме

Множество фразеологических единиц проявляется на всех языках. Однако многоязычие фразеологических единиц в переводе создает некоторые трудности. Невозможно перевести фразеологические единицы с одного языка на другой. В этом случае правильность эквивалентности требует большого опыта от переводчика. В настоящее время веки языков считаются важными.

Summary

Multidisciplinary singularities develop in all languages. Only a multidisciplinary phraseology unit combines some of the troubles. It is impossible to translate phraseology units with one language to another. In this case, the correctness of the equivalence requires a large number of translators. At the time the texts are counted up.

Rayçi: prof.A.Abbasov

ПЕРЕДАЧА ЗНАЧЕНИЙ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ И ЭКСПРЕССИВНОСТЬ ПЕРЕВОДА

В данной статье рассматриваются способы компенсации фразеологической лакуны при переводе. Исследование ведется на базе сопоставления материалов русского, английского и азербайджанского языков. При контрастивном исследовании, кроме сопоставления языкового материала, закрепленного в словарях, изучаемые явления могут сравниваться в речевых произведениях, находящихся в отношениях «перекодирования». В этом плане особый интерес представляют случаи отсутствия эквивалентов слову слова или фразеологизму фразеологизма. «Семантико-ситуационный принцип перевода предполагает не только использование межъязыковых системных эквивалентов, но и контекстных средств передачи русской фразеологии при наличии фразеологических лакун в переводящем языке. В последнем случае используются три способа перевода: 1) калькирование, ведущее к образованию контекстных переводов; 2) описательный способ перевода; 3) заимствование» [8, с. 64]. Калькирование довольно часто является наиболее приемлемым средством компенсации фразеологической лакуны при переводе. Фразеологическая лакуна как межъязыковая категория проявляет себя при сравнении двух и более языков, обнаруживающем отсутствие фразеологического эквивалента в языке перевода для адекватной передачи значения фразеологической единицы (ФЕ) исходного языка. Мы придерживаемся следующего определения фразеологической кальки: «Фразеологическая калька – это устойчивое сочетание слов, возникшее в языке в результате пословного перевода иноязычного фразеологизма» [9, с. 100]. Контекстная фразеологическая калька создается в конкретном тексте переводчиком, и «значение калькированной ФЕ становится понятным в силу яркой и живой внутренней формы ФЕ языка-источника» [5, с. 48]. При переводе следует вначале определить место данной ФЕ в контексте, степень ее метафоричности, а затем уже выбирать способ компенсации лакуны. Чаще всего удачно проведенное калькирование переводчиком является его находкой, так как покомпонентные и образные кальки-окказионализмы являются самым непосредственным выражением стремления переводчика приблизиться вплотную к фразеологическим традициям языка оригинала. Например: Прежде, бывальчя, тонем, все тонем, *всем миром* тонем, а нонче каждый норовит отрубить да на соседе выплыть (А. Серафимович. Семишкура). Сам перевод фразеологизма *всем миром* как на английский язык, так и на азербайджанский, и передача значения данной ФЕ полукалькой невозможна в силу структурных различий разносистемных языков, а также из-за различия в общественной жизни, традициях, обычаях этих народов: Let all of us attack that blessed bogall together – *все вместе* (пер. Ф. Абрамовича) – Bir vaxtlar batırdıq, boğulurduq, *elliklə* boğulurduq, bu gün isə hər kəs sərt cavab verməyə və qonşudan özünü üstün tutmağa çalışır (пер. Г. Магомедбейли). Интерес представляет также перевод ФЕ с английского языка в следующем примере: All the world seemed to shape itself into forms of Elizabethian tragedy or comedy, and his very thoughts were in *blank verse* (J. London. Martin Eden) (ФЕ *blank verse* / букв. незаполненный, пустой стих / имеет в русском языке эквивалент *белый стих*) – ... весь мир представлялся ему в образах и формах елизаветинского театра, а мысли его сами собой укладывались в *белые стихи* (пер. Е. Калашниковой). В азербайджанском переводе ФЕ *белый стих* скалькирована в форме *qafiyəsiz şeir*: ... bütün aləmi Yelizaveta teatrı obrazlarında və formalarında təsəvvür edir, fikirləri isə öz-özlüyündə *qafiyəsiz şeir* məcrasına düşürdü (пер. И. Ибрагимова). Следующее средство компенсации фразеологической лакуны при переводе – описательный перевод или толкование значения. Этот способ употребляется в том случае, когда по тем или иным причинам калькирование невозможно. Следует отметить, что при данном способе перевода происходят расширение компонентного состава, а также и значительные изменения в структурно-грамматической организации предложения: I was loaded *right to the neck* yesterday (J. London. Martin Eden) (букв. Я был пьян вчера, я был наполнен до самого горла) – В русском переводе: А я напился, – сказал Джим с нервным хихиканьем, – *нализался в доску* (пер. Е. Калашниковой). В азербайджанском переводе: *Sin əsəbi-əsəbi rıqqıldayaraq: Mən vurub dəmlənmişdim, – dedi* (пер. И. Ибрагимова) (букв. А я очень сильно выпил, досыта выпил).

Этот способ перевода, на наш взгляд, делает неизбежной потерю информации за счет образности и экспрессивности. Кроме того, выбор средства компенсации в пользу толкования лишает текст присущего ему национального колорита и своеобразия: Уже не прежний ... *рубаша-парень*, готовый и побалагурить и побороться, сидел рядом с ним, а пожилой человек (М. Шолохов. Поднятая целина) – İndi onun yanında oturan bayaqkı *gülüb-danışan*, mehriban, söhbətçil, güləsməyi xoşlayan dəliqanlı deyil, ahıl, yorğun bir adam idi (пер. Дж. Джавадзаде). Еще одним способом заполнения фразеологической лакуны при переводе является заимствование. Этот способ употребляется реже, чем первые два, и чаще всего тогда, когда переводчик стремится передать всю стилистическую окраску ФЕ: Меня определили работать в Тодте – была у немцев такая *шарашикина контора* по строительству дорог и оборонительных сооружений (М. Шолохов. Судьба человека) – I was detailed to work in Todt. That was what the Germans called the set-up they had for building roads and defence works (пер. Роберта Даглиша) – Məni “Todt”da işləməyə göndərdilər; almanların yol çəkmək və müdafiə istehkamı qurmaq üçün bir *üzdənirəq idarəsi* vardı, ona “Todt” deyirdilər (пер. Б. Мусаева). В английском языке ФЕ *шарашикина контора* в комментарии к тексту переводится как *a hack bureau for building roads*

¹¹ Бакинский славянский университет

(букв. бюро по найму для строительства дорог), что является, на наш взгляд, не совсем точной передачей значения ФЕ русского языка: «несолидное, не вызывающее доверие учреждение (предприятие, организация и т. п.), а также несолидно поставленное дело» [10, с. 165]. Иногда переводчик вообще опускает фразеологизм языка оригинала, не найдя к нему достаточно полноценного средства компенсации в другом языке: Look it up in the phone-book and I don't mean *yellow pages*, big operator! (F. Knebel, B. Charles. Seven days in May) – Посмотри в телефонной книге, великий деятель! (пер. А. Горского, П. Видуецкого) – Telefon kitabına bax, böyük xadim! (пер. Х. Казымлы). В русском и азербайджанском переводах опущен фразеологизм *yellow pages* (букв. желтые страницы) – список номеров телефонов делового района Нью-Йорка. Авторы перевода по непонятным причинам предпочли не передавать намерения героини книги подчеркнуть тот факт, что человек, о котором идет речь, живет далеко не в фешенебельном районе города. На наш взгляд, совершенное игнорирование ФЕ в переводе не только обедняет перевод, но часто искажает и самое восприятие подлинника. Сложность тождественной передачи иноязычных ФЕ, обладающих фразеологической лакуной в языке перевода, заключается в своеобразии национального колорита, передаваемого ими, игнорирование которого может привести к потере коммуникативной ценности оригинала. Роль фразеологии в создании экспрессивности текста неоспорима, независимо от того, какого понимания экспрессивности единиц этого уровня, более широкого или узкого, придерживается переводчик. Не случайно многие авторы [1; 2] отмечают оптимальность перевода фразеологии единицами этого же уровня. Довольно велико число опущенных ФЕ в текстах произведений художественной литературы, определенная их часть переведена лексически, значение же подавляющей части единиц передается с помощью свободных сочетаний слов. Поскольку нефразеологические способы перевода значительно реже попадают в поле зрения исследователей, обратимся к словосочетаниям как наиболее распространенным из них. Понятие экспрессивности является основным для данной статьи, поэтому приведем определение А. В. Кунина, точку зрения которого мы разделяем: «Экспрессивность – это обусловленные образностью, интенсивностью или эмотивностью выразительно-изобразительные качества слова и фразеологизма» [4, с. 154].

Словосочетания, используемые при переводе, могут полностью или частично (очень близко) воспроизводить компонентный состав фразеологизма и его грамматическое оформление. Если экспрессивность ФЕ определяется образностью или ее сочетанием с другими составляющими коннотации, то мы имеем дело с воспроизведением стиля автора. Например: (рус.) *переступить порог* – (англ.) *to cross smb's threshold* – (азерб.) *kandarı keçmək*. Говорить здесь о неравноценности перевода фразеологическому тем более неправомерно, что статус словосочетания – является ли оно фразеологическим или нет – во многом вопрос языковой традиции. Так, например, русское высказывание *сердце болит* – ФЕ, а английское *smb's heart aches* – не ФЕ, азербайджанское *ürəyini yuə-yuə qalmaq* – ФЕ. Понятно, что при отсутствии фразеологического эквивалента желателен такой способ. Однако данный способ не всегда приемлем. Значение обязательно должно быть мотивированным. Бессмысленно, например, давать дословный перевод такого фразеологизма, как *и не пахнет*. Этот способ перевода употребим в отношении безобразных ФЕ, характеризующихся эмотивностью и интенсивностью. Например: (рус.) *не наше дело* – (англ.) *no business of ours* – (азерб.) *bizim işimiz deyil*. Но для них он не имеет никаких преимуществ перед другими: важно, чтобы были любыми средствами переданы необходимые коннотативные значения. Интенсивность, например, может передаваться грамматически: (рус.) *ни бельмеса* – (англ.) *doesn't know the least thing* – (азерб.) – *hurla ziri bilmir (heç nə bilməmək)*. В отношении образных ФЕ этот способ перевода имеет очевидные достоинства. «Точное или близкое воспроизведение образной основы, как правило, означает также и эквивалентную передачу всех остальных сторон значения» [6, с. 158]. В текстах переводов обнаруживается довольно большое количество примеров такого рода. Это обусловлено природой рассматриваемых нами ФЕ, типом связи между значением ФЕ и ее прототипа. Часто образная основа этих ФЕ представляет собой описание мимики, внешнего вида, физических ощущений, жестов или действий, которые сопровождают эмоциональное состояние или отношение, передаваемые данной ФЕ. Большая часть ФЕ такого рода – реакция человеческого организма (*страх, волнение* – побледнеть; *страх, холод* – задрожать) или семиотическая универсалия, присущая многим народам, а значит понятная большинству (*пожать руку*). Например: (рус.) *мороз по коже* – (англ.) *a chill ran down his back* – (азерб.) *sənə vicə düşmək (soyuqdan)*; (рус.) *колотиться головой об стену* – (англ.) *to bang one's head* – (азерб.) *başı divara dəymək*.

Другое обстоятельство, благодаря которому такой тип перевода оказывается возможным, это то, что многие ФЕ восходят по форме к метафорам, сравнениям, смысл которых (в силу их логической структуры) может быть понятен носителю любого языка. Например: (рус.) *пожирать глазами* – (англ.) *smb's eyes devoured* – (азерб.) *baxışı (gözləri) ilə yemək*; (рус.) *как рыба в воде* – (англ.) *as a fish in the sea* – (азерб.) *azad, sərbəst*. Н. Н. Кириллова отмечает, что «легко установить мотивирующую связь между значением ФЕ и предметно-реальной ситуацией, лежащей в ее основе, лишь если значение фразеологизма известно» [3, с. 86]. Это положение справедливо для любой вторичной номинации. Но в нашем случае возможность правильной интерпретации возникает благодаря тому, что читающий встречает единицы в контексте [7, с. 16].

Если образ, лежащий в основе ФЕ, не будит соответствующих его понятийному содержанию ассоциаций в сознании носителя переводящего языка, переводчик может прибегать к созданию собственных новых метафор, сравнений или же дать перевод-толкование (описательный перевод). Вновь созданный в переводе

троп может несколько уступать по степени выразительности, например: (рус.) *сгорать со стыда* – (англ.) *would have been hotly ashamed* – (азерб.) *xəcalətdən ölmək (utanmaq)* или превосходить, например: (рус.) *нагреть руки* – (англ.) *to reap a fat profit* – (азерб.) *varlanmaq (əyri yollarla)*. Так или иначе перевод такого типа вполне соотносим с оригиналом по выразительности. Но поскольку образа, созданного в переводе, нет в оригинале, а образ русской ФЕ утрачен, перевод такого рода можно рассматривать не как средство воссоздания экспрессивности, а как способ ее компенсации. Если троп или образ менее яркий, чем в оригинале, неизбежно страдают другие стороны коннотации. Например: (рус.) *яблоку упасть было негде* – (англ.) *not an inch of floor space left* – (азерб.) *ynə atsan yerə düşməz*. Во всех случаях теснота пространства передается с помощью гиперболы. Но хотя чисто логически в переводе преувеличение сильнее, а у читателя нет такого ощущения, тогда может даже создаться противоположное восприятие, так как в русском тексте есть яркий, почти наглядный образ.

Перевод-толкование (описательный перевод) может либо приближаться к словарной дефиниции фразеологизма, либо пояснять значение, реализуемое в данном конкретном контексте. Примером первого из способов могут служить переводы русских ФЕ *без лишнего слов* на английский *without any superfluous discussion*, на азербайджанский *uzun sözün qıyası*; *держат в черном теле* на английский язык *to keep smb without a penny*, на азербайджанский *gözümçüdiya salmaq*. При переводе-толковании экспрессивность текста оригинала всегда утрачивается.

Способы передачи значений ФЕ, обладающих фразеологической лакуной в другом языке, у разных переводчиков разных авторов могут различаться (будь то калькирование, описательный перевод или заимствование), но одно должно быть обязательным при переводе такого рода: все фразеологизмы языка оригинала должны быть адаптированы к восприятию иноязычным читателем, т. е. ФЕ должна составлять с контекстом единое целое и также адекватно восприниматься иноязычным читателем, как и читателем на языке оригинала.

Список использованной литературы

1. Байрамов Г. Фразеология азербайджанского языка. Баку, 1978, 174 с.
2. Жуков В. П. Русская фразеология. М.: Высшая школа, 1986.
3. Кириллова Н. Н. О денотате фразеологической семантики // Вопросы языкознания. М., 1986, № 2, с. 84-89.
4. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка. Дубна: Феликс, 2005.
5. Наумова И. О. Фразеологические общности русского и английского языков (в контексте языковой конвергенции). Харьков: ХНАГХ, 2012.
6. Ордин И. Ю. К вопросу о специфике образной основы эквивалентных фразеологизмов // Вавилонская башня – 2. Слово. Текст. Культура. Чтения 2002-2009. Москва, 2009, с. 154-162.
7. Постнова А. И. Роль контекста при определении значения и границ фразеологизма // Известия Сибирского отделения АН СССР. Серия истории филологии и философии, 1990. с. 13-18.
8. Черняховская Л. М. Перевод и смысловая структура. М: Международные отношения, 1976.
9. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. М., 1985.
9. Швейцер А. Контрастивная лингвистика и теория перевода // Сопоставительная лингвистика и обучение народному языку. М., 1987, с. 157-167.

Açar sözlər: *frazеoloji vahid, tərcümə, boşluq, kontekst, kalka, təsvir, alınma, sərbəst söz birləşmələri, ekspressivlik.*

Ключевые слова: *фразеологическая единица, перевод, лакуна, контекст, калька, описание, заимствование,*

Key words: *phraseological unit, translation, lacuna, context, loan translation, description, borrowing.*

FRAZEOLÖGİZMLƏRİN MƏNALARININ VERİLMƏSİVƏ TƏRCÜMƏNİN EKSPRESSİVLİYİ XÜLASƏ

Məqalədə frazeoloji vahidlərin tərcüməsi rus, ingilis və Azərbaycan dillərinin müqayisəsi əsasında tədqiq edilir. Tərcümədə dillərarası sistemli ekvivalentlər əsas yer tutur. Frazеoloji vahidlərin ekvivalenti olmadıqda tərcümənin üç üslubundan – kalka, təsvir və alınma üsullarından istifadə edilir. Tərcümədə söz birləşmələri və frazeoloji ekvivalentlər arasında paralelizm müşahidə olunur. Burada 1) sözbəsöz tərcümə (tam frazeoloji ekvivalentlər), 2) qismən (çox yaxın) tərcümə, 3) məcazi mənada işlədilən sərbəst söz birləşmələri və obrazlı ifadələr xüsusi yer tutur. Əsas mənanın tam verilməsi, üslub xüsusiyyətləri və s. bu söz birləşmələrinin qeyri-frazеoloji ekvivalentlər olduğunu göstərir. Kontekstdən asılı olaraq frazeoloji vahidin mənasının tərcümə zamanı düzgün verilməsi mətnin ekspressivliyini artırır.

EXPRESSION OF MEANING OF PHRASEOLOGICAL UNITS AND EXPRESSIVENESS OF TRANSLATION SUMMARY

The article deals with translation of phraseological units on the basis of comparison of Russian, English and Azerbaijani languages. Interlanguage system equivalents occupy a special place in translation. If there are no equivalent of the phraseological units, three styles of translation are used, such as loan translation, description and borrowing. There is a parallelism between word combinations and phraseological equivalents. Here are 1) word-for-word translation (full phraseological equivalents), 2) partial (very close) translation, 3) a special place is occupied by free combinations of words used in a figurative meaning and figurative expressions. The transmission of the full basic meaning, style characteristics, etc., indicates that these phrases are non-phraseological equivalents. Correct transfer of the meaning of a phraseological unit when translating, depending on the context, increases the expressiveness of the text.

Rəyçi: prof. R.Novruzov

SLƏNQ SÖZLƏRİN KÜTLƏVİ İNFORMASIYA VASİTƏLƏRİNDƏ İSTİFADƏSİ

Dil situasiyası elə vəziyyətdə inkişaf edir ki, kütləvi informasiya vasitələrinin ədəbi dilə təsiri getdikcə artır. Ədəbi dil normalarını və nitq mədəniyyətinin göstəricilərinin formalaşması danışıq dili əsasında baş verir və bunun ən bariz nümunəsi kütləvi informasiya vasitələrinin dilidir. Milyonlarla insan kivi-köməvi ilə ünsiyyətə girir, məlumat alır və geniş fikir mübadiləsi aparırlar. Bunun nəticəsində insan hər gün yeni anlayışlar, yeni fikirlər öyrənir. Cəmiyyət həyatında kommunikativ prosesin genişlənməsi, bu prosədə sosial məzmunun dəyişməsi medianın köməyi ilə reallaşdırılır. Müasir insanın media ilə təması onun sosial məzmununu gücləndirir və davamlı məlumatla təmin edir. Cəmiyyət həyatında önəmli yer tutan media, ayrılıqda hər bir fərdi, bütövlükdə isə cəmiyyəti bütün dünya ilə qovuşdurur [3, s. 46-52].

Müasir yaşadığımız bu əsrdə elm, texnologiyanın inkişafı dilin də inkişafına səbəb olur. Bu, həm də dildən istifadə imkanlarına da təsir etmişdir. Otuz-qırx il bundan əvvəl yaşayan insanla müasir dövrün insanı arasında nitqində anlaşılmaqlar yarana bilərdi. Bunun bariz nümunəsi kimi dilin leksik fondunda gedən prosesləri: yaranan yeni sözləri və ya dildən çıxan sözləri misal göstərmək olar. Dildəki dəyişikliklər və onların sürəti daha çox xarici təsirlərdən, xüsusilə sosial inkişafdan asılıdır. İki böyük sosial partlayış olan inqilab və restrukturizasiya (yenidən qurulma) nəinki xalqa, eyni zamanda dilə də təsir edir.

Ümumi dildə gedən proseslərlə bərabər, kütləvi informasiya vasitələrinin leksik fondunda tədqiqatçılar iki xarakterik xüsusiyyəti vurğulayırlar: ədəbi və danışıq dilində alınma sözlərin jarqonlaşmasını, vulqarlaşmasını və başqa dillərdən borcalma prosesinin sürətlənməsini.

Xarici dillərdən borcalma prosesinə gəldikdə, bəzi alimlər bunun səbəbini təbii formada qarşılıqlı mədəni əlaqələrin olmamasında görürlər ki, bu alınmaların “eybəcər” formada köçürülməsinə və ya kalkalaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır.

Əvvəllər kütləvi informasiya vasitələrinin bu cür alınmalarla “tıxanması” na daha ciddi yanaşılsa da, hal-hazırda dillərin, mədəniyyətlərin inteqrasiyası, elmin, texnikanın məhz yüksək inkişaf etmiş ingilisdilli ölkələrdə daha qabaqcılığı yeni adların həmin dillərdə yaranması ehtimalını artırır, istər-istəməz başqa dillərdən keçən yeni anlayışlara ad qoymağa macal tapmamış, yeni anlayışlar dilə daxil olur. Həqiqətən də ingilis dilindən söz axını sürətlənməyə başlayıb. Bu axınla birgə dilin tərkibi də dəyişməyə başlayır. Bəzilərinin fikrincə, bu, dildə zənginləşməyə gətirir, bəziləri isə əksinə bunu zənginləşmə deyil, dildə ağırlaşma, “xaos” adlandırırlar. Bu dəyişikliklərin səbəbi nədir? Bunu ölkələrarası sərhədlərin açılması, mədəniyyətlərin inteqrasiyası və başqa səbəblərlə əlaqələndirmək olar. Lakin bir məqam da vardır ki, hər gün yeni anlayışlar formalaşır və onları adlandırmaq lazım gəlir. Biz artıq bu yeni anlayışları qəbul edib adlandırana qədər daha yeniləri yaranır. Dilimizdəki həmin yeni anlayışları ifadə edən alınma sözlərə qarşılıq tapmağa, belə desək, bəzən vaxt olmur, bəzən də heç qarşılığını düzgün ifadə edəcək söz olmur, ya da həddindən artıq uzunçuluğa gətirib çıxarır. Məsələn, müasir iqtisadiyyat, texnologiya sahəsində gedən yeniliyi nümunə gətirmək olar.

Slənq, dilin yeni və ya artıq mövcud olan sözlərinin yeni məna qazanmış, müxtəlif qrup (peşəkar, ictimai, yaş və s. xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən) şəxslər tərəfindən istifadə edilən xüsusi layıdır.

Jarqon, arqo, vulqarizmlərdən fərqli olaraq, slənqlərdən hər hansı yaş və peşəkarlıq əlamətinə görə müəyyən qruplarda birləşən savadlı şəxslər də öz nitqlərində istifadə edirlər və onların istifadəsində məhdudluğu qoyulmur, terminizasiya prosesində iştirak edir, istifadə olunmasında məqsəd gizlilik, məxfilik yaratmaqdan çox, uzunçuluğun qarşısını almaqdır.

Adətən, bu söz və ifadələr də müxtəlif qrup şəxsləri müəyyənləşdirməyə və ya fərqləndirməyə imkan verir. Məsələn, gənclər arasında işlədilən slənqlər.

Slənqlərin istifadəsinə qəti sədd qoyulmur, onlar dilin canlı inkişafını əks etdirir.

İngilis leksikoqrafiyasında “slənq” termini XIX əsrin əvvəllərində geniş istifadə olunmağa başlanılmışdır. Sözlərin etimologiyası mübahisəlidir. Slənqlərin öyrənilməsi ingilisdilli mədəniyyətlərin təsiri ilə olmuşdur. Amerikalı dil nəzəriyyəçiləri Ceyms B. Qrinouf və Corc Laymən Kitrəç slənqi bu cür xarakterizə edirlər: “Slənq, ədəbi dildən kənarında duran və adətən, bədii dilin vasitəsi ilə ən yüksək cəmiyyətlərə yol açmağa çalışan sözlərdir”.

Adətən, bu söz və ifadələr də müxtəlif qrup şəxsləri müəyyənləşdirməyə və ya fərqləndirməyə imkan verir. Məsələn, gənclər arasında işlədilən slənqlər.

Slənqlərin istifadəsinə qəti sədd qoyulmur, onlar dilin canlı inkişafını əks etdirir.

Slənq termini adı altında müəyyən qrup insanlar arasında qeyri-rəsmi danışıqda istifadə olunan söz və ifadələr nəzərdə tutulur. Slənq dildə olan hər hansı ümumişlək söz və ifadə də ola bilər, lakin onlar kontekst daxilində yeni mənaya yiyələnmişdirlər, yeni söz və ifadə də ola bilər, iki və daha artıq sözün birləşməsi ola bilər. Bu sözlər ətrafdakıları yanılda, çəşdirə bilər, slənqlər ümumi anlayışları yeni çalarlıqda təmin etdiyi üçün dilin təkamülündə vacib funksiyaları yerinə yetirir. Özünün ilkin təsdiqlənmiş variantlarında slənq aşağı və hörmətsiz insanların leksikonu kimi tanınırdı. XIX əsrin əvvəllərində bu sözlər yalnız aşağı zümrəyə məxsus leksikon kimi deyil, sadəcə ədəbi dilin normalarından kənar dil vahidi kimi izah olundu. Sözlərin mənşəcə skandinav dillərinə aid olduğunu irəli

¹² Azərbaycan Dillər Universiteti, müəllim, konulyamemmedli@gmail.com

sürənlər vardır. Slənq sözünün norveç dilində “slengenavn”dan formalaşması ehtimalını bildirirlər, mənası isə ləqəb deməkdir. Lakin bu variant Böyük Oksford lüğəti tərəfindən qəbul edilmədi.

Böyük Oksford lüğətində slənqin təsnifatı bu cür verilir:

- a) bu aşağı təbəqəyə mənsub insan qruplarının istifadə etdiyi xüsusi sözlərdir, vulqar və aşağı dildir.
- b) müəyyən təbəqə və yaş dövrlərinə görə birləşən şəxslərə məxsus jarqondur (burada slənq, aşağı təbəqənin dili deyil, müxtəlif və istənilən qrup insanların istifadə etdiyi sözlərdir).
- c) savadlı şəxslərin ədəbi dilindən aşağı hesab olunan danışiq dili və özündə məxsusi mənalar qazanan yeni söz və ifadələri birləşdirən sözlər.

Sosial media saytlarında istifadə olunan çox sayda akronim və abreviaturlar əmələ gəlmişdir. Bəzi hallarda bunlar dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Bəziləri dildən çıxır. Bəziləri isə dildə bir müddət istifadədən sonra köhnəlir.

KİV-də slənqlərin istifadəsi aşağıdakı amillərlə bağlıdır:

1. Slənqin ekspressiv çalarlığı ilə məlumat alanın diqqətini cəkmək;
2. Qısa və ətraflı şəkildə, yəni az sözlə çox informasiya vermək;
3. Neqativ informasiyanı üstüörtülü şəkildə məlumatı ötürmək və s.

Ekspressivlik elementi kimi slənq poeziyada da istifadə edilir. Slənqlərin mənası çox zaman beynəlmiləl xarakter daşıyır. Publisistik mətnlərdə tənqidi, ironik mənalar ifadə edə bilər.

Slənqlərin əmələgəlmə yollarından ən məhsuldarı başqa dillərdən alınan sözlər hesabınadır: qeymer, vuzer və s. İkincisi, sözün məcazlaşması hesabına: hippı–uzun, düz saçlı mənasında və s. Arqotizmlərdən, jarqonlardan varanması hesabına: atmaq – oğurlamaq və s. Söz köklərinin qısalması hesabına: pro–profesional, uni–universitet, net–internet və s. Sözün mənasının daralması hesabına: bəvənmək (like) –sosial şəbəkə istifadəçilərinin paylaşıqları məlumatları bəvənmə və s. Abreviaturlar hesabına: Mojo–mobil jurnalistika qısaca olaraq bu cür adlanır və s. İki və daha artıq sözün birləşməsi hesabına: underground (veraltı), taq eləmək, təkərə düşmək, blokbaster və s. Akronimlər hesabına: DM (Direct Message)–bu, şəxsi ismaric qutunla birbaşa əlaqə saxlanması deməkdir və s.

Slənq normativ formadan uzaqlaşma yaradır. Slənqlərdə sözün ümumi semantik dəyişikliyinə rast gəlinir. Slənq qazandığı yeni semantik mənanı özü ilə birgə daşıyır. Slənqlərin inkişafı nitq prosesinin spontan, canlı və yaradıcı pilləsində baş verir.

Onların bəziləri isə slənqin bəzi cəhətlərini, yəni qrup üzvlərinə, müəyyən sosial qruplara aid olma xüsusiyyətini itirərək, ümumdilə keçə bilər. Slənq müəyyən bir qrupla əlaqələndirilməklə, həmin qrupun üzvü olan şəxsləri müəyyənləşdirməyə də yardımcı olur. Slənq sosial sahəni cərcivələndirir. Slənqlər bizi müəyyən bir qrupun üzvü kimi identifikasiya edir. Hər hansı slənqlərdən istifadə konkret qrupun üzvlərini bir-biri ilə əlaqələndirir.

Tez-tez fərqli submədəniyyətlərdə üzvlər özlərinin slənqlərini formalasdırır. Bunun əsas məqsədi özlərinin müəyyən bir qrupun üzvləri kimi qəbul etdirmələri, bəşqalarını, “vad” ları özlərindən uzaqlaşdırmaqdır. Slənqlərin bəzi submədəniyyətlərdə istifadəsi o qədər vacib və həssasdır ki, bu onların arasında problemlərə qədər gətirib çıxara bilər.

Məsələn, “Skinhedlər, skinlər” ingilis dilindən tərcümədə (skinheads) skin – dəri və baş mənalarını verir. Skinhed neonasizm ideyasının tərəfdarı olan gənclərdən ibarət submədəniyyətin toplum adıdır. Submədəniyyət elə yarandığı müddətdən tamamilə apolitikdir. Burada nə solçu, nə də sağçı siyasi baxışlar üstünlük təşkil edir.

“Ceyk deyir ki, onun valideynləri *skinhed* yolunu tutduğuna görə özlərini günahkar hiss edir:

–Bəzən anam deyir ki, mənə düzgün tərbiyə versəydi, mən *skinhed* olmazdım” [10].

Submədəniyyətlər qarşıdurmalar yaradır, bu qarşıdurmalar özü də standartların ziddinə gedən proses kimi qiymətləndirilir. Bu ziddiyyətlər də öz növbəsində slənqlərə təsir edir.

Başqa xəbər saytında submədəniyyətə məxsus slənqə aid nümunə: “Tokionun Haracuku adlanan hissəsində siz qeyri-adi, qəribə və maraqlı geyim tərzləri ilə qarşılasa bilərsiniz. *Haracuku* anime və J-rock (“*J*” “*Yaponiya*” *sözünün ingiliscəsinin ilk hərfi*) qruplarını kospley edənlərdən tutmuş, qotik, pank və eləcə də fərdi, maraqlı üslubda geyinən gənclərin doğma yeri hesab olunur. Son illər Haracukuda ilk baxışda sanki zədələnmiş gənc qızların sayı çoxalıb. Onlar başlarını sarğı materialı ilə sarıyır, bir gözlərini plastrla örtürlər. Bu o demək deyil ki, onlar qəzada və ya dövişdə varalanıblar. Sadəcə olaraq bu, nisbətən açıq-saçıq geyinən Haracuku xanımlarının yeni dəbidir. Bu cür tərz *kegadoru* və *va kegadoru* (varalı idol) adlanır” [11].

Məsələn, tay tele-serialları *lakorn*, koreya və yapon tele-serialları *dorama* şəklində adlandırılır. *Kawai* (*kawai*) yapon sözü olub, əvvəllər vəziyyəti gəlmək, acımaq anlamında istifadə edilsə də, müasir dövrdə sevimli, xoşagəlimli mənalarını ifadə edən slənq kimi nəinki Yaponiyada yaşayan gənclərin, hətta şərq ölkələrinin mədəniyyətləri ilə maraqlananların da dilində istifadə olunmaqdadır.

Mashup (ing. mash-up) musiqi kompozisiyalarını qarışdırmaq. İki və daha artıq bəstənin hər hansı bir hissəsinin başqa bir bəstənin uyğun bir hissəsinə birləşdirilməsi ilə yaranan, orijinal olmayan musiqi bəstələridir. *Cover* (ing. cover– örtmək) müəllifi olan musiqi bəstələrinin digər həvəskar musiqiçilər tərəfindən yeni formada, özünəməxsus tərzdə ifa olunmasıdır.

Slənqlərdən bəzən mediada yumoristik, əyləncəli məzmun formalaşdırmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, *mem* (yunan. meme) bir nəsilədən başqa nəsilə genetik olaraq deyil, imitasiya, öyrətmə yolu ilə ötürülən mədəni informasiyalardır. “Mem” termini yunan dilindən tərcümədə oxşarlıq mənasını verir. Son dövrlər internetdə gənclər arasında bu termindən çox sürətlə yayılan və populyarlıq qazanan sözü, ifadəni, görüntünü bildirmək üçün istifadə

olunur. İnternet mem və ya İnternet fenomen—internetdə və ya kütləvi informasiya vasitələrində bir necə gün ərzində məşhurlaşmış şəxs, heyvan, hadisə, video, əşya, şəkil və s. deyilir. İnternet fenomenlər və ya internet memlər əsasən müəyyən internet saytlar və Youtube, Facebook və Twitter kimi sosial şəbəkələr vasitəsi ilə məşhurlaşmalar bura daxildir [12].

Memlər mediada tanınmaq üçün də çox güclü alətdir və ifadə arealımızı genişləndirir. Yəni memlər həm də siyasi, ictimai silaha çevrilir.

“Memlərdən Qərb siyasətini tənqid etmək üçün çox istifadə edirlər. Xüsusilə Trump seçkiləri ərəfəsində və Brexit (Britaniyanın Avropa İttifaqını tərk etməsi ilə bağlı referendum) vaxtında çox məzəli olmaqla bərabər tənqidi memlər viral yayılmağa başlamışdı” [13].

“Twitter istifadəçiləri digər sosial şəbəkələrdən öz tərzləri ilə seçilir. Bu günə qədər yazılmış ən gülməli *tvit*lərdən bəzilərinə sizlərə təqdim edirik” [14].

“Belə ki, Twitter –də 811 min izləyicisi olan McAfee bir *tvit*ni 105 min dollara necə sata biləcəyindən danışib. O, kriptovalyuta ilə bağlı The McAfee Crypto Team adlı veb -sayt yaratdığını da deyib” [15].

“Tuneldə ilan” anlayışı qarşılıqlı tərəddüdlərinin dar hədləri çərçivəsində birgə tərəddüd edən valyuya məzənnəsi rejimi olan “Avropa valyuta ilanı” rejimi Avropa iqtisadi birliyi ölkələri tərəfindən təqdim olunmuşdur.

“Vəziyyətdən çıxış yolunu tapmaq cəhdi 1972-ci ilin martında *tuneldə ilan* vasitəsilə bas vermişdir. İlan–Avropa valyutalarının dəyişmələrini bir-birlərinə nəzərən bağlayan mexanizmi ifadə edir və bu mexanizm, həmçinin *ilanın* dollara nəzərən dəyişmələrinin məhdudiyətlərini müəyyənləşdirirdi” [16].

Bu gün siyasətçilər yalnız öz siyasi baxışları ilə deyil, həm də nitqləri ilə fərqlənirlər. “Dil (nitq) portretləri” siyasətçilər üçün onların obrazlarının bir hissəsi hesab olunmaqla yanaşı, eyni zamanda, siyasi kompaniyalarda onların silahıdır, hətta tənqid, parodiya hədəfi kimi seçilməsində rol oynayır. Əvvəllər siyasi xadimlərin təhqiramiz ifadələrdən və s. istifadə etməsi qeyri-rəsmiliyi və “güc” ün rəmzi kimi hesab olunurdu. Bu gün isə publisistik nitq individuallığın təəcəssümü olmağa başlamışdır. Nitqdə individual fərq sosial fərqdən daha üstə çıxır.

Mediada tənqidedici, ifşaedici manevr kimi slənqlərdən istifadə olunur. Məsələn:

“*Jdun*, ukraynalıların əksəriyyəti kimi, deputatların işə gəlməyini gözləyir. O, da Nazirlər Kabinetindən keyfiyyətli dəyişikliklər gözləyir. Onun səbri elə də çox deyil. Elə vaxtı da” [17].

Jdun və ya *Ждун* (“Homunculus Lokodontus”, mənası insanabənzər fil deməkdir) daha çox “Gözləyən” adı ilə məşhur bu mem 2016-cı ildə holland rəssam Marqrit van Brifort tərəfindən yaradılmış və heykəl görünüşcə gözləmə otağında stulda oturan dəniz fili başlı boz rəngli varlığa bənzəyir. Heykəl ilk dəfə rus turistlərinin diqqətini cəlb edir və sosial media istifadəçilərinin marağına səbəb olur.

Çox vaxt jurnalistlər, bloqqlər kütləvi informasiya vasitələrində bu slənqlərin verdiyi əlavə mənalara izah edirlər. Bu nəinki sözün mənasının anlaşılmasına gətirir, həmçinin kommunikativlikdə çətinlik törədir.

Grexit (Greece və ya Greek + exit) – Yunanıstanın Avrozonadan çıxışı.

Eurogeddon (Europa+armageddon)–Avropada olduqca təhlükəli iqtisadi, siyasi və ya hərbi böhran.

Pullitican (pull+political) – nüfuzlu siyasi xadim, Obamacon (Obama konservativ)–2008-ci ildə Demokratik namizəd B.Obamanı dəstəkləyən mühafizəkar seçici.

Bəzi siyasi akronim slənqlər özünəməxsus fonetik formasına görə fərqlənərək omofonlarının əlavə mənasını da ehtiva edirlər. RİNO (Republican in name only)–Respublika partiyasının üzvü, hansılar ki, çox mühafizəkarlardır. RİNO həmçinin “rhino” gərgədan deməkdir. Bəzən siyasi slənq kimi gönüqalın, qaba mənasında istifadə olunur.

İnternet, texnologiya ünsiyyətin yeni forma və üsullarını yaradır. Hər gün həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevrilən sosial şəbəkələr, mobil əlaqələr nə qədər həyatımızı asanlaşdırsa da, özü ilə birgə fəsadlar da gətirir. Bu vasitələrdən bəzən informasiyamızı artırmaq, bəzən ətrafdakı insanlarla ünsiyyət qurmaq üçün istifadə edirik. Lakin heç də həmişə belə davam etmir. İnformasiya müharibəsi adı altında dezinformasiya və yalan məlumatlar yayılan saytların sayı getdikcə artır. Jurnalistin peşə etikasına yaraşmayan, yoxlanılmayan məlumatların yayılması hallarına artıq tez-tez rast gəlirik, sosial şəbəkələrdə isə mənbəyi bilinməyən, yalan informasiya və görüntülər çoxalır. Yalan, qurama olan bu hallar yeni terminologiyada “troll” adlandırılır və bu söz son illərdə internetdə ən çox istifadə olunan terminlərdəndir. “Troll” balıqçılıqla bağlı termin olub, ingilis dilində balıq tutmaq üçün istifadə olunan tilov (qarmaq), tilovun ucuna taxılan yem, suya tilov atıb balıq tutmaq mənalına gəlir. Skandinaviya mifologiyasında isə dağlarda, meşələrdə və yeraltı mağaralarda yaşayan, ətlə bəslənən, nəhəng, qorxunc varlıqlardır. İnternetdə isə “troll”lar həm mifologiya, həm də balıqçılıqdakı istifadənin “haqqını verərək” sosial şəbəkələrdə, bloqlarında, forumlarında, xəbər saytlarının sərh bölmələrində məskən tutublar.

“Dövlətlər və siyasətçilər sosial medianın gücünü gec dərk etsələr də, effektiv istifadə edirlər. Hökumətlər də troll profillərdən istifadə edirlər. 100 dostlu bir şəxs bir siyasətçi və ya hökuməti tənqid edərsə, 100 troll rəy gəlir. Troll profillərin məqsədi 100 dostlu şəxsə “həqiqəti” göstərmək deyil – həmin diskussiyanı oxuyan potensial 100 dostu təsir etməkdir. Trollar ABS və Rusiya basda olmaqla bir çox dövlət tərəfindən istifadə olunur. 2012-ci ildə Anonymous xaker qrupunun yaydığı məlumata görə, Rusiya hökuməti trollara 600 min rubla qədər məaa verir. Con Snowdenin də ABS Milli Təhlükəsizlik Agentliyi haqqında yaydığı məxfi məlumatlarda oxsar təbiiqdən bəhs olunurdu” [18].

Gənclərin sosial media vasitələri ilə ünsiyyəti zamanı vazıya və vaxta qənaət etmək üçün akronim slənqlərdən geniş istifadə olunur. Bunun başqa bir səbəbi isə sosial media vasitələrindəki SMS-də işarələrin məhdudiyəti ilə əlaqəlidir. Sosial əlaqə vasitələrində ismarıqların ötürülməsi üçün işarələrin sayına getdikcə məhdudiyətlər qovur, bu da istifadəçilərdən fikirlərini daha yığcam şəkildə ifadə etməyini tələb edir. Nəticədə, müxtəlif qeyri-adi qısaltmalar və

abreviaturalar nitqimizə daxil olur. Məsələn, Twitter sosial şəbəkəsində SMS isarələrini özündə birləşdirən tvitlər 140 isarə ilə məhdudlaşır. Bu zaman istifadəçilər üçün az isarə ilə çox informasiya paylaşmaq imkanı əldə edirlər. Nümunə üçün, wow (ing. way over wonderful)– nəvəsə təəccübləndə, sevinəndə emosiyaları ifadə etmək üçün, lqtm (lauging quitly to myself)– sakitcə öz-özümə gülürəm, tbt (throwback Thursday)– sosial mediada keçmiş paylaşmaları (postları) bildirmək üçün, lol (laughing out loud)– tərcüməsi yüksəkdən gülmək və ya yüksək səslə gülmək anlamına gələn bu akronim slənq sosial şəbəkələrdə gülüşü yazılı formada bildirmək üçündür.

Gənclər bəzən yalan əvəzinə, feyk sözünü istifadə edirlər.

“Cavanlarsa yalanı doğru kimi qələmə verməyə dəbdə olan sözlə, feyk adlandırılır. Kimsə başqasının fotosunu öz adına çıxaranda, həqiqi adını sosial şəbəkədə gizlədib özünü ləqəblə təqdim edəndə, yalançı adlarla yazıya şərhlər yazanda, reklam məqsədi ilə dəqiq olmayan xəbəri yaymaqla məşğul olanda bu səslənişi qərribə sözlü işlədirlər” [19].

Nomofobiya (nomophobia–phobia qorxu,təşviş, no mo isə no mobile phone (mobil telefonsuz) sözünün qısaltmasıdır. Nomofobik insan mobil telefonsuz narahat olan, təşvişə düşürlər. Twittature twitter və literatura sözlərinin birləşməsidir. Müxtəlif əşyalar üçün ad düzəldən şəxslərə müraciətlə deyilir.

Wexting– walking (gəzmə) və texting (mesajlaşma) sözlərinin qısaltmasıdır. Bu, mobil telefon aludəçiliyindən uzaqlaşa bilməyən və hətta gəzə-gəzə telefondan istifadə edən şəxslərə müraciətlə deyilir.

“Stalk” slənqi sosial media platformasındakı kiminsə hansısa bir hesabı araşdırması, nəzarət etməsidir. Bəzi insanlar təsadüfən qarşılarına çıxdıqları hesabları stalkarkən, bəzi insanlar isə öz istədikləri şəxslərin hesablarını stalklayırlar.

“Stalk edilməsinə stalklamaq, stalk edən şəxs isə stalker adlanır. Sosial medianın həyatımıza daxil olması ilə stalk kəliməsi daha çox işlənməyə başladı” [20].

Mətnə slənqlərdən adətən jurnalistlər, bloqqlər tərəfindən oxucuda və ya dinləyicidə maraq yaratmaq üçün istifadə edirlər. Çünki indiki dövrdə insanların marağını çəkmək bir o qədər də asan deyil, artıq şablon, klişe başlıqlar mətbuatda bir o qədər də diqqət çəkmir. Bunlardan istifadə mətnin daha qeyri-adi, cəlbedici olmasını təmin edir. Lakin yenə də unutmamaq lazımdır ki, biz kivi-də istədiyimiz sözləri yerli-yersiz, lazım oldu-olmadı istifadə etməməliyik. Bu dil normalarının, dil sütununun zəifləməsinə gətirib çıxara bilər.

Son illər gənclərin kompüter oyunlarına olan aludəçiliyi artmaq üzrədir. Bu özü də yeni söz və ifadələrin güclü axınına səbəb oldu.

GLHF–bir matça yaxşı şəkildə başlamaq. “Good luck have fun” ifadəsinin qısaltmasıdır. Adətən, oyunun əvvəlində komandasını və rəqiblərini sevindirmək üçün səsləndirilir. Flek–fərqli personaj sinifləri üçün oynaya bilən bir oyunçu, Ez katka–sənə qalib gələn oyunçu müvəffəqiyyətindən çox xoşbəxtdir və yüksək səslə qışqırır. Ez katka termini beynəlxalq kibernetik dilinə rus dilindən keçib və əcnəbilər üçün bir mem oldu. Çox yaxşı keçən və ya davam edən bir matç mənasına gəlir. Regroup–komandanın toplanması və venidən bölüsdürülməsi növbəti hücumun əvvəlkinə nisbətən daha uğurlu olması üçün edilən taktik manevidir. Yuzer (ing. user)–kompüter proqramlarının istifadəçiləri, doomer–kompüter oyunlarının həvəskarları anlamını verən internet slənq yaranmışdır. Oevmer–kompüter oyunlarında pəşəkər ovuncular məhz bu cür adlandırılır.

“Belə ki, siyasətçilər 18 yaş olmamış gənc qeymerlər üçün komendant saati tətbiq edəcək”[20].

C9 – bu termin Overwatcha “Cloud9” komandasının adından qısaltma olaraq gəldi. C9–Çətin anlar, qarşılaşmanın sonuna yaxınlaşırıq, demək olar, oyunun bitməsinə saniyələr qalıb. Yəqin ki, bu siyahımızdakı ən mənfi termdir, o vəziyyəti təsvir edir: matçın sonunda, yükü daşıyan komandanın birdən-birə yük əlindən çıxır. Adətən bu, məğlubiyyətə gətirib çıxarır: yük –Overwatch komandasını qazanmaq üçün son nöqtəyə gətirməli olduğu sevidir, onu daima rəqibdən almaq lazımdır. Komandanız son saniyədə onu tərک edərsə – bütün səylər boşa çıxar [21].

Kompüter və informasiya texnologiyaları, musiqi və kino kimi sahələrinə o qədər yeni anlayışlar gəlmişdir ki, ingilis dilini bilmədən o sözlərin mənalarnı bilməkdə çətinlik varanır.

Oik (Geek) ingilis dialektlərinin birindən gəlmiş bu söz ilkin mənası “axmaq”, “səfeh”, öz xoşagəlməz hərəkətləri ilə seçilən şəxs kimi izah olunurdu. Geek (qik) hər hansı bir sahə ilə həddindən artıq (fanatik səviyyədə) maraqlanan şəxslər. Əvvəllər yüksək texnologiyalar ilə (kompüter, qadjetlərlə) maraqlananları qik adlandırırdılar. Həmçinin bu söz mediada yeni slənq terminin varanmasına gətirib çıxarmışdır. “Geek of the Week” (Həftənin qiki) ifadəsi mediada həftənin ən pis, xoşagəlməz xəbəri mənasını daşıyır.

Bloqbaster (ing. blockbuster) sözünün ilkin mənası kvartal dağıdan idi. İkinci Dünya müharibəsində Böyük Britaniyanın güclü hava bombalaması bloqbaster adlanmışdır. Müasir dövrdə isə bloqbaster slənqi çox məşhur və kommersiya cəhətdən uğurlu film, teatr məhsulu adlandırılır. Belə filmlərdə, adətən geniş tamaşaçı kütləsi cəlb etmək üçün məşhur aktyorlardan və reklamlardan istifadə edilir.

“Əgər siz *bloqbaster* dənizində şah əsər tapa bilmirsinizsə, deməli yaxşı axtarmırsınız. Bu gün istər son dərəcə baha, istərsə də ucuz başa gələn filmlər və video, ya da sellulid üzərində çəkilir, amma sənət baxımından da inkişafdadır. Sadəcə olaraq, bu gün çəkilən filmlərin çeşidi son dərəcə genidir” [23].

Yeni əsrdə slənqlərin yayılması ideyasını bir çox dilçilər, jurnalistlər, reklamçılar. PR texnologiyaya sahəsindəki mütəxəssislər dəstəkləyirlər. Yerli və xarici kivi-lərdə slənq leksikasının belə geniş istifadəsinin səbəbləri də buradan qaynaqlanır.

Sosial media saytlarında və mətn məktublarında rast gəlinən slənqlər artıq dilin lüğət tərkibinin bir hissəsini əhatə etməyə başlayıb. Kommunikasiya sahəsində aparılan araşdırmalar göstərdi ki, mətnə slənqlərin istifadəsi ədəbi

dilə mənfə təsirini göstərsə də, qeyri-rəsmi danışğımızda nitqə ekspressivlik qatır. Digərləri iddia edirlər ki, internet slənglərin istifadəsi yeni sözlərin yaranması və yayılmasına icazə verərək dil bacarıqlarını inkişaf etdirir.

KİV bir çox ölkələrdə cəmiyyətin əhəmiyyətli bir hissəsi üçün dildə səlahiyyətli rol tutur. Eyni zamanda, KİV-in dili nitqin baş rol modeli olmağa faktiki olaraq iddia etsə də, o, dil normalarının, dilin qrammatikasının qorunub saxlanması üçün əsas vasitə deyildir. Çünki daima yenilik, ekstremal ifadə axtarışında olan KİV-in dili nəinki dil, həmçinin etik normaların da sərhədlərini aşacaqdır.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Cəfərov S., Qarayev A., Cəfərova K. Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti, Bakı, 1999
2. İzahlı iqtisadi terminlər. Bakı, 2002
3. Məhərrəmli Q.M. Jurnalistikanın əsasları. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2012
4. Məhərrəmli O.M. Kino, televiziya, radio terminləri. Bakı, Ensiklopediya, 2002
5. Yaqubova Təhminə. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1999-2000). Bakı, 2008

Rus dilində:

6. Егошина Н.Б. Употребление сленгизмов в СМИ как результат лексического заимствования// Гуманитарные науки. 4 (2) 102-107
7. Обвинцева О.В. Политический жаргон как средство экспрессивности в текстах СМИ// УДК 81'37 ББК 81.025.7+80.74+66, Уральский федеральный университет, Екатеринбург

İngilis dilində:

8. Farmer J. Slang and Its Analogues. Past and Present: A Dictionary, Historical and Comparative, of the Heterodox Speech of All Classes of Society for More Than Three Hundred Years. New York, 1965
9. İzmaylova G., Zameletdinova G. Features of Youth Slang Functioning//International Journal of Humanities and Cultural Studies. ISSN 2356-5926, 2016, August, p. 563-572

İnternet resursları:

10. <http://axar.az/news/reportai/94001.html>
11. <https://vapon.az/category/d%C9%99b/page/1/>
12. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0internet_mem
13. <https://www.bbc.com/azeri/blog-43085784>
14. <http://a24.az/twitter-vumoru-en-gulmeli-tvitler/>
15. <http://xeberler.az/new/details/twitter-de-bir-davlasimina-105-min-istevir-20175.htm>
16. <https://kavzen.az/blog/finance/139092.1.avropa-monetaritifaq%C4%B1n%C4%B1n-t%C9%99kam%C3%BC1%C3%BC-v%C9%99-m%C3%BCisir-v%C9%99ziyy%C9%99ti.html>
17. <http://enter.news/az/news/interesting/27890/deputat-iclasa-idxunla-geldi#.W9zZsdUzbs0>
18. <http://minval.info/az-rbaycanin-yadda-qalan-trollari-onlar-kiml-rdir-fotolar/12938>
19. <https://www.bizimvol.info/news/86374.html>
20. http://www.faktxeber.com/News_h492915.html
21. <http://libre.az/?p=1714>
23. <https://www.bbc.com/azeri/vert-cul-38044346>

Acar sözlər: sləng, media mətn, sivi sləng, veniyetmə sləngləri, kiv

Key words: slang, media text, political slang, teen slang, mass media

Ключевые слова: сленг, медиатекст, политический сленг, молодежный сленг, масс медиа

Резюме

Использование сленговых слов в СМИ

Сленг (англ. slang) — набор особых слов или новых значений уже существующих слов, употребляемых в различных группах людей (профессиональных, общественных, возрастных и так далее). Сленг часто берёт из социальных сетей как знак социальной осведомлённости и обмена знаниями о массовой культуре. Эта специфическая ветвь сленга стала более распространённой с начала 2000-х годов в результате роста популярности социальных сетей. Часто отдельные субкультуры создают сленг, который участники используют, чтобы ассоциировать себя с группой или выделять посторонних.

Summary

The use of slang words in mass media

Slang is language (words, phrases and usages) of an informal register that members of particular in-groups favor (over the common vocabulary of a standart language) in order to establish group identity, exclude outsiders, or both. Slang is often taken from social media as a sign of social awareness and shared knowledge of popular culture. This particular branch of slang has become more prevalent since the early 2000s as a result of the rise in popularity of social networking services. Often, distinct subcultures will create slang that members will use in order to associate themselves with the group, or to delineate outsiders.

Rayci: dos. Y.M.Hacıyeva

Qulizadə Sevinc Şubay qızı
ОСОБЕННОСТИ УДАРЕНИЯ ПРЕФИКСАЛЬНЫХ СОГЛАСНЫХ
ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ

Грамматический аспект описания русского ударения имеет давнюю традицию: у её истоков – первые опыты классификации подвижного ударения А.Х. Востокова и Я.К. Грота. Основополагающими были описания, предпринятые Е.Куриловичем, П.С. Кузнецовым.

В последние годы число работ, посвящённых изучению закономерностей ударения в русском словоизменении, продолжает увеличиваться, что вызвано возрастающим интересом к практическому изучению русского языка как в русском, так и в нерусской аудитории (для которой русское ударение представляет особые трудности). Но несмотря на большие достижения в описании типов и закономерностей ударения в русском словоизменении, задача изучения русского ударения в описательном аспекте полностью не решена. Так, например, не описаны особенности ударения префиксальных прилагательных по сравнению с ударением соответствующих беспрефиксальных. Утверждение, что «во всех типах префиксальных прилагательных ударение на том же слоге, что и мотивирующих» [1, стр.214], для полных форм и лишь частично для кратких форм прилагательных. То же относится и к некоторым типам сложных прилагательных [4, стр.141-146].

В данной статье объектом исследования служат все прилагательные, имеющие краткие формы и помещённые в «Грамматическом словаре русского языка» А.А. Зализняка.

Акцентуационные правила строятся на основании следующих положений. Ударение может быть или на основе (неконечное), или на флексии (конечное)[2, №1]. Словоформам с нулевой флексией или неслоговой основой приписывается условное ударение [3, №2].

Основной единицей классификации прилагательных по ударению является акцентный тип – общая схема размещения ударения в словоформах определенного множества слов. Один акцентный тип отличается от другого ударением по крайней мере в одной словоформе. Основные акцентные типы обозначаются заглавными буквами латинского алфавита. У прилагательных, имеющих полные и краткие формы, акцентный тип имеет двойное буквенное обозначение, например А/А: левая часть показывает размещение ударения в полных формах (во всех падежных словоформах), а правая – размещение ударения в кратких формах так же прилагательных. Схема размещения ударения в кратких формах прилагательных называется акцентным подтипом. Акцентные подтипы, отличающиеся от основных подтипов ударением в отдельных словоформах, обозначаются теми же буквами, что соответствующие основные, но с цифровым индексом.

Ударение в полных формах прилагательных отличается большой устойчивостью. Все полные прилагательные по характеру ударения делятся на два акцентных типа: А (неподвижное ударение во всех падежных формах ед. и мн.ч., например: собственный, -ое, -ая, собственного, -ой, собственному, -ой, собственные, -ых, -ым) и В (неподвижное ударение на флексии во всех формах уд. И мн. Ч. Например: силовой, -ое, -ая, силового, -ой, силовой, -ых, -ым). К акцентному типу А принадлежат полные формы всех прилагательных, оканчивающихся в форме м.р. ед.ч. на -ый (-ий), а к акцентному В – прилагательные на ой.

В отличие от неподвижного ударения в полных формах, в кратких формах отмечается подвижное ударение при изменении по родам и числам. Различаются: 1) ударение на основе во всех кратких формах (суров, сурова, сурово, суровы – акцентный подтип /А); 2) ударение на флексии во всех формах. В форме м.р. - условное (хорош, хороша, хорошо – хороший – акцентный подтип (В)); 3) Ударение на флексии в форме ж.р., в остальных формах = на основе (долг, долга, долго, долги – акцентный подтип /С).

Наряду с акцентным подтипом /С существует акцентный подтип С₁, отличающийся от акцентного подтипа /С ударением на флексии в краткой форме мн.ч., например грустен, грустна, грустно, грустны (акцентный подтип /С) и грустны (акцентный подтип/С₁). В современном языке такое ударение на флексии в кратких формах мн.ч. существует только как вариантное (у прилагательных, имеющих в этой форме также ударение на основе), однако оно становится все более употребительным: намечается тенденция к переходу прилагательных из акцентного подтипа /С в подтип /С₁. Наряду с акцентным подтипом/В существует мало распространённый подтип /В₁, отличающийся от акцентного подтипа/В ударением на основе в краткой форме мн.ч. например: свеж, свежа, свежо, свежи (акцентный подтип/В) и свежи (акцентный подтип В₁). В современном русском языке такое ударение на основе в краткой форме мн.ч. существует только как вариантное (у прилагательных, имеющих в этой форме также ударение на флексии).

Колебания ударения в кратких формах сводятся к следующим видам: 1) колебание в краткой форме ж.р. между акцентными подтипами /С и /А; 2) колебание в краткой форме мн.ч. между акцентными подтипами /С и /С₁, а также /В и /В₁; 3) колебание в кратких формах ср-р и мн.ч между акцентными подтипами /С и /В среди прилагательных, имеющих полные и краткие формы, выделяются следующие акцентные типы по соотношению неконечного и конечного ударения в полных и кратких формах А/А- неподвижное ударение на основе во всех полных и кратких формах прилагательных, например: русый-рус, руса, русо, русы, тип А/В –ударение на основе во всех полных формах и на флексии, например: краткий-краток, кратка, кратко, кратки, тип В/В- неподвижное ударение на флексии по всех полных и кратких формах (в краткой форме м.р. условное, например: смешной-смешон, смешна, смешно, смешны, тип В/С-ударение на флексии во всех полных формах и в краткой форме ж.р, на основе- в остальных кратких формах; например, немой- нем,

нема, немо, немы.

К акцентному типу А/А с неподвижным ударением на основе во всех полных и кратких формах – относятся прилагательные на ий (ий) в форме м.р. ед.ч., не упомянутые в приводимых ниже списках, например: суровый- суров-а, -о, -ы; русский, - рус- руса, -о, -ы к этому акцентному типу относится также прилагательные счастливый с колебаниями ударения в кратких формах в пределах основы: счастлив, -а, -о, -ы и (устаревающее ударение) счастлив, -а, -о, -ы.

Все префиксальные и сложные прилагательные, мотивированные прилагательными этого акцентного типа, имеют неподвижное ударение на основе во всех формах ед. и мн.ч. (акцентный тип А/А) нездоровый, нездоров, -а, -о, -ы.

А/А аналогично искренний – неискренний, достойный – недостойный, классовый-бесклассовый, текучий-сверхтекучий, ёмкий – влагоёмкий.

К акцентному типу А/С – с ударением на флекси в краткой форме ж.р, при ударении на основе во всех остальных кратких и полных формах – принадлежат следующие прилагательные (кроме префиксальных и сложных, о которых см. ниже): а) с односложной основой; долгий – долог, долга, долго, долги, рыжий, дюжий, гибкий, робкий, гадкий, гладкий, сладкий, жидкий, тяжкий, дерзкий, мерзкий, дикий, жалкий, гулкий, пылкий, громкий, звонкий, липкий, хрупкий, жаркий, краткий, меткий краткий, жуткий, чуткий, ветхий, общий одинаково свойственный, совместный, нищий, тощий, правый, сизый, борзый, наглый, подлый, целый, дохлый, пухлый, тухлый, рыхлый, дряхлый, пошлый, сдобный, главный, славный, нервный, ладный, складный, южный, темный, черный, странный, потный, постный, сытный, тошный, душный, мощный, цельный, пыльный, юный, серый, скорый, лысый, частный, сытый, лютый; б) с неодносложной основой: торопкий, занятый, дешёвый, последнее характеризуется перемещением ударения в кратких формах (за исключением формы ж.р.) на один слог влево по сравнению с полной формой: дешев, дешева, дешёвы). Колебания ударения хмельной В/В и (неродноэтическое) хмельный А/С.

Ударение акцентного типа А/С имеют следующие префиксальные и сложные прилагательные.

1) Мотивированные прилагательными акцентного типа А/С: а) с префиксом не-: недолгий, неробкий, нечуткий, неправый, нескорый, нечастный, несытый; б) с префиксом пре-: престранный; в) сложное прилагательное полунищий.

2) Мотивированные прилагательными с колебаниями ударения по акцентным типам А/С и А/С₁: 1) с префиксом не-: нередкий, некрепкий, несмелый, неглупый, невесёлый, не солёный, у двух последних, как и у соответствующих мотивирующих, ударение в кратких формах, за исключением формы ж.р., перемещается на один слог по сравнению, с полной формой: невесел, -о, -ы, невесела; б) с префиксом пре -: прескверный, пречистый; в) с префиксом сверх – сверхтвердый; г) сложные прилагательные полуголый, полупьяный.

3) Мотивированные прилагательными с колебаниями ударения по акцентным типам А/С и А/В : а) с префиксом не – нестарый; б) с префиксом пре -: престарый; в) с префиксом сверх - сверхвысокий.

К акцентному типу В/С – с ударением на флексии во всех полных формах и краткой форме ж.р. при ударении на основе в остальных кратких формах – относятся следующие прилагательные (кроме префиксальных и сложных, о которых см. ниже); а) с односложной основой: живой (жив, жива, живо, живы), кривой, благой, нагой, тугой младой, седой, худой, гнилой, немой, хромой, слепой, сырой, босой; б) с неодносложной основой: дорогой, молодой, холостой, где ударение в кратких формах (за исключением формы ж.р.) на первом слоге основы, например: дорог, дорого, дороги, дорога. Колебания ударения: развитой, развит, развита, развито, -ы В/С и развитый А/С и А/А.

К акцентному типу А/В – с ударением на основе во всех полных формах и на флексии во всех кратких формах – относятся следующие прилагательные (кроме префиксальных и сложных, о которых см. ниже): а) с односложной основой: легкий, лёгок, легка, легко, лёгкий, малый, мал, мала, от мала до велика, куча мала, темный, теплый (краткая форма м.р. тепел); светлый, равный, умный, черный, вольный имеющий возможность сделать что-либо (краткая форма м.р. волен), б) с неодносложной основой: великий – очень большой (но: от мала до велика) и в значении – больше, чем нужно.

Ударение акцентного типа А/В имеют также следующие префиксальные и сложные прилагательные, мотивированные прилагательными этого акцентного типа: а) с префиксом не-: нелегкий (краткая форма м.р. нелегок), нехороший, неравный (краткая форма м.р. неравен), неумный (краткая форма м.р. неумен); б) с префиксом сверх-: сверхтяжелый; в) сложные прилагательные, начинающиеся с полу-: полутяжелый, полутемный (краткая форма м.р. полутемен); г) прилагательное неумудренный с колебаниями ударения: А/А.

К акцентному типу В/В с неподвижным ударением на флексии во всех полных и кратких формах – принадлежат следующие прилагательные (кроме префиксальных и сложных, см. ниже) с односложной основой. Смешной – смешон, смешна, -о, -ы, борзой, чудной (краткая форма м.р. чуден), шалльной, большой (краткая форма м.р. болен). К этому акцентному типу примыкает также прилагательное злой, у которого не различаются неконечное и конечное ударения во всех словоформах (в краткой форме м.р. неслоговое окончание, ср. зол, а в остальных словоформах – неслоговая основа, ср. : злой, злую, зла, злы).

Префиксальные и сложные прилагательные, мотивированные прилагательными акцентного типа В/В, сохраняют ударение мотивирующих прилагательных, например: несмешной (несмешен, несмешна, -о, -ы) В/В и смешной В/В, аналогично пресмешной, полубольной, (полуболен, полубольна, -о, -ы). Сложные при-

лагательные тяжелобольной, мнимобольной, душевнобольной, нервнобольной, труднобольной кратких форм не имеют.

Колебания ударения по акцентным типам А/С и А/СА имеют следующие прилагательные (кроме префиксальных и сложных. См ниже) а) с односложной основой: зыбкий (зыбок, зыбка, зыбко, зыбки), зябкий, плавкий, ковкий, едкий, ходкий, мазкий, скользкий, вязкий, клейкий, стойкий, колкий, ломкий, гонкий, цепкий, терпкий, сыпкий, зоркий, плоский, броский, хваткий, краткий, шаткий, четкий, хрусткий, сивый, алый, дряблый, зрелый, хилый, хриплый, взрослый, трухлый, дробный, плавный, гневный видный- значительный – представительный, модный, сходный, людной, буйный, ценный, чинный, склонный, мирный- бурный, статный, смачный, бурый, хмурый; б) неодносложной основой: великий, жестокий, принятый, приподнятый. Другое колебание ударения: развитый А/С и А/А, но развитой В/С.

Колебания ударения по акцентным типам А/С и А/В имеют также следующие префиксальные прилагательные, мотивированные прилагательными с тем же видом колебания ударения (все с префиксом не-) нехитрый, недалекий, неглубокий, невысокий.

Как показывает рассмотренный материал, все полные префиксальные и сложные прилагательные по характеру ударения делятся на два акцентных типа: А и В. По соотношению неконечного и конечного ударения в полных и кратких формах префиксальных и сложных прилагательных выделяются те же акцентные типы, что и у соответствующих беспрефиксальных и не сложных прилагательных. Основным фактором, предопределяющим ударением префиксальных и сложных прилагательных, является акцентная характеристика мотивирующего прилагательного: однако немаловажную роль играет в словообразовательная структура.

Изложенный материал показывает разнообразие соотношений ударения префиксальных и сложных прилагательных и соответствующих мотивирующих прилагательных. По-видимому, рассмотрение указанных проблем и на материале мотивированных слов других частей речи позволило бы сделать интересные выводы, углубить и расширить наши знания о русском ударении.

Литература

1. Грамматика современного русского языка. – М. 2004 г., с.214.
2. Зализняк А.А. Условное ударение в русском словоизменении – М.1974 г. №1.
3. Зализняк А.А. Фонетика современного русского языка. М. 2001 г. №2
4. Осовски Л. Современное русское побочное ударение в свете словесного ударения.- М. 1970 с. 141-146.

Ключевые слова: ударение префиксальных прилагательных, акцентуационные правила, словоформа с нулевой флексией классификация прилагательных, акцентный подтип, колебания ударения.

Key words: *prefixal adjective, performance üules, zero flexion wordform adjective classification, accent subtype.*

Açar sözlər: *prefiks sifətlərini dinləmək, accenttuation qaydaları, fleksion söz forması, sifət təsnifatı, vurğu alt növü.*

Xülasə

Bu məqalə rus dilinin praktik öyrənilməsinə olan artan marağının səbəbi olan rus dilinin təsvirinin qrammatik cəhətinə aiddir və bu da rus dilinin vurğusunun olan xüsusi çətinlikləridir. Bu məqalədə tədqiqatın məqsədi, qısa forması accentation formaları olan sifətlərdir, ağılı qaydalar aşağıdakı müddəalar əsasında qurulur.

Резюме

В данной статье рассматривается грамматический аспект описания русского ударения в словоизменениях, что вызвано возрастающим интересом к практическому изучению русского языка как в русской, так и в нерусской аудитории, для которой русское ударение представляет особенные трудности.

В данной статье объектом исследования служат все прилагательные, имеющие краткие формы. Акцентуационные правила строятся на основании следующих положений. Ударение может быть или на основе или на флексии.

Summary

This article discusses the grammatical aspect of the description of Russian stress in the words of Changes that is caused by the growing interest in the practical study of the Russian language both in Russian and the world of the Russian audience for which Russian stress presents particular difficulties. These articles are the object of study are all adjectives with short. Action from the rules are built on the basis of the following be either based on flexion.

Рецензент: *к.ф.н., доцент Багирова С.*

TÜRK DİLİNİN LEKSİK-SEMANTİK TƏŞƏKKÜLÜ

Ortaq türk ədəbiyyatı qədim dövrdə Orxan-Yenisey abidələrinin, orta dövrdə isə dörd fundamental, möhtəşəm klassik əsərin üzərində yüksəlir. Bunlar türk və dünya ədəbiyyatının ən nadir incilərindən biri sayılan "Dədə-Qorqud" dastanları, bəşər tarixinin və mədəniyyətinin həcm etibarını ilə ən böyük əsəri olan "Manas" dastanı, böyük türk mütəfəkkiri, şairi və dövlət xadimi Yusif Xas Balasaqunlunun "Qutadqu Bilig" poeması və ilk türk ensiklopedik, dahi dilçi, filoloq, etnoqraf, mədəniyyətşünas Mahmud Kaşğarının "Divanı Lüğət-it-türk" əsəridir.

DLT universal bir əsər kimi bütün qrup, dil və ləhcələrin fəvqündə dayanan, onların arasında heç bir fərq qoymadan təxminən hamsının əhatə edən və özündə cəmləşdirən son dərəcə zəngin xəzinədir.

Divanın ən mühüm özəlliyi onun sadə bir lüğət deyil, izahlı lüğət, daha doğrusu, ilk türk ensiklopediyası olmasıdır. Əsərdə min il bundan əvvəlki türklüyün bütün xüsusiyyətləri - başda dili və ədəbiyyatı olmaqla türkün tarixini, coğrafiyasını, mədəniyyətini, mənəvi-milliyətini, psixologiyasını, dünyagörüşünü, həyat tərzi, adət-ənənələri, ailə qohumluq, qonşuluq və ümumən sosial münasibətləri, geyimi, mətbəxi, oyunları, əyləncəsi - bir sözlə, hər şeyi ideal şəkildə öz əksini tapmışdır.

Divanın digər ən mühüm özəlliyi dünya dilçilik tarixində müqayisəli metodun əsasını qoyması, türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını yaratması və zəngin türk dili ilə müqayisəsini aparmasıdır.

Divan da 40-a yaxın dil və ləhcə üllüstrasiya olunmuşdur.

M.Kaşğari bu kitabı hikmət, atalar sözü, şeir, rəzəz, nəsr kimi ədəbi parçalarla süsləyərək yazmış, türk xalq fəlsəfəsinin və folklorunun parlaq nümunələri olan çoxlu sayda atalar sözləri, bir-birindən gözəl poetik parçalar, mənalı bənd və beytlər, xeyli tarixi və etnoqrafik məlumat vermişdir.

Bu nadir lüğət - ensiklopediya sayəsində qədim yazılı abidələrimizin daha düzgün oxunması və anlaşılması, milli mədəniyyətimizin bir çox mühüm cəhətlərini daha yaxşı öyrənilməsi və qavranılması mümkün olacaqdır.

Bu əsər ərəblərə türk dilini öyrətmək, xilafətdə və bütün dünyada türklərin getdikcə artan siyasi, hərbi üstünlüyünü həm də mədəniyyət sahəsində canlandırmaq məqsədi ilə yazılmışdır.

Bu əsər harada yazılmışdır? Bu suala bir mənalı cavab vermək çətindir. Ehtimal ki, müəllif hələ Türkünstanda ikən müəyyən hazırlıq işləri görmüş, Bağdadda yazıldığına inanırlar.

DLT elm aləminə 1914-cü ildən məlum olmuşdur.

Quruluşuna görə DLT çox mürəkkəb əsərdir. Burada 9 minə yaxın söz verilmişdir. Maddə içində və mətndə rastlanan baş söz və söz birləşmələrinin miqdarı hər nəşrdə fərqlidir. Bu onunla bağlıdır ki, M.Kaşğari çoxmənalı sözləri və omonimləri hər maddə altında verdiyi halda, ayrı-ayrı nasirlər onları parçalayaraq iki, bəzən üç, hətta 4-5 maddə halına salmışdır.

Ərəb dilinin qaydalarına uyğun şəkildə müəllif misal, müzaaf, ortası sükunlu sözlər qrupunu ayrı-ayrı yarımbaşlıqlar altında toplayır, fellərin müzare və məsdərlərini göstərir, yeri gəldikcə geniş və qısa qrammatik izahatlar verir.

Rusiyada DLT ilə bağlı araşdırmalara gəldikdə, burada birincilik türkoq V.V.Bartolda məxsusdur. O, 1921-ci ildə Mahmud Kaşğarının Lüğətinin məzmununu icmalı və ona dair bəzi xülasələr başlığı ilə bəzi qeydlər aparmışdır.

Divanın tədqiqində məşhur tarixçi Əhməd Zəki Vəlidu Toğanın qələmindən çıxan əsərlərini əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilməlidir.

M.Kaşğari və DLT haqqında son məruzələr isə Esin Tərəs və Əmək Üşənməz, o cümlədən bu sətirlərin müəllifi tərəfindən 2007-ci ilin 10-15 sentyabrda Ankarada keçirilən Beynəlxalq Asiya və Şimali Afrika çalışmaları konqresində oxunmuşdur.

DLT orta türk dövrünün şah əsəri, əvvəlki türklüyün ensiklopediyasının aynasıdır. Həmin dövrün digər möhtəşəm əsərlərindən fərqli olaraq "Divan" birbaşa türk dilinə, ədəbiyyata, folklorla, mədəniyyətə, etnoqrafiyaya aiddir.

DLT-nin əsas mətni 1072-74-cü illərdə Türkünstanda yazılmış, 1075-77-ci illərdə illərdə M.Kaşğari onun üzərində Bağdadda tamamlanma və redaktə işləri aparmışdır. Əsər 1915-17-ci illərdə nəşr edilərək türkologiyanın ən böyük və zəngin mərkəzi kimi şöhrət qazanmışdır.

Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti M.Kaşğarının DLT əsəri türkologiya elminin və türklüyün ən parlaq, ən əhəmiyyətli əsəridir.

Türk xalqlarının dili və ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyəti üçün müstəsna əhəmiyyət daşıyan bu abidənin, gec də olsa, milli filologiyamızın dövrüyyəsinə daxil edilməsi elminizin qarşısında yeni-yeni üfüqlər açacaq, elmi türkçülüynün banisi M.Kaşğarının böyüklüyün və onun ölməz əsərini, türk dünyasının ensiklopediyası və türklüyün aynası olan "Divan lüğət-it-türkün" əzəməti onda da yaxşı anlaşılacaqdır.

Türk yazılı abidələri içərisində Qütbün "Xosrov və Şirin" əsəri nəzər diqqəti daha çox cəlb edir. Bu poemada dilin müxtəlif təbəqələrində hər üç dil ailəsinin əlamətlərinə (oğuz, karluq, qıpçaq) müvazi olaraq aparıcı əlamətlərinə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, leksik tərkibdə daha çox qədim oğuz elementləri (qismən də qıpçaq), fonetik və morfoloji quruluşda isə karluq-qıpçaq dil qruplarına xas cəhətlər özünü göstərir.

Qütbün Xosrov və Şirin poemasının əlyazması 24 səhifədən ibarətdir. Cəmi 91 fəsildən ibarət olan bu əsərdə

¹³ Bakı Dövlət Universiteti

4770 beyt vardır. Qütb Nizaminin poemasını bir növ ixtisarla tərcümə etmişdir. Onun poeması Nizaminin əsərindən 2300 beyt azdır.

Ayrı-ayrı türk dilləri qrupları ümumiyyətlə bədii inkişaf yoluna, elə bu məqamda da külli spesifik əlamətlərə malik olduğu kimi, elə bu qrupların özləri də tarixi inkişaf prosesində ayrılmalara məruz qaldığı üçün qrup daxilində fərqlənmələrə malik olur, əvvəlki kökündən tamamilə ayrılrsa da, az-çox, ancaq burada özünü göstərən leksik-fonetik və qrammatik xüsusiyyətlər də kəsb edir. Oğuz qrupu

dillərinə məhz bu cəhətdən baxmaq, inkişaf prosesi ilə əlaqədar müəyyən dövrlərdə özünü göstərən cəhətləri aşkar etmək lazım gəlir.

“Öt-töhfət üt zəkiyyə fel-lügət-it türkiyyə” əsərinin lüğətinin zamanəmizə qədər gəlib çıxan vahid nüsxəsi İstanbulda Bəyazid kitabxanasının Vələddin Əfəndinin şöbəsində saxlanılır.

Əsəri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə XV əsrin abidəsi hesab edilir. Poemanın leksik tərkibin müəyyən etdikdə, arxaik sözlərin çox olması diqqəti cəlb edir. Burada müasir türk dillərinin heç birində müşahidə edilməyən arxaik sözlərə rast gəlmək olur. Məs: Bibi- yazmaq

Bitik- məktub

Ökük- çox

Poemanın dilində müşahidə edilən arxaik sözlərin bir qismin isə bu və ya digər müasir türk dilində seyrək də olsa müşahidə edilir. Məs:

Ağırlamaq- hörmət etmək

Anıl- anmaq, yada salmaq

Bilgə- alim

Yaratıq- yaratmaq

Poema oğuz dialekti əsasında yazılmışdır. Bu fikrə gətirib çıxaran əsas səbəb poemada oğuz elementlərinin qıpçağa nisbətən üstünlük təşkil etməsidir. Bu üstünlük özünü elə leksik vahidlərin müqayisəsində göstərir.

Poemada işlənən ərəb fars mənşəli sözlərin miqdar etibarı ilə həmin dövrdə Qızıl Orda ərazisində yaranan başqa abidələrlə müqayisədə daha çoxdur. Poemada müşahidə edilən ərəb və fars sözlərindən nümunə olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik: abad, Allah, avaz, atəşxana, asayış

“Dastani Əhməd Hərami” türk dillərinin istinad etdiyi abidələrdən biridir.

Dastan sadə, aydın, canlı danışıq dilində o dövrün ədəbi dilinə xas olmayan bir tərzdə ərəb-fars söz və söz birləşmələrindən çox az istifadə edilərək yazılmışdır.

Dastanda işlənmiş ərəb fars mənşəli sözlərin əksəriyyəti işlək olan hamı tərəfindən başa düşülən sözlərdir. Məs:bağ, dastan, dayə, əlvən, pərdə və s.

Dastanda işlənən izafət tərkibli birləşmələrin çoxu paralel şəkildə Azərbaycan söz birləşmələri kimi verilib.

Məs:sərasər- başdan başa, dünü gündüz, gecəsi gündüz-gecə-gündüz

Dastanın Azərbaycan dilində yazılmasını sübut edən tutarlı dəlillər var. Hər şeydən əvvəl, bu özünü “Dastan”ın fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərində özünü göstərir.

Dilin tarixi, ilk növbədə sözxün tarixi ilə bağlıdır. Sözxün kökü, mənşəyi söz köklərində morfonoloji, semantik dəyişmələr mövzusu hər zaman dünya dilçilərinin əsas tədqiqat obyektlərindən olmuşdur.

1878-ci ildə F.de Sössür tərəfindən paralel şəkildə fonoloji sistemdə konsonant reflekslərin öyrənilməsi ilə larinqal nəzəriyyənin əsasını qoyur. F. de Sössür tərəfindən larinqal nəzəriyyə Hind-Avropa dilçiliyində öyrənilməsi sahəsində böyük bir dönüş bir yaratdı. Bu nəzəriyyə XX əsrin ortalarında Hind-Avropa Dillərinin kök morfemlərinin strukturunu, ilkin söz yaradıcılığı məsələlərinə yeni baxışların yaranmasına səbəb olur.

Nəzəri məsələlərdə Hin-Avropa dilçiləri daha çox elmi nəticələr əldə etmişlər.

Hind-Avropa dilçiliyin ilkin söz kökləri ilə bağlı sistemli qanunauyğunluqlar müəyyənləşdirilmişdir.

Türkoloji dilçilikdə təkhecalı söz köklərində variantlılıq müxtəlif səbəblərlə izah olunur. Bu prosesin aqültinativ quruluşunun formalaşmasında qədər olan dördə baş verdiyi güman edilir.

Bir dildə danışılan sözlərin hamısına həmin dilin lügət tərkibi deyilir.

Bir dildə lügət tərkibi nə qədər zəngin və çox cəhətli olarsa dil o nisbətdə zəngin və inkişaf etmiş olar.

Türk dilinin də lügət tərkibi zəngindir. Müasir ədəbi dilimizin lügət tərkibində xalis türkcə və müxtəlif dillərdən alınma leksik vahidlər vardır.

Dilimizin lügət tərkibinin əsasını xalis türkcə leksik vahidlər təşkil etməkdir. Ana, baba, cocuk, kız, kardəş, oğul, kapı, baca, dağ, taş, su, ekmək və s. kimi minlərlə sözlər və işlətdiyimiz bütün fellər türk dilinin özünə məxsus sözlərdir. Bununla bərabər türkcənin lügət tərkibinə başqa dillərdən bir çox sözlər keçmişdir.

Həmin sözlər türkcədə qayınyıb qarışmışdır. Bu hər dilin inkişafında qaçılmaz haldır, çünki dil dar bir inkişaf çərçivəsi içində öz-özünə inkişaf etmir.

Bütün dillər kimi, türk dili lügət tərkibinin əsasında lügət fondu təşkil etməkdədir. Əsas lügət fondu lügət tərkibində xeyli dardır. Bütün sözlərin köklərini, yəni bəsit bir kökdən ibarət olan sözlər təşkil edir.

Dilin lügət tərkibi, daim dəyişmə halındadır. İctimai nizamın dəyişməsi, istehsalın, elm mədəniyyət və texnikanın inkişafı ilə əlaqəli olaraq lügət tərkibindən arxaikləşən sözlər düşməkdə və ona daha çox miqdarda yeni leksik vahidlər əlavə olunmaqdadır.

Türkcənin lügət tərkibi, əsas lügət fondudakı sözlərdən başqa işlətdiyimiz digər bütün sözləri, müxtəlif elm və sahələrlə aid sözləri və terminləri, dialektləri əhatə edir.

Mənaca köhnəlmiş və dildən çıxarılmış sözlərə və ifadələrə arxaizm deyilir. Bu sözlər dilimizdə artıq işlənmiş: effendi, medrese, çırak, bey, polis, vali və s.

Elm və texnikanın inkişafı, siyasi və iqtisadi nizam dəyişiklikləri, cəmiyyətdə təmas vasitəsi olan dildə də bəzi yerli sözlərin işlənməsinin ehtiyacını yaradır, buna yol açır və ya bəzi sözlərin mənasına yeni bir mahiyyət kəsb edir.

Türk dilində bu cür omonimlər çoxdur çay (cay içdim, çaydan keçdim), kaç (kaçmaq feilin əmr forması) şəkildə müxtəlif mənaca bir-birinə yaxın olan sözlərlə sinonim deyilir. Yürək- kalp- gönül

Türkologiya elminin xüsusilə Azərbaycan- türk mənşəli alınmaların axtarış üzə çıxarmaq, onları toplayıb sistemli şəkildə öyrənmək, linqvistik səciyyəsinə müəyyənləşdirmək, etimologiyasını açıqlamaq və s. türkologiya elminin, xüsusilə də Azərbaycan-türk dilçiliyinin əsas və aktual vəzifələrindən biridir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. I Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəfləri: elmi sessiyanın materialları. (Bakı şəhəri, 10 iyun 2016-cı il.) AMEA Folklor institutu- Bakı: Elm və təhsil, 2016
2. Əsgər Ramiz Mahmud Kaşğari və onun "Divan lüğət-it türk" əsəri. Bakı. MBM, 2008.
3. Paşayev Qəzənfər Məhəmmədi. Dilimiz-varlığımız. T.Hacıyev- Bakı: Ozan, 2011
4. Rüstəmov Rüfət Əsrəf. Türk dilinin sintaksisi. Dərslük. R.Ə.Rüstəmov: Bak: Elm və təhsil, 2012

Açar sözlər: türk ədəbiyyatı, dövr, əsər, şeir, universal.

Ключевые слова: турецкая литература, эпоха, произведение, поэт, универсал.

Key words: literature, period, artistic works, poems, universal.

Rezümə

Dahi türk dilçisi və ensiklopedisti M.Kaşğarının "Divani lüğət-it -türk" əsəri türkologiya elminin və türklüyün ən parlaq, ən əhəmiyyətli əsəridir. Bu abidə türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyəti üçün əhəmiyyət daşıyır.

Bir dildə danışılan sözlərin hamısına həmin dilin lüğət tərkibi deyilir.

Bir dildə lüğət tərkibi nə qədər zəngin və çoxçəhətli isə, dildə o nisbətdə zəngin və inkişaf etmiş olur.

Dilimizin lüğət tərkibinin əsasını xalis türk leksik vahidi təşkil edir.

Ana, bala, cocuk, kız, kardeş, oğul, dağ, taş, su və s. kimi sözlər türk dilinin özünə məxsus sözlərdir.

Türkcənin lüğət tərkibinə başqa dillərdən bir çox sözlər keçmişdir.

Резюме

Великий турецкий языковед и энциклопедист М.Кашгари и его произведение «Divani lüğət- it türk» являющиеся турецкоязычным научным произведением. Эта письменность играет важную роль в языке и литературе, культуре турецких этносов. В каждом языке все говорящая слов относится к словарный фонд. Как словарный фонд богатый и многогранный, то тогда язык бывает развитым. Основу словарного фонда нашего языка составляет турецкие слова.

В словарный фонд турецкого языка заимствуется слова из других языков.

Resume

The great encyclopedic of turkology science of turkish linguists and brightest, the most important is the work of others and works of "Divani-lugət it -türk" in M . Kashgari. The vocabulary of the language is all the words speak the same language.

The vocabulary of a language in the language is rich and developed against him, and rich. Vocabulary composition of the azerbaijani language is turkish lexical units of the net.

Turkish dictionary of many foreign words from other languages were included.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

AKTUAL ÜZVLƏNMƏNİN ƏSAS ƏLAMƏTLƏRİ

Tema və rema dilçilər tərəfindəncümlənin aktual üzvlənməsinin vahidləri hesab olunur. Alman dilinə məxsus cümlələrdə onlar məntiqi vurğu, söz sırası, artıqlıq və presodik vasitələrlə öz təzahürünü tapır.

K.Abdullayev qeyd edir ki, məntiqi hökmün quruluşu ilə analogiya cümlənin məna əsasının strukturu qurulur və o, da öz növbəsində aktual üzvlənmə üçün çox əlverişli bir şərait yaradır (1, 95). Nitq səviyyəsində hökmün subyekt faktiki olaraq, sözlənmə ilə, hökmün predikativ isə sözlənmə ilə eynidir. Temasözlənmənin elə bir məxsusi sintaktik fonudur ki, bu fon sözlənmə hissəsinin üzə çıxmasına, qabarmasına xidmət edir. Prinsip etibarilə tema həmişə özündən əvvəlki kontekstdə və dil situasiyasına tuşlanır, onunla əlaqəlidir, ondan doğur. Cümlənin məntiqi qrammatik səviyyəsində onun tematik hissəsi məlum sayılır. K.Abdullayev fikrincə, bu məlumluq həm informasiya ötürənə, həm də informasiyanı qəbul edənə eyni zamanda aid olur. Bu hissə özündən əvvəlki kontekstə tuşlanır və eyni zamanda cümlə ətrafı situasiyastrukturaya çıxır və cümlə daxilində məntiqi baxımdan fərqlənir.

Tema həm danışanın, həm qəbul edənin ümumi bilik bazasıdır. Bu ümumi bilik olmasa, prinsip etibarilə informasiya ötürmək nöqtəy-nəzərindən irəli addım atmaq mümkün olmaz (1, 95). Məhz belə ümumi bilik bir trampil kimi fikrin gələcək inkişafının əsasında durur və onu hazırlayır. Rema isə əksinə, məlumatın əsas nüvəsini və canını təşkil edir. Söyləmədə nə deyildiyinin təmsilçisi olan rema nitq fəaliyyəti zamanı müəyyən dərəcədə aktuallaşmağa, xüsusi olaraq nəzərə çatdırılmağa məruz qalır. Bu cür aktuallaşma müxtəlif dil vasitələri ilə həyata keçir. Qeyd etmək lazımdır ki, cümlədə rema həm prosodik-eksralinqvistik vasitələrin, həm də formal-qrammatik vasitələrin köməyi ilə aktuallaşdırılır, xüsusi nəzərə çarpdırılır (1, 96). Rema cümlədə xüsusi olaraq, adresata ünvanlanmış həmin məlumat hissəsidir ki, onun köməyi ilə müəyyən entropiyanın aradan götürülməsi nəzərdə tutulur (1, 96). Tema və remanın qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı şəkildə uzlaşması, beləliklə, cümlənin məntiqi-semantik qrammatik əsasının möhkəmlənməsini təmin etmiş olur.

K.Abdullayev qeyd edir ki, həm tema, həm də rema öz tərkibində cümlənin daimi sintaktik üzvlərini saxlamırlar, onların tərkibi daimi deyil, həmişə eyni üzvlər ilə dolmur. Tema həmişə mübtədə deyil, rema da həmişə xəbər deyil. Aktual üzvlənmə komponentlərinin qrammatik tərkibinin qeyri-sabitliyi öz növbəsində başqa bir çətinliyi ortaya çıxarır. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, bəzən sadəcə olaraq temanın tərkibini remanın tərkibindən kəskin fərqləndirmək olmaz (1, 96). Bu halı çox vaxt ikinci dərəcəli üzvlər ilə və müxtəlif tərkiblərlə yüklənmiş üslubi cəhətdən mürəkkəbləşmiş cümlələrə aid etmək mümkündür. Üst-üstə tema və rema məlumatın bütün tərkibini əhatə edir. Məlumatı başlarkən adətən, temanı adlandırır, temanı müəyyənləşdirir, sonra yenə də tema ətrafında fırlanırlar. Yenə də tema artıq bu dəfə rema vasitəsilə dəqiqləşdirilir. K.Abdullayev qeyd edir ki, temanın dəqiqləşdirilməsi rema kimi adlandırmaq olar.

E.Hentşel qeyd edir ki, tema-rema bölgüsü cümlənin kommunikativ strukturunu ifadə edir (2, 364). Bu konseptin əsas ideyası ondan ibarətdir ki, dil ifadəsində cümlə üzvlərinin heç də hamısı eyni zamanda informasiya daşıyırlar və cümlənin bəzi hissələri digərlərdən fərqli olaraq daha çox informasiya dəyərində malik olurlar. Cümlənin daha az informasiya hissəsinə malik hissəsi tema, daha çox informasiya dəyərində malik hissəsi isə rema adlanır. Tema və remaya dilçilik ədəbiyyatında fərqli təriflər verilir və onlar terminoloji baxımdan da vahid deyillər (2, 364). Alman dilində tema-rema anlayışları ilə yanaşı xüsusilə *"Topik-Kommentar"* və *"Fokus-Hintergrund"* anlayışları yayılmışdır. Bunlar qismən sinonim kimi, bəzən bir-biri ilə qarşılaşdırma qismində, bəzən isə eyni, ancaq oxşar olmayan konseptin ifadəsi üçün işlənilir.

E.Hentşelin fikrincə, cümlənin hansı hissəsinin daha çox eləcə də daha az informasiya dəyərində malik olması fikrin informasiya strukturunun eşidən və yaxud danışanın perspektivi baxımından nəzərdən keçirilməsindən asılıdır. Dinləyən üçün digər informasiyalar danışan şəxsə fərqli olaraq daha relevantdir (2, 364). V.Molnar K.Bühlerin işarə modelinə istinad edərək üçüncü mümkün təhlil səviyyəsi kimi əşyavi perspektivi fərqləndirir. Fikrin informasiya strukturunun hansı perspektivdən təhlil edilməsindən asılı olaraq, tema və rema aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilə bilər. Dinləyici perspektivindən tema və remanın fərqləndirilməsi bir qayda olaraq köhnə, məlum, ilkin olaraq xatırladılmış və yaxud nəzərdə tutulmuş və əvvəlki fikridən irəli gələn informasiyanın yeni, məlum, xatırladılmayan və məlum olmayan informasiyaya qarşı qoyulmasına uyğun gəlir. Terminoloji olaraq bu qarşılaşdırma qismən *given-new* anlayışı ilə verilir (2, 364). Bu informasiya bölgüsü daha yaxşı şəkildə sual-cavab-cümləri ilə əyanlaşdırılır. Məsələn,

/Wer hat den Kuchen gebacken?/ - /Piroqu kim bişirib//

/Peter (hat den Kuchen gebacken)/ - /Peter (piroqu bişirib)//

E.Hentşel hesab edir ki, cavabda boş buraxılan dinləyici üçün məlum olan informasiya temanı əmələ gətirir. Cavabda məcburi şəkildə verilən və dinləyici üçün yeni olan isə remadır. Tema-rema üzvlənməsinin əsası kimi məlum və məlum olmayan informasiyanın fərqləndirilməsi həqiqətdə problemlidir, çünki yalnız yuxarıda xatırladılmış mətnin özünün və yaxud məlumluğun müəyyənləşməsi üçün çərçivə qismində olan mətn xarici biliyin cəlb edilməsi məlum deyil (2, 365). Buraya həmçinin bu kriteriya əsasında müstəsna olaraq "yeni" informasiyaya malik olan imkan daxil edilməsidir.

Danışan şəxsin perspektivi baxımından xümlənin üzvlənməsi fokus və arxa plan əsasında baş verir. Fokus müəyyənlişməsi üçün cavabdeh olan qrammatik faktorlar kimi cümlənin vurğusu və yaxud söz sırası əsas götürülür (2, 365). Eyni zamanda “yeni” və “köhnə” informasiyanın fərqləndirilməsi kimi pragmatik faktorlar fokus və arxa planın fərqləndirilməsi üçün cavabdehdirlər. Fokuslaşmış elementlər eyni zamanda rema elementləridir.

Əşyavi perspektiv baxımından tema haqqında danışılan, rema isə bu haqda fikir bildirəndir. E.Hentsşel qeyd edir ki, bu səviyyədə informasiya strukturunun ifadəsi üçün həmçinin “topik-komentar” anlayışı da istifadə edilir. Normal halda topik fikrin çıxış nöqtəsini əmələ gətirir və cümlənin əvvəlində durur (2, 365). Tez-tez topik tematik – məlum informasiya və fokuslaşmamış – intonasiya və söz sırası vasitəsilə nəzərə çarpdırılmamış olur, ancaq həmçinin fokuslaşmış və rematopikləri də çıxış edir.

E.Hentsşel qeyd edir ki, göründüyü kimi “tema-remə”, “fokus-arxa fon” və həmçinin “topik-izahat” həmişə olmasa da, tez-tez üst-üstə düşür. Bu səbəbdən dilçilik ədəbiyyatında nisbi şəkildə fərqləndirilmədən “tema” və “rema” elementlərindən danışılır (2, 365).

E.Hentsşel hesab edir ki, mərkəzi, protipik və periferik tema və rema elementləri mövcuddur (8, 366). Cümlədəki protipiktema və protipikrema elementi arasındakı elementlər “transition” və yaxud “rest of rheme” adlandırılır. Belə ki, /*SieschenkteihmvölligüberraschendeineBlume*/ “O, ona təmənilə sürpriz şəkildə bir gül bağışladı” cümləsində /*sie*/ əvəzliyi mərkəzi tema elementi kimi və /*eineBlume*/ isə mərkəzi rema elementi kimi ifadə edilir, bu aradakı elementlər isə soldan sağa artan informasiya dəyəri ilə keçid sahəsi yaradırlar.

E.Hentsşelin fikrincə, tema-remə-bölgüsü müəyyən dil vasitələri ilə korrelyasiya olunur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, informasiya strukturu üçün intonasiya və söz sırası mühüm rol oynayır. İngilis dilində tema normal halda cümlənin əvvəlində işlənir. Alman dili üçün isə ümimilikdə götürüldükdə, tema cümlədə normal halda remadan əvvəl işlənir. Hərçənd ki, bu sıra əksinə də ola bilər, rema ilk mövqedə, şəxsə görə dəyişən feildən əvvəl dayanır və xüsusilə intonasiya vasitəsilə verilir (2, 366). Normal tema-remə-bölgüsündə alman dilində ilk mövqe əksinə olaraq vurğusuz olur. Burada universal prinsip var ki, buna uyğun olaraq cümlə vurğusu remanın üzərinə düşür.

Tema-remə-bölgüsü alman dilində cümlədəki zərflinin və qüvvətləndirici ədatların mövqeyinə təsir göstərir. Bunlar hər ikisi remanın qarşısında durur (2, 366). Məsələn,

/SiehatwohleinePanne (Rhema) gehabt/

/O, yaqın ki, qəzaya düşüb/

/SiehateinePannewohlgehab/

/O, yaqın ki, qəzaya düşüb/

Rema cümlənin şəxsə görə dəyişən feilvəstəsilə ifadə olunduqda, qüvvətləndirici ədat remadan sonra dayana bilir. Məsələn, /*Siemagihwohlnicht*/ “o, onu yaqın ki, xoşlamır” (2, 366). Qüvvətləndirici ədatlar normal halda tema və rema arasında dayandığı üçün, ədatların yeri tema-remə-bölgüsünə nəticəsində müəyyənlişir. Məsələn,

/DieArbeitenwerden wohl in den nächsten Tagen abgeschlossen werden/

/İşlə ryaqın ki, növbəti günlərdə bitəcək/

/Die Arbeiten werden in den nächsten Tagen wohl abgeschlossen werden/

/İşlər növbəti günlərdə yaqın ki, bitəcək/

E.Hentsşel qeyd edir ki, heç də bütün dillərdə tema-remə-bölgüsünü görünən etmək üçün söz sırasından istifadə olunmur. Sintaktik baxımdan tema-remə-bölgüsü onunla əks olunur ki, tema tipik mübtədə vasitəsilə ifadə olunur (2, 367). Əlbəttə ki, bu mütləq hal deyildir və müvafiq vurğu zamanı mübtədə təmənilə cümlənin remasını qura bilər. Məsələn,

/GesternwurdemitteninderStadteinBärgesichtet/

/Dünən şəhərin ortasında bir ayı görüldü/

E.Hentsşel qeyd edir ki, tema yox, rema ifadə edən informasiyaya malik olan cümlələr də vardır. Bu cümlələrdə, xüsusilə də mətn və yaxud abzas yaradan cümlələrdə, mübtədə remanı təşkil edir. Məsələn,

/EswareinmaleineKönigin/

/Bir vaxtlar bir kraliça var idi/

E.Hentsşelin fikrincə, tema və rema həmçinin müxtəlif nitq hissələri də reallaşa bilər və bu ondan asılıdır ki, tema tez-tez artıq xatırladılmış əsaslanır və yaxud cavab situasiyasında mövcud olan haqqında məlumat verir (2, 367). Beləcə tema tez-tez yalnız kontekst nəzərə alınmaqla başa düşülən əvəzlik və xüsusi ad elementləri ilə ifadə olunur.

Tema-remə-bölgüsü danışan şəxsə təkcə cümlələrdə informasiyanı strukturlaşdırmaqda yox, həmçinin tam mətnin informasiya strukturunu təşkil etməkdə kömək edir (2, 367). Mətnlər tema-remə-bölgüsü əsasında təhlil edilərkən, qismən tema-inkişafı kimi dəyərləndirilən mürəkkəb tema-remə-sıralanmaları özünü göstərir. Tez-tez çıxış edən strukturlardan biri əvvəl işlənən cümlənin remasının nəticə budaq cümləsinin teması kimi qəbul edilən strukturdur. E.Hentsşel bunu xətti və yaxud sadə inkişaf adlandırır. (2, 367):

E.Hentsşelə görə, bu sxemdən aydın olur ki, tem-remə-sıralanması cümlə üzrə yayılmış əlaqələri ilə və yaxud artıq xatırladılmış informasiyaların yenidən qəbul edilməsi ilə qurulan mətn koherensiyası üçün əsas yaradır (2, 367).

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Maarif, Bakı, 1999, 281 səh.
2. Hentschel E. Deutsche Grammatik. De Gruyter Lexikon, 2010, 404 S.

Açar sözlər: cümlənin aktual üzvlənməsi, rema,tema, fokus,vurğu

Ключевые слова: актуальное членение предложения, рема, тема, фокус, ударение
Keywords: actual division of the sentence, rheme, theme, focus, emphasis

Основные показания актуального членения

Резюме

Статья посвящена основным показаниям актуального членения. К.Абдуллаев отмечает, что тема и рема не содержат постоянных синтаксических членов предложения, их композиция не является постоянной. Э.Хентшель отмечает, что не все члены предложения в выражении языка несут информацию одновременно, и некоторые части предложения имеют большую информационную ценность, чем другие. Э.Хентшель считает, что информация, не упомянутая в ответе и известная слушателю, создает тему.

hemainindications of theactualdivision

Summary

The article deals with the main indications of the actual division. K.Abdullayev notes that both the theme and the rheme do not keep permanent syntactic members of the sentence, their composition is not permanent. E. Hentschel notes that not all sentence members in the language statement carry information at the same time and some parts of the sentence have more information value than others. E. Hentschel believes that the information that is not mentioned in the answer and which is known to the listener creates the theme.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ŞEİRİNDƏ SİNONİMİK CƏRGƏ

Şeirdə üslubi gözəllik və zənginlik yaradan vasitələrdən biri də sinonimlərdir. Dildə özünəməxsus xüsusiyyətləri daşıyan, bir mənanın fərqli səs cildlərində ifadəsi olan sinonimlər dildə sistem təşkil edərək şair və yazıçıya təfəkküründəki ideya və düşüncələri çoxçalarlı şəkildə oxucuya çatdırmağa kömək edir. Sinonimlər qrammatik kateqoriyalar içərisində spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Digər dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bədii üslubun müxtəlif formalarında sinonimlərdən geniş istifadə edilir. “Sinonim qrammatik vahidlərin (ümumiyyətlə sinonimlərin) əsasını, nüvəsini qeyd etdiyimiz iki cəhət-məna uyğunluğu, məna, yaxud üslubi fərqi olma təşkil edir. Bu cəhətlər bütün vəziyyətlərdə (hətta deyərdik ki, bütün dillərdə) dialektik vəhdətdədir və bunların birinin nəzərə alınmaması ümumiyyətlə sinonimlik anlayışının təhrifinə və ziddiyyətli izah olunmasına səbəb ola bilər”[1, 8]. Nitqin dolğun ifadəsində, fikir və hisslərin mümkün qədər dəqiqliklə nəzərə çatdırılmasında sinonimlərə müraciət olunur. Sinonimlər eyni anlayışın yaxın və bir qədər fərqli mənalarını ifadə edir.

Sinonimlər uzun müddətdir ki, dilçi alimlərin tədqiqat obyektinə çevrilmiş, bu sahədə kifayət qədər araşdırmalar aparılmışdır. Bunlardan Azərbaycan dilçilərindən T.Əfəndiyeva, B.Abdullayev, S.Cəfərov, Avropa dilçilərindən Ş.Balli, D.Layonz, rus dilçilərindən isə V.İ. Koduxov, A.İ. Yefimov, D.N. Şmelyev, N.L. Yevgenyevanın əsərlərində bu məsələ ilə bağlı geniş tədqiqatlara rast gəlinir. Yazılmış tədqiqat əsərlərində dilin digər vahidləri ilə sinonimlər arasında olan oxşar və fərqli cəhətlər şərh olunmuşdur. “Sinonimlər bəzən mənaca bir-birinin eyni olan sözlər kimi səciyyələndirilir. Əslində isə dildə bir-birinin mənaca eyni olan söz yoxdur, iki söz çox nadir hallarda bir-birinə tam ekvivalent ola bilər ki, bu cür sözlər dildə leksik dublet adlanır. Sinonimləri leksik və ya frazeoloji paralelizm adlandırmaq daha düzgün olar, yəni səs tərkibi etibarilə fərqli, mənaca yaxın və ya uyğun”[2, 6].

Əsərin bədii effektivliyini artırmaq, şeir dilini mümkün qədər qüsursuzlaşdırmaq, fikir və hisslərin dəqiq ifadəsini təmin etmək üçün sinonimlərə müraciət olunur. Lakin bədii dildə istifadə olunan sinonimlər danışıq dilindəki sinonimlərdən bir qədər fərqlənir. “Bədii əsərlərdə sinonimlərdən istifadə edilməsi təsvir olunan hər hansı bir əşyanın və hadisələrin rəngli boyalarla verilməsinə, obrazların daxili aləminin açılmasına imkan yaradır, əsərin tonunu qüvvətləndirir, nitqin emosional-ekspressiv çalarının təsirlənməsinə, ifadəlilik dərəcəsinin artmasına yardım edir və eyni zamanda yorucu təkrarlardan uzaq olmasını şərtləndirir”[3, 17]. Belə ki, şair dildəki mövcud sinonimlər halqasından istifadə etməklə yanaşı, eyni zamanda kontekstdən asılı olaraq, məqamına uyğun sözləri həmcins şəkildə işlədərək üslubi sinonimik cərgə yarada bilər. Üslubi sinonimlər qeyri-stabil işlənmə məqamına sahib olsa da, tədricən dildə işləklilik qazanaraq sabitləşmiş sinonim sırası əmələ gətirir.

*Dahiləri belə gördüm
alçaqların, xainlərin
xəbislərin hədəfində
Nöqtə boyda ləkəsi yox,
Şöhrətində, şərəfində*

(Z.Yaqub)

Göründüyü kimi, ədəbi dildə mənfi çalarlı “alçaq”, “xain” və “xəbis” sözləri bir-birinə sinonim kimi işlənməyə də, fərqlilik daşısa da, Z.Yaqub şeir daxilində mənfi insani keyfiyyətlərin ifadəsi üçün üslubi sinonimik cərgə yaratmışdır.

*Pislik elə, yamanlıq tut
Yalan danış, evlər uçur*

(Z.Yaqub, “Mən bilmərəm”)

Misralarda stabil sinonim sözlər şeir daxilində bədii fikrin qüvvətləndirilməsi üçün bir üslub vasitəsinə çevrilmişdir. Əslində sinonimik cərgədəki sözlərin tam eyni məna daşması nisbi xarakter daşıyır. “Sinonim sözlərə məxsus olan bu xüsusiyyət bir daha sübut edir ki, sinonimlər tam mənada bir-birinin əvəzində işlənən sözlər deyildir. Əksinə, sinonim cərgəyə daxil olan hər bir sinonim sözün məna çalarları və üslubi rənginə görə nitqdə istifadə məqamı vardır”[4, 42].

Ümumiyyətlə, linqvopoetikada dilin üslubi xüsusiyyətlərini zənginləşdirən sinonimlər geniş tədqiqata cəlb edilmişdir. Dilçilikdə üslubiyyət məsələlərinin təhlili zamanı bu dil vahidləri müəyyən fikir və ideyaların üslubi cəhətdən məqsədyönlü ifadəsinə imkan yaradan vasitə kimi qəbul edilir. Dildə texniki aydınlıq yaradan sinonimlər həm nitqdə, həm də müəyyən bir mətnə eyni sözlərin təkrarına yol verməklə əsərin dilinin bəsitləşməsinin qarşısını alır. “Dilin lüğət tərkibinin zənginliyi üçün, xüsusən, üslubi müxtəlifliyi üçün, sinonimlərin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki bunların vasitəsilə fikrin səlisliyi, incəliyi və doğruluğu təmin olunur”[5, 13]. Belə ki, eyni anlayışı müxtəlif üslubi boyalar və çalarlarla ifadə edən sinonimlər məqam və şəraitə uyğun seçilərək fikrin sözlərdə təkrarının qarşısını alır. Sinonimlər üslubi rəngyaratma baxımından zəngin xəzinə olmaqla, müxtəlif dil mənbələrini özündə ehtiva edir. Belə ki, sinonimik cərgəni təşkil edən dil vahidləri həm milli, həm də alınma olur. Ə.Dəmirçizadə yazır:

“Müasir Azərbaycan dili sinonimlərlə zəngin olan dillərdən biridir və onun lüğət tərkibindəki müxtəlif növ sinonim sözlər birdən-birə törəmədiyini kimi, bir mənbədən də deyildir. Bu sinonimlər Azərbaycan dili lüğət tərkibində müxtəlif

¹⁵ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Türk dilləri şöbəsi, fil.ü. f.d. gunel-mirze@rambler.ru

səbəblərlə və xüsusən, üslubi ehtiyaclarla əlaqədar olaraq cürbəcür yollarla və ayrı-ayrı mənbələrdən əsrlər boyu toplanmış sözlərdir”[6, 123].

*Aldanmışam sərvətinə dünyanın,
Ömrüm-günüm yalan mənim, puç mənim
Nahaq yerə yaxasından yapışdım,
Təqsir mənim, günah mənim, suç mənim.*

(Z.Yaqub, “Suç mənim”, s.177)

Bu misralarda ərəb, fars və türk mənşəli sözlər sinonim cərgə yaratmışdır. *yalan* və *puç* sözləri dolaylı sinonimlərdir. Əslində, puçluq yalanın mahiyyətidir.

Əldə etdiyimiz faktiki materiallar sinonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa imkan verir:

1. İnsan həyatı ilə bağlı olanlar. Məsələn:

*Mənim şair olmağa gücüm çatmır,
Öldür məni, **ölməyə** gücüm çatmır,
Gücüm çatmır bu **dünyadan getməyə***

(R.Rövşən, “Bir az uzun çəkdi ömrüm deyəsən”, s.21)

*Gözlərimi çevirdim astar üzünə,
Ürəyimi gördüm, **içimi** gördüm.*

(R. Rövşən, “Astar üzünə”, s.22)

*Oaçarsan yanından adamların da,
Çəkilsən **tənhaliyə**, **təkliyə***

(R.Rövşən, “Addım”, s.25)

Müasir poeziyada obrazlılıq yaratmaq məqsədilə sinonimlər cərgəsindən də istifadə olunmuşdur.

*Üstümə yüyürdü
Qanunlar, **yasalar!***

(R.Məcic, “Xilaskarım”, s.11)

*Qapalı olanlar!
“No smokinq”-lər,
“Ne kuritlər”-lər,
“içeləmər”-lər,
“çəkmək olmazlar”-lar!*

(R.Məcic, “Xilaskarım”, s.12)

Burada artıq çoxdan milliləşmiş ərəb mənşəli *qanun* sözü ilə türk dilindən alınmış *yasa* sözünü yanaşı işlətməklə şair sinonimik cərgə yaratmışdır. Daha sonra isə “*siqaret çəkmək olmaz*” sözünün müxtəlif dillərdəki qarşılığını verməklə sinonimlik yaratmışdır.

2. Qohumluq əlaqəsi bildirənlər. Məsələn:

***Qohumdan**, **qardaşdan**, **özgədən** küsüb,
Baxtından, özündən, güzgüdən küsüb
Çoxu ağlamağa **bəhanə** gəzir*

(R.Rövşən, “Bir az uzun çəkdi ömrüm deyəsən”, s.20)

***Qardaşım**, **atam balası**,
Gücüm çatmır, bu **dünyadan getməyə***

(R.Rövşən, “Bir az uzun çəkdi ömrüm deyəsən”, s.21)

3. Məişət əşyaları ilə bağlı olanlar:

*Ağlama, Bənövşə nənə,
Axı nə var ağlamalı?
Sovqat yolla beş nənənə,
Düyünçəli, **bağlamalı***

(R.Rövşən, “Ağlama Bənövşə nənə”, s.39)

Onu da qeyd edək ki, əldə edilən faktiki materiallar arasında dialektlərdə də işlənən sinonimlərə təsadüf etdik:

*Bu dünya Dərbənd qalası,
Nə **yolu**, nə **yolağası**...*

(R.Rövşən, “Bir az uzun çəkdi ömrüm deyəsən”, s.21)

“Yolağası” sözünün bir digər variantı da “yolağadır.” Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “yolaq, yolağa *is.məh.* Çəpərdə, hörgüdə basıq və ya uçuq yer; çəpəri, hörgünü basmaqla açılan yol. *Yolaqdan gələn hənirtiyə qarşı onlar...yərbəyer qalxdılar və həyat qapısına tərəf atıldılar. S.Rəhimov.*”[7, 610].

Bədii üslub nümunələrində sinonimik cərgədə işlənən arxaikləşmiş sözlərə rast gəlinə də, bunların arxaikləşdiyini hiss etmək olmur. Sinonimik cərgədəki *yolağası* sözü arxaikləşmiş olsa da, bu bədii nümunədə onunla sinonimlik təşkil edən *yolu* sözü həmin sözün tam başa düşülməsinə imkan yaratmışdır.

Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, müstəqillik illərində yazılan Azərbaycan şeirində sinonimik cərgədə işlənən sinonimlər mənşə baxımından rəngarəngliyinə görə seçilir və bədii əsərin bədiiyini artırır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Məmmədov İ. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1985, 87 s.
2. Bəşirov K. Azərbaycan dilində sinonim qoşa sözlər lüğəti. (dərs vəsaiti) Bakı, Elm və təhsil, 2012, 180 s.
3. Xəliloğlu F., İ.Hacıyeva. Nitqdə ifadəlilik yaradan vasitələrin öyrədilməsi. Bakı, Müəllim, 2012, 28 s.
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2011, 352 s.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, Maarif, 1973, 357 s.
6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azər tədris nəşr, 1962, 268 s.
7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. , IV cild, Bakı, Şərqlər-Qərblər, 2006, 712 s.

Bədii ədəbiyyat

1. Yaqub Z. Mənə ümid kimi bax. Bakı, Şərqlər-Qərblər nəşriyyatı evi, 2014, 416 s.
2. Yaqub Z. Bir əli torpaqda, bir əli haqda. Bakı. Azərbaycan nəşriyyatı, 1997, 488 s.
3. Rövşən R. Nəfəs. Kitablara kitabı (şeir, nəsr, esse) Bakı, Qanun, 2006, 760 s.
4. Məcid R. Çiyələk qadın. Bakı, Yazıçı nəşriyyatı, 2014, 114 s.

Açar sözlər: şeir, sinonim, Azərbaycan, müstəqillik, dövr, bədii üslub

Ключевые слова: поэзия, синоним, Азербайджан, независимость, период, художественный стиль

Key words: poetry, synonym, Azerbaijan, independence, period, literary style

Xülasə

Məqalədə Müstəqillik dövrü Azərbaycan şeirində işlənən sinonimik cərgədən istifadə olunmuşdur. Hər sinonimik cərgədə bir neçə sinonim söz olur.

Şeirdə üslubi gözəllik və zənginlik yaradan vasitələrdən biri də sinonimlərdir. Sinonimlər qrammatik kateqoriyalar içərisində spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Sinonimik cərgədən bədii üslubun müxtəlif formalarında geniş istifadə olunur. Bədii dildə istifadə olunan sinonimlər danışmaq dilindəki sinonimlərdən fərqlənir.

Резюме

В статье используется синонимический ряд азербайджанской поэзии эпохи Независимости. Каждый синонимический ряд состоит из нескольких синонимов.

Один из способов создания красоты и богатства стиля в поэзии являются синонимы. Среди грамматических категорий они отличаются своими специфическими особенностями. Синонимический ряд широко используется в разных формах художественного стиля. Синонимы, используемые в художественной речи, отличаются от синонимов разговорной речи.

Summary

A synonymic row of Azerbaijani poetry in Independence epoch is used in the article. There are several synonymic words in each synonymic row. One of the ways to create a beauty and richness of style in poetry are synonyms. Synonyms are differentiated by their specific features in grammatical categories. We use synonymic row in different forms of literary style. Synonyms used in literary language differ from synonyms used in speaking.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

RİTORİKA VƏ KOQNİTİV STİLİSTİKA

Oısa ifadə etsək, ritorika təsirli danışma və yazma qabiliyyətidir. Yunan mənşəli bu söz qədim dövrlərdə məhkəmə debatlarında qarşı tərəfi inandırmaq bacarığı idi. Sonralar Yunanistanın paytaxtı Afinada demokratiya inkişaf etdikcə ritorika, xüsusən, siyasət sahəsində, ictimai natiqlik sənəti ilə assosiasiya olunmağa başladı. Aristotelə görə, inandırma üç növ müraciətlə təzahür edir: ağıla müraciət (logos); emosiyalara (pathos) müraciət və danışanın xarakterinə inandırıcı müraciət. Bu üç növ müraciət inandırma məqsədlərini reallaşdırmaq üçün birlikdə mövcuddur (1, s.157).

R ritorika ingilis və Avropa ədəbiyyatının onuncu əsrdən iyirmi birinci əsrə qədər təkamül prosesi keçmiş mədəni kontekstinin vacib komponentini təşkil edir. V.Katinin təbirincə desək, müasir dövrdə ritorika siyasət, hüquq, liturqiya, reklam, ədəbiyyat və digər sahələri ağısuna almışdır. ABS prezidenti Barak Obamanın sayəsində ritorika ictimai natiqlik sənətində mərkəzi rolunu bərpa etmişdir (2, s. 369). B. A La Oiyom Barak Obamanın üslub perspektivlərindən bəhs edən məqaləsində B. Obamanın ritorik uğurlarının üslubi cəhətdən çox maraqlı olduğunu qeyd edir. Belə ki, o, "emosional olduğu qədər də məntiqlidir. Obamanın üslubunu təhlil etmək üçün onun tərəfindən amerikan liberal ənənəsini necə mənimsəməyin mümkün olduğunu tədqiq edən daxili, intertekstual perspektivləri, eyni zamanda Obamanın ekspressiv üslubunu siyasi sahədə artan professionalaşmaya qarşı qoyan xarici, sosiolinqvistik perspektivi əlaqələndirmək lazımdır" (3, s.91).

Oeyd etmək lazımdır ki, İntibah dövründə başqa dillərlə müqayisədə ingilis dilində ritorikaya dair az əsərlər mövcud idi. Ciddi tədqiqatlar latın dilində aparılırdı. Müasir tədqiqatların çoxu isə ingilis xalq ritorikası ilə məhdudlaşır. Məsələn, 1660-cı ilə qədər Kvintilianın iyirmi veydi Paris nəşri, on bir Cenevrə nəşri və yalnız bir ingilis nəşri var idi. Elə həmin dövrdə Siseronun ritorikaya dair mükəmməl əsərləri Venesiyada otuz dörd dəfə, İngiltərədə isə cəmi dörd dəfə nəşr olunmuşdur (4, s.55).

Dekonstruksionistlər iddia edirlər ki, bütün elmlər dil bəlağətliliyindən az və ya çox dərəcədə bəhrələnirlər. Koqnitiv linqvistlər ritorikanın təfəkkür proseslərinə nüfuz etdiyini sübut etməyə çalışırlar. R ritorika qrammatikanın və dialektikanın digər "kommunikativ" vərdisləri ilə sıx bağlı olan veydi humanitar elmdən biri kimi Avropanın təhsil proqramında əsas fənlərdən biri kimi tədris olunur. O, gələcək vəzifəçilərin gözəl əsərlər yaratmaları üçün dəyərli təlimdir. Bu gün nəzəriyyəçilər arasında " ritorika" termininin bəzi konnotasiyalarda əks olunan problemlərindən biri ritorun, yaxud oratorun səmimiyyəti ilə əlaqədardır. Hələ Sokrat zamanında ritorika mümkün manipulyasiyalarına və həqiqəti acıqlamaq əvəzinə gizlətdiyinə görə "valanlar anası" kimi qınanmışdır. R ritorikanın təfəkkür süniliyi və "pis üslub"la assosiasiyası o vaxtdan mövcud olmuşdur. Semiotika, stilistika və praqmatika kimi fənlərin inkisafı ilə ənənəvi ritorikaya maraq bir qədər artmış, ritorikanın yeni sahələri meydana gəlmişdir. İ.A.Ricardsın ədəbi tənqiddə keçmişlə indinin arasında körpü varan əsərləri ritorikanın fəlsəfəsinə maraq yaratmışdır. Hazırda kompozisiya vərdislərini aşlayan dərslilər ritorik ənənəni davam etdirir. ABS-da bunu bəzən müasir ritorika da adlandırırlar (2, 369).

R ritorika forma və məzmun arasındakı ikitərəfli dialektika üzərində qurulmuşdur. Stilistika üslubları, adətən, sinxronik aspektdə arasdırır, ritorika dilə sabit bir fenomen kimi vanasır. İstər ritorika, istərsə də stilistika informasiya səviyyəsinə və estetik səviyyəyə malikdir. H.Suhami nitq fiqurlarından bəhs edən elm sahəsini ritorika adlandırır (5, s.11). Göründüyü kimi, ritorika ilə stilistika bir-biri ilə sıx bağlıdır. Hətta bəzi müəlliflərin fikrincə, ritorika lap qədim dövrlərdə malik olduğu praktik əhəmiyyətini nisbətən itirmişdir. Yəni müasir dövrdə siyasətçilərin, natiqlərin, hüquqşünasların, vəzirlərin hazırlanmasında ritorikadan Qədim Romada olduğu qədər geniş istifadə olunmur. Artıq ritorika ilk vaxtlarda Protaqorun etdiyi kimi pisi yaxşı göstərmək üçün sofistlik metodlardan istifadə edən stilistik nəzəriyyəyə güzəştə getmişdir. İ.Kant "Saf idrakın tənqidi" əsərində ritorikanı (ars oratoria) cildə girib xoş sözlər söyləməklə insan idrakını aydın mühakimə yürütməkdən məhrum edən aldatma sənəti kimi pisləyirdi. Kant ritorikanı "inandırma mexanizmi" adlandırırdı (6, s.8, 10).

Sosial semiotika və funksional linqvistika üzərində qurulan vizual ritorika nəzəriyyəsi (7, s. 4) əslində koqnitiv stilistikanın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində müəyyən rol oynaya bilər.

R ritorikanın koqnitiv stilistika ilə əlaqəsinin araşdırılması məqalənin əsas məqsədi olduğundan, əvvəlcə koqnitiv linqvistika haqqında qısa məlumat verməyi zəruri hesab edirik. Bu gün koqnitiv linqvistika, demək olar ki, dilçiliyin ana xəttinə çevrilib.

Beləliklə, koqnitiv linqvistika XX əsrin sonundan başlayaraq yeni stimulverici elm sahəsinə çevrilmişdir. Bu istiqamət həmçinin bəlağət, üslubiyyat, praqmatika, narratologiya, semiotika və digər elm sahələri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elə koqnitiv linqvistikanın özünün mənsəvi antropologiya, psixologiya, semantika, praqmatika və süni intellektə gedib çıxır. Daha geniş mənada, koqnitiv linqvistika nəzəri yolla qavrama və təsnifatlandırmaya görə koqnisivanın prinsiplərini aydınlaşdırmağa çalışır. Bu zaman ağıl necə işləməsi diqqətdə olur və ənənəvi binar oppozisiya neytrallasır. Məsələn, qrammatika leksikaya, sintaksis mənaya, semantika praqmatik mənaya qarşı olur. Bununla vanası, bütün insanlığın ağılının eyni şəkildə işlədiyini qəbul edilir.

Artıq XX əsrin 90-cı illərində koqnitiv üslubla, xüsusilə metafora ilə bağlı koqnitiv poetika, yaxud stilistika və yaxud bəlağət meydana çıxmışdır. Koqnitiv linqvistika kimi bu, daha çox koqnisasiya və dildə konvensional

¹⁶AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik, İnstitutunun dissertantı, zuleyxa@mail.ru

metaforaların rolu və bir qayda olaraq, təfəkkür və nitqdə, habelə Corc Lakof, Mark Törner və Mark Consonun əsərini təqib edən ədəbiyyatdakı obrazlıqla əlaqədardır (2, s.64).

F. Veysəlli M.Svansa istinadən koqnitiv linqvistikanın mahiyyətini və hüsdudlarını belə təyin edir: “İnsanın davranışı mental strukturların və prosedurların mürəkkəb sistemlə müəyyənləşir ki, bu da spesifik və ümumi prinsiplərə əsaslanan bir neçə yarım sistemə bölünür; dil fəaliyyəti neyrobioloji baxımdan insan beyнинin struktur və funksional qanunauyğunluqlarında təsbit olunur; dil koqnitiv sistem olaraq mücərrəd, beyində fizioloji bazisdən yuxarı səviyyədə mental fenomen kimi xüsusi qaydalar şəklində təsvir oluna bilər; koqnitiv dilçilik nə fiziki, nə də son dərəcə dəqiq funksional istiqamətli elm kimi müəyyənləşə bilməz, olsa-olsa, o, hər iki tədqiqat aspektinin perspektivlərini birləşdirir ki, bununla da dilin neyropsixoloji reallığına uyğun gəlir; koqnitiv dilçilik mental yanaşmadır, çünki bu yanaşmada dilin mental xarakteri vurğulanır və o (dil) koqnisivanın tərkib hissəsi kimi təsvir olunur; dil sözləmləri və ifadələri insanın koqnitiv fəallığının və fəaliyyətinin izləri kimi şərh olunur. Koqnitiv dilçilik bu izlərdən koqnitiv dil sisteminin xüsusiyyətlərini bərpa edir; koqnitiv dilçilik öz nəzəriyyəsinə işləyib hazırlayarkən başqa elmlərin materiallarından istifadə etdiyi üçün elmlərarası mahiyyət daşıyır, o həm introspektiv, həm də empirik-eksperimental üsullardan istifadə edir” (8, s. 29)

Koqnitiv linqvistikanın əsasını konseptual metafora nəzəriyyəsi təşkil edir. C.Lakof və M.Conson 1980-ci ildə özlərinin “Yaşadığımız metaforalar” əsərini yazaraq koqnitiv linqvistikanın başlıca müddəalarını şərh etmişlər. Onlar sübut edirdilər ki, metaforik impuls insanın təfəkkür prosesinin əsası olub ideyaların və bir çox fundamental konseptlərin yaranmasına stimül verir. Əslində, bu fikir Frensis Bekon, Cambattista Viko, Fridrix Nitsse və digərləri kimi müxtəlif filosof və yazıçılar tərəfindən bir neçə əsr əvvəl sübut olunmuşdur. C. Lakof və M. Conson koqnitiv metafora nəzəriyyəsinə təklif edirdi. Bu nəzəriyyə konvensioanal metaforaları fundamental və sxemləşdirilmiş real fiziki təcrübələrin külliyatı əsasında qruplaşdırmağa çalışırdı.

Müasir üslubiyyat öz təhlil üsul və metodlarını daim yeniləşdirir və zənginləşdirir. Bu inkişaf üslubiyyatda “koqnitiv dönüş” kimi tanınmağa başlamışdır və onun müfəssəl məntiqi əsası bu vəhdətin təməlini təşkil edir (9, s.38).

Stilistikanın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi linqvistik tədqiqatlarla sıx bağlı olmuşdur. Belə ki, stilistikanın təşəkkülü yeni linqvistikanın meydana gəlməsi ilə bir vaxta təsadüf edir. Bu elm sahəsi dilçiliyin bəzi texniki imkanlarını mənimsənmişdir (10, s.187).

Keçən əsrin son onilliyində üslubiyyatçılar oxucunun mətni oxuyarkən istifadə etdiyi koqnitiv strukturları daha sistemli şəkildə tədqiq edərək stilistikada müəyyən korrektələr etməyə başladılar. Bu zaman onlar koqnitiv linqvistikanın və süni intellektin nailiyyətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə faydalandılar və tədqiqat metodunda bu yeni aksent koqnitiv stilistika, yaxud koqnitiv poetikanın meydana gəlməsini sərtləndirirdi. Koqnitiv stilistikanın mövcud metodları sıxışdırmaqdan daha çox tamamlanmasına baxmayaraq, o, insan idrakı və oxu prosesi arasında açıq-askar əlaqə varadan modellərə qarşı mətn modelləri və kompozisivalarının verini dəvəsdirmək məqsədi güdürdü. Təhlil obyektinə - ədəbiyyat koqnitiv dönüşə növbəti bir stimül oldu. Stilistikaya dair əksər əsərlərdə belə bir fikir mövcuddur ki, "ədəbi dil" deyilən bir şey yoxdur. Bu fikir bir çox polemikalara yol açmışdır. Çünki o, stilistika ilə ədəbi tənqid arasında birbaşa ziddiyyətin yaranmasına səbəb olur. Buradan belə çıxır ki, "ədəbiyyatın dili" adı istifadəçilər üçün əlverişlidir. Yazı ilə müqavimətdə daha çox oxu üzərində dayanmış koqnitiv stilistlər ədəbiyyatın, oxu üsulu kimi vəziyyətdən daha yaxşı konseptuallasdığını təsdiq edərək öz əsərlərində məhz bu problemi qabardılar. Bundan başqa, oxumağın bu üsulunun tam öyrənilməsi stilistik analizin mövcud modellərini diqqətlə nəzərdən keçirməyi tələb edir (9, s.39).

XX əsrin başlanğıcında gestalt mərkəzli ədəbi tədqiqatlar forma və məzmunu bir-birilə sıx vəhdətdə nəzərdən keçirməyə başlayır. Üslub ədəbi mətnə yad deyil, əksinə, onun müxtəlif funksional ölçüləri hər bir işin xarakterini formalaşdırır. Kod mərkəzli üslub nəzəriyyələri spesifik stilistik effektləri xüsusi linqvistik elementlərlə təsvir edir. Keçən əsrin birinci yarısında ədəbiyyatşünaslıqda inkişaf edən stilistikaya yanaşmalar üstünlük təşkil edirdisə, əsrin ikinci yarısında linqvistik stilistika daha sürətli inkişaf yoluna qədəm qoyur. Bu zaman makro-stilistikailə mikrostilistika bir-birindən fərqləndirilir. Bir çox ölkələrdə stilistika strukturalizmin kəskin təsiri altında olmuşdur. Praqmatik stilistika təsir vasitəsi kimi dil anlayışından başlayır. Praqmatik stilistika Lüdviq Vitqenşteynin nəzəri baxışlarına və nitq aktı nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, mətn və diskurs dilçiliyi ilə sıx əməkdaşlıqda ədəbi və qeyri-ədəbi mətnlərin nəzəri və təcrübə tədqiqatlarını əhatə edərək stilistikaya dominant yanaşmanı əks etdirir (11, s.165).

Ritorika ilə stilistika, xüsusilə koqnitiv stilistika arasındakı əlaqələrin incə məqamları XXI əsr tədqiqatçıların diqqətini cəlb edir və bu istiqamətdə araşdırmalara zəruri ehtiyac duyulur. Ritorika ilə stilistika arasında sıx əlaqə mövcuddur. Bəzən stilistikanı bələğətin varisi də adlandırırlar. Eyni zamanda bu iki elmsahəsini bir-birindən fərqləndirənlər də az deyildir. Ritorika daha çox nitqin xüsusi növü olan ədəbi ifadə ilə, stilistika isə nitqin bütün növləri ilə əlaqədardır. Belə demək mümkünsə, ritorik araşdırmalar ədəbi mətnlər çərçivəsində ritorik formaları öyrənir. Müasir stilistika isə nitqin müxtəlif növlərini, üslubları və s. tədqiq edir. Koqnitiv stilistika daha üst mövqedə dayanır. Bu zaman o, koqnitiv linqvistikaya yaxınlaşmaqla ritorika ilə yanaşı, linqvistik deviasivaları da ağışuna alır. Ritorika koqnitiv linqvistikaya gedən yolun üzərində mühüm körpüdür. Ritorika daha çox intellektual məqsədlərə yönəldiyindən koqnisiva ilə sıx bağlıdır. Stilistika ümumi dilçiliyin dilə canlı və dinamik varlıq kimi baxan ən ciddi sahəsi hesab olunur. Koqnisiva ritorika ilə stilistika arasındakı əlaqələri idrak müstəvisinə çıxarır.

Ədəbiyyat:

1. Pearce M. The Routledge Dictionary of English Language Studies. Routledge, 2012, 224 p.

2. Katie W. A Dictionary of Stylistics. Routledge, 2014. 496 pages, s.64-65
3. A La Guillaume L. B. Horizons stylistiques de Barack Obama /Études de StylistiqueAnglaise. À l'horizon 2010. ESA N° 1 (BSSA N° 34), 203 p., p. 91-105
4. ShugerD. Sacred Rhetoric: The Christian Grand Style in the English Renaissance. Princeton University Press, 2014, 302 p.
5. Suhamy H. Les figures de style. Paris: DépôtLégale, 13e édition, 2016, 129 p.
6. Plett H. Literarv Rhetoric: Concepts—Structures—Analyses.Leiden • Boston. 2010. 332 p.
7. Acheson K. Visual Rhetoric and Early Modern English Literature. Ashgate Publishing, Ltd., 2013, 174 p.
8. Veysəlli F. Kognitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı: Mütərcim. 2015.
9. Simpson P. Stylistics: A Resource Book for Students. *StudiaPhilologica*. VII. Psychology Press, 2004, 247 p.
10. Fowler R. A Dictionary of Modern Critical Terms. Routledge and Kegan Paul Ltd. London and New-York. 1987. 262 p.
11. Ulrich P. Stilistik der deutschsprachigen Ländervom Beginn des 20. Jahrhundertsbiszur Gegenwart // Rhetorik und Stilistik / Rhetoric and Stylistics by Ulla Fix, Andreas Gardt, Joachim Knappe. Walter de Gruyter, 2008, 1154 p., p.165-179

Açar sözlər: yalanlar anası, ritorika, stilistika, koqnisiya, deviasiya

Key words: mother of lies, rhetoric, stylistics, cognition, deviation

Ключевые слова: мать лжи, ritorika, stilistika, koqniция, deviasия

Риторика и когнитивная стилстика в английском языке

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию взаимоотношений риторики и когнитивной стилстики в английском языке. Автор отмечает, что сложные аспекты риторики и стилстики, особенно когнитивной стилстики, привлекают внимание исследователей 21-го века и нуждаются в исследованиях в этом направлении. Существует тесная связь между риторикой и стилстикой. Иногда стилстиков называют преемниками. В то же время некоторые ученые различают эти две отрасли науки. Риторика - это более особый литературный стиль, а стилстика связана со всеми типами речи. Если это возможно, риторические исследования изучают риторические формы в литературных текстах. Современная стилстика - это сочетание разных типов речи, стилей и так далее. Когнитивные стилсты полагаются на более высокую позицию. В то же время она приближается к когнитивной лингвистике, наряду с риторикой и лингвистическими девиациями. Риторика является важным мостом на пути к когнитивной лингвистике и тесно связана с риторическим познанием, потому что она больше фокусируется на интеллектуальных целях. Стилстика считается наиболее серьезной областью общего языкознания, которая выглядит как живая и динамичная сущность. А познание приводит к ясности отношений между риторикой и стилстикой.

English rhetoric and cognitive stylistics

SUMMARY

The article is devoted to the study of the relationship of rhetoric and cognitive stylistics in the English language. The author notes that the complex aspects of rhetoric and stylistics, especially cognitive stylistics, attract the attention of researchers of the 21st century and need research in this direction. There is a close relationship between rhetoric and style. Sometimes stylists are called successors. At the same time, some scientists distinguish these two branches of science. Rhetoric is a more special literary style, and stylistics is associated with all types of speech. If possible, rhetorical studies study rhetorical forms in literary texts. Modern stylistics is a combination of different types of speech, styles, and so on. Cognitive stylists rely on a higher position. At the same time, it is approaching cognitive linguistics, along with rhetoric and linguistic deviations. Rhetoric is an important bridge on the path to cognitive linguistics and is closely associated with rhetorical knowledge, because it focuses more on intellectual goals. Stylistics is considered the most serious area of general linguistics, which looks like a living and dynamic entity. Then, cognition leads to clarity in the relationship between rhetoric and style.

Rəyçi: professor Oruc Musayev

YUSİF SEYİDOV VƏ SÖZ SƏNƏTKARLIĞI

Yusif Mir Əhməd oğlu Seyidov, XX əsr Azərbaycan dilçilik elmi və mədəniyyətinin inkişafında səmərəli xidmətlər göstərən M.A.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, H.Mirzəzadə kimi klassik-ustad dilçi alimlərin yaradıcı ənənələrini xüsusi həvəslə davam və inkişaf etdirən, A.Axundov, M.Adilov, T.Hacıyev kimi yeni yaradıcı alimlər nəslinə mənsub olan əbədiyaşar ziyalı, vətəndaş dilçi alimlərdən idi. Müqəddəs “Qurani-Kərim”in, N.Gəncəvi kimi dahi ustadların dediyi: “Alimdir gözümdə ən uca olan, qüvvət elmdədir, başqa cür heç kəs, heç kimə üstünlük göstərə bilməz” qüdrətində olan yeni nəslin ustad söz sənətkarlarından olan Yusif Seyidov bu gün də, Azərbaycan dilçilik elmində öz alimlik qüruru ilə yad edilir.

Onun elmi fəaliyyəti, yaradıcı xidmətləri, dilçilik elminin inkişafı sahəsində göstərdiyi fədakarlığı çoxsaylı elmi yaradıcılığında, qiymətli əsərlərində çox aydın görünməkdədir. Ədəbiyyat və dilçilik elmi tarixindən də məlumdur ki, söz – söz yaradıcılığı, söz sənətkarlığı həm elmi-nəzəri, həm də bədii ədəbiyyatın əsas mövzularından, müstəqil amillərindən olmuşdur. Bu haqda çoxsaylı bədii və elmi nümunələr mövcuddur; “Sözün sirri”, “Söz tarixinin yuvası”, “Biz sözü seçdik”, “Söz aləminə səyahət” və s. kimi dəyərli elmi-nəzəri əsərlər yazılmışdır. Böyük alim Yusif Seyidov da alimlik ömrünün qüdrətli yaradıcılıq fəaliyyətinin çox hissəsini sözün tədqiqinə həsr etmişdir. O, söz haqqında yazılmışlardan fərqli olaraq sözün obrazını – portretini yaratmış, onu insan amilinin əsas vahidi müsbət ideal faktı olduğunu sübut etmişdir. Bütün bədii-elmi fəaliyyətlərinin mədəniyyətlə bağlı olan elmi yaradıcılıq sahələrinin sözdən keçdiyini təsdiq edə bilmişdir.

Y.Seyidov sinkretik yaradıcılığa malik alim idi. Ədəbiyyatı, klassik və müasir sənətkarları, tarixi yaxşı bilirdi. O, qüdrətli söz xiridarı olmaqla yanaşı həm də mahir söz ustası idi. Yaradıcılığına bələd olanlar təsdiq edirlər ki, “Bir inci saflığı” olan suyun – sözün qadrini o, dərinlən bilirdi. Yazdığı elmi-nəzəri məqalələrdə, monoqrafiyalarda nəinki sözə ehtiyatla yanaşır, həm də onu qoruyur, müdafiə edirdi. İnsanı “uyqudan bidar edən söz”, Y.Seyidov üçün hər şey – mədəniyyət, əxlaq, tərbiyə, reallıq, fərqlənmək demək idi. Sözə əzəmət, qüdrətli varlıq kimi baxırdı. Çox yox, onun “Ədəbi tənqid və bədii dil”, “Yazıçı və dil”, “Sözün qüdrəti” monoqrafiyalarını oxumaq kifayətdir ki, “Y.Seyidov və söz sənətkarlığı” haqqında müfəssəl məlumat əldə edə biləsən. Bu əsərlərdə Y.Seyidov yalnız dilçi alim kimi çıxış etmir, klassik və müasir poeziyanın, bədii nəsr və dramaturgiyanın, xüsusilə o sənət yaradıcılıq sahələri ki, söz yaradıcılığı ilə bağlıdır, onlarda sözə yanaşma, ondan istifadə, söz düzümü, söz sırası, xüsusilə sözə hörmət, diqqət, məhəbbət və qayğı məsələlərini diqqətlə axtarır, araşdırır. Y.Seyidov nəinki bədii ədəbiyyat, söz yaradıcılığı ilə məşğul olanlar üçün, eləcə də öz dilində danışan bütün insanlar üçün sözü əmanət hesab edir, qüdrətli sözün qüdrətini bilməyi tövsiyə edir, onu insanı insan, şəxsiyyəti şəxsiyyət, ziyalıyı ziyalı edən qüvvə, varlıq kimi qiymətləndirir, onun yaranma, var olma səbəblərinə toxunur. Deyirdi ki, “... söz ürək qanı ilə isinəndə, öz qidasını ürəkdən alanda onun təsiri qüvvətli, ömrü uzun olur, belə sözü hamı qəbul edir, qiymətləndirir”. Söz sənəti bədii ədəbiyyatla, mətbuatla bilavasitə bağlı olduğu üçün Y.Seyidov bu sahələri dərinlən öyrənməyə çox meyilli olmuşdur. Özü də dönə-dönə qeyd etmişdir ki, “Sözün və dilin təsir gücündən istifadənin tarixi qədimlərdən başlayır. Bədii söz xalq bahadırlarının, qəhrəmanların, sərkərdələrin əlində həmişə ən müqəddir silah olmuşdur”. Y.Seyidovun silah rolu oynayan sözə münasibəti “Sözün qüdrəti” monoqrafiyasında çox aydın ifadə olunmuşdur. Kitab əsasən poeziyada – şeirdə söz məsələlərinə həsr olunmuşdur. Y.Seyidov, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Rahim, O.Sarıvəlli, B.Vahabzadə, N.Xəzri, H.Arif, Qabil, İbrahim Kəbirli, Mədinə Gülgün, Hökümə Billuri, Novruz Gəncəli, Qasım Qasımzadə, Atif Zeynallı, Gəray Fəzli, İsmayıl Cəfərpur, Əliğa Kürçaylı, Davud Ordubağlı kimi şairlərin sözə yanaşma, sözdən bəhrələnmə və istifadə məsələlərindən bəhs edir. Yusif Seyidov monoqrafiyanın ikinci hissəsini “Hər sözün arxasında uçan quşam” başlığı ilə verir. Əvvələn, qeyd edir ki, bu başlıqda çox böyük məna var. Başlıq, diqqət, məhəbbət, qayğı, etibar, nəzarət və s. kimi müdafiə xarakterli mənalar ifadə etməklə yanaşı sözə bir növ sahiblik edən qüvvənin diqqət və nəzarətini yüksək qiymətləndirir. Görün Y.Seyidov söz barəsində nə yazır?! “Hər söz arxasında uçan quş” olan şairlərimizin böyük bir dəstəsinin poeziyaya gəlişini, bu yoldakı addımlarını, axtarıqlarını, məhəbbət və arzularını bundan yaxşı necə ifadə etmək olar... bu ifadə daha çox bu günkü şeirimizdə möhkəm yer tutan bir sıra cavan şailərə aiddir. Söz arxasınca uçuş, şeir üçün yalnız sözlər seçib onları misralara düzməklə məhdudlaşmır. Böyük N.Gəncəvinin dediyi kimi,

Sözü mənzum demək asandır-asan,

Gərək nəzm üstündə möhkəm durasan.

Sözə qayğı, ana dilinə məhəbbət, sözün və dilin şəhdini – şirəsinə, qüvvətini, qüdrətini duymaq, bu uçuşun üföqlərini genişləndirir, mənasını, məzmununu artırır, “50-ci illərdən sonra poeziyaya gələn şairlər”... sözdən sözə fərq görür, haqq sözün, ədalətli sözün gücünü görür... N.Həsənzadə, X.Rza, C.Novruz, S.Tahir, F.Sadiq, M.Araz və bir sıra başqa görkəmli şairlərin yaradıcılıqları bu problemlərlə zəngindir” (1, səh. 172). Belə tutarlı qeydlərdən sonra Yusif Seyidov o illər üçün cavan olan şairlərin sözə, ana dilinə münasibətinə toxunur. Haqqında bəhs etdiyi hər bir şairin poeziyası ilə tanış olur. Şeirə, dilə münasibətini, özlərinə məxsus üslublarını öyrənir, diqqətlə nəzərdən keçirir, hər biri haqqında dil və söz əhatəsində ümumiləşdirmələr aparır. Y.Seyidov N.Həsənzadə poeziyanın dilindən, sözdən istifadəsindən danışarkən qeyd edir ki, “Onun yaradıcılığında sözün xüsusi çəkisi var. Şairin dilinin rəvanlığı, əsərlərindəki məqsəd aydınlığı, poetik vüsət və başqa keyfiyyətlər onun sözə həssaslığı ilə, söz seçmək, onu cilalamaq bacarığı ilə əlaqədardır” (1, səh. 174). Bu mülahizəsindən sonra şairin poeziyasında sözlə bağlı

Bəzən,
Tunc heykəli zaman uçurur,
Sözdən tökülürsə,

O heykəl durur. – kimi tutarlı nümunələr gətirir, onları yüksək elmilik, sənətkarlıqla təhlil və şərh edir. Şairin sazla bağlı irəli sürdüyü fikirləri şərh edərkən hiss edirsən ki, Yusif Seyidov özü də şair təbiətli alimdir. Yusif Seyidov sözüünə davam edərək yazır ki, N.Həsənzadəyə görə “Xalqın taleyidir sözün taleyi”... Sözüün də insan kimi qanı var”. Şair burada sözə canlı bir varlıq kimi baxır, sözdə insani keyfiyyət görür, əgər sözün insan kimi qanı varsa, deməli o duyur, hiss edir, hətta düşündür də. N.Həsənzadə “hər sözdə bir arzu var” deyəndə məhz bu mənada çıxış edir. Bu baxımdan Yusif Seyidov demək olar ki, N.Həsənzadənin bütün yaradıcılığını izləyir. Tutarlı nümunələr gətirir, həm yaradıcı sözü, həm də N.Həsənzadə poeziyasını təbliğ edir.

Yusif Seyidovun “Sözün qüdrəti” monoqrafiyası həqiqətən də sözün qüdrət və əzəmətini, hüdud və imkanlarını açıqlayan dəyərli monoqrafiyadır. Bu monoqrafiya sanki, qüdrətli ədəbiyyatşünas və dilçi alimin birgə yaradıcılıq məhsuludur. Kitabda iki elmi sahə eyni səviyyədə görünməkdədir. Müəllif hər bir sənətkara onun sözlə bağlı poetik axtarışları və müşahidə imkanları səviyyəsində sənətkarlıqlarının miqyası əhatəsində yaşayır. Xəlil Rza Ulutürkün poeziyası və söz məsələlərindən bəhs edərkən Yusif Seyidov haqlı yazır ki, “X.Rza sözlər aləmində yaşayır desək səhv etmərik. Həm də yalnız bir şair, sənətkar kimi deyil, bir insan, vətəndaş kimi də sözlər onun daimi qonağı, yol yolçusu, həmdəmidir. “Mən ana qartalam, söz – bala qartal, könlümə baş qoyub çolpalar yatır” – misraları bu münasibətin ifadəsidir”. Belə tutarlı mülahizə və hökmlərdən sonra o, şairin uşaqlar üçün yazdığı şeirlərindən səviyyəli nümunələr verir:

Cümlə dürüst, duyğu təmiz, söz qəşəng,
Hərfi yazıb, sonra ürək şəkli çək.
Varlığını hərfə görə verməsən,

Heç əlinə alma qələm onda sən. – belə yaradıcılıq məşqləri əhatəsində Yusif Seyidovun kamil tədqiqatçılıq bacarığı, alimlik istedadının hüdud və imkanları üzə çıxır, monoqrafiyanın böyük zəhmətlə ərsəyə gəlməsi, üstəlik Y.Seyidovun özünün vətəndaş alimlik qüruru, alimlik məsuliyyəti çox aydın görünür. Deyəndə ki, onun (X.Rzanın-Ş.A) qələmində söz “Çörəkdən müqəddəs, zərdən bahalıdır, sözlər vulkanların davamı “ – Söz-gəmi. Cəsurluq onun mayası” və digər ümumiləşdirmələri ilə “Şair və söz sənətkarlığı” faktına aydınlıq gətirir, özünün böyük alim olduğunu, “söz sənətkarlığı” probleminin mahir tədqiqatçısı olduğunu təsdiq edir. Monoqrafiyada qələmə alınan digər sənətkarlara da eyni təmkin və ləyaqətlə yanaşılır. Monoqrafiyanı oxuduqca alimin məsuliyyət, təmkin, cavabdehlik hissini, qüdrət və əzəmətini görmək mümkündür. Monoqrafiya şairə - ana dilinə xalqın-millətin əmanəti, vətənin “Danışan dili – görün – eşidən – dinləyən – nəticə çıxaran qüdrət və əzəmət vasitəsi kimi baxan alimin vətəndaşlıq yanğısı hesabına ərsəyə gəlmişdir desək səhv etmərik. Bu baxımdan Yusif Seyidovun ustad sənətkar Məmməd Araz haqqındakı mənalı, tutarlı mülahizələri onun “Söz və zaman”, “Söz və insan”, “Söz və sənətkar”, “Söz və vətəndaşlıq borcu”, “Söz və vətən” anlayışlarının səviyyəsini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Alim deyəndə ki, Məmməd Araz “Sözlə əlaqədar belə ifadələr işlədir: “Söz seli”, “Söz çaları”, “Söz yarışı”, “Söz yurdu”, “Söz çiçəyi”, “Sözün odu”, “Söz gəmisini”, “Söz aynası”, “Söz meydanı”, “Söz babaları”, “Sözün xəyal qanadı” və s. Bunlar gəlişi gözəl ifadələr olmayıb sözün müxtəlif mənə çalarlarını ifadə etmək üçün işlənən ifadələrdir”. (səh. 195).

Biz isə deyirik, bunlar sadəcə olaraq adi söz faktları deyil, hər bir ifadənin arxasında, işlənməsində böyük əmək, zəhmət, məsuliyyət, müşahidə və axtarışlar dayanır. Yusif Seyidov hər bir ifadənin, sözlə bağlı hər bir kəlmənin tapılması üçün Məmməd Arazın şeir kitablarını dönə-dönə oxumağa məcbur olmuşdur. Digər tərəfdən belə axtarış və müşahidələr xüsusi əmək-zəhmətlə bağlı olsa da dərin ümumiləşdirmələr, elmi izah və şərhlər hesabına, sistemli tədqiqatçılıq məharəti sayəsində ərsəyə gəlmişdir. M.Arazın söz barəsində dediyi, “Söz insanı günəşə də ucalda bilər”, “Sözlə qılınc çəkmək, köülləri almaq olar” və digər mülahizələrinə Yusif Seyidovun münasibəti, verdiyi səciyyənamə və təhlilləri həm elmi, həm də təcürbi nöqtəyi nəzərdən tutarlı və qiymətlidir. Bir də ona görə ki, Yusif Seyidovun özü də bəhs etdiyi sənətkarlar; M.Araz və digərləri kimi söz-dil alimi, söz sahibi idi, sözün qadır-qiymətini mükəmməl bilən vətəndaş, ziyalı alim idi. O, klassiklərin söz haqqında kəlamlarını dərinləndirirdi. Onun söz-dil xiridarlığı olmasında klassik əsərlərin müstəsna əhəmiyyəti, sözün qüdrəti ilə yaradılan əqli və fiziki, insan obrazlarının, qəzəl ədəbiyyatının, Leyli və Məcnunların, Xosrov və Şirinlərin və s. böyük təsiri olmuşdur. “Sözün də su kimi lətafəti var”, “Bir inci saflığı varsa da suda, yazsaydım hər görüb hər eşidəni, yalana çəkərdi sözün yüyəni”, “Düşüncəsiz bir söz kimə gərəkdik, kim belə sözləri dinləyəcəkdik”, “Sözün qiymətini salar yalanlar, doğrunu danışan qiymətli olar” və s. (N.Gəncəvi), “Xəlfə ağzın sirrini həmdəm qılır izharı söz”, “Ver sözə əhya ki, tutduqca səni Xaba əcəl, eylər ol saat səni ol uyqudan bidarı söz” (M.Füzuli), “Nizami qoymamış deyilməmiş söz” (Ə.X.Dəhləvi), “Ey söz dünyasına hakim Nizami” (Şirvan Şah Axsitan) və digər; Şah İsmayıl Xətai, M.P.Vaqif, Q.B.Zakir, S.Ə.Şirvani, S.Vurğun, R.Rza, M.Rahim və s. kimi klassiklərə dərinləndirən bələdçiliyi Yusif Seyidovun qüdrətli, sənətkarcasına söz-dil tədqiqatçısı, söz-dil alimi olmasını şərtləndirən amillərdən olmuşdur.

Yusif Seyidov M.Arazdan misal gətirərək; “Şair olan kəs odlu söz tapmayıb, oda yanmasa”, “Sözün üstündə şam kimi yan; Asan gələn, gedir asan”, “Yoxdursa sözünün kəsəri – yazma”. Yusif Seyidov fikrini əsaslandırmaq üçün M.Arazdan səviyyəli nümunə gətirir:

Yenə də ağ varaq gərəkdir mənə,
Yazıb pozduqlarım xoşuma gəlmir,
Necə söz ələyib seçsəm də yenə,

Qəlbim istəyən söz huşuma gəlmir.

“M.Araz və söz” hissəsində Y.Seyidov, M.P.Vaqif, Aşıq Ələsgər, M.Ə.Sabir, Aşıq Şəmşir, R.Rza, N.Xəzri, F.Sadiq, Ə.Kərim və digər sənətkarların müdrük sözlə kama yetişdiklərini xüsusi qeyd edir.

Monoqrafiyada “Cabir Novruz və söz sənətkarlığı” ilə bağlı xüsusi səhifələr var. Yusif Seyidov bu başlıqda ilk sözünü Cabir Novruzdan gətirdiyi bir misra ilə başlayır: “Hər söz arxasında uçan quşam mən”. Əlbəttə, bu misra həm çox söz deyil, həm də çox mənalar ifadə edir. Burada səmərəli axtarışlar da, ciddi əmək, zəhmət də, şairlik sənərinə, ana dilinə güclü məhəbbət və vətəndaşlıq borcu da var.

Yusif Seyidov “Cabir Novruz və söz sənətkarlığı” soracağı ilə onun bütün şeir kitablarını vərəqləyir. Misqal-misqal sözlə bağlı nümunələri toplayır və onların səviyyəli şərhini verir. Belə yaradıcılıq yolu Yusif Seyidovun bütün elmi əsərlərinə xasdır. Bu yaradıcılıq yolu qırmızı xətt kimi onun bütün əsərlərində aydın görünür.

Yusif Seyidovun tədqiqatçılıq sirri olduqca maraqlı faktlarla zəngindir. O, hər bir monoqrafiyasının, eləcə də məqaləsinin ərsəyə gəlmə səbəblərini açıqlayarkən ilk növbədə ictimai əhəmiyyəti olan səbəbləri önə çəkir. Yaradığı əsərin dilçilik elminə, ümumən ədəbi dil və ədəbi proseslərə xeyrini izah edir. Bu baxımdan istər çoxsaylı elmi-nəzəri məqalələrində, istərsə də xüsusi tədqiqat əsərlərində; Söz-dil əsas baş mövzu kimi götürülür. “Azərbaycan dilində söz birləşmələri”, “Dil sistemində söz birləşmələrinin yeri”, “Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında”, “Yazıçı və dil”, “Sözün şöhrəti”, “Sözün qüdrəti”, “Ədəbi tənqid və bədii dil”, “Sözün hikməti” və digər monoqrafiyalarında ənənələrə, milli dəyərlərə sadıq qalaraq, heç kimi təkrar etmədən “sözün ədəbi portretini” yüksək səviyyədə yaradır. Onun yaradıcılıq prosesini şərtləndirən amillərdən biri də o idi ki, dilçi-filoloq alim kimi o, müasir ədəbi prosesi, dilçilik ədəbi-bədii mühitini daim izləyən, sözün tarixi və müasir inkişaf qanunauyğunluğunu nəzərdə saxlayan, dilçilik elminin tələb və prinsiplərinə yüksək elmi səviyyədə cavab verməyə çalışan alimlərdən idi. Yusif Seyidov müasir – XX əsr dilçilik elminin inkişaf qanunauyğunluğunda klassik ədəbi mühit, ədəbi proses və mərhələlərinin yaradıcı və davamlı ənənələrini diqqət mərkəzində saxlayan dil tarixi məsələlərini qaynaqlar və klassik nümunələrdən izləyən, yazıçılıq sənətində müstəqim amil olan xalq dilinə - bədii və elmi söz yaradıcılığına – alimliyin meyarı kimi baxan tədqiqatçı idi. Bu müqəddəs istək onu, minnətsiz olaraq əsrimizin görkəmli ədəbiyyatşünas alimləri ilə bir sırada saxladı. Bu yaradıcılıq yolu onu dilçi alim olmaqdan savayı, həm də dil tarixçisi, ədəbiyyatşünas, söz xiridarı kimi şöhrətləndirdi. Təbiətə, doğma yurda, elə-obaya vurğunluq onu vətəndaş, ziyalı, fədakar alim, böyük şəxsiyyət kimi şöhrətləndirdi. O, N.Gəncəvi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif yaradıcılığında sənətkarlıq məsələlərini tədqiq edəndə müasir sənətkarlar – S.Vurğun, R.Rza, M.Rahim, O.Sarıvəlli qədər uzun və şərəfli bir yaradıcılıq – alimlik yolu keçdi. “Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında”, “Ədəbi tənqid və ədəbi dil”, “Yazıçı və dil” monoqrafiyaları ilə sözün obrazını – portretini yaratdı. Güclü dilçi alimlər nəslə yetişdirdi.

“Sözün qüdrəti”ndə qələmə aldığı S.Tahir, Ə.Kərimli, F.Sadiq, Fəmil Mehdi, A.Vəfəli, S.Rüstəmxanlı, F.Qoca, Məstan Əliyev, T.Bayram, H.Ziya, İ.Coşqun, V.Nəsim, Y.Həsənbəy, M.Yaqub və digər şairlərin poetik söz nümunələri əsasında “Yazıçı və dil” monoqrafiyasını hazırlayan Yusif Seyidovun tədqiqatçılıq prosesi belə fikir deməyə haqq verir ki, o, bütün ömrünü sözə, sözün-dilin tədqiqinə həsr etmişdir, mahir söz xiridarı kimi şöhrət qazanmışdır.

“Yusif Seyidov və söz yaradıcılığı – söz sənətkarlığı” həm də əsas prinsip-ölçü vahidi kimi zamanın tələb və ehtiyacları ilə bağlı mövzudur. Y.Seyidov haqlı yazırdı ki, “Ədəbi dil, eləcə də, бүgünkü Azərbaycan ədəbi dili müxtəlif üslubların məcmusu olsa da, öz başlanğıcını bədii dildən almış və əsrlər boyu bu üsluba əsaslanmışdır. Bu cəhətdən bədi əsərlərin dilinin öyrənilməsi çox vacibdir.

1979-cu ildə “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən çap olunan “Yazıçı və dil” monoqrafiyası XIX-XX əsrlərin söz ustalarına klassik sözün tələb və prinsiplərinə həsr olunmuşdur. Klassik ənənələrlə bağlı olan poeziya dili Yusif Seyidovun araşdırmalarında öz təsir dairəsi, təsvir imkanları ilə müasir poeziya üçün bir nümunə - təcrübə yolu olmuşdur. Həm klassik şeir şəkilləri, həm onların dili, heca vəznli şeirin inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Kitaba “ön söz” yazan professor S.Əlizadə haqlı deyir ki, “Y.Seyidovu bir dilçi filoloq kimi səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri onun ədəbi prosesi ardıcıl izləməsi, xalis ədəbi tənqidlərə meyilli olmasıdır. O, Azərbaycan filologiyasına əlaqəli bir tam kimi baxan tənqidçi alimdir, ədəbiyyatşünaslıq invisiyası onu şeir-sənət məsələləri ilə məşğul olmağa, ədəbi dilimizin tarixi inkişafını, bu dilin bədii üslubunda baş verən keyfiyyət dəyişmələrini şərh etməyə gətirib çıxarır” (2, səh. 7). Monoqrafiyanın XIX əsr bəhsində Y.Seyidov A.A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, Q.B.Zakir, S.Ə.Şirvani, S.Ə. Nəbati, X.B.Natəvan kimi sənətkarın yaradıcılığında söz sənətkarlarından, XX əsr bölməsində C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyov, Ə.Haqverdiyev, Abdulla Şaiq, M.S.Ordubadı, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, Abbas Səhhət, M.Hadi, Ömər Faiq Nemanzadə, F.B.Köçərli və digər sənətkarların dili, sözə münasibəti tədqiqatına cəlb olunur.

Monoqrafiyanı oxuduqda belə qənaətə gəlmək olur ki, Y.Seyidov öhdəsinə çox böyük – ağır bir vəzifə götürmüşdür. Bütöv bir institutun görəcəyi işi təkbaşına və ləyaqətlə başa çatdırmışdır. Bizim məqsədimiz “Yusif Seyidov və söz sənətkarlığı” problemini ardıcıl – sistemli şəkildə tədqiq və şərh etmək deyil. Bu bir yox, çoxsaylı tədqiqatların işidir. Bu kiçik yazı, bu qüdrətli dilçi alimin yaradıcılıq prosesi, mövzular aləmi, xüsusilə söz sənətkarlığı haqqında tezislər şəklində - ümumiləşdirmələrlə deyilən, əsərlərindən alınan təəssüratların kiçik bir qismidir. Ona qalmış olsa, Yusif Seyidovun adlarını çəkdiyimiz çoxsaylı monoqrafiyalarının hər biri ayrıca araşdırma – tədqiqat mövzudur. Nəzərə alsaq ki, Yusif Seyidov haqqında çoxsaylı alimlər, dilçi-ədəbiyyatşünas tədqiqatçılar qiymətli fikirlər söyləmişlər və hər biri də onun mövzular aləmini, böyük əmək və zəhmətini, məsuliyyət hissini yüksək qiymətləndirmişlər və onun səmərəli fəaliyyətinin çoxsaylı araşdırmaların məhsulu olduğunu vurğulamışlar. “Yusif

Seyidov və söz sənətkarlığı” mövzusunun həm ağır, həm də çətin və vacib olduğunu etiraf etmişlər. V.Məmmədəliyev, A.Məhərrəmov, S.Əlizadə, A.Abasov, T.Bünyadov, H.Əsgərov, M.Cəfər, R.Əsgərov, S.İbrahimov, R.Quliyeva, M.Qurbanova, Ə.Cavadov, N.Xəlilov və digər alimlərin gəldikləri nəticə, ümumi rəy ondan ibarətdir ki, Yusif Seyidov klassik dilçi alim, ədəbiyyətə qovuşan həmişəyaşar yaradıcı – vətəndaş dilçi kimi dilşünaslıq elminin fəvqündə dayanır. Biz də bu fikirdəyik ki, Y.Seyidov öz mənalı yaradıcılığı, güclü vətəndaşlığı, böyük ziyalılığı ilə əsrdən-əsrə adlayan, həmişə müasir olan Azərbaycan dilçilik elmi kimi ədəbiyaşar klassik alimlərdəndir. Fərdi-şəxsi xarakteri ilə tipik azərbaycanlı-türkçü-islamçı, ictimai mövqe ilə bağlı vətəndaş-qüdrətli ziyalı olan Yusif Seyidova - dilçilik elminin ustadına Allah rəhmət eləsin – Amin!

Ədəbiyyat

1. Y.Seyidov. Söztin qüdrəti. Bakı, Yuva, nəşr. 1983. Səh. 172, 174
2. Y.Seyidov. Yazıçı və dil. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 1979. Səh.7

Açar sözlər: *dilçilik, söz, obraz, portret, bədii dil, elm, mədəniyyət.*

Ключевые слова: *языковедение, слово, образ, портрет, художественный язык, наука, культура.*

Key words: *linguistics, word, image, portrait, artistic language, science, culture.*

Юсиф Сеидов и мастерство слова

Резюме

Статья посвящена творчеству Юсифа Мир Ахмед оглы Сеидова, его высоким заслугам в развитии Азербайджанского языковедения и культуры. В статье рассказывается о его научной деятельности, выполненной им большой работе в развитии языковедения как науки. Отмечается, что в отличие о написанных о слове, Юсиф Сеидов создал портрет-образ слова, доказав, его значимость как главной единицы человеческого фактора; выделил слово в качестве положительного идеального факта. Ему удалось утвердить, что все виды художественно-научных деятельности, научных творческих областей, связанных с культурой, проходят через слово.

Монографии «Художественная критика и творческий язык», «Писатель и язык», «Величие слова» широко проанализированы в статье. Во всех произведениях ученого основной тематикой является язык-слово.

Yusif Seidov and word's mastery

Summary

The article is devoted to the work of Yusif Mir Ahmed oglu Seidov, his high achievements in the development of Azerbaijani linguistics and culture. The article tells about his scientific work, his great work in the development of linguistics as a science. It is noted that, in contrast to those written about the word, Yusif Seyidov created a portrait-image of the word, proving its importance as the main unit of the human factor; singled out the word as a positive ideal fact. He succeeded in affirming that all kinds of artistic and scientific activities, scientific creative fields connected with culture, pass through the word.

The monographs “Art Criticism and Creative Language”, “Writer and Language”, “Greatness of Words” are widely analyzed in the article. In all the works of the scientist, the main theme is language-word.

Rəyçi: *dos. Mərdanova Samirə*

Allahverdiyeva Fəridə Məhəmmədli qızı¹⁸

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İNTONASIYA VƏ ONUN FUNKSIYALARININ VARIATIVLIK YARATMA QABİLİYYƏTİ

İngilis nitqi haqqında danışarkən biz növbəti iki suala cavab verməliyik.

1. Biz səs tonu səviyyəsindəki variativliyi öyrənərkən nəyi müşahidə edə bilərik?

2. Bizim müşahidə etdiyimiz fenomenin linqvistik əhəmiyyəti nədir?

Bu suallar sadə olaraq bu cür də verilə bilər:

1. İntonasiya forması nədir?

2. İntonasiyanın funksiyası nədir?

Biz intonasiyanı nitqin qısaca bir hissəsi olan tək hecanın deyilişini müşahidə edərkən qiymətləndirə bilərik.

Beləliklə bir neçə bir hecalı sözlərin intonasiyasına nəzər yetirmək lazımdır. Bu bizə mövzunun sadə müqayisəli şərhini verir.

Bir hecalı “yes” və “no” sözlərinə nəzər yetirmək lazımdır. İlk olaraq bu sözlərin həm sabit, dəyişməz tonla, həm də qalxan və enən tonla deyilə biləcəklərinə diqqət yetirilməlidir. Əgər “yes” və “no” sözlərini sabit, dəyişməz tonla desək, (sanki biz sabit bir notda oxumağa çalışırıq) qeyri-təbii səslənişin şahidi oluruq və eyni zamanda qeyd edərkən ki, ingilisdillilər bir hecalı sözlərdə əksər hallarda sabit tondan istifadə etmirlər. Əsasən variativ tonlardan istifadə edirlər. Əgər ingilisdillilər “yes” və “no” sözlərini müəyyən, bitkin tərzdə deyirlərsə, bu zaman onlar enən tondan istifadə edirlər – bu səs tonun yüksəkdən alçağa doğru hərəkətidir. Əgər onlar “yes” və “no” sözlərini sual tərzində demək istəyirlərsə bu zaman yüksələn tonla deyirlər – alçaq tondan yüksək tona qalxan hərəkətdir (8, 152).

Qeyd edərkən ki, ton variativliyi haqqında danışarkən onun funksiyası haqqında da müəyyən qədər məlumat verilmişdir; danışan tərəf nəzərə alınmalıdır ki, o öz nitqində emosiyaları, fikirləri düzgün ifadə etməkdə ona uyğun tondan istifadə etsin. Bu zaman bir hecalı sözlərin müxtəlif tonlarla deyilişi zamanı müxtəlif səslənmələr vasitəsilə müxtəlif mənaların ifadə olunmasının şahidi oluruq. Müasir dilçilikdə intonasiyanın elmi tədqiqi onun hər bir aspektinin funksiyasını müəyyən etmək və xarici dilləri öyrənənlərə ana dilində danışanlar kimi intonasiyadan istifadə etmək qaydalarının öyrədilməsində müəyyən nailiyyətlər əldə edilməsi gözlənilir. İndi hələ çox az insan bunun mümkün olacağına inanır. Lakin hal-hazırda bunun üçün bəzi ümumi qaydalar artıq mövcuddur. Bununla belə, əlbəttə, bu cür qaydaların tam olaraq necə istifadə edilməsini göstərmək hələ buna nail olmaq deyil. Zənnimizcə, ingilis dilini öyrənən xarici tələbələrin İngilis intonasiyasını dərk etmələri və onu olduğu kimi ifadə etmək üçün xüsusi məşğələlər keçirilmələri zəruridir. Dilin intonasiyasından istifadə etməyin yeganə real təsirli yolu uşağın öz milli dilinin intonasiyasını mənimsədiyi dildir və yuxarıda qeyd edilən məşğələ növləri yeniyetmələrə İngilis intonasiyasına eyni yolla yiyələnməsinə ləng də olsa, kömək edir. Bunun üçün ingilisdillilərə qulaq asıb və danışmaq vacibdir. Təbiidir ki, bunu etmək çətindir, lakin əsl ingilisdillilər ilə davamlı olaraq danışa bilməyən ingilis dilini öyrənə bilməz; İngilis danışmaq dilinə qulaq asa bilməyənlər İngilis intonasiyasını öyrənə bilməzlər. Onlar seqment vahidlərin düzgün intonasiyasını öyrənsələr də və vurğudan düzgün istifadə edə bilsələr də, yenə arzu olunan nəticəni əldə edə bilməzlər.

Artıq intonasiya formasının bəzi detalları təsvir edildi, indi isə intonasiyanın bəzi funksiyalarından bəhs edək. Bir anlığa təsəvvür edərkən ki, nitqimizdə bütün hecalar eyni səs tonu səviyyəsindədir, nə fasilələr var, nə də ki, surət və ya ucalıqda dəyişiklik var. Bu elə bir nitq növüdür ki, biz onu “mexaniki nitq” qurğusu vasitəsilə ifadə edirik və burada cümlələr təcrid edilmiş sözlərin ardıcıl qeydiyyata kimi qurulur. Bunu izah edərkən görərik ki, intonasiyanın dinləyiciyə danışanın nə demək istədiyini başa düşməsinə kömək edir. İntonasiya vasitəsilə bunları icra etmək yolları çox mürəkkəbdir və burada çoxlu müxtəlif funksiyaları fərqləndirmək yolları təklif edilmişdir. Ən çox təklif edilənlər aşağıdakılardır: (8, 154).

1. Kommunikativ funksiya;
2. Sintaktik funksiya;
3. Modallıq funksiya;
4. Məntiqi funksiya.

Piter Rouç da intonasiyanın bu funksiyaları haqqında bəhs edir. Lakin fərqli terminlərdən istifadə edib. Kommunikativ funksiyanı o, mühakimə və ya diskurs termini ilə, sintaktik funksiyanı qrammatik, modal funksiyanı münasibətbildirmə funksiyası ilə və nəhayət məntiqi funksiyanı isə vurğulayıcı funksiya termini ilə adlandırmışdır.

Burada həmin anlayışlar haqqında qısaca məlumat verək. İrəlidə isə onlar haqqında daha geniş bəhs edəcəyik.

1. Nitq aktına geniş şəkildə nəzər salarkən, görürük ki, dinləyici üçün intonasiya hansı informasiyanın yeni, hansının isə artıq məlum olduğunu bildirmək işarəsidir; eyni zamanda danışanın hansı növ ziddiyyəti və ya materialı başqa ton vahidi ilə əlaqələndirməsini və dinləyicidən hansı cavabın gözləndiyini bildirə bilər. Bu funksiya kommunikativ funksiya adlanır və ya Piter Rouçun dili ilə desək, mühakimə (diskurs) funksiyası adlanır.

2. İntonasiya vurğulu kimi qavranılan hecaların qabarıq effektini ifadə etməyə kömək edir və lazımi hecada tonal vurğunu qoymaqla tonal vahidə mənsub ən vacib sözü nəzərə çarpdırır. Bu isə intonasiyanın məntiqi (vurğulayıcı) funksiyası adlanır.

3. İntonasiyanın özündə saxladığı informasiyanı istifadə etməklə dinləyici qrammatikanı və sintaktik quruluşu

¹⁸ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, email: farida.muhammedali@mail.ru, Azərbaycan Dillər Universiteti

daha yaxşı dərk edir: məsələn, cümlələr, budaq cümlələr və ya birləşmələr arasında fərqi və qrammatik tabe etmələr göstərilə bilər. Bu intonasiyanın sintaktik funksiyası (qrammatik funksiyası) adlanır.

4. Intonasiya vasitəsilə emosiyalarımızı və münasibətimizi ifadə etmək imkanı verir və bu şifahi nitqə xüsusi “məna” verir. Bu əsasən intonasiyanın modal funksiyası adlanır və ya Piter Rouçun təbirincə desək, bu intonasiyanın münasibətbildirmə funksiyası adlanır. (8, 129)

Intonasiyanın modal funksiyası üzrə indiyədək xeyli işlər yazılıb. Odur ki, onun haqqında ayrıca danışacağıq. Əslində, nəticədə aydın olur ki, o kommunikativ funksiya ilə üst-üstə düşür. Digər üç funksiyaya qaldıqda isə bu hələ də mübahisəlidir. Onlar haqqında ayrı-ayrılıqda bəhs etmək olar; məsələn, tonal vurğunun yeri ilə yeni informasiyanın təqdim edilməsi sıx əlaqəlidir, sual/nəqli cümlənin fərqli və ziddiyyətin göstərilməsi də, sintaktik və kommunikativ funksiya ilə bərabər əhəmiyyətə malikdir. Məntiqi, sintaktik və diskurs funksiyaları arasında ümumi cəhətin olması isə əlamətdar hadisədir; intonasiya vasitəsilə linqvistik elementlər ilə mətn arasındakı əlaqəni aydın görmək olar.

Intonasiyanın kommunikativ və diskursiv (mühakimə yürütmə) funksiyası.

Intonasiyanın kommunikativ funksiyası sayəsində hər hansı bir cümlənin verilməmiş şəraitdə, hər hansı sual növü, əmr, xahiş və ya nida cümləsi olmasını müəyyən etmək mümkündür. Beləliklə o, cümlənin kommunikativ növlərini müəyyən edir. Onlar:

1. Əmr cümləsi (əmrələr, xahiş, xəbərdarlıq və s.);
2. Nəqli cümlə (bütün növ nəqli cümlələr);
3. Sual cümləsi (suallar: ümumi, xüsusi, təkrar edilən suallar və s.);
4. Nida cümləsi (nida və bütün nida növləri) (3, 129).

Əgər intonasiyanın kommunikativ, mühakimə yürütmə funksiyasını nəzərdən keçirəndə, iki əsas fəaliyyət sahəsi müəyyən edirik: bunlardan biri dinləyənin diqqətini informasiyanın ən vacib aspektində mərkəzləşdirməkdir, digəri isə danışq tərzinin nizama salınmasıdır. Birinci halda lazımi vurğunun lazımi hecanın üzərində qoyulması vacibdir. She 'went to `Scotland

Tonal vurğu daha çox informasiya daşıyan sözün üzərinə qoyulur.

1. I've, got to take the `dog for a `walk
2. I've, got to take the dog to the `vet

“Vet” sözü daha çox informasiyaya malikdir nəinki “walk”. Beləliklə biz tez-tez ton yerləşən sözün “vaciblik” və ya “informasiya” bildirməsini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirik. Məsələn, aşağıdakı buna misal ola bilər:

Your coat's on fire The wing's breaking up
The radio's gone wrong Your uncle's died

Beləliklə, bir çox ingiliscə danışanlar tonal vurğunu ismi mübtədə üzərində qeyd edirlər, baxmayaraq hər bir cümlədə sonuncu sözdən bunun daha necə vacib olduğunu görmək çətinidir. Tonal vurğunun yeri hələ də həll edilməmiş olaraq qalır.

Intonasiyanın sintaktik (qrammatik) funksiyası

Intonasiya cümlənin sadə, tabeli mürəkkəb cümlə və ya tabesiz mürəkkəb cümlə olmasını müəyyən edir. O, eləcə də cümlədə həmcins üzvlərin olub-olmamasını, ara sözləri və birləşmələri göstərir, vasitəsiz nitqi müəllif sözlərindən ayırır.

“Qrammatika” sözü burada çox geniş mənada işlənir. Qrammatik funksiyanı cümlələri ixtira etməklə göstərmək olar. Bu cümlələrdəki anlaşqsızlığı və ikimənəlilik intonasiya variativliyi ilə aradan götürmək olar. Buna tipik bir nümunə “Having sold quickly, they made a profit” cümləsidir. Bu iki müxtəlif yolla göstərilə bilər:

1. Having `sold quickly they made a `profit
2. Having sold quickly they made a `profit

Ton vahidi sərhədlərinin yer müxtəlifliyi mənə fərqi səbəb olur. O cümlələri bu cür parafraz edə bilərik:

1. A `profit was made by `selling the `goods `quickly.
2. A `profit was quickly made by `selling the goods.

Intonasiyanın digər qrammatik əhəmiyyətə malik komponenti tonal heca üzərindəki tondur. Ən məşhur nümunə sual cümlələrində işlənən yüksələn tondur. Bir çox dillərdə yüksələn tonu ənənə tonla əvəz etməklə sual cümləsini nəqli cümləyə çevirirlər. Bu bir çox hallarda ingilis dilində istifadə edilmir, çünki cümlələr qrammatik cəhətdən formalaşır və buna aşağıdakı cümlə misal ola bilər. Məsələn, “the price is going up” cümləsini bu cür nəqli cümləyə çevirmək olar:

The price is going up

(tonal vurğu eyni dərəcədə “up” sözü üzərində ola bilər). Bəzi ingilis dialektlərində bu cür sual vermək tamamilə qəbul ediləndir:

(Why do you want to buy it now?) The price is going up

Intonasiyanın modal (münasibətbildirmə) funksiyası

Araşdırmalar göstərir ki, ingilislərdə korlarda toxunma təmas hissi kimi eyhama və üstü örtülü danışmağa qarşı sayıqlıq son dərəcədə inkişaf etmişdir. Bəlkə də, bu səbəbdəndir ki, ingilis dili sayca çoxlu ton və ton birləşmələri, müxtəlif istiqamətli və səciyyəli melodik şkalalar və müxtəlif takt önü elementlərlə səciyyəvidir. Odur ki, ingilis dilində hər kommunikativ cümlə növü ilə mümkün qədər modal-emosional məna çalarları və münasibətləri vermək, ötürmək olur. Linqvistik mənbələrə əsasən demək olar ki, ingilis dilində nəqli cümlə vasitəsilə altmış modal-emosional məna, münasibət çaları vermək olur (232, 162).

Bütün bu mənalar və modal münasibətlər ingiliscə danışmada intonasiya vasitəsilə mübadilə edilir, qəbul olunur və ötürülür. Bu baxımdan ingilis dilçiləri intonasiyanın modal (münasibət) funksiyasını ön plana çəkirlər.

İntonasiya vasitəsilə danışanın verilmiş cümləyə, həmçinin onun fikri və dinləyənin və ya auditoriyaya münasibəti məhz bu funksiya vasitəsilə ifadə olunur (3, 129).

Bir çox dilçilər belə bir fikir irəli sürür ki, intonasiya münasibət və hisslərimizi ifadə etmək üçün istifadə edilir, məsələn, eyni bir cümlə müxtəlif yollarla deyilə bilər, “darıxdırıcı”, “əsəbi”, “xoşbəxt”, “sevincli” səslənə bilər. Artıq çox geniş tədqiqatlardan sonra məlum olub ki, müxtəlif dillərdə intonasiyanın forması müxtəlifdir; İsveç, İtaliya və Hindu dillərinin intonasiyasının dərhal İngilis dilinin intonasiyasından fərqli olduğu seçilir. Buna görə də, İngilis dilini öyrənən xaricilərin İngilis dilinin intonasiyasını öyrənmələri vacibdir. Əgər xarici tələbə verilən situasiyaya uyğun intonasiya işləməyi öyrənməsə, onun istəmədən kiminsə xətrinə dəymək riski var; məsələn, tələbə minnətdarlıq, məhəbbət ifadə etmək əvəzinə, darıxdırıcı və narazılıq ifadə edən intonasiyadan istifadə edə bilər. İntonasiya haqqında bu səhv anlayış tələbənin lazım olduğu halda dilə görə narahatlığına səbəb olur.

Bununla belə qeyd etdiklərimizdən daha vacib və fundamental olan bir problem də var. İnsanlar hamı üçün ümumi olan müəyyən emosiya və münasibətlər vasitəsilə özünü biruzə verir və dinləyiciyə ötürülür. Odur ki, danışanın nitqinin ritmik-melodik axımından, səs tonundan və s. adamların müsahibinə münasibətini, habelə psixoloji vəziyyətini müəyyən etmək olar. Dil daşıyıcılarının bir-birini başa düşməsi üçün onlar eyni linqvistik bazaya, o cümlədən ümumi məfhum toplusuna, ehtiyatına malik olduğu kimi, intonasiya konturlarına da malikdir. Həmin konturlar vasitəsi ilə dil daşıyıcıları müsahibinə və ətraf aləmə öz münasibətini ifadə edir. Belə ki, eyni bir cümlə müxtəlif emosional münasibətlər doğurur. Məsələn, “I want to buy a car” cümləsi həm qəmginlik, həm hirs, sevinc, həm də qürur kimi emosiyaları ifadə edə bilər. İngilis dilində sadə şkalalar müxtəlif münasibət mənaları ifadə edir. İngilis dilində on beş intonasiya konturu daha işlək model hesab edilir və bunlar dili öyrənənlər üçün vacib sayılır. İngilis dilində nüvə tonlar həm şkala ilə, həm də şkalasız işlənir və bu zaman ifadə olunan münasibətlərdə fərq yaranır. İngilis dilində birinci intonasiya modeli cümlənin əsas kommunikativ (nəqli, əmr, nida, sual) tipləri ilə işlənir və alçaq enən tonla səciyyəvi olur. Bu intonasiya modeli bitkinlik, qətilik ifadə edir (8, 186).

Alçaq enən ton şkala ilə işləndikdə münasibət mənaları da dəyişir. Belə ki, enən ton pilləli və yüksək şkalalarla işləndikdə münasibət mənaları da müxtəlif olur. Alçaq qalxan ton şkalasız işləndikdə, yəni yalnız nüvədən ibarət olduqda, nəqli cümlələrdə qeyri-qətilik, qeyri-bitkinlik ifadə edir, müsahibəni, söhbəti davam etdirməyə ruhlandırır və s. Nəqli cümlələr alçaq səviyyəli şkala ilə və alçaq enən tonla ifadə edildikdə cümlənin məzmununda müsahibinin fikrinə qarşı rəğbətsizlik, soyuqluq, biganəlik kimi münasibətlər ifadə olunur. Məsələn: You could have my book – I ,didn't , think about it be, fore. Alçaq şkala qalxan tonla ifadə edildikdə isə cümlənin məzmununa etinasızlıq, töhmət, mühafizəedici münasibət mənaları gətirir.

I am just back from seeing my mother – I , trust you , find her well.

Nəqli cümlələr yüksək şkala və qalxıb-düşən tonla ifadə edildikdə təsirlənmə, çağırış, özündən razı, tələbkar münasibətləri ifadə edir.

İngilis dilində tonlar müxtəlif şkalalarla işlənərək müxtəlif çalarlı münasibətlər ifadə edir.

Biz ucalıq (hündürlük) və sürət variasiyalarından istifadə edə bilərik; bizim səs tonumuzun hərəkəti çox dar çərçivədə və ya əksinə çox geniş çərçivə arasında ola bilər; əgər geniş səs tonu səviyyəsindən istifadə etmiriksə, müxtəlif aparıcı tonlardan istifadə edə bilərik: Aparıcı yüksək ton (high key) – səs tonu səviyyəsinin yüksək hissəsindən, orta aparıcı ton (mid key) – səviyyənin orta hissəsindən, aşağı aparıcı ton (low key) – aşağı hissəsindən istifadə edilə bilər. Siz hətta müxtəlif mimikalardan, jestlərdən və bədən hərəkətlərindən də istifadə edə bilərsiniz. Bütün bu faktlar münasibət və emosiya ifadə etmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. İngilis tələffüzünə aid ənənəvi kitablar bu məsələlərə etinasız münasibət bəsləyir (8, 187).

İntonasiyanın məntiqi (vurğulayıcı) funksiyası

Bu məsələ haqqında yazan dilçilər deyəndə ki, intonasiyanın məntiqi (Piter Rouç bu funksiyayı vurğulayıcı adlandırır) funksiyası var, onlar demək istəyirlər ki, vurğunun yeri intonasiya vasitəsilə müəyyənləşir. Lakin bu fikir mübahisə doğura bilər. Çünki bəzi kitablarda vurğu müstəqil element kimi göstərilir və əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, intonasiya quruluşu vurğulu hecalar vasitəsilə mümkün olur. Bu o deməkdir ki, tədqiqatlar göstərir ki, intonasiya növünün seçiminə qədər vurğu müstəqil olur. Belə ki, vurğunun xüsusi aspekti olan ton intonasiyanın bir hissəsi kimi təqdim edilə bilər: bu ton vahidi daxilində tonal vurğunun yerləşməsidir. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, söz vurğusu intonasiyadan asılı deyil, tonal hecanın yeri isə intonasiyanın funksiyasıdır (məntiqi funksiya). Bəzi köhnə kitablarda bu “cümlə vurğusu” kimi adlandırılmışdır. Fikrimizcə bu düzgün deyil, uyğun ad deyil, çünki cümlə qrammatikanın mövzusu, lakin tonal vurğunun yeri ton vahidinə aid olduğu üçün fonologiyanın vahididir.

İntonasiyanın aksentual funksiyası (pulsasiya) hecalarda qabarıqlıq effektinin yaranmasına xidmət edir. Bununla da aksentuasiya vurğulu hecaların qavranılmasına kömək edir. Digər tərəfdən, intonasiya konturunda tonik vurğunu xüsusi hecaların üzərində yerləşdirməklə intonasiya qrupunda ən əhəmiyyətli sözü qabarıq şəkildə qeyd edir, bu da intonasiyanın məntiqi (vurğulayıcı) funksiyası adlanır (8, 183).

Tonal hecanın yeri linqvistik cəhətdən mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onun yeri əksərən tonal vahidin sonuncu leksik sözlərində olur (məsələn, köməkçi sözlərdən fərqli olaraq isim, sifət, fə, zərf). Opozitiv məqsədlər üçün isə istənilən söz tonal vurğu daşıyıcısı ola bilər. Tez-tez qeyd edilir ki, tonal hecanın yeri informasiyanın mərkəzini göstərir. Növbəti misallarda tonal vurğunun 1) normal və 2) opozitiv yerini görə bilərik:

1. I , want to , know the , place of his , travelling

2. (I ,dɒnt waɪnt tə ,knəʊ ðə ,plɑːs əv hɪs ,trævəlɪŋ).

I ,waɪnt tə ,knəʊ əbaʊt ðə ,plɑːs əv hɪs ,trævəlɪŋ

Birinci cümlədə tonik vurğunun yeri adi qaydada göstərilir. Sonrakı cümlələrdə vurğunun yeri dəyişir.

1. |She was 'wearing a 'red ,dress

(She 'wasn't 'wearing a ,green ,dress |She was 'wearing a 'red ,dress).

Lakin belə iddia etmək səhv olardı ki, tonal vurğunun sonuncu leksik sözün üzərinə düşməsi halı yeganə emfatik və kontrast vəziyyətlərdə olur. Tonal hecanın normal olaraq ton vahidindən əvvəl gəldiyi hallar çox azdır. Ən gözəl nümunə "I have plans to leave" cümləsidir; bu cümlə ikimənalıdır:

1. |I have 'plans to ,leave

(i.e I am planning to leave).

2. |I have ,plans to ,leave

(i.e I have some plans/diagrams/drawings|that I have to leave).

Versiya (2) kontrastlı və ya emfatik kimi təsvir edilə bilməz. İkinci misala oxşar çoxlu misallar var; əlbəttə ki, bunu göstərmək üçün ən gözəl qayda tonal hecanın ton vahidinin sonuncu leksik hecasında gəlməsinə meyilli olmasıdır, lakin əgər deyiləcək daha vacib söz varsa, o ton vahidinin əvvəlində də ola bilər. Bu daha çox ton vahidinin sonuncu hissəsində verilən məlumatın əvvəl qeyd edilməsi nəticəsində baş verə bilər. Məsələn:

1. |'Heres that ,book you ,asked me to ,bring

(The fact that you asked me to bring it is not new).

2. |I've got to ,take the ,dog for a ,walk

(Əgər cümlə "to the vet" ilə bitərsə tonal heca "vet" də olar).

Məhz bu səbəbdən tonal vurğunun yeri çox vacibdir və intonasiya ilə sıx bağlıdır.

S.Babayev də məntiqi funksiyaları IV funksiya kimi qeyd edir və göstərir ki, intonasiya söyləmin məntiqi mərkəzinin harada olduğunu bildirir. Söyləmin məntiqi mərkəzi əsas nitq hissəsindən ibarət olan sözdən hər hansı digər sözün üzərinə keçə bilər (3, 129).

Intonasiya cümlənin məntiqi mərkəzinin harada yerləşdiyini müəyyən edir. Məntiqi mərkəz əsas sözdən başqa ikinci dərəcəli söz keçə bilər və bəzən bu əsas söz əhəmiyyətsiz olur, ikinci dərəcəli söz isə vacib məntiqi xəbəyə çevirir. Bu funksiyalar yalnız modallıqda fərqlənən cümlənin müəyyən kommunikativ tiplərindən yaranır. Bu funksiyalar intonasiya tiplərində birləşən müxtəlif intonasiya modelləri vasitəsilə reallaşır. Bu cür hallarda intonasiyanın üçüncü və dördüncü funksiyaları müxtəlif, birinci və ikinci funksiyaları isə eynidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Antipiva E.Y. and others. English intonation. M., 1974
2. Armstrong, I.C. Ward. Handbook of English intonation. Cambridge, 1926
3. Babayev S.M., Garayeva M.G. English phonetics. Baku, 2009
4. Bollinger D.Z. Intonation and its use. Melody in grammar and discourse. Stanford, 1989
5. Crutienden A. Intonation. Cambridge, 1986
6. O'Connor J.D. and Arnold G.F. Intonation of colloquial English. L. 1970
7. Pike K.L. Phonetics. 1966. 182 p.
8. Roach P. English phonetics and phonology. Cambridge, 2005
9. Shubiger M. The role of intonation in spoken English. Cambridge, 1935
10. Vassilyev V.A. and others. English phonetics. 1980

Açar sözlər: ton variativliyi, tonal vurğu, nitq aktı, səs diapozonu, emfatik vəziyyət, kontrastlı vəziyyət

Ключевые слова: вариативность тона, тональное ударение, актовая речь, диапазонный звук, эфатическая ситуация, контрастная ситуация

Key words: the tone variety, the tonal stress, speech act, voice range, emphatic situation, contrastive situation

Резюме

Интонация и его функции для создания вариативности в современном английском языке.

Статья про интонацию и его функциях для создания вариативности в современном английском языке. Интонация—совокупность просодических характеристик предложения: тона (мелодики речи), громкости, темпа речи и её отдельных отрезков, ритмики, особенностей фонации. Вместе с ударением образует просодическую систему языка. В отличие от сегментных фонетических единиц (фонем) и дифференциальных признаков, не имеющих собственного плана содержания, все интонационные единицы двусторонние, иначе говоря являются знаками, выражают тот или иной смысл.

Summary

Intonation and its functions in the building of the variability in Modern English.

The article deals with the intonation and its functions in the creating of the variability in Modern English. Intonation is a complex unity of variations in pitch, sentence stress, tempo, rhythm and timbre. The pitch component of intonation or melody, is the changes in the pitch of voice in connected speech. Intonation serves to form a prosodic system of language with stress forms. Though being a contextual plan the segment differs from phonemic and it has differential equations, all intonation units, by all means, are meaningful units.

Rayçi: prof.A.R.Hüseynov

Manafli Xanımana Fətəli qızı¹⁹ ANA DİLİMİZİN SAFLIĞI UĞRUNDA MÜBARİZƏ APARAN ZİYALILAR

Dil ünsiyyət vasitəsidir, bununla yanaşı dil millətin simasını səciyyələndirən amillərdən birincisidir. O, hər hansı bir xalqın varlığının təzahürü, onun milli sərvəti, qan yaddaşındadır. Xalqın taleyi, onun mənliliyi, mənəviyyəti və mədəniyyəti olan dil cəmiyyətin təşəkkülü və inkişafı ilə birgə yaranır, tərəqqi edir. İnsanın təkamülündə ana dilinin rolu böyükdür. Bu nemətin hər hansı bəhanə ilə qadağan olunması, yaxud saflığının pozulması, yad təsirlərə məruz qalıb korlanması isə cinayətdir.

XIX əsrdə dövrün ədəbi dil normalarının müəyyənəlməsində görkəmli söz ustaları, mətbuat işçiləri, ziyalılar da bütünlüklə iştirak edirlər. Heç bir ziyalı ədəbi dil, ana dili ətrafında gedən mübahisələrdən kənar qalmırdı. Düzdür, hər kəs eyni mövqedən çıxış etmir, lakin ana dilimizin saflığı uğrunda mübarizədə dilimizin taleyinə heç kəs laqeydlik göstərməmişdir. Rus-Avropa təhsili görmüş ziyalılar dərk edirdilər ki, qabaqcıl, inkişaf etmiş dillər kimi bütün normalara cavab verən ədəbi dil yaranmalıdır, lakin problem onda idi ki, rus-Avropa dillərini gözəl bilən ziyalılarımız, əksərən, ana dilini pis bilirdilər, ana dilini yaxşı bilənlər isə, ümumiyyətlə, xalq danışığı səviyyəsində dayanır, ədəbi dilin mahiyyəti haqqında o birilər qədər aydın elmi qənaətdə olmurdular. Ancaq bu bir faktır ki, ziyalılarımızın demək olar ki, hamısı bu çətinlikləri aradan götürməyə çalışmış, əcnəbi material əsasında bildikləri mükəmməl ədəbi dil vərdişlərinin işığını ana dilinin üzərinə salmağa cəhd göstərmişdilər. Üzeyir Hacıbəyov yaşlıları dörd zümərəyə ayırırdı: 1. Əcnəbi dillərdə “fitil-fitil əsib” ana dilində heç nə bilməyənlər. 2. Rus-Avropa dillərini mükəmməl bilib, öz ana dilini nisbətən zəif bilənlər. 3. Yalnız öz dilində bir qədər yazıb-oxumaq bilənlər. 4. Yazıb-oxumağı bacarmayanlar. Ü. Hacıbəyov özünü bilavasitə ikinci qrupa aid edir. Ümumiyyətlə, rus-Avropa təhsili almış mütərəqqi ziyalılarımızın, təxminən hamısı bu zümərəyə düşür.

Ana dilimizin saflığını korlayanlar vahid mənbə üzərində dayanmır, üç qola ayrılırdılar: bir qrup ərəb-fars mənbəyinə, ikinci qrup türk-osmanlı, üçüncü qrup rus-Avropa dillərinə meyl edirdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1906-cı ildə 22 dekabrda çıxan 38-ci nömrəsində belə bir şəkil təsvir olunur: Üç nəfər birini yıxıb, hərəsi ağzına bir dil uzadır. Birinin üstündə fars dili, 2-cinin üzərində rus dili, 3-cü dilin üzərində isə ərəb dili yazılıb. Yıxılanın şalvarının ələyinə isə “Azərbaycan türkü” sözləri yazılıb. Şəklın altında isə bu sözlər var: “Ay qardaşlar, mən ki dilsiz xəlf olunmamışam, bu dilləri ağzıma soxursunuz”. Türk-osmanlı ədəbi dilində fars materiallarına geniş yer verildiyi üçün, görünür, onu ayrıca qeyd etməyə ehtiyac görməmişlər.

Ü. Hacıbəyov “Hansı vasitələrlə dilimizi öyrənib kəsb-i maarif etməliyik” məqaləsində yazırdı: “...Bizim türk lisanımız Avropa üləma və filosoflarının rəyinə nəzərən ən vəsi və kamil bir dildir ki, onun vasitəsilə insan ən ali fikirlərini və ən dəqiq hissələrini bəyanə qadirdir. Belə bir zəngin lisanın sahib olub da ondan istifadə etməməyin özü böyük bədbəxtlikdir”. Dahi bəstəkar dilini bilməyənlərə istehza ilə yanaşmış, onlara “zavallı” deyər müraciət etmişdir. Həm də ana dilini öyrənmək üçün həmin “zavallı”lara yollar göstərmişdir. Təbii ki, böyük ədib heç vaxt çox dil bilməyin əleyhinə olmamışdır, lakin öz ana dilini bilməyib ərəb, fars, rus, fransız, ingilis dillərində “bülbul” kimi ötənlərə istehza ilə gülmüş, buna qarşı vaxtında mübarizəyə başlamışdır.

Ü. Hacıbəyov yenə həmin məqaləsində yazırdı: “Danışığı əsnasında fikrimizin əcnəbi kəlimələrdən təmiz olaraq öz türk sözlərimiz vasitəsilə ifadəsinə səy etməliyik və qəzetlər sayəsində öyrəndiyimiz yeni təbirat və islahatı lazım olan yerlərdə işlətməliyik. Məsələn: “zabastovka” yerinə “tətil”, “pajar” əvəzinə, “yanğın”, “sosialist, revolyusioner”, “demokrat” və sairələrini deməyib, “ictimaiyyun”, “inqilabiyyun”, “amiyyun” və sairələrini istemal etməliyik” (“İrşad” qəzeti, 1906, №48). Müəllif belə bir qənaətdədir ki, saf dil yoxdur və dili inkişaf etdirmək üçün süni (saxta) dil düzəltməkdənsə, başqa dildən material mənimsəmək münasibdir. Artıq mənaca milliləşmiş əcnəbi sözü rədd etmək yanlışdır: “Necə ola bilərdi ki, bir türk alimi durub “ağıl” ləfzini tullayıb əvəzində, məsələn, “başı dolu eləyən” deyəydi” (“Həyat” qəzeti, 1905, №62).

Ü. Hacıbəyov eyni fikri başqa məqaləsində davam etdirir: “İndi biz istəsək ki, “samovar” təbirini rusca deməyib, öz dilimiz vasitəsilə ifadə edək, lazım gəlir ki, bu sözü ya fars və ya ərəb və ya sair dil köməyi ilə təsəviyə edək. Məsələn, “hudpəz”, “xudcuş” və sair və illa “özünə qaynayan” desək, əvəzimiz anlamaz. Çünki, “özünə” və “qaynayan” təbirləri əvəmə məlum olduğundan onun zehmində dürlü-dürlü şeylər zahir edib, “samovar” ifadə edilmir. Əvəmdən soruşsan ki, “uzaqyazan” nədir, heç vaxt deməz ki, “teleqraf”dır. O səbəbdəndir ki, belə sözlər camaat arasında qəbulə keçib, əcnəbi sözü özü-özlüyündə qalır. Ruslardan dəxi bir çox şəxslər “qaloş” əvəzində “mokrostup”, “zont” əvəzində “dojdoxranillişe” təbirləri istemal etmək istədilər. Lakin camaat tərəfindən qəbulə keçmədi” (“İrşad” qəzeti, 1906, №48). Burada həm ehtiyac olan əcnəbi sözün işlənməsi, həm də terminoloji leksik vahidin adı sözdən fərqi tamam elmi səviyyədə şərh olunur.

Dilimizin gözəlliyi, ahəngliyi digər millətlərdən olan alimlərin də diqqətindən yayınmamışdır. Vaxtaşırı onlar da ana dilimiz barədə öz fikirlərini bildirmişlər. Məşhur ingilis dilçisi Maks Müller dilimiz haqqında belə demişdir: “Azərbaycan türkcəsi öz qrammatik formaları, söz ehtiyatı, üslub imkanları ilə barlı-bəhərli ağacı xatırladır. Özü də bu ağac o qədər barlıdır ki, budaqları ağırlıqdan sına bilər...”.

¹⁹ *Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya elmləri namizədi, dosent, xanım.manafli@mail.ru*

Firidun bəy Köçərli 1898-ci ildən başlayaraq, “Qafqaz” qəzeti, sonralar isə “Tərəqqi”, “Kaspi” qəzeti, “Molla Nəsrəddin” jurnalı və s. mətbuat səhifələrində məktəb, maarif, əlifba, ana dilinin saflığı, onun bir sıra zərərli təsirlərdən mühafizə olunması kimi aktual məsələlərə dair məharətlə çıxışlar etmiş və dərin məzmunlu və ifşaedici məqalələr yazmışdı. F. Köçərli ana dilimizin saflığından danışarkən yazırdı: “Ərəb və fars kəlimə və ibarələrinin şövq və həvəsində olub ehtiyac olmadığı halda onları ana dilinə qatıb qatışdırmaq bizim əqidəmizcə böyük səhvdir. Vaxta ki, ana dilində hər şeyin özünün məxsusi adı var və yəni ana dili ilə bir mənanı bəyan etmək və bir əhvalatı necə ki, lazımdır söyləmək mümkün olur, insaf deyil ki, elm göstərmək və “mollalıq” izhar etmək iddiasına düşüb kəlamı qəliz ibarələrlə və çətin anlaşılan ərəb və fars sözləri ilə doldurub əsl mənanı daha dərinə salamaq və onun üzünə qəliz ibarələrlə toxunmuş pərdə çəkmək ona görədir ki, qəzetlərimizdə dərc olunan qəliz ibarələrlə yazılmış bəzi siyasi, ədəbi və fənni məqalələri oxuyanlar anlamayıb məyus olurlar və qəzetə oxumaqdan imtina edirlər.

Dil nə qədər açıq, sadə olsa, bir o qədər gözəl, göyçək və məqbul olar. Əlbəttə, dilimizə qarışıb türkləşmiş “fayda”, “xeyir”, “dost”, “düşmən” və bunlar kimi həddən ziyadə istemal olunan ərəbi və farsı sözlərin bəzində bizim iradımız yoxdur”.

F. Köçərli ana dilini, onun sadəliyi və təmizliyini korlayanlara qarşı kəskin çıxışlar edərək “Molla Nəsrəddin” jurnalında çox dərin və məzmunlu məqalələr çap etdirmişdir. O, həmin jurnalda “Ana dili” sərlövhəli məqaləsində yazırdı: “...Az vaxtda Qafqaz türklərinin dili osmanlı sözləri və istilahları ilə doldu: “işbu”, “iştə”, “şimdi”, “şol”, “əfəndim”, “baqalım”, “nasıl” sözləri qəzetə sütunlarını doldurdu. Bu işin nəticəsi bu oldu ki, imdi qəzetlərimizin və jurnallarımızın dilini oxuyub başa düşmək olmur. Ana dili öyrətmək üçün yazılan təlim kitablarımız elə çətin dildə yazılır ki, onların vasitəsi ilə ana dilini ancaq unutmaq olar. Üç-dörd yüz səhifəlik qiraət kitablarımızda “ata”, “ana”, “yaxşı” kimi sözləri dərman üçün belə axtarılsa tapılmaz. Bizim əqidəmizcə bu təqlidçilik və rəftar xalqa xəyanət deməkdir. İndiyədək mənəvi tərəqqimizə mane olan illət bir isə, imdi iki olur: bir tərəfdən hürufat qüsuru əlimizi və ayağımızı bağlayıb qoymur ki, irəli gedək”.

Firidun bəy Köçərli ana dili aşığı idi. Onun 1913-cü ildə qələmə aldığı “Ana dili” məqaləsi o dövr üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Həmin məqalədə ədəbi dil məsələsinə aydınlıq gətirmək istəyən Köçərli yazırdı: “Xeyli vaxtdır ki, dil məsələsi məhəlli müzakirəyə qoyulub, onun üstündə məclislərdə, qəzet sütunlarında və jurnallarda bəhs olunur. Kimi İstanbulda işlənən ədəbi dili tərif edib, onu sair yerlərdə işlənən türk dillərinə tərcih verir, kimi Azərbaycan türklərinin şiveyi-lisanını bəyənib, onun tərəfini saxlayır. Bir paraları da ibn-Yasəf kimi türklər üçün ümumi bir dil təsis etmək fikrindədirlər ki, hər yerdə o dildə danışılıb yazılsın”. Firidun bəy ədəbi dilin hansı olması ilə bağlı bu üç xətt arasında Azərbaycan-türk dilini müdafiə edərək, bunu belə əsaslandırır: “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsinədir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır, hər kəs öz anasını və vətəni sevdiyi kimi ana dilini də sevir. Bu, Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur”. Köçərlinin qənaətinə görə Azərbaycan türkləri osmanlı şivəsini o baxımdan qəbul edə bilməz ki, İstanbul ədibləri öz dillərini unudub fars və ərəb terminləri ilə doldurublar. Düzdür, F. Köçərli etiraf edirdi ki, Azərbaycan türkləri də uzun müddət farslarla bir yerdə yaşamağa məcbur olduğu üçün, bir növ onların dilinin təsirinə məruz qalmışlar.

F. Köçərli bu məqaləsində üzünü xalqın tərəqqisinə çalışan ziyalılara tutub onlardan xahiş edirdi ki, ana dilindən uzaq düşməsinlər, öz fikirlərini açıq, sadə dildə yazsınlar ki, onların yazdıqlarını oxuyan anlasın və düşünsün. O, hesab edirdi ki, dil insana ona görə verilib ki, öz fikirlərini və hisslərini ifadə etsin: “Bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşmaq şəxsin fikri də dolaşıqdır. İbarəpərdəlik fikrin boşluğuna və bir dərəcədə yoxluğuna dəlalət eləyir, doğru və səlamət fikrli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur”.

F. Köçərli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq ədib və şairlərimizin böyük əksəriyyətini əhatə edən ədəbiyyat tarixini yazmışdır. Bu əsərdə yüzdən artıq şair və yazıçının ədəbi irsi və onlardan bir qisminin bioqrafiyası verilmiş və yaradıcılıqları haqqında müəllif fikri söylənilmişdir.

N. Nərimanov da bu ziyalılarımızla eyni mövqedə dayanırdı. O da Azərbaycan dilində ərəb-fars sözlərinin ənənəvi işlənməsini qanuni sayır. Ancaq əndazənin itirilməsinə, ana dilini korlamaq dərəcəsində əcnəbi sözlər işlətməyə qarşı üsyan qaldırır. O, “isbalşim udovolstviyem soqlasiya zayavit eliyoruz”, “qaspadin pedsedatelin mneniyası kamisiya naznacit eləməkdir” tipində danışanları rüsvay edərək, bunun həm ana dilinə, həm də əcnəbi dilə hörmətsizlik olduğunu göstərir. N.Nərimanov yazırdı: “...türk balası heç vaxt razı olmaz ki, ana dilinə xəyanət etsin. ...millətin dilini bilməmiş onun dərdinə dəva etmək çətinidir”.

Böyük yazıçı, müəllim, həkim, dövlət xadimi N. Nərimanov daim xalqının maariflənməsi uğrunda çalışmış, ana dilinə böyük qayğı göstərmişdir. Bakıda ilk dəfə qiraətxana açmış, dövrünün bir çox ziyalılarını ora dəvət etmişdir. Nərimanovun “Bir gün” adlı məqaləsində yazdığı sözləri nəzərdən keçirdikcə onun ana dilinə olan hədsiz məhəbbətini hiss etməmək mümkün deyil: “Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali, qəlbi təlatümə gətirən bir kəlmə! Nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzəmətli bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücud öz şəfqət və məhəbbətini sənə o dildə bəyan edibdir. Bir dil ki, sən hələ beşikdə ikən layla şəklinə öz ahəng və lətafətini sənə eşitdirib, ruhunun ən dərin guşələrində nəqş bağlayıbdır. Bir dil ki, həyat və kainat haqqında ilk əvvəl bu dil sahəsində fikir hasil edibsən...” (“Həyat”, 1906, № 181).

C. Məmmədquluzadə türkün sadə ana dilini sevdiyi üçün qələm yoldaşlarını da sadə dildə - aydın, şirin bir dildə əsərlər yazmağa səsləyirdi. O, öz əsərlərini çox sadə, hamının başa düşəcəyi, anlayacağı bir dildə yazırdı. Ona görə də ədibin əsərləri sevilə-sevilə oxunur, növbəti yazıları səbirsizliklə gözlənilirdi. Bəziləri “Molla Nəsrəddin” in dil

sadəliyini savadsızlıq kimi qələmə verirdi. C. Məmmədquluzadə deyirdi: “Əlbəttə, bu dil ki, biz onunla “Molla Nəsrəddin”i yazırdıq, o dili biz türklər üçün ədəbi dil hesab etmək fikrində deyilik və bu da bizə heç lazım deyil. Bizim məqsədimiz hal-hazırda öz fikrimizi asan dil ilə Azərbaycan türklərinə və bəlkə sair türklərə yetirmək idi və zənn edirəm ki, yetirdik də”. (Xatiratım).

“Molla Nəsrəddin” üslubu ədəbiyyat tariximizdə böyük novatorluq nümunəsi olduğu kimi, onun dili də öz dövrü üçün əsil vaxtında görülmüş bir tədbir oldu. Öz qəliz üslubuna aludə olan “Fyuzat” xalq dili ilə ədəbi dil arasına Çin səddi çəkir və dil prinsipini belə müəyyənləşdirirdi: “... lisani-avam heç bir vaxt lisani-ədəbi ilə bir olamaz”. (“Fyuzat”, 1906, №1) Fyuzatçılar ədəbi dilin xalq zəminini rədd edir, ədəbi dildə norma anlayışını yanlış başa düşürdülər: “Dünyada heç bir zaman heç bir millətin ədəbiyyatı, lisani-ədəbisi tamamilə çoban, əkinçi lisani olmamışdır”. (“Fyuzat”, 1907, №21).

“Molla Nəsrəddin” isə öz sələfi M.Fətəli kimi ədəbi-bədii dilin əsasında xalq dilini görürdü və bu fikirdə olanları başına cəmləşdirirdi. “Molla Nəsrəddin” in ədəbi dil məsələsində prinsipi belə idi: “Biz açıq ana dilində yazırıq”. Onlar bu prinsipdə təkid edir və qətiyyətlə deyirdilər ki, ədəbi dil anlayışı ana dili anlayışını rədd etməməlidir. “Ana” ya “madər”, “ata” ya “pedər” deyənləri, “nəvə”ni “həfid” yazanları, “çörəyi” bəyənməyib “nan” yeyənləri “Molla Nəsrəddin” özünəməxsus üslubla, sərrast satiraları, kəskin kinayələri ilə tənqid etmişdir.

Fyuzatçıların arzuları və əməlləri arasında böyük uçurum vardı. Onlar bir tərəfdən Çindən Ağ dənizə qədər hüdudu olan bir ədəbiyyat yaratmaq arzusu ilə yaşayırdı, digər tərəfdən də elə bir dildə yazırdılar ki, onu nə ərəb, nə fars, nə də türk başa düşə bilirdi. Bu dili başa düşmək üçün vaxtilə Mirzə Fətəlinin dediyi kimi üç dili - ərəb, fars, türk dillərini mükəmməl bilmək lazım idi.

M.İbrahimov 1937-1938- ci illərdə yazdığı “Böyük demokrat” əsərində “Molla Nəsrəddin”lə digər mətbu orqanların qarşılıqlı əlaqəsini “iki üslubun mübarizəsi” kimi səciyyələndirmişdir: “Molla Nəsrəddin” in ictimai görüşləri, ideal və meylləri tezliklə hamıya bəlli oldu. Çox tezliklə dostlar öz məhəbbətlərini, düşmənlər öz nifrətlərini bildirməyə başladılar. Cəbhələr ayrıldı: Mürtəcə fikirlərin mərkəzi olan “Həyat”, “Fyuzat”, “Şələlə” və sair burjua-mülkədar orqanları “Molla Nəsrəddin”in sağlam, tənqidi realizm üslubuna qarşı mistik-mürtəcə romantizmi irəli sürdülər. “Molla Nəsrəddin”lə “Fyuzat”-“Şələlə” qədər bir-birinə zidd olan iki qütb təsvir etmək çətindir”. (1, 112)

“Həp gördüyümüz kimi yazmaqda nə tərəqqi ola bilər? Bir az da düşündüyümüz kibi yazmalıyıq” (“Fyuzat”, 1907, №14). “Fyuzat” bu sözləri deyərək bədii düşüncə ilə real həyat arasındakı əlaqəni kəsirdi.

H.Zərdabi yazırdı ki: “İstəyirsinizmi, türk milləti yaşasın, qabağa getsin, elmi və mərifəti olsun, mədəniyyəti olsun? – Ona dil verin. Türklər (Azərbaycanlılar) öz dillərini itiribdir. Sizin sözünüzü onlar anlamırlar, onların dilini tapın, verin- onlar yaşasın, qabağa getsin” (“Dəbistan”, 1908, №9).

Y.V.Çəmənəminlinin yazdığına görə bir dəfə H.Zərdabi “Fyuzat”a baxıb soruşur: Bunu kimin üçün yazırsınız? – Camaat üçün, - demişlər. – Elə isə camaatın dilində yazın ki, camaat başa düşsün”. (“Açıq söz” qəzeti, 1916, №160). Çəmənəminli həmin qəbildən olan mətbuat orqanları haqqında deyirdi: “Nə xalq bu qəzetlərin dilini bildi, nə də qəzetlər xalqın. Dilin birliyi üç-dörd adamın bir dildə yazması ilə olmaz, camaatın mənfəəti də mülahizə olunursa, gərək o camaatın başa düşdüyü dildə yazılsın ki, o da oxuyub bundan hissə götürsün” (Sədayi-həqq”, 1914, 25 fevral).

“Fyuzat”çılar və “Molla Nəsrəddin”çilər arasında ideya baxımından fərqliliklər olsa da, Azərbaycan xalqının maarifə, tərəqqi yoluna və çar rejiminə qarşı mübarizəyə çağırışında fərqliliklər yox idi. Əslində, onların hər biri özünün məqbul saydığı yolla xalqa xidmət etmişdir, yəni Əli bəy Hüseynzadə ilə Mirzə Cəlilin məqsədi eyni, üslubu isə fərqli idi. “Fyuzat” Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanının əsasını qoymuş, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq və A.Səhhət kimi qüdrətli ədiblərin yetişməsində əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

21 fevral bütün dünyada Beynəlxalq Ana dili günü kimi qeyd olunur. Dünyada məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşən dillərin qorunması məqsədilə hər il qeyd olunan Beynəlxalq Ana dili günü hər kəsə öz doğma dilinin varlığını hiss etmək, onunla qürur duymaq, onu qorumaq və inkişaf etdirmək hüququnun olduğunu xatırladır.

ƏDƏBİYYAT:

1. İbrahimov M.Ə. Böyük demokrat (Molla Nəsrəddin), Bakı, Azəməşr, 1939, 160 səh.
2. Hacıbəyov Ü. “Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrənib kəsb-i-maarif etməliyik?” “İrşad” qəzeti, 1906.
3. Nəbiyev B. “Görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas”, Bakı, 1963.
4. Talibzadə K. “XX əsr Azərbaycan tənqidi”, Bakı, 1966.
5. Vəliyev A.A. “Azərbaycan mətbuat tarixi” (1875-1920), Bakı, “Elm və təhsil”, 2009.
6. Azər Turan “Əli bəy Hüseynzadə. Həyatı, mübarizəsi, yaradıcılıq şərcəsi”, Bakı, 2014.
7. Azər Turan “Milli məfkurənin atası”, Bakı, 2014.

Açar sözlər: ana dili, ədəbi dil, milli sözlər, alınma sözlər, mətbuat, maarifçilik, dil məsələləri.

Ключевые слова: родной язык, литературный язык, исконная лексика, заимствованная лексика, печать, просвещение, языковые проблемы.

XÜLASƏ

XIX əsrdə heç bir ziyalı ədəbi dil, ana dili ətrafında gedən mübahisələrdən kənar qalmırdı. Düzdür, hər kəs eyni mövqedən çıxış etmir, lakin ana dilimizin saflığı uğrunda mübarizədə dilimizin taleyinə heç kəs laqeydlik göstərməmişdir. Məqalədə Ü. Hacıbəyov, C. Məmmədquluzadə, F. Köçərli, N. Nərimanov kimi maarifpərvər ziyalıların ana dilimizin saflığı, hər cür yad təsirlərdən qorunması, təhsilin ana dilində aparılması, ana dilində dərslük və kitabların çap olunması uğrunda apardığı mübarizə işıqlandırılmışdır. “Molla Nəsrəddin” və “Fyuzat” jurnallarının

ədəbi dilə olan münasibətdəki fərqli prinsiplərinə aydınlıq gətirilmişdir. “Fyuzat”çılar və “Molla Nəsrəddin”çilər arasında ideya baxımından fərqliliklər olsa da, Azərbaycan xalqının maarifə, tərəqqi yoluna və çar rejiminə qarşı mübarizəyə çağırışında fərqliliklər yox idi.

Интеллигенты, боровшиеся за чистоту нашего родного языка

Резюме

В XIX веке ни один представитель отечественной интеллигенции не мог оставаться в стороне от дискуссий по поводу проблем литературного и родного языка. Правда, не все выступали с одинаковых позиций, однако никто из них не проявил равнодушия в борьбе за чистоту азербайджанского языка. В статье освещается деятельность в этом направлении таких интеллигентов – приверженцев просвещения, как У.Гаджибеков, Дж.Мамедгулузаде, Ф.Кочарли и Н.Нариманов. Они встали на защиту чистоты нашего родного языка, боролись за его очищение от всевозможных иноземных влияний, за обучение и издание учебников и книг на родном языке. Здесь также анализируются принципиально различные подходы журналов «Молла Насреддин» и «Фиюзат» к проблеме литературного языка. Хотя между этими журналами и существовали идейные разногласия, все же они исчезали, когда дело касалось призывов к борьбе против царизма, за просвещение и процветание азербайджанского народа.

Rəyçi: prof.T.M.Nasıyev

QƏRBI AZƏRBAYCAN ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ƏDƏBİ DİLDƏ
ARXAİKLƏŞMİŞ İŞ FEİLLƏRİ

Linqvistik ədəbiyyatda iş feilləri “əşyanın bu və ya digər hal-vəziyyətə salınmasını və ya təsirə, dəyişikliyə düşər edilməsini, məşguliyyətini, sənətini bildirir” (1,s.199; 2,s.86) kimi izah olunur. Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən iş feillərinə *arıtdamax* (*təmizləmək*; Ağbaba, Göyçə, Zəngəzur), *axarramax*, *carramax* (*yuyulan qab-qasığın, paltarın üzərinə təmiz su tökmək*; İrəvan; Göyçə), *atılmaq* (*nehərə çalxalamaq*; Göyçə, Zəngəzur), *avşarramax* (*qoyunu ikiəlli sağmaq*; Zəngəzur), *badax vurmaq* (*dayaq vurmaq*; Hamamlı), *bıdıxlamaq* (*ağacın başındakı bütünlü meyvələri yığmaq*; İrəvan), *çalğılamaq*//*çalmaq* (*süpürmək, çalğıyla süpürmək*; Göyçə), *çatmaq* (*yüktü müəyyən minik vasitəsinə yükləyərək bağlamaq*; İrəvan, Göyçə), *çayımmaq* (*işləyib çalışmaq, hər hansı bir işin öhdəsindən gəlmək üçün alləşmək*; Zəngəzur), *çinəmən* (*düzəltmək*; Ağbaba), *çinnəmən* (*sıra ilə yığmaq, qat-qat yığmaq*; İrəvan), *çitəmən* (*tikmək, tikib birləşdirmək, bağlamaq*; Göyçə), *çözdəmən*//*çözələmə* (*sapı, ipi, heyvan bağırsağını və s. açmaq, açıb uzatmaq*; Göyçə, İrəvan, Zəngəzur), *dalamırdamax* (*toplamaq, məhsulu yığmaq*; Göyçə), *dalazdamax* (*işə başdansaovdu yerinə yetirmək*; Zəngəzur), *daramax* (*bir yerə yığmaq*; Qaraqoyunlu), *döşürmə*//*döyşürmə* (*yığmaq, toplamaq*; İrəvan, Dağ Borçalısı), *durulamaq* (*taxılı sovuraraq təmizləmək*; Göyçə), *diymən* (*kəndirə diyiün vurmaq, diyiünləmək*; Dərələyəz, Göyçə, İrəvan), *əfsəmə* (*taxılı çör-çöpdən, zir-zibildən təmizləmək*; İrəvan, Zəngəzur), *gözəmə* (*tikmək, torbanın, kisanın ağzını tikmək*; İrəvan, Göyçə), *xorumlamaq* (*dərz bağlamaq, otu dərz şəklində bağlamaq*; İrəvan), *kələmə* (*torpağı üzədən qasımaq*; Zəngəzur), *qavqarmax* (*qablaşdırmaq, yerləşdirmək*; Dağ Borçalısı, Göyçə, Qaraqoyunlu), *qayırmaq* (*düzəltmək, hazırlamaq*; Göyçə), *peşarramax* (*yığımdan sonra ağacda qalmış meyvələri dərmək*; Zəngəzur), *pinələmə* (*tikmək, sökülmiş paltarını tikmək*; İrəvan), *seyləmə* (*seçmək, nəyisə seçib yaxşılarını ayırmaq*; Göyçə), *şennəmən* (*abadlaşdırmaq*; İrəvan, Göyçə), *şəritdəmə* (*iplə sarımaq, bağlamaq*; İrəvan), *şirazlamaq* (*tikmək, xurcunun, çıvalın kənarlarını sıx tikişlə tikmək*; Göyçə), *tapannamax* (*əkin yerini malalamaq*; İrəvan, Göyçə), *toparramax* (*toplamaq, bir yerə yığmaq*; İrəvan, Zəngəzur, Göyçə), *urğannamax* (*iplə, kəndirlə bağlamaq*; Hamamlı), *üzdəmən* (*yağlı hissələri ayıraraq götürmək*; Göyçə), *yaxxalamaq* (*yumaq, suya çəkmək*; İrəvan) və s. göstərmək olar. Bunlardan *arıtmaz*//*arıtdamax*, *çatmaq*, *çözmək*//*çözələmə*, *daramax*, *döşürmə*, *enəmən*//*ennəmən*, *qayırmaq*, *üzdəmən* feillər ədəbi dildə işlənmişdir.

Arıtdamax feilinə Qərbi Azərbaycanın Göyçə, Zəngəzur, Ağbaba şivələrində rast gəlinir. Həmin şivələrdə bu söz “*təmizləmək, seçmək, zir-zibilini ayırmaq*” mənasında işlənmişdir; məs.: *A gəlin, axşama diyiü arıtdamax lazımdı, əlli tərpan* (Qaf.). İrəvan şivəsində bu feil *ayıtdamax* fonovariantında işlənir; məs.: *Lobunun içini ayıtda* (Zəngib.). Hal-hazırda dialekt və şivələrdə işlənən bu leksik vahid vaxtilə ədəbi dilimizdə *arıt(maq)* və *arın(maq)* fonovariantlarında məhsuldar şəkildə işlənmişdir. İ.Nəsimidə: *Musa kimi gər aşiq isən, könlünü arıt, Saf olmayacaq ayinə, didar ələ girməz* (3,I,s.76); *Şübhədən arındı ol kim, qıldı iqrari-səlat, Ta əbəd məst oldu, içdi cür'eyi-mai təhur* (3,I,s.235); *Güzgünü arıtmayınca, ey liqadan bixəbər, Surətin görmək təmənnə etmə, didar istəmə!* (3,II,s.58); Ş.İ.Xətayidə: *Qırqların qəlbi durudur, Gələnin qəlbin arıdır* (4,s.30); *Ey Xətai, zülfitək arındı yüzdən Zəngibar, Dilbəri-Çini Xütən, xubi-Xətə qaldı mana* (4,s.30); Q.Təbrizidə: *Cövhəri-puşidəməz ayinə bağırın ab edər, Çöhrədən Qövsi bizim arıtsalar jəngarımız* (5,III,s.168) və s.

Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənənlə yanaşı, bu söz Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də işləkdir. Məsələn, Bakı dialektində *arid(maq)* fonetik tərkibində “*təmizləmək, zir-zibildən ayırmaq*” mənasında işlənir. Bu feil *arıtdamağ* fonovariantında Quba (*Ağacın pöhrələrin arıtdadığ*), Xaçmaz (*Aş pişirməyə dügi arıtdadığ*), *arıtdamax* fonetik tərkibində Qazax (*Yetim bir çuvux kəsidi, arıtdadı, xanuma verdi*) və Şəki dialektlərində “*təmizləmək*” mənasında, *arımmağ* fonovariantında *arımışlı* (*Toy olmamış görürsən, qızlar yuyunuf arınıllar*) şivəsində “*təmizlənmək, bəzənmək, yuyunmaq*” mənalarında (6,s.26) işlənir. Müxtəlif fonovariantlarda (*arıtmaz*//*arıtdamağ*, *arıtdamax*//*arıtdamağ*, *arımmağ*) işlənən bu feillər eyniköklüdür, müasir ədəbi dildə arxaikləşmiş *arı* sözündən yaranmışdır.

Bu feil qədim türk yazılı abidələrində (7,s.465), “Oğuznamə”də: *Arğ arınar, ad arınmaz* (8,s.35) də işlənmişdir. M.Meliorskinin (9,s.57), A.K.Borovkovun (10, s.57) tədqiqatlarında, “Qədim türk lüğəti”ndə (11,s.51), M.Kaşğarının (12,I, s.246,252), L.Budaqovun (13,I,s.33), V.Radlovun (14,I,s.275-277,283-284), E.Sevortyanın (15,I, s.186) lüğətlərində bu leksem qeydə alınmışdır. Bu feil *arın(maq)*, *arıt(maq)* variantlarında türk, qırğız, qazax, özbək, qaraqalpaq, krım tatarları, karaim, tuva və b. türk dillərində və onların ayrı-ayrı dialekt və şivələrində “*təmizlənmək, təmizləmək, çətinlikdən, dərdədən-bəladan çıxmaq*” mənalarında işlənir.

Çözdəmən//*çözələmə* feili Göyçə, Ağbaba, Zəngəzur, İrəvan, Dərələyəz şivələrində işlənir və “*sapı, ipi, heyvan bağırsağını və s. açmaq, açıb uzatmaq*” mənalarını ifadə edir; məs.: *Mahmud ipi çözde:r* (Meğ.); *Çözələmə o sapı, açmağ olmuycax* (Zəngib.). Tarixən ədəbi dildə bu arxaik feil *çözmək* fonovariantında işlənmişdir: “Kitabi-Dədə Qorqud”da: *Atından endi, çobanıq əllərin çözdi, alında bir öpdü, aydır: “Allah mənim evimi qurtaracaq olursa, səni əmiraxur eyləyəyin,” – dedi* (16,s.44); *Endi, əlinçözdi* (16,s.93); Q.Bürhanəddində: *Sən saçını çözüb tarağıl ha ki, çəməndə, Bizə səhəri yel ola qammaz axı noldı* (17,s.225); *Rəhmət dəmidür, saçını çöz ki, tarasunlar, Başad ki, canuma irə ənfasi-yəmanı* (17,s.556); İ.Nəsimidə: *Ey mana, mişkin saçından könlünü qurtar, deyəm, Qanğı qafildir, səlasıldən çözər divanəsi* (3,I,s.82); Ş.İ.Xətayidə: *Dedim ki, əya, Səba, usandı, Asudə otur çözüb kəməndün*

²⁰ ADPU-nun dosenti, f.ü.f.d. sevincsadigova2@gmail.com

(4,s.280) və s. Dialektoloji lüğətdə (6,s.107) bu feilin həm Qərbi Azərbaycan şivələrində, həm də Naxçıvan, Ağdam, Borçalı, Cəbrayıl, Cəlilabad, Sabirabad, Gədəbəy, Gəncə, Tovuz və b. dialekt və şivələrdə işlənməsi qeyd olunmuşdur. *Çözmək* feili “Oğuznamə”də: *Əl ilə çözülcəgi dişinə biraqma* (8,s.58) işlənmiş, V.V.Radlovun lüğətində (14,III,s.2045) qeydə alınmışdır.

Göyçə şivəsində “*dağılmaq, səpələnmək*” mənəsində *darammax* feili, Dərələyəz şivəsində “*budaqları kəsmək, ağacın budaqlarını seyrəltmək*” mənəsində, İrəvan şivəsində “*torpağı çevirmək, şumlamaq*” mənəsində, Qaraqoyunlu şivəsində “*səpələmək, dağıtmaq, yaymaq, mal-qaranı, qoyun-quzunu otlığa çıxarmaq*” mənəsində *daramax* feili işlənir; məs.: *Torpağı durmıxnan darayırdux ki, kuş-muş toxumu aparmasın* (Zəngib.); *Beylə yağış yağdığından taxıl təmmizdarandı* *ē:tdi*(Göy.); *Qoyun-quzu daranıf dağın döşünə* (Karv.). Şivələrdə bu feil müəyyən dərəcədə fərqli mənalar ifadə etsə də, bu mənaların hamısında “*yerindən oynatmaq, dağıtmaq, nizamını pozmaq*” semantik yükü vardır. Tarixən ədəbi dildə, “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanlarının dilində bu feil məhz həmin semantikada işlənmişdir: *Səni yağtı nerədən darımış, gözəl yurdum?!* (16, s.40). A.A.Tufarqanlının yaradıcılığında bu feil *tarlatmaq* fonovariantında, “*dağıtmaq*” mənəsində işlənmişdir: *Tarladaram mahalları, Boş qoyaram bu meydanı* (5,III,s.285). E.Əzizov Şəmkir rayonu şivələrində *daramax* feilinin “*aramsız olaraq oğurlayıb aparmaq*” mənəsində işlənməsinə əsaslanan R.Kərimovun “*Kitabi-Dədə Qorqud*”dakı *darımaq* sözünü “*oğurlamaq*” mənəsində izah etməsi ilə razılaşmayaraq, *darımaq* feilinin “*yırtmaq, dağıtmaq*” mənəsinin “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un mətninə daha uyğun olduğunu qeyd etmişdir (18,s.217). Bizcə də, dastanda *darımaq* feili “*italan etmək, dağıtmaq*” mənəsindədir ki, bu da Qərbi Azərbaycan şivələrindəki “*yerindən oynatmaq, dağıtmaq, nizamını pozmaq, kəsmək, doğramaq*” mənaları ilə uyğunluq təşkil edir.

Qeyd edək ki, Qaraqoyunlu şivəsində *daramax* feili enantiosemiya hadisəsi nəticəsində əks mənada – “*toplamaq, bir yerə yığmaq*” mənəsində da işlənir; məs.: *Abala, ambardakı qartopu daramax lazımdı bir yerə* (Karv.). Dağ Borçalısı şivəsində eyni kökdən olan *daramıtdamax* feili həmin mənada işlənir; məs.: *Biləmmədim həcəri daramıtdadı buları bu əkə-bükə gədə* (Dağ Bor.). Tarixən ədəbi dildə bu feil *dərmək/dərilmək* fonovariantında, “*toplamaq/toplanmaq, yığmaq/yığılmaq*” kimi mənalarda işlək olmuşdur. “*Kitabi-Dədə Qorqud*”da: *Bir yigidiñ qara dağ yumrısınca malı olsa, yığar-dərər, tələb eylər* (16, s.19); *Qanlı qoca bu başları və bu canvərləri gördi, başında olan bit ayağına dəridi* (16,s.105); *Təkir dəxi haman çərisini dərdi, bunlarıñ üzünə gəldi* (16, s.154); Q.Bürhanəddində: *Gəlin dirilün, içəlim ayağı, xoş keçəlim, Bir-iki gün bu ömürdən çü buluruz baqi* (17,s.399); *Gəh zülfə tağdub, gəhi saçını dərməsə, Əhli-təriqətə necəsi sübhü şam ola* (17,s.401); “*Dastani-Əhməd Hərami*”də: *Ol ucdan mənzilə irəməyəvüz, Ögümü, usumuz dərməyəvüz* (5,s.83) *Xəzinədar malı dərdi və buladı, Geri yerli yerincə şükri qıldı* (5,s.85); *Çü sübh oldu yerində durdu sultan, Oxudu bəylərini dərdi ol xan* (5,s.93); Y.Məddahda: *Şöylə kim biluş olub düşdü yerə, Vərqa eşqi qomaz kim, əqlin dərə* (5,s.117); Ş.İ.Xətayidə: *Həq ərənlər bir araya dərila, Cümlə aşıqlərə qismət verilə* (4,s.168); M.Füzulidə: *Əzmi-bağ eyləmiş ol sərvirəvan, ey güllər, Zər nisar edə görün, cümlə yığın, dərilin* (18,s.194) və s. Şəmkir şivəsində *dərilmək* feili “*yığılmaq*” mənəsində işlənir: “*A camaat, bu adam burya hardan dəridi.*” (19, s.202). Türk dilində “*dərli-toplu ev*” ifadəsi işlənir ki, burada *dərmək* feilindən yaranmış *dərli* sifəti “*yığılmış, yığışdırılmış, səliqəyə salınmış*” mənəsini ifadə edir.

Qədim türk yazılı abidələrində: “*tirilip yetmiş er bolmış (KTb 12) toplaşib yetmiş döyüşçü olmuşlar*”; Oğuznamədə: “*Tilkinin hər bildüğü axır dərilür başına gəlür*” (8, s.80); “*Kişi kəndüyə etdüyünü bütün eller dərilüb edəmər*” (8,s.156) də bu arxaik feil işlənmişdir. Bu feil M.Kaşğarının (12,I,s.493;III,s.13), L.Budaqovun (13,I,s.571), V.Radlovun (14, III, s.1696), E.V.Sevortyanın (15,s.204) lüğətlərində *dərmək/dərilmək/dərləmək* variantlarında qeydə alınmışdır.

Döşürməx feili Dağ Borçalısı şivəsində “*qazanmaq*”, İrəvan şivəsində “*toplamaq, yığmaq*”, Ağbaba şivəsində “*yığmaq, ələ keçirmək, sahiblənmək*” mənələrində işlənir; məs.: *Aladil adamdı, çamırdan da qazanış döşürör* (Dağ Bor.); *Uşaxları göndər, biraz yelmik döşürsünnər* (Ved.); *Cama: tın nəyi varsa, Astan döşürdü öz öyünə* (Ağb.).

Tarixən ədəbi dildə bu feil “*toplamaq, yığmaq*”, bəzən isə “*dəyişmək*” mənəsində işlək olmuşdur. “*Kitabi-Dədə Qorqud*”da: *Böylə digac qırq incə qız yayıldılar, dağ çiçəgi dövşürdilər* (16,s.33); *Təkur çərisin dəvşürüb, meydana gəldi* (16,s.160); Q.Bürhanəddində: *Yar dərdi dəvadur canuma, olmasun əksük, Dəğşürməzəm ölüncə bən ol dərdi dəvayə* (5,s.36); *Bir busə umar ləbdən yüzün yüzə dəğşürür, Anlasalar anı ki, hər aya çəkər bu dil* (5,s.44); “*Dastani-Əhməd Hərami*”də: *Güləndama dedi: dövşür ögünü, Bilirmisən bənə sən etdüyünü?* (5,s.97); Ş.İ.Xətayidə: *Hər bir çiçək üstə qondu zənbur, Döşürməyə çıxdı danəsin mur* (5,s.311.); A.A.Tufarqanlıda: *Adam var, dolanar səhranı, düzü, Adam var, döşürər güli, nərgizi* (5,III,s.288); M.F.Axundovda: *A qız, Şərəfnisə, yadımdan çıxdı, de görüm ki, Şahbazı o çör-çöp döşürən nə sözlərlə tovlaşdırıb Parisə aparır.* (20,s.258) və s. Bu feil türkmən dilində *iyüşürmək* fonovariantında işlənir. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğətində bu feilin Başkeçid, Borçalı, Gədəbəy, Tovuz, Şəmkirdə omonim feil kimi işləndiyi qeyd olunmuşdur (21,s.66). E.Əzizov *dərilmək, döşürmək* feilləri ilə bağlı araşdırma aparmış, bu feillərin Cənubi Azərbaycan şivələrində işləndiyini göstərmişdir (19,s.240).

Enəməx // *ennəməx* feili Ağbaba, Zəngəzur şivələrində “*nişan qoymaq, çərtmək, kəsmək; bir heyvanı başqasından fərqləndirmək üçün*” mənələrində işlənir; məs.: *Xankişi öz qoyunlarını enədi ki, so:ra Mirğida tapa bilsin* (Meğ.). Dialekt leksikasında (Qazax) *ənə* feili “*heyvanın qulağının ucunu kəsib nişan qoymaq*” mənəsində işlənir. Ş.İ.Xətayinin dilində eyni şəkildə, eyni mənədadır: *Qoyun quzusuna nasıl mələdi, Öküziñ qulağına kimlər ənədi* (4,s.336).

Qərbi Azərbaycan şivələrinin əksəriyyətində “*düzəltmək, hazırlamaq*” mənəsində *qayırmax* feili işlənir; məs.: *Acmışdix de: in nənəm hammıza dürməx qayırdı* (Qəm.); *Axşama qonağımız olajax, yeməx qayırmax lazımdı* (Ağb.).

Tarixən ədəbi dildə geniş şəkildə işlənmişdir: Yusif Məddahda: *Həmlə qıldı ol lə'in dartdı qılıc, Mən'i qıldı Vərqə qayurmadı hiç* (5,s.110); İ.Nəsimidə: *Doğrudur yarın yolu, doğru qayurma yarədən, Kim ki, doğru yol verər, anın yeri dar olmasın* (3,I,s.158); *Ey Nəsimi, Fəzli-həqdən çün qənisen, fariğ ol, Gör bu dövrünü, qayurma gərđiđi-dövrən üçün* (3,I,s.177); Hidayətdə: *Dedim: öldürürdi yüküşün meyi-lə'lin qədəhi, Dedi: qayurma sana dəxi bir az şərbəti var* (5,s.229); Kişvəridə: *Gəmindən Kişvəri ölsə qayurma, Başına sədqə bir qarı ğulamı* (22,s.127); *Gər səba qıldı pərişan zülfünü qayurma kim, Ənbəri-tərdən yüzünə sayəban qılmaqdadur* (22,s.22); M.V.Vidadidə: *Birin də mən allam örkən-çatıya, Əgər qayurmağa möhlət eylərsən* (5,III,s.311); M.P.Vaqifdə: *Siyah zülfün buxaq altda qayrılır, Ala gözlər can almağa sayrılır* (23,s.56); *Bir qafiyə qayır, göndər ol yara, Bəlkə dərdimizə dəvalar olsun* (23,s.91); Q.Zakirdə: *Səndən ayrılandan sonra, Nəsir bəy! İstədim qayıram bir nəzm-göyçək* (20,s.245); M.F.Axundovda: *A qız, çöldə nə qayırırsan bu qədər vaxt?* (20, s.270); *A kişi, nə qayırırsan?* (20,s.276); *Zatında şübhə olanlar öz nəsəbləri üçün şəhadətnamə qayırdarlar* (20,s.292); *Bir sərraci-birütəni gətirib özümüzə padşah qayırdıq, başımıza bəla açdıq* (20,s.314) və s. Nümunələrdən göründüyü kimi, tarixən ədəbi dildə bu feil iki mənada işlənmişdir: 1. qorxmaq, ehtiyat etmək; 2. düzəltmək, hazırlamaq, yaratmaq. Daha qədim dövrlərdə birinci mənada, sonrakı dövrlərdə isə ikinci mənada işlənmiş bu feil, Qərbi Azərbaycan şivələrində, həmçinin Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində ikinci mənada geniş şəkildə işlənəkdədir.

İrəvan, Ağbaba şivələrində “çırpmaq, çırpıb təmizləmək” mənasında *silkmax`* feili işlənir; məs.: *Qapmızın tuşunda tösmərəh bir kişi dayandı, üsdünüün tozunu silkib həyətə girdi* (Ved.). Ədəbi dildə az hallarda işlənmişdir; İ.Nəsimidə: *Ətəgin silk, əlin çək kün fəkandan, Nə axır zübdəyi-kövnü məkansan* (3,II,s.78); X.Qasımında: *Göldən uçdu yaşıl başlı, Silkindi sonalar kimi* (5,III,s.276) və s. Bu feil eyni mənada Mahmud Kaşğarının (12,II,s.246), V.V.Radlovun (14,IV,s.716) lüğətlərində, “Qədim türk lüğəti”ndə (11,s.500) qeydə alınmışdır.

Qərbi Azərbaycan şivələrində işlənən *arıtmax/arıtdamax, çözməx`// çözələməx`, daramax, döşürməx`, qayırmax, silkmax`* feillərindən başqa, Göyçə şivəsində “yüklemek, yükləyib bağlamaq” mənasında *çatmax`//çataxlamax*, İrəvan şivəsində “südüün üzünü yığmaq, mal-qara cəmdəyinin yağlı yerlərini kəsib götürmək” mənalarında *üzdəməx`* feilləri də işlənir. Bu feillər ədəbi dildə az işlənmiş, xarakterik olmamış, dialektal səciyyə daşmışlar; Q.Zakirdə: *Hər birinə ağır taylar çatdılar, Bizləyə-bizləyə köçə qatdılar* (20, s.249); *Üzləyib yaxşısını evə göndərə, Çarığın-çürüyün təhvilə verə* (20, s.254). Nümunələrdən göründüyü kimi, ədəbi dildə də bu feillər şivələrdəki mənalarda işlənmişlər.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Müasir Azərbaycan dili. Azərbaycan dilində feil. Bakı, “Elm”, 1980, 510 s.
2. Xəlilov B. Azərbaycan dilində feil. Bakı, “Adiloğlu”, 2018, 224 s.
3. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. I c., “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2004, 336 s., II c., 376 s.
4. Xətayi Ş.İ. Əsərləri. Bakı, “Şərqi-Qərb”, 2005, 384 s.
5. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr. Bakı, “Şərqi-Qərb”, 2005, II c., 408 s.; III c., 456 s.
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bakı, “Şərqi-Qərb”, 2007, 568 s.
7. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 596 s.
8. Oğuznamə. Bakı, “Şərqi-Qərb”, 2006, 216 s.
9. Меллиоранский М. Араб филолог о турецком языке. СПб, 1900.
10. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тегисира XII-XIII вв. Москва, 1963.
11. Древнетюркский словарь. JL, Наука, 1969, 676 с.
12. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə. Bakı, “Ozan”, 2006.
13. Будагов JL. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Типография Императорской Академии Наук.т. I, С-Пб, 1869,810 с., т. II, С-Пб., 1871, 417 с.
14. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб, т.I, 1893, 1914 стр.; т.II, 1899, 1814 стр.; т.III, 1905, 2204 стр.; т.IV, 1911, 2230 стр.
15. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. «Наука», Москва, 1974, 767 с.
16. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 s.
17. Bühranəddin Q. Divan. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, 728 s.
18. Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə, I cild, “Şərqi-Qərb”, Bakı, 2005, 400 s.
19. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Dərs vəsaiti. 2-ci nəşri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 348 s.
20. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı. Bakı, BUNəşr, 1992, 771 s.
21. Behbudov S. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı, 2003.
22. Kişvəri. Əsərləri. Bakı, “Şərqi-Qərb”, 2004, 176 s.
23. Vaqif M.P. Əsərləri. Bakı, “Şərqi-Qərb”, 2004, 264 s.

Açar sözlər: feil, dialekt, şivə, arxaizm, ədəbi dil.

Ключевые слова: глагол, диалект, говор, архаизм, литературный язык.

Key words: verb, dialect, accent, archaism, literary language.

АРХАИЧНЫЕ ГЛАГОЛЫ РАБОТЫ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В ГОВОРАХ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье исследованы архаичные глаголы работы литературного языка, которые употребляются в говорах Западного Азербайджана. К этим глаголам относятся «*arıtmax/arıtdamax, çatmax`//çataxlamax, çözməx`//çözələməx`, daramax, döşürməx`, qayırmax, silkmax`, üzdəməx`*» и др. Эти архаичные глаголы встречаются в классических художественных произведениях литературного языка. Но эти архаичные глаголы постепенно потеряли употребление в литературном языке. Остались в некоторых диалектах и говорах, в том числе и в говорах Западного Азербайджана. Употребление этих архаичных глаголов в литературном языке продолжалось примерно до середины XVIII века. В конце XVIII и в начале XIX века они постепенно вышли из употребления литературного языка. Эти архаичные глаголы встречаются в классической Азербайджан-

ской литературе, в «Китаби-Деде Коркут», в том числе и в творчестве К.Бурханеддина, И.Насими, Ш.И.Хатайи, М.Физули, Кишвари и др.

**ARCHAIC VERBS OF WORK OF LITREARY LANGUAGE IN WESTERN
AZERBAIJAN ACCENT
SUMMARY**

The article deals with archaic verbs of work of literary language in Western Azerbaijan accent. These verbs are “*arıtmax//arıtdamax, çatmax//çataxlamax, çözməx//çözələməx, daramax, döşürməx, qayırməx, silkəməx, üzdəməx*” and ect. These verbs found in the classical literature of Azerbaijan literary language. But these verbs gradually lost the use of literary language. And remained in some dialects and accents, also in accents of Western Azerbaijan. Using of these verbs in literary language continued till middle of XVIII century. In end of XVIII and beginning of XIX century gradually fell into disuse of literary language. Such archaic verbs are met in classic Azerbaijan literature, in “Kitabi-Dede Korkut” and including work of K.Burhaneddin, I.Nasimi, Sh.I.Khatayi, M.Fizuli, Kishvari and ect.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

TERMINOLOGİYANIN BƏZİ MÜASİR ASPEKTLƏRİ HAQQINDA

Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr dilin leksik sisteminə təsir göstərir, yeni söz və terminlərin yaranmasına səbəb olur. Dilin lüğət tərkibi, eləcə də terminoloji sistemi daim zənginləşir. Dilin inkişafının müəyyən bir tarixi dövərində leksik fonda yeni leksik qatlar yaranır. Terminlər də leksik sistemin belə bir qatını təşkil edir. Dilin leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə iyerarxi ardıcılıqla düzülmiş spesifik səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Yəni, bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-birini tamamlayır.

Müasir dövr terminologiyasının səciyyəvi cəhəti terminlərin sayının artmasında, həmçinin ümumişlək leksik qata keçən terminlərin çoxalması ilə özünü göstərir. İndi elm, elmi-texniki tərəqqi cəmiyyətin hərəkətverici, istiqamətləndirici qüvvələrindən biridir. Hər bir dildə, o cümlədən də Azərbaycan dilində istifadə olunan terminlərdə üç meyl müşahidə olunur: 1) terminlərin ümumişləkləşməsi; 2) beynəlmiləl elmi terminlərin artması; 3) yeni terminlərin ingilis dili və onun vasitəsi ilə alınması.

Birinci meylin izahı çətin deyildir. Əgər son iyirmi, otuz ildə Azərbaycan dilində yaradılmış yeni sözlərin və yeni terminlərin sayını müəyyənləşdirib müqayisə etmək olsa, yeni terminlərin miqdarca çoxluğu açıq-aşkar şəkildə özünü göstərəcəkdir. Bu, təsadüfi deyildir. Elmi-texniki tərəqqi dövründə texnika məişətimizə sürətlə daxil olur və özü ilə birgə yeni-yeni terminlər gətirir. Ümumişlək sözlər sırasına keçən terminlər çoxalır. İnsanların intellektual səviyyəsi artdıqca, dil əlaqələri genişləndikcə terminlərin də dildə yeri və tətbiqi sahəsi böyük miqyas alır. Birinci meyl determinləşmə də adlandırılır. Bu, terminlərin terminoloji sahədən çıxıb ünsiyyət sahəsinə daxil olmasıdır. Determinləşmə ilə yanaşı terminologiyada «reterminləşmə» anlayışı da istifadə olunur ki, bu təkrar terminləşmə anlamına gəlir. S.Sadiqova terminologiyada determinləşmə və reterminləşməyə münasibət bildirərkən göstərir ki, «terminologiyaya daxil olan terminlərin bir qismi müəyyən mühitdə ümumişlək səciyyə daşısa da, bu mühitdən kənarında xüsusi funksiya daşıyır və terminləşir. ... Müxtəlif dillərin terminoloji sisteminin təhlili göstərir ki, bütün terminoloji sahələrdə ümumişlək sözlərin terminləşməsi ilə bağlı yaranmış çoxlu sayda terminoloji vahidlər mövcuddur. Bu proses dilin ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının zənginləşmə mənbələrindən biri kimi özünü göstərən dil hadisəsidir. Bu proses dilçilikdə reterminləşmə və determinləşmə adlanır» (1, s. 9).

Ötən əsrin sonlarından başlayaraq, elmlərin terminoloji sistemlərində zənginləşmə və inkişaf daha intensiv şəkildə getsə də, elm sahələrinin bəzilərində terminologiya ilə bağlı problemlər yaranmaqdadır. Bu problemləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür: 1) terminlərin nizama salınması və sistemləşdirilməsinin zəif aparılması; 2) terminlərdə çoxmənalılıq və onların şərhində fərqlilik; 3) fərdi və ya müəllif termin yaradıcılığı meylinin güclənməsi; son dövrlərdə genişlənmiş «nominasiya partlayışı» və onunla bağlı olaraq elmi kontekstdə sözlərdən, terminlərdən istifadə zamanı dəqiqliyin, eləcə də normativliyin zəifləməsi; 4) elm sahələrinin integrativliyinin artması; 5) terminalma proseslərinin tənzimlənməməsi (2). Terminlərin bir dildən başqa dilə keçməsinin əsas səbəblərindən biri onların ifadə etdikləri anlayış və predmetlərin obyekt dildə yoxluğudur. Obyekt dildə anlayışı ifadə edən termin olmadıqda həmin termin mənbə dildən alınır. Mənbə və obyekt dillərin terminoloji səviyyədə əlaqə prosesi həmişə terminin alınması ilə nəticələnir. Çox zaman mənbə dildəki terminin obyekt dildə qarşılığı axtarılır, yeni terminin yaradılmasına cəhd göstərilir. Burada ilkin baş verən hadisə isə termin və ya sözün tərcümə edilməsinə cəhd göstərilməsidir. Deməli mənbə dildə olan terminə qarşılığı tapmaq yollarından biri də tərcümədir.

S.Sadiqova göstərir ki, «Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı, geridə qalmamalıdır. Belə ki, dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji sistem müxtəlif elm sahələrini birləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də alınma və beynəlmiləl termin axını-dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır. Bu problemlərin həlli və terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən başlıcası müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır» (3, s.31).

Terminologiyada «semantik transformasiya» ənənəvi olaraq reseptor dildə alınmanın semantikasının genişlənməsi və ya sıxılması, əcnəbi sözün məcazi mənada işlənməsi kimi təyin edilmişdir. Əgər ötən əsrin 50-70-ci illərində başqa dildən alınmış sözün mənasının sıxılması səciyyəvi olmuşdursa, habelə belə sözlərin nadir hallarda məcazi mənada işlənməsi fikri geniş yayılmışdısa, əsrin sonlarına yaxın çap olunmuş tədqiqat işlərində bu fikir, demək olar ki, səslənmir. Leksik-semantik sistemin açıqlığı, dəyişməyə meyilliliyi, neologizmlərin yaranması bu prosesə imkan verir. Hazırda sözün semantik strukturunun dərinləşməsi, yeni mənaların yaranması mənənin genişlənməsi müşahidə olunur. İngilis dilindən alınmaların amerikanizmlərin semantikasında genişlənmə, onların müxtəlif söz qrupları arasında hərəkət etməsi aşkar hiss olunur. Sözlərin sosial-iqtisadi sahədə işlənməsində bu cəhət daha çox aşkara çıxır. Bu zaman sözün ilkin mənası dəyişə bildiyi kimi (server və s.), qala da bilir (insayder, xit, reyting və s.) Linqvistik ədəbiyyatda belə sözlər əvvəl məlum olub yeni istifadə dairəsi qazandıqlarına görə həm şərti neologizmlər, həm də funksional neologizmlər adlandırılır. «Şərti neologizm» yenidir, «funksional neologizm» isə yeni sahədə işlənmə ilə əlaqədardır. Əsl neologizmlər həm formasına, həm də nominasiyaya görə təyin olunur. Şərti neologizmlər şəffaf strukturu, aydın başa düşülməsi ilə seçilir. İngilis dilindən olan «servis» və «server» nisbi neologizm kimi müasir idman (tennis) terminologiyasında işlənir. Tennisdə «servis» topun oyuna daxil edilməsi, «server» isə topu

²¹ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

oyuna daxil edən oyunçunu bildirir. Hazırda «servis» və «server» terminlərinin iqtisadiyyat, informatika, sosiologiyada da yeni mənalarda işlənir: servis-əhaliyə məişət xidməti, əmtəənin istehsal və satışının yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmiş kompleks xidməti təmin edən marketing fəaliyyəti (iqtisadiyyat); sosioloji sorğu (sosiologiya) və s. Terminlərin dilin ümumişlək leksik qatma keçməsi hadisəsi dildə internasionalizmlərin artmasına təkan verir. Məsələn, kompüter texnologiyaları ilə bağlı xeyli sayda termin indi hər bir dilin ümumişlək leksik qatında da qrafik və fonetik cildinə görə, demək olar ki, eyni şəkildə istifadə olunur.

Avropa ölkələrinə inteqrasiya rus dilindən və onun vasitəsilə dilimizə keçən terminlər alınması axının qarşısını almışdır. Son illərdə ingilis, fransız, türk və başqa dillərdən heç bir dəyişiklik edilmədən alınıb işlədilən terminlər az deyildir. Belə terminlərin müxtəlif dillərdə eyni şəkildə yer alması terminologiyada ayırıcı bir qatı ayırmaq imkanı yaratmışdır. Terminologiyada bu qata daxil olan sözlər beynəlmiləl sözlər və ya beynəlmiləl terminlər adlandırılır. Müasir dövrdə sahə terminlərinin müxtəlif dillərdə eyniliyi və oxşarlığı hadisəsi baş verir. Beynəlmiləl terminlər, onların təyini məsələsi, beynəlmiləl sözləri alınmalardan ayırmaq və ayırmalar arasında tədqiq etmək haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər vardır.

«Beynəlmiləl terminlər» anlayışının təyininə daha çox terminin ən azı üç müxtəlif sistemli dildə işlənməsi əsas götürülür və beynəlmiləl terminlər buna görə təyin edilir. Tədqiqatçıların böyük bir qismi müxtəlif sistemli dillərdə qeydə alınan, oxşar semantikaya, qrafik, fonetik və morfoloji əlamətlərə malik olan sözləri internasional sözlər adlandırır. İnformasiya mübadiləsinin güclənməsi şəraitində alman yeni terminlərin ümumişlək leksik qatma keçməsi onların internasional sözə çevrilməsinə təkan verir. Fayl, monitor, vöd (ing. word), eksel, format, bufer, kolontitul, dizayn, internet, veb sayt, sayt, bloq, bloq qer, instaqram, tvitter və bir çox digər terminlər indi ümumişlək sözlər kimi də məlumdur və dünya dillərinin əksəriyyətində istifadə olunur. Buna səbəb internetin dünya miqyasında yayılması və istifadəçilərin artmasıdır. Beynəlmiləl sözlər və terminlər üçün mənşə əsas deyildir. Termin və ya sözün hansı dildə məxsus olmasından asılı olmayaraq üç müxtəlif sistemli dildə işlənməsi meyar seçilir. Eyni bir söz, yaxud terminin müxtəlif dillərə keçib o dillərdə istifadə olunması müasir dövrdə səciyyəvi haldır və bu proses güclənir.

Müasir dövr terminoloji tədqiqatlarda beynəlmiləl terminlərin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində tədqiqatların aparılması da aktuallığı ilə seçilir. Bunun üçün ilk növbədə bu ad altında birləşdiriləcək terminlərin seçilməsi üçün meyarlar seçilməlidir. Terminin yaradılması və təyininin iki tərəfi vardır: 1) struktur- dil tərəfi; 2) anlayış tərəfi. Terminin anlayış və semantikasi bu və ya digər sahədə, sənətdə anlayışlar sisteminin inkişafı ilə əlaqədardır. Bu iki tərəf həm bir-biri, həm də tarix, mədəni-tarixi ənənələrlə qarşılıqlı bağlıdır» (4, s. 36). Linqvistlər terminlərə aşağıdakı xüsusiyyətləri aid edirlər: 1) sistemlilik; 2) tərifin mövcudluğu; 3) öz terminoloji sahəsində terminin monosemantikliyi; 4) ekspressiyanın yoxluğu; 5) üslubi neytrallıq. Terminin xüsusiyyətləri onun daxil olduğu sahədə özünü göstərir.

Müasir dövrdə terminologiya ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması, terminologiya ilə ayrı-ayrı elmlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin güclənməsi tendensiyası artır. Maşın tərcüməsi, avtomatik axtarış sistemləri, ekspert sistemlərinin hazırlanması ilə bağlı tədqiq edilən məsələlər terminlər sisteminə yanaşmada yeni münasibətlərin formalaşdırılması tələbini ortaya atır. Bir zamanlar avtomatik lüğətlərin hazırlanması məsələsinə iki tip lüğətin maşında ayrıca yerləşdirilməsi zəminində yanaşılırdısa, hazırda bu lüğətin yalnız bir tipinin olması qənaəti üstünlük təşkil edir.

Terminlərin sabitləşməsi onların dildə mənimsənilməsinin göstəricisidir. Sabitləşmiş terminlər dilin həm leksik, həm də qrammatik normalarının tələblərinə cavab verir, belə terminlərin fonetik cildi qərarlaşır, onlar üçün orfoqrafik və orfoepik normalar müəyyənləşir. Eyni zamanda termin işlək olur və sahə mütəxəssisləri tərəfindən qəbul olunur. Dünyaya inteqrasiya ilə əlaqədar siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrlə bağlı terminlərin, əsasən beynəlxalq dil olan ingilis dilindən alınması səksəninci illərin sonunda meydana çıxan meyillərdən biridir və bu gün həmin tendensiya qloballaşmanın əsasında durur. Qloballaşma bütün dünya dillərinin terminoloji sistemində və buradan da onun ümumişlək leksik qatına təsirini günbəgün artırır. İngilis dili hazırda qlobal dil kimi bütün dillərin terminoloji sistemində nüfuz edir. Lakin həmin təsirin yalnız qloballaşma dövrünün nəticəsi hesab etmək olmaz. Azərbaycan və ingilis dili arasında əlaqələr əvvəllər də olmuşdur. Azərbaycan-İngilis dil əlaqələrinin mövcudluğunu sübut edən əsas amil müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ingilis mənəvi xeyli sözün olmasıdır. Məsələn, qazon, qol, bunker, buldoq, bluminq, biznes, biznesmen, blok, blokada, beysbol, bar, banknot, banket, ballast, noutbuk (notebook), laptop, audiobuk, peyjer, taymer (timer), şreder (shreyder), plotter, skayner, printer və sair. Bu cür alma sözlərinin həm izahlı və terminoloji lüğətlərdə, həm də ayrı-ayrı funksional üslublara aid rəhbərlik mətnlərdə işlənməsinə dair külli miqdarda misallar gətirmək olar. İngilis-Azərbaycan dil əlaqələrinin öyrənilməsi, hər şeydən əvvəl, bu əlaqələrin yaranma səbəblərini, təşəkkül dövrünü, başvermə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir. Təhlil göstərir ki, Azərbaycanca-İngilis dil əlaqələrinin özünəməxsus cəhətləri və xüsusiyyətləri vardır. Bu əlaqələr istər yaranma, istər inkişaf, istərsə də müasir dövrdəki vəziyyətinə görə müəyyən xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Terminologiya indi sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, indi elm, elmi-texniki tərəqqi müasir cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Bir vaxtlar elmlərin diferensiasiyası nəticəsində yeni sahələr yaranmışdırsa, hazırda elmlərin inteqrasiyası müasir elmi istiqamətlərin açılmasına və həmin istiqamətlərin sonradan müstəqil elm kimi inkişafına daha çox təsadüf olunur. Qeyd olunan cəhət, təbii ki, bir sahə terminlərinin digərinə keçməsinə səbəb olur. Məsələn, müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən mühəndis dilçiliyi və avtomatik tərcümə sahələrində riyaziyyat, informasiya texnologiyaları nəzəriyyəsi, dilçilik terminləri işlənir. Nitq kommunikasiyası nəzəriyyəsində riyaziyyat, dilçilik, informatika terminlərindən istifadə olunur. Əlbəttə, belə sahələrin sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür.

Dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisədir. Cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil, bu cəmiyyətin müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında olur. Sosial quruluşun dillə əlaqəsi sosial təbəqələr və onları birləşdirən bütün elementlərlə vəhdət yaradır. Peşə, mədəniyyət, adət-ənənə hər biri dildə izini buraxır. Lakin bu amillər eyni dilin daşıyıcıları arasındakı ünsiyyət imkanlarını pozmur, onların bir-birini anlamasına əsaslı şəkildə mane olmur. Müasir dövrün səciyyəvi cəhətlərindən biri də qabaqcıl texnologiyanın qərbdə toplanması, ingilis dilinin millətlərarası dil rolunda çıxış etməsidir. Ona görə də yeni əşya və anlayışlar artıq daha çox adları ilə birgə alınır. Nəticədə bu adlar dildə alınma söz kimi öz yerini tutur. İngilis dilində alınma sözlərin və amerkanizmlərin dilin lüğət tərkibindəki çəkisi artır. Dilə keçən belə sözlərin böyük əksəriyyəti yeni əşya və anlayışların adlarını təşkil edir. Bu məsələni diqqət mərkəzinə çəkərkən sözləmə ilə bağlı daha bir cəhətə nəzər salmaq lazım gəlir.

Alınma sözlərin dilin öz sözləri, həmçinin dildə olan başqa alınma sözlərlə paralel istifadə edilməsi, onların semantik eyniliyi ekstralingvistik amillərlə bağlıdır. Belə işlənmə daha çox müvəqqəti səciyyə daşıyır. Alınma söz və alınma terminlə bağlı dilçilikdə kifayət qədər çox tədqiqatlar vardır (5; 6; 7 və s.). Alınma söz və ya termin dilə daxil olduqda həmin dildə müvafiq predmeti və ya anlayışı adlandırır. Bəzən dildə iki vahidin eyni denotatı ifadə etməsinə də rast gəlinir. Zaman keçdikcə paralel işlənən sözlərdən biri köhnəlir, işləklilik dərəcəsini itirir. Başqa bir hal da mümkündür. Paralel işlənən sözlərdən birinin semantikasında dəyişmə baş verir. Semantik diferensiasiya hər iki sözün dildə qalmasına imkan yaradır.

Elmlərin həm diferensiasiyası, həm də inteqrasiyası prosesləri bir-biri ilə qırılmaz əlaqədədir. Tədqiqatçıların bu proseslərə verdikləri qiymətə görə, elmlərin diferensiasiyası inteqrasiyası üçün zəmin hazırlayır. Çünki hər hansı yeni elmin, yaxud elmi tədqiqatdakı yeni istiqamətin meydana çıxması ayrı-ayrı elmlər arasındakı bolluğu doldurur, bu sahənin öyrənilməsinə asanlaşdırır. Elmlərin inteqrasiyası isə istər-istəməz diferensiasiyaya aparıb çıxarır. Belə ki, elmləri birləşdirən hər hansı məhsuldar ideya, eyni zamanda, yeni müştərək problemlərin və elm sahələrinin meydana çıxmasına imkan yaradır.

Linqvistik nominativlik ümumi şəkildə terminin düzgün yaradılması və istifadə olunmasıdır. Termin yaratma prosesi kortəbii proses deyil, bu, linqvistiklər və terminoloqların nəzarəti altında gedən bir prosesdir. Terminologiyada norma ümumədəbi dil normaları ilə ziddiyyət təşkil etməməli, ədəbi dil normalarına uyğun gəlməlidir. Bununla yanaşı, terminə qoyulan xüsusi tələblər vardır ki, bu tələblər qəbul edilmişdir. Terminə qoyulan tələblər sırasında terminologiyanın sistemliyi, terminin kontekstdən asılı olmaması, terminin qısalığı, terminin mütləq və ya nisbi birmənəliyi, terminin sadəliyi və anlaşılıqlığı, terminin tətbiq dərəcəsi xüsusi yer tutur. Qeyd olunan tələblər terminologiyada normativlik məsələlərini əhatə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sadıqova S. Termini ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər// Terminologiya məsələləri - Bakı: Elm, 2010- s.5-11
2. Развитие терминологии теории воспитания во взаимодействии с лексикой других наук// <http://portalus.m> (с)
3. Sadıqova S. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı. Bakı, Avropa, 2016, 396 s.
4. Дьяков А. И. Причины интенсивного заимствования англицизмов в современном русском языке//Язык и культура. -Новосибирск, 2003. С.35-43
5. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков, 1972
6. Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы: Пособие для иностранных студентов-русистов.-Владивосток: Диалог, 1998.
7. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. - М.: Просвещение, 1968.NDA

Açar sözlər: *terminologiya, termin, beynəlmiləl termin, diskurs, semantik transformasiya, determinləşmə, reterminləşmə, terminlərin standartlaşdırılması, terminlərin unifikasiyası*

Ключевые слова: *терминология, термин, интернациональный термин, дискурс, семантическая трансформация, детерминологизация, стандартизация терминов, унификация терминов*

Key words: *terminology, term, international term, common words, discourse, semantic transformation, determinology, re-terminology, standardized terms, unification of terms*NDA

On some aspects of terminology

Summary

Progress of creation process of new terms than creation of common words in modern period, reasons of relation of new directions of linguistics with terminology, role of terms used in discourse including questions of terminology and re-terminology, semantic transformation are studied in the article. As observation in one of the mentioned levels creation of terms and in another its determination is revealed, the differing influence of mentioned aspects to norms of terms is observed.

О некоторых аспектах терминологии

РЕЗЮМЕ

В статье изучается процесс опережения создания новых терминов процесса создания общих слов в современный период, причины связи терминологии с новыми направлениями лингвистики, роль терминов используемых в дискурсе, а также вопросы детерминологизация и ретерминологизации, семантическая трансформация значения термина. Наблюдение терминации в одном и детерминации в другом уровне наблюдается отличие влияния указанных аспектов на нормы терминологии.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Günay Aqil qızı Məmmədova²²
**STANDART AMERİKAN İNGİLİSCƏSİNİN FONOLOJİ
 XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İngilis dilinin amerikan variantının əlahiddə fonologiyası, leksikologiyası və qrammatikasıdan danışmaq demək olar ki, mürəkkəb məsələdir. Amerikan ingiliscəsi dialektlərlə zəngin bir dildir və geniş linqvistik xüsusiyyətlər nümayiş etdirməkdədir. Elə bu səbəbdən dolayı, standart amerikan ingiliscəsi termini Amerikan ingiliscəsinin müəyyən linqvistik xüsusiyyətlərdən bəhs etmək üçün əksər linqvistlərin qəbul etdiyi standart dialektidir. Əminliklə deyə bilərik ki, Amerikan Ingiliscəsinin fonologiyası Britaniya İngiliscəsinin fonologiyası əsasında formalaşmış, lakin, labüd vəziyyətdən dolayı bəzi özünəməxsus xüsusiyyətlər qazanmışdır. İki dil variantı arasındakı fonoloji fərqlər aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

- Standart Amerikan İngiliscəsində rotik [r] səsinin mövcudluğu
- Sait səslərin tələffüz fərqliliyi
- Samit səslərin tələffüz fərqliliyi, xüsusilə də bu fərq özünü [t] səsinin artikulasiyasında büruzə verir.
- Vurğunun yerdəyişməsi, xüsusilə, fransız mənşəli alınma sözlərdə

İngilis dilinin amerikan variantının ən xarakterik xüsusiyyəti rotik [r] səsinin artikulasiyasıdır. Rotik aksent Nyu-York və Boston region istisna olmaqla bütün Amerika ərazisində eşidilir. Rotik aksent deyildikdə [r] səsinin heca tərkibində sait səsdən sonra tələffüzü nəzərdə tutulur. Bəzən bu səsə “post-vocalic [r]” və ya “r-coloring” də deyilir (1, 92). Tələffüz olunma məxrəcinə görə retrofleks, yəni, geriyedönən adı verilən [r] səsi dilin ucuyla damağa yönəlmiş vəziyyətdə tələffüz olunur. Rotik [r] işlənmə vəziyyəti aşağıdakı kimi təsnif olunur:

- [ɑ:], [ɔ:], və [ɜ:] kimi uzun səslərdən sonra, hard [hɑ:rd], horn [hɔ:rn], və hurt [hɜ:rt]
- Schwa [ə] səsinə sonar: later [ˈleɪtər] və ya taller [ˈtɔ:lər].
- “Schwa” ilə bitən diftonqlardan sonra [ɪə] və [eə]: here [hɪər], və there [ðeər],
- [jʊ] kombinasiyasında: cure [kjʊr] və pure [pjʊr].
- Qısa [ʊ] səsinə sonar: poor [pʊr], moor [mʊr] və boor [bʊr].

Onu da qeyd etməkdə fayda vardır ki, bilinən əksinə, rotik [r] səsinin hər yerdə tələffüz etmək qaydalarına ziddir. İki variant arasında fərqləndirici xüsusiyyətlərdən biri də saitlər arasındakı fərqlərdir. Böyük ingilis fonetisti Henri Svift təxminən bir əsr öncə belə demişdir: “Yaxşı fonetistin ilk və labüd xüsusiyyəti onun saitlərin formalaşması haqqında dərin və praktik bilgilərə sahib olmasıdır. Səsləri səs orqanları vasitəsilə məşq etmədən yalnız eşitmə yolu ilə öyrənmələr məqsədlərinə yarımçıq nail olmuş olurlar. (4, 21). Professor Fərman Zeynalı “Introduction to English Practical Phonetics” kitabında yazır: “İngilis dilində sait səslər musiqili, sədalı və heca yaradan səslərdir. Sait səslərin tələffüzündə samitlərdən fərqli olaraq, udlaq və ağız boşluğunda maneə yaranmır və hava axını ağız boşluğundan sərbəst xaric olur (3, 22). Odur ki, samitlər kimi saitlərin dəqiq tələffüz məxrəci yoxdur. İngilis dilində sait səslərin miqdarı həmişə müzakirə mövzusu olmuşdur. Maraqlıdır ki, Britaniya İngiliscəsində sayı 20 olan saitlər, Standard Amerikan İngiliscəsində 14-16 arasında dəyişir. Standart Amerikan İngiliscəsinin səs sistemində 15 sait mövcuddur (6, 76). Amerikan ingiliscəsində sait uzunluğu İngilis dilinin digər variantlarında olduğu kimi bir əhəmiyyət daşımır. Bu o deməkdir ki, saitlərin uzunluğu onların baş verdiyi fonotaktik vəziyyətdən asılıdır. Amerikan ingiliscəsinin saitlərinə yaxından bələd olmağın tək yolu onu Britaniya ingiliscəsi ilə müqayisə fonunda öyrənməkdir. Amerikan saitləri uzunluğuna görə fərqlənsələr də bu uzunluq saitin gəldiyi mövqedən asılı olaraq dəyişə bilər. Britaniya ingiliscəsindəki [o]-nın Amerikan ingiliscəsindəki qarşılığı [ɑ:], [ɑ:]-nın qarşılığı [æ], Britaniya ingiliscəsindəki [ɔ:] səsi Amerikan ingiliscəsində [ɑ:] kimi, [ju:] [u:] kimi, [ɑ:] burunlaşmış [æ], Britaniya [ə] -si amerikan [ɑ:]-sı kimi tələffüz olunur. “Box” sözü Britaniya İngiliscəsində [bɒks], Amerikan İngiliscəsində [bɑ:ks] kimi, “honest” sözü isə [ˈɒnɪst] [ˈɑ:nɪst] kimi tələffüz olunur. Arxa dodaqlanan sait səs [o] Britaniya ingiliscəsində “not”, “hot”, “block” kimi sözlərdə eşidilsə də, bu səs Amerikan ingiliscəsində arxa dodaqlanmayan [ɑ:] səsi ilə əvəzlənir. (2, 3).

Britaniya ingiliscəsindəki [ɑ:] aşağıdakı hallarda Amerika ingiliscəsində [æ] kimi tələffüz olunur:

- [s],[f], [t] samitlərindən qabaq
- [ns],[nt],[ŋ] samitlərindən sonra, “dance”, “can’t” və “ranch” sözlərindəki kimi
- Sonu “as” ilə bitən sözlərdə: [ɑ:s] kimi yox, [æs] kimi; “brass”, “class”, “glass”
- RP –də [ɑ:f] kimi oxunan Standart amerikan ingiliscəsində [æf] kimi; graph, giraffe, half
- RP –də [ɑ:nt] kimi oxunan Standart amerikan ingiliscəsində [ænt] kimi; aunt, plant, can’t. Ant, banter, scant, mantle sözləri istisnadır.
- RP –də [ɑ:mp] kimi oxunan Standart amerikan ingiliscəsində [æmp] kimi; sample, example, ample.
- RP –də [ɑ:θ] kimi oxunan Standart amerikan ingiliscəsində [æθ] kimi; bath, lath, path. (5 s.8)

Standart Amerikan ingiliscəsi ilə Standart Britaniya ingiliscəsi arasında olan fərqlərdən biri də Standart Britaniya ingiliscəsində [ju:] və Standart Amerikan ingiliscəsindəki [u:] fərqi, yəni, Amerikan variantında [j] səsinin düşməsi fərqi. Bu isə aşağıdakı hallarda baş verir:

- [s],[z] və [l] səslərindən sonar: [əˈsu:m], [pəˈlu:t]
- [t],[d] və [n] səslərindən sonar: [tu:n]

²² Azərbaycan Dillər Universiteti
gunaymemmed24@gmail.com

Standart Amerikan ingiliscəsinin saitlərinin ən özünəməxsus xüsusiyyəti onlardan bir neçəsinin burunlaşmış olmasıdır. Bu o deməkdir ki, bu saitlərin tələffüzü zamanı hava axını eyni zamanda həm burun, həm də ağız boşluğundan xaric olur. Bu halda isə Britaniya ingiliscəsində rast gəlmək qeyri-mümkün haldır. Xüsusilə seçilmiş və müəyyən olunmuş burun saiti olmasa da o fonetik şəraitdən asılı olaraq yaranır. Transkripsiyada isə burunlaşmış səs üzərində dalğalanmış xətt qoyulmaqla ayırd edilir; İki dil variant arasındakı diftonq fərqlərinə gəlincə deyə bilərik ki, ümumilikdə Britaniya [ɪə] diftonqu Amerikan [ɪr] diftonquna, Britaniya [əʊ] Amerikan [oʊ], Britaniya [ɑ:] monofonqu Amerikan [eɪ] diftonquna, Britaniya [eɪ] diftonqu Amerikan [æ] monofonquna, Britaniya ingiliscəsinin [ɪ] monofonqu Amerikan [aɪ] diftonquna qarşı qoyularaq təsnif olunur. Amerikan və Britaniya ingiliscəsinin hər ikisində mövcud olan diftonqlar [aɪ], [eɪ], [ɔɪ], və [aʊ]dır. Diftonq [əʊ] isə yalnız Britaniya ingiliscəsində mövcuddur. Britaniya ingiliscəsində sonu [ə] səsi ilə bitən 3 diftonq vardır: [ɪə], [eə] və [ʊə]. Standart amerikan ingiliscəsində isə ayrıca olaraq sonu [ə] ilə bitən diftonqlar qrupu mövcud deyildir.

Ən çox diqqəti cəlb edən dəyişikliklərdən biri də hər iki dildə mövcud olan fransız mənşəli sözlərin vurğusunun hər iki variantda fərqli hecalarda olmasıdır. Standart amerikan ingiliscəsində fransız mənşəli sözlər fransız dilində olduğu kimi vurğunu son hecada qəbul edərkən bu vəziyyət RP-də tam əksidir;

- Vurğunu RP-də ilk hecada, Standart Amerikan İngiliscəsində ikinci hecada qəbul edən sözlər: adult, baton, beret, bidet, blasé, brochure, buffet, café, chalet, chauffeur, cliché, coupé, debris, debut, décor, detail, flambé, frappé, garage, parquet, pâté, précis, sachet, salon, vaccine

- Vurğunu RP-də ikinci hecada, Standart amerikan ingiliscəsində son hecada qəbul edən sözlər: attaché, consommé, décolleté, fiancé(e).

- Vurğunu RP-də son hecada, Standart amerikan ingiliscəsində ilk hecada qəbul edən sözlər: address, cigarette, magazine.

- Vurğunu sonu “-ate” ilə bitən sözlər RP-də ikinci hecada, Standart amerikan ingiliscəsində ilk hecada qəbul edən sözlər: dictate, donate, locate, migrate, placate, pulsate, rotate. Hər iki variantda vurğunu eyni hecada qəbul edən sözlər isə istisna təşkil edir: abate, checkmate, duplicate, evacuate, graduate, imitate. Sonu “-ary” ilə bitən sözlər hər iki variantda özünəməxsus şəkildə tələffüz olunur; Standart amerikan ingiliscəsində [eri], RP-də isə [əri] kimi oxunur, məsələn, contrary, corollary, honorary, imaginary, sedentary. Sonu “-ory” ilə bitən sözlərdə isə müəyyən qaydalara riayət olunmalıdır. Özümdən öncəki heca vurğusuz olduğu təqdirdə RP-də [əri], Standart amerikan ingiliscəsində isə [ɔ:ri] kimi tələffüz olunur; accusatory, amatory, derogatory, exclamatory, laudatory, mandatory, migratory, nugatory, premonitory, recriminatory, repudiatory. Özümdən öncəki heca vurğulu olduğu təqdirdə isə RP-də “schwa” səsi düşür, Standart amerikan ingiliscəsində isə [ɔ:] səsi ilə artikuliyasiya olunur: “conservatory” [kən'sɜ:vtri] RP-də [kən'sɜ:rvtɔ:ri] Standart amerikan ingiliscəsində. Inventory, laboratory, lavatory, inflammatory, obligatory, oratory, predatory, repository, signatory, suppository, territory, transitory kimi sözlər də bu qəbildən qəbul edilsə də advisory, contradictory, compulsory, cursory, illusory, preemptory, rectory, satisfactory kimi sözlər istisna olaraq hər iki variantda [əri] olaraq tələffüz olunur. Samit səslər arasındakı fərqlər özünü bir neçə halda göstərir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- RP –nin [t] samiti qarşılığı Standart amerikan ingiliscəsində iki saat arası mövqedə tetrək [r] səsi kimi; “Atom” sözü RP-də [ætəm] Standart amerikan ingiliscəsində [æɾəm] kimi oxunur. Bu fonetik hadisə bütöv prosodic vahiddə iki sözü birləşdirərkən də baş verir; What is this? [ˈwʌtɪz ðɪz]

- RP –nin [ʃ] samiti qarşılığı Standart amerikan ingiliscəsində [ʒ] səsi kimi

- RP –nin [z] samiti qarşılığı Standart amerikan ingiliscəsində [s] kimi; “Blouse” sözü RP-də [blaʊz] Standart amerikan ingiliscəsində [blaʊs] kimi oxunur.

- RP –nin [ð] samiti qarşılığı Standart amerikan ingiliscəsində [θ] kimi tələffüz olunur.

Qırtlaq fasiləsi amerikalıların ən çox istifadə etdiyi fonetik hadisədir. Qırtlaq fasiləsi maneə vasitəsilə səs yolunda yaranan titrəşimsiz səsdır. Qırtlaq fasiləsi sözün sonunda nəfəslənməyən [t] ilə assosiasiya olunur; put [puʔ], report [rɪpɔ:rʔ]. /t/ samiti xüsusilə [nt], birləşməsində vurğulu vəziyyətdə bəzi dialektlərdə tələffüz olunmur; winter [ˈwɪnə] və ya center [ˈsenə].

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, ingilis dilində ünsiyyət qurmaq arzusunda olan hər kəs və eləcə də, bu dilin tədrisi ilə məşğul olan və ali təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən müəllimlər İngilis dilinin həm Britaniya, həm də Amerikan variantının fonoloji cəhətdən ortaq və fərqləndirici xüsusiyyətlərinə yiyələnmişdir. İngilis dilinin fonoloji xüsusiyyətlərinin tədrisinin də müqayisə üzərində qurulmasının tərəfdarıyıq. Bununla da, tələbələr hər ik dil variantının daşıyıcılarıyla qarşılıqlı anlaşma zəmnində ünsiyyət qura bilmə bacarıqlarına sahiblənlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Avery, P., “Teaching American English Pronunciation. Oxford Handbooks for Language Teachers Series.”, Oxford University Press, 1992.

2. Dimitrova, “British and American Pronunciation”, New York: Oxford University Press, 2010.

3. Zeynalli, F. “Introduction to English Practical Phonetics”, Bakı, 2012.

4. Sweet, H., “A Handbook of Phonetics”, Oxford: Charendon press, 1877.

5. Pado, G., “British and American English Pronunciation Differences”, Mayflower Press, 2009.

6. Wells, J. C. “Accents of English. Cambridge”: Cambridge University Press, 1982.

Açar sözlər: Standart amerikan ingiliscəsinin fonetikasi, Standart Britaniya ingiliscəsinin fonetikasi, saitlər, samitlər

Key words: Standard American English phonetics, Standard British English phonetics, vowels, consonants

Ключевые слова: Стандартная американская английская фонетика, Стандартная британская английская фонетика, гласные, согласные

Peculiarities of Standard American English Phonology

Summary

The research paper deals with the phonetics of Standard American English on the basis of differential peculiarities of Standard British English. Though it is difficult to talk about the phonology of American English idiosyncronically, author presents vowels and consonants of Standard American English and explain its specific peculiarities with examples giving citations from different well-known phoneticians. The phonological differences between two variants are grouped according to different criteria in the article. It is mentioned that phonology of American English is formed on the basis of British English's phonology, so, it is natural to have common and individual sounds in both variants. The most distinguishing feature of American English accent is that of owning the sound "r". It is a common knowledge that, this sound is absent in British English. The article owns academic significance for both students and researchers.

Особенности стандартной американской английской фонологии

Резюме

В статье рассматривается фонетика стандартного американского английского на основе дифференциальных особенностей стандартного британского английского. Хотя трудно говорить о фонологии американского английского, идиосинхронно, автор представляет гласные и согласные стандартного американского английского и объясняет его специфические особенности примерами, приводящими цитаты из разных известных фонетистов. Фонологические различия между двумя вариантами в статье сгруппированы по разным критериям. Упомянется, что фонология американского английского языка формируется на основе фонологии британского английского, поэтому естественно иметь общие и индивидуальные звуки в обоих вариантах. Самая отличительная черта американского английского акцента - владение звуком «r». Общеизвестно, что этот звук отсутствует в британском английском. Статья имеет академическое значение как для студентов, так и для исследователей.

Rayci:

f.e.d. prof. M. Qaziyeva

LİŊVİSTİKADA MƏTN ANLAYIŞI

Mətn termini çoxmənalıdır və dilçilik terminologiyasında, eləcə də mətn dilçiliyinə dair ədəbiyyatlarda onun izahında bu cəhət özünü aşkar şəkildə göstərir. Avropa dillərində, həmçinin rus, eləcə də Azərbaycan dilçilik terminləri lüğətində «mətn» termini izah olunur. «Mətn - yazıya alınmış nitq parçası, sözləm» [1, s. 162]. Təbii ki, bu son dərəcə bəsit tərifdir. Mətn terminin dörd fərqli şəkildə istifadə edilməsi daha geniş yayılmışdır. Bu izaha görə «Mətn - 1) bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq; 2) müxtəlif mətnlər üçün müəyyən ümumi model; 3) kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə məxsus deyimlər ardıcılığı; 4) formasına görə yazılı olan nitq nümunəsidir» [2, s. 471]. Belə təyinetmə də ümumi mahiyyət daşıyır. Lakin bu şəkildə izah mətn dilçiliyinin əsasını qoymuş tədqiqatçıların işlərində qeydə alınır. Mətnə konkret tərif verənlər və ya vermək istəyənlər də az deyildir. Mətn «müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülüşü çoxluğudur. Mətn struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb təməldir» [3, s. 11]. Bu baxımdan mətn bütöv linqvistik obyektidir.

K.Abdullayev göstərir ki, «tekst termini altında (latınca textum - əlaqə, birləşmə deməkdir) möhkəm daxili struktur əlaqələri olan müxtəlif hadisələrin birliyini nəzərdə tutmaq lazımdır» [4, s. 179]. Ə.Cavadovun fikrinə görə, mətn dil və nitq vahidlərinin sintezidir [6, s.55].

K.Abdullayev mətnə bir qədər fərqli aspektdən yanaşır. O, belə bir qənatə gəlir ki, dil faktı kimi mətndən danışanda ona bir bütöv vahid, həm dil, həm də nitq əlamətlərini özündə saxlayan tam kimi baxmaq lazımdır [4, s. 211].

Q.Kazımov yazır: «Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca tekst, yunanca textum - birləşmə sözünə uyğundur) - möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyi. Mətn sözü bir dilçilik termini kimi, müxtəlif mənələrdə başa düşülür - dilçilik tədqiqatlarında iki növə - mikro və makromətnlərə ayrılır» [5, s. 424].

Mətnə aid tərif, izah və şərhlərin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Belə çoxluq son nəticə etibarı ilə hələ ki, bir ümumi tərifə yığılmır. Mətnlərin sayı çox, forma və quruluşları müxtəlifdir, Onlar ayrı-ayrı parametrlərə görə bir-birinə yaxınlaşdıqları kimi uzaqlaşa da bilərlər.

Mətn dilçiliyinin yaranması və inkişaf tarixini izləsək mətnin ilk növbədə mətn dilçiliyinin obyektini kimi qəbul gədirilməsini və ona sintaktik hadisə kimi baxılmasını müşahidə edirik. Sonralar isə mətnin kommunikativ cəhətləri və funksiyaları diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Mətnin linqvistik təhlilində sintaktika, semantika və praqmatika əsas yer tutur. Sintaktika işarələrin bir-biri ilə münasibətlərinə söykənir və mətn vahidləri arasındakı əlaqəni əhatə edir. Kogeziya da bu tərkibdə yer alır. Mətnin semantikasi tədqiqatları mərkəzi istiqamətlərindən biri olub mətnin təməlini, onun məzmun kəsb edən parametrlərini açmağa xidmət göstərir. Mətnin formal və semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq vacib olsa da, mətnin funksional-praqmatik təşkili indi daha çox ön plana çəkilir.

Ə.Abdullayev son dövrlərə qədər aktual üzvlənmə probleminin yalnız cümlə səviyyəsində araşdırıldığını, yalnız sonrakı araşdırmalarda onun böyük sintaksis vahidlərə aid edildiyini qeyd edərək mətnin linqvistik cəhətdən tədqiqi onun ayrı-ayrı aspektlərinin, o cümlədən mətnin məna təşkili, onun struktur-semantik xüsusiyyətləri, mətnin komponentlərinə daxil olan cümlələr arasında quruluş-məna əlaqə və münasibətləri öyrənildiyini göstərmişdir. Müəllif mətnin müəyyən yolla nizama salınmış, kommunikativ vəzifənin vahidliyi ilə birləşmiş cümlələr çoxluğu kimi başa düşüldüyünü, bu terminin özünün də birmənalı olmadığını, anlayışa bir cümləni və sadə sözləmədən bütöv romanadək cümlələr qrupunun daxil edildiyini təsdiqləyir [6, s. 82-92].

Mətn bitmiş və düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq, kommunikasiya aktı iştirakçılarından birinə və ya digərinə aid deyimlər ardıcılığı, formasına görə şifahi və ya yazılı olan nitq nümunəsi kimi izah edilir. Bu fikir tədqiqatçıların əksəriyyəti tərəfindən irəli sürülür. Lakin burada mübahisə doğuran cəhət «düzgün formalaşdırılmış əlaqəli ardıcılıq» məsələsidir ki, belə bir ardıcılığın qurulma qanunauyğunluğu göstərilir və məsələ cümlələrin düzgünlüyü və dilin normalarına uyğunluğunu əhatə edir. Mətnə bütöv linqvistik obyekt kimi yanaşılır. Mətn «müxtəlif leksik, məntiqi və qrammatik əlaqələrlə birləşmiş, müəyyən şəkildə təşkil olunmuş və istiqamətlənmiş informasiyanı ötürməyə xidmət göstərən cümlələrin düzülüşü çoxluğudur. Mətn struktur-semantik vəhdətdə mövcud olan mürəkkəb təməldir» [7, s.11]. XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq kommunikasiya prosesində istifadə olunan dil materialının bir tam kimi tədqiq edilməsinə daha çox önəm verilir. Əvvəllər cümlə, söz və digər vahidlər əsasında tədqiqatlar aparılırdısa, ünsiyyət prosesi və onun məhsulu olan nitqə bir küll olaraq yanaşmaq aktual elmi mövzuya çevrilmişdir. Müasir dövr dilçiliyində «diskurs» anlayışı geniş istifadə olunur. T.van Deyk diskursu həm geniş, həm də dar mənada izah edərək göstərir ki, geniş mənada diskurs danışan və dinləyən arasında müəyyən zaman və məkan daxilindəki ünsiyyət fəaliyyəti prosesində yaranan ünsiyyət hadisəsidir. Dar mənada diskurs kommunikativ təsirin yalnız verbal təşkil edicisi əsasında formalaşan «mətn» və ya «danışığıdır» [8, s.134].

Mətnin yaradılmasının ümumi məqsədi informasiyanın ötürülməsidir. Deməli, mətn özündə müəyyən həcmdə informasiya daşıyır. Bununla belə, mətnin müəyyən vahidlərin əlaqələnmiş ardıcılığından təşkil olunduğuna görə onun əvvəlki hissələrinin daşdığı informasiya sonrakı hissələrdə təkrarlana bilər. Bu baxımdan mətndəki yeni informasiya dəyərliyə malik olur. «İnformasiya hər hansı məlumat deyil, ancaq və ancaq hər hansı məlumatın tyeni

²³ Azərbaycan Tibb Universiteti Azərbaycan dili kafedrası, fil.ü.f.d., dosent
p.azizova@gmail.com

olan hissəsidir. Bu onun ciddi, xüsusi terminoloji mənasıdır» [9, s.100]. Mətnin daşdığı informasiyanın ümumi həcmi onun informativ zənginliyidir, Informativ zənginlik mətnin mütləq göstəricisidir, İnformativlik isə nisbi göstəricidir. Çünki hər bir mətn oxucuya və dinləyiciyə ünvanlanır. Mətnin informativliyi oxucu üçün bu mətnin mahiyyət və məzmununa, mövzusunə və müəllif konsepsiyasına, düşüncə predmetinin müəllif qiymətləndirilməsinə daxil edilmiş yenilikdir. N.S.Vlaqina göstərir ki, ifadənin ifadə quruluşu (onun tərkibinə daxil olan dil işarələri) və dərinlik quruluşu (ondakı informasiyanın miqdarı) üst-üstə düşür. Məsələn, mətndəki sözlər az, məzmun isə geniş ola bilər [9, s. 231].

Mətn ekstralingvistik - pragmatik, sosiokulturoloji, psixoloji və digər amillərlə bağlı rabitəli tamdır. Mətn baş vermiş və ya baş verən hadisə şəklində qəbul olunur. Diskurs isə real həyatla birbaşa bağlı olan nitqdır. Onun məkanı, zamanı və iştirakçıları vardır. Diskurs onun yaradılmasında iştirak edənlərin kommunikasiya prosesində bir-birinə ünvanladığı verbal və qeyri-verbal informasiyaları, eləcə də konsituasiyanı da özündə birləşdirir.

Mətnə onun hissələri arasında əlaqə müxtəlif şəkillərdə yaranır. Bu məqsədlə semantik təkrarlardan, koreferentlikdən, mövzu eynilyindən, tərəfin mövzunu davam etdirmək üçün yeni stimulundan istifadə olunur. Bununla yanaşı, mətnin rabitəliliyini, əlaqəliyini şərtləndirən daha bir əlaqə forması da vardır. Bu əlaqə növü müasir dilçilikdə pragmatik əlaqə adlandırılır. Mətnə işlənən dialoqlarda pragmatik əlaqənin dörd forması özünü göstərir: 1) replikaların illokuativ funksiyaya görə uzlaşması; 2) replikanın nitq aktının uğurluluq şərtinə köklənməsi; 3) replikanın prezumpsiyaya köklənməsi; 4) replikaların diskurs implikaturasına əsaslanan əlaqəsi.

Mətn deyilmişin mücərrəd qrammatik strukturudur. Mətn dil sisteminə aid anlayışdır. Mətn konkret obyekt və konkret şəraitlə bağlı olur. Adi dialoq dialoq iştirakçılarının nitqlərinə parçalanır. Ünsiyyət prosesində bu nitq aktları bir-birini əvəz edir. Belə əvəzəməyə baxmayaraq bir-birini əvəz edən replika və nitqlərin toplusu ümumi, tam mətni təşkil edir. Konnotativ münasibətdə olan mətn vahidlərinin üsürləri, təşkilədiciləri arasında əlaqənin iki növü özünü göstərir, Bunlardan biri məntiqi əlaqə, digəri isə qrammatik əlaqədir. Əgər sıra adi sözlər toplusu, ardıcılığı kimi nəzərdə tutulursa, onda kommunikantın çıxardığı konnotativ informasiya məntiqi əlaqəyə əsasən formalaşır. İkinci halda bu sözlər dilin norma və uzusuna uyğun düzülür, onların arasındakı əlaqə qrammatik əlaqə - yanaşma, idarə əlaqələri olur. Mətn ümumi informasiyanı tamamlamaq xüsusiyyətinə malik olmalıdır. Əks təqdirdə verilmiş cümlələrdən həm əvvəl, həm də sona istiqamətlənmiş informasiya natamamlığı mətni qapanmağa qoymur. «Mətnin quruluşunda özünü göstərən təkrarlıq hadisəsi struktur kompozisiya funksiyaya daşıyır. Bu özünü onda göstərir ki, təkrar komponentlə çərçivələndikləri zaman əlaqəli cümlələr toplusu bitkin frazafövqü birliyə çevrilir. Tekst qapanır və onun tərkibini bitmiş hesab etmək olar» [4, s.208].

Mətn müəyyən nöqtədən başlanır və müəyyən nöqtədə tamamlanır. Mətnin başlanğıc nöqtəsində informasiya daxil edilir. Bundan sonra semantik cəhətdən bir-biri ilə əlaqələnən yeni vahidlər ilkin informasiyanın genişlənməsinə və yeni informasiyanın daxil edilməsinə xidmət göstərir. Mətnin müəyyən hissəsində informasiyanın qapanması, tamamlanması baş verir. Mətnə ümumi məzmun olduğu kimi, ümumi informasiya da olur. Ümumi informasiya bir çox digər informasiyaları özündə birləşdirir və ya bu tipli informasiyalar əsasında formalaşır. Mətnə abzaslar ayrı-ayrı informasiyalara görə fərqləndirilir.

Poststrukturualist paradıqmada mətnin mahiyyəti «danışan-mətn-qulaq asan» triadasında sonuncu elementdən asılıdır. Mətn şərh üçün deyil, şərh üçün əsas verən vasitədir. Bədii ədəbiyyatda bu triada birinci və sonuncu mövqedə duranlar dəyişir. Kommunikativ nöqtəyi-nəzərdən mətnin mahiyyəti yalnız dil əlamətləri ilə təyin oluna bilmir, mətn məqsədyönlü fəaliyyətin məhsuludur. Ona görə mətnin öyrənilməsinə kommunikatativ aspektdən yanaşmaq vacibdir. Bu cür yanaşmada kommunikatativ şərait mətnin əsas mənaayaradıcı komponentidir.

Kommunikasiyanın məqsədləri müxtəlif olur. Bura informasiya vermək, qadağan, təhsil, tərbiyə, estetik təsir, ünvanlama baxımından da fərqlənir. Kütləvi, konkret ünvanlanma vardır. Hər bir mətn kommunikativ təbiətə malikdir. Mətn yüksək tərtibli dinamik kommunikativ təşkilolunandır. Bədii mətnə müəllif kommunikasiyanın mürəkkəb, iyerarxik sistemini yaradır. Bu sistemdə kommunikasiyada iştirak edənlər arasında dinamik münasibət qurulur. Bədii ədəbiyyatda kommunikasiya münasibətləri sistemi belə olur: müəllif - danışan - narator - personajlar - oxucular. Mətn insan tərəfindən yaradılır və qavranılır. V.Z.Demyankov belə hesab edir ki, «mətnin birdən artıq cümləsini və ya cümlənin asılı olmayan hissələrini özündə birləşdirən ixtiyari fraqmentinə ayrılıqda baxılmasını vacibdir. Onun fikrinə görə, mətnə bir konsept ətrafında cəmləşmə mümkündür və mətn bütövlükdə bu konseptlər əsasında formalaşan məzmunların cəmidir. Mətnin əsas elementləri bunlardır: 1) hadisəni müşayiət edən şərait; 2) hadisəni aydınlaşdıran fon; 3) diskursla hadisəni eyniləşdirən məlumat; 4) hadisə iştirakçılarının qiyməti [10, s. 7].

Məlumdur ki, mətnyaratma kateqoriyası yazılı mətnlə bağlı meydana çıxmış, nitqin kimə ünvanlanmasının məlum olmaması səbəbindən mətnin qrammatik kateqoriyalarının təyin edilməsinə yol açmışdır. Mətnin əsas əlamətləri bunlardır: 1) informativlik; 2) bağlılıq; 3) tamlıq; 4) kommunikativ istiqamətlənmə.

Kommunikasiya və ya ünsiyyət özünün normal halında bir-birinin ardınca sıralanan nitq aktlarından təşkil olunur. Danışan nitq aktını həyata keçirir və bu zaman qarşısında yalnız dinləyənini onu başa düşməsi məqsədini qoymur. O həm də dinləyənini danışanın bu və ya digər informasiyanı nə üçün ötürməsinə qavramasını istəyir. Bu cəhət informasiyanın ötürülməsinin daha vacib məqamıdır. Bundan başqa adresant ötürdüyü informasiyanın adresat tərəfindən şərhli və ya qavranması prosesində adresatın müəyyən sahədə fikir və düşüncələrinə təsir göstərməyə də can atır. Deyək ki, adresant adresatın müəyyən hadisə ilə bağlı fikrini dəyişmək istəyir, yaxud adresat adresatın istəyinə uyğun müəyyən əmələ təhrik olunur, yaxud gələcəkdə baş verəcək hadisəni gözləməyə başlayır [8, s. 293]. Bütün bunları əsas götürərək adresant öz hökmünü, fikrini müəyyən kommunikativ şərait üçün optimal olan formada verir, ifadəni öz intensiyasına, kommunikantların emosional vəziyyətinə, sosial statusuna uyğun şəkildə qurur.

Danışanın və dinləyənin yaxud adresantın və adresatın canlandırılana subyektiv münasibəti Fikrin sosial, fərdi-psixoloji məqamları, onun deyilməsindəki niyyətin açıqlığı, qapalılığı, həqiqiliyi, doğruluğu kimi məsələlər mətnin optimal təşkilinə ciddi təsir göstərən pragmatik amillərdir.

Mətn bütöv bir tam olsa da, onun təşkilində müxtəlif vahidlər iştirak edir. Bu vahidlər müəyyən ardıcılıqla sıralanır. Mətn böyü paylanan bu hissələr eyni bir adresata, fərqli adresatlara aid olur. Bu isə mətnin konkret bir hissəsinin mahiyyətinin açılması tələbini ortaya atır. Məhz qeyd edilən cəhət dilçilikdə yeni bir anlayışın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Həmin anlayış diskursdur. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində dilin yalnız kommunikasiya prosesində fəaliyyət göstərməsi halında öyrənilməsinin vacibliyi haqqında müddəalar geniş yayılmışdı. Əgər əvvəlki linqvistika dilin dərk olunması üçün mətn, cümlə, söz və ya onun qrammatikası kimi dil obyektlərindən bəhrələnirdisə, fəaliyyətdə olan linqvistikada, istək və məramından, fərdin əməli kommunikativ fəaliyyətindən, onun kommunikativ şəraitdə təşəbbüsçü, lider kimi, yaxud ikinci dərəcəli icraçı funksiyasını yerinə yetirməsindən asılı olaraq aparılır. Mətn janrından asılı olmayaraq oxucu üçün nəzərdə tutulur. Mətnin orta səviyyəli oxucuya ünvanlanması daha geniş yayılmışdır. Mətnin xətti şəkildə açılışı və məlumatların dərinlik strukturları oxşar deyildir. Müəyyən ölçüdə pragmatik yeni informasiyaya kökləmə mətnin informativliyini artırır. Mətnin informativliyinin artırılmasının iki yolu vardır: intensiv və ekstensiv üsul.

İntensiv üsulla informativliyin artırılması mətn həcmnin azaldılması ilə əldə edilir. Bu zaman informasiya sıxılır və mətnə struktur gərginlik əmələ gəlir. Ekstensiv üsul mətnə daxil edilən informasiya həcmnin artırılmasına əsaslanır. Onun tətbiqi baş verən hadisələrin təfərrüatına varmaqla əldə olunur.

Mətnin quruluş nöqtəyi-nəzərindən tədqiqi məsələləri onun kommunikativ hadisə olmasından çox zaman yan keçir. «Şübhəsiz, mətn öz quruluşuna görə bir-biri ilə əlaqədar olan fraza, cümlə və konseptlərdən ibarətdir». Bu vahidlər mətnə aktivləşmiş olub bir tam təşkil edir. Mətnin tamlığı və əlaqəliyi, eyni zamanda, mətni yaradan və qavrayan kommunikanların münasibətindən də asılıdır. Kommunikanlar mətnin tamlığı və əlaqəliyi ilə bağlı xətalrı kommunikasiya şəraiti onların nəzarəti altında olduqda kəskin hiss etmirlər. Mətnlə mətn olmayan arasında fərq bu baxımdan formal təriflə müəyyənləşmir. Onu yalnız insan münasibətlərinin fəaliyyəti və reaksiyanın dərəcələnməsi səviyyəsində tədqiq etmək mümkündür. Mətnin mətnliyi yalnız tamlıq və əlaqəliliklə deyil, həm də intensionallığı şəraitlə əsaslanması, başqa mətnlərlə rəhbətəsi və informativliyi ilə təyin edilir. Ona görə də mətn ünsiyyət vahididir. Mətn müxtəlif tipli ifadələrdən ibarət kommunikativ-məlumat verici vahiddir.

Beləliklə tədqiqat göstərir ki, mətn anlayışının təyininə hələ də birmənalı münasibət formalaşmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. İ., Verdiveva Z.N., Ağaveva F.M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Maarif, 1989, 364 s.
2. Николаева Н. А. Лингвистика текста // Новое в зарубежной лингвистике. М.: Прогресс, 1978. Вып. 8. с.5-39
3. Тураева З. Я. Лингвистика текста. Москва, Просвещение, 1986, 127 с.
4. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998, 282 s.
5. Джавадов А. Порядок языковых единиц. DD, 1975
6. Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Bakı, Ünsiyyət, 2000, 496s.
7. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənme, mətn və diskurs. Bakı, "ZərdabiLTD" MMC, 2011.
8. Брандес М. П. Синтаксическая семантика текста // Сб. Научных трудов МГПИИЯ им. М. Тареза. Вып. 112. Москва, МГПИИЯ, 1977, с. 65–87.
9. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. Барнаул. Изд-ние БГУ, 2000, 308 с.
10. Касевич В. В. Элементы общей лингвистики. Москва, Наука, 1977, 183 с.
11. Валгина Н. С. Теория текста. Москва, Логос, 2003, 173 с.

Açar sözlər: *cümlə, mətn, mətn vahidi, mətnin tamlığı, mətnin bitlinliyi, mətnin informativliyi*

Ключевые слова: *предложение, текст, текстовая единица, цельность текста, полнота текста, информативность текста*

Key words: *sentence, text, text unit, text integrity, text informativity*

ПОНЯТИЕ ТЕКСТА В ЛИНГВИСТИКЕ РЕЗЮМЕ

Текст рассматривается, как единица коммуникативного синтаксиса. В то же время понятие текста использовалось в лингвистике, пока не была сформирована сама лингвистика. С этой точки зрения выявлены противоречивые моменты в определении текста и его возможных определений. В статье рассматриваются различные мнения исследователей к тексту, отличающиеся друг от друга. Была предпринята попытка выяснить причины такой индивидуальности. Определение текста в виде последовательности предложений или более двух предложений остается несколько спорным. Отдается предпочтение формированию текста на основе темы, микротемы и макротемы.

CONCEPT OF THE TEXT IN LINGUISTICS S U M M A R Y

A text is considered as the unit of communicative syntaxis. At the same time concept of the text was used in linguistics, while linguistics itself had not been formed. From this point of view, contradictory points were revealed in the definition of the text and its possible definitions. The article deals with different opinions of the researchers about text, which are different from each other. An attempt was made to find out the reasons for such an individuality. The definition of the text as a sequence of sentences or more than two sentences remains somewhat controversial. Preference is given to the formation of text on the basis of the theme, microthemes and macrothemes.

RƏYÇİ: prof. Ə.Rəcəbli

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ TARİXİ VƏ ONUN DÖVRLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ TOFIQ HACIYEV MƏRHƏLƏSİ

Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləşməsi məsələsi dil tarixçilərimiz qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri sayılır. Türk xalqlarının dillərinin tarixinin öyrənilməsi baxımından dabu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Öyrənilmə tarixi çox da qədimə getməyən Azərbaycan ədəbi dilinin dövrləşməsi məsələsi XX əsrin 40-cı illərindən başlamış və bir sıra dil tarixçisi tərəfindən bu sahədə işlər görülmüşdür. Bu mənada görkəmli Azərbaycan dilçisi Tofiq Hacıyevin gördüyü işlər danılmazdır. Onun dil tarixinə özünəməxsus baxışı və bölgüsü olmuşdur.

1. “Ümumi dilçilik ədəbiyyatlarında Ural-Altay, Türk, Turan, Altay adları ilə tanınan dillər ailəsinin qərb qrupuna, cənub-qərb qrupuna, oğuz-qıpçaq və ya oğuz adlanan qrupuna daxil edilən Azərbaycan dili nəinki bu qrupa daxil edilən dillər sırasında, hətta bu ailəyə daxil dillər içərisində həm ümumxalq dili kimi, həm də bu əsasda ədəbi dil kimi daha əvvəl formalaşmış və təxminən min ilə yaxın inkişaf yolu keçirmiş zəngin, səlis bir ədəbi dilin varisidir. Məhz buna görədir ki, bu uzun və mürəkkəb inkişaf yolunu tədqiq etmək zəruri olduğu qədər də çətindir” (1, s.92).

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin öyrənilməsi və dövrləşməsinin tarixi çox da qədimə getmir. Belə ki, bu sahə ilə bağlı yazılmış ilk əsər 1938-ci ildə Ə.Dəmirçizadənin “Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri” əsəri (40) sayılır. Ə.Dəmirçizadənin də qeyd etdiyi kimi, bu əsərdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolu çox müxtəəsər, təqribi və ümumi şəkildə izah olunmuşdur (2,s.92).

Bu əsərdə Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini altı mərhələyə bölmür:

1. XIII – XIV əsrlərdə formalaşan Azərbaycan ədəbi dili.
2. XV – XVII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili.
3. XVII əsrdə Azərbaycan ədəbi dili.
4. XVIII əsrdə (xanlıqlar dövründə) Azərbaycan ədəbi dili.
5. Azərbaycan ədəbi dilinin yeni dövrü (XIX əsr).
6. XIX əsrin sonlarında Azərbaycan ədəbi dili (3, s.27-68).

Ə.Dəmirçizadə sonralar Azərbaycan ədəbi dil tarixini üç dövrə bölmür:

- I. Ümumxalq dili əsasında Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşib inkişaf etməsi dövrü.
- II. Azərbaycan milli dili əsasında ədəbi dilin sabitləşməsi dövrü.
- III. Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili kimi yenidən qurulması və sosialist milli dili əsasında inkişaf etməsi dövrü – sovet dövrü (2, s.100).

Ədəbi dilin dövrləşməsi məsələsinin xalqın dilin ilə tarixi, mənəviyyatı ilə maddi mədəniyyəti, təfəkkür tərzii ilə iqtisadi həyat şəraiti, bədii düşüncəsi ilə əqli-zehni səviyyəsi arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirmək kimi elmi-nəzəri əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd edən T.Hacıyev bu işin eyni zamanda ədəbi dilin tarixini öyrənməkdə müqayisə, əyanilik, asanlıq yaratmaq kimi metodik təcrübi əlverişlik kəsb edir (4, s.71).

Alim Ə.Dəmirçizadənin son dövrləşməsini daha uğurlu hesab edərək bu bölgünün B.Çobanzadənin bölgüsü ilə səsləşdiyini qeyd edərək yazır: “Bizcə bütün bu dövrləşmələrdə bilavasitə dilin quruluşundan, funksional üslublarından yox, tarixi-siyasi şəraitdən çıxış etmişdir” (4, s.72).

Tofiq Hacıyev doğru olaraq qeyd edir ki, ədəbi dilin mərhələlərinin ayrılmasında müəyyən əlamətlərin sistemi olmalıdır və elə bir prinsipə müraciət etmək lazımdır ki, bütün inkişaf tarixi üçün örnək ola bilsin. Burada ədəbi dilin mahiyyətini təşkil edən bir amildən yapışmaq zəruridir. Ədəbi dil, birinci növbədə, norması ilə səciyyəolənən seçmə fonetik, leksik və qrammatik faktların sistemidir. Norma ədəbi dilin baş atributudur. Buna görə də ədəbi dilin dövrləşdirilməsində başlıca ölçü kimi, məhz normaya, onun tarixi inkişafına əsaslanmaq daha münasibdir.

Ədəbi dil xalqın intellekti ilə üzvi əlaqədə yaşayır, ona (intellektə) xidmət edir, eyni zamanda onu əks etdirir. Başqa sözlə, norma ədəbi dilin səviyyəsini göstərir, kollektivin mədəni-əqli mahiyyəti ilə şərtlənir. Yeni intellektual mərhələdə, yeni ictimai-tarixi pillədə ədəbi dil əvvəlki norması ilə onu daşıyanların əqli-mədəni ünsiyyət tələbini ödəyə bilmir. Buna görə də ədəbi dilin inkişafını məhz normanın təkamülü kimi anlamaq lazımdır (4, s.72).

Ədəbi dilin öz inkişafında həmişə ümumxalq dilini qabaqladığını, onun avanqardı kimi çıxış etdiyini qeyd edən alim daha sonra yazır: “Xalq dili ümumən dildaxili qanunlarla bağlı olduğu halda, ədəbi dil diltarixi faktorlara daha çox həssasdır. Ədəbi dilin mütəhərrikiyə meyli ədəbi norma sistemində yenidən qurulma çevikliyinədə öz əksini tapır. Buna görə də xalq dilinin və ya milli dilin bir dövrü ədəbi dilin bir neçə mərhələsini ehtiva edə bilər” (4, s.73).

M.Cahangirov Azərbaycan ədəbi dilinin öz inkişafında iki böyük dövr keçirdiyini qeyd edir. Birinci dövrün “orta əsrlər” və ya “milli dildən əvvəlki” dövr, ikinci dövrün isə milli dövr kimi ümumiləşdirilib terminləşdirildiyini qeyd edir (5, s.15).

Ümumiyyətlə, Tofiq Hacıyev ədəbi dilin dövrləşməsində yeni, özünəməxsus metodlarla aparır. Belə ki, alim özünə qədər olan bölgülərdəki tarixi yanaşmanı qəbul etmir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ədəbi dili tarixinin bir neçə bölgüsü olmuş və bu bölgülərdə tarixi yanaşma əsas olmuşdur. Tanınmış dil tarixçisi N.Xudiyevin bölgüsü də eyni prinsipə əsaslanır. Alim yazır: “Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü dedikdə həm diferensiasiya (Azərbaycan türkcəsinin ümumi türkcədən “ayrılması”), həm də inteqrasiya (“yerli” qıpçaq və “gəlmə” oğuz tayfa

²⁴ Azərbaycan Dillər Universitetinin doktorantı

dillərinin “birləşməsi”) prosesi, daha doğrusu, həmin proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan, türk dünyasından təcrid olunmuş bir məmləkət, Azərbaycan xalqı türk xalqlarından təcrid olunmuş bir xalq deyildir, ona görə də Azərbaycan türkcəsinin tarixi, ümumən türkcənin tarixinin tərkib hissəsidir və məsələnin məhz bu cür quyuluşu onun düzgün metodologiya ilə öyrənilməsi üçün şərt ola bilər” (6, s.4-5).

N.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini iki yerə bölmür və hər dövrü də müəyyən mərhələlərə bölmür. Birinci mərhələ Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişafı dövrü adlandırılır və bu da öz növbəsində aşağıdakı mərhələlərə bölünür.

1. XIII – XIV əsrlər.

2. XV – XVI əsrlər.

Alim ikinci mərhələni Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrü adlandırır və bunun da dörd mərhələsinə qeyd edir:

1. XVII – XVIII əsrlər.

2. XIX əsr.

3. XX əsrin 20-30-cu illərindən sonrakı mərhələ (6, s.5).

2. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinin dövrləşməsinə dair xeyli tədqiqatlar aparmış Tofiq Hacıyev bu problemə tam fərqli yanaşır. Alim yazır: “Azərbaycan milli dilinin tarixini artıq orta əsrlərdə kapitalist inkişaf yoluna çıxmış Avropa xalqlarının dilləri ilə müqayisədə deyil, zəngin və olduqca qədim yazılı ədəbi dil ənənələrinə malik şərq dilləri kontekstində öyrənmək məqsəduyğundur” (7, c.51-52). Bu barədə danışırkən N.Cəfərov yazır: “T.Hacıyevin son illər Azərbaycan türk ədəbi dilinin milliləşməsi probleminə həsr olunmuş məqalələri, hər şeydən əvvəl, görkəmli dil tarixi tədqiqatçısının strateji model təqdim etmək cəhdinin nəticəsidir. M.Changirov kimi T.Hacıyev də Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü problemini, prinsip etibarilə, Azərbaycan kontekstində (geniş regional – türkoloji kontekstdə deyil) həll etmək tərəfdarı kimi çıxış edir. Və bir qayda olaraq tipoloji plana üstünlük verir...” (8, s.42).

Tofiq Hacıyev bu barədə yazır: “Ədəbi dilin tarixini, göründüyü kimi, müxtəlif prinsiplərə görə dövrləşdirmək olar və müxtəlif prinsiplər üzrə dövrləşdirmə təcrübələri də var. Ədəbi dil anlayışında, əlbəttə, yazı mühüm faktordur ki, bu, nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda bu təsnifatda xalqın keçdiyi təşəkkül və inkişaf mərhələləri, bu mərhələlərdə cəmiyyətin yetkinlik dərəcəsi, cəmiyyətin və dövlətçiliyin dilə münasibətinin mədəni təzahürü nəzərə alınmalıdır. Çünki bunların hamısının dilə və üslublara təsiri var. Bu baxımdan Azərbaycan - türk ədəbi dilinin tarixini iki dövrə ayırmaq daha münasibdir: 1. Yazıyaqədərki dövr; 2. Yazılı dövr” (4, s.75).

3. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Tofiq Hacıyev yaradıcılığından ədəbi dil dövrləşməsi xüsusi tutur və görkəmli dil tarixçisi bu məsələyə dəfələrlə qayıdır. Lakin onun dövrləşmə ilə bağlı fikirləri, demək olar ki, daim bir istiqamətdə davam edir və yanaşması digər dilçi alimlərimizdən fərqlənir. Belə ki, hələ 1983-cü ildə yazdığı “Azərbaycan dili tarixi” kitabında Azərbaycan ədəbi dili tarixini iki yerə bölmür: təşəkkül dövrü və sabitləşmə dövrü (9, s.48). Ədəbi dilin inkişafını normalarının təkamülü kimi anlamaq lazım olduğunu qeyd edən alimin fikrincə, normanın irəliləyişi müəyyən kəmiyyət fərqlərinin toplanması ilə şərtlənir. Bu kəmiyyət fərqləri ədəbi dilin tarixində müəyyən keçid duyğunları yaradır – mərhələ və yarımmərhələlər əmələ gəlir. Bu kəmiyyət yığımları keyfiyyət həddinə keçdikdə dövrlər yaranır. Norma tərkibcə iki komponentdən ibarətdir: *struktur-forma komponenti* və *funksional-məzmun komponenti*. Birinci tərəf dilin quruluş göstəricilərini – fonetik, leksik – qrammatik cəhətləri əhatə edir. Orfoqrafik və orfoepik xüsusiyyətlər də bura daxildir. İkinci tərəfdə isə üslub rəngarəngliyi, üslubi diferensiasiyadakı çəviklik və yetkinlik, həmçinin ədəbi dilin ünsiyyət həcmi nəzərdə tutulur. Əqli – intellektual kamillik bu tərəfi müşayiət edir.

Normada qeyd etdiyimiz komponentlərdən hər ikisi eyni zamanda dəyişdikdə dövr ayrılmasını təmin edir. Komponentlərdən birinin dəyişməsi (ikinci – funksional-məzmun tərəfi dəyişməyə daha həssasdır) mərhələ və yarımdövrlər əmələ gətirir (9, s.49).

Göründüyü kimi, Tofiq Hacıyev dil tarixinə fərqli yanaşır və Azərbaycan dilinin tarixinin dövrləşməsinə özünəməxsus şəkildə aparmağa üstünlük verir və Azərbaycan dilinin ilkin təşəkkül dövrünü IX-X əsrlərdən XII əsrə qədər davam etdiyini qeyd edir. Alimin fikrincə, bu dövrün əsas xüsusiyyəti Azərbaycan dilinin fonetik və morfoloji quruluşunda paralelizmin mövcudluğudur. Bu dövrdə iki üslubun – klassik-kitab üslubu və danışıq-folklor üslubunun varlığı diqqət çəkir. Bu dövrün özünü də iki mərhələyə bölmək alim birinci yarımdövrün ən qədim dövrdən XII əsrin ortalarına qədər davam etdiyini qeyd edir. Bu mərhələdə şifahi dil abidəsi olsa da yazılı abidələrin varlığı dolayı faktlarla təsdiq olunur. İkinci yarımmərhələ isə XIII əsrdən XVII əsrin əvvəllərinə qədərki mərhələni əhatə edir. Bu dövrdə Azərbaycanda dövlət dili kimi ərəb və fars dilləri işləndiyindən klassik-kitab üslubu sürətlə inkişaf edir və aparıcı mövqeyə çıxır. Danışıq-folklor üslubu onun ardınca gəlir. Təbriz-Şirvan dialektləri ədəbi dilin konyesi kimi çıxış edir. Sabitləşmə dövrünün XVII əsrin ortalarından başladığını qeyd edən dilçi-alim bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən, müəyyənləşməsi, sabitləşməsi başlayır. Bu zaman normanın ikinci komponentində də dəyişiklik gedir: danışıq-folklor üslubu aparıcı səviyyəyə keçir. Beləliklə, normanın hər iki komponentində dəyişmə baş verdiyi üçün XVII əsr yeni dövrün başlanğıcı hesab edilir (9, s.49-50).

Alim sabitləşmə dövrünü də dörd mərhələyə (yarımdövrə) ayırır:

1) XVII-XVIII əsrlər ədəbi dili;

2) XIX əsr ədəbi dili;

3) XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ədəbi dil – milli ədəbi dil dövrü;

4) 30-cu illərdən sonra müasir Azərbaycan ədəbi dili (9, s.50-53).

T.Hacıyev müəyyənləşdirdiyi dövr və mərhələlər arasında Çin səddi çəkmir, həmin dövrləri bir-biri ilə bağlı

şəkildə izah edir, yeni dövrün normasını öncəki dövrün içərisində “əridir”, sübut olunur ki, yeni komplektləşmə yeni norma sistemi yaradır ki, bu da yeni dövr və ya mərhələnin başlanmasını elan edir (10).

Alimin fikrincə, ədəbi dil anlayışında, əlbəttə, yazı mühüm faktordur ki, bu, nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda bu təsnifatda xalqın keçdiyi təşəkkül və inkişaf mərhələləri, bu mərhələlərdə cəmiyyətin yetkinlik dərəcəsi, cəmiyyətin və dövlətçiliyin dilə münasibətinin mədəni təzahürü nəzərə alınmalıdır. Çünki bunların hamısının dilə və üslublara təsiri var. Bu baxımdan Azərbaycan - türk ədəbi dilinin tarixini iki dövrə ayırmaq daha münasibdir: 1. Yazıyaqədərki dövr; 2. Yazılı dövr (4, s.80).

Tofiq Hacıyevin fikrincə, Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki dövrübütövlükdə təşəkkül tapmış Azərbaycan xalq dili tarixinin təxminən e.ə. II əsrdən eramızın VI əsrinə qədərini əhatə edir. Təbii ki, bu dövrdə xalqın dövlət idarə üsulunda yaşaması, dövlətçilik institutları – sarayaristokrat qatı, məmur-tacir təbəqəsi, ordusu olması ilə bağlı həm əmr və fərmanların, hökmdar-sərkərdələrin yürüşlərini qeydə alan salnamələrin dili kimi yazılı, həm də elitanın ünsiyyət vasitəsi kimi şifahi ədəbi dil təzahürləri olmuşdur. Alimin fikrincə, bu mülahizə süni görünməsin deyər, məsələn, daha qədim dərinliyə gedən Şumer tarixini yada salmaq yetər. E.ə. III min ildə Şumerdə məktəblər işləməsi, dövlət sənədlərini yazıya alan mirzələr-katiblərin olması (hələ aşağı mədəni inkişaf səviyyəsində də bütün dövlətlərdə mirzəlik-katiblik sənəti fəaliyyət göstərməsi), hətta Şumer qəhrəmanlıq dastanlarının yazıya alınması, dini şeirlər-ilahilərin deyilib-yazılması bunun sübutudur. Buna görə “yazıyaqədərki ədəbi dil” anlayışını göydəndüsmə saymaq olmaz - yazının və yazılı dilin mərhələləri göz qabağındadır. Sadəcə "yazıyaqədərki" ifadəsində müəyyən şərtlilik var (4, s.80). Buna səbəb kimi isə dilçi alim, ilk olaraq, o dövrdən bizə yazıda heç nə gəlib çatmadığını, bu dövr yazı mədəniyyətimizi sonralar Göy Türk dövlətinin daşlara qazılmış yüksək-ali üslublu yazılarının - kitabələrinin təmsalında təsəvvür edə biləcəyimizi qeyd edir. Məlum olduğu kimi, Orxan – Yenisey kitabələrinin dili Göy Türk imperiyasının dövlət dili - əbədi dili olmuşdur. Eyni zamanda, biz, folklor nümunələrinin dili, bir çox xalq ifadə-deyimlərinin, onomastik vahidlərin fonetikasi, başqa xalqların yazılarında qorunub saxlanmış türkiizmlərin tarixi-müqayisəli təhlili vasitəsilə, eləcə də sonrakı yazılı dilimizin faktlarında görünən və müasir dildə yaşayanlarla qədim dili haqqında məlumatlı bilərik (4, s.80).

Tofiq Hacıyev yazıyaqədərki Azərbaycan dilindən danışarkən bir daha dilimizin tarixi ilə bağlı məsələlərə qayıdır və yazır: “Tədqiqat göstərir ki, bizim tanıdığımız oğuz-qıpçaq elementlərindən daha qədimdə, məhz e.ə., məhz yazıyaqədərki dövrdə daşlaşmış Azərbaycan türkcəsi olmuşdur. Ögey tarixşünaslığımızın Azərbaycanda türkün erkən tarixini danması ideyasının davamı olaraq **oğuz** etnosuna münasibət də birtərəflidir. Azərbaycan türkcəsinin oğuz mənşəyi qəbul olunur. Ancaq oğuzların Midiya-Albaniya (Azərbaycan) ilə bağlılığı ən yaxşı halda ilk orta əsrlərin sonlarına aid edilir, ən çox da bu tarixi səlcuqlarla (XI əsrdən) başlayırlar. Halbuki dil faktları, ayrı-ayrı sözlərin morfonoloji təhlili, Azərbaycan şivələrinin faktlarına müraciət dilimizdə oğuzcanın çox qədimlərə getdiyindən xəbər verir. Azərbaycan türkcəsində oğuzca iki qat təşkil edir. Birinci qat eramızdan əvvəl gedən ən qədim dövrlərdən dilimizin əsasını təşkil edən fonetik, morfoloji xüsusiyyətlərin və qədim əsas lüğət fondunun təşəkkülünə qədərki dövrü əhatə edir – eranın əvvəllərinə kimi. İkinci qat ilk orta əsrlərdən yaranan, başqa oğuz dilləri ilə yeni əlaqələrin nəticəsində nüfuz edən faktlarla qaynayıb-qarışmanın nəticəsində meydana gəlir. Bu mərhələ özü iki səviyyədə üzə çıxır: 1. Eramızın əvvəllərindən X-XI əsrlərə qədərki müddət. Görünür, "Dədə Qorqud kitabı"nda təsvir olunan oğuzun oğuzla vuruşu məhz bu dövrlərin məhsuludur: dastandakı İç Oğuzlar yerli, Azərbaycanın qədim oğuzları, Daş oğuzlar isə gəlmələrdir - deməli, boyların bəziləri daha qədimlərə getsə də, bir qismi həmin dövrlərdə yaranıb. Bu zaman oturaq və gəlmə qızların dilləri arasında həm canlı - **dil**, həm də ədəbi — **nitq** səviyyələrində əlaqə olub; 2. XII-XV əsrlər arası. Bu zaman azərbaycanlıların başqa oğuz dilləri ilə əlaqəsi yalnız ədəbi-yazılı səviyyədə gedib. Müasir dildə ən qədim oğuz qatı fonetik faktlarda daha güclü qalır. Hətta bu fonetik təkamül bəzən leksik-semantik qavrayışla nəticələnir (4, s.81). Göründüyü kimi, görkəmli dil tarixçisi oğuzların Azərbaycandakı tarixini iki yerə ayırır və konkret dil faktları ilə fikirlərini sübut edir.

Alim Azərbaycan ədəbi dilinin yazılı dövrünü də üç dövrə bölür. Bu barədə danışarkən yazır: “Ədəbi dilimizin 2-ci dövrü bir neçə mərhələdən ibarətdir: 1) VII-XII əsrlər - Dədə Qorqud kitabından Həsənoğluya qədər; 2) XIII-XVI əsrlər - divan ədəbiyyatı dilinin aparıcı dil kimi fəaliyyəti mərhələsi. Bu mərhələ iki pillədə davam edir: a) XIII-XIV əsrlər – divan ədəbiyyatı dilinin başlanğıcı, ədəbi dilin Nəsimi yekunu; b) XV-XVI əsrlər – divan ədəbiyyatı dilinin zirvə mərhələsi, ədəbi dilin Füzuli yekunu – milli ədəbi dilin müəyyənlişməsi; 3) Milli ədəbi dilin yeni mərhələsi – XVII-XXI əsrlər. Bu mərhələ üç pillədə ibarətdir: a) XVII-XVIII əsrlər – normada xəlqiləşmə, realist ədəbiyyatın dilinin aparıcı mövqeyi mərhələsi; b) XIX-XX əsrlər - üslubların yenidən təşkili; c) üslubların sabitləşməsi, müasir ədəbi dil - XX əsrin 30-cu illərindən sonrakı dövr (4, s.96).

Tofiq Hacıyevin fikrincə, Azərbaycan ədəbi dilinin birinci (yazıyaqədərki) dövr Azərbaycan xalq türkcəsinin formalaşması və fəaliyyəti dövrüdür. İkinci dövr artıq - Dədə Qorqud kitabının dili ilə başlanır. Dədə Qorqud kitabının lüğət tərkibi və qrammatik quruluşunda milli dil özünü aydın şəkildə hiss etdirir. Kitabın lüğətinin təxminən hamısı ədəbi dilimizin sonrakı dövrlərində, bütün əsrlərdə işlənmişdir. Təbii ki, bu lüğətdə tədricən arxaikləşmə gedib. Çünki arxaikləşmə də söz yaradıcılığı kimi gündəlik, daimi prosesdir. Kitabın bu gün üçün arxaikləşmiş sözlərinin təxminən hamısı Nəsimi, Kişvəri, Xətai, Füzuli dilində və dialektlərimizdə işlənir. Bütünlükdə Dədə Qorqud kitabının lüğətinin 70 faizi müasir dilimizdə qalır, anlaşılır və ünsiyyətdə işlənir. Min üç yüz il bundan əvvəlki abidə-mətnin lüğətinin yetmiş faizinin bu gün yaşaması nə deməkdir!? Mən bilən bu fakt dünya dillərinin heç birində görünməyib. Deməli, bu abidənin dilini milli dilin başlanğıcı kimi götürmək tarixi baxımdan özünü tamamilə doğruldur. Bu uyğunluq nisbəti qrammatik quruluşda – morfolojiya və sintaksisdə də özünü göstərir. Arxaikləşən leksik və

qrammatik şəkilçilərdə zaman tədriciliyi var. Və beləliklə də, milli ədəbi dilin qrammatik quruluşunun sonrakı inkişafı Dədə Qorqud kitabının qrammatikası bazasında gedir (4, s.96).

Akademikin fikrincə, VII-VIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dilini iki mənbə əsasında öyrənmək olar: “Dədə Qorqud kitabı” abidəsi və dolayı mənbədən istifadə etməklə. Tofiq Hacıyevin fikrincə, bizə XV əsrdə yazıya alınmış nüsxəsi çatan - Dədə Qorqud kitabı ədəbi dilin yazılı dövrünün ilk nümunəsidir. Bu dövrkü ədəbi dil haqqında məlumatları biz eyni zamanda başqa dillərdə yazılmış mətnlərdə görürük. Başqa dillərdə yazılmış mətnlərdə türk-Azərbaycan dilinin xeyli lüğət materialına təsadüf edirik ki, bunlar həmin dövr türkcəmizin leksik-semantik, fonetik və morfoloji varlığı haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Hətta dilimizin frazeoloji nümunələrindən məlumatlanırıq. Bu nümunələr xalq dilimizin və ədəbi dilimizin Şərqdəki mövqeyindən xəbər verir: 1. Bu dil Şərqdə başqa xalqlar tərəfindən də anlaşılıb, hətta millətlərarası ünsiyyətdə istifadə olunub; 2. Bu dil öz zənginliyi ilə Şərqi adlı-sanlı dillərini öz təsiri altına alıb - bu halda Azərbaycan və ümumiyyətlə, türk dövlətlərinin Ön Asiyada böyük siyasi güc sahibi olmalarının, şübhəsiz, güclü ekstralinqvistik rolu olmuşdur (4, s.97-98). Məlum olduğu kimi, sonrakı əsrlərdə, xüsusən də ərəbdilli və farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatında Azərbaycan dili ilə bağlı xeyli sayda türkcəyə rast gəlmək olur. Bu barədə danışıarkən, T.Hacıyev yazır: “XI-XII əsrlərin farsdilli ədəbiyyatında xeyli türkcə vardır (bilavasitə Azərbaycan-türk dili ilə bağlıdır). Bu baxımdan, birinci növbədə, farsca yazan azərbaycanlıların əsərləri diqqəti cəlb edir. Bu sənətkarların dilində azərbaycanlıların məişəti və adət-ənənələrilə bağlı sözlərə, əşya, rəng adları, konkret və mücərrəd anlayışlar bildiren lüğət vahidlərinə rast gəlinir: **bəkməz**, **tağ**, **dağ** (yandırma – dağlama, mənasında), **çuval**, **cinaq** (Q.Təbrizi), **uşaq**, **su**, **ağca**, **tanrı**, **yalavac** (Xaqani), **muncuq**, **külüng gərdək**, **alaçuq**, **qurd**, **xatun** (Nizami) və s. Bu sözlər həm lüğəti mənası ilə XIII əsrdən sonrakı Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunda qalır, həm də morfonoloji təşəkkülü bitkindir. Bu sözlərin içərisində elələri var ki, milliyəqədərki Azərbaycan dili üçün fəaldır, sonrakı dövrdə arxaikləşmiş olsa da, XVI əsrə qədərki ədəbi dilimizdə işlənir və deməli, o vaxtkı xalq dilimizin materialıdır: **əyaq** (badə), **əkmək** (çörək), **tutmac** (xəmir xörəyi), **çalış** (döyüş, vuruş), **qlavuz** (bələdçi), **tutuq** (pərdə), **tapança** (şillə), **sancaq** (bayraq) və s. (həmin müəlliflərdə). Bunlarda müəyyən fonetik fərqlər də nəzərə çarpır: **səncəq** -sancaq, **qort** —qurd, **ovzan** —ozan və s. (4,s.99-100).

Alimin fikrincə, VII – XII əsrlər mərhələsi fiziki və hüquqi baxımlardan Azərbaycan – türk milli ədəbi dilinin tərkibinə daxil olur və bir bünövrə kimi onun gələcək ağırlığını öz üzərinə götürür (4, s.107).

Azərbaycan dilinin VII – XII əsrlər dövründəki yazılı fəaliyyətini sübut edən faktlardan biri də azərbaycandilli materiallardır. Tofiq Hacıyev bunun üçün çox maraqlı bir fakta istinad edir. Alim yazır: “Xalq ağzında bizə belə bir bayatı gəlib:

**Vermə Xəzərə məni,
Çəkər bazara məni,
Yada kəviz olunca
Salla məzara məni.**

Əlbəttə, bayatının dili müasir Azərbaycan dilidir. Ancaq həmin müasir Azərbaycan dili kimi səslənən mətnlərə XIV əsrdə də (*Dedim: belün. Dedi: nə narın söylər* – Q.Bürhanəddin), XIII əsrdə də (*And içəram, səndən artıq sevməyəm, Sənün ilə xoş keçər çağum...* – Həsənoğlu) və Dədə Qorqudun dilində də (*Qoşa badam sığmayan dar ağızlım...*) rast gəlinir – yəni mətnin dilinin həddindən artıq bugüncə səslənməsi bizi tərəddüdə salmamalıdır. Və buna görə də onun konkret yaranma dövrünü təyin edək. Bayatıda bir tarixi möhür - damğa var: **xəzər** etnonimi. Tarixi faktlar təsdiqləyir ki, xəzərin Azərbaycan ərazisinə ən fəal müdaxilələri X əsrdən əvvəllərə aiddir. Azərbaycanın şimal-şərqi yarıda yerləşən xəzərlər, ümumiyyətlə, X əsrin əvvəllərində indiki Həştərxan ətrafına, Volqanın töküləcəyinə çəkilirlər. Deməli, bu bayatı IX əsrdən sonra yaranma bilməzdi (4, s.107-108).

Alimin fikrincə, bayatının tarixi-tipoloji linqvistik təhlili də bayatının dilinin həmin dövrdə mümkün hesab edir (4, s.108). Lakin görkəmli dil tarixçisi haqlı olaraq qeyd edir ki, bayatının dilini, məsələn, Həsənoğlunun klassik poeziya janrlarının dili ilə müqayisə edəndə onun tarixliyini eynən qavramaq müəyyən dərəcədə özlüyünü itirir. Həsənoğlunun dilini ona müasir türk şairi Yunus Əmrənin xalq şeiri janrındakı dili ilə müqayisə etsək, bayatının dili öz tarixi kontekstinə daha uyğun görünür (4, s.108). Artıq qeyd edildiyi kimi, Tofiq Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilinin ikinci dövrünün ikinci mərhələsinəXIII-XVI əsrləri daxil edir. Bu mərhələdə ədəbi dilin milli dil inkişafını başa çatdırdığını qeyd edən alim, dil normasında fonetik (q/h/x, d/t), leksik (yazı/çöl, cənnət/uçmaq), qrammatik (dür/dürür, isər/əcək) paralelizmin özünü göstərdiyini qeyd edir. Alimin fikrincə, ədəbi di bu dövrdə iki pillədə inkişaf edir: a) XIII-XIV əsrlər. Bu zaman divan ədəbiyyatının dili formalaşır. Ərəb və fars sözləri və qrammatik quruluş faktları dil normasına nüfuz edir. Dilin inkişafı elmi-fəlsəfi məzmunu və lüğət zənginliyi ilə səciyyələnən Nəsimi zirvəsi kimi yekunlaşır; b) XV-XVI əsrlər. Əcnəbi lüğət dil normasında aparıcı mövqə tutur. Tərcümə dili ədəbi dilin inkişafında özünü hiss etdirir. Qeyri-oğuz elementləri müşahidə olunur. Türkcə dövlət dili kimi işlənir. Nəsr dili yaranır. Ədəbi dil funksional üslublar üçün güc kəsb edir. Füzuli sənətində milli ədəbi dil qəti şəkildə elan olunur (4, s.109).

Alimin bölgüsündə ikinci dövrün növbəti mərhələsi XVII-XXI əsrləri əhatə edir. Bu dövrün özü də üç mərhələni əhatə edir. “a) XVII-XVIII əsrlər. Normada xəlqiləşmə gedir. Realist ədəbiyyatın dili aparıcı mövqeyə qalxır. Folklor dili yazılı dilə nüfuz edir; b) XIX-XX əsrlər. Üslublar yenidən təşkil olunur. Ədəbi dil çoxvalentlilik qazanır. Satira, mənzum hekayə, dram, realist hekayə dili meydana çıxır. Publisist üslub yaranır. Ədəbi dilin lüğətinə rus və Avropa dillərindən söz alınmağa başlanılır. İctimai, siyasi, elmi-ədəbi terminlər hazırlanır. Dərslik dili formalaşır. Canlı danışq dili normaya fəal şəkildə nüfuz edir; c) XX əsrin 30-cu illəri – XXI əsr. Ədəbi dil məktəblərdə sistem şəklinə təbliğ olunur. Qrammatikalar yazılır, tərcümə lüğətləri, terminoloji lüğətlər, orfoqrafiya lüğətləri hazırlanıb nəşr olunur.

Müasir dilin orfoqrafik və orfoepik normaları sabitləşir. Terminoloji hərc-mərcliklə mübarizə aparılır, alınma və milli terminlərə münasibət müəyyənləşir” (4, s.110).

Tədqiqatçı eyni zamanda istənilən bölgüdə nisbiliyin olduğunu və ədəbi dilin mərhələləri arasında ciddi sədlərin çəkilməsinin mümkünsüzlüyünü qeyd edərək yazır: “Əlbəttə, ədəbi dilin dövrləri və mərhələləri arasında Çin səddi çəkmək, bu dövrləri bir-birindən təcrid etmək olmaz. Yeni dövrün norması əvvəlki dövrün içərisində hazırlanmağa başlayır; köhnə norma dəfn olunmur, onun əsas kütləsi yenidə qalır. Sadəcə ədəbi dildə yeni bir üslubun yaranması, aparıcı üslubun dəyişməsi, ədəbiyyatda yeni janrların meydana gəlməsi, dilin struktur elementlərində cüzi dəyişmə - bir qrammatik formanın yaranması və ya itməsi, koynenin əvəz olunması və s. ədəbi dilin norma sistemində yenidən komplektləşməyə səbəb olur. Yeni komplektləşmə yeni norma sistemi yaradır ki, bu da yeni dövr və ya mərhələnin başlanmasını elan edir. Doğrudur, ədəbi dil daha sürətli inkişafa meyillidir. Lakin ümumxalq dili bütövlükdə mühafizəkardır. O öz mühafizəkarlığı ilə ədəbi dili çəkir, ənənəyə bağlayır və bununla da nəsillər arasındakı ünsiyyəti mümkün edir. Ədəbi dil xalq dilini intellektuallaşdırır, xalq dili isə onun yaşaması, varlığı üçün baza təşkil edir. Bu iki təzahür arasında daimi ahəngdarlıq qalır. Ədəbi dillə xalq dili arasındakı rabitənin dialektikası belədir” (4, s.110).

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, elmi fəaliyyətində ədəbi dilin dövrləşməsi məsələsinə dəfələrlə qaydan akademik Tofiq Hacıyev son əsərlərində Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini ilk növbədə iki yerə bölmür: Yazıyaqədərki dövr və yazılı dövr. Dilinin yazılı dövrünü də alim üç dövrə bölmür: 1) VII-XII əsrlər - Dədə Qorqud kitabından Həsənoğluya qədər; 2) XIII-XVI əsrlər - divan ədəbiyyatı dilinin aparıcı dil kimi fəaliyyəti mərhələsi. 3) Milli ədəbi dilin yeni mərhələsi – XVII-XXI əsrlər. Ümumiyyətlə isə qeyd olunmalıdır ki, ədəbi dilin dövrləşdirilməsi məsələsində akademik Tofiq Hacıyevin özünəməxsusluğu özünü göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I c. Bakı, Maarif, 1979, 267 s.
2. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. B., Elm, 1999, 140 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri. Bakı, 1938
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. İki cildə, I hissə, B., Elm, 2012, 476 s.
5. Cəhangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə, Elm, 1978, s.15, 236 s.
6. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara, 1997, 491 s.
7. Гаджиев Т.И. Исторические условия формирования азербайджанского национального литературного языка // Проблемы изучения источников по истории Азербайджана. Баку, изд. АГУ, 1988, с.51-52
8. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. B., Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995, 208 s.
9. Hacıyev T, Vəliyev K. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. B., Maarif, 1983, 188 s.
10. Kazimov İ, İsmayilova C. Ədəbi türkcəmizin tarixi problemi – Tofiq Hacıyev konsepsiyasında <http://www.cahid.info/archives/850>

Açar sözlər: *Tofiq Hacıyev, Azərbaycan ədəbi dili tarixi, ədəbi dilin dövrləşdirilməsi*

Key words: *Tofiq Hacıyev, history of Azerbaijani literary language, circulation of literary language*

Ключевые слова: *Тофик Гаджиев, история азербайджанского литературного языка, тираж литературного языка*

Резюме

В статье анализируются мнения известного азербайджанского лингвиста академика Тофика Гаджиева о литературном языке Азербайджана. Как известно, проблема трансформации литературного языка является одной из основных задач, стоящих перед лингвистами с точки зрения изучения истории языка. С точки зрения изучения истории языков турецкого народа, литературный язык Азербайджана имеет большое значение. Изучение литературного языка Азербайджана, имеющего долгую историю изучения, началось с 40-х годов 20-го века, и в этой области работало несколько историков языка. В этом смысле работа известного азербайджанского лингвиста Тофика Гаджиева неоспорима. Вопрос перевода истории языка в научную работу ученого, который уделяет особое внимание решению этой проблемы, всегда находился в центре внимания. Ученый имеет уникальный взгляд и разделение в истории азербайджанского языка, и в его статье были обобщены исследования, проведенные Тофиком Гаджиевым в этой области, и его исследования по истории азербайджанского языка.

SUMMARY

The article analyzes the opinions of well-known Azerbaijani linguist Academician Tofiq Hacıyev about the literary language of Azerbaijan. As it is known, the issue of literary language transformation is one of the main tasks facing linguists in terms of language history research. In terms of studying the history of Turkish people's languages, the literary language of Azerbaijan has great importance. The study of the literary language of Azerbaijan, which has a long history of study, began in the 40's of the 20th century and a number of language historians worked in this area. In this sense, the well-known Azerbaijani linguist Tofiq Hacıyev's work is undeniable. The issue of translating the language history in the scientific work of the scientist, which pays special attention to the solution of this issue, has always been in the spotlight. The scientist has a unique look and division in the history of the Azerbaijani language and in those article, it is just generalized that Tofiq Hacıyev's research in this area has been summarized and his research on the history of the Azerbaijani language has been studied.

Rayçı: dos. Afət Cəfərova

İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN VURĞU FƏRQLİLİYİ

Dünyada mövcud olan hər hansı bir dil təcrid olunmuş formada təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Elmi araşdırmalara əsaslanaraq onu demək olar ki, xarici aləm daim ona təsir edir və onun müxtəlif sahələrində diqqəti cəlb edən yeniliklər ərsəyə çıxarır. Bu təzahür o deməkdir ki, dillərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri hələ qədim zamanlardan, hətta ibtidai icma quruluşu dövründən başlayaraq mövcud olmuşdur.

Hər hansı bir dilin müxtəlif dil qatlarının inkişafının müəyyən mərhələlərində baş verən dəyişikliklər onun yalnız daxili inkişaf qanunları ilə məhdudlaşmır. Bəzi dəyişikliklərin müəyyən hissəsi onun bilavasitə ictimai-iqtisadi, siyasi-mədəni və s. cəhətdən əlaqədə olduğu qohum olmayan dillərin təsiri nəticəsində yaranır və dilin formalaşaraq inkişaf etməsində rol oynayır.

Mövzumuz ingilis dilinin lüğət tərkibinin inkişafı ilə bağlı olduğu üçün dil əlaqələri və dildə alınma sözlərin vurğu fərqliliyi zəmnində araşdırılaraq müxtəlif prizmalardan işıqlandırılmışdır.

İngilis xalqı ilə skandinav, roman, fransız xalqları arasında olan iqtisadi, siyasi, və mədəni əlaqələr nəticəsində onların dilləri qaynayıb-qarışmış, budillər ingilis dilinə təsir göstərərək sözləmə prosesi baş vermişdir.

Alınma sözün sözlən dildə tam və hərtərəfli mənimsənilməsi çox mürəkkəb bir proses olub dilin bütün səviyyələrində özünü büruzə verir ki, bu prosesdə həmin sözün dildə funksional cəhətdən mənimsənilməsi onun yeni dilin lüğət vahidinə çevrilməsini şərtləndirən amil hesab edilir.

Fransız mənşəli sözlər ingilis dili mühitində leksik valentlik və semantik dəyər kəsb edərək yeni dilin leksik-semantik sistemə uyğunlaşır və onlarla dilin öz sözləri arasında mənə münasibətləri yaranır. Bu proses alınma sözlərin funksional cəhətdən mənimsənilməsi adlanır. Məsələyə məhz bu baxımdan yanaşaraq fransız sözlərinin ingilis dilində funksional cəhətdən mənimsənilməsi xüsusiyyətlərini aşağıdakı aspektlər üzrə təhlil etməyi məqsədə uyğun bilirik;

1. Fransız mənşəli sözlərinin ingilis dilində semantik cəhətdən mənimsənilməsi

- a. Ayırlıqda götürülmüş söz səviyyəsində fransız sözlərinin ingilis dilində kəsb etdiyi mənə xüsusiyyətləri
- b. Sözlərin müəyyən mə'nə qrupları səviyyəsində ingilis dilinin semantik sistemində fransız sözlərinin daxil olduğu və ya yaratdığı sinonim, omonim və antonim söz qrupları

2. Fransız sözlərinin ingilis dilinin lüğət tərkibində yeri

İngilis dilinin lüğət tərkibində də ifadə etdikləri anlayış və hadisələrin bir-birinə münasibətindən asılı olaraq, semantik cəhətdən yaxın və yaxın mənalı, eləcə də eyni formalı, lakin müxtəlif mənalı sözlər mövcuddur ki, bu sözlər də həmin əlamətlərinə görə ingilis dilinin leksik sistemində müvafiq şəkildə semantik söz qruplarının – sinonim, antonim, omonimin yaranmasına səbəb olur. Buna misal olaraq aşağıdakı sözləri misal göstərmək olar:

Beginnen – commencen. İngilis sözü olan “beginnen” dialektlərdə (danişiq dilində) fransız sözü commencen rəsmi termin kimi sənədlərdə işlənirdi. Bəzən mənbə dilindəki söz konkretləşmiş, fransız sözləri isə mücərrəd xüsusiyyət kəsb etmişdir: work – labour, life – existence.

Bəzi hallarda fransız sözləri ingilis dilində gündəlik işlənən sözləri sıxışdıraraq aradan çıxarmışdır. Belə ki, riviere fransız sözü ingilis sözü “ea” (river) – “çay” sözünü, montagne beorz mountain – “dağ” sözünü, poix firip peace – “sülh” sözünü sıxışdırmışdır.

Aydın məsələdir ki, alınma sözlər bir dildən başqasına daxil olur və çox vaxt xarici görkəmini dəyişir. Roman, fransız, skandinav dillərindən tarixi hadisələrin iqtisadi-ictimai münasibətlərin, müxtəlif tərzli əlaqələrin nəticəsi kimi alınan “curch” (latin), “lord” (skandinav), “government”(fransız) və sözlərin ingilis dilində işlənməsi də həmin sözlərin ifadə etdiyi anlayışların dilin öz sözlərinin ifadə etdiyi anlayış və hadisələrdən müəyyən keyfiyyət və xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməsi ilə izah edilir; Pope (latin), baron (fransız), və bu kimi sözlərin ingilis dilinə daxil olması bu dildə onların ekvivalentlərinin olması ilə bağlı olub, dildə onların işlənməsi ilə yaranan ehtiyacın nəticəsi kimi qiymətləndirilir.

Odur ki, hər hansı bir xarici dili öyrənərkən həmin dilin fonoloji sistemini, fonemlərin birləşmə qaydalarını, sözlərin sillabik (heca) və aksent-ritmik xüsusiyyətlərini öyrənib mənimsəmək zəruriyyəti mütləqdir. Bu, bir tərəfdən xarici dilin (ingilis dilinin) tədrisində daha səmərəli və uğurlu nəticələr əldə etməyə, digər tərəfdən də, dilin fonetik strukturu, o cümlədən sözün fonetik strukturu və onun aspektləri ilə qarşıya çıxan bir sıra suallara cavab verməyə imkan yaradır.

İngilis dilində söz strukturunda vurğuların dərəcə baxımından paylanması əsasən ritmik semantik amillə şərtlənir. Aparılan ekspertlər arasında nəticələr onu göstərir ki, sözdə hecaların sayı artdıqca, onlara sərf olunan zaman kəsiyi də azalır.

İngilis dilinə latin, fransız, skandinav mənşəli sözlər, əsasən İngiltərənin bu xalqlar tərəfindən işğal olunduqdan sonra daxil olmuşdur. Bu işğal ayri-ayri dövrlərdə baş vermişdir. Hər bir dövrdə də işğalçı ölkədən İngiltərəyə çoxlu sayda insanlar gəlmiş, və orada məskunlaşmışdılar. Bu xalqların təması nəticəsində ingilis dilinin lüğət tərkibinə külli miqdarda əcnəbi sözlər daxil olmuşdur.

Məlumdur ki, heç bir dilin səs tərkibi başqa bir dilin səs tərkibinə oxşamır. Çünki dünya dilləri içərisində, heç olmazsa iki elə dil tapmaq mümkün deyil ki, onların fonoloci sistemləri, fonem distribusiyası qaydaları və

²⁵ ADİU (UNEC), müəllim

informasiyasi modelləri bir-birinə uyğun gəlsin. Buna görə də , başqa dilə məxsus sözün və ya ifadənin deyimində sözlən dilin öz tələffüz və informasiya qaydalarının təsiri altında baş verməli olur.

Alınma sözün dildə fonetik cəhətdən mənimsənilməsi həmin sözün qrafik cəhətdən formalaşması ilə sıx əlaqədardır. Çünki alınma sözün orfoepiyasında baş verən əsas dəyişikliklər özünü həmin sözün sözlən dildə qrafik ifadəsinin nəticəsi kimi təzahür etdirir. Alınma sözün qrafik xüsusiyyəti dedikdə, həmin sözün sözlən dilin qrafik sisteminə müvafiq orfoqrafiyaya tabe olması nəzərdə tutulur. Alınma sözün yeni dildə qrafik ifadəsi həmin sözün alınma yollarının da müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Belə ki, ingilis dilinə şifahi yolla daxil olan alınma sözün yazılışı həmin sözün mənbə dildəki tələffüzünə, yazılı ədəbiyyat vasitəsi ilə alınan sözlərin qrafikası və onların mənbə dildəki yazılışına daha yaxındır.

İngilis dilinə daxil olan fransız və latın sözləri ingilis sözlərinin xüsusiyyətlərini kəsb etdirirdilər. Bu zaman nəinki xarici səslər müvafiq və ya ingilis səsləri ilə əvəz olunurdu, həmçinin sözün vurğusu da dəyişilirdi. İngilis sözlərinin böyük əksəriyyəti bir hecəyə qüvvətli emfatik vurğuya malik idi; yalnız ayrılmaz prefiksi olan qədim düzəltmə fe' llərdə vurğu prefiksın üzərinə deyil, kökün üzərinə düşürdü.

Mürəkkəb isimlər birinci komponentdə əsas , ikinci komponentdə ikinci dərəcəli vurğuya malik idilər. İkinci dərəcəli vurğu ikinci komponent müstəqil söz kimi işlənmədikdə zəifləyirdi. Ayrılan qoşma və zərfləri olan nisbətən yeni düzəltmə fe' llərdə vurğu ondan əvvəl gələn həmin qoşma və zərflərin üzərinə düşürdü. İsim və zərflərdən yaradılan fe' llər əmələ gəldikləri sözlərin vurğusu ilə tələffüz olunurdu. Məsələn; “andswaru” – “cavab”.

Mürəkkəb isimlərdə german şəkilçiləri də (qədim ingilis dilində “ze” “fra” “bi”

İngilis dilində vurğusuz idilər. Görünür bir şox hallarda “un” “al” şəkilçiləri belə işləndi. Fransız və Latın alınmalarından təkhecali və son hecəsi vurğusuz olan ikihecali sözlər bu cür vurğuya malik idi. Alınma sözlərdə vurğunun ingilis dilinə müvafiq olaraq dəyişməsi birdən-birə baş verməmişdir. Danışiq dilində ingilis vurğusu dildə son hecalara düşən vurğulardan istifadə olunurdu.

Bə'zi sözlər qrammatistlərin dediyinə görə indikindən fərqli olaraq XVI, XVII, XVIII əsrlərdə başqa vurğuya malik idilər. Lakin ümumi prinsiplər saxlanılmışdır.

Vurğu ən çox isimlərdə və zərflərdə də dəyişmişdir. Bə'zi istisnalar olmaqla son hecəsi tam iki və üç hecalı fransız sözlərində vurğu I hecaya keçirilmişdir. İki hecalı fransız isimləri : error (səhv), honour (şərəf), soloce (təsəlli);

Zərflər: constant (daimi), seconde (ikinci).

Fe' llərdə vurğu I hecaya bütün hallarda keçməmişdir. Burada vurğusuz hecəsi olan əsl ingilis sözləri təsir göstərirdi: “ap’ peal” – “müraciət etmək”, “as’ sure” - “inandırmaq”, “at’ tax” – “hücum etmək”, “ac’ cuse” - “günahlandırmaq”, “a’ ccept” – “qəbul etmək”, “al’ low” – “icazə vermək”, “com’ pel” – “məcbur etmək”, “com’ pare” – “müqayisə etmək”.

Fransız dilindən alınan sözlərdəki vurğu tədricən ingilis dilinin lüğət tərkibinə uyğunlaşmağa başladı. Qədim ingilis dilində vurğu sonu “e” ilə bitən sözlərdən başqa “terre” – “earth” – “ yer kürəsi” sonuncu hecanın üzərinə düşürdü.

II dərəcəli vurğu I (vəya II) hecanın üzərinə düşmüş, əsas vurğu sonuncu hecanın üzərində qalmışdır. Beləliklə, II dərəcəli vurğu əsas, əsas vurğu isə II dərəcəli oldu; sonda isə axırıncı hecanın üzərindəki vurğu tamamilə yox oldu. Əgər I heca fe' li prefiks vurğu qəbul etmişdir. Məsələn; “ho’ nour” – “honour”, “co’ rage” – “courage”, “na’ ture” – “nature”, “pre’ senten” - “fe’ l” – “present” – “isim”, “de’ clare” – “əlan etmək”, “de’ scribe” – “təsvir etmək”, “in’ sist” – “təkid etmək”, “ex’ ist” - “mövcud olmaq”, “per’ mit” - “icazə vermək”.

Lakin ingilis dilində “sh” ilə bitən ikihecalı fellərdə vurğu I hecaya düşür: - “punish”- cəzalandırmaq, “finish” – bitirmək, “vanguish” – qalib gəlmək.

Qeyd etmək lazımdır ki, fellərdə vurğu isim və zərflərdə olduğundan fərqlidir. Məsələn: andziet (isim)- “ağıl” və ongietan (fel)- qəbul etmək. Bu fərqlərdə müasir dövrdə də rastlaşmaq olar; ‘conduct (isim) –davranış və conduct (fel) –“aparmaq”, contract (isim) və con’ tract “saxılmaq”, ‘object (isim) – “əşya” “object” – “etiraz etmək”.

Qədim ingilis dilində fransız dilindən bir çox söz götürülüb. Məsələn, “damage”-(zərər) , “prinson”- (həbsxana), və “marriage” –(evlilik) kimi sözlər ingilis dilinə fransız dilindən gəlib. İngilis dilində qanunlar və hökumətə aid bir sıra sözlər də normanların danışdığı fransız dilindən gəlib. Bu sözlərə “jury” –(jüri), “parliament” –(parlament) və “justice” – (ədalət, ədliyyə) kimi sözləri göstərmək olar.

Norman hökmdarlarının istifadə etdiyi fransız dili səkkiz yüz il bundan əvvəl insanların danışdığı ingilis dilinə böyük təsir göstərmişdir. Zaman keçdikcə normanlar artıq əsl fransız dilində danışa bilmirdi. Onların işlətdiyi dil fransız və orta ingilis dilinin qarışığından ibarət idi. İngilis dilinin lüğət tərkibinə keçən fransız alınma sözləri demək olar ki, orta dövrə yəni XI- XVI əsrlərə (1100- 1500-cü illər) təsadüf edir. Həmin dövr danışığıları fransız dilində olan normanların İngiltərəni fəth etməsi ilə xarakterikdir. Məhz bu dövrdə bir sıra fransız mənşəli sözlər dilin lüğət tərkibinə keçmişdir. Məsələn, chief, cause, commence və s.

XVII-XVIII əsrlərdə Fransa mədəni və siyasi sahədə Qərbi Avropada xeyli irəlində idi. Fransız dili diplomatiya və aristokrat cəmiyyətində əsas rol oynayırdı. Fransız sözləri şəxsi məktublarda, dövlət yazılarında və eləcə də, fransız yazıçılarınin tərcümələrində geniş işlədirdi. Fransız sözləri ədəbiyyat və incəsənətə, kommersiyada , moda və siyasi həyatda özünü daha çox göstərirdi.

XVIII əsrin sonunda Fransa burjuva inqilabının başqa xalqlara da böyük təsiri oldu və bununla əlaqədar başqa xalqlar kimi, ingilis dilinin lüğət tərkibinə də çoxlu fransız mənşəli sözlər keçdi.

Aristokrat, demokrat, regime, commune və s.

XIX əsrdə bir çox fransız sözləri qəzet və jurnallarda da üzə çıxmağa başladı. Yeni İngilis dövründə fransız dilindən keçən sözləri təxminən aşağıdakı semantik qruplara ayırmaq olar.

Diplomatiya və sosial həyat –picnik, secretariat, communique, etiquette, attache.

Hərbi terminlər – briqade, corps, manoeuvre və s.

Ticarətlə bağlı sözlər – capital, finance, dividend, currency və s.

İncəsənət və ədəbiyyat – ballet, ensemble, attic, silhouette və s.

Ərzaq, içki və geyim modaları – blouse, beret, soup, compote, cafe, restaurant, menu, champaign və s.

Nəticə etibarı ilə. başqa dillərdən keçən sözlər keçdiyi dilin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq işlədilir və bunun nəticəsində də çox zaman həmin sözlərin alınma söz olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Başqa dillərdən söz almaq müasir dillərin zənginləşməsi üçün zəruri proses hesab edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məmmədov N. "Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər". Bakı -1996
2. Həsənov B. "Alınma prosesi və alınma sözlərin dildə mənimsənilməsi xüsusiyyətləri". Bakı- 1975
3. Məmmədov N. "Alınma terminləri". Bakı, Elm 1997
4. Звегинцев В.А. "История народа и развитие языка". Иностранные языки в школе. № 3 Москва- 1953
5. Аракин В. Д. "История английского языка". Москва -1985
6. Алексеева Л.С. "Древне-английский язык". Москва- 1956
7. Serjeanston Mary S. "History of Foreign Words in English". London- 1935
8. Strong B.A. "History of English" London-1974
9. Gespersen O. "Growth and structure of the English language." Oxford -1945

Açar sözlər: *ingilis dilinin lügət tərkibinin inkişafı, danişiq sözlər, fərqləndirmə üsulları, vurğu fərqliliyi.*

Ключевые слова: развитие словарного запаса английских слов, слова разговорной речи, способы отличия, отличия ударение.

Key words: development of English words vocabulary, scratchwords, methods of differentiation, differentiation of stress

Summary

In linguistics and particularly phonology stress or accent is relative emphasis or prominence given to a different syllable in a word, or to a different word in a phrase or sentence. However, word stress is an important part of speech. Stress refers to an increased loudness for a syllable in a word or for a word in a phrase. So, it is impossible to find two languages in the world which have the same phonemes, phonetics systems and models of information.

Rəyçi: *UNEC f.f.d.dosent Səmədov Bəhrüz*

NAXÇIVANDA YAŞAMIS PARTAGEN PROTOTÜRK LƏRİ İLƏ BAĞLI
ETNOYKONİMLƏR

Midiya türk dövlətinin ərazisi və tayfalarından bəhs edən, Herodot bu tayfalar içərisində bus, struxat, arizant, maq və budilərlə yanaşı partagenlərin də adının çəkiri (9, I. 101). Tarixi köklərimizlə bağlı antik müəllifin bu məlumatı həm tariximiz, həm də bu tarixi dövrdə etnogenezimiz və təşəkkülümüzün formalaşması haqqında verilən tarixi məlumatlardan biridir. Belə bir məlumata Assur yazılarında da rast gəlirik. İ.M.Dyakonov araşdırmalarında Assur mənbələrinin m.ö. VII əsrdə Midiya ərazisində “**Partakanu**” adda ölkə haqqında məlumat verildiyini yazır (3, s. 261-263). Bu ölkənin Midiya tərkibində hansı əraziləri əhatə etdiyi haqda isə məlumatlara rast gəlmirik. Lakin, biz Midiyanın əsas tayfalarından olan **Partagen** türk boylarının onun qüdrətli əyaləti olan Naxçıvan ərazisində məskunlaşma dövrünün bu dövlətin yaranma tarixindən də qabağa, m.ö. II minillikdən də əvvəllərə təsadüf etdiyini düşünürük. Bildiyimiz kimi hər hansı bir tayfanın formalaşması və ölkə şəklində mövcudluğu ən azı iki minillik bir tarixi prosesdir. Əgər ərazidə bu tayfa adını daşıyan ölkə mövcuddursa, bu tarixi dövr Midiya dövləti yaranmamışdan öncəki tarixə söykənir (-F.R.).

Mənbələrdə Manna və Midiya dövlətlərinin ərazisi Urmiya gölü hövzəsi, onun cənub-qərb, cənub və cənub-şərqində **Aşkaya, Buştu, Alatae, Kassi** və **Subarman** türk ölkələri daxil olmaqla qədim türk dövləti Mitannanın ərazisini də əhatə edirdi (23, s. 299, 311, 317, 379). Adı çəkilən ölkə adları ümumtürk onomastik arealında Alatau, Alatan, Alat, Aladır, Aşqabad, Askalon, Askiz, Buştına, Beştay, Buston, Kassel, Kaskalen, Subate kimi minlərlə adlarla müqayisə oluna bilər (15, s. 28, 44, 80, 90.). Bu ərazilərdə isə adı hələ m.ö. III minillikdən tarixdə çəkilən lulubi, kuti, subar, türükkü, hürrü və mitan türk boyları yerli sakinlər olmuşdur. Təbii ki, **Bus, Arizant, Manq, Partagen** və digər Midiya tayfaları əski türklərin varisləri kimi m.ö. VI-I minilliklərin tarixi proseslərində iştirak etməklə, Midiyanın qədim əyaləti Naxçıvanda da yerli xalqlar olmuşlar.

Naxçıvan ərazisi adlar sistemində öz dil, inanc və məişətləri ilə bağlı izlərini yaşadan bu tayfalar, bu gün də Naxçıvanın ərazisi bölgələrinin Türkeş, Xoşkeşin, Xanağa, Anzır, Maxta, Muğancıq kimi məntəqə adlarında öz izlərini qoymuşlar. Adı çəkilən bu ərazilərdə qədim qəbiristanlıqlar və məzar daşlarında günəşə sitayişin, tanrıçılıq və şamançılığın izləri də qalmaqdadır. Əgər biz təkcə bu tarixi faktların dövrünə nəzər salsaq, bu tayfalar m.ö. VI-I minilliklərdə, onların varisləri isə sonrakı dövrlər bu ərazinin yerli sakinləri olmuşlar. Bu inanclarla bağlı tanrı adlarını daşıyan məntəqə adları mənbə və arxiv sənədlərində də qeydə alınır.

Manna dövlətində aparıcı rolu olan və qədim QURD mifi ilə bağlı **Partagen** tayfa adı da hazırda Türkiyə, Qafqaz, Orta Asiya, Altay və Sibir türklərinin ərazilərində Partene, Partav, Paralax, Paraberd, Paralku və s. adlarda almaqdadır. Sovetlər dövründə yazılan kitablarda, eləcə də İ.M.Dyakonov, N.Q.Adonç, E.Orantovski və b. müəlliflərin əsərlərində **partagenləri** digər Midiya tayfaları kimi irandilli olaraq göstərilmişdir (1, s. 419; 3, s. 274; 11, s.10-182). Lakin, Qafqaz, Orta Asiya, Altay, Qazan tatarları, Sibir, Saxa, Uyğur xalqlarına qədər ərazidə adların tayfa, yer adları kimi mövcudluğu bu konsepsiyamı tamamilə təkzib edir (ətraflı bax,15). Təbii ki, farslar bu gün 16 milyona güclə çatırlarsa, onların bütün türk ərazilərində yayımı və bu türk dillərinə təsiri qeyri-realdır.

Bəs “Partgen” tayfa adı hansı dildə izah olunur, nə mənə daşıyır? Biz qeyd etdik ki, ümumən adı çəkilən 6 Midiya tayfası dövlətin siyasi proseslərində aparıcı güc olmuş və çoxsaylı tədqiqatların ümumi nəticələri bu tayfaların türk tayfaları olduğunu göstərməkdədir. Ərazidə yaşayan digər tayfalar da bu tayfa birliyində “midiyalılar” adlanmış, Midiya, Matay sözü isə dövlət adını izah etmişdir. Bu istiqamətdə geniş araşdırma aparən Q.Qeybullayev bir monoqrafiyasında partagenlər haqqında Herodotun məlumatlarını təkrarlasa da, adın izahı haqqında heç nə yazmır (10, s. 25, 252, 340). Lakin başqa bir kitabında o, “**por**” sözünü “boz”, “**taqen**” sözünü isə **toğan**–“tərlan quşu” mənasında izah etmiş və monqol, kəngər-peçeneq, başqırd türklərində Bor-tokan, Kara-toqan, Bortolmat, Bornayman, Ön Asiyada Boztoğan tayfa adları haqqında məlumat verilmişdir (5, s. 120). Təbii ki, bu müqayisəli təhlillər elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əgər mənbələrə diqqət etsək türk dillərində “**por/bor**” komponenti “boz” mənasından əlavə həm də **por**–“ışıq” və “**böri**” yazılışında “qurd” mənalarında da rast gəlinir. Biz qədim türk yazılarında “**TİLKÜ-mü TOYDİ, AZU BÖRİ-mü**” ifadəsi ilə rastlaşırıq ki, bu ifadənin “Ay qız, oğlum tülküümü doğuldu, ya qurd” tərcüməsində söz məcazi olaraq “oğul” mənasını da daşıyır (2, s. 118). Əgər biz tayfa adını Pari+ta+kan yazılışında komponentlərə ayırsaq, burada əski türk sözləri **Pari/böri** sözünün “qurd”, “ışıq”, **ta/da**–“yer, tərəf”, “yaxşı”, “rəhimli”, **tu** yazılışında “sahib olan”, **kan/gen** sözünün isə “bölgə, məkan”, “kağan” mənaları ilə qarşılaşırıq (2, 584; 18, 463, 465, 473; 21, s.716). Bütün bu mənaları nəzərə alsaq, Partagen sözünün mənası “Qurdun sahib olduğu məkan”, “İşığa sahib kağan” kimi izah olunur. Burada həm qədim n qurd mifi, həm də şamanizmlə bağlı izlər mövcuddur. Fikrimizə ad “Qurdun sahib olduğu məkan” mənasındadır.

Araşdırma zamanı 1590-1749-cu illərin əski arxiv və ümumiləşdirilmiş sənədlərində Naxçıvanın Ağcaqala, Əlinəcə, Abnik, Şorlut nahiyələri və bugünkü toponimik sistemində Partagen türkləri ilə bağlı məntəqə adlarına təsadüf edirik ki, bunların etimoloji izahları da xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir.

Pürtaq, Bartaq, Bardaklı, Bertaq, Barduq. Bu məntəqə adlarından **Pürtaq** 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvana aid İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində bir adı Tahirviranolmaqla Kəmriz və İlar kəndləri arasında, **Bardaq**, 1590-cı ildə Naxçıvan qəzasının Ağcaqala nahiyəsində bir adı da Tutmacılar olmaqla Cəlal və Qüllə kənd-

²⁶ AMEA Naxçıvan Bölməsi. firudinrzayev@gmail.com

ləri arasında, **Bardaklı** adı isə, 1590-cı ildə Abnik nahiyəsində bir adı Qulac olmaqla Cəriş və Adıyaman kəndləri arasında qeydə alınır (6, s. 159, 169, 176). Biz 1724-cü ilin məlumatlarında Naxçıvan qəzasının Maku nahiyəsində Dikmə və Qarasur kəndləri arasında **Barduq**, 1727-ci ilin sənədlərində isə, Naxçıvan sancağının Azadçıran nahiyəsində, Sal və Yaycı kəndləri arasında Bertaq, məntəqə adları ilə qarşılaşırıq (6, s. 41; 16, s. 31). Eyni quruluşa malik olub **p≈b**, **a≈ü**, **a≈e** səs əvəzlənmələri ilə qeydə alınan bu adlardakı **taq/tanq** qədim türk sözü “qeyri adi”, “dan, sabah”, “dağ”, “məhkəmləndirmək”, “bağlamaq” mənaları daşımaqla bərabər, həm də alternativ **tunq** variantında yazılışı “hücum edən, cəsur”, “ehtiyac”, “bədbəxtlik” mənaları ifadə etmişdir (2, s. 350, 536; 12, s. 570). Bu mənalar nəzərə alınaraq məntəqə adları “Cəsur parlar-qurdlar” mənəsində izah olunur. Məntəqə adındakı **-lı** şəkilçisi ada sonrakı əlavədir. **Berdik**. 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvan qəzasının Əlincə nahiyəsində qeydə alınan bu məntəqə adının (6, s. 181) ilkin formada Böri++uk yazılışında olduğunu düşünürük. Burada tayfa adına qoşulan **-t** “cəmlilik şəkilçisi” və **uk** “oğul, varis” (20, s. 284; 5, s. 247; 8, s. 143) qədim türk sözü ilə ad “Parların-qurdların oğlu varisi” mənəsində izah olunur və tədqiqatlarda araşdırılmamışdır.

Berdi. Bu məntəqə adı da tədqiqatlara cəlb olunmamış, 1727-ci ilin arxiv sənədlərində Naxçıvan sancağına tabe olan Ordubad qəzasının Sisyan nahiyəsində qeyd edilir (16, s. 33). Fikrimizcə, ad **ö≈e** səsəvəzlənməsi və **-i** saitinin düşümü ilə təhrif olunaraq, Böri+di yazılışında olduğunu düşünürük. Burada **böri**-tayfa adından başqa, **di/ti** “tikmək, qurmaq” feli, eləcə də “məhkəm”, “sərt”, “həmişə”, “hər an” sifət və zaman zərfliyi ifadə edən sözlərlə qarşılaşırıq (2, s. 565; 8, s. 80). Addakı **-t** samiti ayrılıqda “cəmlilik” şəkilçisi (8, s. 80), **-i** saiti isə, “iç” qədim türk sözü də ola bilər (17, s. 39). Bəzi hallarda, **-i** saiti **irdi**, **erdi** “nail oldu, murada çatdı” feli kimi də işlənmişdir (13, s. 164). Bu quruluşdakı sözlərlə məntəqə adı “Parlar tikən”, “Sər parlar”, “İç parlar”, “Hər şeyə qadir parlar” mənalarında həm də qurd sözünü özündə qoruyur və birinci mənə daha doğrudur.

Piregen. Maraqlı semantik quruluşlu, tədqiq edilməyən bu məntəqə adında biz **e=i** saitlərinin yerdəyişməsinə və türk dillərindəki **a≈e**, **ö≈e**, **k≈g** səsələrinin əvəzlənmələrini izləyirik (22, s. 41-42, 82). 1590-cı ilin sənədlərində Naxçıvan ərazisinə aid İrəvan qəzasının Karbi nahiyəsində qeydə alınan bu məntəqə adı (6, s. 162) Böri+kan yazılışında **kan/qan** əski türk sözü ilə formalaşmışdır. Biz adda Böri- pari “qurd” tayfa adı və qədim türk **kan/qan** “məkan”, “yer”, omonim olaraq “çəşmə” və “mənəb” mənalarındakı sözlərlə qarşılaşırıq (2, s. 289; 18, s. 463). Diqqət etsək, bu adla yanaşı biz Orxon-Yenisey mətnlərindəki Altun Tarkan, Boz Kaqan, Bilgə Kağan, Ana Tarkan kimi antropomimik adlarda da sözə “kağan” mənəsində təsadüf edirik (17, s. 383-385). Əgər əski türk dilinin birhəcalı söz quruluşuna istinad etsək, ka+qan sözündə **ka**-“şöhrətli, seçilən” sözü **kan** komponentini “rütbə” kimi izah edib canlı ismə aid olaraq təqdim edir. Biz Tarkan, Boyle Kutlut Yarkan, Tamğan Çor kimi şəxs adlarında əski türk lüğətlərinə istinadən **Tar+kan**-“kağan tayfası”, **Yar+kan**-“İşıqlı kağan”, **Tam+ğan**-“Kağan qalası” kimi izah olunur (-F.R.). Burada **tar**-“oğul”, “tayfa”, **yar**-“ışılq”, **tam**-“divar, qala” sözləri qədim türk dilindədir (2, s. 529; 14, s. 146; 8, s. 83; 20, s. 676). Bu sözləri əsasən məntəqə adı “Parların məkanı” və “Par kağan” kimi izah olunur. Biz birinci mənəni doğru sanırıq.

Parteniq. Maraqlı və elmi cəhətdən əhəmiyyətli semantik quruluşa malik olan bu məntəqə adı 1724-cü ilin məlumatlarında Naxçıvanın Göyçə nahiyəsində bira dı da “Vartenis” olmaqla qeydə alınır (6, s. 55, 58). Biz adın ilkin variantda **Par+t+en/an+uk** yazılışında türk dillərinə məxsus **a≈e**, **u≈i** səsəvəzlənmələri ilə (19, s. 41-42) **Pari/böri** tayfa adı və göstərilən **t+en/an+uk** komponentlərdən formalaşdığını düşünürük. Bu halda tayfa adına qoşulan, **t**-“cəmlilik”, **an**-“mənsubluq” şəkilçiləri və **uk**-“oğul varis” sözü ilə (5, s. 247; 8, s. 143; 20, s. 284) məntəqə adı “Parların-qurdların varisi” mənəsində izah olunur.

Bartenes. Tədqiq olunmamış bu məntəqə adına biz türk dillərinə xas olan **p≈v**, **a≈e** səs əvəzlənmələri ilə (19, s. 41-42), Naxçıvanın Dərələyəz nahiyəsində rast gəlirik (6, s. 58). İlkin variantda **Par+t+an+us** yazılışında olan bu adda **Parteniq** məntəqə adından fərqli olaraq tayfa adına qoşulan **us/es** komponenti qədim türk dillərində “ağıl”, “zəka”, “müdrək” (3, s. 78; 4, s. 13), **uz** yazılışında isə “ışılq” və “ucalıq” mənalarını ifadə edirdi (19, s. 372). Bu sözlər nəzərə alınmaqla məntəqə adı “Müdrək parların yurdu”, “İşıqlı parların yurdu” kimi izah olunur və biz “Müdrək parların yurdu” mənəsinin daha düzgün olduğunu düşünürük.

Vartanol. Öncəki Bartenes, Parteniq məntəqə adlarından yalnız **ol** komponenti ilə fərqlənən bu məntəqə adında da türk dillərinə xas olan **p≈v**, **ö≈a**, **i≈o** səs əvəzlənmələrini müşahidə edirik (19, s. 41-42). Ada Naxçıvan sancağına tabe olan Ordubad qəzasının Dərələyəz nahiyəsində rast gəlirik və bu məntəqə digər mənəbələrə düşməmişdir (16, s. 35). Bu adın **Par+t+an+il** yazılışlı quruluşundakı **il**-“yurd, el, vilayət” qədim türk sözü, məntəqə adını “Parların-qurdların yurdu” mənəsində etnooykonim kimi formalaşdırmışdır. Biz ümumtürk dialektlərində bu sözə **ol**, **il**, **el**, **aul** və s. yazılışlarda Azərbaycan dili ilə yanaşı, başqırd, qazax, türkmən, tatar və b. dillərdə də rast gəlirik (13, s. 208-209, 378). Müasir dilimizdə bu sözə “il”, “ilç” yazılışlarında Türkiyə türkcəsində də təsadüf edirik. Diqqət etsək, bu adların etimoloji izahlarında **kan**-“məkan”, **taq/tanq**-“qeyri adi”, “dan, sabah”, “dağ”, “bağlamaq”, **qut**-“quvvət, güc”, **kıl**-“göl” və “bina etmək”, **munq**-“hücum edən, cəsur”, “ehtiyac”, **ti**-“qurmaq, tikmək”, **uk**-“övlad, varis”, **i**-“iç” (2, s. 350, 536; 12, s. 223, 570; 17, s. 39) kimi qədim əski türk dili ünsürləri ilə rastlaşırıq.

Bütün bu dil və tarixi faktlara istinadən nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, Partagen türkləri Azərbaycanın qədim Midiya dövləti tayfaları arasında yer almaqla onun qüdrətli əyaləti olan Naxçıvan ərazisində də məskun olmuşlar. Bu məntəqə adlarında qeydə alınan əski türk sözləri, digər tayfa adları və onlarla bağlı etnooykonimlərdə də təkrar olunmaqla bütün türklərin vahid mənşədən gəlib onların eyni dilə sahib olduqlarını da sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Адонц Н.Г. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван: Изд. Ереванского Университета, 1971, 526 с.

2. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
3. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва: Наука, 1956, 485 с.
4. Жуковская И.А. Заметки о монгольской антропонимии /Ономастика Востока. Москва: Наука, 1980, с. 13, 228 с.
5. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Universitet nəşr., 1991, 312 s.
6. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
7. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü I cild, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
8. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 278 s.
9. Геродот. История. Перевод и примечания Г.А Стратановского. Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
10. Гейбуллаев Г.А. К этногенезе азербайджанцев. Т. I, Баку: Элм, 1991, 548 с.
11. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Москва: Наука, 1970, 393 с.
12. Mahmud Kaşğari. Divanülügat-it-türk. Dizini "ENDEKS", Ankara: Basımevi, 1985, 887 s.
13. Mahmud Kaşğari. Divanü lügat-it-türk. I c., Ankara: Basımevi, 1985, 530 s.
14. Mahmud Kaşğari. Divanü lügat-it-türk. II c., Ankara: Basımevi, 1985, 366 s.
15. Мальный атлас мира. Москва: Картография ГУТК, 1985, 331 с.
16. Naхçivan sancılarının müfəssəl dəftəri Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
17. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
18. Rzayev F.H.Naхçivan əhalisinin etnogenезi tarixindən (miladdan öncə VI-III minilliklər). I c. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2013, 528 s.
19. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
20. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I, Москва: Наука, 1974, 777 с.
21. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. II, Москва: Наука, 1978, 349 с.
22. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 420 s.
23. Всемирная история. Т. II, Москва: Госиздат, 1956, 899 с.

Açar sözlər: *miladdan öncə, etnooykonim, partagen, bus, budi, arizant, maq, dil elementləri*

Key words: *millenniums B.C., ethnooykonyms, partagen, bus, budi, arizant, maq, language elements*

Ключевые слова: *тысячелетии до н.э., этноойконимы, партаген, бус, буди, аризант, маг, языковые элементы*

РЕЗЮМЕ

ЭТНООЙКОНИМЫ, СВЯЗАННЫЕ ДО Н.Э. С ПРОТО ТЮРКАМИ ПАРТАГЕН, ЖИВУЩИХ В НАХЧЫВАНЕ

Статья посвящена этноойконимам до н.э. связанные с прототюркскими племенами Партаген. Эта тема, связанная с Нахчываном, до сих пор не были исследованы учеными. По этому направлению были исследованы и сопоставлены языковые элементы на основе древних летописей. При сопоставлении слова в летописях с древнетюркскими словами выявлены много научные результаты. Путём всестороннего анализа исторических материалов и языковых элементов выявлено, что ойконимы наименованы с именами этих племен. А прототюрки, Партагены на основе античных сведений жили на древней Нахчыванской земле, в стране Нахарин-еще с II-I тысячелетий до н. э.

SUMMARY

THE ETHNOOYKONYMS RELATED WITH THE NAMES OF BOLQAR TRIBES LIVED IN NAKHCHIVAN B.C.

The article deals with the ethnooykonyms related with the names of Partagen turuks tribes lived in Nakhchivan B.C. This topic has never been investigated by the scientists till now a days. The comparative investigation of the ancient turkic word exist in these writings with the word reflected in these oykonyms give opportunity to carry out some new scientific results. During the linguistic investigation we see that the ancient language elements exist in the oykonyms of Nakhchivan are repeated in ancient writings. During the detailed investigation of historical materials it is clear that the oykonyms have been formed from these tribe names. According to the ancient sources the prototurks Partagen were lived in the territories of Nakhchivan-Nakhar country in the II-I B.C.

Rəyçi: Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev

CÜMLƏNİN İNFORMATİVLİYİ VƏ KONTEKSTUAL MƏNASININ FORMALAŞMASINDA SİNTAKTİK TƏKRARLARIN ROLU

Azərbaycan dilçiliyində sintaktik təkrarlar barədə dissertasiya yazılmış, bir çox monoqrafiya və dərsliklərdə məsələnin bu və ya digər aspektləri barədə məlumat verilmişdir (9; 2; 3; 8; 1). Sintaktik təkrarların cümlənin informativliyi və kontekstual mənasının formalaşmasında rolu isə ayrıca tədqiqat obyektı olmamışdır.

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə təkrarlarla bağlı məlumatda, qismən də olsa, sintaktik-konstruktiv və sintaktik təkrarlar məsələsinə toxunulur. Sintaktik-konstruktiv təkrar anlayışı altında komponentləri tabelilik əlaqəsi əsasında bir-birinə bağlanaraq sintaktik vahidlər (söz birləşməsi, cümlə) əmələ gətirən təkrarlar başa düşülür. Hesab olunur ki, sintaktik-konstruktiv təkrarlar üzvlənməyən söz birləşmələri və üzvlənməyən cümlələrin təşkilində mühüm rol oynayır. Sintaktik təkrar isə sintaktik-konstruktiv təkrardan fərqləndirilir. Sintaktik təkrar dedikdə -hər hansı söz və ya birləşmənin cümlə daxilində təkrarı anlaşılır (3, s. 273).

“Dilçilik ensiklopediyası”nda sintaktik təkrarlar ayrıca verilməsə də, təkrar başlığı altında iki mənə göstərilir: 1) kökün, əsasın və ya bütöv bir sözün səs tərkibinin dəyişdirilmədən (bəzən cüzi dəyişikliklərlə) tam və ya qismən təkrarlanması nəticəsində yeni sözlərin və frazeoloji vahidlərin yaranması; 2) mətnin gücləndirilməsi üçün səslərin, sözlərin və ifadələrin məlum ardıcılıqla təkrarından ibarət danışıq fiquru (7, s. 100). Ensiklopediyadakı ikinci yozum “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətindəki izahın mətn çərçivəsinə gətirilməsi kimi səciyyələndirilə bilər. Bizim tədqiqatımızda sintaktik təkrarların məndə təzahürü və funksiyaları aspekti daha önəmli hesab olunur. Başqa sözlə, bizim tədqiqatda sintaktik təkrarlar mətnin komponentləri olan cümlələrdə kontekstual mənanın formalaşmasına yardım edən vasitə mənasında başa düşülür.

Professor Q. Kazımov hesab edir ki, sintaktik təkrarlar mətnin yaranmasında mühüm rol oynayır. Mətnin struktur – semantik təhlili sintaktik təkrarlar olmadan mümkün deyil. Komponentlər arasında əlaqə yaradan mühüm vasitə kimi, təkrarlar kontekstual mənanın açılması, hadisələrin müəyyən xətt boyu inkişafı, mətnin qapanması (mövzunun tamamlanması) prosesini tənzimləmiş olur. Təkrar olunan element aparıcı bir xətt kimi seçilir və daha çox yadda qalmış olur (8, s. 468).

Qeyd etmək lazımdır ki, cümlədə təkrar olunan söz və ya ifadə həm də kontekstual mənanın nüvəsini təşkil edir. İlk təkrardan sonra məndəki mənə nəzərə çarpdırılan sintaktik vahiddəki mənə ətrafında mərkəzləşməyə başlayır.

Professor Q. Kazımov da başqa dilçi- alimlər kimi sintaktik təkrarların bədii əsərlərdə, satirik və qeyri- satirik əsərlərin dilində üslubi vasitə kimi istifadə olunması fikrini qəbul edir. Müəllifə görə, bədii üslubda anafirik və epifirik təkrarların vəhdət halında götürülməsi müxtəlif obyektləri – ictimai həyatda baş verən müxtəlif hadisələri ümumiləşdirmək, bir mövzu ətrafında toplamaq imkanı yaradır (8, s.470).

Akademik K. Abdullayev təkrarların məndə xüsusi bir sistem təşkil etdiyini göstərir. Müəllifə görə, sintaktik təkrarda təkrarlanan vahid ayrı-ayrı cümlə üzvləri deyil, hətta bütöv sümmlə strukturu da ola bilər. Bütöv cümlə təkrar kimi özünü göstərəkən mətn daxilində təbii şəkildə həmin cümlə öz müstəqilliyini kifayət qədər itirmiş olur və o cümlənin struktur dəyəri azalır. Belə olduqda biz onu öz-özlüyündə deyil, daha böyük mürəkkəb birləşmənin komponenti və ya mənə hissəsi kimi nəzərdən keçirməli oluruq. Belə olduqda, araşdırdığımız cümlənin mənası ayrılıqda deyil, mürəkkəb bütöv kontekstində dərk olunmalıdır. Burada daha vacib bir məqam ondan ibarətdir ki, mətnin daxilində elə düyünlü nöqtələr olur ki, orada cümlələrin təkrarı daha effektiv olur (1, s.291).

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, Azərbaycan dilçiliyində cümlənin ifadə məqsədinə görə növləri, söz sırası, əlavə, xüsusiləşmələr, xitablar, durğu işarələri və s. sırf üslubi baxımdan araşdırmaya cəlb olunur (5).

Belə üslubi-sintaktik vasitələrdən biri də təkrirlər hesab olunur. Təkrir bədii əsərlərin dilini daha da zənginləşdirən, fikrin ifadəli, emosional, təsirli olmasını şərtləndirən, bu və ya digər prosesi, hadisəni diqqət mərkəzinə gətirməyə xidmət göstərən sintaktik vasitə hesab olunur. Müəlliflərə görə, təkrir bədii əsərlərdə söz, ifadə və cümlənin təkrarından başqa bir şey deyildir. Lakin hər cür təkrar bədii səciyyəli olmur. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, təkrir bədii əsərlərin dilini zənginləşdirən, fikrin emosional, təsirli olmasını şərtləndirən, bu və ya digər fikri, prosesi qabardaraq nəzərə çarpdırən sintaktik təkrardır. (5, s. 315).

“Təkrir” və “təkrar” sözlərinin hər ikisi ərəb mənşəli olub, mənalarına görə ciddi fərqlənmirlər:

Təkrar is.[ər.] Bir işi bir daha, yenidən görmə, bir neçə dəfə etmə; bir sözü bir daha, yenidən söyləmə (6, s. 299).

Təkrir is.[ər.] Təkrarlama, təkrar (6, s. 300).

Akademik Ağamusa Axundovun tərtib etdiyi bircildlik izahlı lüğətdə də fərqli mənə göstərilməmişdir (4, s. 397).

Təkrirlərin müxtəlif növləri göstərilir.

Nəsr əsərlərində tərkib və cümlələrin, şeirdə isə misraların əvvəlində yaxud misra tərkibindəki cümlələrin əvvəlində gələn səs, söz və söz birləşmələrinin təkrarı *anafora* adlanır. Başqa sözlə, anafora başlanğıc hissədə gələn təkrardır:

- *Saqqalım yoxdur*, tükü bitməyir. *Saqqalım yoxdur*, sözüm ötməyir. Sözün düzünü deyəndə heyvan oğlu, axmaq oğlu oluram (Cəfər Cabbarlı);

Bu nümunədə *saqqalım yoxdur* ifadəsi cümlənin (mətnin) əvvəlində təkrar olunur. Əslində, bu ifadə

²⁷ Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı

Azərbaycan dilində atalar sözüdür (Saqqalım yoxdur, sözüm yola getmir). Çəfər Cabbarlı bu atalar sözünü personajın dilində qismən dəyişdirərək şeir formasına salmışdır. Mətnin əvvəlində *saqqalım yoxdur* ifadəsinin iki dəfə təkrarlanması mənanın daha güclü ifadəsinə xidmət edir. Dinləyən(oxucu) öncədən belə bir kontekstual mühitə düşür ki, orada əslində haqlı olan, düz fikir söyləmək iddiasında olan şəxsə inamsızlıq var. Əlbəttə, bu obyektiv fikir, mülahizə deyil, danışanın özünün özü haqqında iddia etdiyi statusdur. Danışana qarşı haqsızlıq bir də onda təzahür edir ki, düzünü dediyi üçün “ heyvan oğlu, axmaq oğlu” adlandırılır. Bizim qəhrəmanın düşüldüyü situasiya mətnin əvvəlində təkrarlanan sintaktik vahidlərdə əks olunmuşdur: *saqqalım yoxdur, tükü bitməyir. Saqqalım yoxdur, sözüm ötməyir*. Başqa bir nümunəyə diqqət yetirək:

- *Pul istəsən, məndə! Mal istəsən, məndə! İgidlik istəsən, məndə! Adam öldürməklilik desən, məndə! Oğurluq-doğruluq desən, məndə! Daha onun nəyi məndən yaxşıdır ki, bir belə ağlayırsan? (Cəfər Cabbarlı);*

Bu nümunədə personaj özünü rəqibi ilə müqayisə edərək, hər cəhətdən ondan üstün olduğunu sübuta yetirməyə çalışır. Mətnin əvvəlində tez-tez təkrarlanan söz birləşmələri yarımçıq cümlə funksiyasındadır. Təkrarlanan vahidlər mənanın daha təsirli, daha inandırıcı ifadəsinə xidmət etmiş olur : *Pul istəsən, məndə! Mal istəsən, məndə! İgidlik istəsən, məndə! Adam öldürməklilik desən, məndə! Oğurluq-doğruluq desən, məndə!* Bizim qəhrəman(danışan) özü də təəccüblənir ki, bütün bu sadalanan yüksək insani keyfiyyətlərdən sonra qeyrisi ondan necə üstün ola bilər: *Daha onun nəyi məndən yaxşıdır ki, bir belə ağlayırsan?*

Bu cümləni başqa şəkildə də ifadə etmək olardı: *Pul, mal, igidlik, adam öldürməklilik , oğurluq-doğruluq istəsən məndə !*

Hər iki cümləni qarşılaşdırıb müqayisə etsək, sintaktik təkrarın məna yaratma, kontekstual sahə, mühit yaratmaq xüsusiyyətlərini bir daha əyani müşahidə etmiş olarıq.

Hər iki nümunə haqqında söylənmiş fikirləri sonuncu nümunəyə də tam şəkildə aid etmək olar:

- *Fərhad! Fərhad, demədimmi sənə getmə ! Demədimmi gəzmə İranın bu xətrənak olan torpaqlarında! Qayıt, qayıt Firəngistana. Sən gəldin, mən də sənə dalınca sənə xilas etməyə gəlib özümü də bələyə saldım. Fərhad! Demədimmi sənə , bunlar bir insan deyildir ki, ürəklərində rəhm tapasan(Cəfər Cabbarlı).*

Anaforadan fərqli olaraq təkririn epifora növündə nitq parçalarının sonunda sintaktik vahidlər təkrarlanır:

- *Xub, xahiş edirsiniz, buyurursunuz, yaxud tələb edirsiniz?*

- *Şahim, baxın, bütün tarixlərə baxın! Bəşəriyyətin dövreyi- cahiliyyətindən dövreyi –mədəniyyətə qədəm qoymasına baxın, bu fasilədə nə qədər zalım hökmdar varsa, hamısının adı lənətdən başqa bir şey ilə yad olunmayacaq, amma nə qədər həlim, millətə azadlıq və səadət bəxş edən hökmdarlar varsa, hamısının adı rəhmətlər ilə yad olunur(Cəfər Cabbarlı).*

Təkririn daha geniş yayılmış növü cümlənin təkrarı hesab olunur. Bədii əsərlərdə sadə cümlə, mürəkkəb cümlənin baş cümləsi. Söz-cümlə, elliptik cümlə və s. müxtəlif üslubi məqsədlərlə təkrarlanır.

Sadə cümlələr daha çox dialoq nitqində, sual cümlələrində və nəqli cümlələrdə müşahidə olunur:

- *Nurəli. Vallah, Soltan ağa. Heç zad vermə, it kimi qov getsinlər!*

- *Cəfər. Vallah, Soltan ağa. Heç zad vermə, qoy cəhənnəm olub getsinlər(Cəlil Məmmədquluzadə).*

- *Vəlisoltan. Gədə, Nurəli, nə var axı? Nə bir elə gizli sözünüz var ki, pıçıldasınız? Nüseynqulu nə var, Şirəli nə olubdu?(Cəlil Məmmədquluzadə).*

- *Amma Məhəmmədhasən əminin şahidi yoxdu. Ondan ötrü ki, pulu yoxdu. Söz yox ki, Xudayar bəyin də pulu yoxdu. Söz orasındadır ki, Xudayar bəyin əlində yekə dəyənək var. Nə vaxt kefi istəyir qaldırır, nə vaxt kefi istəyir yendirir.*

Danabaş kəndində bu yekəlikdə zoğal dəyənəyinin hörməti heç pulun hörmətindən az deyil. O ixtiyar ki, dəyənəkdə var, bəlkə pulda yoxdu(Cəlil Məmmədquluzadə)

Bədii ədəbiyyatdan, görkəmli Azərbaycan yazıçıları Cəfər Cabbarlı və Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərindən götürülmüş nümunələr mətnin komponenti olan cümlələrdə informativliyin yaranması , eləcə də cümlənin kontekstual mənasının formalaşmasında sintaktik təkrarların rolunu bir daha əyani nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri. Bakı: MTM-Innovation, 2016 360s.
2. Adilov M. İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı: Elm, 1974, 236 s.
3. Adilov M. İ., Verdiyeva Z. N., Ağayeva F. M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 364 s.
4. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 2005, 452 s.
5. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti(öçerklər). Bakı: Elm, 1970, 359 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 712 s.
7. Dilçilik ensiklopediyası. II cild. F. Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə. Bakı: Mütərcim, 2008, 528 s.
8. Kazimov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslik. Beşinci nəşri. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 500 s.
9. Адilов М. И. Система повторов в азербайджанском языке. Автореферат докторской диссертации. Баку, 1968, 68 с.
10. Cabbarlı C. Əsərləri. Üç cildə.I cild, Pyeslər. Bakı: Azərənşr, 1968, 408 s.
11. Məmmədquluzadə C. Əsərləri 6 cildə.I cild. Bakı: Azərənşr, 1983, 38 s.
12. Məmmədquluzadə C. Əsərləri 6cildə. II cild. Bakı: Azərənşr, 1984, 195 s.

Açar sözlər: *kontekst, cümlə, mətn vahidi, sintaktik təkrar, informativlik, kontekstual məna*

Ключевые слова: *контекст, предложение, единица текста, синтаксический повтор, информативность, контекстуальное значение,*

Key words: *context, sentence, text unit, syntax repeat, informative, contextual meaning,*

Резюме

В статье рассматриваются роль и функции синтаксических повторов в формировании контекстуального значения и образования информативного содержания предложений, являющихся компонентами текста. На основании примеров, приведенных из художественной литературы, анализируется роль и ведущие особенности синтаксических повторов. Повторяющаяся синтаксическая единица составляет основу, ядро информативности и значения предложения. В статье синтаксическое повторение характеризуется как средство, которое помогает создавать и формулировать контекстуальные значения в предложениях, образующих текст.

Summary.

The article discusses the role and functions of syntactic repetitions in the formation of informative content and contextual meaning in sentences that are components of the text. The role and leading features of syntactic repetitions based on examples from fiction are analyzed. A recurring syntactic unit forms the basis, core of informativeness and meaning of the sentence. In the article, syntactic repetition is characterized as a tool that helps to create and formulate contextual values in sentences that form the text.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova.

TÜRK DİLLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ FONETİKASI

Öz qrammatik quruluşuna görə kəskin fərqlənən dillərin eyni qrammatik təlim əsasında tədqiqi onların daxili mexanizmini lazımınca əks etdirə bilməz. Buna görə də quluşca fərqlənən hər bir dil qrupunun, o cümlədən də türk dillərinin özlərinə məxsus dil xüsusiyyətləri hələ kifayət qədər tədqiq edilməmişdir.

Bir sıra dillərdə olduğu kimi türk dilləri ailəsində də özünü göstərən yeniliklər ənənəvi qrammatik anlayışlar çərçivəsindən kənara çıxmır. Bunun da səbəbi müxtəlif dil qruplarına aid qrammatikaların yaranması üçün həmin dil qrupunun özünəməxsus dil xüsusiyyətlərinin meydana çıxarılmasıdır, onların ümumiləşdirilməsi və beləliklə həmin dil qruplarının məntiqi tiplərinin qurulması ilkin şərtlərdəndi.

Məlumdur ki, təxminən dünyada 135 milyon 628 min adam müxtəlif türk dillərindən istifadə edir. İndiyədək türk dillərinin fonetik, leksik, qrammatik yaxınlığı, oxşar və fərli cəhətləri barədə kifayət qədər sanballı əsərlər yazılıb. Məlumdur ki, Türk dillərinin hər hansı birindən istifadə etməklə bu xalqlar bir-biri ilə ünsiyyət qura bilirlər. Ancaq uzun illər türk dilli xalqların Rusiya imperiyasının təsiri nəticəsində onları bir-birindən təcrid edən əlifba problemi aradan qaldırılmazsa bu dillər arasındakı fərqli cəhətlər anlaşma prosesinə daim çətinlik törədəcək. Bu da ümumtürk birliyinin qarşısını alacaqdır.

Müasir türk dilləri Azərbaycan dili, Altay dili, qaraçay-balkar dili, Başqırd dili, qaqauz dili, karaim dili, qaraqalpaq dili, qırğız dili, kumik dili, noqay dili, uyğur tuva dili, türk dili, türkmən dili, özbək dili, uyğur dili xakas dili, çuvaş dili, şor dili və yakut dilidir. Türk dillərində danışan xalqlar Qərbdə Balkan yarımadasından və Egey dənizindən tutmuş Şərqdə Çinə kimi geniş bir ərazidə yaşayırlar.

Bu müasir dillər tarixən qədim oğuz, qədim uyğur, bulqar, peçenek, kuman, karluk, qədim türk, qədim özbək dilləri əsasında formalaşmış və müstəqil dil statusu qazanmışdır.

Vaxtilə bu ulu dilin parçalanması nəticəsində lüğət tərkibi və fonetik-qrammatik quruluşuna görə yaxın dillər əmələgəlmiş və sonralar müstəqil dil kimi inkişaf edib formalaşmışdır.

Türk dilləri Cənub-qərb, Cənub-şərq, Şimal-qərb, Şimali-Qafqaz, Sibir, Uzaq-şərq areallarına bölünür. Bu areallar eyni ailəyə mənsub olmalarına baxmayaraq onların dillərinin fonetika, leksika, morfologiya, sintaksisi biri digərindən müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Türk dillərinin Cənub-qərb arealına Azərbaycanca dili Türk, Türkmən, qaqauz Qafqaz və Krım-tatarlarının, Cənub-Şərq arealına özbək, uyğur, qazax, qaraqalpaq, Şimal-qərb arealına tatar, başqırd, çuvaş dilləri daxildir.

Türk dillərinin bölgüsü haqqında bir çox türkoloqların (V.V.Radlov, F.E.Korş, A.Samoyloviç, S.Y.Malov, H.A.Baskakov və s.) fikirləri olmuşdur. Sonuncu fikir H.A.Baskakovundur. O, türk dillərini qohumluq əlaqələrinə görə təsnif edərkən yalnız onların faktik dil materiallarını deyil eyni zamanda həmin dildə danışan xalqların keçdiyi inkişaf tarixini, hansı qəbilə, tayfa və xalqlarla əlaqədə olduqlarını da nəzərə alır.

Başkakov tarixi mənşəyinə və dil materiallarına görə türk dillərinin iki böyük budağa-qərb və şərqə hun budaqlarına bölür. Oqərbi hun budağının oğuz-səlcuq dil qruplarına: Azərbaycan Türk, Türkmən, Qaqauz dillərini daxil edir.

Oğuz qrupuna daxil olan dillərin başqa qrup (qıpçaq, qarluq) dillərindən fərqləndirən əsas əlamətlərini H.A.Başkakov belə izah edir:

Fonetik quruluşda: a) qıpçaq, qarluq qrup dillərində 6-dan 9-a qədər sait fonem olduğu halda, oğuz qrupunda 8 sait fonem vardır; b) başqa dillərdə qapalı amağ saiti ilə başlayan şəkilçilər (ar-ık), oğuz qrupunda qapalı dodaq saiti ilə (çark-uk) ifadə olunur, c) söz axırında q, ğ samitlərinin (beq, dağ) işlənməsi və bəzi şəkilçilərdə həmin səslərin düşməsi. Məsələn, başqa dillərdə gel-qen, al-qan əvəzinə oğuz qrupunda qelen, alan və s. söz başında kar t, g samitlərinin çingiltiəşməsi. Məsələn, gör əvəzinə, qər, dil əvəzinə til işlənməsi e) söz sonunda b, p samitlərinin düşməsi, Məsələn, başqa dillərdə bol, pol, pul əvəzinə oğuz dillərində ol(maq) və s.

Türkologiyanın nəzəri problemləri və məsələləri barədə müzakirələrdə türkoloq-dilçilər fonetika və fonologiya sahəsində problemlə məsələlərə aşağıdakıları aid etmişlər.

- 1) Türk dillərində, yaxud ayrı-ayrı qruplarda (bulqar, oğuz, qıpçaq və s.) müqayisəli-tarixi, fonetikasının öyrənilməsi
- 2) Həmin qruplarda tarixi-tipoloji fonetikanın öyrənilməsi
- 3) Areal fonetikanın tədqiqi
- 4) Eksperimental-fonetik tədqiqatların aparılması
- 5) Konkret dillərin fonoloji strukturu və mənşəyi
- 6) Uzun saitlərin mənşəyi probleminin həlli
- 7) Türk dillərində sinharmonizm qanunauyğunluğunun öyrənilməsi
- 8) Türk dillərində vokalizmin inkişafı
- 9) Konstantizmin inkişafı

Fonetika-dilin səslərindən bəhs edən elmdir. Dil səsləri ayrı-ayrı türk dillərində 3 aspektdə öyrənilmişdir: akustik, anatomik-fizioloji və linqvistik. Həmin danışmaq səsləri bu aspektlərdə müqayisə predmetinə də çevrilə bilər. Bu zaman

²⁸ BDU Qazax filiali

müqaisəli fonetika formalaşır. Müqaisəli fonetika həm qohum, həm də qohum olmayan dillərin fonetik dəyişmələrinin səbəblərini, qanunauyğunluqlarını qarşılaşdırma müstəvisində üzə çıxarır. Dil səslərinin müqaisəli yolla öyrənilməsi qohum və qohum olmayan dillərin arasında dəyişkənliyi aşkar edir. Məsələn, Cənub-qərb qrupuna daxil olan dillərdə 8-9 sait mövcuddur. Azərbaycan dilində 9, türk dilində 8, türkmən dilində 9, qaqaüz dilində 9, kırım-tatarlarında 8 sait mövcuddur. Bu dillərə məxsus 9 sait səs aşağıdakılardır.

1. Dila arxası; a,ı,o,u

2. Dil önü e,ə,i,ö,ü

Bu qrupa daxil olan 8 saitli dillərə isə “ə” saiti daxil deyil. Ancaq tələffüz zamanı ə saitindən istifadə edirlər. Məsələn, anne-annə, haver-habər və s. Tədqiqatların bəzilərində isə qaqaüz dilində 20, türkmən dilində 10, türk dillərində isə 9 sait səs tələffüz yeri var ki, bu da rus qrafikasında uzun tələffüz olunan saitlərə görədir.

Adları çəkilən türk dillərində saitlərdə ilkin və ya 2-ci uzanma hallarına rast gəlinir. İlkin uzanma fonematik səciyyə daşmadığından 2-ci uzun tələffüz olunmayan saitlə heç bir fərqi yoxdur.

Belə uzanmalar tarixən ən qədim dövrlərə aiddir. İlkin uzanma bütün türk dilləri üçün xarakterik deyil, ancaq qaqaüz, türkmən, tuva, yakut, qırğız dilləri üçün xarakterikdir. Belə uzanma 2-ci uzanan səsdən sonra gələn samitin zəifləməsi ilə yaranır. Azərbaycan dilində də bu hala rast gəlmək olur. Məsələn, dovğa (doğa), soyuq(sooq). Bu proses qaqaüz və türkmən dilləri üçün də xarakterikdir. Məsələn, qaqaüz dilində: aaz-az, kaar-kar və s. türkmən dilində: öz-öz, oon-on, qaavun-qovun və s. Belə uzanmaya bəzən 2-ci saitdə də rast gəlmək olur. Məsələn, qaqaüz dilində: dooru-doğru, bük-böyük və s. Digər türk dillərində də bu prosesə rast gəlmək mümkündür. Türk dilləri üçün belə uzanmalar fonetik mövqeyindən asılı olan uzanmalardır. Fonetik mövqeyindən asılı olan uzanma hadisəsinin bütün saitlərin hamısını əhatə edir. Sonrakı saitlərin uzanması hadisəsi qaqaüz, azərbaycan, yakut, türk dillərinin dialektində də müşahidə olunur. Məsələn,

aa: maaza (mağaza), topraa (torpağa), sokaa(sokak), maa(mənə), saa(sənə) və s.

u: sandu(sandığı), yun (yığın) və s.

uu: tauuk(toyuq), buu (buğu), duumaq(doğmaq) və s.

üü: bük, (böyük), düün (düün) və s.

ee: seerək(seyrək), şeer (şeyr) və s.

oo: oolu(oğlu), booday(buğday) və s.

əə: döşək(döşək)

ii: iit(igir), ii (iyi), piinir(peynir), pendir) və s.

öö:söölə(söylə), böölə (böylə) və s.

Türkmən, yakut və xakas dillərində Azərbaycan və türk dilindən fərqli olaraq qısa və uzun fonemlər fəaliyyət göstərir. Bu fonemlərdə təqdim olunan eyni sözün semantikasi fərqli şəkil alır. Məsələn, qısa fonemdə: gör-feil mənasında, uzun fonemdə gö:r-qəbir, məzar mənasında, bəzən qısa fonemdə bəzənmək (feil), uzun fonemdə bə:zən-bəzi mənasında.

Müasir türkmən dilində oppozisiya təşkil edən fonemlər də vardır ki, bunlar da aşağıdakılardır:

a-a fonemləri: a:l (al), qa:lın (qalın) və s.

u-u fonemləri: u:ç (uç), du:l (dul) və s.

o-o fonemləri: o:t-(ot), go:r (gör) və s.

ı-ı fonemləri: gı:yl(gəl) qı:z (qız) və s.

e-e fonemləri:be:z(bey)ye:r (yer)

i-ifonemləri: i:t (iyit), Çi:l(çil), pi:nir (pinir) və s.

ö-ö fonemləri: o:l(öl), gö:l (göl) və s.

Qaqaüz dilində üç qrup uzun sait fərqləndirilir ki, bu səslərdə onların mənşəyindən asılıdır: etimoloji səslər, təkrar səslər və mövqeli uzun səslər.

Uzun saitlərin türk mənşəli sözlərdə yazılışı altay dilində özünü göstərir. Bu dilin orfoqrafiyasında aa, oo, uu, üü, u, ii, sait səsləri sözlərin tərkibində işlədilir. Məsələn, taar(kisə), aar(yəhər), kooll(dərə), üürkü(qəzəblənmək) və s.

Qısa və uzun saitlərin bu oppozisiyasına türkmən dilindən savayı yakut, altay, xakas, qırğız, qaqaüz, özbək və tatar dillərində də rast gəlmək olur. Çulum- türklərinin dilində də saitlərin ilkin uzanması hadisəsinə bəzi sözlərdə rast gəlmək olar. Məsələn, ö:t, i:k, ü:n,ka:t, a:ç (ağac), çö:l (yol) sa:s (bataqlıq), ta:s (daş) və s.

İlkin uzanma hadisəsi sözlərdə həm qədim türk, həm türkmən, yakut, həm də çulum-türklərinin dilində eyni cür səslənir: se:mis, a:mis,ka:zun, ta:vaq, e:zerek, pe:zik və s. a səsinin uzanması digər türk dillərində də səs düşümuzamanı baş verir. Məsələn, türkiyə türkcəsində: ba:rmaq-bağırmaq; qaqaüz dilində aša:taşağı, ça:r-çağır; qaqaüz dilində: alma:-almağa, altay dilində: u:r-ur və s.

Türk dillərində səs uzanmaları fonetik mövqeyindən asılı olan uzanmalardır.

Türk dillərinə məxsus fonemlər sözün cildini dəyişərək məna dəyişikliyi də yaradır. Fonemlərdə diferensial(fərqləndirici) və inteqral (q/fərqləndirici) əlmətlər də özünü göstərir. Məs, bal-bol, sat-sot-zat və s. Məna dəyişikliyi nəinki saitlərdə həm də samit əvəzləmələrində də özünü biruzə verir. Özbək dilində 65000 sözdə samit keçidi ilə sözün məna fərqləri yaranmışdır. Buna aşağıdakı samit keçidlərində göstəriş bilərik.

ts-ç keçidində: tsirk(sirk), çirk, tsex(sex) və s.

h-x keçidində: halq(boğaz), xalq(xalq), hol (vəziyyət), xol(bulaq) və s.

b-v keçidində: baza(baza), vaza (baza), balet, valet və s.

Türk dillərinin müqaisəsində samitlərin miqdarında da fərqlilik vardır. Məsələn, Azərbaycan dilində: b, c, ç, d, f, g, ğ, h, x, j, k, q, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z

Qaqauz dilində: b, v, d, g, j, c, z, y, k, l, m, n, p, r, s, t, f, h, t, s, ç, ş (e, я) rus dilindən keçmişdir.

Türkmən dilində: b, v, q, d, v, j, z, y, k, l, m, n, ts, p, s, t, f, x, ç, ş, я

Azərbaycan dilində 23, başqırd dilində 25, samit var. Türk dilindən fərqli olaraq başqırd dilində x, n (sağız nun), v, ğ, z, ş samitləri fərqli şəkildə tələffüz olunur. N (sığır-nun) Anadoluda daha çox işlənir. Bu dildə x samiti xırıltılı h-dır. V səsi isə iki dodaq arasından səsi çıxarır. G isə qırtlağa yaxın tələffüz edilən səslərdəndir.

Türk dillərində diftonqlaşma hadisəsi də əsas fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə önsıra və arxasıra tipinə malikdir. Həmin şəraitdə diftonqlaşma bir sıra səslərin zəifləməsi və ya düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Diftonqlar bir hecədə iki saitin birləşməsi ilə yaranır. Diftonqlara əkiz səslər də deyilir. Əslində diftonqlaşma türk dilləri üçün xarakterik deyil. Bu proses səstərtimivə səsdüşümü hadisəsi nəticəsində yaranır. Diftonqlaşma hadisəsinə daha çox ərəb və fars mənşəli sözlərdə rast gəlmək olur. Azərbaycan, türkmən, özbək, yakut və s. dillərdəki diftonq səslər tarixən türkcədəki əsl uzun səslərin tarixən, səs dəyişməsinə məruz qalması ilə əmələ gəlmişdir. Məsələn, dostluk-dostluğa-doslua-dostlaa və s. Türk dilində yazı diftonqu yoxdur, ancaq bəzi dialektlərdə belə diftonqlar mövcuddur. Məsələn, Andolu və Rumeli dialektlərdə tuaf, çierimiz, çıara, yourd və s. Sait və samit diftonqların formalaşma ardıcılığı bulqar və qırpaq qrupları arasında belə olmuşdur: ağ-av-oo-uu, oğ-uv-iy, iq-iy-ii-i, üq-qv-üy. Bəzən diftonqlaşma hadisəsi Azərbaycan dilində tələffüzdə baş verdiyi halda məsələn, ovuc-ouc, qaqauz dilində isə yazıda sabitləşmişdir.

Türk dillərinin fonetikasında saitlərdəki keçid prosesi samit səslərdə də özünü göstərir. Belə keçidlər 2 formada üfuiqi və şaqulu formada təzahür olunur.

Üfuiqi keçidlər nitq arealı üçün səciyyəvi olduğu halda, şaquli keçidlər dil mühiti üçün xarakterikdir. Üfuiqi səs keçidlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

dt- keçidi: dağ-tağ, davan-tavan və s.

pb- keçidi: baş-paş, bal-pal və s.

ft- keçidi: -firsət-pursat, fikir-pikir və s.

Şaquli səs keçidləri isə aşağıdakılardır:

k-q keçidi: -koy-koyun-qoyun

Azərbaycan dilində olduğu kimi digər türk dillərində də fonetik hadisə və qanunlar qanunauyğun şəkildə baş verir. Bu səs qanunları bir dilin inkişafının müxtəlif dövrlərdə qohumluq əlaqəsi olan dillərdə səslərin uyğunluğunu müəyyən edir.

Türk dillərinin özünəməxsus fonetik əlamətlərindən biri də ahəng qanunudur. Məhz elə bu dilləri birləşdirən də bu dillərin hamısında ahəng qanununun gözlənilməsidir.

Ahəng qanununa görə türk dillərində sözdə qalın saitlər qalınları, incə saitlər də incələri sıra ilə izləyir. Ahəng qanunu türk dillərinin fonetik, morfoloji və morfonoji təbəqələrində üzə çıxır.

Ən önəmli səs qanunlarından biri müasir türk dillərində saitlərin sabit uyuşma ahənginin qoruyub saxlamasıdır. Bu da iltisqaılıkdən irəli gələn bir prosesdir. Bu proses sadə və düzəltmə sözlərdə formadüzəldici göstəricilərin əlavəsi zamanı müşahidə olunur.

Müqaisə olunan türk dillərində ahəng qanunu mühüm funksiyanı yerinə yetirir, belə ki, fonetik cəhətdən sözdə heca yarada bilir və heca vurğusu ilə bir sözü nitq prosesində digər sözdən ayra bilir. Məsələn, qırğız dilində tooda (dağda), tooda da (dağda da) və s. belə harmonik xüsusiyyətə görə əsasən, türk dillərinin hər hansı çoxmorfemli sözlərdə saitlər əvvəldən sonadək 4 formada olur. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Dodaqlanmayan arxa saitlər: ata+lar+in+qar+da+qı+lar+da
(atanıza mənsub olanlarda)

2. Dodaqlanmayan önsıra saitlər: il+men+teş+tir+il+qen+i+ten
(ilgəklərlə bölünmüşlərdən)

3. Dodaqlanan önsıra saitlər: ön+dür+üş+tö+qü+lör+übüz+dön

4. Arxasıra dodaqlanan saitlər: kol+don+mo+lor+don

Belə xüsusiyyətlərə qırğız dilində az rast gəlinməsinə baxmayaraq onun nə morfoloji, nə də fonetik qanunlarına zidd deyildir. Məsələn, sanun(sabun), buyruk (əmr), kurjun (xurcun) və s. Bu proses Azərbaycan dili üçün də xarakterikdir.

Azərbaycan dilində də əgər sözün kökündə dodaqlanmayan qalın saitlər bir-birini sıra ilə izləyirsə, ona qoşulan şəkilçilər də ona uyğun olaraq qalın saitlə olur: məs, ata+lar+i+mız+dır, baba+mız+ın+dır və s. və yaxud sözün kökündə dodaqlanan incə saitlər bir-birini sıra ilə izləyirsə ona artırılan şəkilçilər də ona uyğun olaraq artırılır. Məsələn, öküz+ün+dür+mü və s. bu hal dodaqlanmayan incə saitlər və dodaqlanan qalın saitlərlə əmələ gələn sözlərə də aiddir.

Türk dillərində bəzən ahəngin pozulma hallarına da rast gəlmək olur: uzun oo səsi sözün birinci hecasında gəldikdə, morfoloji göstəricilərdə dodaqlanmayan (a:) səsi gəlir və dodaq ahəngi pozulur. Oolan (ayrılmış), toodan(quş növü) və s. Bu hal çuvaş dilində də özünü müəyyən qədər göstərir. Məsələn, atte, anne, beton və s.

Özbək dilində bəzi şəkilçilər ahəngi pozur:məsələn, zavod-çi, zakat-çi, -li şəkilçisi də sözlərə qoşulduqda ahəngi pozur. Məsələn, zavk+li, zakovat-li və s.

Türk dilləri bir-biri ilə qohumluq əlaqəsində olmasına baxmayaraq fonetik cəhətdən onlar arasında fərqli

məqamlar öz yerli xalq dilinin uzun tarixi təkamülünün nəticəsidir. Tədqiqatdan aydın olur ki, türk dillərinin əlifbasındakı hərf və səslər fərqlidir. Aydın oldu ki, Sait və samit fərqlərinin olması, saitlər və samitlərlə bağlı bir çox fonetik proseslərin morfoloji şəraitdə meydana gəlməsə işidir.

Əldə olunan tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, sözlərin qabığına dəyişməsi səs qanunlarına əsaslanır, fərqlər sözdən, sözsonu mövqedə olan dəyişmələrlə bağlı meydana çıxır. Müasir türk dillərinin sait və samit əvəzləmələri göstərir ki, onların qarşılıq təşkil edən səsləri fizioloji-akustik cəhətdən eyni xəttə birləşir. Bunun da nəticəsində türk dillərində fonetik dəyişmə qanunauyğunluqları nəticəsində yeni sözlər yaranır və bu da sözyaratma da yeni forma kimi meydana çıxır.

Ədəbiyyat

1. A.Axundov "Azərbaycan dilinin fonetikasi" Bakı 1984
2. A.Axundov "Dil və ədəbiyyat" Bakı 2003
3. İ.Kazımov "Müasir türk dillərinin müqaisəli qrammatikasi" I cild, Bakı 2011
4. M.Məmmədov, A.Axundov "Dilçiliyə giriş" Bakı 1980
5. M.Yusifov "Azərbaycan dili fonetikasının əsasları" Bakı 2013

Açar sözlər: müqayisə, türk dilləri, fonetika, vahidlik

Ключевые слова: сравнение, турецкие языки, фонетика, единство

Key Words: Comparison, Turkish Languages, Phonetics, Unity

Резюме

Культурно-идеологическая интеграция тюркоязычных народов, имеющая историческое родство, поднимает отношения между этими языками на новую ступень. Одной из основных проблем, стоящих перед современной тюркологией, является изучение языков простых тюркских народов и устранение трудностей, с которыми сталкивается создание единого турецкого языка. Для этого необходимо провести исследование противоречивого конфликта между этими языками. Эта статья идентифицирует фонетические законы каждого языка и ищет способы устранения различий. Это также показывает необходимость теоретической интуиции в изучении родственных языков.

Summary

The cultural-ideological integration of the Turkic-speaking peoples, which has a historical kinship, raises the relations between these languages to a new stage. One of the main problems facing modern Turkology is to study the languages of the common Turkic peoples and eliminate the difficulties faced by the creation of a single Turkish language. For this purpose, there is a need to conduct a research on the contradictory conflict between these languages. This article identifies the phonetic laws of each language, and searches for ways to eliminate the differences. This also reveals the necessity of theoretical intuition in studying kinship languages.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova.

Təranə Adil qızı Nağıyeva

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN QƏZƏLLƏRİNDƏ TƏRKİBİ FEİLLƏR VƏ ONLARIN
MÜASİR DİLDƏN FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Türk seirinin ölməz mümunələrini yaradaraq bu dilin nəyə qadir olduğunu göstərən, beləcə tarix içində mənəvi mənliliyimizə dilimizin, mənəviyyatımızın əbədi və canlı heykəlinə çevrilən Füzuli dilinin hərtərəfli tədqiqi həm ədəbiyyatımız, həm də dilimiz üçün vacib araşdırmalardan biridir. Zəngin dil xüsusiyyətləri ilə seçilən Füzuli qəzəllərində işlənən tərkibi feillərin birinci tərəfi bütün əsas nitq hissələri ilə işlənməsi ilə yanaşı, həm də qrammatik şəkilçilərin qəbul edilməsi baxımından da özəlliklərə, çağdas Azərbaycan dilindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Qədim yazılı abidələrin dilinə nəzər yetirsək, köməkçi feillərin günümüzdə qədər istər fonetik, istərsə də morfoloji cəhətdən müəyyən dəyişikliyə uğradığını görmək olur. Orxan-Yenisey abidələrinin dilində işlənən köməkçi feillərə baxsaq, fərqi aydın görürük. *Olmaq-bolmaq*: Ol kan yok *boltukda* (*vox olduqda*) kisrə el vetmiş, içqımmış, kaçışmış. *Etmək, qılmaq-itmek, kılmak*: Ecim kağan olurıpan türk bodunıg *viçə itdi* (*tənzim etdi*), ıgıti, çığayığ *bay kultı* (*varlı etdi*), azıg *üküs kaldı* (*cox etdi*). Göründüyü kimi, Orxan-Yenisey abidələrinin dilində işlənən köməkçi feillərin müasir dildən fərqliliyi fonetik xüsusiyyətlərdədir. Əslində bu fərqliliyi orta əsrlərlə qədim dövr arasında da görmək olur. Füzuli əsərlərində işlənən tərkibi feillər müasir dilimizə daha yaxındır.

Füzuli qəzəllərində işlənən tərkibi feillərin birinci tərəfində nitq hissələrinin işlənməsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Birinci tərəfi isim+ikinci tərəfi olmaq, etmək, eləmək, qılmaq köməkçi feillərdən düzələn tərkibi feillər:

- Ey ümumə *lütf edib*, şadlıq səfasın *bəxs edən*, (2, 23)
- Xəm qədd ilə dünyanı dolandıq, *səfər etdik* (2, 38)
- Bir *çarə olmaıyb*, bilirik eşq dərdinə, (2, 40)
- Dərk evləmək* həqiqətini çox mahaldır (2, 25)
- Hər qarə zülfə meyl eləmək bir xəta imiş (2, 105)
- Hədəf oldum* gözəllər zülmünə mən binəva hərdəm (2, 110)
- Lütf qıl*, bir gecə gəl külbeyi-əhzanıma sən, (2, 74)
- Dil əhli meykədədən məscidə *səfər qılmaz* (2, 114)
- O dünyanı tapanlar *mevil qılmazlar* bu dünyayə, (2, 123)
- Bir *zülm qılmasın* o sitəmkar, hardadır? (2, 124)
- Bir ömürdür əmli könlüm *tərk almısdır* məni, (2, 128)
- Xəm qədd ilə dünyanı dolandıq, *səfər etdik* (2, 38)

Bu nümunələrdə işlənən -*lütf etmək, bəxs etmək, səfər etmək, çarə olmaq, hədəf olmaq, dərk evləmək, mevil eləmək, lütf qılmaq, tərk qılmaq, sikavət qılmaq, dövr qılmaq, səfər qılmaq, mevil qılmaq, zülm qılmaq* kimi tərkibi feillərin birinci tərəfi hec bir qrammatik şəkilçi qəbul etməyən sadə isimlərdən-(*lütf, bəxs, səfər, çarə, hədəf, dərk, mevil, tərk, şikavət, dövr, zülm*) yaranmışdır.

Füzuli əsərlərində işlənən tərkibi feillərin birinci tərəfindəki isimlər müəyyən qrammatik şəkilçilərlə də işlənə bilər:

- Mələklər *hüsnə olmaz*, günəs camalın tək,
- Canan yolunda bircə bu *olmuş nişanımız* (2, 24)
- Gözəl *cəmalını gizlətmə*, gəl xəta eləmə! (2, 28)
- Üzün *xəvalını etmək* gözəldi görməkdən, (2, 32)
- Bizdən *xətalər olsa* da, səndən əta qılan (2, 24)
- Sənsən bizim bu halımıza *lütfələr qılan*, (2, 24)

Yuxarıdakı nümunələrdə *hüsnə olmaz, olmuş nişanımız, cəmalını gizlətmə, xəvalını etmək, xətalər olsa, lütfələr qılan*-tərkibi feillərin birinci tərəfləri yerlik hal şəkilçili isim-*hüsn+da*, mənsubiyyət şəkilçili isim-*nişan+ımız*, mənsubiyyət və hal şəkilçili isim *cəmal+ı+ni, xəval+ı+ni*, cəm şəkilçili isim-*xəta+lar, lütf+lər*.

2) Birinci tərəf isim+ köməkçi nitq hissəsi+qılmaq, etmək, evləmək, olmaq feilləri ilə düzələn:

- Məni tənha buraxıb *tərkni qıldı* onlar (2, 46)
- Gəldi keçdi gül, fəqət biz *etina da etmədik*, (2, 104)
- Vəfa da evləməsə* verdiyi şirin vədə, (2, 122)
- Zikrin gər olmasa* ola dilsiz dəhanımız (2, 24)
- Sən də bir *ox tək ol*, kamandan kec! (2, 206)

Bu misralarda işlənən tərkibi feillərin birinci tərəfində işlənən isimlərdən sonra işlənən ədatların tərkibi feillərin quruluşuna təsir etməsə də, bəzi məqamları çağdas Azərbaycan dilindən fərqlənir. Belə ki, birinci misrada işlənən *tərkni qıldı* tərkibi feilin birinci tərəfində *tərk* isminə qoşulan *ni*-sual ədatının işlənməsi, eyni zamanda bu ismin *qılmaq* köməkçi feili ilə işlənməsi müasir Azərbaycan dili üçün müvafiq deyil. *Tərk* ismi *etmək* köməkçi feili ilə işlənir.

Zikrin gər olmasa. Bu tərkibi feildə *gər* bağlayıcısı (əgər bağlayıcısının qısaldılmış forması) (3, 299) tərkibi feilin ortasında işlənməklə orta dövrün qrammatik xüsusiyyətlərinin müasir dildən fərqli olduğunu bir daha təsdiqləyir.

2) Birinci tərəfi sifət+ikinci tərəfi köməkçi feil quruluşunda olan tərkibi feillər. Birinci tərəfdə işlənən sifətlər quruluşu baxımdan da seçilir. Belə ki birinci tərəfdə işlənən sifətlər quruluşca sadə sözlərdən ibarət ola bilər. Eynən

müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi:

- Sakit olubdu göz yaşım ol xaki-pəydən, (2, 32)*
- Acılmış gülləri veksər *pərişan etdi (2, 32)*
- Qorxuram *rüsvay qılsın* bu qəmi-pünhan məni (2,42)
- Ürək dərdi sağaltmaqda, təbibim, *mahir olsan* da, (2, 53)
- Payimal oldu* onun ülgücünün zülmündən (2,88)

Bu misralarda *sakit olubdu, pərişan etdi, rüsvay qılsın, mahir olsan, payimal oldu* tərkibi feillərin birinci tərəfində işlənən *sakit, pərişan, rüsvay, mahir, payimal* sifətləri quruluşuna görə sadədir. Üçüncü misrada işlənən *rüsvay qılsın* tərkibi feilinin birinci tərəfində işlənən *rüsvay* sifəti müasir Azərbaycan dilində *qılmaq* köməkçi feili ilə deyil, *olmaq* köməkçi feili ilə işlənir. Sonuncu misrada işlənən tərkibi feilin (*payimal oldu*) birinci tərəfi (*payimal*) sözü fars mənşəli sözdür, mənası ayaq altında qalan, təkaltı, ayaqaltı, məhv olan (3, 492). *Payimal oldu* tərkibi feili ədəbi dildə işlənməyə də, bəzi dialektlərimizdə bu gün də orta dövrdə işlənən mənasında (ayaq altına salınmış, zav olan, məhv olan) işlənməkdədir. Cənub dialektlərində (Lənkəran, Astara bölgələrində) *payimal olmaq*- tərkibi feili xalq arasında geniş şəkildə işlənir. O qədər məhsulu niyə *payimal/payimal* edirsiniz?

Birinci tərəfdə işlənən sifətlər quruluşca düzəltmə də ola bilər.

- İstəyirdim rəhi-esqində *sədaqətli olam (2,30)*
- Bütün aşıqları qırdın, bizə *bietina oldun. (2, 89)*
- Vəfalı olmadı*, öldürdü intizar məni. (2, 122)
- Badəsiz, *məşuqəsiz etmə* gözəl ömrün tələf (2, 100)
- Gülşən icrə hər nə nəqş etmişdi *qıldı tarümar. (2, 81)*

Nümunələrdə işlənən tərkibi feillərin birinci tərəfləri-*sədaqətli, bietina, vəfalı, məşuqəsiz* sonuncu misrada işlənən tərkibi feildə şeirin qafiyəsinə görə feil *qıldı* birinci, sifət isə *tarümar* ikinci işlənmişdir. Onu da qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində *tarümar* sözü *qılmaq* vox, *etmək* köməkçi feili ilə işlənir.

Birinci tərəfi mürəkkəb sifət olan tərkibi feillərə nəzər yetirək:

- Esq fevzilə vetib məqsədə, *xosbəxt olduq, (2, 30)*
- Geyməyə bu xələti qabil *güləndam olmadı, (2, 97)*
- Cəfadır aşıqə, *kəmmərhamət olarsa, nigar (2, 112)*

3) Birinci tərəfi sav+ ikinci tərəfi köməkçi feil quruluşunda olan tərkibi feillər: az olmaq, kəm olmaq və b.

- Bizdən qəmin bəlaları bir dəm *az olmamış (2, 51)*
- Lütfünü *kəm qılma* bunca aşıq-bimardan (2, 228)

4) Birinci tərəfi əvəzlilik+ ikinci tərəfi köməkçi feil quruluşunda olan tərkibi feillər:

- Sövlə, Füzuli, səbrü qərarın *nə oldu* bəs, (2, 76)
- Əgər bilsən, mənə esqin *nələr etdi, ev dilruba (2, 147)*
- Gizli dərdim *necə olmaz* bu qədər qəmlə əvan.(2, 30)
- Yolunda *mən eləmə*, gər ölüm o tərsanın.(2, 33)
- Asüftevi-xalın, gözəlüm, sövlə *kim olmaz?* (2, 154)
- Dedi ki, söz odur, əlbəttə, *həmin olmalıdır. (2, 191)*

Göründüyü kimi, misralarda işlənən tərkibi feillərin birinci tərəfində daha çox sual əvəzliliklərinin işlənməsi müşahidə olunur:*nə, nələr, necə, kim* və b. *Mən eləmə* tərkibi feilinin birinci tərəfi *mən*- şəxs əvəzliyi, *həmin olmalıdır* tərkibi feilinin birinci tərəfi- *həmin* işarə əvəzliyidir.

5) Birinci tərəfi zərf+ikinci tərəfi köməkçi feil quruluşunda olan tərkibi feillər:

- Oxlarından *hələqə-hələqə oldu* zəncir tək tənim (2, 91).
- Gündüzüm *oldu gecə*, göz yaşım ulduzdu ona, (2, 74)

Sonuncu tərkibi feildə şeirin quruluşuna uyğun olaraq müəllif *gecə oldu* tərkibi feilini, *oldu gecə* formasında işlətməmişdir.

Məhəmməd Füzulinin dili Azərbaycan ədəbi dil tarixinin elə bir faktıdır ki, həmin faktın necə anlaşılması, necə şərh olunması və ümumi tarixi prosesdə necə ehtiva edilməsindən Azərbaycan ədəbi dili tarixinin bütöv sistemi asılıdır [5.331]. M.Füzuli qəzəllərinin dili, ümumiyyətlə, M.Füzuli dilinin əsaslarını təşkil edir. Füzuli qəzəli bütün sələflərindən daha çox və ardıcıl şəkildə azərbaycanca danışdırır. Ancaq klassik ədəbiyyatımızın tarixən qaçılmaz bəlası olan ərəbizmlər və farsizmlərdən, bunların özəl törəməsi olan izafət əlaqəli sintaktik söz birləşmələrindən Füzuli şeiri də yan keçə bilməmişdir. Füzuli lirikasında qarşıya çıxan əsas çətinlik zamanının poetik tələbatı kimi, şairin özünün ərəbizm və farsizmlərdən yaratdığı, elə həmin dillərin qrammatikasına uyğun “izafət birləşməsi” adlanan uzlaşmayan təyini söz birləşmələrinin açılmasındadır.

İzafət ərəbcədən çevirmədə “əlavə”, yaxud “yiyəlik birləşməsi” anlamına gəlir. Sami və İran dillərində uzlaşmayan təyini söz birləşməsidir. İzafətdə təyin olunan söz təyin edən sözdən əvvəl gəlir. Ərəb dilində təyin edən sözə yiyəlik həl şəkilçisi artırmaqla yaradılır: ilm-u alim-in- (bir)alimin bilimi, hubbu-l-vatan-i-vətən eşqi. [4, s.47]

Fars dilində isə təyin olunan sözlə təyin edən söz arasında izafət nişanı (əlaməti)əlavə etməklə düzəldilir. Təyin olunan söz samitlə bitərsə “e”, saitlə bitərsə, “ye” əlavə etməklə əmələ gətirilir: vətən-e müqəddəs, səda-ye Azərbaycan. Azərbaycan dilində işlədilən fars izafətində “e” “i” ilə əvəz edilir: səbi-hicran, güli-rəna.

Füzuli qəzəllərində işlənən tərkibi feillərin bir qisminin birinci tərəfi söz birləşmələri və izafət tərkibləri ilə yaranır. Birinci tərəfi izafət birləşmələri ilə yaranan tərkibi feilləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) Birinci tərəfi ikisözlü izafət birləşməsi+köməkçi feillər:

Bir başqa xəyal evləmədən, *tərki-sər etdik*. (2, 38)

Pak bir nurdur ol. *xaliqi-vektadən olub*.(2,60)

Desəm, gəl *tərki-adət qıl*, bu zülmi-narəvadır, bil! (2, 125)

Oəlb dağından, Füzuli. *olmuşam sultani-eşq* (2,66)

Birinci misrada *tərki-sər etdik- bası tərki etdik*, ikinci misrada *xaliqi-vektadən olub-tək Allahdan olub, tərki-adət qıl-adəti, vərdisi tərki et*, sonuncu misrada *olmuşam sultani-eşq –eşq sultanı olmuşam* mənalarında işlənmişdir. Müəllif sonuncu misrada seirin tələbinə görə köməkçi feillə izafət birləşməsinin yerini dəyişmişdir.

2) Birinci tərəfi üçsözlü izafət birləşməsi+köməkçi feillər:

Oorxan devilik, biz rəhi-eşqində rəqibdən,

Tədbir olara *nalevi-ahi-səhər etdik*. (2, 38)

Takim, sənin kaman qasına bağladıq könül,

Peyvəstə biz *nişanevi-tiri-qəm olmuşuq*.(2, 51)

Sad o kəsdür kim. *əsiri-mahi-rüxsar olmasın*.(2, 107)

3) Birinci tərəfi dördsözlü izafət birləşməsi+köməkçi feillər:

Olaydı kas pərişan bu qarə bəxtim kim,

Əsiri-silsilevi-zülf-i-miskbarın ola. (2, 142).

Əqldən eşq cüda sald, zəbun etdi məni,

Daxili-silsilevi-əhli-cunun etdi məni. (2, 36)

Sonuncu tərkibi feillərin birinci tərəfində işlənən izafət birləşmələrini izafət zənciri adlandırmaq olar.

M.Füzuli qəzəllərində tərkibi feillərin birinci tərəfində təyini söz birləşmələri də işlənir:

Birinci tərəfi birinci növ təyini söz birləşməsi+ köməkçi feil quruluşunda:

Sanma tək bircə mənim qəddimi eşq evlədi xəmə,

İki qat evlədi dövrənə da bu dərd ilə qəm.(2,117)

O sərvin qamətin göstərdi göstərdi güzgü, *min xəta etdi*,

Özün könlüm kimi dərdə, bəlavə mübtəla etdi.(2,147)

Mən vaxamdan da qabaq *viz pəri qıllam* sinəmi (2, 203)

Birinci tərəfi ikinci növ təyini söz birləşməsi+köməkçi feil quruluşunda:

Varmı bir an ki, Füzuli unuda dərdi, qəmi.

Eşq sultanı olub, ordusudur qüssə, kədar. (2, 178)

Birinci tərəfi üçüncü növ təyini söz birləşməsi+ köməkçi feil quruluşunda:

Füzuli hüsnünün vəsfi olub məzmuni-göftarım

Odur ki, hüsn-i-göftarı mənim tək hec kəsin voxdur. (2, 220)

Füzuli əsərlərində işlənən tərkibi feillərin çağdas dilimizdən fərqli cəhətləri leksik xüsusiyyətlərində və sıralanmasındadır. Bu baxımdan M.Füzuli əsərlərində işlənən tərkibi feilləri müasir dildən oxşar və fərqli cəhətlərinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1.Müasir dildə evni ilə işlənən tərkibi feillər:

Rəhm etmək, sərh etmək, vaxsı etmək, dərk evləmək, inkar etmək, rica eləmək, bəvan etmək, qərq olmaq, sədaqətli olmaq, xoşbəxt olmaq, pərişan olmaq, sakit olmaq, xilas olmaq, naz etmək, fəxr evləmək və s.

2. Müasir dildə işlənməyən tərkibi feillər. Onu da qeyd edək ki, müasir dildə işlənməyən dedikdə birinci tərəfin Azərbaycan dilində işlənməməsini nəzərdə tuturuq. Çünki ikinci tərəf- köməkçi feil heç bir dəyişikliyə uğramamışdır: səpərə (yüz yerə paralanmış)etmək, pürxun (qanla dolu)olmaq, əfzun (coş, artıq) olmaq, ictimab(sığınma) evləmək, müstəcab(xahisi yerinə yetirmə) evlə, əsüftə(həyəcanlı) olmuş, təhəmmül(dözülməz) evləmək, tərhühüm(gözəl, vavaş səslə oxuma) qılmaq, sərnigun(basısağrı) eləmək, tərh (çəkmə, rəsm)qılmaq və s. Belə tərkibi feillərin birinci komponenti ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarətdir.

3.Müasir Azərbaycan dilində elə sözlər var ki, konkret tərkibi feillərlə işlənir. Lakin M.Füzuli əsərlərində işlənən belə sözlər tam fərqli köməkçi feillərlə işlənir. Məsələn: *əfv qılmaq, lütf qılmaq, əta qılmaq, rüsvay qılmaq, tərki qılmaq, izhar qılmaq, tarümar qılmaq, rəhm qılmaq, şikavət qılmaq, səfər qılmaq, meyil qılmaq, zülm qılmaq, məst qılmaq, bəhs qılmaq, həlak qılmaq, zahir qılmaq* və b. Çağdas Azərbaycan dilində *əfv, lütf, əta, rüsvay, tərki, izhar, tarümar, rəhm, şikavət, səfər, meyil, zülm, məst, bəhs, həlak, zahir-* kimi sözlər *qılmaq* köməkçi feili ilə deyil, *etmək* və *olmaq* köməkçi feilləri ilə işlənir.

Bunların yekunu olaraq qeyd etmək olar ki, Məhəmməd Füzulinin qəzəllərində zəngin quruluşlu tərkibi feillər işlənmişdir. Bu feillər orta dövrün dil xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməklə Azərbaycan dilinin keçdiyi inkişaf yolu barədə geniş təsəvvür yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Ə.Rəcəbli. Oədim türk vəzısı abidələri. I hissə. Bakı, 2009. 568s.
2. M. Füzuli. Əsərləri. Bakı, 2005. 472s.
3. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, 1984. 1022s.
4. Məmmədov Ə.Ərəb dili. Bakı, Maarif, 1971
5. N.Xudiyev. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, 2012.

Açar sözlər: tərkibi feil, olmaq, etmək, eləmək, qılmaq

Key Words: Composite verbs, to be, to do, to make, to take.

Xülasə

Məhəmməd Füzuli qəzəllərində işlənən tərkibi feillərin birinci tərəfinin morfoloji xüsusiyyətləri

Məqalədə M.Füzulinin qəzəllərində işlənən tərkibi feillərin birinci tərəfinin morfoloji xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, müasir dildən fərqli cəhətləri barədə məlumat verilmişdir. Tərkibi feillərin birinci tərəfinin nitq hissələrinə görə dəyişmə imkanları qeyd olunmuşdur. 1-ci tərəfdə isim, sifət, say, əvəzlik və zərfin işlənməsinə aid nümunələr verilmişdir. Həmçinin mürəkkəb quruluşlu tərkibi feillərin birinci tərəfində izafət birləşmələri və təyini söz birləşmələrinin də işlənməsi tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

Summary

Morphological features of the first part of phrasal verbs in Mohammed Fuzuli's ghazals.

In the article it has been analyzed the morphological features of the first part of phrasal verbs in M.Fuzuli's ghazals and was informed about the different features of the modern language. The possibilities of changing the first part of phrasal verbs according to the parts of speech are mentioned. On the first side, it has been given examples about the using of nouns, adjectives, numerals, pronouns and adverbs. Also on the first side of the complex compositional structures of phrasal verbs, the study of the definition of combinations and definition of word combinations was involved

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova.

Bağirova Ruhlanə İdris qızı²⁹
ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN LEKSİK SİSTEMLƏRİNDƏ PARTİSİP
PROBLEMİ

Hər bir dilin özünə məxsus leksik sistemi mövcuddur. Bu sistem uzun bir inkişaf tarixi keçərək formalaşır. Sistemə daxil olan leksik vahidlərin hər birinin dildə yerinə yetirdiyi funksional xüsusiyyəti vardır. Funksional xüsusiyyətlərinə görə dilin leksikonunu təşkil edən sözlər qruplaşır. Bəzi sözlər dildə müstəqil mənaya malik olduqları halda, digərləri bu xüsusiyyətə malik olmur, yalnız köməkçi söz kimi qrammatik funksiya yerinə yetirir. Deməli, həm Azərbaycan, həm də alman dilində danışmaq aktında fikrin ifadəsi üçün istifadə olunan sintaktik vahidlər müxtəlif mənaxüsusiyyətlərinə malik sözlərin fonetik, semantik və qrammatik cəhətdən əlaqələndirilməsi sayəsində yaranır. Semantik, sintaktik və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə dilin lüğət tərkibi müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən fərqli şəkildə söz siniflərinə, yəni nitq hissələrinə bölünmüşdür. Bölgülərdən asılı olaraq nitq hissələri kəmiyyətə müxtəlif sayda olmuşdur. Nitq hissələri o qrup sözlərdir ki, orada eyni növlü müxtəlif sözlər təmsil olunur. Bu cür qruplar müəyyən prinsiplər əsasında müəyyənləşdirilir:

1. Semantik xüsusiyyətinə görə;
2. Sintaktik funksiyasına görə;
3. Morfoloji cəhətdən dəyişməsinə görə; [5, s.60]

Bununla belə dildə nitq hissələrinin bölgüsündə mübahisəli anlar mövcuddur. [6, s.69]

Alman və Azərbaycan dillərinin söz ehtiyatı nitq hissələrinə görə aşağıdakı kimi bölünmüşdür:

Azərbaycan dilində: isim, sifət, say, əvəzlilik, feil, zərf, qoşma, bağlayıcı, ədat, nida, modal sözlər.

Alman dilində: Substantiv, Verb, Adjektiv, Adverb, Pronomen, Numerale, Präpositionen, Konjunktionen, Kopula, Partikel, Artikel, Hilfsverb, Modalwort, Interjektionen [11, s.13].

Müqayisə göstərir ki, Azərbaycan və alman dilləri nitq hissələri sisteminə görə bir – birlərindən fərqlənirlər. İstər ümumi dilçilikdə, istərsə də müqayisə olunan Azərbaycan və alman dilçiliyində feilin təsriflənməyən forması kimi səciyyələndirilən partisipləri (feili sifət) feilə və sifətə xas bir sıra xüsusiyyətlərinə görə bəzi dilçilər feilə, bəziləri isə sifətə aid etmişlər. Onlar arasında vahid fikir birliyinin olmaması yeni tədqiqatların aparılmasını aktuallaşdırmışdır. Tədqiqatçılar arasında A.Troyanski, A.Borovkov, R.Jumanıyözov kimi bir sıra dilçilər feili sifəti tək feilə və ya sifətə aid etməmiş, onu öz əsərlərində ayrıca nitq hissəsi kimi tədqiq etməyə çalışmışlar. Dildə bu vahidlərin hibrid leksik – qrammatik söz qrupları əmələ gətirməsi onların bəzi dillərdə ayrıca nitq hissəsi kimi nəzərdən keçirilməsinə əsas vermişdir. Hətta o, „ara söz“ (Mittelwort) adlandırılmışdır [5, s.62]. Bu da ondan irəli gəlir ki, partisiplərin dildə işlənməsində həm feillərə, həm də sifətlərə xas xüsusiyyətlər özünü göstərir. Partisip I atributiv kimi işlənməyə öz morfoloji xüsusiyyətinə görə, eləcə də sintaktik cəhətdən işlənməsi baxımından sifətlərə daha yaxın olur. Lakin L.Şendels hesab edir ki, partisiplərin işlənməsində sifətlik xüsusiyyətləri ilə müqayisədə verbal xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir [11, s.106].

Türk dillərinin qrammatikasının tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçı alimlər Mirzə Kazımbəy, B.Çobanzadə, B.Xəlilov, Q.Kazımov, V.Əliyev, H.Mirzəyev feili sifətdən feil bölməsində bəhs edərək onu məsdər və feili bağlama ilə birlikdə feilin təsriflənməyən forması kimi qeyd etmişlər. Q.Kazımov “Müasir Azərbaycan dili” əsərində feili sifətin hər şeydən əvvəl feil olduğunu, sözlərin kökünün bütünü hallarda feil olaraq qaldığını və bu səbəbdən də feil bəhsində öyrənilməyən yazır. Əsərdə qeyd olunur ki, feili sifətlərin mövcud nitq hissələrindən fərqli olaraq özünəməxsus lüğət fondu yoxdur. Bu baxımdan onu ayrıca nitq hissəsi hesab etmək məntiqsizlikdir [2, s.276].

Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, feili sifət feilin atributiv-adyektiv formasıdır və əşyanın hərəkətlə bağlı əlamətini bildirir. Feillər feili sifət şəkildələrini qəbul edərək feillik xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, sifətlərə yaxınlaşır və onun xüsusiyyətlərini daşıyır. Məs.:

1. – *İndicə kabinetdən çıxan qadını gördünüz, yəqin ki, qətlə yetirilən qızın rəfiqəsinin ifadəsi əsasında ondan şübhələnmişdik.* [15, s.6]

2. *Övladım bədbəxt eləyən ata heç vaxt xoşbəxt olmaz.* [16, s.254.]

Nümunələrdəki *kabinetdən çıxan, qətlə yetirilən, bədbəxt eləyən* kimi feili sifətlərin hərəkət, iş, əlamət bildirən xüsusiyyətləri onları həm feilə, həm də sifətə yaxınlaşdırır.

Partisiplər öz yaranmalarına, quruluşlarına və işlənmələrinə görə feil və sifət arasında durur. Onlar feilin nominal formasına aid edilir, çünki bu qrup feillərin cinsə, zamana və formaya münasibəti məsdərin onlara münasibəti ilə eynidir. Son tədqiqat işlərində dildə işlənməyən partisiplər feil mövzusu daxilində nəzərdən keçirilir. Alman dilində işlənməyən feilin partisip I və partisip II formalarına münasibət bildirən prof. F.Veysəlli özünün “German dilçiliyinə giriş” əsərində qeyd etmişdir ki, alman dilində feilin partisip I və partisip II formaları qeyri – finit formalardır [3, s.288]. Məs.:

schreiben – schreibend – der Schreibende;

fahren – fahrend – der Fahrende;

das geschriebene Buch;

Ancaq irəli sürülmüş bu fikrin özü də mübahisəlidir, çünki bu vahidlər alman dilində atributiv funksiyada işlənməyən sifətlər kimi dəyişirlər.

²⁹ Azərbaycan Dillər Universiteti

V.Yung bu qrup feilləri təhlil edərkən onların şəxslə müəyyənləşməyən feil formalarının nominal formalar, yaxud verbum infinitum (şəxsə görə dəyişməyən feillər) adlandığını yazmışdır. Buraya feilin 3 forması daxildir: məsdər və iki partisip forma [10, s.200].

M.Arsenyeva “Alman dilinin qrammatikası” əsərində qeyd edir ki, partisiplər feilin nominal formasıdır, nominal forma kimi sifətə daha yaxındır və o, feili sifət (verbales Adjektiv) adlanır [4, s.60]. Bu cür vahidlər özlərində sifətə xas xüsusiyyətləri əks etdirməklə cümlə daxilində attributiv funksiya yerinə yetirir və ismə xas qrammatik xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Partisip 1 – lər icraçının iştirakını nəzərə almadan fəaliyyətin və prosesin gedişatını göstərir. Bu vahidlər digər feillər kimi şəxs və forma kateqoriyalarına malik deyillər, çünki onlar şəxsə və feil formalarına görə dəyişməzlər (lesend, rufend, rudern və s.). Şəxsə görə dəyişməyən feil formaları feilin şəxsə görə dəyişən formalarından onunla fərqlənirlər ki, onlar cümlədə müstəqil şəkildə xəbər düzəldə bilmirlər. Onlar yalnız başqa bir leksik vahidlə əlaqədə xəbər funksiyasını yerinə yetirə bilər. Məs.:

Ich fand ihn auf dem Boden liegend.

Bu cümlədə *liegend* feili sifəti özündən əvvəl işlənən *auf dem Boden*-lə birlikdə cümlə üzvü yaradır.

Partisiplər işlənmə xüsusiyyətlərinə, forma dəyişikliklərinə görə sifətlərə yaxınlaşır. Sifətlər kimi bu vahidlər də alman dilində hallanır, kəmiyyətə, eləcə də cinsə görə dəyişə bilər. Feilin təsəvvürlənən formalarına daxil olan partisiplər həm morfoloji, həm də sintaktik cəhətdən qarışıq formalarlardır. Ümumilikdə götürdükdə isə onlar verbal xarakterlidirlər. Məlumdur ki, feilə xas əsas kateqoriyalardan biri də zaman kateqoriyasıdır. Partisiplər verbal xarakterli olduğundan müqayisə aparılan Azərbaycan və alman dillərində əşyanın hərəkətlə ifadə olunan əlamətini bildirməklə yanaşı, özündə hərəkətin baş vermə zamanını da əks etdirir. Elə bu səbəbdən də alman dilində feili sifətlər partisip I və partisip 2 olaraq zamana görə fərqləndirilir. Partisip 1 hərəkətlə ifadə olunan əlamətin indiki zamanla əlaqədar olduğu üçün indiki zaman partisipi də (Partizip Presens) adlandırılır. Partisip 2 forması isə keçmiş zaman partisipi (Perfekt Partisip) kimi qeyd olunmuşdur. Bu baxımdan alman dilində onlar partisip I və partisip 2 adlandırılaraq müvafiq olaraq indiki və keçmiş zamanda baş vermiş hərəkəti ifadə edir. Feili sifət konstruksiyalarında feili sifət və cümlədə xəbərlə ifadə olunan vəziyyət və hərəkətlər arasındakı zaman münasibətləri göstərilir. Məs.:

das schreiende Kind ‘qışqıran uşaq’

das verkaufte Buch ‘satılmış kitab’

der gelesene Roman ‘oxunulmuş roman’

die ankommende Delegation ‘gələn nümayəndə’

der geschriebene Brief ‘yazılmış məktub’

Bu nümunələrdə *schreiende, verkaufte, gelesene, ankommende* və *geschriebene* partisipləri əşyanın hərəkətlə ifadə olunan əlamətlərini bildirir. Attributiv kimi işlənən bu partisiplər feilə xas xüsusiyyətləri də itirməyib, çünki onlar feil kimi hərəkətin hansı zamanda baş verdiyini bildirir. *Schreiende, ankommende* partisipləri hərəkətin prezensdə (indiki zamanda), *geschriebene, verkaufte, gelesene* partisipləri isə hərəkətin keçmiş zamanda yerinə yetirildiyini əks etdirir.

Alman dilində partisip 1 nəzəri cəhətdən demək olar ki, hər bir feildən yaranır. Modal feillər bu cəhətdən müstəsnalıq təşkil edir. U.Engelin fikrincə, *bekommen, wiederfahren* feillərinin partisip I forması işlək deyil. (*bekommend, wiederfahrend nicht üblich*) [8, 430]

Partisip 1 –in əmələ gəlməsinə dair dilçilikdə iki fikir mövcuddur. Birinci halda qeyd olunur ki, partisip 1 forması feilin indiki zamandakı kökünə - (*end*) suffiksini artırmaqla yaranır. Məs.:

sing + end, frag + end, ruder + nd

İkinci halın tərəfdarları isə hesab edirlər ki, partisip 1 forması feilin məsdər formasına – *d* artırmaqla yaranır.

Məs.:

kommen + d, studieren + d, spielen + d

Nümunələrdən məlum olur ki, əlavə olunan şəkilçilər formal cəhətdən fərqli olsalar da, yazılışı və səslənməsi eynidir.

Partisip 1 forması feilə məxsus təsəvvürlənən sistemində çıxış etmir və morfoloji funksiyası yoxdur. Bu forma dildə bir çox funksiyaların daşıyıcısı ola bilər:

1. Attributiv funksiya (*der steigende Ton, ein bellender Hund, ein schlafender Mann*)

2. Adverbial funksiya (*Sie gingen schweigend hin und her.*)

3. Predikativ funksiya (*Ich sah ihn auf dem Sofa sitzend.*)

Predikativ funksiyada partisip I forması əsasən, sifət kimi işləndiyi halda özünü göstərir. Məs.:

Der Roman ist spannend.

Partisip I formasının temporal mənası birmənalı şəkildə şərh olunmur. U.Engel yazır ki, partisip 1 zamana görə neytraldır və o, digər tərəfdən başqa bir hadisə ilə eyni zamanda baş verdiyinə işarə edir [8, 431]. Burada başqa bir zamanın da mümkün olmasına işarə edilir. Məs.:

Die gestern noch blühenden Blumen sind heute verdorrt.

Partisip 1 forması daha çox aktiv xüsusiyyətinə görə səciyyələnin. Aktiv vəziyyətə transformasiya olunduqda bu forması sintaktik konstruksiya, yəni budaq cümlə şəklində ifadə olunur. Məs.:

der bellende Hund – der Hund, der bellt.

Alman dilində feil partisip 1 formasında müəyyən bir hərəkəti əks etdirir, lakin özlüyündə indiki zaman

mənasını bildirmir, o, yalnız cümlədəki hərəkətlə eyni vaxtda baş verdiyini göstərir. Məs.:

Der arbeitende Mann raucht/rauchte/hat geraucht/ wird rauchen/.

Verilmiş cümlədə hərəkət *rauchen* feili ilə ifadə olunmuşdur. Həmin feilin hansı zamanda işlənməsi partisip I formasında işlənən *arbeitende* feilinin zamanını müəyyənləşdirir.

Mənanın imkan verdiyi hallarda sifət simasında işlənən partisip 1 və 2 formaları dərəcələnilir. Məs.:

die schreiendsten Farben ‘diqqəti ən çox cəlb edən rənglər’

Alman dilində attributiv kimi işlənən partisiplər isimləşə bilirlər. Məs.:

Schwimmenden, Ankommenden, Laufenden ‘üzənlər, gələnlər, qaçanlar’

Feilin partisip II forması (perfekt forması) *ge* – prefiksi (ayrılmayan ön şəkilçili feillər istisna olmaqla), zəif feillərdə - (*e*)*t*, qüvvətli feillərdə isə - *ensonluğu* ilə əmələ gəlir. Qüvvətli feillərdə əksər hallarda kök saitinin dəyişməsi baş verir. Məs.:

1. *Die Eingangshalle des FourSeasons ist mit frischen Blumen und sehr breit lächelnden Empfangsdamen geschmückt.* [17, 128]

2. *Hier werden Neuigkeiten, Treffpunkte und Informationen ausgetauscht.* [17, 51]

3. *Menschen wurden an die Wand gestellt und erschossen.* [17, 81]

4. *Er legte den geschriebenen Brief in die Mappe.*

Verilmiş bu nümunələrdə müxtəlif morfoloji quruluşa malik feillərin partisip II formaları işlənmişdir: *geschmückt, ausgetauscht, gestellt, erschossen, geschrieben*. Birinci hecası vurğulu olan bütün sadə feillər partisip II – ni *ge* – prefiksi ilə düzəldir.

Təyinedici sözü əsas sözdən ayrılan mürəkkəb sözlərin partisip II forması düzəldilərkən *ge* – prefiksi təyinedici sözlə əsas söz arasına əlavə olunur. Məs.:

radfahren – radgefahren, spazierengehen – spazierengegangen

- *ierensuffiksli feillər partisip II formasını ge – prefiksiz əmələ gətirir.* Məs.:

studieren – studiert, interessieren – interessiert, korrigieren – korrigiert

Vurğunun yeri dəyişə bilən feillərdə (*wiedeholen, übersetzen*) *ge* – prefiksinin əlavə olunması da fərqli olur.

Məs.:

wiederholen – wiedergeholt, wiederholen – wiederholt və s.

Alman dilində elə partisipial formalar da var ki, onlar feillərdən deyil, isimlərdən düzəlir və onlar zəif feillər kimi – *t* suffiksini qəbul edirlər. Məs.:

Art – so geartet, Nachbar – benachbart, Laune – gut/schlecht gelaunt və s.

Feilin partisip II forması aktiv mənə bildirir. Məs.:

Die angekommenen Gäste – die Gäste, die angekommen sind.

Feilin partisip II forması xüsusi hallarda attributiv kimi işlənir. Bu o vaxt mümkündür ki, feilin əlaqədə olduğu təsirlik halda işlənən tamamlıq aktiv formada göstərilir. Məs.:

den Brief schreiben – der geschriebene Brief, den Roman lesen – der gelesene Roman, die Musik hören – die gehörte Musik

Mənaca hərəkətin sona çatdığını və yaxud tamamlanan vəziyyəti bildirən, həm də perfektiv hərəkət növünə məxsus təsirsiz feillərin partisip II forması attributiv funksiyada işlənir. Məs.:

ein eingetroffener Brief

Davamlılıq bildirən daha çox neytral hərəkət növünə aid olan təsirsiz feillərin (*wachen, schlafen, danken, laufen, schwimmen* və s.) partisip II forması attributiv funksiyada işlənir. Məs.:

Das geschlafene Kind – forması dildə işlək deyil.

Partisip II sifət kimi zərflik funksiyasında işlənir. Məs.:

Er sprach gewählt. ‘O, nömrəni yığıb danışdı.’

Alman dilində partisip II forması məlum növdə mürəkkəb zaman formalarının (Futurum I istisna olmaqla) və məchul növün əmələ gəlməsində iştirak edir. Məs.:

Er hat/hatte den Roman gelesen. Er wird den Roman gelesen haben. Der Roman wurde gelesen werden. Der Roman ist gelesen worden.

Partisip II forması xəbərin hissəsi kimi də çıxış edir. Məs.:

Er kommt gelaufen.

Dil materiallarının təhlilindən məlum olur ki, feilin partisip II forması cümlədə qeyd olunanlardan başqa digər funksiyalarda da işləyə bilər.

Azərbaycan dilində də təyin funksiyasında işlənən bu vahidlər morfoloji xüsusiyyətlərinə görə feili sifətdir.

Təhlilə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, istər alman, istərsə də Azərbaycan dilində müxtəlif dövrlərdə feili sifətlərin müxtəlif formalarında adlandırılmasına baxmayaraq, o, müasir dilçilikdə feil bölməsində öyrənilir və feilin təsriflənməyən forması kimi qəbul edilir. Bu vəziyyətdə feillər müxtəlif şəkilçilər qəbul edərək sifətə məxsus yeni keyfiyyətlər qəbul etsə də, feillik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır.

Ədəbiyyat

1. Əliyev V. Azərbaycan dilində feili sifət. APƏ. Bakı: 1989.
2. Kazımov Q.YU. Müasir Azərbaycan dili. Elm və təhsil. Bakı: Nurlan, 2010.
3. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2003.
4. Арсеньева М.Г., Нарциссмант Е.В. Deutsche Grammatik. СПб., М: 2012.

5. Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Современный немецкий язык. М.: Лит. на иностранных языках, 1957.
6. Admoni W.G. Der deutsche Sprachbau. М.: Просвещение, 1986.
7. Eisenberg P. Grundriss der deutschen Grammatik. Stuttgart, Weimar: Verlag J.B. Metzler, 1999.
8. Engel U. Deutsche Grammatik. 3. korrigierte Auflage. Heidelberg: Gross, 1996.
9. Helbig G., Buscha J. Deutsche Grammatik. Berlin: Langenscheidt, 2001.
10. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. VEB. Leipzig: 2003.
11. Schendels E. Deutsche Grammatik. Morphologie, Syntax, Text. М.: Vissajaskola, 1979.
12. Schmidt W. Grundfragen der deutschen Grammatik. Eine Einführung in die funktionale Sprachlehre. Berlin: VolkundWissensvolkseigenerVerlag, 1973.
13. Sommerfeld K.E. Zur Wortklassifikation der deutschen Untersuchungen, zur Wortartzugehörigkeit partizipialer Bildungen. In Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung. Bd.41, H2, S.221-229
14. Zifonun G., Hoffmann, L., Strecker, B. & Ballweg, J. Grammatik der deutschen Sprache (Bd. 2, 3) Berlin/New York: de Gruyter. 1997.
15. Elxan Elatlı "Günlük həyat izləri" Roman. Bakı: Elgən, 2013.
16. Varis. Sonuncu ölənlər ümidləridir. Roman. Bakı: Nurlan, 2008.
17. Olga Grjasnova „Gott ist nicht schüchtern“ Roman. Berlin: Aufbau Verlag GmbH & Co. KS., 2017.

Açar sözlər: *feili sifət, nominal sözlər, sintaktik xüsusiyyətlər, semantik xüsusiyyətlər*

Keywords: *participle, nominal words, syntactic features, semantic features*

Ключевые слова: *причастие, номинальные слова, синтаксические особенности, семантические особенности*

Проблема причастия в лексических системах немецкого и азербайджанского языков.

Резюме

Причастия (причастия), принадлежащие к непрямым формам глагола, являются морфологически и синтаксически смешанными формами.

Согласно методам создания, структуре и использованию причастия (причастия) стоят между прилагательным и глаголом. Они относятся к номинальной форме глагола, так как их отношение к роду, времени и форме идентично с отношением инфинитива к ним. В обоих языках причастия (причастия) отражают категорию времени, принадлежащую глаголу как части речи. Из проводимых исследований выясняется, что причастие это атрибутивная - адъективная форма глагола и выражает признак предмета по действию. Глаголы, принимая суффиксы причастия, оставляя свойства глагола, приближаются к прилагательным и обладают его признаками. Но, в общем они бывают вербального характера.

В последних исследовательских работах эта группа слов, используемая в языке, рассматривается в теме глагола.

Participle problem in lexical systems of German and Azerbaijani languages.

Summary

Including the non-finite forms of the verb participles are mixed form both morphological and syntactic point of view. According to its formation, structure and its usage participle stands between verb and adjective. They refer the nominative form of the verb, because participle's attitude to the gender, tense and form is the same with infinitive. In both languages participle expresses tense category possessing to the verb. According to the research participle is the attributive – adjective form of the verb and expresses the feature of the substance relating to the action. Accepting the participle suffixes, verbs keep verbal feature, as well as they close to the adjective and expresses its feature. Generally participle expresses verbal features. In the recent research such kind of word groups are looked through within the topic "verb".

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

О СТРУКТУРНЫХ ТИПАХ СЛОЖНОГО СИНТАКСИЧЕСКОГО ЦЕЛОГО (на материале русского языка)

Вопрос о типологии ССЦ относится к числу менее изученных в лингвистике текста. Существует разные подходы к выделению структурных типов ССЦ, разные принципы их классификации, а вместе с тем и различные классификации [6; 7].

При выборе классифицирующего признака необходимо учитывать лингвистические единицы, обязательность признака и достаточную степень его обобщенности.

Одним из существенных признаков ССЦ является семантический: относительная смысловая завершенность, цельность, монотемность. Этот признак обязателен, так как смысловая цельность оказывается все-таки определяющим критерием в установлении границ ССЦ в тексте. Но данный признак для типологии ССЦ не может быть классифицирующим.

Другой характеризующий ССЦ признак – наличие в его компонентах средств межфразовой связи [5; 8]. Эти средства, как правило, комбинируются в пределах одного ССЦ. Употребление их в разных функциональных стилях речи регламентируется особенностями данного стиля.

Какие же признаки ССЦ следует считать обязательными и обладающими достаточной степенью обобщенности?

Известно, что ССЦ состоит из зачина и комментирующей части, которые находятся в смысловой и грамматической зависимости друг от друга. Рассмотрим примеры:

«Прошло четыре года. В городе у Старцева была уже большая практика. Каждое утро он спешно принимал больных у себя в Дялиже, потом уезжал к городским больным, уезжал уже не на паре, а на тройке с бубенчиками, и возвращался домой поздно ночью. Он пополнил, раздобыл, так как страдал одышкой» (А. Чехов. Ионыч).

Это ССЦ состоит из зачина – «Прошло четыре года» – и трех синсемантических предложений, в каждом из которых есть сигналы синсемантии. Каждый последующий компонент развивает «микротему» предыдущего, образуя таким образом ряд предложений, находящихся в последовательной зависимости друг от друга.

«Вся страна перестраивалась на военный лад.

Надо было провести грандиозную работу по эвакуации промышленности из западных областей в глубь страны.

Надо было увеличить производство военной техники, построить новые оборонные предприятия и новые железные дороги.

Надо было сформировать новые резервные соединения Красной Армии (А. Чаковский. Блокада).

В этом ССЦ компоненты оформлены как автосемантические предложения. Здесь нет формальных средств связи между ними. Всех их организует в единое целое общая тема, указанная в зачине.

Таким образом, на первой ступени деления всех ССЦ на структурные типы приемлемым оказывается принцип автосемантии и синсемантии предложения [5], так как признак автосемантической или синсемантической является обязательным для предложения как компонента ССЦ и в достаточной степени обобщенным. На основе принципа автосемантии и синсемантии предложения все многообразие ССЦ сводится к двум структурным типам: I тип – синсемантическое ССЦ, II тип – автосемантическое ССЦ.

Синсемантическими называются такие ССЦ, в которых все компоненты, кроме зачина, составляют синсемантические предложения. Автосемантическим называется такое ССЦ, в котором все компоненты – автосемантические предложения.

Синсемантические ССЦ составляют подавляющее большинство единиц любого текста, относящегося к одному из трех функциональных типов речи: повествовательному, описательному или типу рассуждения.

Дальнейшее членение синсемантических ССЦ проводится по совокупности признаков: 1) по структурообразующей роли зачина и 2) по способу объединения компонентов между собой и по отношению их к зачину. В одних случаях главным оказывается первый признак, в других – второй, в третьих – наблюдается их единство. Среди синсемантических ССЦ выделяются подтипы, которые называются стандартизованными и нестандарттизованными.

Стандартизованные подтипы ССЦ. Стандартизованными подтипами синсемантических ССЦ называются такие типизированные построения групп предложений, которые характеризуются признаками регулярности и моделируемости.

I подтип представляет собой синсемантическое ССЦ, состоящее из зачина и ряда синсемантических предложений, последовательно связанных друг с другом цепной связью. Отличительной особенностью данной разновидности ССЦ является линейное непрерывное разворачивание речевой цепи слева направо. Этот подтип ССЦ соответствует «простой линейной тематической последовательности» (Ф. Данеш). Например: «Самолет резко шел на снижение, но за окном все еще не было видно ничего, кроме белесого тумана.

³⁰ докторант Бакинского славянского университета

Потом туман стал реже и как бы тоньше, – казалось, самолет с усилием прорывает его. *И вот наконец* Кузнецов увидел знакомое поле центрального аэродрома. *Навстречу* бежали аэродромные постройки, взлетел и тотчас же исчез в облаках какой-то самолет. *Потом адмирал* увидел вдали, на взлетной полосе, бойца с красным и белым флажками в раскинутых руках и в эту же минуту ощутил резкий толчок, потом другой. *Теперь самолет* плавно. Чуть вздрагивая, катился по бетону, вырulingая к аэровокзалу, и Кузнецов услышал голос своего адъютанта: – Прибыли, товарищ нарком!» (А. Чаковский. Блокада, б).

II подтип составляют такие стандартизованные синсемантические ССЦ, в которых два или три компонента комментирующей части непосредственно относятся к зачину. В нем имеются слова или словосочетания, выполняющие функцию контактных слов. Синсемантические предложения между собой обычно находятся в параллельной связи и построены по принципу структурного параллелизма. Например:

Над большой поляной возвышались *две березы*. *Одна* – коряво могучая, заполнившая листвою и ветвями все небо над головами охотников. *Вторая* – в стороны, под берегом, по пояс в высоких кустах (В. Тендряков. Суд, 433).

III подтип синсемантических ССЦ составляют такие единства, в которых зачин объединяет все компоненты единым подлежащим. Подлежащее в синсемантических предложениях отсутствует, и неполнота грамматической структуры этих компонентов сигнализирует об их синсемантии.

Я возвращался вокруг продольной оси, в вертикальной плоскости, просто провисал в центре кабины. После каждого упражнения фиксировал себя в определенном положении и записывал обо всем в бортовом журнале. Поддерживал двустороннюю радиосвязь, производил кино съемку и вел наблюдения.

Потом также неторопливо возвращался в кресло (А. Николаев. Космос – дорога без конца, 24).

Такие сложные единства отметил и Г. Я. Солганик, назвав их прозаическими строфами с синтаксически организующим зачином [7, с. 28]. И. Я. Чернухина именует их «парагенетическими предложениями» [10, с. 96], то есть «способными употребляться лишь в соседстве с другими предложениями». Подобные синтаксические структуры анализирует Ю. В. Ванников, определяя их высказываниями, состоящими из базовой фразы и парцелированных фраз с однородными сказуемыми [2, с. 144]. Думается, что исследователь очень широко понимает явление речи – парцелляцию. Мы считаем, что данная структура ориентирована на текст, то есть она состоит из отдельно оформленных предложений с неполнотой грамматического состава. Это разновидность синсемантических ССЦ стандартизованного типа.

IV подтип синсемантических ССЦ составляют единства вопросно-ответной структуры. 1. ССЦ начинается вопросительным предложением со значением прямого вопроса. Последующие синсемантические предложения составляют ответ на него. В этом случае особенно важна структурообразующая роль зачина. Например: *О чем они думали, первые из первых?* ... Они думали о куске хлеба, о семье, оставшейся без «старшего». И все-таки без мечты о лучшем, веры в будущее, пусть и не обозначенных каким-либо мудреным словом, жить и переносить бесконечные тяготы было нельзя (С. Антонов. Огонек вдалеке, 17).

Нестандартизованные подтипы синсемантических ССЦ. I подтип – синсемантические ССЦ, включающие в свой состав парцелированные структуры.

Под парцелляцией понимается «такой прием экспрессивного синтаксиса письменного литературного языка, существо которого состоит в расчленении синтаксически связанного текста на интонационно обособленные отрезки, отделяемые знаком точки» [1, с. 114]. Сложность явления парцелляции заключается в противоречивом его характере. С одной стороны, парцелляты, выделенные точкой, наделяются функционально-коммуникативной самостоятельностью, с другой – это части, синтаксически зависимые от основной, или базовой, структуры. Для обозначения единицы, в пределах которой осуществляется парцелляция, некоторые исследователи используют термин «высказывание». Однако данный термин неоднозначен. Так, Н. И. Формановская, анализируя некоторые разновидности парцелированных конструкций, пишет: «Парцелированное предложение – это представленная в двух высказываниях, в двух отрезках текста от точки до точки одна структурная единица» [9, с. 169]. Следовательно, название единым термином базовой структуры и парцеллята остается проблематичным.

Парцелированные структуры рассматриваются, как правило, вне связи с окружающим контекстом. Между тем, ломая границы предложения, они возникают как части текста, естественно включаясь микроили макросообщение. Поэтому, на наш взгляд, вполне приемлемо признание ССЦ с парцелированными конструкциями. В связи с этим возникает проблема статуса парцеллята. Н. Д. Зарубина, например, не оставляет за парцелированными частями права называться компонентами сверхфразового единства, так как в них не проявляются значения категории последовательности [3]. Мы считаем, что понятие компонент ССЦ имеет более широкое содержание. Под компонентом ССЦ следует понимать не только синтаксически и семантически организованное предложение, но и такие отрезки речи от точки до точки, которые, не обладая синтаксической завершенностью, имеют некоторые текстовые характеристики.

Известно, что парцелляция при особой актуализации части высказывания, при наличии слабых или факультативных синтаксических связей. Парцелляты обладают разной степенью независимости, обособленности, самостоятельности. Парцеллятами могут быть отрезки речевой цепи, равные главным, а чаще второстепенным членам предложения, придаточным предложениям или таким построениям, которые созданы по формуле сложноподчиненного предложения с одним придаточным. Рассмотрим примеры.

Чтобы понять, как играет Инна Чурикова, нужно прежде всего понять, что она играет. Это что – ее мироощущение. *Ее душевный склад. Ее талант – любить. Ее поиски, всегда напряженно мучительные, своей роли, своего слова, своего предназначения в искусстве* (А. Гербер. Женщины Инны Чуриковой).

Здесь парцелляты составляют ряд однородных сказуемых. Последнее осложнено однородными дополнениями и обособленным определением. Такая протяженность парцеллята делает ряд их замкнутым, закрытым.

Все происходящее в новом спектакле Малого театра «Берег» – узнаваемо, жизненно, глубоко. Спектакль служит нынешнему дню. А о прошлом помнить надо. *Всегда. Всюду. Чтобы в дне будущем светило солнце, было ясное небо.* Во имя этого и прожил свою жизнь честный человек Никитин (г. «Известия»).

В этом ССЦ при базовой структуре три парцеллированные части: обстоятельство времени, обстоятельство места и придаточное цели.

Компоненты-парцелляты аналогичны синсемантическим предложениям с контактными лексическим повтором, который в данном случае выполняет несколько функций: 1) синтаксическую: соединяет один компонент с другим, 2) коммуникативную: усиливает смысловую самостоятельность выделенной части, 3) стилистическую: создает определенную тональность всего ССЦ. Значит, парцеллят приобретает свойства компонентов текста: синсеманτικότητα, одно из значений текстовой категории связности (выделение элемента смыслового повторения, значение тождества и т. д.).

Сравним еще: За окном в потоках дождя лежал Владивосток. Низко-низко нависали над всем грифельные, слившиеся в плотную пелену тучи. *Такие низкие*, что сопки до половины были упрятаны в них, и казалось что город тоже потеет под серым одеялом (В. Короткевич. Чозения).

Условия для парцелляции в таких случаях подготовлены самой структурой предложений, а членение единого целого на части – индивидуально-авторское и, безусловно, связано с различными стилистическими задачами: имитацией говорения, воспроизведением речи персонажа, отражением несобственно-прямой речи, созданием экспрессии, намеренной актуализацией текста и т. д. В зависимости от этого количество парцеллятов может быть разным, их тип и способ связи с базовой структурой тоже неодинаковы. Тем не менее эта структура включается в текст, контактирует с предшествующими компонентами по законам связи компонентов в тексте.

Таким образом, ССЦ с парцеллятами представляет нестандартизированный подтип синсемантического ССЦ. Нестандартизованность его проявляется в разнородности состава компонентов в нарушении линейности построения текста, в прерывистости структуры ССЦ.

II подтип – синсемантические ССЦ с именительным темой. Именительный темы, как известно, по своей форме обнаруживает сходство с номинативным предложением, но не является им. Например:

Стройка века! Она объединила сотни коллективов и предприятий, отстоящих друг от друга на тысячи километров, в патриотическом порыве выполнить заказ для магистрали лучше, быстрее, экономнее (г. «Комс. правда»).

Конструкции с именительным темой обычно относят к разновидностям сегментированных конструкций: «Сегментация – это расчленение высказывания на две отчетливо противопоставленные друг другу и взаимосвязанные части, между которыми устанавливаются отношения темы и повода... с обязательным выделением части, обозначающей тему, в синтаксически независимую позицию» [4, с. 76].

Распространенным является мнение, что именительный темы – это не предложение. Это специально выделенная часть высказывания, с которой начинается конструкция. Именительный темы служит для подчеркивания, выделения наиболее важной части высказывания, для подготовки читателя или слушателя к восприятию основного сообщения. Это функция экспрессивная. Помимо данной функции, конструкции с именительным темой часто имеют яркую эмоционально стилистическую окраску торжественности, возвышенности. Например: «*Счастливая, счастливая, невозвратимая пора детства!* Как не любить, не лелеять воспоминаний о ней? Воспоминания эти освежают, возвышают мою душу и служат для меня источником лучших наслаждений» (Л. Толстой. Детство, 46).

Сама по себе данная конструкция входит в определенную текстовую организацию. Поэтому представляется возможным рассматривать ее как компонент ССЦ. Такое ССЦ нестандартизированного типа характеризуется своими особенностями. Рассмотрим пример.

Читальный зал... Попасть сюда могут те, кто способен обосновать и защитить идею своих поисков. Всех, кто ищет в фондах Архива определенные факты о войне, о тех или иных боевых операциях, о судьбе одного из миллионов ее солдат, называют здесь «исследователи» – будь то ученый, рабочий, педагог, студент (г. «Комс. правда»).

Данное ССЦ типа рассуждения, тема которого названа в первом компоненте – именительном темой. Компоненты комментирующей части обнаруживают тесную связь как между собой, так и с именительным темой.

Во всех рассмотренных нами примерах именительный темы выступает зачином, несущим определенную пресуппозицию, без которой невозможно понимание основной информации, заключенной в комментирующей части ССЦ. Этот подтип синсемантического ССЦ характеризуется избирательностью в своем употреблении, нерегулярностью образования и относится к типу актуализирующей прозы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Астипов Г. М., Андрианова Е. К. Парцелляция как явление экспрессивного синтаксиса // Известие Воронежского гос. пед. ин-та. Т. 170. 1976, с. 112-119.
2. Ванников Ю. В. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи. М.: Русский язык, 1979.
3. Зарубина Н. Д. Текст: Лингвистический и методический аспекты. М. Русский язык, 1981.
4. Инфантова Г. Г. Современные тенденции реализации текстовых категорий цельности, связности и расчлененности // Филологические науки. 2008, № 6, с. 74-78.
5. Лосева Л. М. Как строится текст. М.: Просвещение. 1980.
6. Мальцева Н. В. Текст и сложное синтаксическое целое: системно функциональный анализ. Ростов-на-Дону: АПСН, 2003.
7. Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). М.: Высшая школа, 1973.
8. Сыров И. А. Способы реализации категории связности в художественном тексте. М.: МПГУ, 2005.
9. Формановская Н. И. Стилистика сложного предложения. М.: Русский язык, 1978.
10. Чернухина И. Я. Очерк стилистики художественного прозаического текста (факторы текстообразования). Воронеж: ВГУ, 1977.

Açar sözlər: *mürəkkəb sintaktik bütöv, cümlənin avtosemantikliyi, cümlənin sinsemantikliyi, əlaqə vasitələri, zəncirvari əlaqə, paralel əlaqə, parsellərə bölmə.*

Ключевые слова: *сложное синтаксическое целое, автосемантичность предложения, синсемантичность предложения, средства связи, цепная связь, параллельная связь, парцелляция.*

Key word: *complex syntactic whole, autosemanticism of the sentence, synsemantism of the sentence, means of communication, chain connection, parallel connection, parcellation.*

Mürəkkəb sintaktik bütövün struktur tipləri haqqında (rus dili materialı əsasında)

XÜLASƏ

Məqalədə rus dilində mürəkkəb sintaktik bütövün struktur tipləri nəzərdən keçirilir. Mürəkkəb sintaktik bütövün struktur tipləri onun tərkibində cümlələrin avtosemantikliyi və sinsemantikliyi əsasında müəyyən edilir. Mürəkkəb sintaktik bütövlər iki struktur tipə – avtosemantik mürəkkəb sintaktik bütövlərə və sinsemantik mürəkkəb sintaktik bütövlərə bölünür. Sinsemantik mürəkkəb sintaktik bütövlər çoxluq təşkil edir. Sinsemantik mürəkkəb sintaktik bütövlər standartlaşdırılmış və qeyri-standardlaşdırılmış növlərə bölünür. Bu növlərə aid mürəkkəb sintaktik bütövlərin kompozisiya məna quruluşu tədqiq edilir. Mürəkkəb sintaktik bütövün tərkibində sinsemantik cümlələr zəncirvari əlaqə və ya paralel əlaqə əsasında bir-birinə bağlanır. Mürəkkəb sintaktik bütövə parselyat və adlıq cümlələrin işlənməsi mətnin yaranmasında vacib rol oynayır.

About structural types of complex syntactic whole (on the material of the Russian language)

Summary

The article discusses the structural types of complex syntactic whole in the Russian language. The structural types of a complex syntactic whole are determined on the basis of the autosemanticism and synsemanticism of the sentences in its composition. Complex syntactic wholes are divided into two structural types – autosemantic complex syntactic wholes and synsemantic complex syntactic wholes. Synsemantic complex syntactic wholes make up the majority. Synsemantic complex syntactic wholes are divided into standardized and non-standardized species. The compositional-semantic structure of complex syntactic wholes belonging to these species is investigated. Synsemantic sentences in a complex syntactic whole are connected by a chain or parallel connection. The use of parcellation and nominal sentences in a complex syntactic whole plays an important role in the creation of text.

Rəyçi:

*Sevinc Hidayət qızı Quliyeva,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

DANIŞIQ AKTI NƏZƏRİYYƏSİNƏ C. R. SYÖRL YANAŞMASI

Danışiq Aktı Nəzəriyyəsi (Speech Act Theory) Dil fəlsəfəsi daxilində təşəkkül tapmışdır və onun məqsədi bizim dildən necə istifadə etməyimizin üsullarını izah etmək olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə Danışiq Aktı Nəzəriyyəsi inkişaf etməyə başlamışdır və son zamanlar ondan hesablama modellərində istifadə edilir.

Danışiq aktı danışiq fəaliyyəti vahididir. Danışiq aktı – məqsədyönlü danışiq fəaliyyətidir ki, o, da cəmiyyətdə qəbul edilmiş danışiq davranışı prinsip və qaydalarına müvafiq olaraq baş verir. Danışiq aktı hər zaman danışanın şəxsi ilə nisbətdə götürülür. Danışiq aktında danışan adresant və adresat iştirak edir. Danışiq aktının iştirakçıları ümumi nitq vərdişlərinə, biliklərinə və dünya haqda təsəvvürlərə malik olur. Danışiq aktı zamanı mətn yaranır. Mətn dedikdə yalnız yazılı mətn deyil, həm də, istənilən “nitq əsərləri” başa düşülür. Belə ki, iştirakçılar zaman və məkana görə bir-birindən uzaq məsafədə də ola bilər [1, 412-413].

Qeyd edildiyi kimi, danışiq aktı nəzəriyyəsinin əsasları ingilis filosofu C.Ostin tərəfindən əsas işi olan “How to do things with words” (1962) əsərində qoyulmuşdur.

Danışiq aktının quruluşu haqda söhbət açan digər müəllif C.R.Syörlür. İndi isə C.R.Syörlün Danışiq aktı nəzəriyyəsi barədə danışaq. O, əsasən danışiq aktı nəzəriyyəsinin indiki bizə məlum olan formada inkişaf etdirilməsinə cavabdeh idi.C.R.Syörl illokutiv aktın təsviri məsələsinə ciddi yanaşmışdır. Bu məsələ Holdkroftun əsərlərində də müzakirə olunmuşdur.

C.R.Syörlün nəzəriyyəsinin verdiyi digər anlayış isə uyğunluq istiqamətidir. C.R.Syörl bu fikiri dəstəkləyir ki, dildə yalnız və yalnız 4 uyğunluq istiqaməti var. Onlar aşağıdakılardır:

1. Sözbəsöz. Burada sözlər ətraf aləmdə məsələlərin mövcud olan vəziyyətinə müstəqil şəkildə uyğun gəlir.

2. Sözbəsöz. Burada ətraf aləm illokutivliyin propozisiya məzmununa uyğun olmaq üçün uyğunlaşdırılıb. Misal üçün, idarəedici danışiq aktı - ardıcılıq göstərmək olar.

3. Uyğunluğun ikili istiqaməti o zaman yaranır ki, ətraf aləm sözlərin propozisiya məzmununa uyğun olmaq üçün dəyişdirilir. Məs: *Je nomme ce navire SS La Titanic – Mən bu gəminiTitanikadlandırırım.*

4. Uyğunluğun sıfır istiqaməti. Burada söz ilə ətraf aləm arasında uyğunluqda uğur qazanmaq barədə söz ola bilməz.

C.R.Syörlə görə ekspressiv aktlar sıfır uyğunluq istiqamətinə aid misallardan ibarət olur. Əgər belə bir nəzəri qəbul etsək ki, dil ətraf aləm ilə ifadə edilən sözlər arasında xalis olaraq yalnız iki ölçülü müstəvidə yerləşsə, bu halda C.R.Syörlün fikrincə, başqa mümkünlük yoxdur, halbuki bu, nitq vahidləri arasında referensial əlaqələrin mümkünlüyünü inkar edir. O, illokutiv aktların müxtəlif tipləri arasında fərqləri təsvir etməyə çalışmışdır. O, 12 mühlüm fərqi aşkara çıxartmağa müvəffəq olmuşdur:

1. Akt tipi məsələsində fərqlər. İllokutiv məsələsi C.R.Syörl nəzəriyyəsinin əsas komponentidir. İllokutiv məsələsi xüsusi bir tip aktın məqsədini bildirir. Məsələn, təsdiq/assertive aktın məqsədi insanlara nəyin necə olduğunu deməkdir. C.R.Syörl hesab edir ki, illokutiv məsələsi illokutiv gücün bir komponentidir.

2. Sözlərlə ətraf aləm aləm arasında uyğunluğun istiqaməti. Uyğunluq istiqaməti bölündükdə, o, C.R.Syörlün nəzəriyyəsinə mərkəzi mövqe tutur, bölünmə olduqda isə bütün taksonomiya dağılır. Yuxarıda 4 mümkünlük göstərilmişdir, lakin bütün uyğunluq istiqaməti anlayışı dilə - sözlərlə ətraf aləm aləm arasında bir əlaqə kimi – iki ölçülü baxışa olan əvvəlki ehtimallar üzərinə düşür. Əgər nitq vahidləri – lokusiyalar dünyanı əlaqələndirməkdən savayı digər məqsədə xidmət edərsə, bu halda bütöv bir uyğunluq istiqaməti ideyası dağılır

3. İfadə edilmiş psixoloji vəziyyətdə fərqlər. İllokutiv akt inancları, niyyətləri və hətta arzu və istəyi ifadə edə bilər. Bu C.R.Syörl nəzəriyyəsinin maraqlı, lakin kiçik bir hissəsidir. Əgər biz güman etsək ki, illokutiv aktlarla əlaqədar olan kiçik miqdarda mümkün psixoloji vəziyyətlər var, bu halda gərək elə bu psixoloji vəziyyətlərin vasitəsilə aktları təqdim etmək mümkün olsun.

4. İllokutiv məsələsinin təqdim eildiyi gücdə fərqliliklər. Aydındır ki, təkid etmək təklif etməkdən güclü bir məsələdir. Buna görə də, illokutiv məsələyə güc dərəcəsi tətbiq edə bilərik. Məlum olur ki, əgər biz nəyisə kateqoriyalaşdırsaq, bütün təsdiq aktları bir yerdə desək, onlardan bəziləri – tərəddüdü təklifdən güclü təsdiqə qədər, digərlərinə nisbətdə güclü olacaq, bu intuitive olacaqdır. Lakin illokutiv məsələdə gücün dərəcəsilə əlaqədar olan bir məsələ odur ki, bu deyilən dərəcə bizə imkan verirmi ki, fərdi tip assertivləri biz linear ölçüyə qoyaq, və yaxud da eyni illokutiv aktla təchiz edən sözləmlərin müxtəlif tipləri illokutiv məsələsinin müxtəlif növ güc dərəcəsinə malikdir. C.R.Syörl bu fərqi məhəl qoymur, lakin danışiq aktını dəqiq təsvir etmək istəyənlər üçün bu məsələ çox vacibdir. Burada daha bir məsələ qalxır ki, nəzakət məsələləri də danışiq aktı nəzəriyyəsinə daxil edilməlidir ya yox.

5. Danışanın və dinləyicinin status və ya mövqeyində fərqliliklər. C.R.Syörl bu fərqlilikləri müəyyənləşdirərkən, onlardan az istifadə edir. Açıq-aydın görünür ki, danışanın nisbi statusu söhbətdə istifadə edilən sözlərin tipinə təsir edir, lakin C.R.Syörl nəzəriyyəsi bu haqda heç nə demir. İllokutiv məsələdəki gücə təsirin olması məlum olur. Məsələn, daha yüksək statusa malik insan özündən statusca aşağı olan şəxsə təklif edə bilər və bu da nəticədə direktiv ola bilər. Danışanın və dinləyicinin nisbi status məsələsi M.Berry tərəfindən 1982-ci ildə müəyyənləşdirilmişdir.

³¹ ADU

6. Söyləm danışan və dinləyicinin maraqları ilə əlaqəli olması vasitələrində fərqlər. Bununla C.R.Syörl lovgalıq və şikayət kimi sözlər arasında fərqlərə istinad edir. Lovgılanmaq ki, P elan edir P-ni lovgalıq ifadə edərkən ki, P barəsində söhbət gedən haldır, digər tərəfdən şikayət etmək ki, P elan edir ki, P barəsində söhbət gedən hala təəssüf bildirir. Təbii ki, tam qeyri-mümkündür ki, 2 fərd bir-birinə zidd getsin, biri fəxr etsin, o biri isə şikayətlənsin. Məs:

Sikayətlənmə/təəssüflənmə bu formalarda ola bilər:

Je regrette profondément que – Mən çox təəssüflənirəmki,

Və vaxud da aşağıdakı situasivada işlədilmiş misala baxaq. Şahmatçılardan biri digərinə dedi:

Je suis titulaire du Master International – Mən Beynəlxalq Usta titulu sahibəm.

Ola bilsin bu, lovgalıq kimi göründü, lakin müxtəlif cəmiyyətlərdə bu nisbətən ziyansız bəyanat ola bilərdi.

Fəxarət və vicdan əzabı elə anlayışlardır ki, onların kəmiyyətini ölçmək çətindir və hələdə *se vanter* və *pleurer*, *déplorer* kimi feillərin danışıq aktları taksonomiyasına daxil edilib edilməməsi şübhəlidir/sual altındadır.

7. Diskursun yerdə qalan hissəsilə əlaqədə fərqlər. C.R.Syörl aşağıdakı tipli performativləri qeyd edir:

Je responds – Mən cavab verirəm

Je déduis – Mən nəticə çıxarıram

Onun fikrincə, bunlar söyləmi diskursun yerdə qalan hissəsilə əlaqələndirir. Bu məsələ vacidir və C.Ostin tərəfindən istinad edilmişdir. C.Ostinonu “pərtlilik mənbəyi” hesab edir və xüsusilə də eks pozitiv–izahedici / təsviredici adlandırdığı danışıq aktları sinfinə istinad edərkən, qeydedirdi ki, bəzi danışıq aktları birdən çox kateqoriyaya mənsub olur. Halbuki, bu, C.R.Syörlin son nəzəriyyəsinin heç bir hissəsini təşkil etmir. Bundan əlavə, danışıq haqqında son məqaləsində C.R.Syörl bunun mühümlüyünü göstərmişdir. C.R.Syörl orta əsrlər filosofu Uilyam Okhamın şərafinə adlandırılmış “OkhamÜlgücü” arxasında gizlənməyə meylli olmuşdur. Uilyam Okhamın ilk olaraq belə bir arqument səsləndirmişdir ki:

“Mövcudluğu, hadisəni izah etmək üçün çox vacib olandan artıq artırmayın”.

Lakin bu halda, C.R.Syörlin əsərinin özəyini təşkil edən, sözlərlə ətraf aləm arasında iki ölçülü əlaqə kimi, bu arqument aldadıcıdır. Danışığın və ya nitqin diskursun digər hissəsilə əlaqəli olması ideyası C.R.Syörlin və Van der Vekenin formalaşdırdığı cümləyə-əsaslanan danışıq aktları anlayışına uyğun gəlmir. Əgər “danışıq aktı diskursda özündən əvvəl baş verəndən asılı ola bilər” kimi ideyaya imkan versək, onda “illokutiv güc analizi mənanın əsas komponentidir” anlayışı öz qüvvəsini itirir.

8. Vahidi göstərən illokutiv güc ilə müəyyənləşən propozisiya məzmununa görə fərqlər. Syörl görürdü ki, bəzi səthi forma konstruksiyalar söyləmə illokutiv təsir edir.

Zərflərin istifadəsi söyləmin gücünü artırır və ya azalda bilər.

Vous devez aller – Siz getməlisiniz.

Burada “*vraiment*” zərfinin işlədilməsi söyləmə güc əlavədir. Lakin C.R.Syörlin son nəzəriyyəsi feilyönümlü olduğundan, danışıq aktı feilləri ilə vahidi göstərən illokutiv gücün nüansları ilə bəzişməyin mümkün olmasını görmək çox çətin məsələdir.

9. Həmişə danışıq aktı kimi iştirak etməli və edə bilən aktlar arasında fərqlər danışıq aktı kimi icra edilməməlidir. Digər tərəfdən, bu, danışıq aktı nəzəriyyəsi üçün bir dil nəzəriyyəsi kimi elə də vacib deyil.

10. Öz icrasına görə ekstralinqvistik müəssisə tələb edən və tələb etməyən danışıq aktları arasında olan fərqlər. Yalnız əgər bu kateqoriyaya düşən danışıq aktları C.R.Syörlün formal nəzəriyyəsinə uyğun gəlmədikdə, bu məsələ diqqətə layiqdir. Ekstralinqvistik müəssisə tələb edən danışıq aktlarının bu kateqoriyası C.Ostin tərəfindən performativ və C.R.Syörl tərəfindən deklarativ (nəqli) adlandırılır.

11. Müvafiq illokutiv feilin performativ olaraq işləndiyi və performativ olaraq işlənmədiyə aktlar arasında fərqlər.

12. İllokutiv aktın icrasının üslubunda fərqlər. Bu məsələni təsvir etmək üçün C.R.Syörl, elan və həvalənin icrası arasında fərqlərin olduğunu göstərir. Bu yenə qeyri-linqvistik məsələdir. C.R.Syörl diqqəti belə bir məsələyə çəkməyə çalışır ki, danışıq aktının paylaşılması rejimi hansısa ölçüdə onun bölündüyü bir kateqoriya-riyadır. Həvalə bir qayda olaraq seçilmiş qrup fərdlərə məlumatı nəzərdə tutur ki, bu da ümumiyyətlə müəyyən olmur, halbuki elanın məqsədi odur ki, əvvəllər yalnız danışana və ya ən çoxu bir neçə fərdə müəyyən olan bütün cəmiyyətə əyan olsun. Həvalənin cəlb edilməsi odur ki, o, sakit tonda edilmiş olur, lakin elan isə elə reallaşdırılır ki, auditoriyanın sayı maksimum olsun. C.R.Syörlün danışıq aktları taksonomiyası 5 geniş kateqoriyanı özündə birləşdirir [2, 20-23]:

1. Asertivlər. Bu tip vahidlər danışan ifadə edilmiş propozisiyanın həqiqət olmasını bildirir. Misal kimi, təsdiq, hökm və təkid.

2. Direktivlər. Bu tipə aid olan vahidlər danışan tərəfindən dinləyicini nəyəsə məcbur etmək cəhdi kimi qiymətləndirilir. Misal kimi, birbaşa (vasitəsiz), əmr/göstəriş və yalvarış.

3. Komissivlər. Bunlar elə aktlardır ki, onlar danışanı hə-rəkətin gələcək gedişi ilə əlaqələndirirlər. Misal kimi, təsdiq, vəd və hədə-qorxu.

4. Ekspresivlər. Bu tip cümlələr psixoloji vəziyyəti ifadə edir. Onlar səmimi şəraitdə müəyyənləşən ifadə edir; bu növ aktlar danışanın öz hissələrini ifadə edir. Misal kimi, üzrxahlıq, təşəkkür və tərifləri göstərmək olar.

5. Deklarativlər. Bunlar dünyaya müvafiq dəyişiklik gətirən aktlardır.

Danışıq aktlarının təsnifatını verməyə cəhd edən digər müxəssislər, bir sıra digər versiyaların olmasına baxmayaraq, əksəriyyəti C.R.Syörlün təklifinə söykənir. O hər şeydən öncə danışıq aktının modifikasiya edilmiş struktur modelini təklif etmişdir. O, aşağıdakı fərqləndirmələri aparmışdır [3, 57-59]

1) Lokutiv aktı; 2) propozisiya aktı; 3) illokutiv aktı; 4) perlokutiv aktı.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Fromkin V., Rodman R. An Introduction to Language. Boston, USA. 2014.

2. Searle, John R. *Expression and Meaning*. Cambridge University Press. 1979 ISBN 0-521-22901-4

3. Серль Дж. Р., Вандервекен Д. Основные понятия исчисления речевых актов. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVIII. М., 1986.

4. <http://>Употребление языка: Бертран Рассел. Человеческое познание, его сферы и границы. 2016.

Açar sözlər: *danışq aktı, illokutiv akt, təsdiq*

Key words: *speech act, illocutive act, assertive*

Ключевые слова: *речевой акт, иллокутивный акт, утверждение*

Summary

Approach S. R. Searle to the theory of speech act

This article discusses the theory of speech act. Mainly studied taxonomy S. R. Searle, which is responsible for the development of the theory of speech act in today modern for us form.

Резюме

Подход С. Р. Серля к теории о речевойном акте

В данной статье рассматривается теория разговорного акта. В основном исследуется таксономия С. Р. Серля, которое несет ответственность за развитие теории разговорного акта в современной известной нам форме.

Rəyçi: fil.e.n.,prof. Ç.O.Babaxanova

QƏDİM İNGİLİS DÖVRÜNDƏ KEÇMİŞ ZAMANIN İFADƏSİ

Keçmiş zaman (latin. praeteritum) feil əsasını göstərən baş vermiş hərəkətləri ifadə etmək üçün feil formalarının göstərilməsinin ümumi termindir (14). O, cümlədə danışılan situasiyaya işarə edən, nitq anından əvvəl və ya nitq anına bərabərləşən feilin finit formasıdır (13). Keçmiş zaman nitq anına əvvəl gələn hərəkəti göstərən feilin zaman formasıdır (15). E.V.Tarasova “keçmiş zaman anlayışını insan şüurunda maddiləşən faktların və təcrübələrin xronikası” (6, 21) olduğu fikri vurğulayır. İ.Tahirov isə qeyd edir: “keçmiş zaman anlayışı əşyalar, hadisələr və onların xüsusiyyətləri arasında əlaqə bu nüəyyənləşdirən semantik münasibətlərin elə bir növüdür ki, onun əsas məzmunu keçmiş sifətində əşyaları, hadisələri və onların xüsusiyyətlərini qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirməkdir” (3, 76) Bir çox dillərdə bir feildə keçmiş zamanın fərqləndirici formaları mövcuddur. Hər hansı bir zaman aid edilən, keçmiş və uydurulan hadisə və situasiyaları göstərmək üçün nəqli keçmiş zamandar istifadə olunur. Nəqli keçmiş zaman aoristə və imperfektə bölünür. Aorist hadisəni zamanda irəliləyən nəqli ardıcıl zəncirdə göstərir. Imperfektdən isə keçmişdə eynizamanda baş verən hadisəni göstərmək üçün işlədilir. Onun xüsusi formaları kimi antepreterit və plyuskvamperfekt önə çəkilir. Alman, isveç, dat və fin dillərində nəqli keçmiş zaman funksiyasında sadə preterit, qeyri-nəqli keçmiş zaman funksiyasında perfekt, çoxdan keçmiş zaman funksiyasında plyuskvamperfekt işlədilir. İngilis dilində isə imperfekt funksiyasında tərz-zaman forması Past Progressive-dən istifadə olunur və o, sadə preteritə qarşı qoyulur. Keçmişdə təcrid olunmuş faktların şərhində preterit və perfekt bir-birini əvəz edə bilər.

Keçmiş zaman hərəkətin xəbər verildiyi vaxtdan əvvəl baş verdiyini göstərir. Danışan özünü şahid olduğu, gözləri ilə gördüyü keçmişdə baş verdiyi hərəkəti xəbər verməyə də bilər və o, bu zaman keçmiş zamanın ifadə şəkillərindən birindən istifadə edir. Bununla belə, deyə bilər ki, danışan keçmişdə baş verən hərəkətin şahid olmaya da bilər. Bu zaman o, keçmiş zaman formalarından istifadə edə bilməz. Danışan özünü şahidi olmadığı, lakin başqasında eşitdiyi xəbəri üçüncü şəxsə deyə də bilər. Bu siyahını uzatmaq da olar. Lakin sonuncu məlumat verən bütün vəziyyətdə keçmişdə baş vermiş hərəkəti eyni üsulla xəbər verə bilməz, hər dəfə yeni üsuldən istifadə edə bilər. Ə.Rəcəbli göstərir ki, hadisəni xəbər vermə üsulu dəyişdikcə onun ifadəsinin qrammatik vasitələri də dəyişir, danışan keçmiş zamanın müxtəlif mənə çalarlıqlarından istifadə edir (2, 344).

Müqayisəli dilçilik göstərir ki, hind-Avropa dillərində keçmiş zamanın yeganə əlaməti -è keçmiş zaman prefiksidir ki, feil formasının qarşısında qoyulur və hərəkətin keçmişdə baş verdiyinə işarə edir. Müxtəlif tərz mənalı feil əsaslarında əmələ gələn keçmiş zaman mənanın müxtəlif çalarına malik oldu və xüsusi adlar qazandı.

Qədim german dillərində feillərin iki: güclü və zəif təsriflənməsi fərqləndirilir. Lakin N.Rus feilin üç növünü fərqləndirir: zəif, güclü və qaydasız. Onun təsnifatına görə, zəif kateqoriya əlavə üzvlərin genişlənmə bildiyi açıq sinifdir, məsələn: bir və iki qrupdan feilin əmələ gəlməsi. Güclü və qaydasız siniflər bağlıdır, yəni onlar yeni üzvə qəbul etmirlər. Nəticə etibarilə, onlar daha çox təsbit olunmuş qrupa malikdir, onların üzvlüyü tarixən müəyyənləşmişdir (11, 17).

Onlar keçmiş zaman formalarına görə fərqlənir, yəni güclü feillər formalaşması hind-Avropa irsidir, zəif feillər isə german innovasiyasıdır. “Yeddi sinifdə olan güclü feillərin I-V sinifləri ablaut nümunələri ilə davam edirsə, VI-VII sinifləri problematiktir, belə ki, onların mənbələri barəsində izah mövcud deyil. Sait variasiyası I-V siniflərdə fərqlənməsinin iki səbəbi vardır: I-III siniflərdə və IV-V siniflərdə müxtəlif ablaut seriyası ilə göstərilir, fərdi siniflərdə müxtəlif səs dəyişiklikləri nəzərə çarpır. Güclü feillərin I-V siniflərində əsas hissələri önə çəksək, bu aşağıdakı feillə olacaq: bitan [> bite], creopan [> creep], bindan [>bind], beran [>bear], etan [>eat]” (9, 56).

“Güclü” və “zəif” feillər terminləri alman filoloqu Y.Qrimm tərəfindən gətirilmişdir. Bu iki növün fərqləndirilməsi, əsasən, keçmiş zaman təsriflənməsinə aiddir, lakin digər zamanlarda da rast gəlmək olar. Zəif feillər dental d suffiksin köməyi ilə keçmiş zamanı formalaşdırır, bununla belə, müxtəlif german dillərində o, müxtəlif cür təzahür edir, məsələn, qot və island dillərində d, ingilis dilində d, alman dilində t. Güclü feillərdə keçmiş zaman əsasda saitlərin xüsusi əvəzlənməsi ilə düzəlirdi, məsələn: qot dilində niman – nam “götürmək”. Zəif feillərin feili sifəti II d suffiksinin köməyi ilə düzəlirdi, güclü feillərdə isə -n suffiksinin köməyi ilə formalaşır. Güclü və zəif feillər keçmiş zamanın təkində şəxs sonluqları sistemi ilə fərqləndirilir. “Dat dilində zəif feillərdə keçmiş zamanın feilin kökünə dental a suffiksi əlavə olunur, yəni kök morfem koronal samitlə başlayır: *leef* “yaşayır”– *leefde* “yaşadı”. Proto-Germəndə zəif köklər üç kök növünə malikdir: qısa -i ilə bitənlər, uzun -o ilə bitənlər, uzun -e ilə bitənlər” (11, 21). Sonradan qədim kök yeni köklə əvəz olundu. Sonuncu kök saitlər sinif markerləri sayılır və zəif feillərin üç kateqoriyasını əmələ gətirir: -i köklü sinif, -o köklü sinif, -e köklü sinif.

Qot dilində güclü feillər keçmiş zaman formaları və II feili sifəti saitin əvəzlənməsi ilə düzəldir. Kökdə saitin əvəzlənməsi ilə güclü feillərin yeddi sinfi fərqləndirilir. Zəif feillər təkdə -da, -de dental suffiksin, cəmdə -ded köməyi ilə düzəlir. Zəif feillərin hər bir sinfi xüsusi əsasyardan suffiksə səciyyəlidir, zəif feillərin dörd sinfi: I sinif -i, -j, II sinif -ō, III sinif -ai, -a, IV sinif -n, -na fərqləndirilir.

Present-preterit feilləri təsriflənmədə güclü və zəif feillərin bəzi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir, preterit formalar isə zəif növə uyğun düzəlir. Güclü və zəif feillər daha məhsuldar morfoloji növlərdir. Güclü, zəif və present-preterit feillərinin daxilində öz növbəsində yarım siniflər ayrılır. Present-preterit feilləri bildiyimiz kimi, indiki zamanın

³² Azərbaycan Tibb Universiteti F.ü.f.d., dos.
rena_huseyn@mail.ru

bəzi formaları güclü feillərin keçmiş zamanı üzrə düzəlir, yəni kök saitin əvəzlənməsi yolu ilə; witan “bilmək” – wait “bilirəm”, “bilir” – wítum “biz bilirik”. Güclü feillərlə ümumi olan kökdən əlavə, şəxs sonluqları sistemidir. Keçmiş zaman formaları prezent-preterit feillərinin II feili sifəti zəif feilləri tipinə uyğun düzəlir, yəni dental suffiksin köməyi ilə.

Qot dilində güclü feillər qrupunda iki fərqləndirici qruplar mövcuddur: 1) Ablaut köməyi ilə preteriti düzələn feillər (ilkin altı siniflər); 2) Preteriti ilkin hecanın reduplikasiyası vasitəsilə yaranan feillər.

Hər iki təsriflənmə yaxşı inkişaf etmiş sistemə malikdir, ümumilikdə müxtəlif german dillərində üst-üstə düşür. Güclü təsriflənmə daha qədim hadisə olaraq hind-Avropa təsriflənməsinə söykənir. Zəif təsriflənmə isə güclü təsriflənməyə nisbətən daha gəncdir. Güclü feillərdə ənənəvi olaraq sait əsasın əvəzlənməsindən asılı olaraq yeddi sinif, zəif feillərdə isə üç-dörd sinif fərqləndirilir. Bu sxem tarixi prinsipə əsaslanır, lakin ayrı-ayrı german dillərində feil formalarının müxtəlifliyini tam əks etmir.

Güclü feillərdə əvəzlənmənin dörd növü önə çəkilir. II növdən qərbi german dillərində keçmiş zaman əmr şəklinin 1-ci və 3-cü şəxsləri, qot və skandinav dillərində 2-ci şəxs, III növdən keçmiş zamanın əmr şəklinin bütün cəm formaları, qot və skandinav dillərində şəxs və kəmiyyətdən asılı olmayaraq keçmiş zamanın nəql şəkli, qərbi german dillərində 2-ci şəxsin tək əmələ gəlmişdir.

Güclü feillərin I sinfi üçün ümumgerman i – ai – i – i əvəzlənməsi səciyyəvidir. Hər bir qədim german dilinin fonetik inkişafın xüsusiyyətləri aşağıdakı kimidir:

qot. reisan – ras – risum – risans “qalxmaq”
 q.isl. risa – reis – risom – risenn
 q.ing. risan – ras – rison – risen
 q.yux.alm. risan – reis – rirum – ariran

Bu əvəzlənmə tarixi qədim hind-Avropa e – o əvəzlənməsini göstərir. Bəzi I sinif feillərdə Verner qanununun əksi olan sait əvəzlənməsini müşahidə etmək olar. Məsələn, qədim ingilis dilində *sni an* “kəsmək” – snaθ – snidon – sniden feilində I və II formalar qədim kar θ, III və IV formalarda qədim cingiltili səsi sonradan d səsinə çevrilmişdir. Qədim ingilis və island dillərində I sinif bəzi feillərdə h samitinin düşməsi saitlərin gərginliyi müşahidə olunur, məsələn: qədim ing. dilində teon – tah – tigon – tigen, qədim island tia zəif təsriflənməyə keçmişdir.

Güclü feillərin II sinfi ümumgerman eu/iu – au – u – u əvəzlənməsi ilə səciyyələnirdi: qot kusan – kaus – kusum – kusans “seçmək”

q.isl. kiosa – kaus – korom – körenn
 q.ing. ceosan – ceas – curon – coren
 q.yux.al. kiosan – kos – kurum – gikoran

III sinfin güclü feillərində ümumgerman e/i – a – u – u əvəzlənməsi müşahidə etmək olar. Əvəzlənən sait həmişə hər hansı bir samitlə sonor samitin birləşməsi şəklində təzahür edir, belə ki, german dillərində sonor samitlər qonşu samitlərə güclü təsiretmə qüvvəsinə malik idilər.

German dillərində keçmiş zaman hind-Avropa perfektin və aoristin tərz formasının birləşməsi ilə yaranmışdır, cənub qrupunda aorist formasının ablautun zəifliyi ilə, şimal qrupunda perfektin normallığı ümumiləşdirilir (5, 153). Güclü feillərin IV sinfi ümumgerman e/i – a – e – u əvəzlənməsi müşahidə olunur. qot niman – nam – nenum – numans

q.isl. nema – nam – nemon – numene
 q.ing. niman – nam – nomon – numen
 q.yux.alm. neman – nam – namum – ginoman

IV sinfin bəzi feilləri aorist-prezens olur, məsələn, qədim skandinav, qədim ingilis *koma*, *cuman*, qədim yuxarı alman *quomon*, *kuman*.

Aşağıda yeddi sinfin təcəssümünü görə bilərik:

Present	Preterite	Past participle
I [ɛi] bijten ‘to bite’	[e:] beet ‘bit’	[e:] gebeten ‘bitten’
II [i:] vliegen ‘to fly’	[o:] vloog ‘flew’	[o:] gevlogen ‘flown’
III [i] zingen ‘to sing’	[ɔ] zong ‘sang’	[ɔ] gezongen ‘sung’
IV [e:] nemen ‘to take’	[ɔ] nam ‘took’	[o:] genomen ‘taken’
V [e:] eten ‘to eat’	[ɔ] at ‘ate’	[e:] gegeten ‘eaten’
VI [a:] dragen ‘to carry’	[u:] droeg ‘carried’	[a:] gedragen ‘carried’
VII (:) laten ‘to let’	[i:] liet ‘let’	V(:) gelaten ‘let’

Qədim ingilis dilində cütləşmə izləri *hatan – heht*, *lacan – leolc*, *roedan – reord* feilinin keçmiş zamanın dialekt formasında müşahidə etmək olar. Ənənəvi nöqtəyi-nəzər şimali-cənub german formalarını qot dilindəki haiheit feilində reduplikasiyalanmış hecada vurğunun keçidini reduplikasiyalanmış formaların gərginliyinin nəticəsi kimi verir. Lakin bu, fonetik nöqtəyi-nəzərdən inandırıcıdır.

İngilis dilində bütün keçmiş zaman formaları keçmiş zaman kökündən əmələ gəlmişdir, keçmiş feili sifət başqa kökə malik idi. Güclü feillər köklərini saitlərin əvəzlənməsi ilə və bəzi suffikslərin artırılması ilə düzəldirdi, bəzi feillərdə köklər samitlərin dəyişməsi ilə də baş verirdi. Güclü feillər dörd kökdən ibarət idi. Zəif feillər keçmiş zaman kökünü indiki zaman kökündən və -d, -t dental suffiksinin köməyi ilə əmələ gətirirdi. Onlar kök saitinə dəyişməmişdilər, lakin bəzi feillərdə suffiksasiya sait dəyişikliyi ilə müşayiət olunurdu.

Zəif feillərin keçmiş zaman köktü 1-ci və 3-cü şəxsin təkli formasıdır, locodon sözünün cəmi -on cəminin köməyi ilə eyni kökdən formalaşmışdır. Eyni sonluq güclü feillərin keçmiş zaman cəmidir. T.A.Rastorqeva qədim ingilis dili feillərinin morfoloji təsnifini cədvəllə vermişdir (4, 115).

Qədim ingilis dili feillərinin morfoloji təsnifi

Güclü	Zəif	Qeyri-vacib feillər
Müxtəlif keçidli yeddi sinif	Müxtəlif kök suffiksli üç sinif	Preterit-presens Suppletiv Anomal

Qədim german güclü feillər birinci yazılı abidələri dövründə müxtəlif german dillərində fonetik dəyişiklikləri özündə əks etdirən mürəkkəb bir prosesdir. Bu sistemdə 250-ə yaxın feilin olmasına baxmayaraq, bu kəmiyyət artmamışdır, belə ki, yeni yaranan sözlər zəif təsriflənməyə uyğun düzəlmişdir. Güclü feillərin bir sinifdən digərinə keçidi, güclü feillərin zəif feillərə keçidi, paralel güclü və zəif yaranma halları müşahidə edilir, lakin əks hadisələ müşahidə olunmur. "...*fil, filled, filled* tipli zəif və ya qaydasız adlanan feillər keçmiş zamanı və keçmiş feili zamanı -ed artırmaqla düzəldirdi" (7, 46). Qeyd olunmalıdır ki, german dillərində güclü feillər yeni feillərin yaranması ilə bağlı dilin tələblərinə uyğun olmadığından qeyri-məhduldar olmuşdu. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, zəif feillərin əksəriyyəti törədici, denominativ və kauzativdir.

Bütün zəif feillər dental suffiks -d və onun müxtəlif modifikasiyaları ilə dildən və konkret feildən asılı olaraq keçmiş zaman formalarını əmələ gətirir. Dental suffiksin yaranma səbəbləri hələ də tam izah olunmamışdır. Daha sadə və yayılmış nöqteyi-nəzərdə bu ünsür "etmək" mənalı feilin keçmiş zaman suffiksleşmiş formaları kimi nəzərdən keçirilir, bu da alman dilində tun və ingilis dilində do feilinə uyğundur, məsələn: don – h.-A.dhe/dho. Bu fikrə əsas olaraq alman feilin keçmiş zaman cəminin (tatum) qot dilində zəif feillərin II ünsürünə (dedum) uyğunluğudur. Bu hadisəyə digər hind-Avropa dillərində də rast gəlmək olar. Digər nöqteyi-nəzər german dental suffiksin hind-Avropa *to* feili sifətindən əmələ gəlmə fikridir. Zəif feillərdə keçmiş zamanda suffiks feili sifət suffiksi ilə üst-üstə düşür. Bəzi tədqiqatçılar keçmiş zamandakı dental suffiksin yaranması tərkibində t olan hind-Avropa keçmiş zaman formalarından yaranması fikrini dəstəkləyirlər. Zəif feillərin III sinfində ai suffiksi qot dilində keçmiş zaman formaların bütün şəxslərində öz əksini tapır. Qədim ingilis dilində III sinif keçmiş zamanda feillərin əsasında sadə frikativ samitlə nəzərə çarpır; məsələn: *habban* – *haefde* "malik olmaq", *libban* – *lifde* "yaşamaq". Qədim skandinav dillərində zəif feillərin III sinfi -e əsaslı olaraq bilinir. -E əsasının düşməsi ilə bu feillərdə keçmiş zamanın dental suffiksi samit kökü ilə toqquşması baş verir.

Qədim german dillərində -jan feillərinin original qrupunda fərq vardır; qısa köklü feillər öz mövzu saitini saxlamışdırsa, uzun köklü feillər onu itirmişdir, bunu qədim ingilis dilində olan nümunədə görə bilərik, *ic werie* – *werede* "mən müdafiə edirəm/müdafiə etdim", *ic hiere* – *hierde* "mən eşidirəm/eşitdim". Orijinal qruplaşma hər bir yeni qərb german dilində itmişdir, lakin bəzilərində onun izlərini müşahidə edə bilərik. *Skiede* – *skate* "bölmək", *liede* – *lette* "zəngi çalmaq" tipli müasir qərb friz qaydasız feilləri qədim friz dilində uzun köklü jan feillərinin yarımşifini əks etdirir. Yuxarı german dilində "rückumlaut" adlanan brennen – brannte tipli uzun köklü sinfə rast gələ bilərik ki, bu müasir ingilis dilindəki sell-sold feilinə paraleldir. Bir çox qədim german dillərində bu tip nümunələr laylanma və sinkretizmlə göstərilir, bu, qədim ingilis, saks və yuxarı alman dilində də belədir (8, 12, 61; 10, 193).

Əsas əmələ gətirən suffikslərə görə zəif feillərin dörd sinfi fərqləndirilir. Qeyd olunmalıdır ki, dəqiqlikdə bunu bütün german dillərindən qot dilində sezmək olar.

I sinif -*ja* əsasını özündə əks etdirir, məsələn: qot.*hausjan* "əşitmək", q.isl.*spyrja* "soruşmaq". Bu sinif isim və sifətdən əmələ gələn çoxsaylı feilləri əhatə edir, buraya kauzativ feillər də daxildir, məsələn: qot. *satjan* "oturmaq", q.ing. *leczan* "uzanmaq". II sinif (*ó* əsaslı), əsasən, isimdən əmələ gəlmiş feilləri əhatə edirdi. Məsələn: q.isl.*kalla* "adlandırmaq", qot.*fiskosn* "balıq tutmaq", q.ing. *soržian* "dərdlənmək". III sinif *ai* əsaslı olaraq yalnız qot dilində idi və az saydadır; qot.*haban* – *habaida*, q.isl. *hafa* – *hafði*, q.norv. *haben* – *habeta*, q.ing. *habban* – *haefde*. IV sinif (*na/nó* əsaslı) qot dilində xüsusi morfoloji sinif idi. Bu sinfin feillərinin mənası köklə ifadə olunan əlamətin əladə edilməsi idi, məsələn, *fullnan* "dolmaq".

Nəzərə almaq lazımdır ki, qədim ingilis dilində III sinif dörd feilin məcmusudur, lakin bunu istisna kimi qəbul etmək olar, bununla belə, I-II siniflərə diqqəti cəlb edək. Onlar arasında fərq bundadır ki, tematik sait o j-dan əvvəl işlənir, bununla belə, kökləri geri saiti saxlaya bilər (belə ki, I sinifdə umlauta görə geri sait kökləri mövcud deyil) və onların qarşısında -a və -o suffiksləri yerləşir (9, 58).

German güclü feillərin əsas səciyyəsi ondadır ki, onlar preteriti və ablautdan istifadə edərək, yəni sait feil kökünün keyfiyyətini dəyişərək keçmiş feili sifəti reallaşdırır; məsələn: *zing* – *zong* – *gezongen*. Feil sistemində ablaut mühüm rol oynayırdı. "Preterit-prezens feilləri də ablaut sırası düzəldirdilər" (1, 113).

Nəticə etibarilə qeyd olunmalıdır ki, müəyyən dövrdən sonra güclü feilləri yerini zəif feillərə vermişdir. German dillərində çox az sayda güclü feillər qalmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Yadigar F. German dilçiliyinə giriş. Bakı, Təhsil NPM, 2003, 408 s.
2. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. Bakı, 2002, Bakı Univ.Nəşr., 475 s.
3. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, Nurlan, 2007, 324 s.

4. Расторгуева Т.А. История английского языка. (учебник), М., Астрель, 2003, 352 с.
5. Сравнительная грамматика германских языков. в пяти томов. изд. АН СССР., М., 1962, 204 с
6. Тарасова Е.В. Языковое поле темпоральности в синхронии и диахронии. Автореф.дисс.док.фил.наук. Краснодар, 1993, 54 с.
7. Vaugh A.C, Cable T. A history of the English language. fifth edition. London, 2002, 408 p.
8. Campbell A. Old English grammar. (7th edition.) Oxford: Oxford University Press. 352 p.
9. Cser A. An outline of the history of the English language. 2000, p.58
10. De Haan. Why Old Frisian is really Middle Frisian. Folia Linguistica Historica XXII/1- 2: 2001, 179-206.
11. Roos N.G.J. The weak past tense in Dutch and Low German. Publisher Ipskamp Drukkers, 2009, 252 p.
12. Wilhem B. Abriß der althochdeutschen Grammatik. (11th edition.) Tübingen: Max Niemeyer Verlag., 1959 - <http://www.old-saxon.com/WB/WB.pdf>
13. <https://les.academic.ru/940>
14. https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/84248.
15. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/lingvistic/1278>.

Açar sözlər: *zaman, keçmiş zaman, hərəkət, əsas, nitq anı*

Ключевые слова: *время, прошедшее время, действие, основа, момент речи*

Key words: *time, past tense, action, basis, moment of speech*

The expression of past tense in old English period

Summary

In Germanic languages preterite-present verbs had specific feature. This feature is that their present tense coincides with the past tense of strong verbs. In the western Germanic languages the 2nd singular forms of strong verbs have been formed from the plural forms of past tense. Past tense forms of preterite-present verbs are formed from the plural of the present tense with the help of a productive dental suffix without connecting to the base. The main feature of the past tense of weak verbs is used by dental suffix to form the forms of past tense.

Выражение прошедшего времени в древнеанглийском периоде

Резюме

В германских языках претерито-презент глаголы имели особую особенность. Эта особенность заключается в том, что их настоящее время совпадает с прошедшим временем сильных глаголов. В западно-германских языках второе единственного числа сильных глаголов образовались из множественного числа прошедшего времени. Прошлые формы глаголов претерита-презент формируются из множественного числа настоящего времени с помощью производительного дентального суффикса без соединения с основанием. Главной особенностью прошедшего времени слабых глаголов является использование дентального суффикса для формирования форм прошедшего времени.

Rəyçi: prof.Z.Məmmədova

Səmayə Cəlilova

MƏHƏMMƏD FÜZULİ: SÖZÜN ZİRVƏSİNDƏ, DİLİN XİDMƏTİNDƏ

Əsrlər boyunca Şərqdə poeziya təkcə ədəbiyyatın bir bölümü olmayıb, fəlsəfi fikrin, bədii təfəkkürün, dünyanı dərkən ən geniş yayılmış ifadə vasitəsi rolunu oynayıb. Şeir düşündürüb, dərs kimi tədris edilib, tərbiyə edib, xeyir qapılarının açarı olub. Dünya silaha sarılıanda, söz qüvvədən düşəndə şeir də arxaik söz yığını kimi bir tərəfə atılıb. Halbuki, şeir bir xalqın varlığının təsdiqi kimi bilinib əsrlər boyunca. Poeziya mədəniyyətdir, yüksək mədəni səviyyənin, humanist düşüncənin sözlə çəkilməmiş portretidir. Şeirdə xalqın ruhu var, milli varlığını ifadə edən dil faktoru var. Ona görə də böyük şairlər hər zaman böyük hörmət görüblər, adları uca tutulub. Təbii ki, Şərq şeirindən danışanda ağla gələn ilk janr qəzəl olur. Qəzəl janrı bədii-poetik düşüncənin ifadəsində, sözün leksik-semantik inkişafında xüsusi mərhələ təşkil edir.

Türkdilli divan ədəbiyyatının şeriksiz lideri Məhəmməd Füzulinin bir şeir növü kimi qəzəldən daha çox istifadə etməsi, ən duyğulu, ən heyrətamiz fikirlərini qəzəl vasitəsilə oxucusuna çatdırması bu janrın bir çox üstünlüklərindən xəbər verir. Belə ki, qəzəl xalq arasında hər zaman geniş yayılıb, sevilib, asan əzbərlənib və dildən-dilə, nəsil-dən-nəslə keçib, asan anlaşılıb, musiqiyə yataq olduğu üçün sənətkarların dilindən düşməyib. Füzuli bu janrın imkanlarına o qədər hakim olub ki, qələmə aldığı poeziya nümunələri üzərində istədiyi əməliyyatları həm çox asanlıqla, həm də çox böyük ustalıqla apara bilib.

Türkdilli ədəbiyyatın keçmişininə də baxsan, bu gününə də baxsan, diqqətlər hər kəsdən əvvəl Məhəmməd Füzuli üzərində dayanacaq. Füzuli ona görə bu qədər sevilir, uca tutulur ki, onun əsərlərində dil faktoru ilə yanaşı, fəlsəfi düşüncə, dünyaya baxış da ən yüksək səviyyədə əks olunub. Bu qədər böyük həqiqətləri bircə beytə sığdırma bilmək ancaq Füzuli kimi dilə hakim bir sənətkarın, böyük filosofun məharəti ola bilər:

Canını canana verməkdir kamalı aşiqin,
Verməyən can etiraf etmək gərək nöqsanına. Və ya;
Hər cəhətdən fəriğəm aləmdə, haşa kim, ola,
Rizq üçün əhli-bəqa əhli-fənanın çəkəri. Və ya;
Füzuli, dəhrdən kam almaq olmaz olmadan giryan,
Sədəf su almayınca əbri-nisandan gühər verməz.

Misal olaraq minlərlə belə beyt göstərmək və hər birində şair dühasını göstərən incəliklərdən, ustalıqlardan uzun-uzun söhbət açmaq olar. Hələ ki, bu üç beyt üzərində şairin bədii fikrə və ədəbi dilin formalaşmasına göstərdiyi misilsiz xidmətlər haqqında qısaca bəhs edək. Birinci beytdə şair deyir ki, aşiq canını sevdininə fəda edərək kamillik dərəcəsinə çatır. Əgər bir aşiq canını canana verməkdə tərəddüd edərsə, o, aşiq deyil. Bəs can kimdir, canan kim? Əslində klassik ədəbiyyatın ortaq obrazları elə bunlardır: Can - şairin özüdür; Canan isə Allahdır. Klassik Şərq ədəbiyyatında bütün könül ərbablarının, söz ustalarının əsərlərinin baş qəhrəmanı bu iki obrazdır. Bu beytin ehtiva elədiyi məna qatları lay-lay çevrildikcə oxucu bir də gözünü açıb görür ki, bu beyt bir yol kimi onu ən rahat, zövqlü yollarla Quran məntiqinə gətirib. Şairin canını canana verməyi dünya həyatında bütün nəfsani istəklərdən sıyrılib Allahın əmrini yaşaması, əlini, dilini, gözünü, bütün varlığını onun yolunda fəda etməsidir. Aşiqin gözü Allahın istədiyi səmtə baxacaq, onun istədiyini görəcək; aşiqin dili Allahın istədiklərini söyləyəcək, öz könlünə xoş gələnləri deyil; aşiqin əli Allahın xeyir əli kimi olacaq, xeyir-bərəkət paylayacaq, yıxılanın qolundan tutub qaldıracaq, imkansıza yardım, dara düşənə nicat aparacaq... Təkcə bununla bitmir ki... Hər şeyinlə, bütün varlığıyla Haqqın xidmətində olacaqsan. Yoxsa can vermək deyəndə ayağını uzadıb ölmək nəzərdə tutulmur. Canını canana vermək həm də insan olmağın zirvəsinə ucalmaqdır. Bu mənada ən böyük aşiq Peyğəmbərdir. Mətləbdən xəbərdar olmayanlar elə düşüncə bilərlər ki, canını canana fəda etmək, nəfsin istəklərindən imtina etmək işgəncədir, çəkilməz cəfadır, bitib-tükənəməyən sıxıntıdır, amma Füzuli, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Sədi Şirazi, Yunus Əmrə kimi böyük ruhlar o həyatı sevə-sevə seçiblər və zahirən məhrumiyət kimi görünən ömrü dünyanın ən rahat, ən zəngin, ən xoşbəxt insanı kimi yaşayıb gediblər. Onlar axirət həyatına bu dünyadan daha çox inanmış, iman etmiş insanlardır, amma heç şübhən olmasın ki, bu dünyada da Allah-Taala onlara hər kəsin yaşaya bilmədiyi zövq-səfa vermişdir. Doğrudur, o zövq-səfa maddi dünya baxımından gözü görünməz, anlaşılmaz, amma insanın könlü güllü-gülüstən olandan sonra evdə nəyin çatması, nəyin çatmaması dərd ola bilərmi? Adlarını çəkdiyimiz və çəkmə bilmədiyimiz bu könül ərbabları eyni atadan dünyaya gəlmiş, bir qabdan yeyib-içmiş, bir yatıb-bir durmuş, hər sözünü, hər sirtini paylaşmış doğmalar kimidirlər. Hamısı da oxucunu eyni ünvana çağırır, sadəcə dilləri, yaşadıkları zaman, mühit fərqli ola bilər, amma aradan əsrlər keçəndən sonra hamısı sapa düzülmüş mirvari kimi bənzər olur.

İkinci beyt məşhur "Padişahi-mülk" qitəsinin məqtəsi, son beytidir. Şair deyir ki, dünyanın bütün qeyli-qalından azadam, mənasız qayğılar üçün dərdlənmirəm, bu dünyanın mahiyyəti zətan dərdlənməyə dəyməz və belə olan halda Allah eləməsin ki, mənim kimi könlünü Allaha, axirətə bağlamış bir Haqq dostu üç-beş günlük dünya həyatı üçün hansısa cahilin, qanmazın qarşısında boyun büksün, təzim eləsin.

Üçüncü beyt isə həm poetik ifadə, həm dil ustalığı, həm də ehtiva elədiyi məna baxımından hər zaman nümunə göstərilmiş, iqtibas alınmışdır. Dünyanın fəvqünə ucalmış, artıq bu Yer kürəsini ovcunda tutmuş kimi hərtərəfli görən bir ustadın, gəliş-gedişin mahiyyətini bilən bir ağsaqqalın son nəsihəti kimi səslənir bu beyt. Sanki adi danışq üslubunda ifadə edilib, amma əruzun tələblərinə dilin qayda-qanunlarına o qədər ustalıqla riayət olunub ki, heyran olmamaq mümkün deyil. Adətən şairlər şeirə yenidən dönür, bəzi cilalama işləri aparırlar, amma burada ilk cəhddən beytə elə bir cila vurulub ki, hərfinə toxunsan, sanki system pozulacaq. Dilçilik baxımından isə təkcə onu demək

yetərlidir ki, XVI əsrin birinci yarısında bu qədər təmiz, qrammatik qaydalara riayət olunmuş şeir nümunəsini ancaq aşiq şeirində tapmaq olar. Cümlə üzvlərinin işlənmə ardıcılığı belə qorunmuşdur, mübtədə mübtədə yerindədir, xəbər xəbər yerində, digər üzvlər də normal danışıqda hansı yerdə dayanırsa, elə oradadır. Füzuli işə, özünün də dediyi kimi, “düşvarı asan eylmək” vəzifəsini qarşısına məqsəd qoymuşdu və bu beyt o vəzifənin uğurlu icrasının nümunələrindən biridir. Beytin ehtiva elədiyi məna isə böyük bir tədqiqat əsərinin mövzusu. Hər halda qısa şəkildə də olsa açıqlama verməyə çalışaq: Şair özünə müraciətlə deyir ki, Füzuli, dünya həyatında (dəhr burada zaman anlamında deyil, bütövkükdə ömür, dünya həyatı anlamındadır) kam almaq, yaradılış qayəsinə nail olmaq, ömrü uduzmamaq, qazanmaq istəyirsənsə, gərək köksün göz yaşlarından su içsin. İçində inci yetişdirən sədəf yaz yağışını udmadan o incini hazırlaya bilmədiyi kimi, könlünü hər cür dünya qeyli-qalından təmizləməyin, Allah-Taalanın istədiyi kimi bərraq hala gətirməyin yolu da onu göz yaşları ilə yumaqdan keçir. Beytdə işlənmiş “giryən” ifadəsi əslində dünyanı anlamağın, dünyanın mahiyyətinin qarşılığı kimi səslənir. Giryən təkcə ağlamaq deyil, təkcə göz yaşları deyil, sözün böyük mənasında kədərdir, hüznüdür, amma nə qədər kədərli, hüznü olur-olsun imtahan yeridir, qısa da olsa əbədi səadət burda, dünya həyatında qazanılır. Məlumdur ki, Məhəmməd Füzuli yaşadığı coğrafiyada Molla Füzuli, hətta Mövlana Füzuli kimi də tanınır və belə bir uca məqam sahibi “kam” dedikdə öləri, fani ləzzəti, bir an sonra damaqdan çəkəlib gedən zövqü deyil, əbədi səadəti nəzərdə tuturdu. Heç başqa mənbələrə baxmadan, sadəcə Füzulinin ortaya qoyduğu həyat anlayışını araşdırmağa başlasaq, aydın görünəcək ki, onun bəhs etdiyi həyat sadəcə doğum-ölüm arası qədər qısa deyil, bəsit deyil. Əgər Füzuli həyat anlayışını bu qədər qısa görsəydi, şah əsəri “Leyli və Məcnun”ü ölümlə deyil, vüsalla sonlandırardı. Halbuki, Füzuli də Mövlana Cəlaləddin Rumi kimi, Yunus Əmrə kimi ölümü sonluq deyil, Əbədiyə qovuşmaq kimi, vüsal kimi qəbul edib və əsərlərində də oxucusunu bu həqiqətə inandırmağa çalışıb. Belə olan halda şairin dediyi “kam” dünya ilə deyil, dünyanın yekunu, axirət ilə bağlı izah olunduqda məqsəd ortaya çıxır.

Füzulinin sözə hakim olmaq məharəti, şeirdə işlətdiyi texniki ustalıq insanı heyrətə düşürəcək səviyyədədir. Elə buna görə də türkdilli divan ədəbiyyatından söhbət düşəndə istisnasız olaraq bütün mütəxəssislərin dilə gətirdikləri ilk ad Məhəmməd Füzuli olur. İstər İraq və Suriya türkləri arasında olsun, istər Türkiyə türkləri arasında olsun, Orta Asiya, yəni özbək və türkmən türkləri arasında olsun, istərsə də doğma Azərbaycanda, mənzərə dəyişməz, ustalıq baxımından şeir Füzuli ilə başlayır. Bu mövzuda bircə nümunə göstərməklə fikrimizi açıqlamağa çalışacağıq.

Məşhur "məni candan usandırdı" qəzəlində şairin daxili qafiyədən necə ustalıqla istifadə etməsi oxucusunu heyrətə salır. Hər şey yerbəyerində, bütün ölçülərə, şərtlərə incəliklərinə qədər əməl edilib, üstəlik də bir beyti bir bənd halına gətirmək də mümkündür. Yeri gəlmişkən onu da xırladaq ki, "beyt" də, "misra" da ərəb sözləridir və birinci "ev", ikinci isə "divar" mənalarına gəlir. Yəni Füzuli iki divarı qatlayaraq dörd divar halına gətirə, yəni mənzili tamamlaya bilir. Bəlkə də, Füzulinin şeirdə ən böyük üstünlüyü də elə budur ki, dili istədiyi kimi yoğura, fikrin ifadəsi üçün ən dolğun, ən lokanik hala gətirə bilir və bu zaman qanunları pozmur, dilin tələblərinə riayət edir, üstəlik də yeni deyimlər ortaya qoyur, yeni cığırılar açır. Bir diqqət yetirin:

Degildim mənə sana mail,
Sən etdin əqlimi zail,
Mənə tən eyləyən qafil
Səni görgəc utanmazmı?

Füzulinin yaşadığı zaman dilimində və məkan kəsiyində bir ağızda üç dil danışırdı. Şair bu üç dilin ağızında hiss elədiyi dadını ruhuna hopdurmuşdu. Bu üç dil arasında nə bir sərhəd, nə də tikanlı məftillər vardı, istədiyin zaman burdan-ora, ordan-bura keçə bilirdin. Və bu sərbəstlik hər kəsin qəbul elədiyi, adı bildiyi imtiyaz, səlahiyyət idi.

Şeirin, xüsusilə də klassik ədəbiyyat nümunələrinin qarşısında lakoniklik, az sözlə dünyanı yerindən tərpədə, insanın ruhunu canından çıxarıb sonsuzluğa yönəltmək hər zaman çox mühüm tələb kimi dayanıb. Ona görə də hər zaman belə olub ki, əsl şairin bir beytə sığdırdığı mənanı açmaq, izah etmək, başqalarına çatdırmaq üçün sayca o beytdəkilərdən beş dəfə, on dəfə artıq söz işlətməli olursan. İçi məna yükü ilə dopdolu olan bu kəlmələri beytin misra qəlibinə yerləşdirərkən şair istər-istəməz məsələnin texniki tərəfinə də baxmalı, dildə, deyilişdə qüsur eləməməyə çalışmalıdır. Bu məqamda, əlbəttə, dilin hazır materiallarından, frazeoloji birləşmələrdən istifadə şair üçün qaçılmaz hala gəlir. Amma bu məsələdə əsas olan dilə, daha doğrusu dillərə hakim olmaqdır. Füzuli ərəb, fars və türk dillərinin bir-birinə keçid qapılarını çox dəqiq müəyyən edə bilmiş sənətkardır. Bəzən hazır ifadəni alıb misraya yerləşdirir, bəzən də oxucusuna hələ o zamana qədər eşidilməmiş yeni söz birləşmələri, frazemlər təklif edir. Bu frazeoloji birləşmələr bəzən tamamilən türk mənşəli olsa da, bəzən qarışıq olur, yəni bir tərəfi türk, bir tərəfi isə ərəb və ya fars dilindən alınır. Bu məsələdə, yəni frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsinə görə elə bir kombinasiya qura bilməzsiniz ki, örnəyi Füzuli şeirində tapılmasın.

Şair bütün yaradıcılığı boyunca türk dilinin üstünlüklərini nümayiş etdirmiş, əruzun bu dilə yatmadığını iddia edənlərin yanlış düşüncülərini ortaya qoymuşdur. Bu həqiqətdir ki, Füzuliyə qədər tirkdilli ədəbiyyatda əruzdan bu qədər mükəmməl və geniş istifadə edən, daha doğrusu, onu tirk dili qəlibinə yatan ikinci bir söz sənətkarının adını çəkə bilmirik. Bu mənada Füzuli türk dilinin, həqiqətən də, bir hünər olduğunu isbat edən möhtəşəm söz ustasıdır.

M.Füzuli Azərbaycan milli ədəbi dilinin banisidir. Bu, o deməkdir ki, M.Füzuli dilinin qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondu Azərbaycan-türk millətinin (bu, eynən Azərbaycan xalqı deməkdir) dilinin əsasıdır və müasir milli Azərbaycan ədəbi dilinə uyğundur (2, 295).

Sözə böyük məsuliyyətlə yanaşan ustad Füzuli ifadə yaradıcılığı sahəsində ciddi fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan şeir dilinin müdrik, qanadlı və ibarəli şeir dili pilləsinə yüksəlməsi üçün çox böyük tarixi işlər görmüşdür (4, 102).

Bu gün dilimizdə işlənən elə frazeoloji birləşmələr yoxdur ki, Füzulidə olmamış olsun. Füzuli dilindəki frazeoloji birləşmələrin, atalar sözləri və məsəllərin hamısı müasir Azərbaycan dilində yaşayır və işlənir.

Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafında, klassik şeir üslubunun yüksək zirvəyə qaldırılmasında Füzulinin böyük xidmətlərindən biri, həm də birincisi onun tərəfindən bir çox Azərbaycan sözlərinin ilk dəfə şeir dilinə gətirilməsi və əvvəlki mərhələdə ədəbi dildə işlədilən bir sıra ərəb, fars sözlərinin, ifadələrinin Azərbaycanca söz və ifadələrlə əvəz edilməsində, Azərbaycan dili vahidlərinin zənginləşdirilməsində və aparıcılıq xüsusiyyətlərini gücləndirməsindədir.

Ədəbi nümunə təkcə müəllifi üçün şöhrət gətirmir, həm də mənsub olduğu dilin, xalqın gözəlliklərini, üstün tərəflərini özündə daşıyır və təbliğ edir. Füzuli 500 ildir ki, türk dilinin xidmətində dayanmaqdadır. Xalq ifadələri Füzuli üçün bədii dildə əvəzsiz emosionallıq və obrazlılıq mənbəyidir:

Mərhəm qoyub önərmə sinəmdə qanlı dağı,
Söndürmə öz əlinlə yandırdığın çırağı. və ya
Gər mişk dersə aşiq ol buyi-zülfə, saqi,
Tünd olma, bir qədəh ver, tər eyləsin dimağı.

"Sinəmdə qanlı dağ", "öz əlinlə yandırdığın çıraq", "damağı tər eləmək" xalis xalq ibarələridir. Şairin dilindəki yüzlərlə bu cür ibarələr öz mayasını frazeologiyadan almışdır ki, bunlar da canlı dilimizdən seçilməyən, ümumi xalq leksikonuna xas ifadələrdir.

Frazeologiya dilin ən coşqulu və qaynar, ən qəmli və sevincək məqamıdır. Yeri gələndə müstəqil mənada anlaşılır, yeri gələndə məcazdır, mübaligədir.

Dəgil bihudə, gər yağsa fələkdən başıma daşlar,
Binəsin tişeyi-ahimlə viran etdigimdəndir.

Burada həm sözün müstəqim mənasından doğan abstrakt, amma dəqiq təsəvvür, həm də mübaligənin ən ali mərhələsi özünü göstərir.

Kuhikən künd eyləmiş min tişəni bir dağ ilən,
Mən qoparıb atmışam min dağı bir dırnağ ilən.

Frazeologiya yuxarıda göstərdiyimiz hər iki misalın tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, həm də onların ümumi ruhunu təşkil edir. Ümumiyyətlə, Füzuli yaradıcılığı frazeoloji təfəkkürün ən gözəl nümunəsidir. Frazeologiya dildə həzm olunmayan, əriməyən komponentlərin vəhdətidir. Yəni hörgüyə qoyulmuş sal qaya kimi kənardan baxanda fərqlənir, öz bütövlüyünü qoruyur. Onu yerinə oturtmaq nə qədər çətindirsə, yerinə oturtduqdan sonra da kənardan müşahidə etmək o qədər gözdür, zövqlüdür. Bu mənada Füzuli sal qayaları belə şeir məbədinin divarlarına hörməkdə misilsiz bir ustadır və bu işi ən fərqli üsullarla, həm də nəqqaş zövqü, zərgər dəqiqliyi ilə yerinə yetirir və açıq-aydın hiss olunur ki, şair özü də bu məharətindən ləzzət alır.

Ümumiyyətlə bir həqiqəti söyləmək lazımdır ki, tirkdilli ədəbiyyatda frazeologiyadan Füzuli qədər geniş və gözəl istifadə edən ikinci sənətkar tapmaq mümkün deyil. Sözün, fikrin, cümlə üzvünün hər növü, hər çeşidi Füzuli dilində frazemləşir, kristallaşır və yeni mənə qazanır. Bir qədər əvvəl dediyimiz kimi, xalq dilinin özəyi sayılan idiomlar, hikmətli sözlər, atalar sözləri, ibarələr Füzuli dilində vətəndaşlıq hüququ qazanaraq unudulmaq təhlükəsindən qurtarırlar. Bu mənada Füzuli yaradıcılığı həm də xalq dilindəki incilərin xəzinəsidir, saxlanc yeridir.

Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfqanım, qara bəxtim oyanmazmı?

Bu beytdə canın yanması və gözün yaş tökməsi istiarə yolu ilə şama bənzədilmişdir. Bildiyimiz kimi, el arasında talesiz adam üçün "qara bəxtli", xoş taleli adam üçün "bəxti oyaq" deyimləri var. Füzulinin bütün şeirlərində olduğu kimi burada da milli ifadələrlə, idiomlarla canlı şeir dili yaratmış olduğunu görürük. Şair bu deyimləri bu beytdə böyük məharətlə işlədərək, sözün hər mənasında sənət incisi ortaya qoymuşdur.

Sanki sözlər Füzulinin əlinə, barmaqlarına dolanır, yumşalıb mum kimi olurlar. Bəzən bir sözdən üç-dörd istiqamətə mənalar yayılır, söz dörd tərəfinə də işıq yayır. Bir söz eyni zamanda həm mücərrəddir, həm dəqiqdir, həm mübaligədir, həm müqayisədir.

Kəbə ehraminə zahid, dedilər, bel bağladı,
Eylədim təhqiq, onun bağlandığı zünnar imiş.

"Bel bağlamaq" frazemini biz bir şeyə ümid bağlamaq, güvənmək mənasında başa düşürük. Beytin məzmununa nəzər salaq. Ehram - zəvvarların, yəni Kəbə ziyarətinə gedənlərin geydikləri xüsusi geyimdir. Ancaq bu geyimdə bel bağlamaq yoxdur. Buna görə də buradakı "bel bağlamaq" frazemi bir deyil, iki mücərrəd mənada başa düşülə bilər: 1) ümid etmək, bel bağlamaq; 2) hazırlaşmaq, yola çıxmaq. Bildiyimiz kimi, klassik ədəbiyyatımızda geyinmək, qıfıllanmaq, hazır-yaraq olmaq kimi ifadələr bir şeyə hazırlaşmaq mənalarında işlənmişdir. İkinci misradakı "bağlanmaq" sözü birinci misradakı "bel bağlamaq" idiomunun hər iki mənasını təsdiqləyir. "Zahidin bağlandığı zünnar imiş" cümləsində (yəni belinə keşişlərin ipini bağlayıb) "bel bağlamağ"ı həqiqi mənada başa düşürük. Təbii ki, ehramda belə bir ip olmadığı üçün söhbət zahidin riyakarlığından, mahiyyətlə görüntü arasındakı fərqdən gedir. Bu yerdə bir qədər əvvəl göstərdiyimizi iki mücərrəd mənadan hər hansı birini işlətsək, mənə dəyişməyəcək. Bu, toplananların yerini dəyişdikdə cəmin dəyişmədiyi kimidir. Füzuli sənətkarlığı da məhz belə məqamlarda bir daha özünü göstərir. Şair bir frazemdən bir-birini möhkəmləndirən və təsdiq edən iki yaxın mənə qapısı açır, oxucuya geniş təsəvvür imkanları verir.

Göz yumub aləmdən, istərdim açam rüxsarinə,
Canım aldın, göz yumub-açınca möhlət vermədin.

Burada bizim üçün maraqlı ifadə "göz yumub-açınca" (bir anda, çox qısa bir zaman içində) frazemidir. Bu birləşmənin özlüyündə həm həqiqi, həm də məcazi mənə bildirməsi Füzuli dühasının daha bir təcəssümüdür. Əslində burada şair Allaha üz tutur. Bildiyimiz kimi, təsəvvüf ədəbiyyatında kamil insan dünyaya gözlərini yumub, bütün varlığıyla Allaha bağlanan adama deyilir.

Şair "göz yumub-açınca" frazemi ilə əslində "bir anda" kamala yetmək, dərvişlik mərhələsinə yetişməyi nəzərdə tutur. Şair burada sözlərlə və o sözlərin arxasında dayanan mənalarla o qədər ustalıqla davranır ki, bir nöqtədə bir dünya, bir an içində bir ömür görəndə heyratlənmişsən.

Şairin dilində bəzən konkretliklə məcazlıq o qədər yaxınlaşır, iç-içə keçir ki, bu iki məfhumu bir-birindən ayırmaq ya çox çətin olur, ya da buna heç lüzum qalmır.

Akademik Tofiq Hacıyev yazır: "Füzuli sözün müstəqim və məcazi mənalarını növbələşdirməklə bədiiliyi sürətləndirir". Çox hallarda şair məcaziliyi müstəqilliyə yaxınlaşdırır. Belə olduqda bədiilik daha da realistləşir.

Yelə vermə dağıdıb hər yan, ayaqlardan götür,

Ey pəri, zülfi-pərişanın gərəkmezmi sana?

Birinci misradakı "yelə vermə" ifadəsi konkret olduğu qədər də mücərrəd mənə daşıyır. Şair göstərir ki, çox gözəl bir xanımın saçını uzundur ki, yerlərdə sürünür. Aşiq sevgilisinə belə məsləhət görür: "Saçını küləyin ağzında sovurma (konkret mənə), saçının qədrini bil, onu qoru, yerdən yığ (mücərrəd)". "Yelə vermək" frazemi həm küləyin ağzında sovrmaq, həm də israf ilə yox etmək, bir şeyin qədrini bilməmək mənalarına gəlir. Burada daha çox "yelə verməyin" ikinci mənası nəzərdə tutulmuşdur. Hansı mənada olmasına baxmayaraq, şeirin dəyərindən heç nə itmir, heç nə azalmır.

Eyni mətndə birləşməni təşkil edən sözlərin həm həqiqi, həm də məcazi mənada anlaşılması Füzuli şeirinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.

Tərazuyi-əyyari-möhnətəm bazari-eşq içrə,

Gözüm hər dəm dolub, min daşə hər saat dəyər başım.

Beytin ümumi məzmunu belədir: Mən eşq bazarında dərd tərəzisinin ölçüsüyəm, çəki daşıyam. Yəni mənim dərdim o qədər çoxdur ki, hər kəs öz dərdinin miqdarını mənim dərdimlə müqayisə edərək dəqiqləşdirir. Yükün ağırlığını çəkərək bildirən tərəzinin gözü dolanda tarazlıq alınsın deyər qarşı tərəf də eyni ağırlıqda daş ilə yüklənməlidir. Bu beytdə həqiqi və məcazi mənə tarazlıq vəziyyətindədir, eynən şairin nəzərdə tutduğu həmin tərəzinin gözləri kimi. "Gözü dolmaq" və "baş daşa dəymək" frazemləri ağırlaşmaq və bəlaya düşər olmaq mənalarında işlənmişdir. Göründüyü kimi, burada həm təsvir edilmiş konkret mənzərə, həm də frazeoloji təsəvvürün formalaşdığı zəngin düşüncə mənbəyi var. Əslində bu beytdə frazeologiyadan başqa bir şey yoxdur, bu beyt əvvəldən axıra qədər frazeologiyadır:

Ey kamanəbru, rəqibə vermə gəməzəndən nəsib,

Ox atarsan daşə, peykanın gərəkmezmi sana?

Misranın məzmununa nəzər yetirək: Ey kamanəşli, rəqibə naz ilə baxma. Əgər belə etsən, "daşa ox atmış" olarsan. Həm həqiqi, həm də məcazi mənada "daşa ox atmaq" ifadəsi "bir şeyi zay etmək, hədəf etmək" mənalarında işlənmişdir və bu gün də Anadoluda eyni anlamda işlənərkəddir. Füzuli xalq arasında işlənən bu ifadəni öz poetik dünyasına gətirməklə onlara həmişəyaşarlıq haqqı qazandırır. Bizə görə, "daşa ox atmaq" ifadəsi harada və nə zaman işlənir-ışlənsin, hər zaman bu ifadənin kökü bu şeirdə qalır və bundan sonra da qalacaqdır.

Bağə gir, bülbülə ərzi-güli-rüxsar eylə,

Yığ güllün irzini, bülbül gözüne xar eylə.

Güllün tikanı var və bu tikanın gözə batmağı da real ola bilər. Zamanı gələndə güllün ləçəkləri solub tökülür, amma tikanlar qalır. Burada "gözə tikan kimi batmaq" ifadəsi "görmək istəməmək" anlamındadır.

Gərdi-rəhin, ey aşk, yudun çeşmi-tərimdən,

Tərki-ədəb etdin, nola düşsən nəzərimdən.

yaxud:

Saxla, ey aşk, ədəbi, getmə səri-kuyinə çox,

Ki, düşər gözdənü üzdən sürülür hər küstax.

Göz yaşı gözdən axar, gözdən düşər. Bu misallarda "nəzərdən düşmək", "gözdən düşmək", "üzdən sürülmək" birləşmələri frazeoloji sinonim olub, bir-birilərini izah edirlər. Misranın məzmunu belədir ki, sevgilinin yolundan qalxan toz belə aşiqin gözündə çox qiymətlidir. Burada "aşiqin gözündə" ifadəsini ilk növbədə konkret mənada başa düşməliyik, yəni gözə qonan toz zərrəsi kimi. Həmin o toz zərrəsi aşiqin gözü üçün tutiyədir, sürmədir ki, aşiq dünyanı onunla görür. Onu silmək, yumaq, aşiqə görə, ədəbsizlikdir. Gözdən axan yaş da o tozu yuyub apardığı üçün həm məcazi, həm də müstəqim mənada aşiqin gözündən düşür.

Nə tütündür ki, çıxar çərxə, dili-zarə məgər

Hicr dağıni urur lələzərim bu gecə?

"Dağ vurmaq" (əzab vermək, şiddətli təsir etmək) frazemi həqiqi mənada "dağlamaq" kimi də başa düşürük. Bildiyimiz kimi, adi təbiət lövhəsinin bədi cəhətdən mənalandırılmasında idiomlar xüsusi rol oynayır. Dağ vurmaq, dağlamaq qızmar bir dəmiri basaraq bədəndə yara açmaq deməkdir. Qızmar dəmiri vücuda basanda ət yanır və tüstü çıxır. Burada həyat həqiqəti müstəqim yolla verilmişdir. Ancaq şairin məqsədi bu deyil. Laləyanaqlı sevgili aşiqin könlünü elə dağlayır ki, tüstüsü göylərə yüksəlir.

Eyni frazeoloji vahidin həm həqiqi, həm də məcazi mənalarda işlənməsinə aid Füzuli yaradıcılığından istənilən

qədər misal çəkmək mümkündür. Füzulini başqalarından fərqləndirən əsas cəhət də sözə hakim ola bilməsidir. Bu mənada Füzuli bənzərsizdir, əvəzedilməzdir.

Məhəmməd Füzuli kimi böyük mütəfəkkirlər sadəcə nümayəndəsi olduğu xalqın ic timai-siyasi mənzərəsini deyil, bu mənzərəni doğuran dünyagörüşünü, həyata yanaşma anlayışını öz əsərlərinə daşıyır və sadəcə yazmaqla, göstərməklə də kifayətlənmir, onları görmək istədikləri səmtə istiqamətləndirir, hadisələşər axarında öz düşüncələrini, istək və arzularını qəhrəmanların dili ilə, özü böyük poetik ustalığ və islahedici bir üslubla oxucusuna çatdırırlar.

Ədəbiyyat:

1. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Elm, 1958, I c.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. (I hissə), Bakı: Elm - 2012
3. Hacıyev T. Füzuli: dil sənətkarlığı. Bakı, 1994.
4. Əlizadə S. Füzuli dilində frazeologiyanın mövqeyi və əhəmiyyəti. Füzulinin dili (məqalələr). Bakı: Elm, 1997.

Açar sözlər: Füzuli, dil, qəzəl, qəsidə, frazem, poeziya

РЕЗУМЕ

В статье рассматривают стилистические возможности именных фразеологических оборота, зафиксированных в произведениях великого Азербайджанского поэта М. Фузули именные фразеологические обороты группируются в зависимости от частей речи, выявляются модели в связи с различными грамматическими категориями.

SUMMARY

This article studies the stylistic Peculiarities of the Nominal Phraseological Units which are in the works of the great Azerbaijani poet M. Fuzuli Nominal Phraseological Units are classified according to the Parts of Speech, their models are formed in connection with different grammatical categories.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

ÖZGƏ NİTQİNİN SEMANTİK STRUKTUR – FUNKSIONAL VƏ STRUKTUR TIPLƏRİ

Vasitəli nitqin qrammatik, leksik və fonetik baxımdan həmişə olduğu kimi verilməsi fikrinə bir sıra dilçilər şübhə ilə yanaşsalar da, bu məsələyə aydınlıq gətirə bilməmişlər.

Q. Çumakov özgə nitqinin ötürülmə üsullarını əsas götürməyi təklif etmişdir. O, müasir rus dillərində özgə nitqinin ötürülməsinin beş üsulunu – vasitəsiz, vasitəli, tematik, qeyri-məxsusi vasitəsiz, sərbəst vasitəsiz üsullarını ayırır və onlara müvafiq olaraq vasitəsiz nitq, vasitəli nitq, qeyri məxsusi vasitəsiz və sərbəst vasitəsiz nitq tiplərini fərqləndirir. Onun fikrinə görə verilən tiplərdən hər birinin özünün növləri vardır. Daha aşağı tərtib təsnif üçün funksional –semantik –struktur amilləri əsas götürülməlidir. Müəllif belə hesab edir ki, aşağı tərtib səviyyəsində təsnif zamanı bir halda funksional, digər halda struktur, üçüncü halda semantik amillər aparıcı mövqedə durur. Qeyd etmək lazımdır ki, özgə nitqinin bu şəkildə ardıcıl tiplərə və növlərə bölgüsü başqa ədəbiyyatlarda diqqət mərkəzinə çəkilir. Daha çox özgə nitqinin özünü təyin etmə və bundan sonra onun verilmə üsullarından asılı olaraq növlərinin şərhinə üstünlük verilir. Ədəbiyyatda özgə nitqindən sonra onun vasitəsiz nitq növü açıqlanır. Bəzən özgə nitqinin iki əsas növü qeyd olunur və sonra həmin növlərin daxili bölgüsünün aparılmasına üstünlük verilir. Məntiqi baxımdan bu yanaşma tərtibi anlaşıqlı olmasına görə daha geniş yayılmışdır.

Özgə nitqinin onun özgəyə nə dərəcədə məxsusluğuna görə təsnifi ilə yanaşı semantik- funksional baxımdan təsnifi də maraqlıdır. Belə bölgüdə meyar semantik-funksional və struktur amillərdir. Fikirimcə, təsnifatda semantik- funksional və struktur amillərin eyni zamanda nəzərə alınması özünü doğrultmur. Bölgü funksional meyar üzrə aparıldıqda özgə nitqinin məntəqə reallaşma tipləri aşkara çıxarılır. Təsnifat zamanı 5 əsas tipi ayırmaq olur. Həmin tiplər bunlardır: 1) danışq tipi; 2) sənədli tip; 3) mahnı- nəğmə tipi ; 4) səs təqlidli tip; 5) signal tipi. Hər tipi ingilis və Azərbaycan dili materialları üzrə müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirmək lazım gəlir.

Özgə nitqinin danışq tipi. Bu bir özgə nitqinin bilavasitə danışq prosesində üzə çıxmasına görə fərqləndirir. Bəzən onu adi nitq də adlandırırlar.

“What is it? She cried. “Show it to me, for the house is bare, and we have need of many things” And he drew the cloak back and showed her the sleeping child.

“ Alack, Goodman!” she murmured, “have we not children enough of our own, that thou must needs bring a changeling to sit by the heart? And who knows if it will not bring us bad fortune? And how shall we tend it? And she was wroth against him (Oscar Wilde TSC 199).

Meyxanaçı heyvətlə qışqırdı:

-Cin?

-Nə, cin, -Əhməd Bəşir cavab verdi, -bəs sən niyə belə qorxdunki

- Cin də insandı”-.

- Danışq və ya özgə nitqinə aid həmin igilis, həm də Azərbaycan dilindən gətirilmiş nümunələr bu tiplərin başqasına məxsusluq baxımından vasitəsiz nitqlə eyniyyət təşkil etdiyini təsdiq etməyə tam əsas verir. Funksional baxımdan fərq ondadır ki, bu tip danışq prosesində meydana çıxır. Burada müəllif kontekstlə müşayiət olunan dialoji nitqin baş verməsi aşkardır. Müəllif dialoqda iştirak edənlərin növbələşməsinə öz sözləri ilə verir. Eyni zamanda, müəllif özgə nitqini verəndə bəzən özgə ninnitqi reallaşdırma zamanı keçirdiyi hissələrdə oxucuya çatdırmaq istiyir. Danışq nitqinin əsas göstəricilərindən biri onun temporal xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu nitq müəllifin nəql etməsini qabaqlamır. Yəni danışq prosesi müəllif nitqi ilə eyni vaxta təsadüf edir. Əgər bu nitq zamanı itibarı ilə keçmiş aid olarsa, onda müəllif kontekstində hadisənin (danışq aktının) baş vermə zamanı haqqında qabaqcadan məlumat verilir. Özgəyə aid danışq nitqinin reallaşma zamanı əsasında üzə çıxan fərq həmişə əsaslı fərqləndirici əlamət funksiyasında çıxış edə bilmir. Nitqin vasitəli və vasitəsiz formalarında da yeni cəhətlər üzə çıxır. Əslində bu təbii bir şeydir. Çünki özgə nitqinin müxtəlif təsnifat vahidləri qarşılaşdırılır.

- **Sənədlinitq.** Müəllif nəql etmə prosesində müəyyən vasitə qeydə alınmış nitqi canlandırır. Belə vasitə rolunu məktub, afişa, elan, kitab, vərəqə, əmr, titr, sənəd və s. oynaya bilər. Yəni özgə nitqi müəllif tərəfindən başqa mənbələrdə də əldə olunur. Bu mənbə funksiyasında obyekt deyil, obyekt çıxış edir. Müəllifin nitqi başqa mənbədən götürülməsinə görə ona bəzən yazılı nitq də deyilir. Əlbəttə, bu tam düzgün təyin etmə deyildir. Çünki müəllif özgə nitqini mütləq yazılı mənbədən götürmür. Bəzən bu danışqdan, yəni şifahi nitqdən də alınır.

- *Salman əlindəki radioya birləşdirdiyi qulaqcıqları qulaqlarına taxmışdı və fikri zikri orada oxunan mahnıda idi. Amma arada həm söhbətinin xətrinə dəyməsin deyə başı ilə onun sözünü təsdiq edirdi. Birdən elə bil Həsənin danışdığını unutdu. Əlini əlinə vurub dedi: “Ə, görmə deyir e! Tər saqızı məni məcnun elədinsən! Sözə bax e, Qəzəl seçəndə də gərək beləsinə seçəsəndə.*

Bu nümunədə Salmanın nitqində işlənmiş “Tərsaqızı, məni Məcnun elədinsən” - cümləsi ona məxsus deyildir. Salman qulaq asdığı qəzəldən bir cümləni dilə gətirir. Bu isə nəql edən yazılı mənbədən aldığı, yaxud götürdüyü özgə nitqi deyildir. Bu onun eşitdiyi özgə nitqdır. Özgə nitqi müəllifin nitqindən sonra Salmanın verilmiş vasitəsiz nitqinin daxilində yer almış sənədli nitqdır. Qəbul edilmiş “sənədli nitq” terminoloji birləşmənin birinci tərəfi olan “sənədli” mənasını birləşmədə əsas götürmək düzgündeyildir. Hərçəndki, bəzi hallarda müəllif kontekstindən sonra

³³ Baş müəllim, ADPU

yer alan özgə nitqinin bilavasitə sənəddən götürülməsi hadisəsi rast gəlinir. Məsələn, “Müstəntiq Zahidin və siqəsini götürüb ehmalca öskürüb boğazını təmizləyəndən sonra oxumağa başladı: *Familiyası-Əhmədov, Adı-Zair, Atasının adı: Sabir.Vəzifəsi kafedra müdiri. Sən kafedra müdiri idin. Bitdi karyeran. Nöqtə. Tutulmuşan. İşdən çıxarılaçaqsan. Olarsan heç kim*”.

Nümunədə müəllif konteksti ilə daxil edilən nitq müstəntiqə məxsusdur. Lakin bu nitqdə müstəntiqin məhz sənəddən oxuduğu sözlər də vardır. Müstəntiqin məhz sənəddən oxuduğu sözlər sənədli nitqi təşkil edir.

Sənədli özgə nitqinin formal əlamətlərinə görə adi danışıqın vasitəsiz nitqə bənzəməsi qeyd olunur. Burada qarşı qarşıya duran və ya tək-tək monoloqunu söyləyən adamlar deyil, radio və televiziya səsənmiş, iclaslarda eşidilmiş, qəzet, kitab və jurnal səhifəsində, poçt teleqramında əksini tapmış, arxiv sənədlərində qorunmuş əmr, yazı, məktub, müraciət, hökm, məxvi məktub və sair sənədlərlə dillənir. Əlbəttə, sadalananların dairəsini kifayət qədər genişləndirmək mümkündür. Təkrar qeyd etmək lazımdır ki, sənədlilik yalnız nitqin əvvəllər haradasa qeyd olunması, onun mənbəsinin varlığı ilə bağlıdır. Burada sənədin hüquqi qüvvəsindən söhbət gedə bilməz.

- Zaza can, o, ərizəsini yazanacan sən qəzetini oxu, --dedi.

- Yaxşı. Oxuyuram.” İnsan sağlam olsun deyə”

Şoşia:- Bax bu, elə bizimçündür! - təqdir elədi.

“Başğırısı keçirməmiş adam tapmaq çətindir”

Düz deyil! Mənim başım heç axı ağrımayıb! – Qullya sözümlü kəsdi.

Bu qəzet son vaxtlar tamam çasıb, -- deyə İsidor donqulandı.

Ardını oxuyuram! “Özünü qonaqlıqda necə aparmalı”.

Yox, bu, bizimçün deyil! – Şoşia əlini yellədi (Dumbadze)

Özgə nitqinin sənədli və ya yazılı adlanan tipi həm vasitəsiz, həm də vasitəli nitq üçün səciyyəvidir.

Sənədli vasitəsiz nitqin ən çox rəsmi üsluba əsaslanması, bu nitq növündən ən çox M.S.Ordubadinin, M.İbrahimovun, Ə.Vəliyevin,S.Qədirzadənin istifadə etməsi onun daha çox sitata oxşaması haqqında fikirlər mübahisə doğurur. Qeyd edilən nitq tipi müxtəlif sistemli dillərdə özünü göstərir və müxtəlif üslublarda istifadə edilir.

Mahnı, nəğməli nitq. Bu nitq forması daha çox bədii əsərlərdə işlənir. Belə formanın seçilməsi əsər müəllifinin məqsədlərindən, kompozisiyadan, əsərdəki konkret situasiyasından asılı olur. Bədii – estetik məqsədi əsas götürərək müəllif mahnını və ya mahnıdan parçanı əsərə daxil edə bilər. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarından biri olan dastanlarda fikrin aşiq mahnıları ilə deyilməsi geniş yayılmışdır və dastanlar üçün səciyyəvidir. Mahnı, nəğmə şəklində olan vasitəsiz nitq yalnız dastanlarda deyil dram əsərlərinin bütün növlərində, eləcə də nəzm və nəsr əsərlərində, publisistik yazılarda qeydə alına bilər. Bədii əsərlərdə özgə nitqinin mahnı, nəğmə ilə verilməsi ilə yanaşı, onun şerlə ötürülməsi də mümkündür. Ona görə də mahnı, nəğmə nitqini ümumi şəkildə qəbul etmək lazım gəlir.

Səs təqlidli nitq. Bu nitq forması, ümumiyyətlə səs təqlidini özgə nitqinin bir tipi kimi təyin edir. Özgə nitqini bütöv şəkildə və ya onun fraqmenti kimi ifadə edən səs təqlidi vasitələri müəllif sözləriylə ya müəllif konteksti ilə daxil edilir. Daxiletmə forması başqa nitq tiplərinin daxil edilməsindən seçilmir. Yəni burada daxiletmə eyniliyi vardır. Özgə nitqində ifadəsini tapan təqlidi sözlər təsviri funksiya daşıyır, bir çox hallarda personaj emosional – ekspressiv vəziyyətlə və ya konkret situasiya ilə əlaqədar bu sözləri tələffüz edir. Nitq aktı prosesində, eləcə də yazılı əsərdə müxtəlif vasitələrin, silahların, təbiət hadisələrinin, heyvanların, quşların, müxtəlif obyektlərin, predmentlərin (məsələn, saat, maşın siqnalı, telefon zəngi və s.) səslərini daxil edir. Bu cəhətə görə özgənin nitqində işlənən səs təqlidi sözlər, səsənin məxsus olduğu vasitənin, obyektin, predmetin çıxardığı səslərlə eynilik təşkil etsədə, məxsusluq baxımından fərqlənir.

Siqnal nitqi. Özgə nitqinin ötürülmə tiplərindən biridir. Bu zaman özgənin nitqi işarə və siqnallar şəkilində baş verir. Lakin müəllif həmin siqnalların ifadə etdikləri mənanı açıq şəkildə verə bilər. Yəni müəllif özgə nitqini siqnala deyil, həmin siqnalın bildirdiyi sözlərə verir.

Siqnal kimi mimika, jest, xüsusi səslər, işarələrdən istifadə edilir. Belə işarə və siqnalların bəziləri qəbul edilmiş olduğu halda, bəziləri əsərdə açıqlanır. Müəllif işarə və siqnalların mənasını qabaqcadan aydınlaşdırır. Mimika və jestlər özgənin hadisəyə, suala, müraciətə, davranışa, səssiz, sözsüz cavab verməyə imkan verir. Müəllif və ya nəql edən belə hallarda özgənin emosional vəziyyətini, onun öz mimika və jestləri ilə nə demək istədiyindən bəhs açar bilər. Təbii ki, bu özgə nitqinin əslə olmur. Yəni mimika və jestin nəyi ifadə etməsini həmin jesti edən şəxs dəqiq izah etməyə qadirdir. Müəllif isə onun şərhini öz anlaması əsasında izah edir. Bu cəhətdən mimika və jestlərin, tam aydın olmayan, qəbul edilməmiş işarələrin müəllif tərəfindən vasitəsiz nitq kimi verilməsi qeyri - əsl vasitəsiz nitq formasına yaxınlaşır.

Ədəbiyyat

1. Quliyev Ə. Vasitəli və vasitəsiz nitq Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Sintaksis. Bakı, 2002.S. 174-191

2. Çупаков Q.M. Синтаксис конструкция с чужой речью. Киев, 1975

3. Кодухов V.İ. Прямая косвенная речью в современном русском языке. L.,1957

4. Alxasov K.Müasir Azərbaycan dilində vasitəsiz nitq, Bakı, 2000

5. Thompson G. English guides: Reporting. Harper Collins Publishers LTD, 1996

Açar sözlər: *adi nitq, daxili nitq, müəllif nitqi, mahnı nitqi, sənədli nitq, səs təqlidli nitq*

Key words: *simple speech, author speech, song speech, documental speech, voiced speech*

Özgə nitqinin semantik – funksional və struktur tipləri

Xülasə

Məqalədə özgə nitqinin beş tipini təyin edən ötürülmə üsullarından bəhs olunur. Danışığ və ya adi özgə nitqinə aid həm ingilis, həm də Azərbaycan dilindən gətirilmiş nümunələr bu tiplərin başqasına məxsusluq baxımından vasitəsiz nitqlə eyniyyət təşkil etdiyini təsdiq etməyə tam əsas verir.

Summary

Types of structural and semantic speech in indirect speech.

This article giving information regarding five types of transmission options indirect speech. The patterns which was brought in English and Azerbaijan languages contain the same idea in indirect speech.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Elşad Allahverdiyev, Aytən Allahverdiyeva³⁴

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ XARİCİ DİLLƏRİN TƏSİRİ

Dünyanın inkişaf parametrləri baxımından müşahidə olunan və “qloballaşma” adlandırılan xüsusi növ problemlərin ortaya çıxması yaşadığımız dövrü səciyyələndirən ən mühüm əlamətə çevrilib. Qloballaşma prosesinin aktuallığı ən müxtəlif faktorların çulğışması ilə şərtlənmişdir.

Çağdaş dünyamızda qloballaşma prosesi inkişaf edib genişləndikcə müxtəlif millətlər və cəmiyyətlər, irqilər və ölkələr arasında ictimai-siyasi, sosial-mədəni və digər əlaqələr yeni mahiyyət qazanır. Cəmiyyətin bütün sahələrində olduğu kimi təhsil sahəsində də, mühüm dəyişikliklər baş verir, şəxsiyyətin formalaşmasına, müəllim - tələbə münasibətlərinə, qabaqcıl təcrübə mübadiləsinə, elm və təhsilin milli-bəşəri məzmununa qloballaşmanın bir sıra prinsipləri əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bu təsirin müəyyən bir istiqamətini milli və xarici dillərin tədrisi prosesində daha geniş arealı əhatə etdiyini görmək olur. Respublikamız milli müstəqilliyə nail olduqdan sonra beynəlxalq əlaqələrin genişlənilib inkişaf etməsi xarici dillərin, xüsusilə ingilis dilinin tədrisində yeni pedaqoji və psixoloji forma və üsulların tətbiqini labüdləşdirir. Bu həm də tələbə-müəllim münasibətlərinin inkişaf tempini sürətləndirməklə yanaşı, onu müasir dünya təhsilinin tələblərinə uyğunlaşdırır. Bu baxımdan qloballaşma şəraitində milli təhsil məkanında xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisi prosesində həm müəllim, həm də tələbə beynəlxalq təhsil sisteminə daha çox meyl edir.

Təxminən iyirmi beş türk dilindən ona qədər, o cümlədən Azərbaycan dili dövlət dilləri, yaxud milli dillər qrupuna aid olub həmin dillər üçün səciyyəvi olan əlamətlərə malikdir. Bu dildə əlli milyondan artıq insan danışır. Kifayət qədər qədim və zəngin, həm şifahi, həm də yazılı mədəniyyəti olan Azərbaycan dili XX əsrin əvvəllərindən dövlət dili olsa da, onun milli dil və ya müstəqil bir millətin dili kimi formalaşma tarixi orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərindən başlayır.

Qloballaşan müasir dünyada Azərbaycan dilinin taleyi, tamamilə təbii bir haldır ki, hər bir azərbaycanlına dərinlən düşündürən məsələdir. Ümumiyyətlə isə, milli dilləri təqribən eyni tale gözlədiyini nəzərə alsaq, onların gələcəyinin proqnozlaşdırılmasında təxminən eyni təsəvvür və ya qənaətlərdən çıxış etmək lazım gəlir.

Professor F.Veysəlli ingilis dilinin dünyadakı hegemonluğunu bu cür qiymətləndirir: “...Qloballaşma şəraitində ingilis dilinin hökmranlığı bu dilin anası sayılan ABŞ- in və Böyük Britaniyanın iqtisadi, siyasi və hərbi vasitələrdən istifadə etməklə həmin dilin qəbul etdirilməsinə gətirib çıxardır ki, bununla da başqa xalqların dillərinə və mədəniyyətlərinə öldürücü zərbə dəymiş olur” [4].

Vaxtilə Ferdinand de Sössür dili dəb ilə müqayisə edirdi. Doğrudan da, dil ünsiyyət vasitəsi kimi müxtəlif ədalardan, müasir görünmək stilizasiyalarından məhrum deyil. Ona görə də nə qədər “dağıdıcı” olursa olsun, dünyanın müxtəlif dillərinə müəyyən anomaliyaların az və ya çox daxil olması təbii haldır. Həm də ona görə ki, həmin anomaliya-neologizmlər elə ingilis dilinin özü üçün də tarixi hadisə deyil, tamamilə yenidir. Başqa dillərə “dağıdıcı” təsir edən nitq xüsusiyyətlərinin yalnız ingilis dilinin təbiətindən irəli gəldiyini güman etmək də düzgün olmazdı, çünki beynəlxalq ünsiyyət vasitəsinə çevrilən hər hansı dil tədrisən mənsub olduğu xalqın mental səlahiyyətlərinin coğrafiyasından kənara çıxmaqla transmilli əlamətlər qazanır.

Qloballaşma milli dillərə və ümumən mədəniyyətlərə, ilk növbədə, paradokslarla daxil olur, ziddiyyətlər, görünən və ya görünməyən qarşıdurmalar yaradır. Mahiyyət isə bundan ibarətdir ki, qlobal-bütün dünya üçün ümumi, universal olan hadisə insan üçün maraqlı və cəlbedicidir. Hələ orta əsrlərdə eləcə də qədim dövrlərdə öz mifologiyaları, dini inancları olan müxtəlif xalqlar, etnoslar, məsələn, türklər, iranlılar, qafqazlılar islam dinini və mədəniyyətini qəbul edib ümumi bir supermilli və ya superetnik dünya yaratdılar. “Beləliklə, planetimizdə monomədəniyyət formalaşır ki, bu da bütün dünyanı məhvə doğru aparır” kimi bir fikri elan etmək doğru olmaz. Bizim fikrimizcə, təbii-tarixi bir proses olan qloballaşmadan çəkinmək, ona qarşı çıxmaq çıxış yolu deyil. Bu baxımdan “Qloballaşan Azərbaycan” Sivil İnkişaf Mərkəzinin mövqeyi daha maraqlı və doğru görünür. Mərkəzin nəşr etdiyi “Qloballaşmaya doğru” kitabında göstərilir ki, “Qloballaşmanın danılmaz faydaları bu prosesdən qorxmayan və bunu ən yaxşı şəkildə idarə etməyi bacaran ölkələr üçün məqbuldur. Azərbaycanın qloballaşmanın xaricində qalmaması və bu prosesdə zərərinin minimum, faydasının isə maksimum olmasına diqqət yetirməsi vacibdir” [2,s.37]. Kitabda öz əksini tapmış belə bir mülahizə də diqqəti cəlb edir: “Qloballaşmanın iradəmiz xaricində inkişaf edən və nəzarət edə bilməyəcəyimiz bir proses olduğunu dərk edərək buna ciddi hazırlaşmağımız tələb olunur. Bizcə, ölkəmiz qloballaşma prosesinə hazırlığa məhz təhsildən başlamalıdır” [2, s.35].

Qloballaşma bütün milli istiqamətlərdən, o cümlədən milli dil mövqeyindən təqdir olunmalıdır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, qloballaşmaya qarşı çıxmaq dilimizin milli xüsusiyyətlərini qorumaq deyildir. Qloballaşma şəraitində dilə xüsusi diqqət və qayğı lazımdır. Odur ki, “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramının hazırlanıb Azərbaycan Prezidentinin 2013- cü il 9 aprel tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilməsi çox mühüm tarixi hadisədir. Müasir dövrün tələblərini, konkret olaraq, qloballaşma prosesinin fəlsəfəsini nəzərə alan Dövlət Proqramının məqsədi “Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, Azərbaycan dilinin qloballaşma

³⁴ AMEA

şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsini, ölkədə dilçilik araşdırmalarının əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını, dilçiliyin aparıcı istiqamətlərində fundamental və tətbiqi tədqiqatların inkişafına yönəldilmiş yaradıcılıq səylərinin birləşdirilməsini və dilçiliyin müasir cəmiyyətin aktual problemləri ilə əlaqələndirilməsini təmin etməkdir" [5].

İngilis dilinin, amerikan mədəniyyətinin hegemonluğu cəmiyyətdə müəyyən narahatlıqlar doğurur. Lakin unutmamaq olmaz ki, qloballaşmadan imtina dünyanın ümumi inkişafından geri qalmaqla nəticələnə bilər.

Ümumiyyətlə, qloballaşma heç də dinlərə, dillərə, mədəniyyətlərə sədd çəkmir. Xalqımızın adət və ənənələrində mövcud olan və özümüzün də etiraf edib imtina edə bilmədiyimiz bəzi nöqsanlar qloballaşma prosesində itib batırsa, bu tərəqqinin və inkişafın ümumi məcrası ilə irəliləməklə nəticələnir.

Qloballaşmanın dərəcəsindən asılı olmayaraq, milli genetik köklər mühafizəkarlıqla qorunmalıdır. Çünki soykökündən uzaqlaşmaq qloballaşmanın gətirdiyi etno-mənəvi aşınmalara səbəb ola bilər. Mənəviyyəti, dili, dini və inanc sistemini mühafizə etmək bu prosesdə başlıca şərtədir. Fikrimizi daha aydın ifadə etmək üçün Çinə, Yaponiyaya, Malayziyaya nəzər salsaq, görürük ki, burada milli köklər heç də hər hansı bir geriliyin səbəbi deyil, əksinə həmin xalqın səciyyəvi xüsusiyyətlərinin, özünəməxsusluğunun qorunmasında ilk səbəb kimi çıxış edir. Başqa sözlə, xalq özgə bir millətin içərisində öz varlığını saxlamaqla inkişafını davam etdirir.

Dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafının qloballaşması və tədricən vahid dünya iqtisadi məkanının formalaşması dünya dövlətləri sistemində yaşayan xalqların mədəniyyətlərinin, mədəni düşüncələrinin və davranışlarının bu reallığın tələblərinə uyğun olaraq formalaşması zərurətini yaratmışdır. Lakin bu formalaşma prosesi digər xarici mədəni dəyərlərin kortəbii şəkildə mənimsənilməsindən ibarət olmayıb, öz etno-mədəniyyətinin başqa mədəniyyət nümayəndələrinə təbliğ edilməsini və mədəni dəyərlərin qarşılıqlı mübadiləsini tələb edir. "Şübhəsiz, mədəni dəyərlərin qarşılıqlı mübadiləsinin və sintezinin ana xəttini bəşəriyyətin çiçəklənməsinə, onun düzgün və ədalətli inkişafına xidmət edən vahid dünya mədəniyyətini formalaşdırmaq, sosial-mədəni münasibətlərin harmonik inkişafına nail olmaq təşkil etməlidir" [3, s.105]. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası öz siyasi, iqtisadi və mədəni dayanıqlılıq strategiyasını işləyib hazırlamalıdır. Bütün bu problemlərə daim diqqət yetirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev BDU-nun 90 illik yubiley mərasimindəki çıxışında bildirir: "Qloballaşma təbii prosesdir və yəqin ki, bu proses müəyyən düzəlişlərlə davam edəcəkdir. Xüsusilə, belə olan halda milli dəyərlərə önəm vermək, gənc nəsli milli dəyərlər əsasında tərbiyə etmək xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Mən çox şadam ki, Azərbaycanda milli ənənələr güclənir, möhkəmlənir və bu prosesləri daha da sürətləndirmək üçün kompleks tədbirlər görülməlidir" [1].

Bütün bunlar onu göstərir ki, qloballaşma özünün sosial-fəlsəfi mahiyyəti ilə çox geniş sahələri, o cümlədən tədris prosesini əhatə edən dünyəvi bir hadisədir. Bu prosesdə baş verən inteqrasiya və diferensiasiya meyilləri tələb-müəllim münasibətlərində, dillərin tədrisində, şəxsiyyətin formalaşmasında yeni təhsil modelinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşmasını təmin edir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev İlham. Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasim. "Xalq qəzeti", 2009, Bakı, 3 noyabr, № 245
2. Əsədov Anar. Günümüzün fenomeni: Qloballaşma Azərbaycan qloballaşma prosesinə hazırlığa haradan başlamalıdır? "Qloballaşmaya doğru" məqalələr toplusu. Bakı, 2006, 311 səh.
3. Məmmədov Fuad. "Kulturologiya", Bakı, Çıraq, 2008, 400 səh.
4. Veysəlli Fəxrəddin. Qloballaşma və müasir dünyanın dil mənzərəsi. "Xalq qəzeti", 2015, Bakı, 16 iyul, № 152

5. <http://www.president.az/articles/7744>

Açar sözlər: qloballaşma, xarici dil, təsir, proses, təhsil

Ключевые слова: globalization, foreign language, influence, process, education

Key words: глобализация, иностранный язык, влияние, процесс, образование

Influence of foreign languages in the condition of globalization

Summary

The emergence of specific types of problems called "globalization" in terms of world development parameters has become the most important characteristic of the period we live in. The urgency of the globalization process is conditioned by the pervading of many different factors.

In our contemporary world, as the process of globalization grows and grows, societal, political, social, cultural and other relations between different nations and societies, races and countries gain new significance. Significant changes are also taking place in education as well as in all areas of society.

Влияние иностранных языков в условиях глобализации

Резюме

Появление конкретных типов проблем, называемых «глобализация» с точки зрения параметров мирового развития, стало наиболее важной характеристикой периода, в который мы живем. Актуальность процесса глобализации обусловлена распространением множества различных факторов.

В нашем современном мире, по мере того как процесс глобализации растет и растет, социальные, политические, социальные, культурные и другие отношения между различными нациями и обществами, расами и странами приобретают новое значение. Значительные изменения происходят и в образовании, и во всех сферах общества.

Rəyçi?dos.E.Vəliyeva

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏDİLƏN “UN” VƏ “MIS” DOĞMA FELİ
PREFİKSLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məlum olduğuna görə dünya dilləri iki cür təsnif olunur: 1. mənşəyinə görə (geneoloji təsnifat); 2. qrammatik quruluşuna görə (tipoloji təsnifat).

Geneoloji təsnifata əsasən dünya dilləri dil ailələrinə bölünür. Onların içərisində Hind-Avropa dil ailəsi öz böyüklərinə görə xüsusi yer tutur.

Hind-Avropa dil ailəsinə on iki dil qrupu daxildir. Bu dil qruplarından birini German, yaxud Tevton dil qrupu təşkil edir.

German qrupunun tarixi əsasən Proto-German dilinin yaranması ilə başlayır. Proto-German dili dilçilikdə German dillər qrupunun kökü hesab olunur. Bu dilin yaranması eramızdan əvvəl XV-X əsrlərə təsadüf edir (bax:17, səh:25).

Dilin tarixi inkişafı daim davam edən bir prosesdir və tarix boyu dil bir sıra dövrləri əhatə etmişdir.

İngilis dilinin tarixində ən çox qəbul edilən aşağıdakı dövrləri göstərmək olar: (bax:13, səh:54).

1. Qədim İngilis dili dövrü (O.E.) V-XV əsrlər.
2. Orta İngilis dili dövrü (Mid.Eng) XI-XV əsrlər.
3. Müasir İngilis dili dövrü (Mod.Eng) XX əsrdən indiyə kimi:
 - a) Erkən Yeni İngilis dili dövrü (Early N.E.) XV-XVII əsrlər.
 - b) Yeni İngilis dili dövrü (New Eng) XVI-XIX əsrlər

Dilin lüğət tərkibi uzun tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Hər bir dilin lüğət tərkibi o dilin formalaşmağa başladığı dövrdən onunla əlaqədar şəkildə yaranır. Buna görə də ilk dövrlərdə dilin lüğət tərkibi nisbətən məhdud səciyyə daşıyır və sonralar isə get-gedə kəmiyyət və keyfiyyətə zənginləşib inkişaf edir.

Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibində affikslərin köməyi ilə həm qədim, həm orta, həm də yeni ingilis dili dövründə düzələn sözlər mövcuddur.

Lakin affikslərin köməyi ilə düzələn sözlərin uzun müddət mövcud olması affikslərin həmin dövrlərdə dəyişmədən qalması demək deyildir.

Əksinə, onların tarixi inkişafını izlədikdə, biz, asanlıqla bu və ya digər affikslərin mənalarının dəyişməsi, birinin digərini əvəz etməsi, yenisinin yaranmasını görə bilərik.

Beləliklə, affikslərin köməyi ilə sözdüzəltmə ingilis dilində əsrlər boyu mövcud olmuşdur.

Bu məqalədə biz ingilis dilinin sözyaradıcılığında mühüm yer tutan prefikslərdən, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edəcəyik. Beləki, haqqında danışacağımız prefikslər aşağıdakılardır:

un₁-prefiksi un₁ – sifət düzəldən ingilis dilinin yaranma dövrünün erkən vaxtlarından sözdüzəldici ünsür kimi mövcud olmuşdur. Dilin bütün inkişaf dövrlərində un₁- prefiksi məhsuldar prefikslərdən biri hesab olunurdu.

Artıq qədim ingilis dilində un₁- prefiksinin köməyi ilə çoxlu sayda sözlər düzəlmişdir, məsələn:

O.E.(old English) un-be-bant «satın alınmaz», un-gecynde «xoşagəlməyən», un-gecnaven «tanınmayan» (N.E.Unknown), un-ripe «yetilməyən», unmihting «zəif, gücsüz».

un₁-prefiksi fellərin düzəlməsində iştirak etmirdi. Lakin maraqlısı bundadır ki, çoxlu sayda feldən düzələn sifətlər un₁-prefiksinin köməyi ilə yeni inkar mənada sifətlərin düzəlməsində baza rolunda çıxış edir, məsələn:

abridged «məhdud» - unabridged «qeyri-məhdud»;

desirable «arzu olunan» - undesirable «arzu olunmayan»;

finished «qurtarmış» - unfinished «qurtarmamış»;

dying «ölmək» - undying «ölməz», willing – «arzu olunan» - unwilling «arzu olunmayan».

I think that in both our interest it would be extremely undesirable that matters should be so left at this stage (John Galsworthy, The Man of Property).

un₁ – prefiksinin işlənməsində bir sıra qanunauyğunluqlar mövcuddur:

1) un₁ – prefiksi –ed,- able, -y, -ing və başqa by kimi suffikslərin köməyi ilə yaranan sifətlərə birləşir, məsələn:

- able: reasonable «ağıllı, inamlı» - unreasonaable «ağılsız», eatable «yeyə» - uneatable «yeyilməyən», acceptable «qəbul olunan» - unacceptable «qəbul olunmayan», actable «səheələşən, səhnəyə qoyulan» - unactable «səhnələşməyən, səhnəyə qoyulmayan», adaptable «tətbiq edilə bilən, yararlı» -unadaptable «tətbiq edilə bilməyən, yararsız», allowable «yol verilən, icazə olunan» - unallowable «yol verilməyən, icazə olunmayan», alterable «dəyişilən» - unalterable «dəyişilməyən», answerable «təzkib edilən» - unanswerable «təzkib edilməyən», fashionable «dəbdə olan» - unfashionable practised «təcrübəli» - unpractised «təcrübəsiz», published «dərç olunmuş» - unpublised «dərç olunmamış», abvised «məsləhətli, fikirləşmiş – unadvised «tələsik, fikirləşmədən», boiled «qaynadılmış» - unboiled «qaynadılmamış»;

- ing: thinking «düşüncəli» - unthinking «düşüncəsiz», asseming «özündən razı» - unassiming «sədə»;

-y: wealthy «varlı» - unwealthy «kasıb», healthy «sağlam» - unhealthy «xəstə», handy «rahat» - unhandy «narahat» və s.

To know things otherwise were to be unfashionable. (Ch.Dickens, Meak House)

³⁵ BDU

2) Müxtəlif sifətlərə birləşərək un₁ – prefiksi keyfiyyətin, xüsusiyyətin inkarını bildirir, məsələn: unworthy «ləyaqətsiz» (=not worthy), unwell «xəstə» (=not well), unalterable «ifadə olunmayan» (=not alterable). It made me very sorry to consider how ggod. She was, and how unworthy of her I was.

(D.S. Lawrence, The Sons and Jovers)

Bəzən un₁ – prefiksi sifətə birləşib əks mənalı antonim düzəldir. Digər hallarda isə un₁ – prefiksi əks mənaya yaxınlaşır, yəni həmin sözlər tam antonim hesab olunmur, məsələn:

Read «safadlı» - unread «savadsız», certain «dəqiq» - uncertain «qeyri-dəqiq», real – «real, həqiqi» - unreal «real olmayan», pointed «iti» - unpointed – «küt», sound «sağlam», «məhkəm» - unsound «xəstə, zəif», reserved «gizli» - unreserved «səmimi»

Qeyd etdiyimiz misallardan bəziləri həqiqətən də tam antonim hesab olunurlar (iti=küt, xəstə=s Sağlam və s.).

I shall never forget the uncertain and unreal air of every thing at Yreeleaf, that afternoon.

(Ch.Dickens, Bleak House)

3) un₁ – prefiksi inkar mənə daşıyan sifətlərə heç vaxt birləşmir, məsələn:

foolish «axmaq», naughty «dəcəl», ugly «kifir, eybəcər», wicked «zalım, qəddar», bad «pis», stupid «axmaq», «ağılsıza kimi sifətlərdən un₁ – prefiksinin köməyi ilə yeni sözlər düzəltmək mümkün deyildir.

4) un₁ – inkar prefiksi aşağıdakı mənaları ifadə edən sözlərə əlavə edilir:

a) rəng bildirən sifətlərə, məsələn:

red «qırmızı», blue «göy», yellow «sarı», black «qara», green «yaşıl»;

b) ölçü bildirən sifətlərə, məsələn:

large «geniş», great «böyük», huge «nəhəng», small «kiçik», narrow «ensiz», wide «enli»;

c) material mənası bildirən sifətlərə, məsələn:

woolen «yun», wooden «taxta», leathern «dəri», iron «dəmir», golden «qızıl», oaken «palıd».

un₁ – prefiksi vasitəsi ilə düzələn düzəltmə sifətlər üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, zaman keçdikcə bu prefiksin işlənməsi dəyişmişdir.

Beləki, qədim ingilis dilində un₁ – prefiksi inkar mənalı sifətlərdən başqa isimlərin düzəltməsində də istifadə olunurdu, məsələn:

O.E.: un-bealu «nifrət», un-lust «narazılıq», un- banc «naxələflik»

un₁ – prefiksinin analogi işlənməsi orta ingilis dili dövründə öz əksini tapmışdır.

Yeni ingilis dili dövründə un₁ – prefiksi yalnız sifətdən əks mənalı sifət düzəldilməsi üçün işlənməyə başladı və təkvallentli prefikslər sırasına daxil oldu.

Hal-hazırda un₁ – prefiksi vasitəsi ilə digər nitq hissələri düzəldilir.

Tərkibində un₁ – prefiksi olan bəzi isimlər, məsələn:

Unkindness, unwise ness və başqa isimlər - ness suffiksinin köməyi ilə düzələn unkind «insafsız», unwise «nadan» kimi sifətlərdən yaranmışdır.

un₂ – prefiksi

un₂ – prefiksi fellərə birləşərək hərəkətin əks mənasını bildirir, məsələn:

to belt «kəmərlə abğlamaq» - to unbelt «kəməri açmaq», to balance «tarazlıq saxlamaq» - to unbalance «tarazlığı pozmaq», to bind «bağışlamaq» - to unbind «açmaq», to brace - «gücləndirmək» - to unbrace «zəiflətmək», to cap «bağlamaq, qapağını qoymaq» - to uncap «qapağını açmaq», to chain «zəncirləmək» - to unchain «zəncirdən açmaq», to church «kilsəyə bağlanmaq» - to unchurch «kilsədən ayrılmaq», to close «bağlamaq» - to unclose «açmaq», to cover «nəyisə örtmək» - to uncover «üstünü açmaq», to deceive «aldatmaq» - to undecieve «yalanın üstünü açmaq», to dress «geyinmək» - to undress «soyunmaq», to fold «bükmək» - to unfold «açmaq», to lock «bağlamaq» -to unlock «açmaq», to freeze «dondurmaq» - to unfreeze «donunu açmaq», to hang «asmaq» - to unhang «çıxartmaq», to join «birləşmək» - to unjoin «ayrılmaq», to say «demək, söyləmək» - to unsay «deməmək, söyləməmək».

It is not too much to say that it had hurt her with its dark, lingering softness and unsay something she had been saying (Y.Yalsworthy. The Man of Property).

But, to his surprise, at this double mation he could unlock the door, and found himself in front of a bright fire...

(Charles Templeton, The Kidnapping of the Resident).

un₂ – prefiksi ilə işlənən fellər bir qayda olaraq təchecalı, nadir hallarda ikihecalı olurlar, məsələn: to unreel «açmaq», to unrip «həll olmaq», to unbossom «sirri açmaq», to unroof «damını sökmək», to unsaddle «atdan düşürmək», to unshackle «qandallarını açmaq», to unship «gəmidən yükü boşaltmaq», to unshoe «ayaqqabılarını çıxartmaq», to unsharl «çaşdırmaq», to untangle «çaşdırmaq», to untie «açmaq», to untune «kökləmək (musiqi alətini)», to unveil «üst örtüyünü götürmək», to unvote «təkrar seçki ilə rədd etmək», to unearap «bağlamayı açmaq».

Öz mənasına görə un₂- prefiksi ilə işlənən fellər iki semantik sinfə bölünür:

1. İnsan əqli ilə həyata keçən hərəkəti bildirən fellər. Belə fellər bir qayda olaraq aşağıdakı mənaları bildirir:

a) bağlamaq, birləşdirmək, məhkəmləndirmək, zəncirləmək mənaları, məsələn:

to buckle, to brace, to button, to chain, to clasp, to couple, to fold, to join, etc.

b) burmaq, bükmək mənaları, məsələn:

to coil, to curl, to furl, etc.

s) örtmək, bağlamaq mənaları, məsələn:

to cap, to cork (probkalamaq), to cover, to earth (torpaqla örtmək), to cage (qəfəsə salmaq), etc.

2. Əqli və psixi anlayış bildirən fellər.

Bu sinif azsayılı semantik sinifdir. Bura to deceive «aldatmaq, çaşdırmaq», to bosom «sirr saxlamaq», to balance «tarazlamamaq», to puzzle «təəccübləndirmək» kimi fellər daxildir.

un₂ prefiksi ilə düzələn fellər şifahi nitqə aiddir və müasir ingilis dilində geniş istifadə olunur.

mis – prefiksi. mis – prefiksi (qəd.ing., qəd.island., qəd.sakson, qəd.friz.dillərində mis – qot dilində miss – qəd.alman dilində missa-, missi-, misse-) bütün dövrlərdə mövcud olmuşdur.

Bu prefiks qədim ingilis dilində sırf feli prefiks olub inkar mənə ifadə etmiş, həmçinin felə «yanlış» mənasını vermək xüsusiyyətinə malik olmuşdur.

mis- prefiksində bütün German dillərində rast gəlmək olur.

Qədim ingilis dili dövründə bu prefiks əsasən «yoxluq, itki, nöqsan» mənalarını bildirən fellərin düzəlməsində istifadə edilmişdir, məsələn: O.E.misbeodan «pislik etmək», «ziyan vurmaq», misdon «səhv etmək» və s.

Otto Jespersenin göstərdiyi kimi (bax:4, part VI) qədim ingilis dili dövründə mis – prefiksi az məhsuldar prefiks idi.

Lakin XVI əsrin sonunda onun məhsuldarlığı artdı. XVII əsrdə mis – prefiksi mövcud olduğu dövrə ərzində daha çox düzəlmə sözlər əmələ gətirirdi.

Lakin hər iki dövrdən müasir dövrə az sayda sözlər gəlib çatmışdır, məsələn:

To misadvice «səhv məsləhət vermək», to misdeal «yanlış hərəkət etmək», to misdeem «səhv mühakimə etmək», to mis-spebd «bədxərclik etmək» (XIII-XV əsrlər).

XVI-XVII əsrlərdən müasir ingilis dili dövrünə aşağıdakı sözlər gəlib çatmışdır, məsələn:

To misapply «səhv istifadə etmək», to misdate «yanlış tarix qoymaq», to misplace «yanlış yerə qoymaq», To mispronounce «səhv tələffüz etmək», to misapperhend «yanlış başa düşmək», to misguide «səhv yol göstərmək», to misdirect «səhv istiqamətləndirmək», to mis-spell «orfoqrafik səhv etmək».

We have been misdirected, Jarndyce by a most abandoned ruffian, who told us to take he turning to the right instead of to the left (Ch.Dickens, Bleak House). Yeni ingilis dili dövründə də mis – prefiksi «yanlış, səhv» mənasında məhsuldardır.

Beləliklə, XIX əsrdə to misappropriate «qanunsuz əldə etmək», to misdecide «səhv qərar vermək», to misread «səhv oxumaq» və başqa fellər yarandı. Orta ingilis dili dövründən başlayaraq mis – prefiksinin köməyi ilə əks mənəli isimlər yaranmağa başladı, məsələn: Misbelief «yanlış fikir», misbehaviour «pis rəftar», miscarriage «uğursuzluq», mischance «uğursuz təsadüf», misdoing «səhv», misdemeanour «günah, taqsır», misfortune «bəxbəxtlik». Every man and every woman who had an accident or a new attack after applying to him, set the misfortune down to master Marner's – will and irritated glances. (George Eliot, Silas Marner).

Beləliklə, mis – prefiksini çox valentli prefikslərə aid etmək olar. Beləki, həmin prefiksə həm isimlərin, həm də fellərin tərkibində rast gəlmək olur, məsələn:

İsmlər: misadventure «bədbəxt hadisə», misbelief «yanlış fikir», miscarraige «uğursuzluq», mischief «dəcəllik, pislik», misconduct «pis hərəkət», miscount «səhv hesablaşma», miscreant «pis insan», misfire «müvəffəqiyyətsizlik», boş çıxma (məcazi mənada), misfit «ətraf mühitə uyğunlaşma bilməyən insan»b misfit «ətraf mühitə uyğunlaşa bilməyən insan», misguidance «pis rəhbərlik», mishap «uğursuzluq», mishit «boşa çıxma», mishomer «ad və ya terminin səhv işlənməsi», misrule «yanlış idarə etmə», misstep «səhv addım», mistake «səhv», mistrust «inamsızlıq», misuse «səhv istifadə». Misfortunes never come alone (Saying) (Dərd gələndə batmanla gələr (məsəl).

...but he was worth speaking fair, if it was only to keep him from doing you a mischief.

(Vicky Baum, Grand Hotel)

Fellər: to misaddress «səhv ünvanı yazmaq», to misapply «səhv istifadə etmək», to misappropriate «qanunsuz əldə etmək», to misbecome «uyğun gəlməmək», to miscalculate «səhv hesablamaq», to miscall «biri haqqında pis fikir söyləmək», to miscast «aktyora uyğun olmayan rol vermək», to miscomprehend «səhv başa düşmək», to mischief «pislik etmək», to misconcive «yanlış anlaşımaq», to misconduct «özünü pis aparmaq», to misconstrue «yanlış izah etmək», to miscreate «eybəcərləşdirmək», to misdoubt «şübhələnmək», to misgive «inamsızlıq yaratmaq», to mishandle «yanlış idarə etmək», to mishear «səhv eşitmək», to mismatch «bir-birinə yaraşmamaq», to misprize «nifrət etmək», to misstate «səhv bəyanat vermək», to mistake «səhv etmək», to mistranslate «səhv tərcümə etmək», to mistrust «etibar eləməmək», to misunderstand «səhv başa düşmək».

She appeared to mistrust that the lodger might hear her (Ch.Dickens, Bleak House)

mis – prefiksinin məhsuldarlığına baxmayaraq orta ingilis dili dövrünün sonlarında bir çox sözlərdə o, həmin dövrdə mənimsənilmiş roman mənşəli inkar dis – prefiksi ilə əvəz olunur, məsələn:

to misagree – to disagree

to miscredit – to discredit və s.

Beləliklə ingilis dilinin inkişafı dövrlərində baş verən bəzi dəyişikliklərə baxmayaraq, prefikslər dilin bütün dövrlərində mövcud olmuş və yeni sözlərin yaranmasında rol oynayıblar.

ƏDƏBİYYAT

1. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава английского языка. М, 1956.

2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М.1959.

3. Бруннер К. История английского языка I, II том. М, 1956.

4. Jespersen Otto. A Modern English Grammar on Historical Principles, Copenhagen. 1942.

5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. B, 1973.
6. Iysh. History of English Language, L. 1971
7. Карашук П.М. Словообразование английского языка. М, 1977.
8. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. B, 1967.
9. Гальперин И.Р., Черкасова Е.Б. Лексикология английского языка. М, 1956.
10. Мешков О.Д. Словообразование современного английского языка. М, 1976.
11. Marchand M. The Categories and Types of present Day English, Word-Formation, Wiesbaden, 1960.

Açar sözlər: *Söz düzəltmə, qədim ingilis dili, dil tarixi, ön şəkilçi*

Ключевые слова: *словообразование, древний английский язык, история языка, префикс*

Keywords: *word formation, old english, word history, prefix*

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются история образования и лексико-семантические свойства префиксов un- и mis-, используемых в современном английском языке. В статье также анализируются изменения значений слов путем добавления данных префиксов к простым словам и производится сравнение полученных новых слов со словами старого и современного английского языка.

RESUME

This article is devoted to the history of word formation and lexico-semantic meanings of prefixes un- and mis-, used in modern English language. In the article the words meaning change is analysed by adding these prefixes to the simple words and also comparison of new derived words with old and modern English language is carried out.

FARS DİLİNDƏ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN FUNKSIONALLIĞI

Uzunillər dilçilik məsələləri, əsas etibarilə təsviri, tarixi-müqayisəli və müqayisəli-tutuşdurma metodları ilə öyrənilmişdir. Lakin elmin sonrakı gedişində yeni dilçilik tədqiqatları həyata keçmiş və bir çox dil elementləri struktur-semantik və funksional qrammatika aspektindən araşdırılmışdır. Bu əsnada müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçən işlərdən biri dillərdə morfoloji və sintaktik vahidlərə dair qrammatik kateqoriyaların struktur-semantik və funksional kriteriyalarının yeni linqvistik metodlarla öyrənilməsi olmuşdur.

Funksionallaşma, funksional təhlil və funksional izah terminləri bir çox müxtəlif mənalarda işlənir. Funksional izah antropologiyada, fiziologiyada, psixologiyada istifadə olunmaqdadır. Bu zaman sistem ideyası əsas götürülür və bu sistem müşahidə olunan hadisələrdə funksionallaşaraq reallaşır. Sistem özünəməxsus elementlərdən ibarət olur və özünəməxsus proses və fəaliyyətləri həyata keçirir.

Bütöv sistemin bir hissəsi kimi funksiya termininin funksional izahı sistemin bir bütöv kimi stabilliyi, sağlamlığı və xilasını üçün zəruri şərtləri təmin edir. Funksionallıq nəzəri izahın xüsusiyyətidir. Belə yanaşmanın iki növü ayırd edilir: semantik və təcrübi funksionalizm. Semantik funksionalizm istənilən, hətta qeyri-real mental hadisələri, təcrübi isə yalnız real mental hadisələri təsvir edir. Humanitar elmlər sahəsində “funksionalizm” və “funksional analiz” terminləri adətən heremenevtika ilə qarşı-qarşıya qoyulur və bununla da klassik koqnitiv istiqamətlə yaxınlaşır. Funksionalist belə hesab edir ki, zehni hadisələr və vəziyyətlər insan beyninin içərisində baş verir və olduqca mühüm funksiyalara malik olurlar. Digər elm sahələrində məşhurluğuna baxmayaraq, linqvistikada funksionalizm XX əsrin sonunda hələ də aparıcı sərbəst nəzəriyyəyə malik deyildi.

“Funksional dilçilik (funksionalizm) daha çox struktur linqvistikasının bir budağı kimi meydana gələn, dilin ünsiyyət vasitəsi kimi funksionallaşmasına diqqəti yönəltməsi ilə xarakterizə olunan məktəb və cərəyanların cəmidir” (5, s.566).

R. O. Yakobson, N. S. Trubetskiy, S. O. Kartsevskiy rus dilçiliyində bu cərəyanı bir çox yazılarında izah etmişlər, daha sonra isə Praqa dilçilik məktəbinin digər dilçiləri yeni əsərlər yazmışlar.

Dilə funksionalistik baxışda dilin istifadəsində etik motivlərin mövcudluğundan çox vaxt yayınırlar. İlk yerdə məqsədlər, daha doğrusu, inteqrasiya, maraqların qəbul olunması və qruplaşdırılması durur.

“Funksionalist nitq fəaliyyəti və konstruksiya növləri ilə bağlı terminlərlə dilin təsvirinə yönəlir və bu zaman yalnız sintaksisin, semantikanın və praqmatikanın (müxtəlif dillərdə müxtəlif cür olur) qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmiş olur” (4, s. 15).

Dillər öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün alət, vasitə kimi təhlil oluna bilərlər. Həmin vasitənin forması bu funksiyaları məcburi olaraq əks etdirir. Dillər elə strukturlaşmışlar ki, bu funksiyaların yerinə yetirilməsinə yarasınlar. Funksiyaların ierarxiyası mövcuddur. Bu funksiyalar içərisində ən əsası digər bütün funksiyaların əsasında duran kommunikativlik funksiyası adlanan məlumatın çatdırılması funksiyasıdır.

Dilin mürəkkəb struktur hissələri, bu hissələrin funksiyaları ilə öncədən təyin olunmuş mənalılığa, əhəmiyyətə malikdirlər. Qrammatik təsvirdə funksional yanaşma qrammatikanı asanlaşdırır, onu süni formal gedişlərdən xilas edir. Belə inteqral yanaşmada hər bir element dilin hər hansı sistemi daxilində müəyyən funksiyaları yerinə yetirirlər.

Bu istiqamətdə icrası nəzərdə tutulan məsələlərdən biri də bir çox linqvistik terminlərin müəyyən dillərdə qarşılıqlarının konkret adlarla müəyyənləşdirilməsi olmuşdur. Təbii ki, vaxt keçdikcə bütün əvvəlki linqvistik terminlərin ifadə etdikləri anlayışların ənənəvi qrammatikalarda təqdim olunan məzmunu ehtiva edən terminlərə uyğunlaşdırılması mümkün deyildir.

Terminlərin düzgün tətbiqi və dəqiqləşdirilməsi həm elmi yeniliklərin ifadə olunması, həm də məzmunun aydın çatdırılması baxımından önəmlidir. Fars dilində bu proses uzun illər ərzində və müxtəlif istiqamətlərdə getmişdir. Dilçilik əsərlərinin müəllifləri və tərcüməçilər bu prosesdə xüsusi rol oynamışlar. Onlar öz məqalə və kitablarında yeni terminlər yaratmağa və istifadə etməyə başlamışlar və fars müəllifləri bu prosesin son 2-3 onillikdə daha da qızğın getdiyini bildirirlər.

Fars dilində terminlərin dəqiqləşdirilməsində müəyyən tarixi dövəmdə İranda başlayan fars dilinin alınmalardan təmizlənməsi prosesi də rol oynamışdır. Rza şahın 1935-ci il göstərişi ilə ölkədə purizm hərəkatı yayılır və yad elementlərin fars dilindən uzaqlaşdırılmasına dilin xarici elementlərdən, ilk növbədə isə ərəbizmlərdən təmizlənilməsi ilə başlanılır. Bu məqsədlə həmin sözlərin fars qarşılığını tapmağa cəhd etdilər.

Həmədoxt Homayun “Dilçilik və ona bağlı elmlərin lüğəti” adlı kitabında 35 kitab və 45 məqalədən istifadə etməklə terminlərin qarşılığını tapmağa çalışmışdır (Bax: 9). Belə kitab və məqalələrin sayı getdikcə çoxalmaqdadır.

Linqvistik funksionalizm çox faktorludur. Funksionalizmin əsas cəhətlərindən biri dilin forma və funksiyalarının əlaqəsidir. Dilin forması dilin funksiyaları ilə uyğunlaşır və bu funksiyaların tələblərinə cavab verir. Linqvistik dilin özü kimi dil nəzəriyyəsinin formasını təyin edən müxtəlif tapşırıqlara, müxtəlif funksiyalara malikdir. Funksional komponent formal komponentlə daha çox üst-üstə düşür.

Qrammatik nəzəriyyə çoxsaylı funksiyaları təsvir edir. Bu funksiyaları yerinə yetirən və konkret situasiyada dəyişən formal vahidlərin kombinasiyası özünəməxsus funksiyalara malikdir və dilin formal qrammatikasının təşkilində fundamental rol oynayırlar.

³⁶ BDU

Dilin (çox vaxt nitq hissələrinin) formal təsviri ilə kifayətlənən linqvistlər elə hesab edirlər ki, onların işi bütün dil vahidləri sıralanması və bu vahidlərin seçdikləri nəzəriyyəyə uyğun şəkildə kateqoriyalara ayrılması ilə məhdudlaşır. Məhz bu məqamda formalistlərə iş maraqsız gələndə, funksionalistlər öz standart izahları işə başlayırlar. Bəzən onlara formalistlərin izah edə bildikləri ikinci dərəcəli və ya lazımsız, hətta illuziya kimi görünür.

Dilçilikdə sözün mənasının sintaktik, semantik və praqmatik terminləriylə adlandırılan üç əsas komponentdən təşkil olunduğuna dair fikirlər mövcuddur. Bu komponentlər arasında qırılmaz əlaqənin mövcud olduğu da məlumdur. M. Musaoğlu bu komponentlərin spesifik xüsusiyyətlərini belə izah edir: “Sözün mənası nitq axınında başqa dil vahidləriylə qarşılıqlı münasibətə bilavasitə bir sintaktik komponent kimi girir. Bu da onu ayrıca bir linqvistik fenomen olaraq qiymətləndirməyə imkan verir. Söz dildə bir semantik komponent olaraq onunla ifadə olunan əşyaya və ya denotata münasibətdə müəyyənləşir. O, burada hər hansı bir əşyanın əksi, dildə hadisə və ya anlayış, tutuşdurulmuş və ya müqayisə olunmuş dil korrelyatı kimi təqdim olunur. Praqmatik bir komponent kimi söz digər komponentlərdən fərqli olaraq özünün bütün aspektlərinin ümumiliyi kontekstində seçilir” (1, s. 53).

Dilin funksional təsvirinin əsas etibarilə nitq semantik sistemini, dilin morfoloji sistemini, dilin praqmatik sistemini və sosial normalar sistemini ehtiva etdiyini qeyd edirlər (Bax: 4, s.14). Fars dili aspektindən yanaşsaq, sistematik-funksional qrammatikada müəyyən məlumatın yeganə klassifikasiyası həmin məlumatın qeyd olunmuş və qeyd olunmamış informasiyası arasında aparılır. Sistematik-funksional qrammatikada praqmatik presuppozisiyaya (əvvəlcədən varolma) malik olmayan məlumat önəm daşıyır və bu məlumatın müəyyən hissəsi məzmunundan ayrılı bilmir.

Sistematik-funksional qrammatika məlumatı həmin məlumatın sonuncu məzmun elementində yerini alanadək bir çox qeyd olunmamış qruplara ayıracaqdır. Əgər məzmunundan asılı olmayan tamamlayıcı məlumat varsa, sistematik-funksional qrammatika bunu qeyd olunmamış informativ məlumatdan ibarət nümunə ilə balanslaşdıracaqdır.

Səs tonu amilli səs tonu qrupunda sonuncu leksik sözün üzərində olmadığından, sistematik-funksional qrammatika belə qrupa daxil olan məlumatı qeydə alınmış məlumat kimi qəbul edəcəkdir.

Sistematik-funksional qrammatik aspektindən ifadə olunmuş və nəzərə çatdırılan müəyyən məlumatı fars dili nümunələrinə əsaslanaraq belə klassifikasiya edə bilərik:

1. **Predikativ fokus:** - کیفیت چه شده؟

-Çantana nə oldu?

کیفم را ندیدند

-Çantanı oğurladılar.

Burada əsas fokus predikativlik üzərindədir, əsas diqqət çantanın **oğurlanması** üzərindədir.

2. **Cümlə fokusu:** - چی شده؟

-Nə olub?

کیفم را ندیدند

-Çantanı oğurladılar.

Cümlə fokusu tamamilə yeni hökm, məlumatın çatdırılmasıdır, burada mövzu olmur və təbii ki, praqmatik presuppozisiya (əvvəlcədən varolma) mövcud olmur. Cümlənin əsas məqsədi yeni situasiyanın çatdırılması olur.

3. **Məhdudlaşdırılmış fokus:** - کیفیت را ندیدند؟

-Çantanı oğurladılar?

نه، کیف پولم را ندیدند

-Xeyr, pul kisəmi oğurladılar.

Bu növ məlumatda bütövün müəyyən bir hissəsi seçilmiş və ifadə olunmuş olur.

Başqa sözlərlə, biz müəyyən məlumatın ifadəsini dar və geniş olmaqla iki yerə bölə bilərik. Geniş məlumatı predikativ fokus və cümlə fokusuna təsnif edə bilərik. Dar məlumatı isə izah olunmuş və izah olunmamış fokus olaraq iki qrupa bölə bilərik. Bu, kiçik klassifikasiya dil elementlərinin ifadə etdiyi məzmunun sistematik-funksional qrammatikaya əsasən təsnifinə görədir.

Bu təsnifatın əsasında informativ strukturun tematik struktur ilə müəyyən olunması dayanır. Başqa sözlə, tema və remanın informativ statusu bir-birinin əsasında baş tutur. Bu məqam temanın remaya nisbətən daha yeni və ya köhnə ola biləcəyinə səbəbiyyət verə bilər. Buna görə də yeni və ya köhnə məlumata sahib olmaq nisbi və dərəcələyə bilən məzmunudur.

Fars dilində yeni/köhnə informasiyada tema/rema strukturunun eyniləşməsi olduqca böyük tezliyə malik olduğundan, belə struktur ifadə oluna bilmir. Halbuki, tema/remanın köhnə məlumatla yanaşı gələn köhnə məlumatda eyniləşməsi daha az tezliyə malikdir və bu izah oluna bilən strukturdur.

Funksional qrammatikada ən çox müzakirə olunan dil vahidlərindən olan “sintaqm”, “sintaqmatik üzvlənmə” fars dilində əsasən belə izah olunur: Səslərin özünəməxsus qaydalarına riayət etdikdən sonra hecalar və sözlər yaranırlar. Elə qaydalar mövcuddur ki, onların sayəsində hecalar və sözlər bir-birləri ilə birləşirlər və münasib isim, feil, zərf tərkibləri yaradırlar. Aşağıdakı cədvəldəki nümunələr fikri daha aydın izah edəcəkdir:

Sintaqm qaydalarına riayət olunmamışdır	Sintaqm qaydalarına riayət olunmuşdur
رهبر ترک ملت	رهبر ملت ترک

Fars dili yalnız məzmun ilə əlaqədar olaraq diskurs-formal dildir. Fars dilində məzmun cümlənin ilk struktural əlaməti olduğundan, deyə bilərik ki, o, sözlərin düzülüşü ilə xarakterizə olunandır və fars dili məhz bu aspektdən məzmunu əsaslanan dildir.

Fars dilində söz sırası dəyişkəndir və qurucu struktur nisbətən azaddır. Cümlə vurğusu fars dilində söz sırasından, heca yerləşməsindən və morfologiyadan asılıdır. Bütün tərkiblərdə vurğuya malik olmaq imkanı heca yerləşməsini öncədən planlaşdırma bilməyi mümkünsüz edir. Beləliklə, cümlə yerdəyişməsi konkret qaydaya malik deyildir.

Dünya dilçiliyində sitematik-funksional qrammatika universal funksional nəzəriyyə kimi fars dilinin qrammatika məsələlərinə yeni aspektdən baxmağa imkan yaradır. Eyni zamanda, aparılan tədqiqatlar göstərir ki, informasiya strukturu ilə fonologiya, semantika, morfologiya və sintaksis arasındakı münasibət adi və idarə oluna bilən deyildir. Dillərinin tədqiqi zamanı nəzəriyyə və praktika arasında mövcud fərqlərə baxmayaraq hər bir nəzəriyyənin analitik metod və çatışmazlıqları bu iki yanaşma çərçivəsində əldə edilmiş nəticələr, hər ikisinin funksional təbiətinin oxşarlığı etibarilə ümumi cəhətlərə malikdirlər. İntonasiya, söz sırası, morfologiya və müstəqil dəyişkənlik kimi vahid mətnə və məzmunu fokuslanma informasiyanın strukturuna təsir edir.

Fars dilində morfologiya, söz sırası və bu kimi amillərin birləşməsi informasiya strukturunun dəqiqlik qazanmasında təsdiqedic faktor rolunu oynayırlar. Fars dilinin daxili qayda-qanunları göstərir ki, istənilən fonetik və semantik vahidlər bu dildə cümlənin fokusu rolunu oynaya bilərlər. Dəyişkən və nisbətən sərbəst söz sırasına görə hər bir element cümlə fokusu kimi yerləşdirilə bilər. Beləliklə, qabaqcadan təxmin edilən cümlə vurğusu fars dilində müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır və konfigurasiya dilləri və qeyri- konfigurasiya dilləri, o cümlədən diskurs konfigurasiya dilləri və diskurs qeyri- konfigurasiya dilləri arasında düz xətt çəkmək olduqca çətindir. Məhz bu baxımdan bu kateqoriyalasdırma ierarxik hesab oluna bilər. Çünki fars dili bir tərəfdən sintaktik bütövün ortasında yerləşir və nisbətən qeyri- konfigurasiya dili hesab olunur, digər tərəfdən isə fokus strukturuna əsaslanan bütövün sonunda yerləşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası : morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika. Redaktor : Abdullayev K. M. Və b. II cild. Bakı: 2012, 303 s.
2. Rüstəmov T. Fars və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı-müqayisəli qrammatikası. Bakı: Adiloğlu, 2010, 341 s.
3. Şəfai A., Rüstəmov T., Ələkbərova A., Zülfiqarova F. Masir fars ədəbi dilinin morfologiyası. Bakı: 2012, 310 s.
4. Foley W.A., Van Valin R.D.J. Functional syntax and universal grammar. Camb. etc.: Cabr. UP, 1984.
5. Булыгина Т. В., Крылов С. А. Функциональная лингвистика // Лингвистический энциклопедический словарь, Москва: Советская энциклопедия, 1990.
6. Демянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / Вопросы языкознания, 1994, №4, с. 17-33
7. Кибрик А. А. Когнитивные исследования по дискурсу / Вопросы языкознания, 1994, №5, с. 126-139
8. Ханина О. В. Желание: когнитивно-функциональный портрет / Вопросы языкознания, 2004, №4, с. 122-155
9. همادخت همایون. واژه‌نامه‌ی زبانشناسی و علوم وابسته. تهران: ۱۳۹۴

XÜLASƏ

Qrammatik təsvirdə funksional yanaşma qrammatikamı asanlaşdırır, onu süni formal gedişlərdən xilas edir. Belə inteqral yanaşmada hər bir element dilin hər hansı sistemi daxilində müəyyən funksiyaları yerinə yetirirlər. Bu istiqamətdə icrası nəzərdə tutulan məsələlərdən biri də bir çox linqvistik terminlərin müəyyən dillərdə qarşılıqlarının konkret adlarla müəyyənləşdirilməsi olmuşdur. Fars dilində bu proses uzun illər ərzində və müxtəlif istiqamətlərdə getmişdir. Dilçilik əsərlərinin müəllifləri və tərcüməçilər bu prosesdə xüsusi rol oynamışlar. Onlar öz məqalə və kitablarında yeni terminlər yaratmağa və istifadə etməyə başlamışlar və fars müəllifləri bu prosesin son 2-3 onillikdə daha da qızgın getdiyini bildirlər. Dilin (çox vaxt nitq hissələrinin) formal təsviri ilə kifayətlənən linqvistlər elə hesab edirlər ki, onların işi bütün dil vahidləri sıralanması və bu vahidlərin seçdikləri nəzəriyyəyə uyğun şəkildə kateqoriyalara ayrılması ilə məhdudlaşır, lakin dünya dilçiliyində sitematik-funksional qrammatika universal funksional nəzəriyyə kimi fars dilinin qrammatika məsələlərinə yeni baxışdan baxmağa imkan yaradır. Eyni zamanda, aparılan tədqiqatlar göstərir ki, informasiya strukturu ilə fonologiya, semantika, morfologiya və sintaksis arasındakı münasibət adi və idarə oluna bilən deyildir.

Açar sözlər: funksional qrammatika, fars dili, morfologiya.

Функциональность частей речи в персидском языке

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию персидской морфологии с функциональной перспективы. Функциональный подход делает грамматический анализ любого уровня более эффективным и свободным от сугубо формального подхода. При таком интегральном подходе, каждый элемент языка выполняет определенные функции в пределах любой системы языка. Другим важным вопросом в этой сфере является вопрос нахождения эквивалентов соответствующих лингвистических терминов в разных языках. В персидской лингвистике, этот процесс продлился несколько лет и шел в различных направлениях. Лингвисты и переводчики соответствующих исследовательских трудов внесли огромный вклад в эту область создавая и используя новую терминологию. Исследователи считают, что этот процесс усилился за последние два или три десятилетия. Те лингвисты, которые концентрируют свое внимание на формальном описании языка (в большинстве случаев частей речи) проводят исследования ограничиваясь изучением всех единиц языка в иерархическом

порядке и их категориальной классификацией в соответствии с надлежащей теорией. Тем не менее, Системно-Функциональная Грамматика как универсальная функциональная теория позволяет исследовать вопросы персидской грамматики с новой перспективы. В то же самое время, результаты нашего исследования свидетельствуют о том, что вопросы взаимосвязи между информационной структурой и фонологией, морфологией и синтаксисом являются сложными и их решение требует немалых усилий.

Ключевые слова: функциональная грамматика, персидский язык, морфология

On functional aspects of the word classes in Persian language

Abstract

The paper deals with the study of Persian morphology from the functional perspective. The functional approach makes the grammatical analysis on any level more effective and free from formal approach. Under such integral approach, each linguistic element performs certain functions within any system of language. Another important issue in this field is an issue of finding relevant equivalents for linguistic terms across languages. In Persian linguistics, this process lasted several years and had various directions. Linguists and translators of the respective research works in this field made great contribution to this field as they have started to create and use new terminology. Researchers suggest that this process has gained momentum for last two or three decades. Those linguists, who have traditionally focused on the formal description of language (mostly parts of speech), conduct research limited by the study of all units of language in ierarchy and their classification into categories in line with the relevant theory. Meanwhile, Systemic-Functional Grammar as a universal functional theory allows to explore the issues in Persian grammar from this new perspective. At the same time, the results of the study suggest that the issues of the relationship between information staructure, on the one hand and phonology, morphology and syntax, on the other hand are complex and not so easy to solve.

Key words: functional grammar, Persian language, morphology

Rəyçi: dos.Məmmədova Əsmətханum

Мингаджиева Камила Камилевна
НАЗВАНИЯ ПРИРОДНЫХ ЯВЛЕНИЙ В РУССКОЙ ПАРЕМИОЛОГИИ

В настоящей статье систематизируются и рассматриваются русские пословицы и поговорки, компонентами которых являются названия природных явлений. Отметим сразу, что в русском языкознании пословицы и поговорки достаточно широко исследованы в самых различных аспектах. Однако, как показало наше знакомство с научно-теоретической литературой, пословицы и поговорки, отражающие именно природные явления, до сих пор не служили объектом специального исследования. Этим и обусловлен выбор данной темы.

Пословицы и поговорки, являясь наиболее древним жанром устного народного творчества, представляют собой неотъемлемую часть языка, культуры и менталитета народа. «И пожалуй, ни в каком другом жанре фольклора народная жизнь не отражена так широко и многогранно, как в пословицах. Их вполне можно назвать энциклопедией народной жизни. Многие пословицы переходили из эпохи в эпоху, не меняя своего смысла и утверждая «вечные» истины добра, справедливости и красоты» [3, 10]. В них отражены наблюдения людей над окружающим миром и природными явлениями, уклад их жизни, отношение к случаям и событиям, происходящим в жизни народа, оценка качеств человека и т.д. Поэтому характерно то, что пословицы и поговорки разных народов мира объединяет тематическая общность; в них выражены общечеловеческие ценности; они дают оценку одних и тех же ситуаций, явлений. Различие в них может выражаться в незначительных деталях, характерных для особенностей культуры, менталитета и быта конкретного народа.

«Пословицы – это народные речения, в которых отражен многовековой социально-исторический опыт народа, имеющие устойчивую, лаконичную, ритмически организованную форму и поучительный смысл. Пословицы и поговорки – элемент русской устной речи и наряду с другими устоявшимися разговорными формулам: присловьями, приговорками, побасенками, пожеланиями, приветствиями, шутивными советами, небылицами – красят речь, делают ее красной, образной.» [3, 6].

Именно восприятие языковой картины мира, смысл, вкладываемый народом в те или иные явления, находят отражение в пословицах и поговорках, что и служит основанием для дефиниции пословиц и поговорок в словарях. Пословица – это «Краткое народное изречение с назидательным содержанием, народный афоризм. *Русские пословицы и поговорки. П. не мимо молвится* (посл.). Войти в пословицу – 1) стать общеизвестным благодаря своей характерности. *Упрямство осла вошло в пословицу*; 2) о чьих-н. словах, речениях: войти в общее употребление. *Многие строки басен И.А.Крылова вошли в пословицу.*» [2, 568]. Поговорка – это «Краткое устойчивое выражение, преимущ. образное, не составляющее, в отличие от пословицы, законченного высказывания. *Народные поговорки.*» [2, 530].

Пословицы и поговорки, собственно как и загадки и другие жанры устного народного творчества, в большинстве своем строятся на противопоставлениях, сравнениях, сопоставлениях по сходству (метафора) и смежности (метонимия, синекдоха), например: *Ветры рушат гору, слово рушит дружбу; Гроза бьет по высокому дереву; Злоба, что лед: до весны живет; Голод и волка гонит из колка, а счастье если придет, то и на печи найдет; Сколько голов, столько умов; Один с сошкой, семеро с ложкой.*

«Часто отвлеченная мысль, заложенная в пословице, передается иносказательно, через аналогию с единичными фактами, конкретными действиями, явлениями, причинно-следственные взаимосвязи которых очевидны всем и не вызывают никаких сомнений. *Яблоко от яблоньки недалеко падает, Палка о двух концах...* Переносный смысл названные суждения приобретают в речи лишь в том случае, когда ими определяется отношение говорящего к какому-то факту, событию, случаю, состоянию. Дети во многом наследуют качества своих родителей, в каждом явлении совмещаются положительные и отрицательные начала – таков иносказательный смысл первых двух пословиц.» [3, 7].

Иносказательность, образность в пословицах и поговорках достигается за счет широкого использования различных троп, например, олицетворения (*Ветер гуляет в кармане*), антитезы (*Зимой морозы, а летом грозы*), тавтологии (*Здоровому все здорово*) и т.д.

Поскольку в пословицах и поговорках выражена народная мудрость, его опыт, наблюдения и взгляды, они часто носят назидательный характер. В них широко представлены темы патриотизма, семейных ценностей, любви, дружбы, восхваляются достоинства человека и осуждаются недостатки и т.д. Отметим, что чаще всего пословицы с назидательным характером являются одночленными. «Одночленные (или одночастные) суждения, как правило, утверждают какую-то истину или содержат совет: *По одежке протягивай ножки; Чужой мед горек*. В двухчленных, трехчленных и многочленных пословицах сопоставляются разные явления, предметы и понятия. Каждая часть представляет собой простое предложение: Слово – серебро, молчание – золото.... » [3, 8]. Примером трехчленного суждения является, например, пословица: *Дождь вымочит, солнце высушит, буйны ветры голову расчесут.*

Характерно, что в пословицах выявляются причинные отношения (*Если крыша дырява – не кивай на дождь*), условно-следственные отношения (*Будет дождь – будет и рожь*), временные отношения (*Когда летом дождь редко бывает, мед в ульях прибывает*) и т.д.

Как известно, быт и деятельность человека во все времена были тесно связаны с природой и окружающей действительностью, зависели от природных явлений. В связи с этим большую и наиболее интерес-

ную, на наш взгляд, группу составляют именно пословицы и поговорки о природных явлениях. Рассмотрим конкретные примеры:

1. Пословицы и поговорки со словом «**дождь**». Большинство пословиц и поговорок данной группы представлены сложными предложениями. Примерами сложных предложений со значением условия являются:

Будет дождь – будет и рожь

Как в мае дождь, так будет рожь

Примерами сложных предложений со значением противопоставления являются:

Небольшой дождышко, а лодырям отдышка

Тут дождя просят, а он идет, где косят

Дождь вымочит, солнце высушит, буйны ветры голову расчесут

Весенний дождь растит, осенний гноит

Большой дождь землю губит, болтовня – мужчину

Весна красна, да голодна, осень дождлива, да сытна (в данном примере противительные отношения выявляются не только между частями сложного предложения, но и в простых предложениях, являющихся компонентами сложного).

Примерами сложных предложений со значением сравнения являются:

Книга для ума – что теплый дождь для всходов

Запоздалый совет – что дождь после жатвы

Доброе слово человеку – что дождь в засуху

Сложное предложение со значением времени и условия:

Когда летом дождь редко бывает, мёд в ульях прибывает

Сложное предложение со значением причины:

Если крыша дырява – не кивай на дождь

Встречаются среди пословиц данной группы и простые предложения:

Рыбаку дождь не помеха

Весенний дождь лишним не бывает

2. Пословицы и поговорки со словом «**гроза**». Большинство примеров данной группы представлены простыми предложениями:

И гроза не всякому грозна

Гроза бьет по высокому дереву

Не бойся гроз, бойся слез

Гроза в лес не гонит

Примером сложного предложения со значением противопоставления является: *Ты, гроза, грозись, а мы друг за друга держись!*

3. Пословицы и поговорки со словом «**туча**». Примерами сложных предложений со значением противопоставления являются:

Туча прошла, а дождя не видали

Из большой тучи, да мала кашля

Сложное предложение со значением следствия, условия:

Сбежались тучки в одну кучку – быть ненастью

Встречаются среди пословиц и поговорок данной группы и простые предложения:

На тучу будет и погода

Разметало тучки что онучки (значение сравнения)

4. Пословицы и поговорки со словом «**молния**». Среди пословиц данной группы также встречаются примеры простых и сложных предложений, построенных на противопоставлении:

Молния гремит стрелами, а море дышит волнами

Молния дерево спалит, а леса не свалит

5. Пословицы и поговорки со словом «**ветер**». Среди пословиц и поговорок этой группы чаще встречаются простые предложения:

Ветер и море колышет

Пустая мельница и без ветра мелет

Глупый разум по ветру пускает

Бедному всё в глаза ветер дует

Большое дерево сильный ветер любит

Большие паруса только сильный ветер может надуть

Ветер гуляет в кармане

Ветрена мельница да баба — бездельница мелют без устали

Без ветра дерево не шатается

Осина и без ветру шумит

Ветру пути не заказаны

Не верь ветру в море (в поле)

В поле ветра не поймает

Ветер и гору с места сдвинет

Интересными примерами представлены пословицы этой группы, являющиеся сложными предложениями:

Кто носит шапку набекрень, не трудно ветру сдуть ее и в ясный день

Кто ветром служит, тому дымом платят

Не было ветру – вдруг навянули, не было гостей – вдруг нагрнули

Ни ответрузатуля, ни от дождя покрывки

Ветра не удержишь, правды не скроешь

Среди них много примеров с противительными отношениями:

В голове ветер ходит, а в кармане пустота бродит

Ветер задует свечу, но раздувает костёр

Просо ветру не боится, а морозу кланяется

Богатому ветер в спину, а бедному – все в лицо ветер

Ветру дули, шапку сдули, кафтан сняли, рукавицы сами спали.

Ветры рушат гору, слово рушит дружбу.

6. Пословицы и поговорки со словом «**буря**». Среди примеров данной группы встречаются предложения с различными значениями:

Где буря, там и разрушения (значение следствия)

Буря дубок молодой только сгибает, дуб с сердцевиной гнилой буря ломает (значение противопоставления)

Буря только рошу валит, а кусты к земле гнет (значение противопоставления)

7. Пословицы и поговорки со словом «**снег**». Примерами сложных предложений со значением условия и следствия являются:

Много снегу — много хлеба, много воды — много травы

Снега надует — хлеба прибудет; вода разольется — сена наберется

Больше снега на полях — больше хлеба в закромах

Одержишь снег на полях зимой — будешь с хлебом осенью

Был бы снежок — так скатаем комок

Снег глубок — год хорош

Зима без снега - лето без хлеба

Снегу нету и следу нету

Где снег, там и след: не было снегу, не было и следу

Примеры с противительным значением:

Не то снег, что метет, а то, что сверху идет

Снег холодный, а от стужи укрывает

Весна муравой, а зима снегом землю покрывает

В данной группе встречаются примеры, компонентами которых являются односоставные предложения (*Как ни мойся, белее снега не будешь*), союзные слова (*Весна явит, что под снегом*).

Встречаются среди примеров данной группы и простые предложения:

Снежком все прикроет

Не первый снег на голову

Белый снег на черную землю и то к лицу

Весна – зажги снега, заиграй ображки

8. Пословицы и поговорки со словами «**метель**, **вьюга**». Среди примеров данной группы встречаются как простые, так и сложные предложения:

У февраля два друга — метель и вьюга

У врагов шинели не по нашей метели

Вьюги да метели да к февралюналетели

Февраль силен метелью, а март — капелью (значение противопоставления)

9. Пословицы и поговорки со словами «**мороз**». Среди примеров данной группы встречаются как простые, так и сложные предложения с различными значениями:

Зима пришла и мороз принесла

Силен мороз: бревна рвет, на лету птицу бьет

Примеры с противительным значением:

Мороз невелик, да стоять не велит

Мороз одетым кланяться велит, а не одетых сам посещает

Мороз не дюж, а всякого гнет

Мороз ленивого за нос хватает, а перед проворным шапку снимает

В мороз заснуть легко, проснуться трудно

Зимой морозы, а летом грозы

Силен мороз, а воробья не осиливает

Ветром подбито, а морозом подиито
Пальто ветром подбито, морозом подиито
 Простыми предложениями являются:
Мороз и железо рвет, и на лету птицу бьет
Мороз любви не студит
Мороз красит нос
Береги нос в большой мороз
Два друга — мороз да вьюга
Зима не без морозов
И в марте мороз садится на нос

10. Пословицы и поговорки со словами «холод». Среди них также встречаются примеры простых и сложных предложений:

В зимний холод всякий молод
Нужда и голод гонят на холод
Сетью от холода не прикроешься
Парень молод, но не любит холод (значение противопоставления)
Хоть и холодно, да не голодно (значение противопоставления)
Холод, хоть волков морозь (значение сравнения)
Такой холод, что птица на лету мерзнет (значение сравнения)

11. Пословицы и поговорки со словом «цветение»:

Весна – пора цветения

Как показали наши наблюдения, наибольшей частотностью употребления характеризуются пословицы и поговорки с названиями таких природных явлений как «ветер», «дождь», «снег», «мороз», «холод».

Таким образом, рассмотренная выше группа пословиц и поговорок о природных явлениях еще раз подтверждает взаимосвязь между жизнедеятельностью человека, его бытом и природой, свидетельствует о его опыте и знаниях, основанных на многовековых наблюдениях. Именно эти знания, передаваемые из уст в уста, из поколения в поколения не теряют актуальности и сегодня.

Список использованной литературы:

1. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г., Николаева Е.К. Большой словарь русских пословиц. М., 2010
2. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М., 2006
3. Пословицы. Поговорки. Загадки / Сост.: А.Н.Мартьянова, В.В.Митрофанова. М., 1986
4. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. М., 1990

Ключевые слова: пословица, поговорка, природные явления, ветер, дождь, снег, метафора, метонимия, антитеза

Açar sözlər: atalar sözü, zərbi məsəl, təbiət hadisələri, külək, yağış, aar. *metafora, metonimivə, antiteza*
Keywords: *proverb, saying, natural phenomena, wind, rain, snow, metaphor, metonymy, antithesis*

Xülasə

Məqələdə şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janrlarından olan atalar sözləri və zərbi məsəllər haqqında bəhs olunur, konkret olaraq tərkibində təbiət hadisələrinin adları olan vahidlər sistemli şəkildə təhlil olunur, onların tematik müxtəlifliyi, struktur-semantik quruluşu araşdırılır. Məqələdə təbiət hadisələri haqqında olan atalar sözləri və zərbi məsəllərə aid lüğətdən maraqlı misallar gətirilir; alimlərin tədqiq olunan məsələyə dair elmi mülahizələrinin xülasəsi verilir. Atalar sözləri və zərbi məsəllərin tədqiqatı nəticəsində insanın gündəlik həyatı və fəaliyyətində təbiət hadisələrin mühüm rol oynadığı və bilavasitə təsir göstərdiyi qənaətə gəlmək olur.

Summary

The article deals with the study of proverbs and sayings - one of the ancient genres of folklore. It explores the thematic diversity, structure and semantics of proverbs and sayings. The article contains the information about the natural phenomena reflected in the Russian paremiology, the material from the dictionary that is systematized and analyzed. The article also includes the review of the different scientists' conceptions related to the issue. As a result of the research of proverbs and sayings the important role and direct influence of natural phenomena in human life are revealed.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

ИНЭИЛИС ДИЛИНДЯН АЗЯРБАЙЖАН ДИЛИНЯ ТЯРЖЦМЯНИН БЯЗИ ГРАММАТИК ЯСАСЛАРЫНА ДАИР

Азərbayajанда тяржцмянин тарихи узундур. Мин илляр яввял мцхтялиф юлкялярдя йаранмыш фолклор нцмуняляринин, классик ясярлярин айры-айры мотивляринин халгьмыз арасында йайылмасы, фолклорумуза вя елми, бядии фикримизя сирайят етмяси, шямчинин бизим йаратдыгларымызын онлара тясире мяшз тяржцмянин нятижясидир.

Тяржцмя халглар арасындакы мядяни ялагялярин сыхлашмасына сябяб олур вя онлар арасындакы достлуьу вя ямякдашлыьы даща да мяшкямляндирир. Тяржцмя дцнйанын бир-бириндян узаг иглим эушяляриндя йашайан, мадди вя мяняви немягляр йарадан, мцхтялиф диллярдя даньшан, фяргли психолоьы тьбиятя малик олан халглар арасында гаршылыглы ялагя вя мятябяр достлуг кюрпцсидир.

Харижэ дилин юйрянилмясиндя башлыьа васитялярдя бирэ тяржцмядир. Тяржцмя дедикдя, шяр шейдян яввял тяржцмя олунажаг фикрин там баша дцшцлмяси вя баша дцшцлнянин адекват шякилдя ана дилиндя ифадя олунмасы нязардя тутулур. Тяржцмя просесиндя юзэя дилдя суйлянилмиш фикир семантик, стилистик вя грамматик нюгтейи-нязардян тьшцл олунур, шяр бир сюзцн лексик мянасы вя цслуби хцсусийяти иля йанашы, онун грамматик мяна вя вязифяси мцяййян едилир. Бунлар ися ана дилинин нормалары иля тутушдурулур вя нятижядя харижэ дилдя олан фикрин ана дилиндяки ифадя васитяляри мцяййянляшдирилир.

Харижэ дил иля ана дилинин лцэят тьркиби вя грамматик гурулушу арасындакы фяргляр тяржцмя просесиндя мцяййян чятинликлярэ сябяб олур. Тяржцмя заманы олан бу чятинликляр ясаыян лексик вя грамматик чятинликлярдир. Одур ки, тьгдим олунан бу мягала Азərbayajан дилинэ тяржцмянин грамматик ясасларына шяр олунмушдур. Башлыьа мягяд инэилис дилиндя олан елми - техники, ижтимаи – сийаси ядябийяти, гьзет материалыны тяржцмя едяркян гаршыяа чьхан грамматик чятинликлярин арадан галдырылмасы йолларыны Азərbayajан дили ццн йад олан грамматик формалары, мцрякьб синтактик бирляшмяляри вя онларын дилимизэ тяржцмя васитялярини изащ етмякдя ибарятдир.

Инэилис вя Азərbayajан дилляри грамматик гурулушуна эоря бир - бириндян ясаыы сурятдя фярглянир. Мцасир инэилис дили аналитик дилляр групуна дахил олдуьундан сюз бирляшмясиндя вя жцмлядя сюзляр арасындакы грамматик - синтактик ялагяляр, кюмякчи сюзляр вя жцмлядя сюзлярин сырасы иля ифадя едилир. Бу дилдя сюзляр арасындакы синтактик ялагяляр башлыьа олараг кюмякчи сюзляр – сюзюнляри, кюмякчи фелляр, артикл вя сюз сырасы васитяси иля ифадя едилир. Еля буна эоря дя инэилис дилиндян Азərbayajан дилинэ тяржцмя едяркян бир сыра грамматик чятинликлярэ тьсадцф олунур. Бу чятинликляри арадан галдырмаг ццн инэилис вя Азərbayajан дилляринин грамматик гурулушунда олан мцшцм фяргляри билмяк вя тяржцмя заманы бунлары нязарэ алмаг лязимдур.

Мцасир инэилис дилиндя сюздяйишдирижи шякилчиляр олдуьа аздыр вя исмин йалныз ики щалы вар. Исмин цмуми щалда (Тцце Жоммон Жасе) олдуьуну билдирян хцсуи шякилчи йохдур. Исмин йийялик щалы (Тцце Поссесиве Жасе) тьк исимлярдя ‘с васитясиля дцзляир. Сифят, сай вя мядяр ися щал шякилчиляри гьбул етмир. Бу феллярдя дя юзцнц эюстярир. Индики заманын гейри-мцяййян формасында (Тцце Пресент Индефините Тенсе Форм) ццнжц шяхсин тькиндя фелин сонунэ –с, - ес шякилчиси гьбул едилдийи щалда, галан шяхслярдя щеч бир шяхс шякилчиси артырылмыр вя бцтцн шяхслярдя ейни формада ишлянир:

I work. We (you, they) work. He (she) works. It rains.

Кечмиш заманын гейри-мцяййян формасында (Тцце Паст Индефините Тенсе Форм) ися фелин шяхсини эюстярян щеч бир шякилчи йохдур. Гайдалы феллярин гьбул етдийи –ед шякилчиси фелин шяхсини дейил, заманыны эюстярир вя фелин шяхси мцбтядайэ эоря айдынлашыр.

Фелин Футуре, Перфежт, Жонтинуоус заман формаларында ися ня шяхс, ня дя заман шякилчиляри йохдур. Эяляжяк заманын гейри-мцяййян формасы *shall, will* (I shall work. You will work.), давамеджи заман формалары то бе кюмякчи фелинин шяхс формалары (I am writing. She was reading. He will be playing.), битмиш заман формалары ися то щаве кюмякчи фели (И щаве режеивед. Сщце щас written. We had played. He will have finished.) васитясиля дцзляир.

Инэилис дилиндя мяжшул нювдя ися фелин заман формалары *то бе* кюмякчи фелинин мцвафиг заман формалары иля дцзлядилир (I am called. The letter is written. We are invited. A lot of trees were planted вя с.).

Инэилис дилинэ хас олан хцсусийятлярдя бирэ дя Азərbayajан дилиндян фяргли олараг, сюзюнц адланан кюмякчи нитг щиссясинин олмасыдыр. Сюзюнляри жцмлядя сюзляр арасындакы грамматик ялагяляри тьмин едир. Бу хцсусийят инэилис дилиндя сюздяйишдирижи шякилчилярин азлыьындан иряли эялир. Мцасир инэилис дилиндя исмин щал категориясы морфолоьы баьымдан чох касыб олдуьундан жцмлядя исим (йахуд вяязлик) иля дьэяр нитг щиссяляри арасында мявжуд олан грамматик ялагяляр мцхтялиф сюзюнляри вастясиля ифадя едилир [3, 212]. Азərbayajан дилиндя сюзюнляри олмадыьына эоря инэилис дилиндя сюзюнляринин дашыдыьы вязифэ Азərbayajан дилиндя сюздяйишдирижи шякилчиляр вя гошмаларын кюмяйи иля дцзлядилир.

оф тце боок – китабын
 то тце боок- китаба
 ин тце боок – китабда
 фром тце боок – китабдан
 витц тце боок – китабла

Инэилис дилинин сязжиййяви хцусиййятляриндян бири дя бу дилдя сюз сырасынын нисбятян сабит олмасыдыр. Бу о демякдир ки, жцмлядя щяр бир цзвцн юзцнямяхсус мцяййян йери вар. Мювжуд сюз сырасынын дйишмяси иля жцмлянин мянасы дйишя биляр. Беля ки, инэилис дилиндя жцмлянин цмуми семантикасы вя ону тяшкил едян сюзлярин синтактик вязифяси сюз сырасындан асылы олур.

Гейд етмяк лазымдыр ки, жцмлядя сюз сырасынын сабитлик, йахуд сярбятлик дяржяси щямин дилин грамматик, конкрет десяк, морфолоъи гурулушундан асылы олур. Дилдя морфолоъи гурулуш ня гядяр зянэин олса, сюз сырасы да бир о гядяр сярбят олур (рус дилиндя олдуъу кими). Яксиня, дилдя морфолоъи гурулуш ня гядяр зяиф вя касыб олса, щямин диля хас олан сюз сырасы да бир о гядяр сабит олур (мцасир инэилис дилиндя олдуъу кими) [3, 256-257].

Дилдя сюз сырасынын сабитлик вя сярбятлик мясяляси исмин грамматик категорийялары, хцусян исмин щал категорийясы иля сых сурятдя баълыдыр. Исмин щал формалары зяиф олан диллярдя сюз сырасы сабитляшмяк мяжбуриййятиндя галыр, исмин щал категорийясынын функсийясыны дашымалы олур вя сюзляр арасындакы грамматик ялагяляри ифадя едир.

Бу хцусиййят аналитик диллярдя, о жцмлядян дя мцасир инэилис дилиндя дя юзцнц эюстярир. Мцасир инэилис дилиндя бир сыра щалларда ейни морфолоъи формада ишлянян мцбтяда вя васитясиз тамамлыг анжяг жцмлядя тутдулары йеря эоря фярглянир. Мясялян: *Тце щунтер киллед а беар. - Овчу айыны юлдирди.* Бу жцмлядя мцбтяда (тце щунтер) вя васитясиз тамамлыг (а беар) цмуми щалда ишляндийи ццн морфолоъи жящятдян бир-бириндян фярглянмир. Онлары фяргляндилян, биринжинин (тце щунтер) жцмлянин башланььжында, хябярдян яввял, икинжинин ися (а беар) хябярдян сонра ишлянмясидир; башга сюзля, сюз сырасыдыр. Яэяр тце щунтер вя а беар сюзляринин йерини дйишсяк, а беар сюзц хябярдян яввял дурдуъу ццн мцбтяда, тце щунтер сюзц ися хябярдян сонра дурдуъу ццн васитясиз тамамлыг олажагдыр. Сюзлярин жцмлядя бу щякилдя йерини дйишмяси сайясиндя щямин жцмля йени мяна кясб едяжкдир. Мясялян: *Тце беар киллед тце щунтер.- Айы овчуну юлдирди.*

Инэилис дилиндя сюзцн няинки синтактик вязифяси, щятта щансы нитг щиссясиня аид олмасы да чох заман онун жцмлядяки йериня, йани сюз сырасына эоря мцяййянляшир:

Тце трам стопс щере- Трамвайлар бурада дайаныр.

Тце бус стоп ис щере- Автобус дайанажсаъы бурададыр.

Щяр ики жцмлядя щякилгя ейни олан стоп сюзц биринжи щалда хябярин йериндя дурдуъу ццн фел, икинжи щалда ися мцбтяданын йериндя дурдуъу ццн исимдир. Буна эоря дя биринжи щалда *дайанмаг* (фел), икинжи щалда ися *дайанажсаг* (исим) демякдир.

Беляликля, инэилис дилиндя жцмляни тяшкил едян сюзлярин мяна вя вязифясини мцяййянлящдирмяк, бунунла да онун цмуми семантикасыны баша дцщмяк вя нящайят, дцзэцн тяржцмя етмяк ццн сюз сырасыны билмяк сон дяржя важибдир.

Азырбайжан дилиндя ися сюз сырасы хейли сярбятдир. Азырбайжан дилиндя сюз сырасынын дйишмяси жцмлянин цмуми мянасыны щямишя дйишдирмир (бязи щалларда ися дйишир). Азырбайжан дилиндя сюз сырасынын дйишмяси иля ейни мяналы жцмлянин йалныз мцхтялиф вариантлары йараныр (Мян китабы алдым. Китабы мян алдым. Мян алдым китабы.).

Инэилис дили ццн башга бир сязжиййяви хцусиййят мцасир Азырбайжан дилиндян фяргли олага, фелин Жерунд (Эерунд) адланан щяхссиз формасы вя онун синтактик вязифялярдя ишлядилмясидир. Жерунд фелин ясаына – инэ щякилчиси артырылмасы иля дцзялир вя щям исим, щям дя фел хцусиййятляриня маликдир [1, 170; 5,108-109]:

Жерундун исим хцусиййятляри:

- Жцмлядя мцбтяда, тамамлыг вя хябярин бир щиссяси ола биляр.

- Исим кими, жерунд да сюзюнц иля ишляня билир; бу щалда о, жцмлядя йа сюзюнцц тамамлыг, йа да зярфлик функсийясы дашыйыр: *Тце траффиж превентед ус фром спеакинэ.*

Афтер жроссинэ тце ривер рипидлй we hid in the forest.

- Жерунд исим кими йийялик явязлийи вя йа йийялик щалда олан исимля тйин олуна билир:

I wonder at Jolyon's allowing this engagement.

His coming had not been looked for

Жерундун фел хцусиййятляри: - щяркят билдирир, гейри-мцяййян вя битмиш заман формаларына маликдир (writing, being written, having written, having been written).

- зярфля тйин олуна билир (I like walking slowly).

- Жерунддан сонра васитясиз тамамлыг ишляня билир (I like reading books).

- Мялум вя мяжщул нювц вардыр: Мялум нюв: writing, having written Мяжщул нюв: being written, having been written.

Азырбайжан дилиндя ися Жерунд адланан грамматик форма олмалы ццн Жерундун жцмлядя дашы-

дыбы мяна Азырбайжан дилиндя йа мясдяр, йа исим, йа да фели баьлама иля ифадя олунур, мясялян: *Swimming against the current is difficult.*- Ахынын яксиня цэмяк чятиндир. *Our aim is mastering English.*- Мягсядимиз инэилис дилиня йийялянямякдир. *у friend entered the reading room when we parted.*- Биз айрыланда достум гираят отаьына дахил олду. *He translated the text without consulting the dictionary.*- О, мятни лцьятя мцражият етмядян тяржцмя етди.

You can increase the output by improving the technology of the production.- Сиз истещсал технолоэийасыны йахшылашдырмагла мящесулу артыра билярсининз. Инэилис дилиня хас олан бир хцсусийят дя фелин шяхссиз формалары иля (Инфинитиве, Партижишле, Эерунд) дцзялян вя мянажа будаг жцмляйя брябяр олан ашаьыдакы синтактик бирляшмялярдир: Тцце Objective with – the- Infinitive Construction

Тцце Subjective with – the - Infinitive Construction

Тцце Objective Participial Construction

Тцце Subjective Participial Construction

Тцце Absolute Participial Construction

Тцце Construction with – the Gerund

We want our country to develop.-Биз юлкямизин инкишаф етмясинин истяйирик. Йахуд Биз истяйирик ки, юлкямиз инкишаф етсин (Тцце Objective with – the - Infinitive Construction) .

The manuscript is believed to have been written in the XIV century.- Еля зянн едирляр ки, бу ялязмасы ХИВ ясрдя йазылыб (Тцце Subjective with – the- Infinitive Construction).

The tests are supposed to be over by the end of this month.-Эцман едилир ки, сынаглар бу айын ахырынадык гур- таражадыр (Тцце Subjective with – the -Infinitive Construction).

I heard the birds singing in the garden.- Мян бада гушларын охумаьыны ешитдим (Тцце Objective Participial Construction).

The hunters were seen walking and hunting in the forest.- Овчуларын мешядя эяздийини вя ов овладыьыны эюрцбляр (Тцце Subjective Participial Construction).

The birds were heard singing in the garden.-Бада гушларын охумаьы ешидилирди (Тцце Subjective Participial Construction). *He seems coming here.*-Дейсян о, бурайа эялир (Тцце Subjective Participial Construction).

Passing the road the people entered the park.- Йолу кечяряк адамлар парка дахил олдулар (Тцце Absolute Participial Construction). *Having translated the text the students went home.*-Мятни тяржцмя етдикдян сонра тлябляр евя эетдиляр (Тцце Absolute Participial Construction).

His listening to folk music is quite natural.- Онун халг мусигисиня гулаг асмаьы тамамиля тьбиидир (Тцце Construction with – the- Gerund). *His speaking English so well is possible.*-Онун инэилисжя беля йахшы даньшмаьы мцмкцндир. (Тцце Construction with – the -Gerund).

Азырбайжан дилиндя ися беля синтактик бирляшмяляр йохдур. Бу бирляшмялярин дашыдыьы мяна, эюрцндийц кими, дилимизя мцхтялиф синтактик васитялярля тяржцмя олунур.

Харижки дилдяки жцмляни дцзэцн тяржцмя етмяк цццн, шяр шейдян яввял, онун мянасыны баша дцшмяк лазымдыр. Бунун цццн жцмлядяки намялум сюзлярин лексик мянасы айдынлашдырылмалы вя щямин сюзлярин грамматик вязифяси мцяййянляшдирилмялидир. Бу шяртлярдян биринжиси лцьятин кюмяйи иля юдяниля билдийи щалда, тяржцмянин грамматика сащясиндяки билийиня яасланан икинжи шярт ися грамматик тящил йолу иля юдянилир. Йалныз намялум сюзлярин лцьяти мянасыны тапмагла онларын арасындакы синтактик ялагяляри мцяййянляшдирмяк олмаз. Сюзляр арасындакы синтактик ялагяляри мцяййянляшдирмяк ися жцмлянин цмуми мянасыны баша дцшмяк цццн башлыьа шяртдир.

Харижки дилдяки жцмлянин мянасыны баша дцшмяк вя ону дцзэцн тяржцмя етмяк цццн грамматик тящил яас шяртлярдян биридир. Грамматик тящил дедикдя, яасян синтактик тящилили, баш вя икинжи дяряжяли цвлярин тапылмасы, онларын арасындакы гаршылыглы ялагялярин мцяййян едилмяси нязардя тутулур.

Харижки дилдяки жцмлянин тящилили иля ана дилиндяки жцмлянин тящилили арасында яаслы фярг вардыр. Бу фярг ондан ибарятдир ки, ана дилиндя грамматик тящил жцмлянин мянасыны ачмаг цццн дейил, мянанын щансы дил васитяляриля ифадя олундуэуну мцяййян етмяк цццн апарылыр. Бурада жцмлянин мянасы оху просесиндя чох асанлыгла баша дцшцлур. Харижки дилдя ися яксиня, грамматик тящил мянанын ачылмасына хидмят едир вя яасян формал яламятляр яасында апарылыр. Беляликля, ана дилиндя жцмляни тящил едярякян, мянадан чыхыш едяряк форманы мцяййянляшдиририк, харижки дилдя ися формадан чыхыш едяряк мянаны айдынлашдырыг.

Ялбяття ки, ингилис вя Азырбайжан дилляринин грамматик гурулушларындакы фяргли хцсусийятляр бу дейилянлярля мящудлашмыр. Лакин мягсядимиз бу ики дилин грамматик гурулушуну тамамиля мцгайися етмяк олмадыьы цццн эюстярдийимиз яас хцсусийятляри гейд етмякля кифайятлянямяк олар.

Ядбнийят

1. В. А. Каушанская, Р. Л. Ковнер, О. Н. Кожевникова. Грамматика английского языка. Ленинград, Издательство «Просвещение», 1967, 320 стр.
2. Тофиг Абасгулийев. Инэилисдян Азырбайсан дилиня тярсцмянин грамматик яаслары. «Елм» нящрийяты, Баьы, 1971, 122 сяц.
3. Орус Мусайев. Инэилис дилинин грамматикасы. «Маариф» нящрийяты, Баьы, 1979, 360 сяц.
4. Тярсцмя сяняти. Мягяляляр мясмюяси, Баьы, «Елм» нящрийяты, 1990, 344 сяц.
5. Исмихан Ряцимов, Тимурчин Щидайгзаля, Сянубяр Мир Сяфярова. Инэилис дилинин практик грамматикасы. «Азырнящр», Баьы, 2003, 196 сяц.
6. Р. Адиллов, Р. Мяммядова. Тцце Тццеорй оф транслатион. 2003, 157 сяц.

*Summary***About some grammar principles of translation from English into the Azerbaijani language**

The presented article is dedicated to the grammar principles of translation from English into the Azerbaijani language. The main purpose is to explain the ways of overcoming the met difficulties, foreign grammar forms and complex syntactic combinations and their methods of translation into our language in translating English material.

Резюме***О некоторых грамматических основах перевода с английского языка на азербайджанский язык***

Представленная статья посвящена грамматическим основам перевода с английского языка на азербайджанский язык.

Основная цель состоит в объяснении путей устранения трудностей, встречающихся при переводе материала на английском языке, не знакомых для азербайджанского языка грамматических форм, сложных синтаксических словообразований и способы их перевода на наш язык.

Rəyçi: prof.L.Əhmədova

Оруджева Н. А., Ахунд-заде Л. М.³⁸

ВИД КАК САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ КАТЕГОРИЯ ГЛАГОЛА В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Рассмотрим вопрос о возможности «подведения» вида под самостоятельную категорию в современном английском языке с позиций ее соотнесенности с языковой или внеязыковой действительности. По мнению большинства исследователей, вид принадлежит к так называемым субъективно-объективным категориям. Так, один из современных лингвистов А.Бондарко писал, что вид – это «преимущественно интерпретационная форма языка, устанавливающая тот угол зрения, под которым в основном рассматривается объективная внеязыковая действительность» (3, 47). Ю.Маслов выразился несколько проще, но, в сущности повторяя мнение А.Бондарко. Он пишет, что вид «отражает оценку говорящим временной структуры самого действия» (4, 5).

Из двух приведенных авторитетными языковедами определений становится ясным, что, категория вида более субъективна, чем категория времени. Поэтому формы категории вида обладают большим экспрессивно-стилистическим потенциалом, чем формы категории времени. Из современной лингвистической и методической литературы хорошо известно, что реципиент, или получатель речи, вызывает изменения в эмоциональном состоянии действия, выраженного теми или иными языковыми средствами, а также своими взглядами и оценками оказывает влияние на совершаемые им действия.

В современной лингвистической литературе мы обнаруживаем самые разнохарактерные точки зрения на данный аспект видовой грамматической категории в английском языке. А именно: одни исследователи считают, что формы общего вида обладают богатым спектром видовых значений, а другие полагают, что для видовых форм характерны специализированные, иными словами, более локальные значения. Последней точки зрения, в частности придерживается языковед Р.Мурясов (5, 91), а вышеуказанный Б.Ильиш в данном случае ограничивался заявлением, что этот вопрос для лингвистической науки не принципиален.

В итоге, если видовой характер длительных форм практически ни у кого не вызывает сомнения, то видовое содержание перфекта являлось и до сих пор является предметом упорных споров грамматистов. Во многих работах российских и зарубежных англоведов формы перфекта трактовались и продолжают трактоваться как формы выражения темпоральных отношений. И.Иртеньева, указывала, что временное значение в зависимости от контекста может определяться как значение предшествования или относительного времени, а некоторые зарубежные языковеды рассматривают видовое значение английского глагола более как формы выражения аспектуальных различий.

В середине 50-х гг. появилась совершенно иная, предложенная А.Смирницким и поддержанная позднее целым рядом таких известных ученых, как Б.Ильиш, Л.Бархударов, Д.Штелинг, позиция. Согласно этой концепции в системе времен английского глагола представлена еще одна и принципиально иная категория. А.Смирницкий называл ее категорией временной отнесенности (6, 218). Суть различий лежит в их общетеоретической позиции по отношению к грамматической категории как таковой. Мы видим, что А.Смирницкий является сторонником строгого дихотомического подхода к определению грамматической категории, согласно которой выделение грамматической категории происходит только на базе противопоставления «двух (и не более) взаимоисключающих друг друга по значению рядов (или групп) форм» (6, 56). Из этого следует, что в одной и той же грамматической форме не могут существовать два разных значения, находящихся в сфере одной и той же грамматической категории, т.е. двух значений времени или двух значений вида в формах обычного перфекта или перфекта длительного. «Значение перфективности, как бы его не определять, не может быть значением видовым, т.е. принадлежащим к той же категории, что и значение

³⁸ Ст. преп. BDU

длительности, поскольку оно соединяется с последним в одних и тех же формах», - писал по этому поводу А.Смирницкий (6, 20).

Итак, как видно из разногласий в теориях В.Аракина, И.Ивановой, Б.Ильиша, А.Смирницкого, Е.Крейзинга и других, в отношении определения статуса видовременной категории и в частности *вида*, в теории общего языкознания, а также с позиций его соотнесенности с субъективной языковой или, напротив, объективной внеязыковой действительности достаточно много. Следует подчеркнуть, что в современной лингвистической литературе все же разработаны некоторые теоретические положения, доказывающие весомость и самостоятельность этой грамматической категории в современном английском языке. Об этом, в первую очередь, свидетельствует широкий охват глагольной лексики, а также наличие противопоставления, носящего сугубо локальный, парадигматический характер, не осложненный бросающимися в глаза лексическими различиями. Современное исследование грамматической категории вида и ее связи с категорией времени значительно осложняется вследствие того, что она переплетается с видовыми особенностями, составляющими лексическую характеристику того или иного конкретного глагола и являющимися элементами ближайшей периферии ФСП аспектуальности.

Таким образом, в отличие от грамматической категории времени, вид связан не с дейктической темпоральной локализацией действия, а с его «внутренней темпоральной структурой, с тем, как она интерпретируется говорящим». По мнению Б.Комри, вид как грамматическая категория в английском языке представляет собой различные способы рассмотрения (видения) внутреннего темпорального строения той или иной ситуации («aspects are different ways of viewing the internal temporal constituency of a situation») (8, 3).

Однако, одним из самых, пожалуй, дискуссионных вопросов в теории функционирования видовременной категории глагола в общем языкознании является вопрос о количестве видовых противопоставлений в конкретных языках. Классическим образцом обычно считают двучленную корреляцию совершенного vs несовершенного вида в славянских языках. Но, как пишет Ю.Маслов, распространять принцип бинарности на категорию вида во всех языках нет оснований (4, 7). Многие ученые, такие как Б.Комри, Р.Кверк, Дж.Лайонз и др. соглашаются с положением о том, что в одном языке могут совмещаться разные видовые противопоставления. Это мнение разделяют и русские лингвисты. М.Блох, например, полагает, что если в единой глагольной словоформе могут одновременно выражаться и перфективность, и длительность (*he has been going*), то в системе английского глагола нужно различать две категории вида:

- 1) вид так называемого «развития», представленный оппозицией континуум vs индефинитум;
- 2) вид «ретроспективной координации», представленный оппозицией по линии перфект vs имперфект (2, 92).

В настоящей работе за исходное нами принимается такое положение, согласно которому под видом вообще в теории общего языкознания понимается грамматическая категория, представленная двумя двучленными корреляциями (иначе называемыми привативными оппозициями): *прогрессив vs непрогрессив (Progressive vs Non-Progressive)*, *перфект vs неперфект (Perfect vs Non-Perfect)*.

В первом видовом противопоставлении как в формальном отношении, так и в плане семантической определенности маркированным (сильным) членом оппозиции является длительная форма глагола. Общий (недлительный) вид представляет в семантическом отношении диффузное, или многозначное образование. Во второй бинарной оппозиции маркированным (сильным) членом является перфект.

Анализ этой проблемы подводит нас к выделению в современном английском языке специфической *дейктической* или иными словами эгоцентрической модели в составе видовременной категории глагола. Этот вопрос, в свою очередь, связан с указанием на глагольное время в английском языке, служащим для *темпоральной* локализации события или состояния, о котором говорится в предложении. Такая локализация, по терминологии некоторых современных ученых-англистов, называется *дейктической*, то есть ориентированной на внеязыковую действительность, отражаемую в содержании высказывания и соотнесенной прямо или косвенно с реальной или воображаемой точкой отсчета. Дж.Лайонз указывает, что категория времени есть «результат грамматикализации инсидентальной дейктической темпоральной референции» (*incidental deictic temporal reference*) (9, 319).

В основе современного подхода к семантике видовременных форм английского глагола лежит понятие точки отсчета, под которой рассматривают некий ориентир, помогающий в восприятии длительности, быстроты и последовательности смены явлений и событий объективной действительности. Вопрос о точке отсчета временных отношений является одним из основных в изучении всей видовременной системы английского глагола, который до сих пор остается дискуссионным.

В современной лингвистической науке утвердилась эгоцентрическая интерпретация грамматической категории времени. Эгоцентрические элементы (*egocentric particulars*), к которым Б.Расселл наряду с такими словами, как *this, that, I, you, here there, now, then* относит и глагольное время, - это элементы, «денотация которых определяется относительно говорящего» (10, 102). Выбор и трактовка ситуации, коммуникативное содержание высказывания определяется адресантом (субъектом речи, говорящим), и поэтому языковое представление временных отношений базируется на ориентации именно на момент речи говорящего как на исходный пункт видовременной системы. Локализация временных отношений заключается в указании посредством противопоставления друг другу временных форм на одновременность (настоящее время), пред-

шествование (прошедшее время) или следование (будущее время) события моменту речи.

Многие русские и зарубежные лингвисты, например, С.Кацнельсон, Дж.Лайонз, Ю.Маслов и др. связывают момент речи с понятием *hie et nunc* («здесь и сейчас») говорящего или *ego, hie et nunc* («я, здесь и сейчас»). Этот комплекс «я-теперь-сейчас», фиксирующий ситуацию данной речи, выступающий в качестве так называемого «грамматического временного «нуля» или «дейктической нулевой точки отсчета» (the deictic zero point) является исходным пунктом основного (первичного) типа временного дейксиса А.Бондарко.

Правда, необходимо отметить, что понятие «настоящее время говорящего» как точки отсчета временных отношений оказывается в этом случае слишком неопределенным, расплывчатым. (Но законы его функционирования в составе английского или русского контекста будут нами раскрыты во второй главе диссертационной работы). Как доказывают многочисленные примеры с употреблением английского *now*, к примеру, предложение может соотноситься с любым временем.

И.Фролов, следуя методу математической лингвистики, в этом отношении построил даже специальный график. Подробный анализ его научных параметров считаем излишним, так как он уведет нас от темы настоящей работы. Но в то же самое время необходимо подчеркнуть его окончательные результаты. По концепции И.Фролова получается, что асимметрия на временной оси в соответствующих разделах «прошлое и будущее» соответствует асимметрии «правого» и «левого» в пространственно-временной организации природы в философии (7, 89). Объясняется это тем, что сфера прошедшего времени представляет собой изученный опыт человека и потому может подвергаться большей детализации. «Отсутствие тождественности, резкое проявление левизны в организации живого» В.Вернадский оценивал как «свидетельство особенностей биологического пространства». Таким образом, грамматическое время – это своеобразная психологическая языковая модель временной организации внешних процессов.

Литература:

1. Mirzəyev N. Azərbaycan dilində fəl. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 1986, 320 s.
2. Блох М.Я. Теоретические основы грамматики. М.: Высшая школа, 2000, 160с.
3. Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. 2-е изд. М.: Эдиториал УРСС, 2001, 208 с.
4. Маслов Ю.С. Очерки по аспектологии. Л.: Изд-во Ленингр. ун-в., 1984, 263 с.
5. Мурясов Р.З. Некоторые проблемы контрастивной аспектологии // Вопросы языкознания. 2001, № 5, с. 86-112.
6. Смирницкий А.И. Морфология английского языка. М., 1959, 318 с.
7. Фролов И.Т. Введение в философию: Учебник для вузов // Под ред. Фролова И.Т. М.: Политиздат, 1989, 639 с.
8. Comrie B. Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. Cambridge / London / New York: Cambridge University Press, 1976, 142 p.
9. Lyons J. Linguistic Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 376 p.
10. Russel B. An Inquiry into Meaning and Truth. London: Penguin Books, 1963, 333 p.

Aspect as one of the independent categories of the verb in the modern English language

Summary

The present article deals with the study of the aspect as one of the independent verbal categories from the point of view of its correlation with lingual and extra-lingual reality. Also, various opinions concerning this category in the English language are analyzed in the article. It is stressed in the article that forms of the aspect category possess much more expressive-stylistic potential, than the forms of the tense category.

Tərz-ingilis fəlinin kateqoriyalarının müstəqil bir növü kimi

Xülasə

Məqalə ingilis fəlinin tərz kateqoriyasının mübaisəli məsələlərinin öyrənilməsinə həsr olunub. Məqalədən aydın olur ki, tərz kateqoriyası zaman kateqoriyasına nisbətən daha subyektivdir və daha geniş ekspressiv-üslubi potensiala malikdir. Bundan əlavə, zaman kateqoriyasından fərqli olaraq, tərz kateqoriyası deyktik temporal quruluş ilə deyil, daxili temporal quruluş ilə bağlıdır.

RƏYÇİ: prof.L.Əhmədova

DİLDƏ PREDİKATİVLİK ANLAYIŞI VƏ ONUN QRAMMATİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Dilçilikdə predikativlik məntiqi-qrammatik hadisə kimi qeyd olunur. Predikativlik cümlənin müəyyənləşdirilməsinin əsas meyarı sayılır. Hər bir cümlədə predikativliyə aid xüsusiyyətin olması labüddür. Predikativlik fikrin formalaşdırılmasında da böyük rol oynayır. Predikativlik kateqoriyası əsasən zaman və şəxs vasitəsilə reallaşır. Feili və ya ismi formanın mübtədə ilə şəxs əlamətlərində birləşməsindən yaranır. Cümlədə predikativlik əsasən mübtədə ilə xəbərin münasibəti nəticəsində formalaşır. Burada şəxs və kəmiyyətə görə uzlaşma da əhəmiyyət kəsb edir. Predikativ münasibət cümlədə xəbər mübtədə arasında, təkrətkibli cümlələrdə isə baş üzvlə ifadə edilir.

Predikativlik cümləni formalaşdıran sintaktik kateqoriya deyil, bircə, yanılmıq. Predikativlik cümlənin əsas məlumat vahididir. Predikasiyanın ifadəsində zaman, intonasiya aparıcı kateqoriyalardan sayılır.

Cümlənin ikinci əlaməti sayılan predikativlik leksik vahidlərin birləşərək varlıq haqqında məlumat verməsi ilə təzahür edir. Predikativlikdə verilən məlumat təsdiq və ya inkar edilir, məlumatlara münasibət bildirilir. "Predikativliyin yaranmasında zaman və modallıq mühüm rol oynasa da, qrammatika baxımından predikativliyin təzahürü özünü adlarda xəbərlilik (xəbərlilik şəkildə), fellərdə şəxs kateqoriyasında təzahür etdirir" (1,60).

F. Veysəllinin fikrincə, "Cümlədə predikativlik mahiyyət etibarilə, "özünə qayıdışla", təkrarla bağlıdır. Belə ki, cümlədə "subyekt ideyasının təmsilçisi olan mübtədə son mövqedə feili xəbərdəki və ya ismi xəbərdəki şəxs sonluğunun varlığı ilə təkrara uğrayır, beləliklə də sistemi(cümlə sistemini) qapayır..." (2,212). Cümlə sistemində meydana çıxan bu qapanmanın nəticəsi kimi cümlə yaranır. Cümlənin meydana çıxması üçün şəxs sonluqlarının olması əsas şərtlərdən biridir.

Elmi dilçilikdə belə bir fikir hökm sürür ki, dilin tarixi inkişaf mərhələlərində cümlədəki hər sözün özünəməxsus predikativliyi olmuşdur. Sonradan başqa üzvlərdəki predikativlik zəifləmiş, nəhayət predikativlik cümlənin xəbərində möhkəmlənmişdir. Beləliklə tək predikativli cümlə formaları yaranmışdır.

Tədqiqatçıların fikrincə, predikativliyi üç variantda izah etmək olar: "a) predikativlik –subyekt ilə predikat arasında əlaqə (münasibət) dir(məntiqi aspekt); b)tema ilə rema arasında əlaqədir (kommunikativ aspekt); v)mübtədə ilə xəbər arasında əlaqədir(qrammatik aspekt)" (1,212).

Əslində isə təktərkibli cümlələrdə də predikativlik olur. Yəni, predikativliyə yalnız xəbər və mübtədanın mütləq şəkildə işləndiyi cümlələrdə yox, baş üzvlərdən birinin var olduğu cümlələrdə də rast gəlinir. Sadəcə olaraq cümlədəki mütləq cümlə ilə müqayisədə təktərkibli cümlələrdə predikativlik daha zəif təzahür edir. Bu onunla izah olunur ki, cümlədəki mütləq cümlələrdə paradiqm sistemi olur. Təktərkibli cümlələrdə isə paradiqm olmur.

Çox vaxt predikativliklə xəbər qarışdırılır. Predikativlik cümlədə ən çox xəbər vasitəsilə təzahür etsə də, xəbər və predikativlik eyni anlayış deyil. "...xəbərin məzmunluluğu semantik informativ vahidlərin təşkili və onlarda olan bir neçə mənə dərəcəsinin mövcudluğu ilə təyin edilir"(3,1039-1040). Predikativliyin qrammatik ifadə vasitələri – feilin forma, zaman, şəxs şəkildə, intonasiya və s. dir.

"Predikasiya - cümlədə (söz birləşməsindən fərqli olaraq) məlumatın məzmununun həqiqətə olan münasibətidir. Məntiqi-qrammatik hadisə sayılan predikativlik dilçilikdə cümlənin müəyyənləşdirilməsinin əsas meyarlarından biri kimi qəbul edilir"(4,9).

Müxtəlif dilçilik terminləri lüğətlərində predikativliyə verilən təriflər demək olar ki, eynidir. "Predikativlik ən ümumi sintaktik kateqoriya deyil, ifadə məzmununun həqiqətə olan münasibətini bildirir. Cümlədə ifadə olunan həm real (üç zamandan birində baş verən), həm də qeyri-real, arzu edilən, tələb olunan ola bilər. Predikativliyin qrammatik ifadə vasitələri zaman, forma, modallıq kateqoriyaları və intonasiyadır" (5,466) .

Azərbaycan dilçilərinin hazırladığı izahlı dilçilik terminləri lüğətində oxuyuruq: "Müəyyən məzmunun-ifadə olunan fikrin obyektiv aləmlə əlaqəsinin dildə (lingvistik) ifadəsi. Predikativlik cümlənin əsasını, mahiyyətini təşkil edir. Predikativliyin qrammatik ifadə vasitələri zaman kateqoriyası, şəxs kateqoriyası və modallıq kateqoriyasıdır. Ona görə zaman zaman kateqoriyasıdır ki, xarici aləmə məxsus bütün hadisələr müəyyən zaman ərzində baş verir və hər sözlərin məzmunu da müəyyən zamanla əlaqədar dərk olunur. Ona görə şəxs kateqoriyasıdır ki, hər bir sözlərin mütləq üç şəxsdən biri ilə əlaqələndirilir. Ona görə modallıq kateqoriyasıdır ki, hər bir sözlərin deyən şəxs mütləq öz münasibətini də bildirmiş olur(6,220). Gördüyümüz kimi, müxtəlif lüğətlərdə predikativliyə verilən təriflər bir-birindən o qədər də fərqlənmir.

Predikativliyin türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində tarixən formalaşma tarixi haqqında da müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Predikativlik dilimizin tarixi dövrlərində də var olmuşdur. Alimlərin fikrincə, hələ dilin inkişafının ilk dövrlərində predikativlik mövcud olmuşdur. Bu o deməkdir ki, erkən dövrlərdə sadə və mürəkkəb cümlə bir- birindən fərqlənməmişdir. İlk dövrlərdə cümlədəki predikativlik elementinin yeri də indiki kimi cümlənin sonunda olmamışdır. Sonralar predikativlik elementi cümlənin sonuna doğru irəliləmiş, monopredikativlik yaranmışdır. Monopredikativli cümlənin birləşməsi nəticəsində isə mürəkkəb cümlələr yaranmışdır. Beləliklə, dildə müxtəlif quruluşlu sadə və mürəkkəb cümlələr yaranmışdır. "Mixi yazıların və qədim türk yazılı abidələrinin verdiyi faktlar göstərir ki, bu cür quruluş ümumtürk dövründən mövcuddur və çox qədim tarixə

³⁹ *Bakı Slavyan Universiteti*

malikdir. Bu cür quruluş e.ə. 12-ci minillikdə artıq var idi, hələ böyük miqrasiyaların başlanmadığı, dil ailələrinin yaranmadığı dövrə –protodillər dövrünə aid yolu keçmişdir. Odur ki, bu gün də türk dillərinin qrammatik-sintaktik quruluşu son dərəcə yaxındır”(7,196). Predikativlik özü də 2 cür təzahür edir: tam predikat və kvazipredikativlik. K.Abdullayev tam predikativlikdən kvazipredikativliyə doğru inkişafı qeyd etmiş və göstərmişdir ki, “Müasir monopredikativ quruluş öz dərin qatında (tarixi keçmiş mərhələsində) bir neçə kvazipredikativ (zəif predikativ) nöqtəyə malik olmuş və daha sonra bu nöqtələrin bir quruluş boyu səpələnmiş variantından inkişafa başlamışdır”(4,67).

Dilçilikdə predikativliyin müxtəlif növlərini bildirən terminlər işlənir: kvazi predikativlik, yarım predikativlik, polipredikativlik, təkrar predikativlik belə terminlərdən sayıla bilər. E. Abbasova yazır: “Kvazipredikativlik iş, hal, hərəkətin eyni subyektə aidliyini bildirir. Cümlənin əsas predikativ nöqtəsindəki xəbərlə yanaşı, kvazipredikativ nöqtədə duran söz (həmin söz cümlə üzvü kimi xəbər olmur) eyni subyektə aid bitmiş fikri ifadə edir”(8,14). Kvazipredikativlik zəif predikativlikdir. Cümlənin kvazipredikativ nöqtəsində informativlik məlumatın ötürülməsini reallaşdırır. Cümlə məhz bu nöqtədə əmələ gəlir. Yeni olan informasiyanı ötürmək üçün cümlədə kvazipredikativ nöqtə yaranır.

“Yarım predikativlik” əslində “kvazipredikativlik” termini ilə paralel anlayışdır. İkinci dərəcəli üzvlə bağlıdır. “Yarım predikativ əlaqə predikativ münasibətə transformasiya oluna bilən tabelilikdir. Yarım predikativlik əlaqə hesabına cümləyə daxil edilən ikinci dərəcəli üzv tez-tez predikativ vahidə transformasiya olunur”(8,17).

Predikativliyin əsas əlaməti kimi istər rus dilçiliyində, istərsə də türkologiyada feilin şəkil şəkilçiləri, şəxs sonluqları və intonasiya göstərilir. Deməli, predikativliyin təzahürü üçün bunlardan birinin olması labüddür. Predikasiyanın feilin predikativ formaları ilə reallaşır. Feilin predikativ və ya şəxs formaları şəxsi, kəmiyyəti, şəkli və zamanı bildirir. Predikasiyanın ifadəsində xəbər şəkli feilin digər şəkillərindən daha az işlənir. Xəbər şəklinin reallaşması üçün hər üç zaman dünya dillərində aktiv şəkildə işlənir. Predikativlik kateqoriyası yalnız xəbər şəkli ilə məhdudlaşmır. Feilin digər şəkilləri də predikativliyin reallaşmasında az və yaxud çox dərəcədə iştirak edir.

Predikativliyi formalaşdıran predikatlar özləri altı əsas qrupa bölünür: 1) hərəkət bildirən predikatlar; 2) proses bildirən predikatlar; 3) hal-vəziyyət bildirən predikatlar; 4) keyfiyyət bildirən predikatlar; 5) əlaqə bildirən predikatlar; 6) bir məsafədə, bir yerdə yerləşməni bildirən predikatlar(8,17).

Qədim türk yazılı abidələrində də predikativlik açıq-aşkar öz ifadə vasitələri ilə təzahür etmişdir. Q. Abdullayeva “Kül tiqin” abidəsində aşağıdakı cümlə tiplərini göstərir. 1. Predikativliyin morfoloji əlamətini özündə daşmayan cümlə tipləri; “...kiçik abidənin mətnində predikativliyə malik morfoloji əlamətin qeydə alınmaması ismi xəbərlə cümlələrdə özünü göstərir. Belə ki, cümlələrin xəbərləri xüsusi qrammatik göstərici olmadan predikativləşir”(9,177). 2. Şəxs sonluğu subyektə -şəxs əvəzlilikləri ilə maddiləşən cümlə tipləri; 3. Predikativliyi **ermis/ş** hissəciyi vasitəsi ilə müəyyənləşən cümlə tipləri.

Bildiyimiz kimi, cümlə əsasən atributiv və predikativ əlaqələr əsasında formalaşır. Bunların hansının ilk öncə yaranması mübahisəlidir. Bu haqda, E. V. Sevortyan yazır: “...tarixən predikativ əlaqə atributiv əlaqədən inkişaf etmişdir və indi də inkişaf etməkdədir. Cümlənin əsasında ismi cümlələrin durmasından ibarət nəzəriyyə meydana çıxır”(10,8).

Mənbələrə görə isə ismi və feili cümlələr bir mənşədən yaranmışdır. Əslində türk dillərində cümlələr təyin-təyinlənən sistemini təşkil edir.

Dilçilərin fikrincə, predikativ və atributiv sintaqmların mənşəyi eynidir. Predikativ sintaqmlar atributiv sintaqmlardan əmələ gəlmişdir. Çünki tarixən cümlənin yaranması üçün təyin-təyinlənən qrupunun olması vacib amil sayılırdı.

Deməli türk dillərində cümləni ilk formalaşdıran atributivlik olmuş, sonra predikativlik yaranmışdır.

Dilçilikdə predikativliklə bərabər predikativ əlaqə termini də işlədilir. Predikativ əlaqə ilə predikativlik anlayışları arasında müəyyən oxşarlıq, ümumilik cəhətlər olsa da bunlar müxtəlif anlayışlar və kateqoriyalardır. Predikativ əlaqənin reallaşması üçün mübtədə ilə xəbər birləşməlidir. Predikativ söz birləşməsində isə bu olmaya bilər. Predikativlik cümlənin ən birinci əlamətidir. Predikativliyin cümlənin əsas əlaməti olması faktı bütün cümlə növləri üçün keçərlidir. Lakin bütün cümlə növlərində mübtədə ilə xəbərin əlaqəsi olmaya bilər.

Predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlərə də dildə çox tez-tez rast gəlinir. Predikativ quruluşlu frazeologizmlər müstəqil cümlə üzvü kimi çıxış edir. Aparılan tədqiqatlara görə predikativlik frazeoloji vahidləri dərindən səciyyələndirməyə qadir deyil. Lakin biz haradasa bu fikirlə razı deyilik. Dildə cümlə tipində olan frazeologizmlər də vardır. Və təbii ki, bu frazeologizmlərdə predikativlik mütləq şəkildə təzahür edir. Bu tip ifadələr isə müstəqil cümlə üzvü kimi çıxış edirlər

Onu da unutmaq olmaz ki, frazeoloji vahidlər nə qədər çoxkomponentli və çoxmənalı olarsa, o, bütöv bir dil vahidi kimi sintaktik funksiya yerinə yetirərkən, ya sərbəst cümlə, ya da cümlənin bir üzvü olur.

Bu haqda Q. Mahmudova yazır: “Frazeoloji vahidlərin sintaktik tərkiblərlə ifadəsi dilin az öyrənilən sahəsidir. Frazeoloji vahidlər sintaktik funksiya yerinə yetirərkən həm cümlənin baş üzvü, həm də II dərəcəli üzvü ola bilər”(11,45). Q. Mahmudovanın bu fikirləri yuxarıda dediklərimizin təsdiqi kimi səciyyələnməyə bilər.

Dilçilikdə çox vaxt yanlış olaraq söz birləşmələrini iki yerə bölürlər: predikativ və qeyri-predikativ. Əslində bu bölgü qətiyyənlə düz deyil. Bütün sərbəst söz birləşmələri qeyri-predikativ birləşmələrdir. Söz birləşmələrində predikativlik olmur. Predikativlik cümləyə xas xüsusiyyətdir. Söz birləşmələrinin bu bölgüsünə diçilərin münasibəti də müxtəlifdir. V.VVinoqradov söz birləşmələrini bu cür bölməyin əleyhinədir. V. P. Suxotin isə söz birləşmələrinin

bu bölgüsünü qəbul edənlər cərgəsindədir.

Y. Seyidov da söz birləşmələrinin bu bölgüsünü qəbul etmir. Lakin bununla belə alim predikativ birləşmə ilə cümlə termini arasında bərabərlik işarəsinin qoyulmasının da əksinə getmişdir. Predikativ birləşmələr bir sözdən ibarət ola bilməz. Cümlə isə bir sözdən də ibarət olur. "...onlar cümlənin iki qütbüdür: mübtədə (subyekt) və xəbər(predikat). Lakin cümlədə bu iki qütbün iştirakı vacib deyil. Predikativ birləşmələrdə isə bu hər iki qütbün olması vacibdir"(12,93). Deməli predikativ birləşmələrlə cümlələr arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olmaz. Predikativ quruluşlu birləşmələr məhz xəbəri olan cümlələrdir. Xəbərsiz cümlələrin olmasını da unutmmaq olmaz.

Ümumiyyətlə, predikativliyin sərhədi cümlədən başlayır. Sözlərdən və söz birləşmələrinin predikativliyindən danışmaq mümkün deyil.

Dilçilikdə bu fikir də həmişə mübahisə obyektinə olmuşdur ki, söz birləşmələrində predikativlik varmı? Bu haqda V. P. Suxotin yazır: "Söz birləşmələri hər şeydən əvvəl iki qrupa ayrılır: 1. Hadisə və fakt haqqında məlumat verən, cümlənin struktur əsası kimi, mübtədə və xəbəri birləşdirən söz birləşmələri. Daha çox işlənmə funksiyasını nəzərə alaraq biz bu birləşmələri şərti olaraq predikativ söz birləşmələri adlandırırıq; 2. Müxtəlif həyat hadisələrinin mürəkkəb (tərkibi) adlarını bildirən söz birləşmələri... Bu, mübtədə və xəbər konstrukskiyasına malik olmayan və ona görə də cümlə əmələ gətirməyən qeyri-predikativ söz birləşmələri adlanan birləşmələrdir" (13,162). Predikativ söz birləşmələri cümlənin struktur əsası, özəyi olub cümlənin əlamətlərini qəbul etdikdə, nitqə müstəqil sintaktik bütöv kimi daxil olduqda cümlə olur. Bu xüsusiyyətləri daşmadıqda isə söz birləşməsi olaraq qalır.

N. A. Baskakov predikativ birləşmə ilə cümləni eyni kateqoriya hesab edir və buna görə də konkret olaraq söz birləşmələrindən, onların növ və formalarından danışarkən ancaq "atributiv birləşmələri", yəni qeyri-predikativ birləşmələri nəzərdə tutur.

Alimin fikrincə, predikativ söz birləşmələrində iki məfhum qarşılaşdırılır: subyekt...və predikat. Burada subyekt mübtədəni, obyekt xəbəri bildirir. Gördüyümüz kimi, rus dilçiliyində söz birləşmələri predikativ və qeyri-predikativ kimi təsnif olunur.

Əksər dilçilərin fikrinə görə, predikativlik cümlədə sözün bir-birilə əlaqələnmə yolu ilə və xüsusən cümlənin sonunda gələn xəbərdə öz əksini tapır. Predikativliyin yaranmasının bir sıra vacib cəhətləri vardır. Predikativlik dedikdə leksik vahidlərin sözlərin və sözün hadisə, proses, varlıq və s. haqqında məlumat vermək imkanı nəzərdə tutulur. Predikativliyin yaranması üçün sözlər qrammatik qayda-qanunla uyğun düzülüşündən qrammatik qayda-qanunlara uyğun əlaqələnməsindən çox şey asılıdır.

Araşdırmamızdan belə nəticəyə gəldik ki, dilin sintaksisində predikativlik çox mühüm yer tutur. Cümləni formalaşdıran əsas amillər-bitmiş fikir ifadə etmək, modallıq, intonasiya və predikativlik dilin əsas kateqoriyalarından olub cümləni ayaqda tutan anlayışlardır ki, bunlardan da ən birincisi elə predikativlikdir. Predikativlik anlayışı qrammatik kateqoriya olub haqqında bəhs edilən hadisənin hər hansı bir zamanda icra olunduğunu bildirən real və qeyri-real hadisələri ifadə etməyə yardımçı olan, buna imkan yaradan qrammatik xüsusiyyətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. II Bakı: Nurlan 2006.
2. Veysəlli F. Y., Kazimov Q. Ş. Kazimov İ.K. B., Məmmədov A. Y. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: sintaqmatika, söz birləşməsi və sadə cümlə sintaksisi. III c. Bakı: 2014
3. Цветков В.Я. Семантические информационные единицы как развитие идей. Л. Флориди/ЕигореапКезеарсіег, 2012, Vol. (25), № 7, с. 1036-1040
4. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri/Alı məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
5. Стариченок В.Д. Большой лингвистический словарь. Ростов-на-Дону: Феникс, 2008, (811 с.)
6. Adilov M. İ., Verdiyeva Z. N., Ağayeva F. M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989.
7. Kazimov Q. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Elm. 2019.
8. Abbasova E. Azərbaycan və ingilis dillərində predikativlik və modallıq (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında). Fil. üzrə fəl. dok. elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoferatı. Bakı: 2011
9. Abdullayeva G. Kül tiqin abidəsi. Bakı: Azərneşr, 2007. 212 s.
10. Севортян Э. В. О некоторых вопросах структуры предложения в тюркских языках. В. Кн. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Синтаксис» М. 1961, т.3.
11. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. II c. Bakı: Nurlan. 2009.
12. Seyidov Y. Əsərləri. I. Bakı: 2006.
13. Сухотин В. П. Проблема словосочетания в современном русском языке, «Вопросы синтаксиса современного русского языка»
14. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Adiloğlu, 2017.

Xülasə:

Məqalədə xüsusi bir dil kateqoriyası olan predikativlikdən və onun ifadə vasitələrindən bəhs olunur. Fikrin forlaşmasında önəmli yeri olan predikativlik əsasən feil şəkilləri və şəxs sonluqları ilə reallaşır. Cümlədəki predikativ münasibət cümlədə xəbərlə mübtədə arasında, təkrəkibli cümlələrdə isə baş üzvlə ifadə edilir. Cümlənin ikinci əlaməti sayılan predikativlik leksik vahidlərin birləşərək varlıq haqqında məlumat verməsi ilə təzahür edir.

Dilçilikdə söz birləşmələrində predikativliyin olub olmaması haqqında müxtəlif fikri və nəzəriyyələr mövcuddur. Bəzi dilçilər söz birləşmələrində predikativliyin olmasını qəbul edir, bəziləri isə bunun əleyhinə gedirlər. Məqalədə bu müxtəlif fikirlərə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Açar sözlər: *predikativlik, cümlə, qrammatika, ifadə, vasitə, xəbərlilik*

Predictability concept in language and its grammatical means of expression

Summary:

The article deals with the predictability of a particular language category and its means of expression. Predict-

ability, which is an important part of the idea, is mainly based on verbal images and person endings. Predictive attitude in double-sided sentence is expressed between the predicate and subjects, but repetitive sentences are expressed by the chief member. Predictability as the second sign of the sentence, combination of lexical units to give information about the creature's appearance.

In the linguistic word combinations there are many different opinions and theories about whether predictability. Some linguists believe that the word is a combination predictability, while others are against it. We will try to clarify these different ideas in the article.

Key words: *predictability, sentence, grammar, expression, tool, news*

Предикативность в лингвистике и его средства выражения

Резюме

Предикативность в статье рассматривается как особая категория языка и средства её выражения. Предикативность, являющаяся важнейшим компонентом при формировании мышления главным образом реализуется за счёт категории наклонения и личных окончаний. Предикативное отношение в двусоставном предложении выражается между подлежащим и сказуемым, а односоставном предложении выражается главным членом. Предикативность, являющаяся вторым признаком предложения появляется информацией о существе путем объединения лексических единиц.

В лингвистике существует разные идеи и теории о существовании предикативности в словосочетаниях. Некоторые лингвисты принимают наличие предикативности в словосочетаниях, в то время как другие идут против этого. Мы постараемся прояснить эти разные идеи в статье.

Ключевые слова: *предикативность, предложение, грамматика, выражения, средства, сказуемость*

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Seyidzadə Natavan⁴⁰
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİ TAPMACALARINDA
TERMINOLOJİ LEKSİKA

Məlum olduğu kimi, termin elmin, texnikanın, incəsənətin müxtəlif anlayışlarını, təbiət və cəmiyyət hadisələrini, istehsalat proseslərini bir-birindən fərqləndirmək üçün istifadə olunan səciyyəvi adlardır. Termin söz mühiti ilə deyil, anlayışlar sistemi-müəyyən terminoloji sahə ilə bağlıdır [9, 268].

S.Cəfərov terminoloji leksikaya elmin, texnikanın, istehsalatın, kənd təsərrüfatının, iqtisadi və ictimai həyatın, ədəbiyyat və incəsənətin müxtəlif sahələrinə aid olan müəyyən anlayışları dəqiq əks etdirən sözləri daxil edir [7, 77].

Peşə-sənət leksikası dedikdə isə, təsərrüfatın ayrı-ayrı sahələrinə aid olunan sözlər başa düşülür. Mahiyyət etibarı ilə peşə-sənət sözləri terminoloji leksikanın əsasını təşkil edir. Azərbaycanda meyvəçilik, üzümçülük, quşçuluq, balıqçılıq, qoyunçuluq, maldarlıq, atçılıq, arıçılıq, əkinçilik, tərəvəzçilik çox yayılmış təsərrüfat sahələridir. Bu sahələrin hər birinin özünə məxsus peşə-sənət leksikası formalaşmışdır. Lakin S.Cəfərov peşə-sənət leksikasını terminoloji leksikadan fərqləndirir və bunu məzmun və işlənmə dairəsinə görə onların məhdudluğu ilə izah edir. [7, 76-77]. Müəllif etiraf edir ki, “ümumiləşən və genişləşən peşə-sənət leksikası da elmi-texniki sahələrin anlayışlarına xidmət edən, bu sahəyə aid əşya, proses, məhsul və s. ifadə edən sözlərə çevrilməyə başlayır. Bu baxımdan peşə-sənət leksikası ilə terminoloji leksika arasında yaxınlıq mövcuddur [7, 76].

Fikirimizcə, peşə-sənət leksikası daha çox ümumxalq danışığı dili, dialekt və şivələr, ümumişlək leksika əsasında formalaşır və onların məhdud dairədə işləndiyi fikri ilə razılaşmaq çətinidir. Əksinə, bu və ya digər elmə aid terminlər daha məhdud dairədə işlənir və başa düşülür.

Göstərilənləri əsas tutaraq peşə-sənət leksikası terminoloji leksikanın tərkib hissəsi kimi götürülmüş və eyni başlıq-terminoloji leksika başlığı altında izah olunmuşdur. Ədəbi əsərlərdə olduğu kimi, folklor nümunələrində, o cümlədən tapmacalarda da belə terminlərə həm Azərbaycan, həm də İngilis dillərindəki tapmacalarda rast gəlmək olur. Bu terminlər müxtəlif sahələrə aid olub hər iki dilin tapmacalarında müəyyən məqamlarda işlənməkdədir.

Misallara diqqət edək

- Sərnici altıda iki toyuq,

Biri isti, biri soyuq

Məişət leksikasına aid “sərnici” sözü fars mənşəli olub, “misdən, saxsıdan və s.-dən qayrılmış ağzıgen bir və ya iki dəstəli qab” kimi mənalandırılır [4, 92-93].

- Bir şinidə iki toyuq,

Biri isti, biri soyuq

“Sini”-misdən, bürüncdən qayrılmış böyük, dəyirmi, dayaz qab [4 s.122].

İki ləyəni qara-qap,

Birin deyim, birin tap

Məişətdə geniş istifadə olunan “ləyəni”-müxtəlif ehtiyaclar- içində əl-üz və ya paltar yumaq, mürəbbə bişirmək və s. üçün istifadə edilən misdən və ya başqa materiallardan qayrılmış müxtəlifşəkilli dərin qabdır [3, 260].

Qızıl ləyəni, qızıl tas,

Birin götür, birin as

“Tas”-“enli, dairəvi, dayaz metal qab; təst, ləyəni” mənalarında işlənir. Köhnə məişətdə “tas qurmaqla fala baxmaq”, “içi su ilə dolu tası müşahidə etməklə fala baxmaq” kimi mənaları da var [4, 271-272].

Bir tabaq almaz,

Sabaha qalmaz

“Tabaq” –məişətdə daha çox kənd yerlərində işlənir. Düyü buğda və s. hövsərləmək, yaxud şey qoymaq və ya başqa məqsədlər üçün enli taxtadan oyulmuş ağacdan hazırlanan dayaz, girdə, ya da uzunsov qab [4, 250].

- Bir kilimin var,

Min bir naxışı,

Yelbaba süpürər,

Payızı, qışı

Zər kilim, zəncir kilim,

Ağırdır andır kilim.

Nə qaldırmaq olur, nə çırpmaq (84).

- Hacıya gedərlər hac eşqinə,

Başındakı tac eşqinə.

Mənə elə kilim gətir ki,

Nə ərşi olsun, nə arğacı

Bir xana toxudum, nə ərşi, nə ağacı,

Aranda qalmaz, dağdadı ağacı

“Kilim” məişətdə geniş işlənən əşyalardandır. Fars mənşəli söz olub, mənası “yun və ya pambıqdan toxunan zolaqlı, xovsuz palaz növü” kimi izah olunur [2, 702].

⁴⁰ BDU

“Ərş”-“göy,asiman” mənasındadır. Şeylərə aid olduqda “çox uca, hündür və s.” mənalarda da işləyə bilər [2, 130].

Əslində, tapmacadakı “ərşi” sözünün kökü “əriş”dir. “Əriş” toxuculuq termini olub, mənası “xalçada və ya başqa toxunan mallarda uzununa müvazi gedən əsas iplər” deməkdir [2, 126].

“Arxac” toxuculuqda işlənən termin olub, “xalçada, gəbədə və ümumiyyətlə toxunan şeylərdə eninə gedən ip (əriş müqabilə) [1, 132].

Tapmacadakı “andır” sözü danışiq dilindəndir. Mənası “sahibsiz, yiyəsiz mal, ölənin şəxsin qohumlarına irs qoyub getdiyi mal,şey”.Canlı dildə söyüş, qarğış yerində (bəzən “andıra qalmış”) şəklində işlənir [1, 118].

Bir palazım var çırpa bilmirəm,

Naxışı xırdadır, saya bilmirəm

- Taqqır-tuqqur ləzgilər,

Bizə qonaq gəldilər.

Qoyun-keçi yunundan,

Evə palaz sərdilər

“Palaz” yundan və ya pambıqdan toxunma enli,uzun, qalın, xovsuz xalça növüdür [3, 567].

Dağdan gəlir dağ kimi,

Qolları budaq kimi.

Əyilir su içməyə,

Böyürür oğlaq kimi

“Oğlaq/oğlaq”-“körpə südəmər keçi balası” mənasındadır [3, 514].

Dağdan gəlir dağ kimi,

Qolları budaq kimi,

Oturur həsir kimi,

Duranda yesir kimi

“Həsir”-ərəb mənşəlidir. Bəzi ağacların liflərindən, küləşdən, qamışdan və s.-dən toxunmuş məmulat (yerə sərmək və s. məqsədi üçün işlədilir) [2, 357].

Burada “yesir”-“əsir” mənasındadır və alınma sözlər bəhsində izah olunmuşdur.

Əley ha vələy olar,

Dəyirmanə dən dolar.

Usta əli dəyməmiş,

Xərməndə gərəy olar

“Ələk/ələy”-“unun kəpək və qeyri-zibillərini təmizləmək üçün sağanağa keçirilmiş sıx tordən ibarət alət” [2, 100].

“Xırman/xərmən”-fars sözüdür. İki mənada işlənir: 1)dəni sünböldən ayırma əməliyyatı;2) taxılı döymək,təmizləmək, qurutmaq üçün qabaqcadan hazırlanmış dairəvi,düz yer,meydança” [2, 462].

- Uçan bir quş kənəkdir,

İşi tamam kələkdir.

Dəyirmanə can verər,

Xırmanə da gərəkdir

“Kənək”-1) ləpəsi çətin çıxan; 2) məc. çətinliklə başa gələn, həyata keçən 3)məc. əlindən yaxşılıq gəlməyən, çətinliklə bir iş düzəldən,tərs,inad, inadkar,inadcıl mənalarda [2, 683].

Tapmacada “kənək” sözü “tərs”, “inadkar” mənalarda işlənmişdir.

Yerə vurdum baltanı,

Ağzı gümüş xaltanı.

Yerdən bir oğlan çıxdı,

Cümlə-cahan sultanı

“Xalta” heyvanların (əsasən itlərin) boynuna keçirilən qayıq; boyun halqası” mənasında işlənir [2, 419]. Bu termin məcazi mənada işlənərək müxtəlif frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsində fəal iştirak edir.

Nə daşı var, nə taxtası,

Nə zəri var, nə baftası.

Çaylar üstə körpü salar,

Sütunları sudan olar

“Bafta” toxuculuqla bağlı termin söz olub,fars mənşəlidir. Mənası-“güləbət, ipək saplardan toxunmuş qaytan” deməkdir [1, 199].

Ağ at biyan içində,

Quyruğu qan içində,

Getdim qanı silməyə,

Batdım biyan içində

“Biyən” botanika termini olub “kökündən boya və xalq təbabətində dərman hazırlanan şirinköklü bir bitki” adını bildirir [1, 326].

- Bağrım başı zədəndi,

Zədəndi, zəbərdəndi,
Yaşıl əkdim, al tökdü,
Görən əsli nədəndi

“Zəbər” sözü fars mənşəlidir. İki mənada işlənir: 1) üst,üstə, üstdə; 2) fars əlifbasında qısa “ə” səsini ifadə etmək üçün səssizin üzərinə qoyulan işarə, fəthə.

Ay haca gedən kişi,
Əlində yulğun kişi,
Mənə bir şal al gətir,
Nə ərşi olsun, nə arğacı

“Ərş”, “arğac” sözləri yuxarıda izah olunmuşdur.

“Yulğun”- botanika termini olub, quraqlığa və şoranlığa davamlı xırda salxım şəklində çiçəkləri olan kol bitkisinin adını bildirir [4, 621].

Həşi dəri,
Huşu dəri,
Yazda əkili,
Payız dəri

“Həş”-Qazax, Zaqatala ərazisində “zibil”, “tör-töküntü” mənasında işlənir.

“Huş”-fars mənşəli söz olub, “diqqət, fikir mənasında anlaşılır [2, 405].

Çox güman ki, “huş” sözünə qafiyə yaratmaq xatirinə işlədilmişdir. “Huş” sözünün leksik mənası tapmacanın açması ilə əlaqəli deyil.

Əzziyəm, əmər hey,
Beldə gümüş kəmər hey,
Göydə bir madyan gördüm,
Yerdə qulun əmər hey

“Madyan” fars mənşəli söz olub-“dişi at” mənasındadır [3, 248].

- Qatbaqat döşək,

Tapmayan köşək

“Köşək”-dəvə balasına deyilir [2, 761].

Beş-beş anası,
Beş-beş balası,
Onu bilməyən,
Çəpəl balası

“Çəpəl” sözü daha çox danışiq dilində işlənir. “Həyasız”, “utanmaz” mənasındadır [1, 467].

Qax,Zaqatala zonasında bu söz “pinti”, “natəmiz”, “pis”, “xoşagəlməz” mənalarında işlənir [5, 99].

Bir tövlə atım var, hamısı qaşqa

“Qaşqa”-“ümumiyyətlə mal-qaranın,xüsusi at,inək və öküz kimi iri ev heyvanlarının alnındakı ağ ləkə” mənasındadır [3, 71].

On inəyim var, onu da təpəldi

“Təpəl”-sözü də “qaşqa sözü ilə eynimənalıdır. Mal-qaranın alnındakı ağ ləkəni bildirir [4, 315].

Gecə qısır,

Gündüz boğaz

“Qısır”-“müvəqqəti və ya həmişəlik doğmayan” mənasındadır [3, 148].

Tapmacada “boğaz” sözü “boyunda balası olan” mənasında işlənmişdir [1, 330].

Füzuli,Salyan zonalarında “borclu olmaq” mənasında da işlənir [1, 56].

Ağ oxloyum yağlıdı,

Başna qaytan bağladı

“Oxloy//oxlov”- “xəmir yaymaq üçün işlədilən, ortası yoğun, uclara gəldikcə nazıqlaşən taxta mildən ibarət alət”dir [3, 517].

“Qaytan”-“Yumşaq iplikdən, ipəkdən və s.-dən hörülmüş bağ, ip” mənasındadır. [3, 85].

- Əlində oraq,

Qolları daraq,

Üstündə xırman,

Altı dəyirman

“Oraq”-taxıl, ot və s. biçmək üçün qısadəstəli, yarım dairəvi kəsici kənd təsərrüfatı alətidir [3, 526].

Tapmacada “daraq” sözü “ot dırmığı” mənasında işlənmişdir. [1, 535].

“Dəyirman”-dəni üyüdüb una və ya yarmaya çevirmək üçün müxtəlif qurğuları olan karxana müəssisə” [1, 607].

- Araxçının var atlas,

Ataram suya batmaz

“Araxçın//araqçın” (Ərəq-ərəb,çin-fars) mənşəli sözdür. “Qiyətli parçadan, çox vaxt tirmədən və s.-dən tikilib,üstü güləbət (zərli) və ya ipək sapla toxunmuş baş geyimi,təsək” mənasındadır [1, 127].

Gün çıxar axtalanar,
Qapılar taxtalanar.
Meydana bir nər gəlmiş,
Üç yerdən noxtalanar

“Axtalanmaq”-“axta edilmək”, “erkəklik vəziləri çıxarılmaq”, “burulmaq” daha çox danışq dilində işlənir. Tapmacada bu söz məcazi mənada işlənir [1, 84].

Noxtalanmaq”-“başına noxta salınmaq, noxta vurulmaq” [3, 497]-açması gəmi olan tapmacada məcazi mənada işlənir.

Ağac başında boxça,
Nə boxçadır, nə taxça

“Boxça//boğça”-“içinə dəyişək,parça və s qoyulub bükülmüş bağlama (böyük yaylıq) mənasındadır [1, 330].
“Taxça”-fars mənşəlidir, “şey qoymaq üçün divarda açılan oyuq” mənasında işlənir [4, 254].

Bir yerdə bir çölmək var,
Durub onu bölmək var,
Səksən səkkiz çatıda

Doxsan doqquz ilmək var

“Çölmək//çölmə” –gildən hazırlanmış qazan,qab,dopu” mənasındadır. [1, 497].

Azərbaycan dialektlərində bu söz müxtəlif variantlarda işlənir: *Çölmə* (Culfa), *Çölməğ* (Cəliləbad), *Çölməx* (Gədəbəy, Naxçıvan,Ordubad) və “xörək bişirilən saxsı qab” mənasındadır [5, 110].

“Çatı” sözünün iki mənası göstərilir: 1) qıldan hörülmüş qalın kəndir. 2)binanı örtən kirəmitləri,dəmir lövhələrini saxlamaq üçün müxtəlif materiallardan (ağacdan,taxtadan,dəmərdən) quraşdırılmış maili örtü [1, 451].

Tapmacada həmin sözün birinci mənası işlənmişdir.

“İlmək”-1)asanlıqla açılan düyün;2)toxunma şeyləri (xalça,corab və s.nin) ayrı-ayrı halqa şəkilli düyünləri;3)kisə kimi şeyləri açıb-bağlamaq, asmaq üçün qaytan mənasındadır [2, 534].

Evin dalı gölmədi,
Xanə-xanə bölmədi.

Bir gəbəm var, rəngi bir,
Şəxsən səkkiz ilmədi

“Gölmə//gölməçə”-“kiçik göl,balaca göl, su və ya çirkab yığı” [2, 259].

“Gəbə”-“böyük xalça,xalı” [2, 207].

Əziziyəm,nədənir,
Çəpkəni gülbədənir.

Kötüyünə od düşüb,
Gəlin görək nədənir?

“Çəpkən”-qolları çapıq, qıraqları baftalı, astarlı qadın geyimidir [1, 468].

Qədim ingilis tapmacalarının toplandığı Ekseter Kitabındakı tapmacaları nəzərdən keçirdikdə onlarda terminoloji səciyyə daşıyan bir sıra leksik vahidlərə rast gəlmək olur. Bu terminoloji vahidlər ən çox hərbi iş, silah və gəmiçilik ilə bağlıdır. Qədim ingilis poeziyasında, eləcə də qədim ingilis tapmacalarında müharibə və cəngavər obrazı daha çox öz əksini tapmışdır. Müharibə və ya hərbi işi kişilər üçün başlıca və əsas məşğuliyyət olaraq qəbul edilirdi. Ona görə də döyüşçü və onun məişət həyatının təfərrüatlarına xüsusi diqqət verildi.

Tapmacaların bir çoxu hərbi yarışlara, yarışlarda geyilən geyim növlərinə, gəmiçilik ilə bağlı söz və sözbirləşmələrinə (“*anchor*”, “*ship*”, “*rake*”, “*helmet*”, “*coat of mail*” və s.), qılınc “*sword*”, qalxan “*shield, buckler*”, kaman-ox “*bow*”, nizə “*spear, lance*” kimi müxtəlif yaraq-əsləhə, silah növlərinə həsr olunmuşdur [10]. Bütün bunlar anlaşılandır, çünki həmin dövrdə təşəkkül tapan anqlo-sakson cəmiyyəti vikinqlərə qarşı fasiləsiz müharibələrdə idi ki, bu da öz izini qədim ingilis tapmacalarında qoymuşdu.

Terminoloji səciyyə daşıyan sözləri müasir ingilis tapmacalarında da görmək olur. Aşağıdakı tapmacaya diqqət yetirək:

My first is in tea but not in leaf
My second is in teapot and also in teeth
My third is in caddy but not in cosy
My fourth is in cup but not in rosy
My fifth is in herbal and also in health
My sixth is in peppermint and always in wealth
My last is in drink, so what can I be?

I'm there in a classroom, do you listen to me? (*Teacher*)

Tapmacada özünə yer alan “*teapot*”, “*herbal*”, “*peppermint*” sözləri terminoloji səciyyə daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 1 cild, Bakı. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı 1966
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 2 cild, Bakı. Elm, 1980
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 3 cild, Bakı. Elm, 1983
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cild, Bakı. Elm, 1987
5. Azərbaycan dialektoloji lüğəti 1 cild. Ankara Türk dil kurumu, 1999

6. Azərbaycan dialektoloji lüğəti 2 cild. Ankara Türk dil kurumu, 2003

7. Cəfərov. S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı, Maarif, 1970

8. Ərəb-fars sözləri lüğəti, Bakı, 1985

9. İzahlı Dilçilik lüğəti, 1989, 268.

10. Кузнецова Т. С. Тематика загадок Эксетерского кодекса (на примере некоторых загадок).// <http://www.jurnal.org/articles/2007/fill6.html>.

11. Tapmacalar. Bakı "Şərq-Qərb nəşriyyatı" 2004

Резюме

Терминологическая лексика в загадках Азербайджанского и английского языков

В статье привлекаются к сравнительному анализу схожие и отличные особенности терминологической лексики в загадках разносистемных языков.

Summary

Терминологиял лексикон оф риддлес ин Азербайджани анд енэлисц ланэуаэс

Тщце артигыле деалс витли тщце терминологиял лексикон оф тщце риддлес ин тщце Азербайджани анд Энэлисц ланэуаэс тшчат белонэ то тщце ланэуаэс оф дифферент систем

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

Керимов Эльдар, Тагиева Хаят
О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ПРОЯВЛЕНИЯ РУССКОЙ
МЕНТАЛЬНОСТИ В ЯЗЫКЕ И РЕЧИ

Справедливо предположить, что менталитет, который в значительной степени детерминирован социальными условиями, выражается в языковых особенностях нации, народных способах социального общения и т. п. Язык, в свою очередь, оказывает определённое формирующее влияние на процесс становления и функционирования социального менталитета и ментальности отдельной личности.

В вопросе, касающемся развития у студентов интереса к изучению русского языка в качестве иностранного, необходимо освободиться от прививаемых на протяжении многих десятилетий стандартов отношения к русскому языку лишь сквозь призму тенденций и достижений русских лингвистов, занимающихся проблемами лингвострановедения, лингвокультурологии, психолингвистики. Ценность большинства исследований неоспорима, работы русских учёных всегда были и останутся тем фундаментом, на основе которого строятся направления исследований периферийных авторов. Однако есть реалии, позволяющие нам более объективно взглянуть на положение вещей и критичнее отнестись к определённым научным позициям.

Вопросы взаимосвязи языка и менталитета рассматривались в своё время исследователями в аспекте различных наук [3; 4]. Различия между этими феноменами проявлялись на уровне характера взаимосвязи. Исходным пунктом осмысления проблемы взаимодействия менталитета и языка следует признать положение о том, что с помощью языка человек отражает окружающий мир. Причём «отражение» означает не только «описание»: во-первых, передача информации и описание в целом – это лишь одна из форм отражения, а, во-вторых, существо человека раскрывается только в форме той или иной деятельности, в реализации собственных устойчивых ценностных структур.

Таким образом, владея словом, человек познаёт действительность, узнаёт окружающий мир, постигает законы исторического и общественного развития. С помощью языка осуществляется связь поколений, связь времён, формируется мировоззрение. Действительность воспринимается не только путём непосредственного воздействия вещей и явлений на органы чувств, но и опосредованно – через воздействие слов на мышление. С помощью языка люди постигают нравственный опыт предшествующих поколений, основы традиционной культуры воспитания, национальные ценности.

Как отмечалось выше, ментальность – это преобладающие схемы, стереотипы и шаблоны мышления, поведения, на основе которых формируются основные черты русской ментальности (не только русских, но и всех россиян).

В. В. Колесовым на основе высказываний авторитетных русских писателей, философов и общественных деятелей воссозданы национальные особенности русской материальной, духовной и культурной среды на фоне европейских культурных ценностей, с которыми они пересекаются. Впервые в русском языкознании возглавляемый В. В. Колесовым коллектив авторов «Словаря русской ментальности» представляет русские концепты в лексико-графической интерпретации, в которых репрезентированы «интроспективные характеристики русского слова, идущие от обобщённо русской рефлексии о коренном русском слове литературного (по преимуществу) русского языка» [2, с. 3].

Концепт – основная единица ментальности, которая сохраняется устойчиво, постоянно и независимо от формы до представления в образе, понятии и символе.

Ментальные отличия и сходства культур даны через аналитическое описание русских концептов в их содержательных формах (образ – понятие – символ), отражающих происхождение и развитие народного мировосприятия, этики и культуры, определены культурные влияния и их последствия (как благотворные, так и нежелательные).

По В. В. Колесову, в результате смены культурных парадигм происходит преодоление сначала образа, затем понятия, а в наши дни и символа – путём отторжения, отчуждения, потребления соответствующей концептуальной формы [1, с. 430].

На наш взгляд, использование в качестве предмета изучения концепта, явленного в русском слове как образ, понятие и символ, – лучший способ, с одной стороны, передать своеобразие русской ментальности, а, с другой – раскрыть механизм оформления мысли в русском слове. Например, «женщина» – реально существующее понятие, «русалка» – образ фольклорный, фантастический, предполагаемый, «богиня» – символ. Здесь, однако много спорного в отношении других концептов. Так, слово «дом» может считаться символом контекстуально, что является, на наш взгляд, издержками многозначности слов.

Если менталитет – это совокупность шаблонов поведения, мировосприятия, действий в определенных ситуациях, то ментальность (русская форма) в русской традиции – это духовность, способность воспринимать и оценивать мир и человека в категориях и формах родного языка с преобладанием идеальной точки зрения.

Наиболее точно выражают содержательные формы концепта (образ, понятие и символ) тексты русских классиков, поскольку XIX - XX вв. – это «время окончательного сложения концептуальной основы современной русской ментальности» [2, с. 12].

Нижеприведённый материал представлен в филологической обработке, независимо от идеологиче-

ских симпатий и субъективных интерпретаций.

Свидригайлов, один из героев романа Ф. М. Достоевского «Преступление и наказание», представляется чисто русским образом, поскольку вечность ему является в образе деревенской закоптелой баньки с пауками.

Н. В. Гоголь и Н. А. Некрасов глубже всех осветили одну из отрицательных черт русской ментальности – неуёмную тягу к пьянству. У Н. В. Гоголя самым русским образом является Ноздрёв («Мёртвые души»): «Какого вина отпустил нам Пономарёв! [...] Шампанское у нас было такое – что пред ним губернаторское? просто квас. [...] И ещё достал одну бутылочку французского под названием: бонбон». В поэме Н. А. Некрасова «Кому на Руси жить хорошо» пьянство представляется как один из главных грехов: «А всё вином кончается...», «Придёт печаль великая, / Как перестанем пить!.. ». В поэме «Русские женщины» Н. А. Некрасов освещает такую черту русской ментальности, как самоотверженность русских женщин.

В «Милицейском протоколе», «Песне конченого человека» В.С. Высоцкого также затрагивается вышеуказанная черта русской ментальности.

Особенности русской ментальности проявляются и при описании родины. Например, у А. С. Пушкина: «Здесь русский дух, здесь Русью пахнет!» («Руслан и Людмила»); в сказке М. Е. Салтыкова-Щедрина «Медведь на воеводстве» медведь – своеобразный символ России; в поэме «Мёртвые души» Н. В. Гоголь задаётся риторическим вопросом о России: «Эх, тройка! Птица-тройка, кто тебя выдумал?; Русь, что бойкая необгонимая тройка несёшься?; Русь, куда ж несёшься ты?». Тройка представляется символом России.

Особенности русской ментальности проявляются также в рассказе Дж. Мамедкулизаде «Русская девушка», который является блестящим образцом столкновения проявлений ментальности разных наций.

Менталитет проявляется и в окказионализмах авторов: «Болярня» (в стихотворении М. Цветаевой «Настанет день печальный, говорят»), «Змея двухметроворостая» (из «Стихов о советском паспорте» В. В. Маяковского).

К примеру, встречающиеся в пословицах и поговорках, песнях, фразеологических оборотах, бытовых высказываниях, наименованиях, названиях, телевизионных передачах выражения дают, в частности, любопытное представление о характерных проявлениях в ментальности русского народа военной психологии (военная атрибутика, армейская терминология): «наши деды – славные победы», «наши сёстры – штыки, сабли остры», «наши жёны – пушки заряжены», «картошка в мундире» (название блюда), «стоит, как штык», «ледовое побоище», «боевое крещение», «брат на пушку», «огнём и мечом», «битва за урожай», «битва экстрасенсов», «ефрейторский зор» и др.

Таким образом, можно говорить о проблеме отражения русского менталитета в языке, слове, письменности. Попытаемся коротко описать характер предпочтений русского менталитета в традиционном его виде. Типологически – это во многом общечеловеческие предпочтения, свойственные народам на определённых этапах развития их общественного сознания, а не искусственно устанавливаемые, навязываемые формы человеческого общения.

Существует множество частных ментальных характеристик, находящихся отражение в русском языке, которые интересны сами по себе, поскольку восходят к далекому прошлому, к глубинным основам русского национального сознания. Добрый человек, например, в русском понимании, по-прежнему удалой, а не смелый или отважный, т. е. не расчётливо решающийся на смелый поступок, а спонтанным личным выбором, порывом идущий на рискованный шаг. Милосердие никогда не понималось как простое бескорыстие; милосердие не может быть общественным, поскольку это личное стремление человека очиститься путём помощи слабейшему. Мир как спокойствие приходит не извне, им нельзя одарить. Мир – внутри человека, в душе его. Собственно, на достижение такого мира и направлены обозначенные выше категории русского менталитета. Характерна для русского индивидуального и общественного сознания мысль о том, что невозможно жить счастливо, видя несчастья других.

Приведённые примеры из русских авторов, в которых содержатся характеристики русского менталитета, показывают всю важность данного аспекта общей проблемы. Не мы живём в языке, а язык живёт в нас. Он хранит в нас нечто, что можно было бы назвать интеллектуально-духовными генами, которые переходят из поколения в поколение посредством механизма, который мы представляем как систему глубинно-психических установок в историческом пространстве.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Колесов В. В. Философия русского слова. Санкт-Петербург: ЮНА, 2002. 448 с.
2. Колесов В. В., Колесова Д. В., Харитонов А. А. Словарь русской ментальности: в 2 т. Санкт-Петербург: Златоуст, 2014. Т. 1. 592 с.; Т. 2. 592 с.
3. Полежаев Д. В. Менталитет и язык: историко-психологические основания «работы» социальных феноменов. // Исторические персоналии: мотивировка и мотивация поступков: материалы Всероссийской научной конференции 16 – 17 дек. 2002 г. / под ред. С. Н. Полторака. Санкт-Петербург: Нестор, 2002. С. 28 – 35.
4. Полежаев Д. В. Языковая установка менталитета (социально-философский аспект). // Актуальные вопросы российской и европейской систем образования, 2007: материалы Международной научной конференции 16-21 дек. 2007 г., г. Бад-Мергентхайм (Германия). Москва: ППУ, 2007. С. 82 – 88.
5. Почепцов О. Г. Языковая ментальность: способ представления мира. // Вопросы языкознания. Москва, 1990. № 6. С. 110 – 122.
6. Степанов Ю. С. Ментальные миры. // Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. Москва: «Языки русской культуры», 1997. С. 131 – 142.
7. Ушинский К. Д. Избранные педагогические сочинения. 2-ое издание. Москва: Юрайт, 2018, 284 с.

Ключевые слова: ментальность, концепт, язык.

Açar sözlər: zehniyyət, konsept, dil.

Keywords: mentality, concept, language.

XÜLASƏ

Məqalədə rus zehniyyətinin dildə və nitqdə təzahürünün bəzi xüsusiyyətləri işıqlandırılır. Zehniyyət (mentalitet) – üstünlük təşkil edən düşüncə və davranışın sxemləri, stereotipləri, təkrar-təkrar işlənən şablonlarıdır. Zehniyyəti bir sistem kimi nəzərdən keçirdikdə müşahidə edirik ki, dil vahidləri də bu sistemə aiddir. Dil sistemini ümumi dərin psixoloji, ictimai-mədəni münasibətlərindən ayıranda dil fenomenlərinin və zehniyyətin nə qədər mürəkkəb qarşılıqlı əlaqə, kompleks xarakter daşması aşkar olunur.

SUMMARY

The mentality is the prevailing patterns, stereotypes and patterns of thinking, behavior. Considering the mentality as a system of attitudes, we refer to their number and language setting. The isolation of the linguistic installation from the total number of deep-mental and socio-cultural settings is due to the complex nature of the relationship between the phenomena of mentality and language.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

NİTQİN YARANMA VƏ MƏNİMSƏNİLMƏ MEXANİZMİ

Giriş. Psixologiyanın əsas sahəsi kimi təfəkkür, idrak, ünsiyyət, emosiya, fəaliyyət, münasibət, təxəyyül, yaradıcılıq, yaddaş və s. problemlər geniş öyrənilir. Bütün bu sadalanan problemlər nitqlə, onun yaranması və dərki ilə sıx bağlıdır.

Psixoloji dilçiliyin yaranması yuxarıda qeyd etdiyimiz problemlərlə bağlı yeni tədqiqatlar meydana gətirdi. Nəticə etibarilə, insan necə danışır, informasiya yaddaşda necə saxlanılır, başqasına necə verilir kimi problemlərin formalaşması və onların tədqiqi psixolinqvistika elminin meydana gəlməsinə təkan verdi.

Psixolinqvistika psixologiya və linqvistikanın qovşağında yaranmış yeni bir elm sahəsi olub nitq fəaliyyətini öyrənir. Linqvistika nitqin təşkilini dil qaydalarına uyğun şəkildə öyrənsə, psixolinqvistika nitqin yaranması, qavranılması və necə dərək olunması prosesinə nəzarət edir. Psixolinqvistika nitqi ilk növbədə bir psixoloji fenomen kimi öyrənir. Bir elm sahəsi kimi psixolinqvistika 20-ci əsrin 50-ci illərində Amerikada yaranmışdır. 1950-ci illərdə Amerikada artıq yaranmaqda olan yeni istiqaməti xarakterizə etmək üçün psixolinqvistika terminindən istifadə olunurdu. Psixoloji istiqamətdə yaranan psixolinqvistika nitq fəaliyyətinin proses və mexanizmlərini, yəni nitq sözləmlərinin yaranması və başa düşülməsini yaxud qavranılmasını dil sistemi ilə əlaqəli şəkildə öyrənməyi qarşısına bir məqsəd qoymuşdur. Bu sahə insanın nitq fəaliyyəti əsasında dili dinamik, fəaliyyətdə olan, işlək sistem kimi şərh edir.

1. Ferdinand de Sössür və dilin psixologiyası məsələləri

Dilçiliklə psixologiya elminin qovşağında formalaşan psixolinqvistikanın meydana gəlməsinin nəticəsi kimi bir sıra vacib məsələlər ön plana çəkildi və həmin problemlərə baxış bucağı dəyişdi. Bu həmin problemlər idi ki, uzun müddət psixologiya ilə dilçilik arasında özünü göstərir və həllini axtarırdı. Belə məsələlərdən biri də nitq fəaliyyəti problemi idi. Dilçilikdə nitq fəaliyyəti məsələsi psixolinqvistika elmi meydana gələndə öyrənilmişdir. Həmin problemin linqvistik həllinə F. de Sössürün nəzəri ümumiləşdirmələri aid idi. O, nitq fəaliyyətinin tərkibindən dili ayırır və ona işarələr sistemi kimi baxır. Belə fərqləndirmənin əsas səbəbi də dilin işarələr sistemi kimi götürülməsi idi. Məlumdur ki, Sössürə qədərki dilçilərin bir çoxu dilə məntiqi, psixoloji, fizioloji və digər mövqedən yanaşmış və bunun əsasında da dilçiliyi düzgün əsaslandırmamışlar. A. Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, Sössür dili ictimai hadisə kimi qəbul edir və deyirdi: "Dilçiliyin yeganə və əsl obyektidir..." [1, s. 115].

F. de Sössürün mülahizələri içərisində dilin işarəvililiyi probleminə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. O, dilin işarələrdən ibarət olması haqqında bəhs edərkən deyirdi: "Dil işarələrdən ibarətdir". Sössürə görə dil sistemlə xarakterizə edilən hadisədir. O, dilin mürəkkəb sistemə malik olduğunu göstərmiş və onun sistem kimi öyrənilməsinə zəruri hesab etmişdir. Sössürün dilçilik konsepsiyasında dil və nitqin münasibəti münasibəti problemi də irəli sürülmüşdür. O, dillə nitq arasında mühüm fərqlər olduğunu qeyd edirdi. Sössürə görə nitq fərdidir, dil isə kollektivə məxsusdur. Dil bütünlükdə həmin dildə danışanların nitqlərinin məcmusudur. Onun fikrincə, nitq və dil nitq fəaliyyətinin iki komponentidir. Belə ki, bunlar bir-biri ilə möhkəm vəhdət yaradır və biri digəri üçün vacibdir, zəruridir. Onun nəzəriyyəsinə dil öz-özlüyündə dilçiliyin predmeti kimi təzahür edir. Qalan elementləri isə o, nitqə aid edir.

F. de Sössürün dil və nitq problemləri üzrə verdiyi aydınlıq ondan ondan ibarət oldu ki, dil abstrakt sistem, nitq isə konkretir, danışma prosesi kimi qəbul edilir. Görkəmli dilçi qeyd edirdi ki, dilçinin borcu nitqdən dilə daxil olmaq, dilin sistemini öyrənməkdir. Həmin sistemin nə qədər dərinliyinə girmək mümkün olsa, nitq fəaliyyətini də bir o qədər ətraflı təsvir etmək olar. Bu mənada, nitq fəaliyyətinin tədqiqat aspektləri linqvistik və psixolinqvistik deyə iki yerə ayrıla bilər. Nitq fəaliyyətinə yeni baxış-psixolinqvistik münasibət linqvistik nöqtəyi-nəzərdən məsələyə yanaşma səciyyəsinə və tədqiqat metoduna görə fərqlənir. Həmin fərqləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. İnsan faktoru. Psixolinqvist bu faktoru aktiv şəkildə tədqiqata cəlb edir. Məsələyə belə baxış təkcə nitqin deyil, həm də dilin mühüm məsələlərinə aydınlıq gətirir. Burada abstrakt insandan deyil, real yaddaşa, məqsədlər sisteminə, sosial xidmətə malik insandan söhbət gedir. Bu mənada psixolinqvistik tədqiqatlar qeyri-linqvistik araşdırmalardan fərqlənir və insan amili ön plana çəkilir.

2. Situasiya. İnsan müəyyən situasiyalarda ya danışır, ya dinləyir. Buna görə də, klassik struktur dilçilikdə situasiya nitqə aid edilirdi. Dilə isə dəyişməyən sistem kimi yox, situasiyadan asılı olmayan mövcudluq kimi baxırdılar və göstərirdilər ki, situasiya həm nitqdən, həm də dildən, eləcə də insan faktorundan yaranır.

3. Eksperiment. Nəzəri dilçilikdə sistem quruluşunu öyrənmək üçün onun eksperimental öyrənilməsinə skeptikcəsinə yanaşırlar. Eksperimentlər norma bərdə əldə olan məlumatlara müvafiqdir və mövcud bilikləri zənginləşdirir. Eksperimentlər elə nəticələr verə bilər ki, dilçi dil modeli bərdə olan biliyini dəqiqləşdirə bilər. Bununla belə psixolinqvistikada eksperiment daha mühüm təcrübi bazadır. Bunun əsasında da nitq fəaliyyətinin modelini daha etibarlı və əsaslı şəkildə qurmaq olar. Deməli, insan, situasiya və eksperiment faktorları psixolinqvistikada ön plana çıxır və nitq fəaliyyətinə bu prizmadan baxılır.

2. Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi və A.A.Leontyev

Nitq fəaliyyəti nədir? Bütövlükdə götürüldükdə, nitq fəaliyyəti insanların bir-birini başa düşməsidir. İnsanların qarşılıqlı ünsiyyəti gündəlik nitq fəaliyyətinin nəticəsidir və o təkrarlanandır. Hər gün insanlar bir-birinə nəşə deyir, fikir mübadiləsi aparır. Bu təkrarlanma faktoru üç cəhətə malikdir.

⁴¹ *magistratura, Bakı Avrasiya Universiteti gmail: almara.eyubova@gmail.com

1. qarşılıqlı anlaşma həmsöhbətlər arasında dialoq formasında ola bilər;
2. dialoqun nəticəsi həmsöhbətlərin praktik fəaliyyətinə keçir;
3. dialoq: danışma, şəxsi nitqin yaranması və həmsöhbət tərəfindən başa düşülməsi kimi üç fazanı əhatə edir [5, s. 16].

Nitq fəaliyyəti mürəkkəb prosesdir, onu yalnız tərkib hissələrinə bölməklə öyrənmək olar. Bu fəaliyyətin ilkin şərti həmsöhbətlərin olmasıdır. Lakin öz-özünüdə həmsöhbətlər nitq fəaliyyətini tam şərtləndirmir. Buraya situasiyanı da əlavə etmək lazımdır. Həmsöhbətlər və situasiya nitq fəaliyyətini struktur baxımından tamamlayır.

A.A.Leontyev öz psixolinqvistik tədqiqatlarını əvvəldən axıradək Ç.Osqud və N.Xomskinin tənqidi ilə başlayıb, onunla da bitirir [2, s.18].

A.A.Leontyev Amerika dilçiliyində olduğu kimi psixolinqvistikanın tədqiqat obyektini və predmetini problemlər qrupu üzrə müəyyənləşdirərək 5 əsas istiqaməti qeyd edir [7, s. 90-97].

1. Nitq fəaliyyətinin təbiəti və onun öyrənilmə üsulları.

Bu istiqamət üzrə aparılan tədqiqatları A.A.Leontyev 3 qrupa bölmür. O göstərir ki, birinci qrupa daxil edilən tədqiqatçılar müxtəlif işarələrin fəaliyyətini bəzi ümumi özəlliklərə malik işarələr sisteminin reallaşması kimi qəbul edir.

İkinci qrupa daxil edilən tədqiqatçılar semiotikadan götürülmüş işarə anlayışını psixoloji baxımdan şərh etməyə çalışırlar. Onlar fəaliyyətin strukturunu araşdırmır, yalnız mövcud işarələr sistemindən çıxış edirlər.

Üçüncü qrupa daxil edilən tədqiqatçılar işarələr sisteminin yaranmasını fəaliyyət prosesində nəzərdən keçirirlər. A.A.Leontyev özünü də bu qrupa daxil edir [daha ətraflı bax 2, s. 60-67]. Bu qrupa daxil edilən tədqiqatçıların nitq fəaliyyətinin yaranması və reallaşması probleminə həsr olunmuş əsərlərində problemin həm fəlsəfi, həm psixoloji, həm də linqvistik aspektdən işıqlandırıldığını göstərir.

2. Nitq fəaliyyətinin ierarxik quruluşu. Nitq mexanizmi və nitqin anlaşılması. Daxili nitq.

Bu istiqamət üzrə A.A.Leontyev N.İ.Jimkinin, S.D.Kasnelsonun, A.R.Luriya və L.S.Svetkovanın, L.Viqodskinin, N.A.Brenşteynin bəzi əsərlərinin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd edir.

3. Davamlılığın psixolinqvistikası.

“Burada əsasən vahidlərə və paradigmatikaya əsaslanan işlər yox, sintaqmatikaya əsaslanan işlər nəzərdən keçirilir” [4, s. 14].

4. Semantikanın psixolinqvistik problemləri.

Bu istiqamət üzrə əsasən L.Viqotskinin fəaliyyəti qeyd olunur. Belə ki, L.Viqotski tərəfindən mənənin təkamül strukturunun ardıcıl pillələri tədqiq olunmuş, istənilən dilin lügət tərkibinin psixolinqvistik baxımdan eynicinsli olmadığı göstərilmişdir. Sözlün semantikasının nitq fəaliyyətinin psixolinqvistik cəhətdən kompleks tədqiqi üçün əhəmiyyət kəsb edən bəzi xüsusiyyətləri müəyyən olunmuşdur [2, s. 67].

5. Psixolinqvistik xüsusiyyətlərin qeyri-dil şərtləri.

Göründüyü kimi, psixolinqvistikanın tədqiqat obyektini və predmetini ilə bağlı A.A.Leontyev tərəfindən müəyyənləşdirilən problemlər qrupu həm say, həm də ad baxımından Ç.Osqudun bölgüsü ilə eyniyyət təşkil edir. Bəzi hallarda A.A.Leontyev və Ç.Osqudun problemlərə yanaşma şəkli və onların həlli yolları da mahiyyət baxımından fərqlənmir. Bununla belə, A.A.Leontyev və onun tərəfdarları öz sələflərinin mövqeyini ağız dolusu tənqid etmək və “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” yeni psixolinqvistik məktəb kimi təbliğ edə bilmək üçün ikinci və üçüncü dərəcəli səbəblər tapırlar [4, s. 14-15].

İstər behaviorizmi, istərsə də neobehaviorizmi nə qədər tənqid etsələr də, “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” tərəfdarları bir gerçəyi etiraf etməlidirlər ki, az qala ideallaşdırdıqları bu nəzəriyyə məhz behaviorizm və neobehaviorizmi bazasında, ondan bəhrələnməklə, məhz tənqid və bəzən təhqir də etdikləri bu nəzəriyyələrin məntiqi şəkildə davam və inkişaf etdirilməsi nəticəsində formalaşmışdır [2, s. 67].

A.A.Leontyev belə iddia edirdi ki, indiyə qədər mövcud olan nəzəriyyələr modellərin psixolinqvistik semantikasını şərh etməyə qadir deyil: “Belə düşünməyə əsas var ki, başqa bir psixoloji əsasa, yəni mənənin əhəmiyyətli rola malik olduğu nəzəriyyəyə söykənən metodla aparılan eksperimental-semantik analiz daha ardıcıl və daha detallı şəkildə işlənmiş psixolinqvistik modelin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır” [8, s. 38]. Təklif olunan modelin başlıca xüsusiyyətləri A.A.Leontyev tərəfindən 5 əsas metodoloji prinsipə uyğun şəkildə şərh edilir [2, s. 71].

3. “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin”nin əsasları

Üçüncü psixolinqvistika nəslə və ya məktəbi adlandırılan “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin əvvəlki məktəblərdən bir sıra cəhətləri ilə fərqləndiyi iddia olunur və A.A.Leontyev həmin fərqlərin aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir:

1) Sovet psixolinqvistlərinin tədqiqatlarının predmeti nitq yaradıcılığı prosesinin və ya nitqin mənimsənilməsi prosesinin materialı mahiyyəti daşıyan ayrıca cümlə, sözlər, yaxud mətn yox, bütünlükdə bu proseslərin özüdür. Təbii ki, tədqiqatın metodu da, ymüəyyənləşdirilən vahidlər də fərqlidir. L.Viqotski qeyd edir: “psixolinqvist “elementlərin analizi” ilə deyil, “vahidlərin analizi” ilə məşğul olur. Vahid deyərək psixoloji fəaliyyət nəzərdə tutulur” [9, s. 332]. “Bütöv ayrı-ayrı təkcələrin toplanmasından və ya birləşməsindən deyil, kiçik fəaliyyətlərin daha mürəkkəb fəaliyyətlərin daxilində və onların da öz növbəsində daha qlobal fəaliyyətlərin tərkibində dinamik şəkildə cərəyanından yaranır” [8].

A.A.Leontyevin birinci fərq kimi göstərdiyi bu mülahizənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, “...nitq yaradıcılığı prosesinin predmeti cümlə, sözlər, yaxud mətn yox, bu prosesin özü, vahidi psixoloji fəaliyyətdir, metodologiyası isə

nitq yaratma əməliyyatı statusuna malikdir” [2, s. 73].

2) “Sovet psixologiyasında bütün fəaliyyətlər motivləşmiş və məqsədyönlüdür. Bunun nitqə şamil olunmasını belə başa düşmək lazımdır ki, qeyri-dil mahiyyəti daşıyan müəyyən tapşırıq vardır və dil vasitələrinin köməyi ilə reallaşan nitq fəaliyyəti məhz həmin tapşırığın həlli məqsədi ilə həyata keçirilir. Söyləmə və mətn ilk növbədə belə bir tapşırığın həllinə xidmət edən prosesdir və yalnız bundan sonra həmin tapşırığın həllinin nəticəsi və ya məhsuludur” [8].

3) “Bizim üçün prosesin hansı vahidlərdən yarandığını müəyyənləşdirmək daha vacibdir, nəinki onun məhsulunun hansı elementlərə parçalandığının mümkünlüyü. Dilin real sistemi dil vahidlərinin saxlandığı anbarın daxilən planlaşdırılması yox, bu vahidlərin mövcudluğunu şərtləndirən fəaliyyət prosesində onların işlək vəziyyətdə təşkili və qarşılıqlı əlaqəsidir...” [2, s. 74].

Dilin psixoloji problemləri ilə məşğul olan psixolinqvistika və ya Azərbaycan dilində desək, psixoloji dilçilik elminin üçüncü nəsli hesab edilən “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin yaradılması yolunda bir çox tədqiqat və tədqiqatçıların dilçilik elmi, o cümlədən də psixolinqvistika və ya psixoloji dilçilik elmi istiqamətində qazandığı uğurların üstündən xətt çəkməyə cəhd göstərsə də, əsl elmi həqiqətləri danmağın mümkün olmadığını görürük.

“Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin digər psixolinqvistik nəzəriyyələrdən fərqi və üstünlüyünü göstərməyə çalışan A.A.Leontyev, onun bir çox tərəfdarları və davamçıları digər psixolinqvistik nəzəriyyələrdə tənqid etdikləri “səhvləri” özləri də təkrarlamış, bəzi hallarda metodoloji səhvlərə yol vermiş, hətta aid olduqları məktəbin psixolinqvistik məktəb sayılmasını şərtləndirən ən başlıca kriteriyaları pozmaqdan belə çəkinməmişlər [2, s. 75].

“Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin yaradıcı və tərəfdarları psixolinqvistik problemlərə sırf psixoloji mövqedən yanaşanları, o cümlədən də H.Şeyntalı tənqid atəşinə tutsalar da, onların da eyni mövqedə dayandıqları aydın görünür. Hətta bu məktəbin aparıcı qüvvələrindən olan E.F.Tarasovun “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” nitq fəaliyyəti prosesinin analizinə linqvistik mövqedən yox, sırf psixoloji mövqedən yanaşır” [10, s. 97]şəklində açıq etirafından sonra əlavə polemika açmağa və ya nəyi isə sübut etməyə ehtiyac qalmır.

“Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”nin ontologiya, obyekt və predmeti məsələlərini şərh edən E.F.Tarasov yazır: “Artıq qeyd etdiyimiz kimi, nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinin tədqiqat predmeti dilin yaranması, başa düşülməsi və mənimsənilməsi prosesləridir. Tədqiqatın vahidi psixoloji proses, nitqin analiz kateqoriyası isə psixoloji kateqoriyadır, dilçilik kateqoriyası deyil” [10, s. 97]. Bu səbəbdən də fəaliyyətin hansı dil elementlərindən ibarət olması əksər hallarda ikinci dərəcəli məsələdir [2, s. 76]. Nitq söyləmi-kommunikantın qeyri-dil tapşırığının həllinə xidmət edən prosesdir. Nitq söyləminin funksionallığı, uğurluluğu ekstralinqvistik kriteriyalar əsasında müəyyənləşdirilir.

Nəticə

Hər cür məqsədyönlü fəaliyyət kimi nitq fəaliyyəti də məqsəd, şərait və vasitələrdən asılı olduğuna görə həmişə eyni şərt, sxem əsasında baş verə bilməz. Öz təbiəti etibarilə o, evristikdir. Həqiqətən də, linqvistika və psixologiya elmlərinin kəsişmə nöqtəsində yaranan ayrı-ayrı fikir, mülahizə və istiqamətlərdən, onların şərhlərindən, psixolinqvistik məktəb və istiqamətlərlə bağlı verilən xülasələrdən də görüldüyü kimi, yaradıldığı gündən etibarən ilkin məqsədi dilin psixoloji problemlərini və ya dil ilə bağlı psixoloji problemləri öyrənmək olan psixolinqvistika inkişafının bəzi mərhələlərində qeyd edilən problemlərin həllinə maksimum dərəcədə yaxınlaşmışdır. Lakin bəzi mərhələlərdə isə kifayət qədər uzaqlaşmışdır. Hətta ilk baxışdan bu və ya digər konkret nitq, mətn və söyləmin şərhinə həsr olunan psixolinqvistik tədqiqat əsərlərində belə, əksərən sırf psixoloji problemlərin həlli məsələləri nəzərdən keçirilmiş, linqvistik məsələ və problemlərin qoyuluşuna belə ehtiyac duyulmamışdır.

“Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” adlandırılan və yaradıcısının A.A.Leontyev olduğu qəbul edilən üçüncü psixolinqvistik istiqamətin və ya məktəbin istinad etdiyi psixoloji əsaslar L.Viqotski və A.R.Luriyanın irəli sürdüyü “fəaliyyət nəzəriyyəsi”dir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, “Şərq Qərb”, 2006, 280 s.
2. Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2011, 305 s.
3. Əsgərov M.B. Dil və dərkətmədə qarşılıqlı əksolunmalar. Elmi axtarışlar, AMEA Folklor İnstitutunun elmi toplusu, 15-ci buraxılış, Bakı, “Səda”, 2006, 111-115 s.
4. Əsgərov M.B. A.A.Leontyevin “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi”. AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Dilçilik məsələləri 3(4). Bakı, 2005.
5. Hüseynov Ş., Muradov C., Şirinov F. Psixolinqvistika. Bakı, 2004, 211 s.
6. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I cild. Bakı, “Nurlan”, 2004, 748 s.
7. Леонтьев А.А. Психоллингвистика. Москва, “Наука”, 1967, 118 с.
8. Леонтьев А.А. Эвристической принцип в восприятии, порождении и усвоении речи//Вопросы психологии 1974, №5, с. 34-75.
9. Выготский Л.С. Психология. Москва, “изд. Апрель Пресс, ЭКСМОПРЕСС”, 2000, 1008 с.
10. Тарасов Е.Ф. Тенденции развития психоллингвистики. Москва “Наука”, 1987, 300 с.

Açar sözlər: psixolinqvistika, dil, nitq, fəaliyyət, nəzəriyyə.

Ключевые слова: психоллингвистика, язык, речь, действие, теория.

Key words: psycholinguistics, language, speech, activity, theory.

Xülasə

“Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” baxımından nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizmi

Bu məqalədə “Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi” baxımından nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizmi haqqında danışılıb.

Psixolinqvistikanın bir elm sahəsi kimi yarandığı tarixə qədər də dilin və nitqin yaranma mexanizmləri nəzərdən keçirilmişdir.

Psixolinqvistika bir elm sahəsi kimi yarandıqdan sonra behaviorizm və neobehaviorizmə paralel olaraq Rusiyada "Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi bazasında nitqin yaranma və mənimsənilmə mexanizmini fərqli şəkildə şərh etməyə cəhd göstərilmişdir. Bu nəzəriyyənin psixoloji əsasını L.S.Vqodskinin psixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsi təşkil edir.

Резюме

Механизм образования и усвоения речи с точки зрения "Теории речевой деятельности"

В этой статье говорится о механизме образования и усвоения речи с точки зрения "Теории речевой деятельности". Здесь показан механизм образования языка и речи, еще до создания психолингвистики как науки. Психолингвистика, как часть науки, даже, после образования, в России, параллельно бегавиоризму и необегавиоризму, старалась в контрастной форме объяснить механизм создания и усвоения речи на базе теории речевой деятельности. Психологическую основу этой теории составляет психологическая теория деятельности Л. С. Вгодского.

Summary

The formation and appropriation mechanism of speech in terms of "Speech activity theory"

This article is about the formation and appropriation mechanism of speech in terms of "Speech activity theory". The formation mechanisms of language and speech were viewed till the date when psycholinguistics formed as range of a science, as well. The different interpretation of the formation and appropriation mechanism of speech in the base of "Speech activity theory" was attempted in Russia, parallel to behaviorism and neobehaviorism after psychological activity theory of L. S. Vygotsky.

Dos. S.Abbasova

Əmirova İlkanə Rabil qızı
AZƏRBAYCAN BƏDİİ MƏTNLƏRİNDƏ “MESƏ” KONSEPTİNİN
RİTORİK ASPEKTI

Koqnitiv dilçilik müasir dilçilik məktəbidir, onun meydana gəlməsi keçən əsrin 70-ci illərinə təsadüf edir. Bəzi tədqiqatçılar bu fikirdədirlər ki, koqnitiv dilçilik ABŞ-da mövcud olan, stimül-reaksiya prinsipinə əsaslanan bihovorizm metodologiyaya cavab olaraq yaranmışdır. XX əsrin 70-ci illərində süni intellekt və neyrobiologiyanın inkişafı koqnitiv dilçiliyin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Amerika dilçiləri içərisində bütün dil vahidlərinin semantik strukturunun koqnitiv istiqamətdə öyrənilməsi cəhdi həm də Avropada yeni dilçilik məktəbini meydana gətirdi. Dilin şüura münasibəti kontekstində aparılan tədqiqatlar dil strukturlarının daxili xüsusiyyətlərinə müraciət edərək onu modeləşdirmək təşəbbüsünə gəlib çıxırlar. Sonradan dilçilər bu məsələyə baxış bucağını dəyişirlər: dil strukturuna metodil faktorların təsirini öyrənmək, onun koqnitiv prinsip və mexanizmini müəyyənləşdirmək cəhdləri ilə çıxış etdilər. Bu dövrdə yaranan postulatlardan biri bu prinsipə çıxış edirdi ki, semantika dil üçün elə bir mühüm şərtidir ki, dil öyrənilməyə ondan başlanılmalıdır. Bu dövrdə Ç.Filmor, C.Lakof, R.Lanqaker və başqaları tərəfindən artıq koqnitiv dilçiliyin nəzəriyyəsi yaradılmışdı. R.Lanqaker məkan nəzəriyyəsini, L.Talmi nin təsəvvür olunanların linqvistik sistemi, J.Fokonye isə konseptual kontominasiyanı, C.Lakof isə metafora və metonimiyaları tədqiq edib öyrənmişdilər (3:92-95). Beləliklə, koqnitiv dilçiliyin əsas prinsipləri öyrənilməyə başlanılır. Məsələn: J.Fakonye və L.Talmi öz nəzəriyyələrində koqnitiv semantikadan mental məkan nəzəriyyəsindən çıxış edirlər. Onlar qeyd edirdi ki, biz düşünəndə və danışanda mental məkandan çıxış edirik. Mental məkan müəyyən dövrü əhatə edir və zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklərə uğraya bilir. Metafora və metonimiyaların mexanizmi konseptual inteqrasiyadan ibarətdir və koqnitiv əməliyyatın əsasında dayanır. C.Lakof və M. Conson isə metafora və metonimiyaların konseptual əsasını işləmişlər. Onların fikrincə, metafora və metonimiya təkcə üslubi faktor deyil, o, idrak mexanizminə malikdir. Ç.Filmor və onun həmfikirləri konstruktiv qrammatikanı işləyib hazırladılar. Bu konsepsiyada frazeoloji vahidlərin koqnitiv mahiyyətini açıb göstərdilər. V.Evans koqnitiv dilçilik üzrə görkəmli mütəxəssisdır. O, semantik prinsipi əsas götürür. Onun nəzəriyyəsinin əsasında iki prinsip dayanır: leksik konseptlər arasında böyük fərqlər var; və məna. Beləliklə onun nəzəriyyəsində məna dilin funksiyası kimi deyil, dildən istifadənin nəticəsi kimi təqdim olunur. Leksik konseptin inteqrasiyasında mühüm məqam-inteqrasiya mexanizmi onun yaradıcılığında xüsusi olaraq diqqət mərkəzində durur (1,252).

Koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsində digər mühüm şərtlər də vardır ki, onları V.A. Maslova aşağıdakı şəkildə təqdim edir:

1. Linqvistik tipologiya və etnolinqvistika dilin universal tərəflərini müəyyənləşdirməyə tutarlı faktlar verdi;
2. Neyrolinqvistikanın inkişafı insan şüurunun mental xüsusiyyətlərini meydana çıxartdı;
3. Psixolinqvistika koqnitiv dilçiliyin inkişafına geniş perspektivlər açdı;
4. Kulturologiyanın nailiyyətləri yeni elmi faktlar verdi;
5. Sözün mənası haqqında tarixi-müqayisəli metod çoxlu biliklər hazırladı və s. (2).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi koqnitiv dilçiliyin əsas mənbələrindən biri linqvistik semantikadır. Bir çox dilçilər koqnitiv linqvistikanı lap dərin semantika kimi müəyyənləşdirir və ona semantik ideyanın təbii inkişafının nəticəsi kimi baxırlar. Onlar dil semantikasının arxasında insan tərəfindən dünyanı dərk etməyin ümumi anlayış kateqoriyasını görürdülər. Bu kontekstdə “meşə” konseptinin ritorik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Mətn qurularından dil vahidləri təyinatına görə konkretləşir, bəziləri semantik cəhətdən yenidən işlənir (kontekstə uyğun olaraq), yəni yeni səmlər meydana gəlir. Mətn praqmatikası ilə bağlı olan bu hadisə dil mexanizminin tərkib hissələrindən biri kimi təzahür edir. Zaman və məkanla, eləcə də məxsus olduğu xalqın etnokulturoloji əlamətləri ilə səciyyələnən dil hadisələrinin öyrənilməsinin bir neçə aspekti vardır. Onlardan biri də ritorik yanaşmadır. Ritorik yanaşma nitqin gözəl qurulmasına, onun bədii və estetik təsir gücünün artırılmasına əsaslanır. Bu xüsusda məcazlar mühüm rol oynayır. Məcəzləşmə leksik vahidlərin semantik strukturuna təsir edən hadisədir. O, semasiologiyada, üslubiyyatda və ritorikada hərtərəfli şəkildə öyrənilir, lakin həmin problemə ritorik yanaşma öz səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Müasir poeziyamız zəngin dilə malikdir; dilimizin estetik təsir gücü, onun tərəvəti bədii əsərlərimizdə çox canlı şəkildə təzahür edir. Ona bu keyfiyyətləri verən faktorlardan biri də məcazlar sistemidir. Bildiyimiz kimi, məcazlar ritorika kitablarında fərqli şəkildə təsnif olunur. Biz həmin elmi mənbələrdən çıxış edərək məcazlar adı altında bunları nəzərdə tutacağıq: Metafora, metonimiya, hiperbola, meyozis və ironiya. Onların bəzi məqamlarını nəzərdən keçirək:

I. “Meşə” qarışıq metafora kontekstində:

1. Bir gün də ütsələr meşəni, yolub,
Yıxıb – sürüsələr dağları, susum.
İçib məst olmasam, baxıb məst olum,
Desələr bulğa şərabdır bu su. (“Mənə bigənəlik öyrət, ürəyim” M.Araz, Seç. əsərl. II cild. Bakı, Lider Nəşriyyatı 2004).

“Meşəni ütmək” metaforadır, lakin onun məzmununda şişirdilmə var, bu, onu qırıb qurtarmaq, talamaq, hətta “ütüb” axırına çıxmaq məzmununu ifadə edir. Təbii ki, hiperbolik məzmun bu kontekstdə xüsusi önəm daşıyır və şeirin semantikasında mühüm rola malik olur. Bəzən də sırf metaforik məzmunla malik olur:

2. “Meşə” saf metafora kontekstində:

Taleyin açdığı qapılar ilə,
O ki, uğurların girib-çaxırdı,
Arxın durulurdu, suyun axırdı,
Onda ki, o arxdan şəklin baxırdı;
İlk yazda torpağın qımıldananda
Bənövşə diliylə, Meşə diliylə
O hansı mahınıydı sən oxuyurdun, ay qoca vələs?! (“O hansı mahınıydı” M.Yaqub, Payıza baxıram. Bakı Araz 2010).

Verilmiş misalda “ meşə dili”nominativ metaforalara aiddir; burada mənənin nə şişirdilməsi, nə də kiçildilməsi nəzərdə tutulur; hadisənin, obyektin adlandırılması ön plana çəkilir.

Qeyi-nominativ metaforalar digər metafora növləri kimi əlamət köçürülməsinə əsaslanır və çox obrazlı ifadənin yaranmasına şərait yaradır.

“Neçə il bundan əvvəl Zoya ilə burda görüşmüşdü... Əlini cavan nar ağacının yarpaqlı budaqlarına toxundurdu. Elektrik işığında dayanıb, çöpür kişini dinləyən uşaq gəlib Gəldiyevin qabağında bitdi. Nar ağacını göstərüb, nə isə demək istədi, ağac isə susurdu, meşə də, otlar, çiçəklər, sular, küləklər, ulduzlu səma da susurdu. Hamı, hər şey uşağın boyuna tamaşa edir, sözünü eşitmək istəyirdi. Uşaq da susurdu...” (Mir Cəlal seçilmiş əsərləri. Bakı “Şərq- Qərb” 2005). Susmaq insana aid əlamətdir, onun meşənin üzərinə köçürülməsi metaforik hadisədir və meşə sakitliyinin insana aid əlamətlə verilməsi obrazlılığı təmin edir. Bütün bu maraqlı xüsusiyyətləri nəzərə alaraq “meşə” konseptinin məcazlar aləmindəki spesifik xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

“Meşə”nin metaforik assosiasiyaları. Müasir ədəbiyyatımızda “meşə”yaşillıq və bulaqlı məkan, rahatlıq, dinclik, səfalı yer kimi assosiasiya olunur:

1. “*Meşə-duman*”:

Toxumuharaməlhövkələyəndə
Səpinçidöşlüyüdənisaxlamır.
Meşə dincliyinə balta dəyəndə
Meşələr dumanı, çəni saxlamır (“Daha inanmıram”. M.Araz. seç.əsərl. II cild. Bakı, Lider Nəşriyyatı 2004).

Və ya:

2. “*Meşə-səs*”:

Birdən əl çalmağa şirpayı - şillə!
Meymunlar meymunluq eləsə, - azdı.
Birdən bu çəpiyəş irnikləşirlər...
Bir meşə qoşula bu səsə - azdı.
Yaxşıya yamanlıq öyrətmə, bala!

Öyrətmə, meymunu, öyrətmə, bala! (“Meymuna əl çalmaq öyrədən uşaq” M.Araz. seç.əsərl. II cild. Bakı, Lider Nəşriyyatı 2004).

Saxlamaq çoxmənalı sözdür, əksərən də insanla bağlı mənaları ifadə edir.”Meşələr dumanı, çəni saxlamır”ifadəsi insana aid əlamətin meşənin üzərinə köçürülməsi ilə formalaşmışdır; obrazlılığı yaradan amil də budur.Digər misalda “meşə qoşula bu səsə”da bu əlamət mövcuddur.

3. “*Meşə-sirr*”:

Başimin üstündə çətirli meşə,
Yuyunmuş , daranmış , ətirli meşə .
O yazda yaşıldı , payızda əlyan.
Bir ağac kəhraba , bir ağac mərcan.
Bir yarpaq günəşin şöləsində zər.
Bir yarpaq buludun gözünü silər.
Dinim , ya dinməyim dinləyim əlbət,

Qoy danışsın təbiət! (Qoy danışım təbiət”. Qabil. Secilmis əsərləri.Bakı Şərq-Qərb 2004). “Çətirli meşə” müəllif metaforasıdır,çətir insana aid predmetdir. Bu kontekstdə meşə canlandırılır. Və ya:

4. “*Meşə-insan*”:

Zümrüd bulaqların şux şəsi getdi,
Palıdı qırıldı, meşəsi getdi.
Bütün canlıların nəşəsi getdi,

Dozmurəm bu dağın yığılmağına(“ Dözmürəm bu dağın yığılmağına” Z.Yaqub. Seç.əsərl.II cild.Bakı Şərq-Qərb 2006). “Meşə-getmək”; “meşə çətir” assosiasiyası “meşə-insan;meşə predmet ” kontekstində qurulmuşdur.Bəzən də qeyd olunan assosiasiyalar daha abstrakt xarakter alır:

5. “*Meş-səfa*”:

Günəşdən gənclik istədim,
Dənizdən coşğun həvəs.
Meşədən dinclik istədim,
Küləkdən ilq nəfəs(“Meşədən dinclik istədim”. N.Rəfibəyli., Ədəbiyyatdan əbədiyyətə.
Elmi-filoloji məqalələr toplusu.Bakı YYSQ 2014)..

Müasir ədəbiyyatımızda müəllif metaforalarının assosiativ dairəsi çox genişdir. "Meşə" konsepti ilə bağlı rast gəlinən metaforaların bir qismi atributiv.

Poeziyamızda rast gəlinən metaforaların bir qismi atributiv xarakterlidir:

6. "Meşə-göy (rəng)":

Qatarın təkəri

titrədir tər tökən şüşəni.

Pəncərə göstərir

ağ örtük, göy qurşaq meşəni ("İlk səfər" R.Rza.seç.əsərl. Bakı öndər Nəşriyyatı.2005). Və ya: Və ya:

7. "Meşə-sərinlik":

Turac qurar yuvasını budaqda,

Qartal qonar qayasına dünyanın.

Meşənin buz sərinliyi bulaqda,

Boya çatmaz boyasına dünyanın ("Dünyanın" H.Arif. Dünya fikir dünyasıdır. Bakı Yazıçı 1992).

Verilmiş misallarda "Göy qurşaq meşə" ifadəsində təyin atributiv metaforadan ibarətdir.

8. "Meşə-nəyahətsizlik":

"Meşə" hiperbolik kontekstdə.

Baltam yaman baltadı

Axır ki, yontalandım.

Ağac - ağac kəsildim,

Meşə-meşə talandım ("Yorğun duyğular". M.Yaqub, Payıza baxıram. Bakı Araz 2010).

9. Meşə-qalınlıq:

Axşamın pərdəsi enir astaca,

Günün son şəfəqi enir astaca.

Meşə qalınlaşır, cığır daralır

Zirvələr əriyir, göylər qaralır... ("Qoy danışsın təbiət". M.Araz. Seç.əsərl. II cild. Bakı Lider Nəşriyyatı 2004).

II. "Meşə" metonimik kontekstdə:

1. "Meşə-buruq" assosiasiyası:

Şan-şöhrətdir anadan neft şəhərində olmaq,

O yerdə ömür sürüb, o yerdə yaşa dolmaq.

Möhtəşəm şəhərimdə, Bakıda doğulmuşam.

Orda iməkləmişəm, orda yaşa dolmuşam.

Canım bu torpaqdadır. Qanım bu torpaqdadır.

Alınacaq neftçiyəm, mən razıyam peşəmdən.

Ölkələr işıq alır mənim buruq meşəmdən ("Bir ulduzam özüm də". S.Rüstəm. Seç.əsərl. I cild.s.). Verilmiş misalda "buruq meşəsi" neft buruqlarını nəzərdə tutur, neft sözü metonimik ixtisara məruz qalmış və meşə sözü də ona artırılmaqla "buruq meşəm" metonimiyası formalaşmışdır.

III. "Meşə" meyozis kimi:

Dağlara baxıram: gileyli dağlar...

Bir meşə yüklənir bir qarışqaya.

("Bu gecə yuxuda" M.Araz. seç.əsərl. II cild. Bakı, Lider Nəşriyyatı 2004).

Meyozis məna kiçildilməsidir. Onun linqvistik tərəfi onda iştirak edəndil vahidlərinin roluna görədir. Meşənin bir qarışqaya yüklənməsi meyozisdir. Meşəni qırıb qurtaranlara etiraz əlaməti olaraq belə bir meyozisin yaradılması novator xarakteri daşıyır, M.Arazın müəllif meyozisidir.

IV. "Meşə" ironiya kontekstində:

Məzar meşəbəyi ruhuna rəhmət,

Bir qəbristan boyu meşəmiz qalıb

- Qalanı tüstüdür, olanı kötük,

Bu kənd - qəbristanı özündən böyük

("Bu kənd-qəbristanı özündən böyük". M.Yaqub. Payıza baxıram. Bakı Araz 2010). Qırılıb qurtarılan meşələrə etiraz olaraq M.Yaqub "Bir qəbristan boyu meşəmiz qalıb", deyir.

Göründüyü kimi, "meşə"nin folklorlarda qalan, qorunub saxlanılan izləri ilə müasir anlam arasında nə qədər yaxınlıq olsa da, spesifik fərqlər vardır; müasir poeziyada günün aktuallığı diqqəti daha çox cəlb edir ki, bu da meşənin qorunub saxlanılmasına yönəlib. Folklorlarda –nağıllarda isə "meşə" konsept olaraq linqvokulturoloji xüsusiyyətə malik olur

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar:

1. Evans V.A. Glossary of Cognitive Linguistics. Edinburqh. 2007. 252p.

2. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику

3. Попова Л. В. Становление и развитие когнитивной лингвистики за рубежом. Вестник Челябинского Государственного Университета. 2013. №35(326) Филология. Искусствоведение. Вып. 83. Ы. 92-95.

Xülasə

Məqalədə "meşə" konseptinin müasir Azərbaycan ədəbi mətnlərimizdə ritorik aspekti şərh olunmuşdur. Problemin şərhli koqnitiv dilçilik metodunun meydana gəlməsi, onun inkişaf istiqamətləri ilə başlayır. Qeyd olunan konseptin

məcəzlar kontekstində təhlili, onun assosiasiyaları M.Araz, M.Cəlal, M.Yaqub, S.Rüstəm kimi görkəmli ədəbi xadimlərin əsərlərindən gətirilmiş faktlar əsasında izah olunmuşdur. Məqalədə belə bir məntiqi nəticəyə gəlinir ki, assosiasiyalar və onların tapılması insanların əqli sistemi ilə tənzimlənir və o, daim inkişaf edir.

Açar sözlər: *Konsept, koqnitiv, inkişaf, aspekt, assosiasiya.*

Резюме

В статье изложен риторический аспект современного азербайджанского литературного текста концепции "лес". Интерпретация проблемы начинается с формирования когнитивного метода лингвистики, направлений его развития. Анализ указанного понятия в контексте образов, его ассоциаций М.Араз, М.Джалал, М.Якуб, С.На основе фактов, приведенных к произведениям таких выдающихся литературных деятелей, как Рустам. В статье делается такой логический вывод, что ассоциации и их поиск регулируются умственной системой людей, и она постоянно развивается.

Ключевые слова: *концепция, когнитивный, развитие, аспект, ассоциация.*

Summary

The article describes the rhetorical aspect of the modern Azerbaijani literary text of the concept "forest". Interpretation of the problem begins with the formation of cognitive method of linguistics, directions of its development. Analysis of this concept in the context of images, its associations M. Araz, M. Jalal, M. Yaqub, S. On the basis of the facts given to the works of such outstanding literary figures as Rustam. The article makes such a logical conclusion that associations and their search are regulated by the mental system of people, and it is constantly developing.

Key words: *concept, cognitive, development, aspect, Association*

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

MÜASİR FARS DİLİ SEQMENTASIYASINDA QOVUŞUQ (AFRİKAT) SAMİTLƏRİN FONETİK SƏCİYYƏSİ

Giriş: Fars dili fonem inventarının sayının 6 monoftonq sait, 23 samitdən ibarət olduğunu bildiyimizdən 3 heca növünü əsas götürərək, bu dilin hecalarının sayı 76314 olmalıdır. Lakin dildəki fonemlərin yanaşı işlənməsindəki məhdudiyətə əsasən bu hecaların sayı xeyli azdır.

Müqəddimə: Bütün dünya dillərində hər bir fonemin hansı fonemin yanında gəlməsi həmin dilin daxili qanuniyyətindən asılıdır. (4, s. 257) Fonemlərin bir-birinin yanında yerləşməsi “məhdudiyətə” (ingilis dilində: - constraint), yerləşmə imkanına (struktral pressure) bağlıdır. Belə olduqda dilin həqiqətdə işlətdiyi hecaların sayı yuxarıda verilmiş rəqəmin onda birindən də kiçik bir ədəd təşkil edir. Dildə qəbul edilib işlənən hecalar üçün iki xüsusiyyət vacibdir: 1. Hecanı təşkil edən səslər dilin heca quruluşuna uyğun olmalı; 2. Həmin heca dilin sözləri daxilində, söz yaradıcılığında iştirak etməlidir. Biz bu tədqiqatımızı dildə mənası olan birhecalı sözlər əsasında qurmuşuq.

1.1. Heca modellərində sait və samitlərin fonetik şəraiti:

Bildiyimiz kimi hecanı təşkil edən sait səslər aparıcı, mərkəz səslərdir. Samit səslər isə ya mərkəz səsdən əvvəl, ya da sonra gəlir. Fars dilinin bir hecalı sözlərinin hər birində sait səslər istisnasız olaraq iştirak edir. /V/, /VC/, /CV/, /VCC/, /CVC/, /CVCC/ (klassik fonetikada belə qəbul edilmişdir). Son dövrlər bəzi fonetistlər örtüsüz /V/, /VC/, /VCC/ kimi hecaların varlığını qəbul etmədik-lərindən, bu dildə ən işlək 3 heca modeli - /CV, CVC, CVCC/ olduğunu vurğulayırlar. (7, s. 109; 6, s. 145)

Fars dili sait fonemlərinin hər biri mərkəz səs kimi hecaların tərkibində iştirak edə bilər:

1. /CV/ heca tipində mərkəz səsdən sonra heç bir fonem gəlmir. Yəni sait fonem həm də hecanın sonunu bildirir. Məsələn: /ra; ra-zi; di; di-ruz; ru; ru-ze; /. Qeyd edilməlidir ki, hecanı başlayan, həm də mərkəz səsə samit arasında da müəyyən əlaqə mövcuddur. Araşdırma göstərir ki, belə vəziyyətdə dilin hər bir samit səsi gələ bilmir. Belə ki, fars dilində 6 monoftonq saitin /o/ fonemi istisna olmaqla hər biri 23 samitdən sonra heca başında gələ bilər. / ž / samiti /o/ saitindən əvvəl heç bir heca daxilində söz və morfem kimi işlənmə bilmir. Başqa sözlə fars dilində /žo/ hecası mövcud deyildir. (3, s. 69)

2. /VC/ tipli hecalardakı məhdudiyət /CV/ hecasına nisbətən daha çoxdur.

- heca yaradan səslər /e/ və /o/ saitlədirsə, /g/ samiti hecanın sonuncu səsi ola bilməz. Çünki, fars dilində /eg/, /og/ samit birləşmələrinə təsadüf edilməmişdir.

- hecanın mərkəzi səsi /u/ saitlədirsə, ondan sonrakı samit səs /v/ ola bilməz. Başqa sözlə, fars dilində /uv/ hecası yoxdur.

- hecanın mərkəzi səsi /i/ saitlədirsə, ondan bilavasitə sonra gələn səs / ž / ola bilməz. Fars dilinin hecaları arasında /iž/- /CC/ variantı yoxdur.

- yuxarıda verdiyimiz bu istisnalardan başqa /VC/ hecasında fars dilinin hər bir samiti mövcud saitləri izləyə bilər.

3. Bir samit səsə başlayıb, bir samitlə qapanan heca /CVC/. Göründüyü kimi burada samit səs həm də hecanın sonudur. Məsələn: /dar; dur; dir; ça-dor; də; dež/.

4. Bir samit səsə başlayıb, iki samit səsə qapanan heca /CVCC/. Belə hecalarda mərkəz səsdən sonra 2 samit fonem bilavasitə hecanı qapadır. Mərkəz səsdən sonra gələn bu iki samit də müəyyən qanuna uyğun şəkildə saiti izləyir. Məs.: /داشت dust; دوست dust; بیست bist; دست dəst; دست cost; نصف nesf./

2.1. Samit səs birləşmələri:

Fars dilində hecanın sonu və söz daxilində ən çoxu 2 və ya 3 samit səs yanaşı gələ bilər. (4, s. 125) Bu yanaşı işlənən samitlərə fars dilində (xuşə); ingilis dilində isə (cluster combination) deyilir. İki yanaşı gələn samit /VCC/ və /CVCC/ tipli hecalarda; üç samit fonem birləşməsi isə sözlər daxilində /CVCC+/CVC/, yaxud /CV/ heca tiplərinin birləşməsi zamanı olur. Məs.: /dəstbafi/- əl ilə toxunmuş; /dəstbus/-əl öpmə; /dəstbənd/- qolbaq və s.

Bizim tədqiqatımızda /CVCC/ tipli bir hecalı sözlərdəki yanaşı gələn və birləşmə yaradan samitlər, onlarda baş verən fonetik məhdudiyət, uyğunluq xüsusiyyəti çərçivəsində dilin qanuniyyəti araşdırılmışdır.

Fars dilində 23 samit fonem olduğunu nəzərə alsaq, bu dildə /CC/ tipli iki samit birləşməsi: $23 \times 23 = 529$ olmalı idi. Heç bir istisna olmadan ikihecalı leksemlərin birləşmələri zamanı 2 samitin yanaşı yerləşməsi mümkündür. Ancaq bir cəhəti unutmaq olmaz ki, heca ayrıcında daxili fasilə, iki leksem birləşməsi zamanı isə həm fasilə, həm də durğu onların tələffüzündə fonetik, akustik fərqlər yaradır. İkihecalı sözlər daxilindəki /CC/ birləşməsi 529 – dan 331; birhecalı sözlər daxilində isə cəmi 205 – dir. Yəni əslində birhecalı /CVCC/ tipli sözlərdə /CC/ (iki samitin yanaşı gəlməsi) böyük məhdudiyət qarşısında qalır.

Demək dildə 529 mümkün variantdan yalnız 205 – nə rast gəlinir, 324 – ü isə dildə potensial vəziyyətdə qalır. Məsələn ondadır ki, yuxarıda daha çox iki samitin yanaşı gələ bilməsi zamanı (ikihecalı sözlərdə: 331); leksemlər arasında, sürətli tələffüzdə məhdudiyətin olmaması yanaşı gələn samitlərin öz xarakterlərindəki (yanaşı gələ bilməmək) xüsusiyyətinə görə dilin fonem quruluşu çatışmazlığı ləğv etmək, tələffüzü asanlaşdırmaq üçün assimilyasiya, eliziya, dissimilyasiya, metateza, proteza, cingiltiyləşmə, karlaşma kimi müxtəlif fonetik hadisələrdən

⁴² BDU. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

istifadə edir.

Fars dilinin samit fonemləri qovuşuq, (mürəkkəb) və saf olmaqla da 2 böyük qrupa bölünür:

a) **Saf samitlər.** Aşağıdakı iki samitdən başqa yerdə qalan bütün samitlər yəni /b/, /p/, /t/, /v/, /f/, /r/, /l/, /n/ və s. saf samitlərdir.

b) **qovuşuq samitlər.** Bunlar müasir fars dilində ikidir: /j/, /ç/

Qovuşuq samitlər fars dilində mürəkkəb samitlər adlanır. Çünki, bu samit fonemənin birinci hissəsi kipləşən, ikinci hissəsi isə novlu samitdir. /j/ samiti müasir fars dilində /d/ və /z/ samitlərinin qovuşmasından; /ç/ samiti isə /t/ və /s/ səslərinin qovuşuq tələffüzündən əmələ gəlmişdir.

Bu samitlər Azərbaycan dilində də qovuşuq və ya mürəkkəb samitlər adlanır. Bu barədə böyük fonetist alim A.Axundov "Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi" adlı kitabında yazır: "... /ç/ / samiti öz cingiltili qarşılığı ilə birlikdə bütün başqa samitlərdən öz əmələ gəlmə üsuluna görə fərqlənir; bunlar həm kipləşən, həm də novlu samitlərə aid olan xüsusiyyətlərə malikdir. Lakin bunlarda nə kipləşmə, nə də novluluq özünün bütün xüsusiyyətlərini mühafizə edə bilmir. Bu samitlərdə yarımkipləşmə və yarımnovluluq özünü təzahür etdirir. Bunun da səbəbi məlumdur. /j/ və /ç/ qovuşuq (afrikat) səslər olsalar da öz kəmiyyətləri etibarlı ilə heç də iki samitə bərabər deyillər. Onların hər biri dilimizdəki başqa samitlər kimi bir samit kəmiyyətində işlənilir" (1,s.195).

/ç/ç/ samiti. Tədqiqatçıların fikrinə görə fars dilindəki /ç/ fonemi ingilis, rus və Azərbaycan dillərindəki müvafiq səsə uyğun tələffüz edilir. İbn Sina "Əsbab-e hodus -əl horuf və məxarecol horuf" risaləsində / ç/ səsi haqqında yazır: "Bu səs daha güclü həbsdən və dilin ön hissəsinin daha fəal iştirakından əmələ gəlir"(4,s. 22).

/ç/ səsinin kar olması istisna olmaqla /j/-nin tələffüzündə dediklərimizi tamamilə buna da aid edə bilərik. Yalnız onu qeyd etmək lazımdır ki, qovuşuq / ç/ samitini hissələrinə ayırısaq, kipləşən, dilönü, küylü, kar, yarım /t/ samiti ilə dilönü, küylü, kar, novlu, yarım /s/ samitini almış olarıq. Müasir fars dilində /ç/ samiti işlənmə miqdarına görə /j/-dan fərqlənsə də (ona nisbətən az) bütün saitlərlə yanaşı işlənmə bildiyi kimi: چوب /çub/, چشم /çəşm/, چیره /çire/, چون /çun/, چرب /çərb/, چاشت /çaşt/

Söz əvvəlində: چيست /çist/, چوب /çub/, چار /çap/, چتر /çətr/,

Söz ortasında: آچار /açar/, بیچاره /biçare/, بچه /bəççe/,

Söz sonunda: چوچ /puç/, هیچ /hiç/, پارچه /parç/ və s. işlənmə bilər.

ج /j/ samiti. Bu fonem əlaqədar ədəbiyyatda qovuşuq (affrikat) samit adlanır. /j/ dilönü-diş, küylü, cingiltili, yarım kipləşən /d/ və harım növlü /j/ samitlərinin qovuşduğu bir səsdır. Azərbaycan dilində ceyran, cəbr, cəsarət, cəsur ingiliscə (ceynəri, corc, con)sözlərində olan səs kimi tələffüz edilir.

/j/ səsinin yaranmasında dilin ön hissəsi üst çənədəki ön dişlərin yuvaqlarına kipləşərək /d/ əmələ gətirmək üçün hazır vəziyyətə düşür. Kipləşmiş üzvlər birdən-birə deyil, tədricən açılır və beləliklə kipləşmiş üzvlərin arasında bir nov yaranır ki, səs tellərinin titrəyişi nəticəsində əmələ gələn hava axını bu keçiddən keçərək xaricə çıxmaqla yarım növlü /j/ samit fonemini əmələ gətirir. Beləliklə, /j/ səsinin başlanğıcı dil-diş samiti /d/, sonu isə novlu /z/ olur. Bu samit fars dilində hər cür sövti vəziyyətdə bütün saitlərlə yanaşı: جام /jam/, جبر /jəbr/, جوراب /jurab/, جفت /joft/, جیب /jib/

həmçinin söz əvvəlində: جاروب /jarub/, جا /ja/, جغد /joqd/

söz ortasında: سنجیدن /sənjidən/, گنجشک /qonjenk/, انجا /anja/, انجیر /ənjir/

söz sonunda: پنجه /pənj/, گنج /gənj/, ترنج /torənj/, بسیج /bəsiç/ gələ bilər.

Bu samit söz əvvəlində, iki sait arasında, sonralar cingiltili samitlər arasında gəldikdə cingiltili, kar səslərdən əvvəl gəldikdə isə geriyyə assimilyasiya nəticəsində öz kar qarşılığı olan /ç/-ə keçir. Məsələn: /ejtema/ → /eçtema/, /əjsəd/ → /əçsəd/, /mojtəba/ → /moçtəba/ və s.

2.3. Qovuşuq (mürəkkəb) samitlər /CC/ birləşməsində:

Bir heca daxilində, xüsusilə /CVCC/ tipli hecalarda /ç/ fonemi ərəb əlifbasından istifadə edən fars dilinin özünəməxsus 4 səsndən biri olduğundan onun yuxarıdakı heca modelindəki iştirakı çox azdır.

Cədvəl 1

CC birləşməsinin birinci tərəfi			CC birləşməsinin ikinci tərəfi		
kipləşən	novlu	sonor	kipləşən	novlu	sonor
	zovj	xərj	nojb	həjv	³əjr
	nəsj	gənj	vəjd	³əzj	həjm
	nozj		səj³	vəjh	
					parç
					qarç

Yuxarıdakı cədvəldən aydın olur ki:

1. Tələffüz məxrəcləri bir-birinə çox yaxın olduğu üçün / ç/ və /j/ qovuşuq samitləri ikisi birləşib /CC/ tərkibi yarada bilmirlər.

2. /ç/ samiti fars dilinin özünə məxsus samitlərdən olduğundan bu dildə işlənmə tezliyinin az olmasına əsasən yalnız iki dil faktında CC birləşməsində /parç, qarç / sözləri daxilində titrək /r/ sonorundan sonra gələ bilər.

3. /j/ qovuşuq samiti də özünün kar samit variantı /ç/ kimi böyük tezliyə malik deyildir. Bu samitə yalnız kipləşən samitlərdən /b,d,³/-dən əvvəl /hojb, vəjd,məjd, səj³/ sözləri daxilində təsadüf olunur.
4. /j/ samiti CC birləşməsi daxilində novlu samitlərdən /v,s,z,-/ -ni izləyə bilər. /zovj, nəsj, nozj/ dil faktlarında olduğu kimi. /ç,j/ /š,ž/
5. CC birləşməsinin birinci tərəfində olan /j/ fonemini novlu samitlərdən /z,v,h/, /³əzj, həjv, vəjh/ sözləri tərkibində izləyə bilər.
6. /j/ samiti /r, m, n/ sonor samitləri CC birləşməsində yanaşı gələ bilər. Bu birləşmələrdə həm tərkimin birinci, həm də ikinci tərəfi ola bilər. /xərj, ³ərj, həjm, pənj/ kimi sözləri fars dilində geniş işlənmə tezliyinə malikdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, /ç/ və /j/ qovuşuq samitlərinin CC tərkibindəki /nj və rç/ birləşmələri fars dilinin /pənj, rənj, gənc, parç, qarç/ kimi öz doğma sözlərində işlənir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Axundov A., Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi, "Maarif" nəşriyyatı, Bakı: 1973, 302 səh.
2. Əbu Əli ibn Sina, Əsbab-e hodus əl-horuf və ya məxarec- ol-horuf, təshih və tərcome-ye doktor P.N. Xanlari, Tehran:1348, 85 säh.
3. Məmmədova Ə.B., Müasir fars dili fonemlərinin heca daxilində reallaşması Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal, 4(64), səh. 66 -72, Bakı, 2008
4. Məmmədova Ə.B., Müasir fars dili samit fonemlərinin distribusiyası Az.MEA, akad. Z.M.Bunyadzadə adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Elmi tədqiqləri, Şərq filologiyası məsələləri, IY buraxılış, səh. 252-275, Bakı: 2009
5. Мамедова А.Б., Фонемный инвентарь современного персидского языка, «Перспективы науки», Научно-практический журнал, № 10, октябрь, стр. 125-129, Тамбов: 2013
6. Müasir fars dili segmentasiyasında /C_{kipləşən} C_{novlu}/ samitlərin fonetik səciyyəsi, Filologiya məsələləri, AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, № 1, səh.26-32, Elm və Təhsil, Bakı: 2019
7. Yəddollah S., Avaşenasi-ye zəban-e farsî, virayəş-e dovvom, Mərkəz-e nəşr-e danəşqahi, Tehran: 1392, 195 s.

Açar sözlər : *samit, sait, qovuşuq samitlər, heca, fonem,*

Ключевые слова: *согласный, гласный, аффрикатные согласные, слог, фонем*

Key words: *consonant, vowel, affricate consonants, syllable, phoneme*

Резюме

Фонетические особенности аффрикатных согласных в сочетаниях /CC/ в сегментации современного персидского языка

В этой статье исследуется вопрос об аффрикатных согласных в консонантных сочетаниях /CC/ в персидском языке. В результате исследования можно прийти к выводу о том, что не все согласные звуки, имеющиеся в языке, могут находиться рядом в рамках одного слова. Согласно внутренним законам языка, лишь определенное число щелевых и взрывное согласных могут сочетаться с определенными согласными звуками в слове. В консонантных сочетаниях играет определенную роль то, в каких именно органах артикуляции происходит образование этих согласных, а также то, являются они звонкими или глухими звуками.

The phonetic characteristic affricate consonant units in modern Persian segmentation /CC/

Summary

This article has been investigated inside the /CC/ units of the contemporary affricate consonants of modern Persian language / CC / merger. From the research, it can be seen that none of the consonant voices found in the tongue can come along with one word. Only a certain part of the new consonants on the basis of domestic law can be accompanied by certain consensus.

The / CC /consonant combination has two types of pronouns in the composition of the pronunciation organs, as well as the fact that they are profit and dumb.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Samirə Mərdanovaya, Şəlalə Abasovaya⁴³
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN İNKİŞAFINDA
MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN ROLU

Azərbaycan ədəbi dili böyük inkişaf yolu keçmiş qədim dillərdən biridir. Bu dilin inkişafında mütərəqqi Azərbaycan yazıçıları böyük rol oynamışlar. Onlar dildən, dilin vahidlərindən, qayda-qanunlarından bəhs etmiş, dilin sirlərini aşkara çıxarmaq və dili dövrün tələbatı əsasında inkişaf etdirmək uğrunda mübarizə aparmışlar.

Məhz bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli xadimlərinin dil haqqında söylədiklərini tədqiq etmək müasir filologiyanın ən mühüm problemlərindən biridir.

Məlumdur ki, milli mədəniyyətin tarixi baxımından çox mühüm sahə olan ədəbi dilin inkişafında bədii ədəbiyyatın rolu böyükdür. Bədii ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri öz əsərlərində bu və ya digər yolla dilin ən mühüm vahidi sayılan sözü sirlər xəzinəsinin açarı kimi yüksək qiymətləndirmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, onlar həmçinin dilin digər vahidlərindən bəhs edərək yazı sistemində olan nöqsan və çətinlikləri araşdırmış, bədii əsərlər yazmaqla kifayətlənməyib, dövrün tələbatına səmərəli cavab vermək üçün bir dilçi kimi dil məsələlərinə aid əsərlər də yazmışlar. Bu baxımdan A.Bakıxanovun, M.F.Axundzadənin, N.Nərimanovun, C.Məmmədquluzadənin əsərləri və tədqiqatları diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının inkişafında yeni cığırar açan, Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında xüsusi xidməti olan M.F.Axundzadə ədəbi dil məsələlərini yalnız nümunəvi bədii əsərlər yaratmaqla deyil, həm də bir dilçi alim kimi elmi surətdə əsaslandırılmış tezisləri ilə də dürüst və dəqiq istiqamətdə həll etməyə çalışmışdır. M.F.Axundzadəni "bizim ilk universitetimiz" adlandıran tədqiqatçılar öz fikirlərində yanılırlar – Azərbaycan mədəniyyətinin, elminin və ictimai-siyasi həyatının çox az məsələləri qalmışdır ki, M.Fətəli həmin problemlərlə bu və ya digər şəkildə məşğul olmasın. M.F.Axundzadə xüsusilə bədii əsərləri ilə ədəbi-bədii dilimizin nəsr və dramaturgiya sahələrində böyük təbəddülət yaratmışdır. O, ədəbi-bədii dil sahəsində praktik işlərini müəyyən nəzəri əsaslarla görmüş və bu baxımdan özündən əvvəlki böyük dil yaradıcılarından fərqlənmişdir.

M.F.Axundzadə ədəbi dil normalarına xüsusi diqqət yetirmiş, yazı meyarları təklif etmiş, normadan kənar çıxışları və onların həlli yollarını elmi-məntiqi şəkildə göstərmişdir. Dilçi-ədəbiyyatşünas ədəbi dil haqqındakı tezislərində irəli sürdüyü xəlqilik və realizm tələblərinə dram və nəsr dilində əməl etməyə çalışmışdır. Daha doğrusu, dram və nəsrinin dil təcrübəsini ümumiləşdirərək tezislərini yazmışdır.

M.F.Axundzadənin ədəbi dil haqqındakı tezisləri Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dil problemi ilə bağlı ilk sistemli mülahizələrdir, həmin tezislər Azərbaycan milli ədəbi dilinin təkamülündən irəli gələn bir sıra təbii-tarixi tələblərin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Doğrudur, bu təkliflər onun tərtib etdiyi əlifbanın yazıda törətdiyi həcm israfçılığının qarşısını almaq, hərflərin bir-birindən ayrı yazılışı ilə sözlərin uzun-uzadı yer tutmasını ifadələrin qənaəti ilə təshih etmək məqsədini güdür. Ancaq mahiyyətə həmin təkliflərdə yazılı ədəbi nitqi artıq elementlərdən təmizləmək, ədəbi dili cilalamaq, xəlqiləşdirmək, yazı ilə danışmaq arasında tənəsüb yaratmaq kimi mühüm tələblər cəmləşir. Azərbaycan dilçiliyində "Mirzə Fətəlinin ədəbi dil haqqında tezisləri" adı ilə tanınan həmin təklifləri bunlardır: 1. Hər kəsin haqqında olan ləqəbləri bir-iki kəlmədən artıq yazmamalı. 2. Bir mənəni və ya bir mətləbi sinonim sözlərlə və ya müxtəlif ibarələrlə təkrar etməməli. 3. Məktublarda özünü və müxatibi qayıb şəxs məqamında yazmamalı. Çünki bu, təbii vəziyyətin ziddinə və yazıda aydınlığın əleyhinə olan bir işdir... 4. Nəsr yazılarında qafiyəyə əhəmiyyət verməməli. Çünki qafiyə xatirinə yazılarda artıq sözlər işlənir. 5. Adət edilməmiş qəliz kəlmələri işlətməkdən çəkinməli. 6. Qeyri-uyğun təşbehlər və mübaligələr tamamilə tərک edilməlidir. 7. Mirzə Mehdi xanın "Tarixi-Nadir" kitabındakı kimi "föhrüst" əvəzinə "bəraətül-istehlal" ləfzini işlətməməli. Çünki bu mənasız işdir. 8. Yazını danışmaq dilindən həddindən ziyadə fərqləndirməməli. (2, s. 25-26).

Göründüyü kimi, bu təkliflər XIX əsr ədəbiyyatının realist məzmununa uyğun gəlir və ədəbi dilin demokratik inkişafını təmin edir. Bu fikirlər bütövlükdə klassik şeir və nəsr dilinin normasına qarşı durur. Onun etiraz etdiyi həmin əlamətlərin hamısı klassik nəsr və nəzm dilində, rəsmi yazılarda səciyyəvi göstəricilərdir. Mirzə Fətəli bu tezislərini şəxsi məktublarında, mükəllimələrində də təbliğ edir, hətta şeirin əzbərlənməsi yolu ilə bu qaydaların asan yadda qalacağını nəzərə alaraq fikirlərini mənzum şəkildə yayırdı.

XIX əsrdə rus-Avropa sözlərinin işlənməsi ilə ərəb əlifbasında onların əks olunması nəzərə alınmalı idi və bu cəhətlə bağlı müəyyən təbii çətinliklər törəyirdi. Bu çətinliyi M.Fətəli belə qeyd edirdi: "Xarici dillərdən islam xalqları dillərinə tərcümə edilmiş bəzi kitablarda yerlərin, ölkələrin adları, tibbi istilahlər və sairə bu kimi sözlər keçmiş yazımızla aydın ifadə olunmayıb" (2, s. 449-450).

Bu proses XX əsrin əvvəllərində də, hətta sovet dövründə də latın əlifbasına qədər davam etmişdir. Yazı normaları ilə - orfoqrafiya ilə bağlı M.F.Axundzadə ümumiləşdirilmiş şəkildə, qanun halında göstərişlər də vermişdir. Görkəmli yazıçı-alimin ana dilinin təbiətinə dilçi bələdliyi ilə söylədiyi fikirlər özünü onda da doğruldurdu, bu gün də qüvvədə qalır. Mirzə Fətəli aqlütinativ dillər üçün ən münasib, eyni zamanda orfoqrafiya üçün ən demokratik olan fonetik prinsipi əsas tutaraq yazırdı: "... əgər təkəllümdə məzkur olunan əlfaz, istilahi-xass və ammdə və istemali-alim və cahildə müştərək oldu, imlası hini-kitabətdə sövti-mütəkəllimə mütabiq yazılrsa rəvadır... Ona binaən təvəqqe edirəm ki, sən də mənim kimi adəmi, türki dilində - adam yazasan, toxmu-toxum, cifti-cüt, müqəyyədi-muğayat, övrəti-arvad, qaidəni-qayda və habelə özgə əlfazı ki, xəvvas və avamın iste'malında müştərəkdir..." (1, s.200). Mirzə Fətəlinin fonetik prinsipi əsas tutması Vaqifin, Zakirin və özünün ədəbiyyatdakı

⁴³ BDU

realizmini, ədəbi dilin leksik-frazeoloji xəlqiliyini imlada – yazıda tətbiq etmək cəhdi idi. Orfoqrafiya məsələsinə daha dərindən yanaşan müəllif eyni zamanda tarixi-ənənəvi prinsipi də unutmur və bilavasitə elmi-terminoloji məzmun daşıyan, yalnız mütəxəssislərin dilində işlənilib, kütləvi ünsiyyətə düşməyən sözlərin tarixi-ənənəvi prinsip üzrə yazılmasını məsləhət görür; "...fəqət xəvvasa mütəəlliq olan əlfaz qoy öz imlayi-əslisində baqi qalsın; necə ki, təkəllümdə dəxi vəz'i-əslisi ilə tələffüz olunur" (1, s.200). Bu fikir müasir orfoqrafiyamızdakı tarixi-ənənəvi prinsip adlanan qaydadır ki, o zaman söylənmişdir.

Böyük maarifçi Yaxın Şərq xalqlarının mədəni geriliyinin bir səbəbini köhnə ərəb əlifbasında gördü. Məktublarından birində bu barədə yazırdı: "Allaha and olsun, hər zaman ki həmvətənlərimiz və həmməzhəblərimizin vəziyyətini və onların cəhalətdə qalmasını xatırlayıram, təəssüf atəşinin tüstüsü qəlbimdən beynimə vurur. Bu vəziyyətin və cəhalətin səbəbi elmsizlik və savadsızlıqdır. Elmsizlik və savadsızlıq isə islam əlifbasının çətinliyinin nəticəsidir ki, bunun da əlacı ən asan bir çarə - yəni islam əlifbasını dəyişdirməkdir". Buna görə də o, 1857-ci ildən əlifbamızın dəyişdirilməsi uğrunda mübarizəyə başlayır və bu məqsədlə fars dilində bir kitabçadan ibarət layihə tərtib edir. Daha sonra bu xüsusdakı fikirlərini Yaxın Şərqdə həyata keçirmək üçün 1863-cü ildə İstanbula gedir.

İstanbuldan qayıtdıqdan sonra M.F.Axundzadə yenə əlifba haqqında ikinci bir layihə tərtib edərək Tehrana göndərir. Bu layihədə fanatik İran ruhanilərindən ehtiyat etdiyi üçün, hərfərin şəklini sağdan sola doğru göstərir. Lakin başda Nəsrəddin şah özü olmaq üzrə irticapərəst İran Hökuməti onun bu xüsusdakı fikirlərinə qətiyyətlə etina etməmişdir. Bundan başqa əlifba məsələsi ərtafında üçüncü bir lahiyə yazaraq Türkiyə sədrəzəmi Əli paşaya göndərir. Həmin layihədə Türkiyə Alimlərindən Suavinin islam əlifbasının dəyişdirilməsinin lüzumsuzluğu haqqında məqaləsinə bir tənqid yazaraq ona əlavə edir. Lakin islam cəhalətpərəstliyinin hökm sürdüyü ölkələrdə onun bu layihələri həyata keçirilə bilmədi. Əlifba sahəsində böyük maneələrə baxmayaraq, alovlu vətənpərvər ədib öz məsləkindən dönmədi, ömrünün axırına qədər bu sahədə qələm çaldı, Osmanlı vəzirləri, İran mürtəceləri ilə qələm mübarizəsi apardı. Hətta bu məsələ ilə əlaqədar olaraq özünün məşhur "Yeni əlifba haqqında mənzumə"sini yazdı:

Bu daimi olmayan dünyada mənim ömrüm,
Həsret və qüسسə ilə başa çatdı.
Vətən sevgisi üzündən,
Çox tədbirlərə əl atdım.
Ancaq səyim bir nəticə vermədi,
Bu əsrdə bir könül sahibi görmədim.

Yaşadığı müddətdə öz fikirlərini həyata keçirə bilməyən ədib arzusunun xələfləri tərəfindən həyata keçiriləcəyinə inanırdı: "Məlumdur ki, on beş ilə yaxındır bu fikrin toxumunu mən İranda və Osmanlı torpağında səpirəm. Şübhəsiz ki, bu toxum bizim xələflərimizin zamanəsində göyərəcəkdir".

Müstəqillik dövründə Ulu öndərimiz Heydər Əliyev əlifba ilə bağlı gedən qızğın müzakirələrdə M.F.Axundzadənin bu sahədəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək demişdir: "XIX əsrin ortalarında M.F.Axundov Azərbaycanda latın əlifbasını tətbiq etməyə çalışıbdir. Onun bu barədə fəaliyyəti məlumdur. Mən onun bir neçə məktubuna baxdım, arxivdəki məktublarının bəziləri ilə tanış oldum. Bunu keçmişdə də deyirdim. Amma bu son zamanlar mən onu xatırladım, hafizəmdə bir daha təzələdim. O, nə qədər uzaqgörən bir insan imiş! Çünki latın əlifbasını tətbiq etmək istəmişdir. Xatirinizdədir ki, o, Tbilisidən İstanbula getmiş, iki ay çalışmış, hətta ona orada bir orden də vermişdilər. Amma latın əlifbasını qəbul etməmişdilər. ...İndi biz M.F.Axundovun XIX əsrin ortalarındakı arzularını, niyyətlərini həyata keçiririk. Amma ümidvaram ki, bunu əlimizdən daha heç kim ala bilməyəcəkdir. Çünki biz artıq müstəqil bir dövlətlik və müstəqilliyimiz də daimidir, əbədidir". (4, s. 63).

Mirzə Fətəlinin yazılı ədəbi-bədii nitqdə ən böyük inqilabı o oldu ki, obraz həyatdakı insan kimi danışmağa başladı; obrazla proobrazın dili maksimum uyğunlaşdı. Hətta həyatda olduğu kimi, bədii şəraitdə də insanların cilddən cildə girməsi əks olundu. Bu cilddəyişməni M.Fətəli fərdi danışq çaları ilə göstərdi: dramaturgiyamızın qədəm açdığı andaca dünya dramaturgiyasının məşhur "Hamlet tələsi" fəndi sınıandı. Molla İbrahimxəlilin Molla Həmidlə və nuxulularla danı- şığında başqa-başqa fərdi nitqlər nümayiş etdirməsi səhnə içində səhnə fəndidir; İbrahimxəlil öz şagirdi Molla Həmidlə insan insanla danışan kimi danışır; ancaq özünü fəvqəladə şəxsiyyət göstərmək üçün nuxulularla danışığında kimyagərlik terminlərinə əl atır.

M.Fətəlinin ən müxtəlif ictimai zümrələrdən olan qəhrəmanları onun dramaturgiyasına öz dilini, üslubunu, şivəsini gətirir və beləliklə, "Təmsilat" bütöv Azərbaycan cəmiyyətinin "dil ensiklopediyası" kimi meydana çıxır: burada alimlərdən tutmuş avamlara, düzgün adamlardan tutmuş firıldaqçılara, kişilərdən tutmuş qadımlara, əliaçıqlardan tutmuş xəsislərə qədər hər cür adamlara rast gəlinir. Hətta nuxulular, tərəkəmələr və s. kimi "ümumi qəhrəmanlar" da özünəməxsus ifadə tərzilə bu geniş nitq axınına daxil olurlar.

M.F.Axundzadə bir sıra şeirlərin və xüsusən Puşkinin ölümünə həsr etdiyi məşhur poemanın müəllifi olsa da, əsasən şair kimi tanınmamışdır və Azərbaycan şeir dilinin inkişafında əməli surətdə iştirak etməmişdir. Lakin Azərbaycan şeiri barədə çox fəal şəkildə kəskin mülahizələr söyləmiş, M.Füzulini "nazimi-ustad" adlandırmış, M.P.Vaqifə, xüsusilə Q.Zakirə böyük qiymət vermişdir. Mirzə Fətəli hansı dildə olursa olsun, söz sənətində - ədəbiyyatda, xüsusilə poeziyada məzmunla formanın vəhdətdə olmasını tələb edirdi: "İki şey şeirin əsas şərtlərindəndir: məzmun gözəlliyi və ifadə gözəlliyi...Həm məzmun gözəlliyinə, həm ifadə gözəlliyinə malik olan nəzm, Firdovsinin "Şahnamə"si, Nizaminin "Xəmsə"si və Hafizin divanı kimi, nəşə artırıcı və həyəcanlandırıcı olub hər kəs tərəfindən bəyənilir. Belə nəzm sahiblərini peyğəmbərlərlə bərabər tutmaq olar". Azərbaycan ədəbi dili uğrunda mübarizə aparan Mirzə Fətəli özünün "Tənqid risaləsi" adlı məqaləsində ədəbi dilin ən kütləvi növü olan nəsr dilinin

nöqsanlarından bəhs edərək yazırdı: "...Nəsrdə qafiyə kəlamı çiy edir və mətanətdən salır. Bu qayda bizə ərəblərdən yadigar qalmışdır. Səkkiz yüz ilə yaxındır ki, işlənilməkdədir, lakin mütləq səhvdir. İndi bu... işdən əl çəkməmizin vaxtıdır. Çünki ...çoxlu təkrarlar əmələ gəlir və vacib olmayan artıq mənalar meydana çıxır, kəlamın aydınlığı da itir..."

M.F.Axundzadə nəsr dili haqqında irəli sürdüyü bu mülahizələri öz əsərləri ilə dəqiqləşdirmiş, "Aldanmış kəvakib" əsəri ilə bədii nəsrin ilk nümunəsini yaratmışdır. Mütəxəssislərin fikrincə, əsərin dili klassik üslubdan folklor üslubuna, yaxud xalq dilindən milli dilə keçid xüsusiyyətlərini əks etdirir. M.F.Axundzadənin dramaturgiya dili, heç şübhəsiz, onun şeir və nəsr dilindən zəngindir. Prof. M.Cahangirov bu barədə belə yazmışdır: "M.F.Axundzadə dramaturgiya dili nümunələri təmsalında ümumxalq Azərbaycan danışq dilinin hələ XIX əsrin ortalarında çox böyük milli ədəbi dil potensialına malik olduğu kəşf edilmiş – o vaxtadək əsasən potensial vəziyyətdə olan xalq ədəbi dili üslub xətti Axundov qələmi ilə, mahiyyətcə, çoxsahəli, çoxüslublu milli ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlmişdir" (4, s.169). Təsədüfi deyil ki, Mirzə Fətəlinin sintaksisinin xəlqiliyi ilə seçilən dram və povest dilində də mənzum hekayə və təmsillərin dilindən misal gətirilən qəbildən, bəzi məqamlarda isə kəmiyyətcə məhz həmin səviyyədə, kütləvi dairədə qeyri- işlək ərəb-fars sözlərinə və izafələrinə rast gəlinir: *Bavücludin* ki, firəng və türki dilindən başqa özgə dil bilməzdi.

M.Fətəlinin ədəbi-bədii dili də, ədəbi-bədii dil barəsində elmi-nəzəri mülahizələri də yeni dövrün mədəni-ictimai əhval-ruhiyyəsinə əks etdirir, milli təfəkkürün konkret dövrdəki tələblərindən irəli gəlirdi. Dövr, zaman realist dünyagörüşü, hadisələrə, tarixi proseslərə aydın nəzərlərlə baxmağı tələb edirdi – indi artıq faktı romantika dumanında gizlətmək, mətləbi mürəkkəbləşdirmək və bu mürəkkəblilik içərisində itirmək milli marağa, cəmiyyətə ehtiyaclarına qarşı idi; dil də həmin tələbata uyğunlaşdı.

M.F.Axundzadənin ədəbi dil barədəki sistemli mülahizələri ancaq XIX əsr hüduunda deyil, bütövlükdə yeni dövr miqyasında böyük hadisədir – onun qələmi ilə yeni Azərbaycan dili geniş fəaliyyət imkanlarına malik oldu, ən müxtəlif janrlar sahəsində ədəbi dilin xəlqiləşməsi, demokratikləşməsi, milliləşməsi dərinləşdi. Elə bir sabitlik yarandı ki, bundan sonra həmin sabitliyi pozmaq bir daha mümkün olmadı; XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda gedən dil proseslərini də M.F.Axundzadənin dil təcrübəsindən kənarda təsəvvür etmək çətindir.

Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycanın mədəniyyət tarixində misilsiz xidməti olan M.F.Axundzadədən bəhs edərək yazırdı: "M.F.Axundzadənin yaradıcılıq yolunu səciyyələndirən tarix səhifəsini vərəqləyərkən biz böyük iftixar hissi keçiririk ki, xalqımız ağır zamanlarda, gerilik, dini fanatizm şəraitində belə görkəmli şəxsiyyət, öz dövrünü qabaqlayaraq gözəl əsərlər yaradan bir insan yetişdirmişdir".

Ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri. II cild. Bakı, 1961
2. Axundov M.F. Əsərləri. III cild. Bakı, 1962
3. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. Bakı: Elm, 1978
4. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı: Elm, 1998
5. Y.Seyidov, S.Əlizadə. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. Bakı, 1977

Açar sözlər: *M.F.Axundzadə, ədəbi dil, əlifba, norma, orfoqrafiya.*

Ключевые слова: *М.Ф.Ахундзаде, литературный язык, алфавит, норма, орфография.*

Keywords: *M.F.Akhundzade, literary language, alphabet, norm, orthography.*

Роль Мирзы Фатали Ахунзаде в развитии азербайджанского литературного языка

Резюме

В статье речь идет о деятельности М.Ф.Ахунзаде, его борьбе за литературный язык. Дается обзор и анализ его научных концепций и взглядов на проблемы языка, в частности, на язык и письмо, на азербайджанский литературный язык и его историю. Отмечается, что М.Ф.Ахунзаде верно определил основные принципы нового литературного языка. Последовательно отстаивая данные принципы, М.Ф.Ахунзаде вел интенсивную теоретическую и практическую борьбу за преобразование азербайджанского литературного языка, т.е. создание национального литературного языка.

Ценные мысли и суждения М.Ф.Ахунзаде, обстоятельно изучавшего проблемы языкознания своего времени, занимавшегося рядом теоретических и практических проблем литературного языка, письма, и по сей день не утратили своей актуальности.

Mirza Fatali Akhundzadeh`s role in the development of the Azerbaijani literary language

Summary

The article deals with M.F.Akhundzadeh`s activity, his struggle for the literary language. The article contains the review and analysis of his scientific conceptions and views on the language problems, particularly on the problems of a language and writing, the Azerbaijani literary language and its history. It is noted that M.F.Akhundzadeh correctly determined the main general principles of the new literary language. Consistently upholding these principles M.F.Akhundzadeh intensively struggled for the transformation in theory and practice, i.e. for creation of the national literary language.

M.F.Akhundzadeh examined in detailed the linguistic problems of that period, solved the theoretical and practical problems of the literary language and writing, and his worthwhile ideas and opinions are still urgent.

Rayçı: *dos. Z.Nəbiyeva*

ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ KÖMƏKÇİ FEİLLƏR VƏ ONLARIN TƏSNİFAT PRİNSİPLƏRİ

Ərəb ədəbi dilində köməkçi feillər haqqında doğru təsəvvür əldə etmək, onların dəqiq təsnifatını aparmaq və işlənmə xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün ümumi və Azərbaycan dilçilişində məsələ ilə bağlı nəzəri məsələləri də araşdırmaq yerinə düşərdi. Ümumi dilçilikdə köməkçi feillərin dildəki roluna böyük əhəmiyyət verilir. Bu baxımdan onlar digər köməkçi sözlərdən fərqləndirilir. Bu barədə N.Məmmədov və A.Axundovun “Dilçiliyə giriş” kitabında belə məlumat verilir: “Bunlarda (yəni köməkçi feillər) zəngin qrammatik mənə yaradan sözlər qrupundan biridir. Lakin köməkçi feillər dəyişmək qabiliyyətinə malik olduqlarından, yəni müxtəlif şəkildə qəbul edə bildiklərindən başqa köməkçi sözlərdən fərqlənir. Lakin bunlar cümlədə müstəqil nitq hissəsi mənasında çıxış edə bilmədiklərindən köməkçi sözlər qrupundan çıxarıla bilmir. Azərbaycan dilində köməkçi feillərə misal olaraq *imək* məsdərini göstərə bilərik. Bu köməkçi feilin məsdərindən idi, imiş, isə və s. köməkçi feillər əmələ gəlir ki, bunlardan birincisi müxtəlif feili sifətlərə birləşərək feilin hekayət formasını, ikincisi rəvayət formasını, üçüncüsü isə ümumi şərt formasını əmələ gətirir. (2,74)” Bu məlumatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində *imək* köməkçi feil, idi, imiş və isə sözləri də onun törəmələridir. M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” kitabında dilimizdə köməkçi feillərin üç növü olduğu qeyd edilir. Müəllif mürəkkəb feillər haqqında danışarkən onları dörd yerə bölmür:

“I. İdi, imiş köməkçi feillərinin sadə, düzəltmə və başqa qayda ilə işlədilən mürəkkəb feillərlə birgə işlənməsi ilə düzəlmə mürəkkəb feillərdir ki, bunlar da bütün feil şəkillərində hekayət və rəvayət məzmununu ifadə etməyə xidmət edir. Həmin köməkçi feillər təkcə feilin əmr şəklində işlənməz. Çünki feilin əmr şəklində zaman şəkilçiləri işlənmədiyinə görə onlar məzmunca nisbətən gələcək zamanı ifadə edir, idi, imiş köməkçi feilləri isə hər hansı bir nitq hissəsi ilə işlənsə, həmin nitq hissəsini keçmiş zamana bağlayır. Yəni bu şəkilçilərin məzmununda keçmiş zaman məfhumu vardır. Bundan başqa, köməkçi feillər xəbər şəklində şühudi keçmişlə ilə də işlədilməz. Çünki şühudi keçmiş zaman keçmişdə icra olunmuş bir iş, hərəkət və hadisə haqqında şəhadətlə xəbər verir, yəni subyekt işin icrasını öz şahidliyi ilə xəbər verməli olur. İdi, imiş feilləri isə bu şahidlik məzmununa uyğun mənə ifadə edə bilmədiklərindən şühudi keçmiş zamanla işlənməz. İdi, imiş köməkçi feilləri feilin bütün yerdə qalan başqa şəkilləri ilə işlənməz və mürəkkəb feil əmələ gətirir.

II. Ol, et, elə kimi qismən müstəqil, qismən də köməkçi feillər isim və bəzən də sifətlərdən sonra işlənməklə mürəkkəb feil yaradır: hazır ol, daxil et, qəbul elə və s.

III. Feilin bacarıq şəklində adlanan bil(mək) köməkçi feilin əsas feillərə qoşulması ilə əmələ gələn mürəkkəb feillərdir: gələ bildim, yaza bilmişdir, deyə biləcəkdir və s.

IV. İsimlərlə feillərin birgə işlənməsi ilə əmələ gələn mürəkkəb feillərdir.” (1,156-157)

Buradan görüldüyü kimi IV qrup mürəkkəb feillər köməkçi feillərin iştirakı ilə əmələ gələ bilər. Əvvəlki maddələrdən də aydın olur ki, dilimizdə idi, imiş, ol, et, elə və bilmək kimi köməkçi feillər vardır ki, onlar da qruplaşdırılıqda *imək, olmaq və bilmək* kimi üç növ köməkçi feil alınır.

H.Mirzəyevin “Azərbaycan dilində feil” kitabında da üç köməkçi feil qeyd edilir. Onlar burada “Yarımmüstəqil feillərin başqa nitq hissələrinə qoşulması yolu ilə əmələ gələn feillərdə təsirlilik və təsirsizliyin ifadəsi” başlığı altında öyrənilir. Görüldüyü kimi müəllif bu feilləri köməkçi deyil, yarımmüstəqil feillər adlandırır. O, yazır: “Müasir Azərbaycan dilində olmaq, etmək, eləmək feilləri öz leksik-semantik müstəqilliyini itirmiş və yarımmüstəqil hala çevrilmişdir.” (4, 157)

Azərbaycan dili ilə müqayisədə ərəb ədəbi dilində köməkçi feillərin sayı olduqca çoxdur. Lakin onların dəqiq sayı barədə yekdil bir fikir yoxdur. Nəzərdən keçirilən ərəb dili ilə bağlı bütün mənbələrdə ümumiyyətlə köməkçi feilləri sayı məsələsinə toxunulmur. Ə.Məmmədovun “Ərəb dili” dərsliyində köməkçi feillər, onların təsnifatı və işlənmə şəraiti barədə ilkin zəruri məlumatlar vardır. Burada köməkçi feillər haqda ilk məlumat “Ad qruplu sözlərlə tərkibi xəbər əmələ gətirən bəzi feillər” bəhsində rast gəlmək olur (3,197). Bu bəhsdə bəzi köməkçi feillərin ismi cümlədə isimlə birgə yaratdığı tərkibi xəbərdən danışılır. Müəllif yazır: “Başqa dillərdə olduğu kimi ərəb dilində də elə feillər vardır ki, ad qruplu sözlərlə və ya digər feillərlə birgə işləndikdə öz əsl mənalarından nisbətən təcrid olunaraq cümlədə tərkibi xəbər əmələ gətirir. كان-olmaq və صار- (çevrilib) olmaq həmin qəbil feillərdəndir.” Tərəflərindən biri كان və ya صار feili, digəri isə ad qruplu sözdən ibarət olan tərkibi xəbərdə ad hissəsi əsasən təsirlilik hal və qeyri-müəyyənlik şəraitində olur. Həm də sifət və ya sifət mənşəli isimlə ifadə edildikdə mübtədə ilə cins və kəmiyyətə görə uzlaşır. Müəllif habelə ليس ل inkar feili haqda da məlumat verir (3, 252-253). Bu feildən əsas və köməkçi bir feil kimi istifadə olunur. Əsas feil kimi o, “mövcud olmamaq” mənasını verir: O, Bakıda deyil. ليس inkar feili çox zaman köməkçi feil kimi işlənməklə mürəkkəb xəbər əmələ gətirir və xüsusilə ismi cümlədə “deyil” mənasını verir. Mürəkkəb xəbərin ad hissəsi ya təsirlilik halda, ya da ب önqoşması qəbul edərək ziyəlik halda olur: ليست مريم طبيبة. Məryəm həkim deyildir. Habelə, “feillərin feillərlə işlədilməsi” bəhsində köməkçi feillər barəsində daha geniş məlumat verilir. Burada onların bir növ həm təsnifatı, həm də işlədilmə xüsusiyyətləri təsvir olunur. Müəllif əsas feillərlə tərkibi xəbər əmələ gətirən köməkçi feillərin xüsusiyyətlərindən danışaraq bildirir ki, tərkibi xəbərin feillərin birincisi mənaca məhdudlaşaraq ikinci feilə nisbətən bir növ tabe xarakter daşıyır, onun mənasının açılmasına kömək edir. Tərkibi xəbərdə əsas mənə daşıyıcısı kimi hər hansı bir feil işlənilə bildiyi halda, köməkçi mənada yalnız bir qrup feildən istifadə oluna bilər. Qrammatik ədəbiyyatda tərkibi feili xəbər əmələ gətirən feillərə çox zaman müvafiq surətdə əsas və köməkçi feillər deyilir. Ərəb dilində həm köməkçi, həm də əsas feil şəxslə

⁴⁴ BDU

bildirir. İşlədildiyi tərkibi xəbərlərə və bu tərkiblərdə kəsb etdiyi xüsusi mənaya və mənə çalarlarına görə köməkçi feilləri müxtəsər şəkildə belə qruplaşdırmaq olar:

1) Mövcud olmaq, çevrilib olmaq mənalarını verən, əmələ gətirdikləri tərkibi xəbərin adlardan ibarət hissəsinin təsirlik halda olmasını tələb edən və ənənəvi ərəb qrammatikasında *كان وأخواتها* qrupuna daxil edilən köməkçi feillər: *كان، ليس، ظل، بقي، ما زال، صار، أضحى، أصبح، أمسى، بات، غدا، ما دام، ما برح، ما فتى، ما إنفك.*

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən feillərin köməkçi mənaları ilə yanaşı əsas leksik mənaları da vardır.

Məsələn:

Tələbə idi - *كان طالبا*; Böyük bir alim oldu - *أصبح عالما كبيرا*; Hələ də sağdır - *حيًا- ما زال*

2) Yalnız köməkçi mənada işlədilən feillərə *كاد* *أوشك، عسى*, aid etmək olar. Məsələn:

Az qala qorxudan öləcəkdir - *كاد يموت من الخوف*; Ola bilər ki, bu olsun - *عسى أن يكون ذلك*; Az qalmışdı ki, bunu etsin - *أوشك أن يفعل هذا*.

3) Feillərlə tərkibi xəbər yaradaraq onların ifadə etdiyi işin müxtəlif mərhələlərinə - başlamasına, davam etməsinə, uzun çəkməsinə, yaxın olmasına və s. işarət edən köməkçi feillər:

a) Əsas işin başlandıqlını bildirən "başlangıç feilləri" - *أفعال الشروع*:

أخذ، طفق، شرع، جعل، صار، أصبح، أمسى، أنشأ، أقبل، قام، بدأ، ابتدأ، صب، أضحى، راح.

Tərcümə etməyə başladılar - *أقبلوا يترجمون*.

b) Əsas işin davam etdiyini və ya hələ bitmədiyini göstərən davmiyyət bildirən feillər - *أفعال الاستمرار*:

مضى، ظل، بقي، ما دام، ما زال، ما برح، ما فتى، ما إنفك Məsələn:

Leyla bu məqaləni tərcümə etməkdə davam edir - *ما تزال ليلي تترجم هذه المقالة*.

c) Əsas işin icrasının yaxın olduğunu bilirən *أفعال المقاربة* - *كاد، كبر، أوشك، كاد*. Məsələn: Az qala ağlayacaqdır - *كاد يبكي*.

ç) "davamiyyət" - *ما* adlanan *si* ilə işlədilərək əsas feillə bildirilən işin bütün icra müddətini göstərən *feili*. Məsələn: *ما دام يقرأ* - Nə qədər ki, oxumaqda davam edir.

d) Əsas işin təkrar və ya davam etdirilmədiyini və ya etdirilməyini bildirən *عاد* - *feili*. Məsələn: *ما عاد يكتب*

Bir daha yazmadı.

e) Əsas işin icrasının müxtəlif zamanlara aid etmək üçün işlədilən *كان* feili. Məsələn: *كان يكتب*; Yazırdı; *كان قد*

Yazmış idi; *يكون قد كتب* - Yazmış olar.

Verilən müxtəsər təsnifatdan göründüyü kimi, bəzi feillər eyni zamanda müxtəlif köməkçi feillər qrupuna daxil edilmişdir. Bu da onların çoxmənalılığından irəli gəlir.

Ədəbiyyat:

1. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: "Maarif", 1963
2. Məmmədov N.N., Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Bakı: "Maarif", 1966
3. Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı: "Maarif", 1971, 367 s.
4. Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində feil. Bakı: "Maarif", 1986
5. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Москва: Издательство «Русский язык», 1977, 942 с.
6. Борисов В.М. Русско-арабский словарь. Москва: Издательство «Советская энциклопедия», 1967, 1120 с.
7. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении. Москва: Восточная литература, 2001, 592 с.
8. Ковалев А.А., Шарбагов Г.Ш. Учебник арабского языка. Москва: Восточная литература, 2004, 751 с.
9. Мамедов А.Дж. Учебник арабского языка. Баку, 2001, 642 с.
10. Халидов Б.З. Учебник арабского языка. Москва, 1965, 325 с.
11. Шагал В.Е., Мерекин М.Н., Забири Ф.С. Учебник арабского языка. Москва, 1983, 394 с.
12. الشرتونى رشيد. مبادئ اللغة العربية: في 4 مجلدات، المجلد الثاني، قم مؤسسة انتشارات. 13. المعجم الوسيط القاهر: مجمع اللغة العربية، 1972، 1068 ص. دار العلم، 1383، 335 ص.
14. الشيخ مصطفى الغلايين. جامع الدروس العربية: في 3 اجزاء، الجزء الثالث، صيدا، بيروت، المكتبة العصرية، 2006، 235 ص.

Açar sözlər: *köməkçi feillər, sintaksis, təsirlik hal, subyekt, obyekt*

Ключевые слова: *вспомогательные глаголы, синтаксис, винительный падеж, субъект, объект*

Key words: *auxiliary verbs, syntax, accusative case, subjekt, object*

Резюме

Статья посвящена вспомогательным глаголам в арабском литературном языке. Они образуют составное сказуемое именами и глаголами, частично утратив свое первоначальное значение. Вспомогательные глаголы делятся на различные группы. Один и тот же глагол одновременно может относиться к разным группам.

Summary

This article is about auxiliary verbs in Arabic literary language. These verbs creates composition predicate with nouns and verbs loseing partly the primary meaning. The auxiliary verbs in Arabic literary language divides into different groups. The same verb is able to belong to different groups.

Rəyçi: prof.N.N.Məmmədov

SİFƏT HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

Leksik vahidlərin çoxtərəfliliyi, struktur, funksional, semantik özünəməxsusluğu - onların təsnifatında, müvafiq siniflərin təbiətinin müəyyənəşdirilməsində leksik, sintaktik və morfoloji, sözdüzəltmə və digər müxtəlif kriteriyaların tətbiqinin mümkünlüyünü şərtləndirir.

Yuxarıda deyilənləri sifətlərə də aid etmək olar. Adyektiv leksikanın ayrıca bir sinif kimi təsvirinin hətta ilk qrammatiklər üçün xarakter olmasına baxmayaraq, müxtəlif linqvistik və bəzən də eyni linqvistik ənənədə onun mahiyyətinin müəyyənəşdirilməsi üçün kriteriyaların seçilməsi üst-üstə düşür.

Seçdikləri prinsip əsasında ardıcıl olaraq, sözlərin təsnifatını aparmağa səy göstərərək, dilçilər müvafiq olaraq, müəyyən leksik vahidlərin hüdularını müxtəlif cür təyin edirlər. Təbii olaraq da, sonrakı mərhələdə müxtəlif cür təsvir olunan bu qrupların daxilindəki kateqoriyalara bölünmə prosesi də müxtəlif konsepsiyalarda spesifik xüsusiyyətlər kəsb edir. Xüsusilə, ingilis dilində sifətlərin müəyyən olunması daha çətindir. Çünki burada yeganə morfoloji əlamət müqayisə dərəcəsinin olmasıdır və bu da bütün adyektiv sözlərə xas deyil.

Sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifatında əsasən funksional (xarici dilçilikdə) və məzmun kriteriyalarının tətbiqi ingilis dilində sifətin müəyyənəşdirilməsində ciddi fikir ayrılığına səbəb olur. Müxtəlif növ əvəzlilərin funksional xassələri əsasında adyektiv leksikayanaid edilməsi ətrafında yaranan diskussiyalar, sayların sifətlərin xüsusi növü kimi şərh problemi, sifət və zərf arasındakı sərhədlərin müəyyənəşdirilməsi ilə bağlı mübahisələr, “stone wall”(daş divar) və “musical clock” (musiqili saat) birləşmələrində birinci komponentin statusunun təyin olunması, “asleep-yatan” sözünün linqvistik təbiəti barəsindəki mülahizələr və digər məsələlər ingilis dilində və bütövlükdə ümumi dilçilikdə hələ də bir mənalı həllini tapmamışdır.

Beləliklə də, sifət kateqoriyası, xüsusilə ingilis dilində bu və ya digər əsaslarla artikllardan, müxtəlif növ əvəzlilərdən, saylardan və ismin xüsusiyyətlərini daşıyan sözlərdən başlayaraq zərflərə qədər sözlərin daxil olduğu fəvqəladə diffuziyalı sözlər kateqoriyasına çevrilmişdir. Amma məsələyə daha yaxından və ətraflı nəzər salsaq, onda aydın olur ki, adyektiv leksikanın semantik rəngarəng- liliyini təmin edən, sayca azlıq təşkil edən bu sözlər – sayca çoxluq təşkil edən, daim artan və semantik xüsusiyyətləri müxtəlif qrammatikalarda qəbul olunmuş sifətlərin semantik cəhətdən müəyyənəşdirilməsində əsas rol oynayan sifətlərlə qarşılaşır. Həqiqətən də, biz ilkin və müasir ingilis, alman və rus qrammatika kitablarına (M.V.Lomonosov, H.Svit, Y.Qrimdən başlayaraq müasir dövr alimlərinin əsərlərində) nəzər salarkən, aşkar edildi ki, müəlliflər sifətin əlamət, xassə və keyfiyyət bildirən nitq hissəsi kimi təsərif edilməsində yekdil mövqə tuturlar.

İngilis dilində keyfiyyət sifətləri kimi izah olunan məhz bu qrup sözlər öz xüsusiyyətlərinə görə sadə və eynicinsli görünsələr də, adyektiv leksikanın onoma-sioloji mahiyyətinin (bu mahiyyət əksər alimlərin rəyinə görə bütün sözlərin nitq hissələrinə görə təsnif olunmasında əsas prinsip kimi çıxış edir.) açılmasında əsas rol oynayır. Dilçilər sifətlərin ilkin semantik, funksional, morfoloji və struktur xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində məhz bu qrup sözlərə əsaslanırlar. Bu qrup sifətlərin birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməsini nəzərə alaraq, adyektiv leksikaya aid edilməsi mübahisələr doğuran digər qrup sözləri kənara qoyub, (amma heç də onların təhlilinin aktuallığı və vacibliyi inkar olunmur) diqqəti keyfiyyət və nisbi sifətlərin təsvirinə yönəltmək olar. Müvafiq olaraq da, sonrakı mərhələlərdə adyektiv leksikanın bu və ya digər xüsusiyyətlərindən danışarkən, ümumi sifət sistemində əsas bu iki qrupu nəzərdən keçirtmək də olar. Güman etmək olar ki, bu qrupların dərin analizi adyektiv leksika ilə bağlı mübahisəli məsələlərin araşdırılmasında səmərəli ola bilər.

İngilis dilində sifətlərdən bəhs edərkən V.V.Vinoqradov yazır: “Sifətin semantik əsasını keyfiyyət təşkil edir.” (10, 151) Qeyd etmək lazımdır ki, mövcud ədəbiyyatda sifətin kateqoriyalarını təyin edərkən, müxtəlif dayaq anlayışlarından istifadə olunur: keyfiyyət, xassə, əlamət, atribut. Müvafiq olaraq da, adyektiv söz-lər kateqoriyası keyfiyyət, xassə, əlamət, atribut bildirməklə xarakterizə olunur. Bu anlayışlar mahiyyətcə sinonimdir və ziddiyət yaratmır. Analoji olaraq da, fəlsəfi ədəbiyyatda kryfiyyət termininə qarşı dura bilən və həmçinin ona sinonim olan keyfiyyət, xassə, əlamət və atribut terminləri fərqləndirilmir.

Sifətlərin eynicinsliyi və semantik cəhətdən sadə görünməsi bu söz kateqoriyasının uzun müddət tədqiq olunmamasına səbəb olmuşdur. Tədqiqatçılar adyektiv leksikanın öyrənilməsinə müraciət edərkən, məlum olub ki, onun təsviri, adyektiv sözlərin həm işarəvi təbiətinin təyin olunması, həm də semantik, funksional təsnifatı zamanı yaranmış bir çox çətinliklərlə bağlıdır. Bütün bu problemlərin mənbəyi adyektiv leksikanın xüsusi nominativ xarakterində - onun onomasioloji təbiətindədir, və hər şeydən əvvəl isə, onun, keyfiyyət kateqoriyasının bəşəri dərk olunmasında zəruri sayılan, gerçək aləmdəki əşya və hadisələrdə keyfiyyət, xassə, əlamət bildirməsindədir.

Adyektiv leksikanın (bəzi dilçilər onu keyfiyyət bildirən sözlər kateqoriyası adlandırmağı təklif edirlər) dil kateqoriyasına çevrilməsi prosesinin tam dərindən başa düşmək üçün, bu kateqoriyaya ontoloji və qnoseoloji mövqedən yanaşmaq lazımdır.

Adyektiv sözlər kateqoriyasının təsvirinə həsr olunmuş çox saylı fəlsəfi əsərlərdə (Aristotel, Lok və Hegelin əsərlərində) keyfiyyət və xassə kateqoriyası əşyanın digər əşyalarla müqayisəsi prosesində meydana çıxan xüsusiyyətlərini təyin edən əsas kateqoriya kimi müəyyən olunur. Əşyaların, onların ümumi və ayrı-ayrı xassələri, keyfiyyətləri və əlamətləri əsasında ayrılması keyfiyyət, xassə, əlamət bildirən xüsusi söz kateqoriyasının – sifətlərin

⁴⁵ BDU

formalaşmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə də, insanın məntiqi şüurunun inkişafı prosesində yaranan əşyaların xassə, əlamət və keyfiyyətlərinin onların öz daşıyıcılarından ayrılıqda başa düşmək qabiliyyəti və bu xassə, keyfiyyət, əlamətlərin adlandırılması tələbi, insanın müvafiq adların dərk olunması fəaliyyətinin nəticələrinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən xüsusi leksikanın yaranmasını labüdləşdirdi.

Sifətlərin əşyaların xassə, əlamət və keyfiyyətlərini bildirməsi, onlarla digər söz qrupları və ilk növbədə də adlar (isimlər) arasında ziddiyyət yaradır. Bu ziddiyyətin əsasını isə insanın dərk etdiyi əşyaların, onların tərəflərinin, hissələrinin, elementlərinin, xassə və keyfiyyətlərinin və bu tərəflər arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin adlandırılması müxtəlif xarakter kəsb etməsi təşkil edir. İsimlərdə və onların ilkin funksiyalarında adlandırma əşyanın mahiyyətini, onun başqa əşyalarla əlaqəsini təyin edən ümumi əlamətlərini, xassələrini əhatə edir. İnsan şüurunda əks olunan obyektiv gerçəkliyin əşyaları arasındakı münasibət və əlaqələr əsasında bu əşyaların adlarındakı mənada denotativ və siqnikativ komponentlər formalaşır. İsimlərin semantikasında bu komponentlərin təyin olunması üçün xüsusi semantik analiz – komponental, definision, kontekstual – tələb olunur. Beləliklə, isimlərin bütöv, ümumi əlamətləri və xassələri adlandırmasından danışarkən, hər bir konkret halda, onların hansı əlamət və xassələr məcmuu və hansı semantik parametrlər əsasında bir-birindən fərqləndirilməsini və ya bir-birinə birləşdirilməsini dəqiqləş-dirilməlidir. Sifətlərə gəldikdə isə onlar, məhz əşyalarda mövcud olan və ya olmayan, yaxın və ya uzaq, müəyyən və ya qeyri-müəyyən ayrı-ayrı xassə və əlamətləri adlandırması ilə isimlərdən fərqlənir. Şübhəsiz, sifətlərin isimlərdən bu fərqi onların semantikasında və sintaktik funksiyalarında özünü göstərir. Təsədüfi deyil ki, sifətlərin bir qayda olaraq, komponental analizə “təbə olmur”. Sifətlərdə bu çox vaxt onların semantik strukturundakı müxtəlif mənaların və ya sinonim əla-qələrin analizi kimi təzahür edir. Beləliklə, gerçək aləmdəki əşyaların sanki eyni mahiyyət, əlamət və xassələrini adlandırma təsüratı oyatsalar da isim və sifət köklü surətdə bir-birindən fərqlənir.

Müəyyən dərəcədə sifətlər və fellər arasında bir o qədər fərq nəzərə çarpmır. C.Layonz bu məsələ ilə əlaqədar olaraq yazır: “ Fel və sifət arasındakı fərq ümumi sintaktik nəzəriyyədə mürəkkəb problem yaradır. Bəzi dillərdə ümumiyyətlə belə fərq göstərilir, bəzi dillərdə isə bu bir sıra məhdudluqlarla, sintaktik əlamətlərlə bağlıdır və müəyyən hallarda onlar bir-birinə zidd ola bilər”.(3, 461-462) Qeyd etmək lazımdır ki, sifətlə fellərin analogiyasının əsasları onların hətta bir sıra alimlər tərəfindən bir superkateqoriya daxilində subkateqoriya kimi öyrənilməsinə səbəb olmuşdur. Bu isə nəticə etibarlı ilə onların funksiyalarının ümumiliyində qismən də olsa öz əksini tapmışdır. Bildiyimiz kimi sifət və fel müəyyən növ predikatları for-malaşdırır. Lakin sifət və fellərin bəzi funksional xüsusiyyətlərinə görə yaxınlaşması heç də onların birləşməsinə gətirib çıxarmamalıdır. Çünki onlar mahiyyətcə, yəni adyektiv sözlərin atributiv birləşmələrdə oynadığı rol baxımından tamamilə fərqlənir. Həmçinin sifətlərin predikativ və atributiv funksiyalarının oxşarlığını, onların bir-birindən törəməsini və hətta predikativ funksiyasının ön plana keçməsinə göstərmək səyi də tənqidə məruz qalmışdır. Bundan əlavə sifətin sintaktik xüsusiyyətləri sahəsindəki sonrakı axtarışlarda sadə görünən bu predikativ və atributiv birləşmələrdə ətraflı və dərin analiz tələb edən mürəkkəbliyin gizləndiyi təsdiq olunur. Bu analizin nəticələri əlamət bildirən sözlər sahəsində zərif semantik differensiasiyanın tapılmasına, sifət və fel arasında dəqiq sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

Əşyaların mahiyyətini açan keyfiyyət və xüsusiyyətləri xarakterizə edərkən, müxtəlif zamanların filosofları keyfiyyət, əlamət və xassələrin obyektiv aləmdəki əşyaların özündən ayrılmazlığını qeyd edirlər. Bu barədə F.Engels yazırdı: “Keyfiyyət deyil, yalnız keyfiyyətə malik olan əşyalar mövcuddur.”

Həqiqətən də substansiya olmadan keyfiyyətdən danışmaq qeyri-mümkündür. Bu və ya digər əşyaya məxsus əlamət, keyfiyyət və xassələrin müəyyənləşdirilməsi – obyektiv aləmdəki əşyaların, hadisələrin və onlar arasındakı əlaqələrin mahiyyətini daha dərinədən başa düşməyə yönəlmiş müəyyən təfəkkür əməliyatıdır. Eyni zamanda qeyd etmək vacibdir ki, əşyaların xassələri insan idrakından asılı olmadan mövcuddur. Təfəkkür yalnız bu xassələri üzə çıxarır, insan isə müxtəlif dil vasitələrindən istifadə edərək, onlara müvafiq adlar verir və beləliklə də dillərdə sifət kateqoriyası adlanan söz qrupu yaranır. Burada keyfiyyət və xassələrin əşyalardan ayrılmazlığının fəlsəfi mövqeyi qeyd olunur, çünki keyfiyyət və xassələrin müstəsna formaları dil işarələrinin, kateqoriyalarının xüsusi əlamətlərini şərtləndirir. Bu cəhətdən “adyektiv sözlər, yəni sifətlər digər kateqoriyalara daxil olan sözlərdən öz işarəvi təbiətinə, başqa sözlə desək, formasına görə fərqlənirmi?” sualı birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu və ya digər qrammatik kateqoriyalara daxil olan sözlərin müstəsna əlamətlərdən danışarkən, biz ilk növbədə müşahidə olunan fərqlin həmin sinfin dil vahidlərinin mahiyyətinə təsir göstərən göstərməməsini təyin etməliyik. Adyektiv leksikanı ayrıca bir sinif kimi xarakterizə edərkən, biz sifətin işarəvi təbiətini, formal mənasını – yəni denotativ və ya siqnikativ mənasını, onun semantikasında denotativ və ya siqnikativ əlaqələrin nisbəti məsələsini aydınlaşdırırıq. Bu problem adyektiv leksikanın tədqiqatçıların qarşısında duran, hələ də öz birmənalı həllini tapmayan ciddi problemə çevrilmişdir. Bir çox alimlər üçün isimlə ifadə olunan müvafiq substansiyaların atributlarının, keyfiyyət, xassə və əlamətlərinin sifət vasitəsilə izah olunması, adyektiv sözlərin siqnikativ leksikaya aid olunmasına əsas verir. Sifətin siqnikativ xarakterindən bəhs edərkən, A.A.Ufımçeva göstərir ki, sifətlərin böyük qisminin işarəvi təbiəti, yəni formal əlaməti siqnikativ xarakter daşıyır. Onun son işlərində sifət siqnikativ leksika kimi təsnif olunur.(4, 46) Sifətin siqnikativ statusu konsepsiyası və bütövlükdə leksikanın denotativ və siqnikativ siniflərə bölünməsi konsepsiyası, sözün böyöv əşyanın təyin olunmasına və ya onun ayrı-ayrı əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlməsindən asılı olaraq, digər konsepsiya ilə qarşılaşır. Bu konsepsiya ondan ibarətdir ki, əşyanın konkret və ya mücərrəd mahiyyətini ifadə etməsindən asılı olmayaraq, istənilən sözün semantikasında hər iki komponent – denotasiya və siqnikasiya təzahür edir. Bu konsepsiyanı dəstəkləyən R.Z.Qinzburq yazır: “Sözün ümumiləşdirici gücü ondadır ki, hətta real gerçəkliyin diskret (ayrı-ayrı) hissələrini, ən konkret əşyaları – ağac, otaq,

oğlan və s. adlandırarkən belə, sözlər eyni zamanda müvafiq anlayışları ifadə etməyə bilməz.” Sözlün denotativ və siqnifikativ mənaları arasındakı fərq (A.İ.Smırnitskiyə görə) – söz işarə edir, göstərir (denote); söz ifadə edir, mənə bildirir (signify) anlayışları arasındakı fərq kimi başa düşülür. Hər iki mənə bütün nitq hissələrinə xasdır. Beləliklə, bu konsepsiyaya görə, sifət siqnifikativ tipli sözlərdir. Çünki adyektiv sözlərin denotativ mənası onların isimləri müəyyən etmələri ilə bağlıdır və sifətin öz mənasından kənarında mövcuddur.

Digər konsepsiyaya görə isə, sifət öz əşyavi təbiətinə görə, digər işarə tiplərindən fərqlənməyən müəyyən işarələr sistemidir. Çünki konkret əşya və mahiyyət bildirən işarələr kimi, onlar da denotativ dairəyə malikdir, yəni əşyanın müəyyən işarə ilə ifadə olunan obyektiv xassə və əlamətləri mövcuddur. Bu iki nəzəriyyənin mövcudluğundan, əlamət bildirən sözlərin həm leksikanın siqnifikativ sinfi, həm də denotativ dairəyə malik olan müəyyən dil işarələri sistemi kimi baxılmasından doğan ziddiyət həmin hadisəni təsvir edən tədqiqatçıların mövqeyinin müxtəlifliyini şərtləndirir. Bu ziddiyətli rəylərin və fikir ayrılığının səbəbi mənəcə, dil işadələrinin özünün mürəkkəbliyində və çoxtərəfliliyindədir. Bunun əsasında da müxtəlif məvqələrdən tədqiq olunan eyni obyektin müxtəlif təsviri və təsnifatı mövcuddur. Yuxarıda deyilənlərin qanunauyğun nəticəsi budur ki, sifətlərə nominasiya nöqtəyi nəzərdən baxarkən, yəni hər hansı hadisəni bildirərkən, onların spesifikası haqqında o zaman danışmaq olar ki, adyektiv sözlərin adlandırdığı sfera – keyfiyyət, xüsusiyyət və əlamət sferası - əşyavi (predmet) mahiyyət sferasından fərqlənsin.

Sifətlərin əşyanın xassə, keyfiyyət və əlamətini bildirməsi təkcə onların məzmun deyil, həmçinin funksional xarakteristikasını şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Blokh M.Y. A course in theoretical English grammar. Moskva «Высшая школа» 1983, 382 str.
2. Ganshina M.A. Vselivskaya, N.M. English grammar. Moskva «Просвещение» 1964, 464 str.
3. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. Москва «Просвещение» 1978, 492 стр.
4. O. Musayev İnglis dilinin qrammatikası. Bakı «Maarif» 1996, 367 səh.
5. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва «Высшая школа» 1965, 421 стр.
6. Воронцова Г.Н. Очерки по грамматике английского языка. Москва «Высшая школа» 1960, 170 стр.
7. Акодес Михаил Иосифович Английский язык. Имя прилагательное Киев «Выща школа» 1987, 104 стр.
8. Виноградов В.В. Английский язык (грамматическое учение о слове) Москва «Просвещение» 1972, 193 стр.

Xülasə

Adyektiv vahidlər sinfini formalaşdıran dil işarələri öz işarəvi təbiətinə görə digər söz işarə tiplərindən fərqlənmir və denotativ – siqnifikativ vahidlər kimi xarakterizə olunur. Adyektiv leksemlərin digər sözlərdən fərqi “nəyin” bildirməsindədir. Biz xassəni predmet kimi yalnız bu xassəyə malik olan əşyanı göstərməklə xarakterizə edə bilirik. Bu isə adyektiv sözlərin denotativ təbiətindən xəbər verir. Şübhəsiz ki, sifət vasitəsilə ifadə olunan denotat əhatə dairəsi tamamilə spesifikdir. Bu spesifikasiyyət təkcə əlamətin, xassənin əşyanın özündən kənarında mövcud olması ilə izah olunmur. O, həmçinin ifadə olunan keyfiyyətin müxtəlifcinsliliyi ilə şərtlənir. Hissi, pasional və s. əlamətlərin üstünlük təşkil etdiyi bu müxtəlifcinslilik adyektiv leksikanın semantik qatlarında təzahür edir.

Резюме

Знаки языков, которые формируют классы объектов своим природам и другим типами знака слов не отличаются и характеризуются, как денотатив – сигнификатив. Отличие адыективного лексема заявляет словом «чего» от других слов. Мы можем считать этот принадлежность, как предмет и относящие особенности к этому принадлежности можем показывать и их охарактеризовать. Значит без сомнений, прилагательное путем денотата является весь спесификом. Это спесифика объясняется не только способностям и не принадлежностям предмета. Оно также отличается от своим разнovidным качеством. Чувства, пассиональность и несколько предметы является на первом месте и это разнovidность можно показывать на адыективном лексическом семантике.

Summary

General information about adjective.

Language marks forming adjective unit classes don't differ from other word mark types according their sign nature and are characterized as denotative – signficative units. The variety of adyective lecsems from other words is their expressing “what”. We can characterize property as a thing only by pointing the thing having this property. And it points the denotative nature of adyective words. Doubtless, the denotate scope expressed by means of adyective is completely specific. This spesificness is not only explained with the existence of feature, property aside from the thing. It also arranged with the different kinds of expressed quality. These different kinds forming superiority in sense, feeling, pational and other features appear in the semantic layers of adjective lecsics.

RƏYÇİ: dos.S.AbbasovaQuliyeva Şərqiyə Mahmud qızı

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ СЛОЖНОСОЧИНЕННЫХ СОПОСТАВИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Сложное предложение, части которого соединяются сочинительными союзами, называется сложносочиненным. Сочинительная связь, характеризующая синтаксические отношения частей сложносочиненного предложения, предполагает их равноправность, которая выявляется лишь на синтаксическом уровне. Что же касается смысловых взаимоотношений частей, то здесь могут быть самые разнообразные варианты: и относительная самостоятельность отдельных частей, и взаимообусловленность.

В лингвистике сопоставление традиционно расценивается как установление различий. Однако наблюдаются определенные несоответствия в его определении. Так, имеют место толкования сопоставления как констатации: 1) различий или сходств, 2) одновременного наличия различий и сходств, 3) различий или сходств, сосуществующих друг о другом. На наш взгляд, указание сосуществования различий и сходств необязательно, а подчеркивание их альтернативы вовсе неправомерно. Сопоставление в принципе представляет собой установление различий только соотносительных явлений, а соотносительность предполагает наличие некоего общего (а значит, и сходного), по отношению к чему устанавливаются определенные различия. Поэтому целесообразно принять традиционное определение сопоставления как выражения различий сравниваемых соотносительных явлений.

Будучи бесконечно разнообразными по конкретному содержанию, сопоставительные предложения не поддаются какой-либо исчерпывающей качественной (семантической) классификации. В количественном отношении передаваемые сопоставительными структурами различия явлений действительности отличаются друг от друга по степени своего проявления. В связи с этим сопоставительные конструкции могут быть условно и с известной долей схематичности разделены на три варианта.

1. Вариант контрастного сопоставления передает значение полярной противоположности сравниваемых явлений. Например: Нам, военным, *хорошо*, нас обязаны при всех случаях накормить, а гражданским жуть как *тяжело* (К.Симонов); Он *не знал*, что делать дальше, но Кравцов *знал* (А.Толстой).

2. Вариант соединительного сопоставления устанавливает определенный минимум различий, при котором несходства предметов речи совсем незначительны. Например: На крыше что-то *загрохотало*, а пожарные ведра, которые висели оторочкой снаружи над окном, *задребезжали* и *завязкали* (Ф.Гладков); Его красивое лицо было бледным, без кровинки, а, обычно веселые, отчаянные глаза *прищурились от боли* (К.Симонов).

3. Вариант собственно сопоставления со значением «одно таково – другое иное» занимает срединное положение между этими двумя вариантами, выражающими крайние пределы интенсивности проявления различий соотносительных явлений. Например: После войны Жак *вернулся в "Юманите"*, а Нина Ивановна *получила место хирурга* в маленькой больнице (Ю.Нагибин); Руки ее *мелькали* над скатертью, *резали, наливали*, а, глаза, смеясь, *неотрывно любовались* Андреем (Д.Гранин).

Передача сопоставительного значения в большинстве случаев осуществляется с помощью союза *а*. При этом наиболее употребительным вариантом в структурах с этим союзом является центральный – со значением собственно различия (сопоставления). Он встречается более чем в три раза чаще, чем вариант контрастного сопоставления, и более чем в полтора раза чаще минимального различия.

Конструкции с союзом *но* не способны реализовать семантику констатации собственно сопоставления и соединительного сопоставления в используются только при выражении сопоставления контрастного типа. Последнее может быть объяснено близостью специфической для союза *но* семантики несоответствия или реже – ограничения и контраста (противоположности), лежащего в основе обоих значений союза *но*.

Контрастное сопоставление, выявляющее противоположные друг другу предикативные признаки сравниваемых предметов речи, заключается в констатации наличия одного и отсутствия другого из этих двух предикативных признаков. В наиболее отчетливом виде оно представлено: 1) соединением утвердительной и отрицательной структур компонентов сложносочиненной конструкции (что создается за счет употребления различных видов отрицания: главным образом, частицы *не*, реже слова *нет*, а также соединением того или другого с отрицательным местоимением или наречием); 2) употреблением лексических антонимов в составе глаголов - сказуемых или главных членов односоставных предложений. Например:

Я *имею право* на всякие *предрассудки*, а вы *нет* (Д.Гранин); Я своим рабочим никогда посулами зубы *не заговариваю*, а Протасов твой и по сей час *заговаривает...* (В.Шишков); *Изумляются* молодые парни шикарным нарядам знакомой рыбачки, *но* солидные рабочие *не показывают своего удивления* (В.Липатов); Многие из сынов неба *падали мертвыми*, многие *убивались* о скалы, *тонули* в южном океане, но многие достигали поверхности Тулы и *были живы*" (А.Толстой).

Однако такая отчетливость в выражении контрастного сопоставления наблюдается далеко не всегда. Иногда определение семантики контраста в противительных конструкциях с союзами *а* и *но* наталкивается на трудности, вызванные зыбкостью границ между этой семантикой и семантикой сопоставления как констатации просто иного и прямо противоположного содержания. Это встречается при таком имплицитном

⁴⁶ АТУ

выражении утверждения и отрицания какого-либо признака, когда в составе сложного предложения не употребляются ни лексические, ни грамматические антонимы, но вместе с тем компоненты сложных конструкций с союзами *а* и *но* содержат информации, которая воспринимается и говорящим, и слушающим как противоположная. Например:

Она сияла от удовольствия, а на него опять навалилась усталость (Д.Гранин); Я хочу иметь друга, – мои старики ничего не понимают, а мы с вами заключим договор (А.Толстой); Любовь в шалаше – это для греков, но мы привыкли пользоваться комфортом... (А.Толстой); Сверток прорвался и помялся в дороге, но бантик торчал победоносно (Г.Николаева).

Компоненты предложений имплицитного варианта передачи содержания контрастного сопоставления в своей глубинной основе также содержат сообщения о контрасте типа утверждение – отрицание (наличие – отсутствие) определенного предикативного признака (2). Но в языковом выражении второй компонент содержит, кроме того, добавочное сообщение по поводу этого отрицания или утверждения. Такой способ выражения противоположности имеет несомненные преимущества: давая добавочную информацию, он способствует увеличению смысловой емкости предложения.

Значение контрастного сопоставления, передаваемое сложносочиненными конструкциями с союзами *а* и *но*, может быть совершенно одинаковым по своей сути. Однако характер его проявления чаще всего несколько различается, варьируясь в соответствии со специфической семантикой союзов *а* (сопоставление) и *но* (несоответствие).

Идентичность значения контрастного сопоставления в предложениях с обоими союзами встречается тогда, когда лексико-грамматическое наполнение сложного целого само по себе не передает семантики несоответствия, а включает лишь сообщение о противоположных явлениях действительности. В таких случаях контекст сложносочиненных конструкций, а также типичная для выражения сопоставления структура (препозиция выразителей предметов сопоставления с логическими ударениями на них) нейтрализует значение несоответствия, привносимое союзом *но*, и конструкции с этим союзом, как и с союзом *а*, выражают лишь значение контрастного сопоставления. В этом можно убедиться, сопоставляя сходные по конкретному содержанию паратактические предложения с союзами *а* и *но*, а также используя метод лингвистического эксперимента на замену союзов в одних и тех же высказываниях:

я-то не забыл, а меня, конечно, давно забыли (А.Толстой).	Я буду помнить тихое лицо Рубинова, но меня никто не вспомнит (Ю.Никулин).
Он не видел в этом ничего особенного, но Крылов и Тулин были потрясены (Д.Гранин).	Он не видел в этом ничего особенного, а Крылов и Тулин были потрясены.

Различия в характере проявления контрастного сопоставления, передаваемого предложениями с союзами *а* и *но*, наблюдаются в двух случаях: во-первых, когда вещественное содержание сложной конструкции со значением контрастного сопоставления потенциально включает в себе семантику несоответствия, во-вторых, когда лексико-грамматическое наполнение сложносочиненной конструкции или более широкий контекст сами по себе отчетливо выражают совмещенное значение сопоставления и несоответствия. В обоих случаях при функционировании союза *но* реальное содержание предложений контрастного сопоставления (в условиях типичной для передачи сопоставления структуры) допускает большую или меньшую актуализацию семантики несоответствия.

Ни лексико-грамматический состав приведенных сложных предложений, ни типичная для выражения сопоставления структура прямо не программируют семантики несоответствия; эта семантика лишь потенциально заложена в вещественном наполнении – сочетающихся компонентов сложносочиненной конструкции. Факты, сообщаемые в сравниваемых высказываниях, одни и те же, но разные союзы акцентируют разные стороны противительных отношений: *а* – сопоставительную семантику, *но* – несоответствия.

Различаются предложения с союзами *а* и *но* не только по значению, но и по структурным признакам. Для конструкций с союзом *а* характерны также особенности строения, которые наиболее соответствуют передаче сопоставительной семантики. Эти особенности заключаются в определенной симметрии структуры предложений с союзом *а*, т.е. в наличии двух групп соотносенных друг с другом лексико-грамматических составов компонентов сложносочиненной конструкции. Иными словами, двучленности сопоставляемых компонентов, которая находит свое выражение в разграничении того, что сопоставляется, и того, по какому признаку (и на каком основании) происходит сопоставление. Структурная симметрия подчеркивает определенную смысловую симметрию компонентов сложной структуры. Симметрия структуры сопоставительных предложений имеет свои вариации. В наибольшей степени с семантикой сопоставления гармонирует грамматический параллелизм сложной конструкции, реже – полный, чаще – неполный при препозитивном расположении выразителей предметов речи в виде подлежащих двусоставных предложений и характеризующих их предикативных признаков (4). Выразители предметов речи и их предикативных при-

знаков образуют две пары соотносящихся друг с другом центров сопоставления. Интонационно такой структурный тип сопоставительных предложений характеризуется отчетливыми логическими ударениями на выразителях предметов речи и предикативных признаков и некоторой паузой между ними. Он представляет собой структурное ядро, центр сложносочиненных конструкций со значением сопоставления. Например: Он / *был провожающий*, а она / *была отъезжающей* (К.Симонов); Канавы / *становятся ручьями*, а ручьи - / *реками* (Г.Марков): Выходит, он, Виктор / *занимается текучкой*, а Андрей / *пришел заниматься серьезным делом?* (Д.Гранин).

Некоторые из названных формальных средств передачи сопоставления имеют не строго обязательное регулярное выражение, однако смысловая и структурная симметрия в большей или меньшей степени сохраняется за счет совокупности остальных средств выражения сопоставления. Так, во-первых, предметы речи бывают оформлены не подлежащими, а иными членами предложения (например, дополнениями, определениями, обстоятельствами), причем сопоставляемые члены предложения могут совпадать, а могут и не совпадать друг с другом грамматически (например, подлежащее и дополнение, подлежащее и сказуемое и др.). Например:

Всем там у нас, в бригаде, передайте привет от меня, а вас, если можно, я обниму... (К.Симонов); *Сегодня разнесли немецкие лавки, а завтра баррикады, черт возьми, начнут строить!* (А.Толстой); *Обед подавали в мою комнату, а завтракал я в лаборатории вместе с Элеонорой* (Л.Беляев),

Предложения с таким расположением выразителей предметов речи, на наш взгляд, следует считать сопоставительно-присоединительными, т.е. предложениями переходного типа между сопоставлением и присоединением. Семантика сопоставления и присоединения потенциально заложена в реальном содержании и синтаксической структура таких сложных конструкций и актуализируется интонацией. Если в сопоставительных предложениях центры сопоставления подчеркиваются говорящим, акцентируются за счет постановки на них логического ударения и пауз между выразителем предмета речи и его предикативной характеристики, то акцентологическим признаком сопоставительно - присоединительных предложений является интонационная завершенность предыдущего компонента, «понижение голоса и относительно большая пауза перед присоединяемым элементом, произносимым особым тембром» (8, 24). Та или иная семантическая направленность предложения (т.е. большая или меньшая «доля», сопоставления или присоединения) зависит от коммуникативной установки говорящего.

Структурные черты сопоставительных предложений с союзами *а* и *но* (грамматический параллелизм, препозиция выразителей предметов речи, идентичность их грамматического оформления) могут совпадать. Сравним:

Вас / это останавливает, а меня / воодушевляет, - сказал Тулин, принимая вызов (Д.Гранин); *Вы, например, / талант, а я / нет* (Д.Гранин); *Твой спаситель / помучился и воскрес, а я / не воскресну* (К.Погодин). *Ваша подушка / об этом не знает, но моя подушка / это знает* (К.Тренев); *Силы мои / уходят, но радость моя / не уходит* (К.Тренев).

Статистические данные и языковые иллюстрации свидетельствуют о важной роли препозиции выразителей предметов речи, особенно во втором компоненте сложной конструкции при реализации сопоставления. Об этом же говорят незаконченные высказывания, во втором компоненте которых называется только сопоставляемый предмет речи, а предикативный признак, по которому происходит сопоставление, не выражен. Однако отчетливо подразумевается как противоположный, контрастный:

Нижним чинам, этой сопятой сволочи, еще простить можно, но вам (А.Толстой); *Мы-то знаем, у кого берем и что берем, но щепетильные европейцы!..* (А.Толстой),

В результате разнообразных отступлений от "идеальной" структурной схемы сопоставления предложениями с союзом *но* нередко организуется «сопоставление в целом» (7), почти нехарактерное для предложений с союзом *а* когда сопоставление передается вещественным содержанием компонентов сложного предложения при минимуме специфических структурных черт сопоставления.

Результаты синонимического взаимодействия *а* и *но* неодинаковы. При контрастном сопоставлении, не осложненном никакими иными оттенками противительности, взаимозамена союзов не сопровождается переакцентировкой значения; специфические значения союза *но* (несоответствие и ограничение) нейтрализуются контекстом сложного предложения. При совмещенной семантике контрастного сопоставления и несоответствия союз *а* акцентирует "чистую" идею различия, т.е. сопоставления, союз *но* актуализирует несоответствие. Таким образом, семантические различия синонимических конструкций обусловлены различием специфических значений союзов *а* и *но* и служат подтверждением этих специфических различий сопоставления у союза *а* и несоответствия у союза *но*. Степень этих различий варьируется в зависимости от характера взаимоотношений союзов с лексико-грамматическим наполнением компонентов сложносочиненных предложений.

Литература

- 1.Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). М.: Высшая школа, 1972.
- 2.Гамидов И.Г. Семантика и структура предложения. Баку, 1992.
- 3.Грамматика современного русского литературного языка. М.: Наука, 1970.
- 5.Кондрусова С.Ф. Утверждение и отрицание в сложносочинённых предложениях с сопоставительными и противительными отношениями:

Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Ростов на -Дону, 1977.

6.Леденев Ю.И. К вопросу о соединительных отношениях в сложносочиненных предложениях с союзом а в современном русском языке:

Автореф. дис. ... канд. филолог. наук. М., 1957.

7.Попова И.А. Сложносочиненные предложения в современном русском языке// Труды Института языкознания АН СССР, 1953, Т.2, с. 3-136.

8.Скобликова Е.С. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. М.: Флинта: Наука, 2006.

Müqayisə bildirən tabesiz mürəkkəb cümlələrin işlənməsi

Xülasə

Məqalədə müqayisə bildirən tabesiz mürəkkəb cümlələrin kommunikativ quruluşu tədqiq edilir. Təhlilə *a* və *no* bağlayıcıları ilə işlənən konstruksiyalar cəlb edilir. Bu konstruksiyalar üç variantda bölünür və onların mənası işıqlandırılır. *A* bağlayıcısı ilə işlənən cümlələrin *no* bağlayıcısı ilə işlənən cümlələrlə oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən edilir.

Functioning of compound comparative sentences

Summary

In article the communicative organization of compound comparative sentences is considered. The comparative designs with the unions *and* and *but* is analyzed. Three variants of these comparative designs are defined, their value is described. Similarity and distinction between comparative designs with the union *and* and comparison of designs with union *but* is established.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Fidan Hacıyeva⁴⁷

TOMAS PİNÇON ROMANLARI İNTELLEKTUAL NƏSRİN NÜMUNƏSİ KİMİ

XX əsr Amerika nəsrinin maraqlı yazıçılarından hesab edilən Tomas Pinçon yaradıcılığı birmənalı olaraq hansısa ədəbi metodun çərçivələrinə sığmır. Yazıçı dəfələrlə müsahibələrində onu konkret cərəyan və istiqamətlərə edilən aidyyətinə etiraz etsə də, bir həqiqət də var ki, onun əsərləri elitar nəsrin, daha dəqiq deyilsə intellektual ədəbiyyatın nümunələri hesab edilir. Bu sıraya “V”(1963), “Lot 49-un çağırılması” (1966), “Göyqurşağının cazibəsi”(1973), “Meysen və Dikson”(1997), “Mənim dəfn günümə” (2006) romanları aid edilir və heç şübhəsiz adı çəkilən hər bir əsər intellektual nəsr nümunəsidir. Bu əsərlər “ikili kodlaşma”nı, mətnlərarası dialoqu özündə birləşdirən elitar və kütləvi ədəbiyyatın sərhədlərində yazılmış, özündə bir çox mədəni kodları daşıyırlar. Tomas Pinçonun roman dünyasını öyrənən amerikalı ədəbi tənqidçiləri də yazıçının yaradıcılığında özünü büruzə verən bu keyfiyyətləri vurğulayır, onun təkrarsız roman dünyasını intellektual nəsrə aid edirlər[14, 10].

Folkner ədəbi mükafatına(1963) layiq görülmüş Tomas Pinçon eyni zamanda ədəbiyyat üzrə ən nüfuzlu Amerika Milli kitab laureatı(1973) ilə də təltif edilmişdir. Amerika ədəbi həyatı üçün iki böyük hadisə ilə mükafatlanan yazıçı Nyu-York ştatının Qlen-Kouv şəhərində dünyaya gəlmişdir. Gənclik illəri Amerikanın ən nüfuzlu universitetlərindən olan Kornel Universitetinin fizika fakültəsinə qəbul olmuş, sonralar ixtisasını dəyişərək ingilis ədəbiyyatı sahəsi üzrə təhsil almışdır. Yazıçı ictimai həyatı sevmir və bu üzdən onun şəxsi həyatı haqqında çox az məlumatlar var.

Tomas Pinçonun ilk romanından başlayan “ədəbi fenomen” dalğası onun bütün yaradıcılığı boyu davam edir və yaşının ahıl dövrünü yaşadığı illərə qədər onu qeydsiz-şərhətsiz, birmənalı olaraq mükəmməl yazıçı kimi tanıtdı. “V” romanı yazıldığı ildən günümüzə qədər öyrənilir, onun yazı üslubu ətrafında təhlillər aparılır, “adət etdiyimiz romanın hüdudlarından kənarında yaradılıb” qənaətinə gələnlər də olmuşdur. “Belə romanlar eksentrikdirlər, çoxsaylı adların qroteskləri ilə birləşir və adətən qəribə hadisələr silsiləsi və ya epizodları ilə boldurlar və bu hadisələrdə mərkəzi personajlar iştirak edir, sonra yox olur və elə o dəqiqə də digərləri əsərə atılırlar”[12].

Amerikalı tənqidçi Riçard Puarye daha sonra əlavə edir: “Sol Bellou, Cek Keruak, Cozef Heller, Tomas Pinçon Amerika romanı kateqoriyasını yaratdı”. Göründüyü kimi ədəbi tənqidçi Amerika nəsrinin ünlü nümayəndələri sırasına Tomas Pinçonun adını da əlavə edir: “Tomas Pinçonun bu il nəşr edilən ilk mükəmməl və möhtəşəm romanı. O, öz kitabını “V” adlandırır”[12].

“Times” qəzeti isə yazırdı: “Pinçon sanki yuxugörmənin arzusudur. Kitab insanın çata bilməyəcəyi, hüdudsuz mağaranın içi ilə “üzür”. “V” nədir? Nə deməkdir? Çox az adam tapılar yatan və ya oyaq düşüncələri izləyə bilsin, amma kitabda bunlar vəhdətdədirlər”[6].

Müasir Amerika bədii ədəbiyyatında irqi interfeys problemini öyrənən Şelli Briviçin də yanaşması maraqlı doğurur. Ş.Briviç U.Folkner, R.Raytdan başlayan və T.Pinçon, T.Morrison yaradıcılığına qədər davam edən Amerika romanını öyrənir və belə qənaətə gəlir ki, o (Amerika romanı – F.H.) ağ və qara dərilər arasında fasiləsiz təhkiyə dialoqundadır. Folknerdən başlayan irqi sistemə qarşı etiraz R.Raytın romanlarında özünün pik nöqtəsinə çatdı deyən Ş.Briviç qənaətinə görə R.Raytın amerikalı ideoloqlarının cəmiyyəti ikiyə bölməsi hadisəsi T.Pinçonun “V” romanında postmodernistlərin həqiqət, gerçəklik anlayışlarının çoxalmasına yol açdı. “V” romanı Qərb kontrol sistemini iflasa uğrtdı və özlüyündə ağdərilinin sərhədlərindən kənar da həqiqətin, gerçəkliyin mövcudluğundan söz açdı [2;37].

“Times” qəzetinin 100 ilin ən gözəl ingilisdilli romanlar sırasında qeyd etdiyi [9] “Lot 49-un çağırılması” əsəri keçən əsrin “nümunəvi postmodernist mətni” və “postmodernizmin parodiyası” hesab edilir [3;18]. Amerikalı tədqiqatçı Den Geddes yazırdı ki, Tomas Pinçon bu əsərində tarixi sirləri simvollarla verərəkən əslində insan övladının ümumiyyətlə, heç bir sirri açma bilməməsi ideyasına istehza edir, qəhrəmanın əsər boyu sirlərin açılmasına yönəldiyi hər yeni cəhd yeni bir sirr ilə üzləşməsinə, insanın özünün böyük sirin parçası olması ideyasıyla bağlılığından xəbərsiz olduğuna gülür: “Lot 49-un çağırılması” sözün əsil mənasında nəsillər arasındakı münasibətlərin, insani bağların uğursuz meditasiyasıdır. Biz əslində tarixdə nə baş verdiyini heç vaxt bilməyəcəyik və hətta bu bilgisizliyimiz tarixi mətnlərin gerçək və uydurma olması fikrinə də sirayət edəcəkdir”[7]. Göründüyü kimi amerikalı tədqiqatçı postmodernist nəsrin uydurma və gerçəklik anlayışlarına reaksiya verməsilə Tomas Pinçonun “Lot 49-un çağırılması” romanını postmodernizmin əhatə dairəsində təhlilə çəkir.

Yazıçının yaradıcılığını postmodernizmin estetik prinsipləri ilə münasibət bildirən tədqiqatçının fikirlərinə onu da əlavə etmək olar ki, əsər postmodernist mətnin aparıcı paradigmalardan olan intertekstuallığın daxili qanunlarına uyğun yazılmış, Tomas Pinçon mətni ilə digər amerikan incəsənətinin mətnləri arasında çoxsaylı bağlılıqlar mövcuddur (bu sıraya Kurt Vonnequt, Vladimir Nabokov, “Bitlz” qrupunun nəğmələri və s. – F.H.). Başqa sözlə roman intellektual nəsrin ən gözəl nümunəsi olub filoloji və fəlsəfi fikirlərin məcmusudur. Əsərin müəllifi qotik, detektiv, məhəbbət romanlarının süjet xəttinə tarixi romanın da əlamətlərini əlavə etməklə mükəmməl postmodernist nəsrə ərsəyə gətirir. Oxucu Kaliforniyada hippy hərəkatı dövrünə “keçir” və tənha qəhrəmanların simasında andeqlaunt dünyanın sakinləri ilə təmas xəttinə düşür.

Yazıçının təsviri kütləvi mədəniyyətlərin yaratdığı stereotiplərin təhlilindən də yan keçmir, o, müasir Amerikanın “görünməyən” üzünü canlandırır. Başqa sözlə, insanlararası münasibətlərdə yaranan mənəvi böhranın insan əxlaqından yan keçməməsindən bəhs edir, müasir insanın faciəsindən söz açır. Əsərin maraqlı tərəflərindən biri də ondan ibarətdir ki, yazıçı bütün yuxarıda deyilənləri acı kinayə və istehzayla qələmə alır, çox vaxt oxucu eyham və sarkazmla deyilən fikirlərin gerçək və ya uydurma olduğuna qərar verə bilmir. “Lot 49-un çağırılması” romanının bu keyfiyyəti onu postmodernist nəsrin oyun prinsipinə yaxınlaşdırır.

Saşa Stefan Pelmannın da qeyd etdiyi [13] kimi yazıçının digər “Görqurşağının cazibəsi”(1973) romanı “postmodernizmi və ya postmodernist romanı anlamaq üçün” yazılan ən uğurlu əsərlər sırasında yer alır. Postmodernist romanın genezisini öyrənən Y. Abdullayevanın “Göyqurşağının cazibəsi” barədə gəldiyi qənaət də maraqlıdır: “Müasir dünyanın bütün “eybəcərliyini” – xaosunu özündə daşıyan bu romanda yazıçı kütlə ideologiyası ilə mədəniyyəti üz-üzə qoyur, fiziki və mənəvi “zora” məruz qalmış insanın məhvini, bütünlükdə bəşəriyyətin “deqradasiyasını” canlandırır”. Daha sonra tədqiqatçı yazır: “Əsər tarixin, sosial sistemin, dünyada baş verən hadisələrin, insanların və nəhayət bəşəriyyətin parodiyası, “qara yumor”la təsviridir”[1;107].

Roman mistifikasiya prinsipi üzərində qurulub və bu xüsusiyyəti onun gerçək və uydurmanın, fantastik elementlərin yerdəyişməsində özünü büruzə verir. Yazıçının təhkiyəsi çox vaxt realist təsvirlərə yer verir, sosial problemlərin insan həyatına təsiri fantasmaqorik elementlər alır, qrotesk və istehza cəmiyyətin iç üzünün parodiyasında tragizmə yaxınlaşır, tarix, bəşəriyyət, insanlar məzhəkə obyektinə çevrilir. Yazıçı müasir Amerika cəmiyyətində hökm sürən “mənasızlığı” gələcək fəlakətlərin zərəri kimi təsvir edir. Amerikalı ədəbi tənqidçi Riçard Puarye yazırdı ki, əsər texnoloji, siyasi və mədəni sistemlərinin dublikatını çıxarmaqla faustsayağı dəhşətlərin mənşəsinə ilişib qalan insan komizmini təsvir etsə də, dolayısı bəşər övladının tragizmindən danışır: “Tarixi insan – faustsayağıdır. Kitabda Faust tipləri olan kapitan Bliso adlı raket mühəndisi təsvir edilsə də, o, mövcud olduğu sistemin quludur. Bu sistemdən isə çıxış yolu yoxdur”[11]. Başqa sözlə, Tomas Pinçon insan həyatına təsir edən texnologiyanın onun mənəvi başlanğıcına birbaşa təsirindən və bu təsirin acı nəticələrindən söz açır.

Yazıçının dünyaca məşhur “Meyson və Dikson” romanını təhlilə çəkən görkəmli Amerika tənqidçisi Harold Blum əsəri “günümüzün şedevri” adlandırmışdır [4;19]. Uydurma və təxəyyülün sərhədlərində yaranan roman Amerika respublikasının yaranması illərinə təsadüf edən ingilis astronomu Çarlz Meyson və onun ortağı Ceremi Diksonun həyat və fəaliyyətindən bəhs edir. Hadisələr kolonial Amerika tarixini əhatə edib şimali amerikalıların zənci qullara qarşı başlanılan tarixi olayların fonunda xam torpaqlara yerləşən avropalıların gəlişi, keçmişdən qalma problemlərin yadplanetlilərin müdaxiləsi nəticəsində həlli məsələlərinə qədər gedib çıxır. Roman eyni zamanda da fəlsəfi diskussiyalar, ölümdən sonrakı həyat haqqında mülahizələri də əks etdirir. Magik-fantastik hadisələrə bürünən əsər postmodernizmin gerçəkliklə bağlı ideyalarına aydınlıq gətirir, yazıçı təxəyyülü bir-birilə bağlı olmayan sonsuz sayda mülahizələr irəli sürür, gerçək və uydurmanın fonunda tarix və müasirlik anlayışları saf-cürük edilir.

Con Kryuson yazırdı ki, bu roman Ceyms Coysdan sonra ən mürəkkəb yazı texnikası və təhkiyə hüdudsuzluğunu özündə birləşdirən sənət əsəridir: “Mükəmməl təhkiyəçinin işi ilə rastlaşan oxucu böyük zövq alır. Pinçon o yazıçılardandır ki, heç bir zaman sizə oxuduğunuz əsərin epik tarix olmasına imkan verməz, amma əsər yuxudan yenidən oyanmış, gözlərini dörd açmış uşaqlara nəql edilən epik tarixdir”[8].

Əsərə belə münasibət onun mürəkkəb təhkiyə strukturundan xəbər verir və eyni zamanda onun dəqiq və yaygın olmasıyla gerçək və təxəyyül arasında “gəzintiləri” yazıçının üslubi priyomu kimi önə çəkilir. Başqa sözlə yazıçı postmodernist nəsrin aparıcı prinsiplərindən olan hər hansı bir tarixi hadisənin kövrək olması ideyasına işarə edir, tarixin özünün etibarlı olmaması fikrini irəli sürür.

Mürəkkəb təhkiyə strukturu olan əsərdə qəhrəmanın daxili aləmində baş verən təlatümlər çox vaxt onu tanımayan personajların həyatı ilə birləşir. Yuxu və hallüsinasiyaların təsviri kimi nəql edilənlər isə oxucu ilə oyun effekti yaratmağa yönəlib və bildiyimiz kimi, belə təhkiyə postmodernist nəsrin bədii prinsipləri sırasında yer alıb. İlk başdan “qarmaqarışıqlıq” effekti yaradan təsvir qəhrəmanın özü haqqında danışdığı hekayələrin fonunda dəyişir, vahid bir mənaya yönəlir. Süjet içində danışılan paralel hekayələr bir-biri ilə əlaqəsi olmayan yeni süjetlər yaratsa da sonda qəhrəmanın ətrafında baş verən hadisələrin açılmasında yardımçı olur.

Amerikalı tənqidçi Koragessan Boyl əsərə münasibət bildirərkən Tomas Pinçonun yazıçı möhtəşəmliyini belə ifadə edir: “Bizim qarşımızda tanınmış Pinçondur, möhtəşəm Pinçondur, əsil Pinçondur. “Meyson və Dikson” isə novator əsərdir, qəlbin, atəşin və dahinin əsəridir və bizim ədəbiyyatda ona bənzər heç nə yoxdur, olsa-olsa “V” və “Göyqurşağının cazibəsi” olar”[5].

Göründüyü kimi Tomas Pinçon mənəvi dəyərlərin yoxluğundan doğan problemlərin gələcək nəsillər qarşısında keçilməz sədlərindən bəhs edir. Yazıçıya görə humanitar aləmi təbiət elmləri ilə bir araya gətirmək və bununla da dünyada əsrlər boyu davam edən konfliktlərin aradan qaldırılmasına yardım etmək olar.

Tomas Pinçon Amerika nəsrini dünya ədəbiyyatı hüdudlarına çıxara bilən yazıçılardanır və onun yaradıcılığı Şimali Amerika və Qərbi Avropa müasir romanın formalaşmasına birbaşa təsir göstərmişdir. Amerika dəyərlər sistemində kök salmış yazıçının yaradıcılığı ilk baxışdan “əcaib” görünən, lakin bəşəri dəyərlərlə mənəvi dəyərləri özündə daşıyan insan övladının mövcudluğundan söz açır. Elə bu baxımdan, Tomas Pinçonun roman yaradıcılığını “yaradıcı” insanın Demiurq statusu[15] kimi dəyərləndirən ədəbi tənqid də haqlıdırlar.

Ədəbiyyat:

Abdullayeva Y. Postmodernist romanın genezisinə dair// Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”. BSU, 2019, №2.

Brivic Sh. Tears of Rage: The Racial Interface of Modern American Fiction-Faulkner, Wright, Pynchon, Morrison. LSU Press 2008, 272p.

Bennett D. "Parody, Postmodernism and the Politics of Reading", Critical Quarterly 27, No. 4 (Winter 1985): 27–43p.

Bloom H. Thomas Pynchon. Chelsea House. 2003, 139p.

Boyle T.C. The Great Divide. // The New York Times. May 18, 1997.

<https://www.nytimes.com/1997/05/18/books/the-great-divide.html?pagewanted=all>

Books: A Myth of Alligators // Times. Friday, Mar. 15, 1963.

<http://content.time.com/time/magazine/article/0,9171,870237,00.html>

Geddes D. Pynchon's The Crying of Lot 49. // The Satirist. AMERICA'S MOST CRITICAL JOURNAL (SINCE 1999). Wednesday, September 3rd, 2003.

<https://www.thesatirist.com/books/TheCryingOfLot49.html>

.Krewson J. Thomas Pynchon: Mason & Dixon. <https://aux.avclub.com/thomas-pynchon-mason-dixon-1798194294>

. Lacayo R. How We Picked the List // Time. Jan. 06, 2010 <http://entertainment.time.com/2005/10/16/all-time-100-novels/>

Poirier R. The Importance of Thomas Pynchon // Mindful Pleasures. Essays on Thomas Pynchon / ed. by G. Levin, D. Leverenz. Toronto, 1976.

.Poirier R. Rocket Power – Gravity's Rainbow Reviewed <https://thomaspynchon.com/rocket-power-gravitys-rainbow-reviewed-by-richard-poirier-1973/>

.Plimpton G. The Whole Sick Crew// The New York Times. October 6, 1996.

.Pohlmann S. Thomas Pynchon: Gravity's Rainbow. <https://www.litencyc.com/php/sworks.php?rec=true&UID=4900>

Weisenburger S. Thomas Pynchon at Twenty-Two: A Recovered Autobiographical Sketch // American literature. 1990. V. 62. № 4.

Лало А. Е. Поэтика романов Томаса Пинчона. Диссер. канд. филол. наук, Москва, 2002, 181с.

Açar sözlər: Tomas Pinçon, postmodernizm, roman, intellektual nəsr

Key words: Thomas Pynchon, postmodernism, novels, intellectual prose

Ключевые слова: Томас Пинчон, постмодернизм, роман, интеллектуальная проза

Резюме

Романы Томаса Пинчона как образец интеллектуальной прозы

Творчество ведущего представителя американской прозы XX века Томаса Пинчона однозначно не вмещается в рамки определенного литературного метода. Вместе с тем стоит отметить, что его произведения находятся в одном ряду с элитарной прозой, точнее с образцами интеллектуальной литературы. В романах «V», «Выкрикивается лот 49», «Радуга тяготения», «Мэйсон и Диксон» писатель повествует о проблемах, исходящих из отсутствия нравственных ценностей и ведущих к невозможности преодоления будущими поколениями непроходимых стен. Согласно писателю сближение гуманитарного мира и естественных наук может содействовать устранению вековых конфликтов. С этой точки зрения автор статьи изучает романский мир Томаса Пинчона в контексте проблем интеллектуальной прозы, затрагивает сложную структуру повествования, присущую писателю, путем анализа вышеназванных романов.

Summary

Novels by Thomas Pynchon as an Example of Intellectual Prose

The creativity of the leading representative of the twentieth-century American prose, Thomas Pynchon, clearly does not fit into the frames of a certain literary method. It is worth nothing, however, that his works are in the same row with elite prose, more precisely with samples of intellectual literature. In the novels "V", "The Crying of Lot 49", "Gravity's Rainbow", "Mason and Dixon" the writer tells about the problems arising from the lack of moral values and leading to the impossibility of overcoming impassable walls by future generations. According to the writer, the rapprochement of the humanitarian world and the natural sciences can help to eliminate age-old conflicts. From this point of view, the author of the article studies the novel world of Thomas Pynchon in the context of intellectual prose problems, touches upon the complex narrative structure inherent in the writer, by analyzing the above-mentioned novels.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Məmmədov Fərrux Məmməd oğlu⁴⁸

TƏHLÜKƏLİ VƏ «AVAM» QURBANƏLİ BƏY

Cəlil Məmmədquluzadə XX əsr Azərbaycan nəsrində müxtəlif tipli bəy surətləri yaratmışdır. Onların fərqli və oxşar xüsusiyyətləri vardır. Ancaq yazıcının “Qurbanəli bəy” hekayəsində yaratdığı Qurbanəli bəy surəti «ifrat fərdiliyi» və «koloritliliyi» ilə seçilir. “Qurbanəli bəy” zəngin və aydın boyalarla cillənmiş, güclü milli koloritlə yazılmış bir əsərdir. Qurbanəli bəy Mirzə Cəlilin ustad qələmi ilə yaltaqlığın, ikiüzlülüğün timsalına çevrilmişdir. Bu hekayə də ədibin başqa kiçik həcmli nəsr əsərləri kimi dərin məzmunla malikdir” (2, 60). Əsər geniş xəbərlə başlayır. «Xəbər çıxdı ki, bu gün naçalnik gəlir kəndə və sonra məlum oldu ki, pristavın arvadının ad günüdür. Kəndə şiriş düşdü. Kənd əhlindən bu gün çöl işinə gedən olmadı. Camaatın yarısı çıxmışdı kəndin kənarına və təpələrə dırmaşib boyluyurdular ki, görsünlər gəlirmi naçalnik. Camaatın yarısı pristavın mənzilini əhatə edib durmuşdular. Qıra qəndlərdən də camaat baxəbər olub yavaş-yavaş gəlirdilər. Pristavın həyətinə adam əlindən girmək mümkün deyildi və katda, yasovul və qlava mirzələrindən savayı həyəətə girmək üçün heç kəsə izn verilmirdi.

Pristavın həyətinə it ziyəsini tanımırdı. Səsdən və qiyli-qaldan qulaq tutulurdu: bir yanda quzular mələyirdi, bir yanda qıçları bağlı cüce və toyuqlar bağırırdılar, bir yanda qlavaların atları kişnəyirdilər. Bir tərəfdən pristavın qulaqları uzun tulaları gah qlavanın üstünə atılıb «haff» eləyirdilər, gah katdanın üstünə atılıb «haff» eləyirdilər. Hərdən bir pristavın arvadı balkona çıxıb nazik səslə çığırırdı: «tişə»; yəni «yavaş». Və sonra genə girirdi içəri” (4, 174-175). Burada “qısa xəbər”dən söhbət gedə bilməzdi. Kimin həyat yoldaşının ad günüdür? Pristavın! Cəlil Məmmədquluzadə ustad və mahir sənətkardır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının böyük realistidir. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan və inkişaf edən realizm Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində özünün ən yüksək mərhələsinə yüksəldi. Eyni zamanda yazıçı böyük detal və təsvir ustasıdır. Cəlil Məmmədquluzadə heç vaxt pisin pis, yaxşının yaxşı olduğunu açıq şəkildə göstərmir. Daha dəqiq desək, buna ehtiyac da yoxdur. Yazıçı əsərlərində baş verən hadisələri hərtərəfli şəkildə təsvir edir. Sanki mənfi tiplərin özlərini ifşa etməkdən savayı «çıxış yolları yoxdur».

Cəlil Məmmədquluzadə realizminin gücü məhz bundadır. “Qurbanəli bəy” hekayəsindəki hadisənin, obrazların tipikliyi şəksizdir, əsər sanki həyatın bir parçasıdır” (2, 60). «Qurbanəli bəy» hekayəsində pristavın arvadının ad günü olduğunun vurğulanması təsadüfi deyildi. Görəsən, rus pristavının arvadı hansı məsul vəzifəni tuturdu? Vətən, millət, xalq, insanlar qarşısında hansı mühüm xidmətlər göstərmişdi? Nəyə görə onun ad günü bu qədər təntənəli şəkildə qeyd olunurdu? Kəndliləri işdən-gücdən ayırmaq yollara çıxarmışdılar. Kəndlilər heç rus xanımının dilini başa düşmürdülər. Sanki ətraf yerlərin əhalisi müharibəyə səfərbər olunmuşdular. Pristavın arvadının ad gününə hazırlıq yüksək səviyyədə təşkil olunmuşdu. Pristavın həyəti «qapalı və yaxşı qorunan qalaya» bənzəyirdi. Katda, yasovul və qlava mirzələri «yerli rəhbərlər» - pristava, naçalnikə, əfsərlərə yarınmaq üçün əldən-ayaqdan gedirdilər. Yazıq, sınavi kəndliləri «qalaya» yaxın buraxmırdılar, gün onların başına şırıyırdı. Qonaqlıq işə başlamırdı ki, başlamırdı... Hələlik can-dildən hazırlıq gedirdi. Daha böyük rəisi – naçalniki gözləyirdilər. Bir ucdan təzə gələn qlava və katdalar atdan yenib, dolu xurcunları daşıyırdılar həyəətə. “Təhkimli” kəndlilər dalarında qab-qazan, xalı və palaz daşıyırdılar. Bəziləri də həyətin dibində quzuları və toyuq-cüceləri yan-yanaya yığıb öldürüb təmizləyirdilər. Bu qədər böyük qonaqlığa pristavın bir neçə illik maaşı da çatmazdı. Həm də pristav yerli bəylərdən deyildi ki, mal-mülk sahibi olsun. Ancaq bu barədə düşünən kim idi! Hər kəs pristavın arvadına sədaqətini, məhəbbətini, hörmətini göstərmək üçün dəridən-qabıqdan çıxırdı.

Qonaqlar yavaş-yavaş gəlirdilər. Zabitlər, digər pristavlar xanımları ilə birlikdə gəlir, pristavın xanımına xoş sözlər deyir, təbrik edir, sakitcə keçib əyləşirdilər. Qərribə sakitlik yaranmışdı, hamı özünü xoşbəxt, rahat hiss edirdi. Ancaq «nisbi sakitlik» qəflətən pozuldu. Əlbəttə, hamının gözlədiyi naçalnik «nisbi sakitliyi» poza bilməzdi. Daha «cəsarətli və gözlənilməz addımlar atan, hərəkət edən qonaqların gəlişinə» kəskin ehtiyac vardı. «Bir qədər keçdi genə qaçaqaç düşdü; genə dedilər «naçalnik gəlir». Amma bu da yalan oldu. Adamları araladılar, bu qonaq da girdi həyəətə. Bu da «Qapazlı» kəndinin bəyi və mülkədarı məşhur Qurbanəli bəy idi. Bəy həyəətə girən kimi baxdı bir sağa, bir sola. Tulaların biri qaçıb gəldi Qurbanəli bəyin qabağına və başladı bəyin ayaqlarını yalamağa. Bəy əyilib itin başını tumarladı və dedi:

- Malades sobak, - və sonra qalxıb xanımı balkonda görüb çığırırdı:
- İzdrasti! – və bökünü götürüb sağ əlilə qalxırdı yuxarı və qışqırırdı:

⁴⁸ Bakı Slavyan Universiteti. Farrux@mail.ru

- Urra! – Sonra qalxdı balkona və xanıma baş əydi. Xanım əlini uzatdı Qurbanəliyə. Bəy xanımın əlini alıb rusca dedi:

- Nə qədər mənim canım sağdı, sənə mən nökrəm, ay xanım.

Xanım bir az güldü və dedi:

- Spasibo.

Bəy bir ah çəkəndən sonra hər ikisi girdi içəri» (4, 176).

Bir az keçəndən sonra naçalnik gəldi. Pristavın xanımı başda olmaqla hamı ayağa durub naçalnikin pişvazına çıxdı. Naçalnik də xanımın əlini öpüb təbrik etdi və digər qonaqlarla otağa daxil oldu. Bundan sonra Qurbanəli bəyin “həyəcanlı və narahat anları” başladı, nə başladı. Qurbanəli bəy rusların xoşuna gəlmək, onlara yarımaq üçün əldən-ayaqdan gedir, dəridən-qabıqdan çıxırdı. Əslində Qurbanəli bəyin yaltaq, süni, saxta, ət tökən hərəkətlərinə qətiyyəən ehtiyac yox idi. Problemi bir az dərindən təhlil etsək, görürük ki, Qurbanəli bəy qonaq yox, ev ziyəsidir. Onun dədə-babaları min illər boyu bu torpaqda yaşamış, qonaq qəbul etmişdilər. Qurbanəli bəy yerli bəylərin nümayəndəsi kimi qonaqlığa dəvət olunmuşdu. “Yaxşı diqqət edilsə, böyük ədib bu hekayəni də müqayisə əsasında yazmışdır. Burada başqa millətdən olan vəzifə sahibləri ilə Azərbaycan bəyi, mülkədarı qarşılaşdırılır. Qurbanəli bəyin bütün mənfə cəhətləri, eybəcərlikləri, lovğalığı və yalançılığı, təkəbbürü və miskinliyi, zorakılığı və yaltaqlığı bu müqayisədə aşkara çıxarılır”(2,58-59). Ədalət naminə desək, heç kim Qurbanəli bəyi artıq hərəkətlər, ifrat yaltaqlıq etməyə məcbur etmədi. İlk baxışdan göründüyü kimi, Qurbanəli bəy qətiyyəən avam və məzlum deyildir. Hədsiz hiyləgərdir, hər addımını ölçüb- biçəndir. İşğalçı rusların xoşuna gəlmək üçün ölümə belə hazırdır. Əsərin sonunda biz bunun əyani şəkildə şahidi olacayıq. Hələlik isə Qurbanəli bəy «avamlığını» və kobudluğunu nümayiş etdirirdi. Qurbanəli bəy nəzərdə tutduğu planlarının «icrasına» çox uzaqdan başlamışdı. İnsanlardan əvvəl itlərə girişmişdi. Onun rus itinə «malades sobak» deyib başını tumarlaması təsadüfi deyildir. Bir faktı vurğulamaq yerinə düşər ki, Qurbanəli bəy qonaqlıqda xüsusi sayıqlıq, diribaşlıq göstərirdi. Gözləri dörd olmuşdu. Heç bir fürsəti əldən buraxmaq istəmirdi. İlk əvvəl naçalnikə atını xeyli tərəflədi. Atın naçalnikin xoşuna gəlməsi onu məst etdi və Qurbanəli bəy tərəddüd etmədən «peşkəşdir» söylədi. İçki məclisində də Qurbanəli bəy xanımların və ağaların diqqətini özünə tərəf “yönəldə bildi”. Qurbanəli bəydən savayı hamı xanımın sağlığına badə qaldırdı. Bəyin içməməyi xanımın və naçalnikin diqqətindən yayınmadı. Yazıq naçalnik düşündü ki, bəy fanatik müsəlmanlardandır, ona görə içmir. «Axırda Qurbanəli bəy rumkasını götürdü əlinə və dedi:

- A kişi, siz allah bu nədi? Buna bizdə üskük deyərlər ki, arvadlar barmaqlarına geyib tikiş tikərlər; yoxsa bizlərdə bunnan araq içməzlər.

Qonaqlar bu sözləri eşidib genə qəh-qəh çəkib güldülər və pristavın xanımı dedi:

- Da, da, doğrudur. Günah mənədir. Qurbanəli bəy rumkaynan araq içməz.

Bu sözləri deyəndən sonra xanım bir çay stəkanı aparıb qoydu bəyin qabağına və araqla doldurub verdi bəyə. Qurbanəli bəy stəkanı götürüb dedi:

- Bax, buna nə demişəm?!.. Yoxsa üsküyü qoyublar mənim qabağıma ki, nə var, nə yox...

Qonaqlar genə gülüşdülər və Qurbanəli bəy arağı çəkdi başına, stəkanı qoydu yerə və çörəkdən bir tikə götürüb tutdu burnunun qabağına» (4, 178-179).

Bu epizodda «avam» Qurbanəli bəyin bir neçə fərdi xüsusiyyəti, keyfiyyəti ortaya çıxır. Qurbanəli bəy yaxşı aktyorluq, artistlik bacarımış. Qonaqların darıxmasına imkan vermədi, ümumi şənəlməyə səbəb oldu. Digər tərəfdən Qurbanəli bəy üsküyü xatırlatmaqla xalqın keçmiş adət-ənənələrinin «qoruyucusu, müdafiəçisi» qismində çıxış etdi. Axı ruslar bilməlidirlər ki, müsəlmanlar rumkadan araq içməzlər və bu mənada «fanatikdirlər». Ağalar və xanımlar bir qədər yeməklə məşğul olandan sonra çıxdılar balkona və işdən-gücdən ayrılıb “kөнüllü” şəkildə yallı gedən yerli rəiyyəətə tamaşa etdilər. Qurbanəli bəy hər addımda “fəallıq” göstərirdi. Nökəri Kərbəlayı Qasımı görəən kimi onu yanına çağırırdı və zorla yallı oynamağa məcbur etdi. «- Yapış, heyvan balası, heyvan! Yoxsa vallah döyə-döyə səni öldürərəm!» Xanımların və ağaların əhvali-ruhiyyəsinə «yüksək səviyyədə saxlamaq üçün» Qurbanəli bəy yallı gedənlərə qoşuldu və atılıb düşməyə başladı. Pristavın arvadı və naçalnik Qurbanəli bəyə çəpik çaldılar, qəh-qəh çəkib gülməyə başladılar. Qurbanəli bəyin hoqqabazlıqlarının sonu görünmürdü. Ömründə içki içməyən, həqiqi, mömin, dindar müsəlman olan, müqəddəs Kərbəla adını daşıyan nökrə Qasımı zorla içirtmək istədi. Kor-peşman olan Qurbanəli bəy üzünü naçalnikə tutdu: «- Mənim nökrəm Kərbəlayı Qasım lap biqeyrətdi. Mən indiyə kimi nə qədər eləmişəm ona bir qətrə çaxır içirdə bilməmişəm. Deyirəm ki, axı, ay axmaq, sən ki üzümü yeyirsən, axı bu nədi ki? Üzüm suyu deyil məgər? Nə qədər

deyirəm, içmir» (4, 180). Əslində biqeyrət Qurbanəli bəyin özüydü. Çünki Qurbanəli bəy ruslardan bir «malades» eşitməkdən ötrü həyatını verərdi. Deyəsən, Qurbanəli bəydə aktyorluqla bərabər təlxəklik də vardı. Azərbaycan bəyi özünü hansı rollarda sınıamırdı? Nəyə görə? Buna qətiyyəən ehtiyac yox idi. Qurbanəli bəy qonaqlıqda iştirak edən yeganə azərbaycanlı idi. O, özü gəlməmişdi, məhz dəvət edilmişdi. Digər azərbaycanlılar çöl tərəfdən və həsrətlə qonaqlığa, ad gününün iştirakçılarına baxırdılar. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, heç kim Qurbanəli bəyi «qeyri-adi hərəkətlər» etməyə məcbur etməirdi. «Avam» Qurbanəli bəy nəhayətsiz dərəcədə yaltaqlanırdı, qulluq göstərirdi. Kiçik bir fürsəti belə fəvta vermirdi. Ağalar və xanımlar üçün cıdır – at yarışı təşkil olundu. Qurbanəli bəy yavaş-yavaş, addım-addım öz faciəsini yaxınlaşdırırdı. Sərxoş vəziyyətdə verdiyi vədlərin, etdiyi hərəkətlərin onu hansı bədbəxtliklərə sürüklədiyini bilsəydi, bəlkə də həmin addımları atmazdı. Digərləri kimi sakitcə qonaqlıqda iştirak edər, xanımı təbrik edib, evinə yollanardı. Yeri gəlməşkən, Qurbanəli bəyin adında böyük bir sirr «gizlənməmişdir» və ad rəmzi mənə daşıyır. Qurbanəli bəy hər addımda xaricilərə, yadellilərə qurban olmaqdan ötrü əldən-ayaqdan gedirdi. Evdəkilərə, yaxınlarına münasibətdə isə nədənsə hərbin, hədə – qorxunun dili ilə danışırdı...

Məclis davam etdikcə Qurbanəli bəy «adına layıq» hərəkətlər edir, tez-tez yerindən sıçrayıb deyilən sağlıqlara «qiyətli əlavələrlə» məclisi “rövnəqləndirirdi”. Pristavın, naçalnikin çox yaşaması üçün özünü qurban verməkdən usanmırdı. Ancaq bir məsələdə Qurbanəli bəy haqlı, uzaqgörən və ağıllı oldu. İlk dəfə olaraq kimə qurban olmaq lazım olduğunu dəqiq müəyyənləşdirdi. “- Naçalnik ağa, içirəm mən bu stəkanı sizin sağlığınıza. Allah da buna şahiddir ki, nə qədər bizim vilayətə naçalniklər gəlib, mən onların heç birini o qədər istəməmişəm. Naçalnik ağa, sən bizim başımızın sahibisən. Nə qədər ki, bizim mahalda camaat var, onlar hamısı sənin yolunda başlarından keçərlər. Mən özüm sənin yolunda oda girirəm. Qurban sənə mənim canım. Nə qədər ki, mən sağam, nökrəm sənə. İçirəm mən bu stəkanı naçalnik ağanın sağlığına. Urra!” (4, 183). Həqiqətən, Qurbanəli bəyin qonaqlığa təsadüfən dəvət olunmadığına bir daha əmin olduq. Çünki Qurbanəli bəy böyük bir kəndi, mahalı və ümumən Azərbaycan bəyliyi təmsil edirdi. Ona görə də təkcə özünü yox, bütün camaatı naçalnik ağaya qurban dedi. Qurbanəli bəyin buna «mənavi haqqı» da vardı. İlk «uğurlu sınaq» Kərbəlayı Qasımın timsalında, şəxsində həyata keçirilmişdi. Bu arada pristavın arvadının ad günü öz axarı ilə davam edirdi. Badələr içilir, sağlıqlar deyilirdi. Ən axırda Qurbanəli bəyin sağlığına içdilər. Bu qədər ağanın, xanımın Qurbanəli bəyin sağlığına içməsi onu “göyün yeddinci qatına” qaldırmışdı. Bəy sevincindən nə edəcəyini bilmirdi. Bəlkə də Qurbanəli bəy dediyi sağlığın ona hansı xoşagəlməz anlar yaşadacağını, bədbəxtliklər gətirəcəyini bilsəydi, içməzdi. Sərxoşluqdan yatıb yuxuya getsəydi, hamısından yaxşı olardı. Həqiqi xoşbəxtlik Qurbanəli bəyin üzünə yavaş-yavaş gülməyə başlayırdı. Monoloq işi “yaman korladı”. Ax, monoloq, monoloq... «- Ağalar və xanımlar! Siz ki, mənim sağlığıma içdiniz, qurban olsun sizə mənim canım. Mən ölənə kimi bu günü yadımdan çıxarmam. Amma, ağalar, mənim sizdən bir xahişim var. Mən ölüm, mənim sözüümü yerə salmayın. Mən sizin hamınızı sabah öz evimə qonaq təklif eləyirəm. Vallah, billah, atamın goru haqqı, mən bilmirəm necə sizin xəcalətinizdən çıxım?! Mən lap əriyib yerə girirəm ki, bu qədər xanım mənim sağlığıma içsin. Mən nəyəm ki, bu qədər xanım mənim sağlığıma içsin? Mən bu xanımların ayağının torpağı da ola bilmənəm. Vallah, billah, atamın goru haqq sabah bizə qonaq gəlməsəniz, mən özümü öldürürəm. Mən istəyirəm sizə qulluq eləyim. Mən istəyirəm sizə nökrçilik eləyim. Cənab naçalnik, səndən də çox təvəqqe eləyirəm, ay xanım, səndən də təvəqqe eləyirəm. Əfsər ağadan da eləyirəm. Anna İvanovna, qurban olsun sənə mənim canım, səndən də təvəqqe eləyirəm. Ağalar, xanımlar! Hamınızdan təvəqqe eləyirəm. Hər kəs gəlməsə, namərddi. Aman günüdü, özümü öldürürəm! Qurban olsun sizə mənim canım. Sağ olsun xanımlar. Urra! Urra! » (4,184-184).

Qurbanəli bəy qalalar fəth etmiş sərkərdələr, qəhrəmanlar kimi «ura» qışqırdı. Əslində Qurbanəli bəyin bütün təklifləri ürəkdən gəlirdi, süni deyildi. Edilən təkliflərin hamısını Qurbanəli bəydən gözləmək olardı. «Yalvarmaq, canını fəda etmək, qurban olmaq, nökrçilik etmək» Qurbanəli bəyin ətinə-qanına hopmuş, qranitləşmiş, daşlaşmış əsas xüsusiyyətlərindəndir. Qurbanəli bəy monoloqda bütün bacarığını, səriştəsini nümayiş etdirmiş, gücünü, bacarığını sərf etmişdi. Qurbanəli bəyin monoloqu Cəfər Cabbarlının «1905-ci ildə» pyesindəki Bakı milyonçusu Salamovun nitqinə bənzəyir. Fərq ondaydı ki, Qurbanəli bəy ləhcəsiz danışır, “insanın qəlbinə hopan, daş ürəkləri əritməyi bacaran”, nisbətən mədəni, elmi cümlələr işlədirdi. Qurbanəli bəyin səmimiyyətinə inanmamaq qeyri-mümkündür. Eyni zamanda hörmətli qonaqlar onlara ifrat sədaqətli olan, qulluq göstərən insanın – Qurbanəli bəyin «özünü öldürməsinə, qəhrəman kimi həlak olmasına» razı ola bilməzdilər. Kənddə Qurbanəli bəyin «qarınlarına xəncər soxacağı»

xeyli insan onun yolunu «səbirsizliklə» gözləyirdilər. Xanımlar və ağalar qısa məsləhətləşmələrdən və Qurbanəli bəyin qarşısında müəyyən kiçik tələblər, şərtlər irəli sürdükdən sonra yekdilliklə və xoşhəlləqlə razılaşdılar. Qurbanəli bəy naçalnik və digər qonaqlarla şad-xürrəm görüşərək məclisi tərk etdi. Yol boyu nökrəi Kərbəlayı Qasımı hədələdi. Gecə yarısı onu qarşılayan nökrə Əliyə və qulluqçu qadın Gülpəriyə də eyni münasibət göstərdi. Onu gözləməkdən gözüünün kökü saralan və paltarlarını soyunmamış yuxulayan həyat yoldaşını da eyni tərzdə hədələdi: «- Bu xəncəri soxaram sənın qarnına! Arvad ayılmadı. Qurbanəli bəyə dəxi dinmədi və xəncəri atdı yerə. Sonra börkünü çıxarıb atdı bir səmtə və başladı soyunmağa. Paltarlarını və çəkmələrini çıxarıb hirsə hərəsini atdı bir yana, bir az su içdi və uzandı yerinə.

Bəyi yuxu tutdu (4, 187-188). Kaş bəyi yuxu tutmayaydı. «Oğuzların başına hər nə gəlsə yatanda gəlir». Səhəri gün Qurbanəli bəyin həyat yoldaşı nökrələri Kərbəlayı Qasımı ciddi şəkildə sorğu-suala tutdu.

Xanımı ən çox maraqlandıran, narahat edən ağanın rus arvadları ilə danışib-danışmaması və hirsələnməsinin səbəbləri idi. Yazıq Kərbəlayı Qasım iki od arasında qalmışdı. Əlbəttə, ağanın kimlərlə danışdığını, hansı hoqqalar çıxardığını deyə bilməzdi. Desəydi də xeyri olmayacaqdı. Rus qadınlarından fərqli olaraq müsəlman qadınları ərlerinin işinə qarışa bilməz, başlarını qaldıra bilməzdilər. Şükürlər olsun ki, bu onların ağına belə gəlmirdi. Əks təqdirdə, Xudayar bəylərin zoğal çomağı işə düşərdi. Ancaq Qurbanəli bəyi cəzalandıran tapıldı. Həm də necə? Ən ağır cəza! Bu cür cəzalanmaq Qurbanəli bəydən ötrü ölümdən bətərdi. Qurbanəli bəy pristavın xanımının ad günündə xüsusi fəallıq göstərmiş, möhkəmcə yorulmuşdu. Ona görə də səhər tezdən bəyi yuxudan oyatmaq mümkün olmadı. Yoxsa Qurbanəli bəy verdiyi vədi unudardımı? Həm də kimlərə! Bu arada bəyin həyatında həyat əvvəlki qaydada davam edirdi.

Qurbanəli bəyin sədaqətli həyat yoldaşı ərinin oyanmasına xüsusi hazırlıq görürdü. Aşpaz Əliyə ət aldırdı, palaz salıb tutu çırpdırdı. Kaş Əlinin qıçları sınaıydı, ağaca çıxmıyaydı. Aşpaz Əli adəti üzrə bütün kəndin ətrafını nəzərdən keçirdi. Kaş gözləri kor olaydı, heç bir yerə baxmayaydı. Qurbanəli bəyi məcburən şirin yuxudan oyatmayaydılar. Dünən axşam bəy “əməlli-başlı hörmət-izzət qazanmışdı”. Qəflətən Əlinin gözləri kəndin kənarındakı atlılara sataşdı. «- Kəblə Qasım, kəndə çoxlu atlı gəlir; amma kəndliyə oxşanırlar. Kərbəlayı Qasım gedib qalxdı alçaq divara, oradan qalxdı aşpazxana damının üstünə və sağ əlini gözüünün üstünə qoyub başladı diqqətlə yola baxmağa» (4, 191).

Kəblə Qasım dünənki qonaqları aydın seçə bildi. Xəbəri xanıma çatdırdı. Hamısı xeyli təəccübləndi. Həyətdəkilər atlıların keçib gedəcəklərini güman etdilər. Ancaq dünənki qonaqlar naçalnik başda olmaqla atlarını düz Qurbanəli bəyin evinə tərəf yönəltdilər və gəlib çatanda küçə qarısını döyməyə başladılar. «Kərbəlayı Qasım qarıya çıxıb gördu ki, dünən pristavın evindəki qonaqların hamısı gəlib dayanıb qarıya» (4, 191).

Qurbanəli bəyin xanımı fərasətli çıxdı. Əliyə tapşırırdı ki, Qurbanəli bəyin evdə olmadığını ruslara bildirsin. Özü də Qurbanəli bəyi oyatmağa qalxdı. Qurbanəli bəy «a...a... eləyə-eləyə yenə gözlərini yumurdu. Xanım dediklərini bir neçə dəfə təkrar etdi. Elə bil Qurbanəli bəy qəflət yuxusundan ayıldı. «- Nə deyirsən? Arvadı sözünü bir də dedi. Bəy dik qalxdı ayağa, bir şey fikir elədi, qaçdı otağın o tərəfinə – bu tərəfinə, arvadına dedi: - qoy desinlər ağa evdə deyil.

Arvadı genə çıxdı eşiyə və bəy mələfəni götürüb çarşav kimi saldı başına çıxdı həyətdə, qaçıb soxuldu tövləyə və girdi atın axuruna» (4, 191).

Naçalniki əhatə edən xanımlar və ağalar nökrələrin «ağa evdə yoxdur» cavabına xeyli təəccübləndilər. Bir-birlərinin üzünə baxdılar. Naçalnik əbəs yerə rəhbər təyin olunmadığını sübut etdi. İşdən-gücdən ayrılıb və uzaq yol gəldikləri üçün heç olmasa, bəyin «tərifli atına» baxmaq qərarına gəldi. Bəyin tərifli atının dünənki at olduğu məlum oldu. Naçalnik təsadüfdənmi, zərurətdənmi başladığı işi sona çatdırmaq istədi. Atın dişlərinə baxdı. «Axura yaxınlaşan kimi naçalnik dik atıldı və çığırdı:

- Ax, çort vozmi!

Axurun içində guya kəfənə bürünmüş bir şey naçalnikin gözüünə sataşdı. Naçalnik yanındakı pristavın əlindən yapışıb yavaşca yeridi axurun yanına və diqqətlə eləyib gördü ki, axurdakı Qurbanədi bəy özüdü. Bunu görəncə naçalnik çəpik çalıb, qəh-qəh çəkib güldü və dedi:

- A...a...a... rəfiq, sən burda imişsən!... Qonaqlar da bi-bir gəlib bəyə diqqət ilə baxdılar və çəkilib durdular kənardə. Qurbanəli bəy yerindən heç tərpəşmədi» (4, 193).

Beləliklə, «avam» və təhlükəli Qurbanəli bəyin həyatı gözlənilməz sonluqla bitdi. Bitdi deyəndə Cəlil Məmmədquluzadə Qurbanəli bəyin ölümünü göstərmir. Qurbanəli bəyin ölümü yaşadığından min kərə yaxşı olardı. Rusların «qəfil» gəlişindən və gedişindən sonra Qurbanəli bəy dirigözlü ölmüşdü. Görəsən, Qurbanəli bəy Azərbaycan bəyliyinə layiqmi hərəkət etdi? Yadellilər Azərbaycan bəyliyi haqqında nə düşündülər? Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan bəyliyinə necə qiymətlənləndirir? Fikrimizcə, «avam»

və təhlükəli Qurbanəli bəy haqqında bəzi mətləblərə aydınlıq gətirmək yerinə düşərdi. Əlbəttə, Qurbanəli bəy naçalnikə, ağalara və xanımlara sərxoş vəziyyətdə vədlər vermişdi. Ruslara dəlicəsinə vurulan Qurbanəli bəyin hörmətli qonaqları layiqincə qarşılamağa maddi imkanları çatardı. Nökərlər və həyat yoldaşı ondan oddan qorxan kimi qorxurdular. Nökərləri və kəndliləri də qul kimi işlətmək olardı. Ancaq bəxt bu dəfə nədənsə Qurbanəli bəydən üz döndərmihdi. Qurbanəli bəy ölümünə belə razı idi, tək ruslar ondan inciməsinlər, onu birdəfəlik atmasınlar. Görəsən, Qurbanəli bəy o boyda evdə, həyətdə, kənddə gizlənməyə etibarlı bir yer tapmadı? Axı, naçalnik və onun adamları künc-bucağı, həyəti qarış-qarış axtarmadılar. Hətta naçalnik tövləyə nökər Qasıməlinin icazəsi ilə daxil oldu. Baxmayaraq ki, naçalnik ona həvalə edilən mahalda qeyri-məhdud ixtiyar sahibi idi. Yəqin ki, Qurbanəli bəyin tövlədən etibarlı yer ağına gəlməmişdi. Bəyin sərxoş vəziyyətdə dediklərinin hamısı yaddan çıxmışdı. «Avam» Qurbanəli bəy nə etməliydi? Özünü qadına oxşatmağı şəninə sığışdırdı. Qadın çarşabında qaçıb tövləyə girdi. “Avam insan, bəy” canını qurtarmaq üçün təsadüfən tövləni- “ən təhlükəsiz məkanı” seçə bilməzdi. Qurbanəli bəy öz- özlüyündə ani, qəfləti, düzgün və ildırım sürətli qərar qəbul etdi. Qəti əmin idi ki, pristav onu axtarmayacaqdır. Axtarsa da tövləyə gəlib çatmayacaqdır. Bir az inciyəcək və sonra çıxıb gedəcəkdir. “Avam və savadsız” Qurbanəli bəy bütün variantları nəzərə almışdı, ölçüb- biçmişdi. “Yazıq və zavallı” Qurbanəli bəy haradan biləydi ki, həyatda çox zaman ən pis variantlar reallaşır. Cəlil Məmmədquluzadə Qurbanəli bəy obrazı ilə Azərbaycan bəylərinə və insanlarına dərs vermək istəmişdir. Azərbaycan bəyinin, bəyliyin həqiqi yeri tövlə deyildir. Onların yeri elmdə, təhsildə, mədəniyyətdə, mənəviyyatda olmalıdır. Kimliyindən asılı olmayaraq vəzifəcə böyüklərə, böyük qardaşlara yaltaqlananların, yarımların, onlara qul kimi səcdə edənlərin aqibəti Qurbanəli bəy kimidir. Ən böyük arxa insanın mənsub olduğu xalq və millətdir, onun şərəfidir, ləyaqətidir. Sonda vurğulamaq istərdik ki, Qurbanəli bəy müasir və təhlükəlidir. Vətəni, milləti, torpağı satanlar, onların qədrini bilməyənlər Qurbanəli bəyin «ən layiqli» varisləri, davamçılarıdır. Qurbanəli bəyin təhlükəliliyi daha çox məhz bu amillərlə bağlıdır. «Avam- lıqdan» isə söhbət gedə bilməz!

ƏDƏBİYYAT

- Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, 1997, s.369.
 Hüseyinov F. “Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər”. Bakı: “Gənclik”, 1977,184 s.
 Qarayev Y. Realizm: Sənət və həqiqət. Bakı: “Elm”, 1980, 258 s.
 Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 4 cildə. I cild. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, 664 s.
 Məmmədov K. Cəlil Məmmədquluzadə: həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1974, 315 s.
 Mir Cəlil. Klassiklər və müasirləri. Bakı: “Azərnəşr”, 1973, 296 s.
 Yusifoğlu R. Cəlil Məmmədquluzadə və bu günümüz. “Ədalət” qəzeti, 2013.
 Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, surətlər, avam, təhlükəli
 Key words: Jalil Mammadguluzadeh, images, simpleton, dangerous
 Ключевые слова: Джалиль Мамедкулизаде, образы, «наивный», опасный.

Dangerous and "simpleton" Gurbanali bey

Summary

Jalil Mammadguluzadeh created various images of the 20th-century Azerbaijani prose. In this sense, Gurbanali bey, created by the writer in "Gurbanli bey" story, is a real and life-type. Gurbanli bey differs from other literary images in literature. Literary criticism has different views on this image. At first glance, Gurbanali is "simpleton" and rude. Jalil Mammadguluzadeh does not use "negative" or "positive" phrases on any image. The writer interprets events and images with illustrations, details of his work.

Опасный и «наивный» Курбанали бек

Резюме

Джалиль Мамедкулизаде вошел в азербайджанскую литературу XX века как создатель разных, полновесных образов местных беков. В этом смысле созданные писателем в рассказе «Курбанали бек» образ Курбанали бека – тип реальный и жизненный. Курбанали бек коренным образом отличается от других бекских образов в литературе. В литературной критике существуют разные мнения об этом образе. С первого взгляда Курбанали бек «наивен» и «опасен». Дж.Мамедкулизаде никогда не говорит об образах, что они отрицательные или положительные. Он высказывает свое отношение к изображаемым событиям и образам через изображенные детали. Безусловно, Дж.Мамедкулизаде является мастером изображения детали.

Rəyçi: prof. Cəlilova Fərəh Cabbar qızı

Nübar Həkimova⁴⁹

XALQ TƏBABƏTİNDƏ QORXUNUN ARADAN GÖTÜRÜLMƏSİ YOLLARI

Bütün dünyada elə bir insan tapmaq mümkün deyil ki, “o, qorxu hissi kecirtməsin. Ən xırda qorxudan tutmuş böyüyünəcən, hər birimiz fərqli-fərqli qorxulara tutuluruq. Deyirlər ki, qorxudan qorxma, qorxunu yaradan səbəbdən qorx. Səbəb isə müxtəlif olur” (11). Qorxu hər hansı bir real və ya ehtimalı təhlükə qarşısında işə düşən özünüqoruma instinkti nəticəsində yaranan və insanı diqqətli və ehtiyatlı olmağa məcbur edən bir hissdır. Filosof, antropoloq və həkimlər bu hissənin elmi izahını çoxdan vermişlər. Qədim türklərin əski mifik təsəvvürlərində isə bu fenomen “qut” adlandırılan həyat enerjisinin şər ruhlar tərəfindən oğurlanmasının məntiqi nəticəsi kimi izah edilir. Bu hissənin aradan aparılması, ruh tərəfindən oğurlanmış qutun sahibinə qaytarılması, qutu zəbt etmiş ruhun xəstənin bədənindən qovulması üçün həmin adamın kürəyini döyəcəylərək müəyyən ovsunlar oxunur (12, 41).

İnsana onu qorxu nəticəsində tərək edən və şər ruh tərəfindən oğurlanan qutunu, yəni həyat gücünü (yaşamaq eşqini) qaytarmaq üçün gerçəkləşdirilən başqa bir ənənəvi müalicə metodu isə “qut tökmə” adlanır. Bu metodun icrası zamanı türkəçarələr xəstəni kətilin üzərində oturdub başını yaylıq ilə örtürlər. Sonra boşqabı su ilə doldurub onu xəstənin başı üzərində tuturlar. Bu zaman içində su olan boşqaba əridilmiş qurğuşun və ya mum tökülür. Bununla paralel olaraq, sual-cavab formalı ovsun oxunur:

-Nə tökürsən?

Qut tökürəm.

-Nə tökürsən?

Qut tökürəm.

-Nə tökürsən?

Qut tökürəm.

-Nə tökürsən?

Ürək axtarıram mən (bu sözlər pıçıltı ilə söylənilir).

Mən yalnız vasitəçiyəm,

Şəfası Allahdan gəlsin!

Kuf, kuf, kuf!

Türkəçarələrin sözlərinə görə, əgər xəstə bərk qorxmuşsa, soyuyan qurğuşun xırda parçalar şəklində qabın müxtəlif tərəflərinə səpələnir. Yaranan külçələrin forma və şəkilləri əsasında isə qorxunun dərəcəsi müəyyənləşdirilir. Bu əməliyyat adətən 1, 3 və ya 7 dəfə aparılır. Bəzənsə, əməliyyat ürək formasında soyumuş külçənin yaranmasına qədər davam etdirilir. Ürək formalı külçəyə “qut” və ya “ürək” deyilir. Onu bir əskiyə büküb xəstənin paltarının ürəyə yaxın bir hissəsinə tikirlər. Xəstə onu ürəyi sakitləşənə qədər, yəni qorxusu keçənə qədər özü ilə gəzdirməlidir. Müalicə zamanı istifadə edilmiş suyun bir hissəsi xəstəyə içirilir, qalanını isə türkəçarələr, bir qayda olaraq, öz çiyinləri üzərindən evin kandarına atırlar (12, 38). Nəticədə qorxu keçirmiş adam sakitləşir, şər ruhlar ondan uzaqlaşır və o, yenidən öz qutuna qovuşur.

Magik xarakterli “qut tökmə” metodundan bir çox türk xalqlarında istifadə edildiyi barədə yetərinəcə məlumat bulunmaqdadır. Məsələn, xakasların uşaqlardan qorxunu çıxarmaq üçün eyni metoddan və qurğuşun əvəzinə mumdan istifadə etdikləri məlumdur (9, 44).

Sibirin türk xalqlarının təsəvvürlərinə görə, qut həyat gücüdür. Onlar qut əldə etmək üçün özlərinin soy və boy “tanrıları”na və ya da himayəçi ruhlara müraciət edirdilər. Belə hesab edilirdi ki, qutun şər ruhlar tərəfindən “yeyilməsi” və ya “oğurlanması” sağalmaz xəstəliyə və ya ölümə səbəb olur (6, 136–137). Sibir tatarlarının fikrincə, qut da can və ruh kimi insanın içində qərar tapıb və bəzi xüsusi hallarda insanın bədənindən “uçar”, sonra isə geri qayıda bilər. Onlarda hətta belə bir ifadə də var: “Kotom oçtı” (qutum uçdu). Altay türklərinin mifik təsəvvürlərinə görə də həyat gücü olan qut məhsuldarlıq ruhunun törəməsidir. Xakaslar isə qutu canlı insanın ruhu ilə eyniləşdirir, onun bədəni tərək etməsinin insanın xəstələnməsinə, geri dönmədiyi halda isə ölməsinə səbəb olduğuna inanırlar. Tuvalılar da qutu insanın ruhu ilə eyniləşdirirlər. Yakutlar isə onu ruhlardan biri hesab edirlər (13, 118–119).

Qutu ruhla eyniləşdirən teleutlara görə, insan qorxduqda və ya müəyyən həyəcan keçirdikdə o, bədəni qeyri-ixtiyari tərək edir və müəyyən vaxtdan sonra da ya öz-özünə və ya da şamanın köməkliyi ilə yerinə

49 AMEA Folklor İnstitutu Fil.ü.e.d.. nubarhakimova@mail.ru

qayıdır. Teleutlar qutun bədəni tərək etməsinə “kut çıktı” (qut çıxdı) deyirlər. Qutun çıxmasının bədbəxtliyə gətirib çıxaraçağına inanırlar. Hesab edirlər ki, əgər bu çıxış müvəqqətidirsə, bu, xəstəliyə, həmişəlikdirsə, ölümə səbəb olur. Bədəni tərək edən qutun ən böyük özəlliyi odur ki, o, dərhal şər ruhların şikarına çevrilir (10, 40-41).

L.P.Potapov bildirir ki, “qut” kəlməsi qədim türk yazılarında, o cümlədən Orxon-Yenisey yazılarında da çox işlənən kəlmələrdən biri olub və eyni mənada işlənib (10, 33).

Türk xalqlarının milli təbabətində qorxunun və ümumiyyətlə nevropsixoloji xəstəliklərin aradan qaldırılmasına, eləcə də bir çox digər xəstəliklərin müalicəsində effektiv vasitə kimi ardıc bitkisindən də geniş istifadə edilir. Sərvkimilər fəsiləsinə daxil olan bu iynəyarpaqlı kol bitkisi həm müxtəlif dərmanların hazırlanmasında, həm də yandırıldıqda tüstüsü ilə şər ruhların qovulmasında effektiv vasitə hesab edilir. Bu barədə İ.Q.Qeorqi və İ.İ.Lepexinin verdiyi məlumatlardan belə məlum olur ki, onun tüstüsünün vasitəsilə bütün şər ruhların uzaqlaşdırıldığına, cadu və tilsimlərin neytrallaşdığına inanılmışdır (7, 107–108; 8, 73–75).

P.S.Pallasın yazdığına görə, başqırdlar yandırılan ardıcın tüstüsündən xəstə uşaqları şər ruhların təsirindən qurtarmaq, eləcə də evlərini cadugərlərin tilsim və seyrindən qorumaq üçün istifadə edərmişlər (14, 655). V.Z.Qumarovun topladığı materiallara əsasən, Ural türkləri sözügedən bitkinin meyvələrini qaynadar və suyunu sidiyini saxlaya bilməyən uşaqlara içizdirərdilər.

Z.Minibayevanın türkçarələrə istinadən yazdığına görə, qıcolmaya tutulub büzüşən və çırpınan adamı yalnız ardıcın köməyi ilə sağaltmaq mümkündür. Bunun üçün ardıc kolunun budaqlarının qaynadıldığı isti suda vanna qəbul etməlidir. Onu kiçik fasilələrlə, üç dəfə 10-15 dəqiqəliyə vannaya oturtmaq və içməyə isti süd vermək lazımdır. Alim şahidlərin sözlərindən çıxış edərək bildirir ki, qıc olan və ayaqları tutulan bir qızı hamama aparmış, yuxarıda təsvir edilən proseduradan keçirmiş və qız hamamdan evə özü, öz ayaqları ilə qayıtmışdır (12, 43).

Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi və Türk dünyasının böyük alimi Əbu Əli İbn Sina ardıcın keyfiyyətləri barədə müfəssəl məlumat verərək ondan dərman kimi istifadə etməyi tövsiyə etmişdir. O yazırdı ki, ardıcın meyvəsinin qaralana qədər qaynadılmasından və küncüt yağı ilə qarışdırılmasından alınan məhlulun qulağa damızdırılması karlıqdan xilas olmağa kömək edir. Alimin bildirdiyinə görə, əgər oynaqlardakı şiş və ağrılar xroniki hal alarsa, qurudulmuş ardıc meyvəsini götürüb üzərinə su əlavə etmək, xəfif odda qaralana qaynatmaq, sonra bu sudan 349 qram ayıraraq ona 100 qram küncüt yağı əlavə edilməlidir. Xəstə bu məhlulu kal üzümün şirəsi ilə birlikdə içməlidir. İbn Sina əsərinin başqa bir yerində isə belə yazır: “Yırtıq zamanı... sarımadada ardıcın meyvəsindən, sərvinqoza və yarpaqlarından istifadə etmək olar”; “Dalaq sərtləşməsinin istənilən müalicəsi zamanı... içərisində ardıc meyvəsi və sərvinqozaları qaynadılmış sirkə verilir”. İbn Sina damaq xorası, mədə pozuntusu və qara ciyərdəki şişlərə qarşı da eyni bitkidən istifadə etməyi tövsiyə etmişdir (2, 349).

Türk xalqlarının xalq təbabətində müqəddəs hesab edilən bulaqların suyundan və gilli torpağından da bir çox xəstəliklərin, o cümlədən qorxunun fəsadlarının müalicəsində geniş istifadə edilməkdədir.

L.B.Çançibayevanın topladığı materiallardan göründüyü kimi, altaylılar “arjan” adlandırdıqarı bulaqlara müqəddəs yer kimi yanaşmışlar. Əslində onlar bulaqların özünə deyil, onların əyələrinə tapınırdılar. Mineral bulaqların müalicəvi əhəmiyyəti həmin əyələrin əməli hesab edilirdi. Arjanın ziyarət edilməsi üçün ən münasib vaxt yaz və payız mövsümləri hesab edilirdi (12).

Altay türkləri bulaq başındakı ağacların budaqlarına əski parçaları bağlayır, arjana isə metal sikkələr atırdılar. Ziyarət zamanı bəzi yasaqlara əməl etmək vacib idi. Məsələn, bulağın yaxınlığında torpağı qazmaq, kolları qırmaq, suyun keyfiyyətindən narazılıq etmək olmazdı. Əgər hər hansı bir ailənin bu və ya digər fərdi ölərdisə, həmin ailə natəmiz hesab edilir və onun üzvlərindən heç biri bir il ərzində bulaq başına gələ bilməzdi. Bu yasaqlara əməl etməyənlərin qəzəbə gələrək, xəstəliyə tutulacağına inanılırdı. Belə hesab edilirdi ki, sağalma müddəti və ya ümumiyyətlə sağalıb-sağalmamaq insanın günahının dərəcəsinə asılıdır. Bulağı ziyarət etdikdən sonra orada gördüklərini, o cümlədən yuxularını bir il ərzində başqalarına danışmaq yasaq idi. Bu adamlardan onların səhhətini soruşmaq da yasaqlardan biri idi (12, 153; 6, 67).

Q.Sayılov su ilə bağlı Zaqatalada qeydə alınan maraqlı adətlərdən birinə toxunaraq, R.Əliyevə istinadən bildirir ki, “Novruz bayramı günü səbh tezdən ağsaqqal biri yuxudan durub, heç kəslə danışmadan su başına gedər, əl-üzünü yuyar və həmin sudan gətirərək öz evinə, həyətinə, ailə üzvlərinə çiləyər ki, keçən ilin ağırlığını, kədərinə yuyub aparsın, gələni il ruzi-bərəkətli, aydın, rahat, firavan, uğurlu, ailəsini isə

sağlam etsin” (2; 309, 15).

Azərbaycan türkləri inanırdılar ki, “Su çərşənbəsində çay qırağında, su üstündə qorxan adamın başından üç dəfə sağdan, üç dəfə soldan su atsan qorxusu keçər. Su çərşənbəsində qorxan adama cəftə suyu içirdirlər” (1, 54). B.Abdulla yazır ki, “axar su canlı və müqəddəs hesab olunub” (2, 163).

Belə hesab edilirdi ki, “İlin axır çərşənbəsində geje yarısı yuyunuf paklanannan sonra axar suyun qırağında oturuf, niyyətini ona danışsan, o niyyətinə çatarsan. Dərdini, ağrını, azarını suya söyləsən, su geje hamısını özü ilə aparar, – deyiflər” (8, 94).

A.Babək bu inancla bağlı ortaya maraqlı bir sual qoyur və onu cavablandıraraq yazır: “Bəs insan öz niyyətini suya kimin üçün danışır? Bu, maraqlı məsələdir. Burada əyələri xatırlamaq lazım gəlir. Niyyəti əyələrdən başqa kimə danışmaq olar ki?! Axı suların əyəsi var. Demək, axır çərşənbə gecəsi suyun sahibi insanı eşidir, onun niyyətlərini dinləyib, nəсібini verir. Su həm də insanın bütün ağırlıqlarını təmizləyir. Bununla yenə də təsdiq olunur ki, bu su ilkin-kosmoqonik sudur. Möcüzəlidir, insanın azar-bezarını götürür, sağlamlıq bəxş edir, onun arzularını yerinə yetirir” (3, 8).

Bu gün artıq Azərbaycanda qorxan adam üçün, demək olar ki, əski ovsunlar oxunmur. Əllə bir neçə dəfə onun başına və yerə toxunularaq ərəbcə “Bismillah” (Allahın adı ilə) deyilir. Əl hərəkəti isə, fikrimizcə, əski ovsunun icrası zamanı olduğu şəkildə qalmışdır və qədim “Qorxu sındırma” ovsununda yer alan aşağıdakı sözlərin hərəkətlərlə ifadəsidir:

“...Ayaq altından

Torpaq aldım,

Başın üstə,

Kölgə saldım...”

“Qorxu sındırma” ovsununu İslamın təsirinə daha çox məruz qalmış şəhərlərdə artıq dualar, yəni Qurani-Kərimdən seçilmiş bəzi ayələr və ya İslam mövzusunda olan deyimlər əvəz edir. Məsələn;

“Ya kafiyən min kulli şeyy. Və la yəkfı min kə şeyun fissəməvati vəl ərz. İkfını ma əhəmməni min əmrıd dunya vəl axirəh. Və səlli əla Muhəmmədin və alih” (4, 54).

Xalq təbabətində qorxuluqların aradan götürülməsi yolları (inanclar, dualar və başqa yollar) içərisində çildağın da özünəməxsus yeri və rolu vardır. “Çildağ - dağ deməkdir. İnsanı diksindirmək üçün bədənində dağ-yanar od basırlar. Deyilənə görə, insanın müəyyən nöqtələri var ki, həmin nöqtələrə od basanda bədən ayılır. Çildağ kürək nahiyəsində başlayıb, sinə, qollar, dizlər və ayaqlarda qurtarır” (4). Bu baxımdan o, Çin xalq təbabətində geniş istifadə edilən nöqtəvi massajı xatırladır.

İnsanın sağlamlığı baxımından inamın böyük rol oynadığını, yəni sağlam olduğuna inanan insanın bütün xəstəliklərdən uzaq ola biləcəyini söyləyən psixoloq Aynur Əlibəyli bildirir ki, “bir insan bu gün möhkəm xəstələnəcəyini düşünsə, onun bütün orqanizmi bu düşüncələrə tabe olur. Ən azından əhvalı pozulur, qanı qaralır, özünü pis hiss etməyə başlayır. Bütün bunlar sırf inancla bağlıdır. Yəni insan nəyə özünü daha çox inandırırsa, o da baş verir. Bəzən qarşılaşdığımız hadisələrdən qanımız qarala bilir. Belə anlarda qorxu, nəzər və bu kimi şeylər aqlımıza gəlir. Düşünürük ki, yəqin nədənsə qorxmuşuq və ya kiminsə bəd nəzəri ilə qarşılaşmışıq. Əslində isə bu bizim mənfi düşüncələrimizin nəticəsində bədənimizə yığılan mənfi enerjidir”. Onun sözlərinə görə, “bəzi insanlar elə düşünür ki, çildağ, nəzərçi kimi el təbibçiləri onları sağaltmağı yaxşı bacarır. Bu səbəblə də onlara müraciət edirlər.

Xalq arasında müxtəlif xəstəliklərin aradan qaldırılmasında müxtəlif pir və ocaqların xüsusi rol oynadığına inam da geniş yayılmışdır. Bu baxımdan qorxunun aradan aparılması da istisna deyil. Quba rayonu ərazisindəki pirlərlə bağlı materialları araşdırarkən kimyə-tütyə ilə bağlı mətnlərə xüsusi diqqət yetirən tədqiqatçı X.Məmmədova sözügedən mövzu baxımından maraqlı bir mətn təqdim etmişdir: “Daha çox cavan oğlan-qızdər gələdi bu pirin üstünə. Soram müceyir hamısına tütyə (tütyə-tütya-pir üstündən torpaq götürülür və bulağın suyu ilə qabda qarışdırılır) icirtedi. Tütyəni başa-kürəyə, əl-ayaqlara da sürtellər ki, qorxuluğ və xəstəliy varsa, cannan cıxsın” (15, 90).

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı: Qismət, 2005, 208 s.

Azərbaycan folkloru antologiyası. IX cild. Gəncəbasar folkloru / tərtib edənlər İsmayılov H., Quliyeva R. Bakı: Səda, 2004, 522 s.

Babək A. Azərbaycan folklorunda su stixiyası ilə bağlı inanclar. Avtoref. ... filol. üzrə fəlsəfə d-ru elmi dərəcəsi almaq üçün. Bakı: AMEA Folklor İnstitutu, 2012, 25 s.

Nəğmələr, inanclar, alqışlar. Bakı: Yazıçı, 1986, 216 s.

Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaunaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.

Алексеев Н. А. Ранние формы религии тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск: 1980, с. 136–137

Георги И. Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов. СПб., 1799

Лепехин И. И. Дневные записи путешествия по разным провинциям Российского государства в 1770 г. СПб., 1802. ч. 2.

Кустова, Ю.Г. Ребенок и детство в традиционной культуре хакасов. СПб., 2000, 159 с.

Потапов Л. П. Алтайский шаманизм. Ленинград: Наука, 1991, 321 с.

Таğıyeva R. Azərbaycanın xalq tətbiqi sənətində qoruyucu simvollar. Təsviri və dekorativ - tətbiqi sənət məsələləri // http://www.azcarpetmuseum.az/Az_xalq_tetbiqi_simvollar.pdf

Минибаева З. И. Традиционная медицина // Курганские башкиры. Уфа: 2002

Валеев Ф.Т. Алтайские этнические элементы у западносибирских татар // Этнография народов Алтая и Зап. Сибири. Новосибирск: Наука, 1978, с.104-123

Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российского государства. СПб., 1809

Məmmədova X. Quba pirləri: Funksional təsnifat və inanc sistemi // “Dədə Qorqud” dərgisi. Bakı: № 2, 2010

Açar sözlər: xalq, təbabət, qorxu, yuxu, milli, müqəddəs, metod

Key words: folk, medicine, fear, dream, national, sacred, method

Ключевые слова: народ, медицина, страх, мечта, народный, сакральный, метод.

Пути преодоления страха в народной медицине

Резюме

В статье говорится о проблеме в целях устранения страхов, «гут токме» метода лечения и использования растения, «можжевельника» в качестве эффективного средства лечения. В то же время вода из источников, которую турецкий народ считал священной, использовалась для лечения этой болезни, и это не случайно, что это лечение было отражено до вторника. Праздник Навруз - один из наших древних праздников. В памяти нашего народа особое место занимает вера «чилдаг», а также вера в колдовство, экзорцизм и священные места.

Ways of overcoming fear in folk medicine

Summary

In the article it is said about the solution ways to eliminate sleep, believes, quackeries in folk medicine. In order to eliminate fears, the treatment method of “gut tokme” and the usage of the plant “juniper” as the effective means of treating many diseases in the national medicine of the Turkish people are widespread. At the same time, the water of the springs which was considered sacred by the turkish nations had been used in the treatments of the after-effects of the fear illness. It is no coincidence that this treatment has been reflected in the pre-Tuesdays of Novruz holiday which is one of our ancient holidays. There is a special place of the belief “childag”, as well as the believe of witchcraft, sorcery, exorcism and sacred places in the memory of our people.

Rəyçi: Ağaverdi Xəlilov Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Pərvanə Həbib qızı Məmmədova⁵⁰

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA DÖVRÜN MƏNƏVİ-ƏXLAQ VƏ FƏLSƏFİ-ESTETİK PROBLEMLƏRİNİN ƏKSI

Həyatı və yaradıcılığı müəmmalar və gizlinlərlə dolu Seyid İmadəddin Nəsimi orta əsrlər ədəbiyyatımıza öz orijinal möhürünü vurmuş təfəkkür sahiblərindən olmaqla, ədəbi irsi bəzən intensivliklə, bəzənsə ləng öyrənilən, araşdırılan şair olmasına baxmayaraq, sözün qeyri-adi möcüzəsini yaratmış sənətkarlardandır. O, ulu Şərqi və türk dünyasının qeyri-ordinar fikir daşıyıcıları Nizami, Xaqani, Mahmud Şəbüstəri, Cəlaləddin Rumi, Ömər Xəyyam, Sədi Şirazi və digərləri kimi sözə dəyəri özü bildiyi kimi vermiş, Allah, Qurana, ruhaniyyətə bağlılığına görə, dünyanı dərkə öz orijinal rəkursundan qiymətləndirmiş fərqli poetik-fəlsəfi söz sərrafıdır. Nəsiminin yaradıcılığı Azərbaycanda, Türkiyədə, Özbəkistanda, Türkmənistanda, İraqda, Suriyada, Rusiyada, Avropada, Amerikada, İranda və s. ölkə və regionlarda dəfələrlə diqqəti cəlb etmişdir. H.Araslı, A.Seyidzadə, M.Quluzadə, M.F.Köprülü, A.Gölpınarlı, B.Qocatürk, Ə.Bəndəroğlu, M.Qullayev, Q.Ritter, F.Babinger, A.Bombaci, K.Buril və başqa bu kimi çoxsaylı tədqiqatçılar onun əsərlərinin bədii məziyyətlərini, fəlsəfi-estetik duyum tərzini, panteist və hürufilik ideyalarını, əsərlərinin irfanla özünəməxsus şəkildə səsləşən məqamlarını və s. təhlillərə cəlb etmişlər. Nəsimi, hər şeydə öncə, orijinal fikir daşıyıcısıdır. Bu, Nəsiminin sənətə münasibətində, insan gözəlliyinə heyranlıqda, kamil insana səcdə qılmaqda, haqq yolunu hər şeydən öndə görməkdə, xeyir qüvvələrin vəsf, şər qüvvələrin məhv edilməsində, əsərlərinin bütün qayəsində, dilinin axıcılığında, ritmik konstruksiyalarında, dilin üslubi imkanlarının rəngarəngliyində və ş. yaxşı görmək olur:

Ey yanağın həsrətindən cənnətin qəlbində nar,
Vey dodağın şərbətindən kövsərin eynində ab!

Ey üzün həmrə gülündən lələnin camında mey,
Vey gözün sevdalarında nərgizin gözündə xab.

Həq – təalanın kəlamı surətin təfsiridir,

Ey üzün inna fətəhna, həqdən açıldı bu bab (3, 22).

Bu beytlərə dərinədən nəzər salıb təhlil etdikdə görmək olur ki, söz və söz birləşmələri şair tərəfindən bir-birinin içinə, mahiyyətinə elə oturdulub ki, onlardan hər hansı birini məndən çıxarmış olsaq, nəinki həmin misra, həm də bütün qəzəl öz mənə çalarını itirə bilər. Nəsiminin yaratdığı poetik düzgülü elə rəvan və özünəməxsusdur ki, bu nümunələrdə dünya poeziyasının möhtəşəm əzəməti görünməkdədir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin böyük şairin 650 illik yubileyinin qeyd edilməsi ilə bağlı sərəncamında göstəriləndiyi kimi “Anadilli şeirin humanist ideyalarla, yeni məzmun, deyim tərzü və bədii lövhələrlə daha da zənginləşməsində” Nəsiminin misilsiz xidmətləri vardır. Bu sərəncamdakı dəyərləndirməyə və Nəsiminin yaradıcılığına nəzər saldıqda şairin ədəbi irsi Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yaradılmaqda, qəzəllərindən başqa, qəsidə, məsnəvi, tərəcibənd və s. poetik biçimlərinin olduğunu görürük.

Məhəbbət mövzusunda yazdığı şeirlərdə bu söz aşiqinin sevgiyə, eşqə, məhəbbətə, insan gözəlliyinə, canana verdiyi dəyər özünəməxsus çalarlarıyla ortaya çıxır:

Canana mənim sevdiiyimi can bilir ancaq,
Könlüm diləyin dünyada canan bilir ancaq.

Bildim, tanıdım elmdə məbudu yəqinki,
Şöylə bilirəm kim, anı Quran bilir ancaq.

...Könlüm gəmisin qərq edə gör eşq dənizinə
Kim, bu dənizin bəhrini ümman bilir ancaq.

⁵⁰ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos Azərbaycan Texniki Universiteti E-mail: parvana.mamedova.72@mail.ru

Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz,
Bu, quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq (3, 28).

Bu beytlərdə Nəsimi, əgər, bir tərəfdən, onun içində boy vermiş məhəbbətin nə olduğunu dünyada yalnız “cananı bilir”sə, digər tərəfdən, bütün qalan şeyləri Quranın bildiyini, Qurana məlum olduğunu israrla deyir. Eyni zamanda şair Nəsimi sözünün kəşf edilə bilməyəcəyini və onun sözünün quş dili olub, sirlərinin yalnız Süleymana bəlli olduğuna inanmaqdadır.

Akad. Həmid Araslı “İmadəddin Nəsimi” monoqrafik araşdırmasında şairin həyat və fəaliyyətinə nəzər salarkən onun son dərəcə mürəkkəb və ziddiyyətli yaradıcılıq yolu keçdiyini qeyd etməklə, həm də sənətkarın dövrün siyasi, ictimai, əxlaqi mövzularda gözəl əsərlər yaratdığını, dərin mənalı fəlsəfi şeirləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yaranmış fəlsəfi qəzəlin banisi olduğunu vurğulamışdır (1, 19).

Ümumiyyətlə, Nəsiminin yaradıcılığının üstün qismini onun fəlsəfi əsərləri təşkil edir. Bunu biz böyük şairin iki cildliyinə daxil edilmiş şeirlərin məzmun və mahiyyətində daha aydın görürük. Bunun üçün şairin “Var bu cahandan özgə bizim bir cahanımız”, “Dünü gün müntəzirəm mən ki, bu pərgar nədir”, “Sirri - ənləhəq söylərəm aləmdə, pünhan gəlmişəm”, “İki aləm anındır kim, gözünə həq əyan oldu”, “Yoxdur vəfası dünyanın, aldanma anın adına”, “Nitqi-Allah mənəm ki, zatiləyəm”, “Arifi-laməkan otuz ikidir”, “Sirri daha ilahi bilə, şol xətt xali bilür” və s. kimi nümunələrə müraciət etmək kifayətdir. Məsələn, “Dünü gün müntəzirəm mən ki, bu pərgar nədir?” qəzəlində bir neçə beytə nəzər salaq:

Fələkin əsli nədəndir, mələkin nəslə nədəndir,
Adəmin surətinə bunca tələbkar nədir?

Kəbəvü deyir nədir, qeyr nədir, seyr nədir?
Məscidü bütkədəvü xirqəvü zünnar nədir?

Elmü-Quranü hədisü xəbərü vəz ilə dərs,
Cümlə bir məni imiş, bunca bu təkrar nədir?

Dinü imanü namazü həcü ərkanü zəkat,
Zöhdü təqvavü şəriət, qamu göftar nədir?

...Günəşin qürsü nədən yer üzünə şölə verir,
Ya bu bir məsələdə nur nədir, nar nədir? (4, 15).

Qəzəlin nəinki nümunə gətirdiyimiz, həm də digər beytlərində şair dünya, aləm, haqqtəala, fələk, Kəbə, məscid, elm, Quran, Günəş, Adəm, “doqquz çərxi – müəlləq”in nədən tərtib” olunmasıyla bağlı düşüncələr, “din-iman”, “ərkanü-zəkat”, zöhd, şəriət və s. haqqında mülahizələr irəli sürməklə öz fərqi düşüncə spektrinə əsaslanmış suallar ortaya qoyur.

Nəsimi yaradıcılığı ilə dərinədən tanış olduqca görürük ki, o, məharətli sənətkar olubmilli-poetik ənənələrin ən yaxşı xüsusiyyətlərini şeirlərində əks etdirməklə ona yeni dini məzmun verməyə nail olub, insana, onun mahiyyətinə yeni yöndən işıq tuta bilmişdir:

Sirri - ənləhəq söylərəm aləmdə, pünhan gəlmişəm,
Həm həq derəm, həq mənəndir, həm xəttmi-insan gəlmişəm.

Həm lövhü Tövratü Zəbur, İncilü Quranü Sühəf,
Həm mən kəlami-natiqəm, həm cəmi – Quran gəlmişəm.

Həm ayəti-rəhman mənəm, həm rəhməti-rəhman mənəm,
Həm vəhyi – mütləq söylərəm, həm nuri-yəzdə gəlmişəm.

...Gəlmiş cahana şərh edər şimdi Nəsimi həq sözün,
Ani kimi idrak eyləsin, mən sirri-pünhan gəlmişəm (4, 23).

Bu beytlərə nəzər saldıqca Nəsiminin öz dövründə (hətta ondan sonra da) digər irfan və fəlsəfi fikir nümayəndələrindən bir insan kimi yetərincə yüksəkdə dayandığını görmək mümkündür. Nəsimi dünyada həqqi deyən, həqqin özü olan, həm xəttmi insandır, həm lövhü Tövratü Zəbur, İncilü Quran, ayəti-rəhman, rəhməti-rəhman, eyni zamanda o, qələndərisurət, fərd, mülk sultanı, hüsnə heyran olan, həq

sözün idrak edən sirri-pünhan olduğunu söyləməkdədir. Yəqin elə buna görə də Nəsimini onun yaşadığı mərhələnin ən əzəmətli filosofu hesab edənlər haqlıdırlar. Eyni zamanda o, şəxslər də haqlıdırlar ki, onlar Nəsiminin xidmətlərini doğma xalq qarşısında hər şeydən əvvəl ədəbiyyat tariximizdə Azərbaycan ədəbi dilinin əsaslarını qoymaqla əsil poeziya sədevrləri yaramaqda görürdülər (2, 10).

Nəsiminin qəzəl, məsnəvi, tərcibənd, müstəzad, müələmmə, tuyuğ və s. qəliblərdə yazdığı əsərlərin məzmunu onu göstərir ki, böyük mütəfəkkir – şairin poetik dünyası həmin dövrdə mövcud olan elmləri dərindən mənimsəyebilmiş, həmin elmlərdən gələn işığı oxucuya öz təbi və öz fərdi baxış bucağından çatdırmağa müvəffəq olmuşdur.

Bəlli olduğu kimi, Nəsiminin yaradıcılığı Allahı, dünyanı dərk, irfana mexaniki şəkildə yox, mahiyyət etibarını ilə, qəlbinsəsi ilə yetişmə təşkil edirdi. İrfani düşüncə panteist, hürufilik müstəvisində məqama yetişmə, mahiyyət etibarını ilə dünyanın gedişatına yiyələnmə Nəsimidə metafizik yanaşına ilə əsaslandırılırdı. Nəsimi dünyanın irreallığını reallıqdan daha vacib hesab edirdi. Çünki Nəsimi ruh şairi, ruhaniyyət fəlsəfəsinə bağlı olmaqla mənəviyyat aləminidaha yaxşı həzm-rabədən keçirə bilirdi.

Nəsimi öz sələfləri Nəimi, Əliyül Əla və başqaları kimi hürufiliyin nəzəri əsaslarına söykənərək (yəni hərlərə etiqad etməklə) dərin və nəhayətsiz dəryalar içində bulunur və dünyanın sirlərini ərəb əlifbasının rəmzləri ilə izah etməyə çalışırdı. Nəsimi də digər hürufilər kimi həyatın mahiyyətini Qurandakı həflərdə və həmin hərlərin insanın sifətində yer aldığına görürdü. Hürufi alimlərinin fikrincə, insan yalnız özünü dərk etdikdə haqq ilə eyni mövqedə dayana bilər. Bunu biz “Hər kişinin sorman əslin, izzətindən bəllidir” qəzəlində daha yaxşı duyuruq:

Hər kişinin sorman əslin, izzətindən bəllidir,
Söhbəti-irfan görənlər xidmətindən bəllidir.

Həq təala elm içində çünki simahum dedi,
Hər kişinin üzünə bax, surətindən bəllidir.

Dərvişin pırını sormağ dedilər adət degil,
Arifanə bir nəzər qıl, kisvətindən bəllidir.

Hər zərin qəlbi məhəkdən bilinir bəllübəyan,
Nitəkim bimari-eşqin illətindən bəllidir (4, 129).

Əslində Nəsimi bu tipli əsərlərində məsələni elə qoyurki, burada hər hansı şübhəyə də yer qalmır. Buna görə də şair lap sonuncu beytdə “Ey Nəsimi, nəqdini nadan vermə kim // Cövhəri dana bilir həm qiymətindən bəllidir”, - deyərək nəticəyə gəlir. Nəsimi əksər hallarda insan zəkasının ən yüksək məqama çata bilməsini təqdir edir.

Nəsiminin yaradıcılığında müəllifin öz fərdi obrazı daha görümlü təsir bağışlayır. Mütəfəkkir həyat və dünya haqqında düşünərkən insanı digər varlıqlardan fərqləndirən başlıca cəhət kimi onun ilahi surəti üzərində dayanır. Buna görə də onun üçün başlıca ruhi-fəlsəfi-estetik məqam insanın özünü dərk etməsini on plana çəkməsidir. Nəsimiyə görə zərrə günəşdən ayrıldığı kimi ruh da ilahi mənşəyindən ayrılmışdır. Ruh xeyli vaxtdan sonra insanda olduğunu dərk edib bədənə birləşdikdən sonra insan kamal-ağıl məqamına yetişib özünü dərk edir. Belə məqama çatan insanlar isə əbədiyaşarlıq əldə edirlər: Hər nəyə kim, baxırsən anda sən Allahı gör,
Qəncərü kim, əzm qılsan sümme-vəchüllahı gör!

Bu ikilik pərdəsindən keç hicabı rəf qıl
Gəl bu birlik rövzəmindən bax, bu sirrüllahı gör!
Keç ənaniyyət sözündən, könlünü viranə qıl,
Necəsi tezcik bilirsən küntə-kəzüllahı gör!

Həcci - əkbər qılmaq istərsən gəl, ey zahid, bəri,
Aşiqin qəlbi içində sən bu Beytüllahı gör!

...Ölmədən nəfsin öldür, arifi rəbb olasan,
Nəfxyi – ruhülqüdüsdən məhz rühüllahı gör! (4, 140).

Bu beytlərdə Nəsiminin insanın özünü necə dərk etmə dünyası görünməkdədir. Müəllifə görə insan ikilik pərdəsindən keçməli, Beytullahı (Allah evini) görməli, ölmədən nəfsini öldürməli, “arifi-rəbb ol”malıdır. Yalnız belə məqama yetişdikdə o, kamil insan statusu qazana bilir. Nəsimi insanın mənəvi zənginliyini onun maddiyyata yuvarlanmasından, var – dövlət dalınca gedənlərdən daim üstün tutur. Buna görə də o, insanları mənəvi saflığa çağırır. Çünki insan yalnız özünü tanıyanda həqiqətə çatır və dünyanı düzgün dərk etməyi bacarır:

Söz bilə cahilin dili alim önündə lal ola,
Mərifəti nə söyləyə olmayan əhli-mərifət?

Mən ərəfə çün oxudum, Tanrıya tanıdın isə,
Özünü bil ki, Tanrıdan zatına var münasibət.

Çünki özünü tanıdım, həq sənə kərrəmna dedi,
Gər biləsən həqiqəti, qılmayasan ənanियət.

Yaxşılıq eylə sən, sənə yaxşılıq eyliyə xuda,
Aqibət əslinə qılır xeyr ilə şər müraciət (4, 190).

Nəsiminin bütün yaradıcılığının bədii-fəlsəfi laylarını qaldırdıqca onun hər kəlamının arxasından dünyanı dərkən yeni üfqləri açılmaqdadır. Bu üfqlərin qızartısı elə möhtəşəmdir ki, onu dərindən hiss etdikdə kürreyi-ərzin nəhayətsizliyi, onun sonuna gedib çatmanın çətin olacağı görünür. Lakin Nəsimi fəlsəfi-poetik fikirlərində elə qətilik nümayiş etdirir ki, onun varlıqda olan hər hansı məsələnin kökünə, mənşəyinə qədər gedib bələd olmasında ısrarlı olduğunu görməmək mümkün deyildir. Həyatı və dünyanı belə mövqedən idrak edən Nəsimi məhz buna görə də əbədiyaşardır.

Ədəbiyyat

Araslı H. İmadəddin Nəsimi (həyat və yaradıcılığı). Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1972, 74 s.

Ибрагимов М. Предисловие. Насими и его время // Насими. Лирика. М., «Худож. лит.», 1973, с. 7 – 20.

İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 c., 1 c. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 336 s.

İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. 2 c. 2 c. Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004, 376 s.

Açar sözləri: Nəsimi, gözəllik, ədalətli yol, Allaha məhəbbət, həqiqət, fəlsəfi qəzəlin banisi, hürufilik.

Ключевые слова: Насими, красота, праведный путь, любовь к Аллаху, Истина, основоположник философской газели, хуруфизм.

Key words: Nasimi, beauty, the righteous path, love for Allah, Truth, the founder of the philosophical ghazal, hurufism.

Резюме

Отражение нравственно-моральной и философско-эстетической проблем в творчестве Насими в представленной статье анализируется общая проблематика творчества Насими, указывается на философско-эстетическую значимость его творения в истории азербайджанской поэзии. Как у Насими выражается любовь к человеку, каковы его взгляды относительно полноценному индивиду, личности, и как всё это преломляется через его поэтическое мировосприятие. Для убедительности и полноты анализа в статье часты обращения к конкретным газелям Насими, где приводимые мысли получают своё яркое подтверждение.

Summary

Reflection of moral and philosophical and aesthetic problems in the works of Nasimi

The presented article analyzes the general problems of Nasimi's creativity, points out the philosophical and aesthetic significance of his work in the history of Azerbaijani poetry, how Nasimi expresses love for a man, what his views are about a full-fledged individual, personality, and how all this is refracted through his poetic worldview. For persuasiveness and completeness of analysis, the article often refers to specific gazelles by Nasimi, where the thoughts presented are vividly confirmed.

Rəyçi: dos. Əsgərova Afaq Məmməd qızı

Qafarova Səməngül Hüsü qızı⁵¹

GÖZƏLLİKLƏRİ GÖRƏN GÖZLƏR

Şifahi xalq yaradıcılığının bir qolu olan aşığı ədəbiyyatı, inkişafı, təşəkkülü, sevilməsi, uzun illər xalq arasında yaşaması, zaman-zaman dürüstlüyü ilə yaşam tariximizin ən mükəmməl tarixi, ədəbiyyatı sahəsində inam dəftərinin yaradıcısıdır. Söz sənətinin ibtidası olan folklorun ürək döyüntülərinin ən sərrast ritmləri, musiqili, dərin mənalı, yığcamlıq, hikmətli təfəkkür tərzini, aforizmləri, ən bəşəri və ülvi duyumları özündə birləşdirən, lirik qolun geniş vüsət aldığı aşığı yaradıcılığının tarixi, xalqımızın tarixi qədər qədim və zəngindir.

XI əsrə aid edilən Mahmud Kaşgari tərəfindən qələmə alınmış «Divani-lügət it-türk» əsərinin tədqiqatından da məlum olur ki, bu əsər musiqili el ədəbiyyatı inciləri ilə zəngindir. Qədim türk, göytürk, uyğur, hunların VII əsrdən XI əsrdək geniş mənalı şifahi xalq ədəbiyyatı incilərinin yaranıb yaşanmasında, xalq dünyagörüşünün yetkinləşməsində mühüm əhəmiyyətli rol oynayan aşığı yaradıcılığı bu gündə geniş, böyük coşğunluqla yaşadıb-yaradan, çalib-çağırən, müasir həyatımızı, misilsiz, hər sahədə qələbə nailiyyətlərimizi, qopuz dünyasının yadigarı telli sazın dili ilə tərənnüm edilən əsərlər aşığı ədəbiyyatıdır. Azərbaycan el ədəbiyyatı öz rişələrini xalqın bədii təfəkküründən alıb püxtələşmiş, inkişaf edib və yaşamışdır.

Latin dilli mənbələrin verdiyi məlumata görə ozanlar hələ V əsrdən – Atilla sarayından başlayaraq qopuzları ilə saraylarda, şənlik və toplanışlarda bahadırları tərənnüm etmiş, onları tanıdıb yaşatmışlar.

Tanış olduğumuz məlumatlardan belə qənaətə gəlirik ki, xalq və ya el şairi olmuş, yaradıcılıqları ilə şeir sahəsində, həm də saz-söz məclisinin əks aparıcı qüvvəsi hesab edildiyindən ustad aşığı adı qazanmışlar. Sənət yolunda zəhmətləri sayəsində aşıqlıq sənətinin sinkretizmini, improviziyasını öz yaradıcılıqlarında birləşdirənlər – ustad, yaradıcı, ifaçı aşıqlar adlandırılmışlar.

Əvvəldən söylədiyimiz kimi, aşığı-saz poeziyasının kökləri çox qədimlərdən başlansa da, onun ilk nümayəndəsi Qurbani hesab olunur.

Onun davamçıları Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşığı Valeh, Dəllək Murad kimi tanınmış nümayəndələr olmuşdur.

Orta əsrlər saz-söz sənətkarlarının çoxu aşığı şeirinin müxtəlif forma və şəkillərində yaratdıqları onlarla, yüzlərlə lirik incilər yaratmışlar, həm də gözəl dastanlar müəllifi kimi də tanınmışlar.

XIX əsrdən etibarən aşığı poeziyası öz üfqlərini genişləndirmiş, yeni istiqamətdə inkişaf etmişdi. Daha yeni simada aşığı, həm ifaçı, həm yazıb-yaratmış, həm də məclisləri keçirməyi bacaranlar meydana gəlmişdir ki, bunlar aşığı sənətinin zənginləşməsinə xidmət etmişlər. Bu aləmdə Göyçənin söz-sənət ustalarının yaradıcılıq fəaliyyəti daha geniş vüsət almışdır. Aşığı Alı yaradıcılığı, sənəti ilə rəvnəqlənmiş, Aşığı Ələsgər poeziyası ilə elə bir zirvəyə yüksəlmiş ki, bu yüksəliş Azərbaycan aşığı şeirinin tarixində xüsusi mərhələ təşkil etmişdir. Azərbaycan aşığı sənəti özünün təsir dairəsini çox genişləndirmişdir. Aşığı ədəbiyyatı həm də müəllifi məlum bir sahədir. Bu baxımdan bu sahədə kimin daha mənalı, dəyərli yaradıcılıq yolu keçməsinə aşkarlamaq rahatdır.

Tədqiqatçılarımızın araşdırmaları bir daha əsas verir ki, Aşığı Ələsgər yaradıcılığı mükəmməl sənət toplusudur. Ancaq dövr, zaman müəyyən dəyişikliyə, müəllif qarışıqlığına imza atmışdır.

Öz dəsti xətti ilə, öz ifa üsulu, öz deyim tərzini olan Aşığı Ələsgər yaradıcılığı xalqın ən çox sevdiyi bir sahədir. El sənətkarları içərisində xüsusi yerə məxsus aşığı poeziyası tarixində müəyyən bir məktəb yaratmış sənətkarın yaşam tarixi hələ də dəqiq deyil. Onun nəvəsi filologiya elmləri namizədi İslam Ələsgərov atası Aşığı Talıbla birlikdə onun həyat yolunu araşdırmışlar. Və belə məlum olur ki, 1821-ci ildə Qərbi Azərbaycanın (indi vəhşi ermənilərin əsarətindədir. Aşığı Ələsgərin qəbrini dağıtmış, başdaşını güllələmişlər) Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olmuşdur.

Ailə dörd oğul, iki qızdan ibarət idi. Atası Əliməmməd kişi Kəlbəcər rayonu meşələrindən odun daşıyır, şana, kürək düzəldib satarmış. Aşığı şeirinin incəliklərini gözəl bilən, bədahətən şeirlər söyləyən, şair təbiətli bir insan olmuşdur. Lakin maddi vəziyyətin çətinliyindən uşaqlarını oxutmamışdı. Ələsgəri 13-14 yaşında Kərbəlayı Qurban adlı imkanlı bir şəxsə nökrə vermişdi. Bu imkanlı adam Ələsgərin dürüst biri olduğunu görür. Onu çox sevir, hətta yeganə övladı olan Şəhrəbanını da ona ərə vermək istəyir. Lakin pullu Məhərrəm adlı qardaşı buna imkan verməyib. Qızı öz oğlu Mustafaya güclə almışdır. Atasını

⁵¹ Bakı Slavyan Universitetinin dosenti

Alməmməd oğlunda qeyri-adi istedadı görmüş, onu Aşıq Alının yanına şagird qoymuşdu. Saza qulaq asmağı sevən, söz qoşan, şeir söyləyən, istedadlı bir gənc olduğunu görən Ustad aşiq onu çox sevmiş, bütün varlığı ilə ona əmək sərf etmişdi. Artıq 15-16 yaşında gözəl saz çalmağı ilə məşhurlaşmış, qızılرəngli ustad Aşıq Alının şan-şöhrətini də artırmışdı. Lakin Aşıq Ələsgər bu sənətin sirlərini daha dərindən öyrənməklə, həm də fitri istedadının sayəsində sənət aləmində şöhrət qazanır və məclislərdə Aşıq Alı ilə deyişər, hətta onun nəsihətlərinə qulaq asmaz, bəzən öz şeirlərini oxuyar, ustadını pərt edərmiş. Belə məclislərin birində bərk sözləşirlər. Məclis üzvləri iki yerə bölünürlər. Ustad ilə şagird arasında deyişmə başlayır, müxtəlif vəziyyətlərdə deyişirlər. Nəhayət, Aşıq Ələsgər bədahətən indiyə qədər heç yerdə söyləmədiyi «A yağa-yağa» rədifli təcnisini söyləyir. Bu günə qədər də bu təcnisin qarşılığı söylənməmişdi. Və bu hadisədən sonra tək fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.

Aşıq Ələsgərin tək fəaliyyət göstərməsinə təkan vermiş rədifli təcnis hər kəs tərəfindən sevilə-sevilə oxunur:

Deyər Ələsgər, yaxşı deyil, aya, nə?

Gizlin sirrini nahaq saldın ayanə.

Çırağın ki, ilahidən a yanə,

Ehtiyacın nədi a yağa, yağa?! (A.Ə.s.277)

Bu hadisə ona böyük şöhrət gətirir. Yanına çoxlu şagirdlər gəlir. Başqa bir kitabda bu hadisəni bir az dəyişikliklə yazmışlar: Aşıq Alı Aşıq Ələsgərin nüfuzunu artırmaq üçün bir məclisdə qəsdən ona uduzur, onu şöhrətləndirir. Lakin Aşıq Ələsgər bunu qəbul etmir:

«Qasım «qaf»mandı, Həsən «hey»inən,

Xeyir çəkməz ustadınan deyinən».

«Bir şeyird ki, ustadına, kəm baxa,

Onun gözlərinə ağ damar – damar».

Aşıq Ələsgərin bir çox məşhur aşıqların yetişməsində böyük rolu olmuşdur:

Adım Ələsgərdi, mərdü-mərdanə,

On iki şagirdim işlər hər yanə,

Tülküsen, aslanla girmə meydana,

Danasan, sürtünüb kaldan danışma.

Heç bir maneə onun aşıqlıq sənətinə olan məhəbbətindən, istəyindən ayıra bilmir. Aşıq Ələsgər Azərbaycan xalqına məxsus şifahi xalq ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrini əzbər bilir. Müxtəlif saz havalarının gözəl ifaçısına çevrilir.

Sevgilisi Şəhrəbanıdan zorla ayrılan Aşıq Ələsgər 40 yaşına qədər subay qalmışdı. Nəhayət, Kəlbəcərin Yansağ kəndində yaşayan Kərbəlayı Zeynalın bacısı Anaxanımla səmimi bir ailə qurmuşdu. Amma ölənə qədər ilk sevgisini unutmamışdı:

“Köhnə yaram təzələndi,

Alagöz yarı görəndə.

Canım odlara qalandı,

Nazlı nigarı görəndə” («Görəndə» s.63).

Heç vaxt öz çirkin əməllərindən əl çəkməyən, həmişə azərbaycanlılara düşmən münasibət bəsləyən ermənilər 1918-1919-cu illərdə də Azərbaycan xalqına qarşı növbəti qırğın və qaçqınlardan birini də həyata keçirmişlər. Milli qırğın törətmişlər. Göyçənin var-yoxu talanmışdı. Orada yaşayanlar basqına məruz qalmışlar. Bütünlüklə var-yoxdan çıxmışlar. Başqa rayonlara köçmüşlər.

Aşıq Ələsgər də öz ailəsi ilə Anaxanının ata yurduna köçmüşdür. Burada Hüseyn Arıqalılı oğlunun dəyirmanında işləmişdir. Vəziyyətin çətinliyini, hər şeyin bahalaşmağını, aşığın dəyirmançılıq etməyini «Dolansın» şeirində qələmə almışdır:

“Bal bahalananda qırıldı arı,

Yağ satanlar mala saldı azarı,

Mın manata qalxdı darıqan darı,

Nə gün çıxsın, nə sitara dolansın.

Dad sənini əlindən çərxi-gəcmədar!

Ürəyimdə yüz dərmansız yaram var,

Aşıq - dəyirmançı, ağa – çarvadar,
Sərraf gəlsin, bu bazara dolansın” («Dolansın» s.154).

Aşıq Ələsgərin zəngin bir irsi xalqımıza milli sərvət hesab olunur. Aşıq gördüyü, eşitdiyi əhvalatlar haqqında yerində söz qoşmuş, şeir yaratmışdır. Bu saysız-hesabsız şeirlər qeyd olunmamışdır, itib-
batmışdır.

Aşıq Ələsgərin əsərləri xalqın, el aşıqlarının dilindən toplanmışdır.

İctimai bərabərsizliyi, yerli və çar hakimlərinin özbaşınalığını, zülmü ərsə çatdırmasını, hakim təbəqələrin özbaşınalığını, zülmü həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, xalqın ağır güzəranını ürək ağrısı ilə təsvir etmişdir:

«Gəzirlər havalı ağalar, bəylər,
Çalışır qan-tərdə naxırçı, nökrər.
Müxtəsərin deyir Aşıq Ələsgər,
Kovxanın, kattanın zatı çıxıbdı» («Çıxıbdı», s.197).

«Söyüddü zatınız, billəm, mollalar,
Uca boy verərsiz, barınız olmaz.
Dildən dost olarsız, könüldən əyri,
Doğru-dürüst etibarınız olmaz» («Olmaz», s.215).

Öz əsərlərində daim xalqın ağır həyatını, dərđini, kədərini, onları səfalətdə saxlayanların insaf, mürvət, səxavət, qeyrət kimi hisslərin mənəvi aləmdə yaxşılığına işarət edir. Hakimiyyətdə oturanları isə yalançı və namərd adlandırır.

«Bivəfanın, müxənnəsin, nakəsin,
Doğru sözün, düz ilqarın görmədim.
Namərdin dünyada sox çəkdim bəhsin,
Namusun, qeyrətin arın görmədim» («Görmədim», s.211).

Onların xalqın başına gətirdikləri zülmü, müsibətləri qəbul edə bilmir. Bu yazıq, əməksevər, zəhməti, qədri bilinməyən xalqın pristav, bəy, xan, hakim, mollalar tərəfindən əzablara düşər olduğunu yana-yana, dəfələrlə dilə gətirir, söyləyir ki, «fənadən köçmək lazımdır». Dünyanın gözəlliyini iti gözləri ilə görən, səmimiyyəti, ülviyyəti, qabiliyyəti, insaniyyəti həmişə üstün bilən, gözəllərin sevgi, məhəbbətini, əhd-ilqarını adi insanların seçə bilmədiyi incə hissləri, əlamətləri fəlsəfi, qeyri-adi ifadələri ilə xalq poeziyasında bir aləm yaradan Aşıq Ələsgərin tükənməz fikirləri, qəlb çırpıntıları həmişə aktualdır:

«Səhər vaxtı mənim müşkül çağımnda,
Çıxdınız qarşıma dəstə, gözəllər!
Camalız şöləsi nuri-təcəlla,
Görsə, səfa tapar xəstə, gözəllər!» («Gözəllər», s.110).

«Mənim adım Ələsgərdir,
Dərdim dillərdə əzbərdir.
Xalların dürrü gövhərdir,
Sərrafiyam, tanıram mən!
«Yey» - yekdi adil padşah,
«Lam» - əlifba – birdi Allah.

Ələsgər, tutduğun günah
Bağışlansa, çox hörmətdi» («Əlif, lam», s.73).

«Ələsgərəm, hər elmidən halıyam,
Dedim: sən təbibsən, mən – yaralıyam,
Dedi: nişanlıyam, özgə malıyam,
Sındı qol-qanadım, yanıma düşdü» («Düşdü», s.93).

Aşıq Ələsgər yaradıcılığının ən ümdə özəlliklərindən biri də mehribanlıq, dostluq, xoş rəftar, insanlar arasındakı təmiz münasibət, doğruluq, etibarlılıq, xoş söz, xoş baxış, həyata ümidlə baxmaq, sabahın həvəsi ilə yaşamaq, arzuların işığında ucalmaq, hər işin sonunda sevinmək, yalnız xeyirxahlıq təşkil edir. İnsani sifətləri, vəfanı, sədaqəti, şirin söz söyləməyi insana yaraşdırır:

«Can» deməklə candan can əskik olmaz,
Dostları daima mehriban eylər,
«Çor» deməyin nəfi nədir dünyada,

Abad könül yıxar, pərişan eylər.

Aşıq Ələsgər yaradıcılığında vətən məhəbbəti, vətəni tərənnüm etmək, vətənə hüsnü rəğbətini bildirmək kimi hisslərdə mükəmməldir. Bədii sözün qüdrəti ilə ürək sözlərini, münasibətini bildirmiş və buna nail olmuşdur:

«Yayda yaylağımdı, qışda oylağım,

Yazda Heyrangahım bu dağlar mənim» («Bu dağlar mənim», s.80).

«Könlüm qaranquş tək uçub qoynuna,

Gəzir hər yamacı, hər yanı, yaylaq!

Ruhum təzələnir, məst olur, ürək,

Görəndə bu halı, bu çağı, yaylaq!» («Yaylaq», s.99).

«Yaylaq müntəzirdi, yolların gözlər,

Boyun əyər bənövşələr, nərgizlər.

Çəşməyə yetəndə gəlinlər, qızlar,

Göllərdə çalxanan sona can desin» («Can desin», s.136)

«Var olsun Qarabağ, əcəb səfadi,

Başa Xaçın axar, ayağa – Qarqar.

Göyçə qar əlindən zara gəlibdi,

Muğan həsrət çəkər: a yağa qar, qar...» («A yağa Qarqar», s.243)

Aşıq Ələsgər taleyi keşməkeşli, başı qeylü-qallı, düşmən gözünə bağı-bəhəri, milli sərvəti, təbii nemətləri ilə ox olan Azərbaycanın laləli çöllərindən, uca dağlarından, buz bulaqlarından, yamyaşıl ormanlarından bəhrələnmiş və belə əvəzsiz söz incilərini bir sapa sıralamışdı.

Söz sərrafi, həzin ləhcəli, incə qəlbli Aşıq Ələsgərin məhəbbət dünyası da özünəməxsus ifadələr,

tərənnümlər, sevgi dolu deyimlərlə dop-doludur. 14 yaşından sevginin ləzzətini dadmış, acısını çəkmiş,

ömrünün sonuna qədər bu eşqin odunda çırın-çırın yanan aşiqin qəlb göynərtisi yaradıcılığının qızıl xəttini cızmışdır.

Bildiyimiz kimi, hər sənətkar haqqında deyiləsi sözlərə əsas verən onun qələminin məhsuludur.

Qələmindən çıxan əsərlər bizə bunu deməyə əsas verir:

«Yusif kimi məni saldın azara,

Təbibimsən, eylə dərdimə çara.

Ya buyur cəllada, ya çəkdir dara,

Ya yetir dərmana, üzün bürümə» («Üzün bürümə», s.132).

Ustad Aşığa görə xarici gözəllik hələ tam, əsl gözəllik deyildir. Həm xarici gözəllik, həm də mənəvi

gözəllik tam sayılır. Yaradıcılığında Azərbaycan qadınının nəsib duyğularını, ağlını, kamalını, xarici və daxili gözəlliklərini tərənnüm etməyə nail olmuşdur:

«Sinəmdi eşqin dəftəri,

Sənsən dilimin əzbəri.

Yazıq Aşıq Ələsgəri

Çəkməyə dara, xoş gəldin!» («Xoş gəldin», s.71).

Qəbri erməniyə girov qalan, Azərbaycanda aşıq poeziyasının inkişafına güclü təsir göstərmiş Aşıq

Ələsgər 106 il yaşadığı illərdə xeyirli övlad, qeyrətli oğlu, vəfali həyat yoldaşı, zəhmətkeş ata və xalqını, vətəninə sevən el oğlu, el ağsaqqalı kimi bu gün də sevilir.

Ədəbiyyat:

Araslı H. Aşıq yaradıcılığı. Bakı, 1960.

Sarıvəlli O. Qüdrətli şair, ustad sənətkar. Bakı, 1971.

Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1956.

Vəliyev V. Qaynar söz çeşməsi. Bakı, 1981.

Vəliyev V. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 1970.

Namazov O. Aşığın sazı və sözü. Bakı, 1980

Açar sözlər: aşıq, aşıq yaradıcılığı, milli sərvətimiz, saz ifaçısı, el şairi, dəyərli söz ustası

Key words: explicit, expressive creativity, national wealth, saz performer, handwriting, speaking word

Ключевые слова: ашуг, ашугское творчество, национальное достояние, народный поэт, мастер слова.

Глаза, видящие красоту

Резюме

Ашугская литература сыграла немаловажную роль в формировании жемчужин устного народного творчества древних тюрков, уйгур, гуннов, начиная с VII вплоть до XI века, причем ашугское творчество и сегодня продолжает воспевать современную жизнь и достижения. Описание развития художественного мышления и образа жизни нашего народа также нашли свое отражение в ашугской поэзии. Богатое творческое наследие ашуга считается национальным достоянием нашего народа.

Eyes seeing beauty

Summary

The history of the extravagant creativity of the lyricist, which broadcasts through the extensive way of life, is rich in history and richness of our people. The great creative work of Ancient Turkish, Goyturk, Uyгур, Huns, and the role of the public in the formation of folk literary pearls of the people of the world is a great contribution to today's achievements and success. It has been exaggerated by the profound comprehension of our people's deeply rooted insights and the inner-life of the trade. Although it is considered as one of the first demonstrators to have its own creativity, it is considered as the most perfect in this respect. He wrote various versions of the composition, choosing the surrounding world with its sharp intelligence, clever expression and words.

Rəyçi: professor A.A.Nacıyev

Yeganə Abdullayeva⁵²

CON FAULZUN ROMANLARINDA BƏDİİ EKSPERİMENTLƏR

İngilis tədqiqatçısı Hans Piter Vaqner yazır ki, keçən əsrin 60-cı illərinin sonundan başlayan Britaniya ədəbiyyatı “eksperimental” və “postmodern dövrü” ədəbiyyatlarına [17] bölünür və bu sahələrdəki eksperimentlər bütün ədəbi formalarda özünü büruzə verir. İngilis tədqiqatçısının Britaniya ədəbiyyatı haqqında gəldiyi qənaətdə bir həqiqət var və o da bundan ibarətdir ki, məhz bu illərdən başlayan Britaniya ədəbiyyatı yeni bədii sistemin (postmodernizmin – Y.A.) formalaşması dövrünə qədəm qoyur.

Yaradıcılığı bu dövrlə bağlı olan Britaniya yazıçısı Con Faulzun (1926-2005) əsərlərində də yaranan yeni ədəbi-bədii meyilləri izləmək mümkündür.

XX əsrin 60-cı illərindən ədəbiyyata gələn C.Faulzun yaradıcılığı bir qayda olaraq intellektual nəsrin, xüsusilə, psixoloji və ekzistensial romanların müəllifi kimi dəyərləndirilir. Son illər isə onun yaradıcılığı postmodernizmin estetik prinsipləri əsasında öyrənilib [4;5], yazıçı Böyük Britaniya postmodernist romanının ünlü nümayəndəsi elan edilib. Belə yanaşma daha çox Qərb ədəbiyyatşünaslığında özünü büruzə verib və bu vacib məsələni əsas götürərək yazıçının roman poetikasını postmodernizmin estetik prinsipləri ilə əsaslandırmaq yerinə düşər.

C.Faulz klassik təhkiyə ənənəsini qeyri-ənənəvi bədii eksperimentlərlə vəhdətdə verir, yaradıcılığa başladığı dövrün təmayülləri ilə birgə addımlaya bilirdi. O, klassik ingilis ədəbiyyatı ilə eksperimentlər aparır, Britaniya nəsrində yeniliklərə imza qoyaraq, ədəbiyyata yeni abı-hava gətirmişdir. Bundan başqa C.Faulz öz nəsrində eksperimentlərlə yanaşı ingilis realist romanına “nəzər yetirməyi” də tövsiyə edirdi. C.Faulzun yazı üslubundakı eksperimentçiliyi daha çox realizmin estetik prinsiplərinə yaxın idi və elə bununla bağlı ədəbi tənqid onu yeni XX əsr realizminin nümayəndəsi kimi də görürdü. Amma elə həmin illərdən başlayaraq C.Faulz yaradıcılığını postmodernizmlə əlaqələndirənlər də var idi. Bu onunla bağlı idi ki, yazıçının əsərləri “açıq”, üslubu qarışıq, dili obrazlı və dəqiq (postmodernist estetikaya nisbətə - Y. A.), təsvir isə yarandığı dövr üçün qeyri-adi idi. Həmçinin C.Faulz realizmlə postmodernizmin sərhədlərində yazırdı. Lakin bununla belə, bəzi tədqiqatçılar yazıçının postmodernizmlə bağlılığını da “yaygın” adlandırır, əsərlərində bu bədii istiqamətin inikasını xüsusiyyətlərini tam görmürdülər.

İngilis ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçı V.İvəşeva yazır: “Fransız leytenantının qadını” roman-eksperimentdir: müəllif sanki oxucu ilə söhbət edir, təhkiyəyə müdaxilə edir, orada öz iştirakını bildirir, sanki roman içində roman illüziyasını yaradır. O, XX əsr nəsrini dirçəldir, onun personajları Dikkensi, Tekkereyi, Hardini, Bronteni və digər klassik realizmin məşhur qəhrəmanlarını XX əsrin işığına “köçürür”. “Fransız leytenantının qadını” bizim dövr nəsrinin tipik əlamətlərini – fəlsəfi təmayülləri, strukturun qəlizləşməsinə, realist forma sahəsində axtarışları özündə birləşdirir” [3;39]. V.İvəşevanın haqlı olaraq yazıçının roman dünyasına gətirdiyi aydınlığa onu da əlavə etmək olar ki, C.Faulz öz dövrü üçün təhkiyədə müxtəlif eksperimentlər edir, özünə qədər mövcud olmayan nəsr nümunəsi sərgiləyirdi.

C.Faulzun bədii metodu üzərində işləyən digər ədəbi tənqidçi Y.Aminyeva da yazıçının yaradıcılığında özünəməxsusluğa aydınlıq gətirmiş, ənənə və eksperimenti bir araya gətirən C.Faulzun həm klassik ənənəni, həm də yeni estetikəni nümayiş etdirdiyini qeyd etmişdir. Tədqiqatçı bu sintezin yazıçının yaradıcılığına xas olan humanizm prinsiplərinə sadıq qalması ilə izah edir: “Yazıçının humanizmi özünün özü qarşısında, öz oxucusu qarşısında məsuliyyətilə ifadə olunur və ənənənin qırılmazlığını göstərmək və onda iştirak etməyə can atır” [1;15]. Göründüyü kimi C.Faulz yaradıcılığına münasibət birmənalı olmasa da, yazıçının yaradıcılığı müxtəlif yanaşmalarda öyrənilsə də, onları bir ideya – yazıçının öz dövrü üçün eksperimentlərə açıq olduğunu ifadə edir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Y.Aminyeva C.Faulzun yaradıcılığında baş verən postmodernist meyilləri görə bilmir, yazıçının yaradıcılığına ənənəvi ədəbiyyatşünaslıqdan çıxış edərək yanaşırdı.

Onun eksperimentçiliyi digər sahədə də – ekzistensializmlə postmodernizmin sərhədlərində də özünü göstərir. Bu haqda tədqiqatçı E.Qodovannaya yazır: “Ekzistensializm və postmodernizmin sərhədlərində yerləşən Con Faulz yaradıcılığı Avropa mədəniyyəti üçün kifayət qədər həmahəngdir. Ekzistensializm – “sərhəd situasiyalarında” sınaqlardan keçən şəxsiyyətin formalaşmasında reallaşan problemləri qaldırır. C.Faulzun nəsrində postmodernizm süjetin dağılmasına gətirib çıxarmır, lakin müasir ədəbi və fəlsəfi dünyagörüşlə əlaqə düşünülmüş şəkildə yaradılan intertekstdə, qəhrəmanlar arasındakı münasibətləri xarakterizə edən oyun modelinin seçilməsində, birbaşa müəllif sözü olan ənənəvi metatarixi dekon-

struksiyasında həyata keçir”[2;5].E.Qodovannaya yazıçının yaradıcılığında özünü bürüzə verən eksperimentçiliyi çox düzgün müəyyən edir və C.Faulzun intertekstuallığa, postmodernist oyuna və metatarixi dekonstruksiyaya müraciətini bədii eksperimentçiliyi ilə əlaqələndirir. Tədqiqatçı fikrini əsalandırmaq üçün ardınca yazır: “Postmodernist nəsrin paradokslarıyla U.Ekonun əsərlərində, öz metodunu açıqladığı “Yoxa çıxan struktur” kitabında oyun süjetindən yararlanan, fəlsəfəyə əsaslanan kommunikasiya ilə rastlaşırıq. “Qızılgülün adı”, “Fuko kəfkiri” ilə “Süfə” və “Sehrbaz” romanları arasında dayanaqlı ti-poloji əlaqə var”[2;9].

E.QodovannayaC.Faulzun yaradıcılığında baş verən meylləri sezə bilir, onun eksperimentçiliyini düzgün dəyərləndirir, yazıçının bədii üslubuna obyektiv yanaşır və mülahizələrinin roman dünyasına əsaslanmaqla irəli sürür.

Keçən əsrin 60-cı illərinin sonu 70-ci illərinin əvvəllərində formalaşan və estetik yeniliyə, yüksək estetik formalara, dünyabaxışında sistemliliyə meyilliliyi ilə seçilən modernizmdən fərqli olaraq postmodernizm çox vaxt bədii iqtibaslara, alınma süjet və motivlərə, dil oyunlarına əsaslanırdı. Həyatı kaos kimi dərk edən postmodernistlər incəsənətin əsas qanunlarından olan dünya nizamının bütövlüyü ideyasından imtina edirdilər. Postmodernistlər reallıqla bağlanmayan görüntülərin bədii hibrid dünyasının yaranmasına meyilliydilər. Onların kütləvi ədəbiyyatla elitar ədəbiyyatı birləşdirmək cəhdi konkret əsərin bədii bütövlüyünü dağıtmağa gətirib çıxardı.

Modernizmlə postmodernizm vahid prosesin bir hissəsi olduğunu nəzərə alaraq C.Faulz yaradıcılığının bu prosesin içində “həll” olduğunu müəyyən etmək heç də çətinlik yaratmır. Hər iki bədii sistem oxşar metodoloji, fəlsəfi, estetik əsasa, ümumi kökə malikdirlər. Modernizmin içində oyun diskursuna, ironiya və intertekstuallığa da rast gəlinir. Ekzistensializmin azadlıq, seçim və absurd problemləri postmodernist nəsrə də istifadə olunur, lakin bu halda özünün antoloji əsası kimi deyil, postmodernist yükə – ədəbi kodlara köklənir. C.Faulzun romanlarında da bir ana xətt – qəhrəmanlar özlərini şəxsiyyət kimi axtarır, şəxsiyyət azadlığı əsas prioritet sayılır, lakin eyni zamanda bütün bunlar sonda absurda söykənir. Göründüyü kimi, bütün hallarda postmodernist qəhrəman ekzistensial absurdlə, seçim və seçimsizliklə bağlıdır. Ədəbiyyatşünaslıqda postmodernizmi modernizmin son mərhələsi kimi qəbul edir, onun aparıcı prinsipləri ilə ifadə olduğunu qeyd edirlər. Bir başqa tərəfdən belə bir yanaşma da var ki, postmodernizm “anti-modernizm”dir. Yəni, modernizmin əksi olaraq yaranıb və modernizmdən fərqli olaraq dünyanın bədii dərkini başqa tipdə, başqa yanaşmada görür. Modernizm qapalı, bağlı sistem formasıdır, postmodernizm isə “açıq” sistemdir. Modernizmdə dünyanı dəyişmək çabası var, postmodernizmdə hər şeyə loyallaşdırılır, bütün hadisələrin gedişində, habelə təhkiyə dinamikasında əsasən “oyun”a üstünlük verilir. Bununla bağlı postmodernizmdə müxtəlif bədii sistemlərə yenidən baxılır, onların birgə “fəaliyyəti” mədəniyyətin bənzərsiz hadisəsi kimi dəyərləndirilir. Buna isə onun özünəməxsus estetikası, fəlsəfi bazası əsas verir.

C.Faulzun romanları daşlaşmış sosial və mənəvi normalara qarşı etiraz idi və bu etirazı yazıçı postmodernist oyun priyomları ilə təsvir edə bilirdi. Yazıçı dəyişən dünyanı artıq adət edilən normalara uyğun göstərə bilmir, mütləq həqiqət haqqında dəyişən təsəvvürlərdən yazırdı. İngilis tədqiqatçısı R.Berden C.Faulzu postmodernizmin ən “representativ nümayəndəsi” hesab edirdi[6; 7].

C.Faulz ingilis milli ənənələrini həm qoruyub saxlamağa, həm də eyni zamanda onlara yenidən nəzər yetirməyə meyilli idi. Bu yanaşma onun ilk romanından başlayaraq sonuncu romanına qədər ardıcıl şəkildə davam edir. O, ingilis milli düşüncəsinə xas olmayan janr formalarından istifadə edir, viktorian adət-ənənələrini parodiya edir, oxucunu seçim qarşısında qoyurdu. Onun qəhrəmanları sözün əsil mənasında macəraçıdılar. Onlar öz “mən”lərini axtarır, gözəllik və ideallara yenidən “baxır” lar.

“Romançının öz mədəniyyəti, ənənəsi çərçivəsində düşünməsinin vacibliyini” vurğulayan ingilis ədəbi tənqidçisi Con Haffenden bu yanaşmanı məqbul sayır, lakin eyni zamanda “bədii təhkiyə daima yeni forma almalıdır” fikrini irəli sürür[9;31]. Başqa sözlə tənqidçi müasir romançının iki meylin sərhədində yaranmasını dilə gətirir. Bunu keçmiş mədəniyyəti qoruyub saxlamaqla onu öz daxili mövcudluğuna uyğun yeniləşməsinə aparən məndə üzə çıxaran C.Faulz yaradıcılığına şamil etmək olar.

C.Faulz yaradıcılığının özəlliklərindən biri də yazıçının klassik ingilis ədəbiyyatından gətirdiyi iqtibaslar və parafrazlar idi. Şekspir, Stern, Fildinq, Smolett, Dikkens, Hardi, Ostin mətnlərini onun bütün romanlarında izləmək olur, gizli və aşkar intertekstual əlaqələri aşkar etmək bir o qədər də çətinlik yaratmır. Yazıçının ilk romanı “Kolleksiyaçı” (The Collector) (1963) Şekspirin “Tufan” pyesinin parafrazı – müasir dünyanın mənəvi problemlərini açmağa yönəlir. Təhkiyəçi Kleqq – Kaliban qəddarlığın və

rəhmsizliyin simvoludur. İkinci personaj Miranda isə onun əksi, mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı, öhdəsinə düşən ağır həyat şərtlərində belə insan olduğunu unutmayan personajdır. Diqqətli oxucu Şekspirin “Tufan” pyesinin qəhrəmanları Kaliban, Miranda və Ferdinandı “Kolleksiyaçı”da tanıyır, nağıl personajlarını müasir dünyanın problemləri ilə bir arada görür. “Tufan”ın nağıl süjeti qisas, ədalət, sevgi və dostluq haqqında nəsihətdir. Doğma qardaşı Antonio tərəfindən şərhlənən, hakimiyyətindən məhrum olan Milan hersoqu Prospero yeganə qızı Miranda ilə şəhəri tərk etməli olur. Taleyin hökmüylə Prospero gəmi qəzasından sonra kimsəsiz adaya düşür və burada on iki il qisas hissi ilə yaşayır. Magik gücə malik olan Prospero bütün ada əhalisini özünə tabe edir, onların içərisində ifritə Sikoraksinin oğlu Kaliban da var. Prospero sehrin köməyiylə dənizdə tufan qaldırır və düşmənlərinin gəmisinin adaya yan almasına nail olur. Təmiz adını geri ala bilən Prospero ölkəsinə qayıdır, qızı Mirandanı Napoli şahzadəsi Ferdinandla evlənməsinə razılıq verir.

Şekspir süjetini yenidən işləyən C.Faulz bəşəriyyəti düşündürən əbədi suallara cavab axtarır, Kleqq-Kaliban obrazında şər, fitnə-fəsadın hələ də mövcud olduğunu, insanların ondan sığortalanmadığını nəzərə çarpdırır. C.Faulzun “Kolleksiyaçı” romanında Şekspirdən başqa Cozef Konradın “Lord Cim”, Çarlz Dikkensin “Böyük ümidlər”, Ceyn Ostinin “Emma”, Fyodor Dostoyevskinin “Cinayət və cəza” romanlarıyla da paralelləri izləmək mümkündür, müəllif adları sadalanan yazıçıların mətnləri ilə intertekstual əlaqə yaradaraq romanın alt qatına yeni mənalar “yükləyir”. İntertekstual əlaqənin yaradılması nəzəri baxımdan o deməkdir ki, ana əsərlə rabitəyə cəlb edilən mətnlərin məkanı hansı gözəgörünməz məqamdası birləşir, bu virtual qovuşuq həmin mətnlərdəki zamanın ən müxtəlif formalarda meydana çıxıb ifadə olunmasına şərait yaradır. Mirandanın məktubları “Kolleksiyaçı” romanını Samuel Riçardsonun “Klarissa” romanının epistoluar janrına yaxınlaşdırır. Demək lazımdır ki, bu uzaqlaşma və yaxınlaşmalar zamanlar arasındakı sərhədləri silməklə bərabər onların özümlülüyünü də vurğu altında saxlayır. Yəni, istinad edilən, rabitə yaradılan əsərlə bərabər götürüldükdə gerçəklik haqqında təsəvvürlərin sınırları genişlənir, dünya bitib-tükənməyən mətn kimi oxunub bitdiyi yerdən toxum kimi bir də səpilir. Bu isə J.Derridanın qrammatologiya nəzəri konsepsiyasını yada salır, hər şey məhz bitdiyi məqamdan bir də başlayır, ən ümitsiz toxumlar belə yer üzünə səpilərək yeni-yeni mənalar cücərdir. Roman eyni zamanda da bədheybətə gözəli qaçırması nağıl süjetinə yaxındır və lakin nağıl qəhrəmanından fərqli olaraq “qurban” bədheybətdə insani hissələri oyada bilmir. Süjetlər arası uyğunsuzluq üslubi arakəsmə formalaşdırır, məhz bu uyğunsuzluq və ziddiyyət ana mətnlə əlaqəsi olan bütün mətnlərə bir də baxılmasını, eyni zamanda isə ana mətnin özünün də yenidən oxunmalı olmasını şərtləndirir. Klerqq özünü Ferdinand adlandırır, Mirandaya münasibətində özünü cəngavər kimi “görür”. Miranda “bədheybətə” əsirliyində xəstələnir, lakin müalicə ala bilməyib Kleqq-Kalibanın adasında-zirzəmisində ölür. Roman dörd hissədən ibarətdir, iki hissə romanın əsasını təşkil edir, qalan iki hissə isə ola biləcək sonluğun təsviridir. Son iki hissədə ən müxtəlif bilik və dünyagörüşünə malik olan oxucuların interpretasiyası qismində də çıxış edir. İkinci hissədə Kleqq Miranda haqqında keçmiş zamanda danışmaqla oxucuya artıq onun ölümündən xəbər verir.

Postmodernist nəsrin iqtibaslardan istifadə etmə metodu bütün əsər boyu Mirandanın düşüncələrində izlənilir. C.Faulzun allüziya və reminissensiyalara müraciəti klassik ingilis yazıçılarının yaradıcılığı ilə vahid mətn yaradır. Mətnin çoxqatlılığı, personajların dil-üslubunda da müəyyən olunur, “müəllif maskası” mətnin müəllifə deyil oxucuya aid olduğu qənaətinə gətirir. Müəllifin əsərdə yoxluğu, hadisələrin eksplisit təhkiyəçi tərəfindən nəqli mətnə yeni mənə yükləyir. Mirandanın Kleqqə Ferdinand-Kaliban yanaşması onun istehzası, simvolik mənada yenidən dərki postmodernist dil oyunu, allüziyanın göstəricisidir.

Mətnin gündəlik formasında birinci şəxsin dilindən “yeni”dən nəql edilməsi oxucunu J.Derridanın “dünya mətn kimi” – mətnin bütövlüyü ideyasına yönəldir. Bütün digər mətnlər bu təhkiyədən törəyir, yeni personajların obrazlarını yaradır. Demək, “Kolleksiyaçı” romanı özündə intertekstuallığı, allüziya və reminissensiyaları birləşdirən, janr hipridliyindən yığılan, ənənəvi “mən” anlayışından imtina edən, mətnin çoxsaylı şərhələrinə yol açan, fraqmentarlıq prinsipinə riayət edən, açıq sonluğu olan postmodernist romanın poetikası ilə səsleşir. Müəllif təhkiyə tiplərinin bir çox formaları olan şüur axını və daxili monoloqlardan istifadə edərək ənənəvi nəql etmə ilə modernizm və postmodernizmin üslubi priyomlarından yararlanır. Digər tərəfdən fraqmentar təhkiyə intertekstual əlaqədə oxucu ilə postmodernist oyun “qurmağa” yönəlir ki, bu da postmodernist nəsrin bədii xüsusiyyətləri sırasındadır.

C.Faulz ikinci böyük romanı “Sehrbaz” (The Magus) (1965) haqqında yazırdı: “Sehrbaz”

mövcudluğuna görə üç romana borcludur"[16]. Bunlardan birincisi Alen-Furnyenin "Böyük Moln" əsəridir. Yazıçı Alen-Furnye kimi "ədəbiyyatın çərçivələrindən kənarında mövcud olan təcrübəni" göstərmək istəyib. İkinci əsər Riçard Ceffrisin "Bevis. Bir oğlanın hekayəsi" və Çarlz Dikkensin "Böyük ümidlər" romanıdır[16].

Bundan başqa "Sehrbaz"da Ayriş Mördokun "Kəsilmiş baş" (A Severed Head) və "Təkbuynuz"(The Unicorn) romanları ilə də paralelliyi izləmək olar. Hər üç əsərdə mistik əhval-ruhiyyə insanlararası münasibətlərdə nizamın yox olmasını şərtləndirən amildir. "Sehrbaz" romanı oxucunu adət etdiyi roman dünyasında deyil, hansısa incəsənət aləmində "gəzintisində" bənzəyir. İnsan həyatı incəsənəti imitasiya edir, uydurma ilə həqiqət, real ilə təxəyyül arasında sərhədlər yoxa çıxır (yeri gəlmişkən postmodernistlərin ən çox istifadə etdikləri ədəbi priyom – Y.A.). Romanın qəhrəmanlarından olan Konçis obrazı müəllifin fikir daşıyıcısı, eksplisit müəllifdir.

"Sehrbaz" romanının məzmunu diskursun dəyişməsində oxucuya sərbəstlik verir, yeri gəlmişkən oxucu sərbəstliyi tək məzmun səviyyəsində deyil, həmçinin forma elementi kimi də müəyyən edilir. Bu, romanın açıq sonluğu ilə bağlıdır. Baş qəhrəmanın sonda real, gerçək olanla uydurma arasında seçimi oxucu improvizəsi ilə təkbətək qalır. Müqəddəs bayram ərəfəsində sona yetən roman karnavalla bitir. Məlumdur ki, karnavaldə bütün iştirakçılar maska taxır. Lakin nə Nikolas, nə də Elison karnaval kostyumlarını geyinmir, əksinə maskalarını çıxarırlar. Bu vacib məqam romanın ikili strukturunun bir deyil, bir neçə sonluğa yönəldir. "Sehrbaz" romanının açıq sonluğu ədəbi tənqiddə xüsusilə vurğulanmış, onun açıq sonluğunu oxucu ilə oyun qismində görən Alişn Li yazır: "Sehrbaz" açıq sonluğu olan romanın oxucu ilə oyununun gözəl nümunəsidir. Son Con Kitsin "Yunan vazasına oda"ya parodiyadır" [11;26]. C.Faulz bu romanında da postmodernizmin estetik prinsiplərindən, o cümlədən ideya, mövzu və priyomlarından yararlanmışdır. Düyanı postmodernist duyum tərzilə dərk etmək C.Faulz romanlarının başlıca xüsusiyyətini təşkil edir. Xaos, qarmaqarışıqlıq qismində dünyanın dərkini "Sehrbaz" romanında personajlar arasında münasibətlərdə özünü büruzə verir. Yazıçının yazılarında əks olunan postmodernist duyum tərzini vurğulayan ingilis tədqiqatçıları Cefri Uilyam Lord, Kristina Jauredi Ondarra yazırlar: "Britaniya postmodernist ədəbiyyatında Con Faulz maraqlı yanaşma təklif edir. Onun yazıları əks mövqeləri inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur. Faulzun yazılarında aydın metatəhkiyə elementləri çox zaman ingilis ədəbiyyatında postmodernizmin dəlili kimi vurğulanır"[12;59].

Romanın digər vacib ideyalarından biri azadlıq problemdir. Lakin azadlıq anlayışı postmodernizmdə və ekzistensializmdə müxtəlif mənə daşıyır. Postmodernizmdə bu daxili azadlıq kimi göstərilirsə və o, personajın daxili dünyasından kənara çıxmırsa, ekzistensializmdə azadlıq seçimdir. Bu halda "özü" üçün azad olan insan "özgə"nin azadlığını məhdudlaşdırır. İnsan bu iki situasiya arasında seçim edir. C.Faulzun ekzistensializmin problemləri ilə postmodernist elementlərdən istifadəsi "Sehrbaz" romanının tematikasında özünü göstərir. Böyük Britaniya ədəbiyyatında ekzistensializm və xüsusilə, də onun ədəbiyyatda təzahürü xüsusiyyətləri əlamətdar yerə malikdir. Elə bununla bağlı C.Faulzun ilk dəfə Böyük Britaniya ədəbiyyatında ekzistensializmin problem dairəsini kütləvi ədəbiyyatla birləşdirmək cəhdi yeni romanların yaranmasına gətirib çıxardı. Onun gerçəkliklə uydurma, həqiqətlə yalan arasında yaratdığı bədii mətnləri postmodernist ədəbiyyatın kitçlə intellektual ədəbiyyatı birləşdirmək cəhdinə bərabər idi. "Sehrbaz" romanı özündə bütün bu keyfiyyətləri daşıyır. Postmodernizmdəki mütləq kaos, fragmentarlıq prinsipləri modernizmin təhkiyəsiylə bir arada C.Faulzun "Sehrbaz" romanın bədii dünyasını təşkil edir. Məlumdur ki, modernistlər dünyanı kaos kimi qəbul edib, lakin ondan çıxış yollarını axtarmaq ideyası postmodernist dünyagörüşündə fərqli şəkildə alır və xaosu anlamaq və dərk etmək mümkün deyil ideyası ilə əvəzlənir. Elə bu vacib ideyanı, yəni dünyanı dərk etmədə hər hansı bir dəyərlər sisteminin mövcud olmaması ideyasını "Sehrbaz" romanın başlıca xüsusiyyəti hesab etmək olar.

C.Faulzun sayca üçüncü "Fransız leytenantının qadını" (The French Lieutenant's Woman) (1969) romanı Viktoriya dövrünün roman-oyun, roman-parodiyası kimi dəyərləndirilir. Romanda parodiya elementinin güclənməsini xüsusilə vurğulayan ədəbi tənqidçi Kristian Qutlben yazır: "Con Faulz viktorian adət-ənənələri ilə bağlı bütün oyunları bir araya gətirir və hətta yenilərini də əlavə edir, yenini köhnəyə istinadən yaradır. O, "Fransız leytenantının qadını"nda parodiya sənətini bərpa etmişdir"[8]. Britaniya ədəbiyyatı tarixində "Fransız leytenantının qadını" romanı yeni təhkiyə texnikası ilə (C.Coysun "Ullis" romanından sonra – Y.A.) seçilirdi. C.Faulz əsərin qəhrəmanını müəlliflə qarşılaşdırır, birlikdə Viktoriya dövrünə səyahətə çıxır, reallıq illüziyaya, uydurmaya qarışır, müəllifin oyun obyektinə çevrilir. Romanın açıq sonluğu onun bir deyil, bir neçə süjet xəttinə malik olduğuna işarə edir.

Roman özündə realizmin elementlərini qoruyub saxlayan, lakin bununla belə postmodernizmin ən gözəl nümunəsi hesab edilir. Romanda Fildinq, Dikkins, Şekspir, Aristotel, Volter, Darvin və Marksdan gətirilən iqtibas və allüziyalara rast gəlmək mümkündür. Belə yanaşma yazıçını oxucu ilə yeni müstəviyə, intellektual oyuna dəvət edir. C.Faulzun eksperimentləri digər romanlarında olduğu kimi bu romanda da özünü büruzə verir və qeyd edək ki, bu yanaşma intellektual oxucuya yönəlmişdir.

“Fransız leytenantının qadını” romanında ədəbi mətnlərlə oyun onun postmodernist roman adlandırmasına əsas verir. Yuxarıda adı çəkilən yazıçılarla yanaşı romanda Tekkerey, Trollop, C.Eliot, T.Hardi romanlarından “göndərmələr”ə də rast gəlinir. C.Eliotun “Flösta dəyirman” və T.Hardinin “Mavi gözlər” romanı C.Faulzun mətnində sevgi fabulasını xatırladır, Sara obrazının xarakterik xüsusiyyəti T.Hardinin “Derbervill nəslindən olan Tess” romanının eyni adlı personajını, Çarlz obrazı isə Dikkensin bir çox qəhrəmanlarını xatırladır. C.Eliotun “Midmarç” romanının qəhrəmanı Rozamunda C.Faulzun Ernestinasını, qulluqçu Sem isə Dikkensin “Pikvik klubunun qeydləri”ndəki Sem Uellerin oxşarıdır.

Janr baxımından da roman hibridliyə məruz qalır. Roman özündə tarixi, fəlsəfi, səyahət və nəsihət romanlarının problematikasını daşıyır. Reminissensiya və allüziyalardan istifadə yazıçıya oxucusu ilə “oynamağa”, onu oyuna salmağa yol açır. İqtibas və allüziyaların yerində işlənməsi oxucuda çoxsaylı assosiasiyalar yaradır, onu oyun atmosferinə daxil edir. Digər tərəfdən roman ənənəvi roman janrı ilə polemikaya girir və müasirliyin görmə bucağında yeni məna və məzmunə köklənir.

Janr strukturuna görə roman XVII əsr ingilis yazıçısı Con Benyanın “Zəvvarın yolu” romanına yaxındır. Hər iki əsər səyahət, yol metaforası üzərində qurulub. Çarlz da C.Benyan qəhrəmanı kimi həyatın mənasının axtarışına çıxır, Viktoriya İngiltərəsinə səyahət edir. Sonda C.Faulzun qəhrəmanı öz yolunu “tapır”, həyatın mənasını azadlıqda görür, öz “mən”inə qovuşur. Özünəməxsus yolu qəhrəmanla birgə müəllif də qət edir. Lakin postmodernist bədii priyomlarda olduğu kimi bu sonluq romanın bir oxunuşu üçün nəzərdə tutulur.

C.Faulzu Britaniya postmodernist yazıçı kimi dəyərləndirən ingilis tədqiqatçısı Sara Layel onun romanlarının təsnifatını apararkən “Fransız leytenantının qadını” romanını postmodernist təhkiyənin ən uğurlu nümunəsi kimi qeyd edərək yazır: “C.Faulzun orijinal, çoxyönlü sənəti özünü “Kolleksiyaçı”, “Maq” və “Fransız leytenantının qadını” romanlarında büruzə vermişdir. “Fransız leytenantının qadını” romanında o, XIX əsr viktorian romanı ilə melodramı XX əsrin postmodernist təhkiyə hissiyyəti ilə birləşdirmiş, oxucuya nəyisə seçməklə iki alternativ sonluq təqdim etmiş, eyni zamanda da özünü personaj kimi kitaba yerləşdirmişdir”[14].

C.Faulz öz qəhrəmanlarını viktorian romanına yerləşdirir, süjet xəttində, qəhrəmanların ad və xarakterlərində viktorian dövrü yazıçılarına istinad etsə də, müəllif mətni romanın XX əsrdə yazılmasını inadla yada salır. Viktorian dövrü qəhrəmanlarının davranışları müasir fəlsəfi cərəyanların nəzəri konsepsiyalarından gətirilən iqtibaslarla izah edilir, Sara obrazını, onun qəlbində baş verən təlatümləri yazıçı müasir dövrün kompüteriyə müqayisə edir. Göründüyü kimi C.Faulz viktorian dövərində vacib yazıçı amili olan “müəllif” problemini postmodernistlərin “müəllifin yoxluğu” anlayışıyla əvəz edir.

Romanın sonundakı final oyunu da postmodernist priyomlardan xəbər verir. Birinci sonluq viktorian romanlarına parodiyanı vurğulayır və müəllif istehzası açıq-aydın özünü büruzə verir. Oxucuya “göndərilən” iki digər sonluqlar isə “acıq” saxlanılır, şərh baxımından oxucunun öhdəsinə buraxılır. Bununla da yazıçı ənənəvi romanlarda olduğu kimi aydın sonluq göstərmir, oxucu gözləntisiylə oynayır. C.Faulzun eksperimentçiliyi və romanlarındakı bədii sistemlərlə sintezi yazıçının yaradıcılığına münasibətdə birmənalı olmamış, onu “ədəbi təzadlara meyillikdə” günahlandırır, amma eyni zamanda da onu “ənənəyə sadıq qalaraq novator metanəsr yaradır” fikrini irəli sürən ədəbi tənqidçi Uilyam Palmerin yanaşmasını bu baxımdan məqbul hesab etmək mümkündür[15;4].

Maraqlıdır ki, bir çox tənqidçilər C.Faulzun romanlarını postmodernist ədəbi nümunələrə aid etsələr də, yazıçı yaradıcılığına müasir ədəbi və fəlsəfi cərəyanlarının təsirini danmadan Avropa realist ənənələrinə bağlılığını vurğulayırdı. C.Faulzu postmodernist ədəbiyyatla əlaqələndirənlər sırasında Britaniya ədəbi tənqidçisi, yazıçı Devid Loc da var. D.Loc onu postmodernist priyomlardan yararlanan yazıçı adlandırır [13]. Bu sıraya postmodernizmin nəzəriyyəçisi, postmodernist paradigmalardan mükəmməl tədqiqatçısı Linda Haçeni də göstərə bilərik[10].

Postmodernistlərin bütün kanonların dekanonlaşması, dəyərlərə yenidən baxılması, ənənəvi “mən”dən imtina, elitər və kütləvi ədəbiyyatdan eyni zamanda istifadə mətnin çoxsaylı şərhinə əsaslanma, çoxsaylı məna və bir neçə nəzər nöqtəsi, fraqmentarlıq, kollaj və montaj, janr hibridliyi, mətnlə oyun, oxucu ilə

oyun, mətnin çoxmərhələli təşkili, parodiyaya üstünlük verilməsi kimi postmodernist paradıqmalar C.Fauzl romanlarının əsasını təşkil edir. Bu baxımdan onun roman yaradıcılığı postmodernizmin estetik fikri ilə bir arada səslənir.

Ədəbiyyat:

- 1.Аmineва Е. С. Джон Фаулз: Парадоксы размышления над методом// Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. 2010, №3, 20-23с.
- 2.Годованная Э.Г. "Философско-эстетические доминанты русского и европейского постмодернизма и творчество Джона Фаулза". Автореферат дис.кан. филолог. наук,Краснодар. 2004, 21с.
- 3.Ивашева В.В. История зарубежной литературы XX в. (1945-1980) / Под ред. Л.Г. Андреева. 2 изд. М.: Изд-во МГУ, 1989.
- 4.Ильин И. Посмодернизм // Современное зарубежное литературоведение. Энциклопедический справочник. М.: Интрада, 1996.
- 5.Курицын В. К ситуации постмодернизма // Новое литературное обозрение. 1995. № 11.
- 6.Burden R. John Fowles, John Hawkes, Claude Simon: Problems of self and form in the post-modernist novel : a comparative study.Wurzburg. 1980.367p.
- 7.D'Haen Th. Text to reader: A Communicative approach to Fowles, Barth, Cortazar and Boon//Philadelphia, John Benjamins.1983, 169-620p.
- 8.Gutleben Ch. Nostalgic Postmodernism: The Victorian Tradition and the Contemporary British Novel? Rodopi, 2001, 24p.
- 9.Haffenden J. Novelists in Interview. Methuen Publishing Ltd, 1985. 288 p
- 10.Hutcheon L. A Poetics of Postmodernism. History, theory, fiction. N-Y and London. Routled. 1988, 284p.
- 11.Lee A. Realism and Power (Routledge Revivals): Postmodern British Fiction, Routledge, 2014, 154p.
- 12.Lord G.W., Ondarra K.J. Postmodernism and Notions of National Difference: A Comparison of Postmodern Fiction in Britain and America. Rodopi, 1996, 190p.
- 13.Lodge D. Postmodernist Fiction// The Models of Modern Writing. The University of Chicago Press. 1988. 220-245pp.
- 14.Lyall S. John Fowles, 79, British Postmodernist Who Tested Novel's Conventions, Dies // The New York Times. Nov. 8, 2005. <https://www.nytimes.com/2005/11/08/books/john-fowles-79-british-postmodernist-who-tested-novels-conventions.html>
- 15.Palmer W.J. The Fiction of John Fowles. Tradition, Art, and the Loneless of Selfhood (A Literary Frontiers Edition). University of Missouri Press. Columbia, 1974. 113p.
- 16.Poirier S."L'Astrée" Revisited: A 17th Century Model for "The Magus". Comparative Literature Studies. Vol. 17, No. 3 (Sep., 1980), pp. 269-286
https://www.jstor.org/stable/40245676?seq=1#page_scan_tab_contents
- 17.Wagner H.-P. A History of British Irish and American Literature. Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2003, 530p.

Аçar sözlər: Britaniya nəsrı,bədiі eksperimentlər, Con Faulz, roman

Key words: British prose, art experiments, John Fowles, novel,

Ключевые слова: британская проза, художественные эксперименты, Джон Фаулз, роман,

Резюме

Художественные эксперименты в романах Джона Фаулза

Начиная с 60-х годов прошлого столетия британская проза вступает в новую художественную систему – период формирования постмодернистской литературы. В эти годы намечается склонность британской прозы к экспериментальной литературе, яркие образцы которой были представлены в творчестве Джона Фаулза. Такие романы, как «Коллекционер», «Маг», «Женщина французского лейтенанта», являются ярким примером художественных экспериментов писателя. Дж. Фаулз дает «открытую» концовку к романам, прибегает к смешанному стилю повествования, помимо образного языка использует язык различных областей науки, изображаемое же является необычным для времени своего возникновения. Определяя писательскую склонность к экспериментам посредством вышеуказанных тенденций, автор статьи касается вопроса о художественном

новаторстве в романном мире писателя.

Summary

Art Experiments in the Novels of John Fowles

Starting in the 1960s, British prose joined a new artistic system — the period of the formation of post-modern literature. In these years, British prose inclined toward experimental literature, the vivid examples of which were presented in the works of John Fowles. Such novels as “The Collector”, “The Magus”, “The French Lieutenant’s Woman” are a vivid example of the writer's artistic experiments. J. Fowles gives an “open” ending for the novel, resorts to a mixed narrative style, in addition to the figurative language uses language of various types of sciences, and the depicted is an unusual for the time of its occurrence. Author of the article concerns the question of artistic innovation in the novel world of the writer.

Rəyçi: Qorxmaz Quliyev filologiya elmləri doktoru, professor

Məmmədova Aybəniz Əbil qızı, Məmmədova Sona Əli qızı 53

Ə.HAQVERDİYEVİN “DAĞILAN TİFAQ” FACİƏSİNİN DİL VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bədii əsərdə sənətkarlıq məsələlərinin təhlili sisteminə yalnız sujet və kompozisiya deyil, dil və üslub məsələləri də daxildir və məlumdur ki, hər bir yazıçının özünün bədii dili vardır. Dramaturq, yazıçı Ə.Haqverdiyev dilin, sözün təsir qüvvəsi haqqında klassik ədəbiyyatdan gələn ənənəyə sadıq olmuşdur. Əgər Nizaminin İskəndəri sözün gücünü qılıncın və qızılın gücündən üstün tuturdusa, Ə.Haqverdiyevin də Ağa Məhəmməd şah Qacar kimi zülmkar surəti dilin təsirini başa düşür və deyirdi: “Dava var qılıncı qurtarar, dava var dillə. Əvvəl dil, sonra qılınc qoşunu mənə lazımdır”. Lakin Qacar sözün və dilin müqəddəs, fəvqəladə təsirindən hiylə, aldatmaq və yalan vasitəsi kimi istifadə edirdi. Əgər Nizami sözdən istifadədə öz qəhrəmanının bacarığını, sərkərdəlik və natiqlik qüdrətini göstərirdisə, Ə.Haqverdiyev burada Qacarı hiyləgərliyini, həm də qorxaqlığını nümayiş etdirir [7,142].

Ə.Haqverdiyev Sabir, M.F.Axundov, Zakir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Qəmküsar kimi realist sənətkarlar haqqında bədii əsərlər, eyni zamanda, dəyərli məqalələr yazmış, bu gün də müasir səsələnən qiymətli fikirlər söyləmişdir. Yazıçının yazdığı məqalələrə baxsaq görürük ki, o, ana dili uğrunda mübarizənin mahiyyətini düzgün qiymətləndirmişdir.

Ə.Haqverdiyev “Ədəbi dilimiz” adlı məqaləsində Azərbaycan ədəbiyyatı və bədii dilin inkişafından fərəhlə danışıbmışdır. O, özü sadə xalq dilində yazmağa çalışmış, M.F.Axundovun bədii dil sahəsindəki ənənələrini yaradıcılığında davam və inkişaf etdirmişdir. Akademik M.Arif yazırdı: “Az sözlə çox fikir ifadə etmək tələbi hər kəsdən əvvəl dramaturqa aiddir. Yiğcamlıq tələbi dramaturqu məcbur edir ki, o, on söz əvəzinə bir söz işlətsin ki, on sözün işini görə bilsin. Artıq və uzun söhbətlər əsərin hərəkətini dayandırdığı kimi, tamaşaçıyı da yorur” [1,100].

Ə.Haqverdiyev də “Dağılan tifaq”ı yazarkən dram yaradıcılığı üçün bədii dilin nə dərəcədə əhəmiyyət kəsb etməsini müəyyənləşdirmiş, bədii dillə dram əsəri arasındakı münasibətləri aydınlaşdırmışdır. Buna görə də onun əsərində dil, ən başlıcası, hadisələrin inkişafı və bağlılığı, dramatik hərəkətlərin reallığı vasitəsi ilə işlənmişdir. Onun qələmə aldığı faciədə hər cümlə, hər söz, hər kəlmə olmuş və ya olacaq müəyyən bir əhvalatı və işi xəbər verir. Başqa sözlə, “Dağılan tifaq” faciəsində sözlərlə, cümlələrlə iş və hərəkət arasında üzvi bir əlaqə vardır.

Faciə əsərlərinin dili dram və komediya nümunələrinin dilindən fərqlənir, çünki tragik qəhrəmanın dili də tragik olmalıdır. Professor M.Məmmədov yazırdı: “Əgər komediya eybəcərliyi, miskinliyi və rəzaləti böyüdürsə, faciə də insanın, insan əməllərinin gözəlliyini və qəhrəmanlığını yenə böyüdülmüş şəkildə, əzəmi dərəcədə göstərir”. Komediya və dram janrlarına nisbətən faciədə iştirakçılar, xüsusilə əsas qəhrəmanlar mətin xarakterə, nadir təbiətə malik olurlar. Onlar bir-birinə zidd ehtirasların, düşmən ideyaların daşıyıcıları kimi barışmaz mübarizəyə qoşulur, ardıcıl surətdə və sona qədər vuruşurlar. Bunun nəticəsində buradakı dramatik mübarizə qeyri janrlara nisbətən gərgin və şiddətli keçir, tərəflərdən birinin həlakı və məğlubiyyəti ilə bitir [1,100].

Bu mənada aydındır ki, Ə.Haqverdiyev də “Dağılan tifaq” əsərində qəhrəmanların faciəli vəziyyətini olduğu kimi göstərmək üçün bədii dildən ustalıqla istifadə etmişdir.

Ədib Azərbaycan ədəbi dilini, canlı xalq dilini çox gözəl bilirdi. Buna görə də obrazların xarakterini aydınlaşdırmağa kömək edən, onların arzu və istəklərini əks etdirən atalar sözü və məsəllərdən yerli yerində istifadə edirdi. Atalar sözü, xalq ifadələri Ə.Haqverdiyevin əsərlərində xüsusi yer tutur. Ədib Azərbaycan xalq dilinin mahir bilicisi kimi öz müəlliminin ədəbi dilini olduqca genişləndirərək, özünəməxsus obrazlı, zəngin, bədii cəhətdən cilalanmış Haqverdiyev dilini yaratmışdır”. Azərbaycan atalar sözü və məsəllərdə hisslər insanı məftun edir. Bu hikmət xəzinələrinin əksəriyyəti adamları mehribanlığa, namuslu olmağa, əməyi həyatının qayəsi saymağa çağırır. Atalar sözlərinin içərisində elələri var ki, onları zəhmət cəbhəsində çalışan, əməyin qulpundan tutmuş sadə insanlar heç bir vaxt özləri haqqında işlətmirlər. Məsələn, “dünya beş gündür, beşi də qara”. Belə atalar sözünü ancaq tüfeyli həyat keçirən, əhli-keyf olan bəylərin dilindən eşitmək olar.

Filoloq alim Nizami Xəlilov “Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev və folklor” adlı namizədlik dissertasiyasında haqlı olaraq yazır: “Ə.Haqverdiyevin yaradıcılığında işlənən atalar sözləri və məsəllər özünün yiğcamlığı və ibrətamizliyi ilə fərqlənir” [7, 144]. Ədib istifadə etdiyi atalar sözlərini, məsəlləri hadisələrlə elə

müvəffəqiyyətlə əlaqələndirmişdir ki, xalq təfəkkürünün məhsulu olan həmin ifadələrin dərin estetik mahiyyəti bir daha parlaq şəkildə ifadə olunmuş, cəmiyyətin müxtəlif sinif və təbəqələrinə məxsus nümayəndələrin onları necə dərk etdiyi, öz mənafeyi baxımından necə şərh etdiyi bədii ümumiləşdirmə yolu ilə əbədiləşdirilmişdir.

Ə.Haqverdiyev bəyləri ifşa etmək üçün onların işlətdikləri atalar sözü və məsəlləri mahiranə bir surətdə vermişdir. Bəylərin işlətdikləri atalar sözü və məsəllərin hər biri əvvəlki fikirlə qaynayıb qarışmışdır. Bu da onların əvvəldən axıra qədər hansı bəd əməllərlə məşğul olduğunu aydın şəkildə açıb göstərməyə, oxucu və tamaşaçının gözü qarşısında qabarıq şəkildə canlanmasına imkan vermişdir. Nəcəf bəy yoldaşları ilə oğlu Süleyman bəy barədə söhbət edəndə, Səlim bəy deyir: “A kişi, mən imanım, döyməkdən deyil. Mal yiyəsinə oxsamasa haramdır. Ot kökünün üstündə bitər. Atası gedən yolu oğlu da gedəcək. Ata qumarbaz oldu, oğul da qumarbaz olar. Ata şurbidir, oğul da şurbi olar. Bir ata ki, bika vaxtında oğlu ilə bir yerdə qumar oynaya, onun oğlu qumarbaz olmayıb müctəhid ki, olmayacaq” [5, 65]. Burada iki atalar sözü: “Mal yiyəsinə oxsamasa haramdır” və “ot kökünün üstündə bitər” yan-yanə işlədilmişdir. Yazıçı Nəcəf bəyin qumara qurşandığını, içkiyə tutulduğunu qamçılamaq üçün Səlim bəyin dili ilə kəskin şəkildə və qüvvətli formada vermişdir. Atalar sözünün çoxu Səlim bəyin dilində işlənmişdir. Elə ona görə də bəylərin iç üzü, bütün xarakterik xüsusiyyətləri Səlim bəyin dili ilə açılır. Səlim bəy bəylərin hər birinin nöqsanlarını, mənfi cəhətlərini onlardan qorxmadan üzünə deyir. Demək olar ki, Səlim bəyin işlətdiyi atalar sözü və məsəllər öz xarakterinə görə tənqidi məzmunludur. Dramaturq öz əsərində bəylərin xarakteri ilə bağlı olan hansı mənfi cəhətlərini tənqid etməyi qarşısına məqsəd qoymuşsa, həmin bəyin xarakterinə uyğun sözləri Səlim bəyin dilində işlətməmişdir. Əsərin bir yerində Həmzə bəy özünün “qoçaqlığından” danışanda Səlim bəy ona belə deyir: “Bəli, buyur görək Ağa Həmzə bəy sahibqıran! Söylə rəşadətindən, vurgunluğundan, yıxdığından, hünərindən, pəhlivanlığından, danış görək, sən harada dam yarıb, dana çıxarıbsan!?”

Həmzə bəy...Mən padşah uğrunda özümü güllə qabağına verib, dava etmişəm, hünər göstərmişəm, çin və nişanlar almışam... Səlim bəy...Bilirəm sənin hünərini,davada qolunu ha belə qatlayıbsan,(qolunu qısır çiyinə) ki, bəs qolum çolaq olub, tüfəng tuta bilmirəm...Bunu cəmi Varşava davasına gedənlər bilirlər.Mən də bilirəm,mənim nənəm də bilir və cəmi şəhərin uşaqları da bilirlər [5, 62].

Göründüyü kimi, Səlim bəy Həmzə bəyin yalanlarının üstünü bir-bir açır. Başqa bir misalda da bunu aydın görmək olar. Nəcəf bəy oğlunun pis oxuması, tərbiyəsiz hərəkətləri barədə bəylərlə dərdləşəndə Səlim bəyin kəskin və təsirli cavabı onun eybəcər əməllərini ifşa edir. O, belə deyir: “Sənətin nə idi, evin yıxılsın? Həmişə qış uzununu bika qalanda oğlunla lopuqdan qumar oynayardın.Yalan ki deyil. Sən uduzanda pul verirdin, o uduzanda lopuq alırdı”. Səlim bəy Nəcəf bəyin hərəkətləri ilə oğlunun tərbiyəsini də pozduğunu çəkinmədən kəskin şəkildə üzünə deyir.

“Dağılan tifaq” faciəsində yazıçı hər bir məsəli də yerli-yerində işlətməmişdir. Aslan bəy, Səlim bəy, Həmzə bəyin qocalığına sataşanda da o, belə cavab verir: “Qadam, çox kötöklər üstündə çırpılar doğrayıblar. Allah qoysa, yenə hamınızı mən yerə quylayacağam. Bir də canım, mən qoca deyiləm ki, adımı qoca qoyub məni yaxalayıbsınız” [5, 61].

Dramaturq Həmzə bəyin psixologiyasının, xarakterinin özünəməxsus keyfiyyətlərini və əlamətlərini tamaşaçının nəzərinə həssaslıqla çatdırmaq üçün ən vacib vasitə kimi xalq məsəllərindən məharətlə istifadə etmişdir.

Professor K.Məmmədov öz fikrini belə ifadə etmişdir: “Xalq yaradıcılığının ən geniş yayılmış forması atalar sözü, məsəllərdir. Ə.Haqverdiyev də xalqın uzun həyat təcrübəsinin məhsulu olan bu zəngin yaradıcılıqdan yerli-yerində istifadə etdiyi üçündür ki, təsvir etdiyi hadisələr daha canlı çıxmışdır və demək istədiyi fikri qüvvətləndirmişdir. Müəllif atalar sözü və məsəlləri müxtəlif şəkildə: öz dilində, tiplərin dilində, yerinə, şəraitinə görə işlədir. Biz həm ədibin, həm də ayrı-ayrı tiplərin işlətdikləri atalar sözü və məsəllərdən yəqin edirik ki, kim hansı məqsədə qulluq edir, nə əqidədədir, hansı xüsusiyyətləri ilə başqalarından fərqlənir” [3,177].

Əsərdə nəsihətçi rolunda çıxış edən iki şəhər əhli Əbdül və İsmayılın dialoqu diqqəti cəlb edir. Əbdül Nəcəf bəyin tifaqının dağılmasının səbəbini onun özündə görür. Buna görə də Əbdülün dialoqu məşhur xalq məsəli ilə başlanır: “Bəli, Ağa İsmayıl, doğru buyurursunuz, o şey ki, insan öz-özünə edər, aləm yığılsa ona eləyə bilməz”. Sona xanımın monoloqunda işlədilən xalq məsəli də onun dərdli vəziyyətinə uyğun olaraq işlədilmişdir. Həmin məsəl belədir: “Çölüm özgələri yandırır, içərim özümü”. Belə bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, atalar sözü və məsəllərə əksərən surətlərin dilində rast gəlirik.

Ədib onların vasitəsilə fikrin lakonik və obrazlı ifadəsinə nail olur.

Yazıçı hər bir surətin danışıq tərzinə, onun həyatda tutduğu mövqeyə uyğun olaraq müxtəlif idiomatik ifadələri məharətlə vermişdir. Surətlərin nitqində tez-tez işlənən idiomatik ifadələr onların mənəvi aləmini, həyat hadisələrinə münasibətini bildirməklə bərabər yazıçının dilinə lakonizm və canlılıq gətirmişdir.

Pyesin birinci pərdəsində Nəcəf bəyin evinə gəlirlər. Səlim bəy Nəcəf bəyə deyir: “Sən öləsən, çox əlidlə və başı ətli gəlmişəm. Bu saat iki yüz iyirmi beş manat cibimdə pul, keyfim də gecələr ulduza hürür. Uduzmağa da meylim yoxdur. Gəlmişəm, görüm səni də bir xoruza yükləyə bilərəmmi? Budur, bir neçə gündür əlim çox yaxşı gətirir. Bu saat Leylacla qumar oynamağa hazırım. Hələ, Nəcəf, mən ölüm, de görüm mənə bir üç yüz manat uduzmaqla aran necədir?” [5, 60]. Yazıçı Səlim bəyin dilinə lakonizm və canlılıq gətirmək üçün bir neçə idiomadan istifadə etmişdir. Səlim bəy “əli dolu” və “başı ətli” deməklə Həmzə bəyin cibindəki pulların hamısını udub həmin pulla öz cibini doldurmasına işarə edir. Səlim bəy Həmzə bəylə qumarda onun bütün pullarını udduğuna çox sevindiği üçün “keyfim də gecələr ulduza hürür” sözlərini deyir. Nəcəf bəyə “səni də bir xoruza yükləyə bilərəmmi?” deməklə, onunla da qumar oynamaq və onun da pullarını udmaq fikrində olduğunu ona xəbərdarlıq edir. Yazıçı Səlim bəyin dilindəki “leylac” sözünü isə simvolik çalarda işlətməmişdir. Məlumdur ki, Yaxın Şərqlərdə əsil sənətkar bir oyunçu kimi Leylac adı simvolik mənada işlədilir. Səlim bəy özünün qumardakı qəhrəmanlığını bildirmək üçün “bu saat leylacla qumar oynamağa hazırım” sözlərini deyir. Başqa bir nümunə:

Nəcəf bəy. Yavaş ud, boğazında qalar. Yenə kimin qulağını kəsibsən?

Həmzə bəy. Mən evi yıxılmışın, mən oğlu ölmüşün, mən yurdu itmişin, mən küllüyü göyə sovrulmuşsun. Belə haramın olsun, burnundan gəlsin, yorğan altında yeyəsən.

Səlim bəy. Niyə yeyirəm yoğan altında, vallah oynaqlaya-oynaqlaya yeyəcəyəm. Sənin malın ana südündən də halaldır, malını yeməyənin malını yeyərlər. Uşaq aşıq yığan kimi yığınca, ver biz yeyək, Allah da xoş getsin, bəndəyə də [5, 67]. Nəcəf bəy Səlim bəydən “yenə kimin qulağını kəsibsən?” sözlərini soruşmaqla qumarda kimin cibinin pulunu udub pulsuz qoyduğunu öyrənir. Elə həmin dəqiqə Həmzə bəyin ağır dərdi təzələnir. O, Səlim bəyə belə deyir: “Belə haramın olsun, burnundan gəlsin, yorğan altında yeyəsən”.

Bu fikirdə Həmzə bəyin mövqeyi tamamilə aydındır. Bu, hətta qüvvətli şəkildə ifadə olunmuşdur. O, Səlim bəyin qumarda ondan udduğu pulların heç birinin xeyir işə sərf edilməməsini, sağ və salamat yeyib içməməsini, günlərini xəstəlik içərisində keçirərək xərcləməsini arzu edir.

Ə. Haqverdiyev “Dağılan Tifaq” faciəsində hər bir bəyi öz sözləri ilə danışıdır. Bəylərin danışıqı o dövrün tarixi şəraitindən, onların məişət vəziyyətindən, əhvali-ruhiyyəsinə asılı olaraq son dərəcə təbii və inandırıcıdır. Ona görə də, bəylərin işlətdiyi idiomatik ifadələr birbaşa onların dünyagörüşünün əlamətlərini nişan verir. Yəni onlar düşüncələrinə tam şəkildə uyğun gələn xalq məsəllərini müraciət edirlər.

Cəmiyyətin ayrı-ayrı dövrlərində qadınların danışıqı xalq ədəbiyyatının zəngin xəzinəsi olmuşdur. Kişilərin dilində işlənməyən, tamamilə unudulmuş söz və ifadələr qadınların danışıqında saxlanılmışdır. Qadınların dili xalq ədəbiyyatının zəngin xəzinəsinin ən yaxşı qoruyucusu olmuşdur. Canlı xalq dilinin ən gözəl bilicisi olan Ə. Haqverdiyev də əsərlərində yaratdığı qadın surətlərini canlı xalq dilinin ifadələri ilə danışdırmışdır. Kişilərdən fərqli olaraq folklor xəzinəsi olan qadınların danışıqı alqış və qarğışlarla zənginləşdirmişdir. Buna görə də, qadınlara məxsus olan danışıqın yaradılmasına nail olmuşdur. Dramaturq qadınların danışıqında işlədilən alqış və qarğışları onların dərdli vəziyyətinə, arzu və istəklərinə uyğun təbii və inandırıcı şəkildə vermişdir.

Professor T. Mütəllibov alqış və qarğışlar haqqında fikrini belə ifadə etmişdir: “Alqış və qarğışlar adətən qüvvətli hissənin və həyəcanın təzahürü kimi meydana çıxır, işlənir. Həm də onlar məzmunca, quruluşca və ifadə tərzinə görə çox müxtəlif və rəngarəng olur. Əlbəttə, xalq içərisində hələ qədim vaxtlardan geniş yayılmış alqış, qarğış və and formalarında dini baxışların və mövhumatın təzahürü də özünü göstərir” [4, 74].

Əsərdə qarğışın ən yaxşı xarakterik nümunəsini Nazlı xanımın dilindən eşidirik. Nazlı xanım Qəhrəman bəyin uduzduğu pulları Nəcəf bəydən istəyərkən onun ayağına yığılır və göz yaşları axıdaraq yalvarır. Rədd cavabı aldıqda isə ah-nalə ilə deyir: “Allah səni evsiz-əşiksiz qoysun. Allah! Mənim balalarımı düzdə qoyanın balalarını düzdə qoy. Allah! Məni oda yandıranın üstünə od yağdır! Belə, Allah sizin

gözlərinizin yaşını çörəyinizə yavanlıq eləsin! Sizi görüm ağ gün eşidəndə burnunuzun ucu tutulsun!” [5, 75].

Uşaqlarının çörək pulunu udub onları ac qoyduğu üçün Nazlı xanım Nəcəf bəyin və onun uşaqlarının da həmin vəziyyətə düşməsinə Allahdan arzu edir. Qarğış onun fikrinin təsirini daha da artırır. Nəcəf bəyin göz yaşlarının çörəklərinə yavanlıq etməsinə Allahın izninə tapşırır. Arzu edir ki, yavan çörək də tapmasın. “Burnunuzun ucu göynəsin” ifadəsinə gəldikdə isə o, xalq arasında daha çox işlədilir ki, həmin birləşmə pyesə “burnunuzun ucu tutulsun” şəklində daxil edilmişdir. Nazlı xanım bu sözlərlə Nəcəf bəyin heç vaxt “xoşbəxt günü” olmamasını arzulayır.

“Dağılan tifaq” pyesində tiplərin, qəhrəmanların xarakterlərini açmaq və qabarıq canlandırmaq üçün belə bir dildən ustaqlıqla istifadə etmişdir. Ədib hər bir surəti öz dilində danışdırmış, psixoloji anların da dil faktları ilə verilməsi keyfiyyətlərinə nail olmuşdur. Dramaturq “Dağılan tifaq” faciəsində müəyyən tipik şəraiti canlandırmaq, tipik xarakterlər yaratmaq üçün dil imkanından lazımı şəkildə istifadə etmiş, hər cür xarakterik xüsusiyyətlərə malik olan tipi özünün sözləri, ifadələri, monoloq və dialoqları ilə yaratmışdır. Ə.Haqqverdiyev Nəcəf bəyin xarakterinə xas olan sözləri, ifadələri, monoloqları elə dəqiqliklə seçib işləmişdir ki, tələb olunan bədii obraz parlaq bir şəkildə canlandırılmışdır.

Nəcəf bəy hər şeydən əvvəl bütün varlığı ilə keçmişə bağlı, bu gününü və gələcəyini görə bilməyən bir mülkədar kimi göstərilmişdir. Buna görə də yazıçı onu bəylərə məxsus olan bir dillə danışdırmışdır. Yazıçı mahir bir dram ustası kimi Nəcəf bəyin təmsalında bütün mülkədar tifaqlarının dağılmasını realist boyalarla vermişdir. Öz zövqünün əsiri olan Nəcəf bəyin dünyabaxışı belədir: “Atalar məsəlidir, dünya beş gündür, beşi də qara. Bədbəxt mən o kəsə deyirəm ki, bu beş günü ləzzət, damaqla keçirib, baş gora aparmaya...”

Nəcəf bəyin qumarbaz dostları olan Həmzə bəy, Aslan bəy, Səlim bəy, Süleyman bəy də eyni dünya-görüşünə, eyni məqsədə malikdirlər.

Beləliklə, aydın olur ki, əvvəlki dövrlərdə bəylərin məişəti çox firavan keçirmiş. O qədər yüksək nüfuzları varmış ki, verdikləri hökmlər o saat yerinə yetirilirmiş, Səlim bəyin dilində işlənən “bir gözü kor, bir gözü məyub” ov quşu sözləri rəmzi mənə daşıyır. Əvvəllər dəbdəbəli günlər keçirən bəylərin sonralar dilənçi gününə düşmüş aqibətinə işarə olaraq işlədilmişdir.

Dramaturq əsəri yazarkən dramaturgiyanın tələbi ilə sıx bağlı olan əsas xüsusiyyətlərdən birinə - səlissə və sadə dialoqların yaradılmasına da son dərəcə diqqətli olmuşdur. Ə.Haqqverdiyev bir rejissor kimi yaxşı bilirdi ki, tamaşaçının açıq şəkildə başa düşməyən çətin cümlə və dialoqları tez qavramağa və onun ətrafında düşünməyə vaxtı yoxdur. Belə bir sənət və teatr həqiqətini duyan Ə.Haqqverdiyev dialoqları aydın və asanlıqla başa düşülən bir şəkildə qurmuşdur. Hımçinin burada ikinci bir zərurət-dialoqların lakonikliyi zərurəti meydana çıxmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən Sona xanımla oğlu Süleyman bəyin dialoqu çox səciyyəvidir:

Süleyman bəy: Heç ana can, istəyirəm bir atla şəhərdən çölə gəzməyə çıxım. Ürəyim çox darıxır.

Sona xanım: Get, Allah amanında, anan gözlərinə qurban olsun! Amma, sən Alah, tez qayıt, yoxsa gecələr gec qayıdanda gözümə yuxu getmirmiş.

Süleyman bəy: Uşaq ki deyiləm, məni tutub yeməyəcəklər. Niyə gözümə yuxu getmir?

Sona xanım: Qadan alım, bilirəm yemiyəcəklər, amma yenə ana ürəyidir, nazik olur.

Süleyman bəy: Yaxşı, tez qayıdaram.

Sona xanım: Get, qurbanın olum, Allah pənahında ol [5, 71].

Bu dialoqda hər surətin arzu və istəyinə uyğun fərdi danışmaq tərzi vardır. Onların işlətdiyi söz və ifadələr daxili həyəcanları aydın şəkildə ifadə edir. Sona xanımın söylədiyi “anan gözlərinə qurban olsun”, “qadan alım” sözləri anaya-qadına məxsus olmaqla bərabər, həm də onun özünün dediyi kimi, doğrudan da ürəyinazik olan bir insanın danışmaq tərzi. Təkcə bu ifadələrin özündən çıxış etməklə Sona xanımın xarakterini səciyyələndirmək olar. Onun bəy xanımı olmasına baxmayaraq, daxili, mənəvi saflığı əvəzənməzdir. Sona xanımın övlada göstərdiyi mehribanlığını, xoş münasibətinin nümunəsini onunla müqayisədə heç vaxt Nəcəf bəydə görmək mümkün deyildir.

Göründüyü kimi, əsərdə surətlərin dili səlissə və aydındır. Hər bir söz diqqətlə ölçülüb biçilmişdir.

Ə.Haqqverdiyev ayrı-ayrı obrazların nitqi ilə əlaqədar olaraq onda baş verən psixoloji dəyişikliyi elə sənətkarlıqla vermişdir ki, bu da dialoqların təsirli çıxmasına, oxucu və tamaşaçının açıq, aydın, asanlıqla anlaşılan inandırıcı bir şəkildə başa düşməsinə səbəb olur.

Ədəbiyyat

1. Arif M. Ədəbi-tənqidi məqalələr. Bakı: Azərneşr, 1968, 100 s.
 2. Məmmədov M. Azəri dramaturgiyasının estetik problemləri. Bakı: Azərneşr 1968, 286 s.
 3. Məmmədov K.Ə. Haqverdiyevin bədii nəsr. Bakı, 1979, 179 s.
 4. Mütəllibov T. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi məktəblər. Bakı: ADU nəşri, 1978, 74 s.
 5. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Azərneşr, 2005, 75 s.
 6. Seyidov Y. Yazıçı və dil. Bakı: Yazıçı, 1979, 142 s.
 7. Xəlilov N.Ə. Haqverdiyev və folklor. Bakı: ADU nəşri, 1983, 144 s.
- Açar sözlər: Ə. Haqverdiyev, dramaturgiya, dil və üslub, "Dağılan tifaq"

РЕЗЮМЕ

Язык и стиль трагедии "Разрушенный очаг" А. Хагвердиева

Язык и стиль трагедии "Разрушенный очаг" А. Хагвердиева включает систематический анализ художественных произведений, языковых и стилевых проблем. В статье работа А. Хагвердиева была опубликована на языке "Разрушенный очаг", были выделены специфические черты стиля, проанализирована психологическая напряженность в связи с речами отдельных образов трагедии.

SUMMARY

The language and style of A. Hagverdiyev's "Daghilan tifaq" tragedy.

The language and style of A. Hagverdiyev's "Daghilan tifaq" (The Breaking of Unity, 1896) tragedy includes systematic analysis of artistic works, language and style issues. In the article, A. Hagverdiyev's work was published on the language of the "Dagilan tifaq", the peculiar features of the style were highlighted, and the psychological tension was analyzed in connection with the speeches of separate images in the tragedy.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Şəhla Fətəliyeva, Samirə Həsənova⁵⁴
Füzulî yaradıcılığının çoxcəhətli və zəngin
xüsusiyyətləri

XIII-XIV yüzilliklərdən başlayaraq inkişaf etməkdə olan Azərbaycan ədəbi dili XV əsrdə daha da möhkəmləndi, XVI əsrdə Füzuli poeziyasında öz bədii zirvəsinə çatdı. Doğma xalqımızın izləri çox-çox qədimlərə gedib çıxan şifahi nümunələrindən ruh və qida alan, Xaqani, Nizami, Nəvai, Nəsimi, Hafiz kimi misilsiz sənətkarların poetik ənənələri əsasında təşəkkül tapıb yüksələn şeiri bəşəriyyət tarixində nadir sənət nümunələrindəndir.

Yalnız ana dilində deyil, eləcə də fars və ərəb dillərində ölməz əsərlər müəllifi olan Füzuli klassik poeziyanın forma və janrlarından bəhrələnmiş, bu bəhrələnmə yaradıcı olmuş, şeiri məqbul forma və janrı orijinal, özünəməxsus fikri-üslubi keyfiyyətlərlə zənginləşdirmişdir. Qəzəl, rübai, qəsidə, didaktik alleqorik novella və qitələrinə Füzuli öz qələmini bütün bu ədəbi növlərdə sınımış və fəvqəladə sənət möcüzələri yaratmışdır.

Bağə gir bülbülə ərzi-gülü-rüxsar eylə,
Yığ gülün irzini bülbül gözüne xar eylə.
Bağ şahidlərinə zülf ilə çeşmin göstər,
Sünbülü dərhəm edib, nərgisi bimar eylə.
Sərvə azadəlik ismiylə yaraşmaz yürümək,
Onu həm şiveyi-rəftarə gireftar eylə (1, səh. 29).

Lirika bütövlükdə Füzuli yaradıcılığının istiqamətverici əsasını təşkil edir.

Azərbaycan qəzəl ədəbiyyatında gözəllik və məhəbbət probleminin poetik təqdi-mi yönümündə Füzuliyə çatacaq bir sənətkar tapmaq və təsəvvür etmək çətindir. Mə-həmməd Füzuli yaradıcılığı özünəməxsus mənə çalarları ilə yadda qalır, sələflərindən müəyyən ovqatlarla fərqlənir. Fərdi-subyektiv başlanğıc Füzuli qəzəllərində qabarıqdır, mühümdür.

Şairin fəlsəfi-dini ideyalarının daşıyıcısı olan qəzəlləri onun məhəbbət mövzusunda olan qəzəllərindən istər öz daxili, məntiqi, istərsə də estetik vəzifəsi və tipoloji modeli ilə ayrılır. Füzulinin məhəbbət süjetli qəzəllərində bütövlükdə ilahi eşqi rənz, məcaz kimi mənalandırmaq özünü doğrultmur. Bu qəzəllərin əksəriyyəti saf, təmiz, insani hisslərin tərənnümünə həsr edilmiş ecazkar bədii nümunələrdir.

Əqlədən eşqi cida saldı, zəbun etdi məni,
Daxili-silsileyi-əhli-cünun etdi məni.
Bu gözəllər qəmi-eşqində mənim halımı gör,
Xəm qılıb qəm bu əlif qəddimi, nun etdi məni.
Olmaz idim bu qədər eşqin ilə taqətsiz,
Zülfünün azlığı aləmdə zəbun etdi məni (2, səh. 40).

Böyük sənətkarların qəzəllərində vəsf etdiyi sevgili bəşəri varlıqdır. Füzuli həyata real məhəbbətlə tərənələr qoşmuş, həqiqi hiss və həyəcanları, sevnən qəlbin təlatüm və çırıntılarını şeirə gətirmiş, ənənəvi vasitələrə - klassik qəzəlin poetik struktur və qəlib-lərinə də onların müstəqim mənə və məzmununda müraciət etmişdir.

Füzulidə məhəbbət mürəkkəb psixoloji bir haldır. Şairin yaradıcılığında ideal gözəllik ülvyyə və harmoniya axtarışlarında dərin mənəvi duyğu və düşüncələrin bədii ifadəsidir, “mən”in kamilləşməsi-təkamülü yollarına işıq salan bir enerji var onlarda.

Füzuli çox qəzəllərdə məyusdur, qəmlidir. Bu nisgil, bu hüzn fərdi səciyyə daşımır, fəlsəfi qayəli, sosial mahiyyətlidir, bəşəri, dünyəvi kədər məqamındadır.

Tikdi dövrən bir lətafət xələti, əfsus ola,
Geyməyə bu xələti qabil güləndam olmadı.
Gec gəlib gül bağçaya, bilməm neçin tez köçdü o,
Görmədi hörmət mənim tək, yoxsa ikram olmadı.
Gərdisindən mən necə çərxin şikayət etməyim,
Halimə dövründə bir gün də sərəncam olmadı (3, səh.106).

Füzulinin aşıqanə şeirlərində sənətkarın həyat və cəmiyyət haqqında mütəffəkir baxışları da

əhatəli bədii həllini tapır. Füzuli qəzəlinin hər bir beyti, bəlkə də hər bir mis-rası oxucu təsəvvüründə bütöv bir tam mənzərə, lövhə canlandıran bir aləmdir, dünyadır.

Az sözlə, işarə, eyhamla mövzudan bəhs açmaq-lakonizm Füzuli sənətinin məziy-yətlərindəndir. Lakin bu lakonizmdə həm də hüdudsuz bir vüsət, dərinlik və genişlik vardır. Şairin hansı qəzəlini oxusaq görürük ki, bu nadir xüsusiyyət orada öz inikasını tapacaqdır.

Aydındır ki, şair rahatlıq olmayan bir ölkədə, şadlıq və firavan həyat olmayan yer-də kədərilməyə bilməzdi. Bu kədər böyük vətəndaşlıq kədəridir ki, dahi sənətkarın bü-tün əsərlərində aydın şəkildə öz ifadəsini tapır.

Füzuli açıq şəkildə olmasa da yeri gəldikcə, dövrünün cahil, xalqı və vətəni düşün-məyən, onun qeydinə qalmayan hakimlərinə qarşı çıxır, öz etirazlarını çox zaman beyt-lərarası ifadə edərək oxucunu ayılmağa, zülmə, əsarətə nifrət bəsləməyə çağırır. Şairin poeziyasındakı məhəbbət azadlıq tələblərilə üzvü sürətdə bağlıdır. Füzuli məhəbbət alə-mində, qəlb aləmində azadlıq tələb etdiyi kimi, yeri gəldikcə, azadlığın böyük nemət ol-duğunu da həsrətlə söyləyir.

Ey Füzuli, nə gözəldir sözü azadəliyən,

Həm bir sərv bu aləmdə ki, vardır səməri (4, səh. 7).

Bu misralardakı azadlıq həsrəti şairin bütün qəzəllərində azad məhəbbət, azad hə-yat meylinin qüvvətli olduğundan doğur. Füzuli azadlığı məhəbbət aləmində, könül aləmində tapır. Füzulidə məhəbbət insanları bir-birinə yaxınlaşdıran müqəddəs bir qüvvə-dir. Dostluq, mehribanlıq, səmimiyyət məhz məhəbbət əsasında olur. Bütün gözəllikləri özündə cəm etmiş olan, mənəvi cəhətdən qüdrətli insan hər şeydən yüksəkdir. Məhəbbət elə bir qüvvədir ki, insanı öz şəxsi mənfəətlərindən əl çəkməyə, ümumi mənfəət üçün canından keçməyə vadar edir.

Füzuli məhəbbətin şəxsi əlaqələrdə də mühüm rol oynadığını göstərir. Sözlərin mə-harətlə işlənməsi, bir növ rəmzi xüsusiyyət daşınması şairin əsərlərinə çoxmənalılıq xüsu-siyyəti verir. Belə əsərləri sadə oxucu oxuduğu zaman məhəbbət macərəsindən həzz alır, şairin məhəbbəti izhar etməsi aşıqla məşuq arasındakı məhəbbət macərələrini, qəlb alə-mindən söhbət gedən cəhətləri sevir, öz qəlb aləminin müəyyən arzu və istəklərindən söhbət getdiyini düşünür. Söz sənətkarları, əsasən dahi şairin sözdən necə istifadə etmək məharətini izləyir.

Şairin əsərləri geniş oxucu kütləsinin maraq dairəsinə çevrilir. O həm yüksək ziyalı təbəqəsini, həm şeir sənət maraqlarını, həm də oxucu kütlələrini əhatə edə bilir.

Füzuli elə nadir istedad sahibi sənətkarlardan ki, onun qəzəllərinin demək olar ki, hər beytində bu fikri-emosional gərginlik son hədd dərəcəsi təsviri bağışlayır.

Sözün məzmun dairəsi Füzulidə hüdudsuzdur, şair onun çalar rəngarəngliyindən böyük məharətlə istifadə edir. Füzuli qəzəlinə hər beytin zirvə və beyt-şah beyt məqa-mında olması sirlərindən biri də budur.

Müasirlik Füzuli şeirinin başlıca xüsusiyyətlərindəndir. Mirzə İbrahimov Füzuli haqqındakı yazılarının birində qeyd edir: “Füzulinin böyüklüyü elə ondadır ki, nədən və nə barədə yazırsa, daim dövrünün ruhunu, zamanəsini əks etdirirdi: Füzuli heç vaxt zə-manəsindən ayrılmırdı. Dövrün faciə-nə had-isələrindən özünü fikrən də olsa kənara çək-mirdi. Bu hadisələrlə yaşayır, bu hadisələri özünəməxsus po-etik üslubda əks edir, yeri düşdükcə dövrü qırmaqlayırdı” (1, səh. 11).

XV-XVII əsrlərə xas olan ardı-arası kəsilməyən müharibələr, ayrı-ayrı şahlar və feodallar arasında davam edən qanlı çəkişmələr dövlət idarələrindəki rüşvətxorluq və sü-ründürmələr humanist şairin diqqətindən kənarda qala bilməzdi. Füzuli qüvvətli ümumi-ləşdirmələr yolu ilə, lakin romantik şeirin tünd, qatı boyalarından bəhrələnərək zama-nın çirkinlikləri üzərindən pərdəni qaldırır, dövrün ictimai-mənəvi kəsirlərini, burada hökm sürən özbaşnalıq, hərcmər-clik və zorakılıq aktlarını açıb üzə çıxarırdı.

Füzuli Nizami və Nəsimi kimi hünərli bir sənətkar idi. O, öz böyük sələfləri kimi sənətinin qüdrətiylə cəmiyyətin başında duranlara təsir etməyə, onları bütün istedad və bacarığını bu işə səfərbərli-yə yönəldirdi.

Əgər Füzuli lirikasının vuran nəbzi onun qəzəlləri sayılırsa, Füzuli epik əsərlərinin ilk növbədə poe-malarının qızıl çələngi məhəbbət dastanı olan “Leyli və Məcnun” əsəri-dir. Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri öz sehri ilə qəlbləri tilsimləyən, şüurlara hakim kəsilən hissləri təlatümə gətirən bir sənət möcüzəsidir. Bu əsər dünya ədəbiyyatının na-dir incilərindəndir. Füzuli yaradıcılığı tək-cə bir əsərdən ibarət olsaydı belə yenə də o, dünya əhəmiyyətli bir şair kimi sevilər, tanınar, yaşayardı.

Gəl mənə xəlq içrə pərva qılmadın, məzursan,
Böylə tənhalıqda qılmazsan mənə pərva nədir?
Səhldir gər bilməyib halım tərəhhüm qılmamaq,
Halımı bilmək, tərəhhüm qılmamaq əmda nədir? (4, səh. 206)

Şairin romantik qəhrəmanları olan Leyli və Məcnun - sevmək və sevilmək üçün yaranmış bu zərif, kövrək xilqətlər zamanın tufan və qasırğaları ilə üzvləşməli olurlar. Əsərdə demək olar ki, heç bir obraz mənfi yönümdə işlənmişdir. Elə Füzuli sənətinin qüdrəti də burada özünü göstərir. Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri öz bədii kamilliyi ilə nadir nümunələrdəndir. Əsərin hər bir beyti zəngin məcazalar düzümü ilə süslənmişdir, həm də bu bədii vasitələr gəlişi gözəl sözlər deyil, şairin təlqin etdiyi fikri yönümün təsir dairəsini qüvvətləndirib mənə və məznuna xidmət edir.

Qönçə kimi ol lətif xərgah,
Gül bərqi kimi içində olma.
Məcnuna müqabil oldu Leyli,
Bəhri-qamə yetdi dərdi seyli.
Leyli demə-şəmi-məclisəfruz,
Məcnun demə atəşi-cigərsuz,
Leyli demə cənnət içrə bir hur,
Məcnun demə-zülmət işrə bir nur (2, səh. 163-164).

Şairin “Şikayətnamə” adı ilə məşhur olan mənzum əsəri məzmun və poetik məziyyətləri ilə Azərbaycan bədii nəsr tarixində yeni ədəbi hadisə sayılır. Bu əsərdə Füzuli Sultan Süleymanın ölkəsində rüsvətخورluğu, süründürməçiliyi, acgözlüyü satirik bir qələmlə işfə etmiş, damğalamışdır. Füzuli yaradıcılığının təsir dairəsi əhatəli, tutumlu olmuş, şairin yaşayıb-yaratdığı dövrdən günümüzə qədər Yaxın Şərqi və xüsusən türkdilli xalqların çox müqtədir sə-nətkarları ondan oxuyub öyrənmiş, Füzuli sənətinin ənənələrini davam etdirmişlər.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan şairlərindən Qövsü, Saib kimi söz ustaları Füzuli ədəbi məktəbindən bəhrələnmiş, onun əsərlərindəki zəngin ideya - obrazlar sistemi, poetik üslub, Füzuli şeirindəki humansit, məzmun və bədii-məntiqi qüdrət sonrakı dövr şairlərimizə də az təsir göstərməmişdir. Füzuli dühası, Füzuli yardıqlığı elə işıq mənbəyidir ki, onun şöləsi və nuru həmişə ətrafa işıq saçaacaq.

Demiş hər qönçəyə aşıqlıyın razın səba derlər,
El ağzın tutmaq olmaz, qorxuram, ey gül, sana derlər.
Əsiri dərdi- eşqi məsdi-canu –hüsn çox, əmma,
Biziz məşhur olan, Leyli sənə, Məcnun mana derlər (1, səh. 53).

Füzuli irsi beş yüz ildən bəridir ki, sevilir, zövqləri oxşayır. Füzulidə məhəbbət in-sanları bir-birinə yaxınlaşdırən müqəddəs bir qüvvədir. Dostluq, mehribanlıq, səmimiyyət məhz məhəbbət əsasında doğur. Füzuli məhəbbətin şəxsi əlaqələrdə də mühüm rol oynadığını göstərir. O, qitələrin-dən birində deyib ki:

Ey ağıl sahibi, unutma bunu,
İki kəsdən sənə çətinlik olar.
Biri odur ki, sevməyib o səni,
Hər görəndə səni olur bizar.
Həm ikinci odur ki, qəlbin onu,
İstəməz görməyin, olur naçar (4, səh. 8).

Füzulinin poeziya kəhkəşanı elə bir memarlıq abidəsinə bənzəyir ki, buradan bir çınqılı belə tərpedib, yəinə təzəsini qoymaq olmaz. Və Füzulinin “söz məbədi” nin hər hansı bir memarlıq abidəsindən üstünlüyü ondadır ki, bu “məbəd” heç bir zaman köhnəl-mir, zaman-zaman əsən səmum küləkləri, təlatümlü qasırğalar onda heç bir keyfiyyət dəyişmələri yarada bilmir: yüzilliklər keçir, qərinələr ötür, lakin Füzuli sözü solmur, əksinə, daha da təravətlənir (5, səh. 472).

Füzuli daima düşüncələri parladacaq, qəlbləri öz hərərəti ilə qızındıracaqdır. Füzuli irsi elə bir güldür ki, onun çiçəkləri heç zaman öz əlvanlığını və rayihəsini itirmə-yəcəkdir. Çoxcəhətli yaradıcılığın zaman-zaman müraciət olunacaq və gələcək nəsillər bundan bəhrələnəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri I cild. Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1988
2. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərlər. Bakı, Maarif, 1983

3. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri II cild. Bakı, Azərbaycan SSP Elmlər Akademiyası nəş-riyyatı, 1978
4. Məhəmməd Füzuli əsərləri III cild. Bakı, Azərbaycan SSP Elmlər Akademiyası nəş-riyyatı, 1978
5. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 4 cildə I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2007
Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, qəzəl, lirika, poema, "Leyli və Məcnun".

Ключевые слова: Мухаммед Физули, газель, лирика, поэма, "Лейли и Медж-нун"

Key words: Muhammed Fuzuli, ghazal, lyric poetry, poem, "Layla and Majnun"

XÜLASƏ

Füzuli yaradıcılığının çoxcəhətli və zəngin xüsusiyyətləri

Məqalədə Dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin çoxcəhətli yaradıcılığına müraciət olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi dili XVI əsrdə daha çox Füzuli poeziyasında öz bədii zirvəsinə çatdı. Zəngin bədii irsə malik Füzuli sənəti poetik ənənələri ilə bəşəriyyət tarixində nadir sənət nümunələridir. Qəzəl, rübai, qəsidə, poema, didaktik, alleqorik novella və hekayələr özünəməxsusluğu ilə həmişə Füzuli yaradıcılığını diqqətdə saxlamışdır. Füzuli öz qələmini bütün bu sahələrdə sınamış və fəvqəladə sənət nümunələri yaratmışdır. Bütün bu sadalananlar məqalədə şərh olunmuşdur.

РЕЗЮМЕ

Многогранные и богатые черты творчества Физули

В статье было обращено многогранному творчеству гениального азербай-джанского поэта Мухаммеда Физули. В XVI веке литературный язык Азербайд-жана все больше достиг своего художественного пика в поэзии Физули. Искусство Физули, обладающее богатым художественным наследием, является редким примером искусства в истории человечества посредством поэтических традиций. Газель, рубаи, касыда, поэма, дидактические, аллегорические новеллы и рассказы своеобразием всегда держали во внимании творчество Физули. Физули испытал себя во всех этих областях и создал необычные образцы искусства. Все это перечисленное было прокомментировано в статье.

Summary

Many-sided and rich features of Fizuli's creativity

The article was devoted to the multifarious creativity of the genius Azerbaijanian poet Muhammed Fuzuli. In the XVI century, the literary language of Azerbaijan reached more its artistic peak in Fuzuli's poetry. Fuzuli art, which has a rich artistic heritage, is a rare example of art in the history of humanity through poetic traditions. The ghazal, the ruba'i, the qasida, the poem, the didactic, the allegorical novels and stories have always kept in mind Fuzuli's creativity. Fuzuli has tested himself in all these areas and created extraordinary art examples. All of these peculiarities has been commented in the article.

Rəyçilər Ə.A. Quliyev, Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, A.M. Ağalarov Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. A.M. Ağalarov. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Əflatun Baxşəliyev 55

TÜRKMƏN ƏDƏBİYYATINDA SƏMƏD VURĞUN

MÖVZUSU

Türkmən ədəbiyyatşünası Əkbər Ruhi yazır: "Nəsiminin, Füzulinin dərin mənalı şeirlərinin türkmən xalqı arasında öz milli ədəbiyyatının nümunələri kimi sevilib oxunması bu iki xalqın ədəbiyyatının arasındakı yaxınlığın nümunəsi deyilmi? Bu misalların sayını artırmaq çətin deyildir." (1,33)

Əlbəttə, ədəbiyyatlarımız arasındakı bu kimi mənəvi, mədəni əlaqələr bu xalqlar arasındakı dostluğu və qardaşlığı daha da zənginləşdirirdi. Bununla da bu xalqların bir-birinə qaynayıb-qarışmasına əlverişli şərait yaranırdı. Sovet hakimiyyəti illərində də bu ədəbi-mədəni əlaqələr qarşılıqlı bir şəkildə inkişaf etmişdir. Belə ki, Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılarından C. Cabbarlı, S. Vurğun, M. Hüseyin, M. İbrahimov, S. Rüstəm, R. Rza, M. Rahim, Ə. Məmməd xanlı, S. Rəhimov, Mir Cəlal, B. Vahabzadə, N. Xəzri və başqalarının əsərləri türkmən oxucularına yaxından tanış idi. Çünki onların əsərlərini türkmən xalqı öz ana dilində oxuyurdu. Xüsusən S. Vurğun Türkmənstanda daha məşhur idi.

Bu çoxmillətli sovet şeirinin klassik nümayəndəsi olan S. Vurğunun seçilmiş əsərlərinin bircildliyi

hələ əllinci illərdə, şairin sağlıq dövründə Türkmənistanın ən görkəmli şairlərindən olan Q.Seyitliyev, D.Xaldurdi, Y.Nəsirli, Q.Qurbansəhətov, A.Ataçanov, Q.Brunov, A.Kovusov tərəfindən tərcümə edilmişdir. Bu kitaba tanınmış şairin lirik şeirləriylə yanaşı, bir sıra poemaları da salınmışdır. Bu bir cildlikdə "Zəncinin arzuları", "Muğan", "Aygün", "Zamanın bayrağı", "26-lar" və "Vaqif" dramı yer alır. Bundan başqa onun "İnsan" faciəsi Q.Burunov tərəfindən tərcümə edilərək Mollanəpəs adına Türkmən Dövlət Akademik Dram Teatrı tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdur. Onu da qeyd etmək ki, bu əsər çox yüksək səviyyədə türkmən dilinə tərcümə edilmişdir. Ümumiyyətlə, S.Vurğunun türkmən dilinə orijinaldan birbaşa tərcüməsi, əlbəttə, əsərə çox şey qazandırır. Oxucularına əsəri itkisiz çatdırır. Türkmən yazıçıları S.Vurğun haqqında hər zaman yüksək şövq və böyük ruh yüksəkliyi ilə danışıblar. Görkəmli türkmən yazıçısı B.Kerabayev S.Vurğunun Sovet poeziyasının fəxri adlandırmışdır. Onlar eyni zamanda yaxın dost olmuş, həmişə bir-biri ilə zarafat etmiş, bir-birini incə ehamlarla dindirmişlər. Bu dostluğun, mehribançılığın, sədaqətin nəticəsi idi ki, bu bərdə Ə.Ruhi belə yazırdı: "Yadımdadır ki, Moskvada Yazıçılar İttifaqında səmədlə bir görüşümüz zamanı Türkmənistanda Qafları ovu varmı? - deyər o, məndən soruşdu. Doğrusu, mən cavab verməyə çətinlik çəkdim. O vəziyyəti aydınlaşdırmaq üçün Kerabayevin onu Qafları ovuna çağırıldığını söylədi. Mən güldüm və sözümlə davam edib: - Berdi ağa yaman çoxbilmişdir - dedim". (2)

Səməd Vurğunun Türkmənistandakı dostlarından biri də məşhur türkmən yazıçısı Ata Qovşudovdur. Bu yazıçı ilə isə Səməd Vurğun Yerevanda Sayadnovanın yubileyində tanış olmuşdur. Burada maraqlı bir cəhət də demək zəruriyyəti yaranır. Belə ki, yubiley günlərində "Koroğlu" eposunu hansı xalq tərəfindən yazılması haqqında mübahisə düşür. Yubileydə iştirak edən bir çox xalqların nümayəndələri bu eposu özünün hesab edir və qızğın mübahisələrə girişirlər. Hər kəs müəyyən dəlillər gətirərək bu eposun məhz öz sənət nümunəsi olduğunu, onun doğruluğunu sübut etmək üçün bir sıra dəlillər gətirir. Bir tərəfdə sakitcə oturaraq bunları dinləyən A.Qovşudov bu mübahisələrə müdaxilə edərək deyir: -Yoldaşlar, mən hamınızı dinlədim. "Koroğlu" heç birinizinki deyil, o bizim türkmən xalqının dünya xalqlarına verdiyi böyük hədiyyəsidir, sizin gətirdiyiniz dəlillər boşdur. "Koroğlu" türkmən xalqının oğludur. İnanmasanız hamınızı Türkmənistanla gəlməyə çağırıram. Mən o yerdə sizə Koroğlunun atının yəhərini, qılıncını və atınınqopetdağda dırnağının daşa dönmüş möhrünü göstərməyə hazırım. Onun qılıncı və yəhəri bizim evimizdə indiyə kimi saxlanılır. Kimdə belə əsas varsa buyursun meydana. A.Qovşudov kef məclisində söylədiyi bu fikirləri ilə hamını, o cümlədən S.Vurğunun belə heyran qoymuşdur. Maraqlıdır ki, A.Qovşudovun bu sözlərindən sonra heç kəs bir anda olsa belə səsini çıxarmayıb.

Əkbər Ruhi hətta Bakıda da S.Vurğunla bir neçə dəfə görüşüb. O, bu görüşlərin biri haqqında belə yazırdı: - Ata Qovşudov necədir? Çox maraqlı adamdır. Mən onun Yerevanda "Koroğlu"nu müdafiə etməsinə heyran qaldım. Əkbər, doğrudanmı Koroğlunun qılıncı və atının yəhəri Ata Qovşudovların evindədir? deyər Səməd Vurğun məndən soruşdu. Mən onun sadəliyinə güldüm və sonra: - Səməd Koroğlu dövründən indiyə qılınc yəhər qalarmı?- dedim. Siz atanın kefinin saz vaxtına rast gəlmisiniz. O da fantaziyasına qol qanad verib sizə qalib gəlmişdir. Səməd gülüb dedi: - öz xalqını belə sevməyi, onun keçmişinə güvənməyi bacarmaq lazımdır. Ata həqiqətən öz xalqının oğludur.

Türkmən şairi Qara Seyitliyev də Səməd Vurğunla yaxından tanış idi. Q.Seyitliyev Bakıda Pədoqoji İnstitutun Dil-ədəbiyyat fakültəsində oxuyarkən Səməd Vurğunun əsərləri ilə yaxından tanış olmuşdur. O, Bakıda keçirdiyi tələbəlik illərində bütövlükdə azərbaycan şairinin və əsasən S.Vurğunun yaradıcılıq təsirindən çıxıb bilməmişdir. Təsədüfi deyildir ki, onun ilk şeirlər kitabı müzakirə ediləndə türkmən şairləri bu əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatına daxil etməyə çalışırdılar və hətta onun şeirlərinin Azərbaycan dilində yazıldığını iddia edənlər də var idi. Əlbəttə bu münasibət yalnız idi. Lakin digər bir tərəfdən şübhəsiz ki, əsassız deyildi. Həqiqətən də "Şairin lirikası" adlı ilk kitabı xüsusən S.Vurğunun böyük və əvəzsiz təsirini əyani şəkildə təsdiq edirdi. Q.Seyitliyevin "Şairin lirikası" özünün məzmun və mündərcəsinə, mövzu və ideyasına görə hər iki xalqın qardaşlığına, doğmalığına olan sevgini göstərir. Q.Seyitliyev ilk kitabında dərc etdirdiyi "Aycamal" şeirində Türkmənistan Ali Sovetinin deputatı məşhur toxucu Aycamal azərbaycan xalqının zəhmətkeş qızı Bəsti Bağirova ilə yanaşı qoyur, onların hər ikisinin zəhmətinə əhsən deyir, alqışlayırdı. Azərbaycanın məşhur təyyarəçi qızı Sonaya həsr etdiyi şeiri də onun yaradıcılığında qırmızı bir xətt kimi keçir. Bu da şairin yaradıcılığında Azərbaycan mövzusunun xüsusi bir yer tutduğunu göstərir. Q.Seyitliyevin son dövr yaradıcılığında yer alan "Ürəyimiz bir bizim" şeirində onun xalqımıza onun torpağına bağlılığı özünü nümayiş etdirir. Türkmən şairi səməd Vurğunla çox yaxın

dost idi. Belə ki, Q.Seyitliyev Səməd Vurğunun təşəbbüsü ilə Azərbaycan Sovet Yazıçılarının II Qurultayında, Niazminin yubileyində, Səməd Vurğunun 50 illiyi münasibətilə keçirilən yubileyində, eləcə də Səməd Vurğunun dəfn mərasimində iştirak etmişdir. Hətta Səməd Vurğunun məzarı başında onun ölümü münasibətilə yazdığı şeiri də oxumuşdur:

Bu dünya durduqca Səməd duracaq,
Səmədin ürəyi müdam vuracaq.

Bu illərdə türkmən yazıçısı Q.Seyitliyev, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, O.Sarıvəlli ilə daha möhkəm tellərlə bağlı idi. Türkmən şairi Ata Niyazovun dediyi kimi: "Qara nəinki Azərbaycan poeziyasına, hətta Azərbaycan dilinə vurulur. Onu mükəmməl bilir və bu dil şairin ikinci ana dilinə çevrilir"(3). Onun yaradıcılığına ustası Səməd Vurğunun çox böyük təsiri olmuşdur. Xüsusən, S.Vurğunun "Bəsdı" poemasının təsirini türkmən şairində təsirini duymaq çətin deyildir. Q.Seyitliyev yuxarıda dediyimiz kimi, Aycamalla Bəsdı Bağırovanı öz əsərində vəhdətdə tərənnüm edir:

Açır qucağını dağlar, dərələr,
Sorağın dillərdən dillərə düşür.
Danışır radio yazır qəzetlər,
Qafqaz ellərinə gəlib yetişir.
Vəfalı qız çoxdur burda sənin tək,
Qara qaş, qara göz, laləli üzlər.
Görəndə Bəsdini Aycamal inan
Açır qucağını pambıqlı düzlər.
Bəsdidir Qafqazın ayı, ulduzu,
Sən də azad qızı Türkmənistanın. (4)

Q.Seyitliyev S.Vurğunun poeziya yaradıcılığından təsirlənməsinin, bəhrələnməsinin nəticəsidir ki, türkmən şairi xalq şairi Səməd Vurğunun əsərlərini də böyük məhəbbətlə öz doğma dilinə tərcümə etmişdir. Q.Seyitliyev öz sənətində kamilləşdikcə S.Vurğun ənənəsinə daha da yaxınlaşır, S.Vurğunun təsiri daha qabarıq duyulur. Həmçinin Q.Seyitliyev Səməd Vurğunun beynəlxalq mövzuda yazdığı əsərlərdən bəhrələnərək "Kopetdağın" silsilə şeirlərini və "Kamal" adlı poemasını yazmışdır.

Səməd Vurğunun türkmən şairi Q.Seyitliyevə olan təsirində hətta o xalqın öz ədəbiyyatşünasları belə danışır və söz açır. Kərim Qurbannəpəsov: "Mən Q.Seyitliyevin yaradıcılığında Səməd Vurğunun dərin romantikasını daha çox duyuram" - deyir.

SSRİ Elmlər Akademiyası Məhtumqulu adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbi Əlaqələr şöbəsinin müdiri, filologiya elmlər doktoru Seyid Qarriyev 21 mart 1976-cı ilin 23 nömrəli "Edebiyyat və Sunqat" qəzetində Səməd Vurğuna həsr olunmuş "dahi söz ustası" adlı məqaləsində yazır: "Onun (S.Vurğunun) yaradıcılıq ənənəsi, üslub və romantikası türkmən şairlərindən Qara Seyitliyevin, Ruhi Əliyevin və başqalarının yaradıcılığında öz təsirini göstərdi və onların kamilləşməsində rol oynadı".

Göründüyü kimi, Azərbaycan sovet poeziyasının bayraqdarı sayılan S.Vurğunun Q.Seyitliyevə istər forma və məzmun, istərsə də ideya və üslub baxımından çox böyük təsiri olmuşdur. Ədəbi əlaqələr müstəvisində xüsusi yeri olan Azərbaycan və Türkmən ədəbi əlaqələrində S.Vurğun və Q.Seyitliyev cütlüyü xüsusi bir yer almışdır və daha xarakterikdir. Şairin ilk şeirlər məcmuəsindən başlayaraq bu təsiri - xalq şairi Səməd Vurğundan faydalandığını görmək çətin deyil. Səməd Vurğunun təzə şeir forması yaratması hamıya yaxşı məlumdur. Belə ki, dörd misralı bəndin sonunda həmin bəndin ikinci misrasını təkrar edərək, yeni forma yaratmışdır. Q.Seyitliyev də bu şeir formasında müəyyən qədər şeirlər qələmə almışdır.

S.Vurğun poeziyasının təsiri özünü A.Atacanovun yaradıcılığında da göstərməkdədir. Bu təsiri türkmən şairi "Bakıda" adlı şeirində daha açıq-aydın duymaq olur. Moskvada keçirilən Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin birinci on günlüyü zamanı Kreml sarayındakı qəbulda S.Vurğunun oxuduğu şeirini əsas tutaraq A.Atacanov belə yazmışdır:

Türkmən səhrasının qönçə gülündən,
Bəxtiyar xalqımın incə dilindən.
Günəşli ölkədən günəş yurduna,
Çox salam gətirdim alqış gətirdim,
Ürək məhəbbətin sizə yetirdim.

Fikir verin, bu şeir S.Vurğunu aşağıdakı misraları ilə necə də həmahəngdir:

Bakının sayrısan ulduzlarından,
Çadrasız, boyasız el qızlarından,
Bizim aşuqların simli sazından,
Şərqi qapısında yanan bir şamdan,
Günəşli gündüzdən, azad axşamdan,
Azad səntimdən, azad dilimdən
Mənə könül verən öz sevgilimdən.
Salam gətirmişəm hüzuruna mən,
Bu gündən, gələcək qərinələrdən.

1960-cı ildən çap edilmiş "Azərbaycan ədəbiyyatı SSRİ xalqları dillərində" bibliografik göstəricilərinin verdiyi məlumata görə Səməd Vurğunun şeir və poemalarından ibarət "Seçilmiş əsərləri" ilk dəfə 1957-ci ildə türkmən dilində tərcümə olmuşdur. S.Vurğunun türkmən dilində tərcümə olunmuş "Seçilmiş əsərləri" əsasən demək olar ki, orijinaldan tərcümə olunmuşdur. S.Vurğunun "Seçilmiş əsərlər" ini türkməncəyə K.Qurbansəhətov, D.Xaldurdi, Y.Nəsirli, A.Atacanov və başqa türkmən şairləri tərcümə etmişlər.

Vətənimizin şairə olan böyük məhəbbəti türkmən şairi İ.Nuriyevin "Şəkiddə Səməd Vurğun gecəsi" adlı şeirində çox poetik bir şəkildə qələmə alınmış, parlaq bir formada əks etdirilmişdir. Onu da qeyd edək ki, həqiqətdə belə bir rəsmi poetik gecə olmamışdır:

Zehnimə həkk olub söhbəti, sözü,
Dostlar, çox şairə edirəm hörmət.
Heç kəsə qəlbimdə olmayıb düzü,
Vurğuna bəslənən sonsuz məhəbbət.

Türkmənistanın şair oğlu böyük Səməd Vurğun bax belə bir coşquyla vəsf etmişdir. Doğrudan da, Şəkiddə təşkil olunan bir ziyafət öz-özünə Səməd Vurğunun poeziya gecəsinə çevrilmişdir ki, bu da qardaş yurdumuzun, dost diyarımızın şair oğlunun qələmində gözəl bir şeir nümunəsinə çevrilmişdir. Türkmən xalqının Səməd Vurğuna olan sonsuz məhəbbətinin tərcümanı kimi səslənir:

Nə elan yazıldı, nə dəvətnamə...
Görüş ziyafətdə başladı birdən.
Durub baxa-baxa dörd tərəfinə,
Çox da düşünmədən söz alan oğlan.
Demək istədiyi sağlıq yerinə,
Bir bənd şeir dedi Səməd Vurğundan.

Şair göstərir ki, bu ziyafətdə bir oğlan sağlıq demək istəsə də özündən asılı olmayaraq Səməd Vurğundan bir bənd şeir oxuyur. Sonra isə daha başqaları onun səsinə səs verərək bu ziyafəti Səməd Vurğunun şeir gecəsinə döndərirlər. bu da sadə xalqın S.Vurğun poeziyasına necə bağlı olmasından soraq verirdi, məclisdə hamı Səməd Vurğundan şeir söyləyir:

Sonra bir başkası yenə başkası,
Beşinci, onuncu durub yerindən.
Oxudu şairin bahar ətirli,
Qüdrətli, hikmətli şeirlərindən.

Türkmən şairinin gəldiyi qənaət belədir ki, fəhlə də, kəndli də, hətta raykom katibi də öz dilində Vurğun poeziyasından nümunələr səsləndirir:

Oxudu sürücü, oxudu fəhlə,
Coşdu obasında, elində Vurğun.
Raykom katibinin dilində Vurğun
Vurğunlar, Vurğunlar alışı hamı
Nəğməyə qərq oldu Şəki axşamı.

Şair göstərir ki, Vurğun poeziyası onlar üçün belə bir mənəvi qidaya çevrildi ki, bütün yeməklər, şərbət və şərablar elə tökülüb süfrə üstündə də qaldı. Vurğun poeziyası onlara hər şeyi unutturdu:

Bu gecə süfrədə qaldı xörəklər,
Şərbətlə, şərabla doldu qədəhlər.
Bu gecə Vurğunun odlu ürəyi,
Unutturdu bizə yeyib içməyi.

Unutduq nəğmənin qanadlanaraq
Otağın içində uçuşunu da.
Unutduq şeirə aşiq səhərin
Qapını oğrunca açışını da.

Ziyafət səhərə qədər uzanır. Belə ki, şairin təsvirində sübh-tezdən pəncərədən otağa düşən al günəşin zərrin şəfəqləri, məhz Vurğun şeirləri idi. Ziyafətdə iştirak edən şairlər belə S.Vurğuna artıq şeirlər qoşmağa başlayırlar. Türkmən şairi İ.Nuriyev şeirdə göstərir ki, mən də səhər çağı dağlara boylandım, o dağların görkəmində Vurğun qamətini, Vurğun vüqarını gördüm:

O başdan açaraq pəncərələri,
Ustad şeiri kimi günün telləri.
İçəri axanda məclis coşurdu,
Şairlər Səmədə şeir qoşurdu.
Şirin dillərində mətin sətirlər,
Həyəət gedəndə bir neçə nəfər.
Mən də misraların tutub əlindən,
Səhərlə görüşə şeirlə çıxdım,
Durub əzəmətli dağlara baxdım.
Vurğun qartal olub qanad çalırdı,
Şair cavanlaşır dağ qocalırdı.

S.Vurğun, əlbəttə, türkçülüyümüzün poeziyada statusa çevrilən rəmzidir. Odur ki, şairin mənəvi hamisinə çevrilən türkmən yazarları və ədəbiyyatşünasları müəllif haqqında vaxtaşırı dönə-dönə dəyərli bədii-elmi fikirlər söyləmişlər, şairə türk qanından axıb gələn doğma hiss və duyğularını böyük sənətkara çatdırıb bilmişlər. Onun möhtəşəm poeziyasını türkmən xalqının oxucularına sevdirmişlər, yüksək bir coşquyla yaxından tanıdığını bilmişlər. Heç də təsadüfi deyildir ki, vaxtiylə türkmən xalqının istedadlı və görkəmli xalq yazıçısı Berdi Kerbabayev yüksək bir şövqlə S.Vurğun haqqında belə yazmışdır: "Səmədi bir dəfə görəndə, onun hər hərəkətini, baxışını ömrü boyu unutmaz. Səməddə bir igid, bir qartal görkəmi vardır. O, mübahisədən çəkinməz, ta həqiqət aydın olana qədər mübahisə edərdi. O, dumanlı xasiyyəti, dumanlı sözləri sevməzdi: "Bu sözlər S.Vurğunun mənəvi portretini üzə çıxarır, onun bütöv bir xarakterə malik olduğunu göstərir.

Hələ 1956-cı ildə B.Kerbabayev şairin yubiley məqaləsində onun kamil bir sənətkar olduğunu qeyd edərək özünün ən yaxın ürək dostu, qələm və duyğu qardaşı olduğunu bildirir. Eləcə də onun odlu, atəşli bir şair olmasını göstərir. O deyirdi ki, Səməd Vurğun milyon-milyon oxucuların pərəstişkarı, sevimli şairidir. Azərbaycan şairinə bu yubiley günündə B.Kerbabayev coşqun və təlatümlü bir şair olduğunu fəxrə bildirərək, onu təbrik edərək, ona uzun ömür, mənalı həyat arzulayır: "Mən onun salamat yaşamasını daim qartal kimi uçmasını istəyirəm. Onun titrək dost ürəyi ilə qucaqlayır, həyəcan və fərəhlə öpürəm..." (11 may 1956-cı il nepitdağ)

Böyük xalq şairimiz Səməd Vurğunun yubiley şənliklərinə ölkəmizin müxtəlif yerlərindən ədəbiyyat xadimləri gəlmişlər. Unudulmaz şairimiz haqqında türkmən şairi Xudaverdi Durdıyev də öz ürək sözlərini söyləmişdir: " Hər bir xalqın inkişaf tarixində elə sənətkarlar olur ki, həmin xalqın mənəvi simasını müəyyən edir və onların yaratdığı irs, dünya mədəniyyətinin faktlarından birinə çevrilir. Şəxsən mənə elə gəlir ki, S.Vurğun sovet dövründə yaşamış ən böyük şairlərdən biridir. Bunu da demək xoşdur ki, biz türkmənlər onu öz ana dilimizdə oxuyuruq. Səməd Vurğun Berdi Kerbabayevlə dostluq edərdi. Onların yaxınlığı şəxsi münasibətdən çox ədəbiyyatların dostluğu, hardasa xalqların qardaşlığı demək idi. Bu gün çox təəssüf edirəm ki, bizim ədəbi münasibətlərimiz arzu olunan səviyyədə deyil. Mən Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında keçiriləcək işgüzar görüşdə konkret təkliflərimi deyəcəyəm. Əlaqələrimizi artırmaq üçün birlikdə yeni formalar tapmağa çalışacağıq. Elə hesab edirəm ki, görüşün müsbət nəticəsi olacaq. Bu, həm də S.Vurğunun arzusudur, onun ruhuna hörmətdir. S.Vurğunun şəxsiyyəti, yaradıcılığı haqqında türkmənlərin çox zəngin təəssüratları var. Onun poeziyası, necə deyirlər qanımıza o qədər işləyib ki, düşünürük o, həm də bizim böyük sənətkarımızdır. Yubiley gecəsi çıxışımızda fəxrə yüksək məsuliyyət hissi ilə dedim ki, biz aşkar etdiyimiz danışmağı, düzgünlüyü, insanları sevməyi və onlara sədaqəti, xırda məhəlli hisslərə qapılmamağı geniş bəşəri problemləri həll etməyi, dünyanın dərdini çəkməyi bu böyük şairdən öyrənməliyik. Mən qələm dostlarıma - Azərbaycan yazıçılarına yeni-yeni yaradıcılıq nailiyyətləri arzulayıram. Qoy, onların yaratdıqları əsərlər Vurğun adına, Vurğun ənənəsinə

layiq olsun".

Yuxarıda qeyd etdiyimiz yubiley çıxışında göründüyü kimi, Türkmənistanın tanınmış sənətkarı X.Durduyev Azərbaycanın xalq şairi S.Vurğunu öz xalqının şair oğlu hesab edir. Bu yaxınlığa baxmayaraq, ədəbiyyatlar arasındakı bu münasibətlər onu heç də qane etmir. Bu münasibətlərin daha da isti və qaynar olmasını arzulayır. Türkmən şairi A.Orazgəldiyev isə "Ölməzlik zirvəsində" adlı şeirində Azərbaycan torpağının hər guşəsində S.Vurğun adının əziz və müqəddəsliyindən söz açır. Azərbaycan göylərində uçan durnaları S.Vurğunun durnalaşan ürəyi zənn edən şair, böyük sevinclə qürurla deyir:

Azərbaycan torpağında
Görmədilər yorğun məni.
Hara getdim qarşıladi,
Yola saldı Vurğun məni.
Hünər duydum, zəfər duydum,
Nəğmə duydum mən səşində.
O, uçurdu ölməzliyin,
Əl çatmayan zirvəsində.
Bax, budur, qardaşlığın əsl tərənnümü.

Şair qəlbinin günəş hərarəti neçə-neçə könülləri nura qərç edib neçə-neçə şeir sevər ürəkləri daha da rıqqətə gətirib. Odur ki, şairin parlaq obrazı qələm dostlarının bədii və xatirə ədəbiyyatlarında bir daha canlandırılır. Dəyəri və qiyməti öz kamilliyini, böyüklüyünü tapır.

Türkmən şairi Annə Kovusovun S.Vurğun haqqında söylədiyi fikirlər də maraqlı və orijinaldır. Onun "Böyük xalq şairi" məqaləsi bu baxımdan daha səciyyəvi və dəyərlidir. Müəllif yazırdı: "Mən ilk dəfə S.Vurğunu 1952-ci ildə M.Qorqi adına Ədəbiyyat İnstitutunda oxuyan zaman gördüm, o zaman bizim institutda bir sıra cavan Azərbaycan şair və yazıçıları da təhsil alırdılar. Salam Qədirzadə, Ə.Kürçaylı, İ.Hüseynov, Ə.Kərimov, C.Novruz, H.Arif bizimlə bir yerdə oxuyurdular. Tanınmış türkmən dramaturqu, SSRİ dövlət mükafatı laureatı H.Muxtarov da bizimlə bir yerdə təhsil alırdı. Biz hamımız dost idik. Bir ailə kimi mehriban yaşayır, bir gəzərdik. Bir gün institutumuzda S.Vurğun qonaq gəldi. Bu bütün instituta bir hadisəyə çevrildi. Biz onunla görüş təşkil etdik, görüşə institutumuzun bütün tələbələri toplaşmışdılar. Böyük şair görüşdə çıxış etdi. Bizə ədəbiyyatın sirlərindən danışdı. Suallarımıza cavab verdi. Yeni şeirlərindən oxudu. "İstiqbal tərənləri" adlı kitabını avtoqrafla bizə sovqat etdi.

Türkmən şairlərinin yetişməsində S.Vurğunun Türkmənistanda çap olunan kitablarının böyük təsiri olmuşdur. Onun əsərlərinin türkmən dilinə tərcüməsində Q.Seyitliyevin, Kərim Qurbannəpəsoyovun, Ata Atacanovun, Qurbandırdu Qurbansəhətovun böyük xidmətləri olmuşdur. Bu şairlər S.vurğunu tərcümə edərkən böyük bir məktəb keçmişlər. Onun türkmən dilində bir neçə kitabı çapdan çıxmışdır. S.Vurğunun əsərlərini türkmən oxucuları böyük həvəslə oxuyurlar. Məhdimqulunun, Kəminənin, Ləlinin, Seydinin kitabları kimi S.Vurğun əsərləri də türkmən poeziyasının əldən-ələ gəzən nümunələrinə çevrilmişdir.

A.Ömərova S.Vurğunu özünün böyük qardaşı hesab edirdi. Azərbaycanda olduğu günlərdə özünü Vurğunsuz tək-tənha hesab edir. Bu həsrətdən gözlərini qan yaşla dolduğunu bildirir:

Dolubdur ürəyi buludların da,
Elə bil ildırım göydə laçıdır.
Əli güllü ağam, tez gəl hardasan,
Səhrələr qoynundan gələn bacındır.

A.Ömərova sonsuz bir ürək yangısı ilə S.Vurğunu xatırlayır, xəyalında onunla söhbət edərək həmişə qarşıma çıxardın deyir:

Həmişə çıxardın qabağıma sən,
Yenə nur çiləyən qızıl günəş tək.
Həsərətdən yanan ulduzlar kimi,
Od tutub alışır sinəmdə ürək.
Ürəyim bənövşə Vüqarın çinar,
Səninlə görüşmək xoşbəxtlik imiş.
Gözlərin gözümdə qalib yadigar,
Ayrılıq ən böyük bədbəxtlik imiş.

Şairə Ağcamal Ömərova Azərbaycan şairinin zəngin mənəviyyatından, gülər üzündən, gözəl

xasiyyətindən söz açır, öz poetik nümunəsi də əsl xarakter portretini yaradır. Onun poetik dünyasının rəngarəng və çoxşaxəli olmasında yüksək şövq ilhamla söz açır, onu şeirə canlı qəzələ, nəğməli bir saza bənzədir:

Gözlərin gülərdir, üzün gülərdir,
Sən bir qəzəl idin, sən bir saz idin.
Çalib çağırardın gültək açardın,
Sən bir nəğmə idin, sən bir saz idin.

Məhz elə bu kökdən gələn ruhi qohumluğun nəticəsidir ki, S.Vurğunla öz müasir türkmən sənətkarları belə bir yaradıcılıq və mənəvi yaxınlıq müstəvisində bu qədər doğmalıq mövcuddur. Adət-ənənəmizdəki, məişətimizdəki eynilik folklorlarımızda olduğu kimi yazılı ədəbiyyatlarımızda da qohumluğun vəhdəti üçün zəmin yaradır. bu iki xalqın qədim köklərindən nəşət edən mədəniyyət S.Vurğun və türkmən xalqı arasında müəyyən mənəvi körpülərin yaranması üçün güclü stimül yaradır, türkmən şairlərinin S.Vurğuna olan sevgi və ehtiramı da bu platforma üzərində formalaşır və inkişaf edir.

- ƏDƏBİYYAT:
1. Əfəndiyev Ə. "Səməd Vurğunun əsərləri SSRİ xalqları dilində" məqaləsi. Azərbaycan gəncləri, 26 avqust 1960-cı il
 2. Ruhi Ə. "Səməd Vurğun və Türkmən ədəbiyyatı" məqaləsi. ADU Dil-Ədəbiyyat, 1976, №5, s.33.
 3. Kerbabayev B. Azərbaycanın xalq şairi "Ədəbiyyat və Suntaq", 23 mart 1966 (türkmən dilində).
 4. Xəlilov P. "Səməd Vurğun və SSRİ xalqları ədəbiyyatı" məqaləsi. ADU Dil-Ədəbiyyat, 1976, №5, s.3.
 5. Sapayev O. Səməd Vurğun "Muqamlılar" qəzeti, 20 mart 1966 (türkmən dilində)

Açar sözlər: ədəbiyyatşünas, ədəbi əlaqələr, türkmən ədəbiyyatı, ideya, üslub.

Ключевые слова: литературовед, литературные связи, туркменская литература, идея, стиль.

Key words: literary critic, literary connection, Turkman literature, idea, style.

РЕЗЮМЕ

Самед Вургун в туркменской литературе

В статье впервые рассматривается тема Самеда Вургун и туркменской литературы с позиции литературных связей. Также исследуется творчество Самеда Вургун с точки зрения туркменской литературно-теоретической, художественно-эстетической мысли. В статье говорится о дружеских связях Самеда Вургун со многими туркменскими поэтами. В статье занимает значительное место мудрые высказывания о творчестве С.Вургун туркменских писателей и литературоведов.

Подчеркивается также влияние С.Вургун на творчество туркменских поэтов. Освещается во всех параметрах проблема взаимосвязей С.Вургун и туркменской литературы.

SUMMARY

Theme of Samad Vurgun in Turkman literature

The article deals with the literary connection of Samad Vurgun and Turkman literature. At the same time the literary activities of Samad Vurgun investigated on the turkman literary-theoretical and the literary-aesthetic thought. In the article is shown the links of brotherhood of Samad Vurgun with some Turkman poets. And the saying of turkman writers are literary-critics about Samad Vurgun are taken the special place in the article. Also about the influence of Samad Vurgun on the Turkman poets in spoken in the article. Here the problem of Samad Vurgun and Turkman literature is investigated with all peculiarities.

GƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Məmmədova Svetlana Əliabbas qızı56

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ HEKAYƏLƏRİNDƏ FOLKLOR MÖVZUSUNDA
QƏLƏMƏ ALDIĞI HEKAYƏLƏR

56 dosent, fil.ü.f.d., a. e. i.

Azərbaycanın xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadə zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. Ədəbiyyata xırda hekayələrlə gələn yazıçı, sonralar daha irihəcmli əsərləri ilədəbi ictimaiyyəti diqqətini cəlb etmişdir.

Yazıcının müxtəlif illərdə yazdığı məqalələrin mövzu və ideyasından, sənətkarlıq məsələlərindən bəhs olunub. Bu cəhətdən müəllifin “Anamın nağılları”, “Qızımın hekayələri” təhlil olunur.

Formalaşan Azərbaycan ədəbiyyatıHeyran xanım, X.B.Natəvan, N.Rəfibəyli, M.Dilbazi kimi böyük şairlər yetirmişdir. Nəsr sahəsində bu əsərləri uğurla davam və inkişaf etdirən ədiblərdənbiri də Əzizə xanım Cəfərzadədir.

İlk əsərləri (1937) işıq üzü görəndən ədəbi mühitdə özünə layiq yer tutanƏzizə Cəfərzadənin zəngin və əhatəli yaradıcılığında sadədən mürəkkəbə, epizoddan tərffüata, cizgidən panoramaya bir inkişaf, bir sənət yolu müşahidə olunmaqdadır. Bu baxımdan yaradıcılığa nəsrin kiçik janrlarından olan hekayə ilə başlaması təbii görünür. Həyatın ən müxtəlif tərəfləri, bəzən kənardan əhəmiyyətsiz görünən detal və epizodlar Əzizə Cəfərzadənin bədii təxəyyülünə ilham vermiş, adilikdə gözəlliyi görməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan, “Qızımın hekayələri”, “Anamın nağılları” silsiləsindən olan hekayələr diqqəti daha çox cəlb edir. O bu janrda bütün yaradıcılığı boyu qələm çalmış, bir sıra təkrarsız sənət nümunələri yaratmışdır.

Yazıçı ədəbiyyata “Əzrayıl” hekayəsi (1937) ilə gəlmişdir. 1937-ci ildə ziyalılara qarşı dəhşətli repressiyaların və terror aktlarının keçirildiyi birzamanda hekayənin adını “Əzrayıl” qoymaq yazıçıdan böyük cəsarət və hünər

istəyirdi. “Çünki ən adi bəhanələrlə qarşılıqlarına qoyulmuş repressiya “planlarını” yerinə yetirməyə canfəşanlıq göstərən tarixi terroru bu cür “dəlilsübutu” göydə tutar, “böyük rəhbərə” işarələndiyini bəhanə edərək nəsrəilk addımlarını atan 16 yaşlı gənc bir qızı gedər-gəlməzə göndərə bilirdi”. “Yazıçı yazdığıhekayədə həyatda müşahidə etdiyi konkret bir hadisəni, bir və yaxud bir neçəadamlı əlaqədar baş verən bir əhvalatı təsvir edir”.Əzizə Cəfərzadə folklor sahəsində apardığı araşdırmalar nəticəsində “Anamın nağılları” silsiləsi yaranmışdır.

“Anamınnağılları” daha çox tarixdir, keçmişdir, konkret tarixi hadisələrdir. Bu hadisələrdə görkəmli tarixi şəxsiyyətlər iştirak etmir, ancaq hər bir fərdin öz tarixi, Vətən tarixi ayrı-ayrı fərdlərin tarixinin məcmuəsi kimi verilir. Silsiləyə daxil olan hekayələri oxuduqca hiss edirsən ki, bunlar, doğrudan da, dövrünə görə məlumətli bir insanın dilindən eşidilmiş nağılların bədii donu geyindirilərək oxucuya çatan variantıdır. Ancaq hər bir fərdi nağılı bura nə isə özünün olan bir cəhəti əlavə edir, onu zənginləşdirir. “Yumurta əhvalatı” adlı nağıl-ibrətin müxtəlif variantları elarasında məşhurdur. Xırda bir detalın – yumurtanın işə qarışması ilə haram bilməyən bir məmləkətdə hər şey bir-birinə qarışır, zalım başçılar bildikləriniedirlər. Hər bir nağılda olduğu kimi, burada da əxlaqi-didaktik sonluq verilir,ibrət üçün düşünməyə yol açılır. Məlum olur ki, haramın böyüyü-kiçiyi olmazvə hər bir böyük cinayətin əsasında vaxtilə kiçik cinayətlərə göz yumulmasidayanır. Yazıcının gəldiyi əxlaqi nəticə lakonik şəkildə əsərin son cümləsindəifadə olunur: “İnsan ana bətnindən pak gəldiyi kimi, pak da gərək köçə budünyadan” İctimai problem “İldə bir yalan danışan” hekayəsində xırda bir şey kimi doğruculuqlun ildə cəmi bir dəfə yalan danışması nəticəsində aləm bir-birinə qarışır, ikitayfa düşmən olur. Beləliklə, yalan da haram kimi qorxulu insani sifətlərcərgəsinə qatılır, yazıçı xalq hikmətindən, fəlsəfəsindən özünü düşündürənaktual ictimai problemlərin qoyuluşu və həlli üçün istifadə edir.

“Anamın nağılları” kitabında yazıçı Əzizə Cəfərzadə folklor nümunələrini öz rəngində,öz formasında anası, Böyükxanımın dilindən eşitdiyi şəkildətəqdim etməyi qərara alır. “Bu kitabın əsil müəllifi anamdır. Əvvəldən axıra çiynimin üstündə dayanıb öz dili, öz ifadəsi ilə, şirin pıçılıtları ilə mənə kömək eləyib. Qaibanə şəkildə mənə nə deyibsə, onu da yazıya gətirmişəm”.“Anamın nağılları” toplusundakı hekayələr istər tematika, istərsə də

forma müxtəlifliyinə görə bir-birindən fərqlənir. Dini-mifik, (“Ponzabığın nağılı”) lətifəvari nağıl, (“Yaxşı qonşu”, “Yumurta əhvalatı”) əfsanə nağıl (“Aşımızın kişmiş”, “İt küçüyü doğanılı”) əfsanə nağıl, (“Salxım söyüdü əfsanəsi”, “Daş oğlan”, “Şam və pərvanə”, “Ay doğdu o da para”) dastanvari nağıl və s. nağıl formaları topluda rəngarənglik yaradır, onun maraqlı oxunmasına şərait yaradır.

Dini inamlara yumoristik münasibəti biz bir çox Azərbaycan yazıçı və şairlərində, xüsusən də Əzizə Cəfərzadənin sələfi, Azərbaycanın maarifçi şairiSeyid Əzimin yaradıcılığında görmüşdük. “Allaha rüşvət”, “Haput kəndinin

əhvalatı” və s. mənzum hekayə və lətifələrdə S.Əzim dinə və Tanrıya qarşıyumoristik münasibətini gizlətmir və eləcə də təsvir edir.Məsələn, “Haput kəndi” ilə bağlı əhvalatda Seyid Əzim göstərir ki, Al-

lahdil paylayanda Şirvandakı Haput kəndinin sakinlərinin başı qarışıq olur və onların dil payı çatmır. Buna görə də, yığılıb Allahın yanına gedirlər, öz dilpaylarını istəyirlər. “Anbarımda” bir dənə də olsun dil qalmamış. Allah onlardan üzr istəyib, “izzətinə” and içir ki, dil qalmayıb, buna görə də getsinlər, ağızlarına nə gəlsə danışsınlar. Əlbəttə, bu Seyid Əzimin bir ibrətidir; danışarkən hər sözü ölçüb-biçməyin və ağzına nə gəldi danışmamağın lazım olduğubarədə gənc nəsələ verdiyi nəsihətdir. Ancaq eyni zamanda burada dərin biryumor da gizlənməkdədir və bu, maarifçi-şairin yaradıcılığında təbii şəkildə təzahür edir. Eyni koloriti – yəni Şirvan yumorunu Əzizə Cəfərzadənin də “Ponzabığın nağılı”nda görürük. Öhdəsində böyük bir ailə olan, ancaq səhərdən axşamədək işlədiyinə baxmayaraq, onu dolandıra bilməyən Ponzabığ qərara alır ki, Allahın yanına gedib ədaləti bərpa etsin, adam kimi dolanmağın sirriniöyrənsin. Uzun əzab-əziyyətdən sonra Allahı tapan Ponzabığ görür ki, hamının bəxti oyaq olduğu halda, onun bəxti yatmaqdadır. O, çomağını çəkib bəxtininüstünə düşür, onu oyadır, evə qayıdanda isə işlərin yoluna düşdüyünü görür...

Əzizə Cəfərzadə tarixi mövzuya addım-addım qət etmişdir. Bu yoldakı növbəti addımlardan biri kimi, tarixihadisələrlə səsleşən və müəyyən dərəcədə sənədli xarakter daşıyan, qaynaqlarasöykənən hekayələrin qələmə alınmasını nəzərdən keçirmək olar. Yazıçının “Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsi məhz bu baxımdan onun yaradıcılığının təkamülündə əhəmiyyət kəsb etməşdir. X.B.Natəvan Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində özünə- məxsus yeri və sanbalı olan sənətkarlardandır. Əzizə Cəfərzadətəkcə bir yazıçı-alim kimi deyil, həm də incə qəlbli bir qadın kimi bu işdə böyük uğura müvəffəq olmuşdur.

“Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsində Natəvanobrazında silsilə müəllifinin öz cizgilərini görürdüksə, bu əfsanə hekayədəsanki “Anamın nağılları” silsiləsinə bir ricət edilir və Natəvan obrazı gözlərimiz qarşısında həmin silsilənin qəhrəmanı olan “Ana” kimi canlanır. Bir zamanlar Əzizə xanıma Ananın ibrətamiz əhvalat danışdığı kimi, Natəvan da öz övladları Mehdiqulu və Xanbikəyə ibrətamiz əhvalat danışmaqla onların hisslərinə təsir edir, onlarda humanist duyğular oyatmağa nail olur. Əzizə Cəfərzadənin bütün bu hekayələr silsilələrini birləşdirən bir ümumi cəhət var ki, o da yazıçının dərin müasirlik hissi və ezop dilindən geniş istifadə etməsidir.

Əzizə Cəfərzadəsənətinin bir xüsusiyyətini də qeyd etmək istərdik ki, o da tarixə – tarixi hadisələrə təkcə bir tarix, keçmiş kimi deyil, həm də müasirlik, indiki zaman kimi baxması və yozumudur. Hətta yazıçının əsərlərindəki bu xüsusiyyət bəzi hallarda tənqidçilər tərəfindən düzgün başa düşülməmişdir və tənqid obyektinə çevrilmişdir. Məsələn, “Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsini yüksək qiymətləndirən görkəmli tənqidçi M.Əlioğlu yuxarıda dediyimiz cəhəti yazıçının ifratçılığı kimi qiymətləndirərək yazır ki, “...bəzən Ə.Cəfərzadə Natəvanı öz yaşadığı ictimai-siyasi zəmindən tənqid edir və ifrat dərəcədə müasirləşdirir”. Əlbəttə burada məsələ yazıçının qarşıya tam bədii-estetik məqsəd qoymasından çox asılıdır. Əgər məqsəd tarixi sənəd əsasında tarixi həqiqətə uyğun sənədli əsər yaratmaqdırsa, doğrudan da, bu cəhətdən “Natəvan haqqında hekayələr”i müəyyən dərəcədə qınamaq olar. Ancaq tarixi, tarixi hadisələrdən, sənədlərdən də öyrənmək mümkündür. Halbuki tarixi qaynaq əsasında yazılmış bədii əsərin qayəsi təkcə tarixi olduğu kimi əks etdirmək deyil, həm də tarixi hadisədən, şəxsiyyətdən müasirlərə ibrət vermək üçün bir vasitə kimi istifadə etməkdir. Bu cəhətdən M.Əlioğlunun “Natəvan haqqında hekayələr”ə tutduğu iradə əslində həmin silsilənin məziyyəti kimi qiymətləndirmək lazım gəlir. Çünki bu silsilənin qəhrəmanı bizə tarixi üfqlərindən əl etməklə kifayətlənmir, bizim müasirlərimizə çevrilir.

Görkəmli Azərbaycan tənqidçisi akademik Məmməd Arif ədəbiyyatımızda tarixi mövzunun işlənməsindən yazırdı ki, “...yazıçı ayrı-ayrı faktları, meylləri deyil, ictimai həyatda baş verən mühüm dəyişiklikləri, onun qanunauyğunluğunu, ictimai inkişafın perspektivini dərk etməlidir. Bunlarsız yazıçı cəmiyyətdə baş verən hadisələri düzgün dərk edə bilməz”⁹. Nağıllarda olduğu kimi, əfsanələrdə də müəllif tarixdən, gerçəklikdən ayrılmır, oxucusunu yüksək mənəvi amallara xidmət etdirməyə, ona ibrət verməyə çalışır, lakin bu dəfə tarixi mənbələrə deyil, xalq arasında yaşayan və yazıçının bədii təxəyyülünü qanadlandıran bir əhvalata toxunur. Maraqlıdır ki, “Natəvan haqqında hekayələr” silsiləsində biz Natəvan obrazında silsilə müəllifinin öz cizgilərini görürdüksə, bu əfsanə hekayədəsanki “Anamın nağılları” silsiləsinə bir ricət edilir və Natəvan obrazı gözlərimiz qarşısında həmin silsilənin qəhrəmanı olan “Ana” kimi canlanır. Bir zamanlar Əzizə xanıma Ananın ibrətamiz əhvalat danışdığı kimi, Natəvan da öz övladları Mehdiqulu və Xanbikəyə ibrətamiz əhvalat danışmaqla onların hisslərinə təsir edir, onlarda humanist duyğular oyatmağa nail olur.

Əzizə Cəfərzadənin bütün bu hekayələr silsilələrini birləşdirən bir ümumi cəhət var ki, o da yazıçının

dərin müasirlik hissi və ezop dilindən geniş istifadəməsidir.

ƏDƏBİYYAT

Əliyeva İ. Elanası. Əzizə Cəfərzadə. Bakı: Elm, 2001, 64 s

Abdullayev C. Əzizə Cəfərzadə (oçerk). Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. II c. BDU, 2007, 564 s.

Cəfərzadə Ə. "Anamın nağılları". Bakı: Gənclik, 1983, 217 s.

Arif M. Seçilmiş əsərləri. 3cildə, III c. Bakı: Elm, 1970, s. 64, 425 s.

Açar sözlər: yaradıcı yol, istifadə, geniş, inkişaf, hekayə

Ключевые слова: творческий путь, употребление, широко, развитие, история

Keywords: creative way, utilization, wide development, tale

XÜLASƏ

Azərbaycanın xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadə zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. Ədəbiyyata xırda hekayələrlə gələn yazıçı, sonralar daha irihəcmli əsərləri ilə dəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmişdir.

Yazıçının müxtəlif illərdə yazdığı məqalələrin mövzu və ideyasından, sənətkarlıq məsələlərindən bəhs olunub. Bu cəhətdən müəllifin göstərmək olar: "Anamın nağılları", "Qızımın hekayələri" "Əzrayıl" "Natəvan haqqında hekayələr" müasirlərimizə təqdim olunur.

Əzizə Cəfərzadənin bütün bu hekayələr silsilələrini birləşdirən bir ümumi cəhət var ki, o da yazıçının dərin müasirlik hissi və ezop dilindən geniş istifadəməsidir.

РЕЗЮМЕ

Известная Азербайджанская писательница Азиза Джафарзаде прошла богатый творческий путь.

Первые шаги в литературу вошли небольшими рассказами, такими как «Анамыннагыллары»

(Сказки моей мамы), «Гызымынхекаялери (Рассказы моей дочери)» «Азраил»- (Ангел смерти)

«Натаванхаггындахекаялер»- «Рассказы о Натаван»

Все эти рассказы объединены современным языком эзопов.

SUMMARY

People's writer of Azerbaijan Aziza Jafarzadeh has passed a rich creative way. The writer, who came to the literature with small stories, later attracted the attention of the fashionable community with her more intricate works.

In the work has talked about the topic of the articles written by the writer in different years, and the issues of mastery. From this point of view, the author's works as "My mother's tales", "My daughter's stories" "Angel of Death" "Stories about Natavan" are presented to our contemporaries.

Aziza Jafarzadeh has a common point in connecting all these series of stories, it is also the broader use of the writer's deep sense of contemplation and Aesop.

RƏYÇ: dos.L.Ələkbərova

Ягубова Марям⁵⁷

А. А. ФЕТ И ВОСТОК

(Статья II)

Среди представителей чистого искусства, пожалуй, только Афанасий Афанасьевич Фет (1820-1892) наиболее активно разрабатывал тему Востока в собственном творчестве. Причем сразу в двух направлениях: как переводчик и как автор оригинальных произведений на ориентальные темы. Деятельность Фета – переводчика и популяризатора творчества поэтов Востока (Хафиза, Саади и др.) ранее уже рассматривалась нами в специальной статье, посвященной данной проблеме. В настоящей статье мы попытаемся подробнее остановиться на разработке Фетом ориентальных мотивов в собственной лирике.

Очень важно понимать, что Фет пришел к Востоку не только в силу традиции, сложившейся в русской литературе того времени, но и исходя, прежде всего из собственной эстетической программы, согласно которой предметом искусства, в том числе и поэзии, является прекрасное. Фет берет красоту всюду, где её находит, и это вполне согласуется с его пониманием роли поэта, творческие мечты которого уподобляются пчелам («Роями поднялись крылатые мечты ...»). Размышляя о румяном русском яблоке и южном винограде, изображенных на фарфоре, поэт замечает:

Одна искусная рука соединила,
Одно желание совокуплял их,
Их розно солнышко и прежде озаряло,
Но дороже красоте соединенья миг. (1, т.1, с. 30)

В 1847 году Фет пишет поэма-миниатюру «Соловей и роза» ставшей важной вехой в понимании «восточной» темы в творчестве Фета. Следует заметить, что к типичным восточным образам соловья и розы Фет возвращался неоднократно на протяжении всего своего творчества, используя их в самых разных своих произведениях.

Розы являлись, очевидно, любимыми цветами Фета. Часто они появляются в его стихах и в качестве обычного объекта изображения природы, вне какой-либо связи с «восточным стилем».

Ночь лазурная смотрит на скошенный луг.

Запах роз под балконом и сена вокруг ... (1, т. 1, с. 278).

Возможно, эти розы, ни прямо, ни косвенно с «восточной» традицией не связаны. Тоже можно сказать и о некоторых других стихотворениях,⁵⁸ где упоминаются они, но в большинстве произведений Фета розы обнаруживают свое «восточное», хотя и преломленное через западноевропейскую поэзию происхождение («Месяц и роза», «Осенняя роза», «Сентябрьская роза» и др.).

«Соловей и роза» не принадлежит к числу высших достижений творчества Фета. Критики, за немногим исключением, встретили это произведение прохладно. Однако одно представляется несомненным: недостатки данного произведения были ясны и самому Фету. Этим, вероятно, и объясняется тот факт, что поэт не включал «Соловья ...» в издания 1856-1863 годов, являющихся итоговыми. Это соображение подтверждается и той оценкой «Соловья ...», которую дает ему Фет в предисловии к третьему выпуску «Вечерних огней», где он попутно объясняет и мотивы его включения в свое позднее издание. Фет здесь говорит о том, что включить «Соловья и розу» в третий выпуск «Вечерних огней» его побудили друзья. И замечает при этом: «... По поводу «Соловья и розы» дело не обошлось без протестов с нашей стороны. Даже соглашаясь, что там есть более или менее яркие образы и более или менее удачные стихи, мы никак не могли помириться с тем излишним накоплением красок, которые свидетельствуют о широких размахах неопытной руки, ещё не знающей краю. Полагаем, что сокращенное почти наполовину стихотворение и в настоящем своем виде не представляет окончательно ясных очертаний. Решаемся сохранить его, находя, что в ни одном из наших молодых произведений с такою ясностью не проявляется направление, по которому порывалась наша муза» (1, т. 2, с. 80).

Сюжет произведения, представляющего собой диалог соловья и розы, типично романтический. Вступительная часть представляет собой изложение хорошо известной на Востоке легенды о чу-

⁵⁷ Доцент БГУ Доцент БГУ

десной метаморфозе соловья и розы. Небесный ангел наградил безгласную серую птичку способностью дивно петь, а колючий безжизненный куст – цвести и благоухать. Диалог содержит в себе лирическое прославление любви и красоты и, наконец, заключительная часть – восторженный апофеоз тех же явлений.

Откровенно романтическая направленность произведения отчетливо проступает во вступительной части, где рисуется «прекрасный сад мировозданья», находящийся в экзотическом Кашемире.

Красота этого волшебного сада выражается такими образами, как «дрожащая бездна», «бездна эфира», «сияющий ангел», «звездные очи» и так далее.

Красота победна чуду, и в мир она приходит как чудо:

И к утру свершилося чудо:

Краснея и лилея сквозь слезы,

Склонилося к ветке упругой

Головка душистая розы (1, т. 1, с. 80).

Интересно, что уже в «Лирическом пантеоне» (1840), в стихотворении «Мой сад» содержится в зародыше подобное понимание земного Эдема: сад осмысливается как сказочно-фантастическая страна, куда поэт призывает уйти друга («Пойдем туда вкушать восторг мечты!»); присутствует здесь и образ «влюбленного соловья».

В изображении сказочной страны Кашемира Фет опирается, по мнению Ю.А.Мориц, «не на опыт поэтов Востока, а на более близкую ему традицию поэзии Жуковского» (7, с. 72). С этим нельзя не согласиться. И, действительно, в анализе «Соловья и розы» Фета Кашемир изображается именно в таком идеально-романтическом варианте. Перед нами – «сад мировозданья, где радость и счастье – привычка». Сближает Фета с Жуковским и представление о красоте и ее связи с поэзией. Прекрасная Лалла Рук, индийская принцесса, принимает в произведении Жуковского облик самой поэзии.

Тут, возможно, и находится зерно одного из важнейших образов поэзии Фета, образа его музы, которая у него неизменно – «в венце из звезд, небесная башня», само воплощение красоты. При этом, следует отметить существенное различие в трактовке прекрасного Жуковским и Фетом. В неопубликованном при жизни примечании к Лалла Рук, Жуковский пишет: «Прекрасное существует, но его нет, ибо оно является нам только минутами, для того единственного, чтобы нам сказать, оживить нас, возвысить нашу душу, - но его не удержать, ни разглядеть, ни постигнуть мы не можем: ему нет имени, ни образа ...» (5, с. 78).

Фет в своем отношении к прекрасному ближе к реальной жизни. Прекрасное для него и в земном, и в небесном обликах одинаково дорого и составляет к тому же некоторое единство. Фет почти всегда через неопределенные грезы и мечтания, пробивается к плоти, к конкретным реалиям. И даже в таком эфирно-возвышенном произведении, как «Соловей и роза» это заметно. Дева-роза у Фета – это все же не только аллегория, но и вполне реальный куст розы с листьями, «окаймленными телами», побегами, «скрывающими спицы», с упругими ветвями и даже корнями:

И в ночи под землею коренья

Влагу ночи сосут да сосут ... (с. 82).

Как отмечает большинство исследователей поэзии Фета, составляя «Соловья и розу» из разрозненных компонентов, поэт менее всего заботился о логической связи частей. В результате возник ряд недоразумений. Так, начало аллегорического диалога совершенно не вяжется с только что рассказанной поэтом легендой. Соловей в своем откровении говорит о том, что он «великий гость», «странник», что «искры мороза» ему не страшны.

Но ведь действие-то происходит в Кашемире, стране, где вообще не бывает морозов! И соловей, как и роза, является жителем этого блаженного юга. Из этого несоответствия следует то, что по первоначальному замыслу действие происходило на севере. Восток же был представлен воплощением иного, прекрасного мира, вечного объекта неопределенного стремления к блаженству.

Столько разительные несоответствия между темой и конкретными реалиями оставались незамеченными критикой благодаря огромной степени условности всей поэтической картины. И с этим нельзя не согласиться.

Соловей и роза – образы, помогающие поэту раскрыть тему красоты, любовного томления и замиранья предельно отвлеченной, условно-романтической форме, где перед нами не реальное чув-

ство, а греза чувства, мечты о чувстве, прихотливом, стыдливо-сентиментальном. Это не земная, а небесная, иллюзорная любовь, любовь-греза, объект, который не человек, а красота, как таковая. В окончательный вариант «Соловья и розы» не вошел фрагмент «На востоке небо чисто ...», состоящий из четырех строк. И.Колпакова в свое время установила, что этот фрагмент перекликается со стихотворением Г.Гейне «На крыльях песни». Особенный интерес представляет тот факт, что перу Фета принадлежит перевод указанного стихотворения Гейне. Составление фетовского перевода стихотворения Гейне с удаленным впоследствии фрагментом показывает их общность, по крайней мере, в двух моментах. И у Гейне, и у его русского последователя присутствует мотив полета Туда, в заповедную страну блаженства.

Бросается в глаза сходство аксессуаров экзотики. У Гейне в стихотворении мы встречаем Ганг, лотос, розу, газели, пальму. У Фета – пальму, павлина, лотос, фазана ...

Спустя много лет Фет создает стихотворение «Восточный мотив» (1882), в котором успешно использует тот же прием возрастающей градации на основе анафоры:

С чем нам сравнить с тобой, друг прелестный?

Мы два конька, скользящих по реке

Мы два зерна в одной скорлупе тесной.

Мы две пчелы на жизненном цветке,

Мы две звезды на высоте небесной (1, т. 1, с. 78).

Д.Д.Благой высказал предположение, что стихотворение «Соловей и роза» А.С.Пушкина «возможно и послужило для Фета камертоном, по которому он настроил свой пространственный любовный диалог. Однако поэт не только по-иному и очень по-своему развил оригинальную пушкинскую трактовку романа «Соловей и роза»; развертывая эпитеты «восточного» соловья, он вдохнул в этот традиционный «поэтически романтический предмет» свежее дыхание, занесенные песком камни «запели».

Сопоставляя однотомные стихотворения Пушкина и Фета, нетрудно заметить, как сходство, так и различие творческих принципов двух поэтов. Они едины в своем благоговении «перед святыней красот». Различие – в её художественном воплощении. Общий взгляд на мир у Пушкина смел, широк, всеобъемлющ, у Фета – узок, но глубок, психологичен.

В стихотворении «О, дева-роза, я в оковах» (1824), Пушкин сравнивает влюбленного с соловьем, который

Близ розы, гордой и прекрасной,

В неволе сладостной живет

И нежно песни ей поет (9, с. 98-100).

Как бы развивая тему Пушкина, Фет слагает саму эту песню соловья. И если Пушкину соловей понадобился для сравнения, то у Фета он сам становится началом и завершением лирической темы. Фет уходит в частность, в глубину.

Чисто внешним элементом становятся соловей и роза в стихотворении «Дул ветер. Плакала трава». «Восточные» образы и здесь глубоко переосмысляются. Прежде всего, обращает на себя внимание двойная трактовка соловья и розы – конкретно-реалистическая и символическая.

Стоял угрюм тенистый сад,

Забыв о пенье голосистом,

Лишь соловьи робких чад

Крикливо подзывали свистом (1, т. 1, с. 66).

Следует обратить внимание на то, что «восточные» соловей и роза здесь, как и в некоторых других стихотворениях, как бы перенесены на русскую почву. Розу окружают обычные травы и ветки, а не пальмы и лимоны, а в соловье, этом «любовнике роз», легко узнается русский «соловушка».

Подобно многим восточным поэтам Фет всю свою жизнь в поэзии был восторженным певцом соловья и розы. Все вышеизложенное убедительно свидетельствует о том, что поэт глубоко ассимилировал «восточные» соловья и розы, сделав их символами своеобразного поэтического видения мира, носителями идеалов этического-эстетической программы своего творчества.

Однако образами соловья и розы не ограничиваются и не замыкаются восточные мотивы в творчестве Фета. В разные годы поэт обращался к «восточной» тематике, создавая одно за другим прекрасные образцы «ориентальной» лирики. Более того готовя к изданию сборники своих произведе-

дений, он обязательно включал в них специальный раздел «Подражание восточному», в которое включал и переложение некоторых листов ветхозаветной «Песни песней»:

Не дивись, что я черна,
Опаленная лучами,
Посмотри, как я стройна
Между старшими сестрами.

Оглянись: сошла вода,
Зимний дождь не хлещет боле;
На горах опять стада,
И оратай вышел в поле (1, т. 1, с. 77-78).

Это короткое произведение отличается от множества подражаний и переложений знаменитой и бессмертной «Песни песней» именно фетовским своеобразием. Несомненно, оно было навеяно следующими фрагментами из оригинала: «Не смотрите, что я смугла, что солнце опалило меня: братья мои разгневались на меня, поставили стеречь виноградники, а свой я не уберегла ...». Легко заметить, что и в этом стихотворении смешаны русские и «восточные» аксессуары: «роза гор», «опочивальни» и «оратай». Стихотворение необычайно мелодично по интонации и стройно по композиции.

В раздел «Подражание восточному» Фет включал и стихотворение «Я люблю его жарко: он тигром в бою ...», которое по-видимому, является подражанием народной арабской поэзии раннеисламского периода. Интересно, что Фету в этом стихотворении удалось передать некоторые характерные черты аруза:

Я люблю его жарко: он тигром в бою
Нападает на хищных врагов;
Я люблю в нем отраду, награду мою
И потомка великих отцов.

Только мирный пришелец
Нагибайся в шатер
И одежду дорожную скинь;
На услугу и ласку он ловок и скор!
Он бадья при колодце пустынь (с. 77).

Великолепны чисто «восточные» (уже – чисто арабские) зримые образы этого стихотворения («он бадья при колодце пустынь...», «Будто месяц над кедром белеет чалма...» и другие).

Заметное место в «восточных» стихотворениях Фета занимают и «Песни кавказских горцев» (1875), являющиеся вольным переложением кавказского фольклора. Фет не ставил своей задачей передать все формальные особенности оригиналов (да это было и невозможно: Фет познакомился с ними по прозаическим переводам), он передает лишь движение в них поэтической мысли, пути развития художественного образа. Так одна из песен звучит как типично русская народная песня, со всеми её аксессуарами и антуражем:

Выйди, мать наружу, посмотри на диво:
Из-под снега травка проросла красиво.
Влезь-ко, мать, на крышу глянь-ко на восток
Из-под льда ущелья вешний вон цветок (с. 450).

Единственно «кавказским» атрибутом в этом стихотворении является «лед ущелья». Остальные две кавказские песни близки по своей ритмико-интонационной структуре к «кавказским» стихотворениям А.А.Бестужева-Марлинского, однако сохраняется типичное для народной поэзии народов Кавказа художественное развитие образа:

Станет насыпь могилы моей просыхать
И забудешь меня ты родимая мать
Как заглушит трава все кладбища вконец
То заглушит и скорбь твою, старый отец ... (с. 450).

Таким образом, сам характер «восточных» мотивов в оригинальном творчестве Фета чрезвычайно

разнообразен и разнопланов – то они принимают форму простого подражания, то служат для маскировки собственных поэтических деклараций, а то и глубоко ассимилируются, становясь неотъемлемой частью чисто «русских» произведений поэта.

Список использованной литературы

Фет А.А. Сочинения. В 2-х томах. Москва, 1982

Фет А.А. Ранние годы моей жизни. Москва, 1983

Бухштаб Б. А.А.Фет – в кн.: Фет. Полное собрание стихотворений. Ленинград. 1959

Гаджиев А.Дж. Этапы литературного братства – Баку. Язычы, 1986, сс. 132-133, 147-149

Жуковский В.А. Собрание сочинений в 4-х тт. Т. 1. Москва-Ленинград, 1959

Колпакова Н. Из истории фетовского текста. – Сборник. Поэтика. Ленинград, 1927, № 3

Мориц Ю.А. Восточные мотивы в лирике Фета («Соловей и роза») – В кн.: По страницам литературы. Сборник научных трудов Ташкентского госуниверситета. Ташкент. 1978, с. 69-79

Пушкин А.С. Собрание сочинений в 3-х томах. Москва, 1985. Т. 1, с. 98-100

Ключевые слова: Восток, лирика, поэт.

Açar sözlər: Şərq, lirika, şair.

Key word: East, lyrics, poet.

RƏYÇİ: dos.L.Ələbərova

Dilarə Adilova

BİR DAHA MEHDİ HÜSEYNİN POVESTLƏRİ HAQQINDA

Əsil yazıçılar haqlı olaraq insanlığın vicdanı hesab edilir. Yazıçılıq nə peşədir, nə məşğuliyyət... Yazıçılıq Allah vergisidir. Böyük ədəbiyyat isə çoxdan İnsanşünaslıq kimi qəbul edilmiş sənətdir. Ədəbiyyatın əsas predmeti insandır. Belə Allah vergisi olan böyük qələm ustası Mehdi Hüseyn özünün ən böyük «övladı» «Abşeron» romanından tutmuş kiçik həcmli hekayələri də daxil olmaqla ədəbiyyatımızı zənginləşdirmiş, onu öz fenomeni olmadan təsəvvürə gəlməz halə gətirmişdir. Zamanında onun şöhrəti, əsərlərinin populyarlığı müasirlərini qısqandıracaq dərəcədə sürətlə artırdı. Mehdi Hüseyn 1930-1960-cı illər ədəbi prosesinin öndə gedən simalarından biri olduğu kimi, əsərləri bu gün də qızıl fondada layiqli yerini tutmaqdadır. Mehdi Hüseyn öz yaradıcılığında böyük uğur qazanan romanları, kiçik hekayələri ilə kifayətlənməmiş, epik janrın baş vurduğu hər sahəsində eyni müvəffəqiyyət əldə etmişdir. Yazıçının povestlərimövzu rəngarəngliyi, süjetdərinliyi, zəngin xarakterləri ilə seçilir, yadda qalır. Hər dövrün özünün tələb etdiyi, sevimli mövzuları olmuşdur. Mehdi Hüseynin yaradıcılığını əhatə edən zaman kəsiyi – kollektivləşmə, keçid, müharibə dövrü və sonrası, ayazlaşma kimi siyasi, ictimai hadisələri özündə əks etdirir. Yazıçının yaradıcılığında xüsusi yeri olan povestlərində Azərbaycan reallığının bütün həyat materialı – xalqın milli ruhu, insanların sadəliyi, səmimiyyəti zamanın mürəkkəbliyi, dövrün sərt gerçəkliyi fonunda əks olunmuşdu. Onun əsərləri bütünlükdə Azərbaycançılıqdan ibarət idi. Azərbaycan həyatı, təbiəti, dili, insanı bu povestlərin qanı-canı idi. Yazıçı öz qəhrəmanlarını real həyatdan seçsə də, bədii əsərlərin qəhrəmanları həyatdakı haradasa proobrazlarından bir qədər fərqlənir. Aristotel öyrədirdi ki, ədəbiyyatda və incəsənətdə xarakter həm sosial, həm ictimai, həm də mədəni planda daha nəcib, daha alimcənab verilməlidir.

Yazıçının povestlərinin qəhrəmanları cəmiyyətin fərqli təbəqələrini təmsil etməklə bərabər, xarakter baxımından da fərqli və qeyri-adi idirlər. Peterburq universitetinin məzunu Məşədibəy, sırası kənd müəllimliyindən yüksək partiya vəzifəsinə qədər yüksələn Tərlan müəllim, əyalətdə yaşayan qoca rəssam Levin, onun gəlini Liza, partizan Şamil, MTS-in direktoru Xəlil, onun pərdəarxasından – məktublarından tanıdığımız oğlu Firudun, arxa cəbhədə çalışan cavan gəlin Gülpəri – yazıçının sevib yaratdığı obrazlarındandır. Mehdi Hüseyn özünün yaratdığı istərziyalısını, istər kəndli və fəhləsini, qadın ya kişi olsun, qoca ya cavan, hamısını doğma bilir, qəhrəmanları arasında ayrı-seçkilik salmır, təbəqələşmə aparmır. Yazıçı ədəbiyyatımıza «ruhən güclü, mənən təmiz» yeni insan xarakterləri gətirmiş, əsil İnsanları tərənnüm etmişdi. Mehdi Hüseynin onlarla qəhrəmanları «yazıçı xəyalının məhsulu deyil, real varlığın yetirməsi idilər». (7, səh. 245) Qəhrəmanların yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi mühitin mənzərəsini duymayan yazıçı heç vaxt mükəmməl xarakterlər yarada bilməzdi. Həm də, hər surət xarakter adlandırıla, sayıla bilməz. Götürək, bu gün üçün yumşaq desək, o qədər də təqdir edilməyən «Komissar» povestini... Hətta, bu gün də povesti ilk dəfə mütaliə edən oxucu Məşədibəyə simpatiya bəsləməyə bilməz. Yazıçı yaratdığı obraza elə möhür vurub ki, onu nə zaman, nə müxtəlif hücumlar, yerli-yersiz tənqid, hətta şəhər belə bizim gözümüzə sala bilmir. Əsərdə Məşədibəy xalq düşməni deyil. Heç həyatda da olmayıb, yazıçı bunun əksinin doğruluğuna əmin olmasaydı, Məşədibəyi belə sevgi ilə nə yaradardı, nə də yarada bilərdi. Məşədibəy düzgün olmayan təbliğatın toruna düşə bilər, əqidəsi peşmançılıqla, faciə ilə sonuclanan istiqamətə yönələ bilər, ətrafındakılara yanlış olaraq inana bilər, lakin heç bir halda xalqın düşməni deyil, əksinə bütün mübarizəsi xalqın gələcəyi uğrunda olub, bu mücadilədə nə qədər udub, o da daha geniş bir söhbətin mövzudur.

«Yaradıcılıq prosesində ədibin ilkin niyyəti dəyişmiş və genişlənməmişdir. O, «Məşədi Əzizbəyovun həyatını və inqilabi fəaliyyətini təsvir edən roman» əvəzinə, birinci rus inqilabının məğlubiyyətindən sonra Azərbaycan xalqının həyat və məişətini, arzularını, gözəl həyat uğrunda mübarizəsini» (7, səh. 146) canlandırmağa çalışmışdır. Və biz istəsək də, istəməsək də Məşədi Əzizbəyov həmin tarixin bir parçası olaraq qalır. Həm də bu günün oxucusu, tədqiqatçısı Məşədibəyə həm də Mehdi Hüseynin gözü ilə baxır. Yazıçı öz qəhrəmanının bədii portretini bir şəxsiyyət olaraq yaratmış, lakin bu şəxsiyyətin əsl taleyin sınağından çıxıb bilməmişdir. Povest irili-xırdalı, daimi və təsadüfi personajlarla zəngin olduğu kimi, ictimai, sinfi, dostyana, ailədaxili konfliktlər də yetərincə qabardılmış, bu konfliktlər xarakterlərin daha da açılmasına şərait yaratmışdır. Rus tədqiqatçısı S.A. Kovalenko yazırdı ki, konflikt və xarakter, onların mövcudluğu və qarşılıqlı əlaqəsi problemi ədəbiyyatşünas tədqiqatçıları, nəzəriyyəçiləri, filosofları daim həyəcənləndirmiş, düşündürmüşdür. Görkəmli alman şairi İ.R. Bexer bədii əsərlərdəki konfliktin vacibliyini, lazımlılığını belə izah edirdi ki, əsərdə bizim marağımızı nə oyadır? Konflikt! Əsərə

tələb olunan intriqanı nə verir? Konflikt! Əsərdəki konflikt nə dərəcədə dərindirsə, inkişafı, açılması da bir o qədər maraqlı olur. Mehdi Hüseyn özü isə konflikt – «bütün hadisələri öz ətrafında toplayan məhvər»ə bənzədirdi. «Bu məhvər olmadıqca, hadisələr də, insanlar da dağınıq və maraqsız ola bilər. Dıdro yazır ki, dramın başlıca hissələri intriqa, xarakterlər və təfərrüatdır». (1, səh. 37)

Latıncadan tərcümədə qarşıdurma, mübarizə mənasını verən konflikt, «bədi əsərlərdə süjetin inkişafının, iştirak edənlərin mübarizəsinin əsasını təşkil edən münaqişə, toqquşma» anlamına gəlir. Bədi ədəbiyyatda konflikt— hərbi, dini, nəsillər arası, ailə daxili, sosial və s. təzahürlərdə olur. Konfliktlər həmçinin faciəvi, komik, dramatik, lirik, satirik də ola bilər. Konflikt və onun həlli əsərin konsepsiyasından asıdır. Yazıçının üç qızıl qaydası olduğu söylənilir: konflikt, konflikt, konflikt! Bədi əsərdə bir yox, bir neçə konflikt ola bilər.

Mehdi Hüseyn daim yeni xarakter axtarışında da olmuşdur. Hər obrazı xarakter adlandırmaq mümkün olmadığı kimibütün xarakterləri də mükəmməl yaratmaq hər qələmin hünəri çatan iş deyil. Mehdi Hüseyn bu məsələyə ciddi yanaşmış, öz sevimli qəhrəmanlarını bütöv bir xarakter, şəxsiyyət kimi təqdim etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Yazıçı özü məqalələrinin birində yazırdı: «Böyük ədəbiyyat hər zaman insanla dost olmuşdur. O öz qidasını hər zaman insandan almış, onunla nəşvi-nüma tapıb yüksəlmişdir. İnsana məhəbbət, ədəbiyyat üçün yeni bir motiv deyildir. Lakin bu motiv hər bir əsərdə müxtəlif şəkildə tərənnüm olunmuş, müxtəlif yazıçıların ilhamına bir-birindən çox fərqli bir istiqamət vermişdir». (2, səh. 64) «Bizim Mehdi də, insan dəlisiydi, sadəlikdən, təmizlikdən ötrü ürəyi gedirdi. Axı müdriklik də sadəlikdədir». (8, səh. 166) Şəxsiyyət kimi yetişməyən obraz xarakter kimi yaşaya bilməz. Aristotel özünün məşhur «Poetika» əsərində xarakter yaratmağın dörd mümkün şərtini açıqlamışdır. Birincisi xarakterin nəcibliyi qeyd edilir, ikincisi xarakterlər gərək yaraşsın. Daha sonra böyük filosof xarakterin həqiqətə uyğun və ardıcıl yaradılmalı olduğunu söyləyərək fikrini əsaslı surətdə yekunlaşdırır. Xarakterin təqdimatı çox zaman qəhrəmanın xarici görünüşünün təsviri ilə başlayır. Oxucu ilk əvvəl xarakterin görünən, daha sonra iç dünyası ilə tanış olur. Xarici görünüş obraz barədə ilkin təəssürat yaradır. Çox vaxt heç aldadıcı da olmur, əksinə əsəri oxuduqca xarakter haqqında qənaətimiz daha da möhkəmlənir. Aristotel Platondan fərqli olaraq yaradıcı ilhamı vergi hesab etmir, onu iş prosesinin qanuni mərhələsi kimi qəbul edir. Yazıçının povestlərinin əsasında isə vacib, məzmunlu konfliktlər dayanır. Bu baxımdan orijinal üslubu olan «Tərən» povesti dərin konfliktləri, obrazını real həyatdan götürmüş canlı xarakterləri ilə ədəbiyyat tariximizdə öz izini qoymuş maraqlı əsərlərdəndir. Mehdi Hüseyn öz qəhrəmanlarını yaratdıqdan sonra da özbaşına boraxmır, ata öz övladını qoruyan kimi qoruyur, izləyir, nəzarətdə saxlayır, tərbiyə edir. Rus yazıçısı və tənqidçisi V.Q.Belinski yazırdı ki, insanı təbiət yaradır, cəmiyyət isə onu inkişaf etdirir və yetişdirir. Fransız yazıçısı Bualo isə hesab edirdi ki, öz qəhrəmanınızın xarakterini hər bir şəraitdə gözləyib saxlamağa çalışın. İnsanın xarakteri doğulandan bütün həyatıboyu inkişaf edib formalaşdığı kimi, yazıçının yaratdığı qəhrəman da xarakter olana qədərəyni təkamül yolunu keçir. Qəhrəmanın mənsub olduğu ölkəni və zamanəni öyrənin, həmişə yadda saxlayın ki, bütün bunlar qəhrəmanın xarakterinə təsir edir. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda xarakter dedikdə surətin təkrar olunmaz fərdiliyi nəzərdə tutulur, onun daxili aləmi, başqalarından fərqlənən xüsusiyyətləri düşünülür. Lakin hər bir xarakterin aparıcı, dominant xüsusiyyəti əsas götürülür. Eləcə də xarakter sadə və ya mürəkkəb, müsbət yaxud mənfi ola bilər. Yazıçı xarakterin portretini geyimindən başlamış danışıq tərzini, davranışı, yaşı, peşəsi, həyat tərzini, ailə vəziyyəti də daxil etməklə yığır.

Tərən başına gəlməyən nə qaldı ki? Yeni həyat uğrunda mübarizə, bu istiqamətdə üzləşdiyi ikiüzlülük, qarşılaşdığı intriqalar, ailəsinə atılan şər, qardaşı ilə aralarında baş verən dramı yaşaya-yaşaya Tərən xarakteri açılır. Povestin əsas qəhrəmanı partiya işçisi, Ellər kənd məktəbinin direktoru, yeni quruluşa canı-dildən inanan və xidmət edən Tərən müəllimdir. Ziyalı obrazı –neftçi, kolxozçu, inqilabçı kimi yazıçının sevə-sevə yaratdığı surətlərdəndir. Nəinki kəndin, rayonun da heç bir işi onsuz irəli getmir, Tərən hər bir işdə sinəsini qabağa verir, təmənnə güdmədən, böyük məsuliyyətlə yeni cəmiyyətə xidmət edir. Tərən xarakter etibarlı ilə liderdir. Kəndlilər arasında böyük hörməti olan Tərən müəllim yeri gələndə kolxoz sədri Mürsəl kişidən, kənd sovetinin sədri Hacıoğludan da artıq avtoritet sahibidir. Əqidəsinə, məsləkinə sadıq, namuslu, vicdanlı vətəndaş, yüksək əxlaqlı partiya işçisidir. «Yazıçının yaratdığı surətlər yalnız o surətləri təmsil edən həyatı, insanları, yalnız bir dövrü, bir qrupu, bir hadisəni göstərməklə qalmır. Bədi surətin təsir dairəsi geniş olduğu kimi, əhatə dairəsi də geniş və bəzən də hüdudsuz olur». (5, səh. 30)

«Tərən» ədəbi tənqid tərəfindən haqlı olaraq ədibin yaradıcılıq müvəffəqiyyəti kimi

qiymətləndirilmişdir». (5, səh. 51) Yazıçı oxucusuna nə lazım olduğunu, onun zövqünü, ehtiyacını yaxşı bilir. Özü də tək dövrünün oxucusunun deyil, internet əsrinin oxucusunun da ağır tələblərini qarşılamaq iqtidarındadır. Elə ona görə də povest bu gün də maraqla oxunur, sevilir. Bu günlə səsleşməsinə, olmayan bir ölkədən, mövcud olmayan bir quruluşdan bəhs etməsinə baxmayaraq «Tərlan» povesti bu gün də Mehdi Hüseynin yaradıcılığında öz yerini qoruyub saxlamaqdadır. «Tərlan» da «Komissar» povesti kimi «bilavasitə qəhrəman üzərində qurulmuş»dur.

«Əsərdə Tərlan digər müsbət qəhrəmanlardan fərqli olaraq əqidəli kommonistdir. O, Sərxandan fərqlidir: inqilaba düşmən istismarçı sinfə olan nifrət zəminində yox, əqidə əsasında gəlmişdir». Mehdi Hüseyn yalnız «Tərlanın əqidə sədaqətini inandırıcı göstərmək üçün əsərə onun qardaşı ilə bağlı epizodlar daxil etmişdir». (Dilimiz və Ədəbiyyatımız– www. ədəbi. net). Tərlanın ideya istiqamətinə sədaqətindən əlavə bu yöndə məqsədəuyğun mübarizəsi, nümunəvi sovet adamı kimi əməyə xüsusi münasibəti surətin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindəndir.

«30-cu illər : vətəndaş savaşı və sinfi mübarizə şüarı «Daşqın» və «Tərlan» əsərlərində ; «Ana Vətən çağırır plakati» «Fəryad» povestində ... panoram açılışını tapır». (6, səh. 179)

Yazıçı bütün povestlərində öz fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilən və yadda qalan xarakterlər yaratmışdır. «Kin» povesti əsasən məhəbbət mövzusunda olsa da, sinfi, ailəvi konfliktlər, onların doğurduğu gərginliklər, əsərdə bir-birinin ardınca yaşanan faciələrpəşonajları göz açmağa qoymur, daim bu dramın içərisində saxlayır. Yazıçı yaratdığı Laçın, Gülyaz, Sadıq kişi, Səməd kimisurətlərlə 30-cu illər insanının xarakter şəklini çəkir, təsvir etdiyi qaranlıq, qaba kənd mühitinin, ümid kimi közərən şəhər həyatının mənzərəsini verir.

Sovet ədəbiyyatına yeni insan xarakteri –sovet xalqının Böyük Vətən müharibəsi adlandırdığı cahən savaşı başlanması ilə daxil oldu. Müharibə mövzusu bütün sovet ədəbiyyatında olduğu kimi Azərbaycan ədəbiyyatında da öndə gedən mövzulardan idi. Bu müharibə mövzusu hələ uzun illər sovet yazıçılarının kitablarının səhifələrindən düşməyəcəkdi. Xüsusilə müharibə və qələbəsonrası dövrlərdə daha aktual olan bu mövzu yazıçıların oxucuya çatdırmaq istədikləri əsas həyat həqiqətləri idi. Yazıçının vəzifəsi bu çılpaq həyat həqiqətlərini yazıçı təxəyyülünün gücü ilə xalqa təqdim etmək idi. Mehdi Hüseynin «Ürək» və «Fəryad» povestlərinin qəhrəmanlarıartıq zamanın tələb etdiyi, ehtiyac duyduğu, arxasınca aparmaq iqtidarında olduğu şəşonajlar idilər. «Ürək» povestinin baş qəhrəmanı—MTS-in direktoru Xəlil mürəkkəb bir obrazdır. Qarışıq ətrafı bir tərəfə, hələ özü ilə də yola getməyən, konflikt edən, çətin xarakter olan Xəlil oxucunu da öz dərdinə, həmkəndlilərinin problemlərinə şərik edir. Xəlil hiss edir ki, katibi Şahmar düz adam deyil, «mayasına haram qatan»dır. Mədət Çöyüşoğlu dövlətin malını dağıdandır, baş aqronom Məcid işi açıq-açığına pozur. Belə konfliktlər zəminində qəhrəmanın xarakteri həm açılır, həm də möhkəmlənir. Cəmi 43 yaşı olmasına baxmayaraq müharibənin gətirdiyi fəlakətlər, arxa cəbhədə xalqın dolanışığının ağırlığı, bir-birinin ardınca gələn qara xəbərlər, əşgərəoğlu Firudunun fikir-xəyalı onu vaxtından xeyli əvvəl qocaltımış, əşəb dağarcığına döndərmişdi. Xəlili hamı sevir, çünki insan adamdır. İnsanların «əzab və məhrumiyyətlərinə soyuqqanlı baxa bilmir». Ağrı, əzab, göz yaşı hopmuş məktubların arasında Firudunun xarakteri boylanır. Ölümə üz-üzə dayanan, Firudun özünü düşünür, çünki Xəlilin öglüdür. Yazıçı həm məktublar vasitəsilə Firudunu tanıdır, həm onun vəsitəçiliyi ilə oxucusunu ön cəbhəyə aparır, belə deyək, müharibə romantikası mifini dağıdır, oxucunu döyüş səhnələrinin şahidinə çevirir. «Əzizim ata!.. Ağlaşmaz vuruşmalar gedir. Namərd düşmən qana çalxaladığı torpaqları tərək edib geri çəkilir. Gördüyüm müdhiş səhnələr mənim saçımı ağartmışdır. Bu yerlərin əhalisinə alman faşistlərinin necə işkəncə verdiklərini yazsam, bir kitab bağlamaq olar. Adam bunları gördükcə, damarlarında az qalır ki, qanı dunsun. İndi isə biz qanlı cinayətlərin izlərini görüb, qəzəbimizə, kinimizə güc veririk». (3, səh 306) Planetimiz bütün mövcudluğu boyu müharibələrdən əziyyət çəkmiş, bu gün də qan ağlamaqda davam edir. Qələm adamlarının da missiyasıbu dəhşətləri xalqa çatdırmaqdır, müharibəni özünə iş, peşə edənlərin mənfur xarakterlərini yaratmaqdır. Mehdi Hüseynin qəhrəmanları bu dünyanı gözəlləşdirmək istəyənlərdir, dağıtmaq istəyənlər yox!

«Ürək» povestinə yazıçı bir müddət sonra yenə qayıtmışdır. Əsərin jurnal variantından sonra Mehdi Hüseyn povesti daha da təkmilləşdirmiş, demək olar üzərində yenidən işləmişdir.

«Mehdi Hüseynin «Mübarizə, qalibiyyət, çətinlikləri böyük bir qəhrəmanlıqla aradan qaldırmaq praktikası ədəbiyyatımızın başlıca teması olmalıdır» -- sözlərində ifadə olunan «yeni ədəbiyyatın normaları otuzuncu illərin ortaları üçün artıq müəyyənleşirdi»(6, səh. 147.).

«Fəryad» povestində müharibənin qızgın dövrü təsvir edilsə də, şəhərciyin əhalisi heç cür müharibə

şəraitini qəbul etmir, bu vəziyyətə alışmaq istəmir, tabe olmurdu. Yazıçı povestdə qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuş, müharibənin gətirdiyi fəlakətləri, ağrı-acıları təsvir etmişdir. Faşistlərin insanlıq qanunlarını tapdalaması faktı povestin süjetinin əsasını təşkil edir. Povestdə konfliktlər bir neçə xətt üzrə inkişaf edir. Bir tərəfdə Levinin evinə yerləşdirilmiş stabda dərin dram yaşanırsa, digər tərəfdə xalq azadlıq hərəkatı ilə işğalçılara qarşı gərgin partizan mübarizəsi gedir. Povestin əsas qəhrəmanı qoca rəssam Levin hünər, dözümlü, səbir simvoludur, demək olar ki, evini zəbt etmiş alman faşistlərinə qarşı təkbaşına və gizli mübarizə aparır. Sonda cismən məhv olsa da ruhu, mənəviyyəti ilə düşməninə qalib gəlir. Əslində povestdə qəhrəman çoxdur. Valentin ön cəbhədə, Levin arxada fırçası ilə, Şamil, Vəli yaratdıqları partizan hərəkatında mübarizə aparırlar. Povestin qəhrəmanları təmiz qəlbli, həssas, vətənpərvər, fədakar insanlardır. Patriotizm özünü pafoslu şəkildə biruzə verməyə də, qəhrəmanların canında, qanındadır. Burada hərə bir cür qəhrəmandır, qəhrəmanların ölümü də qəhrəmancasıdır. «Onun qəhrəmanları insanların səadəti və xoş gələcəyi üçün özlərini məşələ çevirirlər». (7, səh. 291)

«Fəryad» povestində qoca rəssam kətan üzərində yaratdığı tabloda fəryad edir. «Liza «Fəryad» tablosunu Şamilə göstərəndə, vuruşmalarda ürəyi polad kimi bərkimiş bu əsgər, yaylığını çıxarıb gözünlü yaşını sildi. O, xəyalında belə and içdi: «Sən bizi bu tablolla intiqama çağırırsan, qoca... İnan ki, sənün arzunu yerinə yetməyincə, heç birimiz silahı yerə qoymayacağıq!». (4, səh. 516)

Təəssüflə qeyd etməliyəm ki, «Fəryad» bu gün də davam edir. Povestin yazılmasından qırx səkkiz il sonra Azərbaycan incəsənətində daha bir «Fəryad» yarandı. Bu dəfə daha yaxında, daha içdən, daha faciəvi, bir neçə köynək də irəli, özümüzlükü... Eyni adlı «Fəryad» bu dəfə bizim üçün daha ağırlı Qarabağ müharibəsindən danışır. Filmdə təsvir olunan hadisələr real faktlara söykəndiyi kimi elə filmdə çəkənlər də hadisələrin real iştirakçıları, məşum Xocalı qətliamının canlı şahidləridir. Yaradıcı heyətin peşəkarlığına, dərdin ağırlığına, yaraların dərinliyinə görə film o qədər real alınmışdı ki, hətta telekanallar filmin kadrlarını döyüş səhnələri adı ilə yayımlamışdılar. Əlbəttə, əsas bu deyil... Əsas yaşadığımızdır, tariximizdir, başımıza gələnlər, cəlb olduğumuz ədalətsiz, qaydasız müharibədir. Rejissor Ceyhun Mirzəyev deyirdi: «Bu insanlar xilas olsa da, indi Xocalı dəhşətini yenidən yaşayırlar». Filmin ssenarisi də real hadisələr əsasında yazılıb. Ermənilərə əsir düşən zabit, onun erməni əsirləri ilə dəyişdirilməsifaktı konkret real hadisə kimi filmin əsas süjet xəttini təşkil edir. O qədər ki, hətta baş rolun ifaçısı Ceyhun Mirzəyevin ürəyi bu dəhşəti öz daxilində günbəgün, saatbasaat yaşamağa dözmədi, çəkilişi başa vuran kimi dünyasını dəyişdi, premyera onsuz keçdi. Ceyhun bütün qəlbini «Fəryad»a qoymuşdu, elə ürəyi də fəryad edə-edə partladı. Elə o da şəhiddir.

Qoca tarix minilliklərdə nə qədər müharibə görüb... Nələr, necələr... Artıq iyirmi səkkiz ildir ki, SSRİ bizim vətənimiz deyil. Aşağı sınıflardan oxuduğumuz bir cümləni həmişə xatırlayıram, onunla fəxr duyurdum: «Bizim vətənimiz o qədər böyükdür ki, bir tərəfində səhər açılana qədər günəş yatmağa gedir». Lakin mən yenə də Böyük Vətən müharibəsi deyirəm, əvvəla dilim belə öyrəşib, sonra da nə gizlədim, belə demək istəyirəm. Bu günümüzdən baxanda yox (indi öz dərdimiz özümüzlə bəsdir), 1941-1945-də döyüşən azərbaycanlıları, qara xəbəri gələnləri, heç də az əzab çəkməyən arxa cəbhəni düşünəndə! Əbədi «Ölümsüz polk!». Böyük Vətən müharibəsi nəslinin xatirəsini qorumaq, əbədləşdirmək məqsədilə 2014-cü ildə yaradılan bu beynəlxalq, ictimai vətəndaş-vətənpərvərlik hərəkatı «heç kəs unudulmur, heç kəs yaddan çıxmır» kimi xeyirxah məqsədə xidmət edir. Bizə də öz qələbə günümüzə şahidlərimizi belə anmaq qismət olsun! Dünya tarixşünaslığında ən dağıdıcı, qanlı müharibə kimi qəbul edilən, bütün Şərqi və Mərkəzi Avropanı bürüyən, bu gün 74-cü ildönümü qeyd olunan İkinci Dünya müharibəsində Azərbaycan 350 000 insan qurban vermişdi.

«Azərbaycan ədəbiyyatında Böyük Vətən Müharibəsinə kifayət qədər yer ayrıldığını deyən yazıçı Natiq Rəsulzadə şair və yazıçıların yazdığı əsərlərin müharibəni olduğu kimi əks etdirmək baxımından əhəmiyyətli olduğunu deyir: «Həmin əsərlərdə azərbaycanlıların cəbhədə rəşadəti, arxa cəbhədə qadınlarımızın və kişilərimizin yorulmadan çalışmaları əks olunub». İndi o müharibədən çox vaxt keçdiyini deyən yazıçı, hazırda bizim əsas problemimizin Qarabağ müharibəsi olduğunu bildirir: «İndi bu müharibə haqqında yazmaq lazımdır... Bu baxımdan Böyük Vətən müharibəsi ədəbi aləmdə yavaş-yavaş kölgədə qalır». (Müharibə və ədəbiyyat geniş mövzudur, artkasp.az, 12 may, 2017) Şuşanın işğalının 9 mayı yaxın tarixə təsadüf etməsi, Qələbə bayramının məhz bu günlərdə qeyd edilməsi əlbəttə ki, nə qədər olmasa, qıvcıqlandırır, qısqandırır, bayramı əvvəllərdə olduğu kimi sevinclə qeyd etməyə mane olur. Ermənilər Şuşanın işğalını «Dağlarda toy» adlandırmışdılar. «Barbarossa» əməliyyatı kimi təxminən... Şuşa Qarabağın rəmzidir, hər azərbaycanlının qəlbində bir Şuşa yarası qövrədir, lakin bunda 1941-45 şahidlərinin günahı

yoxdur. Bir də müharibədən zamanında yazmaq lazımdır, bu mövzuda yazılmış əsərlər aktual olduğu dövrdə ruh verməlidir, qələbəyə çağırmalıdır.

Mehdi Hüseynin povestləri bu gün də ədəbiyyatımızın dəyərli nümunələrindən hesab edilərək oxucular tərəfindən sevilə-sevilə oxunur.«Xalqın əməl və arzularından bəhrələnən və oxucuya yüksək bəşəri hisslər aşılayan əsərlərin ömrü uzun olur. Mehdi Hüseynin əsərləri də bu baxımdan maraqlıdır» (8, səh. 255).

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Elmira Əlizadə. Elçinin yaradıcılıq təkamülü, Elm, 2004.
2. Mehdi Hüseyn. Ədəbiyyat və sənət məsələləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958.
3. Mehdi Hüseyn. Komissar, Gənclik, 1974.
4. Mehdi Hüseyn. II cild, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967.
5. Mir Cəlil, Pənah Xəlilov. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları, Maarif, 1988.
6. Tehran Əlişanoğlu. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası, Elm, 2006.
7. Yəhya Seyidov. Mehdi Hüseynin yaradıcılıq yolu, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966.
8. Zivər Hüseynova. Deryadan damlalar, Səda, 2009.
9. Dilimiz və Ədəbiyyatımız— www.ədəbi.net.
10. Müharibə və ədəbiyyat geniş mövzudur, artkapi.az, 12 may 2017

Açar sözlər : qəhrəman, xarakter, «Fəryad», Qarabağ, qələbə

Ключевые слова: герой, характер, «Крик», Карабах, победа

Key words: hero, character, «Scream», Karabakh, victory

Резюме

В этой статье повести писателя исследуются на основе характера и конфликта, сравниваются темы Великой Отечественной войны с Карабахской войной. Ценные мысли теоретиков мировой классики, русских и азербайджанских исследователей имели место в этой статье. Эти повести были привлечены к исследованию в новом контексте.

Summary :

The writer's novels were studied based on character and conflict and The Great Patriotic War literature was compared with Karabakh war theme in this article. Valuable thoughts of classic world theorists, russian and Azerbaijan researchers took place in the article. The novels were attracted to investigation in new context.

Rəyçi : filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rasim Nəbi oğlu Qurbanov,

Fəxrəddin Qəhrəman oğlu Atayev⁵⁹

QƏRB AŞIQ MÜHİTİNİN SƏNƏT QAYNAQLARI,
TARİXİ SƏCİYYƏSİ VƏ GÖYÇƏ AŞIQ MƏKTƏBİ

Azərbaycanın qərbindəki aşıq mühitlərinin sənət qaynaqlarının genetik məzmunu və tarixi səciyyəsi etnosun əski təsəvvürlərinə bağlanan və onun ruhani dünyasını ifadəyə köklənən aşıq sənəti şamandan, ozandan, baxşidan, akından, varsaqdan bu yana zəngin bir mədəniyyət, sənət şəcərəsi ilə təmsil olunur. Etnosun fiziki-mənəvi təcrübəsinin modelləşməsi ilə səciyyələnən bu sənət orta əsrlərin bütün ağırlıqlarını el anası olaraq öz üzərində hiss etmiş və onun sənət məsuliyyətini yüksək səviyyədə yerinə yetirmişdir. Aşıq yaradıcılığının müasir zəngin fakturası, ustad sənətkarların yaradıcılığından gəlib çatan nümunələr, dastan ənənələri, ifaçılıqda müşahidə olunan texnoloji sistemin dinamikası bunun bariz göstəricisi kimi əsaslı faktoloji məzmunu aktlaşdırır. Mövcud mühitlərin özünəməxsusluq və ənənə spektrləri Söz və Havacat müstəvisində bir qaynaq olaraq bu prinsipə nizamlanır. Qərb aşıq mühitinin etnik özünü ifadə və davranış kodu (Gəncəbasar, Borçalı, Göyçə, İrəvan, Gürmü, Ağbaba, Dərələyəz) etnokosmik düşüncə modelinin dərki və təqdimi baxımından xalqa ən yaxın olardı.

Mühitlərin bir-birinə bənzərliyi və özünəməxsus əlamətləri regionallıq kontekstində zənginləşməni müəyyənləşdirir. Məsələn, Borçalı aşıq mühiti ilə Ağbaba aşıq mühiti el sənətkarlarının ifaçılığında tək saz ifaçılığı əsas rol oynayır. Aşıq mühitlərinin özünəməxsusluğu müəyyən tərəfləri ilə anqemitonikasında (yarımtonu olmayan səs sırası), artikulyasiya (aydın tələffüz) sistemində də təzahür edir. Başqa müstəvidə region saz havalarının işləkliyi baxımından müəyyən fərqliliklər vardır. Məsələn, “Sultanı”, “İbrahimi”, “Mansırı”, “Məmmədbağrı”, “Dol hicranı”, “Sallama Kərəmi”, “Qürbəti Kərəmi”, “Bəhməni”, “Zarını”, “Kərəm köçdü”, “Fəxri”, “Sürütmə Koroğlu”, “Doşanqulu oğlu”, “Basma müxəmməs”, “Vanağzi” kimi havacatlar Borçalı aşıq mühiti üçün xarakterikdirsə də, “Köşəbaşı”, “Konyalı”, “Dərbədəri”, “Diyarbəkri”, “Xoşdamağı”, “Çalpapaq”, “Otalı qızı” kimi saz havaları Ağbaba aşıqları tərəfindən çox işlədilər havacatlardır. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, burada hər iki mühitin el sənətkarlarında ifaçılıq məharəti yüksəkdir. Havaların düzgün yerində ifa olunması, şirgələr və əlavələrin ardıcılığı, arpeciya (arfasayağı), applikatora (barmaq sıralanması) özünəməxsusluğu ifaçılığın yüksək səviyyəsindən xəbər verir. Bu ənənə ustad aşıqların, yəni Aşıq Şenlik, Dollu Abuzər, Aşıq Sadıq Sultanov, Aşıq Nəsim, Aşıq Qərib Həsən, Aşıq Alışan və başqa el sənətkarlarının təsiri, bəstəçilik məharətləri, sənətkarlıq məsələlərinə dərinlik gətirmişdir. Dərələyəz aşıq mühiti də Göyçə ilə həmsərhəd olduğundan hər iki mühitin el sənətkarları bir-biri ilə yaxın təmasda olmuş, deyişmiş, məclislər aparmış, səmimi sənət əlaqələrində olmuşlar. Bu qədim türk yurdu öz misilsiz koloritini, bulaq kimi qaynayan obrazlı danışqı tərzini milli ruhun ən dərin qatlarından şirə çəkərək yaratmışdır. Bu mahal qərar tapdığı ilkin zamanlardan üzü bəri son süqut məqamlarına qədər demək olar ki, həmişə canlı folklor həyatı yaşamışdır” (1, 178). Qopuzun tarixi-mədəni diferensiasiyası kontekstində aparılan təhlillər regionun ümumi mədəni sferasında saza gələn yolun, Dədə Qorquddan üzü bəri olanların məzmununu aydınlaşdırır. Əski poetik sistem bir mədəniyyət kompleksi olaraq ustad sənətkarların Ağ Aşığın, Aşıq Alının, Aşıq Ələsgərin və s. bu sıradan olan digərlərinin timsalında bütövləşir. Məsələn, Dərələyəzli Aşıq Cəlil həm ustad aşıq, həm yaradıcı sənətkar kimi maraqlı informasiyalarla faktlaşır. Burada yaranan Cəlil ocağı Aşıq Ələsgər ocağı kimi zəngin olmasa da, mühidə qaynarlıq və vüsət yarada bilmişdi. Sonralar erməni təcavüzündən dolayı Aşıq Cəlilin Naxçıvana pənah gətirməsi Naxçıvan aşıq mühitində də canlanma yaratdı. Mühidəki ifaçılıq saz-balaban qoşalığına (duetinə) üstünlük vermə ilə səciyyələndi və bir ənənə kimi qəlibləşdi.

Qərb aşıq mühitlərinin ifaçılıq fasiləsizliyində İrəvan aşıq mühiti barəsində bilgi və məlumatlar dastan və rəvayət, havacat informasiyasında daşlaşmışdır. Məsələn, “İrəvan çuxuru”, “İrəvan gözəlləməsi”) və bəzi ustad sənətkarların (Dədə Qürbət, Dədə Güclü, Dədə Heykəl) haqqında qeydlərdən ibarətdir. Dastançılıqda “Aşıq Qərib”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Alının Türkiyə səfəri” və s. dastan nümunələrində olan epizodla bütövləşir. Qədim türk-oğuz yurdu olan İrəvanın zəngin onomastik sistemi bu mədəniyyət ocağının zənginlik göstəricisi olaraq sistemli təhlilləri aktuallaşdırır. Vaxtilə buraya gələn səyyahların, rəssamların, avropalıların, rus alimlərinin əsərlərində, xatirələrində öz əksini tapmış informasiyalar da

59 AMEA Folklor İnstitutunun dissertantı
atayev.72@mail.ru

mühit haqqında dolğun təsəvvür formalaşdırır. Məsələn, Ozan – 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində, Ozanlı Qarni nahiyəsində kənd adı (2, 52-101) və s. Gördüyünüz kimi, ozan adı ilə İrəvan əyalətində yer-yurd adlarının çox olması bu regionda ozanlığın sənət şəcərəsinin aparıcılığını təsdiqləyən faktdır. “Oğuz”, “Ozan” sözləri bu regionun mədəni yaddaşında sənət aparıcılığının göstəricisidir. İrəvan adı ilə bağlanan saz havaları (“İrəvan gözəlləməsi” “İrəvan çuxuru”), el sənətkarları (Dədə Heykəl, Dədə Güclü, Yetim Tapdıq, Qərib Rza, Aşıq Qənbər, Aşıq Mahmud) bir daha bu ərazidə aşıq mühitinin zəngin ənənələrinin mövcudluğunu aşkarlayır.

Qərb bölgəsinin ifaçılıq xüsusiyyətlərinin özünəməxsusluğunda bir xətt İrəvan / Ağbaba / Çıldır müstəvisində etnosun zəngin sənət ənənəsinə bağlanır. Məlum olduğu kimi, “Ağbaba ərazisi qədim zamanlardan saz-söz diyarı kimi tanınıb, Çıldır bineyi-qədimdən bir ərazidə, bir yerdə olduğundan burada el arasına yayılan aşıq havaları Çıldır aşıq havaları kimi tanınmışdır. Bu saz havaları Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrindəki saz havalarından seçilir. Bir az Göyçə, bir az da Borçalı saz havalarına oxşasa da, daha çox Urmiya aşıq havalarına yaxındı. Çıldır havaları içərisində sufi havalar və nanayılar da var. “Çıldır zınharısı”, “Çıldır çuxurobası”, “Sarı yaylıq”, “Çalpapaq”, “Köşəbaşı”, “Dərbədəri”, “Diyarbəkiri”, “Qurdoğlu”, “Dəli hicranı” kimi Çıldır havaları məlumdur” (3, 6). Buraya 22 sufi havasını (“Ağam hey”, “Göy atlı” və s.) və üç nanay havasını (“Gəlin nanayı”, “Ota nanayı”, “Aşıq Tüccarın nanayı”) əlavə etdikdə məsələnin mahiyyəti böyüyür və onun fundamental bir mətn bazası formalaşır. İrəvan, Göyçə, Dərələyəz, Ağbaba ərazisində rast gəlinən istər ozan, istərsə oğuzla bağlı yer-yurd adları burada qədimlərdən aşıq sənətinin yaranıb inkişaf etdiyinə göstəricisidir. Bu mühit ozandan aşığa keçidin ümumi sənət şəcərəsinin müəyyənliyi baxımından da müxtəlif səviyyələrdə onomastik sistemdə, havacatların ümumi axarında fəlaklaşır. Çünki Qərb aşıq mühitinin ifaçılıq ənənələri qaynaq timsalında tərəqqi dinamikası ilə elə mükəmməl faktlarla səciyyələnir ki, orada etnosun ilkin musiqi və yaddaş təsəvvüründə olanlar bir lay olaraq qorunur. İfaçılıq ənənəsinin tarixi-mədəni, etno-genetik qaynaqları ozanlıqla aşıqlığın bağlantılarının müxtəlif səviyyələrdə aydınlaşmasını aktuallaşdırır. Doğurdan da, folklorşünaslığın qənaətlərində vurğulanan “ozan sənəti ilə aşıq sənəti arasında özünü göstərən rəqibin uzlaşdırılması” sinxron və diaxron yanaşmalarda reallaşır. Göyçə mühitinin adı bizə gəlib çatan ustaları Ozan İbrahim, Ozan Heydər, Ozan Cəlil adları, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, mühitlərdəki ifa fasiləsizliyinin alt qatları günümüzdə zəngin məlumat bazasının aşkarlanması üçün əsasdır.

Qərb aşıq mühitlərinin sənət qaynaqlarının zənginliyində Gəncəbasar aşıq mühiti daha arxaik yaddaşla, arxetiplərin qorunuşu ilə səciyyələnir. Bir bütöv olaraq mühitin yaradıcılıq ənənəsinin informativliyi, etnik işarəvi və modelləşdirici sistemin məzmunu mahiyyətin dərkə üçün daha çox material verir. Gəncəbasar aşıq mühiti təkcə ifaçılıq ənənəsinin fasiləsizliyi baxımından diqqəti cəlb etmir, həm də ümumi dinamikası, diferensial mətn transformasiyasının rəngarəngliyi ilə fəlaklaşır. Bu mühitin Goranboy, Daşkəsən, Göygöl, Gəncə, Şəmkir, Gədəbəy və Qazax qolları da özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətləri ilə təmsil olunmaqla yeni ifa, xal, hava əlavələri sənətin spesifikasiyasını zənginləşdirmişdir. Məsələn, artikulyasiya sistemindəki dinamika (“Koroğlu” havalarındakı yüksək tessitura (oxuma) səslənən zəngülələr, tremolo, ayaq, döymə və s.) daha geniş mahiyyətli olmanın göstəricisidir. Mühit aşıqlıq, sənət ifaçılığının fasiləsizliyi baxımından əsaslı nailiyyətlərlə səciyyələnmişdir “Dilqəmi”, “Aşıq Söyünü”, “Zülfüqar dübeyti”, “Azafli dübeyti”, “Vaqifi”, “Qazax səbzəsi”, “İncəgülü”, “Əkbər qaragözü”, “Səlminazı” və başqa neçə-neçə saz havası bu bölgəyə məxsus sənətkarların barmaqlarından yadigardır (4, 219-220). Beləliklə, Qərb aşıq mühitlərinin zəngin sənət şəcərəsi fundamental bazaya, etnosun tarixin dərinliklərindən gələn mətn və düşüncə modellərinə əsaslanmaqla ciddi zənginliklə xarakterizə olunur. Sadalanan mühitlər arasında Göyçə aşıq mühitinin xüsusi yeri və çəkisi vardır. Göyçə türkin zəngin mədəniyyət ocaqlarından olmaqla etnosun sənət, yaradıcılıq stixiyyasını, yaddaş ponoramını daha çox özündə ehtiva edən bir kutsallıqla səciyyələnir. “Təkcə ozan Qorqudun qopuz çaldığı və Qoç Koroğlunun at oynatdığı mağar və meydan bütünlükdə türkün coğrafiyası boydadır. Lakin bu coğrafiya da qopuzun və sazın səsinə, cənginin və rəcəzin sədasını yayan seysmik mərkəz, enerji nüvəsi dəqiq mənzildən, konkret ünvandan məhrum deyildir. “Azərbaycan folkloru” adlanan mənəvi kosmosu zirvədə saxlayan təməl sütun Qafqazda-Göyçədir” (5, 3). Tarixi folklor bölgələrinin hansı məhrumiyyətləri yaşamasına baxmayaraq, öz genetik sisteminin, mənəvi yaddaş stixiyyasının bütün çalarları ilə qorunub saxlanmışdır. Göyçə aşıq məktəbi həm saz ifaçılığı, vokal-instrumental ifa tərzini, həm də aşıq üslubunda olan şeir yaradıcılığı ilə sıx bağlıdır. El şairləri kimi tanınan sənət adamları və aşıq adlanan sənətkarlar region folklorunun zənginləşməsində xüsusi rol oynayıblar. Saz ifaçılığı ilə məşğul olan aşıqların həm ifa

mədəniyyəti, həm də vokal səs imkanları həmişə geniş olmuşdur. Vokal ifadə yerli dialektin ifadə formaları əsasən zəngülələrin, musiqi cümlələrinin sonunda daha çox özünü göstərir. “Qadan alem, ağrın alem” və s. bu kimi ifadələrdə “alem” sözünün son “e” fonetik səsi açıq səs olduğu üçün musiqi cümləsinin yuxarı intonasiyalarında bitməsini şərtləndirmişdir.

Göyçə aşiq mühitinin səciyyəvi cəhətlərindən biri regional spesifikanın, lokal səciyyənin invariant məzmununun qorunub saxlanmasına üstünlük verilməsidir. Aşiq və ümumiyyətlə folklor sənətinə dair informasiyanın mühafizəkar şəkildə, ilkin mənbələrə oxşar olaraq qorunub saxlanması, ustad-şeyird münasibətləri aşiq məclisləri, aşiq dəstələri, dastan söyləmə tərzii, məclis aparma ənənələri, bölgə üçün xas aşiq repertuarı, aşiq havacatı və şeir mətnlərinin münasibəti, bir sözlə Göyçəli “ruhu” haqda müəyyən mülahizələr yürütmək imkanı yaradır.

Xalq yaradıcılığının yerli ənənəsi ifa üslubunun və ifa mədəniyyətinin formalaşdırdığı xarakterik cəhətləri inkişaf etdirərək onun yeni, daha peşəkar səviyyədə inkişafını təmin edir. Yerli ənənənin musiqi intonasiyalarını formalaşdıran cəhətlərdən biri də yerli dialektidir. Bu haqda musiqişünas V.M.Şurov göstərir ki, “yerli ləhcənin ifadə xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək vacibdir. Bu, ilk növbədə, sözün ifadə olunması zamanı bir sıra mühüm ifa məziyyətlərinin, detallarının müəyyən edilməsinə kömək edir” (6, 27). Göyçə aşiq məktəbinin misilsiz nümayəndələri olan Dərdli Nəsim, Qul Mahmud, Sımpirli Sevgili, Ağ Aşiq sənət idealları mühitin ifaçılıq ənənələrini zənginləşdirmişlər. Onların yaradıcılığından günümüzə gələn çatan örnəklər bədii düşüncənin dinamik mənzərəsini, ruhun ənənə və özünəməxsusluq kontekstində morfologiyasını müəyyənləşdirir. Artıq bu sənətkarların haqqında verilən öləri bilgilərlə onların həyat və yaradıcılığının ümumi mənzərəsinin yaradılması ən vacib olandır. Məsələn, deyilənlərə görə, Dərdli Nəsimin Göyçənin Ozanlar kəndində, təxminən 1670-cı illərdə anadan olmuşdur. Onun dövrümüzə qədər gələn çatmış gəraylılardan “Geriyə”, “Haqq-divanı”, qoşmalarından isə “Çatıf, çatmayıf”, “Obası çiçəkli, eli Göyçədi”ni misal göstərmək olar.

Qul Mahmud XVII yüzilliyin ortalarında Göyçənin qədim Şımpır elində doğulmuşdur (7, 44). Günümüzə gələn çatan şeirləri (“Görmüşəm” gəraylısını, “Gəlmişəm”, “Yetir”, “Mənim”, “Ağlaram”, “Tapmadım”, “Qovuşdu”, “Gecələr” qoşmaları) onun istedadının göstəricisidir. “Qul Mahmud” dastanı bu iki böyük sənətkara (Şımpirli Sevgili və Qul Mahmud) münasibətin ifadəsidir. Bütün bunlar XVIII əsrə qədərki mənzərənin hadisəsi olaraq mühitin ümumi axarını müəyyənləşdirir. XIX əsr Göyçə aşiq mühiti Azərbaycan aşiq poeziyasına Ağ Aşiq, Aşiq Alı, Aşiq Ələsgər, Alçalı Məhərrəm, Aşiq Musa kimi məşhur sənətkarlar, Şişqayalı Şair Aydın, Şair Əziz, Hacı Əliş Ağ, Mirzə Bəylər, Şair Kazım, Usta Abdulla və başqaları kimi qüdrətli el şairləri bəxş etmişdir.

Göyçə aşiq mühitində Aşiq Ələsgərə qədər olan dövr daha çox iki böyük sənətkarla xarakterizə olunur. Bunlardan biri Ağ Aşiq (Aşiq Allahverdi), digəri isə onun şeyirdi Aşiq Alıdır. Aşiq Allahverdi qısa, lakin mənalı bir ömür sürmüş, Göyçə aşiq məktəbinin formalaşmasında müstəsna xidmətləri olmuş, mövcud ənənələrini zənginləşdirmiş, yaxın və uzaq ellərdə mühit şəklində tanınmasında mühüm rol oynamışdır. Aşiq Alı Göyçə aşiq mühitinin, eləcə də Azərbaycan aşiq sənətinin tərəqqisində böyük rol oynamış, onun ifaçılıq və poeziya qollarına yeni nəfəs gətirmişdir. “Ağır Şəril”, “Yüngül Şəril”, “Keşişoğlu”, “Süsənbəri”, “Çoban bayatı” Ağ Aşığa aid edilirsə, “Aşiq təsnifi”, “Qaytağı”, “Qəhrəmanı”, “El bayatı”, “Şəril” Aşiq Alının yaratdığı havalar kimi vurğulanır (8, 524-590). Aşiq Ələsgərin Göyçə aşiq mühitinin yetirməsi olması bu mühitin ucalan xətlə yüksəlişinin göstəricisidir. Çünki o, təkcə yaratdığı yeni havacatlarla bu mühitin qaynarlığını təmin etməklə yanaşı, həm də klassik aşiq şeirinə yeni nəfəs gətirdi, təcnisin yeni növlərini yaratdı. “Zarınçı” (“Ələsgər Zarınçısı”), “Orta Şəril”, “Şəril dübeytisi” havalarını Aşiq Ələsgər yaratmışdır (8, 527-530). Göründüyü kimi, Aşiq Ələsgər həm də böyük bəstəçi olmuş, aşiq havalarının təkmilləşməsində xüsusi əmək sərf etmişdir. Lokal sənət çevrəsində təşəkkül və təkamül prosesi keçirən aşiq sənəti bütün estetik göstəriciləri ilə yüksələn istiqamətdə inkişaf etmiş və Aşiq Ələsgər şəxsində özünün mükəmməllik sferasına daxil olmuşdur. Aşiq Ələsgərin yaradıcı istedadı mühitin zənginləşməsinə, sənətin daha geniş müstəvidə qaynarlığına əsas oldu. Ustadın fitri istedadı mühiti rəvnəqləndirdi və yaranan canlanma Aşiq Musa, Novrəs İman, Aşiq Nəcəf, Aşiq Əsəd və s. kimi onlarla sənətkarın inkişafı üçün qaynaq oldu. İfaçılıq və poeziya kontekstində mahiyyətə yönəlik uğurların meydana çıxmasının başlanğıcını qoydu. Yeni-yeni şeirləri ilə həm öz ədəbi irslərini zənginləşdirdilər, həm də klassik aşiq şeirimizin həddlərinin genişlənməsinə nail oldular.

Sovet dönəmində siyasi mühitdən gələn “partiya”, “Lenin”, “pambıq”, “İliç lampaları”, “kolxoz” və s. kimi yad çalarlar mühitin qaynarlığına, sənət dinamikasına elə də təsir göstərmədi, əksinə genetik baza

bütün təfsilatı ilə ənənəyə sədaqət yolunu tutdu. Etnosun yaddaşında olan sənət fenomeni anlayışı bir-mənalı olaraq qorunub saxlanmaqla etnik-mədəni sistemin spesifikasına üstünlük verildi. Repertuar, rəqs, musiqi variantlılığı genetik bazisdən daşınanlar kontekstində stixial xarakter aldı. Daha doğrusu, bazisdə olanlarla üstqurumda yaşananların müvaziliyi qorundu. Çünki buradakı sənət ənənəsi, aşıqlıq şəcərəsi güclü yaddaş kodları, təşəkkül və təkamül prinsipi ilə nizamlanırdı. Bütün bunlar mühitin sənət şəcərəsi, etnik-mədəni sistemi, təşəkkül və təkamül mənzərəsinin dialektikası, lokal sənət çevrəsinin estetik göstəriciləri, diferensiasiya prosesinin məzmunu və gedişinin mahiyyəti haqqında dolğun təsəvvür yaradır.

Beləliklə tipoloji müqayisələrin aparılması təsir və bağlantılar kontekstində Göyçə aşıq mühiti daha çox Gəncəbasar, Borçalı, Dərələyəz, Ağbaba ilə bağlanır və onların ümumi region kimi münasibətləri, mədəni əlaqələri bu yaxınlıqları şərtləndirir. Mühitin Koroğluxanlılığında olanlar, Kərəmi havalar silsiləsində klassikanın qorunuşu və ustadların çalğılarında ləngərlik, ifa və musiqi texnologiyasının poetik simmetriyası, dastan söyləyiciliyi, mühtdə dastan yaratmaya meyilliliyin ümumi mənzərəsi, aşıq şeirinin əvəzsiz nümunələrinin yaranması və s. öz yüksək sənət meyarı ilə mühitin məzmununu aydınlaşdırır.

Göyçə aşıq məktəbinin ifaçılıq ənənələri müstəvisində təsir dairəsinin araşdırılması bütövlükdə aşıqlığın Azərbaycan timsalında zənginliyini, sənət hadisəsi olaraq fundamental mahiyyətini aydınlaşdırır.

ƏDƏBİYYAT

Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti. Bakı: Uğur, 2011, s. 178

İrəvan əyalətinin icmaldəfəri. Bünyadov Z. Hüsəməddin Məmmədov Qaramanlı. Bakı: Elm, 1996, s.52-101

Azərbaycan folkloru antologiyası. Ağbabafolkloru, (toplayıb tərtib edənlər: H.İsmayılov və T.Qurbanov). VIII c, Bakı: Səda, 2003, s.16

Həkimov M. Azərbaycan aşıq ədəbiyyatı. Bakı: Yazıçı, 1983, s. 219-220

Qarayev Y. Göyçəyə qayıdan yol folklorından keçir. Azərbaycan folkloru antologiyası. III kitab (Göyçə folkloru). Bakı: Səda, 2000, s. 3.

Щуров В.М. О региональных традициях в русском народном музыкальном творчестве / Музыкальная фольклористика. (Редактор-составитель А.А.Банина) вып. 3, Москва: Советский композитор, 1986, 325с, s.27

İsmayılov H.Ə. Göyçə aşıqları və el şairləri. I.cild. Bakı: Səda, 2006, s. 44

Həkimov M. Aşıq sənətinin poetikası. Bakı: Səda, 2004, s. 524-590

Açar sözlər: aşıq, aşıq mühiti, aşıq məktəbi, Göyçə aşıq məktəbi.

Key words: ashug, ashug sphere, ashug school, Goycha ashug school

Ключевые слова: ашыг, ашыгская среда, ашыгская школа, ашыгская школа Гейчи.

The art sources, historical character of Western ashug sphere and Goycha ashug school

Summary

In the article it is said about the peculiarities, genetic features, content of singing traditions which are important problems during the different periods in the study of the ashug sphere in the west part of Azerbaijan. Western ashug sphere has been involved in the study of the ashug schools in Ganjabasar, Borchali, Goycha, Irevan, Gurmu, Aghbaba, Daralayaz. Here Goyche ashug sphere is investigated with the general and different aspects of the other ashug spheres.

Творческие источники, историческая характеристика ашыгской среды Западного Азербайджана и Гейчинская ашыгская школа.

Резюме

В статье разьясняется своеоб исполнительных традиций, которые являются одной из важных проблем в исследовании ашыгских сред Западного Азербайджана, их генетическая специфика, сущность, приобретенная в разные эпохи. Здесь обращается внимание на общие и отличительные особенности ашыгской среды Гекчи с другими ашыгскими средами.

RƏUÇİ? Dos.S.Abbasova

Isgəndərov Balakışi Atakışi oğlu60

MÖVSÜM NƏĞMƏLƏRİNDƏ BƏZİ ETNOQRAFİK CİZGİLƏR

Dünyada mövcud olan hər hansı bir xalqın varlığını yalnız ictimai- siyasi amillərlə əlaqələndirmək doğru olmazdı. Çünki sözü gedən etnosun varlığını müəyyən edən amillər sırasında onun mənəvi mədəniyyətinin qədimliyi məsələsi də əsas şərt kimi qəbul edilir. Biz, mənəvi mədəniyyət deyəndə sözsüz ki ilk olaraq xatırlanan həmin xalqın şifahi halda yaratmış olduğu zəngin folklor örnəkləri və mifoloji düşüncələridir. Məlum olduğu kimi, əcdadlarımızın şifahi yaradıcılığında əmək nəğmələri ilə yanaşı, təbiəti dərkətmə, ayin, etiqad və mərasimlərlə bağlı nəğmələr də mühüm əhəmiyyət daşıyırlar.

Mərasimlər iki yerə ayrılır:

Mövsüm mərasimi nəğmələri

Məişət mərasimi nəğmələri

Məlum olduğu kimi, şifahi yaradıcılığımızın qədim janrlarından biri də “Mövsüm mərasimi” nəğmələridir. Bu nəğmələr ulu babalarımızın müxtəlif təbiəthadisələri ilə bağlı keçirdikləri mərasimlərdə oxunmuşdur. Keçirilən bu mərasim və ayinlər zaman ötdükcə xalqın məişət həyatına daxil olaraq, özünə möhkəm yer tutmuşdur. “Mərasim nəğmələri arxaik düşüncənin, poetik ölçü və qəliblərin, poetik üslub və ifadə modellərinin ən erkən tiplərinin toplusudur. Xalqın etik- estetik dünyagörüşü, əxlaqı, ritual və etiqadlarını sistem halında ifadə edir. Xalqın dili kimi, adət- ənənəsi, ritual sistemi də özünü korreziya və rekonstruksiyalardan çox məharətlə qoruyur. Elə xalqlar vardır ki, onların mifoloji modelləri epos yaradıcılığı düşüncəsinin alt qatı kimi unudulmağa, yaddaşlardan silinməyə məruz qalmış, lakin ritual sisteminə yaddaşda xələl gəlməmiş, uzun zaman ərzində o, özünün modern formasını qoruyub saxlaya bilmişdir. Azərbaycan mərasim nəğmələrində də bu ənənə güclü şəkildə mühafizə edilmişdir.” (3, s. 248-49)

Qədim zamanlardan başlayaraq ulu babalarımız ətraf aləmdə baş verən təbiət hadisələrinə təsir etmək cəhdləri olmuşdur. Məhz bu zaman oxunan nəğmələr, keçirilən oyunlar get- gedə mərasim ayinlərinin və onların poeziyasının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Ta qədimdən azərbaycanlılar tərəfindən ilin fəsillərinə, ay və günlərinə verdikləri adla, mənə və məzmunla bilavasitə bağlıdır. Məsələn üçün, mövsümi xüsusiyyətlərinə görə fevralın son və martın iki ongünlüyü- Boz ay, aprel- leysan, may- ağlargaülər, iyun- vaynənə, iyul- qorabişirən, avqust- quyruqdonan və s. kimi adlandırmışlar. Əlbəttə, qədim zamanlardan üzü bu yana aylara və mövsümlərə ad vermə davamlı müşahidələrin nəticəsidir:

Üçü bizə yağdı,

Üçü cənnət bağdı,

Üçü yığıb gətirir,

Üçü vurub dağıdır. (4, s.37)

İlin dörd fəsilini səciyyələndirən bu poetik örnəkdə yay- bolluq, var- dövlət yığıb gətirən fəsil, yaz “cənnət bağdı,” payız- tükədən, vurub dağıdan, qış isə “yağı”, düşmənlər adlandırılır. Belə səciyyəvi müqayisələr həmin mövsümlərdə məişət və təsərrüfatın məzmununu ilə üst- üstə düşür. İlin “yağı” fəsil- qış ibtidai təsəvvürlərə əsasən, elə indinin özündə də üç çilləyə bölünür. Birinci- qırxgünlük böyük çillə, dekabr ayının iyirmi ikisindən başlayaraq, fevral ayının başlanğıcına qədər olan vaxtəhatə edir. Böyük çillənin yarısı dədə- iyirmi gün olan və el arasında “qışın oğlan çağı” adlanan kiçik çillə fevralın ikisindən iyirmi ikisinə qədər davam edir. El arasında Boz ayda keçirilən çərşənbələr fevralın iyirmi ikisindən martın iyirmisinə kimi davam edir. Boz ayın çərşənbələrində keçirilən mərasimlər əsasən, qışın sona çatması və baharın qarşılınması ilə bağlıdır. Mərasim və ayinlərin zənginliyi ilə digər çərşənbələrdən seçilən ilaxır çərşənbəsində bunu aydın görmək mümkündür. Fəslin belə bölgüsü və onların “çillə” adlandırılması əski təsəvvürlərlə bağlıdır. Çillə el arasında çətinlik və ağırlıq mənalarında anlaşılar. Hər üç çillədə qədim insanlar qışdan qorxmadıqlarını, onunla mübarizəyə hazır olduqlarını bildirmək üçün müxtəlif mərasimlər keçirmiş və ayinlər icra edərək müxtəli mahnılar oxumuşlar. Bu gün Novruz bayramında, xalq arasında böyük coşqu ilə qarşılınan “Kosa- Kosa” mərasimi məhz bu çərşənbədə keçirilir. Qış və bahar fəsillərinin qarşılınmasının və bir- birlərilə apardıqları mübarizənin rəmzi təsviri bu mənada keçəl qışın, kosa isə baharın rəmzinə çevrilmiş obrazlardır. “Kosa- Kosa” mərasiminin əsas məzmununu təşkil edir. Keçirilən mərasimdə Kosaya köməkçi təyin olunmuş şəxs- Keçəl meydanın ortasına çıxıb hamının eşidəcəyi bir səslə oxumağa başlayır:

Ay uyruğu- uyruğu,

Saqqalı it quyruğu,
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər,
Yığar bayram xonçasın,
Hər yerdə düyün eylər-
Sonra da:

A kosa, kosa gəlsənə,
Gəlib salam versənə-
Deyib kosanı mərasimə dəvət edir. Kosanı görünəcə o:
Qorxmayın, kosa gəldi,

Əlində əsa gəldi-

Söyləyir. Köməkçinin işarəsi ilə kosa cürbəcür gülməli oyunlarla tamaşaçıları əyləndirir. Bundan sonra köməkçi kosa üçün pay istəyir:

Novruz- novruz bahara,

Güllər- güllər nubara,
Bağçamızda gül olsun,

Gül olsun, bülbül olsun,
Bal olmasın, yağ olsun,
Evdəkilər sağ olsun,
Xanım dursun ayağa,

Kosaya pay versin ağa. (2, s. 34-35)

“İlaxır çərşənbədə hər bir evdə tonqal yandırılmalıdır. Həmin tonqal üçün hazırlanmış yanacağıqın içində mütəlak tikanlı kol da olmalıdır. İnamə görə, guya qışın qoruyucusu sayılan şər qüvvələr, ümumiyyətlə, varlığın həyatvericisi olan Günəşin yerdəki rəmzini- odu, ocağı söndürməyə cəhd edirlər. Tikanlar isə onlara batdığı üçün qorxub tonqala yaxınlaşa bilmirlər. Əski düşüncəyə görə, ilaxır çərşənbədə yandırmaq şər qüvvələri sevindirmək deməkdir. Buna görə də hətta yas, təziyə saxlayanların həyətlərində, damlarında qonşular tonqal çatıb onları yasdən çıxarır, kədər pərdəsini el şənliyinin üzündən açirlar:

Ağrılığım- uğurluğum odlara,

Yazda mənə hoppanmayan yadlara,

Ağrılığım od olsun,
Odda yanan yad olsun.
Yaddan yad olar,

Qohum qohumdur.

Aydan arı halalım,
Sudan duru camalım,
Alovdan atlanmaq gərək,
Cəfaya qatlanmaq gərək.”(1, s. 105)

Görkəmli folklorşünas alim Azad Nəbiyev böyük çillənin girməsi ilə bağlı xalq arasında keçirilən çillə şənlikləri haqqında yazır:”Erkən düşüncədə qış çillələrə və Boz aya bölünür. Təsəvvürdə qışın bir çox obrazlarına müxtəlif münasibətlər ifadə edilir. Bu xüsusiyyət cillə nəğmələrində də özünü göstərir.

Məsələn, “Gülüm gəl” nəğməsində “Qar” ağ örpək şəklində təənnüm edilir:

Ağ örpəyim,

Tülüm gəl,

Ay ağ gülüm,

Gülüm, gəl!..

Əkinimin yorğanı,

“Qara kəlin” dərmanı.

Ağ örpəyim,

Tülüm gəl,

Ay ağ gülüm,

Gülüm, gəl!..

Burada antropomorf mətn altındadır, Gülüm bir sıra mərasim nəğmələrində alt qatda saxlanan bədii obrazıdır ki, o, insanlara qar şəklində bolluq, bərəkət gətirir.”(3, s. 255)

Kiçik çillənin sonunda “Səməni halvası bişirmək mərasimi” ilə əlaqədardır. Çillənin başlanğıcında göyərdilmiş səməni tabaqda daşla döyülərək, suyu çıxarılır. Həmin suda yeddi evdən alınmış buğda unundan adi xəmirə nisbətən bir qədər sıyıq xəmir yoğrulur. Halvanı qarışdırmaq üçün uzun dəstəkli taxta ərsindən istifadə edilir. Halva bişənə yaxın onun içinə badam, zəngəfil, qoz ləpəsi əlavə edilir. Bu zaman qadınlar dəstə ilə səməni tavasının başına doanıb yallı gedir və səs- səsə verib bu nəğməni oxuyurlar:

Səməni, saxla məni,

İldə göyərdərəm səni.

Səməniyə qatdım badam,

Qoymurlar bir barmaq dadam.

Səməni, bezana gəlmişəm,

Uzana- uzana gəlmişəm. (2, s. 39)

Azərbaycan xalqının tarixən keçirmiş olduğu mövsüm mərasimləri içərisində “Xıdır Nəbi” mərasimi xüsusi önəm təşkil edir. Hər il kiçik çillənin “Xıdır Nəbi” adlanan birinci on günlüyü fəslin ən sərt, çovğunlu, dondurucu çağı sayılır. Bu bərədə xalq arasında atalar sözü timsallı “Xıdır girdi, qış girdi, Xıdır çıxdı, qış çıxdı”deyimi indi də yaşamaqdadır. Mərasimi hamının icra etməsi vacib sayılır. Odur ki, mərasimqabağı kasıblara və imkansızlara yardım edilir. Xalq arasında belə bir inam da mövcuddur ki, əgər bayram axşamı hər hansı bir evdə ərzaq qıtlığı yaranarsa, bunu özünə qarşı hörmətsizlik kimi qəbul edən Xıdır küsüb gedərsə, baharın gəlməsi də gecikər. Bu əski inam xalqın yaddaşında özünə əbədi yer taparaq, nəğmə kimi dillərdə yaşamaqdadır;

Xıdır qurban gözüm,

Xıdır baba sağ sözüm.

Xıdırbaba, elə var gətir.

Xıdır baba, qar baba.

Bağçaya bar gətir!

Yağılara gor baba!

Xıdır baba, hay baba,

Yağılara, vay baba.

Kim Xıdır pay verər,

Xıdır ona hay verər!(4, s. 34)

“Xıdır Nəbi” mərasiminə kiçik çillənin ilkgünündən hazırlıq başlanır. Buğda qovrulub əl daşında (kirkirədə) qovut çəkilir. Qaynadılmış yumurtalar günəşin və yazın simvolu sayılan qırmızı və yaşıl rənglə boyanır.”Xıdır Nəbi” mərasiminin sonuncu gecəsi çəkilmiş qovut siniyə qoyularaq, adətən, evin əl dəyməmiş bir yerində, yükün (çarpayının) altında saxlanılır və üzərində şam yandırılır. İnama görə əvvəlcə, Xıdır Nəbi ağ atın üstə gəlib qovutdan payını götürməlidir. Belə olduqda inanca görə evə bolluq gələmiş. Bu mərasimlər Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində kiçik fərqlərləndirinin özündə də keçirilməkdədir.

Azərbaycan mərasim folklorunun ayrılmaz tərkib hissəsi olan “Mövsüm mərasimi nəğmələri”nin elmi tədqiqata cəlb edilərək, araşdırılması işi folkloşünaslıq elmimizin qarşısında duran aktual problemlərdən biri kimi, çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə I cild, Bakı: Elm, 2004, 760 səh.

Göyər, səmənim, göyər. (Tərtib və ön sözün müəllifi Bəhlul Abdulla) Bakı: Gənclik, 1993, 184 səh.

Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı I hissə, Bakı: Turan, 2002, 680 səh.

Oğuz- tərəkəmə xalq mərasimləri və meydan tamaşaları. (Toplayanı və tərtib edəni M. Həkimov) Bakı: Maarif, 1997, 232 səh.

SOME ETHNOGRAPHIC LINES IN CALENDAR SONGS

SUMMARY

Key words: folklore, ethnography, ritual, mythology, anthropomorphic.

By revealing their ethnographic essence, the calendar songs have been studied in the article, which played substantial role in household life of ancient Azerbaijani people. The research has also disclosed early mythological thoughts, animistic and anthropomorphic views of our ancestors in the calendar ceremonial songs.

Некоторые этнографические черты в календарных песнях

Резюме

Ключевые слова: фольклор, этнография, ритуал, мифология, антропоморфный.

В статье исследуется этнографическое значение календарных песен, которые играли большую роль в повседневной жизни древних азербайджанцев. В ходе исследования были выявлены ранние мифологические, анимистические и антропоморфические воззрения наших предков отраженные в календарно-обрядовых песнях.

Rəyçi: professor Aslan Bayramov

Rəqsanə Adışırım qızı Vəliyeva⁶¹

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” VƏ “BEOVULF” DASTANLARINDA

QƏHRƏMAN OBRAZININ TİPOLOGİYASI

Həm “Kitabi-Dədə Qorqud”, həm də “Beovulf” obrazlarla zəngindir. İlk baxışdan bu obrazlar bir-birindən fərqli və çox uzaq təsiri bağışlayır. Çünki bunlar qədim zamanlarda tamamilə fərqli məkanlarda yaşamış, tamamilə fərqli dillərə malik xalqların (oğuzların və anqlosaksonların) dastanlarıdır. Lakin bütün bu zahiri fərqliklərə baxmayaraq, hər iki dastanı birləşdirən tipoloji ümumiliklər var. Bir-brindən tamamilə uzaq və fərqli məkan-zaman sistemində yaşayan xalqların dastanları arasındakı oxşarlıqlar, bəzən isə insanı heyrətə salacaq dərəcədə yaxınlıqların olması bir yandan epos mədəniyyətinin heyrətamizliyini, fenomenallığını göstərsə, o biri yandan dastan adlanan janrın öz təbiətini, özünəməxsus janr poetikasını nümayiş etdirir.

Dastandakı ümumiliklər mətnin süjet səviyyəsində özünü göstərdiyi kimi, obrazlar sistemi səviyyəsində də təzahür edir. Bu cəhətdən təkcə “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Beovulf” arasında deyil, ümumiyyətlə, bir-birindən fərqli istənilən xalqların eposları arasında süjet və obraz oxşarlıqları, səsləşmələri vardır.

“Beovulf” dastanında biz bir çox döyüşçülərin qəhrəmanlıqlarının şahidi oluruq. Ancaq dastandakı ən parlaq qəhrəman cizgiləri Beovulfa məxsusdur. O, sözlün həqiqi mənasında baş qəhrəmandır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da da bir çox oğuz qəhrəmanları vardır: Salur Qazan, Bamsı Beyrək, Dəli Domrul, Basat, Uruz və s. Bu oğuz igidlərinin bütün qəhrəmanlıq cizgiləri ulu əcdad Oğuz kağandan gəlir. Bu cəhətdən diqqəti birinci olaraq Beovulf və Oğuz xan obrazları arasındakı paralellər cəlb edir. Onların hər ikisi qeyri-adi görkəmləri ilə fərqlənirlər.

Qədim ingilis sözü olan “Beowulf” hərfi tərcümədə “arı canavarı”, yəni “ayı” deməkdir. İndi bu sözdəki birləşən zooloji mənələrə diqqət edək:

Arı – həşərat, qanadları olan uçan canlı;

Canavar – vəhşi, yırtıcı, ətyeyən heyvan;

Ayı – vəhşi, yırtıcı, ətyeyən heyvan.

Göründüyü kimi, dastanda igid, qəhrəman, gözəl görkəmə malik insan kimi təsvir olunmuş Beovulfun adında üç zooloji varlığın əlamətləri əks olunmuşdur. O, sanki heyvanlar aləminin (üç heyvanın) şəkillərinin ümumiləşdirilməsindən yaranmışdır.

Əsil igid kimi gözəl fiziki görkəmə malik Beovulfun heyvani cizgiləri ilk baxışdan ziddiyyət yaradır: insani gözəllik və heyvani cizgilər bizim təsəvvürümüzdə bir-biri ilə uyuşmur. Lakin bu məsələ mifologiya ilə bağlıdır və bu ziddiyyətə mifoloji görüşlərə əsaslanıb nəzər saldıqda ziddiyyət aradan qalxır.

Məlumdur ki, mifik qəhrəmanlar öz mənşələri baxımından, adətən, ilk insan, ilk əcdadlar olurlar. İlk əcdadlar insan kimi təsvir olunsalar da, onlar heyvani əlamətlərə, şəkillərə də malik olurlar. Elə Beovulfun bir insan kimi həm də heyvanların əlamətlərinə malik olması onun mifik mənşə baxımından ilk qəhrəman, ilk insan, ilk əcdad kompleksi ilə bağlılığını göstərir. Bu cəhət Beovulfu oğuzların ulu əcdadı, mifik cəhətdən ilk insan, ilk əcdad olan Oğuz kağana yaxınlaşdırır.

Uyğur “Oğuznamə”sində Oğuz belə təsvir olunur:

Olsun dedilər. Onun şəkli budur.

Bundan sonra sevinc tapdılar.

Yenə günlərin bir günü Ay kağanın gözləri yaradı, bir oğlu oldu.

Bu oğlanın üzü göy idi.

Ağzı atəş kimi qırmızı, gözləri ala, saçları, qaşları qara idi.

Gözəllikdə mələklərdən də gözəl idi.

Bu oğlan anasının döşündən ağız südünü əmdi. (1, 124).

Göründüyü kimi, dastan Oğuzu “gözəllikdə mələklərdən də gözəl” bir insan kimi təqdim edir. Oğuz da Beovulf tək bir neçə heyvanın şəkil əlamətlərinə malikdir:

Öküz – ayağı öküz ayağına bənzəyir;

61 AMEA Folklor İnstitutunun dissertantı
raksana505@gmail.com

Qurd (canavar) – beli qurd belinə bənzəyir;

Samur – kürəyi samur kürəyinə bənzəyir;

Ayı – köksü (sinəsi) ayı köksünə bənzəyir;

Tüklü heyvan – bütün bədəni heyvan kimi tüklə örtülüdür.

Göründüyü kimi, hər iki obraz həm də heyvani cizgilərə malikdir. Bu, Beovulf və Oğuzun mifoloji əcdad kompleksi ilə bağlılığından irəli gəlir. Hər iki obraz özündə ilkin heyvan-əcdad obrazının cizgilərini qorumaqda davam edir.

Digər bir tipoloji paralelizmi çox asanlıqla Beovufla Basat arasında qurmaq mümkündür. Bu paralelizmi şərti olaraq “Divlə vuruşan Beovulf və Basat” adlandırmaq olar. Hər iki qəhrəmanın vuruşu dastanın poetik strukturu ilə birbaşa bağlıdır.

Məlumdur ki, hər bir dastanda iki qarşı duran qüvvə var: Qəhrəman-Antiqəhrəman (Xeyir-Şər, Mərd-Namərd, Yaxşı-Pis, İşıq-Qranalığ və s.). Beovulf qəhrəman kimi danimarkalıların qorxunc düşməni Qrendel (daha sonra isə onun anasını) məhv edərək eli xilas etdiyi kimi, Basat da oğuzların qorxunc düşməni, Oğuzda heç kəsin gücü çatmadığı Təpəgözü məhv edərək, eli xilas edir. Növbəti fəsildə Qrendel və Təpəgöz obrazları arasında detallı tipoloji paralellər aparılacağı üçün bir çox təfərrüatları hələlik kənara qoyub, bir sıra tipoloji səsləşmələrə diqqət verək.

Beovulf və Basat obrazlarını birləşdirən birinci tipoloji cizgi hər iki qəhrəmanın qorxunc düşmən haqqında xəbəri başqalarından eşitməsidir. “Beovulf”da Qrendel Danimarka xalqını on iki il qanlı itkilər və əzablar içərisində yaşadır. Bardlar (ozanlar) bu barədə kədərli nəğmələr qoşurlar. Beovulf Qrendel haqqında bu nəğmələr vasitəsilə xəbər tutur.

Basat da Təpəgöz haqqında bir anadan eşidir. Dədə Qorqud Oğuz elinə durmadan hücum edən Təpəgözlə danışır və onlar müqavilə bağlayırlar ki, Təpəgözün Oğuz elinə hücum etməməyinin müqabilində oğuzlar ona hər gün yemək üçün iki adam və beş yüz qoyun versinlər: “Dörd oğlu olan birini verdi, üçü qaldı. Üç oğlu olan birini verdi, ikisi qaldı. İki oğlu olan birini verdi, biri qaldı. Qapaqqan adlı bir kişi var idi. İki oğlu vardı. Bir oğlunu vermiş, biri qalmışdı. İndi növbə dolanıb ona çatmışdı. Anası fəryad edib zar-zar ağladı. Sən demə, xanım, Aruz oğlu Basat harasa döyüşə gedibmiş; bu zaman gəlib çıxdı. Oğlanın anası dedi: “Basat indi çapqınçılıqdan gəlib. Gedim, bəlkə, mənə bir əsir verdi, oğulcığımı qurtara bildim” (3, 99). Basat da Təpəgöz haqqında ilk dəfə beləcə xəbər tutur.

Qəhrəmanların qorxunc düşmən haqqında ilk dəfə eşitmələri ilk baxışdan adi hadisə təsiri bağışlayır. Ancaq tədqiqatlar göstərir ki, dastanlarda “xəbər” xüsusi mənə daşıyır və dastanın mənə aləmində, poetik sistemində xüsusi yeri vardır. Rüstəm Kamal “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına əsaslanaraq yazır ki, eposun kommunikativ sistemində çobanlar, ozan, casuslar və bəzirganlar xəbər daşıyıcıları kimi aparıcı mövqeyə malikdirlər. Bəzirganlar yad-özge məkanlarla, uzaq məmləkətlərlə, yəni yol xronotopu ilə bağlı marginal varlıqlardır (4, 114).

R.Kamalın bu fikrindən aydın olur ki, eposlarda müxtəlif əks dünyalar var və onların arasında xəbərçilər (xəbər aparıb-gətirənlər) də var. Eyni vəziyyəti hər iki dastanda görmək olur. Burada iki dünya var:

1. Beovulfun və Basatın xeyir dünyası

2. Qrendelin və Təpəgözün şər dünyası.

Bu dünyalara arasında əlaqəçilər var. Beovulf Qrendel haqqında bard-ozan vasitəsilə, Basat Təpəgöz haqqında ananın dili ilə xəbər tutur. Biz belə fikirləşirik ki, burada xəbər tutmanın altında həm də qəhrəmanı döyüşə çağırmaq motivi durur. Təpəgöz də, Qrendel də ən böyük, ən güclü düşmənlərdir. Onları heç kəs yenə bilmir. Onlara yalnız ən güclü, ən igid, ən cəsur qəhrəmanlar qalib gələ bilirlər. Danimarkada çox igid Qrendellə vuruşur, lakin məğlub (məhv) olur. Axırda onun gücü və vəhşiliyi qarşısında qorxuya düşür, məğlubiyyəti boyunlarına götürüb, döyüşdən əl çəkirlər. Bu motiv “eyni ilə” “Dədə Qorqud”da da var. Dastanda oxuyuruq: “Dəmir donlu Mamaq onun əlində məhv oldu. Bıgı qanlı Bügdüz Əmən də Təpəgöz tərəfindən məğlub edildi. Təpəgöz ağ saqqallı Aruz qocaya qan qusdurdu. Qıyan Səlcikin ödü yarıldı. Oğuzlar Təpəgözə heç nə edə bilmədilər, vahiməyə düşüb qaçdılar” (3, 197). Göründüyü kimi, hər iki cəmiyyətdə qeyri-adi düşmənin qabağına çıxmaq üçün qeyri-adi qəhrəmana ehtiyac yaranır. Belə olan vəziyyətdə Beovulfun Qrendel haqqında bardlardan eşitməsinin və Basatın Təpəgöz haqqında bir anadan eşitməsinin mənası dastan poetikası baxımından “qəhrəmanın xəbər vasitəsilə çağırılmasıdır”.

Beovulf və Basat obrazlarını birləşdirən başqa tipoloji cizgilər aşağıdakılardır:

Hər iki qəhrəman düşmənlə təkbaşına vuruşur;

Hər iki qəhrəman düşmənlə qılınsız vuruşur;

Hər iki qəhrəman düşməni onun öz qılıncı ilə məhv edir.

Daha bir tipoloji paralelizmi yenə də çox asanlıqla Beovuf obrazı ilə “Dədə Qorqud”un baş silah qəhrəmanı, igidlərin başçısı Salur Qazan obrazı arasında qurmaq mümkündür. Salur Qazan dastanının ən məşhur qılınc qəhrəmanıdır. Bu obraz tədqiqatçılar üçün o qədər maraqlı və mürəkkəb semantik cizgilərə malikdir ki, onun haqqında Azərbaycan qorqudşünaslığında iki monoqrafik əsər yazılmışdır. Bəhlul Abdulla Salur Qazan obrazını tarix və mif baxımından, Atif İslamzadə isə oğuz epik ənənəsi baxımından tədqiq etmişdir (bax: 5; 6). Salur Qazanı “Oğuznamə” eposunun üç əsas obrazından biri hesab edən A.İslamzadə göstərir ki, bu obraz epik-mifoloji semantem olaraq oğuz-türk epik-mifoloji ənənəsinin əsas struktur oxlarından birini təşkil edir (6, 3).

Salur Qazan dastanda sosial-siyasi mövqeyinə görə bəylərbəyidir və dastanının sonunda biz onu Bayındır xandan sonra Oğuz elinin başçısı kimi görürük. Eposun bir neçə boyu birbaşa onun qəhrəmanlığından bəhs edir. Qalan hallarda isə o, bütün boylarda iştirak edir. İgidlik, qəhrəmanlıq baxımından Oğuz elinin baş qəhrəmanıdır. Bir çox bu kimi cəhətləri ilə Beovulf obrazı ilə eyni tipoloji cərgədə dura bilər. Lakin bu iki obrazı paralelləşdirən ən mühüm məqam onların hər ikisinin əjdaha ilə vuruşaraq qalib gəlmələridir. Bu paralelizmi şərti olaraq “Əjdaha ilə vuruşan Beovulf və Salur Qazan” adlandırmaq bilərik. Bundan əvvəlki yarım-fəsildə “Beovulf” dastanının süjetini izləyərkən gördük ki, Beovulf öz əlli illik hakimiyyətinin sonunda, qoca vaxtında əjdaha ilə vuruşur. Bu, ağzından od püskürən, uçan bir əjdahadır. O, üç yüz il idi ki, bir xəzinəni qoruyurdu. Qeətlərin xalqından bir nəfər əjdaha yatarkən xəzinədən oğurluq edir. Əjdaha qəzəblənib qeətlərin üzünə hücum edir. Hər yeri yandırır-yaxır. Beovulf sayı özü ilə on iki nəfər olan bir dəstə ilə onun üzünə gedir. Lakin əjdaha ilə təkbətək vuruşur. Axırda əjdahaya qalib gəlir. Lakin bu, onun son döyüşü olur. O, aldığı yaralardan həlak olur.

Beovulfun cəsurluğunu, əjdahadan qorxmamasını, onunla təkbətək vuruşmasını və nəhayət, əjdaha üzərində qələbə çalması kimi hadisələri Salur Qazan obrazı ilə də bağlı görürük. “Kitabi-Dədə Qorqud”un on birinci boyunda düşmənlərə əsir düşmüş Qazan özünü öyərək altı nəğmə-soylama oxuyur. O, ikinci nəğmədə əjdaha ilə döyüşməsindən belə bəhs edir:

Qılağuzsuz yol başaran Qazan ər idim.

Yedi başlı əjdərhaya yetüb vardım.

Heybətindən sol gözüm yaşardı.

Hey gözüm, namərd gözüm, müxənnət gözüm.

Bir yıldırdan nə var ki, qorxdun! – deyü ögünmədim (3, 117-118).

Göründüyü kimi, Qazan yeddi başlı əjdaha ilə təkbətək vuruşur. Əvvəlcə vahiməyə düşür, lakin sonra özünü ruhlandırır, əjdahaya qalib gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, “Dədə Qorqud”da Qazanın əjdaha ilə vuruşu qısa şəkildə təsvir olunub. Lakin “Beovulf”da qəhrəmanın əjdaha ilə vuruşması dastanının ikinci hissəsinin bütöv məzmununu təşkil edir. Ancaq tədqiqatçılara görə, Salur Qazanın əjdaha ilə vuruşması “Dədə Qorqud”da özünə az yer alsada, ümumiyyətlə geniş yayılmış motivdir. F.Bayatın verdiyi məlumatlara görə, Salur Qazanın əjdaha ilə vuruşması haqqındakı əfsanələr XIX yüzilin sonlarına qədər türkmənlərin arasında qalırdı. Bunu A.Tumanskiyin verdiyi məlumat da təsdiq edir (7, 30).

“Beovulf”dakı əjdaha uçur və ağzından od püskürür. “Dədə Qorqud”dakı əjdahanın isə yeddi başı var və Salur Qazan onu həm də ilan adlandırır. Bütün bu keyfiyyətlər əjdaha obrazının mifik cizgiləri kimi ümumi xüsusiyyətlərdir. Rus alimi V.V.İvanov əjdaha haqqında müxtəlif xalqların mifologiyalarındakı məlumatlara əsaslanaraq yazır ki, o, qanadlı (uçan) ilan, müxtəlif heyvan elementlərinin birləşməsi şəklində təsvir olunan mifoloji varlıqdır. Əjdaha ilan obrazının sonrakı inkişafı sayıla bilər. Əjdaha ilə bağlı əsas əlamət və mifoloji motivlər əsas cizgiləri etibarilə mifoloji ilanı səciyyələndirən əlamət və motivlərlə üst-üstə düşür. Əjdaha da ilan kimi, məhsuldarlıqla və sahibi kimi çıxış etdiyi su stixiyası ilə bağlıdır (8, 394).

Əjdaha qədim mifik görüşlərdə bir çox hallarda nəhəng, uçan ilan görkəmində təsvir olunmuşdur.

Azərbaycan yuxu inanclarında da əjdaha və ilan bəzən eyni varlıqlar kimi təqdim olunur. Aşağıdakı inanc mətni bunu təsdiq edir:

“Yuxuda ilan görmək əjdahadır” (9, 15).

İlan folklorunda bütün hallarda əjdaha ilə eyniləşdirilməsə də, bu inancda biz onları eyni mənaya malik obrazlar kimi görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayat F. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz kağan" dastanı. Bakı: Sabah, 1993, 194 s.
2. The Adventures of Beowulf. By David Breeden. Minneapolis, Minnesota, USA. Publisher: Anhaga Press. 2010, 138 pages. – mass76meeting. wernekendesign.com/the-adventures-of-beowulf-bvbnfer.pdf
3. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
4. Kamal R. "Kitabi-Dədə Qorqud": nitq janrları və davranış poetikası. Bakı: Nurlan, 2013, 148 s.
5. Abdulla B. Salur Qazan (tarix, yoxsa mif...). Bakı, "Ozan", 2005, 223 s.
6. İslamzadə A. Oğuz epik ənənəsində Qazan xan obrazı / Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı-2013, 177 s.
7. Bayat F. Korkut Ata. Mitolojiden Gerçekliğe Dede Korkut. Ankara: Kara M, 2003, 89 s.
8. Иванов В.В. Дракон / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 1. Москва: Советская энциклопедия, 1980, с. 394-395
9. Abdullayeva M.Y. Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri (Şəki-Zaqatala folklor nümunələri əsasında): Fil. elm. nam. ...dis. avtoref. Bakı, 1999, 27 s.

Açar sözlər: "Kitabi-Dədə Qorqud", "Beowulf", dastan, epos, qəhrəman, obraz, Oğuz xan, Basat, Salur Qazan

Ключевые слова: Китаби - Деде Коркуд, Беовульф, дастан, эпос, герой, образ, Огуз хан, Басат, Салур Казан

Key words: the Book of Dede Gorgud, Beowulf, epos, hero, character, Oghuz khan, Basat, Salur Kazan

The typology of hero character in the eposes

"The Book of Dede Gorgud" and "Beowulf"

Summary

In the eposes "the Book of Dede Gorgud" and "Beowulf" the typology of hero character is obviously concerned with the typological lines such as "Beowulf and "Oghuz khan", "Beowulf and Basat struggling with ogre, "Beowulf and Salur Kazan struggling with dragon". In the Beowulf epos the qualities (animal features, battle with ogre, struggle with dragon) bringing together in one character (in Beowulf) are divided among three characters in "the Book of Dede Gorgud". It is the main factor that parallels Beowulf with three personas (Oghuz, Basat, Kazan). But it is an exterior division. As Basat struggles with one eyed ogre (Goggle-eye or Tepegöz), his ancestor (forefather) Oghuz khan also struggles with one horned ogre (Kiat). These struggles are equal to the battles of Salur Kazan with giants. So it can be thought that the events of heroism are developed and branched and formed a chain of heroes.

Типология образов героев в дастанах

"Беовульф" и "Китаби-Деде-Коркут"

Резюме

В дастанах "Китаби-Деде-Коркут" и "Беовульф" типология образов героев, в открытом виде охватывает такие типологические линии как "Беовульф и Огуз хан" "сражающийся с дивом Беовульф и Басат" и "сражающийся с драконом Беовульф и Салур Газан". Параллелизация Беовульфа одновременно с тремя образами (Огуз, Басат, Газан) исходит из того, что качества сосредоточенные в образе Беовульфа в дастане "Беовульф" в дастане "Деде Горкуд" как бы разделены на три образа. Однако это видимое разделение. Басат сражается с Тяпгёзом, его прадед Огуз хан сражается с оленорогим дивом (Киатом). По смыслу эти сражения равны сражения Салур Газана с драконом. Можно подумать что в Деде Коркуте героические случаи, функции разветвившись ещё более развившись породили череду различных героев.

R\yçi: Dos.S.Abbasova

Xanəli Babyev62

QƏTRAN TƏBRİZİNİN MƏDHİYYƏLƏRİNDƏ İLAHİ QÜDRƏT

VƏ PEYĞƏMBƏRLƏR HAQQINDA QİSSƏ MOTİVLƏRİNƏ MÜRACİƏT

XII əsrdə təşəkkül tapmış Azərbaycan poeziya məktəbinin qaynaqları sırasında həmin dövrə qədərki şeirin ənənələri, o sıradan Qətran Təbrizinin sənətkarlığı və bədii irsinin məziyyətlərinin öz yeri vardır.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında özünü göstərmiş islam amili Qətran poeziyasına da təsir etmişdir. Azərbaycan şairləri islam dininin müqəddəs yazılarından, islam peyğəmbərinin (s.ə.s.) mötəbər hədislərindən və ümumiyyətlə, islam ədəbiyyatından geniş dərəcədə bəhrələnmişlər. Qətranla eyni dövrdə yaşayıb-yaratmış və əsərlərini ərəb dilində qələmə almış Əbu Nəsr Mənsur ibn Mumkan Təbrizi özünün şairlik istedadını Allahın verdiyi lütf kimi qəbul etmiş və öz sənətinin, ona verilən biliklərin həqiqi din yolunda sərf edilməli olduğu fikrini qətiyyətlə bildirmişdir:

Tanrı qələm verib ucaldır göyə

Qələmlə düşməni qırıb-tökəni.

Qələm çox düşmənin töküüb qanını,

Töküb öz qanını, məhv olub dəni (2, 22)

İslam dininin başlıca qaynağı Qurani-kərimdən və digər qaynaqlardan bəhrələnmənin Qətran Təbrizi yaradıcılığında özünəməxsus məziyyətləri vardır. Belə ki, şairin əsərləri ən çox qəsidə, mədhiyyə şeirlərindən ibarət olduğu üçün müəllif epik mahiyyətli qaynaqlardan istifadə etmişdir. Onu da göstərmək lazımdır ki, Qətranın mədh etdiyi şəxsiyyətlər Azərbaycanın Gəncə, Təbriz və Naxçıvan əyalətlərində hökmdarlıq edən Şəddadi, Rəvvadi və Deyrani hakim və əmirləri olmuşlar. Bilindiyi kimi, dini qaynaqlar sırasında Quran qissə motivləri və iqtibas, təlmin, həll və başqa sənətkarlıq ifadə vasitələri üçün material verən Quran ayələri başlıca yer tutur. Yaradıcılığında mədhiyyə şeir növünə daha çox yer verən Qətran üçün bu baxımdan Quran qissələrinin obrazları əsas mənbədir. Bununla belə, şairin mədhiyyələrində islam realilərindən, islam maarifçiliyinin təlqin və təbliğ etdiyi fikirlərdən yüksək sənətkarlıqla və yerli yerində istifadə olunmuşdur. Şair bu sahədə yenilik yaradaraq Azərbaycan poeziya məktəbinin daha bir xüsusiyyətini göstərmişdir. O, qəsidə-mədhin giriş hissəsində ənənəvi təsvir yolu ilə getmir, məmduhunu islam dinində hörmətlə sayılan şəxslər və mifik varlıqlarla müqayisə edir. Aşağıdakı nümunədə bunu görmək çətin deyil:

Qumru oxuyur, bülbül ötür nəğmə dəmadəm,

O qissə deyir, bu oxuyur ayeyi-Quran.

Bu surəti-hüsniylə edən Yusifi batil,

Ey sidqi önündə itirən şənini Səlman!

Həq kimi mübarək oldun, islam kimi ölməz,

Tövhid kimi vacib olan, iman kimi şayan...

Div, cin və pəri, vəhşilər, insan və şeyatın

Fərmanında tabedi, nə əmr etsə Süleyman.

Ey qəmdən önlənərçin olan İsiyi-Mərhəm,

Həq yoldan azanlarçin olan Musayi-İmran(7,80).

Şair təbiətin özünün də islami dəyərləri təcəssüm etdirməsi fikrini irəli sürür. Qəsidənin vəsf bölümündə qumru ilə bülbülün oxumasını və nəğmə deməsini qumrunun qissə (Quran qissəsi nəzərdə tutulur) söyləməsinə, bülbülün isə Quran ayəsi oxumasına bənzədən Qətran Təbrizi Tanrının insanlar üçün bir nemət kimi yaratdığı təbiətin özünün də ən doğru din olan və son peyğəmbər həzrəti Məhəmmədlə insanlara göndərdiyi islam dininə şüursuz heyvanların da iman gətirməsini göstərmişdir.

Qətran Təbrizi ilahi qüdrətə böyük önəm verdiyi kimi mədh etdiyi hökmdara bu qüdrətdən kömək diləyir, yeri gəldikcə bədii sənətin vasitələrindən çıxış edərək şəxsiyyəti mübaligələrlə ən uca məqama qaldırmağa çalışır. Məsələn, Gəncədə şairi Əbulhəsən Əli Ləşkəri sarayına aparıb ona təqdim edən “mələk xasiyyətli” Arran sipəhdarı Əbulyəsr haqqında deyir: “Allah deyil, lakin Allah kimi misilsiz və böyükdür” (7,69), “Məlik Cəstan “Allah kimi hümmətdə təkdir, misilsizdir” (7, 108). Əmir Əbulmənsur isə Qətranın poetik təbirincə, “Yer üzünün Allahıdır” (7, 125).

Əbu Nəsr məmlanın mədhində obyekt elə bir mərtəbəyə qaldırılır ki, Allah ondan yaradılışda istifadə etmişdir:

Tanrı qələbə və fəlakəti o hökmdarlar hökmdarı Əbu Nəsrin məhəbbət və kinindən yaratmışdır (7,41).

Qətranın məmduhları elə şəxslərdir ki, Tanrı onları seçilmişlərə aid etmişdir: “Allah o yaxşı sultanın məhəbbət tumunu özü səpmişdir” (Əbulmuzəffər Fəzlun haqqında).

Əmiri-əcəll Əbu Mənsur haqqında

Allah hökmdarın əlini səxavət üçün yaratmışdır...

Göylər Allahı şahlar arasında səni seçmişdir.

Sanki şairin mədh etdiyi hakim Allahın yanında nümunəvi bir məxluqdur və o, hər iki dünyada kam

almağa layıqdır:

Kim sənə məhəbbət bəslədisə Allah onu

Bu dünyada muradına çatdırdı, o dünyada qəsr sahibi etdi

(Mir Əbumənsur haqqında)

Şair məmduhunu ucaltmaq üçün onun gizli sirrlərə belə bələd olmağından xəbər verir və mələklərdən uca məqamda təqdim edir. Vəhsudan ibn Məmla bu şərəfə layıqdır:

Allah şahı [Vəhsudanı] ona görə mələkdən artıq istəyir ki,

Mələyə gizli olan bütün sirrlər padşaha aşikardır (7,102)

Mir Əbumənsurun mədhinə yazılan qəsidənin girişində təşbihlər dini obraz və adlarla bağlanır, poetik məramın yüksək səviyyəsini nəzərə çarpdırmaq üçün dini realilərə müraciət edilir:

Açılmış hər çiçək ancaq mələyin üzünə bənzəyir,

Buludların şaqqudaması ancaq İsrafil surunun səsinə bənzəyir...

Bağ Süleymanın təkyə etdiyi yer kimi olmuşdur.

Ağacların hər budağında Davudun Zəburu əzbərdən oxunur...

Çiçək ağacı Allahın nuru düşən Turdağına bənzətmişdir (7,154).

Qətran Təbrizi məmduhlarının gözəl keyfiyyətlərini göstərmək istədikdə onları peyğəmbərlərə məxsusali-cənab, gözəl, ədalətli, səxavətli, möhkəm inamlı, çətinliklər qarşısında dəyanətlə və nəhayət, qalib püygəmbərlərə tay tutur: “Şirin danışmaqda sən peyğəmbər kimisən; Qonaqlıq etməkdə sən Xəlilullaha bənzəyirsən”; “O, Məhəmmədin dini kimi hər il yüksəlişdədir” (7, 167); “Peyğəmbər kimi bütün eyblərdən pakdır” (7, 117); “Peyğəmbər də şah kimi idi, əzablara dözüb dini yaydı; Məhz bu əzablara görə hər iki dünyanı ona verdilər” (7, 131). Şairin müraciət etdiyi qissə motivləri Nuh, Xızr, İbrahim, Süleyman, Yisif, Musa, İsa, Məhəmmədin həyatı ilə bağlıdır.

Şair islam peyğəmbəri Məhəmmədə məxsus keyfiyyətləri mədh etdiyi hökmdarlara aid etməklə onların müsbət cəhətlərini mübaligə yolu ilə ifadə edir: məmduh “şirin danışmaqda peyğəmbər kimidir”,

“Məhəmmədin dini kimi hər il yüksəlişdədir” (Əbu Nəsr Məhəmməd), Mustafanın könlü kimi ürəyi səfa güzgülü olan” (Əbu Xəlil Cəfər), “Mustafa elmlı, Mustafa fərli, dini, ədaləti gücləndirən, küfrü və zülmü zəiflədən” (Mənuçehr Əbumənsur Vəhsudan) (7, 167; 34; 39). İki qəsidədə Qətranın məmduhu

Məhəmməd peyğəmbərə məxsus olan eyblərdən uzaq kimi xüsusi keyfiyyətə malik şəxs kimi təriflənir: Əbulxəlil Cəfər peyğəmbər kimi bütün eyblərdən pakdır.

Əsil-nəsəb sahibi şah Əbunəsr Məmlanın

Vücudu Mustafa vücudu kimi hər eybdən uzaqdır (7,37;36).

Qətran qəsidələrində Yusif peyğəmbərlə bağlı beytlər də maraqlıdır. Yusif peyğəmbər haqqında qissə Qurani-kərimdə dəyərli şəkildə təqdim edilmiş və ilahi qüdrətlə həyat həqiqətinin vəhdəti kamilliklə verilmişdir. Qurani-kərimdə bu əhvalatın Tanrının özü tərəfindən “ən gözəl qissə” (“əhsənul-qisasi”) adlandırılması da onun sonrakı ədəbi əsərlərdə böyük həvəslə işlənməsinə təkan vermişdir. Qurani-kərimin eyni adlı surəsində deyilir: “Ya Rəsulum, Biz bu Qurani sənə vəhy etməklə sənə üçün ən gözəl qissəni danışırıq. Hərçənd ki, sən əvvəlcə (ondan) əsla xəbərdar deyildin” (10).

Yuxarıda göstərilən misaldakı “Bu surəti hüsnüylə edən Yusifi batil” misrasında Yusif obrazı mübaligə xarakteri daşıyır və şairin məmduhunun zahiri gözəllikdə məşhur peyğəmbərin hüsnünü batil etməsi poetik vasitəsi üzərində qurulmuşdur. Yusifin keçdiyi ağır və çətin yol, məşəqqətlərdən sonra taxt-tac sahibi olması şair tərəfindən mədhə məharətlə istifadə edilmiş və məmduhlara ünvanlanmışdır: Əbu Nəsr Məmla üçün – “Dostların Yusif kimi quyudan taxta çatsınlar” (7, 138), Əmir Əbulhica Mənuçehr üçün – “Dostlarına Yusif kimi Misir mülkü bağışlayar” (7, 180), Əbu Mənsur üçün – “Xeyrixahlarını Yusif kimi taxta yetirərsən” (7, 136). Əbulmuzəffər Fəzlunun ünvanına söylənilən aşağıdakı sözlər də Yusif qissəsinin məzmununa aiddir:

Yusif qardaşları başı üstə quyuya atmadılarmı?

Məgər tacir onu aparıb qul kimi Misirdə satmadımı?

Misir zindanında çoxları var idi,

Allah öz lütfünü ancaq ona bəxş etdi (7, 31).

Şair məmduhunun uzunömürlü olmasını Allahdan dilədikdə Nuh peyğəmbəri yada salır. Əbulxəlil Cəfərin döyüş məharətlərini möcüzələr kimi təqdim edir və onu Nuhdan üstün sayır: “Sənin möcüzələrinin yanında Nuhunku sonuncu oldu” (7, 67). Qətran Təbrizinin mübaligəli təsvirində təriflənən Mənuçehr Vəhsudan və Fəzlibn Qavərd düşməyə heç vaxt aman vermirlər və mütləq onu məğlub edirlər. Həyat bəxş

edən XıZR və yenidən dirilən İsa belə burada acizdirlər: “Rəqibi XıZR olsa da qarşısında məhv olar” (7, 40).

Əgər XıZR qulluqçu, İsa təbib olsa da,

Sənin [Fəzlibn Qavərd] qılıncınla yaralanan sağalan deyil (7, 58).

Göründüyü kimi, şair hər bir peyğəmbərə məxsus fərqləndirici əlamətdən istifadə etməklə bədii işarə, eyham və təşbihlər yaradır. Bu baxımdan Süleyman, Musa və İsa peyğəmbərə müraciət edilməsi də bədii ifadəni gücləndirir:

O [Əbu Nəsr Məmla] möcüzəsilə İsa ibn Məryəmin nəfəsini kəsər,

Höccəti ilə də Musa ibn İmranın əlini qurudar (7, 42).

Əbulxəlil Cəfərin elmi haqqında şairanə bəhsində müqayisə vasitəsi peyğəmbər çevrəsinin adamlarıdır:

Çərx hər elmdən sənə o qədər pay vermişdir ki,

Bərxiyanın oğlu qurbanlığın olmağa yaramaz (7, 35)

Bəxtiyar Süleyman peyğəmbərin vəziri Asəfin atasının adıdır, Asəf isə öz elmi ilə şöhrət tapmışdır.

Əbu Nəsr Məmla Qətran Təbrizinin mədhində elə bir döyüş qüdrətinə malikdir ki,

Vaxtı ilə Süleyman peyğəmbərin əmrində olan divlər və pərilər

İndi hamısı onun qorxusundan qaçıb gizlənmişlər (7, 42)

Şair qızulayır ki, peyğəmbərlərə məxsus uzunömürlülük və zənginlik məmduhuna qismət olsun:

Süleymanın mülkü, Nuhun ömrü həmişə sənin olsun!

Çünki heç kəs Nuh və Süleymana tay ola bilməz (7, 64)

Hökmdar Əbulxəlil Cəfərin möminliyi, şairin nəzərcə, ideal bir dərəcədə olub heç bir dünya nemətinə aludəçiliklə bağlı deyil. Belə bir möminlik İbrahim və Süleyman peyğəmbərin inamı ilə müqayisə edilə bilər:

O, Xəlilullah və Süleyman kimi həm padşah, həm də mömindir,

Yanında dürrün qədri, dinarın qiyməti yoxdur (7, 43).

Qətran məmduhunu öydükdə onu igidliyini yüksək məharətə malik şəxslərin uğurundan uca tutur və yekunlaşdırıcı fikir kimi müqayisə meydanına peyğəmbər gətirilir. Məsələn,

Musa ibn İmran dünyanı fironların əlindən aldığı kimi

Sən də qılıncınla bütün dünyanı düşmənlərindən aldın (7, 74).

Musa peyğəmbərin əsası ilə bağlı mifik-dini baxışlar bir çox əsərlərdə bədii motiv kimi verilmiş və neçə-neçə bədii ifadə vasitəsində işlək nümunəyə çevrilmişdir. Qətran Təbrizinin “Əbumənsur Vəhsudanın mədhi” qəsidəsində şahın iki keyfiyyəti– igidliyi və səxavəti tərif mövzudur. Qəsidənin vəsf hissəsindən sonra məmduhun böyük xidməti göstərilir: “Dünyanın hökmdarı Əbumənsur ölkəni düşmənlərin bəd əməllərindən təmizlədi” (7, 88). Daha sonra məcaz sistemində şahın göstərilən keyfiyyətləri verilir:

Yaradan heç kəsi ona bənzər yaratmamışdır.

Nə bir aslan qılıncı qarşısında dayana bilər (7, 88).

Nə də bulud səxavətilə yan-yana dura bilər.

Əbumənsurun igidliyini təsvir edən beytlər sırasında kuliminasiyada işlədilən yeganə xüsusi isim Musa peyğəmbərin adıdır: Allah Əbumənsur üçün “Nizəni döyüşlərdə Musa əsasına çevirdi”.

Başqa bir mədhiyyədə məmduh daha üstün keyfiyyətə malik şəxs kimi öyülür. Əbulmuzəffər Fəzlunun mədhi haqqında bir qəsidədə şahın əməli Musa peyğəmbərin möcüzəsindən də yüksəkdir:

Əgər Musa daşda çeşmə tapdısa, burada nə var?

Şah istəsə, daşdan Dəclə və Ceyhun axıda bilər (7, 91).

Yaxud

Əgər Musa quru ağacdən möcüzə göstərmək üçün ilan düzəltdisə

Şah döyüş günü qamçı və yumruğu ilə əjdaha öldürər (7, 95).

Qətran Təbrizinin qəsidələrində peyğəmbərlərlə yanaşı islam tarixində xüsusi yeri olan imam Əli ibn Əbi Talibin adı da çəkilir və onun tərifəlayiq cəhətləri müqayisə üçün örnək seçilir. İmam Əlinin igidliyi və elmi müəllif üçün əsas bənzətmə vasitəsidir. Budur, şair Əbulxəlil Cəfəri mədh etdikdə İbrahim peyğəmbər, Mənuçehr, Firudin, Əqil kimi tarixi şəxsiyyətlərlə yanaşı Əli ibn Əbi Talibin keyfiyyətini yada salır: “Sən (Əbulxəlil Cəfər) Əli kimi alim, Əqil kimi ağıllısan”, “Əbuməsr Məmla məclisdə Hatəm, döyüşdə Heydər (Əli) kimidir”, “O, igidlikdə Heydər Kərrara bənzəyir” (7, 192; 158; 115).

Göründüyü kimi, Qətran Təbrizi mədh etdiyi hökmdarları, tarixi şəxsiyyətlərin bədii ifadələrlə təsviri və

təqdimində real tarixi şəxsiyyətlər, peyğəmbər qissələri, dini-mifik obrazlar və realilərdən məharətlə istifadə etmiş, bədii sənətin ifadə vasitələrini zənginləşdirmişdir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 20 cildə, c. II, Bakı 1989, səh. 39-107.

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 20 cildə, II c., Bakı 1989, səh.39-107

Babayev X. Nizaminin "Xəmsə"sində Quran ayələri və qissə motivləri, Bakı 1999

Babayev X. Nurlu qələmlər, Bakı 2010

Бертельс Е.Э. Изб. Труды. Низами и Фузуди, Москва 1962, səh.27-76.

Bəlaği С. Quran qissələri, Bakı 1992.

Qətran Təbrizi. Divan, Bakı 1967

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II c., Bakı 2007, s.312-337.

Səfərli Əlyar, Yusifli Xəlil. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı 2008, s.64-88

Qətran Təbrizi –1000 (Məqalələr toplusu), Bakı 2012

Мотивы божественного могущества и сказаний о пророках в панегириках Гатрана Табризи

Резюме

В касыдах-панегириках Гатрана Табризи при восхвалении правителей среди использованных художественных выразительных средств важное место занимает система сравнений. Поэт много обращался к мотивам сказаний, связанных с божественной силой и пророками. Воспользовавшись рассказами и мотивами о Ное, Сулеймане, Хызыре, Юсифе, Мусе, Исе и Мухаммеде он приписывал качества, присущие им, восхваляемым Вахсудану ибн Мамла, Абухалилю Джафару, Абумансуру Вахсудану, Абу Насру Мамла, Амиру Абулмансуру и др., с высоким поэтическим мастерством В результате художественная ценность касыд поэта еще более возросла.

Ключевые слова: касыда-панегирик, художественное мастерство, божественная сила, пророки, сказание

The divine power in the praising poems of Qatran Tabrizi and the appeal to the saying motives about the Prophet

Summary

In the praising odes of Qatran Tabrizi the metaphorical system among the literary expressions praising the rulers of the time take the important place. The poet had been appealed to the saying motives concerning with divine power and Prophets. In the article using the saying motives about the Prophets such as Noah, Suleiman, Khizr, Yusif, Musa, Isa, and Muhammad, the author compared their high qualities with poetical art with their protectors such as Vahsudan ibn Memla, Abukhalil Jafar, Abumansur Vahsudan, Abu Nasr Memla, Amir Abulmansur and others. In the result the literary richness of the poet's odes had been more increased.

Key words: praising odes, literary art, divine power, Prophets, saying

Rəyçi: prof.L.Əhmədova

Fəridə Hicran Vəliyeva⁶³

ARİFLİK DƏRƏCƏSİNƏ ÇATMAQDA EŞQİN ROLU

Eşqin uzaqgörən, həssas, fikri işarədən tutan, duyğulu bir aşiq kimi yetişdirməyini, demək olar ki, orta əsrin bütün mütəfəkkirləri vurğulamışdır. Yunus Əmrə deyir:

Ariflərdən nişan budur, hər könüldə hazır ola

Kendiyi teslim eyleye sözde kıyl ü kal olmaya. (8,40)

Arif eşq əhli olaraq, əsilzadədir onun davranış və hərəkətləri coxlarından fərqlənməli, dilində, fikrində, düşüncəsində yalan və riya olmamalıdır. Allahına eşq ilə yaxınlaşmalı, bütün əməllərində onu anmalı, axtarmalıdır. Arif cismani vücudunu yox sanmalı, onun əsas yolu təkamül yoludur. Quranda göstəriləndiyi kimi haqqın vəchindən hər şeyin dəf olunduğunu anlamalıdır. (6, 628) Aləmdə nə varsa vəhdət halına gəlir və kamil insan yəni arif o zaman Haqqın təcəlli nişanəsini görür. Qurani-Kərimdə yer aldığı kimi batin və zahir, küll və cüz mütləq vücud ilə arif insan arasında bir ünsiyyət başlanır.

Asilzadələr nişanın eger bilmək dilerisen

Özi oğlan da olursa sözində vebal olmaya. (8,40)

Tanrının bəşəriyyətə ağılın, nurun əsasən Allahı dərk edib, tanımaq üçün verdiyini Yunus Əmrə dönə-dönə vurğulayır. Şairin, Tanrının cəmalını yuxuda görmək və bundan sonra varlığın səsinə eşitmək və s. kimi hallara yetişdiyi məqamları da şeirlərində tez- tez vurğulayır.

İy aşikler, iy aşikler mezheb ü din işkdür bana

Gördü gözüm dost yüzini yas kamu düğündür bana. (8,41)

Orta əsr təsəvvüf poeziyasından məlumdur ki, Allahın camalını görmək, hər aşiqə nəsib olmayan bir mükafatdır. Bu ilahi eşqin ilkin mərhələlərindən hesab olunur. Bu görüntüdə insan zövq alır, rahatlanır, bu rahatlıq onun batini aləmində xoş ovqat yaradır və insan həm daxilən, həm də zahirən xoş hal olduğundan bu xoş əhvali ruhiyyə onun bənizində də əks olur və bunu tanrı nuru kimi qəbul edən mütəsəvvüflər ilahi eşqin zövq anlamına da laqeyd qalmır. Allahın camalı ən güclü zövq mənbəyidir. Eşq-dən sonsuz zövq almağı batini təmizlənmənin əsası kimi qəbul edən orta əsr mütəsəvvüfləri eşqi, zövqü, gözəlliy, fəziləti bütün tarixi dövrlərdə birgə səsləndirmiş ilgili məfhum kimi qəbul etmişlər. Əslində isə eşqin bu məzmununda anlaşılması Platonun yaradıcılığından üzübüyanaya daim müşahidə edilir. Əgər kamal, ağıl və qəlb nuru insanı haqqa, həqiqətə tərəf yönləndirirsə və məhəbbət də ali mərifətin qaynağıdırsa, o zaman məhəbbətin ən yüksək zirvəsi olan eşqi insanın can evinin cövhəri kimi qəbul etmək labüddür. XIII əsrin böyük simalarından olan Yunus Əmrə ilahi eşqi məhəbbətin kamal dərəcəsi kimi qiymətləndirir. İnsani fəzilətlərin kefiyyətinin eşq ilə ölçüldüyünü izhar edir.

İşq etegin tutmaq gerek akibet zeval olmaya ,

İşkden okuyan bir elif kimseden sual olmayas (8,40)

Ariflərin həqiqətə yetişməsi üçün , iki əsas yol bütün mütəsəvvüflərin poeziyasında yer alan əsas anlamdır. Bu yolun birincisi əməl yolu, İkicisi isə düşüncə yoludur. Mütəsəvvüflərin fikri ilə izah etsək, müamələ və müşahidə yoludur ki, müamələ yolunda arif zikr etməli, bir növ tərki dünya olmalı və bir növ müşahidə yoluna hazırlaşmalıdır. Və əgər müamələ yolu batini müşahidə yoluna keçməyə onun əməli hasil olmaz yəni yəqinlik anlanmaz ariflik dərəcəsinə yetişmək mümkün olaz. Yunus Əmrə bu anlamı belə izah edir:

Bir kişiye söylesözi, kim maniden heberi var,

Bir kişiye virgönlüni canında işqe serivar (8,47)

Tenriyi gören kişi gözler acar ,

Karanu canla rüzerne nür sacar (7,24)

Burada əsas rol bəsirət gözü ilə bağlıdır. Qəlb anlamı vəfəhmdə vacib hesab olunur. Yəni qəlb gözü, yalnız Haqqı görür, onun varlığını duyur. Bu görüntü fərqlidir, çünki bura daməlumgözorqanolarə-qroloynamır. Bu göz, batindədir, qəlbın, könlün gözüdür. və hər kəsdə acıq olmayan gözdür. XIII əsrin mütəsəvvüf şairlərindən olan Əhməd Fakih aşağıdakı misralarda deyir:

63 AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-ail:feridehicran60@mail.ru

Gözünü ac, qafleti creyatma ey dost ,
Ki, köcmeğe dutup dur yüzükervan.(2 ,4)

Şairin istər Çarhname istərsə də, Kitabu Evsafi Mesacidis –Şerife məsnəvilərində ariflik dərəcəsinə yetişməyin yolları, mərifət mərtəbələri, vəhdəti vücudun şərtləri çox aydın ifadələrlə əks olunur. Mütəsəvvüflər arasında Əhməd Fakihin xüsusi ariflik dərəcəsi olduğu danılmazdır. Hətta Əflakı Ariflərin mənqibələri haqqında yazdığı əsərində ona çox geniş yer ayrılmışdır.

Əhməd Fakihin kimliyinə gəlincə bir çox güvənli mənbələrə əsaslanıb deyə bilərik ki, XIII əsr anadilli türk ədəbiyyatının ən bariz nümayəndələrindən olub, Kutbuddin Seyid İbrahimin oğludur, dünyaya Xorasanda göz açsa da Konyaya gəlmiş, orada yaşamış və Movlana Cəlaləddin Ruminin atası Bahaüddin Veledin müridi olmuşdur. Şair Bahaüddin Vələddən fikh (islām hüququ) dərsi aldığı üçün özünə “Fakih” təxəllüsünü seçmişdir. Onun həyat və yaradıcılığı haqqında ətraflı və dəqiq məlumatları daha çox Fuad Köprülü araşdırsa da apardığı incələmədə məlumatların əksəriyyətinin mənqibələrdən (məşhurların həyat hekayələrindən) topladığını etiraf etmişdir. Fakihin əsl adının Kutbuddin olduğunu isə Yunis Əmrənin şeirləri arasında yer alan aşağıdakı beytləri təsdiqləyir:

Ahmed Fakih Kutbuddin Sultan Seyid Mecmüddin,
Movlana Celalüddin ol kutbi cihan kanı?(8,5).

Əhməd Fakihin Konyada olan türbəsi haqqında Həmdizadə Əbdülqadir tərəfindən 23 mart 2014-cü ildə “Babalıq” qəzetində dərc olunan məqalədə geniş bəhs edilmiş və yenidən həmin mövzuda təkrar olaraq Şeyx Alıman “Türkgözü” qəzetində 17 mart, 1918-ci ildə daha maraqlı söhbət acmışdır (4,2-6).

Şairin şəxsiyyəti haqqında toplanan əsas məlumatların mənbəyi olan Ahmed Eflakı ibninin “Ariflərin mənkubəkəri” əsərində Əhməd Fakihin saf ürəkli bir türk oğlu olduğu, mədrəsə təhsili gördüyü, təsəvvüf və iran ədəbiyyatını mükəmməl bildiyi, fikh dərsi aldığı və sonra uzun müddət ailəsiz yaşadığı da vurğulanır. Hətta göstərilir ki, mürşidi Bahaüddin bir gün onun qarşısında Hidayə oxuyarkən hocası ona elə incilər saçmışdır ki, (ilahiyyə qovuşdurmaq məqamına yetişdirmişdir) bu zaman Əhməd Fakih kitabı yerə çırpıb həyəcanlanaraq dağlara çəkilməmiş və cəzb içində (yəni vəcd halında) tərkü dünya olaraq illərlə dağlarda dolaşmışdır. Hocasının ölümündən sonra 628-ci ildə Fakih yenidən Konyaya dönmüş və “Dervaze-i Ahmed” deyilən bir yerdə xeyli müddət yaşamış qeybdən gələn fikirlər söyləmiş kəramətlər göstərmişdir. Eflakı mənqibələrində həmin hadisəni belə göstərir: “Bir gün Bahaüddin Veled Hidayet oxuyurmuş, hocası oyla mana inciləri saçmış ki, Fakih cilləyinə dönmüş kitabı elindən atmış və dağlara getmiş. Cəzbe içində yıllarca dağlarda dolanmış, ancaq 628-ci ildə hocasının ölümündən sonra Konyaya gəlmiş və Dervaze – Ahmed denilən yerdeki zaviyesində bir sıra dahi yaşamış” (1,38-39).

Baxmayaraq ki, müasirləri Əhməd Fakihə Movlana və Şəms ilə müqayisədə mükəmməl bir şeyx kimi qəbul etməsələr də mənqibələrdən məlum olur ki, onun kəramətləri XVIII əsrə qədər xalq arasında danışılmış, adı dillərdən düşməmişdir. Şairin bəzi şəriət qanunlarına əməl etmədiyini də vurğulayan Mürşudi Bahaüddin Veled onun haqqında “bizim içdiyimiz böyük qədəhlərdən o ancaq bir damla içmişdir” deyərək Fakihin təsəvvüfi baxışlarını orta səviyyədə qiymətləndirmişdir. Movlana da həmin fikirləri təsdiqləmiş, Şəmsin sərxoşluq dənizi yanında Fakihin sərxoşluğunun sadəcə bir qoxudan başqa bir şey olmadığını söyləmişdir (1,38-39).

Lakin bir çox tədqiqatlar şair haqqında söylənən bu fikirləri çox müəmmal göstərir, çünki şairi xalq qiymətləndirib, onun kəramətlərinə çox inanarmış. Yenə Eflakı mənqibələrində yazıldığı kimi Əhməd Fakih isə Movlananın kəramətlərinə hər zaman səcdə qılar. Onun keçdiyi yollara paralar səpər çığırtilar qoparar “yol verin ayaqlı xəzinə gəlir” deyərək onu yüksək qiymətləndirmiş. Hətta o zaman gənc Movlananın kəramətlərindən xəbərsiz olan ətraf bu sirrin səbəbini anlamamışlar (1, 9). “Ariflərin mənkubələri” kitabında belə bir rəvayət də yer alır: “Bir gün Movlananın qaynanası Kerra Xatun gecə səhərə yaxın qeyb aləmindən böyük bir gurultu duymuş və Movlanaya üz tutaraq ruhların və mələklərin gurultusunu eşidirəm bu nə haldır? - deyə, soruşmuş Movlana isə Fakihin təmiz ruhunu mələklər göyə çıxarırlar deyə cavab vermişdir və həmin gün gerçəkdən bir qış gecəsi 1221-ci ildə Əhməd Fakih dünyasını dəyişmişdir (1,9).

Əslində şairin doğum və ölüm tarixi, o cümlədən şəxsiyyəti haqqında fikirləri çox təzadlıdır. Tədqiqatçılar arasında onun doğum tarixinin “1252”- ci il olduğu və Əhməd Fakih adlı ikinci bir şairin həmin əsrdə varlığı, Fakihin Sula Fakih, Suli Fakih tək tanınması da bir çox tədqiqatçıları düşündürmüşdür. Selmih Tezcan mübahisəli məqamları nəzərə alıb, araşdırmalarında bəzi məsələlərin həllinə son qoya bilmiş, Əhməd Fakihin Konyadakı türbəsinin üzərinə yazılan ölüm tarixinin (618) 1221-ci il

kimi qeyd olunduğunu və bu tarixin Ahmed Eflakinin “Ariflərin Mənkubələri” kitabındakı həmin tarixlə üst-üstə düşdüyünü fakt olaraq ortaya gətirmişdir. Həmin mənbədə Ə.Fakihin anasının Mevləvilər arasında yaşadığı da göstərilir (1, 8).

Şairin bir çox kəramətləri Hacı Vəli Bektaş Vəli Vilayətnaməsində də yer alır. Hətta burada Fakih Haqq Əhməd Sultan, Hacı Fakih Sultan kimi səsləndirilir və Əmir Cəm Sultanın xəlifəsi olduğu da vurğulanır (3,10).

Vilayətnamədə söylənir:

Pir Sultan Əhməd Yəsəvi Həzrətlərinin ağacdən bir qılıncı var idi. Gətirib Hacı Bektaş Vəli Xorasanlının belinə qurşadı və bu zaman ətrafdakı ocaqda tut ağacdən od qalanmışdı. Pir Sultan Yəsəvi bir əsgəri götürüb ağacdən tutub Allahın kəraməti ilə Rum elinə tərəf tuşladı. Əski havada yana-yana keçərkən Konyada Sultan Hacı Fakih deyilən bir kişi bu alovu qarıb hücrəsinin önünə əkdirdi. İlahinin qüdrəti ilə başı yanığ, aşağısı tut olan bu ağac bitdi və bu şəfalı tut ağacı indi də bar verir (3,10).

Belə bir rəvayət də edirlər ki, bir gün şəkər-furuş satan birisi Fakihin qarşısına çıxır, Fakih onun bankasından bir xuruş götürmüş və bu şəkər –furuş satana xoş gəlməmiş. Səhəri gün yenə şəkər-furuş satan təsadüfən Hacı Fakih Sultanın qarşısına çıxır. Hacı Fakih soruşur ki, satdığın nədir? - o satdığımın şirni olduğunu gizlədir, deyir satdığım duz olur, şirinim qutarıb, yoxdur. Fakih deyir duz olsun. Şəkər satan keçib gedir, bir az aralanmış qarşısına çıxan bir nəfərə şirni satarkən görür ki, bankasındakı şirni deyil duzdur. Çox narahat olub, fikrə dalır və düşünür ki, duzu götürüb yenə Fakihin yanından ötsün belə də edir, bu dəfə Fakih soruşur ki, şəkər furuş satdığın nədir, deyir nabatdır, Hacı Fakih deyir, nabat olsun. Bir az aralanmış şəkər furuş satan baxır ki, bankasındakı nabat olub, anlayır ki, danışdığı insan sıradan birisi deyil, kəraməti var (1,11).

Əsərlərinə gəlinə Əhməd Fakihin elm aləminə əsasən yalnız iki əsəri məlumdur. Birinci əsəri “Çarhnamə” adlanır. Əsər Anadolu türkcəsinin ilk örnəklərindən hesab olunduğundan çox dəyərlidir. “Çarhnamə”nin 100 beytlik bir məsnəvi olduğu təxmin edilsə də, əsərin “17” beyti vərəqlərin düşməsi ucbatından çatışmır, yəni əlimizə yalnız “83” beyti çatıb. Əruzun Həcəz bəhrinin məfaülün, məfaülün, faülün qəlibində yazılan Çarhnamə dövrün nəbzinə uyğun olraq didaktik əsərdir. Əsər üzərində təhlil aparən M.Mənsuroğlu bəzi məqamlarda ərəb və fars sözlərinə yer verildiyini və bunun qafiyə xatirinə yazıldığını da vurğulayır. Məsnəvidə daha çox dini-əxlaqi nəsihətlər verilir. “Çarhnamə” əsəri çərxi fələyin insan ömründə, tale yoluna düşdüyü cığırlardan bəhs etməklə yanaşı, insanı bu yolda müdrik olmağa, bəsirət gözünü açmağa, qəflət yuxusundan oyanmağa çağırən bir mənzumdur.

Nasihət dutar isen, dinle sözüüm,

Hünerün var ise, gel işda meydan

Sana bir kac ögütler vereyim ben,

Ki, hər birisi dür ola, ya mercan.(2,5)

Şair “Çarhname” əsərinə xalq hikmətindən gələn bir nəsihətlə başlayır, ilk öncə ailədə qardaşın - qardaşa rəfət və hörmətinin vacibliyindən söz acır, bir-birinə düşmən gözü ilə baxmamağı tövsiyə edir. Ə.Fakih bu nəsihətlərin qiymətli incilər qədər dəyərliliyini da öncədən vurğulayır. Əsərdə dünyanın faniliyinə işarə edən şair dünya malından ötrü bir kimsə ilə düşmənçilik etməyin mənasız olduğunu, çərxi fələyin, yəni dünyanın çərkindən asılı olaraq hər kəsin həyatına yazılan tale yazısının yaşanacağını şərh edir.

İşid emdi bu ehvali ey kardaş

Çün hümmətdür bir-birinə ihvan.

Yavuz sanmaya kardaş- kardaşına,

Haqiqətdir bu sözüüm bana inan!(2,5)

Onun xalq arasında tez-tez söylənən və müqəddəs “Qurani Kərim”dən gələn “Tövbə” etmək anlayışı da diqqət cəkir, insanın bir çox günahlardan xilas olmağının yolunu bu üsulda görəən şair, kamillik zirvəsinə çatmağında, təmizlənmə məqamına yetişməyin də imdad və carəsini məhz tövbə etməkdə tapır. Bu fikirlə müəllif hər bir işdə bir carə, bir imdad olduğunu anladır. Oxucusunu ümitsizliyə qapılmamağa, mübariz olmağa ilk növbədə müqəddəs əməllər sahibi kimi çalışmağa çağırır.

Ögüdüm bu Günehdən tevbe eyle,

Ki iman kaşdın eyler bil, ki şeytan.

Vefa umma bu dünyadan ey hanum,

.Anınla kılmağil sen ehdi peyman!(2, 5)

Neçə bir yata sen gafletde e yar
Ecel ermezden öndin imdi oyan (2,5).

“Çarhnamə” əsərində görünən aləmin zaman etibarı ilə sonradan təşəkkül tapması və hər vaxt tərک olunmasına hazır olmaq nəsihəti əsas yer alır. Orta əsrlərin bütün mistik təlimlərində olduğu kimi Əhməd Fakih də ümumən kainatı, onun gözəlliyini yalnız tanrıya çatmaq, onu dərk etmək üçün bir ayna hesab edir. Yəni bu dünyanın bütövlükdə məzmununa çatmaq üçün bir forma olduğunu düşünür. Görünən bütün əsrarəng aləm yalnız ilahi gözəlliyin təzahürüdür. Əsərin iç mənasını şair özü acır. Qəlbın Allah evi olduğunu bütün XIII–XV əsr şairləri kimi Əhməd Fakih də hər an oxucusunun yadına salır. Əslində şair şəriət ehkamlarından daha çox dinin batini tərəflərinə meyl göstərir və bu xüsusiyyəti də onu müasirlərindən fərqləndirən cəhətlərdən biri olur.

Bu dünya lezzetine mağrur olma,
Bu nefsi besleməgil hem çü hayvan! (2,6)

Ölüm və olum çox uzaq keçmişdən bu günə qədər bütün mifoloji və fəlsəfi düşüncələrə hakim kəsilmiş, bu haqda çoxlarının nəzəriyyə və fərziyələrini yaratmışdır. Əhməd Fakih də dövrünün bütün ziyalıları kimi bu məsələyə laqeyd qalmamış mistik təfəkkür tərzinin əsas məqamı olan, ölümü labüd bir hal olaraq normal qəbul etməyi dəfələrlə təkrar etmişdir.

Ölüm bir qapıdır gecmek gerekdir,
Beraber anda Sultan ile çopan (1-8).

Şair burada ölümün mahiyyətində bir bərabərlik bir ədalət görür, həmin qapıdan Sultanla, çobanın bərabər keçdiyini də vurğulayır. Əhməd Fakih bütün müasirləri kimi ölümdən sonrakı həyata inanır onu tərəqqi mərhələsi hesab edir və məhz buna görə hər kəsi ədalətli olmağa, nəfsə uymamağa, ibadət etməyə çağırır.

İbadet kıl Hak için gece-gündüz!
İbadetdür, bilir sen, genel pünhan. (7,7)

Təsəvvüf düşüncələri onu mistik ölüm çərçivəsində əbədiyyətə qovuşmağa allaha çatmağa yönəldir və şair bu yolu yalnız ibadətdə, səxavətli, rəhimli və ədalətli olmaqda görür.

Məsnəvinin 71-ci beytində şair yazır:
Nedelüm, çün cihanın işi budur?

O derde uğradu Davud, Suleyman...(7, 8)

Göründüyü kimi, Əhməd Fakih yaradıcılığının spesifik xüsusiyyətləri də yetərincədir, onun yaradıcılığından dövrünün mütəsəvvüf şairlərindən fərqlənən xəttlər keçir. Əgər Mövlana Cəlaləddin Rumi və ya Yunus Əmrə ölümü daha şərəfli bir yol kimi qəbul edib, ölümlə ölümsüzlüyə qovuşma və ya ilahi eşq ilə tanrıya yetişmə məqamını güdürsə, Əhməd Fakih bu prosesi tanrının yazısı, çərxi fələyin, dünyanın, zamanın bir tələbi kimi qəbul edir. Şair baxmayaraq ki, nəsihətlərində ibadətə yer ayırmağı, ədalətli olmağı, nəfsə uymamağı nəsihət edir, lakin ölümü çarəsi olmayan, labüd bir bioloji hal olaraq təsdiqləyir. Onun düşüncəsində ölüm hər kəsin başına gələcək bir qəzadır, o dünya olsa da, cənnətin varlığından asılı olmayaraq istəsən də istəməsən də ölüm labüddür. Lakin şair “Çarhnamə” əsərində də ibrətamiz nəsihətləri ilə o dünyaya hazır olmağı məsləhət görür.

Esirgemez bu halkı çarhı zalım,
Mecal vermez suret ademi bundan.

Ne yoksulu esirger ne ho bayı,
Ne aksakalu pır kor ne ho oğlan (2,7).

Əhməd Fakih əlimizə çatan ikinci əsəri isə “Kitabi Evsafi Mesacidis – Şerife” əsəridir. Əsər “Çarhnamə”dən xeyli iri həcmli dir. Əsərin əsas əlyazması Britaniya muzeyində saxlanılır. Məsnəvi bir növ səyahətnamə məzmunu daşıyır. Çünki, Əhməd Fakih ziyarətlərdə olarkən olduğu yerlərin gözəlliyindən, ecazkarlığından, qüdrətindən bəhs etmişdir. Əsər əslində islami dəyərləri təbliğ edən bir mənzumədir. Dostları ilə birlikdə həcc səfərinə çıxan Əhməd Fakih gördüyü Küdsü, Məkkəni, Mədinəni və ziyarətdəki müqəddəs yerləri təsvir edir. Gözdiyi yerləri diqqətlə seyr edən Ə.Fakih bu məkanları o qədər həssaslıqla neçə qapısı olduğunu, qiblələrin, stunların nərdivanların, hasar və divarların sayını, miqdarını, enini, uzunluğunu zənginliyini, və tarixi dəyərlərini olduğu kimi göstərir, sanki oxucusunu o yerlərdə gəzdirir.

Acayib yir imiş Kudsi-mübarek
Yaratmış anı şunından Tebarek.(3,33)

Sekiz katdır o kubbenin bucağı
Anun karşusındadır Tur tağı (3,33).

Değme bir pencerede enval cam
Pencereler kamesu kırkıdır tamam (3-33).

Əsərin dili çox sadədir, “Çarhnamə”dəki avaz və ölçü bu əsərdə də izlənilir. Müqəddəs “Qurani Kərim”in bütün həqiqətlərinə və dini rəvayətlərinə yeri gəldikcə üz tutan şair buradakı obrazlardan misallar gətirir, fikrini təsdiqləmək üçün onlara müraciət etməyi də unutmur.

Yusif peyğəmbər atasına yakın
Yatur düzmişlər ana dahi bir sin.

Bilün Abbas o kubbenin içinde
Yaturmuş Huseynle bile anda (3,38).

Beləliklə, Əhməd Fakih XIII əsr türk ədəbiyyatına yeni dil incəlikləri ilə gəlmiş mütəfəkkir yazarlardan biri olmaqla haqqında söylənən mənqibəzlərlə bu günümüzdə qədər xatirələrdə yaşayan maraqlı bir şəxsiyyət olmuşdur. Uzaq keçmişdən bugünümə qədər mənəvi-əxlaqi kamilləşmə məktəbi kimi tanınan klassik ədəbiyyatın kökündə dayanan təsəvvüf təlim və bu təlimin ana xətti olan eşq, bütün mütəsəvvüflər kimi Əhməd Fakihin yaradıcılığında da əsas konsepsiyasını təşkil edir. Lakin şair özündən əvvəlki irsdən bəhrələnsə də onun təkrar olunmayan spesifik xüsusiyyətləri vardır. O bir çox hadisələrə fərqli prizmadan baxır. Allaha qovuşmağın yollarında eşqi görən mütəsəvvüf ölümü isə labüd və bioloji bir hadisə kimi qəbul edir. Lakin arifin sonunu bütöv, vücudun vəhdəti kimi dərk edir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

- 1.Ahmed Eflaki Ariflerin menkibeleri., haz. Tahsin Yazıcı , İstanbul 1989,səh735
- 2.Ahmed Fakih Çarhname , haz.Mecdut Mensuroğlu İstanbul. 1956, səh.11.
- 3.Ahmed Fakih Kitabı Evsafi Mesacidiş-Şerife Pr. Dok.Nasibe Nazioğlu. səh.45
- 4.Gölpınarlı, Abdülbaki, 1965, Yunus Emrə. Risalat al-Nushiyya ve Divan. İstanbul. səh.307.
- 5.Hamdizade Abdülkadir. Hoca Fakih Türbesi, Babalık qəzeti, Konya 23 mart 1914. Şeyh Aliman, Türkgözü qəzeti Konya 17-si mart, 1918 .
- 6.Hacı Bektaş Veli siirleriantolojisi, haz. İsmail Özmen Icilt,Türk Tarihi Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, səh.
- 7.Quran, Azərnəşr, Bakı 1991, tər. və ön sözün müəllifi Vasim Məmmədəliyev səh. 706.
- 8.Yunus Emrə Risalat al –Nushiyya ve Divan, Sulhi Karan matbaası İstanbul, 1965 səh. 310.

Açar sözlər: Arif, ağıl,düşüncə, Tanrı, kəramət, təsəvvüf

Key words: wise, mind, thought, God, generosity, Tasawwuf

Ключевые слова: Ариф (в исламе человек, постигший истину Аллаха), разум, мысль, Всевышний, чудотворение, суфизм

Xülasə

Arifin bir eşq əhli olaraq, davranış və hərəkətlərinin fərqli tərəfləri, fikrində, düşüncəsində yalan və riyanın təmizlənməsi üçün çalışması məqalənin əsas məğzini təşkil edir. Orta əsr təsəvvüf poeziyasından gətirilən nümunələr əsasında Tanrının camalının yuxuda görülməsi, varlığın səsinin eşidilməsi və s. bu kimi hallara yetişməsi məqalədə xüsusi yer alır.

Məqalədə ariflərin təsəvvüf poeziyada kəramətlərinin olması və bir çox ariflərin kəramətlərindən nümunələrin verilməsi də göstərir. Ariflərə məxsus olan iki yolun əməli və düşüncə yolunun mahiyyətinə də məqalədə aydınlıq gətirilir. Ariflər hər bir varlığı bəsirət gözü ilə görməyi və bu gözün yalnız qəlbə olmağı və s. bu kimi məsələlər aydınlaşmaqla bərabər həmin məsələlərə aid nümunələr də verilir. Arifə xas olan bəzi təsəvvüfi düşüncələr də məqalədə öz əksini tapır.

Bu yöndən Əhməd Əflakinin Ariflərin mənqubələri adlı əsəri orta əsr mütəsəvvüf ariflərin həyar və yaradıcılığını əks etdirən ən dəyərli mənbələrdəndir. Belə ki, yüksək dərəcəli kamil ustadlar kimi şöhrət qazanan bu ariflər məqalənin əsas hədəfi olaraq qiymətləndirilir. Ariflik dərəcəsinə yetişmək, aşıqlərə xas olan əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Arifin nəzərində Haqqlütfünün daimi olması, arifin camal sifətinin nurlu olması, təzadlı tərəflərin varlığının bir-birini aydınlaşdırması kimi məsələlər də burada açıqlanır. Təsəvvüfi anlamla desək Arifin kəsrətin cazibələrindən kecməsi və eşqin ən uca zirvəsi olan Vəhdət məqamına yetişməsi və s. kimi məsələlər məqalədə həllini lazımı səviyyədə tapır. Eşq, Arifi elə bir kamillik zirvəsinə qaldırır ki, o zahiri vücudunu Haqqın əzəməti müqabilində yox sanır və bu yoxluqdan sonra yenidən var olub, öz əslinə

qayıdır. Bu anlam bütün mütəsəvvüflərin ilahilərində öz əksini tapır. XIII əsrin təsəvvüf şairlərindən olan Hacı Bektəş Vəli deyir :Her nesne girü aslına döner dimek olur.

Pes imdi muhib arifa sual kılur eydür kim.

Şair göstərir ki, biz kimdən yaradıldıqsa ona dönüb, sonra isə ondan geri qayıdacayıq. İkinci misranın rəmzi yozumunu daha dərin qatlara işarə verməklə bu məqamda ariflərin yerinin önəmli olduğunu vürğulayir.

Role of love in in the raise of human beingsto the stage of wisdom

Summary

The main point of this article includes different aspects of a sage's behavior and actions, his efforts to purify lie and hypocrisy in his thinking. In the article, the cases related to the sage man, such as, the dream of the divine being, hearing a sound of the being occupy the special place in terms of samples taken from Middle Ages Tasawwuf poetry.

The article specifies the existence of wonder-working forces in the Tasawwuf poetry based on the samples of that period's literature. As to the essence of two ways – the practical and mediating ways pertaining to the sage men, it is shed light on this matter also. It is known that the sage mensee all things through penetrating gaze that is elucidated based on the poetic examples. Some fanciful thoughts that are inherent in sage men are also reflected in the article.

From this point of view, the work by Ahmed Aflaki "Legends on sage men" is one of the most valuable sources reflecting the life and works of these sage men. So, these sage men, gaining reputation as high-end masters of word are appreciated as the main target of the article. Achieving a degree of a sage man is one of the main features of lovers.

The research sheds light on some matters, such as, the permanency of the God's Grace, the lightening of the sage man's beauty and the clarification of the existence of contradicting sides in this face. If, to explain it through the definitions of Tasawwuf, the matters, like the passing the sage man through magnetic force of the love and reaching the unity moment, the highest summit of the love are researched in this article. The love raises the sage man to a perfection peak, he forgets his body in respect of the glory of the God, and re-appears after its absence, and returns to his original. This meaning is reflected in all works by the poets of the mentioned period. Hacı Bektəş Vəli, one of the Sufi poets of the thirteenth century, says: Each object will return to its original, I say, Now I ask questions about it.

The poet confirms that at the end we will return back to the world through returning to the force that created us. By pointing to the deeper layers of the symbolic writing of the second example, it is important to note that the position of sage men is very important.

Ф

Роль любви в постижении человеком все вышнего

РЕЗЮМЕ

Основную тему статьи составляют разноплановые действия арифа (человека, постигшего истину Аллаха), его усилия по искоренению лжи из собственного сознания, а также двуличия. Особое внимание уделяется анализу такого вопроса, как явление во сне лика Творца, голоса Истины. Для этого в качестве примера используются отдельные образцы суфийской поэзии средневековья. Подчеркивается высокое поэтическое мастерство суфиев, постигших божественную истину, заостряется внимание на некоторых сочинениях, написанных ими. Выражается отношение к сущности двух направлений (действия и размышления), имеющих место в жизни арифа. Утверждается, что ариф наблюдает за каждым существом глазом басират, и, что око это находится в душе человека. Помимо того, некоторые размышления сугубо суфийского толка также привлекают внимание автора. С этой точки зрения сочинение Ахмеда Афлаки «Арифлерин менгубелери» («Предания арифа(ов)») может считаться наиболее ценным источником, отражающим жизнь и деятельность приверженцев суфизма, постигших истину Аллаха. Отмечается, что и поэтическое творчество суфиев, добившихся совершенства самовыражения, достойно всяческих похвал. Акцентируется внимание на том, что познание божественной истины является одной из основных особенностей, свойственной людям, преисполненным святого любовного порыва.

Известно, что по представлениям арифа, милосердие Аллаха постоянно, а лик того, кто стремится к Истине, озарен светом. И даже контрастные стороны данного вопроса, в действитель-

ности, направлены на прояснение общих тайн. Выражаясь языком суфиев, путь арифа от соблазнительного притяжения кассрата (множество) до высшей точки любовного экстаза, приводящего его к познанию Единого и др. сопутствующие моменты тщательно разбираются автором статьи. Священная любовь доводит арифа до такой степени совершенства, что он отказывается от своего формального существования перед могуществом Все сильного и, после данного отказа вновь обретает реальные черты существования, возвращается к своей первооснове. Это обстоятельство находит отражение во всех илахи (песнопения религиозного характера) суфиев. К примеру, суфийский поэт XIII века Хаджи Бекташ Вели писал:

Все в мире обречено возвратиться к истокам своим.

И тот, кто познал истину Аллаха, обращает к арифу вопрос свой.

Поэт утверждает, что мы сольемся с тем, кем сотворены, после чего совершим обратный путь от него. Во второй строке приведенного выше поэтического примера раскрывается более глубокий смысл символического характера и подчеркивается важность позиции, отведенной арифу.

Rəyçi: prof.L.Əhməsova

Афер Азер гызы Ализаде⁶⁴

Ф.ГОЙЯ – ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ВЫРАЗИТЕЛЬ СВОЕГО ВРЕМЕНИ
В ПРОЗЕ Л.ФЕЙХТВАНГЕРА, М.ФОРМАНА И Ж.К.КАРЬЕРА

Художественное наследие Франсиско Гойи, занимающее одно из главных мест в мировой культурной сокровищнице, является ярким достоянием испанского народа. Проблема творческой личности, образ Гойи, его судьба и полотна, отражающие широту и смелость его воззрений, привлекли внимание Л.Фейхтвангера, М.Формана и Ж.К.Карьера. Гойя, не побоявшийся навлечь на себя гнев инквизиции, бросает вызов враждебному миру. Его картины, исполненные могучей сокрушительной правды, – страстный протест человека, испытавшего глубокое потрясение, против религиозных предрассудков и лицемерия. В них Гойя обнажает внутреннюю подноготную героев, выставляя напоказ их физическое и нравственное уродство. Даже сильные мира сего – богатые и знаменитые блюстители церкви и люди, управляющие государством, попадая под удары кисти мастера, предстают у него в беспощадных карикатурах.

Немецкий писатель и драматург Леон Фейхтвангер – один из крупнейших мастеров исторического романа в литературе XX века. Роман «Гойя, или тяжкий путь познания» (1951) потрясает не только как подробное исследование жизни художника, но и как документальное свидетельство того, как человек больших природных способностей стремится полностью реализовать их в тех обстоятельствах, которые ему дарует жизнь. При создании образа главного героя писатель использовал детали биографии Франсиско Гойи. Проследив судьбу и освещая разные грани таланта художника, роман касается не только его профессиональной деятельности. В книге также показано время, когда Гойя оказывается в центре непростых сердечных отношений с женщинами. В центре сюжета кардинально разные женские образы – притяжение противоположностей и контраст характеров. Образец благоразумия, рациональности и сдержанности – преданная Хосефа, любящая Гойю за его силу и упорство; выросшая в испанских колониях в Америке, дерзкая, страстная, презирающая условности, гордая и рассудительная Пепа Тудо; своенравная и высокомерная Донья Каэтана – обольщение и угроза, источник упоения и опасности. Знатная дама, не боявшаяся отбросить строгий этикет и поиграть в маху, пренебрегающая фамильной честью, не скрывающая связь с королевским художником, способствующая его возвышению, показывающаяся с ним повсюду – в театре, на бое быков, на бульваре дель Прадо, во дворце. Королева Мария-Луиза де Бурбон-и-Бурбон, ценившая скромность, независимость и скромность суждений Гойи, понимавшая его искусство. Каждый этап жизни – это новая страница, а не крушение всего пройденного.

Человеку не дано избежать предначертанной ему судьбы. Дон Франсиско де Гойя – разный. Гойя, вышедший из народа и хранивший в памяти суеверия. Знавший стеснение и недостаток арагонский крестьянин, ребячливый и общительный. Простой семьянин, проживший с женой Хосефой двадцать лет, деливший с ней надежды и разочарования, пытавшийся доказать ей свою состоятельность как художника и принимавший неприятные для него заказы только из желания доказать женщине из почтенного рода Байеу из Сарагосы свою значимость. Охваченный гневом, раздираемый досадой, надеждой и страстью, страдающий из-за любовных интриг с Пепой Тудо. Вовлеченный в сложную интригу с непредсказуемой доньей Каэтаной, тринадцатой герцогиней Альба, женщиной необычайной красоты и остроумия, вызывающе дерзко и грациозно играющей с ним. Осыпанный почестями придворный живописец и президент Академии Сан-Фернандо, с подчеркнуто высокомерной учтивостью писавший портреты испанских грандов, с чьим мнением считалась вся мадридская знать и выказывала свое благоволение (Гойя почитал короля и своей высшей задачей считал прославление монархической идеи). Баловень судьбы. Безгранично уверенный в себе человек, храбрый и бесстрашный с бьющей через край жизненной силой, но и одновременно сомневающийся в себе, колеблющийся, нуждающийся в похвалах, честной критике, порицании, немых упреках, признании и неодобрении. Проницательный и уязвимый. Подавленный страхом перед судьбой. Отчаянный, потерявший двух детей от горловой болезни, беспредельно скорбящий

⁶⁴ доктор философии по филологии, доцент Азербайджанской государственной академии художеств,

E-mail: Alizadeafer@rambler.ru

отец. И наконец, человек, уставший от собственного величия, от дум о трудностях жизни и мятущихся чувств (втянутость в интриги при дворе, вовлечение против своей воли в политические игры власти, смерть любимой женщины, постепенное отмирание слуха, ощущение страшного одиночества и отчужденности), обремененный знанием и видениями.

Перед читателем предстает тонко чувствующая художественная натура, которая подходит к своему делу не только со знанием, но и с душой. Служитель своего дела. Самобытный художник с широким кругозором, пристально всматривающийся в окружающий быт. Восприимчивый к подлинному искусству. Мужество, верное политическое чутье и тяга к справедливости побуждает его к самозабвенной работе над жизнерадостным «Праздником Сан Исидро». Художник пишет это произведение, следуя велениям своего сердца, своим впечатлениям и настроениям, давая полный простор своей фантазии. Палитра Гойи становится богаче. На пяти картинах, при всем разнообразии их сюжетов, представляющих собой единое целое, обстоятельно показаны разные события с множеством человеческих фигур. На первой многофигурной картине представлен деревенский бой быков, арена с лошадьми и тореадорами. Вторая картина изображает сумасшедший дом с безнадежно одинокими умалишенными. Третья работа посвящена крестному ходу в страстную пятницу с процессией флагеллантов, движущимися массаами крестов, богомольцев и кающихся грешников. В четвертую картину художник также вложил все свое мастерство, показав бесшабашное торжество, которым заканчивается карнавал, последний праздник перед долгим постом. Пятая картина изображает аутодафе. Гойя запечатлевает всю жестокость и изуверство суровой испанской инквизиции, держащей в страхе просвещенную интеллигенцию.

Картины Гойи волнуют и знатоков живописи, и политических деятелей. «...художник – это нечто большее, чем мастер своего дела: он воздействует на всех, проникает в душу каждого, говорит от имени всех, всего народа в целом» [2, с. 178]. Несправедливость к дону Пабло Олавиде возмущает Гойю. К его мнению прислушиваются, однако он отказывается поговорить с доном Мануэле о смягчении приговора Олавиде, обвиняемого в высказывании неосторожных суждений и уличении в преступной ереси. Скрытое возмущение от увиденного в церкви Сан-Доминго (Олавиде на скамье осужденных) художник переносит на картины. Этим он бросает вызов инквизиции, не опасаясь того, что многие (в том числе и Великий инквизитор Лоренсана) в них помимо подлинного искусства усмотрят бесчинство, бунт и ересь. «Искусство теряет смысл, когда оно перестает быть действенным», - пишет Фейхтвангер [2, с. 499]. «Капричос», историю его собственной жизни, отраженную в серии офортов, не сразу поняли и приняли: почувствовав в нем скрытую угрозу, сочли средством политической пропаганды, сатирой на социальные и религиозные порядки, а мастерство живописца назвали бесовским искусством. Однако Гойя реализовал свой дар, представив на суд зрителей новое и смелое слово в искусстве. Офорты, изображающие чертовщину, привидения в рясах и сутанах, ослов-аристократов, злободневных карикатур на инфант, «фантазмагория любви, славы, счастья и разочарований» и есть жизненный путь каждого испанца, история всей Испании [2, с. 501]. Гойя в серии офортов на фантастические сюжеты запечатлел лицо самой Испании. Из многочисленных предрассудков, странностей и причуд, присущих современному ему обществу, художник остановил свой выбор на тех, что показалось его острому глазу и удивительному видению художественной реальности наиболее подходящими для поучительных рисунков без всякого намерения насмеяться и осудить конкретных лиц и событий. «Его цель – заклеить черты типические, пороки и извращения, присущие многим» [2, с. 535].

В романе «Призраки Гойи» (2007), написанном Милошом Форманом в соавторстве с Жан-Клодом Карьером главным героем выступает активизирующаяся в Испании в конце XVIII века инквизиция. Авторы показывают жестокое психологическое противостояние между культурно-социальным потенциалом народа, его созидательными возможностями, духовными запросами и инквизицией. Гойя, воочию видящий мятежи, засады и репрессии, потрясенный бесчинством, пишет «Восстание 2 мая 1808 года в Мадриде» и «Расстрел повстанцев в ночь на 3 мая 1808 года». Неясный гул, стоящий в ушах и заглушающий слова, которые ему говорят, отражается на расположении духа не воспринимающего звуков художника, волею судьбы вынужденного усвоить язык глухонемых. Глухота не мешает ему творить. «Этот заложник собственной глухоты, не слышавший ни грохота экипажей, ни смеха, ни конского ржания, ни собачьего лая, ни приближающегося грома, не мешал собственным глазам и рукам делать свое дело» [3]. Замкнувшись в своем безмол-

вии, он отстраненно продолжает сокровенные искания в мире безмолвия и находит их в хрупкой Инес Бильбатуа. Ни у одной из позировавших ему натурщиц, художник не замечает столь ангелоподобного лика, как у юной дочери купца шелковых товаров и благовоний из Индии Томаса Бильбатуа. Баск по происхождению, обладающий солидной коллекцией живописи (ему принадлежали одна картина Риберы, две Сурбарана и одна картина Веласкеса, а также работы Гьеполо и Менга), по случаю восемнадцатилетия дочери, заказывает ее портрет знаменитому Гойе, штатному королевскому художнику, выполняющему заказы для королевской фабрики гобеленов, предназначенных для Прадо и Эскориала.

В Инес Гойя видит призрак утонченной красоты, грациозности, «призрак невинности, спустившийся с Небес, чтобы в один прекрасный день попасться ему на глаза» [3]. Лик ангела находится за пределами обыкновенного человеческого восприятия. Можно ли запечатлеть на холсте лицо ангела? Центральный инквизиционный совет, вырабатывает кодекс, регулирующий инквизиционный процесс, направленный на преследование еретиков и конфискацию их имущества. Отказавшуюся съесть свинину в таверне Инес обвиняют в тайной приверженности иудейству. Конгрегация в защиту вероучения судит и признает ее виновной в ереси и отступничестве. Узнице сохраняют жизнь, не подвергая мучительному аутодафе на главной площади, однако несчастная проводит пятнадцать лет в застенках инквизиции. Но не это сокрушает девушку: ее жизнь останавливается в тот самый день, когда в тюрьме у нее отнимают новорожденного младенца.

На встречу призрака ангела приходит призрак ускользящей красоты, призрак изможденной нищенки, появившейся из тьмы. Сияющий ангельский лик уступает немощной и обессиленной фигуре с затуманенным рассудком и неподвижным взглядом, изнуренной долгим заточением и существующей уже в другом измерении.

Гойя, чувствующий себя виноватым перед Инес, пытается отследить судьбу ее дочери, воссоединить мать и дитя. Никогда не подводившая художника зрительная память помогает узнать Алисию в сопровождении дуэньи в садах Ретиро, расположенных возле улицы Алькала в Мадриде, среди других доступных для всех девиц легкого поведения; Алисию, ставшую на порочный путь, сбежавшую из монастыря в одиннадцать лет и обесчещенную крестьянами. Лоренсо Камарес, перегруженный делами влиятельный общественный деятель, далекий от упреков и обвинений, не мог признать в размалеванной проститутке свою дочь и при этом в одночасье разрушить свой нынешний образ поборника завоеваний революции испанского королевства. М.Форман и Ж.К. Карьер показывают обычай посылать распутных женщин в другие части света, в частности, в Америку, с целью улучшить моральный облик страны. На других континентах было немало почтенных семей, созданных благодаря депортации мадридских продажных женщин.

Динамическое построение, напряженный темп повествования, достоверный показ грубости, лицемерия, приверженности к земным благам и развращенности католического духовенства делают роман сатирой на общественные нравы того времени. Потрясает глубокая и тонкая разработка характеров, символика образов ангелов, преследующих Гойю. Безумие заостряет в человеческой личности именно те ее свойства, которые наиболее присущи ему в здоровом состоянии. Человек, изначально любящий людей, в характере которого имеют место доброта и понимание, проникается любовью ко всем тем, кто встречается ему на пути. Человек, в чьем характере доминируют безбожие, нелюбовь к людям, высокомерие и презрение, в момент утраты душевного равновесия и психического помешательства, продолжает нападать на них злобой и агрессией. Безумие Инес демонстрирует такие проявления ее человеческой природы как подлинная чистота, врожденная доброта, смирение и покорность. Спустя много лет обманутая, брошенная и забытая отцом Лоренсо Инес не воспринимает его безжалостным вершителем своей судьбы и предателем. В памяти оставшейся верной своей первой и единственной любви до конца Инес он продолжает оставаться как утешитель и отец ее дочери.

Гойя у М.Формана не основной персонаж. Он наблюдатель, лицо, выполняющее роль взгляда со стороны на происходящее зло. Свидетель свирепств инквизиции, виселиц с раскачивающимися телами на соборной площади, залитых кровью мадридских улиц, заполненных трупами разграбленных домов, гибели друзей, свержения короля, вторжения наполеоновской армии в Испанию, остается королевским художником при любой власти. Придворный портретист среди придворных, и в то же время находящийся вне королевского двора. «Художник – он внутри своего

мира, и он мыслит себя как друг, он мыслит себя как часть этого мира, а вместе с тем он отлично понимает, что он вне этого мира, что он мост через бездну» [1]. Богато одаренная натура, вдохновенно творящая, вдыхая пламень жизни во все, к чему прикасается, при любых обстоятельствах остается верным своему призванию художника. Мир этого пережившего множество трагедий художника населяют призраки. Это призраки обессиленных горожан, беспокойно мечущихся в хаосе безверия и изуверства, призраки девушки, отчаянно пытающейся отыскать свой путь. Даже глухота художника у М.Формана облачена в символический смысл, которую можно трактовать как уединение, воплощение сосредоточенного размышления, бегство от реальности, стремительных перемен.

Список литературы:

Волкова П. Мост через бездну. Мистики и гуманисты. Историческая проза. М.: АСТ, 2015, 416 с. // Электронный ресурс. Режим доступа: http://loveread.ec/read_book.phpid=55479&p=1 (Дата обращения: 19.04.2019).

Фейхтвангер Л. Гойя, или тяжкий путь познания. Роман. Перевод с немецкого Н.Касаткиной и И.Татариновой. М.: Правда, 1982, 576 с.

Форман М., Карьер Ж.К. Призраки Гойи. Роман. Перевод с французского Н.Паниной. М.: Гелеос, 2007, 416 с.

L.FEYXTVANGER, M.FORMAN VƏ J.K.KARYERİN NƏSRİNDƏ
F.QOYA DÖVRÜNÜN EMOSİONAL İFADƏCİSİ KİMİ
XÜLASƏ

Fransisko Qoyanın dünya mədəniyyəti xəzinəsində təsviri sənətdə qoyduğu irs ispan xalqının parlaq sərvətidir. Yaradıcı insan problemi, Qoyanın obrazı, taleyi, boyakarın əqidə və sənətə baxışlarını əks etdirən rəsm əsərləri L.Feyxtvanger, M.Forman və J.K.Karyerin diqqətini cəlb etmişdir. İnkvizisiyanın əzablarından qorxmayan Qoya onun doğurduğu işgəncəni və amansız üsullarını ifşa edir. Rəssamın öz dövrünün vəhşi həqiqətlərini işıqlandıran əsərləri dərin sarsıntı keçirmiş insanın dini xurafata olan coşğun etirazıdır. Qoya əsərlərində öz qəhrəmanlarının fiziki və mənəvi eybəcərliklərini ön plana çəkməklə, onların daxili aləminin mənəvi şikəstliyini aşkara çıxarır. Hətta böyük nüfuza malik zənginlər və məşhurlar, kilsəyə xidmətdə duran, dövləti idarə edən insanlar rəssamın fırçası altında karikatura hədəfinə çevrilir.

F.GOYA IS AN EMOTIONAL EXPRESSOR OF HIS TIME IN THE PROSE OF L.FEYHTWANGER,
M.FORMAN AND J.K.KARIER
ABSTRACT

The artistic legacy of Francisco Goya, which occupies one of the main places in the world cultural treasury, is a bright asset of the Spanish people. The problem of creative personality, the image of Goya, his fate and canvases, reflecting the breadth and boldness of his views, attracted the attention of L. Feuchtwanger, M. Forman and J. K. Career. Goya, who was not afraid to incur the wrath of the Inquisition, defies a hostile world. His paintings, filled with powerful crushing truth, are a passionate protest of a man who has been deeply shocked against religious prejudice and hypocrisy. In them, Goya exposes the inner life of the heroes, exposing their physical and moral deformity. Even the powerful of this world – the rich and famous guardians of the church and the people, who govern the state, coming under the blows of the master's brush, appear in his merciless caricatures.

Ключевые слова: придворный портретист, баловень судьбы, испанская инквизиция, серия офортов, глухота, лик ангела.

Açar sözlər: saray rəssamı, bəxtəvər, ispan inkvizisiyası, ofortlar seriyası, karlıq, mələyin siması.

Keywords: court portrait painter, darling of fortune, Spanish Inquisition, series of etchings, deafness, face of an angel.

Рецензент: проф.С.Ю.Садыхова

Məmmədova Türkan65

ÖLƏN DÜNYAM ROMANINDA MƏNƏVİYYAT
MƏSƏLƏSİ

Xalqımıza aid olan bir sıra milli dəyərlər var ki, bunlar ədəbiyyatımızda da öz bədii əksini tapıbdir. Dastanlarımız, folklor nümunələrimiz, şeir və poemalarımızda, nəsr əsərlərimizdə milli dəyərlərimiz, əxlaq və mənəvi məsələlərimiz obrazlı, poetik bir şəkildə özünü göstərib.

“Kitabi - Dədə Qorqud” dastanında çox maraqlı, həm də ibrətamiz bir epizod var. Qazan xanın oğlu Uruz əsirlikdə olarkən anası Burlaxatuna deyir ki, yağılar mənim ətimdən qara qovurma bişirib sənə qabağına gətirəcəklər. Başqaları bir yeyəndə, sən iki ye. Qoy səni tanımasınlar. Ağam Qazanın namusu tapdalanmasın (1). Bu milli dəyərlər bir sıra dastanlarımızda yaşamaqdadır. Qaçaq Kərəm İsrafil ağa ilə düşmən olsa da mərdliyini, kişiliyini qoruyub saxlayır. Onların hər ikisi bir - birini öldürməyə fürsət gəzir. Belə bir fürsət Qaçaq Kərəmin əlinə düşür. O, İsrafil Ağanın çadırına girir. İsrafil ağanın qadını da həmin çadırdə yatdığı üçün Qaçaq Kərəm düşməni qadınına bağışlayır, onu vurmur. Bir gülləni onun çadırına qoyub gedir. Səhər İsrafil ağa yuxudan ayılıb o gülləni görəndə Qaçaq Kərəmin mərdliyini bir daha təsdiqləyir (1).

Buna bənzər namus və əxlaq motivləri xalq yazıçısı İsmayıl Şıxlının romanlarında da öz əksini tapmışdır. Cahandar ağa Allahyarın arvadını qaçırtdığı üçün o da ondan intiqam almaq istəyir. Cahandar ağaya əli çatmayan Allahyar onun atının quyuğunu kəsir. Xalqımızın adətinə görə kişinin namusu at, arvad, və pa-paqdır. At igidin qardaşıdır, namusudur. Cahandar ağanın rüsvayçılıqdan xilas olmaq naminə sevimli Qəmərini könül ağrısı ilə güllələməsi isə əsərin qəhrəmanının namus ləkəsinin qanla yuyulmasını son çıxış yolu kimi qəbul etməsinin sübutudur.

Ümumiyyətlə İsmayıl Şıxlı yaradıcılığı bir mənəviyyət dünyasıdır. Əxlaq və mənəvi məsələləri onun roman və hekayələrinin əsas ana qaynağıdır. “Ölən dünyam” əsərində biz bunun şahidi oluruq. Bu mühitdə sözbütöv, igid, təmiz, namuslu insanlara xüsusi dəyər verilir. Belə insanlara böyük ehtiram göstərilir.

Ömər koxanın yaşadığı mühitdə ağsaqqal, böyük sözüne nəhayətsiz ehtiram var.

Əsərin hər səhifəsində, hər abzasında bütün bunlar aydın nəzərə çarpır. Xalqımıza məxsus olan mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər sadıqlıq əsər boyu saxlanılmış oğul-ata, qaynana-gəlin, oğul-ana, bacı-qardaş münasibətlərində öz əksini tapmışdır.

Əsər təsadüf nəticəsində Alqazaxlılar nəslindən olan Həsən ağanın ov zamanı bilmədən Çıraqlılar nəslindən olan dostu, qardaşının qayını, yaxınlarda toyu olacaq Ələddini güllə ilə vürməsi ilə başlayır. Bu hadisə iki nəsil arasında düşmənçiliyə, sonda isə böyük bir nəslin sürgün olunmasına yol açır. Çıraqlılar gənc Ələddinin ölümünə nə qədər yansalar da, onları daha çox narahat edən isə bu işdə xəyanətin olub olmaması idi.

Son dərəcə səbirli və təmkinli olan Ömər koxaya Fətullayev: “Nəvəni öldürəndən niyə şikayət etmirsən? Gül kimi oğlanı qanına qəltan eləyiblər, siz də susub baxırsınız. Bəs onun qanı yerdə qalacaq?” - dedikdə ağsaqqal Ömər koxa ağsaqqala layiq cavab verərək: “ölən də bizimdir, öldürən də” - deməklə arada olan düşmənçiliyə son vermək istəyir. Lakin Ələddin onun gözləri önünə gəldikdə nifrətini, qəzəbini göz yaşları ilə soyudur və yenə də ağsaqqallığından geri qalmır. Onun oğlu Şamillə olan dialoqunda bu aydın hiss olunur. Qanı qanla yumazlar, oğul, bir də sənə qızın onların ocağının başındadı, qan-qana, süd-südə qarışib. - Məsləhətin nədi ata uşağın qanı batsınımı? - Səbr elə, bala, nahaq qan yerdə qalmaz. O əlini qana bulayıb, sən bulama. Gec-tez haqq öz yerini tapacaq (3, 262). Son dərəcə təsirli verilən bu səhnə biz ağsaqqal və ağsaqqal sözüne hörmətin ən bariz nümunəsini görürük.

Güllü arvadın çox-çox illər qabaq Ömər koxa ilə bağlı xatırladığı bir əhvalat o zamanın səciyyəsinə başa düşmək üçün çox maraqlıdır. Haşiyəyə çıxaraq etmək istərdim ki, İsmayıl Şıxlı yaradıcılığında keçmişlə bağlı xatirələri - retrospeksiya yolu ilə oxuculara çatdırılır, həm də bütövlükdə yox, fraqmentlər şəklində. Güllü arvad xatırlayır ki, hələ balaca qız olduğu vaxtlarda Ömər koxanın gəlinlərinin biri paltarını itirmişdi: «Bu biabırçılıq idi. Qızın, ya gəlinin paltarını itirməsi, namusunu itirməsi demək idi. Namusunu itirənin eybini isə yalnız qara torpaq örtməli idi». Bu hadisə bütün tayfanı lərzəyə gətirir. Tayfanın ağsaqqalı dərindən ağırlığından iki gün dilinə çörək vurmur, alaçağın çırağı yandırılmır. Kimsənin nəfəsini çəkməyə, ona söz deməyə iqtidarlı olmur. Yalnız təsadüfən paltarın camış tərəfindən yeyilməsi bilinəndə «kişinin qan sağılmış gözləri elə bil işıqlandı, deyəsən, sifəti də açıldı. Dodaqlarında güllüşə bənzər bir şey sezildi». Ömər koxa özünə məxsus beş camışın üçünü bir-bir doğratdırıb onların mədəsində itmiş paltarı axtarır. İtməmiş paltar isə üçüncü camışın mədəsindən çıxır. Ağsaqqal dərindən nəfəs alır, rahatlanır. “Elə o gecə gəlini atası evinə yola saldılar. El yaylaqdan arana dönəndən bir az sonra isə onun meyidini Gəmiqayanın alt tərəfindən, çiləkənin yanından tapdılar” (3, 252).

Əsərdə ana adının ucalığının və türk qadının çəkdiyi dərdlər qarşısında əyilməzliyinin Güllü ananın tim-

salında vermişdir. Güllü ana ağır oturub batman gələn, hər şeyin yerini bilən, xanımın bir türk qadınıdır. Onun uzaqgörənliyini başlarına gələn bəlalara təmkinlə yanaşmağını Ələddinin cənazəsini Çıraqlılara aparanda Alqazaxlıların başpapaqlıları, elə Şəmistan ağa və Həsən ağa tüfəng götürmək istədikdə Güllü xanım “Əli yalın gedəcəyik, - dedi,- düşmən üstünə ha yerimirik, qırandada qıracaqlar”, deməsində, sürgünə gedərkən etdiyi hərəkətlərdə və nəvəsi ölən zaman gəlinə dediyi kişi qızı ol, dost var, düşmən var fikrində görmək çətin deyil.

Əsərdə müəllif namus, qeyrət və kişilik qüruru kimi xüsusiyyətləri Kabı Kəsəmənli və 15 yaşlı uşağın dialoqunda da davam etdirmişdir.

- De görüm, bala, mənə nə sözlər var? Uşaq stulunu azca irəli çəkdi və yazı masasına doğru əyildi.

- Bizim kəndin şura sədrini, Qəzənfər kişini tanıyırdınız mı? Kəsəmənli dik atıldı, qaşları çatıldı, kirpiklərini bir-iki dəfə çaxıb qan sağılmış gözlərini uşağın üzünə zillədi.

- Nə olub ki? - Onu mən öldürmüşəm. - Kim?! - Mən! - Sən nə danışırsan, bala, onu iki aydır öldürüblər. Öldürənlər də qalada yatır.

- Yox. Kabı dayı, o tutulanların heç bir günahı yoxdur. Onu mən öldürmüşəm. Uşaq ayağa durdu. Şalvarının belini qurdaladı və oradan bir naqan çıxardıb masanın üstünə qoydu.

- Bax bunnan. Düz qaşının ortasından vurdum. Bu da Qəzənfərin qanlı papağı, tapançası da üstündə. - Axı, nə üsyə? Uşağın qaşqabağı töküldü. Birdən-birə sifətini elə bil qara bulud bürüdü. Deyəcəyi sözü çətinlik çəkirmiş kimi bir-iki dəfə udqundu, sonra təmkinini pozmadan qətiyyətlə dilləndi:

- Bacıma sataşmışdı.

Kabı kişi 15 yaşlı uşaqda bu namusu, qeyrəti gördükdə fərəhh hissi keçirir və uşağı qucaqlayıb sinəsinə sıxaraq: “Vallah kişi qırığısan, kişi. Ananın südü sənə halal olsun”- deyir (3, 273).

Fikrimcə Kabı Kəsəmənli mənsub olduğu xalqın mənəvi meyarlarına dayaqlanan Cahandar ağa mənəvi-əxlaqın davamçısıdır. O, evdəkilərin birinin ölümünə, mal-qaranın oğurlanmasına dözə bilirdi. Ancaq arvad-uşağın namusuna sataşılmış olsaydı... “Aman Allah, sən belə bir rüsvayçılıq eləmə... Cahandar ağanın iç dünyasından qopan “Aman Allah, sən belə bir rüsvayçılıq eləmə” sədası əsl azərbaycanlı kişisinin namus, qeyrət məsələsindəki təəssübkeşliyinin qurbansız və qansız ötürməyəcəyindən xəbər verir (4).

Beləliklə, İsmayıl Şıxlı yaradıcılığına nəzər saldıqda hiss olunur ki, yaradıcılığının son akkordu kimi ömrünün qürub çağında qələmə aldığı bu əsərdə yazıçı öz amalına sadıq qalmış, bir şəxsiyyət olaraq vətənin, xalqının mənəvi - əxlaq dünyasını zənginləşdirməyə çalışmışdır. Bir sözlə, İsmayıl Şıxlı yaradıcılığı əxlaq və insanlıq dastanıdır.

İsmayıl Şıxlının keçdiyi böyük, dəyərli, nümunəvi həyat yolu hər bir azərbaycanlı üçün örnəkdir. Bu dəyərli sözləri ulu öndərimiz H.Əliyev İ.Şıxlı yaradıcılığı haqqında demişdir.

Çətin günlərimdə mən səni anıb,

Köməyə səslədim duyan insanı.

Ariflər içində çoxdan yaranıb,

İnsanlıq dastanı- Şıxlı dastanı (2).

Ədəbiyyat siyahısı

Asim Yadiqar, Ədəbiyyatımızda milli dəyərlər, Beynəlxalq Mətbuat Klubu” İctimai Birliyinin AR Prezidenti yanında QHT-lərə Dövlət Dəstəyi Şurası.

Böyük yazıçı, yüksək şəxsiyyət İsmayıl Şıxlı - 100, metodik vəsait, Zərdab-2019

İ.Şıxlı, Seçilmiş əsərləri II cild,

İsmayıl Şıxlı yaradıcılığının milli-mənəvi qaynaqları Himalay Qasımov Xalq Qəzeti.- 2009.- 5 Aprel.- S. 7.

Açar sözlər: İsmayıl Şıxlı, Ömər Koха, namus, mənəviyyat, folklor.

Keywords: Ismail Shikhli, Omar Kоha, spirituality, honour, folklore.

Ключевые слова: Исмаил Шихли, Омар Коха, честь, духовность, фольклор.

Summary

“ Spirituality problem” of the novel of “ My Dead World”

In my article titled “ Spirituality problem” of the novel of “ My Dead World”, the ethics view of that time was illuminated, Kabhi Kassamali and Jahandar Agha were analyzed comparatively.

Rezume

«Проблема духовности» романа «Мой мертвый мир»

В моей статье под названием «Проблема духовности» романа «Мой мертвый мир» была освещена этическая точка зрения того времени, сравнительно проанализированы Кабхи Кассамали и Джахандар Ага.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Aytac Zeynalova Xalid qızı66

XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-MƏDƏNİ DURUMU VƏ MÖVCUD ƏDƏBİ PROSESLƏR

XIX əsrin ziddiyyətlərlə dolu tarixi mədəniyyətin, incəsənətin keyfiyyətinə və məzmununa əhəmiyyətli şəkildə təsir etmişdir. Azərbaycan ərazisindən tapılmış çoxlu memarlıq abidələri, nəbati naxışlı xalça və tikmələr, qəbirüstü yazılar, qoyun at heykəlləri, məişət, ovçuluq və s. sahələrlə əlaqəli bəryef təsvirli daş lövhələr, rəssamlığa və heykəltaraşlığa aid müəyyən sənət nümunələri yerli əhalinin incəsənətə və yaradıcılığa münasibətini geniş şəkildə izah etmiş olur. Orta çağlarda Azərbaycanda ictimai-siyasi platformanın möhkəmlənməsi nəticəsində ədəbi-mədəni imkanların böyük vüsətlə formalaşması dövrü başlamışdır. Azərbaycan ədəbi mühitinin əsas xüsusiyyətlərindən sayılan fəlsəfi-irfani səciyyə özündə çoxmərhələli təfəkkür qatlarını birləşdirir. Erkən dövrlərdən islam mədəniyyətinə kimi mövcud olmuş mədəni-ədəbi proseslər XIII-XIX yüzilliklərdə müxtəlif dini-irfani təriqət və cərəyanların hərəkətinə təkan olmuş, sənətə, ədəbiyyata özünəməxsus yanaşma tərzini formalaşdırmışdır. Bu yanaşma istər divan ənənələri əsasında ərsəyə gəlmiş, istərsə də xalq şəri üslubunda yazılmış sənət nümunələrində özünü göstərmişdir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbi mühiti məlum tarixi-siyasi hadisələrin fonunda parlaq şəkildə nəzərə çarpır. Yeni sivilisasiyanın astanasında Azərbaycan ədəbi mühitinin özünəməxsus keyfiyyətləri, Qərblə Şərqi dialoqu, minillik tarixə malik milli-mədəni dəyərlərimizin qorunması və s. məsələlər bu dövrü xarakterizə edən əsas cəhətlərdəndir. Elmi ədəbiyyatlarda bu yeni fikrin, yeni sistemin haradan və hansı şəraitdə təqdim edilməsi haqqında xeyli mülahizələr mövcuddur. Sovet elminin iddialarına görə, çar istilasından sonrakı mədəniyyətinin təsiri altında Azərbaycanda ciddi siyasi-mədəni canlanma və yenilənmə baş vermişdir. Təbii ki, bu dəyişiklik Avropadan əxz edilmiş mütərəqqi fikirlər, maarifçi ideyalar vasitəsilə həyata keçmişdir. Hələ ötən əsrin əvvəllərində bu məsələlərə obyektiv qiymət verməyə çalışan mühacirət elmi ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi H. Baykara rusların XIX əsrdə Azərbaycana bir istilacı kimi gəlməsini belə izah etmişdir: “O dövrdə rusların ordudan başqa batılasmış heç bir müəssisəsi yox idi və feodal köləlik rejimi var idi. Müstəmləkəçi bir imperialist dövlət müstəmləkəni istismar edərkən Batı metodlarını kullanmaq ehtiyacında qalmışdır. Bu ehtiyac rusların kəndlilərini batılasmaya zorlamışdır. Bu durum qarşısında istismar edilən müstəmləkə xalqı da batılasmaya yolunu tutmuşdur. O çağda rus mədəniyyəti deyə bir şey olmadığına görə, müstəmləkə imperatorluğu olan rusla müstəmləkə xalqı olan azəri türkləri Batının kültür və mədəniyyət gələnlərini eyni çağda mənimsəmişlər deyə söyləmək daha doğru olar. Böyük Pyotrun vəsiyyətini təhəkküm etdirmək üçün isti dənizlərə enmək və rus imperializminin İran və Türkiyə üzərindəki istilacı əməllərini yerinə yetirmək amacı ilə strateji əsgəri gərəklərə uyur dəmiryolları yapılmasından istifadə edərək, azəri türkləri digər ölkələr və xalqlarla ticarət münasibətlərinə girərək görgülərini və bilgilərini artırmış və Batı kültürünü yaxından görüb mənimsəmişlər” (4, s.92). Çar Rusiyasının Azərbaycanda apardığı siyasət, vətəndaşların hüquqlarının tapdanması, onların təhsil-tədris sistemindən, mətbuat və başqa fəaliyyətlərdən uzaqlaşdırmağa edilən cəhdlər bu söylənilənləri bir daha təsdiq etmiş olur.

XIX əsrin ortaları – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının və mədəniyyətinin inkişafına təsir edən bir neçə fəaliyyət sahəsi olmuşdur ki, bunların içərisində məscid və mədrəsələr də əhəmiyyətli yer tutur. Onlar həm arxiv, həm kitabxana, həm də müəyyən səlahiyyətləri özündə daşıyan idarələrin funksiyalarını yerinə yetirmişlər. Təbii ki, bunun da tarixi-siyasi kökləri olmuşdur. Bağdadda “Nizamiyyə” mədrəsəsi (XI), Misirdə “Şərifiyə” (XIII), Təbrizdə “Qütbiyyə” (XIV), əsaslı Qiyasəddin Məhəmməd Xacə Rəşid oğlu tərəfindən qoyulmuş “Qiyasiyyə”, “Sürxab” mədrəsələri (XIV əsr), “Müzəffəriyyə”, “Loğmaniyyə” (XIX əsr) kimi təhsil mərkəzləri çox sanballı elm-mədəniyyət ocaqları kimi tanınmışlar. XIX əsrdə çar müstəmləkəsinə çevrilmiş Azərbaycan üçün bəlkə də ən özəl və etibarlı məkan elə məscid və mədrəsələr olmuşdur. Təbii ki, bu sistemlər özləri də nəzarətsiz və ümumi idarəçilikdən ayrı deyildi. Müəyyən keyfiyyəti özündə daşıyan bu təhsil və mədəniyyət ocaqları xalqın ruhuna yaxın və doğma olduğundan orada fəaliyyət göstərən insanlar da cəmiyyətin qayğı və problemlərinə ürək ağrısı ilə yanaşmışlar. Müharibələr, qəsblər, təbii fəlakətlər tarix boyu qorunan orijinal

və köçürülmə mətnlərin məhv olmasına səbəb olmuşdur. Yaxın tarixdə erməni qəsbkarlarının Azərbaycanın müxtəlif ərazilərinə etdikləri basqınlar zamanı buranın mədəniyyətinə, tarixinə aid qədim fakt və sübutları məhv etmək planları məhz məscid və mədrəsələrin dağıdılması nəticəsində baş vermişdir. Tədqiqatçı alim Alxan Bayramoğlu yazır: “Belə təxribatlardan əlavə, XX yüzilliyin əvvəlində, xüsusilə 20-30-cu illərdə yazılı abidələrimizin çoxu yandırılmış, gözəl yazan sənətkar xəttatlarımız isə dini əsərlər köçürdükləri üçün məhv edilmişdir. Orta əsr yazılarını bir qayda olaraq, Allah-Təalanın adı ilə başladığı üçün məzmununa baxmadan yalnız ilk sözü “Bismillahirrəhmanirrəhim” ifadəsini görərək yandırmışlar” (2, s.32)

XX əsrin 20-ci illərinə kimi Şuşada, Bakıda, Lənkəranda, Nuxada, Tiflisdə (Qafqaz müsəlmanları üçün) və s. yerlərdə məktəb və mədrəsələr olmuşdur. Rus məktəbləri mollaxana, məktəb və mədrəsələrin fəaliyyətini məhdudlaşdırmırdı, əksinə bir çox ziyalılar hər iki təhsil sistemindən faydalana bilirdilər. Rus qəza məktəblərində rus dili ilə yanaşı fars dili də keçirilir, hesab, ilahiyyat, coğrafiya dərslərinə də yer ayırırdılar. Məktəb və mədrəsələrdə isə əsasən ana dili ilə bərabər fars və ərəb dilləri də tədris edilmişdir. Burada Şərq ədəbiyyatı etalon kimi götürülmüş, dil, fəlsəfə, ədəbiyyatla bağlı məsələlərin təhlilində bu əsərlərdən istifadə edilmişdir. Təbii ki, belə məscid və mədrəsələrdə, mollaxanalarda neqativ hallar da mövcud olmuşdur. Ərəb dilini bilməyən, islam dininin, dünya elminin və Şərq mədəniyyətinin mahiyyətindən xəbərdar olmayan şəriət “müdərrisləri” və “biliciləri” Azərbaycan reallığının ən acı nöqtələrindən biri olmuşdur. Çar Rusiyasının formalaşdırmaqda olduğu yalançı “dini idarəçiliyə” və şarlatan, pozğun insanların yaydığı “molla” qanunlarına qarşı birləşməyə çalışan qüvvələr çox olmasa da, az da olmamışdır. Tarix boyu məscid və mədrəsələr akademik biliklərin mənbəyi hesab edilməsinə baxmayaraq, XIX əsrdə bu sistemdə yenilənməyə ciddi ehtiyac duyulmuşdur. Dərslük, kitabxana, nəşriyyat, tədris və s. kimi məsələlər bu sistemdən hələ də ayrılmamış və fəaliyyət göstərməkdə davam etmişlər. Maarifçilik tarixində Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində fərdi şəkildə fəaliyyət göstərən müdərrislərin də müstəsna əhəmiyyətli olmuşdur. Məsələn, maşağalı Hacı Mirzə Əbdülkərim ağa uzun müddət İranda və İraqda oxumuş, Məşhəd və Nəcəf şəhərlərindəki mədrəsələrdə ərəb dilinin sərfi-nəhvi, məntiq, bəlağət elmləri, fiqh, üsul, hikmət, ilahiyyat və s. elmlərdən dərs demişdir. İlk təhsilini atasından alan Əhmədağa hələ kiçik yaşlarından tez-tez onların qonaq otağına yığılan alim və şairlərin elmi-ədəbi söhbətlərinin daimi dinləyicisinə çevrilir. Qonaqlar arasında tez-tez sevimli şairimiz Abdulla Şaiq də olurdu (12).

Təhsilə yeni yanaşma həm də ictimai-siyasi sistemin mahiyyətindən doğurdu. Xeyli çətinliklərin olmasına baxmayaraq Bakı, Gəncə, Nuxa, Şuşa, Şamaxı, Quba, Lənkəran, Naxçıvan və s. şəhərlərdə yeni tipli məktəblərin açılması baş tutmuşdur. Diqqət çəkən məqamlardan biri odur ki, tədris fəaliyyətinin baş tutması üçün Azərbaycanda təkcə ziyalı təbəqə deyil, yerli mülkədar-zadəgan aristokratiyası, formalaşmaqda olan yeni kapitalist-sahibkar sinfi də aktiv şəkildə fəaliyyət göstərmişdir. Seyid Əzim Şirvani, F.Köçərli, Mirzə Səidəli Kazımbəyov, Mirzə Həsib Qüdsi, Mirzə İsmayıl Qasir və b.-nin fəaliyyəti bu baxımdan xüsusi vurğulanmalıdır. Belə maarifpərvər insanlar klassik təcrübəni yaşatmaqla birlikdə insanları müasir elmin, təhsilin tələblərinə cavab verməyə çağırır, tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, poeziya, tibb və s. sahələrin tədrisi üçün imkan və şərait yaratmışlar.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycan dilinin siyasi təzyiqlər altında sıxışdırılması müdərrislərin, maarifçi ziyalıların məsuliyyətini artırmış, dil və ədəbiyyat dərslərinin təşkilində bəzən sistemli, bəzən də leqal şəkildə işlər görmüşlər. Bəzən müdərrislər hansısa bir fənnin əvəzinə Azərbaycan dili dərslərini tədris edir, ana dilin imkanlarının artırılması üçün müvafiq işlər aparırdılar.

XIX əsrdə ədəbiyyatın mövzu dairəsi genişlənsə də, əsas ideoloji dayaqlar möhkəm şəkildə qorunmaqdaydı. Buna səbəb islamın mahiyyətindəki elmə, müasirliyə sağlam münasibət olmuşdur. Azərbaycanda yeni təşkil olunmuş fənlərin ilahiyyat dərsləri ilə birlikdə tədris edilməsi nəinki o mövzuların dərk edilməsinə mane olur, əksinə sağlam dünyagörüşü formalaşdırmağa zəmin yaratmışdır. Bu mənada Azərbaycan cəmiyyəti üçün yenilənmə bu əsaslardan imtina demək deyildi. Cəmiyyətin tələbləri ədəbiyyata da sirayət etmiş, bu ədəbiyyat ümumi savadlanma, maariflənmə, ideoloji sayıqlıq, milli kimlik məsələlərinin həllinə xidmət etmişdir. XIX əsr ədəbiyyatı mövzu və problematika baxımından rəngarəng olmuşdur. Milli və realist-dünyəvi motivlərin ədəbiyyatda aparıcı mövzuya çevrilməsi XIX əsr ədəbiyyatını özündən əvvəlkilərdən ciddi şəkildə fərqləndirir. Realizmin əsas bədii yaradıcılıq metodu səviyyəsində təşəkkül tapması nəticəsində ədəbiyyatın yeni mənzun və forma imkanları ortaya çıxmışdır. Bunu o dövrdə yazıçı və şairlərin əsərlərindəki mövzuların canlı və əhatəli

ifadəsində görmək mümkündür. Burada dramaturgiyanın ədəbiyyata gətirdiyi səmimi və təbii ifadə tərzini də xüsusilə vurğulanmalıdır. Hikmətlər və nəsihətlər, təmsillər və rəvayətlərlə insan şüuruna təsir etmək, onun həyat haqqında fikirlərini formalaşdırmaq klassik ədəbiyyatı dünya, əsasən də sürətlə irəliləməkdə olan Avropa tənqirdən sistemindən xeyli uzaq salırdı. Sənətin estetikası günün, zamanın tələbinə uyğun şəkildə dəyişdiyindən real bədii ifadə formaları ədəbiyyatda dərin iz salmağa başlamışdır.

A.Bakıxanovdan, İ.Qutqaşınılıdan başlamış M.F. Axundova, C.Məmmədquluzadəyə, Zakirdən S.Əzimə, M.Ə.Sabirə, H.Zərdabidən S.M.Qənizadəyə, R.Əfəndiyevə kimi bütün sənətkarların əsərlərində realist boyalar çox əlvanlıqla öz əksini tapmağa başlamışdır. Bu, aparıcı hərəkət kimi mədəniyyətin və sənətin bütün sahələrində özünü göstərmişdir. Azərbaycanın müxtəlif yerlərində ədəbi məclislər və başqa yaradıcı təşkilatlarda formalaşan şair və yazıçılar da fəaliyyət göstərmişlər. Daha çox xalqın içərisində və kiçik çevrədə istedadını göstərə bilən bu yaradıcıların mövzu və formaya yanaşma üsulları bir qədər fərqlənirdi. Belə insanlardan Mirzə Həsib Qüdsi, Mirzə İsmayıl Qasir, Məmmədağa Sidqi, Mirzə Ələsgər Növrəs, Ağarəhim Vənəndi Qüdsi, Şeyx İbrahim Nəseh, Məşədi Azər, Mirzə İsa Xəyali və b.-nin adlarını çəkmək olar ki, bu insanların həyat və yaradıcılıq fəaliyyəti maraq doğurur. Xalqın tarixinə, mədəniyyətinə bələd olan bu ziyalılar cəmiyyətin həyatındakı dönüş nöqtələrini duya və dəyərləndirə bilməklə yanaşı onu aydın şəkildə təhlil və təbliğ edə bildilər. Onlar sistemli olmasa da müəyyən fəaliyyət proqramları yaradaraq xalqın maariflənməsində, yeniliyə doğru irəliləməsində böyük işlər görmüşlər. Nümunə üçün, Mirzə Həsib Qüdsinin fəaliyyətinə nəzər salsaq, burada kökə, dəyərlərə bağlılıq ilə müasirliyə, yeni elmi sığrayışlara dəstək bir arada ortaya çıxır. Onun istər tədris fəaliyyətində, istərsə də bədii yaradıcılığında bu meyarlar əsas amil kimi nəzərə çarpır. İlahiyyətə bələdlik, “Quran”a, onun hikmətlərinə söykənərək onu həyatın hər sahəsinə tətbiq etmək bu maarifçi ziyalının fəaliyyətinin tərkib hissəsi olmuşdur. O, ənənəvi dini təmayüllü şəxsi məktəbində yeni Avropa metodları ilə idarə olunan tədris formalarını da tətbiq etmişdir. Şairin bədii yaradıcılığı da bu baxımdan maraq doğurur: Səy eyləyin, kəmalə yetin, kamiya olun,

Gülşəndə çünki barvər oldu nihal elm (3, s.15).

XIX yüzillik Azərbaycanın tarixinə məhz Qərblə Şərqlin dialoqa daxil olduğu dövr kimi yazılmışdır. Təbii ki, Qərb intibahı bəşəriyyətə yeni elmi-mədəni konsepsiyalar, elmi-texniki sığrayışlar vəd edirdi. Azərbaycan bu tərəqqiyə ağır şəkildə də olsa, müsbət cavab verə bilmiş, onu mənimsəməyə başlamışdır. Bu tarixi inkişaf Naxçıvan, Şuşa, Gəncə, Şamaxı, Lənkəran, Bakı və s. şəhərlərdə özünəməxsus keyfiyyətlər ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, XIX əsrdə Qarabağda incəsənətin bütün növlərinə yüksək maraq olmuşdur. Eləcə də Qarabağ ədəbiyyatı özünün “qızıl dövrünə” qədəm qoymuş, Şuşa Qafqazın mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. Şuşalı rəssam, şair, alim Mir Möhsün Nəvvabın tərtib etdiyi “Tərkireyi-Nəvvab” əsərində bu şəhərdə yaşamış 100-dək ədibin adı çəkilir. Böyük şairə Xurşudbanu Natəvan, Aşıq Pəri, “Qarabağnamələr”in müəllifləri olan tarixçi yazarlar Mirzə Adıgözəl bəy, Mirzə Camal Cavanşir, Mirzə Mehdi Xəzani, Əhməd bəy Cavanşir və s. bu dövrün tanınmış simalarıdır (12). Naxçıvan ədəbi mühitində yaşayıb-yaradan görkəmli simalar da Şərq poetikasının qanunları ilə yazıb yaratmaqla yanaşı Qərb mədəniyyəti ilə də tanış olmuşlar. “Bununla birlikdə müxtəlif vaxtlarda Şərq və Qərb ölkələrinin təmsilçiləri də Naxçıvanda yaşayıb işləmiş, bu mühitdə müəyyən yer tutmuşlar. Qədim Azərbaycanın Naxçıvan ərazisinə gəlmiş J.B.Taverniye, J.Şarden, Dübuye de-Mopere, Moryer, Robert Ker Perter kimi Şərq və Avropa tarixçiləri, coğrafiyaşünasları, səyyahları, missionerləri də bu qədim diyarda tikilmiş abidələr, mədəniyyət ocaqları haqqında qiymətli məlumatlar, xatirələr qoyub getmişlər. XIX əsrdə Şərq ənənələrinə müraciət edən Heyran xanım Dünbülünün yaradıcılığında Şərq ənənələrinin özünəməxsus bir şəkildə əks olunduğunu görürük” (5, s.18). Bu mühitin yetirmələrindən olan Qönçəbəyimin yaradıcılığında Qərbin təsirinin açıq şəkildə hiss olunması dövrün tələblərindən irəli gəlmişdir. Məhəmməd Tağı Sidqinin istər klassik üslubda yazdığı qəzəllərində, istərsə də maarifçi şeirlərində Şərqlə Qərbin harmoniyası hiss olunur. “XIX əsr Ordubad ədəbi mühitinin Qüdsi və Sidqi kimi nümayəndələrinin poetik forma axtarışlarında yeniliyə meyillər Naxçıvanda yaranan klassik Şərq ədəbi ənənələrinə yaradıcı münasibət kimi dəyərləndirilir” (5, s.25).

Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan Göyçə, Tovuz, Borçalı, Qazax mühitləri üçün spesifik hesab edilən cəhət-şifahi xalq yaradıcılığı bu dövrün mühüm ədəbi hadisəsi kimi hesab edilir. Ağ Aşıq, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər kimi ustad aşıqların fəaliyyəti o dövrdə geniş rezonans doğurmuşdur. Sonralar – XX əsrin aparıcı estetik konsepsiyası sayılan xəlqiliyin inkişaf etdirilməsində bu poeziyanın rolu böyük olmuşdur.

Bu dövrdə Gəncə ədəbi mühitinin də böyük ədəbiyyata təsirindən danışmaq mümkün deyil. Tədqiqatlardan məlumdur ki, “vaxtilə Gəncədə “Əxilər cəmiyyəti”, “Xərabati məclis” fəaliyyət göstərmişdir. Bu ədəbi ənənə XIX, XX əsrlərdə də davam etmiş, XIX əsrdə “Divani hikmət”, XX əsrdə “Ədəbiyyat və sənayeyi-nəfisə”, “Ədəbiyyat dərnəyi” kimi məclislər ziyalıları özündə birləşdirməklə, dövrün yaradıcı nəslinin də yetişməsində mühüm rol oynamışdır”. (9, s.41).

Tarixi materiallara istinadən söyləmək olar ki, Abşeron XIX əsrin əvvəllərində durğunluq dövrü yaşamaqda idi. Məlum siyasi maraqlar nəticəsində hər cür təzyiqlərlə üzləşən əhalinin ictimai-mədəni rifah səviyyəsi də kifayət qədər aşağı olmuşdur. Nəcəf bəy Vəzirov XIX əsrin Bakısı haqqında belə deyirdi: “Nadanlığa, cəhalətə, bielmlik və savadsızlığa qaranlıq demək caiz isə 1887-ci məsihi ili və ondan qabaqki illər tamam Bakını bir zülmət bürümüşdü...Bakının sərvətdarlıq, iqtisadnəvərlik ömrünün əvvəlinci onilləri idi. Hər tərəfdən murü məlx kimi Bakının üstə tökülüb gələcəyin təmin edənlər, gözüaçıq millətlər işdə idilər. Hanı fürsətdən istifadə edirdik; hər kəs özü ilə gətirdiyi elm və hünərinə Bakı meydanı-iqtisadiyəsində yer hazırlayıb buranın tükənməz və nəhayətsiz sərvətini dərdəst etmək üçün yollar axtarırdı, amma məhəlli (yerli) müsəlmanları şirin yuxuya yatıb hərdənbir yuxulu gözü ilə ətrafa baxırdı, amma görmürdü, qulaq asırdı, amma eşitmirdi, çünki görmək və eşitmək alətlərindən məhrum idi”(7, s.7).N.Vəzirovun bəhs etdiyi “görmək və eşitmək aləti” yeni təhsil sistemi, yeni mətbu orqanları, kütləvi kitabxanalar və s. yeni mədəniyyət formaları idi.Zamanında intibah ideyalarına meydan açmış Abşeron ədəbi mühiti sonradan durğunluq dövrü yaşamasına baxmayaraq demokratik ideyaların parlamaşı, milli varlığın oyanışı üçün yenidən dirçələ bilmişdir. Yeni tendensiyaların yaranması köhnələri nəinki itirməmiş, əksinə mövcud ənənəyə yeni aspektdən yanaşaraq onları təfəkkür mübadiləsinə çevirmişdir.

Mütərəqqi fikirli və maarifçi insanların yeniliyə marağı Abşeron ədəbi mühitində də özünü göstərməyə başlamışdır. Sadalanan obyektiv səbəblərə buranın tarixin boyu paytaxt mədəniyyəti daşması amili də daxildir. XIX əsr Abşeron ədəbi mühitinin səciyyəvi cəhətlərindən başlıcası burada yeniliklə mühafizəkarlığın qovuşuq şəklində mövcud olması faktıdır. Daha çox ruhaniyyətə və klassik ənənələrə bağlılıq bu ədəbiyyatın mayasını təşkil etmişdir. Yenini mövcud sistemin içində yerləşdirmək, orada şaxələndirmək, Azərbaycan ədəbiyyatının bütövlüyünü qorumaq kimi məsələlər XIX əsr Azərbaycan ədəbi proseslərinin əsas istiqaməti kimi dəyərləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

Ağayeva Nuriyyə. XIX yüzillik-XX yüzilliyin əvvəllərində klassik ədəbiyyatın yayılmasında Şirvan ədəbi məktəb və mədrəsələrinin rolu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru almaq üçün təqdim edilmiş Dissertasiya. 2006.

Bayramoğlu Alxan. Şamaxıda maarif və maarifçilik (XIX əsrin ortalarından mart 1918-ci ilə qədərki ədəbi mühit). Bakı: Maarif, 1997, 240 s.

Deyilən söz yadigardır. Bakı: Yazıçı, 1981, 350 s.

Hüseyn Baykara. Azərbaycan renessansını yapanlardan Abbaskulu Ağa Bakıhanlı. İstanbul: Türk kultürü, 1964, 128 s.

İsmayılova Nərgiz. XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitində Şərq və Qərb ənənələri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru almaq üçün təqdim edilmiş Dissertasiya. 2016.

Qarayev Nəsrəddin. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri. II nəşr. Bakı: Mütərcim, 2012, 326 s.

Qənizadə Sultan Məcid. Axund əl-Nas Molla Cavad həzrətlərinin vəfatilə əlaqədar nekroloqu. Bakı, “İrşad” qəzeti, 26 fevral, 1906, №54.

Qədimov Əsgər. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Bakı. ADPU, 2010, 450 s.

Qazıyev Qivami. Gəncə ədəbi mühiti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru almaq üçün təqdim edilmiş Dissertasiya. 2014.

Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.

Zeynalova Aytac. Əliağa Vahidin poetik irsi. Bakı: Elm və təhsil. 2011, 268s.

www.vikipediya.org

SUMMARY

Literary and cultural environment of Azerbaijan in the late XIX century and directions of development

The article deals with socio-political and cultural events in Azerbaijan in the XIX century. Review of the literary and regional features of this period is especially important for the profound study of Azerbai-

jani literature. These objective reasons also include the factor of carrying throughout history by this area the capital culture. The article glances at the activity of mosques and schools, which played a special role in formation of the literary environment. Organization of schools, publishing houses, press and other issues in different parts of Azerbaijan are also in focus of interest. Role of literary majlis and literary organizations in the formation of a new literary environment is also undeniable. Tradition of literary majlis in the XIX century replaced by the desire to create the first regulated organizations in the early XX century.

РЕЗЮМЕ

Литературно-культурная среда Азербайджана в конце
19-го века и направления ее развития

В статье рассматриваются общественно-политические и культурные события на Азербайджан в 19-ом веке. Рассматривание литературно-региональных особенностей данной эпохи является особенно важным для глубокого изучения литературы Азербайджана. Перечисленные объективные причины также включают в себя фактор ношения этой местности столичной культуры на протяжении всей истории. Статья рассматривает деятельность мечетей и школ, которые сыграли особую роль в формировании литературной среды. Вопросы организации школ, издательств, печати и решение других задач в разных частях Азербайджана также представляют интерес. Роль литературных меджлисов и литературных организаций в формировании новой литературной среды тоже неоспорима. Традиция литературных меджлисов 19-го века была заменена желанием создать первые дисциплинированные организации в начале 20-го столетия.

Keywords: Absheron, literary, cultural, environment, mosques, schools, publishing houses, press

Ключевые слова: Апшерон, литературно, культурный, среда, мечетей, школа, издательства, прес-са

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Leyla Şərifova⁶⁷

ZƏRDÜŞT VƏ “AVESTA”NIN ŞƏRQ VƏ QƏRB DÜŞÜNCƏ
TARİXİNDƏ MÖVQEYİ

Fars-tacik poeziyasının klassiklərindən biri olan qüdrətli söz ustası Əbülqasim Firdovsinin (934-1024) “Şahnamə”sində Zərdüşt peyğəmbər zamanında İran şahı Guştasp ilə Turan şahı Ərcasp arasında davam edən müharibə səhnələrinin poetik təcəssümünü yaratmış, müharibələri bəşər tarixinin faciəsi adlandırmışdır. Lakin dünya ədəbiyyatı tarixində müstəsna yeri ilə seçilən bu böyük sənət əsərində şair eramızın VII əsrinə - ərəb xilafətinin bərqərar olduğu tarixə qədər hadisələri qələmə alaraq orijinal nüsxəsi itmiş və pəhləvi dilində qələmə alındığı söylənilən “Xvayatnamak” haqqında müəyyən bilgilərə istinad etmişdir. Atəşpərəstlik ayinlərini özündə təcəssüm etdirən bu qədim sənət abidəsi haqqında Firdovsinin “Şahnamə”sində qısaca da olsa bəhs etmişdir.

Onu da qeyd edək ki, Əbülqasim Firdovsi “Şahnamə”nin ümumi mündəricəsində Zərdüştliyin İran ərazisində geniş yayıldığına xüsusi səhifələr ayırmasa da, burada yaşayan xalqların adət-ənənələrində “Avesta” kitabının mühüm yeri olduğunu qeyd edir, hətta qız evinə elçiliyə gələn adamların əlində bu müqəddəs kitabı gətirdiyini söyləyir. İran şahı Keykavusun yaxın adamları Hamavəran şahının qızı Südabı üçün elçili gələndə əllərinə “Avesta” kitabına bənzər namə götürüb gətirməsi söylənilənlərə aydınlıq gətirir. “Şahnamə”də oxuyuruq:

Bir elçi gəlib xoş kəlam, namidar, əlində “Avesta” kimi namə var (I, s.255).

Tarixin, xüsusilə ədəbiyyat tarixinin səhifələrində az-çox müəyyən işartılarını, yaxud sadəcə oalraq şairlərin çox vaxt zaman keçdikcə söyləmək istədiklərini üstüörtülü olsa da, diqqətə çatdırdıqları məqamlar bir çox məsələlər haqqında az da olsa müəyyən təsəvvür yaradır. Firdovsi Əbülqasim Şahnamə Tərcümə edən: Mübariz Əlizadə Bakı “Yazıçı”, 1986, 333s.

Qərb ədəbi mühitində “Zənd-Avesta”nın 1771-ci il ildə fransız şərqşünası Anketil dü Perron tərəfindən fransız dilinə tərcümə olunduğu ədəbi fakt kimi qeyd olunur. Lakin dahi fransız yazıçısı Volterin 1756-cı ildə öz adı ilə nəşr etdirdiyi Şərq mövzusunda yazdığı “Zadiq və yaxud tale” povestində Zərdüşt peyğəmbərin adını çəkməsi və onun “Zənd-Avesta”sından nümunələr verməsi, heç şübhəsiz ki, Anketil dü Perrondan əvvəl “Zənd-Avesta”nın fransız dilinə tərcümə olunduğunda xəbər verir. Ədəbiyyatşünas alim prof. Əsgər Zeynalov “Şərq Volter yaradıcılığında” adlı monoqrafiyasında yazır: “Volter əsərində (“Zadiq və yaxud tale” povestində) “Avesta”ya da müraciət etmiş, ondan sitatlar gətirmiş, bəzən də bu qədim abidədən böyük bir parça tərcümə etmişdi, bununla da Anketil dü Perronun məşhur nəşrinə: neçə onillik qabaqlamışdı” (I, s151).

Qərb, o cümlədən fransız elmi-ədəbi fikrində “Avesta”nın ilk tərcümə mətnlərinin birbaşa Volter yaradıcılığında öz əksini tapması, heç şübhəsiz ki, qədim dünya ədəbi tarixində çox vaxt şifahi tərcümələrin mühüm yer tutduğundan xəbər verir. Bu baxımdan fransız mütəfəkkiri Volterin fransız ədəbi tarixində yaratdığı Zərdüşt fraqmentləri söylənilənlərin daha bir təsdiqi hesab edilə bilər.

Zeynalov Əsgər. Şərq Volter yaradıcılığında. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı, 2001, 160 s.

Zərdüştün müqəddəs kitabının adı haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif fərziyyələr söylənilmişdir. “Avesta” sözünün qədim dövrlərdə “upasta” şəklində işləndiyi və “əsas”, “bünövrə”, yaxud “əsas mətn” mənasını verdiyi söylənilmişdir. Lakin “Avesta” sözünün arami dillərindən alınma olduğunu iddia edən şərqşünas alim X.Bartomeo bu sözün “upasta” variantı olduğunu qeyd edərək onun “əsas”, “birinci” mənasını verdiyini söyləmişdir.

Avestaşünas alim, prof. Baloğlan Şəfizadə qeyd etdiyimiz adın etimologiyası haqqında aşağıdakı fərziyyəsinə diqqətə çatdırmışdır. O yazır: “... fikrimizcə mixi Bisitun yazələrində “Avesta”nın adının çəkilməsi göstərir ki, sözün mənası və onun adı altında başa düşülən kitabın özü çox qədimdir. Ən görümlü hesab elədiyimiz variantı götürüb çözləyək: “Upastavak”, yaxud “upastak”. Mürəkkəb söz olduğu göz önündədir. Birinci söz qədim türkcədə “Upas-tupas-tup” - şəklində olub, mənası “yandırılmış kərpic” deməkdir. İkinci söz isə - “tak-taq-tağ” - şəklində olub “bağlanma, bağlanmış” mənasındadır... Deməli söz ulu türkcədə “bağlı kərpiclər”, yaxud “kərpic bağlar” deməkdir ki, bu da “Avesta”nın mətnlərinin ilk variantlarının yandırılmış gil lövhəciklərə-kərpiclərə yazıldığı ilə əlaqədar ola bilər” (I, s.32).

Qədim Sumer (Şumer) ədəbiyyatının gil lövhəciklərdə yazıya alınmış “Gilgames” dastanının dünya ədəbiyyatı tarixinə düşməsinin əsas səbəblərindən biri də məhz onun gil lövhələrə həkk olunması ilə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan “Avesta”nın da gil lövhələrə köçürülməsi hipotesa olsa da, o dövrün ən çox yayılmış yazı daşı olduğuna dəlalət edir.

Tanınmış dilçi və ədəbiyyatşünas alim, akademik Nizami Cəfərovun Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyi, yaxud Azərbaycan ədəbiyyatının yaranış tarixinə dair düşüncələrində onun “Avesta” ideyaları barəsində mühakiməsi istər-istəməz diqqəti çəkir: “Azərbaycan ədəbi ictimai təfəkkürünün tarixinin sonrakı dövrlərində “Avesta” ideyalarının müəyyən dərəcədə ehtiva olunması bu möhtəşəm abidənin məhz İran ədəbiyyatının taktı olmasını inkar etmir” (I, s.3).

Fikrimizcə, türk təfəkkürün məhsulu olan Zərdüşt “Avesta”sının İran mədəniyyətinin, yaxud Şərq mədəni və ədəbi düşüncə arealının – eləcə də daha geniş ərazilərdə yaşayan xalqların düşüncə tarixində yaratdığı izi əsas məkanının Azərbaycan olduğunu unutmaz.

Dünya fəlsəfi düşüncə tarixində mütəfəkkir alman alimi Fridrix Nitsşinin dünyanın və Şərqin müdrik peyğəmbəri Zərdüştün həyatına və ruhani fikirlərinə istinad edərək yazdığı “Zərdüşt belə deyirdi. Hamı və heç kim üçün” adlı əsəri dünyanın çox-çox xalqlarının dilinə tərcümə edilərək fəlsəfi-düşüncə epopeyasına çevrilmişdir.

Bəşər tarixində insan- fəvqəlinə, onun dünyada keçirəcəyi həyatın mənasını gördüyü işlərin xeyirxahlıq və insanın bu günü, sabahı üçün saf əməlləri ilə bağlantılarının ən incə məqamları haqqında Zərdüşt peyğəmbərin düşüncələrindən qopan müdrik kəlamlara söykənməsi Fridrix Nitsşe əsərinin uğuruna imza atmışdır. O, Zərdüştün dili ilə əsərinin “Zərdüşt müqəddiməsi”ndə yazırdı: “O adamları sevirəm ki, canlarını boş xəyallara, mənasız cəfəng ideyalara deyil, torpağa, vətənə fəda edirlər, o torpağa ki, bir vaxt fəvqəlinənin məskəni olacaq.

O adamları sevirəm ki, dünyaya kor gəlib, kor getməsinlər, həyatdan bir şey anlasınlar, öləndə də arxayın olsunlar ki, ruhlarını az da olsa, kamilləşdirə bilərlər.

O adamları sevirəm ki, canına cəfa verir, özündən sonra bir iz qoymaq istəyir” (I, s14).

Bəşər tarixinin bütün tarixi mərhələlərində, o cümlədən Zərdüşt epoxasında bəşər övladının dünyaya gəlişi, böyüb başa çatması, onun bir ömür içində gördüyü əməllərin sonra onun ölümündən sonra başlanacaq həyatın “ruhani” və bəşəri, fəvqəlinə obrazın nə demək olduğu haqqında gələcək üçün ən böyük töhfə hesab edilə bilər.

Nitsşe Fridrix. Zərdüşt belə deyirdi. Hamı və heç kim üçün. Tərcümə edənlər: Aybəniz Abbasova (I hissə-alman dilindən), Əlisa Nicat (II, III, IV hissələr rus dilindən). Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2013, 432 s. Fridrix Nitsşenin “Zərdüşt belə deyirdi” adlı kitabında ailə və uşaq barədə düşüncələrində oxuyuruq:

“Kəbin, ailə deyəndə mən yaradanların özlərindən daha kamil bir məxluq yaratmaq naminə qovuşmaq istəyini başa düşürəm. Mən bu istək sahiblərinin bir-birinə qarşılıqlı ehtiramına ailə deyirəm.” (I, s84).

Lakin aliminin sözünə davam edərək Zərdüşt peyğəmbərin dili ilə ibrətəməz bir misal gətirməsi nikah, ailə və uşaq məsələsinə dair fikirlər burulğanında oxucunu bu məsələnin daha dərin qatlarına enməyə sövq edir. Əsərdən həmin hissəni nəzərdən keçirək: “Bir kişini çox ləyaqətli, yetkin adam sanırdım, amma elə ki onun arvadını gördüm, bütün kürreyi-ərs gözümdə dəlixanaya döndü.

Kaş ki müqəddəs zatla gic toyuq cütləşəndə yer üzü lərzəyə gələydi, torpaq ayaqları altında od tutub yanaydı. O, bir qəhrəman tək həqiqət axtarışına çıxdı, qazancı isə malalanmış kiçik bir yalan oldu. O yazıq özü buna ailə deyir...

O, özünə mələk xislətli bir kənz axtarırdı. Amma iş elə gətirdi ki, özü bir arvadın kənzinə döndü, indi gərək özü mələk ola ki, beləsini yola verə.

Ağlım kəsəni mal alanları fəndgir görmüşəm, bir şeyi almazdan yüz ölçüb, bir biçərlər. Di gəl, dünyanın ən kələkbaz adamı da arvadı elə bil gözüyumulu alır” (I, s 84-85).

Zərdüşt peyğəmbərin əsrlərin süzgecindən keçib alman ədəbi mühitində yayılması, Nitsşenin diqqətindən yayınmışdır. Və o müdrik alim gözü və düşüncəsi ilə Şərqin müdrik peyğəmbəri Zərdüştün müqəddəs kitabının yaddaşlarda dərin iz buraxan və yuxarıda qeyd olunan mühakimələrin yeni adaptasiyalarını yaratmışdır.

Nitsşe Fridrix. Zərdüşt belə deyirdi. Hamı və heç kim üçün. Tərcümə edənlər: Bütün yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alıb belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Zərdüşt və “Avesta” mifini avestaşünaslıq elmində qəbul edib onların həm Şərq, eləcə də Qərb xalqlarının mədəni və mənəvi, ruhani dünyasında tutduğu mövqeyi danılmaz həqiqətdir. Prof. Baloğlan Şəfizadə “Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan” adlı monoqrafi-

yasında yazır: "... tarix mifin övlədir. "Avesta"nın söykəndiyi mifologiya da, bir çox xalqların başlanğıcı kimi diqqəti cəlb edir... "Avesta" və Zərdüşt mifologiyası nəinki türklərlə ortaqdır, fikrimizcə, türklərə məxsusdur." (I, s.16).

Bir sıra dünya, o cümlədə Qərb alimləri "Avesta"nın Azərbaycan türklərinə məxsus olduğunu və onun müəllifi Zərdüştün Azərbaycan ərazilərinin yetirməsi kimi zühur etdiyini söyləməsi belə bir faktın daha dərin qatlarına enməyə, qədim dini təlim və onun yaradıcısı olan Zərdüşt haqqında əhatəli araşdırmaların aparılmasına zəmin yaradır.

Ədəbiyyat

1. Aybəniz Abbasova (I hissə-alman dilindən), Əlisa Nicat (II, III, IV hissələr rus dilindən). Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2013, 432 s.
2. Şəfizadə Baloğlan. Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan... Bakı: "Elm", 1996, 324s
3. Şəfizadə Baloğlan. Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan... (Maq sivilizasiyası). Bakı: Elm, 1996, 324 s.
4. Cəfərov Nizami. Klassiklərdən müasirlərə. Bakı: "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 2004. 272s.

Место Зороастра и «Авесты» в восточной и западной истории размышления

Резюме

В статье рассматриваются вопросы исторического, литературно художественного воплощения истории Зороастра и его «Авесты» в некоторых научно-исторических, художественно-поэтических и философских трудах различных авторов Востока и Запада. Автор исследования выявляет свою концепцию по вышеуказанной теме.

The Place of Zoroaster and "Avesta" in the Oriental and Western History of Thought

Summary

The article deals with the historical, artistic incarnation of the history Zoroaster and "Avesta" based on several scientific-historical, artistic-poetical and philosophical works of some authors in the East and the West. The author of the research reveals the facts and presents her conception on the above mentioned theme.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

C. N. Məmmədzadə68

FORUĞ FƏRRUXZADIN FƏLSƏFİ LİRİKASI

XX əsr fars poeziyasında "Yeni şeir" ədəbi cərəyanının aparıcı simalarından olan şairə Foruğ Fərruxzadənin (1934-1966) yaradıcılığının ikinci dövründə, yəni 1960-cı illərdə fəlsəfi və ictimai-siyasi şeir qırmızı xətlə keçir. Canlı aləmin, təbii və qeyri-təbii proseslərin, hadisə və predmetlərin fəlsəfi dərkinə maraq və çözümlənə cəhd Fərruxzadə poeziyasında fəlsəfi lirizmi önə çəkir. Fəlsəfi lirika onun yaradıcılığında həm üfüqi, həm də perpendikulyar xətt boyunca davam edir. İctimai, məhəbbət, məişət və sair mövzuların eyni zamanda fəlsəfi planda əksi şairənin əsas yaradıcılıq xüsusiyyətlərindəndir. Fəlsəfi lirika öz başlanğıcını bütövlükdə əsasən "عصيان" ("Üsyan") əsərindən götürür. İlk dəfə olaraq, burada klassik ədəbiyyatın müraciət və müzakirə mövzusu olan varlıq və yoxluq, xeyir və şəər, cənnət və cəhənnəm, insan və digər məxluqlar, olum və ölüm kimi fəlsəfi anlamlı məsələlərə toxunulmuş, poetik dilin imkanları çərçivəsində onların izahına çalışılmışdır. Fərruxzadənin fəlsəfi lirikasının subyektini insan, predmetini isə onun taleyi və həyatı missiyası təşkil edir. Şeirlərdə insan taleyi real və irreal kontekstlərdə götürülür. O, əsərlərində diqqəti insan varlığı və xislətinin dərkinə yönəldir. Ümumilikdə məxluqatın təbiətinin qavranılmasını varlığın dərdinin çarəsinə açar bilir.

Ədibin fəlsəfi-dini mövzulardakı şeirlərinə İran klassiklərindən Ömər Xəyyam, Nasir Xosrov və Hafiz

68 Bakı Dövlət Universiteti
mhjavanshir@mail.ru

Şirazinin böyük təsiri olmuşdur. İlk növbədə biz Xəyyam şeirinin əks-sədasını "خدایی" ("Allahlıq") və "بندگی" ("Bəndəlik") adlanan iki hissəli "Üsyan" poemasında görürük. Poemanın qəhrəmanı dolaşmaq fikirlərdən təskinlik tapmaq üçün bəşər və varlıq haqqındakı sualları ilə Yaradanın hüzuruna çıxmaq cəsarəti bulmuş asiruhlu bir bəndədir. Əslində o, adını eşitdiyi xoşbəxtliyin üzünü heç zaman görməmiş, bəxtəvər bəndələrlə müqayisədə bədbəxtlərdən olan Foruğun özüdür. "Sirli dünya"nın müəmmasına vaqif olmaq, yaradılmışların talelərindəki fərqliliyi çözməkdən ötrü Tanrı ilə həmmüsaib olmaq onun başlıca hədəfidir. Çünki o, yaşadığı maddi aləmdə dindarların rəvayətləri müqabilində öz suallarına qanəedic, məntiqi cavab ala bilməmişdir.

Poemada hadisələr xalığın məxluqata münasibətinin dəyərləndirilməsi çərçivəsində cərəyan edir. Əsərin süjet xətti Tanrıya tapınmış şəxsin ittihamları əsasında qurulmuşdur. Hadisələrin mərkəzində Allah və yaradılmışlar (insan və şeytan) durur. Süjet xətti sona qədər danışıq dilində, monoloq formasında Allaha müraciətlə davam edən poemada hadisələrin düyünü insanın "چیستم من؟" (Nəyəm mən?), şeytanın "من چه هستم؟" (Mən nəyəm?) poetik suallarına cavabı ilə açılır. "Həzverici bir gecənin doğulmuşu [övlədi]" olan insanın və "ayağına bəxtiqara qismətin zəncirlərinin dolaşdığı qaragünlü" şeytanın dialoqu ilə onlar ortaq məxrəcə gətirilir. Vəziyyətin insan və şeytan ətrafında cəmlənməsilə Yaradanın məxluqa münasibətindən söz açılır. Şeytanın monoloqu tipin xüsusiyyətinin ifşasında başlıca rol oynayır. Həm də insanın ittihamlarına bir növ dəstək nümayiş etdirilir. Poemada insanları yolundan azdıran şeytan lənətlənir. Foruğa görə insanı Tanrıdan narazılığa sövq edən bədzat varlığın "sakit saray"a saldığı vəsvəsidir. O, şeytanın əməllərindən qurtuluşu onun azadlığında görür. Baş qəhrəmanın yuxuda şeytanla həmsöhbət olması poemanın ən maraqlı səhnələrindəndir. Şeytanın öz vücudundan utandığı və usandığı diqqətə çatdırılır. Təəssüf ki, onun da bu bədhəybət cilddən və çirkin görkəmdən xilasını öz əlində deyil. Lənətlənmiş məxluqun məkrə minlərlə adamı tələyə salmasında günahsız olması göstərilir. Sonda şeytanın dili ilə bütün məxluqatın çətinliklərdən çıxış yolu axtarmasını Tanrının lütf və mərhəməti olmadan əbəs sayır. Şeytanı müqəssir sanmayan qəhrəman əməllərinə görə ona bəraət istəyir. Pis insanları şeytanın yaratdıqları hesab edir. "شكوفه اندوه" ("Qəm çıxəyi") şeirində onlara "qara ətkli zahidlər" deyə müraciət olunur [8, s.167].

Fərruxzadə görə hər iki məxluq onları birləşdirən bir çox cəhətlərə malikdir. Heç bir xəlv olunmuş şəxsi azadlığa malik deyildir. Bütün kainat, cisimlər, o cümlədən canlılar Allahın iradəsinə tabedir. Hətta o, insanı "fail-i muxtar" hesab edən dini iddianı da nisbi qəbul edir. İnsanın nəinki dünyaya gəlişi, həm də qismət və taleyi, həyati fəaliyyəti onun öz ixtiyarında deyil. İnsanın günah işləməsi də onun imkanı xaricindədir. Şairəyə görə Allahın qəzəbinə gəldikdə, onun iradəsilə bəşər övladı bu xoşagəlməzliyə mürtəkib olur. Bütün idarəçilik və aqibətin bəhlirlənməsi yalnız ulu Tanrıya məxsus bilinir. Poemada insan yalnız zəqqum ağacının acı meyvəsilə bol olan cəhənnəmin alovunu qızıqdırmaq üçün ixtiyarsız bir "ov"a və "heç"ə bərabər tutulur. Başına "dərddli oyun"lar gələn insanı "oyuncaq", onu nəfsə salan həyatı isə "xəta" adlandırır. Əgər ixtiyarı əlində olsaydı, dünyaya gəlməzdi. Gəldisə də kaş özü haqqında qəzavət vermək üçün ixtiyar sahibi olardı. Səlsəbil çeşmələri, sədr və tuba ağaclarının kölgəlikləri ilə dolu olan behişt bu dünyada ikən nəsibi olardı. Ömrü nəgd, cənnəti isə nisyə verilmiş pay sanan şairə cənnət və cəhənnəmi yaşadığı materiyanın özündə axtarır. Behiştədən uzaq düşmüş kainatı dərd nalələrinin atəşində közərən kürə hesab edir. Ədib öz camalı və cəlalının şahidi olmaq üçün Yaradanı dünyanın aynasına baxmağa dəvət edir:

ساختی دنیای خاکی را و می دانی
پای تا سر جز سرابی، جز فریبی نیست
پای تا سر جز سرابی، جز فریبی نیست
ما عروسک ها و دستان تو در بازی
کفر ما، عصیان ما چیز غریبی نیست [6, s.185]

Toz-torpaqlı dünyanı yaratdın və bilirsən

Başdan ayağa ilğimdan və yalandan başqa bir şey deyil

Biz gəlincilər və sənin əllərin oyunda

Bizim küfrümüz, bizim üsyanımız qəribə bir şey deyil.

1950-ci illərdə Avropada qələmə alınmış "صدا" ("Səs"), "اگر من خدا بودم" ("Əgər mən Allah olsaydım"), "دیوار" ("Divar"), "عصیان خدا" ("Xalığın üsyanı") əsərlərində Yaradanın idarəçilik üsulundan narazı düşmüş insanın mənəvi faciəsinin şahidi oluruq. Lirik qəhrəman sonda yenə şairənin "در برابر خدا" ("Allahın qarşısında") başlıqlı ilk fəlsəfi şeirində göstəriləni kimi narahat ruhunu mənəvi rahatlığa

qovuşdurmaq ümidilə müqəddəs dərgaha yönəlir. Fərruxzadın dini-fəlsəfi baxışlarına Qərb ədəbiyyatı və fəlsəfi fikri, xüsusilə də Hötenin “Şərq-Qərb” divanı, ingilis ədibi C.Miltonun “İtirilmiş behest”, T.Eliotun “Viran olmuş dünya” əsərləri böyük iz buraxmışdır.

"آیه های زمینی" ("Külək bizi aparacaq"), "باد ما را خواهد برد" ("Qaranlığın içərisində"), "میان تاریکی" ("Yer ayələri"), "دیدار در شب" ("Gecədə görüş"), "ای ستاره ها" ("Ey ulduzlar"), "تولدی دیگر" ("Yeni bir təvəllüd"), "ایمان بیاوریم به آغاز فصل سرد" ("İnanaq soyuq mövsümün başlanacağına"), "تنها صداست که می ماند" ("Qalan tək səsdır") və s. əsərlərdə predmet və hadisələrin bətnində fəlsəfi məzmun axtarılır. Həyat, ətraf aləm, təbiət hadisələri, cisimlərin dialektik vəhdət və hərəkətində "pərdəarxası sirt" in mövcudluğuna inam duyulur. Məsələn, "پاییز" ("Payız") şeirində iki bədii lövhə yaradılmışdır: bir tərəfdə halı pərişan, ovqatı təl x lirik qəhrəman, digər tərəfdə isə sükuta batmış, sarı libaslı təbiət. Şeirdə hadisələrin biri digəri ilə qarşılıqlı şəkildə sintez edilmişdir. Hər iki lövhə arasında incə bir bağlılıq, uyuşma mövcuddur. Lirik qəhrəmanın vücuduna qəmin ələndiyi bir vaxtda təbiətin də əlvan çöhrəsindən gülüş və sevinc qanadlanmışdır. Başqa sözlə, lirik qəhrəmanın əhvalı ilə onu əhatə edən təbiət vəhdətdədir. Ruhunu kədar qucaqlamış, içi qəm-qüssə ilə dolu qəhrəman xarici aləmə nəzər saldıqda, təskinlikverici, könüloxşayan bir mənzərə ilə qarşılaşmır, əksinə payızın usandırıcı, darıxdırıcı naturası onun təşviş və iztirabını artırır. Bu səbəbdən o, "həyəcanlı baxış"larını təbiətin "həsrət və matəm" saçan "civələr"indən qorumaq istəyir. Şair canlı aləmin cansızıcı xəzan yelinə bürünməsində, insanlara fərəh bəxş edən, gözoxşayan yaşıllıqların saralıb solmasında payızı ittiham edir. O, payız fəslində yaşıl dünyanın sarı rəngə boyanmasında hansısa bir müəmmənin gizləndiyinə, bu hadisənin nəyəsə işarə olduğuna inanır. Təbiətin bu məxfi sirtinə bələd olmağa çalışan şairənin verdiyi bədii sual şeirin poetik təsirini gücləndirir, dinləyicini məsələnin fərqi daha dərinə varmağa, bu barədə ciddi düşünməyə təşviq edir. Hiss və duyğularını, fikir və düşüncələrini müxtəlif rəngli tablolarla bədii biçimdə payıza məxsus cəhətlərin simasında ümumiləşdirir. Şairə şeirdə poetik boyalarla aləmin bir parçası olan qızılı payızın təsviri üçün bənd çələngi hörür.

ای مسافر خاک آلود Payız, ey toz-torpaqlı müsafir

در دامن تو چه چیز نهان داری

Ölü və qurumuş yarpaqlardan savayı,

Dünyada başqa nə sərvətin vardır

[8, s.35]

Bir çox ədəbiyyatşünasların yazıçı Sadiq Hidayətin "بوف کور" ("Kor bayquş") povestindən ilhamlandığı iddia olunan "دنیای سایه ها" ("Kölgələr dünyası") şeirində Fərruxzad insana adi görünən təbii proseslərə, o cümlədən mücərrəd məfhumlara poetik suallarla fəlsəfi fon verir. Danışiq dili ilə sual intonasiyasının vəhdəti oxucunu düşünməyə və fəlsəfi həqiqətə etiqada sövq edir:

Qaranlıq dərddir ya şadlıq?

Cisim zindandır yoxsa azadlıq səhrası?

Gecənin zülməti nədir?

Gecə kimin qara ruhunun kölgəsidir?

[8, s.188] شب، سایه روح سیاه کیست؟

Həmin fəlsəfi suallar insanı bir aləmdən digərinə ötürür. Kosmik zamanların analogiyasının aparıldığı xəyali keçid ani deyil, tədrici xarakter daşıyır. Keçidin hər bir anında həyatın mənzərələri şəkil alır. Şairə "İnanaq soyuq mövsümün başlanacağına", "Üsyan" və s. əsərlərdə səsləndirilən "mən haradan gəlirəm", "haradan başlayıram" sualları ilə diqqəti ibtidai yaranışın, labüd həqiqətin - olum və ölümün üzərinə çəkir. Gilin üfürülməsi və ol! kəlamı ilə canlıların əsrəfinin vücuda gəlməsinə "Bəndəlik" bölümündə işarə edilir. Birləşmiş vücudun ən kiçik zərrələrindən bəşər övladının zahir olması günəşin doğuluşuna bərabər tutulur.

"Külək bizi aparacaq", "Yer ayələri", "Gecədə görüş", "Üsyan", "İnanaq soyuq mövsümün başlanacağına" əsərlərində qiyamət gününə işarələr edilir. Təbiətdə baş verəcək qeyri-adi hadisə və proseslər - günəşin soyuması, çəmənlərin səhralara dönməsi, ayın qızarması, yüksəkliklərin çökməsi, bərəkətin Yer üzündən çəkilməsi, canlıların məhv olması, torpağın ölümləri qəbul etməməsi və s. - qiyamət gününün başlanğıcı kimi göstərilir. "Yer ayələri"ndə bu xəbəri verən "məhbəsdən gələn səs" könülləri imanla doldurmağı tövsiyyə edir. İman dinin əsas şərti kimi tərənnüm olunur [8, s.306-312]. Humanist dəyərlərdən biri kimi insanların din və məzhəbinə ehtiram göstərmək tələq edilir. Lakin "Heç kəsə bənzəməyən şəxs" şeirində insan mənəviyyatına kölgə salan dini fanatizm, xürafat və mövhumatçılıq tənqid olunur. "Avropa səfərinin xatirələri"ndə nəinki islamda, hətta xristianlıqda belə mövcud bu qəbildən olan bəyənilməz əməllərə ikrah bəslənir [7, s.177]. Bütün canlıların maddiləşməsi ilə ölümü

həyatın təbii qanunlarından sanan şairə günəşin vaxtsız sönməsini və Yer in dövr etməməsini dünya nizamını pozacaq bəşəri faciə kimi dəyərləndirir. “Külək bizi aparacaq” şeirində həyatın faniyi “kiçik gecə”də küləyin bir göz qırpımında törətdiyi fəsadların timsalında bədii təsvirlərlə nəzərə çatdırılır [8, s.254-256]. “Biz min illik minlərlə ölümlər kimi bir-birinə çatarıq” [8, s.373] söyləyən Fərruxzad “İnanaq soyuq mövsümün başlanacağına” lirik poemasında insanın cismən məhvəyə rəğmə, mənən yaşamasına, bədəndən ayrılan ruhun əbədiyyətinə, ölümlərin cavandan həyatın başlanğıcını götürəcəyi o biri dünyada diriləcəyinə əminliyini bildirir. “Xoşbəxt, sakit, qəmli və mütəfəkkir cənazələr”i göstərməklə insanın bəlli aqibətinə - axirətə diqqət çəkir:

ایمان بیاوریم

İnanaq soyuq mövsümün başlanacağına

ایمان بیاوریم به ویرانه های باغ های تخیل

ایمان بیاوریم به ویرانه های باغ های تخیل

ایمان بیاوریم به ویرانه های باغ های تخیل

[8, s.383]

“Yeni bir təvəllüd”də isə həyatın mənası bir ailənin ayrı-ayrı fərdlərinin - kişi, qadın və uşaq - ömür fəaliyyətində nümayiş olunur. İnsanın həyatı missiyasına diqqət çəkən şairə bəşərin varlığını “qaranlıq bir ayə”yə, mənasız həyatı isə “donmuş bir ana və ya hiss” ə bərabər tutur [8, s.361-365]. İnsan varlığının ərsə qaldırıldığı “روی خاک” (“Yerin üzərində”) şeirində təbiətin ona sitayiş etməsi təlqin edilir [8, s.249-251].

Dini-fəlsəfi mövzuda yazılmış əsərlərdə Fərruxzad səmavi kitablardan - Bibliya, Tövrat və “Quran”- bəhrələnmiş, dini rəvayət və əhvalatlara müraciət etmişdir. Ayələrdən sitatlar, dini termin və işarələrdən (Tur dağı, Səməd və Lüt qövmələri, Səlsəbil çeşmələri və s.), sufizm obrazlarından (زاهد - zahid, خرقه پوش - dərviş, می فروش بیدل - meysatan aşıq və s.) istifadə bədii məzmunu dolğunluq və sanballılıq gətirir. Yeri gəldikdə dini məsələlərə təsdiqi və təkzibi münasibət bildirilir. Sufi element və terminlərinin başqa yönümdə istifadəsinə (məsələn, “Bəndəlik” əsərində şeytanın ardıcılıqlarına və yolunu azmışlara “müridlər” söyləməsi [6, s.184]) rast gəlinir. Bir sıra şeirlərdə “Quran” surə və ayələrinin əks-sədası eşidilir. Şeirlərdəki dini motivlər islami hədis və rəvayətlərin mətni ilə yaxından səsleşir. Şairə öz fikirlərinin ifadəsi və effektivliyi üçün maddi dünyadakı real fakt və hadisələrə istinad edir.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Məmmədzadə C.N. Foruğ Fərruxzadın yaradıcılığı // Görkəmli şərqsünas alim, fil.e.d., professor Aida İmanquliyevanın anadan olmasının 75 illiyinə həsr olunmuş “Şərq xalqları ədəbiyyatı: ənənə və müasirlik” mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları (AMEA), 2014, s. 243-249.
2. Məmmədzadə C.N. Foruğ Fərruxzadın yaradıcılığında “Yeni təvəllüd” // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2016, № 1, s. 192-197.
3. Məmmədzadə C.N. 1950-1960-cı illər fars poeziyası // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2017, № 2, s. 32-43.
4. Məmmədzadə C.N. Foruğ Fərruxzadın “Üsyan” toplusu / Azərbaycan Şərqsünaslıq elminin inkişaf yolları - Akademik Vasim Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, 2013, s. 202-204.
5. Məmmədzadə C.N. Foruğ Fərruxzadın “İnanaq soyuq fəslin başlanacağına” toplusu / Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93 illiyinə həsr edilmiş Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransının materialları (II kitab), 2016, s. 1098-1099.
6. دیوان فروغ فرخزاد. تهران: اهورا، ص. ۴
7. شمیسای سیروس. نگاهی به فروغ فرخزاد. تهران: مروارید، ص. ۴
8. فرخزاد فروغ. به آفتاب سلامی دوباره (منتخب پنج دفتر شعر). تهران: سخن، ص. ۴

Foruğ Fərruxzadın fəlsəfi lirikası

XÜLASƏ

Canlı aləmin, təbii və qeyri-təbii proseslərin, hadisə və predmetlərin fəlsəfi dərkinə maraq və çözümlərinə cəhd 1960-cı illərdə Fərruxzadın poeziyasında fəlsəfi lirizmi önə çəkmişdir. Foruğun fəlsəfi lirikasının subyektini insan, predmetini isə onun taleyi və həyatı missiyası təşkil edir. Şeirlərdə insan taleyi real və irreal kontekslərdə götürülür. Əsərlərdə əşya və hadisələrin məzmununda fəlsəfi məna axtarılır. Həyat, ətraf aləm, təbiət hadisələri, cisimlərin dialektik vəhdət və hərəkətində “pərdəarxası siri”in mövcudluğuna inam duyulur. Dini-fəlsəfi mövzuda yazılmış əsərlərdə Foruğ səmavi kitablardan bəhrələnmiş, dini

rəvayət və əhvalatlara müraciət etmişdir.

Açar sözlər: fəlsəfi-dini mövzular, işarələr, dini rəvayətlər, klassik poeziya, Qərb şeiri.

Forough Farrokhzad` s philosophical lyrics

RESUME

The interest in philosophical cognition and the effort of solution of organic world (vivid nature), natural and unnatural processes, phenomenon and objects in Farrokhzad`s poetry in 1960s put forward philosophical lyricism. The subject of Forough philosophical lyrics contains human being and the object of his fate and life mission. In his poetry the destiny of human is reflected in real and unreal context. In the works philosophical idea is searched in the context of objects and phenomena. The faith of existence to “mystery of coulisse” in life, environment, natural phenomena, dialectical unit and motion of materials is felt. In the works written in religious and philosophical theme Forough used by the books of heaven and addressed to religious tales and stories.

Key words: philosophical and religious themes, signs, religious tales, classical poetry, Western poem.

Философская лирика Фору́г Фаррухзад

РЕЗЮМЕ

Интерес и стремление разгадать феномен живого мира, природных и неестественных процессов, явлений и предметов способствовали выдвигению на первый план философского лиризма в поэзии Фаррухзад 1960-х годов. Субъектом философской лирики Фору́г является человек, а предметом – его судьба и жизненная миссия. В стихах поэтессы человеческая судьба воспринимается в реалистическом и ирреальном контекстах. Ее произведениям присущ поиск философского смысла в содержании предметов и явлений. В диалектическом единстве и движении жизни, окружающего мира, природных явлений, тел ощущается вера в существование «завуалированной тайны». В произведениях на религиозно-философскую тему Фору́г, под влиянием божественных книг, обращается к религиозным преданиям и историям.

Ключевые слова: философско-религиозные темы, символы, религиозные предания, классическая поэзия, западная поэзия.

RƏYÇİ: prof.L.ƏHMƏDOVA

Gülınar Məmmədova⁶⁹

UŞAQ ƏDƏBİYYATINDA KUMULYATİVLİK VƏ ONUN RİTUAL- MİFOLOJİ ƏSASLARI

Kumulyativlik prinsipi uşaq ədəbiyyatının poetik strukturunun formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq nəsrinin janr sisteminin formalaşmasında nağıl janrı ön mövqedə olsa da, amma uşaq poeziyasının janr sisteminə təsir baxımından nəğmə mətnləri mühüm rol oynayır. Zəncirvarilik prinsipinə əsaslanan folklor mətnlərinin, xüsusən, düzgülərin forma və məzmun modellərindən istifadə ilə yazılı ədəbiyyatda “düzgü” mətnləri, kumulyativ strukturlu ədəbi nağıllar, kumulyativ nağıllara xas olan ayrı-ayrı mifoloji elementlərdən istifadə ilə yaradılan bədii örnəkləri daxil etmək olar.

Xalqın pedaqoji təcrübəsində təkrarlar uşağın dərk etmə, qavrama prosesindən ötrü zəruri əhəmiyyət daşıyır. Bununla yanaşı, kumulyativ səciyyəli mətnlər, əsasən, düzgülər və kumulyativ nağıllar mifik yaddaşın daşıyıcılığı baxımından səciyyəvi folklor mətnləri sırasındandır. Habelə bu tip mətnlərin poetik struktur özəllikləri folklor – yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin, qarşılıqlı təsirinin inkişafına əlverişli şərait yaradır. Azərbaycan uşaq poeziyasının əbədi yaşarlılıq statusu qazanan “Uşaq və buz” şeiri yazılan zaman M.Ə. Sabir “Qarı” adlı uşaq oyun nəğməsindən” (düzgü) bəhrələnmişdir. Həmçinin Hacı Səlim Qasımzadənin “Buzsındıran” ədəbi nağılının, “Dəbistan” jurnalında çap edilən “Bir Qozun düşməsi” adlı ədəbi nağılın və s. da poetikasında kumulyativ səciyyəli mətnlərin strukturu qaynaq mövqeyini qoruyur. Müvafiq olaraq birincidə dərəcədən uşağın buz üstündə yıxılması, ikincidə qoca buzsındıranın buz

⁶⁹ AMEA Folklor İnstitutu
gulnarm89@mail.ru

sındırarkən başına qəza gəlməsi və sonuncusu isə ağacın altında yatan quzunun başına ağacdan bir qozun düşməsi ilə hadisə başlanır. İlk baxışda gündəlik yaşayışda baş verən real həyat hadisələrinin uşaq təfəkkürünə uyğun, oynaq, ritmik bir formada, yumoristik tərzdə inikas kimi anlaşılır. Kumulyativ səciyyəli mətnlərin uşaq ədəbiyyatına təsirindən danışanda ilk öncə hadisələrin zəncirvariliyi, təkrarlığı göz önündə canlanır. “Uşaq poeziyasında kumulyasiya mətn qurmaq üçün məhsuldar kompozisiya üsulu olaraq meydana çıxdı. Kumulyasiya əsərin oyun potensialını və komizmini gücləndirir “(8, 6).

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında uşaq nəğmələrindən olan düzgülərin ritm və ahəngindən, poetik strukturundan istifadə ilə bir sıra ədəbi nümunələr yaradılmışdı. Qeyd edək ki, düzgülər uşaq folklorunun zəncirvari strukturu ilə fərqlənən poetik örnəklərindən hesab edilir. “Poetik şifahi xalq yaradıcılığının xüsusi formalı nümunələrinə “Düzgü” adının verilməsi şeirlərin quruluşundan doğmuşdur. Belə ki, misralar zəncirvari şəkildə bağlana-bağlana bir-birinin ardınca düzülür. Daha dəqiq desək, bəzi misraların sonuncu sözü ardınca gələn misraların əvvəlinci sözünü təşkil edir” (5, 228).

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında düzgü mətnlərinin poetik strukturuna müraciətlə yaradılan nümunələri iki yerə ayırmaq olar.

1. Folklor mətnləri üzərində müəyyən dəyişiklik etmək, misranı yaxud sözü dəyişməklə. Belə nəğmələrə iqtibas olunan hekayələrin də içərisində təsadüf edilir. Folklorlardan bu tərz istifadə səciyyəvi hal olaraq özünü göstərirdi. Ə. Naxçıvanlının “Bacı və qardaş” əsərinin bir yerində “Əkil-Bəkil” düzgüsünün misraları dəyişdirilərək yeni nümunə yaradılmışdır:

Kəkilli bir quş idi,
Ağaca qonmuş idi

2. Folklor və özündən əvvəlki yazılı ədəbi ənənəyə əsaslanıb, düzgü mətnləri yaratmaq. Firudin bəy Köçərli yazır: “Mirzə Kazım düzgülərində xırdaca oğluna xitabən bəzi gülməli sözlər ilə belə oğluna ədəbə dair nəsihət də söyləyir. Düzgüleri bu sayaq başlayır.

Ay afərin, gül oğlum,
Gül oğlum, bülbül oğlum
Dərsin oxu rəvanla,
Sonra danış, gül oğlum!
Gedirdim harda gördüm,
Guya divarda gördüm,
Evdə siçan çox idi,
Pişik evdə yox idi.
Siçan çıxdı divara,
Əynində xaki-xara.
Birdən pişiyi gördü,
Döndü, baxdı qurudu.
Siçanlar at çapırdı,
Pişik durub baxırdı.
Tülkü giribdir bağa,
Hanı bəs bağban ağa?
Tülkü yedi üzümü,
Eşitmədi özümü,
Pıs-pısa sürmə çəkdi,
Çarqadın əyri бүkdü.
Tısbəğanın yoldaşı
Bişirdi yarma aşı.
Yarmanı dana-dana
Çıxartdılar meydana.
Quzular mələşdilər,
Torpağa bələşdilər.
Quzu məni görəndə,
Yerdən çiçək dərəndə
Pəri inək sağardı,

Oğlum, oğlum naz oğlum,
Dərsindən qalmaz oğlum,
Bülbül kimi dərs oxur,
İstər çox, yaz az oğlum.
Qələmini al əlinə
Bir yaxşı zad yaz, oğlum!
Oğlum gedər məktəbə,
Oxur, çatar mətləbə.
Dərsin oxur rəvanlar,
Nə oxuyubdur, anlar.
Daş üstə çiçək qazar,
Məşqini göyçək yazar.
Mənim oğlum candı,can,
Dərslərin oxur rəvan.
Gümüsdəndir dəvəti..
Qələmi var beş-altı,
Qələmdanı şəkili,
Qələmi xallı-milli,
Dəftəri var,tər-təmiz.
Kitabı ondan əziz.
Kağızları rəngbərəng,
Oğlum gətir yaz görək
Bu düzgülərin təməmisi özgə kitabımıza daxil
olacaqdır ki, onda lisani ədəbiyyatımıza dair
ənvaü əqsami-nəqlü hekayətlər dərc oluna-
caqdır “ (2, 223).

İnək bala doğardı. İnəyin balası var, Başında alası var. Bir qism ordan-burdan danışıb yenə oğluna rücu edib deyir.	
---	--

Hacı Kazımın sol sütunda verilən düzgüsünün başlanğıc hissəsinin məzmununa nəzər saldıqda bir-biri ilə məzmun əlaqəsi olmayan mətn parçalarından ibarət olduğu nəzərə çarpır. Məzmun əlaqəsi itmiş olsa da əsas olan oynaqlıqda və ritmdədir ki, bu xüsusiyyət uşaq folklorunun başlıca xüsusiyyətidir. Şeirin ayrı – ayrı hissələri müxtəlif folklor nümunələri və yazılı ədəbiyyata məxsus olan poetik örnəklərdən təşkil edilmişdir: Tülkü giribdir bağa, Hanı bəs bağban ağa misraları (L. N. Tolstoy. "Tülkü və üzüm" təmsilinin misraları - Bir günü tülkü qağa, Gəlib girdi bir bağa)". Göründüyü kimi sağ sütunda məzmun əlaqəsi deyil, daha çox ritm, ahəng, sözlərin sıralanması ön mövqedə durur. Bir sözlə, düzgülərdə məzmun dolaşlıqlığı, məzmunuz parçaların olması poetik xüsusiyyət olaraq özünü göstərir və uşaq ədəbiyyatında düzgü nümunələri yaradılmasında da özünü bütün aydınlığı ilə əks etdirmişdir. Mirzə Kazımın şeirində də uşaqları əyləndirmək üçün yazılan birinci hissədə məzmunuzluq bununla bağlıdır.

Ümumilikdə, kumulyativ səciyyəli uşaq folkloru nümunələri uşaq poeziyasının formalaşmasında zəruri əhəmiyyətə malik olmuşdur və Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafının əsas həlledici dönəmi olan XX əsrin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatında bir sıra "Düzgü" mətnləri yaradılmışdır. Uşaq folklorunun əsasını təşkil edən düzgülərin ritm və ahənginə uyğun nümunələr ayrı-ayrı mənzum hekayələrin içərisinə daxil edilmişdir. Məsələn, Cabbar Əsgərzadənin «Qızıllı yarpaq, yaxud zəkali Ənvər» mənzum nağılının içərisində anaların öz uşaqlarını sevib əyləndirmək üçün düzgü biçimində olan poetik nümunələr yer almışdır.

Mehriban analar sevib oxşayır,

Bu növ ilə cocuqları əylədir:

“Sübh açılıb, can oğlum!

Ayıl uyğudan, oğlum!

Oxur, quşlar, bülbüllər,

Açıb bağçada güllər,

Yaşıllaşmış sünbüllər.

Sübh açılıb can, oğlum!

Ayıl, uyğudan oğlum!

Həyətdə var gözəl su,

Əl üzünü təmiz yu,

Bəsdir, oğul, bu uyğu (1, 127)

Uşaq folklorunda kumulyativ strukturlu sual-cavab formalı poetik nümunələr də mühüm yer tutur. Belə nümunələr böyüklər vasitəsilə uşaq repertuarına daxil olduqdan sonra oyun tərzini yaratmaq funksiyasının ön mövqeyə keçməsiylə səciyyələnir. Mərasim folkloru, dəfn ayinləri, bayram ritualları və s. uşaq folkloru repertuarında özünə yer ala bilər. Amma təbii ki, öz magik funksiyasından uzaqlaşmaq ritualların uşaq folkloruna keçidinin əsas əlamətidir. Ümumiyyətlə uşaqların böyüklərin folklor yaradıcılığını öz "nitq oyunlarına tabe etməsi" bir sıra tədqiqatçıların diqqətini çəkmişdir ki, V.İ. Çukovski, J. Piaje, L. S. Vıqotski, S.L. Mixaylevna və digər alimlərin tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. Uşaq folklorunun mühüm hissəsini təşkil edən uşaq oyun nəğmələrinin formalaşmasının mifoloji əsasları vardır ki, kökləri çox əski görüşlərə dayanır. Düzgü mətnlərinin bir hissəsi sual – cavabdan ibarət olan poetik mətnlərdir ki, XX əsrin əvvəlləri uşaq ədəbiyyatında geniş yayılmış kompozisiya üsulu olaraq səciyyələnir.

Uşaq poeziyasında dialoqun fərqlənən və güclü tərəfi şeirdə sualın iştirakıdır. Sual-cavab və yaxud dialoq əvəzinə monoloq olsaydı uşaq təbiəti üçün cansıxıcı mətn təsiri bağışlayardı. Dialoq bir bədii üsul olaraq uşağa onu əhatə edən mühit, insanlar, təbiət qanunları haqqında informasiya ötürür. Ədəbi mətnin estetik mahiyyətinin artırın, ifadəliliyini göstərən bir üsul olaraq uşaq poeziyasında mühüm rol oynayır. Ayrı-ayrı poetik mətnlərdən olan nümunələrə nəzər salmaq. Uşaq poeziyasının poetik strukturunda sual-cavab modeli dünya uşaq ədəbiyyatı üçün səciyyəvi bir modeldir ki, müxtəlif yaşlı uşaqlara dünya, ətraf aləm haqqında məlumatı quru söz yığını tərzində deyil, uşağın ruhuna uyğun söz oyunu tərzində çatdırmağa imkan verir. "Beləliklə, oyun başlanğıcını əhatə edən dialoq və sual-cavab forması uşaq şeirinin estetik və idraki-koqnitiv təbiətini əks etdirir" (7, 116).

Kumulyativ struktur uşaq ədəbiyyatının və uşaq folklorunun başlıca cəhəti olaraq oyun elementinin gücləndirilməsində, oyun tərzinin yaradılmasında vacib rol oynayır. Son dərəcə məhsuldar bir medot, bədii üsul olaraq Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı, bütövlükdə dünya uşaq ədəbiyyatı üçün vacib amildir. Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı, Elm, 1998, 300s.
2. Firidun bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cild. II cild, Bakı, "Avrasiya Press, 464 s.
3. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı, "Maarif", 1992, 288 s.
4. "Məktəb" jurnalı, 1912-ci il, 1-ci nömrə.
5. Ramazan Qafarlı. Uşaq folklorunun janr sistemi və poetikası. Bakı, "Elm və Təhsil" nəşriyyatı, 2013, 532 s.
6. Виноградов Г.С. Детские тайные языки. Иркутск, 1926.
<http://rus.1sep.ru/article.php?ID=200501604>
7. Лойтер, С. М. Поэтика детского стиха в ее отношении к детскому фольклору / С. М. Лойтер. - Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, 2005. - 216 с.
8. Изучение композиции кумулятивной сказки: к вопросу о формировании филологической компетентности студентов. Л. И. Черемисинова
https://elibrary.ru/download/elibrary_26478878_81685464.pdf

Резюме

КУМУЛЯТИВНОСТЬ И ЕЕ МИФОРИТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ В ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Статья посвящена вопросам роли детского фольклора в формировании Азербайджанской детской литературы. Образцы детских песен, обладающие цепной структурой, оказали значительное влияние на формирование системы жанров детской литературы. Кумулятивная структура является общей особенностью детской литературы и детского фольклора, и играют важную роль в усилении игровых элементов, создании игрового стиля. Как исключительно продуктивный методом и литературный стиль является специфичным для Азербайджанской детской литературы и в целом мировой детской литературы. Основы фольклорных текстов с кумулятивной структурой со временем отдаляются от своего содержания. Это отдаление может показать себя на уровне одного маленького элемента. Маленький элемент, не имеющий большого значения для фольклорной поэтики, может нести необходимое значение в плане литературы. В основе кумулятивности лежит борьба с силами, занимающими противоположную продуктивности позицию. Со временем борьба подверглась различным изменениям в фольклоре. И выжила жалоба, как установление самого сильного.

Ключевые слова: детские песни, детская литература, кумулятивность, жертвоприношение, вопросы-ответы, опрос, диалог и пр.

Summary

EXISTENCE OF CUMULATIVE CHARACTER IN THE CHILDREN'S LITERATURE AND ITS MYTHIC-RITUAL BASIS

The article focuses on a role of the children's folklore in formation of Azerbaijan Children Literature. Samples of the children songs with chain structure had a significant impact over formation of genre system of the children's literature. Being a common feature of the children's literature and the children's folklore, a cumulative structure plays an important role in strengthening the game element and formation of game style. As an extremely productive method, it is typical for Azerbaijan Children's Literature and in general, for the World Children's Literature as an artistic method. Ritual principle of cumulatively structured folklore texts digresses from its subject matter with the lapse of time. This digression may show itself at level of a small element. While the small element is not of a significant importance for folklore poetics, but in the literature plane it may have material importance. Cumulation is based on a struggle with forces opposing the productivity. With the lapse of time, the struggle has undergone different changes. The complainment has survived as determination of the strongest.

Key words: children songs, children's literature, cumulative-type, sacrifice, question and answer dialogue etc.

Rəyçi: Kamran Əliyev. Əməkdar elm xadimi, AMEA-nın müxbir üzvü

Nurlanə Hümət qızı Məmmədova⁷⁰

60-CI İLLƏRİN ƏDƏBİ PROSESİNDƏ MƏSUD ƏLİOĞLUNUN

YERİ VƏ MÖVQEYİ

Tənqidçinin yaradıcılıq istiqamətini “nəyi necə deməsi” məsələsi formalaşdırır. Bu faktor tənqidçinin fəaliyyətinə üslub rəngarəngliyi qatmaqla bərabər, yaradıcılıq xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Eyni zamanda bu cəhətin nəzərə alınması tənqidçinin Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinin hansı nəslinə mənsubluğunu səciyyələndirir. 60-cı illərdə ədəbiyyatın mövzu və problematikasının dəyişməsi tənqidçilərin fəaliyyətinə də təsirsiz qalmadı. Buna əsaslanaraq, 60-cı illəri Məsud Əlioğlunun yaradıcılığının ikinci mərhələsi kimi götürmək doğru olardı. Çünki tənqidçinin yazı üslubunda və toxunduğu mövzularda fərqlər müşahidə olunur. Məsud Əlioğlunun 50-ci illərdə “nəyi necə deməsi” ilə 60-cı illərdə “nəyi necə deməsi” arasında fərqi müəyyənləşdirmək dövrün xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq və ədəbi prosesin ümumi mənzərəsi haqqında qısa məlumat vermək baxımından səciyyəvidir.

Tədqiqatçılar tərəfindən Məsud Əlioğlu yaradıcılığına münasibət həmişə eyni olmamışdır. Xüsusən, 1958-ci ildən sonra yazılan araşdırmalarda tənqidçinin məqalələrində ilk yazılarına nisbətən elmiliyin aşağı düşdüyü fikri irəli sürülürdü: “Qəribə olsa da, Məsud Vəliyev tənqiddə addımlarını atmağa başlayan da indikindən maraqlı və peşəkar yazırdı” [1, s. 95]. Elçin Əfəndiyev bu tarixi 60-cı illərin ortalarından götürürdü: “Biz M.Əlioğlunun yaradıcılığının ayrı-ayrı dövrlərdəki eniş-yoxuşlarını onun fitri istedadının əmələ gətirdiyi arxayınçılıq əhvali-ruhiyyəsi ilə yozuruq. Belə bir əhval-ruhiyyə hərdən müvazinətini pozur, bəzən irəli, bəzən də geri aparırdı” [2, s. 41]. Düzdür, Məsud Əlioğlunun irsində elmi cəhətdən zəif, tələsik yazılan məqalələr də vardır. Lakin bu yazıları hər hansı dövrə aid etmək mümkün deyil. 50-ci illərdə Məsud Əlioğlunun M.Qorki, L.N.Tolstoy, P.Blyaxinin, N.A.Nekrasov haqqındakı məqalələrində elmi ümumiləşdirmə bacarığı parlaq şəkildə özünü göstərsə də, digər məqalələri ilə müqayisədə dərin təhlil ustalığı nəzərə çarpmırdı. 60-cı illərdə yazdığı “Samirə, Aydın və başqaları”, “Tarixi həqiqət və onun bədii həlli” məqalələri haqqında da həmin sözləri demək mümkündür. Məsud Əlioğlunun 50-ci illərdə Osman Sarıvəlli, Cəlil Məmmədquluzadə, Süleyman Sani Axundov, Səməd Vurğun haqqında yazdığı məqalələrlə 60-cı illərdə Məhəmməd Füzuli, Hacıkərim Sanılı, Məhəmməd Hadi, Cəfər Cabbarlı, Hüseyn Cavid haqqında yazdığı məqalələr arasında böyük fərq yoxdur və bu tədqiqatların hər birində elmilik dərəcəsi yüksək səviyyədə idi.

Hər sənətkarın ədəbi prosesdə tanıdan yaradıcılıq abidəsi vardır. Məsud Əlioğlunun yaradıcılıq manifesti “Hüseyn Cavidin romantizmi” monoqrafiyasıdır. Bu monoqrafiya göstərdi ki, Məsud Əlioğlu Hüseyn Cavid yaradıcılığını sosioloji yanaşmadan xilas edə bilməmişdi. Elə bu faktın özü sübut edir ki, tənqidçi fəaliyyətinin hər bir mərhələsində öz istedadını göstərə bilmiş, ədəbiyyatşünaslıq üçün qiymətli elmi örnəklər qoyub getmişdir. Bu baxımdan Məsud Əlioğlunun bir-birinə antiteza təşkil edən yaradıcılıq mərhələsi haqqında belə bir bölgü aparmaq düzgün olardı:

50-ci illər mərhələsi

60-cı illər mərhələsi

↓
Sosioloji tənqid
Realist üslub
Müasirliyə meyl

↓
1. Estetik tənqid
2. Romantik üslub
3. Klassik irsə qayıdış

Romantik məktəbin nümayəndələrinə 1956-cı ildən bəraət hüququnun verilməsi bu cərəyanın özünə də münasibəti dəyişmişdi. Məsud Əlioğlunun bu illərdə yazdığı məqalələrdə Azərbaycan romantizminin nümayəndələrinə qayğı və məhəbbəti hiss olunmaqdadır. Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid yaradıcılığı estetik tənqidin prizmasından təhlil olunmuşdur. Romantiklərin yaradıcılığının vətən eşqi, hürriyyət obrazı, təbiətin təsviri, mədəni tərəqqi, gələcəyə nikbin baxış mövzuları ətrafında təhlili romantizmin əsas mövzular aləmini açmağa kömək edirdi.

Hadi yaradıcılığına verilən dəyər Məsud Əlioğlu qələmində də öz real nəticəsini tapmışdır. “Faciəli istedad” birləşməsi şairin şəxsi həyatına və bədii yaradıcılığına yönəlmiş düzgün ifadədir. Yaradıcı şəxsiyyətin faciəvi sonunun mühitin faciəsi ilə əlaqələndirilməsi Hadinin fikir dünyasının genişliyinə yönəlmiş düzgün qənaət idi. Məsud Əlioğlunun Hadinin fəlsəfəsinin idealist xarakterini açmağa çalışması vaxtilə bu mövqedə durduğuna görə tənqid edilən şairin yaradıcılığına haqq qazandırır. Şairin roman-

⁷⁰ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

memmedovanurlane89@gmail.com

tizminin baş obrazı olan hürriyyət məfhumunu tənqidçi özünəməxsus şəkildə açmışdır. O, azadlığın əsasında ruhun dayandığını, şairin hürriyyət eşqinin mahiyyətinə düşüncə azadlığının hopduğunu vurğulamış, bununla da, şairin yaradıcılığını hürriyyət rəmzi kimi mənalandırmışdır. Şairin romantizmi üçün səciyyəvi olan kədərdə ruh düşüklüüyünün, bədbinliyin gələcəyə ümidlə baxan filosofun dünyanın təzadlı hallarına qarşı etirazı şəkildə qeyd edilməsi Hadinin yaradıcılıq fəlsəfəsinin əvəzsiz olduğuna yaxşı nümunədir.

Tənqidçi Abbas Səhhət şeirinin mahiyyətinə toxunarkən Vətən məhəbbəti, millət sevgisi məsələsinə aydınlıq gətirmişdir. Belə ki, onun şairin “Vətən” şeirini romantik poeziyanın vətənpərvərlik himni adlandırması Səhhət yaradıcılığının düzgün istiqamətdə təhlilinə gətirib çıxarmışdır. Abbas Səhhət yaradıcılığının manifesti olan “Şair, şeir pərisi və şəhərli” şeirinin tədqiqata cəlb edilməsi romantizmin nəzəri məsələlərinin həll edilməsinə şərait yaratmışdır. 50-ci illərin tədqiqatlarında “sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsi əsas tutularaq, romantiklərin yaradıcılığının həyatla əlaqəsinin kəsilməsi fikirləri romantizm haqqında yanlış mülahizələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Tənqidçi şairin bu əsəri vasitəsilə bədii ədəbiyyatın həyatla əlaqələndirmiş, bu yanlış təsəvvürlərə qarşı çıxmışdır. Şairin vəzifəsi həyatın simvolu olan şəhərli ilə sənəti təmsil edən şeir pərisi arasında vasitə yaratmaqdır. Tənqidçi bu cəhəti əsas tutaraq, “sənət xalqa xidmət etməlidir” fikrinin üzərində geniş dayanmışdır. Məsud Əlioğlu Abbas Səhhət yaradıcılığında ilin fəsillərini bədii obraz səviyyəsində təhlil etmişdir. Azərbaycan təbiətinə vurğunluq bütün romantiklərin yaradıcılığına sirayət etmişdir. Amma peyzaj lirikasına Abbas Səhhət qədər fəsil obrazı gətirən yoxdur. Bu şeirlər fəsillərin növbələşməsinə xatırladır və insan hissləri ilə vəhdətdə verilir. Tənqidçinin bu növbələşməni görməsi və izaha çalışması Səhhət romantizminin təhlilində ilk addımdır. Təbiətə vurğunluq, təbiətin saflığının uşaq psixologiyası ilə uyğunlaşdırılması romantik əsərlərin əsas leytmotivini təşkil etməkdədir. Bu cəhətdən Abdulla Şaiqin uşaq ədəbiyyatının inciləri sırasına daxil olan şeirləri əhəmiyyətlidir. Məsud Əlioğlu Abdulla Şaiqin şeirlərində heyvanlar aləminin canlandırılması məsələsinə aydınlıq gətirmişdir. Məsud Əlioğlu Abdulla Şaiqin şeirlərini iki cəhəti nəzərə alaraq təhlil etmişdir. Birincisi uşaqlarda sevgi hisslərini aşılamaq üçün yazılan, heyvanların məzlumluğunu təsvir edən şeirlər idi. İkincisi isə tərbiyyəvi əhəmiyyəti olan, cəmiyyətdəki nöqsanları tənqid edən mənzum hekayələr idi. Tənqidçinin təhlillərində maraqlı cəhət o idi ki, ikinci qisim şeirləri romantik ədəbiyyatın nümunəsi saymırdı. Şaiqin yaradıcılığında çox az təsadüf edilən bu tipli şeirlərin məzmununa baxdıqda Qasım bəy Zakirin təmsillərindən fərqli cəhətləri görmək mümkündür. Şairin şeirlərində heyvan obrazları arasında aldadılan, məzlum tərəf daha çox gözə çarpırdısa, Zakirdə isə mənfi keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan tərəf diqqət mərkəzində idi. Abdulla Şaiq qələmi Qasım bəy Zakir qələmi qədər kəskin satirik gücə malik deyildi. Bu şairin müraciət obtekti və mənsub olduğu ədəbi cərəyanla bağlı idi. Təbiətin təmizliyini üzə çıxarmaq, uşaq dünyasına xeyirxah əməllər aşılamaq əsas məqsəd olduğu üçün romantiklərin bu şeirləri məsumluğu təbliğ etməklə məşğuldur.

60-70-ci illərdə romantizm cərəyanına qarşı münasibətin dəyişməsi faktına Məsud Əlioğlunun Cəfər Cabbarlı yaradıcılığına yanaşma tərzinə əsasən müəyyənləşdirə bilərik. 50-ci ildə “Cəfər Cabbarlının ədəbi-tənqidi görüşləri” məqaləsi ilə yaradıcılığının ikinci mərhələsinə aid olan “Cəfər Cabbarlının humanizmi”, “Cəfər Cabbarlının romantikası” məqalələri arasında müəllifin təhlil üsulunda və toxunduğu məsələlərdə fərqlər vardır. İlk məqalələrində Cəfər Cabbarlının realizm müstəvisində təhlilinə əhəmiyyət verirdisə, 60-70-ci illərdə romantik sənətkar obrazı diqqətimizi cəlb edir. Cabbarlının romantizmini aydınlaşdırmaq əsas məqsəd olsa da, tənqidçi şairin ilk əsərlərini iki qismə bölmə: romantik şeirlər və satirik üslubda yazılmış poetik nümunələr. Tənqidçi şairi realist şeirlərində Sabir ənənələrinin təqlidçisi kimi təqdim etsə də, romantik üslubda yazdığı şeirlərdə heç kimə bənzəməyən yaradıcılıq orijinallığı tapmışdır. Tənqidçinin şairin romantik yaradıcılığında humanizm anlayışının axtarılması onun lirikasının əsas obrazları olan kimsəsiz, köməksiz insanlara məhəbbətindən qaynaqlanırdı. Cəfər Cabbarlının “Boranlı qış gecəsi”, “Qürub çağı bir yetim” şeirlərində təbiət təsviri ilə bu obrazların acınacaqlı həyatının paralel şəkildə təhlili romantizm mövqeyindən dəyərləndirilmişdir. Bununla da, tənqidçi diqqəti romantik qəhrəmanların faciəli həyatına yönəlmişdir. “Mənim tanrım” şeirinin müəllifin lirikasının manifesti şəkildə təqdim şairin romantizminin aydınlaşdırılması baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Hüseyn Cavidin “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” fikri ilə Cəfər Cabbarlının “Bir tanrım var – gözəllik” fikrinin bir-birini tamamlaması doğru istiqamətdə şairin romantik sənətkar kimi təsdiqinə gətirib çıxarmışdır.

Cəfər Cabbarlının “Solğun çiçəklər”, “Mənsur və Sitarə”, “Aydın”, “Oqtay Eloğlu” əsərlərinin qəhrəman-

larını romantik-sentimental əhval-ruhiyyə daşıyıcısı kimi təqdimi vacib bir problemi ortaya çıxarır. Sovet dövründə Cəfər Cabbarlının yaradıcılığında metod mürəkkəbliyi məsələsinə toxunan tənqidçi az idi. Bu problem Məsud Əlioğlunun diqqətindən yayınmamışdır. Cəfər Cabbarlının realist, yoxsa romantik sənətkar olması məsələsində gəlidiyi yekun qənaət belə idi: “C.Cabbarlı sənətin başlanğıc dövründə iki mühüm xüsusiyyəti özündə birləşdirmiş və bu xüsusiyyətlər yazıçının, demək olar ki, yaradıcılıq həyatının axırına qədər bütün əsərlərində həlledici amil kimi diqqəti cəlb edir. Bu da romantizmlə realizmin, başqa sözlə, romantik üslubla realist təsvir üsulunun çox halda birləşməsi, biri digərinin tamamlanması, vəhdət halında meydana çıxmasıdır” [3, s. 309].

Məsud Əliqolunun “Solğun çiçəklər” əsərinin təhlili zamanı “vicdan və mərhəmət” fəlsəfənin açılmasında göstərdiyi yanaşma bu əsərlərin romantik ədəbiyyatın nümunəsi kimi qiymətləndirilməsinə gətirib çıxarırdı. Tənqidçi bu əsərlərdə sentimental ruhun olduğunu qəbul edirdi. Lakin onu “izm”lər sırasına daxil etmirdi. Sentimentalizm cərəyanının Azərbaycan ədəbiyyatında yeri haqqında akademik İsa Həbibbəylinin gəlidiyi qənaət tənqidçinin bu şəkildə yanaşmasının səbəbini izah edirdi: “Uzun illər Azərbaycan romantizminin daxilində təmsil olunmuş sentimental ədəbiyyatın dövrün romantik ədəbiyyatından fərqli xüsusiyyətləri də var idi. Hissi-sentimental əhval-ruhiyyənin təsvir və tərənnümü, nisgil və göz yaşlarının diqqətə alınması, məktubdan bədii vasitə kimi istifadə və sair elementlər sentimental ədəbiyyatı fərqləndirirdi” [4]. Bu fikirləri əsas tutaraq, Cəfər Cabbarlını “Solğun çiçəklər”, “Mənsur və Sitarə” əsərlərində sentimentalizm ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi görürük. “Aydın”, “Oqtay Eloğlu” əsərlərinə gəldikdə isə sentimental ruhdan çox tənqidi realizmin elementləri vardır: ““Aydın” və “Oqtay Eloğlu” əsərlərində mühit və qəhrəman, şəxsiyyət və cəmiyyət problemlərinin qoyuluşunda və bədii həlli üsulunda bu əlamət qabarıq şəkildə üzə çıxır” [5, s. 125].

60-cı illərdə bədii əsərlərin əsas mövzusu olan insan və şəxsiyyət amilinin inkişaf dinamikasına diqqət ədəbi tənqidin təhlil istiqamətinə də təsirsiz qalmadı. Ədəbiyyat və incəsənətdə baş verən çiçəklənmə Məsud Əlioğlunun fikirlərində də əksini tapırdı. Bugünün prizmasından baxdıqda deyə bilərik ki, 60-70-ci illər mərhələsi Məsud Əlioğlunun tənqidçilik fəaliyyətinin yetkin çağlarıdır. Estetik tənqidin prinsiplərinə meyl etməsi tənqidçinin üslubunun sabitləşməsinə səbəb olmuş, bir tənqidçi kimi yaradıcılığının kamillik mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Ədəbiyyat

Талыбзаде К. О нашей литературной критике // «Литературный Азербайджан», 1959, № 5, с. 93-96
Elçin. Tənqid və nəsr (Azərbaycan bədii nəsr tənqidində (1945-1965)). Bakı: “Günəş” nəşriyyatı, 1999, 219 s.

Əlioğlu M. Darıxan adamlar (Seçilmiş əsərləri). Bakı:Təhsil, 2018, 792 s.

Həbibbəyli İ. Tənqidi realizm epoxası və romantizm

https://525.az/site/?name=xeber&news_id=91801#gsc.tab=0

Məmmədova T. C.Cabbarlı yaradıcılığının bədii metod təkamülü. Filologiya elmlər namizədi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Əlyazması hüququnda. Bakı, 1989, 140 s.

Açar sözlər: Məsud Əlioğlu, tənqidçi, 60-cı illər, ədəbi proses, estetik tənqid

Ключевые слова: Масуд Алиоглу, критик, 60-е годы, литературный процесс, эстетическая критика

Key words: Masud Alioglu, critic, in 60th, literary process, aesthetic criticism

РАСПОЛОЖЕНИЕ И ПОЗИЦИЯ МАСУДА АЛИОГЛУ В ПРОЦЕССЕ ЛИТЕРАТУРЫ В 60-ЫЕ ГОДЫ

Резюме

Процветание советской литературы в Азербайджане восходит к 60-м годам. Ослабление реализма социализма привело к возрождению литературы. Начало новой тенденции привело к новым темам в литературе. Главный герой художественного произведения больше не теряется в событиях эпохи, сплывает его личные чувства, психологический мир. В 60-х годах также активизировалось укрепление человеческого фактора в литературе, литературная критика возвращается к национальным и духовным ценностям. Критика уже начала определять направление своего предмета, критику и культуру анализа с учетом изменения художественного наследия. Мы можем видеть следы этой свободы выражения на литературных и критических встречах Масуда Алиоглу. Второй этап критической деятельности Масуда Алиоглу начался в 1960 году. В эту статью включены статьи о Мухаммеде Хади Месуда Алиоглу, Аббас Сахате, Абдулле Шаиге, Джафаре Джаббарлы.

В контексте особенностей периода, эти статьи критикуются критиками в отношении этих художников. Сделан вывод о том, что поэтапная классификация литературных личностей имеет большое значение для выявления особенностей их деятельности.

LOCATION AND POSITION OF MASUD ALIOGLU IN THE PROCESS OF LITERATURE IN 60th

Summary

The prosperity of Soviet literature in Azerbaijan dates back to the 60s. The weakening of the realism of socialism led to a revival of literature. The beginning of a new trend has led to new topics in the literature. The protagonist of the artwork is no longer lost in the events of the epoch, splashes his personal feelings, the psychological world. In 1960th, the strengthening of the human factor in literature was also intensified, literary criticism returned to national and spiritual values. Criticism has already begun to determine the direction of its subject, criticism and culture of analysis, taking into account changes in the artistic heritage. We can see traces of this freedom of expression at Masud Alioglu's literary and critical meetings. The second stage of the critical activity of Masud Alioglu began in 1960. This article includes articles about Mahammad Hadi Masud Alioglu, Abbas Sahhat, Abdulla Shaig, Jafar Jabbarli. In the context of the features of the period, these articles are criticized by critics in relation to these artists. It is concluded that the phased classification of literary personalities is of great importance for identifying the characteristics of their activities.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Məhəmmədəli Mustafayev

Tinatın Məmmədova⁷¹

AŞIQ ƏLƏSGƏR VƏ BORÇALI AŞIQ MÜHİTİ

Azərbaycan aşiq sənəti özünün zəngin yaradıcılıq ənənələri olan, ifa-repertuar əlvanlığı ilə seçilən sinkretik bir mədəniyyət hadisəsidir. Onun yaranması və inkişaf mərhələləri haqqında irəli sürülən mülahizələrdə belə həqiqət ön plana çəkilir ki: “Tarixi təşəkkül başa çatdıqdan, orta yüzilliklərdəki ozan-aşiq keçidi sona yetdikdən sonra Qafqaz, İran və Anadolu ərazilərindəki aşiq sənətinin iki istiqaməti yaranmağa başlayır. Birinci istiqamət Qafqaz və İran ərazisində, ikinci istiqamət isə Anadoluda özünü göstərir”.

Doğrudur, bu mülahizələrdə adı çəkilən coğrafiyalarda aşiq sənətinin formalaşdığı və təşəkkül tapdığı mühitlər yalnız ümumi şəkildə təsnif olunur. Təbii ki, elə bu bölgü və təsnifatın daxilində də müəyyən fərqli cəhətləri, özəl xüsusiyyətləri müşahidə etmək mümkündür.

Borçalı aşiq mühiti Azərbaycan aşiq sənətinin özünəməxsus səciyyəvi keyfiyyətləri ilə seçilən və belə özəl xüsusiyyətləri bu günə kimi qoruyub saxlayan tarixi-coğrafi arealda mövcudluğunu zaman-zaman hifz edən, öz ilkinliyini və milli çalarları bu günə daşıyan unikal bir incəsənət faktıdır.

Məlumdur ki, Azərbaycan aşiq sənətinin belə bir mühit çevrəsində inkişafı təbii-coğrafi, regional-tarixi amillərlə sıx bağlıdır. Belə bir xüsusiyyət və əlvanlıq heç də bu qədim sənətin parçalanma və diferensiasiya olunma xarakterindən xəbər vermir, əksinə, çeşidli ifa və sənətkarlıq palitrasında rəngarəngliyə dəlalət edir. Azərbaycan aşiq mühitlərinin yaranma və öz mövcudluğunu qoruyub saxlama imkanlarına görə təsnifatı aparılan tədqiqatlarda Borçalı aşiq mühitinin bu sıralanmada aparıcı yerlərdən birini tutması israrla vurğulanması heç də təsadüfi deyil.

Azərbaycan aşiq sənətinə və aşiq mühitlərinə ayrıca monoqrafik tədqiqat həsr edən professor Məhərrəm Qasımlının gəldiyi yekun qənaət budur ki: “Aşığılığın təşəkkülündən üzə bəri mövcud olan bütün aşiq mühitləri tarixi mühitlərdir. Tarixən olduğu kimi, indi də fəaliyyətini davam etdirənlər həm də çağdaş aşiq mühitləridir. Müxtəlif tarixi-siyasi səbəblərə görə sıradan çıxan və ya sönmək ərəfəsində olan aşiq mühitlər isə çağdaş mühitlər sayılmır. Azərbaycanın tarixi aşiq mühitləri aşağıdakılardır:

Gəncəbasar (Gəncə - Şəmkir – Tovuz – Qazax) aşiq mühiti.

Borçalı (Borçalı – Başkeçid – Qarayazı) aşiq mühiti.

Göyçə aşiq mühiti.

Dərələyəz aşiq mühiti.

İrəvan aşiq mühiti.

Çıldır aşiq mühiti.

Şirvan aşiq mühiti.

Dərbənd aşiq mühiti.

Qarabağ aşiq mühiti.

Naxçıvan aşiq mühiti.

Qaradağ – Təbriz aşiq mühiti.

Urmiya aşiq mühiti.

Zəncan aşiq mühiti.

Xorasan aşiq mühiti.

Savə aşiq mühiti.

Qaşqay aşiq mühiti.

Hazırda Anadolu aşiq sənətinin tərkibinə daxil olan Qars aşiq mühiti tarixi baxımdan Azərbaycan aşiq sənəti ilə Anadolu aşiq sənəti arasında keçid-körpü funksiyası daşımışdır” (3,164).

Borçalı aşiq mühitinin özəlliklərini bu günə daşıyan və onu bu tarixi coğrafiyanın əsas sənət ocaqlarından birinə çevirən xüsusiyyətlərdən bəhs edərkən ümumən Qafqaz arealında onun təsir dairəsindən danışmaq lazım gəlir. Qədim oğuz yurdu olan Borçalının qonşu xalqların şifahi xalq yaradıcılığına, xüsusi olaraq aşiq yaradıcılığına göstərdiyi təsiri coğrafi yaxınlıqla yanaşı, həm də sənət, havacat oxşarlığı və təmasları

71 Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı abidələr şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e. posta: mammadova.tinatın@ mail.ru.

ilə izah edilə bilər. Borçalı aşığı mühitinin tədqiqinə həsr olunan araşdırmalarda bu sənət ocağının bu coğrafiyada aparıcı mövqeyə malik olduğunu kifayət qədər təsdiqləyən mülahizələrdə bu cəhət açıqlanır (2, 8-9). Borçalı aşığı mühitinin nəinki tarixi torpağı olan ərazilərində, həmçinin qonşu xalqların şifahi xalq ədəbiyyatına, o cümlədən aşığı sənətinə göstərdiyi təsirin izləri konkret şəxsiyyətlərin yaradıcılıq irsi əsasında üzə çıxarılır. Bu mühitin ayaq sərhədlərinin Sınıq körpü, başı Başkeçid, Calaloğlu, bir tərəfi Qarayazı, digər tərəfi Loru (hal-hazırda Ermənistanın mənimsədiyi ərazidir.) digər sınırları iyirmi dörd para kənddən ibarət olan Qaraçöp, bir ucu Mesxet-Çavaxeti, bir ucu Ağbulaq (indiki Tetpısxaro rayonu ərazi bölgülərinə malik Borçalı coğrafi inzibati vahidi aran, bağ və dağ kimi onomastik adlarla tanındılması əslində bu bölgənin və mahalın zəngin təbii-coğrafi şəraiti haqqında kifayət qədər təsəvvür yaradır.

Biz bir qədər əvvəl qeyd etdik ki, Borçalı qədim türk etnosunun tarixi yaradıcılıq ənənəsini özünəməxsus şəkildə qoruyub saxlayan bir ərazidir. Bu aşığı mühitinin özəlliklərini qeyd etməklə bərabər, qonşu ərazilərə təsiri məsələsi üzərində kifayət qədər dayanmağa və bu istiqamətdə fikir yürütməyə xüsusi ehtiyac duyulur.

Borçalı aşığı mühitinin həm mərkəz Tiflisdə, həm də Gürcüstanla yaxın bir sərhəddə yerləşən Ermənistanda yaranan və inkişaf səviyyəsinə görə seçimli xüsusiyyət daşıyan aşıqlığına göstərdiyi təsiri yaxından müşahidə edilməsinə kifayət qədər əsas verir.

Azərbaycan dilinin geniş ifadə imkanlarından, şeir və sənət dili kimi geniş yayılma arealının verdiyi zənginlik qonşu xalqların, ümumən Qafqaz çevrəsində məskunlaşan etnosların mədəniyyətinə də öz müsbət təsirini göstərir, hətta etnik mənsubiyyət baxımından azərbaycanlı olmayan bir çox müəlliflərin bu dildə yazıb yaratmaq bacarığı belə bir fikrə gəlməyə tamamilə əsas verir. Tiflisdə Sayat Novadan başlayan belə bir ənənə daha sonra Kiçik Nova, Şamçı Melko, Leon Turunc, Keşiş Nova, Cahil oğlan, Narınc oğlan, Miskin Bürcü, Yaqub oğlu, Arazlı Sərkis, Əlvən oğlan, Dələk Murad, Biçarə, Yetim Gürcü, Həzir və digər sənətkarların yetişməsi belə bir həqiqətdən soraq verir. Belə bir faktın mövcudluğu bir daha onu təsdiqləyir ki, regional səciyyə daşıyan hər hansı mədəniyyət hadisəsi digər xalqların folkloruna, milli musiqisinə və aşığı ifaçılığına təsir göstərmək imkanlarını da yetərincə nümayiş etdirməkdədir. Azərbaycan aşığı sənətinin korifeylərindən biri olan Aşığı Ələsgər Göyçə aşığı mühitinin yetirdiyi görkəmli saz-söz ustadlarındandır. İstər aşığın sağlığında, istərsə də ölümündən keçən yüz ilə yaxın bir müddət ərzində onun zəngin irsindən, könülləri rıqqətə gətirən qoşqularından bəhrələnen nəsillərə aşıqların faydalandığını israrla qeyd etmək mümkündür. Şübhəsiz ki, bu, aşığı-sənətkarın məktəb yaratmaq qüdrətindən, Azərbaycan aşıqlığına vermiş olduğu əvəzsiz töhfələrin nəticəsində gerçəkləşir.

Aşığı Ələsgərin yetişdiyi aşığı mühitinin özəllikləri, özünəməxsus xüsusiyyətləri barədə müəyyən təsəvvür yaratmadan onun təsir dairəsi və ya onun özünün faydalandığı, təsir dairəsinə düşdüyü aşığı ocağının (ocaqlarının) məxsusi ifa-sənətkarlıq mədəniyyəti barədə fikir yürütmək çətindir. Şübhəsiz ki, belə bir cəhət aşığı mühitləri arasındakı inteqrasiyanı və onu doğuran səciyyəvi cəhətləri müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilməsinə əlverişli zəmin yaradır. Qərbi Azərbaycanla bağlı silsilə məlumat-soraq kitablarında Göyçə mahalının yerləşdiyi təbii, coğrafi ərazinin sərhədləri və yaxın çevrəsi haqqında qeydlərdə göstərilir ki: “Gəncəbasar, Zəngəzur, Dərələyəz, İrəvan mahalları ilə əhatələnən Göyçə mahalı uzunluğu təqribən yüz, eni isə qırx kilometr olan böyük bir əraziyə malik olmuşdur. Özündə Basarkeçər, Kəvər, Qaranlıx, Yelenovka, Çəmbərək kimi beş rayon mərkəzini və yüzdən artıq kəndi cəmləşdirən bu qədim oğuz diyarında son bilgiyə -1988-ci il hesablamalarına görə yüz əlli mindən yuxarı adam yaşayırdı” (1, 195).

Göyçə aşığı mühiti təkkə ocağı əsasında təşəkkül tapan bir qanada mənsubdur. Miskin Abdal ocağı ənənəsindən qaynaqlanan Göyçə mühitinin qədimliyi və böyük tarixi inkişaf yolu keçməsi aidiyyətə mənəblərdə döndə-döndə xatırladılmaqdadır. Miskin Abdalın İrandan – bu tarixi Azərbaycan ərazilərinə köçüb gəlməsi və əslən Şah İsmayıl Xətayi ilə bağlılığı və qohumluğu haqqında məlumatlar bu aşığı mühitinin genetik qaynaqları və mənəbləri haqqında kifayət qədər təsəvvür yaratmaq iqtidarındadır. Belə bir xüsusiyyətə malik olmaq həm də bu çevrədə formalaşan mühitin ifaçılıq mədəniyyəti, sənət özəllikləri barədə müəyyən qənaət hasil edir. Əlbəttə, qədimlik, ilkinlik baxımdan ənənəvi təsnifat bölgüsü də təsdiqləyir ki, Borçalı aşığı mühiti Göyçə aşıqlığından areal genişliyinə, tarixən təşəkkül tapan yaradıcılıq ənənələrinin sözün yaxşı mənasında mühafizəkarlığına görə seçimli bir səciyyə malikdir. Belə bir xarakterik cəhəti doğuran bir ümdə xüsusiyyət onu çevrələyən coğrafi ərazilərdəki dayaqların olmasıdır. Məsələn, Gəncəbasar aşığı mühitinin davamlı və fasiləsiz sənət axtarışlarının, ifa özəlliklərinin qorunub

saxlanılmasında ətraf ərazilərin rolunu heç bir vəchlə danmaq olmaz. Belə bir sənət özəllikləri ayrı-yarı aşıqların yaradıcılığına əsaslı şəkildə təsir göstərmək gücündədir. Aşiq Ələsgərin yaradıcılığı da bu mənada istisna deyil.

Məlum olduğu kimi, Göyçə aşiq mühiti ona yaxın ərazilərdəki aşıqların yaradıcılığına müsbət təsir göstərmiş, bu Kəlbəcər və Laçın kimi bölgələrdə özünü bütün mənzərəsi ilə əks etdirməkdədir. Aşiq mühitləri barədə dəyərli araşdırmaların müəllifi professor Məhərrəm Qasımlı Göyçə aşiq mühitinin təsir dairəsi barədə gəldiyi qənaətlər bu mənada obyektiv səciyyəyə daşır: “Bu mühitin (söhbət Göyçə aşiq mühitindən gedir – T. M.) yaradıcılıq və ifaçılıq keyfiyyətləri mahaldan kənardakı bəzi yaxın bölgələri də öz təsiri altında saxlamışdır. Belə ki, Kəlbəcər-Laçın aşıqlarının repertuarı və ifaçılıq üslubu tarix boyunca Göyçə aşıqlarından qətiyyən fərqlənməmişdir. Göyçə süqut anına qədər həmişə Laçın-Kəlbəcər regionunu sənət qidası ilə təmin etmişdir” (4, 186).

Aşiq Ələsgərin Borçalı aşiq mühiti ilə əlaqəsini təsdiq edən xüsusi faktlar və məlumatlar olmasa da, tədqiqatçılar aşiq sənətinin spesifik xüsusiyyətlərindən və səyyar və gəzəri səciyyəindən çıxış edərək gəldikləri qənaətlər bu istiqamətdə müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Mərhum folklorşünas Sədriq Paşayev Aşiq Ələsgərin yaradıcılıq yolundan və aşiq sənətinə gətirdiyi yeniliklərdən bəhs edərəkən irəli sürdüyü mülahizələr bu baxımdan diqqəti çəkir: “Aşiq sənətinin səyyarlığı XIX əsrdə Aşiq Ələsgərin timsalında ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Qafqaz ərazisini qarış-qarış gəzib dolaşmaqla, onun dilbər guşələrində çalib-çağırmaqla ustad sənətkar öz dünyagörüşünü zənginləşdirmiş, habelə saysız-hesabsız mövzular əldə etmişdir. Sənətdə bu yol ilə irəliləyən Aşiq Ələsgər eyni zamanda öz yaradıcılığının qızgın təbliğatçısı olmuşdur. Onun çox böyük coğrafi ərazi miqyasında məşhurlaşmasının şərtlərinin geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri məhz budur” (5, 58).

Aşiq sənətinin özəl xüsusiyyətlərindən biri odur ki, ifaçının hansı coğrafi məkana üz tutursa o mühitin yaradıcılıq ənənələrindən müəyyən qədər xəbərdar olması vacib şərtlərdən hesab olunur. El-el, oba-oba gəzmək həm də aşığın sənətkar kimi kamillik dərəcəsinə yüksəlişində də öz sözünü deyir. Bununla bərabər həmin bölgədəki havacat və repertuarlara müraciət etmək zərurətini qaçılmaz edir. Şübhəsiz ki, inzibati-ərazi baxımından Göyçə ilə Borçalı arasında elə bir böyük məsafə dayanmır. Bu, belə demək mümkünsə, hər iki aşiq mühiti arasında oxşar xüsusiyyətlərin, ortaq cəhətlərin olduğunu da iqrar etməyə kifayət qədər əsas verir. Sadəcə olaraq coğrafi məkanın və aşiq ocaqlarının geniş miqyas qazanması belə bir müqayisədə üstünlüyü qabarıq nəzərə çatdırır. Bununla yanaşı, hansı mühitin təmsilçisi olmasından asılı olmayaraq, ifaçı-aşiq ayaq basdığı coğrafiyanın, ağır yığnaqlı məclislərin tələbatını ödəyə biləcək bir ustalıq nümayiş etdirməlidir, əks təqdirdə onun əsil tərəzi olan xalqın gözündən düşməsi danılmazdır. Azərbaycan aşıqlığının ən müxtəlif mühitlərində havacat eyniliyi və oxşarlığı faktına rast gəlinməsi belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir. Məsələn, “Gəraylı”, “Gözəlləm”, “Misri”, “Şikəstə” və “Kərəmi” kimi havacatların tarixən təşəkkül taparaq geniş areallara yayılması, heç şübhəsiz ki, belə bir müştərəklikdən xəbər verir.

Ədəbiyyat:

Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu-“Ermənistan”. Bakı, “Sabah”, 1994.

İsabalı qızı T. Borçalı aşiq mühiti. Bakı, “Elm”, 1999.

Qasımlı M. Aşiq sənəti (Qaynaqları, tarixi yaranışı və mühitləri). Bakı, ”Ozan”, 1996.

Qasımlı M. Ozan-aşiq sənəti. Bakı, “Uğur”, 2011.

Paşayev S. XIX əsr Azərbaycan aşiq yaradıcılığı (Dərs vəsaiti). Bakı, 1991.

Xülasə

Azərbaycan aşiq sənəti hansı coğrafi ərazidə yaranmasından asılı olaraq özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Doğru olaraq elmi ədəbiyyatlarda bu aşiq mühitləri və ya ocaqları kimi bir ad altında təsnif olunur. Borçalı aşıqlığı da belə özünəməxsus aşiq mühitlərindən biridir.

Məqalədə Borçalı aşiq mühiti ilə Aşiq Ələsgərin əlaqə və münasibətləri, onların bir-birinə göstərdiyi təsir geniş faktlar əsasında üzə çıxarılır, aşiq mühitləri arasındakı əlaqə və səsleşmələr əsas təhlil predmeti seçilir.

Açar sözlər: Aşiq mühitləri, regional xüsusiyyətlər, saz-söz dünyası, Borçalı aşıqlığı, sənət ocaqları

Среда ашуга Алескера и ашуга Борчалы

Резюме

Независимо от того, в каком географическом районе возникло, азербайджанское ашугское искусство имеет свои отличительные особенности. Правильным считается классификация их в научной

литературе под таким названием, как среда или очаг ашуга. Ашугство Борчалы является одной из таких своеобразных ашугских сред.

В этой статье раскрываются взаимоотношения и связь между Ашугом Алескером и ашугской средой Борчалы и их влияние друг на друга на основе обширных фактов. В качестве основного предмета анализа выбрана связь и созвучание между средами ашугов.

Ключевые слова: среда ашуга, региональные особенности, мир саза и слов, ашугство Борчалы, центры искусства

Ashug Alasgar and Borchali's ashug environment

Summary

Ashug art of Azerbaijani depending on the geographical area has a distinctive feature. True in scientific literature these ashug environments or centers are classified under single name. Borchali's ashug is also one of the peculiar ashugs environments.

In the article, Ashug Alasgar's attitudes and relationships with Borchali's ashug environment, their impact on each other is exposed on the basis of extensive facts, the relationships between the ashugs are selected as the main subject of the analysis.

Keywords: ashug environments, regional features, world of saz-word, ashugs of Borchali, art centers

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Məhəmmədəli Mustafayev⁷²

ROMANTİZMİN FƏLSƏFİ VƏ ƏDƏBİ-NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

«Ədəbi cərəyan nədir və özəllikləri nədən ibarətdir» – sualına belə cavab verə bilərik. Bir sənətkar qrupunun bəlli bir dönmədə, orta q dünyagörüşü, estetik və ədəbiyyat anlayışı çərçivəsində həyata keçirdiyi ədəbiyyat hərəkatı; bu anlayış və hərəkat çərçivəsində qələmə alınan ədəbi əsərlərin cəmidir.

Ədəbi cərəyanlar, ədəbiyyat elminin əsaslarını təşkil edən ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi tənqid və ədəbiyyat tarixi ilə iç-içədir. Belə ki, ədəbi cərəyanlar ədəbiyyatın mahiyyəti ilə bağlı olduqca sistemli düşüncə və qənaətlərin ortaq adıdır. Buna görədir ki, hər bir ədəbi cərəyanın mövcudluq təməlinə «Ədəbiyyat nədir?» sualına cavab axtarılır: «Ədəbi cərəyan öz məzmununa və nəzəri funksiyasına görə həm metod və üslub, həm də ədəbi məktəblə yaxından səsleşən bir anlayışdır. Ədəbi cərəyan estetik kateqoriyadır. Çünki cəmiyyətdə həyatın, real həqiqətin və gözəlliyin dərkə həmişə eyni səviyyədə olmur, zamana görə dəyişir. yeni məna və məzmun çalarları kəsb edir. Cərəyanlar da dövrün təfəkkür tərzinə, ədəbi-ictimai tələblərinə uyğun olaraq yaranır və tələbləri əsasında dəyişir, yeniləri ilə əvəz olunur» (1,372).

İkinci tərəfdən bu məsələ ilə bağlı müəyyən suallara cavab axtarılanda, bəzi qənaətlər üzə çıxır. Bu ədəbi cərəyanların öyrənilməsi və tədqiqi istiqamətində hər hansı bir tənqidi fikir və klassik tənqid, romantik tənqid və realist tənqid kimi qiymətləndirilmişdir. Müxtəlif dövrlərdə ədəbiyyat nəzəriyyəsi və ədəbi tənqid dünyədən bu günə çox böyük ölçüdə ədəbi cərəyanların öyrənilməsi yolu ilə özünü təsdiq etmişdir. Bütün bunların fəvqində, ədəbi cərəyanlar, yazıçı və şairləri ortaq dəyərlər ətrafında bir araya gətirən və onların bir çox əsərlərini yazmağa şərait yaradan ədəbiyyat hadisəsidir. Bütün bunlardan başqa, ədəbi cərəyanlar ədəbi əsərdən kənarında düşünülə bilməz. Heç şübhəsiz, bütün bunların tamamı. Yəni ədəbi əsər, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, ədəbi tənqid və ədəbi cərəyan birlikdə ədəbiyyat tarixini təşkil edir. Hər bir ədəbi cərəyanın əsasında müxtəlif sosial, siyasi ekonomikkültür hadisələr və bu hadisələr əsasında təşəkkül edən fəlsəfi, mədəni, estetik perspektivlər var. Bunlar olmasa, ədəbi cərəyan yarana bilməz. Ədəbi cərəyanın nə olduğunu kifayət qədər dərk etmək üçün onların əsasında dayanan müştərəkliyin siyasi, sosial və mədəni zəmini, həyat fəlsəfəsini, təbiət və mövcudluq anlayışlarını bilmək məsələyə ədəbiyyat – xalq əlaqələri fonunda yanaşmaq gərəkdir. Çünki ədəbi hadisələri, onun xalqın yaşam tərzindən, mədəni dəyərlərdən, dünyagörüşündən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyil.

“Romantizm” termini “romance” sözündən götürülüb. “Romance” Roma İmperatorluğunda xalqın danışdığı və latıncanın pozulmuş halı olan danışiq dilidir. Xalq elm dili olan əsl latıncanı bilmir. Zaman-zaman “romance” xalqın diqqət göstərdiyi, qeyri-adiliklərlə dolu, təbiət gözəlliklərini ifadə edən şeir və nəsr əsərlərinin xüsusiyyətlərini ifadə edib. Qədim cəngavərlik romanlarını, “ozan sənəti çağını xatırladan” romantio sözünün işlənilməsi, termin olaraq işlənilməsindən daha öncədir. Rəsonalizmin mövcud olduğu XVIII əsrdə “romantice” “gerçək dizi, xəyalı, duyğusal mənasında” işlənilmişdir. Bu sözü istilah, indiki mənasında ilk dəfə J.J.Russo işlətmişdir. O əsərlərinin birində Bienne gölündən bəhs edərək buranın romantik bir yer olduğunu bildirmişdir.

Fransız Akademiyası 1789-cu ildən insanlara şeirlərdəki və zamanlardakı mənzərələri ifadə edən əsərlərə romantik sənət deməyə başlamışdır. Türkiyədə bəzən romantizm coşğunçuluq kimi işlənsə də, daha çox romantizm kimi qəbul edilmişdir.

XIX əsrin əvvəllərindən axırına kimi romantika yarıməsrlilik bir dövrdə Avropada eyni tipli vahid forma və məkanda hakim sənət və ədəbiyyat hadisəsi kimi tanınmışdı. Bütün bunlarla bərabər, geniş kontekstdə yanaşdıqda demək olmaz ki, həmin dövrdə Avropa ədəbiyyatında ancaq romantizm mövcud olmuşdur. Fərqli təsirlər, sosial və mədəni faktorlar, fərqli anlayışlar, istər-istəməz fərqli romantizmləri meydana çıxarmışdır. Çünki ilkin mərhələsində romantizmin xüsusiyyətini tam ifadə edən sistemli bir bilgi olmayıb. Bu səbəbdən müxtəlif ölkələrdəki romantizmlərdə müştərəklik olmadığı kimi, ayrı-ayrı ölkələrdəki romantizmlərdə də başlanğıc və son müştərəklik olmayıb.

Bəzi şərtlər nəzərə alınmaqla, romantizmin bədii sistemindən, fərdi özəlliklərindən danışmaq mümkündür. Romantizmin meydana çıxmasında 1789-cu il Fransa inqilabi mühüm rol oynayıb. Klassisizm necə monarxist dönmənin hadisəsi idisə, romantizm tam bunun əksinə, hürriyyət, azadlıq, demokratiya arzularının ifadəsidir. Belə ki, Avropada humanizmdən ibarət şəxsi dəyərinin və özəlliyinin fərqiində olan fərdlər bunu xalqa, topluma qəbul etdirmək uğrunda mübarizəyə başlayıb. Bu mübarizə ayrı-ayrı top-

lumlar, siniflər üçün də gərəkli olub. Aristokrat cəmiyyətdə özünə yer almağa çalışan, mübarizə apararaq mühüm nailiyyətlər əldə edən burjuaziya sosial davamın hərəkatverici qüvvəsi idi. Əlbəttə ki, belə bir proses bütün toplumların, ayrı-ayrı siniflərin həyatına təsir etmişdir. Sosial, siyasi və iqtisadi həyat artıq bir ovuc aristokratın və istismarcı sinfin əlində deyildi. Fransız inqilabı bu yeni dönmənin radikal başlanğıcı oldu.

Fransa inqilabı təkcə Fransada deyil, dünyada, Avropada dərin izlər buraxdı. Sanki dünyada siyasi, sosial-mədəni bir era başlandı, sosial qrupların, müxtəlif siniflərin mövcud durumunu alt-üst etdi. Ayrı-ayrı ölkələrdə milli şüur artmağa başladı. Xalqların kimliyinə, tarixinə maraq oyanması bu dövrdə daha da gücləndi.

Bu da həqiqətdir ki, Fransız inqilabı müsbət cəhətləri ilə yanaşı, maddi-mənəvi, fərdi-sosial sıxıntılara, acılara və böhranlara da səbəb oldu. Eyni zamanda siniflərin və müxtəlif toplumların sosial durumunu da alt-üst etdi. Millətləşmə hərəkatının ortaya çıxması hər bir toplumun öz tarixinə və kimliyinə dönməsi də bu dövrdə başlandı. İnqilab eyforiyası keçdikdən sonra gözlənilənlərin, arzu olunanların gerçəkləşməməsindən sonra Avropa xalqı dərin sosial, dini, mədəni rahatsızlıq içində düşdü. Artıq nə tənqid olunan dinə dönmək mümkün idi, nə də gələcəyin xoşbəxtlik gətirəcəyinə ümid qalmışdı. Bundan sonra Avropada aydınlaşma dövrü ilə birlikdə çap və mətbuat işi başlandı. Bu da cəmiyyətin ziyalı təbəqəsi ilə kütlə arasında sıx əlaqənin yaranmasına səbəb oldu. Artıq sənət və ədəbiyyat ancaq aristokrat təbəqənin ifadəçisi olmaqdan imtina edir, geniş kütlənin mənafeyini qoruyurdu. Üstəlik inqilabı ideyalarından faydalanan yazıçılardan da xalq heç nə gözləmədi. Dəyişib, genişlənən oxucu kütləsi yazıçıların diqqət mərkəzində oldu. Onların həyatı, məişəti ədəbiyyat və sənətin əsas qayğısına çevrildi. Daha dəqiq desək, ədəbiyyat və sənət daha geniş xalq kütləsinə arxalanmağa başladı, xalqın dili ədəbiyyatın dili oldu. Fransada Marivaux 1718-1725-ci illərdə klassik tragediya və akademiya faydalanaaraq qısqançlıq, xəyal qırıqlığı kimi hisslərin ifadəsi olan duyğusal komediyanın yaradıcısı oldu. Yenə həmin əsrin əvvəlində Madame de la Fayette və Marivaux ilk duyğusal romanlarını yaratdılar.

1750-ci ildən sonrakı genişlənib güclənən duyğusal əsərin başqa bir müəllifi J.J. Russodur. O, fərdiliyi və təbiəti gündəmə gətirdi. Daha sonra onun ənənələrini davam etdirən Bernardin de Saint-Pierre "Paul et Virginie" romanı ilə təbiət mövzusunda müraciət etdi, ekzotizmi ədəbiyyata gətirdi. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Ohateau briand və Madame de Ael yeni fikirləri və əsərləri ilə romantizmi hazırlayan ilk sənətkar kimi tanındı. Bütün bunlara rəğmən, Fransada romantizmin hakim olması gec həyata keçmişdir. Viktor Hüqonun ətrafında toplanan sənətkarların onun "Krommel önsözü" (1827) və ardından gələn "Herkani" (1830) adlı teatr əsəri ilə uğur qazanmışdır. İngiltərədə romantizmin Bayron, Şiller, Keats, Volter, Almaniyada Slegler qardaşları, Fixte, Şelling, Tiesk və Gete kimi nümayəndələri meydana çıxdır. İngiltərədə XVIII əsrin əvvəllərində klassisizmə qarşı ilk təpki hərəkatı Anthoni Ashiey Cooperin qurucusu olduğu Duyğu Okulu eyni zamanda romantizmin təşəkkülünə zəmin hazırlayan ilk ciddi hərəkat oldu.

Duyğu Okulunun məqsədini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar; İnsan ətraf aləm ilə bağlı bilgilərində duyğularla əldə etdiklərinə borcludur. Duyğularla edilən izləmələr ağıl tərəfindən sistemləşdirilib elmə çevrilir. Bilgi əldə edilməsində insan aqlının önəmli məsələ olduğu inkar edilmir. Ancaq bu məsələdə hər şeyi sadəcə ağılla izah etmək, əlaqələndirmək doğru deyil.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, XVIII əsrin sonuna qədər davam edən klassisizm yeni əsrin əvvəllərinə qədər yerini addım-addım İngiltərədə romantizmə vermişdir. XIX əsrin ortalarına doğru özünü göstərən romantizm Fransız inqilabından sonra həm sahəsini genişləndirmiş, həm də gücünü artırmışdır. XX əsrin əvvəllərindən etibarən isə özünün zirvə məqamına çatmışdır.

Hürriyyət. Romantizm ədəbi cərəyanının əsas istinad nöqtəsi hürriyyətdir. Böyük romantik Viktor Hüqonun romantizmi ədəbiyyatda olan Fransız inqilabıdır və ya liberalizmdən başqa bir şey deyildir. Yəni, mövzuda üsyan və hürriyyət klassisizmə təkli olan romantizm sənətkarın qələmi, yaradıcı gücü, duyğularına gətirilə biləcək heç bir məhdudiyət, sərhəd qəbul etmir. Bunu Viktor Hüqo əsərlərində açıq elan etmişdi. Romantiklər hürriyyət məsələsində çox irəli getmişdilər. Onların sənət dünyasına hakim olduqları dövərdə tragediya və komediya başqa dram janrı da getdikcə inkişaf etdi, şeirlə nəsr bir-birinə yaxınlaşdı, roman böyük dəyər qazandı.

Belə demək mümkündür ki, romantiklər istər sənətdə, istərsə də sosial həyatda üsyankar və inqilabçı idilər. Nə sənətdəki dəyəre, nə düzənə, nə də toplumun dəyərini qəbul edirdilər. Bütün dəyərləri yıxaraq onların yerinə insan təcrübəsindən doğan yeni dəyərlər qoymağa çalışırdılar. Bu mənada romantizm hər cür

ənənəyə qarşı bir təcrübə məktəbidir. Bu təcrübədə isə toplum deyil, fərd əsasdır.

Avropa ədəbiyyatında romantizm fəlsəfədə humanizm, iqtisadiyyatda liberalizm və fərdiyyətçilikdir. XIX əsrdə romantik düşüncə ilə insan kainatın mərkəzi oldu. Tanrı mərkəzli kainat yıxıldı, insan əxlaqi dəyərlərin həm qaynağı, həm də ölçüsü oldu. XIX əsrin romantizmi mədəniyyətdə xristianlıq sintezini yetərsiz hesab edərək, neoplatonik fəlsəfəni özünə mif olaraq seçən mistik bir cərəyana çevrildi. Romantizmin hüriyyət prinsipi və inqilabi xarakteri heç şübhəsiz, bağlı olduğu Tanrı və insan düşüncəsindən qaynaqlanırdı.

İnsan və gerçək. Romantizm insanı ağıl və duyğusu ilə bir bütün olaraq götürmüş, gerçəkliyin bütünü sənət və ədəbiyyata gətirmək istəmişdir. Romantik sənətkarlar əsərlərində ifadə etdikləri gerçəkləri, duyğuları, zəkası, ağılı, düşüncələri və xəyal gücü ilə reallaşdırmağa çalışırdılar. Başqa cür desək, romantiklərə görə sənət və ədəbiyyatın özü dinamik bir proses içindəki insanın duyğu və ehtiraslarıdır. Sənət və ədəbiyyat coşqun duyğuların sükunət içindəki təfəkküründən meydana çıxır. Duyğu və ehtiras isə fərddir və sənətkara aiddir. Ancaq bu fərdilik onun bəşəri olmasını əngəlləyə bilməz. Belə bir münasibət romantizm sənət və sənətkarının dəyərini görünməmiş bir yüksəkliyə qaldırmış və onu sənətin mərkəzinə çəkmişdir. Coloridgeyə görə, şair zamanla ədəbiyyatın kəşiyi imtiyazlı anları yaşayan, bu anlarda ruhunun bütün mələklərini və onların qazandığı çeşidli və bir-birinə zidd təcrübə ünsürlərini ahəngli bir biçimdə, düzəndə birləşdirən bir kişidir.

Duyğu. Sintimentalizm. Romantizm ağılın mütləq hakimiyyətini və sənətkarı öz təsiri altında saxlamasını qəbul etmirdi. Belə bir durum insan həyatının duyğu, hiss yönünün inkarı deməkdir. Halbuki, əsl insan gerçəyi zaman xaricindən alınan və şərtlərə görə dəyişə bilən fikirlərdə deyil, ruhun dərinliklərindən, zaman-zaman şüuraltından gələn və asan dəyişməyən duyğularıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda, klassisizmlə romantizm arasında təməl prinsiplərinin fərqli olduğu görünür. Klassisizmdə insanın fikir təcrübəsi, romantizmdə isə duyğu təcrübəsi önə çəkilir. Romantizmdə duyğu və düşüncə vəhdətdir. “Düşünürəm və hiss edirəm, bu halda mövcudam” - hökmü romantizmin təməl prinsipidir. Duyğu klassisizmdə olduğu kimi, hər kəsə aid olan bir duyğu deyil, özəl duyğudur və sənətkara aiddir. Unutmaq olmaz ki, romantizmdə insanı sənətkar səviyyəsinə yüksəldən dəyər onun hər kəsdən fərqli olan duyğularıdır.

Hüzn, kədər. Romantizmin duyğusalığı onun hüznü və kədərli xarakterindədir. Yüksək bir hissiyata malik sənətkarın daxili dünyası və həyata baxışı ilə melanxolik, kədərli və hüznüdü. Bununla əlaqədardır ki, romantik şerin rəngi daima saralır. Bu şerdə baharın yaşıllığından çox son baharın saralmış yarpaqlarının, danüzünün yaşama sevincini verən şerlərindən çox axşamın hüznü görüntülərini duyuruq.

Alfred de Musset isə yazır ki, romantizm ağlayan bir ulduzdur, romantizm inləyən bir rüzigardır. Romantizm gözlənilməyən bir parıltı, xəstə bir sərməstlikdir.

Romantizmdə hüznün, kədərin əsas səbəbi yaşadığı mühitin sosial-mənəvi sıxıntılarıdır. Romantiklərin inandığı xristianlıq dogmatik olmaqdan çox duyğusaldır. Din bədənə ölümlü, ruhun əbədi olduğunu iddia edir. Hər şeyin sonsuz bir yoxluğa doğru getdiyini görən və inanan sənətkar çarəsiz iç dünyasına sığınır.

Təbiət. Romantiklərin bir özəl xüsusiyyəti təbiətə baxışları, ona verdikləri dəyər və mənədir. Romantiklərin təbiətə baxışları klassisizmin nümayəndələrinin baxışlarından əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Klassiklər üçün təbiət insan ruhu, psixologiyası idisə, romantiklər üçün xarici dünya mənasındadır. Romantiklər yorulmadan, usanmadan təbiətdən yazır, ağacları, çiçəkləri, quşları əsərlərinə gətirirdilər. Belə ki, təbiət əsrarəngiz gözəllikləri ilə əvəzolunmaz bir ilham qaynağı hesab olunurdu.

İkinci tərəfdən, romantiklər ancaq təbiəti təsvir etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onu kəşf edirdilər. Sanki təbiət yeni yaranıb və insan da onu birinci dəfə görür. Onlar duyğuların yaradıcısı ilə təbiətin gözə görünməyən özünü, ruhunu duymağa cəhd edirdilər. Romantiklərə görə, təbiət insan kimi mütləq mənada gözəldir. Tanrının maddədə bədən tapmış örnəyidir. Təbiətdə qüsursuz bir örnək vardır və təbiət çoxluq və çeşidlilikdən yoxlanmış təkliyi ilə mövcuddur. Sənətkar təbiəti təqlid edərək onun bu ilahi gözəlliyi və ahəngini əsərinə gətirməlidir.

Bu nöqteyi-nəzərdən J.J.Russonun kəşf edərək izahına çalışdığı təbiət romantiklər üçün tam bir sığınacaq və tapıntı oldu. Romantik sənətkarlar həyatın çətinliklərindən, şəxsi problemlərindən yaxa qurtarmaq üçün təbiətin qucağına sığınırtdılar. Çünki təbiət sükunət, hüzur və sakitlikdir. Beləcə romantiklərin əsərlərindəki təbiət ilə daha əvvəlki sənətkarların əsərlərindəki bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Romantiklərin təbiət anlayışı arxasında dini duyğuların zəifləməsi, sənayələşmə, şəhərləşmə, çağdaş və modern toplumun insanı pozan cəhətləri dayanırdı.

8. Millilik. Romantiklərin bir başqa cəhəti onların milli və milliyətçi olmasındadır. Onlar bir tərəfdən

içində yaşadıkları dövrün sosial və siyasi hadisələrini izləyir, gələcəyə istiqamət götürür, digər tərəfdən öz milli keçmişinə - orta əsrlərə qayıdırdılar. Mənəvi dəyərlərinə, xalq ədəbiyyatına, folklorla, məhəlli və milli xüsusiyyətlərə dönürdülər. Üstəlik keçmiş onlara geniş həyat imkanı hazırlayırdı.

Ağlın üstünlüyünə və gücünə inanan XVIII əsr insanına görə kainatın və insan zehninin sirləri çözülmüş, örtülü bir məsələ qalmamışdır. Xəyal gücünə, duyğulara inanan romantiklər isə insanın iç və dış dünyasına aid ağlın asan çözməyəcəyini hiss edirdilər. Belə bir fəhmlə sonu keçmişin, əsasən orta əsrlərin nağıl və əfsanələrinə rəğbət bəsləyirlər. Deyə bilərik ki, romantiklərdə güclü bir keçmiş və ya tarix duyğusu vardı.

9. Xristianlıq duyğusu. Romantiklərin dinə qarşı da özünəməxsus münasibətləri olub. Ancaq bu din dogmatik xristianlıq deyil, insanın duyğu dünyasına müraciət edən, duyğuları ilə qavranan hissi bir xristianlıqdır. Onlar panteizmi (Tanrı ilə kainatın tək varlıq olduğunu iddia edən fəlsəfi cərəyan) xristianlıqla əlaqələndirən vahid Tanrı görüşünü mənimsəmişdilər. Əsərlərində metafizik görüşlər və müdhiş məqamlar da yer alırdı. Mudaue de Steal yazırdı: “Keçmişin ədəbiyyatı başqa bir torpaqdan gətirilib tikilən bir ədəbiyyatdır. Halbuki, romantik ədəbiyyat yerli bir fidandır. Kökləri kəndi torpaqlarımızda olduğu üçün yurdumuz da yalnız onu böyüdə və canlandırma bilər. Bu ədəbiyyat bizim dinimizi ifadə edir, tariximizi hazırlayır. Bu qaynaqlarımız çox eskidir, ancaq əsla əski zaman (antik) deyildi.” (2,343).

10. Təsvir. Romantiklər klassiklərdən fərqli olaraq istər nəzm, istərsə də nəsr əsərlərində təsvirə geniş yer və önəm verirdilər. Onların bu cür mövqedə dayanmaları daxili dünyalarına qayıtmaları, təbiətə qarşı həssas olmaları, məhəlli və milli xüsusiyyətlərə diqqət yetirmələri ilə bağlıdır. Üstəlik təsvirlər ruh halının, problemin daha düzgün aydınlaşdırılması məsələsində sənətkara yardımçı olur. Çox böyük ölçüdə subyektiv olan romantizmdəki təsvir xarici dünyanın gerçəkliklərindən əlavə, o məkana baxan insanın duyğu dünyasını aydınlaşdıran vasitədir.

11. Romantiklər klassiklərin gündəlik həyatda hər kəsin danışdığı, xalq arasında yaşayan canlı danışq dilindən uzaq süni, təmtəraqlı, süstlü dil və üslubundan imtina etdilər. Baxmayaraq ki, bu dil böyük ölçüdə akademik və fəlsəfi idi. Onlar sənətkarın hürrriyyətini məhdudlaşdıran və onu dil və üslubca sünləşdirən ənənələrə qarşı çıxdılar. Əgər hər hansı söz və ya ifadə sənətkar tərəfindən biçimli formada işlədilibsə, gözəldir. Belə ki, romantiklər əsasən şeirdə təbii bir dil meydana gətirdilər. Bu da həqiqətdir ki, dil və üslub daha səmimi və fərdir.

Ədəbiyyat

1. Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2011

2. Ahmed Kabaklı. Türk Edebiyatı. C.İ. Türk Edebiyatı Vakfı Yay., İst. 1978

3. Osmanlı V. Azərbaycan romantikləri. Bakı: Yazıçıl, 1985

4. Əliyev Ə. Hüseyn Cavid. Bakı: Elm və təhsil, 2018

5. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 5 cildə, II cild, Bakı: 2015

Açar sözlər: Ədəbi cərəyan, yeni dəyərlər, ədəbiyyat elmi, klassik tənqid, romantizm.

Ключевые слова: Литературное течение, новые ценности, наука литературы, классическая критика

Keywords: Literary trend, new values, literature science, classical criticism

Резюме

Художественно-эстетическая система романтизма

Каждое литературное течение по сравнению с предыдущим обладает новой культурной, философской и эстетической перспективой. Не должно забывать, что каждое новое литературное течение способствует обогащению общества новыми ценностями. Можно сказать, что путь к новому проложен через старый, или же каждое новое возникает на месте старого. Иначе говоря, наряду с отличительными особенностями литературных течений, они обладают также со схожими ценностями. Одним из таких течений является романтизм. За полувековой период от начала до конца XIX века, романтика была признана в качестве господствующего культурного и литературного явления. Наряду со всем этим, при глобальном подходе, нельзя сказать, что, в то время в европейской литературе существовал один лишь романтизм. Различные влияния, социально-культурные факторы, различные понятия, волей-неволей порождали различные романтизмы

Each literary trend in comparison with previous has new cultural, philosophical and esthetic prospect. It should not forget that each new literary trend promotes enrichment of society new values. It is possible to tell that the way to new is laid through old, or each new arises on the place of old. In other words, along with the distinctive features of literary movements, they also have similar values. One of these trends is romanticism. For half a century from the beginning to the end of the XIX century, romance has been recognized as the dominant cultural and literary phenomenon. Along with all this, at global approach, it is impossible to tell that, at that time in the European literature there was only one romanticism. Various influences, welfare factors, various concepts, willy-nilly generated various romanticism.

Tənzilə Səttar qızı Əliyeva⁷³

ƏLƏVİYYƏ BABAYEVANIN UŞAQ HEKAYƏLƏRİ

Ələviyyə Babayeva Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində istedadlı nasir, tərcüməçi, publisist, ssenarimüəllifi, əməkdar mədəniyyət işçisi kimi tanınmışdır. O, ədəbi aləmə 1936-cı ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndənəşr olunmuş “İki həyat” adlı hekayəsilə gəlmişdir.

Ömrünün 75 ilini ədəbiyyatımızın inkişafına həsr edən Ə. Babayeva, 63-dən çox kitabın müəllifi olmuşdur. O, əsasən, böyüklər üçün yazsa da, uşaqları da yaddan çıxarmamış, uşaq ədəbiyyatına böyük ehtiyac olduğunu hiss etdiyindən yaradıcılığını bu istiqamətə də yönəlmiş, həm orijinal hekayələri, povestləri, nağılları, həm də tərcümələri ilə bu sahədəki boşluğu doldurmağa çalışmışdır.

Onun uşaqlar üçün yazdığı “Mənim müəlliməm”, “Hekayələr”, “Tək ağac”, “Tut ağacı”, “Cehirli pillələr”, “Hörüklər”, “Anadil ağlayırdı”, “Süsən Sünbül”, “Kölgə”, “Yenə baharda”, “Mən tək deyiləm”, “Payızda”, “Kənd uşaqları”, “Böyürtkən mürəbbəsi” və s. kimi kitabları balaca oxucuların rəğbətini qazanmışdır.

Ə. Babayeva maraqlı hekayələr müəllifi kimi uşaqlar tərəfindən sevilən nasirlərdən biridir. Onun hekayələri mövzu, ideya və obrazlar aləminə görə çox zəngindir. Mövzu aktuallığı, zəruri ideyaların bədii inikası, obrazlar aləminin əlvanlığı və bütün bunların sənətkarlıq baxımından münasib şəkildə oxucuya çatdırılması onun yaradıcılığının uğurlu cəhətləridir. Dostluq və yoldaşlıq, əməksevərlik, böyüklərə hörmət, uşaqların həyatı, təhsili və tərbiyəsi, əməl və arzuları, məktəbə və elmə rəğbət, təmiz və səliqəli olmaq, Azərbaycanın rəngarəng təbiəti, heyvanlar aləmi, müharibəyə nifrət və s. Ə. Babayeva hekayələrinin başlıca məqsədidir.

Bu hekayələr süjetin aydın və maraqlı qurulması, uşaq obrazlarının qabarıq verilməsi, dilin bədii və sadə olması ilə diqqəti cəlb edir. Müəllif qısa və təbii ştrixlərlə öz kiçik qəhrəmanlarının daxili aləmini, psixologiyasını ifadə edir, onları asanlıqla oxucunun gözləri qarşısında canlandırır.

Bu fikirlərlə bağlı ədəbiyyatşünas Q. Namazov yazırdı: “Ə. Babayevahəmişə çalışır ki, öz fikirlərini uşaqların başa düşəcəyi bir dildə təsvir etsin. O, öz hekayələrində qəliz və çətin anlaşılan sözləri işlətmir. Yazıçı kiçik yaşlı uşaqlar üçün əsər yazmağın məsuliyyətini, böyük zəhmət tələb etdiyini başa düşür. Ona görə də oxucuların yaş xüsusiyyətlərini, səviyyələrini nəzərə alır, əsərin formasına, dilinə xüsusi diqqət yetirir”.

Yazıçının “Tək ağac” hekayəsi asan anlaşılabilir, dili və məzmunu ilə kiçik oxuculara onun önə çəkib qabartdığı məsləhəti izah etməkdədir. Balaca Nadir günlərin birində babası ilə ağacların altı ilə gedərkən isti havada yaşıl yarpaqlı ağacların necə kölgə saldığına tamaşa edib, onların yaratdığı sərinlikdən həzz alırdı. Lakin bir qədər getdikdən sonra onun gördüyü ağac bir az əvvəl gördüyü ağaclara bənzəmirdi. Solğun yarpaqları cansız görünürdü. Yerdəki otlar belə saralmışdı. Bunu gören Nadiri maraqlı bürüdü və babasının ətəyindən dartıb ağacın niyə belə olduğu ilə maraqlandı. Baba da hər iki tərəfə baxıb izah etdi ki, meşədəki ağaclar birlikdə olduqları üçün bir-birilərini küləkdən və doludan qoruya bilirlər. Amma bu ağac burada təkdir, bir köməyi də yoxdur, odur ki, payız ona daha asan təsir edib.

Əsərin məzmunu ilə tanışlıq hekayənin daşdığı ideyanı tam anlamağa imkan verir - “Güc birlikdədir”. Həyatda nə olur olsun, tək halda zəifdir. İstər təbiət olsun, istər canlılar. Birgə olduqları zaman daha qüvvətli, daha həyat dolu, dözümlü və canlıdırlar. Bu anlayışı yazıçı belə yəndən izah edir və uşaqları düşündürür.

S.Ə.Şirvaninin “Aslan və iki öküz”, A. Səhhətin “Ayı və arılar” təmsillərində də uşaqlara “Güc birlikdədir” fikri aşılır. A. Səhhətin cəmi 10 misradan ibarət olan “Ayı və arılar” təmsilində arı təknəsindən bal yemək istəyən ayını arılar əlbir olub sancırlar. Buna dözə bilməyən ayı arıların kütləvi hücumuna mərus qalır, bal təknəsindən əlini üzüb qaçır. Ayı kimi güclü bir heyvanı məğlub edib qaçırdan, hərəsi təklikdə çox da böyük olmayan arıların düşməni qarşısında birləşməsi uşaqlarda birliyin faydası barədə təsəvvür yaradır.

Ə. Babayevanın “Sarı bülbül” hekayəsində əsərin qəhrəmanı olan balaca oğlan ona bağlı olan bülbül-qəfəsdə saxlayır. Ancaq bülbül qəfəsdə çox narahat görünür, o nə yeyir, nə su içir, nə də oxuyur. Bülbülün bu vəziyyəti balaca qəhrəmanı məyus edir. O düşünür ki, bülbül yəqin öz meşəsi, öz çiçəkləri üçün darıxır, ona görə də yemir, içmir və oxumur. Qardaşı ilə qərara gəlirlər ki, nənəsinin gül dipçəklərini

qəfəsin ətrafına düzsünlər. Bülbül gülləri görüb çox sevinir, yeməyini yeyir, suyunu içir. Onlar düşünür ki, bülbül indi oxuyacaq. Lakin bülbül yenə oxumur.

Günlərin birində oğlan qəfəsi təmizləyərkən, qəfəs açıq qalır və bülbül oranı tərək edib çölə çıxır, bir anda oxumağa başlayır. Oğlan bunu görüb çox sevinir. Bülbül oxuyub bitirir və uçub gedir. Bunu görən balaca qəhrəman çox üzülür və pəncərənin qarşısında oturub bülbülün qayıtmağını gözləyir.

Səhəri gün ana eyvanda sarı yumaq bir şey görür və hər kəsi çağırır ki, baxsınlar bu nədir? Bu, payızın qəfil soyuğundan qaxa dönmüş bülbül idi. Həmin o bülbül ki, azadlığı canından daha qiymətliydi... Əsər balaca oxucularumüxtəlif çalarlı hisslər üzərində düşündürür. Yazıçı hər şeyi xırda detallı ilə düşünüb və qurub. Balaca qəhrəmanın hiss və sevincini duymaq, eyni zamanda da qəfəsdəki bülbülün halına acımaq əsərin hər bir hissəsindən sezilir.

Hekayədə yadda qalan əsas hissələrdən birincisi, balaca qardaşların qəfəsin ətrafını güllərlə bəzəməsidir. Qəfəsin ətrafı güllər və yaşıllıqla dolu olsa da bülbül oxumur. Yeyir, suyunu içir, amma oxumur. Sezilən məna ondadır ki, oranı evi bilir, ən azından evinə bənzədir və bu ona qidalanmağa həvəs verir, amma bu kifayət deyil. Çünki azad deyil. İkinci diqqət çəkən hissə isə bülbülün qəfəsdən çıxmasıdır. Azad olduğunu anladığında oxuması onun nə qədər sevinci olmasını ifadə edir. Bülbül həm evi üçün darıxır, həm də azadlığının nisgilini çəkirdi. Odur ki, birinci dəfə oxumadı, məhz qəfəsdən qurtulduğu zaman nəğməsini oxudu.

Hekayədə yazıçı uşaqlara başa salır ki, quşlar da insan kimi azad yaşamaq istəyir. Qəfəsdə bol yem və rahatlığın olmasına baxmayaraq bülbül çölü, çəmənini arzulayır, çünki o, bu zaman azaddır. Göründüyü kimi, hər necə olur olsun, ən dəyərlı şey azadlıqdır. Azadlıq hissindən dəyərlı heçnə ola bilməz. Yazıçının irəli çəkdiyi fikir də məhz budur.

Hekayə bizə M. Rzaquluzadənin “İki quş” əsərini xatırladır. Balaca Göyərçin də kol dibində büzüşmüş torağay balasını evə gətirib bülbüllə bir qəfəsə salır. Lakin torağay qəfəsdə yaşamaq istəmir və bülbülə deyir ki, qəfəs çəmən deyil, zindandır. Bu sözləri eşidən Göyərçin səhvini başa düşüb quşları azadlığa buraxır.

Ə. Babayevanın hekayələri tanınmış türk yazıçısı Suat Dərvişin də diqqətini çəkmiş və o, sənətkarın hekayələrini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “Mən Ələviyyə Babayevanın hekayələrini oxumuşam. Hekayələr mənə çox maraqlı təsir bağışlayıb. O, gələcəyin böyük romançısı olacaq”.

Ə. Babayeva nədən yazırsa yazsın, bir müəllim kimi hərəkət edir, oxucusuna nəsə yeni bir şey öyrətməyə çalışır, onları ailə, iş, bağça və məktəb şəraitində göstərərək, həyatın müəyyən konkret sahəsilə tanış edir. Sənətkarın “Gülnaranın ad günü”, “Çörək əhvalatı”, “Böyürtkən mürəbbəsi”, “Lətifənin pəncəyi”, “Qız Kamil” hekayələrində həyat hadisələri uşaq təxəyyülünə uyğun şəkildə qələmə alınmışdır. Bu hekayələrin balaca qəhrəmanları qüsur və qəbahətlərə, yersiz hərəkətlərə görə əsərin sonunda cəzalanır, öz səhvlərinə görə utanır, xəcalət çəkirlər.

Kiçikyaşlı məktəblilər üçün yazılmış “Qız Kamil” hekayəsində Kamilin səliqəsizliyi tənqid olunur. Kamil hər səhər bağçaya gedəndə, gah qaloşlarını, gah şarfını, gah da papağını tapa bilmir. Bu səbəbdən anası və bacısı Firəngiz Kamili həmişə danlayır və istəyirlər ki, bağçadakı uşaqlar da onun səliqəsiz olduğunu bilsinlər.

Bir gün yenə bacısı Kamili bağçaya aparanda papağını nə qədər axtarırsa tapa bilmədi. O, məcbur olub başındakı yun ləçəyini açıb Kamilin başına bağladı. Bu, Kamilə pis təsir etsə də, danışa bilmədi. Qız ləçəyində Kamili görən uşaqlar ona “Qız Kamil” dedilər. Qız ləçəyi ilə gəzmək Kamilə böyük dərs oldu. Bu əhvalatdan sonra Kamil bağçadan gələn kimi səliqə ilə paltosunu, papağını öz yerindən asır, qaloşlarını da cütləyib qoyurdu.

Maraqlı süjet əsasında qurulan bu hekayə kiçik yaşlı uşaqlara paltarlarına qarşı səliqəli olmağı tövsiyə edir.

Uşaq ədəbiyyatında bu mövzuda yazılmış əsərlər içərisində M. Seyidzadənin “Gülməlidir” şeiri də xüsusi diqqət çəkir. Şeirdə Səfdər adlı pinti, tənbel bir məktəbli surəti təsvir olunur. O yuyunmaqdan qorxur, kitabı yazıb qaralayır, dəftərin vərəqlərini ləkələyir, Kamil kimi tez-tez papağını itirdiyindən məktəbə papaqsız gedir, ayaqqabları bağısız olur. Uşaqlar bu görünüşü ilə Səfdəri “gülməlidir” adlandırırlar. Lakin Ə. Babayevanın hekayəsindəki Kamil obrazı Səfdər obrazından fərqlənir. Qız ləçəyi ilə gəzmək Kamilə böyük dərs olduğu üçün bu əhvalatdan sonra o, paltarlarına qarşı çox səliqəli olur. Səfdər isə səliqəsiz görünüşü ilə “gülməli” kimi görünür. Bu şeiri oxuyan hər bir uşaq səliqəli olmağa çalışır ki, Səfdər kimi “gülməli” görünməsin.

“Lətifənin pencəyi” hekayəsində Tofiq adlı bir oğlan dərstdən sonra yollarda gəzib dolanmaq üçün özü bilərəkdən yolunu dəyişir, evin yolunu itirir. Bu zaman ona Lətifə və Nailə adlı məktəbli qızlar kömək edirlər. Onlar Tofiqdən hansı küçədə yaşadığını soruşanda, o, küçənin adını bilmədiyini deyir. Yolda Tofiq üşüdüyündən Lətifə pencəyini ona verir. Çoxlu axtarışdan sonra qızlar Tofiqilin evini tapır, onu valideynlərinə təhvil verirlər. Lakin Tofiqin valideynlərindən təşəkkür əvəzinə danlaq eşidəndə çox pis olurlar. Bundan məyus olan Lətifə pencəyini Tofiqdən almağı da unudur. Ertəsi gün Tofiqin anasıyanlıq anladığını başa düşüb məktəbə gəlir, qızlara öz təşəkkürünü bildirir və pencəyi də Lətifəyə verir. Hekayədə Lətifə ilə Nailənin bu xeyirxahlığı rəğbətləndirilir, dərstdən sonra evə getmək əvəzinə gününü yollarda keçirib, evlərinin yolunu azan, valideynlərini nigaran qoyan Tofiq kimi məktəblilər isə tənqid olunur.

Ə. Babayevanın hekayələri həcm baxımından yığcam olsa da, dərin mənası və aktuallığı ilə oxucunun diqqətini cəlb edir. Onun “Dınqılda, sazım”, “Yox, can nənə”, “Savaşıdılar-Barışıdılar”, “Hörüklər” və s. hekayələrində müxtəlif yaş xüsusiyyətlərinə malik olan uşaqların həyat tərzi, dünyaya baxışı, özlərinə məxsus xasiyyətləri təsvir edilmişdir. “Hörüklər” hekayəsində Həlimə həmişə təmiz geyimi, səliqəli hörükləri ilə hamının diqqətini cəlb edirdi. Hər kəs ona həsəd aparır, hər kəsə onu nümunə göstərərək deyirdilər: “Baxın Həliməyə... Qız deyil, qızıdır. Qız gərək belə səliqəli olsun”. Ancaq bir gün Həlimə üst-başı səliqəsiz, saçları dağınıq dərse gəlir. Müəllim təəccüb edib səbəbini soruşanda, Sayalı nənəsinin xəstələndiyini deyir. Deməli, Həlimənin belə səliqəli olmasının səbəbi Sayalı nənəsi imiş. Bu hekayədə yazıçı uşaqlara başa salır ki, həmişə böyüklərin köməyinə arxayın olmaq olmaz. Hər zaman səliqəli olmaq, baxımlı görünmək üçün bacardığınız qədər bunu özünüzün əldə etməyiniz lazımdır. “Sehrli pillələr” kitabına toplanmış “Süsən Sünbül”, “Sən Laləyə oxşama”, “Günah Məstanda imiş”, “Ağa Nəzərəm, belə gəzərəm”, “Niyə sözə baxmırsan?”, “Çörək əhvalatı və s. hekayələrdə yazıçı kiçikyaşlı uşaqların dostluğunu, səmimiyyətini, mehribançılığını, qayğıkeşliyini bu yaş xüsusiyyətinə xas olan xarakter və psixologiyasını bədii boyalarla qələmə almışdır.

Bu hekayələrdə uşaqların böyüklərə xoş münasibəti, öz aralarında olan maraqlı söhbətləri, qarşılaşdıqları suallara cavabları, problemlərə, çətinliklərə cəsarətlə yanaşmaları, fikri fəaliyyətlərindəki yumor doğuran deyimləri və s. xarakterik xüsusiyyətlər bu əsərləri oxunaqlı edir.

Nasirin “Sən Laləyə oxşama” hekayəsində Gülzar cəsarətli, Lalə isə əksinə, çox qorxaq qızıdır. Gülzar bacısının qorxmamağı üçün əlindən gələni edir. Bildiyi bütün nağılları birləşdirib ona danışır. Nənə Laləyə cəsarətli olmağın insanı həmişə irəliyə aparacağını, qorxaqlığın isə pis keyfiyyət olduğunu söyləyir. Hekayə uşaqları qorxaqlıqdan əl çəkib, cəsarətli olmağa çağırır.

Ə. Babayevanın dərin mənası və aktuallığı ilə diqqəti cəlb edən hekayələrindən biri də “Çörək əhvalatı” hekayəsidir.

Hekayədə çörəyin necə əziyyət və zəhmətlə başa gəldiyindən bəhs olunur. Əsərdə təsvir olunan ata və nənə zəhmətkeş insanlardır. Onlar çörəyin, zəhmətin, əməyin nə olduğunu yaxşı bilirlər. Balaca Dürdanə isə zəhmətə qatlaşmadığından çörəyin qədir-qiyətini bilmir. Yalnız ona həsrət qaldıqda dəyərini anlayır. Hekayədə yazıçı uşaqlara başa salır ki, çörək ruzi-bərəkətdir, əsas qida məhsulumuzdur, onun qədrini bilmək, ona hörmətlə yanaşmaq lazımdır.

Lakin çox təəssüflər olsun ki, bu gün də çörəyin qədrini bilməyən, yeyib doyan kimi onu yerə tullayan uşaqlarımız var. Hər zaman küçələrdə atılmış çörək görəndə sevimli şairimiz T. Bayramın “Uşaqlıq xatirələri” şeirindəki misralar yada düşür:

Yollara atılmış çörək görəndə

Sanıram gözlərim tökülmüş yerə

Ə. Babayevanın uşaqlar tərəfindən sevilən hekayələrindən biri də “Günah Məstanda imiş” hekayəsidir. Şamil qaloşu olduğu halda, qaloşun niyə mövcud olduğuna deyir. Səhəri gün qaloşunun tayını itirir. O sahib olduğuna şükür edib sevinməyi üçün əlində olanını da itirir. Əsər uşaqları sahib olduqlarının dəyərini bilməyə və buna görə hər zaman sevinməyə, şükür etməyə çağırır.

Ə. Babayevanın tərbiyəvi xarakter daşıyan hekayələri çoxdur. Biz bu məqalədə onların müəyyən bir qisminə toxunduq. Onun dolğun məzmunlu və maraqlı hekayələrində uşaq təxəyyülünə uyğun şəkildə qələmə aldığı həyat hadisələri uşaqların dünyagörüşünə faydalı təsir göstərir, onlara gözəl hisslər, səmimi duyğular aşılayır.

Tanınmış ədəbiyyatşünas və şair R. Yusifoğlu sənətkarın uşaq əsərlərini qiymətləndirərək yazırdı: “Ə. Babayeva balalarımızın sevincinə səbəb olan kitabların önündə həmişə yaşıl işıq yandıranlardan biri

olmuşdur”.

Lakin çox təəssüflər olsun ki, balalarımız üçün zəngin bədii sərvət qoyub getmiş Ə. Babayevanın kitablarının bu gün kiril qrafikasında olması, həqiqətən, çox acınacaqlı haldır (“Şehrli pillələr” kitabından başqa). Əsərlərinə belə laqeyd münasibət hələ salığında qocaman yazıçını çox məyus etmişdi. Əminəm ki, lazımi təşkilatlar ömrünün 75 ilini ədəbiyyatımızın inkişafına həsr edən bu ustad sənətkarın kitablarının latın qrafikəsindən əşri barədə yəqin düşüncəklər.

ƏDƏBİYYAT

Ə. Babayeva. Hekayələr, Gənclik, Bakı, 1997

Ə. Babayeva. Şehrli pillələr, Gənclik, Bakı, 1974

Azərbaycan Yazıçılar Birliyi. “Ə. Babayeva”, Ədəbiyyat qəzeti, N31, B. 2011

Ç. Fərəcov. “Bəlkə, sabah olmadı”. Azərbaycan qəzeti, N 208, B. 2015

S. Hüseynoğlu. “Rəngli yuxular boyunca”, Ədəbiyyat qəzeti, N31, B. 2011

F. Xəlilzadə. “Qəhrəmanlarına bənzəyən yazıçı”, Kaspi, N158, B. 2014

Q. Namazov. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 2007

C. Əhmədov. Uşaq və zaman. Bakı, 1986

V. Əliyev. 1970-80-ci illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ideya-bədii istiqamətləri. Filologiya elmlər namizədi alimlikdərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı. B. 1997.

Açar sözlər: Uşaq ədəbiyyatı, Ə. Babayeva, hekayə, mövzu, ideya, obraz.

Key words: Child's literature, A. Babayeva, stories, theme, idea, image

Ключевые слова: Детская литература, А. Бабаева, рассказы, тема, образ.

STORIES WRITTEN FOR CHILDREN BY A. BABAYEVA

Summary

In the article the children's stories by A. Babayeva were analyzed. She is representative of the 60-80 s Azerbaijani children's literature. When choosing a topic, she always for the ones which were up to date and useful. She always focused on the educational essence whilst working on the topics. The artistic creativity of A. Babayeva is colorful in theme and idea. The stories are deep in meaning and full of imagery. Patriotism, kindness, love for work, enthusiasm for science and knowledge, respect for adults, responsibility, etc. are main purpose of her stories. Most of the characters in these stories are the peers of the kids. Surely these characters can influence children greatly. They make children truly love A. Babayeva's stories.

РАССКАЗЫ ДЛЯ ДЕТЕЙ А. БАБАЕВОЙ

Резюме

В статье были проанализированы рассказы для детей А. Бабаевой. Она является представителем Азербайджанской детской литературы 60-80-х годов. При выборе темы она всегда выбирала те, которые были современными и полезными. Она всегда фокусировалась на образовательной сущности, работая над темами. Художественное творчество А. Бабаевой богато темой и идеей. Истории имеют глубокий смысл и полны образов. Патриотизм, доброта, любовь к работе, энтузиазм к науке и знаниям, уважение к взрослым, ответственность и т. д. - главные цели ее рассказов. Большинство героев в этих рассказах – сверстники детей. Эти персонажи могут сильно повлиять на детей. Таким образом, дети по-настоящему любят рассказы А. Бабаевой.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Səidə Bəhlul qızı Dadaşova

AVROPA RÖNESSANSININ SƏBƏB VƏ ASPEKTLƏRİ

XIV və XVI əsrlərdə mövcud olmuş Rönessans dövrü Avropanın tarixində çox önəmli bir dövrdür.

Həmin dövürdə kilsənin ən böyük islahatçılarından biri olan Martən Lüteryalançı mömin və ruhanilərə qarşı çıxaraq ədəbiyyat və incəsənətdə böyük irəlilişə səbəb oldu.

Avropa tarixindəki bu mərhələyə Rönessans adını İtalyan rəssam Vazari vermişdir. Rönessans, XIV əsrdə İtaliyada, sonra XV əsrdə Almaniyada, daha sonra XVI əsrdə bütün Avropada köklənmişdir. Avropa Rönessansının meydana çıxmasına çox önəmli hadisələr səbəb olmuşdur. Bu səbəblərdən ən önəmli çap

maşınının ixtirasıdır. 1453-cü ildə, Qutenberq tərəfindən çap maşınının ixtirası dövr üçün çox əhəmiyyətli oldu. Bu, kitabları çox sayda və daha asan çap etməyə, biliklərin Avropada yayılmasına imkan verdi. Kitabxanalar inkişaf etməyə başladı. Fransada krallar evlərində kitabxanalar qurdular. Kitab çapında hərəkətli metal lövhələrin tətbiqi inqilab törətmişdir. Avropada kitab istehsalı güclənmiş və bütün dünyaya geniş yayılmağa başlamışdır. O, Renessans dövrünün açarı hesab edilir. Qutenberqin icad etdiyi üsulla ilk çap olunan kitab- Bibliya öz yüksək keyfiyyəti ilə məşhurlaşmışdır.

Qutenberqin dahi ixtirası ondan ibarət idi ki, o metal hərfləri tərsinə olaraq, metaldan qabarıq şəkildə hazırlayır. Bu hərflərdən yığılan mətnləri o, sonra kağızın üzərinə çap edir.

Renessans dövrünün yaranması üçün digər vacib bir fakt, türklərin 1453-cü ildə Konstantinopolu, (indiki İstanbulu) ələ keçirmələridir. Bu tarixi hadisə sayəsində Qərb ilə Asiya arasında ticarət əlaqələri kəsildi. Bu hadisə Qərbdən Asiyaya getmək üçün dəniz yolunun axtarışına səbəb oldu və Avropanı dünyaya, dolayısı ilə böyük kəşflərə yönləndirdi.

Polyak astronomu, riyaziyyatçı və iqtisadçısı Nikola Kopernikin kəşfi elmi və fəlsəfi fikirlərin düzgün istiqamətdə dəyişilməsində böyük rol oynadı. 1500 il ərzində dünya sistemi haqqında qədim yunan alimi Ptolemeyin nəzəriyyəsi "hökmranlıq" edirdi. Bu nəzəriyyəyə görə, Yer kürəsi kainatın mərkəzində yerləşir, Günəş və digər planetlər isə onun ətrafında fırlanır. Kopernik inqilab edərək fəlsəfi ideyaları və elmi metodları dəyişdi. Əslində, Kopernik inqilabı, XVI-XVIII əsrlərdən etibarən, bütün elmi üsulların və fəlsəfi fikirlərin çevrilməsidir. Göy cisimlərini müşahidə edən Nikola Kopernik belə bir qənaətə gəlir ki, Ptolemeyin nəzəriyyəsi yanlışdır. Otuz illik gərgin əməkdən, uzun müşahidələrdən və çətin riyazi hesablamalardan sonra Kopernik sübut etdi ki, Yer bir planetdir və bütün planetlər Günəş ətrafında fırlanır. Yer Günəş ətrafında fırlanır və bir il ərzində öz orbiti ətrafında tam dövrə vurur.

1608-ci ildə teleskopun hollandiyalılar /Z.Yansen, Y.Metsius və Q.Lippersqey/ tərəfindən ixtira olunması xəbəri hər tərəfə böyük sürətlə yayıldı. Bu xəbəri eşidən Qalileo Qaliley 1609-cu ildə müstəqil olaraq öz teleskopunu hazırlamışdır. Onun ilk teleskopu 3 dəfə böyüdüdü. Tezliklə o, bu böyütməni 32 dəfəyə çatdırmışdır. Qaliley zəmanəsinin ən qabaqcıl şəxsiyyətlərindən olub, mütərəqqi ideyaların yaranmasına təkan verən, elmi dindən ayıran, köhnəliyə qarşı mübariz olan, insanların gələcəyi üçün yeni-yeni yollar açan alim olmuşdur.

Elmin korifeyi olan Qaliley klassik fizikanın əsas banilərindən biri, astronom, riyaziyyatçı, Nikolay Kopernikin dünya sistemini müdafiə edərək inkişaf etdirən, Ptolemeyin yanlış geosentrik sistemini ifşa edən, materiya və hərəkətin əbədiliyini əsaslandıran, Aristotel fizikasının səhvlərini aşkar edən, böyük alim, mütəfəkkir və ədibdir. O, təcrübi fizikanın əsasını qoymuş, elmdə eksperimental tədqiqat üsulu tətbiq etmişdir. Qaliley fitri istedadın əsasında Aristotel fizikasının səhvlərini göstərmiş, təbiət elmlərinin yeni təməlini qurmuş, onun gizli sirlərini açaraq, cəmiyyətin materialist dünyagörüşünün inkişafına böyük təkan vermişdir.(1.)

Xristofor Kolumbun Amerikanı kəşf etməsində Renessansın meydana çıxmasına səbəb olan faktlardan biridir. Nəhayət gözlənilən an gəlib çatır. 1492-ci il avqustun 3-də Kolumb İspaniyanın Palos limanından uzaq səfərə çıxır. Onun komandası 90 nəfərdən və 3 gəmidən: "Santa Mariya", "Pinta" və "Ninya" gəmilərindən ibarət idi. 1492-ci ilin oktyabrının 12-də gecə yarı Matros Rodrigo "quru" deyərək qışqırmağa başlayır. Bu zaman Kolumb çox sevinir. O, guman edir ki, Hindistana dəniz yolunu artıq tapıb. Amma onların gördükləri quru sahəsi Baham adalarından biri olan Sansalvador idi. Kolumb qiymətli daş-qaş axtarışı məqsədi ilə cənuba doğru üzür və oktyabrın 29-da Kuba adasını kəşf edir. O, burada heç bir şey tapa bilmədiyi üçün yenidən üzümə başlayır və dekabrın 6-da Haiti adasını tapır. Bu zaman "Santa Mariya" gəmisi qəzaya uğrayır. O, burada 43 nəfər könüllü qoyub 1493-cü ildə İspaniyaya qayıtmaq qərarına gəlir. Həmin il martın 15-də o, İspaniyaya çatır. Birinci səyahətdən sonra onu İspaniyada yaxşı qarşılayırlar. Kolumb İspaniya kraliçasını inandıra bilir ki, yeni kəşf olunan ölkələr xəzinəyə külli miqdarda gəlir verəcək. Bundan sonra o "Baş okean admiralı" rütbəsinə yüksəlir. (2.)

Fransa və İtaliya arasında baş verən müharibələr sayəsində Rənesans Fransa krallığına daxil olur: 1-ci Fransua Leonardo da Vinci'nin əsərlərini görür və 1516-cı ildə ondan Fransaya gəlib orda işləməyi xahiş edir. Eyni zamanda işgal etdikləri ərazilərdə lüks saray arxitekturalarını mədəniyyət və incəsənətinə görə həmin üslubları öz ölkələrinə gətirdilər. Kralın xidmətində olan bəzi şəxslər – rahiblər, nəciblər, finansçılar - yalnız İtalyan sənətinə maraq göstərirdilər. Bu yeniliklər ilk növbədə İtaliyadan mərmər obyektlərin - heykəllərin, medalyonların, idxal edilməsi və bəzi heykəltəraşların gətirilməsi ilə başladı. Daha sonra, tez bir zamanda, onlar öz saraylarını (Burj, Blua, Tur) və qalalarını (Geyon, Buri, Şenonso

...) italyan motivləri əsasında tikməyə başladılar. Fransada Rönessans İncəsənəti əsl sənət nümunəsini təqdim etdi.

“İtaliyada Orta əsrlərdəki son siyasi vəziyyət belə bir fərziyyə ortaya çıxarıb ki, guya ölkədəki özünəməxsus sosial ab-hava nadir mədəni tərəqqiyə səbəb olub. İlk müasir dövrlərdə İtaliya vahid siyasi quruluşa malik deyildi. O bir sıra xırda dövlətlərə parçalanmışdı. Neapol krallığı ölkənin cənubunu, Florensiya Respublikası və Papa vilayəti mərkəzini, Genuya Respublikası və Milan Hersoqluğu şimalını və qərbi, Venesiya Respublikası isə şərqini idarə edirdilər. İrəli sürülən versiyalardan birinə görə Florensiyanın və Avropanın digər ölkələrinin əhalinin kəskin şəkildə azalması ilə nəticələnən və "Qara ölüm" adlandırılan dəhşətli taun xəstəliyinə düşər olması XIV əsr İtaliyasında insanların dünyaya baxışlarının dəyişməsinə səbəb oldu. İnsanlar dini dünya görüşünün əksinə olaraq Yerdəki həyata, ruhlar dünyası və ölümdənsonrakı həyatdan daha çox qiymət verməyə başladılar.” (3.)

Eyni zamanda iddia edilir ki, "Qara ölüm" dini mövzudakı sənət əsərlərinin yaradılmasının maliyyələşdirilməsinə də səbəb olub. Lakin bunlar heç də İtibahın nə üçün İtaliyada yarandığını tam mənada izah etmir. "Qara ölüm" pandemiya idi və yalnız İtalyanı yox, bütün Avropanı bürümüşdü. Ola bilsin İtibahın ilk olaraq İtaliyada baş verməsi yuxarıda sadalanan səbəblərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir.

İtaliya bu dövrdə özünün dəniz ticarətində xüsusi yer tutan dövlətləri ilə, o cümlədən Florensiya və Venesiya Respublikaları ilə məşhur idi. Bu dövlətlərdə mövcud olan indiki demokratik sistemə bənzər quruluş və müəyyən siyasi sərbəstlik müxtəlif sahələrdə inkişafa yardımçı olurdu. Bu səbəbdən Venesiya kimi iri ticarət mərkəzlərindəki vəziyyət onları Avropanın intellektual mərkəzlərinə çevirmişdi.

Tacirlər dünyanın müxtəlif yerlərindən, xüsusilə Levantdan (Yaxın Şərq bölgəsinə verilən ad) yeni ideyalar, elmi biliklər, yazılı mənbələr gətirirdilər. Venesiya şərqlə ticarətdə Avropanın qapıları rolunu oynayır, həm də şüşə istehsalçısı kimi tanınırdısa, Florensiya ipək və cəvahirat mərkəzi hesab olunurdu. Bu var-dövlət müxtəlif ictimai və şəxsi mədəni layihələrin həyata keçirilməsinə şərait yaradır və vətəndaşların təhsil alma imkanlarını artırır.

Tarixçi Rone Remonda görə Rönessans dövrü aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə xarakterizə olunur: məlumatların yayılmasının yeni yollarının ortaya çıxması, fundamental mətnlərin oxunması, qədim mədəniyyətin bərpası (ədəbiyyat, incəsənət, texnika), ticarət əlaqələrinin yenilənməsi, dünya haqqındakı fikirlərdə dəyişikliklər.(4.)

Rönessans bir neçə cəhətə malikdir:

- 1.İndiyə qədər qəbul edilmiş elmi və fəlsəfi ideyaları həll edən intellektual bir hərəkət olan humanizm;
- 2.Antik dövr Yunan-Latin incəsənət əsərlərindən ilhamlanan bədii Rönessans;
- 3.Dini islahat: Qərbi Avropa xristianlığını iki məzhəbə bölən protestantlıq.

Humanizm — (lat. humanitas — «insanlıq», humanus — «insani», homo — «insan») — insanın öz həyatının məzmununu və formasını müəyyən etmək hüququna və öhdəliyinə malik olduğunu iddia edən demokratik və etik həyat mövqeyidir. Humanizm insanın bilik və bacarıqlarından istifadə etməklə insani və digər ali dəyərlərə söykənən etika əsasında daha humanist cəmiyyətin yaradılmasına səsləyir. Humanizm teizm elementlərini özündə ehtiva etmir və dini dünyagörüşünü inkar edir.

Humanizm insani məsələlərdə təbiətüstü inancların hakimiyyətini tamamilə rədd edir, amma bununla yanaşı inancların özünü hədəf olaraq seçmir. Ümumi mənada ateizm və aqnostizmlə bütünləşir, amma humanist anlayış bunlara daxil deyil. Humanizm bu cür təbiətüstü güclərin varlığı ilə bir növ maraqlanmayan etik yanaşmadır. Humanizmin əsas məqsədi hər cür avtoritarlıqdan insanı azad etməkdir.(5.)

Humanizmə görə həqiqəti tapmaq insanın haqqıdır. Amma həqiqəti tapmaq yolunda mistisizm, inanclar və bu kimi məntiqlə tamamlanmayan üsullar doğru deyil. Həqiqətə edilən bu arzu gözübağlı mütləq həqiqət olaraq qəbul etmək deyil, elmi şübhəçilik və elmi üsullarla öz cavabını tapmalıdır. Avtoritarlığı və eyni zamanda həddən artıq şübhəçiliyi də rədd edərək, taleyin hadisələr üzərindəki təsirini qəbul etmir. Doğrunun və yanlışın olmasına şəxsi və ortaq elmin mənimsənilməsilə çatılabiləcəyini müdafiə edir. Bununla yanaşı humanizm insanın bütün digər canlı növlərindən daha fərqli olduğu düşüncəsini inkar edir. Humanist filosof Piter Singer "Bir çox istisna olmasına baxmayaraq humanistlərin çoxu özlərini böyük bir doqmadan azad edə bilmir. Humanistlər digər canlı növlərinə qarşı düşüncəsiz istismara qarşı çıxmalıdır" deyərək humanizmin təbiiliyi və həyatsevərliyini göstərir.

Humanizm insanın bacarıqlarına müsbət yanaşır, bununla yanaşı insan təbiətinin bütünlüklə yaxşı və

bütün insanların humanizmin müdafiə etdiyi mənəvi dəyərlərə çatabiləcəyini müdafiə etmir. Bunun üçün əzm və başqalarının köməyi də lazımdır. Humanizmin əsas hədəfi insanın inkişafı və bütün insanlar üçün həyatı yaxşılaşdırmaqdır. Humanizm gözəl işlər görməyə, indi və burada yaxşı yaşamağa və gələcəyə daha yaxşı bir dünya qoyub getməyə çalışır, sonrakı həyatda mükafatlandırılmaq üçün həyat boyu əzab çəkmək lazım deyil.(5.)

İddia edilir ki, İntibah üçün katalizator rolunu Qərbdə çoxdan unudulmuş lakin, Bizansda, İslam dünyasında və bəzi kilsə kitabxanalarında qorunub saxlanan qədim yazılı mənbələrin yenidən "kəşf edilməsi" və yunan, ərəb dillərində olan kitabların latın dilinə tərcüməsi oynamışdır.

Yunan və ərəb elmi bilikləri yalnız İspaniyadan deyil, həm də birbaşa yunan və ərəb dünyası ilə əlaqələr nəticəsində mənimsənildirdi. Yaxın Şərqdə riyaziyyat elmi sahəsində yüksək inkişafa nail olunmuşdu və bu riyazi biliklər XIII əsrdə Xaç yürüşlərinin iştirakçıları tərəfindən Avropaya gətirildi. Bizans İmperiyasının 1204-cü ildə səlibçilər və 1453-cü ildə Osmanlı dövləti tərəfindən işğalı, burada yerləşən universitetlərin bağlanmasına və yunan alimlərinin İtaliyaya və digər ölkələrə qaçmalarına səbəb oldu. Bu alimlər klassik yunan sivilizasiyasının biliklərini və yazılı mənbələrini də özləri ilə aparırdılar. Bu gündəlik gəlib çatan klassik yunan ədəbiyyatı və Roma hüququ nümunələri məhz Bizans vasitəsilə mümkün olmuşdur.

Fransa rənessansın tarixi üç əsas dövrə bölünür. Birinci dövr XVI əsrin əvvəllərinə təsadüf edir və 1535-ci ildə bitir. Bu dövr gənc Rənessans dövrü adlanır. Bu dövr hümanist ideyalarla, insana, ağıla, elmə, təbiətin gücünə inanmaqla xarakterizə olunur. Fransa kralı I-ci Fransua elmə və incəsənətə önəm vermiş, onun bacısı Marqerit dö Navar yazıçıları, alimləri, reformistləri müdafiə etmişdir.(6.s.9)

Gənc Rənessans dövründə gözəl əsərlər Orta əsr ənənələrinin təsiri altında yazılmışdır. Bu dövr poetik janrların, heca və qafiyələrin təşəbbüsçüsü Kleman Marot ilə yaddaşlarda qalmışdır. O, ənənəvi poetik janrları lirik hisslərlə canlandırdı, ballada, rondo janrında gözəl poetik əsərlərini yazdı.(6.s.10)

Lyon məktəbinin yaranışı Fransada Rənessans dövrünün ikinci mərhələsinə təsadüf edir. Lyon məktəbinin fəaliyyəti yüksək poetik konsepsiyayı sınaqdan çıxardı. Bu Pleyad qrupunun sayəsində oldu. Ronsard, Du Bellay, Dorat, Jodelle, Baif, Belleau et Pontus de Tyard Pleyad qrupunun üzvləri idilər. Du Bellay Pleyadın ilk doktrinasını "Fransız dilinin işıqlandırılması və Müdafiəsi" əsərini yazdı. Pleyadın yazıçıları ümid edirdilərki, ədəbi şöhrət milləti işıqlandıra biləcək və yazıçı millətini ölümsüzləşdirməyi bacaracaq. Pleyadın yazıçıları milli ənənəvi poetikaya yad olan Platon ideyasını və Petrark lirizmini təkzib edirdilər. Onlar yaşamaq sevincə, sevgiyə, təbiyyət gözəlliyinə əsaslanan Epikür ideyalarını təlqin edirdilər.(6.s.11)

Ədəbiyyatda Rənessansın üçüncü mərhələsi yetişmiş Rənessans adlanır. Bu mərhələ XVI əsrin son üç on illiyini əhatə etmişdir. Həmin dövrdə Nant müqaviləsindən sonra dini müharibələr sona çatdı. Ədəbiyyatda boşluq yarandı. Bu dövr yazıçı və şairlərinin bir çoxu ictimai siyasi hadisələrə səfərbər olmuşdular. Protestant yazıçılar poeziyada poetik üslubu, surətləri, problemləri, mövzuları yeniləməyə çalışırdılar. Pleyad epikürçülərinin reformasiyası ciddi ideologiya üçün artıq yararsız hesab olunurdu. Dini fanatizm poetik mənbə kimi İncil və Qədim Nəsihətnaməni seçdi. Gənc Rənessans dövrü Fransua Rable, Bonnavantur dö Perie, Marqerit dö Navar kimi daha parlaq hekayəçilər yetişdirdisə, yetişmiş Rənessans mərhələsində tarixi, tərbiyəvi və ictimai-siyasi problemlərə həsr olunmuş pamfletlər və xatirələr yazmağa üstünlük verilmişdir.

Bu dəyişiklik nəsrin inkişafına təkan verdi. Mişel dö Monteynin "Essələr"i bu dövr üçün xüsusi bir yer tutur. İnsan, onun xarakteri və adətləri, onun rəftarı və tərbiyəsi, onun ağılı və düşüncəsi Monteynin əsərinin əsasını təşkil edirdi. Monteyn öz əsərlərində daha heç bir çərçivəyə sığmayan bəşəri təbiətin mümkünlüklərini, ağılın müstəqilliyini elan edirdi.(6.s.13)

Rənessans dövründə ədəbiyyatda poeziya, hekayə, esse janrları mövcud idi. Kleman Maro Ovid və Petrarkı tərcümə etdi. O, orta əsr poetik formalarından Rənessans dövrünə xas olan epitr, eleqiya, sonet janrlarına keçdi.(7.s.16) Bu janrlar poeziyaya aid idi.

"Pantagruel, Gargantua" Rablenin dahiliyini aşkara çıxartdı. Müəllif hümanist ideyalarla cəsarətlə çıxış etmişdir.

Marqerit dö Navar Bokasın "Dekameron" əsərindən təsüratlanaraq "Heptameron" əsərini yazmışdır. O, bu əsəri tarixi xronologiya ilə yazmışdır.

Jan Kalvən "Xristian dininin təşkili" adlı əsərində Reformasiyanı müdafiə edir.

Mişel Monteyn öz "Essələr"ində düşüncə azadlığını araşdırır. O, yazırki, "Kitabımın materialı

özüməm”(7.s.17)

Ədəbiyyat siyahısı

1.https://az.wikipedia.org/wiki/Qalileo_Qaliley

2.https://az.wikipedia.org/wiki/Xristofor_Kolumb

3.https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ntibah_d%C3%B6vr%C3%BC

4.<https://fr.wikipedia.org/wiki/Renaissance>

5.<https://az.wikipedia.org/wiki/Humanizm>

6.Anthologie de la littérature française. Du XVI e siècle. Sabaneva. M.K. Prosveşeniye, 1974

7.Littérature progressive du français. N.Blondeau.CLE International. 2004

Резюме

Причины и аспекты европейского ренессанса

Ренессансный период, который существовал в 14-16 веках, является очень важным периодом в истории Европы. В то время Мартен Лютер, один из величайших реформаторов церкви, выступил против лживого верующего и духовенства, добившись значительных успехов в литературе и искусстве.

В европейской истории Рёссанс получил итальянского художника Вазари. Ренессанс был возведен в Италии в XIV веке, затем в XV веке в Германии, затем в 16 веке в Европе. Появление европейского ренессанса привело к значительным событиям. По этим причинам наиболее важным является изобретение печатной машины. В 1453 году изобретение Гутенбергом печатной машины имело решающее значение для того периода, и еще одним важным фактом возникновения периода возрождения стало то, что турки прервали торговлю между Западом и Азией благодаря завоеванию Константинополя (современный Стамбул) в 1453 году. Открытие польского астронома, математика и экономиста Николая Коперника сыграло важную роль в преобразовании науки и философии в правильное русло. В. Галилея сыграла важную роль в открытии телескопа для Rönnesans. Христофор Колумб - один из факторов, который привел к появлению Ренессанса в открытии Америки. Ренессанс входит в королевство благодаря войнам между Францией и Италией.

Ренессанс имеет несколько аспектов:

1. Гуманизм, интеллектуальное движение, которое до сих пор решало научные и философские идеи;
2. Художественный ренессанс, вдохновленный греко-латинскими эпохами искусства;
3. Реинституционализм: протестантизм разделяет западноевропейское христианство на две религии.

Summary

Causes and aspects of European Renaissance

The Renaissance period, which existed in the 14th and 16th centuries, is a very important period in the history of Europe. At that time Marten Luther, one of the greatest reformers of the church, came out against the lying believer and the clergy, causing great advances in literature and art. In the European history, Rönnesans was given Italian artist Vazari. The Renaissance was erected in Italy in the XIV century, then in the XV century in Germany, then in the 16th century in Europe. The emergence of European Renaissance has led to significant events. For these reasons, the most important is the invention of the printing machine. In 1453, Gutenberg's invention of the printing machine was crucial for the period. Another important fact for the emergence of the period of re-emergence was the fact that the Turks broke the trade between West and Asia thanks to the conquest of Constantinople (present-day Istanbul) in 1453. The discovery of the Polish astronomer, mathematician and economist Nicola Copernic played an important role in transforming science and philosophy into the right direction. Q. Galilee played an important role in the discovery of the telescope for Rönnesans. Christopher Columbus is one of the factors that led to the emergence of Renaissance in America's discovery. Renaissance enters the kingdom thanks to wars between France and Italy. Renaissance has several aspects:

1. Humanism, an intellectual movement that has so far resolved scientific and philosophical ideas;
2. Artistic Renaissance, inspired by Greek-Latin art eras;
- 3.Reinstitutionalism: Protestantism divides Western European Christianity into two religions.

Rəyçi : prof. Ə Zeynalov

Mirzəzadə Türkan⁷⁴

QREM SVİFT YARADICILIĞINDA TARİXİN YENİDƏN MƏTNLƏŞDİRİLMƏSİ

(“Su diyarı” romanı əsasında)

Postmodern romanın tarixi bir mətn olaraq ələ almasının nəticəsi olaraq müasir ingilis romanında tarixi mətnlərə, tarixin mətnləşdirilməsi və tarix termininə fərqli yanaşmanın şahidi oluruq. Tarixi hadisə və ya şəxsləri postmodern qurğu içərisinə alan ingilis romanında real tarixlə uydurma tarix arasındakı sərhəd itmişdir. Nəticə olaraq, tarix danışılan bir hadisə olmaqdan kənarlaşaraq mətnləşdirilmiş və uydurma xüsusiyyətlər qazanmışdır. Yeni tarixçilik, tarixin yeni və fərqli interpretasiyasını təqdim edən bu yanaşma progressivizmdən imtina edir, indiki zamanı keçmişlə birləşdirir. Piter Akroyd, Salman Rüşdi, Antoniya Bayet, Culiyan Barns (“Dünya tarixi 10.5 fəsildə romanında”) kimi yazıçıların yaradıcılığında tarixin fərqli interpretasiyasının şahidi oluruq. Linda Huçenin adı ilə bağlı olan “tarixi metaroman” (“historiographic metafiction”) anlayışına əsasən postmodern ədəbiyyat qurmaca (uydurma) vasitəsilə tarixi yenidən mətnləşdirməklə ona yeni bir məna yükləyir. (4. 3-32.) Qrem Svift yaradıcılığında isə bu proses bir qədər fərqli formada baş verir. Bu mənada Qrem Sviftin “Su diyarı” romanı postmodern varlığın özünü və dünyanı tarixdən yola çıxaraq mənalandırmağa çalışmasından bəhs edir. 1983-cü ildə nəşr olunan bu roman qısa hekayə və roman müəllifi olan Qrem Sviftin sayca üçüncü romanıdır.

Qrem Svift müasir Britaniya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Özünü heç bir ədəbi məktəb və ya axına aid hesab etməyən Qrem Svift yeni Britaniya romanını formalaşdırmış XX əsrin 70-ci illərində yaradıcılıqları ilə şöhrət qazanmış Piter Akroyd, Culiyan Barns, Salman Rüşdi, Kadzuo İşıquro kimi roman ustaları sırasına aid edilir. 1980-ci ildən günümüzə kimi yazıcının 10 romanı və qısa hekayələr toplusu nəşr olunmuşdur. Yazıcının yaradıcılığı həm geniş oxucu kütləsi qazanmış həm də ədəbi tənqid tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, bir çox mükafata layiq görülmüşdür. Yazıcının “Son sifarişlər” (“Last orders”) romanı 1996-cı ildə nüfuzlu mükafat hesab olunan Buker mükafatına layiq görülmüşdür.

Del Ivan Yanik “History and the here and now: The novels of Graham Swift” adlı araşdırmasında qeyd edir ki, Qrem Svift son illərdə nəşr olunan üç kitabı ilə öz adını XX əsrin son 25 illik ədəbiyyatı tarixinə qırmızı hərflərlə yazdırmağa nail olmuş bir yazıçıdır. Onun ilk iki əsəri ədəbi tənqidçilər tərəfindən diqqətəlayiq qiymətləndirilmiş, üçüncü romanı “Su diyarı” isə Qardian (Guardian) tərəfindən 1983-cü ilin ən yaxşı kitabı seçilmiş və elə həmin il də Buker Mükafatına namizəd göstərilmişdir. Sviftin romanındakı Şərqi Londonun (Fenland) mifik obrazı Lorensin Notinqamşeyr və Coysun Dublini ilə müqayisə oluna bilər. (3. 74-78)

Romanın əsas qəhrəmanı eyni zamanda da romanın təhkiyəçisi Tom Krik adlı, orta yaşlı tarix müəllimidir. İşdən ayrılmaq üzrə olan Tom Krik bir gün şagirdlərə Fransız inqilabından danışmalı olduğu halda öz şəxsi həyatını danışmağa başlayır. O, öz həyatının sirlərini açmaq və keçmişlə üzləşmək üçün gerçək tarixi hadisələri öz şəxsi həyattarixçəsi və bir zamanlar yaşadığı, uşaqlıq və gənclik illərini keçirdiyi Fenlandın tarixi ilə birləşdirərək danışır. Əsərdə yazıçı baş qəhrəman Tom Krikin atası babalarının hekayələrindən istifadə etməklə keçmiş və indi arasında əlaqə yaradır. Roman həmçinin keçmişə və bugünkü reallığa yeni bir tarixi yanaşma nümayiş etdirir. Real tarixi hadisələri fərqli formada tələbələrə təqdim etməklə Tom Krik öz keçmiş həyatına yola çıxaraq real ümumi dünya tarixi ilə Fenlandın tarixi və öz həyat tarixçəsini birləşdirərək, bu üç tarix arasındakı sərhədləri dağıdaraq yeni bir mətn, yeni bir hekayə ortaya çıxarır. Onun keçmişə qayıtmasının, öz həyatını sorğu-sual etməsinin səbəbi isə arvadının ruhi xəstəliyi və uşaq oğurluğu etməsinin nəticəsi olaraq onun gəncliyinə qayıtması və onunla bir növ hesablaşmağa çalışmasıdır.

“Su diyarı” romanını 80-ci illərdə meydana gələn “Yeni tarixilik” anlayışı çərçivəsində “Mətnlərin tarixiləşdirilməsi və tarixin mətnləşdirilməsi” adlı araşdırmasında təhlil edən Luis Montrous qeyd edir ki, tarix keçmişin mətnlə yenidən bərpasıdır. Tarixi metaromanda tarixlə ədəbiyyatın birləşməsi tarixi mətn və kontekstlərə geniş müraciətə gətirib çıxarır. Romanda Tom Krik özünün bugünkü vəziyyətini dərk etmək üçün keçmişə müraciət edir. O, öz işini itirmək üzrədir və tələbələrə Fransız inqilabını öyrənməyə etiraz edirlər, çünki onlar bu inqilabı öyrənməyin onların və dünyanın hazırkı vəziyyəti ilə heç bir bağlılığını görmürlər. Onlar düşünürlər ki, dünya nüvə müharibəsi təhlükəsi altındadır və bu bütün bəşər

tarixinin sonu olacaqdır. Beləliklə, Krik öz şəxsi həyatını tarixi hadisələr fonunda danışmağa başlayır. O, öyrədərkən tarixi yenidən qurmaqda tərəddüd etmir, öz həyat tarixçəsi və cəmiyyətin tarixini bir-birinə müncər edir. O vurğulayır ki, tarix hekayənin bir formasıdır. (5)

Romanda təhkiyəçi və eyni zamanda protoqonist Tom Krik həm real tarixi və coğrafi faktlara əsaslanır həm də özünün hekayə demək qabiliyyəti ilə mifik bir ərazi- Fenland yaradır. Belə demək olar ki, Svift romanda iki üslubi yol izləyərək uydurma ilə real faktlar arasındakı sərhəddi dağdır. Hekayənin mövzusu zamanda hərəkət edərək verilir, tarix müəllimi Tom Krikin yaşlılığından başlayaraq onun uşaqlıq və gənclik illərinə, onun ata-babalarının həyatına səyahət edir. Bununla yanaşı yazıçı əsər boyu dünya tarixinin mühüm hadisələrinə (Fransız inqilabı, Napoleon, Dünya müharibələri və s.) də özünəməxsus bir üslubla geniş yer verir. Hadisələrin çoxu Şərqi İngiltərədə yerləşən Fens (Fenland) adlı, iki çay arasında yerləşən, bataqlıq bir ərazidə baş verir. XVII əsrdən başlayaraq Tomun əcdadları bataqlığı qurudaraq məhsuldar torpaq əldə etməyə çalışmışdır. “Günlərin bir günü sizin dərslərinizə mövzu olsun deyə inqilabın qazanı Parisdə qaynayarkən, onlar (Fenslilər) həmişəki kimi qazmaq, suyu boşaltmaq və sahili yüksəltməyə çalışmaqla məşğul idilər. Fransada bütün təməllər sarsılıb, yerlə yeksan olarkən, bax beləcə günlərin bir günü hər hektara dörd ton kartof, beş kisə buğda verərək sizin tarix müəlliminizin də ailəsini dolandıracaq olan yeni bir ərazi yoxdan yaradılırdı.”(7) Göründüyü kimi, romanda Svift məharətlə Fransa inqilabı kimi böyük bir tarixi hadisəni, İngiltərənin cənub hissəsində olan Fenland kimi kiçik bir ərazinin yaradılmasını və Tom Krikin şəxsi həyat tarixçəsini bir arada verməyə nail olur. Keçmişlə indiki zaman arasında gedib-gələn bu romanda yazıçı ümumi tarixi hadisə ilə bir cəmiyyətin tarixinin iç-içə keçərək, bir-birindən asılı olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Buna görə də “Sudiyarı” romanı eyni zamanda tarixin önəmini vurğulayan tarixi bir əsər, xüsusilə də İngiltərənin Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrünü özündə əks etdirən dəyərli bir roman kimi də qiymətləndirilmişdir. “Mən öz yükümü çiyinlərimə aldım. Və nəinki yaxşı bilinən tarixə eyni zamanda öz əcdadlarımla vətəni olan –Fenlandın tarixinə də böyük bir səylə dərinləndirən nəzər saldım. Tarixə bir izahat, bir həll vasitəsi kimi müraciət etməyə başladım”. (7) Göründüyü kimi, mətn və kontekst, tarixiləşdirmə və mətnləşdirmə, real olan və uydurma arasındakı əlaqələri vurğulayan Yeni Tarixçilərin nəzəriyyəsi bu romanda diqqət çəkir. Romanın fokus nöqtəsini təşkil edən Tom Krikin verdiyi məlumatlar demək olar ki, keçmiş hadisələrin yenidən dəyərləndirilməsi və tarixin insan məhsulu olması fikrini müdafiə edən Yeni tarixçilərin yanaşmasının inikasidir. Stefen Qrinbletin irəli sürdüyü kimi “Tarixi mülahizələr etibarlı deyil, çünki hətta sosial təzyiq olmasa belə, təhkiyəçi bu tarixi öz inanclarına uyğun danışır.” (1. 474-506.)

Tom Krik hər şeydən xəbərdar olan təhkiyəçi və obrazdır, bütün hekayəni özü qurur və mətnləşdirir. Eyni zamanda Tom Krik romanın qəhrəmanıdır və hadisələrin əksəriyyətinin iştirakçısıdır və nəticə etibarlı ilə onun verdiyi məlumatların etibarlılığı haqqında danışmaq mümkün deyil, yəni o tarixə subyektiv yanaşır. Suzana Oneqa da bu fikirlə razılışaraq bildirir ki, bütün obrazlar və hadisələr dünya tarixinə subyektiv yanaşan təhkiyəçinin uydurma divarları arasında meydana çıxır. (6) Elə romanın epiqrafında da Qrem Sviftin ifadə etdiyi bu fikir də bu nəzəriyyəni özündə əks etdirir. Yazıçı əsərin girişində latın sözü olan “historia” ifadəsinin izahını verir.

Tomas Benyei hesab edir ki, Qrem Sviftin əsərlərinə ədəbi tənqiddə iki yanaşmaya meyl nəzərə çarpır. (8) Bunlardan biri Linda Huçeonun “historiographic metafiction”, digəri isə “matəm estetikasıdır”. Əslində isə Qrem Sviftin yaradıcılığı çoxşaxəlidir və onun əsərlərinə dar çərçivədən yanaşmaq mümkün deyil. “Su diyarı” romanında keçmişə qayıdış (retrospeksiya), tarixin yenidən subyektiv mətnləşdirilməsi kimi məsələlərlə yanaşı roman ekopostmodernist (insanın təbiətlə münasibətini sorğulayan postmodernist yanaşma) platformada da dəyərləndirilir.

“Sadəcə heyvanlar bütünlüklə burada və indi yaşayırlar. Yaddaşı və tarixi tanımayan və qəbul etməyən tək şey təbiətdir. Lakin insan – icazənilə sizə bir bənzətmə deyim- hekayə danışan bir heyvandır. Hekayə danışması və uydurması mütləqdir” fikrini irəli sürən Qrem Svift əslində insan üçün tarixin önəmini də vurğulayır. Beləliklə, Qrem Svift “Su diyarı” romanında həm tarixin böyüklüyünü göstərir, həm də bu tarixi yerli və şəxsi tarixçə ilə birləşdirərək, ona subyektiv yanaşaraq onun böyüklüyünü parçalayır.

Ədəbiyyat:

1. Greenblatt, Stephen (1994, 1989): "Invisible Bullets," in Con Davis and Schleifer (eds) (1994, 1989) : 474-506.
2. Greenblatt, Stephen. Learning to Curse: Essays in Early Modern Culture. London: Routledge, 1990.

3. History and the "Here and Now": The Novels of Graham Swift, Del İvan Janik, XXcentury, vol 35, No1, (spring 1989) pp 74-78)
 4. Hutcheon, Linda (1989): "Historiographic Metafiction: Parody and Intertextuality of History," in O'Donnell and Con Davis (1989): 3-32.
 5. Montrose, Louis A. "Professing the Renaissance: The Poetics and Politics of Culture" The New Historicism. Ed. H. Aram Veesser. New York: Routledge, 1989. 15-36
 6. Onega, Susan. Telling Histories: Narrativizing History, Historicizing Literature. Amsterdam; Atlanta, GA: Rodopi, 1995
 7. Swift, Graham. Waterland. London: Picador, 2008.
 8. White, Hayden. Metahistory. Baltimore: Johns Hopkins UP, 1973.
- Açar sözlər: roman, postmodernizm, "yeni tarixçilik", "tarixin mətnləşdirilməsi", Qrem Svift
Ключевые слова: роман, Постмодернизм, Новый историзм, Грэм Свифт
Keywords: novel, postmodernism, new historicism, textualization of history, Graham Swift

Резюме

Ретекстуализация истории романа Грахама Свифт (в соответствии романа «Земля воды»)

Романы 20-ого века сильно изменились и образ от пост модернического вызова до писанной истории, отражающие прошлое, в наши дни стало проблематичном делом. Формальное объединение исторического и литературного в романе Свифта Грахама «Земля воды» является доказательством этого. Этот роман снимался в западной Англии города Фэн и охватывает 300 лет жизни рассказчика, его предков и общей мировой истории.

Summary

Re-textualizing of history in Graham Swift's novels (according the novel of "Waterland")

XX century English novel has changed a lot and in view of the postmodernist challenges to the writing of history, representing the past has come to be a problematic issue both in historiography and literary theory today. The formal linking of history and fiction is especially evident in Graham Swift's Waterland. This novel sets in the bleak Fen Country of east Anglia and spanning three hundreds years in the lives of its narrator, his ancestors and general world history.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Vüsalə Nəbiyeva⁷⁵

MERİ STYUARTIN ƏSƏRLƏRİNDƏ TARİXİN BƏDİİ ƏKSI

XIX əsrin əvvəllərində meydana gələn tarixi roman janrı qısa müddət ərzində populyarlıq qazandı. 1814-cü ildə məşhur şotland yazıçısı Valter Skottun qələmə aldığı “Ueverli, yaxud altmış il əvvəl” adlı tarixi romandan sonra bu janra maraq artmağa başladı. “Romantiklər tarixi romanın ilk romantik variantını yaratdılar və bu istiqamət sonradan bütün xalqların ədəbiyyatında milli cərəyanların yaranmasında əsas üsullardan biri oldu. Valter Skotun, Viktor Hüqonun bu sahədəki təcrübəsi sonrakı dünya ədəbiyyatına mühüm təsir göstərdi.”(1, səh.41) XX əsrin ikinci yarısından XXI əsrin əvvəllərində yazıb yaratmış məşhur ingilis yazıçısı Meri Styuart da dedektiv janrından sonra tarixi roman janrına müraciət etməyə başladı. Çünki 1970-ci illərdə İngilislər özlərinin ən ağır dövrlərindən birini yaşayırdılar. Buna səbəb İngiltərəyə gələn immiqratlarla yerli xalq arasında baş verən gərginliklər və eyni zamanda dövrün gətirdiyi mənəvi əxlaqi problemləridir. Bu gərginliklər milli zəmində baş verirdi, əksini isə ədəbiyyatda tapırdı.

Meri Styuartın “Merlin” trilogiyası ədəbi silsiləsinə daxil olan “The Crystal Cave” (“Büllur mağara”), “The Hollow Hills” (“Dərə-təpələr”), “The Last Enchantment” (“Sonuncu sehrbazlıq”) əsərləri tarixi romanlara nümunə ola biləcək bir səviyyədedir. Həmçinin Meri Styuartın “The Wicked Day” (“Qəzəb günü”) və “The Prince and the Pilgrim” (“Şahzadə və zəvvar”) əsərləri də “Merlin” trilogiyasına daxil olmasa da ustalıqla qələmə alınmış tarixi romanlardır. Meri Styuartın fentezi janrında yazdığı butarixi romanları Kral Artur dövrünə həsr olunmuş ədəbi əsərlər içərisində özünəməxsus bir mövqeyə malikdir. Ümumiyyətlə, təkcə ingilis ədəbiyyatında deyil, dünyanın bir sıra xalqlarının ədəbiyyatında Kral Artur dövrünə aid çoxsaylı əsərlər qələmə alınmışdır. Bu dövrə aid qələmə alınan ədəbiyyatlarda təkcə Kral Artur deyil, o dövrdə fəaliyyət göstərmiş dəyirmi masa cəngavərlərinin, saksonların, Britaniya taxt-tacı uğrunda daxili çəkişmə zəminində mübarizə aparan tarixi şəxsiyyətlərin, həmçinin Britaniyanı işğal etməyə can atan yadelli müdaxiləçilərin obrazı öz əksini tapmışdır. V əsrin ikinci yarısından başlayaraq artıq Roma imperiyası Britaniya adasına nəzarət etməyi əldən buraxdı və Britaniyada xırda krallıqlar meydana gəlməyə başladı. Roma legionlarının Britaniya adasını tərk etməsi ilə ada bir-biri ilə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan xırda feodal dövlətlərin müharibə meydanına çevrildi. Məhz belə çətin və mürəkkəb bir şəraitdə Kral Artur siyasi səhnəyə gəldi.

Əfsanəvi kralı Uter Pendraqon ilə Kornuoll hersoqiyası İqreynin bərabərliyindən dünyaya gələn Artur V əsrin sonlarında Tintageldə dünyaya göz açmışdır. Tintagel qalası İngiltərənin qədim tarixə malik olan Kornuoll bölgəsində müasir dövrdə öz varlığını qoruyub saxlayır. III-IV əsrlərdə Tintagel qalası Roma hərbiçilərinin əsas istehkam məntəqələrindən biri idi. Romalılar adanı tərk etdikdən sonra Tintagel qalası kelt hökmdarlarının sarayına və sığınacaq məskəninə çevrildi. Bədii ədəbiyyatlarda Tintagel qalasının adı ilk dəfə Kral Arturun dünyaya gəldiyi bir məkan kimi yad edilir. Sonralar Tristan və İzolda arasında olan sevgi münasibətlərinin bu məkanda baş verməsi ilə Tintagel qalası daha da məşhurlaşır. Qalada Roma dövrünə aid sikkələrin tapılması da bu qalanın Kral Arturdan öncə mövcud olmasına əyani faktdır, qeyd edək ki, bu sikkələrin tarixi III-IV əsrə aiddir. (2, p. 84-85.)

Müasir dövrdə bəzi tarixçilər Kral Arturun real tarixi şəxsiyyət olmadığını iddia edir, Kral Artur haqqında olan əfsanələr isə çox güman xalq tərəfindən uydurulduğunu və Kral Arturun yalnız əfsanəvi şəxsiyyət olduğunu deyirlər. Heç şübhəsiz ki, bu qəbildən olan iddialar yersizdir. Kral Arturun real tarixi şəxsiyyət olması haqqında sanballı və nüfuzlu mənbələrdə səhih məlumat verilmişdir, lakin Kral Artur haqqında olan bəzi əfsanələr çox güman ki, xalq tərəfindən uydurulmuşdur. Kral Arturun bir döyüşdə 960 nəfəri öldürməsi kimi iddialar heçbir reallığa söykənmir. Şübhəsiz ki, bu kimi miflə xarakterik olan məqamlar tarixi proseslərə bədii təhlil verərkən əlavə olunmuşdur. “Ədəbiyyat bütün hallarda mifdir, həqiqətin sublimasiyasıdır və mistikadır, eyni dərəcədə ədəbiyyat dünyanı və müəllifin öz ekzistensiyasını şərh etməkdir, fərdi miflərdir. Sübutsuz, insan həqiqətinin variantıdır.

Mifin dünyanı izah etmə funksiyasının davamı mənasında ədəbiyyat da elmdir. Lakin ədəbiyyat elmi konkret biliyə, obrazın fərdiliyinə əsaslanır, fərdi təcrübənin həqiqət sublimasiyasıdır. Müasir elm də dünyanı izah edir, lakin bunu terminlər, mücərrəd məfhumlarla edir. Elmin mifdən fərqi bir də onun həqiqəti

⁷⁵ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu e-mail: vusala_nv@mail.ru

bilmə iddiasıdır. Mifdə və ədəbiyyatda isə həqiqət – iddiasızdır, şüurlu olaraq şərti, sublimativ və mistikdir. Hərçənd ki, müəyyən dövrlərdə elmin nailiyyətlərini bədii şəkildə ifadə etmək təşəbbüsləri də olmuşdur.” (1, səh. 129-130)

Ümumiyyətlə, hələ tarixi romanın mövcud olmadığı dövrlərdə də Kral Artur mövzusu populyarlıq qazanmışdı. VI əsrin əvvəllərində etibarən Kral Artur dövründən bəhs edən əsərlər şifahi xalq yaradıcılığında, salnamələrdə, romanslarda öz əksini tapmağa başladı. “Bədii ədəbiyyatda Kral Artur adı ilk dəfə VI yüzillikdə erkən dövr kelt xalq şeirlərində çəkilmişdir.”(3)

Bədii yaradıcılığın 1954-cü ildə dedektiv janrı ilə başlayan Meri Styuartın Kral Artur dövrünə aid qələmə aldığı “The Crystal Cave” (“Büllur mağara”) adlı ilk tarixi əsəri 1970-ci ildə işıq üzü gördü. Yazıcının tarixi mövzuda yazdığıbu əsərində fentezi janrının elementləri üstünlük təşkil edirdi, böyük rəğbət qazanan bu əsər 1971-ci ildə Mif-poetik fentezi mükafatına (Mythopoetic Fantasy Award) layiq görüldü. Əsərdə Meri Styuartsehrbaz Merlin Ambrosius, AureliyaAmbrosius, Uter Pendraqon, Kral Vol-tigern, Kornuoll hersoquQorlua, Kornuoll hersoqinqyası İqreyn, Cənubi Uels kralı, Cənubi Uels kralının oğlu şahzadə Kamlak və s. tarixi obrazlar mövcuddur.

V əsrin sonlarında Britaniyada vəziyyət olduqca gərgin və mürəkkəb idi. Belə bir gərgin vəziyyətdə adada yaşayan əhali öz xilaskarını gözləyirdi. 15 yaşında qayaya sancılan əfsanəvi qılıncı çıxartmağı bacaran Artur Pendraqon tez bir zamanda məşhur oldu. Merlinin məsləhəti ilə tədbirli birinə çevrilən cəsur sərkərdə Artur saksonlara qarşı mübarizədə daim ön səfdə idi və Kral Artur Britaniyalıların istilaçılara qarşı apardığı mübarizəyə ağıllı, cəsur və tədbirli bir sərkərdə kimi rəhbərlik etdi. Kral Arturun səriştəsi sayəsində Britaniyalılar 12 döyüşdə işğalçıları məğlub etdilər və saksonlar təxminən 40 il ərzində bir daha bu adaya ayaq basmadılar.

Kelt dilində “ayı” mənəsini verən Artur haqqında bədii əsərlərdə ilk məlumat bir xalq şeirində verilir. Macərə, mistika, eşq, cəngavərlik şərfi kimi mühüm nüansları özündə ehtiva edən Kral Artur haqqındaki əfsanələrin daha da məşhur olmağa başlayır.

Sərt cəngavərlik qanunları ilə yaşayan Kral Artur və dəyirmi masa cəngavərləri ilə bağlı olan əhvalatlar Meri Styuartın tarixi romanlarında dolğun və ətraflı bir şəkildə öz əksini tapmışdır. Kral Arturun oğlu Mordred ilə olan münasibətləri, onların son döyüşdə yaralanması və faciəli sonu Meri Styuartın “Qəzəb günü” əsərində ehtiva olunmuşdur.

Kral Artur dövründə yaşamış şəxslər arasında Meri Styuartın ən diqqət yetirdiyi obraz və əsərin baş qəhrəmanı məhz Merlin Ambrosiusdur. O, son nəfəsinə qədər Arturun uğur əldə etməsinə çalışır, həmçinin Arturun qoruyucusu və məsləhətçisidir. Əsərdə Merlin Ambrosius obrazi həkim, memar, musiqçi, sehrbaz, şahzadə kimi və eyni zamanda Merlin Arturun əmisi oğlu kimi qələmə alınmışdır. Merlin Ambrosius Uter Pendraqonun qardaşı cəsur İngiltərə KralıAureliya Ambrosiusun qeyri-qanuni oğludur. Merlinin anası Cənubi Uels kralının qızı Şəhzadə Ninianadır. Yazıçı tarixi əsərlərində əsasən Merlinin və Kral Arturun həyatını, eyni zamanda onların Britaniyanın azadlığı uğrunda birgə çiyin-çiyinə apardığı mübarizəni təsvir edir. Meri Styuartın “Büllur mağara”, “Dərə-təpələr” və “Sonuncu sehirbazlıq” tarixi romanlarının baş qəhrəmanı da elə məhz Merlindir. Müasir ingilis ədəbiyyatında sanballı yerlərdən birini tutan “Büllur mağara”, “Dərə-təpələr” və “Sonuncu sehirbazlıq” romanları birlikdə “Merlin” trilogiyası adı altında məşhurdur. Xatırladaq ki, “Trilogiya: (yun.) Bir müəllifin ideya ümumiliyi və mövzu ardıcılığı, süjeti, kompozisiyası ilə birləşən üç müstəqil ədəbi, kino və ya musiqi əsərinə deyilir.

Silsilə təşkil edən iki hissəli roman dilogiya, silsilə təşkil edən üç hissəli roman trilogiya, dörd hissəli tetralogiya (kvadrologiya), beş hissəli pentalogiya və s. adlanır.” (4)

Meri Styuartın 1973-cü ildə çap etdirdiyi “Dərə-təpələr” (“The Hollow Hills”) adlı əsərində qələmə alınan hadisələr təxminən V əsrin sonlarını əhatə edir. Meri Styuartın fentezi janrında yazdığı “Dərə-təpələr” əsəri tarixilik baxımından böyük dəqiqliklə qələmə alınmışdır. Xüsusən “Dərə-təpələr” tarixi romanında Meri Styuartı öz tarixi biliklərinin mükəmməl olduğunu yüksək səviyyədə nümayiş etdirmişdir.

Ümumiyyətlə, Meri Styuart Kral Artur dövrünə aid qələmə aldığı əsərlərdə 1500 il tarixə malik olan qədim əfsanələrdən ustalıqla istifadə etmiş, bir çox mənbələrdən bəhrələnmişdir, bu dövrə aid olan əfsanələri bir biri ilə məharətlə əlaqələndirmişdir. Merlin körpə olan Arturu anası İqreyndən təhvil alaraq, onu qoruyacağına söz verir. 14 il ərzində Merlin Arturu himayə edir və dörd yaşından onu qraf Ektorun yanına övladlığa verir və daim onlardan xəbər alır və onlara nəzarət edir. Arturun yanında İqreynin qulluqçusu Ralf da daim olur və onun qayğısına qalır. Əsərin ikinci hissəsində Artur artıq adi bir uşaq deyil, igid və diribaş bir yeniyetmədir. Merlin bu yeniyetmənin kral olması, gələcək planlarının doğru

yöndə istiqamətləndirilməsi və məqsədinin həyata keçirməsi üçün canla-başla çalışır.

Britaniya adası e.ə. 55-ci ildən başlayaraq Roma İmperiyasının mühüm tərkib hissələrindən birinə çevrilmişdi. Lakin germanlar Romalılara uzun müddət ciddi müqavimət göstərdilər. İki yüz ilə yaxın germanlar Romaların köləsi oldular, ən ağır işlərdə işlədilər, Romaya ağır vergi verdilər. Lakin hunların bölgəyə müdaxilə etməsindən və Romalılarla döyüşməsindən istifadə edən germanlar Romaya qarşı üsyan qaldırdılar. Romalıların Britaniyadan getməsinə fürsət bilən anqlosaksonlar kütləvi şəkildə adaya basqın etdilər və bu da Britaniyanın yerli sakinləri olan keltlərin vəziyyətini çətinləşdirdi. “Birləşmiş Krallığın ən köhnə xalqlarını keltlər təşkil edir. E.ə 55 və eramızın 410-cu illəri arasında Britaniya adaları Roma İmperiyasına bağlı olan Britaniya əyalətini təşkil edirdi. V əsrdə bölgə xristianlığın təsiri altına girdi. Eyni illərdə german bir xalq olan Anqlosaksonlar böyük kütlələr halında adaya köç etdilər. 1066-1154-ci illəri arasında yenə bir german irqi olan normanlar adanı ələ keçirdilər. İngilislər bu german irqlərinin davamını meydana gətirməkdədirlər. Şotlandlar, Uelslilər və İrlandiyalılar isə keltlərin davamıdır.” (5)

410-cu ildə Roma İmperiyasının əsgərləri Britaniyanı tərk etməyə başladılar, buna səbəb kimi hunların germanların Romaya mütəmadi basqını nəticəsində imperiyanın zəiflədiyini göstərə bilərik. Romalıların adanı tərk etməsindən sonra ada xalqının vəziyyəti günü gündən pisləşməyə başladı. Və məhz belə bir hərbi-siyasi çalxalanmaların baş verdiyi bir məqamda Kral Artur tarix səhnəsində canlanmağa başladı. Meri Styuartın 1970-ci ildən qələmə almağa başladığı “Merlin” trilogiyası və həmçinin Kral Artur dövrünə həsr etdiyi pentalogiya (“Merlin” trilogiyası da ehtiva olunmaqla) Romalıların Britaniyanı tərk etdikdən sonra adada baş verən ədəbi baxışdır.

Meri Styuartın 1979-cu ildə nəşr etdirdiyi “Sonuncu sehrbazlıq” (“The Last Enchantment”) əsəri “Merlin” trilogiyasının yekunudur, lakin yazıçının Kral Artur dövrünə həsr etdiyi əsərlər bununla yekunlaşmır. Meri Styuart bu əsərində də tarixi biliklərini ədəbi üslubda dilə gətirmişdir, ədibin əsərdə qələmə aldığı maraqlı epizodlar, təbiət hadisələri, mistika və magiya tarixi hadisələrə yazıçının özünəməxsus baxış tərzidir. Bu əsərdə yaşlı və müdrik sehrbaz kimi verilən Merlin obrazı öz sanballılığını və möhtəşəmliyi ilə seçilir. Həm kelt mifologiyasında, həm də tarixi mənbələrdə qarşılaşdığımız Merlin Ambrossius filosof, cadugər, şair, kralın müşaviri və məsləhətçisi kimi məşhurdur.

Ümumiyyətlə, Kral Artur dövründə baş verən hadisələr təxminən V əsrin sonları və VI əsrin başlanğıcını əhatə edir. Bu hadisələr əsasən əfsanələr, şeirlər, romanslar halında yayılsa da ilk dəfə olaraq Müdrik Gildasın (500-570) “Britaniyanın məhvi və fəthi haqqında” (“De Excidio et Conquestu Britanniae”) adlı tarixi əsərində öz əksini tapdı. (6) Müdrik Gildasın “Britaniyanın məhvi və fəthi haqqında” (“De Excidio et Conquestu Britanniae”) əsərindən uzun müddət sonra Kral Artur mövzusu tarixçilərin tədqiqatından kənar qaldı, bu sahədə ciddi tarixi tədqiqat aparılmadı, lakin 1136-cı ildə qələmə alınan “Briyaniya krallarının tarixi” (“Historia Regum Britanniae”) adlı əsərindən sonra Kral Artur tarixçilərin marağını bir daha özünə cəzb etməyə başladı. (7) Olduqca ciddi və mötəbər tarixi mənbə sayılan Qalfrid Monmutun “Briyaniya krallarının tarixi” (“Historia Regum Britanniae”) adlı əsərində Kral Artur dövründə baş verən hadisələr tarixilik nöqteyi-nəzərindən tədqiqat obyektinə çevrildi. Qalfrid Monmutun bu əsərindən sonra tarixçilərin bu sahəyə olan marağı artmağa başladı.

Kral Artur dövründə adı çəkilən məşhur Kamelot qalasının həqiqətən də mövcud olub-olmaması tarixçilərin mübahisəsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan Kral Arturun atası Uter Pendraqonun da Kamelotda yaşadığı və buradan dövləti idarə etdiyi məlumdur. Ümumiyyətlə, Kamelot adı bir qala deyil, eyni zamanda bura hökmdarın sarayıdır. İlk dəfə olaraq XII əsrdə fransız tarixçilərinin haqqında bəhs etdiyi bu saray-qalanın hansı ərazidə yerləşməsi dəqiq aydınlaşdırılmayıb. XV əsrdən başlayaraq Kamelotun harada yerləşməsi barədə müxtəlif fərziyyələr meydana gəlmiş və bu fərziyyələr indi də meydana gəlməkdədir. Meri Styuart 14 aprel 1989-cu ildə Kral Artur dövrünü araşdıran məşhur amerikalı professor Raymond H. Tomsona “Kamelot proyektini” adı altında verdiyi müsahibəsində Kral Artur hekayələrinin gerçək olduğunu, sadəcə ona fentezi janrında bəzək vurduğunu qeyd edir.

Raymond H. Tomson Meri Styuarta Kral Artur barədə dörd tarixi romanın (1989-cu ildə pentalogiyanın sonuncu əsəri hələ qələmə alınmamışdı) yazılmasında haradan maraqlı yarandığı barədə sual verərkən yazıçı qeyd edir ki, “Mən həmişə tarixi roman yazmaq istəyirdim. Mən uzun müddət İngiltərə tarixinə aid yazılan romanları oxudum və yeni bir şey yazıb-yaratmaq planları hər zaman beynimdə məni narahat edirdi. Beləliklə də, mən nəhayət ki, tarixi roman yazmaq qərarına gəldim. Qələmə aldığım tarixi roman da Britaniya tarixini işıqlandırmaq fikrində idim. (8) Müsahibəsini davam etdirən Meri Styuart Kral Artur

dövründən bəhs edən tarixi romanların yazılmasında ona Qalfrid Monmutun “Briyaniya krallarının tarixi” (“*Historia Regum Britanniae*”) adlı əsərinin ilham verdiyini də vurğulayıb. Yazıçı xüsusi olaraq bir daha vurğulayıb ki, onun qaynaqlandığı və təsirləndiyi əsərlər heç də Kral Artur dövrünə həsr olunmuş əfsanələr deyil, real tarixi mənbələrdir.

Meri Styuart tarixi-əfsanəvi obraz olan Merlinə həsr etdiyi trilogiyasından sonra da Kral Artur dövrünə aid tarixi romanlar yazmağa davam etdi. Yazıçının fentezi janrında yazılmış “Qəzəb günü” (“*The Wicked Day*”) adlı tarixi romanı 1983-cü ildə çap olundu. Meri Styuart “Qəzəb günü” əsərində Kral Artur dövründə mühüm bir xarakter olan Mordredin həyatını bədii aspektdən işıqlandırır. Əsərdə Mordred Kral Arturun Morqauzadan qeyri-qanuni olaraq dünyaya gələn oğlu kimi verilmişdir. Eyni zamanda Morqauza Uter Pendraqonun qeyri-qanuni qızı olaraq göstərilmişdir. Lakin tarixçilər bu barədə müxtəlif fikirlərə sahibdirlər, bəzi tədqiqatçılar Mordred Kral Arturun oğlu deyil, yaxın bir qohumu olmasını deyirlər. Mübahisənin meydana gəlməsinə əsas səbəb isə daha ilkin mənbələrdə Mordredin Kral Lotla Morqauzanın qeyri-qanuni oğlu olmasını yazırlar. Lotian ərazisi (indiki Şotlandiyanın ərazisi) ilə Orkney adalarının (Şotlandiyanın şimalında) hökmdarı olan Kral Lot haqqında Qalfrid Monmutun “Briyaniya krallarının tarixi” (“*Historia Regum Britanniae*”) dolğun və müfəssəl məlumat verilmişdir.

Kral Lot Kral Arturun bacısı Morqauzanın həyat yoldaşıdır. Morqauza ilə Kral Lotun evliliyindən Qaveyn, Qaret, Qaxeris, Aqraveyn adlı dörd oğlu vardır. Lakin Morqauzanın ilk övladı olan Mordredin atasının Kral Artur və yaxud da Kral Lot olması bir az mübahisəli mövzudur. Müasir dövrün bir çox tədqiqatçıları Mordredin Kral Arturun övladı olmasını qəbul edirlər. Çünki Kral Lotun ölümündən sonra Kral Artur Morqauzanı və onun bütün oğullarını Kamelota dəvət edir və Mordredi qanuni varis kimi təyin edir. Uzun müddət saray həyatında təcrid olunmuş şəkildə yaşayan Mordred tezliklə saray çəkişmələrinin qurbanına çevrilir və sonda Kral Artura qarşı amansız müharibəyə başlayır. Bu isə dəyirmi masa cəngavərlərinin arasında parçalanmaya, həm Kral Arturun, həm də Mordredin ölümünə səbəb olur.

Meri Styuartın Kral Artur dövrünə həsr etdiyi sonuncu əsəri “Şahzadə və zəvvar” (“*The Prince and the Pilgrim*”) 1995-ci ildə nəşr olundu və bununla da yazıçı pentalogiyanı tamamladı. Lakin mühüm bir faktı vurğulayaq ki, Meri Styuartın “Şahzadə və zəvvar” əsəri Kral Artur dövrünə həsr olunmasına baxmayaraq, heç də Kral Artur və Merlin haqqında yazdığı dörd tarixi romanın davamı deyil, tamamilə yeni və fərqli bir əsərdir. Meri Styuartın qələmə aldığı “Şahzadə və zəvvar” əsərinin baş qəhrəmanı Aleksandr olduğuna görə bəzi tədqiqatçılar bu əsəri müstəqil bir tarixi roman olaraq görürlər, lakin bu əsərdə də Meri Styuartın özünəməxsus yazı tərzini, fentezi janrına və tarixi hadisələrə olan sevgisi hiss olunur.

Kornuollun hökmdarı Kral Mark qısqanclıq və paxıllıq zəmnində qardaşı Bodueni öldürür. Çünki xalq Bodueni daha çox sevirdi və o qardaşına həsəd aparır. Boduen öldürüləndən sonra həyat yoldaşı Anna oğlunu götürərək Kornuollu qaçır. Anna oğlundan atasının qatillərindən qisas almağını istəyir. Boduen və Annanın oğlu olan şahzadə Aleksandr böyüdükdə atasının qisasını almaq üçün yola çıxır.

Kornuoll İngiltərənin cənub-qərbində yerləşən bölgədir, müasir dövrdə də bu bölgə İngiltərənin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu bölgənin tarixi haqqında o qədər də müfəssəl məlumat yoxdur, lakin bu danılmaz faktıdır ki, Kornuoll qədim dövrlərdən keltlərin ana vətəni olmuşdur. Roma imperiyası dövründə burada kiçik limanlar tikilmiş və Kornuoll bu dövrdə əsasən qalay ixracatçısı kimi məşhur olmuşdur. Erkən orta əsrlər dövründə burada müstəqil kelt dövləti meydana gəldi. Əfsanəvi şəhər olan Kamelotdan fərqli olaraq Kornuoll reallığa daha yaxındır. Bu ərazidə V əsrdən başlayaraq 927-ci ilə qədər Dumnoniya adlı krallıq da mövcud olmuşdur. (9)

Meri Styuartın “Şahzadə və zəvvar” əsərində mənfə rolda verilən Mark Kornuoll (bəzi mənbələrdə Kornubii kimi də yazılır) hökmdarı Kral Merion ap Konstantinin böyük oğlu idi. 430-500-ci illərdə yaşamış Kral Merion ap Konstantin 448-500-cü illərdə hökmdar olmuşdur. Kralın Mark, Felek, Boudin, Pernam adlı üç oğlu və İzabella adlı bir qızı olmuşdur. “Şahzadə və zəvvar” əsərinin baş qəhrəmanı da məhz Kral Merion ap Konstantinin nəvəsi, üçüncü oğlu Boudinin oğlu olan Aleksandrdir. Kral Merion ap Konstantin 500-cü ildə vəfat etdikdən sonra hakimiyyətə 480-555-ci illər arasında yaşayan Mark ap Merion gəlir. Boudinin oğlu olan Aleksandra atasının qatili olan əmisi Mark ap Meriondan qisas almaq qismət olmasa da Mark ap Merion başqa qardaşı oğlu tərəfindən öldürülür. Felek ap Merionun oğlu Meliodas 555-ci ildə əmsini öldürməyə müvəffəq olur və onun ədalətsiz hakimiyyətinə son qoyur. (10)

Ümumiyyətlə, bütün bu nümunələrdən görünür ki, Meri Styuart öz doğma vətəninin tarixini mükəmməl səviyyədə bilirdi. Meri Styuart ixtisasca tarixçi olmasa da Kral Artur dövrünə aid qələmə aldığı beş tarixi romanın hər birində tarixilik və mifologiya sanki bir-birini əvəz edir. Meri Styuartın “Şahzadə və zəvvar”

əsrində baş verən hadisələr isə daha çox reallığa uyğundur, Yazıçı bu sonuncu əsərində mifologiyadan çox tarixilik prinsipini üstün tutmuşdur. Meri Styuartın Merlinə həsr etdiyi trilogiyada isə tarixi faktlarla yanaşı mifoloji aspektlər də vardır. Çox güman ki, yazıçı Kral Artur dövrünə həsr olunan əfsanələrdən təsirlənmişdir. Lakin bütün bu xırda nüanslar baxmayaraq Meri Styuartın tarixi romanları Britaniya tarixinin ədəbi cəhətdən izahına mükəmməl bir nümunədir.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Rəhim Əliyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Mütərcim, 2008

Thomas, Charles (1993), Tintagel: Arthur and Archaeology, London: Batsford/English Heritage, ISBN 978-0-7134-6690-4

King Arthur. Legendary king of Britain. <https://www.britannica.com>

Ədəbi hadisə: Poema-Trilogiya. <http://modern.az/az/news/>

https://az.wikipedia.org/wiki/Böyük_Britaniya_tarixi

Гильда Премудрый. О гибели Британии. Фрагменты посланий. Жития Гильды / Пер., вступ. статья и примечания Н. Ю. Чехонадской. СПб., 2003

Geoffrey of Monmouth. The History of the Kings of Britain. (Trans. Lewis Thorpe). London: Penguin Books, 1966

<http://d.lib.rochester.edu/camelot/text/interview-with-mary-stewart>

Pearce S. M. The Kingdom of Dumnonia: Studies in History and Tradition in South-Western Britain

A. D. 350—1150. — Padstow: Lodenek Press, 1978. — v + 221 p. — ISBN 0-9028-9968-6.

Thomas, Charles (1986) Celtic Britain. London: Thames & Hudson ISBN 0-500-02107-4; p. 70

Açar sözlər: tarixi romanlar, Kral Artur, Britaniya tarixi, Meri Styuart, “Merlin” trilogiyası, tarixilik.

Keywords: historical novels, King Arthur, British history, Mary Stewart, The “Merlin” trilogy, historicity.

Ключевые слова: исторические романы, Король Артур, История Британии, Мэри Стюарт, Трилогия “Мерлина”, историчность.

Историческая художественное отражение в произведении Мэри Стюарт

Резюме

В мировой литературе есть много выдающихся писателей, которые пишут произведения, основанные на исторических фактах. Интерес к истории отражается в богатстве произведений, освещении проблем возникающих в ту или иную эпоху, актуальности многих событий, влиянии культурной жизни, традиций, правила верований на жизнь человека. В XX веке среди англо язычных писателей, обратившихся к этой теме, Мэри Стюарт привлекла внимание. В своих исторических романах Мэри Стюарт освещает события V-VI веков нашей эры. Произведения писателя о короле Артуре в английской литературе имеют особую литературную ценность. Волшебная серия писателя на основе жанра фэнтези в пяти исторических романах является ее творческим чудом и занимает уникальное положение в мировой литературе.

Historical artistic reflection in the works of Mary Stewart

Summary

In the world literature, there are many outstanding writers who write works based on historical facts. Interest in history reflects in the wealth of works, coverage of problems arising in a particular era, the relevance of many events, the impact of cultural life, traditions, rules and beliefs on human life. In the 20th century, among English-speaking writers who turn to this topic, Mary Stewart attracted attention. In her historical novels, Mary Stewart covers the events of the 5th and 6th centuries of our era. The works of the writer about King Arthur in English literature have a special literary value. The writer's magical series on the base of fantasy genre in her five historical novels are her creative miracle and have a unique position in the world literature.

Rəyçi: f.e.d., prof. Güler Abdullabəyova

Nigar İsayeva⁷⁶

AŞIQ ƏLƏSGƏRƏ HƏSR OLUNMUŞ AŞIQ ŞEİRLƏRİNİN BƏDİİ-ESTETİK SƏCİYYƏSİ

Azərbaycan aşiq sənəti bir mədəniyyət hadisəsi kimi xalqın milli tarixi keçmişini, adət-ənənəsini özünəməxsus şəkildə qoruyub saxlayan, gələcək nəsillərə bir ərməğan kimi ötürən, ifa-havacat və ayrı-ayrı coğrafi mühitlərdə yaranmış özəllikləri ilə hifz edib saxlayan unikal sahədir. Əslində aşiq-ifaçı xalqın arzu-istəklərini, keçdiyi ağır məhrumiyyətlərlə dolu mübarizə anlarını sənət dili ilə yayan, onun yenilməz ruhunun, mənəvi kamilliyinin tərcümanı kimi böyük bir tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Aşiq yaradıcılığının genezisində, sənət özəlliklərinə və inkişaf xüsusiyyətinə həsr olunan tədqiqatlarda bu cəhət diqqət önünə çəkilir. Bu baxımdan aşiq sənətinin tanınmış araşdırıcısı, folklorşünas Məhərrəm Qasımlının “Ozan-aşiq sənəti” adlı monoqrafiyasında bu sahənin tarixi təkamülü, ayrı-ayrı mühitləri və aparıcı simaları olan ustad aşıqlar haqqında irəli sürülən mülahizələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şübhəsiz ki, burada aşiq sənətinin tədqiqi və öyrənilməsi istiqamətində hələ də öz müsbət həllini tapmayan məsələlərə münasibət bildirilməsi, qaldırılan problemin aktuallığını və konseptual əhəmiyyətini əyani surətdə təsdiqləyir. Aşiq sənətinin keçid mərhələlərini, bir-birini əvəzləyən yaradıcı-ifa özəlliyini üzə çıxarılmamasına münasibət bildirən mülahizələrində o belə bir qənaətə gələrək yazır: “Aşıqlığın geniş anlamdakı tarixi məzmununun ortaya çıxma səbəbləri indiyə qədər lazımi səviyyədə incələnmədiyindən ozan sənətinin tarix səhnəsini tərk edərək öz yerini aşiq sənətinə verməsi bir problem kimi bütün yönləri ilə üzə çıxarılmamışdır. İlk öncə, “aşıqlığın” geniş tutumlu mənəvi-ruhani və fəlsəfi-estetik hadisə kimi meydana gəlməsi, daha sonra isə onun tədrici təkamül-transformasiyası nəticəsində “aşiq sənəti”nin təşəkkül tapması tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmədiyindən aşiq sənətinin yaranış və inkişafı ilə bağlı irəli sürülən qənaətlər tarixi gerçəkliyi heç də bütöv şəkildə əhatə etmir” (4,6)

Aşıqlığın müqəddəs tutulması, sazın-sözün ilahi qüdrətdən yaranışına dərin inamın izləri ozanlar ozanı Dədə Qorquddan başlanan və bu günə kimi nəsildən-nəslə bir ərməğan kimi ötürülən və davam etdirilən bir ənənədən soraq verir. Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Abdalgülablı Valeh, Dollu Mustafa, Molla Cuma, Aşiq Alı, Aşiq Musa, Aşiq Ələsgər, Alıncalı Məhərrəm, Şişqayalı Aydın, Zodlu Abdulla, Mirzə Bəylər, Aşiq Nəcəf, Yəhya bəy Dilqəm, Güvəndüklü Əhməd, Aşiq Həmayıl, Qaracəmirli Aşiq Qasım, Seyfəli Aşiq Pənah, Ağdabanlı Aşiq Qurban, Mücrim Kərim, Aşiq Bəsti, Aşiq Pəri, Aşiq Mirzə Bilal, Aşiq Hüseyin Şəmki, Aşiq Hüseyin Bozalqanlı; Dərbənddə yetişən aşiq-sənətkarlardan – Aşiq Emin, Qaradağlı Xalif. Vəlikəndli Fətəli, Aşiq Qaçaqbəy kimi azman sənətkarların yaradıcılıq yolunu davam və inkişaf etdirən aşıqların meydana gəlməsi ustad-şeyird ənənəsindən daha artıq səviyyədə müqəddəs saz-söz sənətinə mehr və ülfəti, ustadlardan əxz olunan mənəvi-əxlaqi yanaşmaları da göz önündə canlandırır. Belə bir yaradıcı sənətkarların varlığı həm də ən müxtəlif coğrafiyalarda Azərbaycan aşıqlığının mövcud olma imkanları, aşiq mühitləri və ocaqları barədə kifayət qədər təsəvvür yaradır. Aşiq Ələsgərin qoyub getdiyi zəngin irsin, ifaçılıq məhərətinin zaman-zaman sonrakı nəsillərin yaddaşında dərin iz salması, bu sənətdə ötürülmə və transformasiya edilmə ənənəsinin yaşarı xüsusiyyətlərindən bəhs etməyə yetərtincə əsas verir. Bu mənada qüdrətli el sənətkarının istər sağlığında, istərsə də vəfatından sonra ötən onilliklər ərzində yaddaşlardan silinməyən obrazının yaradılması adi bir məsələ deyil, aşığa böyük məhəbbət və etiramın bir göstəricisi olduğunu isbat etməyə elə bir ehtiyac duyulmur. Qüdrətli el sənətkarının yaradıcılıq dühasından bəhs edən müəlliflər bunu dönə-dönə etiraf etmişlər. Folklorşünas Sədnik Paşayev Aşiq Ələsgəri bir sənətkar kimi məşhurlaşdıran və onu Göyçə kimi aşiq mühitinin çevrəsindən uzaqlarda da məşhurlaşdıran məziyyətlərə toxunaraq belə bir nəticəyə gələrək yazırdı: “Hər sözü dillərdə dəftər olan” dədə Ələsgər aşiq sənətinin bütün sirlərinə dərinləndən bələd idi. Aşiq Ələsgər müəyyən bir məktəbdə təhsil almasa da, yazı-pozu bilməsə də, dövrünün, mühiinin müdrik, uzaq görən, aqıl bir sənətkarı idi. O, aşiq Alı kimi kamil bir ustaddan dərs almış, köhnəliklə yeniliyin mübarizə apardığı, oyanmış Göyçə mühitinin yetirməsi idi. Əgər belə demək mümkün olarsa, Aşiq Ələsgər xalq akademiyası bitirmiş xüsusi istedadla malik dühaydı” (6,57).

Bir maraqlı doğuran cəhəti də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Aşiq Ələsgərin həyatı, bir o qədər də fərqli keçməyən uşaqlıq və yeniyetməlik çağları, uğursuz sevgi taleyi, müasirləri ilə əlaqə və münasibətləri, yaxın-uzaq səfərlər zamanı rastlaşdığı hadisələr, ağır yığnaqlı el məclislərində özünü haqq

76 AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
e. posta: nigarisayeva65@gmail.com

tərəfdarı, məzlumların, haqqı tapdalanan insanların sirdaşı, doğması kimi göstərən məqamlar onun haqqında dastan-rəvayətlərin yaranmasına gətirib çıxarmış, belə bir yaradıcılıq prosesində xalq təfəkküründən və müdrikliyindən öz başlanğıcını götürən səciyyəvi cəhətlər xüsusi olaraq nəzərə çarpır. Aşıq repertuarlarında özünə möhkəm yer tutan, el şənliklərində və dastan axşamlarında ifa olunaraq rəğbətlə qarşılanan bu nümunələrin yeni versiyalarının və örnəklərin yaranması indi də davam etdirilir və bunu, hər şeydən əvvəl, sənətə və sənətkara səngimək bilməyən el məhəbbətinin bariz bir nümunəsi kimi də dəyərləndirmək olar. Belə bir hüsnü-rəğbətənin səbəbləri barədə aşığın nəvəsi və tədqiqatçısı İslam Ələsgərin “Haqq aşığı” adlı müqəddiməsində maraqlı fikirlərlə rastlaşmaq mümkündür. Onun elə ilk mülahizələrində bu sarrin və hikmətin izinə düşmək olur: “Azərbaycan aşıq sənəti, milli aşıq poeziyası tarixində şərəfli yer tutan sənətkarlardan biri Aşıq Ələsgərdir. O, qeyri-adi fitri qabiliyyəti sayəsində yaratdığı müxtəlif şəkili, müxtəlif məzmunlu sənət incilərində özünəməxsus bədii boyalarla ifadə etdiyi ümumbəşəri didaktik fikirləri ilə bu müqəddəs sənətin zirvəsinə yüksəlmişdir. Qüdrətli el sənətkarının yaratdığı əsərlər aşıqlarımızın repertuarında geniş yer tutmuş, şənliklərin, məclislərin bəzəyinə çevrilmişdir.

Xalqımıza öz sazı və sözü ilə 80 ildən artıq ləyaqətlə xidmət edən Dədə Ələsgər yalnız qüdrətli bir şair-aşıq kimi yox, həm də tanıyanların qəlbində bir ocaq, pir, bir övliya kimi heykəlləşmişdir” (3, 4).

Aşıq Ələsgərə həsr olunan, bir qayda olaraq ithaf səciyyəsi daşıyan nümunələri iki qrupa bölmək olar:

1. Aşıq Ələsgərə öz müasirləri və pərəstişkarları olan aşıqlar tərəfindən həsr olunan şeirlər;
2. Aşıq Ələsgərə bilavasitə yazılı ədəbiyyat nümayəndələri olan şairlər tərəfindən ithaf edilən şeirlər.

Əlbəttə, qüdrətli el sənətkarına həsr olunan şeirlər sırasında ilkinlik və üstünlük aşıqlar tərəfindən qələmə alınan nümunələrə verilməlidir. Bu, hər şeydən əvvəl, Aşıq Ələsgərin xalq içərisində geniş yayılma və tanınma imkanları ilə sıx bağlı izah izah oluna bilər. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Aşıq Ələsgərin həm müasirləri, həm də daha sonrakı yaradıcılıq mərhələlərində yaşayıb yradan qələmə sahibləri tərəfindən bir şair kimi etiraf edilməsi də təsadüfi hal hesab oluna bilməz. Bu, sözsüz ki, Aşıq Ələsgərin həm də istedadının hərtərəfli və kamil xarakterindən xəbər verən bir cəhət kimi dəyərləndirilə bilər. Məsələn, tanınmış şair Rəfiq Zəka Xəndan keçən əsrin 70-ci illərin əvvəllərində Aşıq Ələsgərə həsr olunan qoşmasında onu bir şair kimi səciyyələndirir, “...şair olduğu yerdə öz adını aşıq qoyan Ələsgər” ifadəsini və həqiqətini çəkinmədən israrla səsləndirirdi:

Gəzdi oymaq –qymaq bu doğma yurdu,

Səməndər könlünü odlaravurdu.

Bizim dahilərlə yanaşı durdu

Özünü həvəskar sayan Ələsgər.

Yaşayır sənəti bu gün bu eldə,

Sevilir Şirvanda, Muğanda, Mildə.

Gül kimi bir şair olduğu yerdə

Öz adını aşıq qoyan Ələsgər (7, 19-20).

Aşıq Ələsgərin bu mənada aşıqlığı ilə şairliyi arasında elə bir ixtilaf yoxdur. Hansı səmtdən və baxış bucağından yanaşılır yanaşılınsın, böyük sənətkarın bu iki mühüm sənət zirvəsi özünü bütün əzəməti ilə nümayiş etdirmək gücündədir.

Böyük el məhəbbətindən öz başlanğıcını götürən nümunələr sırasında bilavasitə aşıq-sənətkarlar tərəfindən Ələsgər dühasına dərin ehtiram və səmimiyyətin göstəricisi olan poetik örnəklər mühüm yerlərdən birini tutur. Bu çoxsaylı şeirlər janr baxımından daha çox xalq və aşıq şeiri şəkillərində qələmə alınmış, Aşıq Ələsgərin bir sənətkar kimi qüdrətindən, saz-söz sənətinin incəliklərinə yaxından bələd olmaq məharətindən ətraflı şəkildə poetik söhbət açılır. Müxtəlif nəsillərin təmsilçiləri olan sənətkarlardan Şirvanlı Aşıq Bilalın, Aşıq Əsədin, Miskin Vəlinin, Aşıq Şəmşirin, Aşıq Əkbərin, Aşıq Mikayıl Azafılının, Aşıq Hacı Göyçəlinin, Aşıq Hüseyn Cavanın, Zodlu Mirzə Bəylərin, Aşıq Pənahın... Aşıq Ələsgərə həsr etdikləri qoşma və gəralılar, divani və dodaqdəyməzlər özünün mövzu, ideya - sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Mətbuatın və nəşriyyat imkanlarının geniş olmadığı vaxtlarda məşhur el sənətkarına həsr olunan şeirlərin böyük əksəriyyəti hələ onun sağlığında xalq içərisində geniş yayılmış, toylarda və şənliklərdə aşıqlar tərəfindən ifa edilmişdir. Aşıq Ələsgərə bir sənətkar, saz-söz ustası kimi

hörmət və ehtiram yalnız onun yaşayıb yaratdığı coğrafi mühitlə məhdudlaşıb qalmamış, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində və onun sərhədlərindən uzaqlarda belə böyük şöhrət qazanan aşığın şənine şeirlər qoşulmuş, bu nümunələrdə onun şəxsiyyəti, aşıq sənətində qazandığı uğurlar barədə səmimi söhbət açılır. Bu çoxsaylı nümunələrə nəzər salarkən bir daha müəyyən etmək olur ki, Aşıq Ələsgəri özünə ustad seçən aşıqlar yalnız Göyçə çevrəsi ilə məhdudlaşıb qalmamış, bu geniş aşıq mühitlərini və ocaqlarını çevrələmişdir. Məsələn, Qərbi Azərbaycandan ərazi baxımdan xeyli uzaqlarda olan Şirvan zonasında aşığa səmimi münasibəti bu coğrafiyanın ustad sənətkarlarından olan Aşıq Bilal hələ Aşıq Ələsgərin sağlığında – 1922-ci ildə yazdığı “Gəlginən” adlı qoşmasında belə dilə gətirirdi:

Salam göndərirəm sənə, Ələsgər,
Qədəm qoyub bu məqama gəlginən.

Bağrına basaraq telli sazını,
Bir axşam süfrəmə şama gəlginən (1, 24).

Qoşmanın sonrakı bəndlərində Aşıq Ələsgərə dəruni məhəbbət və sevgini etiraf edən, onun azman sənətkar şəxsiyyətinə böyük qiymət verən Aşıq Bilal ümumxalq ehtiramı və rəğbətini qazanan aşığı Şirvanın mərkəzi şəhəri Şamaxıya dəvət etməsi, ona bir şeyird kimi xidmət göstərəcəyi poetik şəkildə özünün təsdiqini tapır:

Ustadla istərəm bir qılıp söhbət,
Ələsgər adına varımdı hörmət,
Bilal sənətkara eyləyər xidmət,-
Şamaxıya, bizim yana gəlginən! (1, 24)

Aşıq Ələsgərə bilavasitə şeyirdlik etmiş aşıqların qoşma və gəraylılarında ustadın xarakterinə, sənət sevgisinə bələdlik edib biləcək məqamların qabardılması diqqəti cəlb edən məziyyətlərdən biri kimi nəzərə çarpır. Bu baxımdan əslən Qərbi Azərbaycanın Böyük Qaraqoyunlu bölgəsindən olan Aşıq Əsədin bir şeyird kimi Aşıq Ələsgərə on il qulluq etməsindən fəxarətlə bəhs edilməklə bərabər, ustad sənətkardan əxz olunan dəyərlər sırasında saza, sözə məsuliyyətlə yanaşma, həyat və zaman haqqında, yaşın və ömrün fəlsəfi dərkimi nüanslar az qala aşıq şeirində işləklilik qazanan vücutnamə elementlərini xatırladan bir tərzdə diqqətə çatdırılır:

On il qulluq etdim mən Ələsgərə,
Sidqimi bağladım etiqadına.
Hər nə desə qəbul etdim sözünü,
Məni də yetirdi haqq baratına.

Aşıq Ələsgərin həyat təcrübəsindən, dünyagörüşündən faydalanmaq, onun davamçısı kimi Aşıq Əsədin püxtələşməsinə, elmi biliklərə dərinlən yiyələnməsinə bir vəsilə olması fikri qoşmada özünəməxsus detal və cizgilərlə ifadəsini tapır:

On il qulluğunda dayandım, dözdüm,
Dilindən nə çıxdı sinəmə yazdım,
Qırx beş il dünyanı dolandım gəzdim
Bələd oldum yerin yeddi qatına.

Yüz ildən artıq ömür sürən Miskin Vəlinin “Ələsgərdi” gəraylısında aşığın gözü tərəzi olan el içərisində içərisində qazandığı hörmət və məhəbbət sənəti ilə bərabər tərənnüm obyektini seçilir:

Telli sazı min dil açan

Ələsgərdi, Ələsgərdi.
Könüllərə işıq saçan
Ələsgərdi, Ələsgərdi (5, 83).

Aşıq Ələsgərə həsr olunan çoxsaylı nümunələr içərisində Aşıq Şəmşirin qələmə aldığı qoşma və gəraylılar öz məzmun və sanbalına görə seçilir. Burada Aşıq Ələsgəri bir ustad sənətkar kimi təqdim etmək, onun zəngin yaradıcılıq irsindən öyrənmək, Azərbaycan aşıq sənətinə böyük töhfələr verən aşığın nəsil-nəsil saz-söz aləminə gələnlərə bir örnək və məktəb təsiri göstərmək xüsusiyyəti ön mövqeyə çəkilir.

Məsələn, “Ələsgər” adlı qoşmasında o böyük və əvəzsiz bir ozan-aşıq kimi Aşıq Ələsgərin obraz və xarakterini belə səciyyələndirməyə müvəffəq olur:

Böyük tacidarım, kamil sənətkar,
Sənsən mənim pak ustadım, Ələsgər.
Yadımdan çıxarsa yazdığım əşar

Qopar o gün qiyamətim, Ələsgər.

Ürəyimdə istək dahı sən oldun,

Sənətimin qibləgahı sən oldun.

İdrakımın mehri mahı sən oldun

Fikrim, zikrim, bir baratım, Ələsgər (2, 400).

Sonrakı yaradıcılıq mərhələlərində yaranan nümunələrdə də belə bir ənənənin davam və inkişafını görmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

Aşıq Bilal, Gəlginə, İlk baharım, gəl, görüm, Şeyrlər, Toplayıb tərtib edən filologiya elmləri namizədi, Böyük Vətən müharibəsi iştirakçısı, Mürsəl Mürsəlov, Bakı, “Yazıçı”, 1982, s. 24

Dədə Şəmşir ərmeğanı, Azərbaycan Aşıqlar Birliyi, “Aşıq Şəmşir Mədəniyyət Ocağı İctimai Birliyi, Bakı, 2018, s. 400

Ələsgər İ. Haqq aşığı, Aşıq Ələsgər Əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2004, s.4

Qasımlı M. Ozan-aşıq sənəti, Bakı, “Uğur” nəşriyyatı, 2011, s.6

Miskin Vəli, Şeyrlər, dastanlar, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, s.8

Paşayev S. Göyçəli Aşıq Ələsgər, XIX əsr Azərbaycan aşıq yaradıcılığı, Bakı, 1990, s. 57

Zəka X. Könlümün yadigarı, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974, s. 19-20

Açar sözlər: Aşıq sənəti, saz-söz ustası, Aşıq Ələsgər dünyası, sənətkara ehtiram, haqq aşığı, şair-aşıq

Keywords: ashug art, master of saz and words, world of Ashug Alaskar, respect for the master, lover of truth

Ключевые слова: искусство ашуга, мастер саза и слова, мир ашуга Алескера, почтение к мастеру
Xülasə

Aşıq Ələsgərə həsr olunmuş aşıq şeyrlərinin bədii-estetik səciyyəsi

Məqalədə Azərbaycan aşıq sənətinin məşhur nümayəndələrindən biri olan Aşıq Ələsgərə öz müasirləri olan və ondan sonra saz-söz sənətinə gələn aşıqların həsr etdikləri şeyrlərin mövzu və ideya – sənətkarlıq xüsusiyyətləri təhlil olunur, çoxsaylı bədii örnəklərin estetik səciyyəsi zəngin faktlar əsasında müəyyənləşdirilir.

Saz-söz sənətinin yüksək bir səviyyəyə çatmasında danılmaz xidmətləri olan aşığın şəxsiyyəti, sənət möcüzəsi və məktəb yaratmaq məharəti XIX və XX yüzilliklərdə yaşayıb yaradan aşıqların ithaf xarakterli şeyrləri əsasında nəzərdən keçirilir.

SUMMARY

Artistic and aesthetic characteristics of ashug poems dedicated to Ashugu Alaskar

In the article analyzes the theme and ideological - professional qualities of poems dedicated to Ashug Alasker - one of the well-known representatives of ashug art in Azerbaijan by his contemporaries, who came to ashug art after him. The article also based on a variety of facts determines the aesthetic nature of numerous artistic designs. The personality of Ashug Alesker, who has great merits in raising the level of ashug art, his ability to create a school and the miracle of art are considered on the basis of ashug poems that lived in the 19th and 20th centuries and were dedicated to the master.

Резюме

Художественно-эстетическая характеристика ашугских стихов, посвященных Ашугу Алескеру
В статье анализируются тема и идейно – профессиональные качества стихов, посвященных Ашугу Аласкеру - одному из известных представителей ашугского искусства в Азербайджане его же современниками, пришедшими в ашугское искусство после него. В статье также на основе множества фактов определяется эстетический характер многочисленных художественных образцов. Личность ашуга Алескера, имеющего огромные заслуги в повышении уровня ашугского искусства, его умение создавать школу и чудо искусства рассматриваются на основе поэм ашугов, живших в 19 и 20 веках и посвящённых мастеру.

Мамедова Жалә Рафиг гызы⁷⁷

С.Г.АСАДУЛАЕВ ОБ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И УТВЕРЖДЕНИЯ МЕТОДА

⁷⁷ Бакинский славянский университет
jala@mail.ru

СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА

Как известно, основным и единственным методом советской литературы был признан метод социалистического реализма. Исторический путь русского советского литературоведения к утверждению этого метода был нелёгкий и долгий, пока в 1932 году на Первом пленуме Оргкомитета Союза советских писателей не был окончательно решён вопрос и утверждён метод социалистического реализма, как единый метод советской литературы. Окончательно завершается этот процесс утверждения метода социалистического реализма в 1934 году на Первом Всесоюзном съезде советских писателей.

Несмотря на то, что теоретики этого метода доказывают его органическое, естественное рождение из классического реализма, тут нетрудно видеть волю и решение коммунистической системы. Социалистический реализм вряд ли можно признать логическим и диалектическим продолжением критического реализма в русской литературе, хотя следует признать, что реализм в литературе XX века, скажем, реализм М.Горького, коренным образом отличается от реализма XIX века, например, от реализма Ф.М.Достоевского и Толстого. Но тем не менее это – продолжение и развитие в новых условиях, на новом историческом этапе классического реализма XIX века, который начинается с А.С.Пушкина и в основе которого находится категория народности литературы. В реализме XX века категория народности приобретает новые качества. Она апеллирует не к христианскому смиреннию, а к воле борьбы и отрицания всего чужого и чуждого для национального духа. Русское самодержавие, начинающееся с эпохи Петра Первого, была системой западного образца и была создана насильно по образу и подобию западных монархий. Русский народ сверг эту монархию как нечто чуждое своему духу. Вот эта воля к борьбе против чужого и чуждого революционеры объясняли как результат классового антагонизма между пролетариатом и капиталистами. На самом же деле в России начала XX века не было сильно развитого капитализма, следовательно, и острого социального антагонизма. Борьбу народа за самобытность, борьбу против чужих ценностей перенесли революционеры коммунистической партии в новую плоскость – в сферу классовых противоречий. Поэтому дух народа, его волю к борьбе тоже стали интерпретировать в социально-политическом аспекте, и такой же подход был применён к историко-литературному процессу. Борьбу за самобытность, за нравственную справедливость истолковывали как борьбу за новый социалистический, строй. Исходя из этого новую литературу, новые активные тенденции в литературе стали объяснять как ростки будущего метода социалистического реализма.

Но как бы она, эта новая литература, ни называлась, это было качественно новым явлением в истории русской литературы. Русская литературная критика начала XX века стала рассматривать эти новые тенденции как начальный этап развития метода социалистического реализма.

С.Г.Асадуллаев также рассматривает историю метода социалистического реализма, начиная с 20-х годов XX века. Это было время, когда шла ожесточённая борьба за установление социалистических порядков в общественной жизни. И в это время проблема нового метода в советской литературе представляла большой интерес как форма и способ борьбы за новый строй. Социалистический реализм был объявлен основным методом советской литературы, представляющей и защищающей интересы социалистического строя.

Теперь, в наше время, нет ни социализма, ни литературы социалистического реализма. Исходя из этого, проблемы теории и истории социалистического реализма следует рассматривать как явление историческое, имевшее место в истории литературы, но не как органическая часть, не как закономерный этап в историко-литературном процессе. Этой проблеме посвятил свой главный труд один из известных азербайджанских учёных-литературоведов Сейфулла Асадуллаев.

В работе Асадуллаева «Историзм, теория и типология социалистического реализма» (1969) помимо проблем теории и истории метода социалистического реализма рассматриваются и такие фундаментальные проблемы литературоведения, как проблема творческого метода, вопросы метода и мировоззрения, проблема литературного характера, проблема типологии творческих стилей и др. С.Г.Асадуллаев совершенно прав, отмечая, что «проблема творческого метода – коренная проблема искусства, ибо она касается, прежде всего, художественного отображения человека» (1, 3 – 4), и «в основе любого творческого метода, как известно, лежит прежде всего определённое мировоззрение, обусловившее художественное видение и идейную позицию писателя, художника или композитора...» (1, 4). Это в целом верная с теоретической точки зрения мысль. Но как советский

учёный, вооружённый марксистского-ленинской идеологией, С.Г.Асадуллаев не был свободен от противоречий и ошибок литературоведческой науки советского периода. Но вместе с тем, как у крупного учёного-специалиста, в работах С.Г.Асадуллаева имеется много ценных мыслей и научных положений по важным теоретическим проблемам литературы.

Социалистический реализм, как метод жизнеутверждающий, он противопоставляет западному модернизму, как искусству пессимистическому. Однако искусство социалистического реализма действительно было жизнеутверждающим, но это жизнеутверждение не вытекало из сути социалистического реализма и той действительности, которую изображали писатели и поэты этого направления, а диктовалось сверху в виде постановлений и указов партии и правительства, то есть оптимизм социалистического искусства носил показной характер и не соответствовал сути реальной жизни. Поэтому в нашей работе мы будем пытаться не только излагать идеи и содержание научных изысканий Асадуллаева о социалистическом реализме, но и с позиции современной методологии раскрывать их противоречия и недостатки. Социалистический реализм – это факт литературы, её истории и разобраться в её сущности, достоинствах и недостатках – основная задача, стоящая перед современной литературоведческой наукой. «Литература и искусство социалистического реализма, - пишет он, - во всемирном масштабе вытесняют искусство и литературу модернизма» (1, 5). Однако история показала и мы являемся свидетелями того, что не соцреализм вытеснил модернизм, а наоборот, модернизм и постмодернизм вытеснили соцреализм. Чтобы это видеть, достаточно обратить внимание на современное азербайджанское изобразительное искусство, а соцреализм и советская литература были сильной преградой перед развитием литературы и искусства модернизма и постмодернизма.

С.Г.Асадуллаев историю становления метода социалистического реализма в советской литературе относит к 20-ым годам XX века и отмечает «органичность и историзм социалистического реализма» (1, 5). Данное положение также является спорным. Без вмешательства партии и правительства не обошлось и в данном вопросе. Поэтому «органичность» рождения и развития соцреализма вызывает большие сомнения, ибо без «декретирования» этого метода не обошлось.

Азербайджанский учёный отмечает два способа, два пути исследования истории метода социалистического реализма: первый – это «путь историко-литературного анализа», а второй – это «путь косвенного изучения социалистического реализма в литературе... через критику 20-х годов» (1, 5). Асадуллаев в основном идет вторым путём. В этом плане интересна история определения названия метода советской литературы. Были предложены разные названия: «монументальный реализм», «социальный реализм», «пролетарский реализм», «тенденциозный реализм» и т.д. Наряду с созданием качественно нового метода, литературная критика 20-х годов вынуждена была отстаивать права реализма вообще перед требованиями и теориями таких течений, как футуризм, имажинизм, кубизм и т.д. С одной стороны, говорилось о романтичности новой советской литературы, с другой – велась борьба за реализм, то есть была какая-то попытка синтеза реализма и романизма.

Наряду с борьбой за новый метод в советской литературе в 20-е годы шла ожесточённая борьба за новые течения и борьба против реализма, который критики объявляли мёртвым методом. Например, Д.Штенберг, как пишет С.Асадуллаев, «издевался над реализмом», называя его «ихтиозавром», «покойником» (1, 18). М.Шагинян писала, что «понятие «реализм» давно уже коптит» (1, 12). А.Пунин считал, что «реалисты и бездарность – синонимы» (1, 12). М.Е.Грабарь в своей работе утверждал: «В начале 1921 года все реалистическое, жизненное, даже просто «предметное считались признаком некультурности и отсталости, многие даровитые живописцы стыдились своих реалистических «замашек»...» (2, 8). Таким образом, борьба против реализма велась с двух сторон: со стороны модернистов и со стороны теоретиков новой советской литературы.

В этой ситуации советские писатели и критики встали на защиту реализма и пытались, если можно так выразиться, модернизировать реализм, обновить и привести его в соответствие с требованиями нового времени. С этой целью были придуманы новые названия для реализма: «неореализм» (В.Брюсов), «пролетарский реализм» (Ф.Гладков), «тенденциозный реализм» (В.Маяковский), «монументальный реализм» (А.Толстой), «социальный реализм» (А.Луначарский), «героический реализм» (художники ахрровцы) и др. Все эти названия, как и «социалистический реализм», искусственны, выдуманы и не отражают сути литературного яв-

ния, как факта нового времени. Но факт остаётся фактом, что реализм в русской литературе XX века – это новое явление по сравнению с реализмом XIX века. Конечно же, есть смысл разобраться в содержании и идейно-художественной направленности этого нового реализма. Теория социалистического реализма не исчерпывает все богатство и своеобразие этого метода XX века.

Теоретики метода социалистического реализма, в том числе и С.Г.Асадуллаев, выходят из такого положения тем, что объявляют соцреализм основным и единственным методом советской литературы, а все остальные особенности и богатства нового метода называют «стилевыми течениями» внутри социалистического реализма. Как пишет Асадуллаев, «уже в 20-х годах А.В.Луначарский указывает на широту реализма, на возможность в нём различных стилевых течений» (1, 23). Асадуллаев, подробно анализируя работы критиков и теоретиков 20-х годов, говорит о многообразии литературно-эстетических направлений и течений в литературе и о поисках новой формы для адекватного отражения событий и характеров нового времени. Это и есть главное достоинство работы азербайджанского учёного. Он, как крупный теоретик, смог разобраться в сути сложной эпохи и новой литературы. Что же касается принятия им метода социалистического реализма как закономерного и органического явления, то это можно понять, имея представление о характере и методологии литературоведческой науки советского времени.

Помимо новизны метода советской литературы 20-х годов, критики отмечают и его преемственную связь с классической литературой и с критическим реализмом XIX века. Теоретики нового метода и новой литературы опасаются порвать связи с классической традицией. Идея о связи новой литературы и нового метода с классической литературой – это веский аргумент в пользу жизнеспособности и жизнеспособности нового метода. Это хорошо понимали теоретики социалистического реализма и поэтому всячески настаивали на идее о наследственной связи соцреализма с критическим реализмом.

Говоря о разных определениях нового метода, С.Асадуллаев писал: «Все эти термины и определения, приведённые нами выше, свидетельствуют не только о том, что «старый, критический реализм, не говоря уже о различных «модных» направлениях модернизма, уже явно не выражал духа и характера новой литературы и поэтому не удовлетворял писателей, художников и критиков» (1, 24). Это вполне справедливое замечание учёного ещё раз доказывает мысль о том, что в такой сложный и противоречивый период, каковыми были 20-е годы, не могло быть единого литературного направления, и мысль А.Луначарского «о возможности существования различных стилевых течений» (1, 23) тут как нельзя уместна и справедлива. Эти различные стилевые течения, о которых справедливо говорил Луначарский, позже были включены в единый метод советской литературы как его составные части.

С.Г.Асадуллаев, говоря о поисках новой формы реализма в литературе 20-х годов, отмечает, что это были поиски, приведшие к социалистическому реализму и что нужно было нечто новое, ибо старое изжило себя. Но в 20-е годы, как видно из поисков писателей и критиков нового метода, литература и идеология ещё не слились в единое целое в деле определения целей и задач литературы. Позже, когда соцреализм был объявлен единым и единственным методом советской литературы, начался тот процесс, который можно назвать слиянием литературы и политики, точнее, искусственным подчинением литературы политике социалистического государства. Но литература осталась литературой и живым организмом со многими своими значениями и эстетикой даже в пределах метода социалистического реализма.

С.Г.Асадуллаев отмечает, что в работах учёных, пишущих о социалистической действительности, «само понятие «художественный метод», как эстетическая категория, однако, отсутствовало» (1, 27). Следовательно, новый метод социалистического реализма ещё не закрепился как творческий метод и речь шла лишь о новой литературе, отличающейся от старой, классической литературы. Появление термина «художественный метод», который ввели в обиход рапповцы, Асадуллаев считает большим достижением теоретической мысли эпохи. Шёл процесс научно-теоретического осмысления литературы, в результате которого формировалась новая наука о литературе. Но, к сожалению, эта наука была слишком социологизирована и политизирована, что не соответствовало природе художественного творчества. Новый метод обозначили как «диалектико-материалистический» и тем самым категории философии и исторического материализма перенесли в литературу. Асадуллаев прав, когда он говорит, что «лозунг «За диалектико-

материалистический метод в литературе» не был ещё специфическим, художественным применением всеобщего метода – марксистской философии к природе искусства, т.е. эстетическим решением проблемы» (1, 29). Это очень важное и точное замечание учёного, которое касается различий философской и художественно-эстетической категорий.

А.Фадеев, который предлагал для нового метода названия «материалистический метод», «метод пролетарского реализма», «художественный метод пролетарской литературы», «материалистический художественный метод», – писал: «Нам нужно такое искусство, которое максимально позволяло бы познавать, постигать объективную действительность в её движении, в её развитии, с тем, чтобы изменять её в интересах пролетариата» (3, 80). Асадуллаев считает «изображение жизни в её революционном развитии» одним из главных эстетических принципов метода социалистического реализма.

Таким образом, к 30-м годам теория социалистического реализма приобретет чёткие очертания, становится доминирующим принципом. Но примечательно, что именно начиная с 30-х годов, в литературоведческой науке происходит застой, уже не появляются работы типа исследований М.Бахтина или Энгельгардта, которыми изобиловала поэтика 20-х годов. С.Асадуллаев пытается реабилитировать соцреализм, делая основной упор на идеологию и политику, на служение целям нового строя, подчеркивая необходимость наряду со всем этим, также «познание и воспроизведение жизни в художественных образах», «эстетическое отношение его к действительности» (1, 34). Иначе говоря, учёный считает, что литература социалистического реализма не должна, увлекшись идейной стороной, пренебречь исконно художественными законами литературы, такими как образность, эстетичность и т.д. Асадуллаев справедливо считает, что литература и искусство – это прежде всего художественно-эстетическое воспроизведение действительности и такими они должны оставаться и в пределах метода социалистического реализма. Однако могли ли советская литература и искусство оставаться верными принципам художественности и эстетической правде – это уже другой вопрос.

Между тем в данном случае литературе и искусству навязывается не только художественно-эстетическая, но и социально-политическая оценка происходящих в жизни событий. Это приводит к тому, что метод социалистического реализма в конечном итоге декретируется сверху, а не рождается и утверждается органически в самом историко-литературном процессе. 23 апреля 1932 года появляется постановление ЦКВКП(б) «О перестройке литературно-художественных организаций» и создаётся Союз писателей. А 26 октября 1932 года на квартире у Максима Горького с участием И.Сталина проходит совещание, где обсуждается вопрос об основном методе советской литературы и по предложению Сталина называют его «социалистическим реализмом». Проведение такого важного и судьбоносного для литературы совещания на квартире М.Горького означало, что решение, принятое на этом совещании, не имеет статуса декрета, а является чисто литературно-эстетическим актом. С.Асадуллаев отмечает, что «Сталин не выдумал термин «социалистический реализм», а всего лишь удачно сформулировал то, что уже давно делалось до него» (1, 37). Термин «социалистический реализм» С.Асадуллаев называет «серьёзным завоеванием» советской литературоведческой и эстетической мысли» (1, 39). А между тем этот термин имеет больше социально-политический, нежели чисто эстетический смысл и содержание. Всё это было историей возникновения и утверждения метода социалистического реализма. Начиная с 30-х годов, разрабатывается теория и определяются принципы этого метода. Одним из основных задач, стоящих перед исследованием С.Асадуллаева, является проследить историю формирования теории социалистического реализма в критике 30-х годов.

Литература

Асадуллаев С.Г. Историзм, теория и типология социалистического реализма // Автореферат докт. дис. Баку, АГУ им. С.М.Кирова, 1970, 66 с.

Грабарь М.Е. Борьба за реализм в изобразительном искусстве 20-х годов. М.: Сов. художник, 1962.

Фадеев А. За тридцать лет. М.: Сов. писатель, 1957.

Ключевые слова: Асадуллаев, метод, соцреализм, история.

Açar sözlər: Əsədullayev, metod, sosrealizm, tarix.

Key words: Asadullayev, method, social realism, history.

S.Q.Əsədullayev sosialist realizmini metodunun yaranması və təsdiqi haqqında

Xülasə

Məqalədə sosialist realizmi metodunun tarixi məsələsi S.Q.Əsədullayevin tədqiqatlarında mövzusu araşdırılır. Alim hesab edir ki, rus sovet ədəbiyyatında sosialist realizmi bir metod kimi XX əsrin 20-ci illərində yaranmışdır. Bu proses isə, onun fikrincə, 1934-cü ildə sovet yazıçılarının Birinci qurultayında yekunlaşmışdır. S.Q.Əsədullayev təsdiq etməyə çalışır ki, sosialist realizmi metodu üzvi şəkildə tənqidi realizmin davamı və ədəbiyyatın zirvəsidir. XX əsr rus ədəbiyyatı, əlbəttə, XIX əsr ədəbiyyatından keyfiyyətə fərqli ədəbiyyatdır. Lakin bunu sosialist realizminin ayağına yazmaq o qədər də məntiqi səslənmir. Sosialist realizminin mahiyyətini alim onun həyatı inqilabo inkişafda təsvir etməsində görür və bu mənada onu digər metodlara qarşı qoyur. Sovet ədəbiyyatındakı romantizm, realizm üsürlərini tədqiqatçı müstəqil metod hesab etmir və onları sosialist realizminin tərkibində yaradıcılıq üslubları adlandırır.

Summary

About the creation and approval of the methodology of S. Asadullayev's socialist realism

The article examines the subject of the socialist realism's methodology in the study of S. Asadullayev's historical issue. The scientist believes that socialist realism in the Russian Soviet literature was one of the methods used in the 20s of the XX century. This process, in his opinion, ended in the First Congress of Soviet Writers in 1934. S.Asadullayev tries to confirm that the method of socialist realism is organically the continuation of critical realism and the peak of literature. Russian literature of XX century, of course, is a literature different from the literature of the XIX century. But it is not logical to write that on the foot of socialist realism. The essence of socialist realism sees the life of a scientist describing his life in revolutionary development, and in that sense puts it against other methods. Romanticism in the Soviet literature does not consider the realist elements as an independent method and names them as creative styles within the socialist realism.

Rəyçi: professor M.Q.Qocayev

Abdullayeva Gülnarə Maarif qızı 178

İDİŞDİLLİ ƏDƏBİYYATIN ƏSAS İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Dünyanın ən qədim ədəbiyyatlarından biri hesab olunan yəhudi ədəbiyyatı zəngin köklərə malikdir. XX əsrdə fəaliyyət göstərən yəhudi ədəbiyyatı nümayəndələri əsasən iki dildə fəaliyyət göstərirdilər: ibrilə və idiş dilləri. İbrilə dillə ədəbiyyat idişdillə ədəbiyyatla müqayisədə daha qədim köklərə malikdir. İdişdillə ədəbiyyatın inkişafı isə XIX-XX əsrlərin qovşağına təsadüf edir. XVIII əsrin sonuna qədər ibridillə ədəbiyyatla müqayisədə, idişdillə ədəbiyyat nisbətən zəif inkişaf edirdi. Lakin Haskalahərəkatının çiçəklənməsindən sonra idiş dilində çoxsaylı kamil sənət nümunələri yarandı (1, 29). İlk dövrə idiş dilində az janrdə əsərlər yazılırdı. Lakin XX əsrin əvvəllərində idişdillə yəhudi ədəbiyyatı həm Avropa, həm də ibridillə yəhudi ədəbiyyatının bütün janrlarından istifadə etməyə başladı. Bu dövrdə (XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində) yəhudi ədəbiyyatı çoxdillilik və çoxərəzilik fonunda inkişaf edirdi. XX əsrin ortalarında isə İsrail dövləti yəhudi ədəbiyyatının “paytaxtı” oldu. Eyni zamanda həm ibridillə, həm də idişdillə yəhudi ədəbiyyatı İsraildən kənardə də (başlıca olaraq Rusiya və ABŞ) fəaliyyət göstərirdi (9).

İdişdillə ədəbiyyatın əsas xüsusiyyətlərindən danışımdan əvvəl idiş dili və bu ədəbiyyatın yaranmasına təkən verən səbəbləri aydınlaşdırmaq lazımdır. İdiş dili Hind-Avropa dillərinin german qrupuna daxildir (7). Bu dil də ibri dili kimi ibri əlifbası ilə yazılır və Avropa yəhudiləri tərəfindən istifadə olunur. Aşkenaz yəhudilərinin əsas dili olan idiş dilinin tələffüzü alman dilini xatırladır. Bu dildə danışanların ümumi sayı üç milyon nəfərə yaxındır. Eyni zamanda İsraildə yaşayan yəhudilərin də böyük bir qismi idiş dilində başa düşür və danışıq. İdiş dilinin əsasında yəhudi xalqının rəngarəng folklorə malik ədəbiyyatı formalaşmışdır.

XIX əsrdə idişdillə yəhudi ədəbiyyatı çiçəklənməyə başlayanda yəhudi mədəniyyəti zəif inkişaf edirdi. Bu dövrdə ədəbiyyat digər sahələrlə müqayisədə daha sürətli inkişaf yolunda idi. Avropa ədəbi cərəyanlarının təsirinə məruz qalan idişdillə yəhudi ədəbiyyatı dövrün aktual hadisələrinə fərdi münasibət göstərir, ictimai-siyasi və milli-mənəvi problemlərə diqqət yetirir, ədəbiyyatda yabançı- ideoloji baxışların və sürətlərin istifadəsinə etiraz edirdi. Nostalji motivlərlə müşayiət olunan ənənəvi yəhudi mövzuları ilə yanaşı yəhudi xalqının psixologiya və mənəviyyatına təsiri kimi yeni mövzulardan da istifadə olunurdu.

XIX əsrdə yəhudilər başlıca olaraq Rusiya ərazisində geniş yayılmışdılar. Rusiyadan sonra yəhudilərin ən çox məskunlaşdığı ölkələr Almaniya, Avstriya və qismən Fransa idi. Rusiya ilə müqayisədə Avropa yəhudiləri bəhs edilən dövrdə yüksək mədəni təsirlərə məruz qalmışdı. Lakin Rus imperiyasının tərkibində yaşayan yəhudilər yalnız vətəndaşlıq hüququna malik idilər. Onlar hakim dairələrdən uzaqlaşdırılmış, bütün ictimai işlərdən kənardə qalmışdılar. XIX əsrin ortalarında yəhudilərə qarşı tətbiq edilən ağır hərbi mükəlləfiyyət isə onların vəziyyətini daha da ağırlaşdırır. 1850-ci ildən yəhudilər xüsusi geyimə keçir, 1851-ci ildən isə yəhudi qadınlarına saçlarını kəsdirmə qadağan edilirdi. Lakin XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində vəziyyət kökündən dəyişir. Artıq yəhudilər dövlət yaratmaq, “milli ocaq” ideyalarını təbliğ edirdilər. Bütün bunlar isə ədəbiyyata təsirsiz ötürmədi. Artıq XIX əsrin 40-cı illərində Avropada yəhudi milli azadlıq hərəkatının ilk əlamətləri formalaşmışdı. Yəhudi problemini yəhudi dövləti yaratmaqla həll etməyin mümkünlüyünü hayqıran bir sıra səsələr duyulurdu. Bir sıra qeyri-yəhudi dövlət xadimləri və diplomatlar da bu fikrin tərəfdarları idi. Yəhudilər arasında isə “qalutla vidalaşmağın artıq vaxtıdır” ideyasını dəstəkləyənlər dindarlar və ziyalılar idi (4, 39). Bu ideyanın tərəfdarları hətta aliya (mühacirat) üçün xüsusi komitənin yaradılmasını da təklif edirdilər. Lakin onlar bu arzularını reallaşdırma bilmədilər. İsrailə mühacirat kortəbii surtdə həyata keçirilirdi. Zaman keçdikcə vəziyyət kökündən dəyişir. Şübhəsiz ki, XIX əsrdə Avropada maarifçilik hərəkatı onun yəhudi sakinlərindən yan keçə bilməzdi. Bu dövrdə qədər başqa xalqların arasında dini və etnik fərqləri ilə kimliyini qoruyub saxlamış yəhudilər maarifçilik hərəkatına qoşulduqda milli kimlik məsələsi ortaya çıxmış oldu. İlk dövrə Avropada inkişafa başlayan idişdillə ədəbiyyat dini səciyyə daşıyırdı. Bibliya sujetli hekayələr əsasında yazılan əsərlərdə (“Şmuelbux”, “Meloximbux”, “Axaşveyros –Şpil”) qeyri-yəhudi mənzumələrindən istifadə olunsa da, yəhudi dünyagörüşünə uyğun gəlməyən elementlər idişdillə mənzumələrin orijinallığına xidmət edən midraşlarla əvəz olunurdu. Bu cür mənzumələr aşkenaz yəhudilərinin Purim bayramında nümayiş olunurdu (6, 83). XIX əsrin 80-ci illərində idişdillə ədəbiyyat

çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Yəhudi ictimai həyatının daha dərin təsvirini verməyə, qəhrəmanların taleyini müasir həyatın əsas və qabaqcıl meyilləri ilə yaxından bağlamağa çalışan idişdilli yazarlar ayrı-ayrı hadisə və ya surətlər haqqında münaqişəli və təzadlı söhbət yaradır, bu yolla oxucu kütləsinin diqqətini çəkirdilər. Ümumiyyətlə, tematika müxtəlifliyi, ictimai-fəlsəfi motivlərin məharətlə verilməsi, yəhudilərin qeyri-yəhudilərə münasibəti, ümumi ictimai və vətən uğrunda candan keçmənin təsviri, yeni tipli, mübariz ruhlu, canlı obrazların yaradılması, taleyüklü və tarixi hadisələrin müasir həyatla əlaqəsi idişdilli əsərlərin başlıca mövzuları idi. L.Kobrin, D.Edelştadt, S.Bovşever, U.Rozenfeld əsərlərində müasir dövrün şəklini təsvir etməyə çalışırdılar. “Vey un mut” (1879), “Unter a playt” (1880), “Fandemneymfundament” (1882), “Dpayxoyptstet” (1884) kimi dərin məzmunlu əsərlərdə yəhudi xalqının azadlıq mübarizəsi, ayrı-ayrı mənfi hallar, ümumi ictimai yəhudi həyatın-dan təcrid olunmuş fəaliyyət sahələri canlandırılırdı.

İdiş dilində yazan müəlliflərin keçmişlə bağlılığı, müasirliyə meyli, müasir yəhudi məişətinin, yəhudi gənclərinin fəaliyyət və xarakterlərini daha dərindən göstərmək üçün apardığı yaradıcılıq axtarışları əsərlərin ideya-bədii gücünün qüvvətlənməsinə xidmət edir. Bu əsərlərdə müsbət ideal və yenilik ruhu hakim olmuşdur. Yazılan əsərlərdə tənbellik, laqeydlik kimi insan xüsusiyyətlərinə qəzəb ifadə edən müəlliflər hər bir məsələyə, insan xarakteri və taleyinə qabaqcıl ictimai münasibətlər nöqtəyi-nəzərdən yanaşırdılar. Müasir gənclərin yeni insani keyfiyyətlərini əks etdirən idişdilli müəlliflər lirikanı romantik boyalarla üzə çıxarıb, tamaşaçıları ələ alır, onlara sirayət edir və reallıqdan qətiyyənlə qopmayan, ayrılmayan insan münasibətlərinin, həyat hadisələrinin və ayrı-ayrı surətlərin daxili aləmlərinin dərinliyini tamaşaçılara göstərirdilər.

XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən idişdilli yazarlar obrazların daxili aləmi və psixoloji durumlarını möhtəşəm bədii lövhələrlə təsvir edirdilər. Bu dövrdə ədəbiyyatda insanlarda yüksək mənəvi sifətlərin tərbiyəsinə, ailə məişət məsələlərinə həsr edilmiş bir sıra yeni mövzulu əsərlər meydana çıxır. İstər dramaturgiya, istər poeziya, istərsə də bədii nəsr nümayəndələri müəyyən mətləbi dilin ifadəliyi, hadisənin maraqlı təhkiyyəsi, təsvirin romantikliyi hesabına oxucuya təqdim etmək və beləliklə də onun qəlbinə yol taparaq onların hislərini çəşdururdular.

İdişdilli ədəbiyyatdan danışarkən bu ədəbiyyatın ən görkəmli nümayəndələri “Nəhəng üçlük” adlandırılan Şalom Aleyxem, Mendele Moyses Sfarim, İsaq Leybuş Peretsdən bəhs etmək lazımdır. İdiş dilli ədəbiyyatın inkişafında müstəsna xidmətləri olan müəlliflər arasında Şalom Aleyxem xüsusi çəkiyə malikdir. Şalom Aleyxem.Şolom Rabinoviç (1859-1916, Poltova-NyuYork) idişdilli ədəbiyyatın klassiklərindən və ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. Görkəmli ədib əsərlərini başlıca olaraq idiş, rus ibri və dillərində yazmışdır. Ş.Aleyxemin yəhudi ədəbiyyatında rolu əvəzsizdir. Təsədüfi deyildir ki, onu “yəhudi ədəbiyyatının Mark Tveni” adlandırırlar. Sonradan M.Tven özünü “amerikan ədəbiyyatının Şalom Aleyxemi” adlandırmışdır. Ş.Aleyxemin əsərlərində digər ədiblərlə müqayisədə yəhudi xalqının yenidən dirçəlməsi bacarığı daha dolğun, qabarıq və güclü təsvir olunmuşdur. Ş.Aleyxem yəhudi həyatını “sürgün faciəsi” kimi yox “yəhudi komediyası” göstərirdi. Bununla belə, ədibin əsərlərində yüksək tragediya motivləri duyulur. Bu tragediya ümitsizlikdən doğmur, həyatın təqdim etdiyi mümkünlük genişliyindən yararır. Yəhudi ənənələrinə sadıq olan ailədə doğulan Ş.Aleyxemin atası dövrünün varlı ziyalılarından biri idi. Ş.Aleyxem uşaqlıq illərini Voronkovada keçirmişdir. Mükəmməl yəhudi təhsili görmüş və 15 yaşına qədər evdə və xederdəBibliya və Talmud öyrənmişdir. 1873-1876-cı illərdə Pereyaslavl şəhərindəki rus gimnazi-yasında təhsil almış, buranı bitirdikdən sonra isə bir müddət rus dili müəllimi işləmişdir. Elə bu dövrdə rus dilində ilk hekayəsi hesab olunan “Yəhudi Robinzon Kruzosu” əsərini yazmışdır. 1877-1879-cu illərdə o, varlı icarədarın evində xüsusi müəllim kimi fəaliyyət göstərirdi. Bu illərdə o tələbəsi Olqaya vurulur. Tələbəsinə sevən Şalom evlilik üçün rədd cavabı aldıqdan sonra məyus halda şəhəri tərk edir. 1881-1883-cü illərdə dövlət rəvvini vəzifəsini icra edir. Bu zaman o, “Hatsfira” jurnalı və “Ha-melits” qəzetlərində müxtəlif məzmunlu məqalələr də çap edirdi. 1884-cü ildə ədibin “Xəyalpərəst” hekayəsi işıq üzə görünür. 1883-cü ilin mayında Ş.Aleyxem yenidən Olqaya elçi düşür və bu dəfə onun və ailəsinin razılığını alır. Evləndikdən sonra Kiyev yaxınlığına köçür və bir müddət qənnadı zavodunda işləyir. 1885-ci ildə qayınatasının vəfatından sonra varis olan Ş.Aleyxem Kiyevdə ticari işlər görür, lakin uğursuzluğa düçar olaraq iflas edir. Bundan sonra o, Kiyevi tərk edərək müxtəlif müddətdə Odessa, Paris və Vanada yaşayır. 1893-cü ildə yenidən Kiyevə qayıdaraq Ş.Aleyxem yenidən birja sahəsinə qatılır.

Ş.Aleyxemin ən əhəmiyyətli işi 1888-1890-cı illərdə illik almanax “Di idişefolksbibliotek” mətbu nəşrini

çap etdirməsi idi. Dövrün görkəmli ədəbiyyat xadimlərini ətrafına toplayan naşir onların əsərlərini çap edir, müxtəlif müzakirələr aparırdı. O, “Stempenyu” və “Yosele-bulbul” romanlarını da bu almanaxda çap etmişdi. Satirik məzmunlu romanlarda müəllif cəmiyyəti düşündürən hadisələri təsvir edərək gənclərin bu hadisələrə münasibətini araşdırır. Bir tərəfdən ibri və rus dilli mətbuatın tənqidinə məruz qalan, digər tərəfdən maliyyə çətinlikləri ilə üzləşən “Di idişefolksbibliotek” bağlandıqdan sonra Ş.Aleyxem “Kol mevasser”də naşir kimi çalışır. O, ədəbi-tənqidi məqalələr çap edərək ona qarşı çıxanları tənqid atəşinə tuturdu. O, həm də ictimai işlərdə də fəal idi. Belə ki, Riqa, Vilne, Kovne, Libav və başqa şəhərlərdə ədəbiyyatsevərlər tərəfindən təşkil olunmuş məclislərdə iştirak edir, öz hekayələrindən müxtəlif parçalar oxuyurdu. Kiyev poqromlarından sonra Ş.Aleyxem və ailəsi şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qalır. Cenevrə, Lvov, London kimi şəhərlərdə yaşayan Ş.Aleyxem 1906-cı ildə Nyu-Yorka gəlir. 1907-ci ildə əsərlərini oxucularına oxumaq üçün dünya turuna çıxır. Səyahətlərinin birində ağ ciyər vərəminə tutulur və həkimlərin təkidi ilə İtaliyaya gedir. Ədəbi fəaliyyətlə yanaşı dövrün siyasi-ictimai hadisələri ilə maraqlanan Ş.Aleyxemmüxtəlif məqalələr də yazırdı.

Ş.Aleyxemin Amerikada ədəbi fəaliyyəti xəstəliyinə rəğmən rəngarəngdir. 1910-cu illərdə ədib avtobiografik roman hesab olunan “Funemyarid” (Yarmarkadan) romanı üzərində qızğın çalışır. Əsərdə müəllif böyüdüüyü evin, uşaqlığını keçirdiyi yerlərin dolğun təvirini yaradır. Roman 10 hissədən ibarət olmalı idi. Ədib roman haqqında yazırdı: “Mən bu romana ən dəyərlı hissəmi-ürəyimi qoymuşam. Vaxtaşırı bu romanı oxuyun. Bəlkə də roman bizim xalqı sevməyi və onun ruhunun xəzinəsini qiymətləndirməyi sizə öyrədəcək” (7).

Lakin 1913-cü ildə xəstəliyi daha da kəskinləşir. I Dünya Müharibəsi zamanı Almaniyada olan Ş.Aleyxem Rusiya vətəndaşı kimi neytral olan Danimarkaya, oradan isə Nyu-Yorka yola düşür. Qazanc əldə etmək məqsədi ilə ABŞ-ın müxtəlif şəhərlərində çıxışlar edən müəllif 1916-cı ildə vəfat edir. Şairin dəfn mərasiminə minlərlə insan axışmışdı. Həmin gün hətta ABŞ-ın yəhudi müəssisələri fəaliyyət göstərmirdi.

Göründüyü kimi Ş.Aleyxem ilk fəaliyyətinə ibri dilində başlamışdır. Lakin 1880-ci illərin əvvəllərində uzun sürən düşüncələrdən sonra Ş.Aleyxemidiş dilində yazmaq qərarına gəlir. 1883-cü ildə “Yudişefolksblat” həftəlik qəzetində o, idiş dilində əsərlərini-“Tsveyşteyner” (İki daş) povestini və “Di vibores” (Seçim) hekayəsini nəşr etdirir. Əsərlərdə müəllif ilk dəfə olaraq “Aleyxem” (“Sizə salam olsun”) ləqəbi ilə çıxış edir (buna qədər o, Rabinoviç təxəllüsü ilə yazırdı). Qəzetdə o, “An iberşraybunqtsvişntsveyaltexaveyrim” (İki köhnə dostun yazışması) yumorik hekayəsi, “Nataşa” romanı, “Kontor qeşixte” (Kontor tarixi) və “Di veltrayze” (Dövri-ələm səyahəti) povestlərini nəşr etdirir. Ş.Aleyxem daha çox konkret mövzulu əsərləri ilə sevilirdi. O, idiş dilinin dolğunluğunu olduğu kimi ötürə bilirdi. Görkəmli ədibin əsərlərində psixoloji ələmin dəqiq işlənməsi, lirik və romantik boyaların əlbirliyi, axın və şəffaf bədii dil Ş.Aleyxemin məharətindən xəbər verirdi. Bütün bunlar isə Ş.Aleyxemə şöhrət gətirir. 1880-ci illərdə Ş.Aleyxem artıq yazıçı kimi tanınırdı. O, özünü poeziya sahəsində də sınayır, rus dilində “Yat, Alyoşa”, “Yəhudinin qızı”, “Yəhudi süründürməçiləri” və s. şeirlərini yazır. 1891-1892-ci illərdə Ş.Aleyxem müxtəlif əsərlər üzərində işləyir. “Yaknexoz, oder Der qroyserberzenşpil” (Yaknexoz və ya böyük birja oyunu) satirik komediyasında müəllif birja möhtəkirlətini təsvir edir. Senzuraya məruz qalan pyes uzun müddət diqqətdən kənar qalır. Bundan sonra ədib məşhur “Tevyedermilxiker” (Südçü Tevye) silsiləsini yazır. Ş.Aleyxem daha çox hekayə ustadı kimi tanınır. O, hekayələrində M.M.Sfarim ənənələrini davam etdirir. Ş.Aleyxem felyeton janrına yumoristik ünsürlər gətirərək onu real təhkiyyə formasına çevirmişdir. Ədibin uşaqlar üçün nəzərdə tutulan “Dosmeqrl” (Bıçaq), “Abintlbljümen, aderpoezzil on qramen” (Çiçək dəstəsi və ya nəslrlə yazılan şeir) hekayələrində yəhudi folklor nümunələri, əfsanə, nağıl, miflərin münasib və müvafiq motivlərindən istifadə olunması uzun müddət yəhudi uşaqlarının bu əsərə olan sevgisinin artmasına səbəb olmuşdur.

Ş.Aleyxemin ən çox sevilən əsərlərindən biri “Di blondjendeştern” (Sərgərdan ulduzlar) ikihissəli romanıdır. Romanın birinci hissəsi “Aktyorlar”, ikinci hissəsi isə “Sərgərdanlar” adlanır. Həssas fabulaya malik olmasına baxmayaraq roman ədəbiyyatşünaslar tərəfindən “şah roman” adlandırılmışdır. Rus, alman, ingilis dilində tərcümə edilən roman müxtəlif qəzetlərdə çap olunmuşdur. 1920-ci ildə İ.Babel romanın motivləri əsasında film çəkmişdir

Ş.Aleyxemin əsərləri mövzu baxımından rəngarəngdir. Ş.Aleyxem yaradıcılığının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ədib daim cəmiyyətdə aparıcı olan mövzulara müraciət edirdi. Onun müxtəlif əsərlərinin ümumi məzmununa baxaq (6, 118). Ş.Aleyxemə dünya şöhrəti qazandıran əsər “MenaxemMendl”

romanıdır. O, romanda o, birjaçı ərın arvadı ilə məktublaşmasını təsvir edir. İlk dəfə olaraq o, yəhudi ədəbiyyatında “luftmenç” (hava adam) obrazı yaradır. Bu, varlanmağa çalışan adamın uğursuzluğun dibinə yuvarlanması haqqında orijinal sənət nümunəsidir. Digər məşhur romanlarından biri hesab olunan “Der blutikerşpas” (Qanlı zarafat) əsərinin sujet xətti mistifikasiyaya əsaslanır: iki tələbə dost, yəhudi və xristian zarafat naminə pasportlarını dəyişiblər. Nəticədə xristian yəhudinin yerinə “qanlı iftira”nın (yəhudilərin dini ayinləri icra etməsi üçün xristianları öldürərək onların qanından istifadə etməsi) qurbanı olaraq dözülməz işgəncələrə məruz qalır. Əsər bu gün də ədəbiyyat sevrələrin ən sevilən kitablarından biridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Гиршбейн Р. «Сказочнаяжизнь», Москва, 1873

Зоя К. , Йосеф Х. «АнтологияИвритскойЛитературы », Москва 2000

Краткаяеврейскаяэнциклопедия. Т-1. Иерусалим, 1876

«Отищува к государственности», Иерусалим. 1992

ХамутальБар- Йосеф, ЗояКопельман «АнтологияИвритскойЛитературы», Москва, 2000

Хоффман Х. «Современныйизраильскийрассказ», Иерусалим, 2002

РутСэмюэм «Потропамеврейскойистории», Иерусалим 1991

Шалев М."Великиеимена", Москва, 1990

Эпштейн А. « Сборникстатей: Рольизраильскойинтелигенции в обществе », Иерусалим 1896

AbbaEban's "Mureople. History of theJews", Newyork 1891.

www.eleven.co.il

Açar sözlər: dilin dirçəldilməsi, milli-mənəvi problemlər, dilin ifadəliyi, yumoristik ünsür

Ключевые слова: возрождение языка, национально-нравственные проблемы, выраженность языка,

Key words: therevival of the language, national-moralproblems, language expression, humorouselements

Основные направления развития литературы на идише

Резюме

Литература наидише включает в себя все те художественные произведения, которые написаны наидише, на языке ашкеназского еврейства, относящегося к средне-германскому языку. Исторически выделяются несколько периодов её существования: традиционный илистаринный (XI—XVIII века), включающий хасидский и начала еврейского Просвещения (приблизительно с 1780 до 1880), и современный (с конца XIX века). Современная литература наидише, как правило, датируется публикацией в 1864 году романа Шалом Янкева Абрамовича «Doskleynementshele» («Маленький человечек»). Самыми важными изранних авторов, которые следовали за Абрамовичем, были Шалом Рабинович, известный в народ есвоималь терименем Шалом-Алейхемом и И. Л. Перец. Шалом Алейхем считается первым настоящим модернистом в литературе наидише.

The maindirections of development of literaturein Yiddish

Summery

Yiddishli terature encompasses all those belles-lettres writtenin Yiddish, the language of Ashkenazic Jewry which is relatedto Middle High German. The history of Yiddish, withitsrootsin central Europe and locusforcenturiesin Eastern Europe, is evidentinits literature. It is generallydescribed as having threehistoricalphases: Old Yiddish literature; Haskalah and Hasidic literature; and modern Yiddish literature. Modern Yiddish literature is general lydatedto the publicationin 1864 of Shalom Yankev Abramovitsh' snovel Doskleynementshele ("The Little Person"). The mostimportant of the earlywriterstofollow Abramovitshwere Shalom Rabinovitsh, popularlyknownby his alter-ego, Shalom Aleichem, and I.L.Peretz. Sholem Aleichem is considered the first true modernist in Yiddish literature.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Керимова Самая Алифхан гызы
ФОРМИРОВАНИЕ РИТОРИЧЕСКИХ УМЕНИЙ НА ЗАНЯТИЯХ
ПО КУЛЬТУРЕ РЕЧИ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Задача высшей школы заключается не только в подготовке узкопрофессионального специалиста, а разностороннего профессионала, личность, способную к различным сферам деятельности, обладающую высоким уровнем культуры. Основы риторики, которые служат для развития творческих способностей студентов, гармонического формирования их интеллектуальных, профессиональных, эстетических и нравственных качеств, в системе развития специалиста становятся важной составляющей модели профессиональной подготовки специалистов в гуманитарной области знания. Таким образом, возникает потребность в формировании риторической компетенции и углубленном исследовании такого компонента образования, как риторическая культура. Компетенция понимается многими учеными как особенности поведения, определяющие результативность работы (черты личности, уровень интеллекта, особенности мыслительной деятельности человека в сочетании знаний и опыта действий).

Риторическая компетенция является высшим уровнем коммуникативной компетенции, включающим в себя риторические способности, знание системы языка, риторические умения по выражению и произнесению речи. Базовым элементом профессиональной подготовки специалистов в сфере гуманитарного знания должны стать умения и навыки, способствующие осознанию себя как личности, понимающей закономерности мыслеречевой деятельности, владеющей способами регуляции поведения и отношений в человеческом сообществе, способной к общению. Риторика, как знание об эффективной коммуникации, имеет самое прямое отношение к общению. В работах Н.А. Купиной, С.Минеевой, А.Мурашова, И.В.Тимониной, Е.А.Юниной особо подчеркивается важность для специалистов-гуманитариев умения пользоваться риторическими знаниями в целях осмысления и совершенствования профессиональной практической деятельности; разрабатывается концепция риторической культуры на базе культуры речи. Риторическая культура является результатом организованной деятельности, включающей: 1) овладение знаниями, составляющими теоретическую основу риторики; 2) практическое освоение риторических норм на уровне умений; 3) самостоятельную отработку риторических умений; 4) использование риторических умений в профессиональной деятельности (2, с.9).

Целью данной статьи является рассмотрение методов и приемов подготовки и исполнения публичного выступления, которые вырабатываются и усваиваются на занятиях по культуре речи. Одним из самых важных этапов в овладении риторическим мастерством становится усвоение студентами определенной суммы теоретических знаний, а именно: 1) знание канонов современной риторики; 2) знание структуры публичного выступления; 3) знание техники речи.

Выступающий должен уяснить, что главный принцип или закон риторики – это *принцип гармонизирующего диалога*. Цель встречи оратора и аудитории заключается во взаимной пользе и взаимном удовлетворении, в достижении взаимопонимания и стремлении к дальнейшим встречам – в установлении гармонии между выступающим и слушателями. Основная роль в ее достижении отводится выступающему, как организатору и исполнителю речевого события. Одним из средств реализации риторического требования гармонизирующего диалога является принцип близости: оратор должен понимать то, что он не просто говорит, а говорит кому-то и для чего-то, то есть он должен думать в первую очередь о тех, для кого (или перед кем) он будет выступать.

Другой рекомендацией риторики является *принцип конкретности*, который исходит из того, что абстрактные фразы, употребляемые оратором в речи, мешают слушателям понимать и думать, обезличивают ее. Для достижения своих целей речь должна быть конкретной или наглядной: слушатели должны иметь возможность ясно представить себе то, о чем говорит выступающий. Поэтому выступление должно содержать многочисленные примеры и образные аналогии. Студенты должны иметь представление о невербальной стороне общения – жестах, мимике; приемах владения голосом (тембр, темп, интонация). Положительные или отрицательные эмоции, которые испытывают слушатели, во многом зависят от соблюдения или не соблюдения оратором основных правил *техники речи*. На практических занятиях может быть проведена работа над техникой речи: знакомятся с основами речевой гимнастики, постигают методику постановки дыхания. Правильное речевое дыхание – это соотношение вдоха и выдоха в пропорции приблизительно 1:20 (короткий и быстрый вдох и длительный выдох). Не менее важно контролировать темп выступления, так как почти невозможно воспринимать речь, произносимую в быстром (более 140 слов в минуту) или в медленном (менее 100 слов в минуту) темпе. Раздражающе на слушателей действует очень высокий или слишком низкий голос, а также плохая дикция выступающего (5).

Усвоив основные рекомендации риторического искусства, студент может приступить к работе над публичным выступлением, поскольку формирование и развитие навыков выступления с публичной речью эффективно при непосредственном контакте со слушателями, то есть в живом общении.

Для успешного публичного выступления необходимо предварительно изучить литературу по выбранной теме, найти интересные сведения, собрать убедительные факты, цифры, примеры. Затем следует подумать, как расположить этот материал, какими словами начать выступление, чем закон-

чить речь, как в целом должно быть выстроено общение с аудиторией. Важное значение в подготовке к выступлению имеет работа над композиционным строением речи. Слово *композиция* восходит к латинскому *compositio*, означающее «составление, сочинение». В теории ораторского искусства под композицией речи понимается построение выступления, соотношение его определенных частей и отношение каждой части ко всему выступлению как единому целому. Чтобы композиция выступления быластройной, после выбора темы выступления необходимо составить план.

Речи, написанные без предварительно составленного плана, как показывает практика, обычно имеют существенные недостатки: оратор, не продумавший плана выступления, нередко «уходит» от основной темы, не укладывается в отведенное для выступления время. На разных этапах подготовки речи составляются различные по цели и назначению планы. Обычно каждая тема требует решения многих вопросов, поэтому важно сразу определить, какие конкретно вопросы предполагается осветить. Рекомендуется предлагать вниманию аудитории не более 3-4 вопросов. Из перечисления этих вопросов и состоит предварительный план, который помогает более целенаправленно подбирать литературу и отбирать фактический материал для выступления. В рабочий план вносятся формулировки отдельных положений, указываются примеры, перечисляются факты, приводятся цифры, которые будут использованы в речи. При составлении плана важно соблюдать основное требование: он должен быть логически выдержанным, последовательным, с естественным переходом от одного пункта к другому. Универсальных правил построения публичного выступления, естественно, не существует. Композиция будет меняться в зависимости от темы и задач, стоящих перед выступающим, от состава слушателей. Однако существуют общие принципы построения публичного выступления, которые необходимо знать каждому оратору: 1. Принцип последовательности - каждая высказанная мысль должна вытекать из предшествующей или быть с ней соотносима. 2. Принцип усиления - убедительность аргументов и доказательств должны постепенно нарастать, самые сильные доводы приводятся, как правило, в заключительной части выступления. 3. Принцип органического единства - распределение материала и организация его в речи должны вытекать из самого материала и намерений выступающего. 4. Принцип экономии - умение достигать поставленной цели наиболее простым способом, с минимальной затратой усилий.

Организация материала в речи, расположение всех частей выступления определяются замыслом автора, содержанием выступления. Студентам необходимо также овладеть навыками правильного расположения частей риторического выступления, поскольку при нарушении соотношения частей выступления снижается эффективность речи. Наиболее распространенной структурой выступления считается трехчастная, включающая в себя следующие элементы: вступление, главную часть и заключение.

Во *вступлении* подчеркивается актуальность темы, значение ее для аудитории, сообщается цель выступления, кратко излагается история вопроса. Вступление ораторской речи выполняет важную психологическую задачу – подготовить слушателей к восприятию данной темы. Поэтому в подготовке к выступлению особое внимание уделяется началу речи – зачину. Желательно, чтобы первые слова выступления были доступны и понятны, чтобы они могли «зацепить» внимание слушателей. Опытные ораторы рекомендуют начинать выступление с интересного примера, уместной пословицы или поговорки, крылатого выражения, цитаты из произведения. Заинтересовать слушателей можно, начав речь рассказом о каких-либо значительных событиях, имеющих отношение к данной аудитории, к теме выступления.

Хорошее начало выступления очень важно, однако следует стремиться к тому, чтобы интерес и внимание слушателей не ослабевали на протяжении всего выступления. Наиболее ответственной в этом плане является *главная часть* выступления. В главной части излагается основной материал, доказываются выдвинутые положения, выстраивается система аргументации. В главной части речи важно: 1) не нарушать логической последовательности в изложении материала; 2) не перегружать текст теоретическими рассуждениями; 3) не приводить неубедительных примеров. Важной композиционной частью является *заключение*. Известно, что в процессе восприятия ораторской речи действует «закон края», т.е. лучше всего запоминается то, что дается в начале и в конце сообщения. Поэтому рекомендуется в заключении повторить основную мысль, ради которой произносится речь, обобщить наиболее важные положения. В заключении делаются выводы из всего содержания выступления, высказываются пожелания. Если речь заканчивается лозунгом, призывом, то она произносится высоким тоном, эмоционально. Яркое заключение запоминается, оставляет хорошее впечатление о речи.

Таким образом, на занятиях по культуре речи возможно формирование риторической культуры, повышающей общекультурный уровень, способствующей проявлению гуманистических начал и совершенствованию психических качеств личности студентов. Риторическая культура специалиста в сфере гуманитарных знаний является важным элементом его профессиональной подготовки и развития важнейших свойств целостной личности.

1. Акишина А.А., Бубнова А.П. Концепция развития речевых умений в курсах по риторике и культуре речи // Риторика и культура речи в современном обществе и образовании: сборник материалов X Междун. конф. по риторике. М.: Флинта: Наука, 2006, с. 12-16.
2. Аксенова Л.П. Формирование риторической культуры преподавателя высшей школы. Автореф... дисс. канд. педагог. наук. Екатеринбург, 2002.
3. Горобец Л.Н. Формирование риторической компетенции студентов-нефилологов в системе профессиональной подготовки в педагогическом вузе. Автореф... дисс. докт. педагог. наук. Санкт – Петербург, 2008.
4. Кощей Л., Чувакин А. Формирование коммуникативных компетенций специалиста как важнейшая задача гуманитарного образования // Актуальные проблемы гуманитарных наук: мат. научной конф. Барнаул, 2005. с. 125-130.
5. Марченко О.И. Риторика как норма гуманитарной культуры: Учеб. пособие для вузов. М.: Наука, 1994.

Ali məktəblərdə nitq mədəniyyəti dərslərində ritorik bacarıqlarının formalaşması

Xülasə

Məqalədə humanitar tələbə tələbələrin danışma mədəniyyətinə dair sinifdə ictimai nitqi qurmaq və həyata keçirmək üçün üsullar təsvir edilmişdir. İctimai nitqin tərkib hissəsi olan əsas bilik və bacarıqların formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilir. İctimaiyyətin çıxışının əsas prinsipləri göstərilib, bunlar arasında konkretlik prinsipləri, təklif olunan materialın aydınlığı, danışma zənginliyi və ifadə mənbəyi, eləcə də effektiv söz texnologiyasının əsas parametrləri yer alır.

FORMATION OF RHETORICAL SKILLS ON THE CLASSES ON THE CULTURE OF SPEECH AT HIGHER SCHOOL

Summary

The article describes the methods and techniques for constructing and performing a public speech in the classroom on the culture of speech in humanities students. Particular attention is paid to the formation of basic knowledge and skills in the field of public speech composition. The basic principles of the performance of public speech are indicated, among which are the principles of concreteness, clarity of the proposed material, its speech richness and expressiveness, as well as the basic parameters of an effective speech technique.

Rəyçi: dos. Ş.A.Həsənova

Şəmsizadə İradə

ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN ORFOEPIYA VƏ ORFOQRAFIYASININ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN MƏNİMSƏDİLMƏSİ ÜSULLARI

Ali məktəblərdə təlim prosesinin keyfiyyətini yüksəltmək, müxtəlif fənləri geniş və əsaslı şəkildə tədris etmək, həmçinin tədrisin məzmununu müasir tələblər səviyyəsində qurmaq zamanın aktual və əsas vəzifələrindəndir. Elm sahələrinin inkişaf etməsi, yeni təlim texnologiyalarının meydana gəlməsi, təhsildə İKT-nin tətbiqi, fənlərarası inteqrasiya, bunlarla yanaşı, gənclərin dünyagörüşünün və intellektual səviyyəsinin, dünyaya baxış bucağının müasirliyi təlim və tədris prosesində yeni metodların, üsulların ortaya qoyulmasını və mükəmməl kadr potensialının hazırlanmasını gündəmə gətirir və bu prosesə nəzarətin dövlət səviyyəsində gücləndirilməsini daha da labüd edir.

Bu gün bütün elm sahələri üzrə kadrların hazırlanmasında, savadlı, dünyagörüşlü gənclərin yetişdirilməsində Azərbaycan dilinin tətbiqi imkanlarını genişləndirmək, təkmilləşdirmək olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu dil təkcə Azərbaycan vətəndaşlarına deyil, eyni zamanda müxtəlif xarici dövlətlərdən ölkəmizə təhsil almağa və işləməyə gələn əcnəbilərə də ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edir. Hazırda gənclərin dünyaya rahat inteqrasiya etməsi dil faktorunu daha da aktuallaşdırır, xüsusilə ana dili məsələsini göz önündə tutur. Belə olan halda xarici dilləri bilmək dövrün əsas tələbi olduğu kimi, ana dilinə daha da dərinlən bələd olmaq və onun ünsiyyət dairəsini genişləndirmək tələbi təhsilin əsas perspektivinə çevrilir. Çünki bəşəri nailiyyətlər millətə, xalqa ana dilində çatdırılır. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev çıxışlarının birində demişdir: “Gənclərə tövsiyə edirəm ki, kiminsə bu barədə çatışmazlığı varsa (ana dili barəsində - İ.Ş.), çalışın, bunu aradan qaldırın. Xarici ölkələrdə təhsil alarkən, həmin ölkənin dilini öyrənərkən, eyni zamanda başqa dilləri öyrənərkən öz ana dilinizi heç vaxt unutmayın və öz ana dilinizi heç vaxt başqa dilə dəyişməyin. Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz” (6, s. 29).

Bu mənada Azərbaycan dilinin təbliğinin mühüm istiqamətləri içərisində ana dilimizi dünya meridianlarında təmsil etməyin əsas yollarından biri onun əcnəbi vətəndaşlara öyrədilməsi və tədris olunmasıdır. Möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında 09 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı bu yöndəki problemlərin həlli üçün qarşıda mühüm vəzifələr qoymuşdur. Dövlət Proqramındakı bəndlərin birində bu məsələ belə əks olunmuşdur: “Azərbaycan Respublikasının xaricdəki diplomatik nümayəndəliklərində əcnəbi vətəndaşlar, diaspor nümayəndələri və digər maraqlı göstərən şəxslər üçün təsərrüfathesablı Azərbaycan dili kurslarının yaradılmasına dair təkliflərin hazırlanması” (1).

Dövlət dilinin yayılma və öyrədilmə arealının genişləndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər içərisində əcnəbilərə Azərbaycan dilinin tədrisi daim diqqət mərkəzində saxlanılmış və bu sahədə bir çox dərsliklər və dərs vəsaitləri yazılmışdır. Ancaq Azərbaycan dilində internet resurslarının qıtlığı, elektron və interaktiv dərsliklərin azlığı, Azərbaycan dilini öyrənən əcnəbilər üçün tədris vəsaitlərinin bir çox hallarda müasir tələblərə cavab verməməsi hələ də narahatlıq doğuran əsas problemlərdəndir. Bu baxımdan ana dilimizə dövlət qayğısının təzahürü kimi sözügedən məsələ yenidən Prezident Sərəncamı səviyyəsində gündəmə gəlmiş və ölkə rəhbəri “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 17 iyul 2018-ci il tarixli sərəncam imzalamışdır. Həmin rəsmi sənəddə deyilir: “Azərbaycan Respublikasında hər il yüz-lərlə əcnəbi təhsil alır. Ölkəmizi əcnəbi tələbələrə daha yaxından tanımaq, onların Azərbaycan cəmiyyətinə inteqrasiyasını asanlaşdırmaq və ölkəmizlə mənəvi bağlarını daha da möhkəmlətmək üçün əcnəbilərin, o cümlədən ölkəmizdə təhsil alan xarici ölkə vətəndaşlarının Azərbaycan dilini öyrənməsinə imkan yaradılması əhəmiyyətli məsələlərdən biridir” (2). Deməli, əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri günümüzün aktual problemlərindən biridir və bu sahədə çoxyönlü araşdırmaların aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Prof. M.Musağlu yazır ki, “XX yüzilin sonlarına qədər xarici dillərin tədrisində həyata keçirilən başlıca elmi-metodik yönüm və yontəmlər dünya praktikasında əsas etibarilə müxtəlif dillərin qrammatik qayda-qanunlarının, lüğət tərkibinin və mətnlərinin öyrədilməsindən ibarət olmuşdur. Ancaq keçən əsrin sonlarından etibarən getdikcə genişlənən linqvistik qloballaşma və dünyada bəzi dillərin ortaq ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi sözügedən yönüm və yontəmlərin artıq modern dil öyrənmə tələblərinə cavab verə bilmədiyini meydana çıxartmışdır” (7, s. 4).

Deməli, Azərbaycan dilinin əcnəbilərə öyrədilməsində bir çox məqamlar xüsusilə diqqət çəkir ki, bunların tədrisdə tətbiqi vacib məsələlərdən sayılır. Xarici dillərin tədrisində dünya təcrübəsinə əsaslanan bir sıra meyarlar var ki, Azərbaycan dilinin xarici dil kimi öyrədilməsində də bu meyarları diqqətə ala bilərik:

1. Xarici dildə danışığı dinləmək və ya həmin dildən hər hansı yazılı və ya şifahi mətni, söhbəti qulaq asaraq asanlıqla başa düşmək;
2. Xarici dildə oxumaq və ya həmin dildən hər hansı yazılı bir mətni asanlıqla oxuyub başa düşmək;
3. Xarici dildə danışmaq və ya həmin dildə dialoji, monoloji və daxili nitqlə öz fikrini ifadə edə bilmək;
4. Xarici dildə yazmaq və ya həmin dildə öz fikrini yazılı olaraq ifadə etmək;
5. Öyrənilən hər hansı bir ortaq xarici dildə, yuxarıda göstərilənlərlə və eyni zamanda ana dilində milli dilin qavramlar xəritəsini konseptual olaraq dərk etməyi və intellektual ifadə alışqanlığını mühafizə etməklə bərabər, düşünə bilmək.

Bu meyarlar diqqət yetirdikcə görmək olar ki, dilimizin əcnəbi tələbələrə öyrədilməsində əsas məqamlardan biri Azərbaycan dilinin orfoepiya və orfoqrafiyasının fərqli xüsusiyyətlərinin mənimsədilməsi məsələsidir. Dilin öyrədilməsində şifahi ünsiyyət aparıcı olduğundan birinci növbədə burada ədəbi tələffüz önəm daşımaqdadır. Ədəbi

tələffüz öz əhatə dairəsinə görə geniş bir anlayışdır. Bu anlayışa söz, qrammatik forma və sintaktik quruluşların dildə işlənən sabit və vahid qaydaları daxildir. Tətbiqi dilçilikdə ədəbi tələffüzlə yanaşı, orfoepik tələffüz termini də işlədilir. Orfoepiya yunanca “düzgün”, “dürüst” mənasında olan orpos sözü ilə “danışmaq”, “nitq” mənasında olan epos sözünün birləşməsindən düzəldilmiş bir termdir. Bu terminin ifadə etdiyi anlayışa dilin fonetik sistemi ilə bağlı olub hər hansı bir səsin müəyyən fonetik şəraitdə - sözün əvvəlində, ortasında, sonunda, qrammatik formalarda, söz birləşmələrində tələffüz xüsusiyyətlərini tənzimləyən qaydalar daxildir.

Əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilində yüksək nitq mədəniyyəti, nümunəvi yazılı və şifahi nitq aşılamaq üçün birinci növbədə dilimizin əlifbasını və səs sistemini mükəmməl şəkildə mənimsətmək lazımdır. Çünki əlifba düzgün yazı və oxunu, səslər isə düzgün tələffüzü şərtləndirməyə xidmət edir. Bu mənada əcnəbilərə Azərbaycan dilinin səs sistemini öyrədərkən ilkin olaraq aşağıda bəhs edəcəyimiz fonetik qaydalara diqqət çəkmək lazımdır.

Dilimizdə səslərin tələffüzünün iki istiqamətli olduğu mütləq qeyd olunmalıdır: a) saitlərin tələffüzü; b) samitlərin tələffüzü.

Saitlərin tələffüzündən danışarkən birinci növbədə qoşasaitli sözlərin yazılışı və tələffüzü haqqında bəhs etmək lazımdır. Məlum olduğu kimi, dilimizdə qoşasaitli sözlər əsasən, alınma sözlərdə müşahidə olunur. Ərəb-fars və Avropa mənşəli sözlərdə işlənən qoşa saitləri orfoepik baxımdan iki istiqamətdə təqdim etmək olar:

1. Eynicinsli qoşasaitli sözlərin tələffüzü zamanı bir qayda olaraq saitlərin biri düşür, digəri uzanır: maaş [ma:ş], maarif [ma:rif], təəssüf [tə:ssüf], əmtəə [əmtə:], təbii [təbi:] və s.

Lakin istisna olaraq Avropa mənşəli sözlərdə uzanma olmadığından bu qrup sözlərdə fərqli tələffüz məqamları ilə qarşılaşmaq olur: kooperativ [k'aperativ], koordinasiya [k'ardinasiya], zoologiya [za:logiya], zoopark [zo:park], zootexnik [zo:texnik] və s.

2. Müxtəlifcinsli qoşasaitli sözlərin tələffüzü zamanı isə aşağıdakı müxtəlifliklər müşahidə olunduğu izah edilməlidir:

a) **aa, ua, üa** sait birləşmələrində birinci sait düşür, ikinci sait uzun tələffüz olunur: fəaliyyət [fa:liyət], səadət [sa:dət], müəssisə [mə:ssisə], müasir [ma:sir], müayinə [ma:yinə], müəllim [mə:llim] və s.

b) **ia, ea, io, oe, ea** hərf birləşmələri Avropa mənşəli sözlərdə [iya], bəzi sözlərdə isə [ya] kimi tələffüz olunur: radio [radiyo], kardioloq [kardiyalok'], poema [payema], dialekt [diyalek't], okean [okiyən], maneə [ma:niyə] və s.

c) **ai, ai, ai, ia** sait birləşmələrinin olduğu olan ərəb-fars mənşəli sözlərdə tələffüz zamanı iki sait arasına y bitişdirici samiti əlavə olunur: şair [şa:yir], zəif [zəyif], ailə [a:yilə], məişət [məyişət], dairə [da:yirə] və s.

Anaqq qeyd edilməlidir ki, bəzi sözlərdə müxtəlifcinsli sait birləşmələrinin yazıldığı kimi tələffüzü istisna hal kimi özünü göstərir: a) ərəb-fars mənşəli sözlərdə: riayət [ria:yət], bəraət [bəra:ət], qiraət [qira:ət], şücaət [şüca:ət], qənaət [qəna:ət], itaət [ita:ət], mətbuat [mətbuat] və s.; b) Avropa mənşəli sözlərdə: pauza [pauza], sauna [sauna], kakao [kakao], xaos [xaos], aktual [aktual], seans [seans] və s.

Sonu saitlə bitib əvvəli saitlə başlayan sözlərin birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlərdə isə tələffüzdə qoşa saitlərdən biri düşmə məqamları da vardır: əliaçıq [əlaçix], xalaoğlu [xaloğlu], başaçıq [başaçix], əmioğlu [əmoğlu], və s.

Bundan başqa saitlərin tələffüzündə bir məsələ də nəzərə çatdırılmalıdır ki, dilimizdəki yalnız ərəb-fars mənşəli sözlərdə bəzi saitlər uzun tələffüz olunur. Lakin bu qrup sözlərdə uzanma səs düşülmə hesabına deyil, mənşə etibarilə müşahidə edilir. Bu tip uzanma dilimizdə *ı* və *ü* saitlərinin tələffüzünə rast gəlinmir (4, s. 97).

1. **a** səsinin uzun tələffüzü: [qa:nun], [əfsa:nə], [a:rif], [a:lim] və s.

2. **u** səsinin uzun tələffüzü: [tu:fan], [nümü:nə], [ru:zi], [mu:siqi] və s.

3. **i** səsinin uzun tələffüzü: [si:ma], [qəri:bə], [xəzi:nə], [vəsi:qə] və s.

4. **ə** səsinin uzun tələffüzü: [ə:la], [bə:zən], [mə:də], [mə:mur] və s.

5. **e** səsinin uzun tələffüzü : [me:mar], [e:lan], [e:tibar] və s.

6. **ö** səsinin uzun tələffüzü: [mö:min], [şö:bə], [mö:cüzə], [mö:tərizə] və s.

Sonuncu uzanma ilə əlaqədar bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, dilimizdəki bəzi sözlərdə *o* və *ö* səslərinin uzanması səsdüşülmə nəticəsində də baş verir: **bənövşə** [bənö:şə], **dövlət** [dö:lət], **tövlə** [tö:lə], **novruz** [no:ruz], **sovqat** [so:qat], **sonra** [so:ra] və s.

Lakin bu qaydadan kənar qalan bəzi sözlərimiz var ki, onlarda yazılış və tələffüz fərqi qeydə alınmır: **mövsum** [mövsüm], **gövdə** [gövdə], **dövrən** [dövrən], **bütöv** [bütöv], **plov** [plov], **ovlamaq** [ovlamax] və s.

Əcnəbi tələbələrə, xüsusilə türkdilli tələbələrə öyrədilməsi bir qədər mürəkkəb görünən məqamlar içərisində *ə* səsinin izah edilməsidir ki, bu da bəzi hallarda uzun müddət vaxt tələb edə bilər. Çünki türk dilində *ə* səsinin olmaması və buna qarşılıq olaraq bütün hallardan *e* səsinin istifadə edilməsi tədrisə yeni başlayan türkiyəli tələbələrdə çətinlik yaradır. Hətta mövzunu auditoriyaya yaxşı çatdırdığımızı zənn etdiyimiz halda, tələbələrin səsləri qarışdıraraq dilimizdəki *e* ilə yazılan sözləri də *ə* ilə yazması hallarına tez-tez rast gəlirik. Məsələn **ev** yerinə **əv**, **getmək** yerinə **gəmək**. Burada önəmli olan əsas məqam səsin tələffüzünü tələbələrə çatdırmaqdır ki, bu zaman həmin səsə aid sözləri dərslə boyunca mütəmadi olaraq təkrar etməklə, xüsusilə imla yazı formasına tez-tez müraciət etməklə problemi aradan qaldırmaq olar.

Yazı və tələffüz baxımından əcnəbilərə öyrədilməsi əsas olan səslər içərisində samitlərin də tədrisi ayrıca diqqət tələb edir. Çünki dilimizdə samitlərin yazılışı və tələffüzü ilə bağlı bir-birindən fərqli və maraqlı məqamlar vardır. Dilimizdə samit səslərin orfoepiyasında tamamilə fərqli situasiyalarla qarşılaşırıq. Belə ki, burada həm milli, həm də alınma sözlərin tələffüzündə rast gəlinən səs fərqlilikləri samit səslərin mövqeyi ilə bağlıdır. Həm eynicinsli, həm də

müxtəlifcinsli samitlərin tələffüzündə gördüyümüz fərqlilikləri iki istiqamətdə qruplaşdırma bilirik:

1. Eynicinsli qoşasamitli sözlərin tələffüzü:

a) Qoşa **qq** ilə yazılan sözlər birinci səs karlaşaraq k'q kimi tələffüz olunur: *ayaqqabı* [ayak'qabı], *saqqal* [sak'qal], *doqquz* [dok'quz], *toqqa* [tok'qa] və s.

b) Qoşa **kk**, **tt**, **pp** ilə yazılan sözlərdə ikinci samit səs cingiltili tələffüz olunur: *səkkiz* [səkgiz], *təfəkkür* [təfəkgür], *həttə* [hətəda], *əlbəttə* [əlbətəda], *təppilti* [tapbilti] və s.

c) Qoşa **dd**, **vv**, **nn**, **ll**, **ff**, **bb**, **cc**, **rr**, **şş**, **zz** ilə yazılan sözlərdə həmin samitlər yazıldığı kimi də tələffüz olunur: məhəbbət, ləzzət, qüvvə, güllə, şəffaf, tənəffüs, şiddət, terror, cənnət və s.

ç) Qoşa **mm**, **ss** ilə yazılan sözlərin tələffüzündə iki qayda mövcuddur:

- Bəzilərinə qoşa səslər olduğu kimi qalır: [amma], [xammal], [mükəmməl], [rəssam], [qəssab], [k'assir] və s.;

- Bəzilərinə isə qoşa səslərdən biri tələffüzdə düşür: *qrammafon* [qramafon], *kommersiya* [k'amersiya] *diskussiya* [disk'usiyə], *komissar* [k'amisar], *rejissor* [rejisor], *dissertasiya* [disertasiya] və s. (8, s. 5)

d) Qoşa **yy** ilə yazılan sözlərin tələffüzündə də ikili xüsusiyyət vardır. Belə ki, alınma morfem olan *-iyyat*, *-iyyət*, *-iyyə* şəkilçisi sözlərə əlavə olunarkən bir **y** ilə tələffüz olunur; [xasiyyət], [ədəbiyyət], [mülkiyyət], [ik'tisa:diyyət], [dövriyyət], [mə:nəviyyət], [səhiyyət], [bələdiyyət] və s.

Ancaq söz kökündə yazılan qoşa **yy** eynilə tələffüz olunur: [niyyət], [təxəyyül], [səyyah], [hədiyyə], [təyyarə] və s.

Bəzi sözlər bir **y** ilə yazılır, bir **y** ilə də tələffüz olunur; *mərsiya*, *tövsiyə*, *heyət*, *tərbiyə*, *şayiə* və s. (5, s.77).

Müxtəlifcinsli qoşa samitli sözlərin tələffüzündə tələbələrə aşağıdakı məqamları diqqətə çatdırmaq lazımdır:

1) **c** səsinin **d**, **l**, **s** samitlərindən sonra [**j**] kimi tələffüzü: *səcdə* [səjdə], *güclü* [güjdü], *vicdan* [vijdan], *əcdad* [əjdad], *gücsüz* [güjsüz] və s.

2) **t** səsi digər kar samitlərlə qoşa işləndikdə cingilti şəsrək [**d**] kimi tələffüz olunur: *cəftə* [cəfdə], *usta* [usda], *taxta* [taxda], *şafqal* [şafdalı] və s.

3) **ç** səsi digər samitlərlə yanaşı işləndikdə bəzən [**ş**] kimi tələffüz olunur: *poçt* [poşt], *qaçsan* [qaşsan], *uçdu* [uşdu], *içdi* [işdi] və s.

4) **v** səsi digər samitlərlə yanaşı gəldikdə bəzən [**f**] kimi tələffüz olunur: *avtobus* [aftobus], *əfv* [əff], *avtomat* [af-tamat] və s.

5) Əksinə, **f** samiti digər samitlərlə yanaşı gəldikdə [**v**] kimi tələffüz edilir: *məxfi* [məxvi], *asfalt* [asvalt], *təhfə* [təhvə], *kəşfiyyət* [kəşviyyət] və s.

6) **q** səsi kar samitlərlə yanaşı gəldikdə [k'] kimi tələffüz olunur: *rəqs* [rək's], *nöqtə* [nök'tə], *təqsir* [tək'sir] və s.

7) **Ərəb mənşəli eşq, aşiq, vərəq, müstəndiq, hüquq, şəfəq, natiq...** eləcə də Avropa mənşəli *monoloq, dialoq, filoloq...* sözlərində son samit [k'] kimi tələffüz olunur.

8) *Təbrik, həlak, müdrik idrak, şərik...* kimi sözlərin sonuna saitlə başlayan şəkilçi və ya söz artırıldıqda ke-[k] səsi olduğu kimi yazılır və tələffüz edilir.

9) **n** samitindən sonra **m**, **b** samitləri gələrsə, **m** kimi tələffüz olunur: *şənbə* [şəmbə], *dinməz* [dimməz], *gümbəz* [gümbəz], *sümbül* [sümbül], *on beş* [om beş] və s. Ancaq dilimizdə buna bənzər elə sözlər var ki, deyildiyi kimi də yazılır: *pambıq, hambal, tramvay, kömbə, kompas, ansambl, kombinat, kompot* və s.

10) **q** səsi ilə bitən iki və çoxhecalı Azərbaycan mənşəli sözlərdə son samit [**x**] kimi tələffüz olunur: *balıq* [balıx], *yarpaq* [yarpax], *torpaq* [torpax], *qonaq* [qonax]...

11) *Türk, kök, tək, kürk, tük...* kimi milli leksik vahidlərin sonuna saitlə başlayan şəkilçi artırıldıqda **k>y** əvələnməsi baş vermir.

12) Sonu müxtəlifcinsli qoşa kar samitlə bitən sözlərə samitlə başlayan şəkilçi artırıqda tələffüz zamanı sözün son samiti düşür: [raslaş], [üsdə], [nefçi], [doslux], [sərbəslix'] və s. (8, s. 4).

13) Dilimizdə ğ ilə yazılıb x ilə tələffüz olunan sözlərə də rast gəlmək olar: *bağça* [baxca], *boğça* [boxça], *ığtişaş* [ixdişaş] və s.

Dilimizdə şəkilçilərin tələffüzündə də fərqli məqamlara rast gəlmək olur. Bunların bəzilərinə nəzər yetirməyi məqsədəuyğun sayırıq:

- **sinuz4** şəkilçisi; *görürsünüz* [görürsüz], *yazırsınız* [yazırsız]...

- **lı4** leksik şəkilçi; tərlı [tərrı], *qanlı* [qanlı], *dərđli* [dərđdi]...

- **dir4** xəbərlilik şəkilçisi; *tələbədirdir* [tələbədi], *oxumalıdır* [oxumalıdı]...

ilə qoşması və onun şəkilçiləşmiş forması; qardaşı ilə [qardaşıyan], qələmlə [qələmnən], ürəklə [ürəynən]...

- **lar2** ismin cəm şəkilçisi; şəhə+r – lər [şəhərrər], qata+r-lar [qatarrar]; odun+n-lar [odunnar], çəmən+n-lər [çəmənnər]; qı+z-lar [qızdar]...

- **luq4** şəkilçisi; üçlük [üçdük], oğurluq [oğurrux], abadlıq [abatdıx]...

Azərbaycan dilinin fonetik qaydaları, təbii ki, bu məqamlarla bitmir. Ancaq dilimizi öyrənən əcnəbiyə ilk anlayışları çatdırdığımız kimi, onları ifadə edən səs tərkibini də düzgün mənimsətməyi bacarmalıyıq. Çünki anlayışların məzmununa bələd olan tələbə həmin leksik bazadan təkcə məişətdə istifadə etmir, həm də tədris prosesində digər fənlərin öyrənilməsində ünsiyyət ehtiyacını qarşılıyır. Bu baxımdan müəllim əcnəbilərə ana dilimizin səs sistemini tədris edərkən ilkin orfoqrafik və orfoepik qaydaların mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirməli, tələbələrin ünsiyyət prosesində yaranan problemlərinin həllinə nail olmağa çalışmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” <https://president.az/articles/7744>
2. “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” <https://president.az/articles/29492>
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti (6-cı nəşr). Bakı, 2013
4. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı, 1982
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1969
6. Heydər Əliyev dil haqqında və H.Əliyevin dili (AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu). Bakı: Elm, 1998
7. Musaoğlu M. Dilimiz Azərbaycanda və dünyada: problemlər, perspektivlər, təkliflər / 525-ci qəzet, 26 iyul 2012, s.4
8. Talıblı E. Şahbazova Z. və b. Orfoqrafiya-orfoepiya lüğəti. Bakı: TQDK nəşrləri, 2013

Açar sözlər: *Azərbaycan dili, əcnəbi tələbələr, xarici dil, fonetik qaydalar, orfoqrafiya, orfoepiya.*

Резюме

В статье рассматриваются вопросы обучения Азербайджанский язык иностранным студентам. В частности правила адаптации различных особенностей правила адаптации различных особенностей орфоэпии и правописания нашего языка к иностранцам отмечается, что одним из основных способов представления нашего родного языка на мировых меридианах в рамках важных направлений продвижения Азербайджанского языка является его обучение и образование для иностранцев.

Тот факт, что учебные пособия для иностранцев, которые во многих случаях изучают азербайджанский язык. Соответствует современным требованиям, по-прежнему остается одной из основных проблем, которые вызывают озабоченность, и этот вопрос снова стоит в повестке дня президентского указа.

В ходе исследование для иностранцев обучаются основным правилам правописания и орфоэпизма на азербайджанском языке, и в этом направлении дается информация о многих фонетических событиях, соответствующая научная литература по этому вопросу цитируется.

Resume

The article deals with the issues of Azerbaijani students to foreign students, especially the foreigners, about the adoption of different features of our language orthopedics and spelling. It is noted that one of the main ways of representing our mother tongue in the world meridians within the important directions of the Azerbaijani language promotion is its training and education to foreigners.

It is still one of the main problems that the Azerbaijani language learners are learning to meet the modern requirements in many cases, and the issue has come up again at the presidential decree.

The study is based on the basic and basic rules of the Azerbaijani language spelling and orfoepism, which is intended for foreigners, and provides information on many phonetic events in that direction. Relevant scientific literature on the subject has been cited.

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNİN BƏZİ METODLARDAN İSTİFADƏ

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra elmə təhsilə artan maraq eyni zamanda xarici dillərə olan tələbatın da artmasına münbit şərait yaratdı. Ölkəmizin xarici ölkələrlə genişlənən əlaqəsi, tələbələrimizin xarici ölkələrdə təhsil almaq marağı əvvəlki illərə nisbətən daha da genişlənməyə başladı. Bu da öz növbəsində xarici dillərin tədrisində olan problemlər və onların həlli yolları məsələsini gündəmə gətirir. Xarici dilləri tədris edərkən bir çox sınıqlanmış metodlardan istifadə edilir. Bu metodlardan daha çox istifadə olunanı və populyarlıq qazananı həm orta məktəblərdə, həm də ali məktəblərdə istifadə olunur. Xarici dilləri tədris edərkən bir sıra çətinliklər meydana çıxır ki bu çətinliklərin bəziləri lokal, bəziləri də ümumi xarakter daşıyır. Sınıfdə tələbəninin sayının çox olması, sinif otağında internet bağlantısının və ya kompyuterlərin olmaması lokal, tələbəninin yeni sözləri çətin öyrənmə bilməsi və ya fənnin maraqsız olması, tələbəninin zəif və maraqsız iştirakı demək olar ki həm orta məktəblərdə, həm də ali məktəbdə xarici dilin tədrisində rast gəlinən problemlərdəndir.

Xarici dillərin tədrisinin səviyyəsini artırmaq üçün bir sıra metodlardan istifadə olunur ki bu da öz növbəsində dilə olan marağın və tələbəninin aktivliyinin artmasına gətirib çıxarır.

Bu metodlardan interaktiv metodun özünəməxsus üstünlükləri var.

Dərslərdə tez-tez qarşılıqlı sual-cavab və testlərdən istifadə interaktiv metodun üstünlüklərindən biridir. Bütün şagirdləri bu prosesə cəlb edərək onlar arasında rəqabət mühiti yaratmaqla həm öyrətmək, həm də ünsiyyət maneələrini aradan qaldırmaq olar. Şagirdlərin həvəsləndirmələrə meylli olduğunu nəzərə alaraq, hər pedaqoq öz xüsusi kiçik mükafatlandırma metodlarını tətbiq edə bilər və bu, sərbəstdir. Təki şagirdlər öz fikirlərini xarici dildə ifadə etməkdən çəkinməsinlər, onlar tələb olunan cavabı verə bilsinlər. Müəyyən komanda yarışları təşkil etmək, qrupları proporsional bölərək hər bir şagirdin özünü komandanın vacib elementi kimi hiss etməsinə imkan yaratmaq da yeni təlim metodları sırasındadır.

Xarici dili yaxşı öyrənmək üçün təkcə məktəb proqramı və sinif dərslikləri ilə kifayətlənmək düzgün deyil. Bunun üçün müəllim mütəmadi olaraq öz üzərində işləməli, mövzuya uyğun əlavə ədəbiyyat və ya kitablardan istifadəni bacarmalıdır.

Öyrənmək, təbii ki, müəyyən vaxt və əmək sərfi tələb edir. Amma effektiv metodlarla bu işi əyləncəli və maraqlı şəkildə həyata keçirmək daha səmərəli və bəhrəli olar. Bunun üçün şagirdlərə dərs və dərsdənkənar məşğələlərdə aşağıdakıları məsləhət görmək məqsədəuyğundur: xarici dildə kitablar oxumaq, sadə vəzirlərdən, uşaq kitablarından (şəkilli, illüstrasiyalı) istifadə etmək. Bütün bunlar ona xidmət edir ki, oxu prosesi həvəslə həyata keçir, hər söz üçün lüğət axtarmağa ehtiyac qalmır, oxuduqca məlum sözlər əsasında ümumi məna çıxarmaq bacarığı varanır. Vacib hallarda, yeni sözləri aid olduğu ifadələrə uyğun şəkildə qavramaq üçün lüğətə baxmaq məqbuldur. Bu zaman öyrənmə prosesinin çətinliyi aradan qalxacaq və sözlər daha yaxşı yadda qalacaq. (1)

Dil ünsiyyət vasitəsi olduğundan onu öyrənməkdə başlıca məqsəd bu dildə ünsiyyət qurmaq bacarığına yiyələnməkdir ki, bunun da səmərəli yolu bütün şagirdlərin dərs zamanı xarici dildə mümkün qədər çox danışmasına şərait yaratmaqdır. Bunun üçün ən effektiv vasitə cütlərlə işdir. Cütlərlə işin hər hansı bir formasına (yaz – paylaş, çək – paylaş, dinlə – soruş, düşün – paylaş, soruş – cavablandır və s.) keçməzdən əvvəl şagirdlərə düşünmək və fikirlərini formalaşdırmaq üçün vaxt verməkdə fayda vardır ("think time", 2-3 dəqiqə səssiz refleksiya). Cütlərlə iş uğurlu alınan hallarda tədrisən şagirdləri üç-üç və dörd-dörd qruplarda birləşdirmək, onlara qrup işinə müvafiq tapşırıqlar (açıq-sonlu suallar, əqli hücum strategiyasından istifadə, problemlə situasiya, rollu-oyun, debat və s.) vermək və bu yolla da, eyni zaman kəsiyində bütün şagirdləri dərsə cəlb etmək mümkündür. Dərs zamanı şagirdlərarası bu cür əlaqələrin yaranması mühüm əhəmiyyət daşıyır, belə ki, Vilyam Qlessərə görə biz oxuduğumuzdan 10%, eşitdiyimizdən 20%, gördüyümüzdən 30%, eşidib-gördüyümüzdən 50%, başqaları ilə müzakirəmizdən 70%, şəxsən təcrübədən keçirdiyimizdən 80%, kiməsə öyrətdiyimizdən 95% öyrənirik. Ümumiyyətlə, istənilən metodikani tətbiq etməzdən əvvəl üç məqama diqqət etmək lazımdır: 1) seçilən metod təlim məqsədi ilə uzlaşmalıdır, 2) seçilən metod vizual, akustik və kinestetik şagirdlərin tələblərinə cavab verməlidir, 3) şagirdlərin dil səviyyəsində kəskin fərqlər varsa, differensiasiyadan istifadə edilməlidir. (2)

Xarici dillərin öyrədilməsində ən vacib amillərdən biri müəllim hazırlığıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, bu sahədə müəllimlərin səviyyəsi qənaətbəxş deyil. Müəllim özü kommunikasiya qura bilmirsə, tədris etdiyi dildə tam sərbəst danışmağa çəkinirsə, ondan dərsi kommunikativ keçməyi necə tələb etmək olar?

Dil mühiti də mütəlxdir. Müəllim dərsdə o mühiti yaratmalıdır, tədris etdiyi dildə danışmalı və uşağı danışdırmalıdır. Müəllim xarici dil dərsində motiv yaratmağa borcludur. Elə situasiya yaratmalıdır ki, şagird xaricə getməsə də məcbur olub dili öyrənsin.

Dərs monoton, bir metoddan istifadə olunmaqla keçilməməlidir. Uşağın diqqəti 8-10 dəqiqədən sonra yayınır. Şagirdlərdə maraq oyatmaq məqsədilə bir neçə dəqiqədən sonra fəaliyyət növünü dəyişərək digərinə keçmək zəruridir.

Təhsilin məzmununa gəlinə, müəllim başa düşməlidir ki, xarici dilin öyrədilməsində dərslik bir vasitədir, kitab yeganə bilik mənbəyi deyil, onlardan biridir. Çox təəssüf ki, bu gün müəllimlərdən çoxu kitabdan asılı vəziyyətdədir. Onlar elə başa düşürlər ki, dərslikdə nə varsa, onu da keçməlidirlər. Əslində isə dərslik üzərində işləməklə sinfin səviyyəsinə, uşaqların qabiliyyətinə, mövzuya uyğun dəyişikliklər edilməlidir.

⁷⁹ BDU

Mənim fikrimcə, sinfin şagirdlərin səviyyəsinə görə bir neçə qrupa bölünməsi xarici dilin tədrisində ən mühüm amildir. Şagirdlərin səviyyəsinə görə bölünmüş qruplarda xarici dil fərqli proqramlara əsasən tədris edilərsə, hər bir şagird dili öz qabiliyyətinə uyğun mənimsəyər. Belə olduqda, sözsüz ki, daha yüksək nəticələr əldə edilir. Nəzərə çatdırım ki, bir sıra xarici ölkələrdə (o cümlədən, ABŞ-da) məhz bu üsul tətbiq edilir. (3)

Xarici dilin tədrisi zamanı şagirdlərdə dilin komponentlərinin (tələffüz, lüğət və qrammatika) və dil bacarıqlarının (oxu, yazı, dinləmə və danışmaq) inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzində durur və qiymətləndirmə də müvafiq olaraq bu meyarlarla həyata keçirilir. Mən bir müəllim olaraq, ingilis dilinin tədrisində ilk növbədə yeni sözlərin kontekstdə öyrənilməsinə (düzgün tələffüz və cümlədə düzgün istifadə qaydaları izah edilmək şərti ilə (bilinməsi vacib olan minimum qrammatika)) və oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə (bu həm yazını inkişaf etdirir, həm dili hiss etməyə kömək edir, həm lüğət və qrammatikanın "təkrarı"nı daha mənalı edir və s.) önəm verirəm. Dil sözlərdən ibarətdir, tələffüz və qrammatik qaydalar sözlərdə maddiləşir, sözləri bilmədən danışmaq və eşitdiyini anlamaq qeyri-mümkündür. (2)

Xarici dillərin kommunikativ metodla tədrisində şagirdlərin nitq fəaliyyətlərinin formalaşdırılmasına xidmət edən əsas vasitələrdən biri də interaktiv fəaliyyətin təşkilidir. Bu, şagirdlərin bir-birilə danışmaq aktının fəallaşmasına yönəldilən əsas didaktik priyomlardan biridir. "Bütöv tədris fəaliyyətinin vacib sosial tələbidir". Şagirdlər xarici dili mənimsəyərkən müasir təlim texnologiyalarının vasitəsilə öyrənməyi, yaradıcı axtarışda olmağı, müstəqil nəticə çıxarıb, təhlil etməyi bacarmalıdır. Onlarda "iki-iki" və "qrup halında" işləmək, bir-birilə mədəni ünsiyyətdə olmaq, əməkdaşlıq, yekdil fikir söyləmək və s. vərdişə çevrilməlidir. Verilmiş materiallar müasir həyatın bütün sahələri, etika qaydaları, davranış və ünsiyyət formaları ilə bağlı olmalıdır. "Tanışlıq", "Mağazada", "Poliklinikada", "Ad günündə", "Mənim günüm", "Mənim ailəm", "Əzərxanada", "Kitabxanada" və s kimi mövzular öyrənilmələri düzgün istiqamətləndirə bilər. Dərslərdə vaxtlarda da şagirdlər dərslər vaxtı əldə etdikləri bilik və bacarıqlardan, dil vərdişlərindən real kommunikativ məqsədlər üçün istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Məsələn, şagirdin dilini öyrəndiyi ölkəyə qiyabi səyahət zamanı; öz ailəsində xarici qonaqları qəbul edərkən; xaricilərlə məktublaşarkən; dil gecələri və müsabiqələrdə iştirak edərkən; şəhərdə turistlərlə rastlaşarkən və s. bu kimi anlarda xarici dil dərslərində əldə etdikləri biliklər onların köməyinə çata bilər. Fənn olimpiadaları, müxtəlif treninqlər, məqsədləli layihələr dil öyrənilməyə və s. çox böyük yardımçı ola bilər. (4)

Bütün yuxarıda sadaladığımız xarici dillərin inkişafına və tələbənin tədris prosesində daha maraqlı iştirakına şərait yarada bilən metodlar olduğuna görə metodun seçilməsi və tətbiqi yaşa, şəraitə və tələbənin marağına uyğun seçilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat.

1. <http://serqcapisi.az/index.php/humanitar/elm-v-t-hsil/2551-kharidzi-dilin-oyraenilmaesindae-muasir-metodlar>
2. http://www.azteachers.az/sites/default/files/inlinefiles/innovative_methods_in_teaching_foreing_languages.pdf
3. <https://www.muallim.edu.az/www.old/axiv/2013/40/17.htm>
4. <http://shekiadpu.az/attachments/article/281/Xarici%20di%20lnki%C5%9Fafa%20do%C4%9Fru%20vasit%C9%99dir.pdf>
5. Yeni təlim texnologiyaları (Ümumtəhsil məktəblərində seçmə fənlərinin tədrisi üçün metodik vəsait), 2011. 01. 12
6. Rogova G.V. Methods of teaching English. Leningrad: 1975, 311 s.

Açar sözlər: təhsil, dil, metodika, bacarıqlar, dil vərdişləri.

Key words: education, language, methodology, skills, language habits,

Ключевые слова: образование, навыки, язык, методология, языковые навыки

Xarici dillərin tədrisində yeni metodlardan istifadə

Xülasə

Xarici dillərin tədrisinin səviyyəsini qaldırmaq və tədris prosesində tələbənin marağını artırmaq üçün tədris prosesində istifadə olunan metodların da düzgün və vaxtında seçilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Son zamanlarda xarici dillərin tədrisində müxtəlif və müasir metodlardan istifadə edilməsi bu sahədə olan boşluğu doldurmaqla yanaşı təhsilin keyfiyyətinin artmasında mühüm rol oynayır.

Using new methods in the teaching process of foreign languages

Summary

It is important to use correct and in time chosen methods for increasing the level of teaching foreign languages and interest of students in the learning process. Using various and modern methods of teaching plays an important role in the improvement of quality of education, filling a shortage in this field.

Использование новых методов в обучении иностранным языкам.

Резюме

Для повышения уровня преподавания иностранных языков и заинтересованности студентов важно использовать правильные и вовремя выбранные методы в процессе обучения. Использование различных и современных методов обучения иностранным языкам играет важную роль в повышении качества образования при заполнении недостатка в этой области.

Nabat Beydulla qızı Cəfərova⁸⁰
SİNTAKSİSİN TƏDRİSİNDƏ ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ ÜZRƏ
APARILAN İŞLƏR

Ədəbi tələffüz qaydaları dilimizin daxili qanunları ilə əlaqədardır. Ona görə də şifahi rabitəli nitqin formalaşmasında ədəbi tələffüz qaydalarına düzgün əməl etməyin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Ədəbi tələffüz qaydalarının mənimsədilməsinin əsası ibtidai siniflərdən qoyulur. Ədəbi tələffüz vərdişlərinin formalaşdırılması dedikdə, burada yalnız orfoepik normalara əməl edilməsi nəzərdə tutulmur. Düzdür, orfoepiya üzrə işlər əsas yerlərdən birini tutur, lakin ədəbi tələffüz üzrə işlər daha geniş məzmununa malikdir. Buraya həm orfoepik normalar, həm də intonasiya, diksiya, melodika, fasilə, ritmik bölgü, səsin gücü, vurğu, nitqin surəti, ton, tembr və s. işlər daxildir.

Ədəbi tələffüz normalarına yiyələnmə şagirdlərin dilə yiyələnmələrini, Azərbaycan dili üzrə proqram materiallarının mənimsənilməsinə, ümumiyyətlə, təlimin keyfiyyətinin yüksəlməsinə təmin edir. Məhz buna görə də şagirdlərin ədəbi tələffüz vərdişlərinə yiyələnmələri ibtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri hesab olunur.

İbtidai siniflərdə sintaksisin optimal tədrisi bu sahə üzrə nəzəri və praktik biliklərin mənimsənilməsinə, bütövlükdə Azərbaycan dilinin məzmununun şüurlu öyrənilməsinə və ədəbi tələffüz vərdişlərinin formalaşmasına, şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafına səbəb olur.

İbtidai siniflərdə sintaksis praktik-nəzəri şəkildə tədris olunur. Sintaktik anlayışların bütün əlamət və xüsusiyyətləri deyil, onların ən əsas əlamətləri barədə şagirdlərə müəyyən biliklər mənimsədilir[6].

Sintaksis (yunan mənşəli tərtibat, birləşmə mənalı syntaxis sözüdür) dilin qrammatik sistemində mərkəzi yer tutaraq sintaktik vahidlər sistemindən bəhs edir. Sintaksis söz birləşmələri və cümlələrdən onların düzəlmə üsullarından, quruluşundan, qrammatik mahiyyətindən bəhs etməklə yanaşı, dilin digər sahələrini də (fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, leksikologiya, morfologiya və s.) də özündə ehtiva edir. Cümlənin strukturunda kommunikativ cəhət çox mühüm yer tutur. Cümlənin formalaşmasında və ifadəsində predikativlik, modallıq və intonasiyanın iştirakı vacib amillər hesab olunur. Predikativlik hökmün və fikrin ifadəsinə xidmət edir. Modallıqda isə danışanın ifadə olunana, ifadə olunanın reallığa olan münasibəti özünü göstərir.

Cümlə bu və ya başqa bir dilin qanunları əsasında formalaşan, intonasiya cəhətdən bitmiş bir fikri ifadə edən dil vahidi hesab edilir. Cümləyə xas olan cəhətlərdən biri məhz onda intonasiyanın olmasıdır. İntonasiya vasitəsilə həm ayrı-ayrı sözlər, həm də söz birləşmələri cümlə yarada bilir.

İntonasiyanın psixoloji mahiyyətini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Müxtəlif dillərdə danışan insanlar bir çox hallarda intonasiya vasitəsilə bir-birini anlayırlar. İntonasiyanın bu xüsusiyyətinə V.A.Artyomov bu cür aydınlıq gətirir: “Dildən asılı olmayaraq bütün ölkələrin insanları verbal vasitələrlə: 1) nəql edirlər; 2) sual edir və cavab verirlər; 3) başqalarını müəyyən hərəkətə, vəziyyətə məcbur edirlər; 4) həy verirlər”. Bu baxımdan müxtəlif dillərdə nitq intonasiyasının dörd kommunikativ növü mövcuddur. Artyomov həmçinin qeyd edir: “İnsanlarda yalnız fikirlərin tipi ümumi deyil, eyni zamanda hiss də ümumi səciyyə daşıyır. Bu baxımdan bir çox dillərdə modal intonasiya oxşarlıq təşkil edir; inam, həyəcan, sevinc və s.

İbtidai sinif müəllimlərinin əksəriyyətinin intonasiya haqqındakı təsəvvürləri zəifdir və bu mövzuda səthi biliyə malikdirlər. Buna görə də bir çox ibtidai sinif müəllimləri Azərbaycan dili dərslərində cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərini tədris edərkən mövzunun izahı zamanı bəzi məqamlarda çətinlik çəkirlər. İntonasiya latın sözüdür, "ucadan tələffüz etmək" mənasında işlənir. Linqvistik bir anlayış kimi intonasiya dilçilikdə dar və geniş mənada izah edilir. İngilis dilçiləri, D.Counz, İ.Armstronq, K.Payk, R.Kingdon, A.Qimson və b. intonasiya anlayışını melodiya anlayışı ilə eyniləşdirir, melodiya və cümlə vurğusunu bir-birindən ayıraraq onları ayrıca fonetik-fonoloji hadisə kimi izah edirlər.

L.V.Şerbanın “Fransız dilinin fonetikasi” kitabında intonasiyaya verdiyi tərif ənənəvi səciyyə daşıyır. O, intonasiyanı və səs tonunun intensivliyini səslərin uzunluğunun və tembrinin dəyişmələri kimi izah edir. İntonasiyanın geniş və tam izahını L.V.Şerbanın tələbəsi olan S.İ.İlenışteyin vermişdir. Onun fikrincə, nitq intonasiya dilin müxtəlif fonetik faktların birliyindən ibarət olub aşağıdakı funksiyalara malikdir:

1) rabitəli nitqi fonetik vasitələrlə təşkil etmək, mənalı elementlə uyğun nitqi hissələrə - sintaqmalara bölmək;

2) frazaların hissələri arasında semantik əlaqə yaratmaq;

3) frazaların əhəmiyyətli seqmentlərini nəqli, sual və əmr mənalı və onların çalarları ilə təmin etmək;

4) müxtəlif emosiyalar ifadə etmək.

Ə.Dəmirçizadə intonasiyanı aşağıdakı kimi izah edir: “Danışarkən cümlələrin təkcə məzmununu deyil, həm də nə məqsədlə söylənilmiş olması cümlədəki sözlərin necə səslənməsinə təsir edir, yeni səs bəzən ucalır, bəzən əksinə, daha da alçalır, bəzən uzanır, bəzən qısalır, bəzən nitq axını kəsik-kəsik tələffüz olunur, bəzən isə əksinə, işarə və ya cümlə boyu səslənmənin müxtəlif çalarlı və kəmiyyətli dalğaları yaranır. Bununla da nitqin ritmik və melodik cərəyanı formalaşır ki, buna avazlanma intonasiyası deyilir” [3,165].

F.Veysəlov intonasiyadan bəhs edərkən yazır ki, sintaktik struktur intonasiyasız, intonasiya isə sintaktik struktursuz mövcud ola bilməz [2, 148].

⁸⁰ APU

“İzahlı dilçilik terminləri” kitabında M.Adilov və başqaları intonasiyanı nitqin ahəngi (səsin yüksəlməsi və ya alçalması), ritmi (uzun və qısa, vurğulu və vurğusuz hecaların nisbəti, əlaqəsi), nitqin tempi və ya sürəti (müəyyən zaman ərzində sürətlə və ya yavaş tələffüzü), məntiqi vurğusu, tembr kimi hadisələrin məcmusundan ibarət mürəkkəb dil hadisəsi hesab edir [4, 120].

Bəzi dilçilik kitablarında intonasiyanı aşağıdakı növlərə ayırırlar:

- 1) aydınlaşdırıcı intonasiya; (məsələn, Onun bircə məqsədi vardı, o da hər kəsə kömək etmək idi.)
- 2) ayırıcı (dizyinktiv) intonasiya; (məsələn, Ya biz onu gətirməyə gedəcəyik, ya Sürəyya özü gələcək.)
- 3) affektiv (emosional) intonasiya. (məsələn, Qar yağır- cümləsini sevinc, təəccüb, kədər və s. kimi mənə çalarlıqlarında demək olar.)

İntonasiyanın digər növləri isə bilavasitə cümlənin intonasiyaya görə növlərinə görə adlandırılır: Nəqli intonasiya; sual intonasiyası; nida intonasiyası; əmr intonasiyası.

Səs tonunun qalxma dərəcəsinə görə isə həmin intonasiya növləri bu cür sıralandırılır: Sual intonasiyası; nida və əmr intonasiyaları; nəqli intonasiya.

İbtidai siniflərdə sintaksislə bağlı dil qaydalarının öyrədilməsi prosesində cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri mövzusu da tədris olunur ki, bu da ədəbi tələffüz vərdişlərinin intensivləşməsinə gətirib çıxarır. Sintaktik anlayışların ibtidai siniflərdə formalaşdırılmasının əhəmiyyəti aşağıdakılarla da səciyyələndirilir:

a) şagirdlər bir sıra mühüm sintaktik anlayışlarla tanış olaraq bu barədə nəzəri və praktik məlumat qazanırlar. Bu da onların nitq bacarıqlarının formalaşdırılması və gələcəkdə əsas sintaksis kursunun dərinədən öyrənilməsi ilə nəticələnir;

b) sintaktik anlayışların formalaşdırılması şagirdlərin cümlə qurmaq bacarıqlarını artırır, nitq və təfəkkürlərinin, ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişafına səbəb olur ki, bu da ibtidai siniflərdə Azərbaycan dili tədrisinin qarşısında duran ən vacib məsələlərdəndir və s.

İbtidai siniflərdə sintaksislə bağlı dil qaydalarının öyrədilməsi prosesində “Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri” mövzusu üzrə məzmun standartları və təlim məqsədləri I-IV siniflər üçün aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir.

I sinif

4.1.7. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlələri fərqləndirir.

II sinif

4.1.7. Tələb olunan məqsəd və intonasiyaya görə cümlə qurur və müvafiq durğu işarələri ilə tamamlayır.

III sinif

4.1.7. Məqsəd və intonasiyanı dəyişməklə verilmiş cümləni müxtəlif məqamlarda işlədir.

IV sinif

4.1.7. Cümlənin məqsəd və intonasiyasına görə növünü müəyyənləşdirir [1, 1-10].

Fənn kurikulumuna görə “Cümlənin növləri” adlı bu mövzu ikinci sinifdən öyrədilir. Belə ki, II sinif “Azərbaycan dili” dərslində göstərilir: “Söz və söz birləşməsindən fərqli olaraq, cümlə müəyyən bir fikir ifadə edir. Bu fikir müxtəlif cür ifadə oluna bilər. Danışan adam cümlə vasitəsilə

- 1) nə isə xəbər verə bilər;
- 2) nəyi isə soruşa bilər;
- 3) əmr və ya xahiş edə bilər.

1-ci növ cümlələrə nəqli cümlə, 2-cisinə sual cümləsi, 3-cüsünə nida cümləsi deyilir.

Nəqli cümlənin sonunda nöqtə (.), sual cümləsinin sonunda sual (?), əmr cümləsinin sonunda nida (!) işarəsi qoyulur” [9, 167].

Müəllim təlim prosesində şagirdlərə izah etməlidir ki, cümlənin sonunda nöqtə, sual və ya nida işarəsinin düzgün işlədilməsi nəqli, sual və nida cümlələrinin intonasiyası ilə əlaqədardır. Bu o deməkdir ki, cümlə növlərindən hər biri özünəməxsus intonasiyaya malikdir. Bu baxımdan cümlənin növünü müəyyənləşdirmək və həmin cümlələrdən sonra məhz hansı işarənin qoyulmasını dəqiqləşdirmək üçün oxu prosesində həmin cümlələri intonasiya baxımından düzgün tələffüz etmək lazımdır. Sintaksisin tədrisində ədəbi tələffüz üzrə iş aparmaq imkanları çoxdur. Müəllimlər bu imkanlardan səmərəli istifadə etmək üçün mətn üzrə iş aparmaqla yanaşı, həm şifahi, həm də yazılı çalışmaları nəbələşdirməlidirlər. Sintaksisin tədrisində fəal təlim üsullarından istifadə etməklə ədəbi tələffüz üzrə görülən işləri daha da sürətləndirmək olar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-IV siniflər). Bakı, 2012
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1999
3. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. Pedaqogika, Bakı, “Renessans”, 2000
4. Abdullayev N. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. B.: Maarif, 1986
5. Ağayeva F.M. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978
6. Axundov S.M. Azərbaycan dilində sual cümlələri. Bakı, 1978
7. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi met-sı Bakı, 2016
8. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. 1 hissə. Bakı, 1978
9. İsmayılov R., Orucova G., Xəlilov Z., Cəfərova D. Azərbaycan dili (II sinif). Bakı, 2016
10. Щербат Л.В. Фонетика французского языка. М., 1957

Açar sözlər: sintaksis, tədris, ədəbi tələffüz, metodika, intonasiya

Ключевые слова: синтаксис, обучение, литературное произношение, методика, интонация

Key words: syntax, learning, literary pronunciation, method, intonation

Работа над литературным произношением в синтаксическом обучении

Резюме

В процессе обучения грамматическим правилам связанный с синтаксисом, в начальных классах также обучается тема типов предложения по интонации и цели, что приводит к усилению привычек литературного произношения. Важность формирования синтаксических понятий в первичных классах также характеризуется: а) ученики ознакомившись с некоторыми важными синтаксическими понятиями приобретают теоретические и практические информации по этому предмету. Это приводит к формированию их речевых способностей и более глубокому изучению основного курса синтаксиса в будущем; б) формирование синтаксических понятий повышает навыки составления предложений у учеников, развивает речь и мышление, привычки литературного произношения, что является одним из важнейших вопросов, стоящих перед преподаванием азербайджанского языка в начальных классах.

Work on literary pronunciation in syntactic learning

Summary

In the process of learning the grammatical rules associated with syntax, elementary classes also teach the topic of types of sentences on intonation and purpose, which leads to an increase in literary pronunciation habits. The importance of the formation of syntactic concepts in primary classes is also characterized by: a) Students, having become acquainted with some important syntactic concepts, acquire theoretical and practical information on this subject. This leads to the formation of their speech abilities and a deeper study of the basic syntax course in the future; b) The formation of syntactic concepts enhances the skills of composing sentences among pupils, develops speech and thinking, the habits of literary pronunciation, which is one of the most important issues facing the teaching of the Azerbaijani language in elementary classes.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Vaqif Tapdıqoğlu, Məryəm xanım İbrahimova
VII SİNİFDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏN MƏTN ÜZRƏ APARILAN
TƏLİM-TƏRBIYƏ İŞLƏRİNƏ DAİR NÜMUNƏLƏR

Hazırda dil dərsləri deyəndə dörd məzmun xətti üzrə həyata keçirilən təlim işləri nəzərdə tutulur. Ənənəvi təlimin məzmunu belə deyildi. Ənənəvi yol belə idi: VII sinifdə nitq hissələrindən bilik, bacarıq və vərdişlər aşılması nəzərdə tutulardı. Daha konkret desək, köməkçi nitq hissələrinin dildə rolu, nitqdə yeri və əhəmiyyəti öyrədilərdi. Eyni zamanda həmin nitq hissələrinin yazılı nitqdə roluna və istifadəsinə dair imla, ifadə və inşa bacarıqlarına dair işlər həyata keçirilərdi.

Müasir kurikulum təhsili isə daha optimal nəticələrə hesablanmışdır. Belə ki, hazırkı dil təlimi, bir növ, mətn üzərində bilik, bacarıq və vərdişlərin yaradılması təlimidir. Bu sistemə nələr daxildir.

Birinci: Dinləmə – anlama və danışma təlimi

İkinci: Oxu təlimi

Üçüncü: Yazı təlimi

Dördüncü: Dil qaydaları təlimi

Bunların hər biri dil təlimi üçün məzmunun xətt-istiqamətlərindəndir. Dil təlimi də konservativ düşüncə ilə dərk etmiş olsaq dilçilik qaydaları deyil. Başqa sözlə də dəqiqləşdirmiş olsaq, dilin linqvistik funksiyası deyil.

Dil – insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Bu tərif dilin ictimai funksiyasına görə verilən tərifdir. Əgər dil təlimində ünsiyyət yox, qaydalar öyrədilsə, o zaman həmin tərif nə şagirdə, nə də müəllimə çatırdı.

Elmdə buna paradoks, yəni ziddiyyət deyilir. Buradan belə də anlaşılır ki, biz keçmişdə şagirdləri ziddiyyətli məqamların üzərində işlədib yormuşuq. Nitqin inkişaf etməməsindən şikayətlərin olması da bununla əlaqəli səslənmirdimi?

Strategiya əvvəldən səhv qurulduğundan həm şagirdlər və həm də müəllimlər rabitəli mətn üzərində aparılan işləri uzun, yorucu, cansıxıcı hesab edər, tərif, qayda sadalamağı daha maraqlı hesab edərdilər. Nəticədə isə nitq inkişafından söhbət gedə bilməzdi: Beləliklə, kurikulum təhsili ona görə nitqyönümlü hesab edir ki,

Nitq

Dil

Nitq

formaları (düsturu) üzrə qurulur və şagirdlər mətni oxuyur, dinləyir, anlayır, danışır, yazır və eyni zamanda necə oxuduqlarının, yazdıqlarının normativ əsaslarına da bələd olurlar.

Normativ əsaslar – ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik və üslubi normaları deməkdir.

Rabitəli mətn, yəni nitq parçası ünsiyyət nümunəsidir. Onun üzərində aparılan işlərdən ən birincisi mətnin oxunmasıdır. Oxu prosesidir. Oxudan qabaq diqqətin mövzuya cəlb olunmasıdır. Ondan da öncə, həmin mövzunun şagirdlərdən alınmasıdır. Ancaq ola da bilər ki, mətn oxunsun. Dərk edilsin, sonra ona ad axtarılıb tapılsın. Bu məqsəd iki halda nəzərdə tutula bilər. Birinci halda mətnin adı, yəni mövzusu var. Ancaq ona diqqətin çəkilməsi üçün şifahi şəkildə sual-cavabla mövzunu şagirdlərdən almaq olar. Məsələn. Tutuq ki, mövzu VII sinifdə belədir: «Mübariz». Müəllim milli qəhrəmanlarımızı xatırlatmalıdır və onların qəhrəmanlıqları haqqında şagirdlərin nə bildiklərini onlardan soruşmalıdır. Bu prosesdə «Mübariz» mövzusu təbii ki, alınmaz olur. Və yaxud da ola bilər ki, müəllim deyər: Uşaqlar, bu suala birlikdə cavab axtaraq: 2010-cu ildə erməni faşistlərinə həmlə edən qəhrəmanımızın adı nədir?

Və yaxud da: Qarabağ cəbhəsində düşmən səngərinə özünü şir kimi atan igid oğlumuzun adı nədir?

Və yaxud da ki: Hansı milli qəhrəmanlarımız öz adlarına layiq işlər görmüşlər?

Mətnlərin mövzularını almağın bir yolu da məzmunca motivasiyanın qurulması ilə üst-üstə düşür. Bu tipli əməliyyata fikir verək:

– Kim işğal faktı ilə razılaşmayıb erməni ordusuna öz yerini göstərməli oldu? Onun haqqında aşağı siniflərdən nə öyrənmişik?

– O kimdir ki, ata-anasına yazdığı məktubu qalıb, özünü isə pərvanə kimi oda atıb, düşmənləri peşiman eləyib, nədir onun adı?

– Biz hansı mübarizləri tanıyırdıq? Onlar nə uğrunda vuruşdular?

Belə də ola bilər ki, müəllim desin: «Canım atam və anam. Məndən ötrü darıxmayın. İnşallah, cənnətdə görüşəcəyik. Mənim üçün bollu dua edin. Vətənin dar günündə artıq ürəyim dözmür. Allaha xatır, bunu etməliyəm. Ən azı ürəyim sakitlik tapar. Şəhid olanadək bu şəərəfsizlərin üzərinə gedəcəyəm. Şəhid olsam, ağlamayın. Əksinə, sevinin ki, o mərtəbəyə yüksəldim. Allah böyükdür. Vətən sağ olsun! Oğlunuz Mübariz. Haqqınızı halal edin».

Uşaqlar, hansı mübarizdən sözbət gedir, axı rüumuzda belə mübarizlər çoxdur.

Cavab belə alınar: – Söhbət Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimovdan gedir.

Daha sonra mətn oxusu başlanıla bilər və mətn üzərində fonetik, leksik işlər təşkil edilir. Bu mətnin oxusu ilə əlaqədar aparılacaq birinci iş intonasiya amili ilə bağlanır. Oxu nəqli intonasiya ilə başlayır. Sonra təsviri intonasiya başlayır...Kütləvi oxuya müəllim liderlərdən ən yaxşı oxuyanları cəlb edir. Liderlər abzasları növbələmə yolu ilə oxuyurlar. Oxu zamanı orta ağır intonasiya tonallıq müəyyənləşdirilir. 2010-cu ilin //qızmar yay gününəydi.

Mübariz/hissədə düşmənnə üz bəüz səngərdə durmuşdu. Üzünü işğal olummuş kəntlərə, sakit-sakit baxan

dağlara tutup//sa:tlaman seyr edir, qəlbi odsuz-ocaxsız yanırdı. . . Oxu zamanı orfoepik normalara ciddi əməl olunması hər dəfə gözlənilən tapşırıq olduğu üçün ona ciddi əməl olunur. Belə ki, günnəreydi, düşmənnə işğal olunmuş, kəntlərə, satlarnan odsuz-ocaxsız. . . sözləri xüsusi ahənglə və vurğu ilə səslənir.

Daha sonra mətn üzrə aşağıdakı tapşırıqlar yerinə yetirilir:

1. Altından xətt çəkilmiş ifadə hansı atalar sözləri ilə əlaqədardır?

2. Oxuduğunuz hissədəki sonuncu cümləni izah edin.

Hər iki tapşırığı qruplar maraqla da yerinə yetirirlər.

Mətn üzrə bura qədər aparılan işlər məzmunun dərk olunmasına xidmət edir. Məzmunun oxunması, danışılması zamanı orfoepik və orfoqrafik normalara daim diqqətlə yanaşılır. Sual-cavab dialoji, liderlərin hər hansı bir abzası səsləndirmələri monoloji nitqin intonasiyası ilə aparılır.

Mətnin müzakirəsi və ifadəli oxusu və danışılması təqdim etmə əməliyyatıdır. Mətn əsasında yaradıcı tətbiq etmədə ifadənin inşaya çevrilməsi prosesi başlayır. Şagirdlər «Vətən sağ olsun», «Azərbaycan əsgərinə eşq olsun!», «Vətən uğrunda şəhid getmək şərəfdir, fəxarətdir», «Mübarizlər Azərbaycan durduqca yaşayacaqlar» və s. cümlələrlə mətn bəzənir ki, bunlar da qiymətləndirmədə nəzərə alınır.

Mətn üzrə aparılan texnologiyalardan birisi də müzakirələrdən ibarətdir. Müzakirə mətnə ifadə olunan fikrin və ya ideyanın araşdırılmasına xidmət edir. Fikir, ideyanın açılması ənənəvi təlimdə nəzərdə tutulmuşdu. Çünki ənənəvi təlimdə öyrədilən dilin yox, dilçiliyin qayda-qanunları olardı. Fikir verək. Ənənəvi təlimdə, tutaq ki, VII sinifdə məqsəd idi, imiş, isə hissəcikləri olardı. Məqsəd bu hissəciklərin xüsusiyyətlərini yadda saxlamaq və ona uyğun cümlələrə diqqət yetirmək idi.

Hazırkı təlimdə məqsədləri, bir növ, sıralamaq lazım gəlir:

1. Mətnlər üzərində düşündürülür;

2. Mətnlər çıxarılır və mənalar ümumiləşdirilir;

3. Mətndən çıxarılan mənalara qiymət verilir və həyatı əhəmiyyətliliyi göstərilmiş olur;

4. Tətbiqi məsələlər müəyyənləşdirilir;

5. Qiymətləndirilir;

6. Dil normalarının rolu müəyyənləşdirilir, qiymətləndirilir və s.

Nümunələrə keçək. VII sinifdə «Molla Nəsrəddin demişkən» əsas mətni ilə yanaşı, «Manqurt» və «Bülbül və qaratikanlar» mətnləri bir məzmun, ideya istiqaməti ilə öyrənilənlər dilin ictimai funksiyası ilə, yəni ünsiyyət üçün vacib olan təbii faktor ilə əlaqədardır.

• Molla Nəsrəddin

• Manqurt

• Bülbül

Molla düzü, həqiqəti söyləyən hazır cavab bir insandır. Onun iti silahı dilidir. Dilinin gücü ilə insanlara həqiqəti başa salır. Ancaq bir qədər məcazi yolla və ya gülməli formada. Bülbül də gözəl səsi ilə insanlara xoş ovqat bəxş edən çox gözəl bir quşdur. İnsan da azadlığa can atır, bülbül də. Molla əslində insanların anlamında bülbül kimi danışan, oxuyan bir insandır. Molla da, bülbül də insanları azadlığa çıxarmaq istəyir. Molla düşündürməklə zövq, ideya verir. Bülbül zövq verməklə düşündürür. Molla iti düşüncəyə malikdir. Hər kəs onun kimi mənalandırmaq gücünə malik deyil. O istəyir ki, hamını həyatı problemlər barədə düşündürməyi bacarsın. Çünki onun gücü beynində və öz iti silahındadır. Bu dünyada düşünməyi yasaq salmış insanlar da var. Əsarətdən, köləlikdən, gücsüzlükdən düşünə bilmir. Və yaxud da düşünmədən onu məhrum etmişlər. Öz beyni ilə düşünməyi ona unutturmuşlar. Öz dilini, tarixini unutturmuşlar. Keçmiş yaddan çıxmışdır. Deməli, hamı Molla kimi, bülbül kimi deyil. Manqurt kimi olanlar da var. Bu nəticələri dillə öyrənir və başqalarına da çatdırır. Belə bir proses ünsiyyət yaratmaq üçündür. Ancaq bu məqsədi çatdıranda hansı hansı qrammatik üsuldən istifadə etməyiniz bizim danışmaq üslubumuzla mümkün olur. Buna dilçiliyin ifadə formaları kömək edir. VII sinif şagirdlərinə dil qaydalarını mənimsətməklə aydın üslubi-qrammatik danışmaq qaydaları aşılmalı olur. Öyrənilir ki, keçmişdəki bir əhvalatı «deyərdilər», «var imiş», «görərdilər», «qonarmış», «oxuyarmış», «eləyirmişlər», «deyərmişlər», «keçirərmişlər», «başlayırmışlar», «oxumazdılar», «əkdirirdilər» və s. bu tipli sözlərlə mümkündür. Əgər əhvalat hekayət və ya rəvayət olunursa, o zaman danışandı idi, imiş hissəcikli feil formalarından istifadə olunmalıdır. Həmin hissəciklərin sözə, cümləyə verdiyi qrammatik məna başlıca əhəmiyyətlik səslə edir, fikrin aydın, düzgün və dəqiq çatdırılmasında bir vasitə rolunu oynayır.

Dildə kontekstual (yerinə görə) ifadə olunan, məzmununda qrammatik vahidlərin, o cümlədən hissəciklərin rolu əvəzənilməzdir. Bu əvəzənilməzliyin konteksti mətnidir. Dilçilik problemlərini mənimsətməyin də ən optimal yolu məntdir, danışığı öyrətməyin də ən optimal yolu məntdir. Nəticə. «Azərbaycan dilindən» VII sinifdə şagirdlərə necə dinləmək, necə danışmaq və necə danışmaqla yanaşı, hansı qaydalar, normalar əsasında danışmaq məsələləri də öyrədilir. Normalar, qaydaların mətn əsasında, mətn üzərində öyrədilməsi linqvistik normaların sintaktik əsaslarda öyrədilməsi deyildir. Metodistlərimiz bu barədə müəyyən aspektləri işıqlandırmışlar. Məsələn, onlardan Asif Hacıyevin «Dilin nitq fəaliyyəti zəminində tədrisi. . .» məqaləsini qeyd etmək olar. Müəllif çox düzgün olaraq kontekstual mənanı cümlə və ya mətn sintaksisi imkanlarını qabartmaqla dil təlimi sahəsində irəliyə çox güclü bir addım atmışdır. Bu ideya məlum da olsa, bizdə geniş yayılmamışdı. Tədqiqatçı sintaksis əsas faktorunu prinsip səviyyəsinə görə bilməklə hazırkı metodoloji anlama dili mətnlə öyrətmək, dilçilik normalarını mətnə axtarmaq və onun rolunu göstərmək atmosfer qatına gəlib çıxmışdır. [Bax: ADƏT, 2007, №4, s.41-45] Bizim başqa bir nəticəmiz

də mətnin tərbiyəedicilik funksiyası üzərində şagirdləri düşündürməklə əlaqədardır. Bu nədir? Məgər dil təlimində başlıca məqsəd tərbiyəedicilikdirmi?

Oxucuların diqqətini bu məsələyə cəlb edirik ki, bəli, danışıq nümunəsi olan mətn şagirdləri (o cümlədən oxucunu) tərbiyə etməlidir. Habelə mətn nümunəsi şagirdlərə (o cümlədən oxucuya) informasiya verməlidir. Bəs burada hansı tərbiyədən söhbət gedə bilər? Əlbəttə, zövqverici, etik, estetik, ailə, anaya, vətənə, insanlara məhəbbət tərbiyəsindən və s.

VII sinif şagirdləri yeniyetməlik çağlarında olan vətəndaşlardır, gələcək ziyalılardır. Onların etik tərbiyəsi insan kimi yetişməsində çox böyük rola malikdir. 13-14 yaşlı yeniyetməyə dilçiliyin inkar əvəzlilikləri, sadə, düzəltmə və mürəkkəb feilləri öyrədərkən təqdim olunan mətndən dil qaydalarından daha çox gözlənilən etik məsələlər üstün əhəmiyyət kəsb edə bilər. Fikrimizə aydınlıq gətirmək üçün belə bir mətn üzrə aparılan işləri nəzərdən keçirək. Mətnlə iş belədir: Nəsrəddin Tusinin «Əxlaqi_Nasiri» əsərindən aşağıdakı parçanı oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin.

«İnsan çox danışmamalı, başqasının sözünü yarımqıq kəsməməli, başqasının nağıl etdiyi hekayət və ya rəvayəti bilirsə, bunu üzə vurmamalı və onun danışdığı qurtarmasına imkan yaratmalıdır. Başqasından soruşulana cavab verməməli, ümumidən edilən sualda camaatı qabaqlayıb irəli düşməməlidir. Biri cavab verirsə, daha qabil cavab verməyə qadir olsa da, səbir etməli, o, sözünü qurtarandan sonra öz cavabını verməlidir. Lakin əvvəlkinə tənə etməməlidir. Onun yanında iki adam söhbət edərsə, qarışmamalı, ondan gizlədilsə, gizlin qulaq asmamalıdır; özləri müraciət etməsələr söhbətə qoşulmamalıdır».

- İnkar formasında olan feillərin altından xətt çəkin.
- Mətdəki əvəzlilikləri tapın və onların ismin hansı halında işləndiyini deyin.
- Mətni bir daha oxuyun və ona ad verin.
- Düşünün. Altından xətt çəkilən ifadəyə öz münasibətinizi bildirin.

Qeyd etməliyik ki, mətdə altından xətt çəkilmiş ifadə belədir: «Ümumidən edilən sualda camaatı qabaqlayıb irəli düşməməlidir». Tərtibçi didaktlar bu ifadəni nə üçün mətdən fərqləndirmişlər? Əlbəttə, ona görə ki, etik tərbiyə nümunəsidir və şagirdlər də ona münasibət bildirməlidirlər. Lakin bu tapşırıq bütövlükdə mətnin tərbiyəediciliyini sıxıb minimuma endirmək demək kimi səslənir. Əslində isə mətnin hər bir cümləsi müdrik-etik hikmət kimi mənə daşıyıcısıdır. Müasir təhsilin konturları Avropa mədəniyyət təhsilindən əxz olunmuşdur. Yəni mətn dil materialıdır, öyrənilən də dildir, ünsiyyət vasitəsi, tərbiyə vasitəsidir. Ünsiyyət tərbiyəsi Azərbaycan dili fənninin onurğa sütununu təşkil edərsə, onun iliyi, qanı tərbiyədir. Bu dildə eşidilən, dinlənən, oxunan mətnlər tərbiyə mətnləridir.

Deməli, biz dil təlimində bu dilin psixo-lingvistik, etik imkanları ilə azərbaycanlı kimi düşünmək və danışmaq öyrədirik. Bu mənada mətdə ümumilikdə tərbiyəedicilik vasitəsi kimi baxmalıyıq.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-IV siniflər). Bakı, 2012
2. Qurbanov V. Azərbaycan dili tədrisinin bəzi problem məsələləri. Bakı 2008.
3. Bəliyev H., Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı 2014.
4. Qurbanov B. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin I-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı. Bakı 2002.

Açar sözlər: yeni texnologiyalar, mətn sintaksisi, idraki işlər, hərtərəfli təhlil, dil-nitq dialektikası, ümumiləşdirmə, tətbiq, qiymətləndirmə.

Ключевые слова: новая технология, синтаксический текст, основательна работа, комплексы разбор, искусственная диалектика, обобщение, внедрение, уэнка.

Key words: new technologies, text syntax, cognitive works, comprehensive analysis, language-speech dialectics, generalization, application, assessment.

Резюме

Роль грамматических единиц, в том числе частиц, выраженных в контексте, является обязательной. Контекст этой незаменимости - текст. Самый оптимальный способ освоить языковые проблемы - это сказать, что самый оптимальный способ обучения речи - это текст.

В 7 классе «Азербайджанский язык» учат, как говорить, и говорить о правилах и нормах. Контуры современного образования внесли свой вклад в европейское культурное образование. То есть текст - это языковой материал, выученный язык, средство общения, средство обучения.

Summary

The role of grammatical units, including particles, expressed contextually (in place), is indispensable. The context of this indispensability is text. The most optimal way to master linguistic problems is to say that the most optimal way of teaching speech is text.

Conclusion. In the 7th grade of "Azerbaijan language", students are taught how to speak, talk and talk about rules and norms. Contours of contemporary education have been contributed to European cultural education. That is, text is a language material, learned language, a means of communication, a means of education.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

İnsan həyatında oxunun əhəmiyyəti çox böyükdür. Oxunmuş hər bir kitab insanın mənəvi dünyasını zənginləşdirir, dünyagörüşünə təsir edir. İnsan ətraf aləmlə, insanların xarakteri ilə, tarixlə, coğrafiya ilə, ümumiyyətlə, bütün elm sahələri ilə tanış olur. Oxu insanda dostluq, yoldaşlıq, böyüyə, kiçiyə hörmət, vətənə, insanlara məhəbbət və s. kimi müsbət keyfiyyətlər aşılayır. Ancaq kitab oxumazdan əvvəl də, dünyaya gəldiyi ilk günlərdən hər bir insanda nitq inkişaf edir. Nitq inkişafının təməli ailədə körpənin başı üstündə oxunan laylalardan, nazlama və oxumalardan qoyulur. Elə ki uşaq ətrafda gördükləri haqqında «bu nədir?» sualını verməyə başlayır və bu suallara müxtəlif cavablar alır, onun lüğət ehtiyatı zənginləşməyə başlayır. Ancaq verilən sualların cavabı ailənin səviyyəsindən, mühitdən asılı olaraq müxtəlif olur. Buna görə də hər bir uşaq birinci sifə məktəbli kimi gələrkən onun özünəməxsus fərdi nitqi olur. Nitqin zənginliyi də, təmizliyi də yuxarıda qeyd olunduğu kimi şagirdin məktəbə gələndə qədər böyüdüyü mühitdən asılıdır. Nitqdə təbiilik, düzgünlük, məntiqilik, təmizlik, müyəssərlik, məqsədyönlülük, zənginlik, aydınlıq, sadəlik, səlislik, yığcamlıq, ifadəlilik, çılğınlıq, obrazlılıq, ekspressivlik, emosionallıq, gözəllik, incəlik, ardıcılıq, nəzakətlik kimi normalar gözənilməlidir.

Professor Yəhya Kərimov müəllimin şagirdlərin öz nitqinə və başqalarının nitqinə şüurlu yanaşmalarına nail olmasının vacibliyini qeyd edir.

Məlumdur ki, şagirdlər I sifə gəldikləri zaman onların nitqi qeyri-fəal, passiv olur. Onların lüğət tərkibi zəngin olmur, nitqləri leksik və qrammatik cəhətdən düzgün qurulmur. Şagird fikrini düzgün ifadə edə bilmir. Onda fikrini izah etmək üçün lazımi nitq ehtiyatı olmur. Buna görə də müəllim hər bir şagirdin fərdi nitqini öyrənib, onların nitqinin inkişafı üzərində sistemli iş aparmalıdır.

Şagirdlərin nitqi üzərində, əsasən, aşağıdakı işlər aparılır: 1) Nitqin məzmunu üzərində iş; 2) Nitqin məntiqiyyəti üzərində iş; 3) Nitqin aydınlığı və anlaşıqlığı üzərində iş; 4) Nitqin dəqiqliyi üzərində iş; 5) Nitqin ifadəliliyi üzərində iş; 6) Nitqin düzgünlüyü üzərində iş; 7) Nitqin təmizliyi üzərində iş.

Lakin nitq inkişafı üzərində aparılan işlər qarşılıqlı, sistemli şəkildə olmalıdır və bütün bu işləri aparan zaman müəllim şagirdin lüğət ehtiyatının da zənginləşdirilməsinə çalışmalıdır. Çünki lüğət üzərində iş nitq inkişafının ayrılmaz və ən əsas hissəsidir.

Lüğət ehtiyatı dedikdə şagirdin fəal və qeyri-fəal nitqinə daxil olan bütün sözlər toplusu nəzərdə tutulur. Lüğət ehtiyatı zəngin olan şagird fikrini daha dəqiq, daha rəhbərli söyləyə, çatdırma bilər. Şagirdin lüğət ehtiyatındakı sözlərin müəyyən hissəsi yuxarıda qeyd olunduğu kimi artıq məktəbə gələndə qədər toplanmış, formalaşmış olur. Yerdə qalan hissə isə tədricən, məktəbdə, xüsusilə də oxu dərslərində toplanır, formalaşır və sistemə salınır.

Şagird işlətdiyi hər bir sözün dəqiq mənasını bilməlidir. Onun nitqində işlətdiyi söz təfəkküründə aydın surətdə canlanmalıdır. Yəni təfəkkürdən kənarında, sözü tam mənası ilə dərk etmədən işlədən şagird bu sözün yalnız formasını bilir. Sözün məzmunu onun üçün anlaşılmaz olur. Belə sözlər istər-istəməz şagirdin qeyri-fəal lüğətinə daxil olur. Şagird əgər həmin sözü öz nitqində (mənasını bilmədən) işlətmək istəsə də, nitqi rəhbərsiz və mənasız alınacaq. Buna görə də ilk gündən şagirdlərin lüğəti üzərində iş aparmaq vacibdir.

Şagirdlərin lüğəti üzərində iş əsasən aşağıdakı şəkildə təşkil olunur: 1) şagirdin lüğət ehtiyatının öyrənilməsi; 2) şagirdlərin lüğətinin zənginləşdirilməsi; 3) şagirdin lüğətinin fəallaşdırılması; 4) şagirdin lüğətinin təmizliyinin qorunması.

Səlim Cəfərov qeyd edir: Dildə olan sözlərin hamısı birlikdə onun lüğət tərkibi adlanır. Azərbaycan dili bu baxımdan zəngin lüğət tərkibinə malikdir. Lakin məlumdur ki, dildəki sözlər hamısı istifadə edilməsinə görə eyni səviyyədə deyil, yəni onların çox hissəsi aktiv, müəyyən hissəsi isə passiv sözlərdir.

Müəllim hər bir şagirdin lüğət fonduna ayrı-ayrılıqda bələd olur, lakin lüğəti fəallaşdırmaq, zənginləşdirmək üçün ümumi siniflə birlikdə iş aparır.

Məlumdur ki, eşitdiyi hər bir söz əvvəlcə uşağın beynində öz formasına görə təsəvvür olunur. Məzmun isə anlaşılmaz qalır. Yəni, o, sözü ancaq səslənməsinə, necə deyirlər, qabına görə yadında saxlaya bilər. Ancaq dərslər prosesində, müəllimin səyi nəticəsində şagirdin beyni tədricən inkişaf edir və o, bu sözləri həqiqi mənada anlamağa başlayır.

Müəllim çalışmalıdır ki, şagird sözü nəinki anlasın, həm də bu söz onun qarşısında bədii mənada açılsın. Bu zaman şagird əgər əvvəlcə sözün sadəcə forması ilə tanış idisə, tədricən həqiqi, tam mənası, yəni məzmunu ilə tanış olur. Bu zaman anlama, dərk etmə prosesi baş verir, hansı ki, onun nəticəsində şagird həm sözün tam mənasını bilir, həm də onu lazımi formada işlətmək bacarığı əldə edir. Əslində sözün şagirdin beynində həqiqi mənada təsəvvür edilməsi çətin və mürəkkəb prosesdir. Sözlər yuxarıda qeyd olunduğu kimi şagirdin beynində iki istiqamətdə formalaşır: 1) fəal; 2) qeyri-fəal. Qeyri-fəal lüğət adı altında şagirdin eşitdiyi, işlətdiyi (istifadə etdiyi) sözlər təsvir olunur. Fəal lüğətdə isə onun tam, düzgün mənasını başa düşdüyü və öz nitqində işlətdiyi bütün sözlər təsvir olunur.

Lüğət işinin linqvistik əsasları dedikdə, əsasən hər bir sözün leksik mənası, tammənəli, təkmənəli və ya çoxmənəli, sinonim, antonim, omonim və s. olmasına aid bilgiler nəzərdə tutulur. Yəni lüğət işi aparmağa çalışan hər bir müəllim leksikologiyaya dərindən bilməlidir. Bundan əlavə, müəllimin pedaqoji ustalığı da olmalıdır. Müəllim lüğət işini təşkil edərkən sinfin səviyyəsinə, mətnin məzmununa, məndəki çətin mənəli sözlərin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif vasitə və priyomlardan, metodlardan istifadə etməlidir. Hər bir şagird tələffüz etdiyi sözün əsas cəhəti ilə mənə cəhətini aydın şəkildə əlaqələndirməlidir. Yəni hər bir söz şagirdin təfəkküründə aydın şəkildə canlanmazsa, o sözün mənasını dərk etməzsə bu söz onun fəal nitqinə daxil olmaz.

Beləliklə, qeyd etdiyimiz elmi əsasları bilərək hər bir müəllim lüğət işini uğurla həyata keçirə bilər. Lakin bunun üçün lüğət işinin yuxarıda qeyd etdiyimiz vəzifələrinə əməl olunmalıdır.

Bu vəzifələrdən birincisi şagirdin lüğət ehtiyatının öyrənilməsidir. Müəllim sinifdəki hər bir şagirdin lüğət fondunun həcminə, təmizliyinə bələd olmalı, lakin işi ümumi sinifdə aparmalıdır.

Lüğətin zənginləşdirilməsi işi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

1) mənası çətin sözlər üzərində iş aparmaq; 2) obrazlı ifadələr üzərində iş aparmaq; 3) tematik söz qrupları üzərində iş aparmaq.

Bütün bu sözlər üzərində iş apararkən müəllim şagirdin lüğət ehtiyatını genişləndirir, onların lüğət fonduna yeni sözlər daxil olur. Həmişinin, bu prosesdə müəllim onların lüğətinin dəqiqləşdirilməsi üzərində də iş aparmalıdır. Şagirdin lüğətinin zənginləşməsi lüğət işinin bitməsi demək deyildir. Müəllim lüğət işinin digər vəzifələrindən biri olan lüğətin fəallaşması işinə də əməl etməlidir. Müəllim çalışmalıdır ki, öyrənilmiş bütün sözlər şagirdin fəal nitqinə daxil olsun. Bu məqsədlə müxtəlif çalışmalardan, tematik təkrarlardan istifadə etmək olar.

Şagirdlərin lüğəti üzərində aparılan əsas işlərdən biri də onların lüğətinin fəallaşdırılmasıdır. Şagirdlərin lüğət ehtiyatı zənginləşdirildikdən sonra növbəti iş qazanılmış söz ehtiyatını fəallaşdırmaqdan ibarətdir. Məlumdur ki, lüğət fondundakı sözlər tez-tez fəal lüğətdən qeyri-fəal lüğətə və yaxud əksinə keçə bilər. Buna səbəb isə şagirdin həmin sözlərə olan ehtiyacıdır. Əgər şagird nitqində hansısa bir sözə ehtiyac hiss etmərsə və ya fikrini həmin söz olmasa da izah edə bilirsə, o söz onun özündən asılı olmayaraq qeyri-fəal lüğətə keçir. Ancaq oxu dərslərində aparılan lüğət işi düzgün təşkil olunarsa, şagird yeni sözlər və ya əvvəlcədən ona tanış olan sözləri yeni mənada öyrənir və fəal nitqində onlardan daha çox istifadə etməyə başlayır.

Şagirdlərin şifahi lüğəti ilə yanaşı, onların yazılı lüğətini də fəallaşdırmaq vacibdir. İbtidai siniflərdə müəllim daim dil dərsləri ilə oxu dərsi arasında əlaqəni saxlamalıdır. Lüğətin fəallaşdırılması və yeni sözlərin lüğət fonduna daxil olunması məqsədlə müəllim bu əlaqədən ustalıqla istifadə edə bilər. Müəllim oxu dərslərində şagirdlərin yeni tanış olduğu sözlərdən dil dərslərində inşa və ifadə mətnlərinin yazısı zamanı istifadə edə bilər. Belə ki, inşa və ifadə yazısına hazırlaşarkən müəllim əvvəlcədən oxu dərslərində izah olunmuş və həmin inşanın və ya ifadənin mövzusunə uyğun gələn söz və ya söz birləşmələrini yazılı şəkildə şagirdlərə təqdim edə bilər və yazıda onlardan istifadə olunmasını tapşırar. Şagirdlər yazı işində mənasını artıq bildikləri həmin sözləri mümkün qədər işlədirlər. Bu zaman həmin sözlər şagirdlərin fəal nitqinə daxil olur.

Lüğət işinin əsas vəzifələrindən biri də şagirdin lüğətinin təmizliyinin qorunmasıdır. Şagird şifahi (həmişinin yazılı) nitqində dialektizmlərdən, şivələrdən, vulqar sözlərdən, həmişinin digər dillərdən götürülmüş söz və ifadələrdən istifadə etməməlidir. Məsələn, gələjək, yazaciy, qaysı, uje, vsyo və s. Lüğət işinin bütün vəzifələrinə sistemli şəkildə əməl edən müəllim əsas məqsədə çatı bilər. Lakin bunun üçün lüğət işinin hansı metodlarla aparılması əsas üsul və vasitələri də xüsusi rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-IV siniflər). Bakı, 2012
2. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı 2007.
3. Qurbanov V. Azərbaycan dili tədrisinin bəzi problem məsələləri. Bakı 2008.
4. Balyev H., Balyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı 2014.
5. Qurbanov B. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014.
6. Ümumtəhsil məktəblərinin I-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı. Bakı 2002.

Açar sözlər: Oxu, nitqin inkişafı, fəal nitq, qeyri-fəal nitq, məntiqi nitq, lüğət işi.

Ключевые слова: Чтение, развитие речи, активная речь, пассивная речь, логика речи, словарная работа.

Key words: Reading, speech development, active speech, passive speech, speech logic, vocabulary work.

Резюме

В статье говорится о работе по развитию речи, взаимосвязи этой работы, систематическом проведении работы и усилиях учителя по обогащению словарного запаса ученика при этом. Отмечается, что словарь в словаре является неотъемлемой частью развития речи.

В статье также объясняется проблема активизации их письменного словаря, наряду с устным словарем учеников. В начальных классах учитель может поддерживать регулярные отношения между уроками языка и уроком чтения, но также может оказывать положительное влияние на качество обучения.

Summary

The article talks about the work on the development of speech, the relationship of this work, the systematic work and the efforts of the teacher to enrich the vocabulary of the student in this case. It is noted that the dictionary in the dictionary is an integral part of the development of speech.

The article also explains the problem of activating their written vocabulary, along with the oral vocabulary of students. In primary school, a teacher can maintain regular relationships between language lessons and a reading lesson, but can also have a positive effect on the quality of learning.

Rəyçi: dos.T.Əliyev

Həsənova Rəna MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN TƏTBİQİ METODLAR

Bildiyimiz kimi, şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsində, onların lüğət ehtiyatının genişləndirilməsində və möhkəmləndirilməsində metodlar böyük rola malikdir. Bilik, bacarıq və vərdişlərin verilmə formasına görə metodlar üç qrupa bölünmüşdür:

1. Vəzni metod;
2. Tətbiqi, yaxud yoxlayıcı metod;
3. Enepriki, yaxud praktik metod

Bilik və bacarıqların yoxlanılmasında tətbiqi metodlardan istifadənin əhəmiyyəti böyükdür.

Tətbiqi metodların iş növləri bunlardır:

- Linqvistik təhlil
- Yoxlama yazılar və səhvlər üzrə iş
- Sxemlər əsasında cümləni düzəltmək
- Müəyyən dil vahidlərinin sxemini hazırlamaq
- Proqramlaşdırılmış yoxlama işləri
- Alqoritm və linqvistik eksperiment

Azərbaycan dili dərslərinin tədrisi zamanı ən geniş istifadə olunan metodlardan biri linqvistik təhlildir. Prof.H.Balıyev qeyd edir ki, «Linqvistik təhlil, əsasən tətbiqi metodlar sırasına daxil edilsə də bütün dərslərdə, bütün rəngarəng şəraitlərdə bu və ya digər şəkildə istifadə edilə bilən mətnin və cümlənin analiz formasıdır».

Linqvistik təhlilin ən çox aşağıdakı növlərindən istifadə edilir:

Fonetik təhlil

Leksik təhlil

Qrammatik təhlil

Azərbaycan dilinin tədrisində ən çox istifadə edilən qrammatik təhlildir. Bu təhlil dil faktlarının təhlili sahəsində aparılan ehtiyatlı iş növüdür ki, onun vasitəsilə şagird verilmiş didaktik materiallardakı müəyyən qrammatik hadisələri tapıb, onların xüsusiyyətlərini təyin edir. Qrammatik təhlil yalnız qrammatik qaydaların öyrənilməsində deyil, orfoqrafiya, durğu işarələri, lüğət və üslubiyyat üzrə aparılan məşğələlərdə də geniş istifadə edilir.

Qrammatik təhlil məzmununa görə morfoloji və sintaktik olmaqla iki qrupa ayrılır. Ancaq həm morfoloji, həm də sintaktik təhlilin paralel, əlaqəli şəkildə istifadəsi daha səmərəli olur. Yəni tapılmış morfoloji vahidlərin sintaktik vəzifəsini, sintaktik vahidin morfoloji ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi dərslərin keyfiyyətinin daha da yüksək olmasına gətirib çıxarır.

Qrammatik təhlil yerinə yetirilməsi üsuluna görə həm şifahi, həm də yazılı da ola bilər. Şifahi təhlil əsasən sinifdə yerinə yetirilir. Şifahi təhlilin üstün cəhətləri çoxdur:

- a) şifahi təhlil az vaxtda daha çox təhlilə imkan verir;
- b) şifahi təhlil sinifdəki şagirdləri fəallaşdırır;
- c) şifahi təhlil şagirdlərdə qrammatikaya marağı daha da artırır.

Yazılı qrammatik təhlil Azərbaycan dilinin tədrisində istifadə edilən ən mühüm yazılı iş növlərindən biridir. Çünki, yazılı qrammatik təhlil şagirdlərin qrammatikadan aldıkları biliyi frontal şəkildə yoxlamaq üçün çox faydalıdır.

Qrammatik təhlilin növlərindən biri də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sintaktik təhlildir. Sintaktik təhlil də məzmununa görə iki cür olur:

Cümlə üzvlərinə görə təhlil, cümlənin quruluşuna görə təhlil.

Cümlə üzvlərinə görə təhlilə sadə cümlənin ümumi xarakteristikasını verməkdən, yəni onun növlərini təyin etməkdən başlanılır. Bu məqsədlə təhlil zamanı aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- Cümlənin nəqli, sual, nida və ya əmr cümləsi olması;
- Müxtəsər və ya geniş cümlə olması;
- Şəxsi və ya şəxsi olmayan cümlə olması;
- Bütöv və ya yarımqıç cümlə olması.

Cümlə üzvlərinə görə təhlilə cümlənin baş üzvlərini tapmaqdan başlamaq lazımdır.

O zaman belə sual yarana bilər ki, baş üzvlərdən hansını təyin etmək doğru olar: mübtədani, yoxsa xəbəri?

Təhlillər zamanı məlum olur ki, ilk öncə xəbərin təyin edilməsi daha asan olur. Bunun əsas səbəbi:

- a) Azərbaycan dilində xəbərin yerinin əsasən sabit olması;
- b) Azərbaycan dilində xəbərin mübtədani subyek şəkildə özündə əks etdirə bilməsidir.

Baş üzvlərdən sonra gələn digər üzvləri təyin edərkən isə:

- a) cümlə üzvlərinin adı;
- b) hansı suala cavab verməsi;
- c) quruluşca növü;
- d) ifadə vasitəsi;
- e) onun hansı cümlə üzvü ilə bağlı olduğu izah edilməlidir.

Cümlə üzvlərinə görə sintaktik təhlilin ən sadə yazılı forması şərti işarələrlə aparılan təhlildir. Cədvəl üzrə təhlil müxtəlif formalarda aparıla bilər. Yəni müəllim dərslər zamanı keçirilən mövzulara uyğun olaraq müxtəlif

formalarda cədvəllərə şagirdlərə təqdim edə bilər.

Mürəkkəb cümləni təhlil etmək, cümlə üzvlərinə görə təhlildən fərqli olaraq onun tərkibini təşkil edən ayrı-ayrı sadə cümlələri ayırmaqdan ibarətdir.

Sadə cümləni sintaktik cəhətdən təhlil edərkən onu cümlə üzvlərinə ayıraraq, məhz buna görə də belə təhlilə cümlənin quruluşuna görə deyil, cümlə üzvlərinə görə təhlil deyilir. Mürəkkəb cümlənin təhlili isə onun quruluşuna görə olan təhlildir.

Mürəkkəb cümlənin təhlili aşağıdakı sxem əsasında aparılır:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlənin təhlili:

- a) tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlələrin miqdarı;
- b) sadə cümlələrin bir-birinə bağlanması vasitəsi (cümlənin bağlayıcılı və ya bağlayacasız olması);
- c) ayrı-ayrı sadə cümlələr arasındakı məna əlaqələri;
- d) təhlil edilən cümlədə durğu işarələrinin işlədilməsi səbəbləri.

2. Tabeli mürəkkəb cümlənin təhlili:

- a) baş və budaq cümlə, budaq cümlənin növü;
- b) budaq cümlənin baş cümləni hansı cəhətdən izah etməsi və hansı suala cavab olması;
- c) əgər budaq cümlə baş cümləyə bağlayıcı sözlər vasitəsi ilə bağlanmışsa, onun izahı;
- d) təhlil edilən tabeli mürəkkəb cümlədə durğu işarələrinin işlədilməsi səbəbləri.

Mürəkkəb cümlənin tədrisi aşağı siniflərdən başlayır və tədris prosesində aşağıdakı ardıcılığın gözlənilməsi məqsədəuyğundur.

1. Mürəkkəb cümlənin dildəki əhəmiyyəti və rolunun təhlil olunması;

2. Bu cümlələrin quruluşu ilə şagirdlərin tanış edilməsi;

3. Qabaqcadan seçilmiş mətnlərdə mürəkkəb cümlələri tapıb, onların növünün müəyyənləşdirilməsi;

4. Siniaktik təhlilin aparılması;

5. Müstəqil surətdə şagirdlərin ədəbiyyatdan mürəkkəb cümlənin növlərinə aid nümunələr seçmələrin tapşırılması;

6. Öyrənilən mürəkkəb cümlə növlərindən istifadə etməklə yaradıcı işlərin aparılması.

Tədris prosesində istifadə olunan qrammatik təhlilin təlim əhəmiyyətini nəzərə alaraq onun aparılmasına geniş yer verilməsi doğru olardı.

Ədəbiyyat

1. Hümətova Rəhilə. Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları. Bakı, 2017, 214 s.
2. Kazımov Q. müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, 2000.
3. Qurbanov V. Azərbaycan dili tədrisinin bəzi problem məsələləri. Bakı 2008.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin I-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı. Bakı 2002.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin I-XI sinifləri üçün "Azərbaycan dili" dərslikləri

Açar sözlər: Alqoritm, linqvistik eksperiment, praktik metod, bilik, bacarıq, vərdiş, lüğət ehtiyatı.

Ключевые слова: Алгоритм, лингвистический эксперимент, практический метод, знание, умение, привычка, словарный запас.

Key words: Algorithm, linguistic experiment, practical method, knowledge, skill, habit, vocabulary.

Резюме

Методы играют важную роль в развитии речи учащихся, расширении их словарного запаса и укреплении словарного запаса. Одним из наиболее широко используемых методов преподавания уроков азербайджанского языка является лингвистический анализ. В статье отмечается использование фонетического, лексического и грамматического анализа языкового анализа. Краткое резюме каждого анализа предоставляется.

Summary

Methods play a major role in developing students' speech, expanding their vocabulary and strengthening their vocabulary. One of the most widely used methods in teaching Azerbaijani language lessons is linguistic analysis. The article notes the use of phonetic, lexical and grammatical analysis of linguistic analysis. A brief summary of each analysis is provided.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Həsənova Zəmirə Elman qızı LİRİK ƏSƏRLƏRİN MƏZMUNUNUN ÖYRƏDİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Orta məktəb ədəbiyyat kursunun (proqramının) əsas hissəsini ədəbi əsərlər təşkil edir. Dövlətimizin qarşıya qoyduğu məsul və şərəfli vəzifələr bu əsərlərin tədrisi prosesində həyata keçirilir. Ədəbi əsərlərin təlim-təربiyəvi imkanları olduqca genişdir. Şagirdyönümlülük, nəticəyönümlülük, integrativlik, şəxsiyyətyönümlülük, şagirdlərdə həyatı və ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, onların mənəvi aləminin zənginləşdirilməsi biz müəllimlərin tədris prosesində bu əsərlərdən necə istifadə etməyimizdən çox asılıdır. Ədəbi əsərlər bir təsadüf olaraq dərsləklərə gətirilmir. Onların hər birinin seçilib dərsləklərə yerləşdirilməsində bir qanunauyğunluq, bir zərurət vardır. Dərslək müəllifləri dövlətin nə istədiyini yaxşı bilir və həmin tələbələri ödəyə biləcək bədii nümunələri dərsliyə daxil edirlər. Rəsmi sənədlərin qarşıya qoyduğu tələblərlə Siz də yaxından tanışsınız. Yəni kimi yetişdirməliyik, o şəxsə hansı bilik, bacarıq və keyfiyyətlər aşılamalıyıq bizə bəllidir. İndi o vəzifələri uğurla, şərəflə yerinə yetirmək gərəkdir. Çünki heç kimə etibar olunmayan bir iş, müqəddəs varlıq hesab etdiyimiz şagirdlərimizin gələcək taleyi (dövlətimizin taleyi) bizlərə tapşırılır. Bizim görəcəyimiz hər bir iş həyatı bacarıqlara yiyələn, rəqabətə davamlı, öz mövqeyini ifadə etməyi və qorumağı, kollektivdə ünsiyyət qurmağı və işləməyi bacaran, fərqli fikirlərə hörmətlə yanaşan, hər bir addımında ailəsini, dostunu, yoldaşlarını, vətəninə, onun mənafeyini, dövlətçiliyini qorumağa hazır olan, rastlaşdığı problemlərdən qorxmayan, onun məharətlə həll edən, həyatı mövqə qazanmağı bacaran bir insanı yetişdirməkdən ibarətdir. V sinfin sonundakı nəticələr o zaman əldə olunacaq ki, hər üç məzmun xətti üzrə nəzərdə tutulan altstandartlar ilboyu işləsinlər.

V-XI siniflərdə ədəbiyyat fənninin özəyini ədəbi əsərlər təşkil etdiyindən tədris üçün ayrılan vaxtın çoxu həmin əsərlərin öyrənilməsinə həsr olunur. Bundan əlavə proqramda sinifdən xaric oxu materiallarına, summativlərə, layihələrlə bağlı işlərdə müəyyən vaxt məsrəfi nəzərdə tutulmuşdur. Ədəbi əsərlər müəllif narahatçılığının məhsuludur. Ətraf aləmin müxtəlif əxlaqi-mənəvi, ictimai-siyasi, ekoloji və b. problemləri onun bədii araşdırmalarının obyektinə çevrilir. Cəmiyyəti düşündürən aktual problemləri sənətkarlar müxtəlif ədəbi növlərdə əks etdirirlər. Kimin gücü, qabiliyyəti, istedadı hansı ədəbi növə çatırsa, onlar bu ədəbi növdə öz əsərlərini yaradırlar. Əgər ətrafa, təbiətə, insanın mənəvi aləminə münasibət et duyğu, tərənnüm yolundan keçərsə, onda sənətkar lirik növün janrlarından, söhbətvarilik, təhkiyə əsas götürülərsə, epik növün janrlarından, mürəkkəb həyat hadisələrini göstərmək, tamaşaçının gözü önünə canlandırmaqdan keçəcəksə, dramatik növün janrlarından istifadə edir. Hər üç ədəbi növün mziyyətləri və sənətkarlıq cəhətləri ilə bağlı Siz müəyyən təsəvvürlərə maliksiz. Sənətkarların bu əsərləri yazarkən nə kimi hisslər keçirdiyini təsəvvür etmək olduqca ağırdır. Adı bir məsələyə diqqətinizi cəlb etmək istərdik. Yazıcılarından biri müsahib ələrində gün ərzində nə saat işləyirsiniz sualına belə cavab vermişdi ki, on saat. Başqa bir suala - Siz bu müddətdə neçə səhifə irəliləyirsiniz? - cavabı bu olmuşdu ki, əgər povest, yaxud roman üzərində işləyirəmsə, gün ərzində bir səhifə, əgər hekayə üzərində işləyirəmsə, onda bir sətir irəliləməyə çalışıram. Müsahibənin məzmununa diqqətlə fikir verin. Deməli, əlimizdə tutduğumuz hər hansı bir hekayənin meydana çıxmasında sənətkar təxminən 10 saat ərzində görünən nə dərəcədə gərgin əmək sərf etməli olur. Bunu təsadüf saymaq olarmı? Başqa bir filosof dostuna yazdığı məktubunda son sətirlərini bu cür qurtarırdı. - Bağışla ki, vaxtım az olduğundan Sizə məktubu uzun yazmalı oldum. Mənəyə fikir verin. Necə yəni vaxtım az olduğundan? Yəni müəllif onu demək istəyirdi ki, əgər vaxtı olsa idi, onda məktub üzərində bir qədər çox işləyər, onun məzmununu təkmilləşdirər, yığcamlaşdırar və dostunun da vaxtını çox almazdı. Ədəbi əsərlərin üzərində aparılan işlər də belə əzablı və nəticə etibarlı ilə şərəfli bir yoldan keçir. Sənətkar söz əzabını çəkməklə kamil nümunələr yaratmağa səy göstərir. Bəzən bizə adı təsir bağışlayan hər hansı bir daş parçası, şair gözündə gözəl bir poetik obraza, vasitəyə çevrilir. Beləliklə də, bizim gözümdə o, tamamilə yeni bir lövhənin canlanmasına, yeni duyğuların yaranmasına şərait yaradır.

Kitabların insanların səmimi dostlarına çevrilməsinin əsas səbəbi də buradan irəli gəlir. Onu inşa edənlər çalışırlar ki, ən zərif, ən kəsərli, ən poetik sözlərdən istifadə etməklə öz oxucularının qəlbinə yol tapsınlar. Onları həyatsevərliyə, qurub yaratmaq eşqinə, vətən və yurd sevgisinə, böyük məhəbbətə, dostluğa, igidliyə, vətənpərvərliyə, ən gözəl insani keyfiyyətlərə, nəciblik və xeyirxahlığa, insanlar üçün ən yararlı işlər görməyə və s. səsləsinlər. Məhz bədii əsərlərin belə bir üstünlüyə malik olması hesabındadır ki, o, insanların təmənnaşız dostlarına çevrilmiş, həmişə onlara doğru yol göstərmişdir. Təbii ki, həyatda heç kəs dostsuz yaşaya bilməz. Məsələyə bu yönümdən yanaşsaq, orta məktəbdə ədəbi əsərlərin öyrədilməsinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu aydınca görə bilərik.

Ədəbi əsərlərin məzmununun öyrədilməsi (İnduktiv dərslər) Ədəbi əsərlərin məzmununun öyrədilməsi əhəmiyyəti bərdə metodik ədəbiyyatda xeyli müsbət fikirlər söylənilmişdir. Onu qeyd edək ki, əsərin məzmununun düzgün dərk olunması bu gün ən aktual məsələlərdən biri kimi gündəmdə durur. Fənn müəllimlərinin iştirakı ilə təşkil olunan dərslərdə onların mətnə münasibətini müşahidə edərkən bizdə bu qənaət bir daha təsdiq olundu ki, mətnin məzmununu – nədən söhbət getdiyini, dürüst müəyyənləşdirməkdə onların özləri də bilməyərdəkdən səhvlərə yol verirlər. İxtisasartırma kursunda ədəbiyyat müəllimlərinə belə bir sual ünvanlanmışdıq: ədəbi əsərlərin məzmununu başa düşmək, anlamaq asandırmı? Onlar həmin suala fərqli şəkildə cavab vermişdilər. Ən çox bu fikir üzərində dayanılmışdı ki, mətnin dili qəliz söz və ifadələrdən ibarət olanda bu cür mətnləri anlamaq, oradakı fikirləri olduğu kimi başa düşmək olduqca çətinləşir. Belə bir fikrin doğru və ya səhv olduğunu onlara aydın şəkildə çatdırmaq üçün mətn üzərində iş təşkil etməyi qararlaşırdıq. Müəyyən vaxt məhdudiyəti nəzərə alınmaqla onlara bir şeir nümunəsi təqdim olundu və tapşırıq verildi ki, bu şeirin məzmununu ilə yaxından tanış olsunlar. Sonra isə onlara əlavə tapşırıq

verildi ki, şeirdən aldıkları təəssüratı bir vərəqdə qeyd etsinlər, orada nədən söhbət getdiyini aydınlaşdırsınlar. 60 nəfər müəllimdən yalnız bir nəfəri dilində çətin söz və ifadəsi olmayan bu parçanın məzmununa qismən yaxın gələ bilmişdi.

Ədəbiyyat

1. Həsəni B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2015.
2. Mikayılov Ş. ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 1996. 175 s.
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (V-XI siniflər). Bakı, 2012

Açar sözlər: orta ümumtəhsil məktəbi, dərslik, lirik əsər, təlim prosesi, əsərin məzmunu, mənimsəmə.

Ключевые слова: средняя школа, учебник, лирическое произведение, учебный процесс, содержание произведения, растрата.

Key words: secondary school, textbook, lyrical work, learning process, contents of the work, embezzlement.

Резюме

Основная часть курса школьной грамотности - литературные произведения. Образовательные и образовательные возможности литературных произведений достаточно широки. Формирование и развитие студентоориентированности, эффективности, интеграции, индивидуальности, студентоориентированности и навыков общения, а также обогащение их духовности во многом зависят от того, как мы используем эти работы в процессе обучения. Статья комментирует эти проблемы и дает комментарии.

Summary

The main part of the school literacy course is literary works. The educational and educational possibilities of literary works are quite broad. Formation and development of student-centeredness, efficacy, integration, identity, student-centered and communication skills, and enrichment of their spirituality depend largely on how we use these works in the teaching process. The article comments on these issues and gives comments.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

Hüseynova Yaqut

QOŞMALARIN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN TƏLİM METODLARI

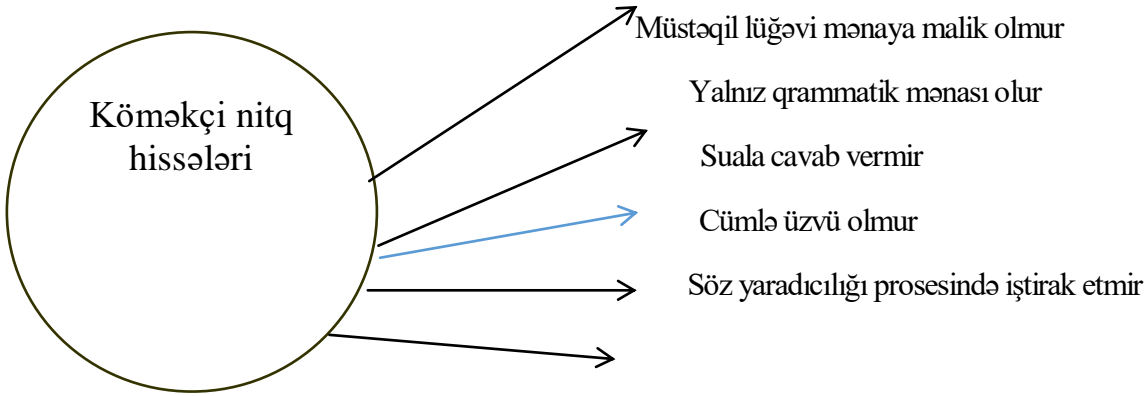
Dünya təhsil sisteminin inteqrasiya, informasiya əsrinin tələbləri və təhsil sahəsində aparılan islahatlar təhsilə yeni yanaşma zəruriyyətini meydana çıxardı. Artıq orta ümumtəhsil məktəblərinin bütün siniflərində dərslər fənn kurikulumları əsasında, fəal/interaktiv təlim texnologiyalarından istifadə etməklə həyata keçirilir.

Fəal təlim yaradıcı, yəni produktiv xarakterə malikdir. Bu təlimdə şagirdin fəal və yaradıcı bir tədqiqatçı kimi yetişməsi əsasdır. Fəal/interaktiv təlim texnologiyalarının tətbiqi şagirdin hərtərəfli inkişafını rəhbər tutmaqla təlimin keyfiyyət göstəricisinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Odur ki, müəllim yeni texnologiyalardan düzgün və səmərəli istifadə etmək üçün onların tətbiqini zəruri edən səbəbləri, fəal təlimin prinsiplərini, fəal təlimdə istifadə edilən metod və üsulları, iş formalarını, fəal təlimin inteqrasiya imkanlarını dürüst bilməlidir.

Hazırda təlimin iki əsas forması mövcuddur: ənənəvi və fəal/interaktiv təlim. Ənənəvi təlim uzun illərdir ki, məktəblərdə tətbiq olunan və artıq öz dövrünü başa vurmaqda olan təlim formasıdır. İndi məktəblərdə istifadə olunan interaktiv təlim hər şeydən əvvəl dialoqlu təlimdir. Onun gedişində müəllim və şagirdin qarşılıqlı fəaliyyəti həyata keçirilir.

Köməkçi nitq hissələrinin tədrisi zamanı da müxtəlif təlim metodlarından istifadə olunur. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq.

Köməkçi nitq hissələrinin tədrisinə başlamazdan əvvəl müəllim şagirdlərin bu barədə nələri bilib-bilmədiklərini yoxlamaq üçün esse metodundan istifadə edib köməkçi nitq hissələri haqqında ümumi biliklərini müstəqil şəkildə ifadə etmələrini tələb edir. Bu onların yaradıcı və məntiqi təfəkkürünü, o cümlədən sərbəst fikir söyləməklə bağlı bacarığını inkişaf etdirəcəkdir. Eyni zamanda anlayışın çıxarılması metodundan istifadə etməklə köməkçi nitq hissələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri barədə şagirdlərin biliklərini bərpa etmək olar. Məsələn:

Köməkçi nitq hissələrindən olan qoşmaları digər nitq hissələrindən fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyət idarəedicilik əlamətidir, yəni qoşulduğu nitq hissəsini ismin bu və ya digər bir halında tələb etməsidir. Odur ki, qoşmalar digər köməkçi nitq hissələrindən fərqlənərək qoşulduğu sözlə birlikdə cümlə üzvü olur. Bu səbəbdən qoşmanın tədrisi zamanı isimlə əks-əlaqə yaratmaq zərurəti meydana çıxır. İsimlə fəndaxili inteqrasiya zəminində, ilk növbədə qoşmanın qrammatik mənası və funksiyası dürüst mənimsənilməlidir. «Qoşmaların lüğəvi mənası olmasa da, onlar qoşulduqları sözlərlə birlikdə, qoşulduqları sözlərin mənasından asılı olaraq, müqayisə, fərqləndirmə, bənzətmə, zaman, məkan, səbəb, məqsəd, istiqamət, yön, vəziyyət, aidiyyət, nisbət, uyğunluq, əsas, mənbə, istisna etmə və s. kimi mənalar ifadə edir. Bu mənalar onların qoşulduğu hallar və həmin hallarda olan sözlərlə, birləşmələrlə birlikdə təzahür edir» (1, s. 33).

Bunu bədii ədəbiyyatdan götürülmüş nümunələrə istinad edərək həyata keçirməklə həm də ədəbiyyat fənni ilə fənlərarası inteqrasiya yaratmaq olar. Məsələn:

Söz ruhdur, can üçün böyük dərmandır,

Cantək əzizliyi, bəlkə, ondandır.

Cahanda göz yumub açana qədər

Yüz nicat qapısı açıla bilər.

Sənin bağın üçün gəncliyim getdi.

Xoşdur hər tikanın gülüstan qədər.

Bir arzuya yaşa, o puç olsa da,

Arzuya şadlanar aqıl dünyada.

Axar sular kimi sən də sakit ax,

Axdığın yerlərdə xoşlansın torpaq. (N.Gəncəvi)

Yox doğru yol bu mərifətə eşqdən səva. (A.Bakıxanov)

Dillə düyünlənən dişlə açılmaz. (M.Epşğari)

Bir daşla divar hörülməz. (Atalar sözü)

Qazan bəy burda yurdu ilə xəbərleşib (Kitabi-Dədə Qorqud).

Göründüyü kimi, qoşma hallana bilən nitq hissələrinə qoşularaq onları adlar və feillərlə əlaqələndirir.

Bir sıra köməkçi nitq hissələri həm əsas, həm də başqa köməkçi nitq hissələri ilə omonim kimi işlənir. Tədris prosesinin müşahidəsi göstərir ki, şagirdlər omonimlik keyfiyyətinə malik olan belə sözləri əsas nitq hissələrindən fərqləndirməkdə bir o qədər çətinlik çəkməsələr də, köməkçi nitq hissələrinin özü ilə ayırmaqda çox zaman səhvlərə yol verirlər.

Bunun qarşısını almaq üçün omonimlik təşkil edən tərəflərin hər birinə aid verilmiş nümunələr əsasında paralel müstəvidə şagirdlərin sərbəst müşahidə və müqayisəsini təşkil etmək olar. Məsələn, əvvəl, sonra sözləri həm zərf, həm də qoşma kimi işlənir. Bunu həmin sözlərin cümlə daxilində əlaqəyə girdiyi sözlərə və bu zaman qazandıqları qrammatik mənaya əsasən müəyyənləşdirmək mümkündür. Nümunələrə diqqət yetirək: Əvvəl düşün, sonra danış. (Atalar sözü) Hər bir aləmin zövqü və səfasını sürdükdən sonra inci düzümü qırılsa nə olar ki? (Y.V.Çəmənəmənli) Öynədən sonra evinə gəldi. (Kitabi-Dədə Qorqud) Dünyada səbr elə hər şeydən əvvəl, İradə mülkünün sahibi ol, gəl. (N.Gəncəvi)

Birinci nümunədə əvvəl və sonra sözləri zaman zərfi, digər nümunələrdə isə qoşma funksiyasındadır. Özgə və qeyri sözləri sifət və qoşma kimi işlənir: Nə özgəni yad eyləyəyəm xoşluqla, Bir qeyri nə də bəyənəm asanlıqla. (M.Gəncəvi) Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik, Səndən qeyri biz hamımız ölə billik. (M.Araz) Ey mələksima ki, səndən özgə heyrandır sana. (M.Füzuli)

Tək sözü sifət, zərf və qoşma kimi işlənir: Tək əldən səs çıxmaz. Qərib dərdin tək ağlar. (Atalar sözləri) Demək olmaz dirilər tək yatıb, əlbət, duracaq. (M.Ə.Sabir)

Doğru sözü sifət, zərf və qoşma kimi işlənir: Doğru söz ası olar. Doğru danışanın papağı yırtıq olar. (Atalar sözləri) Həyəcan içində onunla xudahafizləşib birbaşa metroya doğru addımladım.

Bəri sözü zərf və qoşma kimi işlənir: Həsərin çəkdiyim canan, bəri bax! (M.P.Vaqif) Söylə, illərdən bəri Qəlbimizin bir duyub, bir vurduğu illəri, Axı, nə tez unuttun? (B.Vahabzadə) Ərə gedəndən bəri qarnım da doymadı, üzüm də gülmədi. Bəri gəl, başımın baxtı, evimin taxtı! (Kitabi-Dədə Qorqud)

Sarı sözü sifət, feil və qoşma kimi işlənir: Budaqlardan yerə gəlmiş qonaqlar, sarı yarpaqlar. (İ.Fəhmi) Ey ayrılıq, gəl yaramı sarı. (V.Səmədoğlu) Dərə də, təpə də düzəngah olur, Addımlar getdikcə özünə sarı. (G.İsrafilqızı) Qoşmanın omonimlik təşkil etdiyi köməkçi nitq hissələrini isə həmin nitq hissələrini tədris edərkən mənimsətmək daha məqsədəuyğundur.

Müəllim qoşma tədrisini yekunlaşdırarkən söz assosiasiyaları metodundan istifadə etməklə ümumiləşdirmə apara bilər. Aukşion metodundan istifadə zamanı şagirdlər sualları cavablandırır, qoşmaların səciyyəvi xüsusiyyətlərini sadalayır. Söylənən hər yeni fikirdən sonra müəllim üçdək sayır. Yeni fikir səslənməzsə, son fikri söyləyən şagird qalib hesab olunur. Bu metoddan istifadə zamanı elə suallar qoyula bilər ki, sırf şagirdlərin nəzəri bilikləri hansı səviyyədə yadda saxladıklarını yoxlamaq məqsədi güdsün, elə suallar da hazırlana bilər ki, o suala veriləcək cavablar məhdud xarakter daşımaz və yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirdirsin.

Ədəbiyyat

1. Həsəni B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2015.
2. Mikayılov Ş. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 1996. 175 s.
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Ədəbiyyat fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (V-XI siniflər). Bakı, 2012

Açar sözlər: inteqrasiya, informasiya, fəal təlim, iş formaları.

Ключевые слова: интеграция, информация, активное обучение, формы работы.

Keywords: integration, information, active learning, forms of work.

Резюме

Статья посвящена внедрению технологий активного обучения. Отмечено, что активное обучение способствует повышению качества обучения, направляя всестороннее развитие студента. Поэтому учитель должен быть честным с новыми технологиями, чтобы использовать новые технологии способами, которые им необходимо применять, принципами активного обучения, методами и приемами, используемыми в активном обучении, формами работы и интеграцией активного обучения.

Summary

The article deals with the introduction of active learning technologies. It is noted that active learning contributes to the improvement of the quality of the training by guiding the student's comprehensive development. Therefore, a teacher should be honest with the new technologies to use the new technologies in ways that they need to apply, the principles of active learning, methods and techniques used in active training, forms of work, and the integration of active learning.

Rəyçi; dos.E.V\liyeva

Esmira Fərhad qızı Məmmədova

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ İNŞA YAZILARIN APARILMASI YOLLAR

Müasir dövrdə ibtidai təhsilin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri şagirdlərin öz fikir və arzularını şifahi və yazılı şəkildə başqalarına çatdırmaq bacarığına yiyələnməlidir. Bu vəzifənin yerinə yetirməsi istiqamətində ilkin addımlar məktəbəqədər dövrdə atılır. Uşağın hələ məktəb təliminə başlayanadək ailədə və uşaq bağçasında ətrafdakılarla ünsiyyətə girmək fikrini onlara çatdırmaq üzrə yiyələndiyi vərdişlər məktəbdə qaydaya salınır, inkişaf etdirilir və tam bir sistem yaradılır. İbtidai siniflərdə bu sistemə düzgün əməl olunması şagirdlərə şəkillərə gördükləri, oxuduqları, eşitdikləri məlumatları məntiqi ardıcılıqla, qrammatik cəhətdən düzgün, canlı, obrazlı ifadə etməyi öyrədir. Bu, yuxarı siniflərdə şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişaf etdirilməsi üzrə işin binövrəsi rolu oynayır. Buna görə də bu iş xüsusi ciddilik və məsuliyyətlə yanaşılmalıdır.

İbtidai siniflərdə ilk növbədə rabitəli nitq üzrə şifahi iş aparılır. I sinifdən başlayaraq şagirdlər gördükləri, eşitdikləri, oxuduqlarına öz həyat təcrübələrinə əsasən hekayə qurub danışirlər. Birici dərslərin axırlarında normal inkişaf etmiş siniflərdə 5-6 sadə cümlədən ibarət inşaya yazdırmaq da mümkündür.

İkinci sinifdən başlayaraq inşalara təsvir elementləri, üçüncü sinifdə mühakimə elementləri daxil etmək mümkündür. Dördüncü sinifdə plansız, tam sərbəst yazdırılması üzrə məşğələlərə geniş yer verilir.

İbtidai siniflərdə inşaya yazılar, əsasən, öyrədici xarakter daşıyır. Yəni müəllim hər vəchlə şagirdlərə öyrədici inşalarını yazılmasını, nitq inkişafının bu formasına istiqamətlənməyi öyrətməlidir. Öyrədici inşalar həm oxunmuş mətn, şəkillər, ekskursiya və müşahidələr, uşaqların həyat təcrübələri əsasında, həm də qrammatik mövzu ilə əlaqədar aparılır. Qrammatikanın tədrisi ilə bağlı inşalar kiçik həcmli olub, tərkibində öyrədilən qrammatik anlayışa dair sözlərin işlədilməsini tələb edir. Belə inşalar qrammatik çalışma vəzifəsini yerinə yetirməklə 5-10 dəqiqə vaxt tələb edir. Ümumiyyətlə, hər dəfə öyrədici inşaya bütöv dərslər həsr etməyə ehtiyac yoxdur. Bununla belə, yazının bu növünü xüsusi dəyərləndirmək, müəllimlərin diqqətinə ona cəlb etmək şagirdlərə daha ətraflı düşünmək, sərbəst imkanı vermək məqsədilə planlaşdırmada onlar üçün ayrıca saat nəzərdə tutulur. Öyrədici inşanın qısa müddətdə yazıldığı dərslərdə müəllim mövzuya müvafiq qrammatik çalışma üzrə iş də təşkil edə bilər.

Öyrədici inşaların qiyməti kiçik summativ qiymət kimi jurnala köçürülmür. Xüsusi dəftərdə qeyd olunur və şagirdlərin yazılı nitqi izlənilir. İstər öyrədici, istərsə də yoxlama inşalar şifahi inşalara əsaslanmalı, şagirdlər yazacaqları inşanın mövzusunu, lüğət tərkibini, planını aydın təsvir etməlidirlər.

İkinci sinifdə başlayaraq iş sistemli aparılmalıdır. Çətinlik səviyyəsi sinifdən-sinifə aparılmalıdır. Şagirdlərin müstəqilliyi və yaradıcılığı inkişaf etdirilməlidir. İbtidai təhsili başa vuran şagird öz fikirlərini, istək və arzularını kağıza köçürməyi bacarmalıdır. Ondan həmçinin ərizə, qəbz, elan, mktub, divar qəzetinə məqalə və s. kimi əməli yazıları yerinə yetirmək bacarığı da tələb edilir. Şagirdlərə inşaya yazmağı öyrətmək sinif müəlliminin ən yüksək nailiyyətidir. Şagirdlərin yazdıqları inşalara əsasən onların, həmçinin müəllimlərin səviyyəsini müəyyənləşdirmək, əməyini qiymətləndirmək mümkündür.

Inşaya dərslərinin təşkil olunması xüsusiyyətlərə malikdir. Bu dərsləri nə üzündən köçürmə, nə imla, nə də ifadə yazılara həsr olunmuş dərslərlə eyniləşdirmək olmaz. İnşanın növündən asılı olaraq onun quruluşu da dəyişir. Belə ki, oxunmuş mətn üzrə, şəkil üzrə, təsvir və ya mühakimə xarakterli inşaların hər birini digərindən fərqləndirən cəhətdən mövcuddur.

Inşaya yazıya hazırlıq onun yazılmasına bir neçə gün qalmış başlanır. Elə inşalar da vardır ki, onların yazılmasına hazırlıq bir saat əvvəl, ya da dərslərin özündə aparılır. Dərslərdə, hər şeydən əvvəl, inşanın mövzusu şagirdlərə elan edilir. Mövzu ya müəllim tərəfindən verilir, ya da şagirdlər tərəfindən təklif olunur.

Inşanın yazılması prosesi əsasən aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- 1) Mövzunun elan olunması və onun müzakirə edilməsi;
- 2) Materialın əldə edilməsi;
- 3) Materialın qaydaya salınması;
- 4) Planın tərtib olunması;
- 5) Rabitəli nitq və orfoqrafiya üzrə hazırlıq;
- 6) Mətnin yazılması;
- 7) İnşanın şagirdlər tərəfindən yoxlanılması və düzəlişlərin aparılması;
- 8) Müəllimin rəhbərliyi ilə inşanın yerinə yetirilməsinin ilkin təhlili.

Birinci mərhələdə inşanın mövzusu müəllim tərəfindən elan edilir, yazı taxtasına yazılır. Uşaqdan mövzunun onları qane edib-etməməsi soruşulur. Lazım gələrsə, mövzunun daha məqsədyönlü formalaşdırılması üzrə iş gedir. İki-üç sualla şagirdlərin mövzunu necə yazacaqları təsvir etmələri inşadan nədən bəhs edəcəkləri xəbər alınır. İkinci mərhələdə uşaqlar inşanın növündən asılı olaraq, yazacaqları mövzuya aid material əldə etmək üçün bədii mətni oxuyur, şəkillərə baxır, müəyyən əşya üzərində müşahidə aparır, gəzintiyə çıxır, ekskursiyalarda iştirak edirlər.

Üçüncü mərhələdə şagirdlərin topladıqları material qaydaya salınır. Gəzinti, müşahidə, ekskursiya xeyli əvvəl keçirilmişsə, o vaxt toplanmış təbiət materialları yazıdan əvvəl müzakirə obyektinə çevrilir, gəzinti və ekskursiyadan əldə edilmiş təsvirlər yaddaşlarda bərpə olunur, sistemləşdirilir, inşanın təxmini məzmunu hazırlanır.

Dördüncü mərhələdə plan tərtib olunur. Məqsəddən asılı olaraq, plan müəllim tərəfindən hazır verilə bilər, şagirdlərin iştirakı ilə plan dəqiqləşdirilə, ona əlavələr edilə, yaxud yenidən tərtib oluna bilər. Ola bilər ki, plan müəllimin istiqamətverici köməyi ilə kollektiv, yaxud fərdi şəkildə tərtib edilsin. Planın tərtibi üzrə iş, bəzən bir-iki gün əvvəl aparılsa da bir çox hallarda dərslərdə həyata keçirilir.

Beşinci mərhələdə rabitəli nitq üzrə iş və orfoqrafik hazırlıq aparılır. Nitq üzrə hazırlıq dedikdə leksik hazırlıq, cümlə quruluşu, eyni fikrin müxtəlif formalarda ifadəsi, üslubi, məntiqi, ardıcılığı gözləmək və s. nəzərdə tutulur. Bu işlər inşaya qədər ki dil dərslərində görülür. İnşada işlənəcəyi güman edilən sözlər, bədii təsvir vasitələri üzərində iş gedir. Mənası şagirdlərə tanış olmayan və ya az tanış olan sözlər yazı taxtasına yazılır və izah edilir. Uşaqlar sözlərin mənası üzərində düşünür, onları cümlələrdə işlədirlər. Bu mərhələdə diqqət yazılışı çətin sözlərin üzərinə də yönəldilir, onların orfoqrafiyası üzərində iş aparılır.

Altıncı mərhələ əsas mərhələdir. Uşaqlar mözu üzrə inşanın məzmununu yazırlar. Müəllim nəzarət edir. Lazım gəldikdə çətinlik çəkənlərə kömək göstərir. Bununla da əvvəlki mərhələlərlə yekun vurulur.

Yeddinci mərhələ inşanın şagirdlər tərəfindən yoxlanılması və redaktə olunması mərhələsidir. Müəllim şagirdlərin öz yazılarında düzəlişlər aparmalarına nəzarət edir və lazım gəldikdə onlara kömək göstərir. Səkkizinci mərhələdə inşaya yekun vurulur və təhlil aparılır. Müəllim hamının inşanı yazdığını yəqin etdikdən sonra tapşırığı nümunəvi yerinə yetirən şagirdlərin yazılarında xoşa gələn parçaları oxuyur və şifahi qiymətləndirir. Yaxşı inşanın necə yazılmalı olduğunu şagirdlərə xatırladır. Bununla da inşanın yazılması üzrə iş başa çatır.

İnşa yazının müvəffəqiyyəti onun məzmunu ilə əlaqədar materialın necə seçilməsindən asılıdır. Müəllim inşanın mövzusunu müəyyənləşdirdikdən sonra uşaqların lazımı materialı haradan əldə edəcəkləri haqda düşünməlidir. İnşanın növündən asılı olaraq şagirdlər mənbələrə müraciət edə bilərlər. İnşa oxunmuş mətn üzrə yazılacaqsa, şagirdlər onu bir daha nəzərdən keçirib, lazım olan faktları dəqiqləşdirməli, epizodların ardıcılığına fikir verməlidirlər.

Əgər inşa bir əsər deyil, oxunmuş bir neçə əsəri əhatə edən mövzuya həsr olunursa, hazırlıq işi bir qədər davam edir. Şagirdlər verilmiş mövzu ətrafında düşünür, müvafiq şeiri əzbərləyir. Hekayələrdən birini səhnələşdirir, iki hekayəni müqayisə edir, onları əyaniləşdirən şəkillərə baxırlar. Nəhayət, müəllim mətnlərin altında verilən saul və tapşırıqlara istinad edir. Bu sual və tapşırıqlar şagirdlərin inşa hazırlığına kifayət etmədikdə müəllim özü sual və tapşırıqlar hazırlamalıdır. Məsələn, "Meşədə" mövzusunda inşaya hazırlaşarkən müəllim evdə yaşlılardan, ikt-dən, kitablardan və s. bu kimi mənbələrdən meşə haqqında əlavə məlumatlar öyrətməyi, meşədə hansı ağac və kolların bitdiyini, hansı ağacın nə vaxt bar verdiyini və s. müəyyənləşdirməyi tapşırır. Şagirdlərin öyrəndikləri atalar sözlərinin mövzu ilə əlaqədar oxuduqları mətnlərdən hansına uyğun gələn xəbər alınır. Belə inşanın məzmununu şagirdlərin əvvəllər öyrəndikləri şeirlər ekskursiya zamanı və həyatı sahədə işləkən öyrədikləri biliklərlə də zənginləşdirmək mümkündür.

Şəkil üzrə inşaya hazırlıq şəkil üzrə müşahidəsindən sonra məzmununa dair müşahidə aparılmasını tələb edir. Bundan məqsəd şagirdlərə inşanın mövzusu ilə şəklin məzmununu tutuşdurmaq imkanı verməkdir. Bu zaman şagirdlər şəkildə nələrə daha çox diqqət edəcəklər, nəyi daha qabarıq verəcəkləri, nələrdən söz açmayacaqları haqqında düşünülür. Bir sözlə, onlar birinci dərəcəli əsas materialı ikinci dərəcəli qeyri-əsas materialdan fərqləndirməyi bacarmalıdırlar.

Şəklin məzmunu elə təhlil olunmalıdır ki, mövzuya uyğun gəlsin, məsələn, şagirdlər "Qışda" tablosu üzərində müşahidə aparırlar. Şagirdlərin diqqətini ilk növbədə qışın əsas atributu olan qar və uşaq əyləncələri cəlb edir. Onların bütün cavabları hər tərəfin ağ olması, uşaqların təpədən sürüşmələri qardan adam düzəltmələri və qar topu oynamaqları ilə məhdudlaşır. Müəllim söhbətə müdaxilə edir. O, şagirdlərin diqqətini uşaqların isti paltar geyinmələrinə, qarın yağmasına, göy üzünün tutqun, ağacların çıpaq olmasına, çayın donmasına, quşların görünməməsinə yönəldir. Yəni şəkil oxumağı öyrədir. Axı bunların bir çoxu, xüsusilə göy üzünün tutulması, çayın donması, quşların görünməməsi və s. şagirdlərin ağına belə gəlməzdi. Halbuki bütün bunlar qışın əlamətlərindəndir.

Kəndin iki hissədən ibarət olması, bir kişi və üç uşağın kəndin o biri hissəsinə getməsi, yoldakı maşınlar, çayın kənarındakı qayıqlar, uçurum, binaların forması uzaqdan görünən dağlar və s. haqqında söhbətlər yersizdir. Çünki bunlar inşanın mövzusunə ("Qışda") aid deyil.

İbtidai sinif şagirdlərinə inşa yazmaq vərdişlərinin aşılmasında müşahidələr mühüm rol oynayır. Müşahidə məqsədə yönəldilmiş əqli prosesdir. Təfəkkür müşahidədən başlanır. K.D.Uşinski yazır: "Əgər müəllim uşağın ağılının inkişafından şikayətlənirsə, onun müşahidə qabiliyyətini məşq etdirməlidir. Uşaqlara düzgün müşahidə etməyi öyrətmək, onların qəlbini mümkün qədər tam, düzgün, aydın, obrazlarla zənginləşdirmək lazımdır. Bu obrazlar sonra onların fikri proseslərinin elementləri olur." O, nitq inkişafında, o cümlədən, inşa yazmaq vərdişinin aşılmasında şagirdlərin ağılı düzgün təsəvvürlərlə zənginləşdirməyin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmişdir.

Müşahidələr gəzinti və ekskursiyalarda müəllimin rəhbərliyi ilə şagirdlərin özləri tərəfindən müstəqil aparılır. İstər kollektiv, istərsə də müstəqil müşahidə prosesində müəllimin əsas vəzifəsi şagirdə ətraf aləmdəki predmetlər, hadisələr üzərində müşahidə aparmağı, onları görməyi öyrətməkdir.

Müşahidə əsasında inşaya hazırlığın xarakteri başqadır. Bu zaman şagird yazacağı əşya, hadisə haqqında bildiklərini yaddaşında canlandırır, əvvəllər gördüyü, eşitdiyi haqqında təəssüratlarını, fikir və hissələrini bədii ədəbiyyatdan oxuduqları və yerinə düşən nümunələrlə təsdiq edə bilərlər.

Bəzən müşahidə əsasında inşanı şəkillərdən alınan məlumatlarla zənginləşdirmək lazım gəlir. Şəkil üzrə işin rabitəli nitqin inkişafında mühüm rol oynamasına baxmayaraq, bəzən belə şərait şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinə, öz təəssüratlarını düzgün əks etdirmələrinə mane olur. İ.M. Seçenov göstərmişdir ki, qavrayış çox vaxt bizə yalnız uzaqdan təsir edir. Bundan asılı olaraq şəklin təhlili son dərəcə optik və ya görmə təhlili hesab edilir. Əksinə, yaxından baxarkən əşyanın ən müxtəlif xassələri ilə tanış olmaq üçün imkanlar açılır.

1. Кяримов Й.Ш. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, «Насир», 2013, 552 s.
2. Кяримов Й.Ш. Мəktəбəqədər yaşlı uşaqlarda nitq inkişafının metodikası. Bakı, «Насир», 2009
3. Кяримов Й.Ш. İbtidai siniflərdə inşa yazıları. Bakı, «Насир», 2003.
4. İsmayilov R., Orucov G., Cəfərova D., Xəlilov Z. Azərbaycan dili (2-ci sinif üçün dərslik). Bakı, Altun kitab, 2009, 208 s.
5. İsmayilov R., Orucov G., Cəfərova D., Xəlilov Z. Azərbaycan dili (3-cü sinif üçün dərslik). Bakı, Altun kitab, 2010, 208 s.

Açar sözlər: rabitəli nitqin inkişafı, nitq mədəniyyəti, şifahi nitq, təsvir elementləri, mühakimə elementləri, öyrədici inşa, orfoqrafik hazırlıq, mətn üzrə inşa, müşahidə əsasında inşa.

Ключевые слова: развитие связной речи, культура речи, устное сочинении, элементы изображения, элементы суждения, обучающие сочинении, орфографическая подготовкая, сочинение по тексту, сочинение по картинке, сочинение по наблюдениям.

Key Words: development of coherent speech, speech culture, oral composition, image elements, the elements of judgments, teaching composition, spelling training, composition of the text, essay on the picture, essay on the observations.

Методы проведения сочинений в начальных классах.

Резюме

В статье речь идет о путях проведения сочинений в начальных классах. Сочинения проводятся по тексту, по картинке, на основе наблюдения. Рекомендации даются о том, как следует готовиться к разного вида сочинениям. Также характеризуются рациональные пути привития учащимся начальных классов навыков написания сочинений.

Methods for works in the elementary grades.

Summary

The article deals with the ways of the works in the elementary grades. Works conducted on the text on the image on the basis of observation. Makes recommendations on how to prepare for different types of compositions. Also characterized by rational ways of imparting to students of primary school essay writing.

İsmaylova Məsumə Əlyulla qızı
DİALOQDA İŞLƏNƏN SPESİFİK KOMMUNİKATİV VAHİDLƏRİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ
(Razılaşmamaq və inkar kommunikativləri)

Dialoji nitqdə razılaşmamaq və inkar xüsusi yer tutur. Bu funksional zonaya bəzi tədqiqatçılar razılaşmama və inkarı da daxil edirlər. Qeyd edilən mənalar diametral əks qütblərdə durur. Onların ifadə vasitələrində də fərqlər vardır. Bu baxımdan onların eyni funksional zonaya daxil edilməsi özünü doğrultmur.

Razılaşma müxtəlif subyektlərin gerçəkliyin hansısa hadisəsi haqqında fikir eyniliyini ifadə edir. Razılaşmamaq nitq aktı isə inkarlıq kateqoriyası müstəvisində yerləşir. Məzmununda inkarlıq olan cümlələr razılaşmamağı ifadə edə bilər. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində məzmununda formal inkar əlaməti olmayan cümlə və hökmlər də dialoq iştirakçısının müəyyən məsələ ilə razılaşmadığını ifadə edir.

Məsələn,

- I think that Jill is an up-to-date girl. That is why she has a lot of boy-friends.

I don't think so. Her dresses are modest and her appearance isn't attractive.

Bu nümunədə "I don't think so" formal inkar əlamətidir.

- Mary said that we will have exams next week.

- Rubbish! You must be joking!

- No, it is true.

Bu nümunədə birinci cümlənin adresatı qarşı tərəfin fikri ilə razılaşmadığını dolayı yolla ifadə edir.

Adresantın fikri ilə bağlı birbaşa inkardan istifadə olunmur. Ona görə də onun istifadə etdiyi sintaktik konstruksiyada formal inkar əlaməti yoxdur: -Rubbish! You must be joking!

Oxşar razılaşmamaq formaları Azərbaycan dilində də geniş yayılmışdır. Məsələn,

"- Hə... oxuyursan?"

- Oxuyuram.

- Yatmaq lazımdı. Sabah genə ayaq üstə mürgü vuracaqsan.

- Onu eşitmişik.

- Hə?

- Deyirəm yatmaq barədə hər gün deyirsən. Ayı sözü varsa, buyur.

- Hm!.."

Azərbaycan dilindən olan nümunədə razılaşmamaq müxtəlif formalarda ifadəsini tapır. Dialoq iştirakçılarından birincisinin sualına ikinci iştirakçının cavabı razılaşma nitq aktıdır.

"- Hə... oxuyursan?"

- Oxuyuram.

Birinci iştirakçının dialoqdakı ikinci nitq aktı sual cümləsi deyildir. Burada dialoqa girən baş verən hadisənin nəticəsini qiymətləndirir, ona münasibətini bildirir.

Yatmaq lazımdı. Sabah genə ayaq üstə mürgü vuracaqsan.

İkinci iştirakçının cavabı razılaşmamaq aktıdır. Lakin istifadə olunan qəlib birbaşa inkar kommunikativi deyildir. Razılaşmamaq dolayısı yolla verilmişdir və burada dialoq iştirakçısının emosional münasibəti də aşkar hiss edilir.

- Onu eşitmişik.

Azərbaycan dilində "onu eşitmişik", "onu bilirik", "ondan xəbərimiz var" kimi ifadələr dialoji nitqdə işləkdir. Bu tipli ifadələr, demək olar ki, dialoji nitq üçün hazır qəlib formasını almış, dialoqun digər iştirakçısının fikri ilə razılaşmamağı ifadə edir. Daha doğrusu, belə qəliblər dialoqun digər iştirakçısının hadisəyə münasibətin nəticə çıxarmaq üçün yetərli olmadığını bildirir. Yəni bu mümkündür, ancaq kafi deyildir.

Razılaşmama nitq aktı mürəkkəb və çoxcəhətli dialoji nitq hadisəsidir. Onun öyrənilməsi semantik, qrammatik və praqmatik aktı müsahibin hərəkətinə və ya hökmünə mənfi münasibəti ifadə edir. Bu cəhət hökmün informativ, qiymətləndirmə və ya imperativ olmasına zəmin yaradır. Danışanın niyyətindən, stimül replikasının xarakterindən və nitq situasiyasından asılı olaraq informativ, qiymətləndirmə və performativ hökmlərdən biri istifadə olunur. Razılaşmamaq nitq aktlarını bir-biri ilə müqayisə etdikdə onların məzmununda fərqli çalarlar üzə çıxır. Hər bir razılaşmamaq nitq aktı xüsusi kommunikativ məqsəd daşıyır. Razılaşmamaq kommunikativ təsirin yaradılmasında mühüm rol oynayır. İmtina və qadağanetməni də bəzən bu akta aid edirlər.

Mənfi reaksiyanı (etiraz, narazılıq, bəyənməmə və s.) ifadə edən bütün nitq aktlarını razılaşmamaq nitq aktı kimi ümumiləşdirmək olar.

Mənfi reaksiya nitq aktı reaktiv akt olub danışanın baş vermiş və ya verəcək hadisəyə əvvəl səslənmiş fikrə mənfi münasibətini ifadə edir və informativ, qiymətləndirmə və ya imperativ hökmlərdə müəyyən emosional çalarla üzə çıxır. Mənfi münasibət bildirən nitq aktlarında kommunikativ məqsəd nəzərə alınmalıdır.

- I think that this Sunday will be suitable for visiting Jane and tell her everything what I think of her.

- I don't see any sense in it. These your actions, Kate, are wrong and ungrounded. You should stay at home or phone her to make peace.

Bu nümunədə müsahibin söylədiyi hökmə münasibətdə razılığın olmadığı ifadəsini tapmışdır. Razı olmamaq müsahibin verdiyi informasiyanın qiymətləndirilməsi ilə baş verir.

"- Şah sarayında birə var, nədi?"

- Birənin kökünü kəsmişəm.
- Elə şey olmaz!
- Niyə olmur?
- Əşi, bütün kənd qan ağlayır birənin əlindən, sən də deyirsən...
- Sən görürük, bu lələşini yaxşı tanımırısan, Nuru”.

Razılaşmamağı ifadə edərkən danışan özünün ona ünvanlanmış nitq aktındakı məsələ ilə bağlı fərqli hökmündən istifadə edir. Bu zaman danışan məsələyə münasibətdə dinləyənlə əks və ya fərqli mövqedə olduğunu bildirir.

- You are the best mother in the world.
- No, I am not. You want me to be. And I want to be, I really do. But just wanting something doesn't make it true.

“- Əhəngin qalıb?

- *Deyirsən, yəni sizin də evi suvayaq?*
- *Olmaz?*
- *Nə verərsən?*
- *Nəyim var, nə verim?”*.

Bəzən razılaşmama hər iki müsahibin nitq aktında müşahidə olunur.

- You can't cook at all. You are a good-for-nothing person.
 - That is not true. I can cook and always cook tasty things. You can't appreciate my talent in cooking.
- Dialoqda razılaşmama danışanın dinləyənin hərəkətinə mənfi münasibətini ifadə edir. Məsələn,
- Patrick is a great guy. He is very sensitive and kind.
 - I don't agree with you. He is very selfish and cunning. I can't understand why you don't notice it.

Dialoji nitqdə kommunikativ keçmiş amili də müəyyən rol oynayır. Kommunikativ keçmişlə əlaqədar danışan və ya adresant neytral, qeyri-formal, formal replikalardan istifadə edir. Məsələn, 1) neytral replika: I don't agree; I am not sure; No, I don't think; I disagree və s.

2) qeyri-formal replika: I don't see any sense in it; Nonsense!; No way!; You must be joking! və s.

3) formal replika: I'm afraid I don't share your point of view; I see things rather differently myself və s.

Müsahibin replikasına cavab verməmək dialoqda kommunikativ gələcəklə razılaşmamaq mövqeyini bildirir.

- How many times have I told you not to make friends with this awful girl. She has terrible background: her father is a drunker and her mother... Oh, my God!

But Marty only stood up and went away.

Dialoqlarda razılaşmamaq birbaşa və dolaylı yolla ifadəsini tapır.

Emosional çalarlı söz və ifadələrdən istifadə edilməklə müsahiblə razılaşmağı bildirmək mümkündür.

- I had a really good performance last night. What do you think of it, Mike?

- Oh, I don't think that it was so brilliant as you see it. You can act better.

Bu replikada danışanın özünün razı olmadığını söyləmək məqsədilə kontekstual-situativ dolaylı nitq aktına müraciət etmişdir: Are you a fool? Harry, you are crazy. Verilmiş ifadələrə kontekstdən təcrid edilmiş şəkildə baxıldıqda onların situasiyaya uyğun gələn intensional mənası anlaşılır. “You are crazy” kontekstdən kənar “sən dəlisən” anlamını verir. Kontekstdə isə bu ifadə müsahiblə razılaşmamağı ifadə edir və bununla da əlavə intensional məna qazanır.

Dialoqda müsahibin fikrinə inamsızlığı və ya şübhə ilə yanaşmağı ifadə edən dolaylı nitq aktları da intensional çalar qazanır, razılaşmamağı göstərir.

Do you really think so? Is it really your point of view?

- Jane is a great girl. She is very attractive and charming. And moreover she is very clever.

- Do you really think so?

Beləliklə, razılaşmamağın dolaylı nitq aktları özündə əlavə informasiya daşıyır. İngilislər müsahibləri ilə razılaşmamağı söyləyərkən daha çox dolaylı nitq aktlarına üstünlük verirlər. Bunda məqsəd ünsiyyət, iştirakçıları ilə hörmət, ehtiram münasibətini qorumaq və s. oxşar ekstralinqvistik amillərə, nitq etiketinə əməl etməkdir.

Dialoji nitqdə razılaşmamağı ifadə etməyin qrammatik və leksik vasitələri də vardır. Razılaşmamağın qrammatik ifadə vasitələri ünsiyyət prosesində danışanın müəyyən məsələ ilə bağlı müsahibi ilə razılaşmadığını bildirməsi üçün nitq aktında cümlədə birləşdirdiyi model və strukturları əhatə edir. İngilis dilində geniş yayılmış *do not, do not agree with, can not, is not* və s. qrammatik formalarıdır. Misalları nəzərdən keçirək.

1) - Jane, I'd like to visit our Granny today?

- Oh, I do not think that Monday is a suitable day for a visit. I don't see any sense in it.

Bu nümunədə razılaşmama “do not” qrammatik strukturu ilə ifadə edilir.

- Camaat hanı, köçüblər?

- Yox.

Azərbaycan dilindəki nümunədə razılaşmamaq və ya inkar “yox” sözü ilə ifadə edilmişdir.

- Onun nə iş gördüyünü bilirsənmi?

- Yox.

Bu nümunədə razılaşmamaq deyil, inkar ifadəsini tapmışdır.

2) I think that Mr. Dick will be kicked from this job. He is very careless and inexperienced.

- I do not agree with you. He knows his job and works hard to gain some good results .

Verilmiş nümunədə danışanlardan biri razılaşmamağı “do not agree with” qrammatik modeli ilə ifadəsini tapmışdır.

3) I do not believe that Jack will try to help us. He is so busy with chasing that stupid girl.

- I can't share your view because Jack is a real friend and moreover he is in love with Julia .

Razılaşmamağı bildirmək üçün qrammatik vasitələrlə yanaşı nitq aktında leksik vasitələrdən də istifadə edilir. İngilis dilində bu məqamda müxtəlif söz və ya hazır qəliblər işlədilir.

- Harry, I want Pat to live with us, with me and Richard. I love him and he loves me and Pat greatly.

- Rubbish! How can he love my child if he even doesn't know him, his habits, his likes and dislikes .

Bu dialoqda razılaşmamağı ifadə etmək üçün “Rubbish!» leksik vahidindən istifadə edilmişdir.

1) - Nigel, I decided to return Pat to Gina. It will be better for him.

- You must be joking! You are crazy. You shouldn't do it because we are going to win the process and the judge is on our side.

Razılaşmamağı ifadə etmək üçün danışan sintaktik tam konstruksiyadan istifadə edir: “You must be coking”; “You are crazy”. Bu hazır qəliblər danışanın neqativ reaksiyasını göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1.Ерема А.В. Национальная специфика выражения запрещения и отказа в русском и английском языках//язык и культура-Воронеж, Изд-во ВУ, 1996

2.Ермаков Л.М. Научные исследования в лингвистике. Москва, Наука, 2011

3.Семеновко Л.П. Аспекты лингвистической теории монолога. –Москва, Изд-во МГЛУ, 1966

4.Parsons T. Man and boy. London, Harper Collins Publishers, 2002

5.Серафимова М.А. Шасвич А.М. Topical Dialogues. – М., 1978

6. Гловинская М.Я. Семантика глаголов речи с точки зрения речевых актов// Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. –Москва, Русский язык, 1993

7. Гловинская М.Я. Семантика глаголов речи с точки зрения речевых актов// Русский язык в его функционировании. Коммуникативно-прагматический аспект. –Москва, Русский язык, 1993

8. Collins Cobuild English Grammar. L.Harper Collins Publishers, 1995

9.Hüseynov İ. Seçilmiş əsərləri. I- II cild. Bakı, “Azər məşr”, 1988

Açar sözlər: səciyyə, nitq, təsvir etmək, növ, razi olmamaq, müxtəlif, əlaqə.

Ключевые слова: характер, речь, описание, вид, несогласие, разный контакт.

Key words: characteristics, speech, to describe, kind, to disagree, different, communication.

РЕЗЮМЕ

В статье описаны характеристика блоков и различные коммуникативные диалогов Отрицательность занимает особое место в общении. Исследователи включают отрицательность и негативность на эту зону. В этот момент высказывающие мнения выставляют друг друга противоположным. Следовательно, неправильно применять одно и то же соглашение об отказе. Разногласие относится к отрицанию различных предметов. Отказ от обсуждения речевого акта попадает в категорию отрицания. Содержание отрицания в содержании выражает несогласие. В этой статье были приведены все сходства и различия во мнениях нескольких лингвистов. Были приведены примеры русских лингвистов Л. М. Ермакова, П. Л. Семяненко, М. А. Серафимова, Т. Парсонса от английских ученых, а также другие источники и произведения искусства в этой статье.

SUMMARY

The article describes the characteristics of the units and various communication dialogues .Negativity takes the special place in dialogue. Researchers include deniality and negativity on this zone. At this moment, opinions expressing each other are opposite. Therefore, it is wrong to apply the same to refuse. Disagreement refers to the denial of various subjects. Denial of the discussion of a speech act falls into the category of denial. The content of the negative in the content expresses disagreement. It was given all about similarity and difference opinions of several linguists in this article. Examples from Russian linguists L. M. Ermakov, P. L. Semyanenko, M. A. Serafimova , T. Parsons from English scientists, as well as other sources and works of art were given in this article.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Muradova Səbinə İlham qızı SOSIAL STRATİFİKASIYA NƏZƏRİYYƏSİ

Sosial stratifikasiya nəzəriyyəsinin inkişaf və formalaşma tarixi, həmçinin "stratifikasiya" konsepsiyasının formalaşması və dəqiqləşdirilməsi ilə müəyyən kateqoriyalar sisteminin inkişafı ilə bağlıdır.

"Stratifikasiya" təbəqə, geoloji növdə qat mənasını verən latın "stratum" sözündən yaranmışdır. Geologiyada stratifikasiya laylama, dağ süxurunun və yer qatlarının yerləşməsi, yer səthinin qatlara bölünməsi mənasını verir. Qərb sosioloqları bu geoloji termini cəmiyyət həyatında baş verən proseslərin ən dəqiq və qısa şəkildə ifadə etmək üçün ən uyğun olduğu qərarına gəlmişlərdir. Amerikan sosioloqları J.Kyuber və U.Kenker yazırdılar ki: "nə vaxt ki qeoloq dağ süxuru haqqda danışır, o göstərmək istəyirki, bir qat fiziki şəkildə o biri qatın üstündədir və yaxud altındadır, və bir qat o biri qatlardan fərqlənir. Cəmiyyət üzvlərinin müxtəlif mövqelərini səciyyələndirmək üçün sosioloq "qat üzərində qat" obrazını istifadə edir. (1.s.40-45)

Bu anlayışın tarixi tipləri bunlardır: a) quldarlıq; b) kasta quruluşu; c) təbəqələr; ç) siniflər.

Qərb sosiologiyasında sosial stratifikasiya nəzəriyyəsi siniflərin cəmiyyətin sosial strukturunun əsası olması haqqında marksist təliminin inkarındır. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları qeyd edirlər ki, sinif anlayışı köhnə cəmiyyətlərin, həm də sənayecə təkmilləşmiş kapitalist ölkələrinin sosial strukturunu analiz etməyə imkan verirdi, ancaq modern industrial cəmiyyətin sosial strukturunun araşdırılması üçün işə yaramır. Ona görə ki, hazırki cəmiyyətdə mühlüm səhmdarların eməlin idarə olunmasından uzaqlaşdırılması və onların maddəli menecerlərlə dəyişdirilməsi ilə bağlı mülkiyyət əlaqələri özünün təyinedici statusunu itirmişdir. Bu səbəbdən də sinif anlayışı «strat» ilə dəyişdirilməlidir. Bu nəzəriyyəyə əsasən, hər strata eyni gəliri, səlahiyyəti, təhsil və nüfuzu olan insanlar aiddir. Cəmiyyət daxilində yuxarıdan aşağıya doğru imkanlılar, orta təbəqə və kasıbların stratları yerləşir. Sosioloqların hər hansı bir qrupu belə düşünür ki, sosial stratifikasiya təlimi hər hansı tarixi zamanda cəmiyyət daxilində mövcud olan sosial bərabərsizliyin iyerarxiyalı təşkil edilmiş strukturunu daha yaxşı biruzə verir. (2.s.4-6.)

Adi təbəqələşmə ilə müqayisə edildikdə sosial stratifikasiya 2 cəhəti ilə fərqlənir.

I Stratifikasiya dərəcəyə görə təbəqələşmə ilə xarakterikdir. Nəticədə, yuxarı təbəqələr aşağı təbəqələrdən daha imtiyazlı durumdadırlar.

II Yuxarı təbəqələrin cəmiyyətdəki insanların sayı xeyli azdır. Nəticədə, sosial stratifikasiya şaquli olaraq yerləşmiş sosial təbəqələrin toplusudur. Burada sosial təbəqələr hakimiyyət, var-dövlət, təhsil və nüfuzla malik olmaq üçün sosial bərabərsizlik amili üzrə yerləşmişdir.

Strata stratifikasiyanın 4 şkalası üzrə bənzər göstəricilərə sahib olan insanların sosial təbəqəsidir. Sosioloji kitablarda stratifikasiyanın ayrı-ayrı meyarları müəyyən edilir. Alman sosioloqu R. Darendorf sosial stratifikasiya üçün əsas meyar «nüfuz» anlayışının olduğunu söyləyirdi.

P. Sorokinin sosial stratifikasiya ilə əlaqədar dediyi fikirləri də xüsusilə diqqət çəkir. O, sosial stratifikasiyanın 3 növünü irəli sürür: iqtisadi, siyasi və peşə.

1. Siyasi stratifikasiya cəmiyyətin bütün tərəflərini təşkil edən iyerarxiya rəngləri sistemini bildirir. Əsasən bura nüfuz, hakimiyyət və s. aiddir.

2. Peşə stratifikasiyası əhəlinin fəaliyyətinə, məşğuliyyətinə və peşəsinə görə kateqoriyalara ayrılmasıdır. P. Sorokinin dediyinə görə, xalqın peşə əlaməti üzrə stratifikasiyası cəmiyyətin özülünü əhatə edir. Peşələr üzrə olan əlaqələr «dövlət ümumiliyinə» görə olan təsadüfi əlaqələrdən, ideologiya və siyasi partiyaya mənsubiyyət üzrə olan əlaqələrdən fərqli olaraq dərin, köklü və əsaslı xarakter daşıyır.

3. İqtisadi stratifikasiya üçün Sorokinin fluktuasiya adlandırdığı 2 göstərici əsas hesab edilir:

1) qrup və yaxud cəmiyyətin varlanması və yoxsullaşması;

2) iqtisadi piramidanın hündürlüyünün yüksəlməsi və azalması. (3.s.11-13)

Vurğulamaq olar ki, stratifikasiya nəzəriyyəsi hazır ki dövrdə ən çox istifadə edilən və nəzəri olaraq şərtləndirilmiş nəzəriyyədir. Ancaq bir sıra araşdırmaçılar onun da çatışmazlıqlara sahib olduğunu göstərirlər. Onlardan biri cəmiyyətdə mükafatlandırma sisteminin bölgüsündə xüsusi rol oynayan hakimiyyət amilinin rolunun gözdən keçirilməsidir. Bu əsasən demokratiya şərtlərini rəhbər tutmayan dövlətlərin sosial struktur üçün vacibdir. Bu baxımdan xarakterik nümunə kimi MDB-nin bir çox dövlətlərinin sosial strukturunu misal çəkmək olar. Hazırda tam aydınlığı ilə məlumdur ki, təkmilləşmiş etmiş Qərb, bir sıra MDB dövlətlərinin postindustrializm və informasiya cəmiyyəti mərhələsinə nüfuz etməsi, onlarda müşahidə edilən iri miqyaslı elmi-texnoloji müvəffəqiyyətlər bu dövlətlərin stratifikasiya strukturuna ciddi yeniliklər gətirir.

Qərb sosiologiyasında "stratifikasiya" tərfi nəzəri və ontoloji mənada istifadə edilir. Bu anlayışın geniş mənasının istifadə edilməsindən danışısaq (nəzəri aspekt), sosial stratifikasiya sosiologiyanın sosial fərqlilik məsələləri ilə məşğul olan mövzusu kimi anlaşılır. Daha dar mənada isə bu termin cəmiyyətin sosial təbəqələşməsinin ayrı nəzəriyyəsi kimi anlaşılır. Və nəhayət, daha dəqiq mənada (ontoloji) sosial stratifikasiya müəyyən ölkədə var olan sosial-sinif quruluşu deməkdir.

Sosial-sinif stratifikasiyasının çoxlu tərfi vardır. Məsələn, J.Gertle yazırdı ki, stratifikasiya xüsusi tip və fərləndirilmənin əsas hissəsidir.(4.s.10)

R.Makayver, Q.Kaufman, T.Marşal və digər sosioloqlar isə stratifikasiyanı sosial bərabərsizliyin sistemi kimi izah edirlər. Bu tərfi ən çox yayılmışdır. A.Giddensin fikrincə, stratifikasiya fərqli qruplar arasındakı strukturlaşdırılmış bərabərsizlikdir.

Sosial təbəqənin xüsusi formaları müxtəlifdir və çoxdur. 1993-cü ildə buraxılan sosiologiya dərslində sosial

stratifikasiya sadəcə fərqli dərəcədə olan rifahın, hakimiyyətin və prestijin sistemi kimi izah edilir. Bütün bu təriflər çoxsaylı ifadələrin yalnız cüzi bir hissəsidir. Ancaq, hələ də bütün sosioloqların qəbul etdiyi bir universal tərif yoxdur. demək olar ki, sosial stratifikasiya termininin dəqiq tərfi hələdə araşdırılmaqdadır.

Təriflərdə ki olan fərqliliklər fərqli yanaşmalarla bağlıdır. Bəzi müəlliflər qrupların bərabərsizliyinə diqqət yetirirlər. Bu bərabərsizlik müəyyən quruluşa malikdir, ancaq onun xassəsi bəlli deyildir. Digərləri isə bərabərsizliyin yalnız iyerarxik quruluşunu vurğulayırlar. Üçüncülər isə bu quruluşun qatlı xassəsini vurğulayırlar. Çoxsaylı təriflər arasında çox qısalrı və ya tam tərsinə çox uzun təriflər vardır, lakin onları birləşdirən bir ümumi xüsusiyyət var – bu anlayışı bərabərsizliyi təsvir etmək üçün istifadə edirlər.

Dünya sosioloji ədəbiyyatında mövcud olan bütün tərifləri ümumiləşdirsək, nəticəyə gələ bilərik ki: sosial stratifikasiyanı bir birinə nisbətən nizamlanmış bu cəmiyyətin sosial bəabərsizlik sisteminin qrupların cəmi kimi anlaşılır. Elmi fənnin araşdırma mövzusu kimi sosial stratifikasiyaya adətən aşağıdakilər ehtiva edilir:

1. sosial təbəqələşmənin təbiətini, cəmiyyətin qeyri0-bərabər təbəqələrə bölünmə meyarları;
2. sosial stratifikasiyanın quruluş formaları (siniflər, kastlar, statuslar və s.);
3. sosial stratifikasiya sistemləri (qəsəbənin, ölkənin sosial quruluşu);
4. sosial quruluşun fərqli elementlərinin dəyişiklikləri (siniflərlə, qruplarla və s.).

Bu məsələlər müəyyən bir cəmiyyətin sosial təbəqələrinin tam təsvirinə imkan verən bir sıra suallar doğurur:

1. hansı siniflərdən, təbəqələrdən, qruoladan bu cəmiyyət ibarətdir.
2. əhalinin fərqləndirilməsinin hansı əsas meyarları istifadə edilir.
3. bir sosial qrupları digərlərindən ayıran əsas məsafələr hansılardır.
4. cəmiyyəti təşkil edən qruplar necə nizamlanıblar; onlardan hansılar ən yüksək mövqə tutublar, hansılar daha aşağıdadırlar, hansılar isə ən altdadırlar.
5. hansı sosial əlaqələrlə qruplar bağlıdırlar: bu münasibətlər münəqişə yoxsa razılaşıma xarakteri daşıyırlar.
6. sosial hərəkətliliknecədir: hansı qruplar və hansı qruplara keçid edirlər; bu keçdlər nə dərəcə sıx baş verirlər.
7. hazırkı struktur necə yenidən hasil edilir: hansı qruplar hasil edilməni idarə edir; kim nəyi hasil edir.
8. cəmiyyətdəki bütün bu quruluşun funksiyası nədir, hansı məqsədlərə yönəlmişdir, bu məqsədlər kimindir.
9. bu quruluşun dinamikası necədir; hansı yöndə dəyişir; hansı qruplar yaranır; hansılar isə öz əvvəlki keyfiyyətini dəyişir.

10. sosial quruluşun dinamikasını idarə edən mexanizmlər hansılardır; cəmiyyətin təkamülü zamanı dəyişir mi və s. (5.s.70-71)

Sosioloqla stratifikasiyanı üç səviyyədə araşdırlar. Birinci səviyyəyə, insanların davranışlarına təsir göstərən, mədəniyyəti; ikinci səviyyəyə, qrup həyatının fərqli formalarını yaradan, sosial sistemi; üçüncü səviyyəyə isə şəxsiyyətin davranışlarını və onun motivasiya sferasını aid edirlər.

Cəmiyyətin stratifikasiyasını araşdırmaq üçün iki qrup metod istifadə edirlər. Birinci qrup – obyektiv (keyfiyyət) metodlarıdır: gəlilərin öyrənilməsi, məktəb təhsilinin illərinin sayı, hakimiyyət səviyyəsi və s. statistikanın məlumatları istifadə edilir. İkinci isə subyektiv (kəmiyyət) metodlarıdır: əhalinin fəqli qruplarının sorğusu, “nüfuzun qiymətləndirilməsi” metodu və s.(6.s.107)Sosiologiyada sosial stratifikasiyanın dəqiq mexanizmi müəyyən kateqoriya sistemi ilə izah edilir, məsələn: “sosial mövqə”, “rol”, “status”, “prestij”, “dərəcə”, “qiymət”.

Cəmiyyətdə yaşayaraq insan vaxt və məkanda müəyyən yer tutur. O, ölkənin, kəndin sakinidir və müəssisədə işləyir. Başqa cür desək, müəyyən sosial mövqə tutur. Status – sosial mövqeyin müəyyən xüsusiyyətlərinin cəmidir. Status qruplarını fərqləndirmək üçün vacib meyarlardan biri prestijdir. Pncədən müəyyən edilmiş (doğulandan, dətişməyən) və sonradan qazanılmış (dəyişən) statuslar vardır. İnsan hər zaman eyni anda bir neçə statusa malikdir, yalnız biri onu sosial olaraq müəyyənləşdirir. Adətən insanın əsas statusu onun işi ilə bağlı olur. Hər bir status bir sıra sosial rollardan ibarətdir. Rol – insanın malik olduğu statusa uyğun olan gözlənilən davranışdır. Rol stratifikasiyanın dinamik tərəfidir, yəni funksiyasıdır. Sosializasiya – insanın fərqli rolların mənimsəməsidir. Rollar formal və qeyri-formal olurlar. T. Parsons beş əsas xüsusiyyətlərə əsasən rolları təsvir etməyi təklif etdi: emosionallıq, əldə etmə üsulu (təyin edilmiş və ya əldə edilmiş), miqyas, rəsmiləşdirmə dərəcəsi (qəti və ya xeyir), motivasiya (şəxsi və ya ictimai rifah). Parsonsun fikrincə, hət bir rol bu beş xüsusiyyətin kombinasiyasıdır.

Sosial prestij statusun göstəricisidir. Prestij – cəmiyyətdə statusa və ya vəzifəyə verilən qiymətdir. İnsan müəyyən mövqələri tutaraq, həmin yerə uyğun olan prestiji qazanır. Sosial fərqlilik hakimiyyətdə olan sosial dəyərlər sistemi və mədəni standartlar ilə birlikdə sosial stratifikasiyanın konkret formalarını yaradır. Sosial stratifikasiyanı şaquli və üfüqiyyə bölürlər. Üfüqi təbəqələşmədə etnik, irqi, milli, qrup daxili və sosial əsas tiplərini vurğulayırlar.(7.s.55-59) Sosiologiya elmində hakimiyyətə xüsusi önəm verilir.

Cəmiyyətin bütün təbəqələri öz aralarında hakimiyyət sahibliyi meyarı ilə fərqlənilirlər. Sosial təbəqənin malik olduğu hakimiyyətin həcmi onun cəmiyyətdəki yerini (yüksək ya aşağı), rifah səviyyəsinə və digər xüsusiyyətləri göstərir. Sosiologiya ədəbiyyatında hakimiyyətin çoxlu tərfi var, yalnız onların heç biri ideal deyildir, yəni bu ictimai fenomeni tam əks etdirmirlər. Hakimiyyəti qərar qəbul etmə və insanlara təsir göstərmə qabiliyyəti kimi təsvir etsək, iqtisadiyyatda, siyasətdə və cəmiyyətin mənəvi həyatında olan hakimiyyətləri fərqləndirmək gərəkdir.

Bir ölçülü stratifikasiya sistemində mülkiyyət institutuna əhəmiyyətli yer verilir. Cəmiyyətin bütün fərdlərinin statistik məlumatlarının istifadə edilməsi əsasında bir sıra böyük sosial təbəqələ bölmək olar, məsələn: muzzla işləyən istehsal vasitələrə malik olanlar; muzzla işləməyən istehsal vasitələtinə malik olanlar; yalnız öz iş gücünə malik olanlar (intellektə), yəni muzzlu işləyən şəxslər. İstənilən hər hansı bir tipin stratifikasiyası müəyyən dəyər şkalası

differensasiya edilmiş qiyməti, eyni zamanda şəxs və qrupların dərəcələndirilməsini nəzərdə tutur. Bir çox hallarda stratifikasiya dərəcələndirmənin bir kriteriyasının inkişafını göstərir, məsələn, yaş, cinsi, maddi vəziyyəti, iqtidarı, ailə statusu. Bu bir ölçülü stratifikasiya tipləri, ancaq nisbətən sadə sosial strukturlarda vacib rol oynayırlar. Sosioloqların daha mürəkkəb cəmiyyətlərə göstərdikləri diqqətdən ortaya çıxdı ki, müxtəlif stratifikasiya sistemləri bir sıra əlavə dəyişən, “çoxtərəfli” kriteriyaların varlığından ortaya çıxır, bunlarda kollektivləri və cəmiyyətləri geniş sosialmədəni qruplara bölürlər. Bu fakt cəmiyyət iştirakçılarının bölgüsündə ikinci üsulunun ortaya çıxmasına səbəb oldu, bu da sosiologiyada çoxölçülü stratifikasiya adını aldı, mahiyyəti ortaq əlamətlər əsasında sabit dəyərlərin çıxarılmasıdır. Çoxölçülü stratifikasiyaya P.Sorokinin tədqiqatlarında böyük yer ayrılmışdır. O, yazırdı: “Kumulyativ sosial qruplar dedikdə, mən qarşılıqlı əlaqədə olan bir şəxs yox, iki, üç və bir sıra elementar oxşar əlamətlərlə bağlı şəxslər başa düşürəm. Belə ki, eyni bir qrup şəxs yalnız ortaq bir dinə yox, həm eyni dövlətə, həm də eyni bir peşayə aid ola bilərlər”.(8.s.58)

Kumulyativ və elementar qruplar, müəyyən yolla birləşərək, mürəkkəb sosial aqreqat əmələ gətirirlər. Faktiki olaraq bu cür mürəkkəb aqreqatları, bu və ya digər ərazidə məskunlaşmış (şəhər, kənd, rayon, ölkə və b.o.) hər hansı bir əhali əmələ gətirə bilər. Çoxölçülü stratifikasiya sisteminin açılışı gələcəkdə stratifikasiya nəzəriyyəsinin özünün inkişafında bir mərhələ olmuşdur. Bu öz əksini sosial qrup anlayışında tapmışdır, bunlarında müxtəlif formaları “sosial siniflər”, “vəziyyət” və “kastalar” adlandırılmışdır. Dünya sosioloqlarının sosial qrupların analizi göstərir ki, az və ya çox daimi olaraq diqqət spesifik institusional sektorların stratifikasiya strukturu və dinamikası məzmununa verilir. Buda öz növbəsində iqtisadi və siyasi institutların yaranması zərurəti haqda mübahisələrin yaranmasına səbəb oldu. Sosial strukturun daxili komponentlərinin təyin edilməsi sosiologiyada absurd mövzulardandır. Onun vacib bölgü vahidlərini siniflər, təbəqələr, kollektivlər, sosial-ərazi birlikləri, sosial qruplar, milli-ətnik birlik formaları və sosial - demoqrafik qruplar əhatə edir. Bu anlayışların hamısı da öz daxili məzmununa görə bir sıra analiz vahidlərinə – amillərə ayrılır. Sadalanan anlayışların təyin edilməsində sosiologiyada ayrı-ayrı fikirlər vardır. Məsələn üçün, onlardan sayca ən böyüyünü – sinif anlayışını gözdən keçirək. Marksist sosiologiya sosial strukturda sinfin rolunu çox şişirdir, sinfi yanaşmanı konkretləşdirir. O cümlədən sinfin təyin edilməsində mühüm meyar kimi iqtisadi xüsusiyyəti – mülkiyyət formalarının müxtəlifliyini götürür. İndi məlumdur ki, uzun müddət sosioloji fikirdə olan bu baxış məhdud xarakter daşıyır. Cəmiyyətin siniflərə ayrılmasını təyin edərkən yalnız mülkiyyət formalarına əsaslanmaq yetərli deyildir, iqtisadi, siyasi və mənəvi ünsürləri kompleks halda vurğulamaq lazımdır. Bu anlamda modern Qərb sosiologiyasında sinfi mənsubiyyətin meyarları məsələsi diqqəti çəkir.

Qərb sosioloqları sinfi fərqlərin əsasını, məşğuliyyət və sərvətin nə qədər olmasında görür, cəmiyyətdə aşağıdakı siniflərin olduğunu vurğulayırlar: yüksək siniflər, orta sinif, fəhlə sinfi və son olaraq, kəndli sinfi - ənənəvi olaraq kənd təsərrüfatında işləyənlər. Sosial strukturun sonrakı bölgü vahidi olan sosial qrup barəsində də ayrı-ayrı fikirlər bildirilir. Bu anlayış əksər vaxt sinfin sinonimi kimi istifadə edilir, ancaq bəzi durumlarda sosial qrup dedikdə siniflərin daxilində öz məşğuliyyətinə, peşə-ixtisas və təhsil keyfiyyətinə, siyasi müvəffəqiyyətinə və mədəniyyət göstəricilərinə, tam şəkildə sosial yetkinlik dərəcəsinə görə seçilən sosial subyektlər başa düşülür.(9.s.102)

Sosial strukturda təbəqə anlayışı da əsas sayılır. O, siniflərin və sosial qrupların daxilində üfqi bölgü vahidi kimi qəbul edilir, siniflərdən kənar qalan ziyalıları – peşəkar əqli əməklə maraqlanan işçiləri təşkil edir. Bu bölgü cəmiyyət nümayəndələrinin əqli əmək və fiziki əmək işçilərinə ayrılmasına uyğundur. Ziyalıların xüsusi əlaməti orta ixtisas və ali məktəb həcmində təhsil istəyən peşəkar əqli əmək sektorlarında fəaliyyət göstərmələridir.

Ədəbiyyat

1. R.Əzimova: “Keçid dövrü cəmiyyətinin sosial stratifikasiyasında orta sinif.” Bakı «AVROPA»-2014. 100 s
2. Социальная структура и социальная политика. США. Великобритания, ФРГ Франции и Канады. Киев: Наука, Думка, 1980-404с.; Социально-политические реформы: Историческая необходимость, опыт, проблемы-СанктПетербург, Из-ние Петербургского ИИЖТ, 1992-39 s.
3. Семенов В. Проблемы классов и классовой борьбы ... -М. Госкомиздат, 1958.-С.10
4. Экономическая социология и перестройка / Под ред. Заславской Т.И., Рывкиной Р.В. М.: Прогресс, 1989. 232 с.
5. Социология.-С.-Петербург;ИКА "Тайм-аут",-1993.
6. 4 Радаев В.В. Классы после классиков. См. монографию: Социальная стратификация. М., 2003
7. Сорокин П. Система социологии.-Т.2.-Ч.2.-
8. Вебер М. Исследования по методологии науки. М., 1980, ч. 2,

Açar sözlər: Məqalə, tarix, başlanğıc, sosial, təbəqələşmə.

Key words: Article, history, strats, scial, stratification.

Ключевые слова: Статья, история, запуски, социальные, стратификация.

Theory of social stratification

In this article, we are tried to introduce the history of the process of formation of strats and characteristics of social stratification in addition, the role and situation of strats is explained in the process of the present history

Резюме

Теория социальной стратификации

В этой статье нас судят, чтобы ввести историю процесса формирования запусков и особенностей социальной стратификации, кроме того, роль и ситуация запусков объяснены в процессе настоящей истории..

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Nərgiz Ramizzadə, Vaqif Qurbanov
AZƏRBAYCAN DİL TƏLİMİNƏ MARAQ YARADILMASINDA DİNLƏMƏ MƏTNLƏRİNDƏN
İSTİFADƏ TƏCRÜBƏSİNƏ DAİR

Dinləmə mərhələsindən danışarkən ilk növbədə dinləməni bir pedaqoji termin kimi təyin etməyə ehtiyac yaranmış olur. Dinləmək — hansı anlayışın adıdır? Dinləmək sözü din(mək) və elə(mək) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır və qulaq asmaq birləşməsinin sinonimini əvəz edə bilər.

Dinləmə — hansı anlayışın adıdır? Dinləmə din (yol, qayda, istiqamət, ideya və s.) mənasında işlənmişdir ki, tərcüməsi rus və b. dillərdə reliqiya kimi başa düşülür. Həmin sözdən dinçi – dinşünas, dindar, dinsiz və s. də sözləri də yaranmışdır. Rus dilində bu sözlərin mənası məhz din sözlərini isim kimi başa düşməkdə irəli gəlmişdir. Azərbaycan dilində din isim olaraq rus dilindəki reliqiya, çin dilində dao sözlərinin mənasına tamamilə uyğun gəlir.

Buradan çıxardığımız nəticə ondan ibarətdir ki, “dinləmək” və “dinləmə”ni qarışdırmaq olmaz. Belə ki, dinləmək – eşitmək, qulaq asmaq olsa da, onun kökündə duran din sözü danış(maq) sözünün sinonimi deyil, din isminin aydın ifadəsidir. Yəni: dinləmək – din və eləmək sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Din+elə = dinlə; din+elə(mək) dinləmək.

Deməli, dinləmək dilçilərin göstərdiyi kimi din(mək) və elə (mək)dən əmələ gələn sadə döz deyil; din ismi ilə elmək fəllərindən əmələ gələn düzəltmə feildir; başlamaq, işləmək, çirkləmək, buzlamaq və s. sözlər kimi.

Dinləmə də din+eləmə morfemlərindən inteqrasiya olunmuş leksik vahiddir ki, ona morfologiyada nə? sualına cavab verən ismi feil deyilir. Eyniköklü anlama, köçürmə, unlama, aqlama, buqlama və s. kimi sözlər sırasında biz dinləməni də görə bilərik.

Dinləmə - anlama və danışma məzmun xəttinin bir həmcins intonasiya daşıyıcısı olması da, inkarda işlənməməsi də bizim bu ideyanı elmi əsaslara söykəndiyinə bir dəlil-sübutdur. Onlar bir daha deyirik ki, tamhüquqlu isimlərdir. İndi də çalışaq ki, diqqəti birinci məzmun xəttinə cəlb edək və göstərək ki, burada dinləməni tam hüquqlu ləksəm deyil, dinləyib – anlama kimi verməkdən hansı məqsəd güdülmüşdür. Məgər dinləmə strategiyasının üzərindən belə yarımvergülu keçmək düzgün düşmür. Bizə görə, bu cəhət heç vaxt düzgün olmaz; ona görə ki, kurikulumda dinləmə mətni xüsusi olaraq işlənən strateji vahiddir.

Dinləmə anlama üçün, anlama isə danışmaq üçün yarımkeçirici xətt sayılır. Spiralvari olan bu ötürücü dinləmək də, danışmaq da öz sübut halına yetişmiş olur. Nümunələr əsasında bu halın necə yarandığını göstərməyə çalışaq.

1. Məqsədimiz bir müdrik kəlamların şagirdlərə mənimsədilməsidir.

“Əsərlərinin üzərində imzası olmayan yeganə yazıçı müəllimdir” (Atatürk)

“Təhsil millətin gələcəyidir”. (Heydər Əliyev)

“Mən göydəki işıqlı ulduzları görəndə və bir də iki halda bəzi insanların ürəyində mənəvi normaları görəndə təəccüblənirəm, heyrdənirəm.” (İ. Kant)

2. Bu kəlamlar səsləndirilməsi və dinlənilməsi vasitələridir. Həmin vasitələr elə yerinə yetirilməlidir ki, düzgün səsləndirilsin və ya eşidilsin və anlaşılsın. Əlbəttə, belə kəlamları anlamaq üçün kitabdan oxu, səssiz oxu da kifayət edə bilər. Ancaq onları eşidib, qulaq asıb, yadda saxlayıb öz

Cümlə tərbiyədə iki tərəfin – deyənin və dinləyənin olması klassik məktəb tərbiyəsidir. “Bu, müəllim dedi, mən də qulaq asdım və öyrəndim” müdrik kəlamına uyğun deyim tərzidir. Odur ki, xətti keçici, ötürücü və yaranıcı mahiyyət daşımalıdır. Dinləmə – anlama – danışma nəticəsində şagird həmin kəlamların formasına deyim tərzilə mənəvi nitqə (yəni danışmaya) çevrilməsinə də yiyələnə bilər.

Formaca anlaşılma və danışma belə olmalıdır:

“Əsərlərinin üzərində imzası [olmayan] yeganə yazıçı [müəllimdi].”

Təhsil millətin [gələcəyidi].

Mən iki halda – göydəki [ışıqlı] [ulduzları] görəndə və bəzi insanların daxilindəki mənəvi normaları görəndə təəccüblənirəm, [heyrdənirəm].

Bunlar dinləmə vasitələridir.

Anlama üçün dərslərin mənanın geniş şərhə ehtiyacı vardır. Konkret hallardan mücərrədləşdirici anlam yaratmaq müəllimin şərhindən asılıdır. Məhz bundan sonra danışma mərhələsi başlaya bilər. Şagirdləri bu kəlamların yaratdığı etik – estetik mənəvi gələcəyə çatdırmaq lazımdır.

1) Müəllim zəhmətinin əvəzi yoxdur. O, insan yetişdirir. Allah əvəz gözləmədiyi kimi.

2) Bugünkü təhsilə millətin gələcəyinə qoyulan yatırım kimi baxmaq lazımdır.

3) Göydə işıqlı ulduzlardan və insanların mənəvi-əxlaqi kəlamlarından asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bunları dilə gətirsək, danışmaq üçün ilkin faza dinləməkdir. Ona dinləmək əzmi, səbr, mədəniyyəti deyilir.

Dinləmək mədəniyyəti olmayanda səbr, hövsələ, dözüm, iradə və s. danışmaq olmaz.

Dərslərdə dinləmə mətnlərinin yer tutmasından iki məqsəd güdülür:

1) Əlavə bilik vermək, bacarıq aşılamaq və 2) təbiiyə vermək. Burada təbiiyə amilini də iki cür dərk etmək lazımdır: birincisi, elmə həvəs, maraq mənasında; ikincisi, etik-əxlaqi dəyərlər mənasında.

Göründüyü kimi, bunların hər ikisi vacib amillərdir. Bu, biliklərin ədəbi, ədəblinin biliyi olmalıdır anlamında başa düşülür.

Dinləmə mətn kimi pedaqoji məqamların cəlb edilməsi də bununla əlaqədardır. Onların içərisində ən xarakterik sayılmalardan biri də belədir:

Nəsrəddin Tusuninin “Əxlaqi-nasiri” əsərindən aşağıdakı parçanı oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin. “İnsan çox danışmamalı, daha çox qulaq asmağa çalışmalıdır, başqasının yarımçıq sözünü kəsməməli, başqasının nağıl etdiyi hekayət və rəvayəti bilirsə, bunu dinləməli, üzə vurmamalı və onun danışmaq qurtarmasına imkan verməlidir. Başqalarından soruşanlara cavab verməməlidir, ümumidən gözlənilən sualda camaatı qabaqlayıb irəli düşməməlidir. Biri cavab verirsə (daha qabil cavab verməyə qadir olsa da, səbr etməli) o, sözünü qurtardıqdan sonra öz cavabını verməlidir. Lakin əvvəlinə tənə etməməlidir.

Onun yanında iki adam söhbət edirsə, qarışmamalı, ondan gizlədirsə, gizlin qulaq asmamalıdır, özləri müraciət etməsələr söhbətə qoşulmamalıdır.”

- Burada daha çox danışmaq, ya dinləmək nəsihət edilir.
- Bəs nə zaman danışmaq tələb olunur?
- Söhbətə nə zaman qoşulmaqdan söhbət gedir.
- Siz bu hikmətlərə əməl edə biləcəksinizmi?
- İnsan özü-özünə necə nəzarət edə bilər? və s.

Tusunin fəlsəfəsində dinləmə həm ayrıca və həm də dinləyib anlama mürəkkəb anlayış kimi verilir. Təlim mətnlərində və standartlarda da məsələ bu şəkildə qoyulur. Bunlara diqqət yetirsək məsələnin nə şəkildə olduğunu yəqin edə bilərik. Reallaşdırma dərəcəsi haqqında onu deyə bilərik ki, bunlara diferensial yanaşmaq lazım gəlir. Çünki şagirdlərin sərbəst işinin təşkili bunu deməyə əsas verir ki, məntiqi təfəkkürə hesablanan məsələlər elə də asan başa gələn uğurlar sayıla bilməz. İbtidai təhsil pilləsində məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri: Dinləyib – anlama və danışma.

Şagird:

- müsahibinin fikrinə münasibət bildirir və öz mövqeyini əsaslandırır;
- müxtəlif informasiyaları sabit təhlil edir, ümumiləşdirir və onlara münasibət bildirir...

Məzmun xətləri üzrə əsas və alt standartlar

Dinləyib – anlama və danışma.

Şagird:

1. Dinlədiyini fikri anladığını nümayiş etdirir.
 - 1.1.1. Dinlədiyini fikirləri müqayisəli təhlil edir.
 - 1.1.2. Dinlədiyini fikirləri təhlil etməklə mövqeyini şərh edir.
 - 1.1.1. Sual verməklə dinlədiyini fikrin mahiyyətini aydınlaşdırır.
 - 1.1.2. Dinlədiyini fikrlə bağlı münasibətini əsaslandırır.
 - 1.1.1. Dinlədiyini eyni məsələlər barədə müxtəlif fikirləri ümumiləşdirməklə yekun rəy bildirir.
 - 1.1.2. Dinlədiyini fikirləri əlavələri ilə inkişaf etdirir [1,6-19].

Bütün bu qeyd olunanlar prinsip etibarilə nəzərdə tutulan kriteriyalardır.

Məsələyə psixoloji – didaktik mahiyyətə görə yanaşdıq, aşağıdakı mövqelərimizi ortaya qoya bilərik.

1. Şagirdlərdə dinlədiyini fikrə münasibət bildirmək və ya mövqeyini ortaya qoymaq qabiliyyətini 25 nəfərdən yalnız 2 – 3 nəfərdə reallaşdırmaq olar. Bunun üçün xüsusi mətnlər üzərində iş aparılsa yalnız o zaman belə bir yüksəklik kəşf etməli olar.

2. Ayrı – ayrı fikirləri ümumiləşdirmək qabiliyyəti qrupun lider şagirdlərinin bacarığı ola bilər. Bu qabiliyyəti kütləviləşdirilmiş şəkildə görmək mümkünsüzdür.

3. Dinləmək, fikrə əlavələr etmək özü də psixoloji cəhətdən ağırlıq yaradır. Şagirdləri bu cür vərdişlərə motivasiya etmək çox çətindir və yalnız bu işi də liderlərdən gözləmək olar.

Kurikulum tələbləri təlimi ağırlaşdırmaqla xarakterizə olunur; halbuki, I – IV sinif şagirdləri daha çox oxu strategiyası üzrə işlədilməlidir. Oxuya yolüstü bir şey kimi baxmaq o deməkdir ki, bir mətni necə gəldi oxuyub məzmun təhlilinə başlayırıq. Məzmun təhlilinə münasibət bildirmək məsələsinə qədər şagird səssiz, səslə oxu vərdişlərinə yiyələnməklə mətnin məzmununu üzərində çalışdırılmalıdır. Məntəki ayrı-ayrı söz, söz birləşmələrinin mənasını şərh edərkən onların hər birimiz düzgün oxusu tələb olunduğu kimi, mətnin məzmununu içərisində oxunuşu da sistemlə aparmaq lazımdır. Yalnız o zaman oxu bütün öz parametricalığı ilə üzrə edilmiş olar və mətn oxunuşundan şagirdlər intonasiya və orfoepiya ahəngdarlığına bələd edilmiş olurlar.

4. Dinləyib anlama və danışma bir bütöv məzmun xətti olsa da, onun struktur – məzmun məsələsi də canlı orqanizm kimi baxmaq lazımdır. Çünki dinləməkdən ani olaraq anlamağa birbaşa gəlib çıxmağın yolu yoxdur; idrakı işlərsə, izahedici, şərhedicini ünsülərlə gətirib çıxarmaq mümkündür.

5. Dinləmə mərhələsini də dinləyib-anlama və danışma mətni adlandırmaq lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Ümumi təhsilin fənn standartları. I-XI siniflərdə. Bakı

2. IV siniflər üzrə “Azərbaycan dili” dərslikləri. 2017-ci il

3. IV siniflər üzrə “Azərbaycan dili” dərsliklərinə əlavə metodik materiallar, 2017-ci il

Açar sözlər: təlim nəticələri, məzmun xətti, dinləmə, anlama, danışma, məzmun standartları, gözlənilən nəticə, son nəticə, mənimsənilmə.

Ключевые слова: результаты обучения, содержание контента, аудирование, понимание, разговорная речь,

стандарты содержания, ожидаемые результаты, конечный результат, усвоение.

Key words: learning outcomes, content line, listening, comprehension, speaking, content standards, expected results, final result, mastering

Резюме

Работа над текстом для прослушивания имеет свое содержание и структуру. Таким образом, слушание должно быть понятным для студентов. Студенты должны слушать первую строчку содержания - и понимать смысл понимания. Важно понимать текст рабочего текста как текст для восприятия на слух и понимания. Стратегии слушания студентов должны быть объяснены на основе всех успехов.

Summary

Azerbaijan's interest in language learning about the use of listening texts

The work on the listening text has its own content and structure. Thus, the listening should be clear to the students. Students should listen to the first line of content - and understand the meaning of comprehension. It is important to understand the text of the working text as a listening and comprehension text. The listening strategies of the students should be explained by the basis of all the successes.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Süsən Qasımova

MORFOLOGİYANIN LEKSİKA İLƏ İNTEQRATİV TƏDRİSİ

İbtidai siniflərdə təlimin istiqaməti şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə yönəlir. Nitq bacarıqlarının inkişafının əsas komponentlərindən biri isə lüğət ehtiyatının artırılmasıdır. Ona görə də morfologiyanın tədrisi prosesində şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməklə bağlı müxtəlif işlər aparılır. Şagirdlər sözün qrammatik forması ilə leksik mənası arasında mövcud olan əlaqələri başa düşdükdə, onların müxtəlif nitq hissələrində birləşməsinə və bu nitq hissələrinə aid kateqoriyaları daha şüurlu mənimsəyirlər. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi sisteməlik xarakter daşıyır və morfologiya üzrə bütün materialların üzvi bir hissəsini təşkil edir.

Azərbaycan dilinin morfologiyası dilimizdə olan sözlərin formalarından bəhs edən təlimdir. "Morfologiya bəhs fonetika və sintaksislə, şagirdlərin şifahi və yazılı nitqlərinin inkişafı, onların lüğət ehtiyatı, dilimizin orfoqrafik xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədədir" [2, 123].

Morfologiya qrammatikanın bir hissəsi olmaqla, obyekt müxtəlif qrammatik məna kəsb edən sözlərdir. Sözün qrammatik mənasının nitqdə əhəmiyyəti çox böyükdür. Lüğətin zənginliyi dilin zənginliyi üçün çox mühüm şərtədir. Hər kəsin lüğət ehtiyatı nə qədər zəngin olarsa, onun nitqi də bir o qədər zəngin və dolğun olacaqdır. Professor Y.Kərimov yazır ki, uşaqlarda sözlərin linqvistik münasibətinin yaradılması vacibdir. Onlar sözün qrammatik forması ilə leksik sistemi arasında mövcud olan əlaqələri başa düşməlidirlər [4, 139].

Uşaqlarda sözün qrammatik formasına münasibətin nə vaxtdan yaranması, sözün əşyavi mənasına münasibətin onun qrammatik mənasına münasibətə nə vaxtdan keçməsi məsələsi L.İ.Aydarova tərəfindən işlənmişdir. O, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, sözlə təsirin müəyyən qaydası mənimsənilərkən uşaqlarda sözün ümumi başa düşülməsi də dəyişir. Əvvəllər onlar üçün vahid, hissələrinə ayrılmayan söz mürəkkəb semantik və morfoloji cəhətləri olan dəyişkən sistemə çevrilir [3, 208].

Şagird məktəbə çox az söz ehtiyatı ilə gəlir, I sinfə qədəm qoyduğu vaxtdan başlayaraq onun leksikonuna yeni-yeni sözlər daxil olmağa başlayır. Sözün leksik mənası üzərində iş söz yaradıcılığı ilə qırılmaz əlaqədə həyata keçirilir. Söz yaradıcılığı üzrə işlər isim, sifət, feil, say, əvəzlilik, zərfin tədrisi ilə əlaqəli şəkildə aparıldığına görə sözlərin leksik mənalı və qrammatik mənalının başa düşülməsi üçün zəmin yaranır.

Morfoloji qaydaların tədrisi prosesində lüğət işinin səmərəli təşkili üçün həmçinin müəllimin aşağıdakıları bilməsi zəruridir:

- 1) şagirdlərin nitqində həmin qrammatik kateqoriyalardan istifadə edilməsinin xüsusiyyətləri;
- 2) həmin qrammatik kateqoriya üzrə şagirdlərin fəal və qeyri-fəal lüğəti;
- 3) bu sözlərin mənasını başa düşməyin düzgünlüyü dərəcəsi;
- 4) şagirdlərin həmin mövzunu mənimsəmə imkanları;
- 5) dərslərin həmin mövzu üzrə leksik bazası;
- 6) dərslərdə həmin mövzu üzrə çalışmaların xarakteri və sistemi;
- 7) həmin mövzunun tamamlanmasını tələb edən məsələlər;
- 8) həmin mövzu ilə əlaqədar şagirdlərin öyrənməli olduqları yeni sözlər;
- 9) mövzu üzrə lüğət işinin səmərəli keçirilməsini təmin edən sistem. [4, 147].

Müəllim morfologiyanın tədrisində şagirdləri sözləri müəyyən mənaya malik olan bir vahid kimi qavramağa, bu mənənin bir qrup sözlə aid olduğu və xüsusi forma kəsb etdiyini dərk etməyə, sözün leksik mənası ilə qrammatik mənası arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirməyə yönəlir. Belə ardıcıl iş prosesində şagirdlərin lüğət ehtiyatı yeni söz və ifadələrlə zənginləşməkdə davam edir. Hər bir morfoloji materialın tədrisində leksik iş üçün potensial imkanlar mövcuddur, bu imkanları reallaşdırmaq isə hər bir müəllimin borcudur.

Morfologiyanın tədrisində şagirdlərin lüğət ehtiyatını inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirilməlidir:

-ayrı-ayrı dil faktları, hadisələri üzərində müşahidə, qruplaşdırma və ümumiləşmiş fikir söyləmək üçün situasiyanın yaradılmasına;

-keçmiş bilikləri xatırlatmağa xidmət edən çalışmalar üzərində işin təşkilinə;

-məzmunun şüurlu mənimsənilməsinə xidmət edən çalışmalar üzrə işin təşkilinə və s.

Qrammatik təhlil prosesində hər hansı nitq hissəsinə aid qrammatik əlamətlər müəyyənləşdirilərkən sözün leksik mənası nəzərə alınır. Çünki morfoloji anlayışlar sırasına ilk növbədə əsas nitq hissələri haqqında biliklər daxildir. Əsas nitq hissələri isə müstəqil leksik mənaya malik olan söz qruplarından təşkil olunur.

Sözdüzəldici şəkilçilər, düzəltmə sözlər haqqında ətraflı məlumat vermək, şagirdlərin əvvəlcədən bildikləri məlumatları yeniləri ilə zənginləşdirib sistemə salmaq, eyniköklü müxtəlif mənalı sözlərin ümumi və xüsusi cəhətlərini ayıra bilməyi öyrətmək şagirdlərin lüğət ehtiyatını artırmaq baxımından çox faydalıdır.

İsmin tədrisinin leksika ilə əlaqə imkanları daha genişdir. İsmnin lüğəvi və qrammatik mənasını öyrətməyə başlayarkən müəllim şagirdlərin bu sahədə mövcud biliklərini nəzərə almalıdır.

Şagirdlər I sinfə gəldikləri gündən ad bildirən sözlərlə (əşyalarla) tanış olurlar. Səs təhlil-tərkib əməliyyatı ad bildirən sözlər üzərində aparılır. Öyrənilən səs sözün əvvəlində, ortasında və axırında tapılması ilə əlaqədar axtarıcılıq nəticəsində şagirdlərin lüğətinə yeni-yeni sözlər daxil olur. Savad təliminə hazırlıq dövrünə aid şəkili səhifələrdə dərs ləvazimatı, heyvanlar aləmi, ev heyvanları, vəhşi heyvanlar, quşlar, ev quşları, çöl quşları, tarlada, bağda görülən işlər, musiqi alətləri, ailə, məktəb, sinif, müəllim və digər tematikalar üzrə şagirdlərin lüğətinə xeyli söz daxil olur. Savad

təlimi dövründə bu söz və ifadələrin dəfələrlə işlədilməsi və müəllimin yaradıcı işi bu sözlərin fəal nitqə daxil olmasına şərait yaradır.

I sinifdən şagirdlər kim? nə? hara? Sualları və bu suallara cavab olan ad bildirən sözlər üzərində əməliyyat aparırlar. II-IV siniflərdə isə Azərbaycan dili bir fənn kimi tədris olunduğu üçün şagirdlər ad bildirən kim? nə? hara? suallarına cavab verən sözlərin isim adlanmasını öyrənirlər.

Belə ki, şagirdlər ismin leksik mənası və qrammatik xüsusiyyətlərini, onun təkcə əşyanı bildirməsini deyil, kəmiyyət və hala görə fərqlənməsini, ümumi və xüsusi olmasını, mənsubiyyət münasibətlərinə görə dəyişməsinə, cümlənin müxtəlif üzvü kimi işlənmə bilməsini də öyrənirlər.

İbtidai sinif şagirdlərinin leksikasının konkret (məktəb, sinif, çanta, təbaşir, qənd, küçə, şəhər, məşin və s.) və mücərrəd (arzu, xəyal, fikir, sevgi, nifrət, duyğu, düşüncə və s.) isimlərlə zənginləşdirilməsi prosesi hər bir dərstdə davam etdirilməlidir. Ümumi və xüsusi isimlərin tədrisi də lüğət işi üçün zəngin material verir.

Qeyd etmək azımdır ki, "Leksik-morfoloji çalışmalar morfologiya ilə leksikanın əlaqəsini təmin edən çalışmalarlardır. Bu çalışmaların aparılması zamanı şagirdlərin leksikaya aid əldə etdikləri biliklər morfologiyadan öyrəndikləri biliklərlə əlaqələndirilir, beləliklə də onlar morfologiyadan öyrəndikləri bilikləri tətbiq etməklə yanaşı, leksikadan əldə etdikləri bilikləri də yada salır, möhkəmləndirirlər"[5, 42].

"Sifət" bəhsinin tədrisi sifət haqqında ümumi məlumatla başlanır. Bununla əlaqədar olaraq müəllimin qarşısında lüğət işi üzrə məşğələləri planlaşdırmaq vəzifəsi durur; bunun üçün müəllim təxminən aşağıdakıları nəzərə almalıdır:

- 1) ibtidai sinif şagirdlərinə hansı sifətlər məlum deyil;
- 2) bu sifətlərdən daha çox işlənənləri hansılardır.

"Sifət" mövzusunun tədrisində çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər sifətin tərifini şüurlu olaraq mənimsəsinlər, sifət haqqında geniş və aydın təsəvvür əldə etsinlər. Tərfi şüurlu surətdə öyrətməkdən ötrü oradakı sözlərin mənasının dərk olunması üzrə iş gedir. Sifət sözünün bir adı, bir də qrammatik mənası vardır. İnsanın sifəti dedikdə, onun zahiri görünüşü, üzünün quruluşu, rəngi, qaşları, gözləri və s. nəzərdə tutulur. Buna görə də canlı danışmada "Sifəti necə idi?", "Sifətdən kimə oxşayır?" və s. kimi ifadələr işlədilir, lakin qrammatikada sifət dedikdə yalnız insanın zahiri görünüşü deyil, ümumiyyətlə bütün şeylərin, canlı və cansız varlıqların əlamət və keyfiyyətini bildirən nitq hissəsi nəzərdə tutulur. Sifət sözünün birinci və ikinci mənası arasında sədd çəkmək olmaz. Əksinə, bu mənalar ifadə xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə bağlıdır. Gözəl mənzərə dedikdə əşyanın gözəlliyi, yəni sifəti nəzərə çarpır.

İbtidai siniflərdə morfologiyanın tədrisində lüğət üzrə iş diqqətdən yayınmamalı, morfologiya üzrə biliklər dilin digər sahələri ilə, o cümlədən, lüğət işi sıx əlaqələndirilməlidir. Şagirdlərin lüğət işinə kortəbii proses kimi baxmaq olmaz, şagirdlərin lüğətinə daxil olan hər bir sözün mənasının dəqiqləşdirilməsi, fəallaşdırılması və təmizliyi qayğısına qalınmalıdır.

Leksik minimumun artmasında yeni sözlərin öyrədilməsi əsas yerlərdən birini tutur. Morfologiyanın tədrisində hər bir nitq hissəsində yeni söz yaratmaq imkanları mövcuddur. Müəllim məhz belə imkanlardan-morfologiyanın leksika ilə integrativ tədrisindən səmərəli şəkildə istifadə etməlidir. Şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsində feillərin müstəsna rolu olduğunu nəzərə alaraq, bu iş ciddi yanaşılmalıdır. Məsələn, feil başqa nitq hissələrinə məxsus sözlər düzəltmək üçün əsas rol oynadığı kimi, başqa nitq hissələrindən də müxtəlif feillər düzəlir. Feilin zamanlara görə dəyişməsinin izahı həm bir qrammatik kateqoriya kimi feilin zamanları haqqında anlayışı mənimsəməyə, həm də şagirdlərin lüğət ehtiyatının feilin zamanlarına aid feillər hesabına zənginləşməsinə səbəb olur.

Feillər zamana görə (keçmiş, indiki, gələcək zaman) dəyişdikləri kimi, şəxslərə görə də dəyişir. Kəmiyyətə tək və cəm olur: Mən yazıram (yazdım, yazacağam). Sən yazırsan (yazdın, yazacaqsan). O, yazır (yazdı, yazacaq). Biz yazırıq (yazdıq, yazacağıq). Siz yazırsınız (yazdınız, yazacaqsınız). Onlar yazırlar (yazdılar, yazacaqlar).

Feillərin zaman və şəxs kateqoriyalarını mənimsətmək üçün əvvəlcədən hazırlanmış table, plakat və sxemlərdən istifadə olunmalıdır. Feilin zaman və şəxs kateqoriyalarına aid rəngarəng çalışmaların icrası həm şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, həm də həmin kateqoriyaların mənimsənilməsinə təmin edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-IV siniflər). Bakı, 2012
2. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Maarif, 1968, 262 s.
3. Аударова Л.И. Формирование лингвистического отношения к слову у младших школьников. Возрастные возможности усвоения знаний. М.: Просвещение, 1966, 280 с.
4. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 220
5. Qrammatik çalışmaların tipləri və onların aparılması metodikası. Tərtib edən: dos. İ.O.Bayramov. Bakı: Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun nəşri, 1977, 60 s.
6. Qrammatik çalışmaların tipləri və onların aparılması metodikası. Tərtib edən: dos. İ.O.Bayramov. Bakı: Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun nəşri, 1977, 60 s.

Açar sözlər: morfologiya, leksika, integrasiya, tədris, lüğət ehtiyatı

Ключевые слова: морфология, лексика, интеграция, обучение, словарный запас

Key words: morphology, lexis, integration, learning, vocabulary

Резюме

Интегративное обучение морфологии с лексикологией

Словарный запас учащихся не следует рассматривать как спонтанный процесс, надо озаботиться уточнить, активировать и очистить значение каждого слова, включенного в словарный запас ученика. При преподавании морфологии в начальных классах не следует забывать о работе над словарем, а знания по морфологии должны быть тесно связаны с другими областями языка, включая словарный запас.

Обучение новым словам является одним из ключевых моментов в увеличении лексического минимума. Преподавание морфологии имеет потенциал для создания нового словарного запаса в каждой части речи. Преподаватель должен эффективно использовать такие возможности-морфологии в сочетании с лексическим обучением

Summary

Integrative learning morphology with lexicology

Pupils' vocabulary should not be considered as a spontaneous process, it is necessary to clarify, activate and clear the meaning of each word included in the pupil's vocabulary. When teaching morphology in primary school, one should not forget to work on the vocabulary, and knowledge of morphology should be closely related to other areas of the language, including vocabulary.

Learning new words is one of the key points in increasing the lexical minimum. Teaching morphology has the potential to create a new vocabulary in every part of speech. The teacher should effectively use such opportunities of morphology in combination with lexical training

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Vaqif Tapdıq oğlu Qurbanov, Nərgiz Ruslan qızı Ramizzadə
IV SİNİFDƏ DİNLƏMƏ MƏTNLƏRİ: TƏLİM MƏQSƏDLƏRİ,
MƏZMUNU VƏ METODLARI

Linqvometodistlər vaxtilə demişlər: «Dinləməsən, anlamaz, anlamasan danışa bilməzsən». Çox ibrətamiz demişlər.

IV sinif müəllim üçün vəsaitdə dinləmə mətnlərinin təlim məqsədləri, standartları, habelə həcmi, məzmunu və mətnlərin metodikası haqqında nə demək olar?

İlk öncə onu qeyd etməliyik ki, dinləmə mətnlərindən istifadə standartlarda dinləmə-anlama və danışma məzmun xəttində nəzərdə tutulmuşdur.

Belə məsələlərin dərsləklərdə deyil, metodik vəsaitlərdə verilməsi onların dərsləyə əlavə mətn kimi nəzərdə tutulmaları ilə əlaqədardır.

Dinləmə mətnləri əsas mətnlə ideyaca, məzmunca və mündərəcə etibarilə bağlı olub gücləndirici, maraqlandırıcı və təlqinedici rol oynayır. Əsas mətn üzərində gedən işdə ondan katalizator kimi istifadə olunur; çünki reaksiyaya girmir, lakin reaksiyanın gedişini sürətləndirir.

IV sinifdə belə mətnlərin mövzularından ən nümunəvi hesab etdiklərimizi göstərməklə təhlilini verək. Bunlar aşağıdakılardır:

«İdman terminləri» (əsas mətn: «Futbol topu»), («Qocalar və uşaqlar»), «Hörmət adamı» (Əsas mətn: «Hörmət adamı»), «Alim və cahil» («Ruminin məsləhəti»), «Bu gün» («Bağışlayın, uşaqlar, gecikmişəm»), (Əsas mətn: «Bu gün»), «Bir ovuc torpaq» (Əsas mətn: «Nehrə»), «Eybəcər şəkillər» («Kiçik summativ qiymətləndirmə»), «Sözün yeri» (Əsas mətn: «Az danışmağın gözəlliyi»), «Dərviş və yolçu» («Sözün qüdrəti»), «Qanadlı sözlər» (Əsas mətn: «Heydər Əliyevin kəlamları»), «Həsən paşa ilə keçəl Həməzinin dialoqu» («Çünkü oldun dəyirmançı»), «Qırat gedib, Dürat durur» (Əsas mətn: «Çünkü oldun dəyirmançı»), «Söz dəyirmanındadır» (Əsas mətn: «Söz dəyirmanındadır»), «Qədim yunan alimləri» (Əsas mətn: «Qədim yunan sözləri»), «Qədim olan vahidlər» (Əsas mətn: «Öz arşınımla ölçmə»), «Ayağını yorğanına görə uzat» (Əsas mətn: «Hər şey sənin əlindədir»), «Timsahın göz yaşları» (Əsas mətn: «Kiçik summativ qiymətləndirmə»), «Atanın üç məsləhəti» (Əsas mətn: «Atanın üç məsləhəti»), «Şair və əkinçi» (Əsas mətn: «Qurucu»), «Dinləmə» (Əsas mətn: «Bir boşqab»), «Bir tikə çörək» (Əsas mətn: «İlk dərs»), «Sevda» (Əsas mətn: «Hazır yuva»), «Quşların xatirinə» (Əsas mətn: «Kiçik summativ qiymətləndirmə»), «Cücə və xoruz» (Əsas mətn: «Niyə?»), «Üzüm» (Əsas mətn: «Meynə niyə ağlayır?»), «Ağacların yarpaqları niyə tökülür?» (Əsas mətn: «Üşümürmü görəsən?»), «Qış günü» (Əsas mətn: «Üşümürmü görəsən?»), «Yarasa» (Əsas mətn: «Yarasa nə üçün gecə ova çıxır?»), «İlan zəhəri» (Əsas mətn: «İlanlar niyə rəqs edir?»), «Oksigen» (Əsas mətn: «Dünyagörmüş baba»), «Dünyanın möcüzələri» (Əsas mətn: «Dünyanın möcüzələri»), «Doğrudanmı herostat» (Əsas mətn: «Möcüzələr niyə yox olur?»), «İdman və sədaqət» (Əsas mətn: «Zəhmət suyu»), «Çini qablar» (Əsas mətn: «Güzgünün tarixi»), «Sincab» (Əsas mətn: «Bağban sincab»), «Quduzluq nədir?» (Əsas mətn: «Qan qardaşlığı»), «Tək ağac» (Əsas mətn: «Qonur ay»), «İlanlar» (Əsas mətn: «Mauqlinin dostları»), «Dinləmə» (Əsas mətn: «Kiçik summativ qiymətləndirmə»), «Soyuq gündə» (Əsas mətn: «Suallar, cavablar»), «Pişiyin qohumları» (Əsas mətn: «Çil toyuq»), «Badam» (Əsas mətn: «Gülgəz»), «Tağı» (Əsas mətn: «Papaq»), «Akvarium balıqları» (Əsas mətn: «Qızıl balıq»), «Saxsağan yumurtası» (Əsas mətn: «Saxsağan nə axtarırdı?»), «Tap görüm» (Əsas mətn: «Yaz»), «Vicdan» (Əsas mətn: «Məni itirməyin»), «İki qardaş» (Əsas mətn: «Buz»), «Kudu və çinar» (Əsas mətn: «Çinar ağacı»), «Qütblər» (Əsas mətn: «Çiçək – yeddi rəng ləçək»), «Təmənnəsiz yaxşılıq» (Əsas mətn: «Yaxşılığın əvəzi»), «Dinləmə» (Əsas mətn: «Dəvə və fil»), «İki kotan» (Əsas mətn: «Zəhmət və zinət»), «Qoca və səyyah» (Əsas mətn: «Kiçik summativ qiymətləndirmə»), «Kainat» (Əsas mətn: «Qəza»), «Atmosfer nədir?» (Əsas mətn: «Kainatın sözləri»), «Dinləmə» (Əsas mətn: «Məktəbdə»), «Azərbaycanla bağlı rekordlar» (Əsas mətn: «Məktəbdə»), «İnternet» (Əsas mətn: «Virtual əlaqə»), «Bürlər» (Əsas mətn: «Həftəsonu»), «Çin horoskopu» (Əsas mətn: «Həftəsonu»), «Kosmonavtikanın tarixi» (Əsas mətn: «Vida»), «Günəş və Ay» (Əsas mətn: «Kiçik summativ qiymətləndirmə») [Bax:2, 17-240], «Bunlar ailə və məktəb», «Niyə belə deyirik?», «Zəhmətsevərlik», «Yüz min niyə», «Dostluq», «Ana təbiət», «Əxlaqi dəyərlər», «Kainatın sirləri» bölmələri üzrə olan mətnlər.

8 qiymətli anlayışa görə olan bu mətnlərin ümumtəhsil, tərbiyə və inkişafetdiricilik əmsalları çox yüksəkdir.

Biz dərsləkdə oxu materialı kimi nəzərdə tutulan mətnlərdən 85-90 faizinin dinləmə mətni olduğunu sübut etmək üçün bütün bunları bir-bir sadalamalı olduq. Həmin dinləmə materialları dərsləkdə deyil, MMV-də göstərilmişdir. Bunlar da metodistin (tərtibçinin) yaradıcılığına bir sübutdur. III siniflər üzrə MMV-də isə bunlar yoxdur. Metodist dinləmə materialı kimi oxu, yazı, dil qaydaları, eyni zamanda motivasiya, müzakirə, debat, danışma, söz ehtiyatı, özünüifadə, qiymətləndirmə, müəllimin nəzərinə və s. kimi metodik strateji vasitələrlə dilin ictimai i digər funksiyalarını, o cümlədən informativ, linqvistik tənzimləmə tapşırıqlarıdır.

Bizim tədqiqat mövzumuz dinləmə materialları olduğundan, hesab edirik ki, dil təlimində dinləmə əsas və aparıcı strateji istiqamətdir. Çünki onsuz anlama və danışma, sual-cavab, yazı bacarıqlarının aşkarlanması da mümkünsüzdür. Təhlillərimizdən bu nəticəyə gəlirik ki, IV sinifdə dinləmə materiallarının həcmindən şikayət etmək olmaz. Dinləmə mətnləri əsas mətnlər ilə ideyaca və məzmunca səsleşir. İkincisi də, dinləmə mətnləri lazımı elmi informasiya mənbəyi kimi səciyyəvidir.

Üçüncüsü də, bunlar dinləmə standartları ilə həmahənglik təşkil edirlər, onları reallaşdırmağa xidmət göstərirlər. Standartlara fikir verək, onların da həcmi kifayət qədərdir.

Baxaq: şagird.

1.1. Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir.

1.1.1. Dinlədiyi eyni məsələlər barədə müxtəlif fikirləri ümumiləşdirməklə yekun rəy bildirir.

Təlim məqsədləri:

- Dinlədiyi mətnlərdəki eyni faktlar üzrə müxtəlif fikirləri ümumiləşdirir;
- Dinlədiyi əsərdəki obraz və hadisələr haqqında müxtəlif fikirləri ümumiləşdirərək yekun nəticəyə gəlir;
- Dinlədiyi elmi məlumatları ümumiləşdirərək qrafik informasiya şəklində təqdim edir;
- Dinlədiyi eyni mövzuda müxtəlif elmi məlumatları ümumiləşdirərək məruzə edir;
- Dinlədiyi mətnlər arasında ideya yaxınlığını müəyyən edir;
- Dinlədiyi nəticələrdən məlumatları müqayisə edir və ümumiləşdirərək təqdim edir;
- Dinlədiyi fikirləri həyatda gördükləri ilə əlaqələndirərək mühakimə xarakterli fikirlər irəli sürür;
- Debat zamanı qarşı tərəfin fikirlərini ümumiləşdirərək əks arqumentlər gətirir;
- Eyni məsələlər barədə müxtəlif fikirlərdən düzgün olanını göstərir və əsaslandırır;
- Dinlədiyi nəticələrdəki məlumatları sistemləşdirir (təsnifatını aparır);
- Dinlədiyi fikirlə bağlı dəlillər və əks dəlillər müqayisə etməklə yekun rəy bildirir.

1.1.2. Dinlədiyi fikirləri inkişaf etdirir.

Təlim məqsədləri:

- Dinlədiyi elmi-kütləvi mətni topladığı məlumatlarla zənginləşdirir;
- Dinlədiyi mətnə ixtisar və əlavələr etməklə məzmununu yaradıcı şəkildə şərh edir;
- Dinlədiyi mətnə öz fikirlərini əlavə etməklə onu genişləndirir;
- Dinlədiyi mətni məntiqi sonluqla bitirir;
- Dinlədiyi mətndəki fikirləri genişləndirərək şərh edir;
- Dinlədiyi mətnə öz düşüncələrini əlavə etməklə araşdırma xarakterli təqdimat edir;
- Dinlədiyi mətnə natamam qalmış məlumatı öz versiyası ilə tamamlayır;
- Dinlədiyi şeiri nəsrə çevirərək öz əlavələri ilə davam etdirir.

Məzmun standartları dinləmənin nə qədər zəruri strateji məqsədlər üçün nəzərdə tutulmasından xəbər verir.

Ancaq qarşıya suallar çıxır. Görəsən bunlar yalnız dinləmə məntələri ilə iş görəkən həyata keçiriləməli tədbirlərdir, ya bunlar əsas mətnlərə də bilavasitə aiddir. Bizim qənaətimizə görə, dinləmə ilə bağlı standartlar ümumiyyətlə, mətn üzrə işə aiddir. Xüsusi olan əlavə mətn kimi adlandırılanlara da aid olmaq şərti ilə qəbul olunmalıdır. Elə isə əsas mətni dinləmə hesab etməməyə heç bir əsas qalmayıb. Deməli, «dinləmə» mətni əvəzinə «əlavə mətn» deməyimiz daha düzgün olar. Biz bu fikrimizi metodist alimlərlə belə bölüşdük:

Sual: – Dinləmə mətni adı, sizcə, düzgündürmü?

Cavab: – MMV-də iş növlərinin adından biri belədir.

Sual: – Siz hesab edirsiniz ki, bu mətnlərin məqsədi ilə adlanması arasında uyğunsuzluq yoxdur?

Cavab: – Uyğunsuzluq var. O mənada uyğunsuzluq var ki, dinləmə standartları yalnız onlara aid deyil, əsas mətnə də aiddir.

Sual: – Elə isə dinləmə termin əvəzinə əlavə işlətmək daha məntiqi görünməzdi?

Cavab: – Əlbəttə, görünür. Dinləmə mətni əsas mətnə əlavədir. Hesab edirik ki, əlavələr inkişafetdirici xarakter daşmalıdır. Çünki əlavə çalışma mətni xarakteri daşıyır. Belə çalışmalarda məqsəd y a biliyin möhkəmləndirilməsi, ya dərinləşdirilməsi və yaxud da sistemə salınması məqsədi daşmalıdır.

Metodist həmkarlarımızın da sözləri ilə nəinki razıyıq, hətta həmrəyik. Çünki biz də bu fikirdəyik.

Məsələ orasındadır ki, dinləmə mətni əvəzinə MMV-də əlavə dinləmə mətni işarə olunmalı idi. Belə ki, dinləmə standartları içərisindən bir çoxu real obyektiv gerçəkləşmə xarakterinə malik görünür. Eyni zamanda onu da deyək ki, 1.1.2.–dinlədiyi fikirləri əlavələri ilə inkişaf etdirir standartını dinləməyə aid etmək o qədər də inandırıcı deyil. Çünki həmin standartlar belədir: «Dinlədiyi mətnləri məntiqi sonluqla bitirir». Məgər məzmunca elə mətn var ki, orada süjetsizlik və ya rəhbərsizlik hiss edilir? Axı bizim qeyd etdiyimiz dinləmə mətnlərinin hər biri əsas mətn qədər informativ mənə yükünə malikdir. Onları başqa bir sonluğa çatdırmağa nə ehtiyac var?

Nəzərə alsaq ki, dinləmə mətnlərinin əksəriyyəti elmi üslubdadır: «Dünyanın möcüzələri», «İlanlar», «Akvarium», «Atmosfer nədir?», «Kainat», «Kosmonavtikanın tarixi», «İnternet», «Virtual əlaqə», «Günəş və Ay», «Dünyanın horoskopu», «İman və Sədaqət» və s. mətnlərin özü əlavədir, deməli, onlara əlavələri məntiqi tələb hesab etmək mümkün deyildir.

Əlbəttə, burada versiya elə qurulmalı məqamlar da yox deyildir. Bədii üslubda olan «Alim və cahil», «Səyyah və bələdçi», «Dərviş və yolçu» və digər dinləmə mətnləri üzrə debatları biz istisna etmirik, həmin mətnlər əsl debata, yəni məzmununun istiqamətini dəyişib mətni inşaya çevirməyə ehtiyac var və belə də etmək lazımdır. Belə hallar inkişafetdirici-tərbiyəetdirici məqsədlər daşıyır və biz onların üstünlüklərini eksperimentlərimizlə də yoxlamağı, sınaqlardan keçirməyi nəzərdə tutmuşuq. Odur ki, həmkarlarımıza bu fərziyələrimizi məsləhət bilirik:

1. Dinləmə mətnlərinin üzərində inkişafetdirici məqsədlə əməliyyatlar aparılarsa, şagirdlər yeni variantları mövcudla müqayisə etsələr, bu bacarıqlar onlarda yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir:

2. Dinləmə mətnləri üzərində rekonstruksiya əməliyyatları şagirdlərin yazılı nitqinin inkişafına səbəb olar:

3. Dinləmə materialı ilə əsas mətnin ümumi və fərdi cəhətlərinin müşahidə obyektinə çevrilməsi şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafına səbəb olur;

4. Dinləmə mətnləri üzərində sadə quruluşlu və təfəkkür əməliyyatları şagirdlərin nitqini və təfəkkürünü

inkışaf etdirir, dünyagörüşünün genişləndirilməsinə güclü təsir edə bilər;

5. Müəllimlərə tövsiyəmiz belədir: dərslikdəki dinlənən mətnləri şagirdlərin yadda saxlaması üçün müxtəlif forma və vasitələrdən istifadə olunmalıdır; bunlar atalar sözləri, məsəllər, müdrik kəlamlar, poetik nümunələr, yəni nəzm, nəsr parçalarıdır. Ənənəvi təhsildə bunlar var idi və tələb də olunurdu. Hazırda isə standartlarda əzbər söyləmə standartı olmadığına görə «Azərbaycan–Türkiyə», «Alim və cahil», «Tək ağac», «Azərbaycanla bağlı rekordlar» və s. kimi mətnlərin yadda saxlanılmasına biganə qalmaq olmaz.

6. Müəllimlərimiz standartlara yaradıcı yanaşmalı, onları əsiri olmamalıdır.

Həmişə yaradıcı düşünməlidirlər. Unutmayaq ki, Azərbaycan dili kurikulumu nitqə yönümlüdür.

Beləliklə, biz də fərziyələrimizi qabaqcıl sinif müəllimləri ilə bölüşdüyümüzə geniş planda tətbiq üçün məsləhət bilirik.

Nəticə: Nitq danışmaq və yazmaq deməkdir. İnkişaf isə mövcuddan daha yüksəyə qalxmağı tələb edən mərhələdir. Nitq inkişafı indiki zamanda daha aktual səslənir. Dərsliklərimiz nitq materialı ilə başlanır və davam edir. Dil materialları isə ədəbi dilin normalarına uyğun nitqə yiyələnmək məqsədləri ilə öyrənilir.

Azərbaycan dilindən öyrənilən materialların hər biri istər ünsiyyət funksiyasına dair məzmun olsun, istərsə də linqvistik funksiyaya məxsus məzmun olsun, dil və təfəkkürün qarşılıqlı vəhdəti və mübarizəsi zəminində baş verir. Çünki hər bir sözün mənası və formasına fikir verilməlidir. Deyilən sözün mənası dərin, ifadə forması aydın, səlis olmalıdır. Nitq inkişafı təfəkkür inkişafı olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Danışmaq şifahi nitqin ədəbi tələffüz normaları ilə, yazılı nitq orfoqrafik normalarla tənzimlənməlidir. Buna müəllim də, tələbə də, şagird də əməl etməlidir. Onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, mədəni nitq müasir insanın ən yaxşı göstəricisidir. Mədəni insan nitqini inkişaf etdirməyə, yəni zənginləşdirməyə daim diqqət yetirməlidir. O, sözə qiymət verməyi qulağında sırğa etməlidir. Çünki «söz nitqin əsasıdır». Nitqi zənginləşdirmək üçün də dərsliklərimizdə atalar sözləri, məsəl, müdrik kəlamlar, tapmaca, bayatı, laylalar və s. gen-böl istifadə olunur. Şagirdlərin nitqini bədii, elmi, kütləvi, məişət və s. üslublarda olan sözlərlə zənginləşdirmək lazımdır.

Uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin əlifba təlimindən başlayaraq nitqə daxil edilməsi bununla əlaqədardır.

Nitqi zəngin adamlar klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, tarixi, soğrafiyası, musiqisi və s. nümunələrini, bir sözlə, sədevr sayılanlarla öz nitqini artırmaq qeydinə qalmalıdır. Çünki nitq zənginliyi təfəkkürü dərinləşdirir, dünyagörüşünü genişləndirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili (4-cü sinif), dərslik, Bakı, Altun kitab, 2018, 240 səh.

2. Azərbaycan dili (4-cü sinif). Müəllim üçün metodik vəsait, Bakı, Altun kitab, 2018, 240 səh.

Açar sözlər: Dinləmə mətni, təlimin məzmunu, məqsəd və vəzifələr, iş üsulları, vasitələr, gözlənilən nəticə, son nəticə.

Ключевые слова: тексты слушания, содержание обучения, цели задачи, способы, ожидаемые результаты, окончательные результаты.

Key words: *Keywords: listening texts, learning content, goals, objectives, methods, expected results, final results.*

Резюме

Прслушивание текстов в IV классе: цели обучения, содержание и методы

Прслушивание текстов IV класс является одной из наиболее предусмотренных задач в методических пособиях для учителей (МПУ) по азербайджанскому языку. Стандарты находят свое выражение по-разному, наряду с целями обучения. В целом, учебный план по азербайджанскому языку считается выслушанным.

По нашему мнению, стандарты прслушивания контента в МПУ напрямую связаны как с основным текстом, так и с текстом аудита. Слушание - это очень широкое понятие. Здесь результат сравнивается со сравнением, и цель состоит в том, чтобы расширить кругозор студента путем развития мышления и речи студента.

Summary

Listening to texts in class IV: learning objectives, content and methods

Listening to texts IV class is one of the most foreseen tasks in the methodological manuals for teachers (MPU) in the Azerbaijani language. Standards are expressed in different ways, along with learning objectives. In general, the curriculum for the Azerbaijani language is considered to be heard.

In our opinion, standards for listening to content in MPU are directly related to both the main text and the text of the audit. Hearing is a very broad concept. Here the result is compared with the comparison, and the goal is to broaden the student's mind by developing the student's thinking and speech.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Kəmalə Cəfərova⁸¹

⁸¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dillər Universiteti

DİL VASİTƏLƏRİNİN NİTQİ QAVRAMAYA TƏSİRİ

İngilis dilinə yiyələnmək – danışıq zamanı başqa insanlarla xarici dil vasitələrindən istifadə etməkdir. Bunun nəticəsində xarici dildə nitq əmələ gəlir. Xarici dildə nitq olduqca çətin psixoloji strukturuna görə fərqlənir, müxtəlif növ proseslərə ayrılır və xarici dilin vasitələrinin faktiki necə işlədilməsindən asılı olaraq müxtəlif olur. Xarici dilə yiyələnmək praktik məqsədlər güddüyünə görə dilə praktik yiyələnmək nitq fəaliyyətidirsə, hər bir müəllimə aydın olmalıdır ki, xarici dili öyrənənlərə məhz xarici dildə nitq fəaliyyətini öyrətmək lazımdır. Lakin bu istiqamətdə uğurla irəliləmək üçün insan nitqinin əsas psixoloji xüsusiyyətlərini və qanunauyğunluqlarını bilmək vacibdir. Dil vasitəsi ilə insanların ünsiyyəti iki formada özünü göstərir: şifahi və yazılı nitq formasında.

Yazılı nitq kimi şifahi nitq də həm passiv, həm də aktiv nitq fəaliyyəti ola bilər. İnsanların nitq kommunikasiyasının faktiki aktı bir tərəfdən danışan (və ya yazan), digər tərəfdən isə qulaq asan (və ya oxuyan) tələb edir. Əgər birinci öz aktiv yazılı və ya şifahi nitqini yaradırsa, onda bu və ya digər şəxsi fikirlərini ifadə edirsə, ikinci bu nitqi passiv oxuyaraq və ya qulaq asaraq qəbul edir.

Nitq fəaliyyətində əsasən dörd proses fərqlənir: qulaq asma və danışma - şifahi nitqdə; oxuma və yazma – yazılı nitqdə. Bəzi metodistlər xarici dilə praktik yiyələnməyi nəzərdə tutaraq qeyd edirlər ki, xarici dili öyrənənlər öyrəndikləri dildə nəinki qulaq asmaq, oxumaq, danışmaq və yazmaq, hətta bir dildən başqa dilə tərcümə etməyi bacarmalıdır. Bu məqsədlə nitqin dörd əsas proseslərinə daha bir neçə müxtəlif tərcümə prosesləri əlavə edirlər – xarici dildən ana dilinə və ya ana dilindən xarici dilə şifahi və ya yazılı tərcümə, həmçinin, səsli oxuma və nitqi yazma. Lakin bununla razılaşmaq olmaz, çünki tərcümə nitq fəaliyyəti deyil, əqli fəaliyyətdir [1, 68].

Nitq fəaliyyətində dilin müxtəlif vasitələri heç də həmişə eyni cür ifadə olunmur. Qulaq asarkən və danışarkən insan başqa insanlar tərəfindən yaradılan hazır nitq məhsulunu qəbul edirlər. Dilə bu cür yiyələnməyi adətən resiptiv adlandırırlar. İnsan danışarkən və yazarkən, özü müəyyən şifahi nitq qurur və onu yenidən yaddaşında hasil edir. Bu zaman onun nitqi reproduktiv olur.

Bəzən nitq hərəkətlərini inkişaf etdirmək insanın təsəvvürləri ilə bağlıdır. Beləki, nitq hərəkətlərini həyata keçirərkən, insanın həmişə öz məqsədi haqqında təsəvvürü olur. V.A. Benediktov qeyd olunan nəzəriyyənin əsas məqsədini şərh edərək uğurlu termin, “təsəvvür olunan situasiya” terminini tətbiq edib. Hərəkət tapşırığı hərəkət edən adama sonrakı hərəkətin modeli şəklində təsəvvür olunur. Mən “Pass me the salt, please - Zəhmət olmasa duzu mənə ötürün” deməyə hazırlaşanda duz bizim təsəvvürümüzə gəlmir, yalnız bizim duzla hərəkətimiz – yəni bizim ondan necə istifadə edəcəyimiz təsəvvürümüzə gəlir. Və ya biz açar axtaranda, bizim açar yox bu açarla görəcəyimiz iş prosesi təsəvvürümüzə gəlir. [4, 130]

Biz sonrakı hərəkətin aydın təsəvvür olunan modelini asanlıqla xəyalımıza gətiririk və həmsöhbətin bizim nitq fəaliyyətimizə potensial reaksiyasını bilmirik. Bu şərtlər altında hərəkətin xarakteri özü əsaslı surətdə dəyişir. Birincisi, biz tək nəticə əvəzinə bir neçə düz ehtimal olunan nəticələr alırıq ki, bunun da hər birində hərəkəti yenidən planlaşdırmaq lazımdır, lakin biz bir dəfəyə hərəkətin yalnız bir variantını planlaşdırma bilirik. [4,131]

Nitq fəaliyyəti - şifahi nitq anlayışında ümumi şəkildə iştirak edən ünsiyyət vasitəsidir. Nitq fəaliyyəti bu nöqtəyi-nəzərdən ikili xarakter daşıyır, o biri tərəfdən danışanı, digər tərəfdən eşidəni əhatə edir. Danışan şifahi nitq aktını icra edərək, eşidənə hansısa informasiyanı ötürür. Eşidən, şifahi nitqin məzmununu qəbul edir. Ünsiyyət aktını o halda tamamlanmış hesab etmək olar ki, eşidən və danışan arasında rabitə qapanmış olsun. Danışma və eşitmə zamanı biz nitqin psixoloji mexanizmlərinin həyata keçməsinin şahidi oluruq.

Bunun üçün nitq ünsiyyətinin formal və məzmun planını dəqiq müəyyənləşdirməliyik. Formal plana elə dil materialı aid etmək lazımdır ki, ondan nitq əməliyyatları və nitq hərəkətləri düzəltmək mümkün olsun. Məzmun planına ifadə olunan nitq hərəkətləri aid etmək lazımdır və konkret situasiyaya müvafiq şifahi aktının məzmunu əlavə olunmalıdır. Şübhə yoxdur ki, ünsiyyət aktının məqsədi nitq aktının məzmununun verilməsi və qəbulundan ibarətdir. Burada belə bir sual ortaya çıxır: nitq ünsiyyətinin şəraiti necə olur - əgər məlum məqsədə o zaman nail olmaq mümkün olsa, fikirləşmədən demək olar ki, effektiv məqsədə o vaxt nail olmaq mümkündür ki, nitq aktının məzmununu şüurun aydın nöqtəsinə düşmüş olsun, dil materialı isə bu məzmunu ifadə edərək şüurdan kənar qalsın. Qeyd etmək lazımdır ki, nitqin ünsiyyət zamanı işi aşağıdakı kimi olur: məzmunun daşıyıcısı konkret dil materialı olsa da, ondan nitq hərəkətləri qurulsa da, danışanın və eşidənin şüuru nitq aktının məzmununa mərkəzləşir. Biz nitq fəaliyyətinin mexanizmini nəzərə alsaq, deyiləni izah etmək çətin deyil; nitq hərəkətləri onun davranış aktına qoşulması qurulma əsasında şüurun iştirakı olmadan baş verir. Burada nitq ünsiyyətinin iki tərəfli spesifik xüsusiyyəti özünü büruzə verir. Nitqin formal planı maneəsiz nitq ünsiyyətində o zaman icra olunur ki, konkret situasiyaya xidmət edən nitq hərəkəti həm eşidəndə, həm də danışanda, onların nitq təcrübəsində identik nitq əməliyyatlarında nişanlanmış olsun.

Nitq ünsiyyəti zamanı psixoloji situasiya aşağıdakı kimi olur: məzmunun daşıyıcısı konkret dil materialı olur. Nitq əməliyyatlarının oxşarlığı leksik, qrammatik, fonetik materiala əsaslanmalıdır. Buna müvafiq olaraq məzmun dinləyən tərəfindən ya yarım, ya da ümumiyyətlə, qəbul olunmur. Maneəsiz axan nitq, ünsiyyəti pozur. Belə pozulma danışan və dinləyən müxtəlif dillərdə danışarkən baş verir.

Beləliklə, nitq ünsiyyətin maksimum effekti üçün danışan və dinləyən arasında nitq hərəkətləri sisteminin eyni dildə işlənməsi azdır. Əsas məsələ materialın və nitq hərəkətlərinin eyni tərkibli nitq əməliyyatlarından ibarət

olmasıdır.

Şifahi nitq fəaliyyəti, ümumi nitq fəaliyyətindən heç nə ilə fərqlənmir. Lakin şifahi nitqin mexanizmlərindən söhbət gedəndə maraq doğuran odur ki, danışan və dinləyən şifahi nitq aktını eyni cür inkişaf etdirməyə qabil olsunlar və bu qabiliyyət eyni dil materialına istinad edilsin. Şifahi nitq aktı ikili xarakteri bu mənada daşıyır.

Nitq fəaliyyəti ünsiyyətə xidmət edir. Dil sistemləri nitq ünsiyyətində müxtəlif növlərdə saxlanılır, qorunur və söyləmə çevrilir. Hər söz, cümlə və qrammatik forma tələffüzündən, oxunuşundan asılı olmayaraq dəyişir. Bu, o zaman özünü aydın surətdə göstərir ki, biz hansısa bir dramatik əsəri oxuyanda, pyesə və teatra tamaşa edəndə bu fərqi duyuruq.

Nitq fəaliyyəti şəxsiyyətin psixoloji fəaliyyətinin ən ümdə proseslərindən biridir. İnsan nitq vasitəsi ilə gerçəkliklə əlaqə saxlayır. Lakin bu əlaqələr nitqin özündən, onun növündən asılı olaraq müxtəlifdir: eşidilən nitq, tələffüz edilən nitq və görünən nitq. Nitqin hər 3 növü bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Nitqi dinləyərkən, onu fərqləndirmədən, tanıya bilmərik, onu əvvəlcə özümüz tələffüz etməliyik. Ancaq o sözlər yaxşı qavranılır və tanınır ki, o bizə əvvəldən məlum olur.

Nitqin şifahi xarakteri onun fiziki xüsusiyyətləri ilə bağlı olur. Dinlənən nitq kim tərəfindənsə tələffüz edilməlidir, dinlənən və tələffüz edilən nitq bir ümumi ad altında - şifahi nitq adı altında fəaliyyət göstərir. Şifahi nitqdə ünsiyyət məkan və zaman etibarını ilə məhduddur.

Adətən ünsiyyətə girən tərəflər bir-birini yaxşı görür, müəyyən məsafə saxlayır və deyiləni eşitmək məsafəsində nitq rabitələrini yaradırlar. Bu şərait nitqin xarakterində iz qoyur. Şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar, telefonla ünsiyyət zamanı hər şey texniki imkandan asılı olur. Xüsusilə nitq ünsiyyəti radio verilişləri zamanı çox dəyişir, dinləyən ona qarşı heç bir reaksiya verə bilmir.

Şifahi nitq, onunla xarakterizə olunur ki, o hər şeydən əvvəl "canlı nitq"dir. Bununla onu qeyd etmək istəyirlər ki, ünsiyyətə girən tərəflər öz aralarında mimika və pantomimikaların vasitəsilə ünsiyyəti tamamlayırlar. Şifahi nitqin idarə edilməsi müəyyən tələblərlə bağlıdır. Hecalar, sözlərin hissələri və sözlərin özləri də müəyyən zamanda tələffüz olunur. Hər hansı bir hecanın şifahi nitq prosesində tələffüz müddəti 0.2 saniyədir.

Şifahi nitq axıcı zamanla elə normallaşmalıdır ki, ünsiyyət baş tuta bilsin. Bu o deməkdir ki, birinci sözün tələffüzü zamanı digər sözlər artıq hazır vəziyyətdə olsun. Məsələn, *what do you think about London mrs. Thompson?* Bu cümləni düzgün, anlaşılıqlı şəkildə qarşdakıma çatdırmaq üçün *what* sozu *think* deyilişini tələb edir və cümlənin sual qarışıq qoyuluşu intonasiya ilə bağlı olur. Sualın sual şəklinə düşməsi, *do you* inversiya vəziyyəti alması, sözlərin birini digərinin ardınca düzməsi, tələffüz etməsi və növbəti sözü tələffüz etmək üçün hazırlıq aparması lazım gəlir.

Şifahi nitqdə qabaqlama və nitqi qurma mexanizmi qrammatik vasitələrin təkrar olunması, qrammatik sxemlərin yaradılması ilə baş verir. Uşağın yaşı nə qədər azdırsa, onun nitqində qabaqlama o qədər zəifdir və qabaqlanan sözlərin sayı da müvafiq olaraq azalır.

Pedoqoji təcrübədə şifahi nitqin inkişafı ilə əlaqədar əsas problemlərdən biri qabaqlayıcı inikasın - söz qurma ehtimalının artmasıdır. Şifahi nitq başqa nitq növlərindən fərqli olaraq sözlər arasında ciddi rabitələr yaranır, leksik-qrammatik səhvlər danışq prosesində aradan qaldırılır. Şifahi nitqdə müəllimin sualları, xüsusilə köməkverici rol oynayaraq ona əsas yaradır. Suallar qabaqcadan nəzərdə tutulmuş fikri reallaşdırmağa və müvafiq sözləri seçməyə kömək edir, suala cavab verməyə imkan yaradır, şagirdin nitq imkanlarını, nitqə qoşulmaq şansını artırır. Şifahi nitq daim özünə nəzarəti formalaşdırır, bu da şifahi nitqi daha rabitəli və uzun müddətli edir.

Şifahi nitqin digər xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ünsiyyətə girən tərəflər bir-birinə çox yaxın olmaqla bir-birinin səsinə eşidir, eşidilən səsə reaksiya verir və ya hərəkətə cəlb olunur. Bu prosesdə mimika və pantomimikanın danışığı müşayiət etməsi anlamı asanlaşdırır. Hərəkətlər, dodaqların ifadəliliyi, gültüş, intonasiya və başqa şeylər, nəinki deyilən sözləri gücləndirir, bəzən onların mənasını dəyişir.

İnsan cəmiyyəti mövcud olandan bəri xarici dili öyrənmək zərurəti meydana gəlmişdir. Bizim dövrümüzdə bu daha qlobal bir xarakter daşıyır. Xarici dilə müvəffəqiyyətlə yiyələnmək üçün tədqiqatçılar müxtəlif üsullar fikirləşərək qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq yollarını arayırlar. Xarici dili şifahi öyrənmək xüsusilə diqqəti cəlb edir və bu sahədə bir çox tədqiqat əsərləri yazılmışdır. [2, 40]

Lakin müasir mərhələdə xarici dilin tədrisi və onun psixoloji xüsusiyyətləri üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, effektiv metodların işlənilməsi haqqında vahid fikir yoxdur.

Xarici dilin şifahi mənimsənilməsinin az effektiv olması bu prosesin özü ilə bağlıdır. Xarici dilin öyrənilməsi üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, ənənəvi xarici dili öyrənmə linqvistikaya söykənərək aparılmışdır. Lakin təcrübələr göstərdi ki, dili öyrənmənin son nəticəsi onun dil sistemlərinin mənimsənilməsidən ibarət deyil, bu nitqə yiyələnmədən ibarətdir. İnsan xarici dili ona görə öyrənir ki, o bu dildə danışmağı bacarsın, başa düşsün, yazsın və oxusun.

Ədəbiyyat

1. Həməzəyev M. Bilinqvizm şəraitində keçirilmə hadisəsinin psixoloji xüsusiyyətləri haqqında. Bakı, 1992, s.68-69.
2. Алхазиншвили А.А. Основы овладения устной иностранной речью. М., 1988, 124 с.
3. Ахманова О.С. О психолингвистике. Из-во МУ, 1957, 62 с.
4. Бенедиктов Б.А. Психология овладения иностранным языком. М., 1972, 247 с.

Açar sözlər: dil vasitələri, qrammatik konstruksiyalar, nitqi qavrama, dillərin qarşılıqlı təsiri

Key words: language means, grammatical concepts, perception of speech, mutual influence of languages

Ключевые слова: языковых средств, грамматические концепции, восприятие речи, взаимное влияние языков

Impact of Language Means on the Perception of Speech

Summary

The article deals with the impact of language means on the perception of speech. It is noted that child perceps the language rapidly and easily. This fact can be explained only with the aviability of child's perception ability of existing language, not just with the actions of intellect or adaptation to the environment. Almost the same abilities are needed to percept the mother tongue and foreign language. The effectiveness of language skills is compensated by the development of intellectual abilities. Therefore, the learning process involves a consistent organization of training exercises.

Влияние языковых средств на восприятие речи

Резюме

В статье рассматривается влияние языковых средств на восприятие речи. Отмечается, что ребенок быстро и легко воспринимает язык. Этот факт можно объяснить только с помощью способности восприятия ребенка существующего языка, а не с помощью интеллекта или адаптации к окружающей среде. Почти одинаковые способности необходимы для восприятия родного языка и иностранного языка. Эффективность языковых навыков компенсируется развитием интеллектуальных способностей. Поэтому, процесс обучения предполагает последовательную организацию учебных занятий.

Rəyçi: prof. Qaraşarlı Çingiz

Sevda Novruzəliyeva⁸², Nüşabə Əliyeva
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDRİSİNDƏ AFORİZM VƏ HİKMƏTLİ KƏL
AMLARIN ROLU

Nitq ulu Tanrının bəşərə bəxş etdiyi ali mükafatdır. Bəşər onunla varlığını, istedadını, mənəviyyatını tanıdır, sonu bitməz tərəqqi və uğurlara imza atır, bütün canlı varlıqlar üzərində hökmran olduğunu isbat edir.

Nitq mədəniyyəti ülvî anlayış olub, doğma dilə, doğulub böyüdüyi ölkəyə, onun mənəvi sərvətlərinə bağlılıqdan güc-təpər alır. Bu istiqamətdə bilik və ədəbi dilin normalarını gözləmək ön planda durur. Bunlar olmadıqda, nitq mədəniyyətindən söz gedə bilməz.

İnsan öz nitq mədəniyyəti ilə özünü, iç aləmini, kimliyini, hansı ideyaların daşıyıcısı olmasını nəzərlər önündə sərgiləndirir. Axı gözəl-dərin sözlər qanadında səslənən nitqdə güc olur, istənilən fiziki gücü yenən gec olur. Bunu zaman çox sübut edib. Belə nitq köülləri ovlayır, öz çevrəsinə tərəfdaşlar yığır. Sözü bu məqamında on dörd əsr öncə yaşamış həzrət Əlinin bir kəlamı yada düşür:

Ərəbcə oxunuşu: *Qulu ən tu'rifu* (11)

Tərcüməmiz: ***Danışın ki, tanınasınız.***

Həmin həzrətin aşağıdakı kəlamı da öncəki kəlamının kontekst ardıdır:

Ərəbcə oxunuşu: *Əl-mə'r'u məxbunun təhtə lisanihî.* (11)

Tərcüməmiz: ***İnsan dilinin arxasında gizli qalır.***

Qeyd edək ki, nitqin gözəl olması üçün ilk öncə o, düzgün və zəngin olmalıdır. Düzgün dedikdə, ədəbi dilin normalarına riayət, zəngin dedikdə isə dili dərinləndirən mənimsəmə, geniş sinonim-antonim bazasına yiyələnmə, təkrar söz və ifadələrdən yayınma, dialekt-şivə sözlərindən məqamında istifadə, sözə zinət verən aforizm və hikmətli kəlamları işlətmə başa düşülür. Bu deyilənlərə o kəs əl qoyur ki, söz ehtiyatına həmişə yeni sözlər qatır, fikrini sadə sözlər ilə deyil, atalar sözləri- məsəllər-frazeoloji deyimlər ilə dinləyiciyə çatdırmaq üçün gərəklı kitablar mütləqdir, mütəmadi olaraq xalq içində olmaqla hələ ədəbi dilə keçməyə fürsət tapmayan ifadələri leksikonuna salır. Sadalanan özəllikləri mənimsəmiş kimsənin sözü el yanında, tribuna önündə keçərli olur. Belə nitq cansız və darıxdırıcı olmaz.

Nitq mədəniyyəti insana yüksək mənəviyyat verir, nəciblik aşılayır, insansevərlik bəxş edir. Belə pozitiv notlar insanı el gözündə qaldırır, onu ağsaqqal-ağbirçək edir, onu güvənən fərdə çevirir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbi dili min ildən çox yaranış yolunu keçən dildir. Nəsillərdən nəsillərə cilalanaraq keçən, çox sayda çətinliklərlə üz-üzə qalan dilimiz bu gün də inkişaf yolunu qət edir, qloballaşma dövrünün ortaya qoyduğu tələbləri qarşılamağa öz gücünü səfərbər edir.

İndiki Azərbaycan dili onun yaradıcısı olan xalqın tükənməz mənəvi sərvətidir. Nitq mədəniyyətini, natiqlik sənətini tədris edən pedaqoqlar bu mənəvi dəyərdən yararlanmaq üçün çoxlu mütləq etməli, xalqın ayrı-ayrı zümərələri ilə mütəmadi kontakt qurmalıdır. Yoxsa nitq kasıblaşdığı üçün bezdikdirici olmağa üz qoyar.

Nitqi zəngin edən hər informasiya deyil, faydalı informasiyadır. Səya gəlməz elmi kitablardan, dərsliklərdən, internet resurslarından alınan pozitiv informasiya insan nitqini cilalayır, ona arzu olunan istiqamət verir, danışanı seçilən fərdə döndərir. Bunlara yiyə durmaq üçün təkcə Azərbaycan dilini bilmək yetərli deyil. Artıq elm yolunu tutan, gözəl natiq olmağa hazırlaşan hər bir azərbaycanlı gənc ingilis və rus dillərini elmi-tədqiqat səviyyəsində bilməyə borcludur. Ana dilindən savayı bir əcnəbi dili mənimsəyən natiq sadəcə natiq yox, ikiqat natiq olur. Başqa sözlə, M.İsmayılova qeyd etdiyi kimi, *"Müasir insan, xüsusilə, gənclər ictimai-siyasi, iqtisadi, bədii və elmi mənbələrlə nə qədər çox tanış olsa, informasiya qəbul etsə, bir o qədər zəngin söz ehtiyatına malik olacaq. Bu zaman müasir dil normaları asanlıqla dilə hopacaq, onlar müasir ədəbi dilin daşıyıcıları olacaqlar"* (5,3).

Nitq mədəniyyəti natiqlik sənəti ilə sıx bağlıdır. Natiqlik sənətinin sferası genişdir. Bu, ilk növbədə, geniş kütlə önündə bacarıqla çıxış etmək, auditoriyanı inandırıcı faktlar ilə ələ almaq, sözləri və ifadələri yerli-yerində işlətmək, fikrini dinləyiciyə onun qavraya bildiyi formada çatdırmaqdır. Ərəb sözü "bəlağət", habelə yunan sözü "ritorika" da adlanan natiqlik sənətinin tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Onu da diqqətə çatdıraq ki, *"Natiqlik sənəti eramızdan əvvəl V əsrdə Qədim Yunanıstanda yaranmış, III-II əsrlərdə orada, e.ə. I əsrdə isə Romada sistemə düşmüşdür. Yunanıstan və Romanın məşhur natiqləri həm də tanınmış dövlət xadimləri idilər. Aristotel, Siseron, Kvintilian ritorikanın görkəmli nəzəriyyəçiləri olmuşlar"* (5, 107).

Ritorikanın, natiqliyin konkret olaraq hansısa bir elm sahəsinə aidliyi yoxdur. O, elə bir təlimdir ki, istənilən elmi sferada işlək ola bilər. Sözümlə qüvvət olaraq, Aristotel yazır ki, *"Ritorika dialektikaya uyğun gələn sənətdir, belə ki, onların toxunduğu predmetlər eynidir. Bu predmetlər isə müəyyən mənada hamının və hər bir kəsin ümumi sərvəti hesab oluna bilər və heç bir ayrıca elmin sahəsinə aid deyillər. Bunun nəticəsi olaraq, bütün insanlar müəyyən mənada hər iki sənət ilə əlaqədirlər, belə ki, hamı müəyyən dərəcədə həm araşdırmaq, həm hər hansı bir rəyi dəstəkləmək, həm bəraət qazandırmaq, həm də ittiham etmək məcburiyyətində qalırlar"*(1,3).

Şifahi nitq üçün bir neçə yasaq və qadağa var. Onları sadalayırıq:

1. Şivə-dialekt sözlərini işlətmək olmaz. Onlar ədəbi dildə işlək olmadığı üçün dinləyici onları anlamaz və söylənən nitqin mahiyyətindən uzaq düşər.

2. Təkrar söz və ifadələrə yol vermək olmaz.

⁸² 1. *Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Tibb Universiteti*, 2. *Azərbaycan Tibb Universitetinin baş müəllimi*

3. Varvarizmləri, başqa sözlə, "davay", "vsyu", "okey" və sair bu kimi lazımsız əcnəbi sözləri səsləndirmək olmaz. Çünki ədəbi dilimizdə onları yetərinə əvəz edən doğma söz və ifadələr var.

4. Tüfeyli sözlərdən, yəni "şey", "zad", "demək ki", "necə deyərlər" kimi kəlmələrdən yayınmaq lazımdır. Onlar dinləyici beynini gərəksiz yerə doldurur.

5. Uzunçuluq etmək olmaz. Bu zərərli fakt dinləyicini çox yorur. Atalar demişkən, "Kəndirin uzununu, sözün qıyası".

6. Nitq əsnasında ora-bura baxmaq, nəzəri ancaq bir dinləyici üzərində cəmləmək bəyənilmir.

7. Artıq ifadəli jestlər, əl-qol hərəkətləri dinləyici gözündə natiqi gözədən salır. Bu an diqqət onun yersiz jestlərinə yönəlir, sözlərinə yox.

8. Sürətli nitq arzu olunan deyil. Yaşlı dinləyicilər eşitmə əsnasında nitqin ardıcılığını itirə bilərlər.

9. Pis diksiya, sözü pis səsləndirmə nitqin dəyər və hörmətini aşağı salır. Söz aydın-aram-oxunaqlı səslənməlidir ki, dinləyici bir səsi də qaçırmınsın.

Nitq prosesini yeddi qola ayırırıq. Onların hər biri digərilə sıx bağlıdır. Natiqdə biri olmadıqda nitqi kamil olmaz: *düşünüb danışma; doğru-düzgün danışma; qısa-yığcam danışma; aydın-səlis danışma; mənalı danışma; qərəzsiz danışma; tələsmədən danışma*. Diqqətə çatdıraq ki, Qədim Yunanıstan filosoflarından üzü bəri böyük filosofların sanballı əsərlərindən çıxardığımız nəticələrə istinadən bu bölgünü aparırıq.

Düşünüb danışma

Həyatda hər nəyin sonu olduğu kimi, başlanğıcı da var. Nitq də bu qanundan kənarda qalmır. Onun uğurlu olması üçün düşünülb danışılması vacibdir. Peyğəmbərdən sonra islam aləminin ən böyük düşüncə sahibi olan həzrət Əli düşünüb danışmaq barədə deyir:

Ərəbcə oxunuşu: *Lisanul-aqili və rəə qəlbihı və qəbul-əhməqi və rəə lisanihı. (11)*

Sətiri tərcüməmiz: ***Ağıllının dili qəlbinin arxasında, axmağın qəlbı isə dilinin arxasındadır.***

Gətirdiyimiz sitatda həzrət demək istəyir ki, ağıllı bir söz dilə gətirməzdən öncə onu götür-qoy edər, ağılsız isə düşünmədən danışar. Bu prinsip, dərin qənaətimizcə, nitq mədəniyyətinin başında durur.

Azərbaycan xalqının dahi şair oğlu Nizami düşünüb söz söyləmək haqda bir çox ölməz aforizmlər bizlərə erməğan etmişdir. Onlardan birini nəzərə çatdırırıq:

Farsca oxunuşu:

*Soxən kan əz sər-e əndişə nəyəd,
Neveştən rəvo qoftən rə nəşayəd. (10, 152)*

Sətiri tərcüməmiz:

***Söz ki, düşüncədən qaynaqlanmayı,
Yazmağa, deməyə o, heç yaramaz.***

Birin yüzə nisbəti istər Şərq, istərsə də Qərb poeziyasında qəbul olunan meyarlardan sayılır. Nizami natiqə, söz deyənə, fikir yürüdənə filosofcasına tövsiyə edir ki, danışığı əsnasında bir sözün yerinə yüz söz deməsin, tam əksinə, yüz sözün yerinə bir sözü işlətsin. Çünki yüz söz bir sözlə ifadə olunanda nitqin təsir gücü yüksəlir:

Farsca oxunuşu:

*Soxən besyar dari, əndəki kon,
Yeki rə səd məkon, səd rə yeki kon. (10, 151)*

Sətiri tərcüməmiz:

***Sözün çox olsa da, azını söylə,
Birini yüz etmə, yüzünü bir et.***

XIII əsr dahi fars şairi, didaktik kəlamlarla dünyada tanınan Sədi Şirazi aşağıdakı beytində nitq ilə ağılı bağlılığından söz açır. Şair *nitq-ağıl-insan* üçlüyünü önə çəkərək, nitqin ağıldan güc almasına, bu ikisinin bədii nikahından natiq fenomeninin ortaya çıxmasına diqqət çəkir. Ədibin demək istədiyi budur ki, ağılı, biliyi olan kəs natiq ola bilər. Demək, *ağıl-nitq* cütlüyü nitq başlanğıcının taleyini həll edən çox önəmli ünsürlərdir:

Farsca oxunuşu:

*Ço mərdom soxən qoft bayəd be huş,
Və gər nə, şodən çün bəhayem xəmuş.
Be notq əsto əql adəmizadə faş,
Ço tuti soxənqu-ye nədan məbaş. (13)*

Sətiri tərcüməmiz:

***Ağla söykənib adamtək danış,
Yoxsa heyvantək susmaq yaxşıdır.
Tanıdır insanı nitq ilə ağıl,
Tutu kimi nədan danışan olma.***

Göründüyü kimi, Sədi ağılı adama, susmağı heyvana, nitqi ağıla, nədan danışmanı tutuya istinad etməklə, bədii gözəllik yaradaraq, nitqin insan üçün nə dərəcədə önəm daşmasına diqqət yetirir.

Qədim Roma natiqi, vəkili, yazıçı və siyasi xadimi (3, 460) Mark Siseron belə qənaəti bölüşür ki, hansısa bir işin mahiyyəti öncədən götür-qoy edilsə, nitq zamanı danışılacaq sözlər öz axarı ilə gələcək. Burada filosof deyir ki, deməzdən qabaq nə deyəcəyini düşün:

Rusca: *Когда суть дела обдумана заранее, слова приходят сами собой. (12)*

Tərcüməmiz:

İşin mahiyyəti qabaqcadan götür-qoy edilibsə, sözlər özbaşına gələr.

Dahi ingilis dramaturqu və şairi Vilyam Şekspir yazır ki, düşünmədən söyləmək Tanrını və yaxınını aşağılamaqdır. Tanrını ona görə ki, Onun xəlv etdiyi bir insan aşağılanır. Danışmadan öncə danışan, nitq söyləməzdən qabaq natiq, yazmazdan əvvəl yazıçı bilməlidir ki, onun səsləndirdiyi söz iki yerə toxunmasın – Tanrıya, insana. Hər bir natiq bunu nəzərə alsın, dilinə düşünməmiş ifadə gətirməz:

Rusca: *Прежде нежели что скажете, рассудите, не оскорбит ли ваше слово Бога или ближнего. (12)*

Tərcüməmiz: ***Nəyisə söyləməzdən öncə götür-qoy edin, sözünüzlə Tanrını ya da yaxınınlığınızı aşağılamayın.***

XVII əsr ingilis materialist filosofu (2, 75) Frensis Bekon hesab edir ki, insan öz dili üzərində az hökmran olan varlıqdır. Nitq mədəniyyətində çox önəmlidir ki, insan dilini yeri gələndə cilovlayabilsin, yeri gələndə işlədə bilsin. Bunu etmək üçün ona ağıl adlanan bir xəzinə gərəkdir:

Rusca: *Опыт слишком часто доказывает нам, то, что люди ни над чем так мало не властны, как над языком своим. (12)*

Tərcüməmiz: ***Təcrübə olduqca tez-tez bizə sübut edir ki, insanlar öz dili üzərində olduğu qədər heç nə üzərində belə az hökmran deyillər.***

Doğru-düzgün danışmaq

Nitq mədəniyyətində doğru-düzgün söz aparıcı rol oynayır. Düzgün nitq baş verən və verəcək prosesləri düzgün müstəviyə qoyur. Natiq düz danışmalı, düzgün mülahizə yürütməli, düzgün faktlara istinad etməli, izahları da düzlükdən qaynaqlanmalıdır.

İnsanları düzlüyə çağıran Qurani-Kərim insanın dünya və axirətdə qurtuluşunu düzlükdə görərək, "Əl-İsra" surəsinin 15-ci ayəsində buyurur:

Ərəbcə oxunuşu: *Mənih-təda, fə-innəmə yəhtədi li-nəfsihi və mən zəllə, fə-innəmə yəzillu əleyha. Və la-təziru vəzirətun vizra uxra. (9, 282)*

Tərcüməmiz: ***Kim doğru yol tutur, yalnız özünün xeyrinə tutur, kim (doğru yoldan) azır, yalnız özünün ziyanına azır. Heç bir (günah) daşıyan başqasının (günah) yükünü daşımaz.***

"Yalnız" anlamında orijinalda "fə-innəmə" ədatının iki yerdə işlənməsi təkid edir ki, doğru yol tutan mütləq xeyrə qovuşar, doğru yoldan azan isə mütləq ziyana uğrayar. Demək, bu ayə doğru danışmayan natiqi, düzgün iş görməyən hər kəsi xəbərdar edir ki, onu mütləq ziyana gözləyir.

Həzrət Əli ağır çəkili kəlamlarının birində vurğulayır ki, insanın xeyrə çatması üçün, başqa sözlə, xoşbəxt yaşaması üçün ona dörd şey lazımdır – düz danışma, əmanəti qaytarma, halal dolanma, gözəl əxlaq:

Ərəbcə oxunuşu: *Ərbəətun mən u'təyəhunnə fəqəd u'tə xeyrəd-dünya vəl-axirəti: sidqun hədisin, ədaun əmanəti, iffətun bətni, husnun xulqi. (14)*

Tərcüməmiz: ***Bu dördü kimə verilir, ona dünya və axirət xeyri verilmiş olur: düz danışma, əmanəti qaytarma, halal dolanma, gözəl əxlaq.***

Görürük, sadalanan dördlüyün başında düz danışma durur. Demək, düz danışan düzgün iş tutar və yalnız beləsi sonrakı üçünə çatacaq. Natiq də nitq əsnasında düz dünyışa, gətirdiyi sitatları kimdən gətirdiyini söyləyə, özünün sitatlarını özününkə elan etsə, gözəl davranışı olsa, bəyənən natiq olacaq.

Nizami hesab edir ki, düzlük insanı qurtuluşa aparın yoldur. Birinin etdiyi iş, dediyi söz düz olursa, Tanrı onu zəfərə, uğura qovuşduracaq:

Farsca oxunuşu:

*Rəsti avər ke şəvi rəstqar,
Rəsti əz to, zəfər əz Kərdqar. (10, 102)*

Tərcüməmiz:

***Doğruluq ara ki, nicat tapasan,
Düzlük səndən olsun, zəfər Tanrıdan.***

Füzuli həmişə doğruluğun, düz danışmanın yanında. Şair bir qəzəlində yazır ki, "əlif" hərfi doğru, dik dayanan olduğu üçün qalan hərflərin başında durur, "ya" hərfini isə əyrilik əlifbanın sonuna qoyur. Qeyd edək ki, "əlif" ərəb əlifbasının ilk hərfi, "ya" isə sonuncu hərfidir:

*Doğruluq ilə hərflərə sədrdir "əlif",
"Ya" hərfini ayağa buraxmışdır e'vicac. (4, 362)*

Açıqlamamız:

***Doğruluq ilə hərflərə başdır "əlif",
"Ya" hərfini ayağa buraxmışdır əyrilik.***

Qısa-yığcam danışma

Nitq mədəniyyətində qısa-yığcam olaraq fikrin çatdırılması önəmli faktordur. Nitq nə qədər konkret olsa, az sözlə çox fikir ifadə olunsun, bir o qədər dinləyicini rahatladır, onu razı salar.

Bütün filosoflar kimi, nitq qısalığının tərəfdarı olan qədim yunan şairi Aristofan (e.ə. 444-387) vurğulayır, gerçək müdrik o kəsdir ki, çox sözü qısa və aydın deyə bilər. Göründüyü kimi, şair nitq mədəniyyətində iki önəmli cəhət olan qısalığı və aydınlığı önə çəkir. Doğrudan da, qısa və aydın nitq gözəl nəzərə çarpır:

Rusca: *Тот истинный мудрец, кто многое сказатъумеет коротко и ясно. (8, 192)*

Tərcüməmiz: ***Gerçək müdrik o kəsdir ki, çox mənanı qısa və aydın deyə bilər.***

Nitqin çox qısa olması onun uzun-uzadı olanı kimi bəyənilmir. O, gərək uzun olmasın ki, bezikdirər, çox qısa da olmasın ki, gərəksiz olar. Bu haqda Qədim Yunanıstandan olan Kvintilian belə yazır:

Rusca:

Краткость речи не должна лишать её изящества, иначе речь будет груба. (15,213)

Tərcüməmiz:

Nitqin qısalığı onu incəlikdən məhrum etməməlidir, yoxsa nitq kobud olacaq.

Qədim yunan yazıçısı Lukian (e.ə.120-180) qısa nitqi təbliğ edərək deyir ki, nitq bircə söz də artıq işlətməməlidir. Qeyd edir ki, nitq gərək öz dili üzərinə möhür qoysun:

Rusca: *Следует класть на язык свой печать, чтоб слова немолвить лишнего. (15, 215)*

Tərcüməmiz: ***Dil üzərinə öz möhrünü qoymaq lazımdır ki, bir söz də artıq deməsin.***

Nitqin birbaşa vəzifəsi dinləyiciyə faydalı informasiyanın ötürülməsidir. Belə olmadıqda, nitq gərəksiz olur. Nitqi gərəkli edən onun faydalı olmasındadır. Qədim yunan publisisti İsokrat (e.ə. 436-338) bu haqda belə qənaəti bölüşür:

Rusca: *Настоящему мастеру слова следует с пустяками не возится и не то внушать слушателям, что им бесполезно. (7, 213)*

Tərcüməmiz: ***Gerçək söz ustadı gərək boş-boş sözlər işlətməsin və faydası olmayan sözləri dinləyicilərə təlqin etməsin.***

Nitqinsözün qısa olmasına Nizami böyük dəyər verir. Şair yüzlərlə beytdə bunu təkidlə diqqətə çatdırır. O, sözü suya oxşadır. Çünki ikisi də faydalıdır. Sözün mənəvi faydası var, suyun isə həyat faydası var. Amma onları çox işlətdikdə, fayda yerinə ziyan verirlər:

Farsca:

*Ba in ke soxən be lof-e ab əst,
Kəm qoftən-e hər soxən səvab əst.
Ab ər çe həme zəlal xizəd,
Əz xordən-e por məlal xizəd. (10, 522)*

S.Vurğunun tərcüməsi:

***Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
Bir inci saflığı varsa da suda,
Artıq içildə dərd verir su da. (6,46)***

Şekspir nitqdə sözün azlığına çox dəyər verir. Şair doğru olaraq yazır ki, sözün az işləndiyi yerdə sözün çəkisi olur, yəni söz keçərli olur. Ədibə görə çox söz fayda vermir, əksinə, ürəyə şübhə toxumu səpir. Böyük ədibin bu dedikləri hər zaman üçün müasirdir:

Rusca:

*Где мало слов, вес они имеют.
Где много их, так трудно разобрать
Их смысл. Они сомненья в душах сеют. (15)*

Tərcüməmiz:

***Harda söz azdır, orda çəkisi olur.
Harda çoxdur, ayırd etmək çətinləşir
Anlamını. Onlar qəlbə şübhə səpirlər.***

Nitqin yığcamlı olmasına toxunan Siseron qeyd edir ki, yığcamlıq həm nitq söyləyən dövlət adamları üçün, həm də adi natiqlər üçün vacibdir:

Rusca: *Краткость – лучшая рекомендация как для речисенатора, так и оратора. (15)*

Tərcüməmiz: ***Yığcamlıq həm senatorun, həm də natiqin çıxışı üçün ən yaxşı zamanətdir.***

Filosof demək istəyir ki, dövlət xadimi senatorun, beləsi olmayan adi natiqin çıxışı yığcam, qısa-əhatəli olarsa, bu, onların uğurları üçün zamanətdir. Məsələnin belə aktuallığı indinin özündə də qüvvədə qalır.

XVII əsr fransız riyaziyyatçısı, fizik və filosofu Blez Paskal, bütün dünya dahiləri kimi, bu qənaətdədir ki, natiqin çıxışı ən parlaq olsa belə, uzun-uzadı olarsa, dinləyicini kəşşədirər, bezikdirər. Göründüyü kimi, nitqin uzun olması hətta gözəl nitqin rəvənəqini aparır:

Rusca: *И самая блестящая речь надоедает, если её затянуть. (15)*

Tərcüməmiz: ***Ən parlaq nitq də bezikdirər, əgər onu uzatsalar.***

Bizim eranın I-ci əsərində yaşamış yunan filosofu, yazıçı və tarixçisi Plutarx nitqin gücünü çox sözü az sözdə verə bilmək bacarığında görür. Bu, nitqin əqli, elmi, məntiqi potensialının aydın göstəricisidir. Tale bu məziyyəti böyük natiqlərə ərməğan edir:

Rusca: *Сила речи состоит в умении выразить многое в немногих словах. (15)*

Tərcüməmiz: ***Nitqin gücü çox mənəni az sözlərdə ifadə etmək bacarığındadır.***

Nəticə olaraq qeyd edirik ki, bu məqalənin ərsəyə gəlməsi üçün azərbaycanca, rusca, ərəbcə, farsca olmaqla dörd dildə yazılan qaynaqlardan, habelə internet resurslarından istifadə olunmuşdur.

Nitqin bəyənilən və sanballı olmasından ötrü onun üçün təyin etdiyimiz yeddi hissədən "Düşünüb danışma", "Doğru-düzgün danışma", "Qısa-yığcam danışma" olmaqla üç hissəsi bu məqalədə işıqlandırıldı, qalanlarına növbəti

məqalədə aydınlıq gətiriləcək.

Aydın oldu ki, nitqin düşünülmüş danışılması, doğru-düzgün olması, qısa-yığcam olması haqda Nizami, Sədi, Füzuli, habelə Aristofan, İsokrat, Kvintilian, Siseron, Lukian, Plutarx, Şekspir, Bekon, Paskal kimi Qədim yunan və Avropa dahilələrinin fikir və mülahizələri üst-üstə düşür.

Məqalənin orijinal olması üçün üç əcnəbi dildə olan sitatların Azərbaycan dilinə tərcümələrindən istifadə olunmadı, məqalə müəllifinin etdiyi filoloji tərcümələr təqdim olundu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatsiyahısı

Azərbaycan dilində

1. Aristotel, Ritorika, Bakı, "Turan nəşrlər evi", 2008 263 s.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, II c. Bakı, "ASE Baş Redaksiyası", 1978, 592 s.
3. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, VIII c. Bakı, "ASE Baş Redaksiyası", 1984, 607 s.
4. Füzuli M., Əsərləri, I c., Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 400 s.
5. İsmayılova M.A., Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: Aktual problemlər, Bakı, "ADPU-nun mətbəəsi", 2017, 199 s.
6. Nizami G., Leyli və Məcnun, Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2004, 288 s.

Rus dilində

7. Афоризмы античных мудрецов, составители А.Ю.Кожевников, Т.Б.Линдберг, Москва, "Олма Медиа Групп", 2010, 303 с.
8. Лучшие афоризмы мира, составители Н.Ф.Дик, А.П.Маркова, Ростов-на-Дону, 2009, 472 с.

Ərəb dilində

9. Qurani-Kərim, Bakı, "Nurlar", 2017, 604 s.

Fars dilində

10. Nizami G., Xəmsə, Tehran, I c., "Cavidan", 1374, 678 s.

İnternet saytlarında

11. <https://www.pasokhgooyan.ir/node/379>
12. <https://www.studopedia.su/13131570viskazivaniya-i-aforizmi-izvestnih-lyudey-o-yazike-i-kulture-rechi.html>
13. <https://www.tebyan.net/newindex.aspx?pid=934>
14. <https://www.stihi.ru/2015/12/20/9773>
15. <https://elims.org.ua/aphorism/aforizmy-o-rechi/>

Açar sözlər: *nitq, aforizm, ritorika, natiq, şair, filosof, nitq mədəniyyəti*

Key words: *oration, aphorism, rhetoric, orator, poet, philosopher, oration's culture*

The role of aphorisms and wise sayings in the teaching of the oration's culture

Summary

This article talks about the role of aphorisms in the oration's culture. We saw that aphorisms play a large role in this situation. When we prepare the article, indeed, were used materials from Azerbaijan, Russian, Arabic, Persian languages, and also internet resources.

The author of the article touched the quotations from Koran, as poets like Nizamy, Saady, Fuzuly, Shakespeare, are also as philosophers like Isokrates, Plutarchos, Cicero, Aristophanes, Quintilianus, Lukianos, Becon, Pascal. The oration's culture is a *large scientific area, that's why one article can not embrace of the risen problem.*

Роль афоризмов и мудрых изречений в преподавании культуры речи

Резюме

Данная статья посвящена важному вопросу – роли применения афоризмов в преподавании культуры речи. Как мы знаем, мудрые изречения создаются великими людьми и они живут в их произведениях.

Опыт наглядно доказывает, что афоризмы, употребляемые в речах ораторов, придают большую ценность этим речам и повышают их значимость в глазах зрителей и слушателей. Статья содержит изречения о культуре речи древнегреческих, восточных и европейских авторов.

Отметим также, что все они представлены в русском, арабском, персидском языках и переведены на азербайджанский язык автором статьи.

Статья рекомендуется ученым и исследователям филологического профиля.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

TƏHSİLDƏ DEMOKRATİK İDARƏETMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

*layiqli nəsillə hazırlanması üçün ən böyük
məsuliyyət daşıyan təhsil işçiləridir.
Heydər Əliyev.*

Təhsil qanununda deyilir: «Təhsil cəmiyyətdə dövlətin inkişafının əsasında durmaqla strateji əhəmiyyətə malik olan və üstün inkişaf etdirilən fəaliyyət sahəsidir. Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi milli zəminə, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanır, demokratik xarakter daşıyır». İndi respublikamızda yaradılmış hüquqi baza əsaslı islahatların həyata keçirilməsinə geniş imkanlar açır. Ümummilli liderimiz vaxtilə «Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə dövlət komissiyası haqqında» xüsusi sərəncam imzalamışdır. Sərəncamla təsdiq edilmiş, Təhsil Sahəsində İslahat Proqramından irəli gələn vəzifələri müəyyənləşdirmək, yerinə yetirilmə yollarını seçmək üçün təhsil sistemində respublikada qazanılması mütləq əhəmiyyətli məsələləri saxlamaqla, inkişaf etmiş ölkələrin təhsil, idarəetmə sistemindəki təcrübəni tətbiq etmək lazım gəlir. Artıq bir çox təhsil müəssisələrinə müstəqillik verilir. İdarəetmədə əşqaların rolu artırılır. Demokratik idarəetmə prinsipləri götürülərək çevik mexanizm yaradılır. İndi Azərbaycanın təhsil sistemində formalaşmış, mütləq əhəmiyyətli məsələlər müasir idarəçilik nöqtəyi-nəzərdən saf-çürük, çevik idarəetmə mexanizmi formalaşmağı başlayır. Amerikalı alim Tommas Ceferson qeyd edir ki, «əgər xalq elə güman edir ki, sivilizasiyanın hər hansı mərhələsində o, həm cahil, həm də azad ola bilər, deməli, o heç vaxt mümkün olmayan bir şey istəyir». Təhsil demokratik dəyərlərin inkişaf etdirilməsi və yayılmasına görə kömək istəməklə, həm də proseslərə təsir göstərən əsas amillərdən biridir. Çünki o, qabaqcıl texnologiyaların mənimsənilməsinə kömək edir. Təhsil dəyərlərinin istiqamətlərini müəyyənləşdirir və formalaşdırır. Dünya təhsilində daim modelləşdirmə aparılır. Təhsilin günün tələblərinə cavab verməsi üçün bir çox ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda islahatlar aparılır. Azərbaycan təhsilində islahatlar aparılarkən dövlətçilik prinsipi, spesifik tələbatı, inkişaf səviyyəsi, milli əhəmiyyətli, coğrafi şərait nəzərə alınır. Bütün bunlara baxmayaraq dünyəvi təhsildə ümumi olan cəhətlər vardır. Təhsilin demokratikliyi, təhsilin fundamentallığının artırılması, habelə təhsilin humanistləşdirilməsi və istiqamətləndirilməsi belə cəhətlərdəndir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında, inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin əksəriyyətində təhsilin səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün geniş iş aparılır. 1990-cu illərin əvvəllərində ABS-da təhsil sistemində Ümumxalq miqyasında xüsusi islahat proqramı hazırlanmışdır. Bu proqram XXI əsrdə Amerikanın bütün dünyada rəqabətə dözə bilmək imkanlarına malik olmasının açarı hesab edilir.

Amerikanlar deyirdilər: «Biz təhsilə və maarifə yüksək qiymət verən bir xalq olmalıyıq». İndi Azərbaycanda da bu tezis əsas götürülməsi vacib sayılır. Təhsilin səviyyəsinin qaldırılması milli gəlirin təhsilə ayrılan hissəsinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasına gətirir. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsilə ayrılan hissəsi ümumi təhsilin inkişafının 5-8 faizini təşkil edir. Bizdə və keçmiş SSRİ tərkibində olan digər ölkələrdə bu rəqəm çox aşağıdır. Demokratik təhsil sisteminin məqsədi totalitar təhsil sistemindən xeyli fərqlidir. Demokratik təhsilin məqsədi demokratik qaydalar və təcrübəyə dair olan, hər şeyi bilmək istəyən müstəqil vətəndaşların formalaşması üçün şərait yaratmışdır. Demokratik idarəetmədə mövqe və fikirlərin müxtəlifliyini öyrənmək, onlardan istifadə etmək və vahid hakim ideologiyaya yol verməmək üçün geniş imkanlar yaranır. Təhsildə azad axtarış ruhu demokratik prinsiplərin həyata keçirilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Azad axtarışın özü demokratik dəyər hesab edilir. Amerikanın Vanderbilt Universitetinin professoru İ.Finn deyir: «Azad cəmiyyətlərdə təhsil xüsusi rol oynayır. Başqa rejimlə təhsili idarə edənlərin əlində bir rabitədirsə, demokratik idarəetmədə rejim xalqa xidmət edir. Vətəndaşların bu rejimi yaratmaq, müdafiə etmək və təkmilləşdirmək imkanı yaranır. Onların keçdiyi təhsil sisteminin keyfiyyəti və səmərəliliyinə əsaslanır. Təhsil demokratiya şəraitində azadlığın çiçəklənməsinə imkan yaradır». Demokratik təhsil sistemi dünyada hamı tərəfindən qəbul olunur. Onun bir çox elementlərini inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək zəruri hesab edilir. Tam əminliklə demək lazımdır ki, vaxtı keçmiş totalitar təhsil metodları sərbəst rəqabət nəticəsində öz yerini yeni təhsil vasitələrinə və metodlarına verməlidir. Bizim ölkəmizdə demokratik normaların mənimsənilməsindən danışırkən bir sıra məsələ nəzərdə tutulmalıdır. Biz demokratik təsisatların cəmiyyətdə necə fəaliyyət göstərmələrini öyrənməliyik. Azərbaycanda belə təsisatların çoxu yenicə yaranır. Odur ki, indiyə qədər toplanmış dünya təcrübəsini, eləcə də iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni inkişafın ölkəmizə və xalqımıza xas olan xüsusiyyətlərini daha dərindən öyrənmək lazımdır. Bununlayanaş, başqa ölkələrin demokratiyalarına yaradıcılıqla yanaşmağa, onların yaxşı cəhətlərindən istifadə etməyə diqqət yetirməliyik. Ölkəmizdəki təhsil sistemində başqa dövlətlərin demokratik təcrübəsinin mexaniki olaraq tətbiq edilməsinə imkan verməməliyik. Ölkəmizdəki problemləri həll etməyi bacaran humanist fikirli şəxsiyyətlər yetişir. Azərbaycanın iqtisadi, mədəni, elmi cəhətdən yüksək inkişafını təmin edə biləcək vətəndaş hazırlanır.

Bir sıra təhsil müəssisələrində apardığımız müşahidələrdə, rəhbər pedaqoji kadrların ixtisasartırma kursunun dinləyiciləri ilə söhbətlərdə, elmi-praktik konfrans və müsavirələrdə, məktublarda təhsilin idarə olunması ilə bağlı çoxlu suallar və təkliflər verilir. Təhsilin idarə edilməsinin demokratik şəkildə təşkili ilə bağlı aşağıdakı suallarla çox qarşılaşmalı oluruq: təhsil müəssisələrində yeni idarəetmə orqanlarının (məktəb şurası) yaradılması təkrarlanmaya yol vermirmi? Əgər məktəb şurası məktəb direktorlarının iradəsinə zidd qərar verirsə, onda direktor nə etməlidir? Axı, məktəbin bütün iş üçün məsuliyyət direktorun üzərinə düşür. Məktəb şurası üzvləri çıxardığı qərara görə hansı

məsuliyyət daşıyır? Məktəb rəhbərlərinin seçki yolu ilə təyin edilməsi həmişə vacibdirmi? Həmkarlar komitəsinin, pedaqoji kollektivin hər bir üzvünün sosial müdafiəsi üçün səlahiyyətini həqiqi mənada necə yüksəltmək olar? Şagird özünüidarə orqanlarının, birliklərinin əsl səmərəli fəaliyyətinə necə nail olmaq lazımdır? Müəllim və şagirdin hər birinin konkret hansı səlahiyyətinə malik olduğunu necə təmin etmək mümkündür? Bu sualların sayını artırmaq da olardı. Verilən sual və təklifləri qruplaşdıraraq təhsilin demokratik şəkildə idarə edilməsi ilə bağlı düşüncələrimizi açıqlamağa çalışacağıq. Təhsilin demokratik idarə edilməsi heç də təzə problem deyil. Uzun illər unudulmuş demokratiya indi daha geniş şəkildə irəli sürüldüyü üçün bu bir zərurət kimi meydana çıxmışdır. Çünki cəmiyyətimizi idarə edən kadrların öz işlərində yol verdikləri ciddi nöqsanların kökləri məktəbdən su içib özünə qüvvət toplamışdır. Səbəb isə aydındır: onlar təhsil işlərində gələcək həyata hazırlanarkən demokratiya ruhunda tərbiyə edilməmişdir, məktəbdə bunun üçün şərait olmamışdır. Təhsilin indiki məzmunu bütün peşələrdə şəxsiyyətin dünya-baxışının düzgün formalaşdırılmasına əngəl törədir, onun yüksək ixtisaslı mütəxəssis olmaq imkanını məhdudlaşdırır. Donub qalmış təhsil strukturları, formaları, elmi-pedaqoji fəaliyyətdə hökmranlıq edən mühafizəkarlıq, idrakla real həyat, diplom və attestatla biliklərin vəziyyəti qarşıdurma əmələ gətirmişdir. Şagird, tələbə, müəllim, idarəetmə orqanları işçiləri, habelə valideynlərin pedaqoji əməyinin nəticələrinə görə məsuliyyət və cavabdehlik dairəsi aydınlaşdırılmışdır. Əməyin düzgün qiymətləndirilməsi mexanizmi yaradılmışdır. Respublikada təhsilin məzmununda milli xüsusiyyətlər kifayət qədər nəzərə alınmamış, bu işin elmi-pedaqoji stratejiyası yüksək səviyyədə işlənməmişdir. Təhsilin təşkili və idarə edilməsində inzibati amirlik metoduna üstünlük verilmiş, məktəb həyatının demokratikləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər kosmetik təmir xarakteri daşıyır. Bütün bunları nəzərə alaraq tarixi keçmişimizə sağlam düşüncə ilə nəzər salaraq, inkişaf etmiş ölkələrin təhsil sisteminin idarə edilməsini öyrənməklə respublikada təhsilin yeniləşməsində idarəetmənin daha faydalı strukturlarını müəyyən etməyə çalışmalıyıq. Azərbaycanda təhsil sisteminin idarə edilməsi strukturu milli zəminə, türk dünyasının və islam əxlaqının yaratdığı mənəvi sərvətlər və ümumbəşər dəyərlərə əsaslanmalıdır. Türk xalqının milli atası sayılan Mustafə Kamal Atatürk müəllimlərə müraciət edərək demisdir: «Əfəndilər! Yetişəcək uşaqlarımıza və gənclərimizə alacaqları təhsilin hüdudu nə olacaqsansa olsun, ən əvvəl və hər şeydən əvvəl Türkiyənin istiqlalına, öz mənliliyinə, milli ənənəsinə düşmən kəsilən bütün ünsürlərlə mübarizə etmək gərəyi öyrənməlidir». Azərbaycanın vətənpərvər oğlu, demokratik cümhuriyyətin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə xalqı milli soya qayıtmağa çağıraraq, gənclərin bu istiqamətdə tərbiyə olunmasını tövsiyə edərək deyirdi: «... Sədini və Tolstoyu da türk (Azərbaycan) xalqına öyrətmək, türkü onlara aşna etmək həm lüzumlu, həm də faydalıdır. Fəqət, bununla bərabər, türkü kəndi sədisindən, kəndi Tolstoyundan məhrum etmək olmaz. Sədini, Tolstoyu və s. dünya məşahiri-ədibini anlamaq üçün kəndi Füzulilərini, Nəbatilərini, nə qədər kiçik də görünsələr, Seyidlərini, Sabirlərini, Cavidlərini, öyrənməlidirlər». İdarəetmə strukturlarını milli zəmində daha zəngin etmək üçün Məhəmməd Nəsrəddin Tusi, Mustafə Kamal Atatürk, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Üzeyirbəy Hacıbəyov, Heydər Əliyev və b. xadimlərin fikirlərindən, müasir türk dünyasında tətbiq olunan mütərəqqi konsepsiyalardan yaradıcı istifadə etməliyik. Bununla yanaşı, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dünya xalqlarının təcrübəsini də öyrənməliyik. Təhsil sisteminin idarə edilməsində yeniləşmənin müxtəlif istiqamətdə qoyulmasına diqqəti artırmaq lazımdır. Bunun üçün resept şəklində olan pedaqogikadan əl çəkib, total eynilikdən yaxa qurtarmaq üçün çıxış yolları axtarmalıdır. Obyektiv şərait nəzərə alınmaqla, təhsilin idarə edilməsinin müxtəlif variantlarından istifadə edilməlidir. Bunu misallarla izah etməyə çalışaq. Tədris müəssisəsi rəhbərlərinin bir qrupu şərait olmadığına görə köhnəlikdən əl çəkə bilmir, öz işini əvvəlki kimi davam etdirməyə üstünlük verir (bəzən buna məcbur olur). Köhnə sistemi dəyişmək və yenilik axtarmaq üçün özündə cəsarət tapa bilmir. Başqa qrup rəhbərlər isə təhsil müəssisələrində iş üslubunu dəyişmək istəyir, idarəetmədə özünün ideyalarını inandırıcı şəkildə həyata keçirməyə çalışır. Elə rəhbərlər də olur ki, R(S)TS-in göstərişlərini yaradıcı şəkildə həyata keçirməyə çalışırlar. Aparılan müsahibələrdən, verilən təkliflərdən, söhbətlərdən təhsilin idarə edilməsi sahəsində müxtəlif və maraqlı fikirlər və müəhazirələr aşkara çıxarılır. Fikir söyləyənlərin bir qismi təhsil sahəsində totalitar quruluşun hamısını dağıtmağı, sovet məktəbi sisteminin bütün idarəetmə zəncirinin sındırılmasını təklif etməklə, idarəetməni inkar edir. Onlar idarəetmədə tam sərbəstliyə üstünlük verirlər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası.
2. Soltanova G. İnformasiya cəmiyyəti və müasir təhsilin yenidən qurulmasında şagidlərə alternativ yanaşma. «Təhsil problemləri» qəzeti, 24-31 oktyabr 2010-cu il. New computer Technology in Education 2012
3. Veysova Z. Fəal/interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007.
4. Abdulla Mehrabov. Müasir Dərs: Onun Təşkili Və Gedişinə Qoyulan Əsas Tələblər. Bakı, 2013.
5. Hümeyir Əhmədov. Distant təhsilin müasir vəziyyəti və onun inkişaf yolları məqalə. Bakı, 2013
6. http://musabiqe.edu.az/upload/iblock/5d3/tehsilde_ikt_muhaizare.doc
7. <http://www.informatik.az>
8. <http://www.edu.gov.az>
9. <http://www.share.az/94663ff6v5be/%C4%B0KT-MUHAZIRE.doc.html>
10. <http://www.kurikulum.az>

Açar sözlər: təhsil, idarəçilik, təhsil sistemi, diplom, məktəb, şagird, direktor, demokratiya

Ключевые слова: образование, менеджмент, система образования, диплом, школа, студент, директор, демократия

Key words: education, management, education system, diploma, school, student, director, democracy

Xülasə:

Təhsildə demokratik idarəetmə məsələləri. *Layiqli nəsil hazırlanması üçün ən böyük məsuliyyət dasıyan təhsil işçiləridir*

Məqalədə əsasən Azərbaycan təhsil sistemində formalaşmış mütərəqqi ənənələr ,çevik idarəetmə mexanizminin formalaşmasından bəhs edilir. Təhsilin günün tələblərinə cavab verməsi üçün bir çox ölkələrdə o, cümlədən Azərbaycanda islahatlar aparılır. Azərbaycan təhsilində milli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla demokratik fikirli vətəndaş yetişdirmək, onlarda sərbəst düşünmə tərzini formalaşdırmaq, dünya təhsil sistemində inteqrasiya üçün şərait yaratmaq zəruriyyəti yaranır.

Summary:

Democratic governance issues in education are the most responsible educational personnel for a decent generation.

The article focuses on the formation of a well-established tradition in the education system of Azerbaijan, a flexible management mechanism. In many countries, including Azerbaijan, reforms are being made to meet the educational needs of the day. In Azerbaijan education, it is necessary to create a democratic minded citizen, taking into account national characteristics, forming a free thinking style and creating conditions for integration into the world education system

Резюме:

Вопросы демократического управления в сфере образования являются наиболее ответственными педагогическими кадрами для достойного поколения.

В статье основное внимание уделяется формированию устоявшейся традиции в системе образования Азербайджана, гибкого механизма управления. Во многих странах, в том числе в Азербайджане, проводятся реформы для удовлетворения образовательных потребностей дня. В азербайджанском образовании необходимо создать демократически настроенного гражданина с учетом национальных особенностей, формирования стиля свободного мышления и создания условий для интеграции в мировую систему образования.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

NİTQİN AYDINLIĞI VƏ ONUN ƏSAS KEYFİYYƏTLƏRİ

Nitq mədəniyyəti normativ qrammatika ilə üslubiyyatın vəhdətidir. Başqa bir mənbədə mədəni nitq, nitq mədəniyyəti anlayışı belə izah olunur:

- “Nitq mədəniyyəti – nitqin ədəbi dil normalarına uyğunluğu, dilin ifadə vasitə və imkanlarından nitqin məqsəd və məzmununa müvafiq surətdə istifadə etmək bacarığı;
- Dil səviyyələrinin və onlara daxil olan vahidlər sisteminin formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi problemlərini, dil hadisə və proseslərinin inkişaf xəttini, üslubiyyat məsələlərini araşdıran dilçilik bəhsi”.

Bu tərif nitq mədəniyyəti anlayışını ehtiva etmək baxımından daha dəqiq və əhatəlidir. Nitq mədəniyyəti insanın yüksək ictimai mədəniyyəti, təfəkkür mədəniyyəti, dilə şüurlu sevgisi, ən yüksək keyfiyyətdir. Yaxşı nitqi, mədəni nitqi şərtləndirən bir sıra tələblər (əslində onlar mədəni nitqin keyfiyyətləridir) vardır ki, bunlar nitqin normativliyidir. Yazılı nitq mədəniyyəti probleminə həmçinin orfoqrafiya və durğu işarələrinə əməl edilməsi də daxildir. Bunlar hər biri ayrılıqda və hamısı birlikdə etalon səviyyəli nitqi yaradır ki, bu nitqə yiyələnənlər natiqlik sənətində, müəllimlik fəaliyyətində və digər sahələrdə böyük uğurlar qazanırlar.

Nitqin aydınlığı dinləyici və oxucunun nitqi asanlıqla anlaması, başa düşməsidir. Aristotel nitqin aydınlığını ünsiyyət üçün başlıca şərt sayır və göstərirdi ki, nitq aydın deyilsə, demək, o öz məqsədinə çata bilməmişdir. Nitqin aydınlığı üçün əsas amil danışanın (eləcə də oxuyanın və yazanın) nitq obyektinə haqqında mükəmməl məlumata malik olmasıdır. Natiq haqqında danışacağı materiala dərindən və yaxşı bələd olsa, həmin materialı ifadə etmək üçün müvafiq dil vasitələri də tapa bilər. Bəhs olunan mövzular, hadisələr, əhvalatlar və s. barədə dərin, həm də ətraflı biliyə malik olan natiqlər daha maraqla dinlənir, onların şərhində heç bir dolaşlıq, zidd fikirlər müşahidə olunmur. Belə adamlar sadə, aydın cümlələrlə, faktlarla, dəlillərə əsaslanaraq danışır və yazır, işlədilən hər bir sözün əhəmiyyətini, ifadə olunan fikir üçün onun nə dərəcədə yararlı olduğunu aydın təsəvvür edirlər. Firudin bəy Köçərli nitqin aydınlığını təfəkkürün düzgün işləməsi, fikrin düzgünlüyü ilə əlaqələndirir. *“Bizim yaxınımızdır ki, dili dolaşığı şəxsin fikri də dolaşığıdır. Doğru və salamat fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur”* – deyirdi. Nitq zamanı aydınlığın pozulmasının bir səbəbi də dili, sözlərin mənasını, işlənmə məqamını və s. yaxşı bilməmək, zəngin söz ehtiyatına sahib olmamaqdır. Düzgün olmayan tələffüz – səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmunu, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s. də nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdir. Normal nitq tempindən yavaş və ya əksinə, iti danışanlara təsadüf etmək çətin deyildir. İti templə danışıq sözər yarımçıq tələffüz olunur. Belə nitqi eşitmək və qavramaq çətin olur. Sözlərin əvvəli və ya axırı “udulur”, səslər anlaşılır. Kütlə qarşısında, auditoriyada çıxış edən nitqin aydın olması üçün aşağıdakılara əməl etməlidir:

- Danışılacaq mövzu ətrafında əvvəlcə düşünmək, lazımi material və faktlar toplamaq;
- Həmin materialı sistemləşdirmək;
- Mətn yazılıdırsa, dönə- dönə oxumaq, oradakı əsas fikri ifadə edən sözləri (məntiqi vurğulu sözləri) aydın və nəzərəcərpacaq dərəcədə tələffüz etməyə nail olmaq;
- Söz və qram- matik formaları düzgün və aydın tələffüz etmək;
- Məzmunu uyğun intonasiya seçə bilmək;
- Mətdə qarşıya çıxacaq mənəsi çətin sözləri (alınma sözləri, terminləri, neologizmləri, köhnəlmiş sözləri və s. izah etmək;
- İstinad olunan mənbəni (əsr, məqalə, radio və televiziya verilişləri və s.) göstərmək;
- Fikri, çıxarılan nəticəni misallarla əsaslandırmaq;
- Auditoriya ilə (eləcə də müsahiblə) əks əlaqəni yaratmaq – sual vermək, cavab almaqla deyilənlərin başa düşüldüyünü, mənimsənildiyini müəyyənləşdirmək, lazım gələrsə əlavə şərh vermək;
- Dinləyicilərin mənafeə uyğunluğu, şəxsi maralarını nəzərə alınmaq;

Nitqin aydınlığını yaradan amillərdən biri də diksiyadır. Diksiya sözlərin düzgün, səslərin öz məxrəcinə uyğun şəkildə tələffüz olunması deməkdir. Aydın və oxunaqlı xətt yazılı nitqin asan anlaşılmasına nə dərəcədə şərait yaradırsa, düzgün diksiya da şifahi nitqin başa düşülməsi, qavranılmasını o dərəcədə təmin edir. Diksiyanın pozulması digər tələblərə əməl olunduqda belə (sözlər mənaya uyğun işlənildikdə, cümlədə söz sırası gözlənildikdə, cümlələrdə fikrə uyğun bağlılıq olduqda və s. hallarda) nitqi anlamağı çətinləşdirir. Bu cür danışıqda sözlər “ağızdan tökülür”, çox zaman sözün axırı, əvvəli aydın deyilmir, səslər qarışdırılır, bitişik şəkildə tələffüz olunur. Bəzən düzgün tələffüz pis diksiya ilə təhrif olunur. Diksiyanın pozulması sözlərin, ifadələrin başa düşülməsini, fikrin anlaşılmasını bir qədər çətinləşdirir. Belə nitqi dinləyən gərginlik keçirir, tez yorulur, söhbətin məbədi ilə az maraqlanır, diqqətini başqa istiqamətə yönəldir.

Natiqlik praktikasında nitqin diksiya baxımından aydınlığı və düzgünlüyü böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nəfəsi və səsi idarəetmə bacarığını təkmilləşdirmək, bu sahədə şivə qüsurlarını düzəltmək, dodaqların, dilin, çənənin üstlüyünü aradan qaldırmaq, səs, nəfəs üzərində kompleks çalışmalar aparmaqla aydın diksiyaya nail olmaq mümkündür. Natiq

⁸⁴ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Az.TU, “Azərbaycan dili və pedaqogika” kafedrası. karinovaaynur@gmail.com

(mühazirəçi) nitqin səs mədəniyyətinə yiyələnməli, danışmaq cihazından düzgün istifadə etməyi bacarmalıdır. Nitqin səs mədəniyyəti dedikdə bura aşağıdakılar daxildir:

- artikulyasiya aparatının düzgün qurulması;
- səs və sözlərin düzgün tələffüz edilməsi;
- ünsiyyət şəraitinə görə səsənin gücünün tənzimlənməsi;
- nitq sürətinin gözlənilməsi;
- intonasiyaya;
- ifadəliliyə əməl olunması;
- nitqi eşitmə qabiliyyətinin yaradılması və s.

Diksiyanın pozulması səbəblərindən biri danışmaq və ya oxu zamanı nəfəsin düzgün tənzim olunmamasıdır. Məlumdur ki, ağciyər tələffüz zamanı tələbata uyğun olaraq xaricə hava buraxır və bu hava ehtiyatının sərf edilməsi sözdən, cümlədən asılı olaraq müxtəlif ölçülü olur: nəfəsalmada hava ağciyəyə adi ölçüdə, tədricən daxil olduğu halda, tələffüz zamanı ağciyərdən xaricə müxtəlif ölçülərdə buraxılır. Bəzən danışanlar tələffüz zamanı nəfəslərini lazımı ölçüdə sətirmədiklərindən cümlənin sonuna yaxın hava ehtiyatı tükənir, danışan sanki boğulur, səsənin gücü aşağı düşür. Bu o deməkdir ki, danışan cümlənin mənalı hissələrində, təbii şəkildə ehtiyac olduğu yerdə nəfəsini dərmir, cümləni birnəfəsə deyir və ya oxuyur.

Aydın tələffüzdə danışmaq üzvü kimi dişlərin də rolu böyükdür. “Dişlər ayrılıqda səslərin müxtəlifləşməsi üçün heç bir müstəqil vəzifəyə malik deyildir. Dişlər yalnız dil və dodaqlara köməkçi olaraq səslərin müxtəlifləşməsində iştirak edir. Məsələn; **s, z** səslərinin əmələ gəlməsi üçün dişlər dilə, **f, v** səslərinin yaranması üçün dişlər alt damağa kömək edir”. Natiqin ağızında dişlərin normal vəziyyətdə olması bu səbəbdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Üst qabaq dişlərin olmaması və ya seyrəkliyi **d, z, l, n, s, t** kimi dil-diş samitlərinin tələffüzünü çətinləşdirir, səslər yarımçıq formalaşır, məna itir.

Düzgün tələffüzdə, səslərin formalaşmasında çənələr, xüsusən alt çənə fəal iştirak edir. Alt çənənin enməsi və qalxması ilə ağız boşluğunun həcmi daralması və genişlənməsi nəticəsində müxtəlif səslər yaranır. Bəzən danışanlarda alt çənənin mühərrikliyinin zəifliyi tələffüzdə süstlüyə, ləngiməyə, ölüvaylığa səbəb olur. Deyilənlər yaxşı qavranılmır, dinləmə istənilən səviyyədə getmir. Belə hala yol verməmək üçün natiqin çənəsi, necə deyirlər, möhkəm olmalıdır. Nitq mədəniyyətindən, dilimizin qorunması məsələsindən söhbət düşəndə, adətən kütləvi informasiya vasitələrinin – radio, televiziya verilişləri, qəzet və jurnalların və s. dili önə çəkilir ki, bunu da təbii saymaq olar, ona görə ki, bu vasitələr ədəbi dilimizin təbliğatçıları, yayıcıları, tənzimçiləri, qoruyucularıdır. Bu informasiya vasitələrinin ümdə vəzifələrindən biri eşidənlərə, oxuyanlara etalon səviyyəli nitq nümunəsi verməkdir ki, dinləyənlər, oxuyanlar onun məziyyətlərini əxz edib mənimsəyə, nitqlərini həmin ifadə tərzinə uyğun qura bilsinlər. Radio və televiziya, eləcə də digər informasiya vasitələrində səslənən nitq (şübhəsiz, burada daha çox diktör, aparıcı, ziyalılardan nitqi nəzərdə tutulur) məzmunca dolğun, tələffüzçə düzgün olmalı, oradakı fikir uyğun səs tərtibatı – intonasiya çalarları, aydın diksiya ilə verilməli, cümlələr düzgün qurulmalı, fikirlər arasında məntiqi rabitə gözlənilməlidir. Beləliklə, nitq mədəniyyəti təkcə nəzəri fənn deyildir, bu, dil siyasətidir, dil normalarının təbliğidir. Bu işdə linqvistiklərlə birlikdə müəllimlər, yazıçılar, digər sahələrdə çalışan ziyalılar əhəmiyyətli rol oynamalıdır. Azərbaycan dilinin sözün həqiqi mənasında dövlət dili olduğu və geniş ünsiyyətə xidmət etdiyi indiki zamanda aydın danışa və yaza bilmək, başqa sözlə, yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək çox vacibdir. Bu anlayışa danışmaq mədəniyyəti ilə yanaşı, yazı mədəniyyəti də daxildir. Belə yüksək keyfiyyətə-aydın nitqə yiyələnən şəxs cəmiyyətin ictimai həyatında, onun hər hansı bir sahəsində fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur. Xüsusən, ziyalılardan nitq mədəniyyətinə yiyələnməsi vacib sayılır. Ziyalılar nitqinin aydınlığı, təsirliliyi, obrazlılığı, ifadəliliyi, məntiqliyi, zənginliyi ilə fərqlənməli, başqaları onların danışığından, oxusundan, yazdıqlarından nümunə götürməlidirlər. Aydın diksiyaya yiyələnmək üçün isə hər bir insan müntəzəm şəkildə öz üzərində işləməlidir. Çalışmalıdır ki, nitqində sözlər düzgün tələffüz olunsun, amla, tələsmədən danışa bilsin, səslər, xüsusən saitlər aydın eşidilsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, “Maarif”, 2013.
2. Abdullayev N.Ə. Ədəbi tələffüz təliminin metodikası. Bakı, “Maarif”, 1966
3. Dəmirçizadə Ə.A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Maarif”, 1984.
4. Dəmirçizadə Ə.A. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1969.
5. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafiyası təliminin elmi əsasları. “Maarif”, 1968.
6. Əhmədov Ə. Azərbaycan dili tədrisinin bəzi məsələləri. Bakı, 2007.
7. Məmmədov İ. Ekran, efir və dilimiz. Bakı, 1989.

Açar sözlər: dil, nitq mədəniyyəti, düzgün nitq, keyfiyyət, qrammatika.

Keywords: language, speech culture, correct speech, quality, grammar.

Ключевые слова: язык, культура речи, правильная речь, качество, грамматика.

Ясность речи и ее основные качества.

РЕЗЮМЕ

В наши дни, когда азербайджанский язык является государственным языком и служит широкому общению, очень важно ясно говорить и писать, другими словами, владеть высокой культурой речи. В это понятие, помимо культуры речи, входит также культура письма. Особенно важным считается владение культурой речи

интеллигенции. Интеллигенция должна отличаться ясностью речи, другие должны брать пример с их разговора, чтения, письма. А для того, чтобы приобрести ясную дикцию, каждый человек должен регулярно работать над собой. Каждый должен стараться, чтобы в его речи слова выговаривались правильно, чтобы он мог говорить не спеша, без спешки, чтобы звуки, особенно гласные, были отчетливо слышны.

Clarity of speech and its main qualities.

SUMMARY

Nowadays, when the Azerbaijani language is state language and serves wide communication, it is very important to speak and write clearly, in other words, to possess a high speech culture. In addition to the speech culture, this concept also includes the writing culture. The speech culture of the intelligentsia is especially important. The intelligentsia should be distinguished with the clarity of speech, they should be the model for others with their conversation, reading, writing. In order to acquire clear diction, each person must regularly work on himself/ herself. Everyone should try to do so, that words can be spoken correctly in his/her speech, so that he/ she can speak slowly, without haste, so that sounds, especially vowels, can be clearly heard.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

PROFESSOR BƏKİR ÇOBANZADƏNİN AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNƏ
DAİR METODİKİ GÖRÜŞLƏRİ

*Kitablardan, yaxud ustadından gördüyü üsula
saplamb qalmaqla müəllim çox irəliyə yürüyə bilməz.*
BƏKİR ÇOBANZADƏ

Görkəmli dilçi alim, müəllim-pedaqoq, professor Bəkir Çobanzadə yazdığı çoxsaylı əsərlərlə Azərbaycanda dilinin öyrənilməsi, eləcə də onun tədrisi sahəsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Onun hələ əski əlifbadan istifadə olunduğu illərdə türk dillərinin qrammatikası və imlası haqqında yazdığı əsərlər dilimizin qorunmasına, onun uğurlu tədrisinə xidmət etmiş, uzun illər filoloji təhsilin istiqamətini müəyyənləşdirməyə ciddi kömək etmişdir. “Bəkir Çobanzadə dilimiz haqqında yeni mərhələdə - tədqiqatların, demək olar ki, sistemsiz və bəsit olduğu bir zamanda böyük məktəb yaratmış oldu. Elmi yaradıcılığında dilimizin müasir vəziyyəti ilə yanaşı, onuntarixi inkişaf mərhələləri, bu mərhələlərdə baş verən mühüm dəyişikliklər haqqında tutarlı faktlarla araşdırmalar apardı” (4, s. 52). Doğrudan da, böyük türkoloq dilimizin müxtəlif sahələrindən bəhs edərək, bir çox problemlərin həllinə aydınlıq gətirməklə Azərbaycan dilçiliyində yeni mərhələnin əsasını qoymuşdur.

Tədqiqatçının elmi yaradıcılığında əsas yer tutan məsələlərdən biri də Azərbaycan dilinin tədrisi problemləridir. Müəllif yaradıcılığı boyu dilin tədrisinin aktual məsələlərindən bəhs etmiş, xüsusən Azərbaycan dilinin öyrədilməsi, yeni nəslə düzgün aşılması üçün mühüm və gərəkli tövsiyələr vermişdir. “B.Çobanzadə Azərbaycan dili və ədəbiyyatının nəzəri məsələlərini tədqiq etməklə kifayətlənmir, onların orta və ali məktəblərdə tədrisi metodları, yolları haqqında qiymətli əsərlər, dərslik və dərs vəsaitləri, məqalələr yazırdı. Onun dilimizin, milli ədəbiyyatımızın tədrisi üsulları haqqındakı fikirləri bu gün də özaktuallığını itirməmişdir” (5, s. 43).

B.Çobanzadənin dilimizin tədrisi ilə bağlı metodiki görüşlərini geniş əks etdirən əsərləri içərisində “Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” (1926), “Türk dili” (1928) kitablarını və çoxsayda məqalələrini göstərmək olar ki, biz təhlillərimizi, əsasən, “Türk dili” əsəri üzərində aparacağıq.

“Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu” əsərində müəllifin əsas məqsədi dil və ədəbiyyatın tədrisi üsulları çərçivəsində Avropada, Rusiyadametodikaya dair meydana gəlmiş cərəyanları, fikirləri izah etməkdir (5, s. 43). B.Çobanzadənin 5000 tirajla nəşr edilmiş bu kitabı Azərbaycan dilinin məktəblərdə tədrisinə aid ilk metodik vəsaitdir. Əsər 17 fəsildən ibarətdir: 1. Başlanğıc; 2. Dil və fəlsəfə; 3. Dil bilgisinin və türk lisanının əsasları; 4. Dilin məktəblərdə əski və yeni mövqeyi; 5. Səs və hərflər; 6. Əlifbanın öyrədilməsi; 7. Əlifbasız oxutma və s.

Alimin “Evdə pedaqoji texnikumu” seriyasından nəşr olunmuş “Türk dili” kitabının qayəsi “özbaşına çalışacaq olan oxucuya, bir tərəfdən türk dilinin tabe olduğu başlıca qanun və qaydalar haqqında məlumat vermək, digər tərəfdən bu qayda və qanunları öyrənərək, əldə edərək, türkcə doğru oxuyub yazmasını təmin etmək” (3, s.4) kimi göstərilə də, əsər daha çox Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlərə metodik tövsiyələr vermək üzərində qurulmuşdur.

Müxtəlif mövzuları əhatə edən kitabın əsas bəhslərindən biri “Türk dilinin tədris üsulu” adlanır. Burada türk dili dərslərinin təşkil üsulları göstərilir, yeri gəldikcə, müəllimlərə dəyərli tövsiyələr verilir. Bu hissədə dil dərslərinin təşkili ilə bağlı aşağıdakı məsələlərə toxunulmuşdur:

- ✓ dilin məktəblərdəki əhəmiyyəti;
- ✓ uşaqlarda danışığın inkişafı. Bunun da üç mərhələsi qeyd olunur: 1) təbiət haqqında müsahibələr; 2) ailə, yoldaşlar və məktəb haqqında müsahibələr; 3) proqramdakı mövzular üzərində müsahibə;
- ✓ əlifbanın öyrədilməsi üsulları. Bunlar iki yerə bölünür: 1) höccələmə üsulu; 2) sövti üsul. Sövti üsulün üç forması göstərilir: tərkihi üsul, təhlili üsul və qarışıq üsul;
- ✓ əlifbanın öyrədilməsində başqa üsullar. Bunlar üç yerə ayrılır: sövti təqlid üsulu, məxrəclər üsulu, bütün şəkillər üsulu.

Bəhsin əvvəlində müəllif qeyd edir ki, yalnız öz dərslərini, mövzusunun bilən müəllim əsl müəllim sayılmır. O həm tədris üsulu məsələlərinə əhəmiyyət verməli, həm də dərslərini, məlumatın şagirdlərə, tələbələrə aşılmasını, təlim edilməsi yollarını bilməlidir. Bu da müəllimin istedadı ilə yanaşı, tədris üsulunun qayda və qanunlarına bələd olmaqdan asılıdır (3, s. 30). Türk dili müəllimi “dilini məktəblərdə nə kimi əhəmiyyəti vardır?” sualına konkret cavab verməli, hər zaman bu məsələ haqqında düşünməli, aşağıdakıları bilməlidir:

- Dil məram və fikir, duyğu və s. kimi halları ifadə üçün bir alətdir. Dil olmazsa, insanların çalışması, istehsal, əmək mövcud ola bilməz.
- Dil cəmiyyəti tutan bağlardan biridir, insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Dilsiz insan cəmiyyəti ola bilməz.
- Dil ən maraqlı üzvi və ictimai hadisələrdən biridir (3, s. 32).

Dilin məktəblərdəki yeri bu üç cəhətlə təyin edilir. Bu zaman suallar meydana çıxır ki, “dilini bu xüsusiyyətlərinə görə müəllimin vəzifəsi nədir?”, “şagirdlərinə şeir öyrətmək istəyən müəllim nə etməlidir? Ümumən, tədqiqatçı bu sualları belə cavablandırır ki, müəllim həm şagirdlərin danışığına əhəmiyyət verməli, şeiri şagirdlərin bilik və hazırlıq dərəcəsinə görə təhlil etməli, həm də burada işlədilən sözlər üzərində uşaqları düşündürməyi bacarmalıdır.

B.Çobanzadənin fikrincə, dilin tədrisi hər bir sinif üzrə təkmilləşdirilməli, şagirdlərin yaşı və dünyagörüşü nəzərə

⁸⁵ SDU-nun nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci

alınmalı, seçilən mövzular da bu meyarlara görə şərtlənməlidir. Birinci sinifdə dil dərslərinə başlayarkən dərslər uşaqlarla danışıq üzərinə qurulmalıdır. Belə müsahibəsini müəllim müəyyən plan, sxemi əvvəlcədən hazırlanmış cədvəl vasitəsilə götürməlidir. Müsahibələr müxtəlif mövzularda ola bilər: təbiət, təbiət dəyişmələri və s.

İkinci sinifdə uşaqların təbiət və cəmiyyət haqqındakı təcrübələri daha da genişləndirilir, dərinləşdirilir. Şagirdlər az-çox yaza bildikləri üçün hekayə və mövzuların maraqlı epizodları lövhəyə yazıla bilər. Üzərində müsahibə aparılacaq mövzunun planını da tərtib etmək məqsədə uyğundur. Plan uşaqlar üzərində faydalı təsirlərə malikdir. Sistem və üsul altında düşünməyə başlamaq ancaq bununla mümkündür.

Üçüncü sinifdə qarşıda duran əsas məsələlər bunlardır: 1. Kənd və onun təsərrüfatı; 2. Şəhər və kənd; 3. Bizim ölkəmiz. Bu kompleks mövzular kənd məktəbləri üçündür. Şəhər məktəbləri üçün "Bizim şəhərimiz" mövzusu əlavə oluna bilər. Bu ildə uşaqlar oxuduqlarının formasını dəyişdirərək nəql edə bilməlidir. Bununla bərabər, şifahi nitqin inkişafı da unudulmamalıdır. Üçüncü sinifdə şifahi nitq daha mürəkkəb, daha dərin və geniş şəkil alır. Uşaqlar arasında kiçik məruzələr, münaqişələr (müzakirələr) qurula bilər.

Dördüncü sinifdə mövzular daha da genişləndirilir. Azərbaycanda ibtidai məktəblər beş illik olduğu üçün IX siniflə V sinifdə dərslər eyni proqramın genişləndirilib dərinləşdirilməsi ilə keçilir. Bütün bu deyilənlərdən belə nəticələr çıxır ki:

1. Şifahi nitqin inkişafı bütün ibtidai məktəb üçün dil tədrisi sahəsində əsas məqsədlərdən biridir;
2. Bunun üçün bütün siniflərdə dil dərsi müsahibə, məruzə, hekayə üzərində qurulmalıdır;
3. Müəllim hər sinifdə şifahi nitq və onun inkişafı üçün quracağı müsahibələri əvvəlcədən müəyyən plan əsasında tərtib etməlidir.

Göründüyü kimi, burada alim dərslərin müzakirələr, diskussiyalar, düşündürücü vasitələr əsasında qurulmasına işarə edir ki, müasir dövrdə də bunlar, dil təliminin əsas şərtlərindən biri sayılır.

O dövrdə məktəblərdə ana dilinin tədrisində qarşıya çıxan mühüm problemlərdən biri də əlifba məsələsi idi. İstifadə olunan ərəb əlifbası müxtəlif çətinliklər meydana gətirirdi. Həm ərəb, həm də yeni türk əlifbasının istifadəsi qarşıya əlifba tədris üsulları məsələsini çıxarırdı. Alim qeyd edir ki, ərəb əlifbasının öyrədilmə üsulu ərəb yazısının xarakter və təbiətinə uyğun olmuşdur. Bu üsula *höccələmə üsulu* deyilir. Höccələmə üsulu rus-Avropa məktəblərində 1905-ci ilədək istifadə edilmişdir. Bu üsulun nöqsanlı cəhətləri vardır. Məsələn, uşaqlara nə səs, nə də hərflərini verir; bu üsulla əlifbanı öyrətmək üçün uşaqlar onu başdan-ayağa əzbərləməlidir və s. (3, s. 43).

Sövti üsul Avropa məktəblərində XVI əsrdən türk-tatar məktəblərində İsmayıl Qasprıyanın söyləri nəticəsində XIX əsrin sonlarından istifadə olunur. Sövti üsulla əlifbanı öyrətmək istəyən müəllim dilin ən bəsit ünsürü olan səsi, yazının ən bəsit ünsürü olan hərflərini alır və hər səsə qarşı bir hərflər verməyə çalışır. B.Çobanzadə bu üsulun üç formasını göstərir: **1. Tərkibi-qoşma; 2. Təhlili-ayırma; 3. Təhlili-tərkibi, qoşma-ayırma.** Sövti üsulun *tərkibi şəkli* ayrı-ayrı səsləri və bunların işarəsi olan hərfləri öyrədərək bunlardan hecalar, hecalardan sözlər, sözlərdən cümlələr təşkilinə doğru gedir. Sövti üsulun ikinci forması *təhlili üsul*dur. Burada tərkibi üsulun tamamilə əksinə hərəkət olunur: tərkibi üsulda səslərdən sözə gəldiyi halda, təhlili üsulda sözdən hecaya, səsə gedilir. Məktəblərdə vaxtilə təhlili və tərkibi şəkillər bir yerdə işlədirdi. Buna da *təhlili-tərkibi*, yaxud *qarışıq üsul* deyilir. Bu isə sövti üsulun üçüncü formasıdır. Qarışıq üsulla şagirdə yazmaq və oxumaq bir arada öyrədilir. B.Çobanzadə sövti üsulun bu üç formasından qarışıq üsulu daha doğru, mükəmməl hesab edir və qeyd edir ki, 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji qurultayda da türk-tatar məktəblərində bu üsulun keçirilməsi tövsiyə edilmişdir (3, s. 46). Təbii ki, digər üsullar kimi sövti üsulun da bəzi çatışmazlıqları var idi. Bu qüsurlardan müəllimin az-çox xəbəri olmalıdır. Sövti üsulun nöqsanlarını nəzərə alan pedaqoqlar başqa yollar axtarmış və bu axtarışların nəticəsində müxtəlif üsullar meydana gəlmişdir. Bunlara *sövti təqlid, məxrəclər, Amerikan(yaxud bütün şəkillər), əlifbasız oxutma* və s. üsullarını misal göstərmək olar.

Sövti təqlid üsulunda əlifba təqlidi sözlər vasitəsilə tədris edilir. Burada sövti üsuldakı qüsurlardan qaçarkən daha böyük məsələlərə rast gəlinir. Çünki hər dildə mövcud olan təqlidi sözlərlə bütün əlifbanı keçmək olmur. İkinci qüsür isə budur ki, təqlidi sözləri təhlil edərkən müəllim yenə də sövti üsuldakı təhlil və tərkib məsələsinə gəlib çıxır.

Məxrəclər üsulunda pedaqoqlar səslərin özlərini deyil, necə meydana gəldiyini öyrətməyi tövsiyə edir. Lakin bu üsulun nöqsanı ondan ibarətdir ki, səslər birləşib heca, söz əmələ gətirdiyi zaman bu üsuldan istifadə əlverişsizdir.

Sövti üsula qarşı meydana gəlmiş metodlar içərisində özünəməxsus əhəmiyyətə malik olan üsul *Amerikan*, yaxud *bütün şəkillər* üsuludur. Onun əsası cümlədir, yəni əlifba tədrisində səsdən, sözdən deyil, cümlədən başlamaq lazımdır. Bu üsulda müntəzəm və sistemli surətdə əlifbaya hazırlıq görülür. Amerikan üsulunun ən böyük məziyyəti ondadır ki, burada şagirdə eyni zamanda həm *basirəvi* (gözlə, rəsm vasitəsilə), həm *səmərəvi* (rəsmlərin altındakı yazıların ağzından təkrar edilməsi), həm də *əzələvi* (yazıların kağız üzərində cızılması) vərdişlərinin aşılanmasıdır.

Əlifbasız oxutma üsulunda müəllif əlifba sözünü "əlifba kitabı" mənasında işləmişdir. Müəllif qeyd edir ki, rus mətbuatında çıxan əsərlər, məqalələr nəzərə alındıqda, görünür ki, müəllimlər, metodistlər əlifbasız oxutma üsuluna meyil edir və *əlifba oyunu* adlandırılan bir üsulla əlifbanı öyrətməyi tövsiyə edir. Bütün bu deyilənlərdən alim belə nəticəyə gəlir ki:

1. Sövti üsulun elmi və pedaqoj cəhətdən böyük qüsurları vardır.
2. Avropa və Amerika müəllimləri, pedaqoqları yeni üsullar araşdırmağa başlamışlar.
3. Yeni yaradılan üsullar sövti təqlid, məxrəclər və bütün şəkillər üsuludur (3, s. 52).

Türk məktəblərində əlifba tədrisində hansı üsul tövsiyə olunur? B.Çobanzadə Tolstoydan belə bir sitat gətirir: "Tolstoy deyirdi ki, əlifba tədrisində ən yaxşı üsul üsulsuzluqdur" (3, s. 51). Bu sitat isə tədqiqatçının fikrini açıqlayır. Yəni müəllim hər üsulu bilməli, hər üsuldan yaxşı, münasib tərəflərini almalı, öz məktəb və mühitin nəzərə alaraq

şagirdləri üçün ən əlverişli üsulu tapmalıdır. Yalnız kitablardan, yaxud ustadlardan gördüyü üsullardan istifadə edən, yeni yollar axtarmayan müəllim irəliyə gedə bilməz (3, s. 51).

Tədqiqatçı kitabın “Türk dilinin tədris üsulu. Qıraət, inşa və kitabət” hissəsində aşağıdakı məsələlərə toxunmuşdur:

1. Oxu-qıraət. Burada oxumağın həm uşaqlar, həm də böyükələr üçün əhəmiyyətindən danışılır.
2. İzahlı oxumaq. Burada oxumaq üsullarından bəhs olunur.
3. İfadəli oxumaq və təmsil. Burada durğu işarələri, bədii əsərlərin ifadəli oxunması, səhnələşdirilməsi məsələlərinə aydınlıq gətirilir.
4. Oxumağın texnikası və hifzüs-sihhəsi. Burada oxu şərtləri, oxu texnikası və oxu zamanı riayət edilməli olan gigiyenik qaydalar haqqında məlumat verilir.
5. Qıraət kitabları. Burada qıraət kitablarının çatışmazlıqlarından bəhs olunur.
6. İnşa və kitabın əhəmiyyəti, əsasları.
7. İnşa və kitabın əldə edilməsi üsulları. Burada yazıda diqqət edilməli cəhətlər nəzərə çatdırılır.
8. İnşa və kitabət vasitəsilə uşaqların psixologiyasının öyrənilməsi.

Tədqiqatçı bu hissəni belə yekunlaşdırır: “İnşa və kitabət dərslərinin plan daxilində yapılan yekunu eyni zamanda təhsil və tədris işinin, müəllimin verdiyi məlumat, işlətdiyi üsulların müvəffəqiyyətinin və ya müvəffəqiyyətsizliyinin yekunudur” (3, s. 95).

“Türk dilinin tədris üsulu. İmla və yazı” bölməsində yazının tədris və təliminə aid üsuli məsələlərdən bəhs olunur. B.Çobanzadə göstərir ki, yazı məktəbin, ümumiyyətlə, təlimin dildən sonra ikinci böyük təməlidir. Bunsuz məktəb, mədəniyyət təsəvvür oluna bilməz. İmlanın tədrisində isə məqsəd yazı və dil arasındakı möhkəm bağları öyrətməkdir. B.Çobanzadə bu bölmədə aşağıdakı məsələlərə aydınlıq gətirmişdir:

1. Yazı nədir?
2. Yazının inkişaf və təkamül mərhələləri;
3. Yazını əldə etmək üsulları;
4. Yazı və oxu arasındakı münasibət;
5. İmla nədir? (Düzgün yazmaq və oxumaq haqqında);
6. İmlanın əsasları;
7. Türk dilində imla əsasları;
8. İmlanın tədrisində başlıca üsullar.

Yazı məktəb həyatının ilk ilindən başlayaraq ən vacib vasitələrdən biridir. Bu zaman sual meydana çıxır ki, bəs yazını öyrətməyin hansı üsulları var? Kitabda qeyd olunur ki, pedaqoqlar arasında qəbul və tətbiq edilən fikrə görə, uşaqlar yazıya başlamazdan əvvəl rəsm və təsvir işləri ilə məşğul olmalıdırlar. Bunda məqsəd uşağın əlini, gözünü cizgilərə alışdırmaq, bəsrəvi, hərəkəti mərkəzləri işlətməkdir. Yazı üsuluna aid məsələlərdən digəri isə onun tərkibi, yoxsa təhlili üsulla keçilməsidir. Bu problem ətrafında da pedaqoqlar arasında yekdil fikir yoxdur. Avropada, Rusiyada, yeni türk məktəblərində yazı dərsləri tərkibi üsulla keçilir. Yəni uşaqlar əvvəlcə hərfləri, sonra söz və cümlələri yazmağı öyrənirlər. Hətta hərfləri öyrənməzdən qabaq bəzi işarələri, cizgiləri öyrənirlər. Amerika məktəblərində isə yazı təhlili üsulla öyrədilir. Yəni uşaq birbaşa söz yazmağı öyrənir. Bu üsula rəğbət yaranmaqla bərabər, onun nöqsanlı cəhətləri də alimlər tərəfindən qeyd edilir. Buna görə də türk-tatar məktəblərində yazının tərkibi üsulla öyrədilməsi daha məqsədəuyğundur. Bununla bərabər, yazı təhlili üsula doğru inkişaf etdirilməlidir.

Əsərin “Türk dilinin tədris üsulu. Dil üzərində müşahidə yolları” hissəsində B.Çobanzadə aşağıdakı məsələlərdən bəhs etmişdir:

1. Ana dilinin, xüsusilə türkcənin məktəblərdəki yeri;
2. Məktəblərdə tədris edilən sərf və nəhv metodikasındakı səhvlər;
3. Dil üzərində müşahidə yolları;
4. Ana dili və ölkəşünaslıq;
5. Ədəbi dilin öyrənilməsi yolları.

Ana dilinin məktəblərdəki yeridilin həyatdakı yeri ilə bağlıdır. Dil ictimai hadisələrin ən əhəmiyyətlisidir. İctimai həyatın ən qüvvətli bağlarından biri olan dil məktəblərdə hər zaman birinci dərəcəli dərslərdən olmuşdur. Lakin ana dilinin məktəblərdəki yeri haqqında pedaqoqlar, alimlər arasında müzakirələr, mübahisələr olmuşdur. Alimlərin bir qismi məktəblərdə bütün tədrisin ana dilində aparılmasını təklif etmişlər. Onların fikrincə, həm bütün dərsləri bir-birinə bağlayan, həm də məktəbə ilk dəfə ayaq basan uşağın ən yaxşı bildiyi ana dilidir. Məktəblərdə bütün tədrisi dil ətrafında mərkəzləşdirmək təklifini irəli sürən bu alimlərin böyük bir yanlışlığı vardır. Onlar dilə “bir məqsəd kimi” baxırlar. Halbuki dil özbaşına bir məqsəd deyil, cəmiyyəti, təbiəti öyrənmək üçün bir vasitədir. Biz dili biliklərimizi, duyğu və düşüncələrimizi qeyd etmək üçün öyrənirik. Buna görə də “məktəbə getməkdə, elm öyrənməkdə məqsəd dil öyrənməkdir”, - fikri doğru ola bilməz. Alimlərin digər qismi isə dilin ayrıca öyrənilməsinin əşyanı, hadisələri görməyə, öyrənməyə mane olduğu fikrindədir. Bu fikir də yanlışdır. Doğrudur, sözləri, adları bilmək əşyanı bilmək deyildir. Amma dilə öyrənməyə, biliyə, təbiətə, cəmiyyətin anlaşılmasına mane olan bir vasitə kimi münasibət bildirmək də doğru deyil. Dili üzvi-psixoloji, ictimai hadisə olaraq tədqiq etməyən şəxs təbiət və cəmiyyəti öyrənmiş olmaz. Dili ayrı bir sahə, hadisə olaraq öyrənmək lazımdır (3, s. 176).

Əski tədris üsullarında qarışıqlıq törədən məsələlərdən biri də dilin üzvi, ruhi, ictimai tərəflərini kənara qoyub, təkə fikri və məna cəhətlərinə önəm vermək olmuşdur. Türk-tatar sərfələrinin nöqsanlı cəhətlərindən digəri səs və

hərfin, yazılı nitqlə şifahi nitqin bir-birinə qarışdırılmasıdır. Sərf kitablarında, ümumiyyətlə, səslərdən bəhs olunmur. Nəhv, yəni cümlə və tərkiblərin tədqiqində də sərf kitablarının göstərmədiyi bir çox cəhətlər vardır. Məsələn, cümlələrin mənalarına görə tədqiqi. Nəhayət, sərf və nəhv kitabları tamamilə ərəb sistemi üzərində qurulduğundan istilahlar uşaqlar üçün qarışıq və çətindir. Alim belə qənaətə gəlir ki:

1. Şagirdlərə ədəbi dildən sərf və nəhvi öyrətmək doğru deyil.
2. Sərf-nəhv tədrisində məqsəd doğru oxuyub yazmağı öyrətmək deyil, dilin təşəkkül və təkamülünü anlatmaqdır. Bu mənada təbiət və cəmiyyət elmləri ilə dil arasında fərq yoxdur, olmamalıdır.
3. Türk sərlərində izlənilən plan köhnə və “çürükdür”, Aristotel zamanından qalıb və mənə üzərində qurulmuşdur.
4. Əski sərlərdə səs və hərf bir-birinə qarışdırılır. Hətta səslərdən bəhs edən sövtiyyat (fonetika) bəhsi sərf kitablarında yoxdur.
5. Nəhvə mənaya görə hərəkət olunduğundan türkcədə söz tərkibi və cümlələrin təşəkkül qanunları kənarda qalmış olur.

Məktəbə gedən uşaq təbiəti, cəmiyyəti, mühiti tədqiq etməyə alışdırıldığı kimi dili də tədqiqə alışdırılmalıdır. Bəs tədqiq olunacaq dil hansı dil olmalıdır? Bu sual ətrafında alimlərin fikir ayrılıqları mövcuddur. Bəzilərinin fikrincə, belə tədqiqə ədəbi dildən başlamaq lazımdır. Çünki şagirdlər gələcəkdə dövlətin ümumi- mədəni müəssisələrində xidmət etmək üçün yetişdirilir. Eyni zamanda mədəni adam öz ana dilində (yerli şivəsində) deyil, ümumi ədəbi dildə danışmaq lazımdır. Lakin pedaqoq və dilçilər bu məsələdə tamamilə əks fikirdəirlər. Çünki məktəbə qədər yalnız öz ana dilində danışmış uşaq üçün birbaşa ədəbi dilin öyrədilməsi çətindir. Şübhəsiz, rəhbər və ya müəllim uşaqlara ədəbi dili yavaş-yavaş öyrədəcəkdir. Əsas məqsəd uşaqların anlama biləcəkləri dərəcədə ümumi dil hadisələrini onlara izah etməkdir. Müəllim öz izahında hansı cəhətlərə diqqət etməli, sərf- nəhv dərsləri hansı plan əsasında keçirilməlidir? Bu suala tədqiqatçı belə cavab verir və aşağıdakı cəhətləri qeyd edir:

1. Səslərin tədqiqi sövtiyyat (fonetika), sözlərin tədqiqi iştiqaq (etimologiya), söz qruplarının tədqiqi nəhv (sintaksis), mənaların tədqiqi mənaiyyat (semasiologiya) bəhslərini meydana gətirir.

2. Türk dili dərslərində iltisaf, ahəng, təmsil, təhlil və s. kimi cəhətlər nəzərə alınmalıdır.

Burada qarşıya başqa məsələ çıxır: dil üzərindəki müşahidələri haradan, dilin hansı cəhətindən başlamaq lazımdır? İndiyə qədər qəbul edilən plana görə dil dərsləri səslərin tədqiqindən, yəni sövtiyyatdan başlanır. Lakin alim qeyd edir ki, səs ayrıca təbiətdə və danışmada yoxdur. Buna görə də müəllif əlifba dərslərini, dil dərslərini sövtiyyatdan deyil, nəhvə, cümlələrin tədqiqindən başlamağı tövsiyə edir. Cümlələri tədqiq edərkən də uşaqların diqqətini tələffüz və intonasıya üzərinə cəlb etmək lazımdır.

Sərf tədrisi məsələsində xatırlanacaq məsələlərdən biri də elmi və əməli cəhətləri birlikdə götürə bilməkdir. Məktəblərdə dil tədrisində elmi və əməli məqsədlər nəzərə alınmalıdır. Elmi məqsəd uşaqlara dili zehnin inkişafını tamamlayan bir dərslər kimi öyrətməkdir. Burada damarların (köklərin), şəkilçilərin, səslərin nə kimi vəzifələr gördüklərini uşaqların anlayacağı tərzdə izah etmək lazımdır. Ancaq bunun sayəsində dil dərsləri zehni inkişafı təmin edən bir dərslər olar. Əməli məqsəd isə dilə faydalı nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq nəticəsində mümkün olur. Dildən insana gələcək fayda o dildə danışmağı, yazmağı öyrənməkdir. Uşağın naqis və ibtadi dilini yavaş-yavaş inkişaf etdirməsi üçün bu iki cəhətə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Birinci və ikinci dərəcəli məktəblərdə uşaqlara keçilən digər dərslər elmi qanunlara, nəticələrə uyğundur. Lakin dil dərsləri darülfünunlarda (ali məktəblərdə) bir cür, birinci və ikinci dərəcəli məktəblərdə isə başqa cür keçirilir. Yəni birinci, ikinci dərəcəli məktəblərdə tədris olunan sərf-nəhv dərsləri elmi əsaslara ziddir. Birinci və ikinci dərəcəli məktəblərdən darülfünunlara gələn şagird indiyə qədər bildiklərinin həqiqətə uyğun olmadığını görür. Məhz buna görə də dil dərslərində ən birinci şərt ibtadi məktəblərdən ali məktəblərə qədər verilən məlumatın elmi cəhətdən doğru olmasıdır. Bu da ancaq dil hadisəsini, nə surətlə danışdığımızı, yəni dilin mahiyyət və təşkilatını izah etmək, quru sərf qaydalarını əzbərləməkdən ibarət ola gələn dil dərslərinə lisanıyyat elminin ibtadi məlumatını verici bir dərslər sifətini bəxş etməklə qabil ola bilər (3, s. 186).

Pedaqoji ədəbiyyatda ortaya çıxan məsələlərdən biri də dil dərslərinin ayrı, yoxsa qiraət və ədəbiyyat dərsləri arasında, onlarda rast gəlinən mətnləri izah, təhlil şəklində keçirilməsi məsələsidir. Bəzi ölkələrdə dil dərslərinə ayrıca yer verilmir. Bunu da qeyd edək ki, dil dərslərinin doğru və elmi surətdə təşkil olunması müəllimdən asılıdır.

Dil dərsləri yalnız sərf-nəhvi keçmək, quru qaydaları əzbərləmək şəklində deyil, dil hadisəsini, dil məsələlərini öyrənmək şəklində qarşımıza çıxduğundan müəllimin rəhbərliyi, şagirdin işi sinifində, məktəbin dörd divarı arasında qala bilməz. Dil üzərində tədqiqlər canlı dilə əsaslandığından şagirdlər yaşadıkları ərazinin, ölkənin, rayonun dilinə laqeyd qalmamalıdır. Bu fəaliyyət nəticəsində qiymətli ölkəşünaslıq işi meydana çıxar. Məktəbin yerləşdiyi ərazinin dilini tədqiq etmək, bir tərəfdən, alimlərin, tədqiqatçıların çətinliklə bacardığı bir işdir, digər tərəfdən isə kiçik bir uşağın çox qiymətli materiallar yığa biləcəyi geniş sahədir. Məktəbin yerləşdiyi ərazinin canlı danışmaq dili üzərində müşahidələr nəticəsində şagird hekayələr, nağıllar, şərqlər, tapmacalar yığa bilər. Yığılan materialları xüsusi dəftərlərə qeyd edərək “türk dili kabinetini” adı ilə təşkil ediləcək xüsusi guşələrdə saxlamaq olar. Lakin bu zaman bəzi cəhətlərə diqqət etmək lazımdır:

1. Bu tədqiqlərdə uşağı çətin vəzifələrlə yormaqla olmaz.
2. Yığılacaq material gözəl, əxlaqi olmalı, ictimai cəhətdən məktəbin əsas məqsədlərinə uyğun gəlməlidir. Bədii cəhətdən naqis materialın yığılmasında heç bir fayda yoxdur.
3. Yığılan material məzmun cəhətdən maraqlı, dil cəhətdən sadə, ifadəcə asan və nəhayət, qısa olmalıdır.

Uzun materialı isə hissələrə ayırmaq, qısaltmaq olar.

Ədəbi dilin öyrənilməsində diqqət ediləcək məsələlərdən biri də düzgün danışmaqdır. Bunu da qeyd edək ki, düzgün danışmağın iki cəhəti vardır: 1) sözləri düzgün tələffüz etmək; 2) cümlələri düzgün tərtib etmək.

Azərbaycan filologiyasının inkişafında böyük xidmətləri olmuş professor B.Çobanzadə Şərqdə ilk dəfə olaraq türk dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası elminin əsasını qoymuş, onun inkişaf yolunu müəyyənləşdirmiş, tədrisin təşkili, türkcə oxuyub-yazma qayda və qanunlarını, təhsildə terminologiya və s. metodika ilə birbaşa bağlı olan məsələləri tədqiq etmişdir. Dos. R.Quliyeva yazır: “Dilin tədrisi metodikası məsələləri Bəkir Çobanzadənin yaradıcılığının əsas ana xətlərindən birini təşkil edir. Bəkir Çobanzadə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının banisidir. Hələ Çobanzadənin adınınçəkilməsinin böyük cəsarət tələb edildiyi illərdə görkəmli dilçi – metodist, professor A.Abdullayev alimnəsərlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Bununla belə, Bəkir Çobanzadənin metodiki irsinin geniş şəkildə araşdırılmasında hələ də ciddi ehtiyac duyulur” (5, s. 45). Biz də bu qənaətdəyik ki, görkəmli alimin dilimizin tədrisi metodikası ilə bağlı fikirləri hazırda da öz aktuallığını itirməmişdir. Bu əsərlərin yazılmasından bir əsrə yaxın müddət keçməyinə baxmayaraq, bu gün də orta məktəbdə dərs deyən dil və ədəbiyyat müəllimləri B.Çobanzadənin tövsiyələrindən faydalana, öz pedaqoji düşüncələrini zənginləşdirə bilərlər. Həmçinin alimin bu sahədəki əsərlərinin elmi araşdırmalara cəlb olunması da mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Balyev H.B., Balyev A.H., Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014
2. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. III cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
3. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
4. Eyvazov P. Bəkir Çobanzadənin dil tədqiqatlarında qrammatik kateqoriyaların şərhli // Görkəmli dilçi alim, ədib, professor Bəkir Çobanzadənin anadan olmasının 120 illik yubileyinə həsr olunmuş «Bəkir Çobanzadə və türkologiyanın müasir problemləri» mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, s. 52-59, 31 may 2013.
5. Quliyeva R. Bəkir Çobanzadə və Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası / Görkəmli türkoloq, professor Bəkir Çobanzadənin 125 illik yubileyinə həsr olunmuş “Azərbaycan dili: dünən və bu gün” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Zərdabi-Nəşr, s. 42-46

Açar sözlər: B.Çobanzadə, Azərbaycan dili, metodiki görüşlər, tədris üsulları

Ключевые слова: Б.Чобанзаде, азербайджанский язык, методические воззрения, методы преподавания

Keywords: B.Chobanzade, Azerbaijan language, methodical views, teaching methods

Методические взгляды профессора Бекира Чобанзаде в преподавании азербайджанского языка РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению методических взглядов выдающегося ученого, языковеда Бекира Чобанзаде в преподавании азербайджанского языка. Здесь дается подробная информация о заслугах исследователя в сфере изучения и преподавания азербайджанского языка. В работе Б.Чобанзаде «Тюркский язык», повествующей о методах преподавания азербайджанского языка, подробно излагаются проблемы преподавания языка. Исследования показывают, что автор на протяжении творческой деятельности рассматривал актуальные проблемы преподавания языка и внес существенный вклад в разработку методики преподавания азербайджанского языка и правильное обучение его новому поколению. Б. Чобанзаде впервые на Востоке заложил основы методики преподавания тюркского языка и литературы как науки, определил пути ее развития и исследовал такие проблемы, непосредственно связанные с методикой, как организация преподавания, правила обучения чтению и письму, терминология в образовании и др.

Methodical views of professor Bekir Chobanzade concerning teaching azerbaijan language SUMMARY

In article have been told about methodical views of the giving-out scientist – the linguist Bekir Chobanzade concerning teaching Azerbaijan language. There is detailed information on the researcher's merits in the sphere of studying and teaching our language is given here. In B. Chobanzade's work "Turkic language" narrating about methods of teaching Azerbaijan language` problems of teaching language are in detail stated. The researches show that the author throughout creative activity considered current problems of teaching language and contributed significantly to training of Azerbaijan language and the correct presentation its to new generation. B. Chobanzade for the first time in the East laid the foundation of science of a method of teaching Turkic language and literature, defined ways of its development and investigated such problems which are directly connected with methods as the organization of teaching, rules of readings and letters, terminology in education, etc.

Рәйи: dos. Sevdə Sadiqova

Əsədova Natəvan
ДИДАКТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ
РУССКОМУ ЯЗЫКУ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Методика русского языка в национальной школе, являясь отраслью лингводидактики, опирается на общедидактические принципы, определенные педагогической наукой.

Дидактика выделяет две основные группы учебных предметов: предметы, целью обучения которых является овладение основами наук (химия, математика, физика), и предметы, целью которых является преимущественно выработка соответствующих умений и навыков (пение, физкультура, черчение и т.п.)⁸⁶.

Обучение языку, однако, не укладывается в рамки, отведенные как первой, так и второй группе. Цели же обучения русскому языку в национальной школе специфичны: сюда входит как овладение определением круга знания о языке, так и приобретение умений и навыков практического пользования устной и письменной речью на русском языке.

В связи с этим в методике обучения русскому языку как неродному происходит некоторое переосмысление содержания ряда общедидактических принципов, переоценка их роли и места в учебном процессе. При этом следует помнить, что каждый из важнейших общедидактических принципов, таких, как принцип развивающего обучения, единства воспитания и обучения, научности, систематичности, последовательности и доступности, принцип связи теории с практической, сознательности, активности, наглядности и т.д., в методике преподавания русского языка в национальной школе, наполняясь новым содержанием, полностью сохраняет свое значение.

Принцип развивающего обучения. Современной теории познания и диалектической логике свойственно понимание мышления прежде всего как постигающей умственной деятельности⁸⁷.

Важно подчеркнуть, что именно в этом понимании общей природы мышления и видится основа для последующего создания педагогически и психологически научно обоснованной концепции его развития.

В наибольшей степени соответствующим современным требованиям формирования «постигающего мышления» педагогика считает такой путь познания, который осуществляет «доказательное выведение одного положения на основе других, из которых оно с необходимостью следует»⁸⁸.

Такое теоретическое выведение совершается при встречном движении от общего к частному и от частного к общему – обобщение и теоретическое познание взаимосвязи. Выдающийся советский психолог Л.С.Выготский и ряд других психологов подчеркивали то обстоятельство, что в реальной мыслительной деятельности человек осуществляет одновременные переходы от частного к общему и от общего к частному.

Именно осуществление такого доказательного выведения одного положения на основе других является основной задачей учителя на уроке при подаче материала, подлежащего введению в речь учащихся национальной школы.

Так, например, если тема урока – «Творительный падеж имён существительных со значением орудия действия», то основная цель его – научить студентов употреблять названную форму в речи.

Однако с точки зрения постигающего мышления в этом случае целесообразен следующий путь введения нового материала.

Педагог: Сейчас мы все вместе попробуем рассказать о субботнике в нашей аудитории. Я буду рассказывать, а вы мне будете помогать, подсказывая те или иные слова. (к доске вызывается студент, который будет записывать то, что скажут студенты). Посмотрите на доску и прочитайте слова.

Студенты (читают): Вёдрами, водой, мылом, тряпками, веником, мелом, ручками.

Педагог: Подумайте, что общего между всеми этими словами.

Студенты: Все они стоят в творительном падеже.

Педагог: правильно. Но что у них общего в значении? Послушайте: протирать тряпками, подметать веником, писать мелом. В чём сходство между этими словами?

Студенты: Все они называют предметы, которыми мы что – то делаем.

Педагог: Правильно, все они называют предметы, которыми мы совершаем какое-либо действие, т.е. обозначают орудие действия. Итак, что они обозначают?

Студенты: Орудие действия, т.е. предмет, которым мы совершаем действие.

Педагог: Значит, какой падеж надо употребить, чтобы обозначить орудие действия?

Студенты: Творительный падеж.

Педагог: Теперь попробуйте сформулировать правило.

Студенты: Чтобы обозначить орудие действия надо употребить творительный падеж.

И только после такой работы правило читается по учебнику.

При такой работе над языковым материалом изучение русского языка в национальной школе получает неопределимое значение именно для развития тех особенностей мышления, которые характеризуют диалектико-теоретическое мышление современного человека.

⁸⁶ См. Дидактика средней школы /под ред. М.А.Данекова и М.Н.Скаткина. 1975.

⁸⁷ Рубейнштейн С.Л. «О мышлении и путях его исследования». 1958 г.

⁸⁸ См. Рубейнштейн С.Л. Омышлении и путях его исследования. М., 1958.

В то же время, как доказали исследования философов, психологов и социологов, техническая революция изменяет не только многочисленные формы материальной и духовной жизни, но и мыслительную культуру современного человека.

Поэтому задача современной педагогики и, следовательно, методики преподавания русского языка в национальной школе – углублять научное содержание образования.

Принцип единства обучения и воспитания. Воспитывающий характер знаний по русскому языку в национальной школе вытекает из самой сущности учебного предмета уже постольку, как считает Л.В.Щерба, «ничто так не воспитывает в духе интернациональной солидарности, как изучение... языков». В этом плане в русском языке заложены неисчерпаемые возможности.

Богатство и красота русского языка, высокий идейный и художественный уровень образцов русской литературы, изучаемых в связи с обучением русскому языку (на занятиях по языку, литературе и литературному чтению) и самостоятельно в процессе чтения художественных произведений – все это благодатный материал для воспитания любви к русскому народу, к своей республике.

Методика указывает разнообразные пути и приемы воспитательной работы в связи с занятиями по русскому языку.

Так, в практику нашей школы вошло использование на уроках русского языка содержательных, воспитывающих текстов. Такие тексты мы находим и в учебниках, и в специальных сборниках диктантов и изложений. К примеру, прекрасный материал для показа того, как изменились условия труда в наше время, дает изучение темы о труде. Здесь органически сливаются задачи образовательные – обогащение словарного запаса учеников и воспитательные. Усиление внимания к сочинениям, отражающим личный жизненный опыт учащихся, их впечатления от окружающей действительности, их трудовую и общественно полезную деятельность, увеличивает воспитательную ценность нашего предмета: у учеников постепенно вырабатывается определенное отношение к окружающему, к своему поведению, они приучаются к самокритике.

Очень значительна роль русского языка в развитии мышления учащихся. Занятия грамматикой, как известно, **развивают** логическое мышление учащихся, дисциплинируют мысль, учат пользоваться многими абстрактными понятиями, расширяют кругозор, учат делать правильный общий вывод из отдельных сведений – языковых фактов, что тоже имеет огромное воспитательное значение.

Принцип связи теории с практикой. Важнейшим принципом дидактики является принцип связи теории с практикой.

В системе обучения русскому языку он формулируется как принцип практической направленности всего процесса обучения.

Основная цель обучения русскому языку в национальной аудитории – научить детей пользоваться языком как средством общения в своей дальнейшей практической деятельности в любой избранной отрасли народного хозяйства.

Принцип научности.

Говоря о реализации дидактического принципа научности в методике преподавания русского языка в национальной аудитории, необходимо подчеркнуть при основных положениях: 1) вся организация процесса обучения основывается на учёте данных современной науки (лингвистики, психологии, психолингвистики, методики обучения языком); 2) все сообщаемые сведения должны соответствовать современному уровню развития изучаемой дисциплины, в данном случае науки о русском языке; 3) весь изучаемый языковой материал преподносится учащимся в строгой, методически продуманной и научно обоснованной системе.

Принцип сознательности. Одним из важнейших дидактических принципов обучения является принцип сознательности.

В большинстве методических работ необходимость соблюдения принципа сознательности в обучении русскому языку обосновывается анализом психологии памяти, ибо осмысленно-логическое запоминание чего-нибудь всегда в значительной мере превосходит механическое. Сознательное усвоение любого школьного предмета намного эффективнее его механического усвоения.

Механическое запоминание учебного материала не обеспечивает творческого его использования, а без творческого использования имеющего в памяти языкового материала немислима никакая речевая деятельность.

Вместе с тем принцип сознательности в методике обучения языком, по мнению большинства исследователей, следует понимать не только и не столько как требование сознательного усвоения знаний о языке (что тоже необходимо), сколько как осознание учащимися речевых действий, использование приобретенных знаний, умений и навыков в активной речевой практике, так как владение языком должно быть автоматическим, но овладение им – процесс сознательный, направляемый и контролируемый сознанием.

Для понимания сущности принципа сознательности в обучении языку целесообразно опираться на принятое в современной лингвистике выделение двух сторон, двух аспектов языковой активности – на языковую системность и речевую системность, т.е. различать закономерности языка и языкоупотребления.

Речь здесь идёт о том, что как в ситуации владения, так и в ситуации овладения вторым языком очень важен вопрос о механизмах, лежащих в основе языковой активности человека.

Лингвистическая компетентность предстает, таким образом, как некое знание о языке, или, иными

словами, учащемуся необходим такой уровень знаний о языке, который дает возможность отличить норму от нарушения ее.

Таким образом, в системе обучения намечается некая условная цепочка: знание о языке – лингвистическая компетентность – языкоупотребление.

Нередки случаи, когда учащийся по-русски формулирует правило о том, что в русском языке существительное имеет три грамматических рода – мужской, женский и средний, и тут же говорит: «зеленый трава». С другой стороны, он может не знать общего правила но знать, что если существительное в именительном падеже оканчивается на –а- или –я -, то прилагательное при нём, имеет окончание - ая, т.е. знает правило-инструкцию по построению модели. Следующее за ним правило – определение «К существительным женского рода относятся существительные с окончаниями – а, -я» служит мостиком к пониманию возможности модели «зелёная тетрадь» и т.д.

Поэтому становится ясной необходимость определенной суммы знаний, при сознательном овладении которыми создается лингвистическая компетентность учащихся.

Принцип активности.

Приопределение сущности принципа активности в процессе обучения второму языку необходимо иметь в виду учение о двух неразрывно связанных видах активности – операционной и мотивационной, причём психологами доказано, что одних операционных умений (а с психологической точки зрения – операционной готовности к речевой деятельности) недостаточно для общения в условиях естественной коммуникации. Развитие же мотивационной готовности направлено на формирование умения мобилизовать усвоенный речевой материал для общения в конкретных коммуникативных целях.

Мотивационная готовность к речевой деятельности так же, как и операционная, развивается путём выполнения различного типа упражнений, однако особенностью упражнений мотивационного плана является то, что они характеризуются прежде всего наличием эффективного побуждения, стимула к высказыванию, ибо без такого побуждения высказывания не мотивированы.

Таким образом, в свете последних достижений психологии принцип активности в методике обучения языкам можно сформулировать как принцип преимущественного развития мотивационной активности в процессе активной речевой деятельности.

Принцип доступности и последовательности.

С принципом сознательности и активности обучения тесно связан принцип последовательности и доступности.

Особо следует отметить, что принцип доступности и последовательности введения изучаемого материала, принцип перехода от лёгкого к трудному не следует понимать как необходимость изучения сначала более лёгких языковых категорий. Поскольку иногда наиболее трудные языковые явления оказываются наиболее необходимыми для осуществления речевого процесса, постольку они подлежат изучению на самых первых этапах обучения языку (например, в русском языке – виды глагола, употребление глаголов). поэтому, говоря о принципах последовательности и доступности в процессе обучения русскому языку как неродному, следует иметь в виду, во-первых, последовательное введение специально отобранных моделей и конструкций на тематически доступном материале, во-вторых, тщательно отобранную систему методов введения нового материала на уроках русского языка.

При этом на уроке русского языка в нерусской школе учитель должен учитывать тот ограниченный запас слов и форм русской речи, которым владеют учащиеся и который определяет границы их понимания и способы выражения усваиваемого. Следовательно, учитель русского языка в любом классе нерусской школы должен хорошо знать рамки ранее пройденного материала и иметь достаточное представление об общей системе и объёме всего изучаемого в школе материала.

Принцип наглядности.

В последние годы в методике обучения языком значительно более широким стало понимание принципа наглядности. В настоящее время при обучении языкам, кроме зрительной, используется и звуковая наглядность.

В реализации как звуковой, так и зрительной наглядности огромную роль играет использование технических средств (звукозаписи, диафильмы и т.д.).

Помимо слуховой и зрительной наглядности, необходимо в процессе обучения использовать еще такие специфичные для изучения языка виды наглядности, как контекстуальная и ситуативная наглядность, тоже имеющие очень большое значение для повышения эффективности преподавания неродного языка, в том числе и русского языка в национальной школе.

Принцип коллективного характера обучения и учёта индивидуальных особенностей учащихся полностью сохраняется в системе преподавания русского языка в национальной школе, при этом он особенно тесно связан с коммуникативной направленностью обучения языку. Этот принцип реализуется прежде всего в организации коллективной работы всех учащихся класса, во включении каждого учащегося в речевую деятельность в разных ее проявлениях. Он особенно отчётливо выступает при выполнении таких видов упражнений, как упражнения по картинке, ситуативные парные диалоги (выбор ученика, ведущего диалог) и т.д. Учёт индивидуальных особенностей каждого из учащихся заключается в подборе партнёров диа-

лога, в том, что более смелым, инициативным учащимся поручается роль ведущих (они предлагают реплики-стимулы), учащиеся же более робкие, застенчивые вначале в основном подают реплики – отзывы, а затем учатся перехватывать инициативу в разговоре.

Наконец, **принцип прочности знаний**.

Обще дидактический принцип прочности знаний реализуется в виде системы упражнений, направленных на закрепление полученных умений и автоматизацию навыков, а также в системе повторения, препятствующей их деавтоматизации.

Açar sözlər: *milli məktəb, rus dili, lingvodidaktika, didaktik əsaslar, tədris metodikası.*

Ключевые слова: *национальная школа, русский язык, лингводидактика, основы дидактики, методика обучения.*

Keywords: *national school, Russian, linguodidactics, didactics bases, a training technique.*

Xülasə

Milli məktəbdə rus dilinin tədrisi metodikasının didaktik əsasları

Milli məktəbdə rus dilinin tədrisi metodikası lingvodidaktikanın tərkib hissəsi olduğundan pedaqoji elmin müəyyən etdiyi ümumdidaktik prinsiplərə əsaslanır. Bununla əlaqədar olaraq milli məktəbdə rus dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikası sahəsində bir sıra ümumdidaktik prinsiplərin məzmunu baxımdan yenilənməsinə, tədris prosesində rolu və yerinin yenidən qiymətləndirilməsinə ehtiyac duyulur. Bu məqalədə didaktikanın əsas prinsipləri ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirilir, onların mahiyyəti və rus dilinin xarici dil kimi səmərəli tədrisi üçün praktik əhəmiyyəti açıqlanır.

Summary

Didactic bases of the technique of training to Russian at national school

Russian training technique at national school, being one of the linguodidactical components, leans on the common-didactic principles defined by a pedagogical science. In this relation in a technique of training to Russian as foreign language there is some reconsideration of the maintenance of a number common-didactic principles, reevaluation of their role and a place in educational process. In the article are consistently considered main principles of didactics, and reveals their essence and practical value for effective teaching of Russian as foreign language.

RƏYÇİ: S.Abbasova.

Qədimova Balabəyim Həsənəli qızı⁸⁹ AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ NİTQ İNKİŞAFI VƏ ÜSLUBİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI

Azərbaycan dili təliminin qarşısında duran başlıca didaktik vəzifələrdən biri nitq inkişafı və üslubiyyat üzrə görüləcək işlərin məzmunu və onun tədrisi yollarıdır.

Nitq inkişafına diqqət nəinki Azərbaycan dili dərslərində, hətta ədəbiyyat dərslərinin tədrisi zamanı da diqqət mərkəzində olmalıdır. Tarix boyu bu məsələ həmişə müəllimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Düzgün ədəbi tələffüz və ifadəli oxu vərdişlərinin inkişafı şifahi nitq üçün əsas şərtlərdəndir. Nitqdə vahid ədəbi tələffüz normalarına əməl edilməsi şifahi nitqin anlaşılma və təsir dərəcəsini artırır. Buna görə də ədəbi tələffüz və ifadəli oxu vərdişləri üzrə aparılan işlər nitq inkişafı üzrə işlərin əsas istiqamətləridir. Bunun üçün ilk növbədə ədəbi tələffüz nədir? Onun həyata keçirilməsi hansı şəraitdə (üslubi çalarlığı nəzərdə tutulur) necə olmalıdır?

Bütün bu suallardan doğru, düzgün istiqamətini müəyyən etmək üçün ilk növbədə müəllim özü nəzəri biliklərə mükəmməl yiyələnmiş, şagirdlərin nəyi bilməli və nəyi bacarmalı olduqlarını əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir.

Hər hansı dildə nitq vərdişlərinə yiyələnməkdə zəruri lüğət ehtiyatının olması ilkin şərtlərdəndir. Lüğətin zənginliyi bir nəpöv dilin, nitqin zənginliyi deməkdir. Ona görə də nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin məzmununa, birincinövbədə, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üzrə aparılan işlər daxildir. Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi, təmizlənməsi, fəallaşdırılması üzrə işlər aiddir.

Düzgün ədəbi tələffüz və ifadəli oxu vərdişlərinin inkişafı şifahi nitq üçün əsas şərtlərdəndir. Bu baxımdan “tələffüz” ilə müəyyən dərəcədə əlaqədar olanaşağıdakı əlamətdar cəhətləri yadda saxlamaq zəruri şərtlərdəndir.

- Azərbaycan dilinin fonetik sistemində samitlərin əsasən kar və cingiltili qarşılığın bir qanunauyğun formada olması qarşılıqlı samitlərdən formalaşmış müstəqil mənalı söz və morfemlərin fərqlənmiş halda işlənməsi üçün əsas təşkil edir. Məsələn, dağ-tağ, gəl-kəl, ax-ağ, yax-yağ, as-az və s. kimi sözlər və ça-çə, ca-cə kimi şəkilçilər bu qəbildəndir.
- Samit səslərin kar və cingiltili qarşılığa malik olması tələffüz prosesində bəzi fonetik hadisə və qanunların yaranmasına səbəb olur. Məsələn, palıd-[palıt], ağac-[ağaç], çəkiç-[çəkiç], belə orfoqramlar sözün ortasında 2 sait arasında düşdükdə də baş verir. Məsələn, otaq-otağa
- Tələffüz zamanı sözlərin dəqiq anlaşılmasını təmin edən fonetik çalarlıq ilə əlaqədar bəzi hallar düzgün tələffüz norması sayılır. Məsələn, çəmənlük saat [saˈt], və s. sözlərdə k samitinin [x], kimi, a saitinin [a], kimi səslənməsi və s.
- Sözlərdə səs artımı, səs düşümü, ahəng qanununagörə şəkilçilərin 2 və 4 variantda olması və s. hadisələr müəyyən dərəcədə təkləffüzlə bağlıdır.

Bunlardan əlavə vurğu, intonasiya, hətta fasilə, durğu işarələri və onlardan düzgün istifadə ədəbi tələffüzü tənzimləyir, əks halda sözlərdə, cümlələrdə məzmun fərqi əmələ gətirə bilər, bu da şifahi nitq prosesini həyata keçirməkdə maneçilik törədən şərtlərdəndir. Buna görə də ədəbi tələffüz vərdişləri üzrə aparılan işlər nitq inkişafının ikinci istiqamətidir.

Şagirdlərin nitqinin üslubca zənginləşdirilməsi üzrə işlər də nitq inkişafı üzrə aparılan işlərin əsas istiqamətləridir. Bildiyimiz kimi, nitqimiz tələffüz cəhətdən də müxtəlif üsluba malikdir.

Azərbaycan dili başlıca olaraq üç tələffüz üslubuna malikdir: bunlardan birini şərti olaraq normativ üslub adlandırmaq olar. Normativ üslub orfoepiyanın əsasını təşkil edir. Bu ona görədir ki, orfoepik normalar həmin üsluba əsasən tədqiq olunur.

İkincisi kitab üslubudur. Buna məktəblilərimizdə, nitq və alimlərin danışığında təsadüf olunur. Bu üslubdan istifadə edənlər elə başa düşürlər ki, sözlər yazıldığı kimi də tələffüz olunmalıdır. Məsələn, müəllim [məllim], səndən [sənnən], saxlayır [saxliyır] və s. olduğu halda elə yazılış qaydasına uyğun olaraq tələffüz edilməlidir.

Üçüncüsü adi danışiq üslubudur. Adi danışiq üslubu orfoepik tələffüzə nisbətən kitab üslubundan daha çox fərqlənən xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, normativ üsluba əsasən gətirərəm, səninçün, gəl gedək əvəzinə adi danışiq üslubunda gətirərəm, sə!nçün, gə gedək tələffüz edilir.

Adi danışiq üslubundan dialekt xüsusiyyətləri geniş yer tutur. Belə ki, bu üslubda tələffüz edənlər çox zaman mənsub olduqları dialekt xüsusiyyətlərini öz nitqində az və ya çox dərəcədə saxlayırlar. Tələffüz üslubundan istifadə, bir növ fərdi xüsusiyyət daşıyır. Umumiyyətlə, üslubiyyat dilçilikdə fikir və hisslərimizi ifadə etmək üçün dilin ixtiyarında olan vasitələri öyrənən bir bölməsidir.

Bizim nitqimiz əsasən 3 şərti 1) nitqin düzgünlüyü 2) aydınlığını və 3) dəqiqliyini təmin etməlidir. Nitqin düzgünlüyü yazıda və danışıda qrammatika qaydalarını gözləməkdən ibarətdir. Nitqin aydınlığı fikri elə ifadə etməlidir ki, dinləyici heç bir çətinlik çəkmədən fikri daha aydın başa düşsün. Dəqiqlik isə danışanın fikrlərinə tamamilə uyğun olmalıdır. Əgər qrammatika məşğələlərinin məqsədi dilin ümumi normalarını öyrənmək yolu ilə düzgün nitq mənimsəməkdirsə, üslubiyyat üzrə aparılan məşğələlərin məqsədi fikir və hisslərimizi müxtəlif və rəngarəng cəhətlərini ifadə etmək üçün dilin ixtiyarında olan bütün vasitələri öyrənməklə, nitqin aydın və dəqiqliyini

⁸⁹ BDU Qazax filiali

məninsətməkdir. Gözəl nitqə yiyələnmək üçün yalnız qrammatik qaydaları gözləmək kifayət deyildir ki, nitqi üslubi cəhətdən də düzgün qurmaq lazımdır.

Bildiyimiz kimi insanın fikir və duyğularını ifadə etmək üçün Azərbaycan dili öz zənginliyi ilə seçilən bir dildir. Ancaq hansı sözü harada, necə bə nə cür işlətmək lazım olduğunu, zəngin söz ehtiyatına malik olmağın və həmin sözlərdən istifadə etmək bacarığının əhəmiyyətini anlatmalıdır. Az sözlə düzgün fikir ifadə etməyin zəruri olduğunu böyük söz ustaları, yazıçılar tarix boyu həmişə diqqət mərkəzində saxlamağı tövsiyyə etmişlər. Füzuli sözə qüvvət ver ki, səni yoxdan var etsin deməklə sözün qüdrətini ilahiləşdirərək ondan söz səyyafı kimi istifadə etməyi məsləhət bilmişdir.

Hələ XIX əsrin əvvəllərində mollaxanalarda keçirilən dərslərdə mollaların adı bir sözü qəliz və uzun cümlələrlə ifadə etdiyini o dövr ziyalımız tənqid edirdi. Məsələn molla “bir kasa su içdim” demək istədiyini “Bir qədəh abi-xoş güvür nuş ilə təskini-ətəşi-dilfekar və iktisabi-fərəhi-bişumar eylədim”-deyərmiş və yaxud bu haqda “Dəbistan” furnalının 1906 №15 sayında yazılırdı:

Bir gün molla dərş verən zamanda manqaldan bir qıgılıcı sıçrayıb papağının təpəsinə düşür və bir az sonra təpəsi yanmağa başlayır. Şagirdlərdən biri mollanın təpəsindən çıxan tüstünü görəndə asan sözlə: “Molla əmi papağın yanır” demək əvəzinə, mollanın ibarə ilə danışmaq bərəsindəki nəsihətlərini yadına salıb, qəliz ləflər (sözlər) tapmağa başlayır. Biz az fikirləşdikdən sonra mollasına üzünü tutub deyir. “Ey mənim müəllimi-bimisal və ey ustadi-zikamal! Bu şagirdi-pürkamal bu vəch ilə ərzi-fal eyləyir ki, bihikmətül mütəal nari-manqali-pürətəşdən bir şərəreyi-cəvval bərəcəstə olub, şəri-alüil-alinizdəki papağı işğal eyləmişdir”. Molla işdən xəbərdar olunca papağın təpəsi yanır və papaq yaramaz bir hala düşür. Zəngin bir söz ehtiyatına malik olmaq o demək deyildir ki, həmin sözlərin məzmununu bilmədən işlətmək lazımdır. Yığcam və mənalı danışmaq istəyən adam danışmağa başlamazdan əvvəl və danışmaq prosesində düşünməli, lüzumsuz cümlə və sözlərə, təkrarlara yol verməməlidir.

Bu məqsədlə müəllim orta məktəb şagirdləri ilə üslubiyyata aid bir sıra məşğələlər aparmalıdır. Həmin məşğələlərdə şagirdlər öz nitqlərini zənginləşdirmək, hiss və duyğularını təsirli, obrazlı bir dildə ifadə edə bilmək üçün müəyyən sözlər seçməyi bacarmalıdır.

Müəllim orta məktəbdə şagirdlərə sözləri seçib yerli-yerinə işlətməyi öyrədərkən ilk növbədə, sinonimlərdən başlamalı və bu haqda onlara məlumat verməlidir. Sinonimlər şəkildə müxtəlif, mənaca bir-birinə yaxın olan sözlərə deyilir. Məsələn, ürək-könül-qəlb, gözəl-qəşəng-yaraşlıq və s. üslubiyyatda sinonimlərin mühüm vəzifələrivardır.

- 1) Sinonimlər fikrin dəqiq ifadə olunmasına kömək edir. Məsələn, ürəyim döyünür əvəzinə könlüm döyünür deyə bilmərik və yaxud gözəl vətən əvəzinə yaraşlıq vətən demək olmur.
- 2) Sinonimlər cümlədə eyni sözlərin təkrar edilməsinə yol vermir, məsələn, adamda insanlıqdan əsər-ələmət yoxdur.
- 3) Sözləri başqası ilə əvəz etməyə imkan yaradır.

Sinonimlər bəzi eyni kəlmələrin təkrarı ilə üslubda əmələ gələcək nöqsanlardan xilas edir. Deməli nitqdə ifadələri ağırlaşdırmamaqdan ötrü sinonimləri bilmək lazımdır.

Müəllim şagirdlərə Müasir Azərbaycan dilinin lüğətinin sinonimlərlə zəngin olduğunu anlatmalı ya mətnlərin və yaxud da test tapşırıqları ilə sinonimik cərgəni necə tapmağın yollarını göstərməlidir. Belə tapşırıqlar təxminən aşağıdakı məzmununda olmalıdır.

1. Verilmiş şeir parçasından sinonimləri seç, yazılışı ilə tələffüzü arasındakı fərqi göstər.

Ağlasan hönkür-hönkür ağla,
Gülsən qəh-qəhə çək gül.
Ağlasan da, gülsən də,
Qoy doysun tamam könül.

2. Sinonimlər cərgəsini müəyyənləşdirin:

- a) gözəl-göyçək, ağıllı-dəli
- b) dünya-cahan-ələm, dadlı-ləzzətli
- c) körpə-çağa, alçaq-hündür
- d) qoca-yaşlı, enli-kök
- e) balaca-küçük, böyük küçük.

3. Mənim üçün böyük qənim vardır,

Hicran, ayrılıq və həsrət.
Yaraşlıq bir cavandan,
Ayrı düşüb çəkmişəm dərđ.
Şeirdə işlənmişdir:

- a) antonim
- b) köhnəlmiş sözlər
- c) termin
- d) sinonim
- e) yeni söz

Daha sonra antonim, omonim sözləri düzgün seçməklə fikri dəqiq və düzgün ifadə edə bilirlər. Antonimlər, omonimlər nitqimizdə daha çox rastlaşdığımız ifadələrdir. Bunun üçün də müəllim antonimləri düzgün seçmək üçün aşağıdakı tapşırıqların üzərində sərbəst işləməyi bacarmalıdır.

Tapşırıq 1. Şadlıq, soyuq, sağlamlıq, gənclik, quraqlıq, yüksək, güclü, çalışqan sözlərinin əks mənalarını tapın və onları cümlədə işlədin.

Test 1:Antonimləri göstərin

- güclü-gücsüz
- böyük-uca
- dünya-cahan
- gec-tez
- zaman-vaxt

Test 2: Hansı söz omonimdir?

- ayaq
- nəhəng
- diş
- qır
- əsr

Test 3: Dava idi, dərman idi,

Təbib idi, loğman idi.

Bir çağlayan ümman idi,

Gur dənizli cavanlığım.

Nümunədə işlənmişdir.

- omonim
- sinonim
- antonim
- neologizm
- arxaizm

Daha sonra müəllim tərkibində çoxmənalı sözlər, arxaizmlər, tarixizmlər, terminlər və s olan mətnlər üzərində şagirdləri işlətməli onların müxtəlif üslublar haqqında bilik və bacarıqlarını möhkəmlətməmiş olur. Nitq inkişafı və üslubiyyatın tədrisi üzrə iş apararkən onların bir-birinə qarşılıqlı təsirini müəllim şagirdlərə anlatmalı və onları bu istiqamətdə görüləcək işlərin məzmununu ilə tanış etməlidir. Əgər belə olarsa şagirdlər müstəqil cümlə qurmaq, dəqiq, düzgün, ifadəli fikir söyləmək, lüğətlərdən sərbəst şəkildə istifadə etmək bacarıqlarına yiyələnmə bilirlər.

Nitq inkişafı,üslubiyyatın tədrisiyalnız aşağı siniflərdə ibtidai sinif müəllimlərinin, yuxarı siniflərdə isə dil-ədəbiyyat müəllimlərinin vəzifələridir. Bu sahədə iş digər fənlərin tədrisi zamanı da müəllimlərin diqqət mərkəzində olmalıdır. Şagird nitqi, o cümlədən tələffüzü üzərində vahid məktəb nəzarəti o zaman səmərəli nəticə verə bilər ki, bu iş məktəbin bütün müəllimləri cəlb olunsun.

Ədəbiyyat

- "Azərbaycan dili və ədəbiyyat" Müəllimlər üçün vəsait. Bakı-2005
- "Kurikulum" elmi-metodik jurnal №1,3
- A.Abdullayev. "Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası" Bakı-1966
- A.Abdullayev. "Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının tarixi". Bakı-1968
- Ə.M.Dəmirçizadə. "Müasir Azərbaycan dili" Bakı-1984
- H.Balıyev. "Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası" Bakı-1988
- N.Ə.Abdullayev. "Orfoqrafiya və orfoepiya təlimi məsələləri". Bakı-2008

Acar sözlər: nitq, üslubiyyat, inkisaf, şagird, məktəb, metod.

Ключевые слова: речь, стилистика, развитие, ученик, школа, метод.

Key words: speech, stylistic, development, student, school, method

Summary

Speaking about the content and organization of the methodology of the work on speech development and styling in Azerbaijani language classes, the students' vocabulary works can be very effective and effective.

Obtaining styles of language and the ability to use it in literary language creates excellent speech habits in students. Proper use of words, expressing more words in less words is the key requirement for speaking. Implementing this is a more perfect result in the school environment.

Резюме

Говоря о содержании и организации методики работы по развитию речи и стайлингу на уроках азербайджанского языка, словарный запас учеников может быть очень эффективным и действенным.

Получение стилей языка и умение использовать его в литературном языке создает отличные речевые привычки у студентов. Правильное использование слов, выражение большего количества слов в меньшем количестве слов является ключевым требованием для разговора. Реализация этого является более совершенным результатом в школьной среде.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Kadiyeva Sevda⁹⁰

MULTİKULTURAL TƏHSİL DÖVLƏT SİYASƏTİNİN MODELİ KİMİ

Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dili olduğuna görə, hər bir vətəndaşın dövlət dilinin bilməsi vacibdir. Respublikada yaşayan bütün etnik azlıqlar dövlət dilində danışıq və ondan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edirlər. Azərbaycan Respublikası dövlət dilinin istifadəsi, qorunması və inkişafını təmin edir.

Çox millətli Azərbaycanda təhsil dövlət dilində aparılır. Təhsil müəssisələrinin digər dillərdə tədrisi qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir və belə məktəblərdə dövlət dilinin tədrisi vacibdir. Hər il yüksək səviyyəli müəllimlər dövlət dilinin tədrisini yeni səviyyəyə qaldırır, dilin tədrisi metodlarını təkmilləşdirir, tələbələri Azərbaycan dilinin tarixi, mədəniyyəti, ənənələri, qrammatikası ilə tanış edirlər. Bütün bunlar respublikanın rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilən tələblər və vəzifələrdən irəli gəlir. Belə, 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı Dövlət Proqramı əsasında xarici vətəndaşlara Azərbaycan dilini öyrətməyə, Azərbaycanda oxuyan və işləyən xarici vətəndaşların Azərbaycan dilinin mükəmməl və sürətlə tədrisi üçün yeni dərslik və dərs vəsaitlərinin dərc olunmasına böyük diqqət yetirilir. Azərbaycan dilinin tədrisi Respublika məktəblərinin və universitetlərinin tədris planlarına tətbiqi multikultural təhsilin inkişafında böyük rol oynayır. Hazırkı "Təhsil Qanununa" uyğun olaraq, Azərbaycan vətəndaşları təlim-tərbiyə ocaqlarını seçmək, Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təhsil almaq hüququna malikdirlər. Multikultural ölkəmizdə müxtəlif xalqlar, etnik qruplar əmin-amanlıq şəraitində yaşayır və istədiyi dildə təhsil alır.

Dövlət təhsil siyasətinin məqsədi təhsil sahəsində ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi və dilindən, dinindən, millətindən, sosial statusundan, mənşəyindən, sağlamlığından asılı olmayaraq, hər bir vətəndaşa bərabər münasibət göstərmək, təhsil almaq imkanları yaratmaqdır. Bu prinsip dövlət tərəfindən xüsusi diqqətdə saxlanılır.

Sağlamlıq imkanlarından məhrum olan vətəndaşlara Respublikada xüsusi diqqət və şərait yaradılır, onlara təhsil almaq, reabilitasiya olmaq, inkişaf qüsurlarını aradan qaldırmaq, cəmiyyətdəki həyatına uyğunlaşmaq, həyatda öz yerini tapmaq imkanı verilir. Belə şəxslər üçün dövlət tərəfindən xüsusi təhsil müəssisələri açılır: Bakıda 219 saylı evdə təhsil tam orta məktəb fəaliyyət göstərir, habelə cəmiyyətə adaptasiya üçün 4 məktəbdə inklüziv təhsil sistemi yaradılıb. Sağlamlıq imkanlarından məhrum olan vətəndaşlar xəstəliyindən əziyyət çəkməsinə baxmayaraq xüsusi təhsil müəssisələrində və ya evdə təhsil alıb cəmiyyətdən uzaqlaşmaq əvəzinə onun aktiv üzvünə çevrilirlər, öz hüquqlarından istifadə edərək bir çox müvəffəqiyyətlərə nail olurlar, uğur qazanmağa, cəmiyyətə fayda verməyə, həyatda öz yerini tapmağa çalışırlar. Dövlət hər bir əlliliyi olan insanın bacarıqlarının və qabiliyyətlərinin inkişafına kömək göstərir.

Hazırda ölkəmizin təhsil sahəsində multikultural dəyərlərin formalaşdırılması istiqamətində atdığı addımlar dünya dövlətlərinin diqqət mərkəzindədir. Müasir dövrdə bir sıra ölkələr tərəfindən Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm sahəsində əldə etdiyi təcrübə öyrənilir. Bu təcrübənin əhəmiyyəti haqqında Prezident İlham Əliyev deyir: "Bizim təcrübəmiz öyrənilir. Əminəm ki, başqa ölkələrdə Azərbaycan təcrübəsi tətbiq olunduqda o ölkələrdə də dinlərarası, millətlərarası münasibətlər sağlam zəmində öz həllini tapacaqdır". "Multikulturalizmə giriş" və "Azərbaycan multikulturalizmi" fənlərinin tədrisini yerli və bir çox dünyanın aparıcı, tanınmış universitetlərində həyata keçirirlər. Fənnin əsas məqsədi tələbələrə Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin mahiyyətini, onun xüsusiyyətlərini və bu siyasətin ölkədə uğurla həyata keçirilməsinin səbəblərini izah etməklə yanaşı, multikulturalizmin tarixi, onun ədəbi-bədii, fəlsəfi, publisistik, siyasi və hüquqi qaynaqları, multikulturalizmin Azərbaycan modelinin digər mövcud modellərdən fərqli cəhətləri haqqında məlumat verməkdən ibarətdir.

Cəmiyyətin gələcəyi onun aldığı təhsil səviyyəsi ilə ölçülür. Şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin inkişafında təhsilin mühüm rolunu vurğulamaq lazımdır. Cəmiyyət savadlı və ixtisaslı mütəxəssislərə həmişə ehtiyac duyur. Uğurlu iqtisadi, mədəni və mənəvi inkişafda təhsilin rolu böyükdür və bu əsas şərtədir. Təhsil cəmiyyətin tələblərinə uyğundursa, cavab verirsə, bu, ictimai və dövlət həyatının bütün sahələrinə müsbət təsir göstərir. Bununla əlaqədar, respublikada müasir təhsil sisteminin formalaşması daim davam edir, dünya təhsil formaları ölkədə tətbiq olunur. Azərbaycanda təhsildə tətbiq olunan yeniliklər, müasir yanaşmalar, islahatlar daha da yaxşı nəticələrə gətirib çıxarır. "Azərbaycanın təhsil sisteminin dünya təhsilinə inteqrasiyası sürətləndi", - Azərbaycan prezidenti İ.Əliyevin Azərbaycan müəllimlərin 15-ci qurultayının iştirakçılarna ünvanlanan təbrik məktubunda deyilir. Multikultural dəyərlərin formalaşdırılması orta məktəbdən başlayır və ali təhsil müəssisələrində öz əksini tapır.

Təhsilənlərin müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olduqlarını nəzərə alaraq, münasibətlərin, ünsiyyətin, qarşılıqlı anlaşma, öyrənmələr arasında hörmət, fərqli milli mədəniyyətlərinə marağı və təsdiqi məqsədilə tolerantlıq mühitinin yaradılması əsas məqsədyönlü təhsil strategiyasıdır. Şagirdlərə və tələbələrə etnik qrupların sosial-siyasi vəziyyətini dərk etdirmək, digər xalqların milli-mədəni normalarına, inanclarına və adət-ənənələrinə hörmət etməyin əhəmiyyətini vurğulamaq – multikultural təhsildə hər bir müəllimin borcudur. Mədəniyyətlərarası dialoqun aparılması, başqa bir mədəniyyətin şəxsiyyətini anlaması, onu qəbul etməsi, dəstəkləməsi və mədəniyyətini zənginləşdirməsi, şəxsiyyətlərin formalaşmasında əsas yollardandır. Yüksək səviyyəli, mədəni, hərtərəfli mütəxəssisin hazırlanması bu gün təhsilin əsas problemidir.

Respublikada təhsil sistemi daim dəyişikliklərə məruz qalır, respublikanın rəhbərliyi təhsilin inkişafı, keyfiyyətini artırmaq, dünyada ən inkişaf etmiş ölkələrin təhsil səviyyəsinə yüksəltmək, maddi və mənəvi dəstəyi təmin etmək üçün mümkün olan hər şeyi edir. Burada orta təhsil sistemində dəyişikliklər (kurikulum) və inklüziv

⁹⁰ ATU, Azərbaycan dili kafedrası. F.e.n.

təhsilin tətbiqi, ali məktəblərdə qəbul qaydaları, Boloniya təcrübəsi və yeni imtahan sistemin tətbiqi, pilot layihənin istifadəsi daxildir. Respublikada dövlət təhsil müəssisələri ilə yanaşı, özəl təhsil ocaqları da fəaliyyət göstərir. Pulsuz təhsil sistemlə paralel olaraq, uşaq bağçalarından universitetlərə qədər hər səviyyədə ödənişli təhsil fəaliyyət göstərir.

Təhsil məkanının birliyi, etnik-mədəni xüsusiyyətlərin və çoxmillətli bir dövlətdə xalqların ənənələrinin qorunması və inkişafı dövlətin əsas vəzifəsidir. Bu prinsip və təhsil sahəsində dövlət siyasətin istiqaməti respublika vətəndaşlarının çoxmillətli xarakteri və ölkənin ərazisində yaşayan müxtəlif millətlərin nümayəndələri ilə müəyyən edilir. Bununla yanaşı, təhsil sahəsində dövlət siyasəti, təhsil məkanının birliyindən irəli gəlməlidir, digər tərəfdən etnik-mədəni xüsusiyyətləri və dil müxtəliyi nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan üçün müxtəlif dillərlə, ənənələrlə, etnik qruplar və mədəniyyətlərlə olan münasibət, milli təhlükəsizlik məsələləri, fərqli millətlərin insanlararasıda etimad, qanun qarşısında bərabərlik, xalqların dostluğu, tolerantlıq, qarşılıqlı hörmət, əməksevənlik, vətənpərvərlik, təhsil hüququ və s. humanistik və fundamental xarakter daşıyır.

XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq qloballaşmanın sürətlənməsi bütün dünya üzrə geniş miqyaslı emiqrasiya axını yaratdı, multikulturalizm və inteqrasiya prosesləri aktuallaşdırdı. Miqrasiya proseslərinin intensivləşdirilməsi, etnik tərəfdən qarışıq ailələrin artması, təhsil sahəsində çoxmillətli qrupların yaranması müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini genişləndirdi. Bu mədəni müxtəliflik bir global mədəniyyətin yaranmasına səbəb olub.

Azərbaycan bir çox beynəlxalq layihələrdə, ölkələrarası tələbələrin, professor-müəllim heyətinin mübadiləsində fəal iştirak edir. Beynəlxalq layihələr üzərində işdə İnternetin, televiziyanın, xarici dillərinin və müxtəlif kommunikasiya vasitələrinin istifadəsi mədəni məkanda bütün sərhədləri aşır. On minlərlə əcnəbi gənc Azərbaycanda müxtəlif ixtisaslar üzrə ali təhsil alıb. Dövlət başçısının müraciətində bildirilmişdir ki, "Sevindirici haldır ki, bu gün bu gənclər öz ölkələrinin sosial-iqtisadi inkişafı, ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etməklə, multikulturalizm məkanı olan Azərbaycanla mənəvi körpü rolunu oynayır"(1). Respublikada digər təhsil növlərinin seçim imkanları - liseylər, gimnaziyalar, kolleclər və s. genişlənir. Hazırda xaricdə təhsil almaq istəyənlərin də sayı artır. İxtisas və təhsil proqramları üzrə ölkənin ehtiyacları və əmək bazarının perspektiv tələbatına uyğun olaraq, "Xaricdə təhsil" proqramlarına əsasən gənclərimiz Avropanın nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində müxtəlif ixtisaslar üzrə təhsil alırlar. Respublikada pedaqoji kadrların peşəkarlığının artırılması məqsədi ilə, müəllimlər ixtisasartırma kurslarına cəlb olunurlar, pedaqoji fəaliyyətində onlara təlim-tədris metodları və üsullarının seçimində azadlıq verilir. Hal-hazırda Azərbaycanda müxtəlif dillərdə saytlar yaradılıb; milli azlıqların müəlliflərinin kitabları tərcümə və çap olunur, həmçinin Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri digər dillərə tərcümə olunur; müxtəlif etnik qrupların dillərində qəzet və jurnallar dərc olunur; İnternetdə müxtəlif dillərdə olan lüğətlərin elektron versiyaları Azərbaycan dilinə və əksinə yerləşdirilib; müxtəlif etnik qrupların yazıçıları və şairləri fəal yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olurlar və Azərbaycanda nəşr olunan bədii kitablar onların fəaliyyətinin nəticəsidir. Milli azlıqların yaşadığı bir sıra bölgələrdə orta ixtisas təhsil müəssisələri – müxtəlif ixtisaslar üzrə mütəxəssislərin yetişdirilməsində mühüm rol oynayan kolleclər fəaliyyət göstərir.

Əsrlər boyu dil cəmiyyəti birləşdirən bir vasitə olmuşdur. Eyni zamanda, dil mədəniyyətin şərti və tərkib hissəsidir. Dilin əsas funksiyalarından biri milli-mədəniyyət funksiyasıdır. Dil hər bir millətin milli xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Hər hansı bir millətin mədəniyyəti dünyanın digər xalqlarının mədəniyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olursa daha zənginləşir. Mədəniyyət, cəmiyyət kimi, dəyərlər sisteminə əsaslanır. Multikultural təhsil öyrənmələrdə sosial-mədəni davranışın və dəyərlərin formalaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan Universitetlərində təhsil alan digər xalqların nümayəndələri üçün bərabər imkanlar və onların sərbəst təhsil almaları üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Xarici tələbələr tərəfdən Azərbaycan dilinin mənimsənilməsi prosesi yaşadığı ölkənin etnik, sosial və mədəni biliklərinin xarakterindən asılıdır. Dilin vasitəsilə xarici tələbələr ölkənin reallığını daha yaxşı başa düşür və yeni bir milli mədəniyyətə daxil olurlar. Təhsilin insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasında, dünyagörüşünün artmasında, cəmiyyətə yararlı fərd və inteqrasiya olmasında böyük rolu var.

Multikultural təhsil müvafiq siyasi strategiyanın modeli kimi dövlətin mədəni tərəqqisinə imkan verən mütəxəssis yetişdirilməsini nəzərdə tutur. Burada əsas məqsəd millətlərin inteqrasiyası nəticəsində ölkələrin təhsil siyasətini inkişaf etdirməyə nail olmaqdır. Tədris zamanı multikultural dəyərlərin formalaşması dilindən, dinindən, irqindən, millətdən asılı olmayaraq hər kəsə tələbatlarını ödəyə bilmək üçün bərabər imkanların yaradılması, gənc nəsə digər ölkələrin və xalqların mədəni dəyərlərinə tolerant münasibət göstərməyin aşılması deməkdir. Multikultural təhsil mədəniyyətlərarası dialoqların və əməkdaşlığın inkişafına müsbət təsir göstərir. Əsas prinsiplərdən biri - ölkədə mövcud olan milli müxtəlifliyin qorunmasına yönəlmiş dövlət qayğısının formalaşdırılması ilə müəyyən edilir və bu qayğıyı milli və dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq hər bir azərbaycan vətəndaşı hiss edir.

Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələrini hər bir sahədə - siyasətdə, iqtisadiyyatda, təhsildə, idmanda, mənəvi həyatda, bir sözlə, bütün sahələrdə görmək mümkündür. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsində göstərilir: "Dövlət, irqindən, etnik mənsubiyyətdən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir" (2).

Multikultural təhsilin gənc nəslin tərbiyəsində rolu böyükdür. Ulu öndər H.Əliyev hər bir xalqın mədəniyyətinin inkişafında ziyalıların böyük rolu olduğunu və bu sahədə onların üzərinə ciddi vəzifələr düşdüyünü dəfələrlə qeyd etmişdir. Azərbaycanda qloballaşma prosesinin sürətlənməsi müasir sosial cəmiyyəti xarakterizə edən kommunikativ

bacarıqların inkişafına zəmin yaradır. Xarici dillərin tədrisi müasir dövrün tələbi olaraq mədəniyyətlərarası ünsiyyətin formalaşmasını, çoxdilli və çoxmədəniyyətli bir şəxsiyyətin inkişafında xüsusilə vacib hesab etmək olar. Hər bir insanın ünsiyyət əlaqələrində və təhsil mühitində xarici dil biliklərinin keyfiyyətli mənimsənməsi üçün ilk növbədə innovativ metodların effektiv şəkildə tədrisə tətbiq edilməsi zəruridir. Buna görə, xarici dillərin tədrisi yeni, innovativ metodların prinsipləri əsasında təşkil olunur.

Müəllimlər şagirdlərə və tələbələrə mədəniyyət müxtəlifliyi anlayışını anlatmalıdır, başqa xalqların dil və mədəniyyətlərinə, milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət hissi, multikultural cəmiyyətində mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqə, oxuyanların multikultural tərbiyəsini həyata keçirmək bacarıqlarına şərait yaratmalıdır.

Hər-hansı bir xarici dilə yiyələnmə insanın təhsil səviyyəsini yüksəldir, şəxsiyyətin formalaşmasına, dünyanın tələblərinə uyğunlaşmasına imkan yaradır. Xarici dilə yiyələnməklə gənc mütəxəssislərimiz ölkəmizdə fəaliyyət göstərən onlarla xarici şirkət, müxtəlif təşkilatları, eləcə də dünyanın müxtəlif qurumları ilə daha sıx əməkdaşlıq etmək imkanı qazanırlar. Xarici dil təlimi vasitəsilə başqa xalqların dil və mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət hissi, tolerantlıq formalaşdırılır. Mükəmməl dillərin bilməsi insanın linqvistik biliklərini genişləndirir, ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır və nitq inkişafına müsbət təsir göstərir. Xarici dilə yiyələnmiş hər bir şəxs ölkəmizi layiqincə təmsil edə bilər. Xarici dil daşıyıcıları Azərbaycanı təqdim edib, respublikamızda baş verən prosesləri dünya ictimaiyyətinə birbaşa çatdırmaq imkanı əldə edir.

Ölkəmizin zəngin çoxmədəniyyətli irsinin öyrənilməsi gənc nəsli üçün müxtəlif, fərqli mədəni ənənələrlə tanış olmasına, onların tolerantlığının formalaşmasına və inkişafına, cəmiyyətdəki bütün mədəni müxtəlifliklərə hörmət etməyə kömək edir.

Çoxmədəniyyətli təhsil sahəsinin yaradılması və müxtəlif mədəniyyətli dialoqun inkişafında Azərbaycan Dillər Universitetinin böyük rolu var. Bu yeganə çoxmədəniyyətli təhsil ocağında Qərb (ingilis, fransız, alman, italyan və s.) və şərq dilləri (ərəb, yəhudi, yapon, hind, çin və s.) tədris olunur. Tələbələr bu ölkələrin dil, mədəniyyət, tarix, ədəbiyyat, fəlsəfəni öyrənirlər. Müxtəlif ölkələrdən gələn tələbələr universitetdə təhsil alırlar. Bütün bunlar müxtəlif mədəniyyətlərə tolerantlıq və hörmət edilməsinə, cəmiyyətdəki fərdilik və fərqliliyin müxtəlif formalarını qəbul etməyə kömək edən çoxmədəniyyətli bir təhsil sahəsinin yaradılması üçün xidmət edir.

Multikultural cəmiyyətdə insanda mədəniyyətlərarası bacarıqların formalaşması dialoqun yaradılmasına kömək edir və qloballaşma şəraitində birgə yaşamasında və tədris prosesində mühüm rol oynayır. Azərbaycan dövlətinin müəyyən etdiyi strategiya dil, mədəniyyət və təhsilin inkişafı üçün uğurla həyata keçirilir. Bu gün Azərbaycanda olan təhsil sistemi tolerantlıq və multikulturalizmin aydın nümunəsidir.

Azərbaycan müxtəlif xalqların, etnik qrupların, dinlərin, mədəniyyətlərin mövcud olduğu bir ölkə kimi dünyanın əsas multikulturalizm mərkəzlərindən biri kimi qəbul edilir və Respublikada çoxsaylı xalqların bir yerdə yaşamaları və müxtəlif mədəniyyətlərin əlaqələrin qorunub saxlanılması dövlətimizin apardığı siyasət sayəsində mümkün olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə multikultural ənənələrin həyata keçirilməsi üzrə aparılan siyasi kurs bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1.Ильхам Алиев. «Образование-одно из приоритетных направлений государственной политики Азербайджана», онлайн-газета

«Каспий», 26.10.2018

2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2017, 10

РЕЗЮМЕ

Мультикультурное образование - модель государственной политики

Государственным языком Азербайджанской Республики является азербайджанский язык, в связи с чем каждый гражданин Азербайджана обязан знать государственный язык. Все национальные меньшинства, проживающие в республике, владеют государственным языком, используют его в качестве средства общения. Азербайджанская Республика обеспечивает использование, защиту и развитие государственного языка. Целью государственной образовательной политики является создание всех возможностей для получения образования каждому гражданину независимо от языка, религии, национальности, социального положения, происхождения, возможностей, здоровья. Образование является условием успешного экономического, культурного и духовного развития. Стратегия, определенная азербайджанским государством для развития языка, культуры и образования успешно осуществляется.

SUMMARY

Multicultural education - a model of state policy

The state language of the Republic of Azerbaijan is Azerbaijani, in connection with which every citizen of Azerbaijan is obliged to know the state language. All ethnic minorities living in the republic speak the state language and use it as a means of communication. The Republic of Azerbaijan ensures the use, protection and development of the state language. The purpose of the state educational policy is to create all educational opportunities for every citizen, regardless of language, religion, nationality, social status, origin, opportunities and health. Education is the prerequisite for successful economic, cultural and spiritual development. The strategy defined by the Azerbaijani state for the development of language, culture and education is being successfully implemented.

Rəyçi: f.e.n. Validə Vəliyeva

XARİCİ DİLLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ ZAMANI ŞİFAHİ NİTQİN TƏDRİSİ PROBLEMLƏRİ

Xarici dillərin tədrisi prosesində şifahi nitqin öyrədilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tədris prosesində hazırkı dövrdə öyrəncilərin diqqətini əsas olaraq şifahi ünsiyyətə yönəltmək lazımdır. Bəzən müəyyən bir tədris prosesini və konkret tədris materiallarını tətbiq edərək öyrənməyə yaxud da öyrətməyə çalışdığımız xarici dil nəticəsiz qalır. Belə ki, konkret dərslük və dərslər vəsaitlərinin bazasında dərslər almış öyrənci əslində çox şey öyrənmiş olsa da, minimal vəziyyətdə özünü xarici dildə ifadə edə bilmir. Belə situasiyaların mövcudluğu metodistləri xarici dilin öyrənilməsi zamanı şifahi nitqin daha sürətli inkişafına zəmin yaradacaq məqamların üzərində yenidən dayanmağa və mövcud problemlərin həlli yollarını axtarmağa məcbur edir. Bu problemləri yaradan bəzi faktorlar hamımıza yaxşı tanışdır:

- Xarici dil dərslərinə verilən saatların azalması;
- Qruplarda öyrənci saylarının artması (hər bir dərslərin düzgün zaman bölgüsünə görə öyrənciyə ayrılan vaxta nəzarət);
- Tətbiq edilən tədris metodlarının auditoriyaya müvafiq seçilməməsi (ya materialın sadə və ya çox mürəkkəb olması, ya da öyrəncilərin bilik səviyyəsinin qeyri – bərabərliyi);
- Qruplarda tələbələrin mənimsəmə, bilik, qavrama və s. səviyyələrdəki fərqlilikləri

“Şifahi nitq” anlayışı hər bir şəxsin özünəxas olan danışmaq aktı, verbal ünsiyyət formasıdır. Bu anlayışa həm dilçilik, həm də metodik aspektdən müxtəlif təriflər verilir. Oksford lüğətində verilən tərifdə “şifahi nitq (danışmaq) informasiyanın ötürülməsi yaxud da hər hansı bir fikrin və hisslərin danışılan dildə ifadəsi” kimi xarakterizə edilir.

Tərifdən də aydın olduğu kimi danışmaq aktı informasiyanın danışandan dinləyiciyə ötürülməsinə şərait yaradır. Danışmaq zamanı informasiyanın ötürülməsində verbal dildən istifadə edilir. Bu səbəbdən də şifahi ünsiyyət yolu ilə kommunikasiya dəqiq, səlis və səliqəli olmalıdır. Məhz bu faktorlar kommunikasiyanın müvəffəqiyyətinə qərar verir və onu uğurlu edirlər. Hazırda şifahi nitqin tədrisinə yönəlmiş bir sıra istiqamətlərin mövcud olmasına baxmayaraq, dil öyrənmə prosesi hələ də uğursuzluqlarla üzləşir. Bu problemlər əsasən daxili və xarici olmaqla 2 yerə ayrılırlar.

Şifahi nitqin tədrisi zamanı ortaya çıxan daxili problemlərə aşağıdakılar aiddir:

- ana dilinin təsiri
- yaş faktoru
- özünü ifadə edə bilmə
- anadangəlmə (fitri) fonetik bacarıq
- şəxsiyyət və dil eqosu
- motivasiya və səlis nitq qurmaq cəhdi və s.

1. Ana dilinin təsiri

Xarici dil öyrənmələr üçün bu problem ən böyük və gec dəf olunan maneədir. Bu faktorun aradan qaldırılması üçün Braun belə bir fikir irəli sürür: “Əgər siz öyrəncinin ana dilinin fonem sistemi ilə tanışsınızsa, onda siz onların çətinliklərini əvvəlcədən xəbər verməyə qadirsiniz.” [1] Bir çox dil öyrənmələr və dil daşıyıcıları bu problemin öhdəsindən öyrəncilərin nöqtəyi – nəzərindən, onların diqqətli müşahidələri və zəhmətləri sayəsində gələ bilirlər. Əgər müəllimlər bu faktı anlamaqda çətinlik çəkərlərsə və problemin düzgün həllini tapmazlarsa, onda öyrəncilərin ana dilləri şifahi nitqin tədrisində davamlı problemə çevrilə bilər. Bundan başqa öyrəncilərin ana dilinin linqvistik aspekti öyrənilən dildən həqiqətən fərqlidir. Linqvistik şəraitdə 1- ci və 2 – ci xarici dil arasındakı fərqliliklər şifahi nitqin müvəffəqiyyətini təyin edən fundamental faktordur.

2. Yaş problemi

Ümumilikdə autentik materialların öyrənilməsi kontekstində özlərini sərgiləməni davam etdirsələr yeniyetməlik yaşnadək olan uşaqlarda “xaricilər kimi səsləndirmə” şansını (sounding like a native) əldə edirlər. Mütəxəssislərin fikrincə, xarici dil öyrənmədə erkən yaşlar daha məhsuldar hesab edilir, çünki bu yaşda olan insanlar yaddaş, qavrama və mənimsəmə üçün çox əmək sərf etmirlər, onların dildə özünü ifadəsi daha asan reallaşır. Amma, bununla belə, bəzən hətta 50 yaşlı bir insanın da dil öyrənməsi uğurlu alın bilər, burada əsas faktor motivasiya, məqsəd, eqo və təcrübədir. [1, 284]

3. Özünü ifadə və ya özünü göstərmə (exposure) anlayışının tərifini vermək çətinidir. Bu sanki xaricdə yaşayan bir şəxsin insanlarla ünsiyyətə daxil olmasındakı uğursuzluqdur. Bu anlayışla əlaqədar aparılan tədqiqatlar təzadlı faktorların mövcudluğunu ortaya çıxarır. Belə ki, özünü ifadədə bəziləri keyfiyyət və intensivliyi zamana qarşı önəm çəkdiyi halda, digər qism isə zaman kəsiminin davamlılığını keyfiyyət və intensivlikdən üstün tutur. [1, 285]

4. Anadangəlmə (fitri) fonetik bacarıq

Anadangəlmə fonetik bacarıq bəzi insanlarda musiqi duyumunu ifadə edən “musiqili qulağı olmaq” anlayışına bənzəyir. Bəzi insanlar fitrətən digərlərində olmayan fonetik kod bacarıqlarına malik olurlar. Hələ uşaqlıqdan hər hansı bir kəs xarici dildə özünü ifadəyə daxil ola bilirsə, onun bu bacarığı sonrakı dövrlərdə də nələri isə unudub – unutmamasından asılı olmayaraq aktuallığını saxlayır. Digər bir qism isə fonetik diskriminasiyaya uğrayırlar. Bəzi insanlar qarşı tərəfi bu bacarıqlara sahib olub – olmamasına inandıra bilər. Belə ki, bəzi tələbələr üçün danışmaq təbii olaraq çətin görünsə də onlar bir qədər təmkinlilik və cəhdlər nümayiş etdirməklə öz bacarıqlarını inkişaf etdirir.

⁹¹ ADU. Xarici dillərin tədrisi metodikası kafedrası

bilərlər və motivasiyalarını itirməzlər. Başqa sözlə desək, bəzən danışıq bacarığı fərdin xüsusi bacarığı kimi dəyərləndirilir. Bu fikir heç də yanlış deyil, çünki bəzi tədqiqatçılar, xüsusən təhsil sahəsinə aid olanlar sübut edirlər ki, insanlar xüsusi istedad yaxud da intellektə malikdirlər. Burada danışıq bacarıqlarının ustalığı verbal intellektə əsaslanır. Beləliklə, müəllim öyrəncini tədris prosesində, məhz öz gücü sayəsində reallaşdırdığı şifahi nitqin yiyəsi olduğu faktına inandırılmalı və bunun üçün onları şanslı olduqlarına sövq etdirməlidirlər. [4]

5. Şəxsiyyət və dil eqosu.

Öyrəndiyi xarici dildə danışan şəxslərdə şəxsiyyət və dil eqosu həm psixoloji, həm də linqvistik faktorlarla bağlıdır. Belə ki, dil öyrədənlər öyrəncilərə dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətə girən zaman onlara pozitiv fikirlərlə yanaşmalı olduqlarını və müsbət atmosfer yaratmağı ön plana çəkməlidirlər. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, bu zaman öyrənciyə şüurlu şəkildə başa salmaq lazımdır ki, yeni bir xarici dildə özünüifadə perspektivləri danışıq situasiyalarında daha çox özünü biruzə verir. Öna görə də öyrənci məhz şifahi nitqə yönəldilən zaman “insan nə qədər dil bilərsə o qədər də şəxsiyyətdir” fikri ilə köklənə bilər. Eyni zamanda müəllim öyrənciyə yaxşı münasibətin həm öyrəncinin şəxsiyyətini sərgiləmək, həm də danışdığı xarici dildəki bilik və bacarıqlarının danışıq məqamında istifadə etmək üçün fürsət yaratdığını aşılmalıdır. Elə bu səbəbdən də şifahi nitqin gerçəkləşdirilməsini öyrədən müəllim öz auditoriyasına hakim olmaq və problemlərdən qaçmaq üçün öyrəncilərin şəxsiyyəti və eqosunun vacibliyini önəmsəməlidir. [1]

6. Motivasiya və düzgün şifahi nitq qurmaq cəhdi.

Bəzi öyrəncilər digərlərindən fərqli olaraq öz danışıqları haqqında narahatçılıq (təəssüf) keçirmirlər. Öyrəncilərin daxili motivasiyasının onları danışıqda inkişafa doğru yönəltdiyini nəzərə alsaq, o zaman yuxarıda sadalanan faktorlar arasında bu bənd ən təsirlisi hesab oluna bilər. Brounün sözlərinə görə, motivasiya və qayğı yüksək olduqda lazımi cəhdlər məqsədlərin ardıcılığı ilə dəyərləndirilir. Bu da onu göstərir ki, motivasiya şifahi nitqin tədrisində çox vacib nüansdır. [1]

Müəllimlərin öyrəncilərin motivasiyasını qaldırmağa cəhd etməkdən başqa seçimləri yoxdur. Motivasiya problemi çox mürəkkəb bir anlayışdır. Motivasiya davranışlara “enerji verən” və onlara “istiqlət göstərən” faktorlar məcmusudur. Atkinsonun fikrincə, motivasiya insan və onun fəaliyyətini nəyin canlandırdığını və nəyin istiqamətləndirdiyini təsvir etmək üçün istifadə olunan bir anlayışdır. Motivasiyanın mərkəzini enerji və istiqamət təşkil edir. Bundan əlavə, motivasiya özü də daxili və xarici olmaqla 2 yerə ayrılır. Əsas problem tələbələrə həm xarici, həm də daxili motivasiyanın bünövrəsini qoymaqdan ibarətdir. Bununla yanaşı, hər bir tələbənin özünəməxsus xarakterinin olması onlarda müəllimlərdən motivasiya yaratmaq üçün çoxlu strategiya və yanaşmalar tələb edir. Müəllimlər öyrəncilərə motivasiya anlayışını anlamaqda yaxud da onu özlərində inkişaf etdirməkdə yardımçı olmalıdırlar. Beləliklə, onlar bu yolla özlərinin şəxsi fikirlərinin formalaşmasına və getdikcə bəzi daha yüksək məqsədlərə çatmağa nail ola bilərlər. Bu yolla onlar şifahi nitqin aydın, səlis olmasının nə qədər vacibliyi məsələsini dərk edərlər.

II. Xarici problemlər.

Şifahi nitqin tədrisinin effektivliyi yalnız daxili deyil, eyni zamanda, xarici faktorlardan da asılıdır. Şifahi nitqin tədrisində problemin tam anlamda başa düşülməsi müəllimlər tərəfindən bilinməlidir. Bu faktor özü özlüyündə kollektiv kontekstifadə etməklə ingilis dilini hər haansı millətin II xarici dili kimi göstərir. Dil öyrənen zaman öyrənmə ehtiyaclarının, bacarıqlarının, tətbiq ediləcək yerlərin, işlənmə kontekstlərinin dəyişkənliyinin öncədən nəzərə alınması nəticənin uğurlu olmasına şərait yaradır.

Harmerin fikrincə, ingilis dilinin tədrisinin 3 əsas növü mövcuddur: 1 – ci növ ingilis dilinin xarici dil kimi öyrənilməsi (EFL) - bu tip öyrəncilər kimliyindən asılı olmayaraq istənilən ölkədə səyahət edərkən, yaxud digər insanlarla kommunikasiyaya girərkən ingilis dilini istifadə edə biləcək səviyyədə öyrənirlər; 2 - ci növ ingilis dilinin II xarici dil kimi öyrənilməsi (ESL) – bu səviyyədə dili öyrənen öyrəncilər daha çox dil imkanlarına malik olurlar, çünki onlar müxtəlif icmalara və dialektlərə aid olan ingilis dili variantlarını (Avstraliya ingiliscəsi, Texas ingiliscəsi, Şotlandiya dialekti, İngiltərə dialekti və s.) öyrənməyə ehtiyac duyurlar; 3 – cü növ ingilis dilinin digər dil daşıyıcıları üçün öyrənilməsi (ESOL) – bu tip öyrəncilər yuxarıda qeyd olunan hər iki situasiyanın təsvirini özündə ehtiva edir. II xarici dil kimi ingilis dilini öyrənmənin tədrisi xarici dil kimi öyrənmənin tədrisindən daha asandır. [4]

İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisində şifahi nitqin öyrədilməsi zamanı tələbələr keçilən mövzulara həm daxili dil (öz ana dillərindənki bacarıq səviyyələri), həm də xarici dil (öyrəndikləri dilə müvafiq bacarıq səviyyələri) dərslərindən əldə etdikləri bilgilərlə daxil olmağa hazırırlar. Eyni zamanda, onların imkanları; laboratoriyalar, kitabxanalar, əsl dil daşıyıcıları ilə qurulan kommunikasiyalar, yüksək bilik və metodikaya malik müəllimlər bu prosesdə daha çox uğur qazanmağa şərait yaradır. İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisi tələbə və müəllimlər üçün böyük əmək tələb edir. Çox vaxt daxili motivasiya burada vacib rola malikdir, çünki bəzən tələbələr ingilis dilini öyrənməyin prioritetlərini görməkdə çətinlik çəkirlər (brauna istinad). Bəzən ingilis dilinin tədrisinə ayrılan sinif saatları azlıq edir və tələbələr də yalnız bununla kifayətlənirlər. Bundan əlavə şifahi nitqin inkişafı üçün danışığın tədrisi çoxlu praktik çalışmalardan istifadə tələb edir və bu çalışmalara ayrılan vaxt da bəzən sinif ilə sərhədlənir, çünki sinifdən kənar zamanda tələbələr öz ana dillərini işlədirlər. Göründüyü kimi, şifahi nitqin tədrisi problemi daxili və xarici olmaqla kompleks faktorlarla izah edilir.

Təqdim etdiyimiz bu məqalədə əsas olaraq şifahi nitqin tədrisindəki çətinliklərdən bəhs etməyə çalışdıq. Amma bununla yanaşı dilöyrənmə prosesində tələbələrin üzləşdiyi ümumi problemlərdən də söz açmışıq.

Bu gün bütün dünyada xarici dil öyrənilməsi bir siyasət, maddi və mənəvi ehtiyacdır. Bu prosesin

gerçəkləşdirilməsi üçün nə qədər çox çoxlu vasitələr və eyni zamanda müxtəlif mühit kontekst mövcud olursa, olsun ən əsası düzgün təşkil edilmiş tədris prosesidir. Xarici dilin öyrənilməsi dəqiq riyazi məsələlərə bənzəyir, əvvəlcə sadə toplama, çıxma əməllərini bilməyən öyrənci üçün vurma, bölme əməllərini dərk etmək çətindir. Xarici dildə də düzgün oxu qaydalarını, lüğət, qrammatik material və s. xırda görünən detallar sonradan səlis, cilalanmış, rəvan dil danışıqlarını formalaşdırır. Başqa sözlə, tələbə öyrəndiyi bütün detalların vacibliyini bilməli və zamanın heç vaxt gözləmədiyini, daima hərəkətdə olduğunu dərk edərək istənilən anda, istənilən kontekstdə nitqə daxil olmağı bacarmalıdır.

Qarşıya çıxacaq problemləri analiz edərkən dil öyrənmə prosesində öyrəncinin daha maraqlı tərəf olduğunu qəti etmək lazımdır. Onun qarşısında daha çox öz məqsədlərini, prioritetlərini düzgün ayarlamaq kimi ilkin sual dayanır. Bu əslində sual yox, motivasiyadır. Bu tələblərə hazır olan öyrənci auditoriyasındakı müəllimin də iş qüvvəsinə təkan vermiş olacaqdır. Belə ki, müəllim auditoriyasının konkret tələbatlarının necə ödənilməsinin düzgün yollarını seçəcək, hər bir tələbənin fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun gələn strategiyanın üzərində xüsusi dayanacaq və tələbəsinə doğru istiqamət verə biləcəkdir. Hələ məqaləmizin giriş hissəsində tələbələrə şifahi nitqin ifadəsindəki çətinliklərini, problemlər və onları yaradan faktorları önə çəkməyə çalışdıq və bunu yaradan konkret yerli səbəbləri göz önündə tutmaqla yanaşı mütəxəssis araşdırmalarını da analiz etdik. Şifahi nitqin inkişafına təkan verəcək aşağıdakı təkliflər hesab edirik ki, müsbət nəticələr əldə etməyə şərait yaradardı:

- Dərs saatlarının artırılması;
- Qruplarda tələbə saylarının maksimum 12, birləşmələrdə isə 25 - ə kimi olması;
- Düzgün tədris materiallarının təşkili – metodlar, dərsliklər, dərs vəsaitləri, yardımçı audio və video kasetlər, qəzet materialları, müxtəlif məzmunlu interaktiv və aksionel metodikaya yol açacaq autentik materiallar və s.;
- Aparılan dərslərin doğru, konkret istiqamətləndirilmiş proqram və sillabuslara əsaslanması;
- Qruplardakı tələbələrə səviyyələrinin istənilən auditor çalışmalara müvafiq seçilməsi və dərslərin təşkili;
- Tələbələrə düzgün motivasiyası, onların öz bacarıqlarına və güclərinə inam aspektində düzgün həvəsləndirilməsi;
- Şifahi özünüifadə zamanı tələbələrə müəyyən azadlıqların verilməsi və onların sərbəstliyinə imkan yaradılması;
- Dərslərdə zamanlarda müəyyən dil mühitinin yaradılması – disputlar, dəyirmi masalar, xarici dildə hər hansı tədbirlərin (karaoke, kiçik tamaşaların səhnələşdirilməsi, viktorinalar) təşkilinə sövq etmək, birgə film izləmək və müzakirə etmək, dil daşıyıcıları ilə görüşlər təşkil etmək, xarici dildə oxuduqları kitabların analizi;
- Eyni dilin öyrənilməsi müxtəlif müəssisələrlə birgə qarşılıqlı görüşlərin keçirilməsi və fikir mübadilələrinin aparılması;
- Konkret mövzularla əlaqədar olaraq tələbələrə özlərinin öyrənmə və öyrətmə taktikaları ilə əlaqədar sorğular təşkil edərək, onların kəşf olunması və s.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Atkinson J. Wand Norman T.F., A Theory of Achievement Motivation, Volume 6, Wiley, (1966), Krieger Pub Co (June 1, 1974)
2. Brown G., G.Yule. Teaching the spoken language. Cambridge. Cambridge university Press. 1983-162 p.
3. Brown H.G. Teaching by principles. An interactive approach to language pedagogy. Prentice hall Regents. New Jersey. 1994-461 p.
4. Celce-Murcia M. Teaching English as a Second or Foreign Language (3rd ed.), USA, 2001
5. Heinle & Heinle Harmer, Jeremy.. How to Teach English. Edinburg, Longman, 2007
6. Hornby, A.S. Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English. Britain: Oxford University Press, 2002
7. Long M.H & Richards, J.C. Methodology in TESOL, USA: Heinle & Heinle. 1987

Açar sözlər: şifahi nitq, daxili və xarici faktorlar, yaş problemi, autentik material, motivasiya, kommunikasiya

Key words: teaching speaking, internal and external factors, age problem, authentic material, motivation, communication

Ключевые слова: устная речь, внутреннее и внешние факторы, возрастная проблема, аутентичный материал, мотивация, коммуникация

Xülasə

Təqdim edilən məqalə xarici dillərin tədrisi zamanı şifahi nitqin təqdimatı və öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Şifahi nitqin gerçəkləşdirildiyi zaman ortaya çıxan problemlər, bu problemləri yaradan faktorlardan bəhs edilən bu məqalədə xarici dillərin öyrənilməsi prosesinin iştirakçısı olan tələbə və müəllimlərin bu prosesdə uğur qazanması üçün konkret təkliflər irəli sürülmüşdür. Məqalənin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı vurğulanmış və üzərində dayanılacaq suallar ön plana çəkilmişdir. Sonra məqalədə mövzuya dair müxtəlif fikirlər araşdırılmış və mütəxəssislərdən sitatlar verilmişdir.

Nəticə hissəsində müəllif konkret təkliflərini irəli sürmüşdür.

Bu təkliflər tələbələr və müəllimlər qarşısında dayanan düzgün vəzifə bölgülərini özündə əks etdirməklə yanaşı məqalədə qoyulan sualların həlli yollarını da göstərir.

Summary

The given article is dedicated to the teaching and presenting of speaking in FLT. Dealing with the problems and their reasons while teaching speaking it presents concrete problems for the teachers and students for the achievement in this process. In the introduction part of the article actuality of the topic has been stressed out and the questions under discussion are put forward. Different points of view and quotations given from researchers are

pointed out in the article.

In the conclusion the author gives concrete suggestions of the problem. Suggestions given by the author reflects the clear relationship between teachers and students, as well as the ways of solving problems presented in the article.

Резюме

Данная статья посвящена преподаванию и представлению речи во ФЛТ. Решение проблем и их причин при преподавании речи представляет конкретные проблемы для учителей и студентов для достижения этого процесса. Во вступительной части статьи была подчеркнута актуальность темы и были выдвинуты обсуждаемые вопросы. В статье приведены различные точки зрения и цитаты исследователей. В заключении автор даёт конкретные предложения по проблеме. Предложения, высказанные автором, отражают четкую взаимосвязь между учителями и студентами, а также способы решения проблем изложенных в статье.

RƏYÇİ: p.f.d., dosent Allahverdiyeva Gülbəniz Məzahim qızı

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ YAZININ ŞİFAHİ NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA ROLU
(V və VI siniflərdə)

Cəmiyyətin hazırkı inkişaf səviyyəsində insanların iqtisadiyyat, təhsil, mədəniyyət, biznes və incəsənət sahələri üzrə ünsiyyət yaratmaq tələbatları xeyli artmışdır. Belə bir vəziyyətdə bu və ya digər xarici dildə yazı bacarıqlarına yiyələnmədən ötürmək mümkün deyildir. Bu mənada ümumtəhsil məktəblərində xarici dil təliminin mühüm bir istiqamətini 11 yazı vərdişlərinin formalaşdırılması təşkil edir. Buna görə də şagirdlərə müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitəsi ilə ünsiyyət qurmaq, həyatı tələbatlarla bağlı yazı bacarıqlarını mənimsətmək zəruri hesab olunur [1, s.10].

Xarici dilə yiyələnmək təkcə gündəlik ünsiyyət üçün deyil, həm də gələcək təhsil və iş həyatı üçün yazılı nitq bilik və bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini tələb edir. Şifahi nitq- yalnız dilin kiçik bir təbəqəsidir, dil zənginliyinin 70%-i isə peşəkar və bədii ədəbiyyata yol açan yazılı nitqdə gizlənir. Yazılı nitq bacarıqlarına yiyələnmə qeyri-rəsmi və ya işgüzar ünsiyyət zamanı, həyatın bütün sahələrində xarici dildə danışıq üçün dilin müxtəlif üslublarını istifadə etməyə kömək edir. Xarici dili öyrənməyə başlayanda şagirdlər müvafiq söz seçməkdə, zəruri qrammatik qaydaları istifadə etməkdə çətinlik çəkirlər və bu zaman onların köməyinə yazı gəlir. Yalnız yazılı tapşırıq yerinə yetirərkən hər hansı sözün yazılışını bir daha yoxlamaq, söz birləşmələrinin uyğunluğunu müəyyən etmək, sözdəki səsləri yazı ilə əlaqələndirmək üçün kifayət qədər vaxt olur.

Yazı şagirdlərin savadını aşkar etdiyi kimi, onların oxu və şifahi nitqini də inkişaf etdirir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələ hələ lazımı dərəcədə işlənməmişdir. Azərbaycan məktəbləri üçün yazı ilə əlaqədar O.İ.Musayev [4], Ş.Ə.Səfiquliyev [5] metodik vəsait işləyib hazırlamışlar. Lakin həmin vəsaitlər 40-50 il əvvəl yazıldığına görə müasir kurikulumun tələblərinə cavab vermir.

Kurikulum əsasən ikinci xarici dil fənni üzrə ümumi orta təhsil səviyyəsində şifahi nitqin inkişafı əsas tələb kimi götürülməklə şagirdləri ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, ən zəruri qrammatik anlayışların və dil konstruksiyalarının mənimsənilməsi, dinləyib-anlama vərdişləri, oxu, yazı texnikası və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi təmin olunur [1, s.8].

V və VI siniflərdə ingilis dili dərslərində yazılı yaradıcı tapşırıq yerinə yetirən zaman şagirdlər ilk növbədə yazdıqlarını bir daha nəzərdən keçirməyi, təhlil etməyi, formalaşdırmağı və məntiqi ardıcılıqla ifadə etməyi öyrənirlər. Beləliklə şagirdlər üçün danışmağa şərait yaranır. Buna misal olaraq deyə bilərəm ki, ingilis dili dərslərində şagirdlərə müzakirə etdiyimiz mövzu haqda bir-iki paraqraf yazmağı təklif edirəm, bu zaman onlar cavablarını düşünə bilir, öz fikirlərini müdafiə etmək üçün arqumentlər tapır və bununla da keçilən mövzunu daha yaxşı qavrayırlar. Nəticədə yazılı şəkildə ifadə etdikləri fikirlərinin şifahi müzakirəsi zamanı şagirdlərin əksəriyyəti düzgün cavab verməkdə çətinlik çəkmirlər.

Psixoloji tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, daxili nitq yazıda, danışmaq üçün olan daxili nitqdən fərqlənir. Yazı zamanı daxili nitq obrazlı səciyyə daşıyır. Danışmaq üçün olan daxili nitq isə əşya xarakteri daşıyır. Yazılı nitq zamanı daxili danışmada olan söz hərflər vasitəsilə ifadə olunur, sözün ümumi səciyyəsi dəyişmir, o, obrazlı qalır. Danışmaq zamanı isə əşya səciyyəsi daşıyan söz daxili kod vasitəsilə nitq motorlu kod vasitəsilə şifahi nitqə keçir. Yazılı nitqin bir koddan başqasına keçməsi tempi şifahi nitqə nisbətən ləng gedir. Yazılı nitqin belə ləng tempdə olması həmin nitqə nəzarətin aparılmasını asanlaşdırır. Şifahi nitqin tempini kod vasitəsilə yoxlamaq çətin olur, o, ani halda əmələ gəlir və keçib gedir. Ona görə yazılı nitqin də tempini elə inkişaf etdirmək lazımdır ki, o, şifahi nitqdən çox geri qalmasın [6, s.117].

V və VI siniflərdə apardığımız müşahidələrə əsasən ingilis dili dərslərində yazılı nitqi şifahi nitqlə əlaqələndirən zaman aşağıdakı çalışma növlərindən istifadə etmək olar:

- oxunan mətnlə əlaqədar yazılı tapşırıqlar;
 - əyani vəsaitlərlə əlaqədar verilən yazılı tapşırıqlar;
 - müəyyən mövzu ilə əlaqədar verilən yazılı tapşırıqlar.
- a) V sinif ingilis dil dərslərində şagirdlərlə aşağıdakı mətni oxuduqdan sonra onlara yazılı tapşırıqlar təqdim etmək olar.

The children were playing at home. Biff saw a magic key. It began to shine. "The magic is working," said Biff. The magic took them to a castle. They saw a man in the garden. "I'm a prince. I must get in the castle. There is a princess in there," said the man. "We can help you to find the princess," said Wilma. At last, they got to the castle. The prince pushed the door open. They went inside the castle. Everyone was fast asleep. They found the princess. She was fast asleep too. Wilma gave the princess the magic water. The princess woke up. Everyone was happy. The magic key began to shine. "It's time to go home," said Biff. The children liked their magic adventure[8].

VI sinif şagirdlərinə isə aşağıdakı mətn təqdim oluna bilər.

Long ago, in India, there was a young man named Manu. One day, Manu was wading in a stream. A tiny fish swam into his hands. The fish sparkled with a silvery light. "Help! The big fish want to eat me." it said. "Poor little thing" said Manu. He cupped his hands and carried the fish home. He put the fish into a jar of water and fed it with crumbs.

⁹² adila.aliyeva@mtk.edu.az

It grew and grew until it was too big for the jar. So Manu took the fish to the well and fed it with bread. It grew and grew until it was too big for the well. So Manu carried the fish to the river. He didn't feed it, but it still grew and grew and grew. Manu couldn't believe his eyes. Now the fish was enormous. "Please take me to the sea," begged the fish. "He'll weigh a ton," he thought. But amazingly, the fish was as light as air. Manu walked to the seashore and threw the fish into the sea. "Thank you. Now it's my turn to help you. There is going to be a great flood. You must build a boat to save all living things." said the fish. So Manu built a huge boat and filled it with plants and animals. Soon, dark clouds filled the sky. Then, the rain came. It rained and rained, until water covered the land. Only Manu's boat floated above the waves. "We must find shelter or we'll sink!" said Manu. He peered into the dark and saw a silvery light. It was the talking fish. The fish pulled the boat through the storm. So the fish saved their lives [7].

Bu mətnləri oxuduqdan sonra şagirdlərə aşağıda göstərilən yazılı tapşırıqları təqdim etməklə onların şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək mümkündür.

1. Write a letter as a character in your story to another character in your story.
-Hekayədəki bir qəhrəman adından digər qəhrəmana məktub yazın.
2. Write a letter from yourself to a character in your story.
-Hekayənin qəhrəmanına öz adınızdan məktub yazın.
3. Write a letter to the author of the story- you could say what you like or dislike about the story.
- Hekayənin müəllifinə məktub yazaraq nəyi bəyəndiyinizi, nəyi isə xoşlamadığınızı bildirin.
4. Rewrite an event from the story as if you are a newspaper reporter and you are writing a newspaper article.
-Zənn edin ki, qəzet müxbirisiniz və mətndəki müəyyən hadisəni dəyişərək qəzet məqaləsi şəklində təqdim edin.
5. Imagine you could interview a character in your story: What would you ask them? What would their replies be?
Write your interview with your character. Set it out so you use 2 different colours for your questions and your character's answers.
- Hekayədəki hər hansı bir qəhrəman müsahibə edə biləcəyinizi düşünün. Siz ondan nə soruşdunuz? Sizə onların cavabı nə olardı? Hekayədəki qəhrəmanla olan müsahibənizi dəftərinizə yazın. Qəhrəmana verdiyiniz sualı və onun cavabını fərqli rəngli qələmlərlə qeyd edin.
6. Write the diary entry for a character in your story after something interesting has happened.
-Maraqlı bir hadisə baş verdikdən sonra hekayədəki qəhrəman üçün gündəlik yazın.
7. Change the story by changing the actions of one of the characters.
- Qəhrəmanlardan birinin hərəkətlərini dəyişdirərək hekayəni fərqli şəkildə təqdim edin.
8. Change the story into a very simple version and illustrate it too.
-Hekayəni dəyişərək sadələşdirin və onun rəsmini çəkin.

Danışmaq üçün verilən yazılı tapşırıqlar şifahi nitqin inkişafı üçün çox əlverişlidir. Müəllim şagirdlərə mövzunun və ya mətnin planını tərtib etməyi tapşırıqda da uşaqlar onu yaxşı danışıqlar. Plan cütlərlə və ya qrup şəklində tərtib oluna bilər. Şagirdlər əvvəlcə mətni oxuyur və ya ona diskdə qulaq asırlar. Daha sonra onlar özlərinə aydın olan məsələləri cütlərlə və ya qrup şəklində müzakirə edərək qeyd edirlər. Planın bu şəkildə tərtib edilməsi şifahi nitqi asanlaşdırır. Bu zaman şagirdlər hamısı düşünür, bütün təfərrüatları yada salmağa, müqayisə etməyə çalışır, yazacaqları məsələləri daxili nitqlərində təhlil edərək planlaşdırırlar.

b) Əyani vasitələrlə verilən yazılı tapşırıqlar V və VI sinif şagirdlərinin marağına səbəb ola bilər. Bu zaman şagirdlərə hər hansı bir əşya və ya onun şəkli təqdim olunur. 10 dəqiqə ərzində şagird həmin əşya haqqında bildiklərini yazılı şəkildə bildirməlidir. Şagirdlərin bu tapşırığı yerinə yetirən zaman çətinlik çəkməmələri üçün müəllimin əvvəlcə özünün bu tapşırığı izah etməsi məqsədəuyğundur. Məsələn, müəllim şagirdlərə şəkil və ya proyektor vasitəsilə günəş göstərərək onu aşağıdakı şəkildə izah edir:

What and where:

- star in the Solar system
- billions of years
- speed of light

Positive effects:

- vitamin D
- fruit and vegetables
- summer holidays

In sunny weather:

- people walk
- people go swimming
- have picnic

Negative effects:

- get sunburnt
- feel dizzy
- dehydrated skin

Daha sonra şagirdlərə digər əşya və ya şəkillər göstərərək onlara uyğun bildiklərini yazmaq təklif olunur. Bu tapşırığı 10 dəqiqə ərzində yazılı şəkildə yerinə yetirdikdən sonra şagirdlər asanlıqla günəş haqqında şifahi təqdimat edə bilirlər.

c) Müəllim V və VI siniflərdə yazmaq üçün müəyyən mövzu seçərkən onun şagirdlərin yaşına və maraqlarına uyğun olduğunu nəzərə almalıdır. Eyni zamanda müəllim rəngarəng mətnlər seçməlidir ki, onlar şagirdlərdə maraq oyatsın. Bu mətnlər aşağıdakı mövzularda olduqda şagirdlər onu daha həvəslə yazır və danışıqlar. V sinif şagirdləri: "My

books are my friends”, “My favourite story hero”, “Letter to my friend”, “The season I like”, “My hobby”, “My likes and dislikes”, “What’s your favourite music?”, “What is the perfect pet?” və s., VI sinif şagirdləri isə “What summer activities are useful?”, “Holidays in my country”, “TV in our life”, “My favourite singer”, “Fast food or healthy food?”, “What is your favourite family tradition?”, “What is your favourite day of the week?” mövzularda olan mətnlər haqqında məmnuniyyətlə düşünür və yazırlar. Daha sonar onlar keçdikləri dil materialları əsasında belə mövzulara dair şifahi danışmaqda çətinlik çəkmirlər.

Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki:

- Şifahi nitq ilə yazılı nitq üzvi surətdə bağlıdır. Bu vərdişlər biri digərini tamamlayır. Nitqin hər iki növü kommunikativ rol oynayır. Bu isə daxili nitqin qanunauyğunluğundan irəli gəlir.
- Şifahi nitq yazılı nitqlə vəhdətdə tədris olunmalıdır. Bunun üçün isə yazının tədrisində psixoloji məqamlar ciddi gözlənilməlidir.
- V və VI sinif şagirdlərinin yazı vasitəsilə şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün autentik çalışmalar tərtib olunmalı, Azərbaycan məktəbləri üçün nəşr olunan ingilis dili dərslikləri lazımi qaydada işlənməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (I-XI siniflər). Bakı – 2013, 106s.
2. Əliyeva N., Hüseynova G., Əliyeva R. English 5. Student’s Book. Bakı: Şərq-Qərb, 2016, 159 səh.
3. Hüseynova F., Bağrova N. English 6. Student’s Book. Bakı: Təhsil, 2016, 159 səh.
4. Musayev O.İ. İngilis dilində imla və ifadələr məcmuəsi. Bakı: Maarif, 1967
5. Səfiquliyev. Ş.Ə., Xarici dildə şifahi nitqin inkişafında yazının rolu. Bakı- 1970, 105 s.
6. Жинкин Н.И. Развитие письменной речи учащихся III-VII классов// Изв. АПН РСФСР. -М., 1956. Вып. 78. -215 с.
7. Dickins R. The fish that talked. Usborne Publishing Ltd, 2008, 48 p.
8. Hunt R. Sleeping Beauty. Leo Paper Products Ltd, 2004, 24 p.

Açar sözlər: şifahi nitq, yaradıcı tapşırıq, kurikulum, kommunikativ bacarıqlar, daxili nitq, yazı vərdişləri, əyani vəsaitlər

Key words: oral speech, creative task, curriculum, communication skills, inner speech, writing habits, visual aids

Ключевые слова: устная речь, творческое задание, учебный план, коммуникативные навыки, внутренняя речь, письменные привычки, наглядные пособия

Annotasiya

Məqalədə V və VI siniflərdə ingilis dili dərslərində yazı vasitəsilə şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsindən bəhs edilir. Müəllif Azərbaycan məktəbləri üçün yazılı nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar kifayət qədər metodik vəsaitlərin olmamasını, həmin vəsaitlərin yazı tədrisinin inkişafı və onun şifahi nitqə təsiri məsələsi üçün çox az olmasını, müasir kurikulumun tələblərinə cavab vermədiyini bildirir. V və VI siniflərdə ingilis dili dərslərində yazı vasitəsilə şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün a) oxunan mətnlə əlaqədar yazılı tapşırıqlar; b) əyani vasitələrlə əlaqədar verilən yazılı tapşırıqlar; c) müəyyən mövzu ilə əlaqədar verilən yazılı tapşırıqlar təklif edilir. Sonda müəllif belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, V və VI siniflərdə ingilis dili dərslərində şifahi nitq yazılı nitqlə vəhdətdə tədris olunmalı, yazı vasitəsilə şifahi nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün autentik tapşırıqlar tərtib olunmalıdır.

Summary

The role of writing in the development of speaking skills in English classes

(V-VI classes)

The article focuses on the development of speaking skills through writing in English V and VI classes. The author notes that there are insufficient methodological resources for the development of writing skills in Azerbaijani schools and these materials do not meet the requirements of the modern curricula. Written assignments related to reading texts, written assignments related to visual aids and written assignments related to specific topics are proposed to improve speaking skills through writing in English V and VI classes. As a result, the author comes to the conclusion that in English V-VI classes it is much more efficient to develop speaking and writing skills at the same time and thus there is a need to develop authentic tasks to improve speaking skills through writing.

Резюме

Роль письма в развитии навыков устной речи на уроках английского языка

(V-VI классы)

Статья посвящена развитию навыков устной речи посредством письма на уроках английского языка в V-VI классах. Автор отмечает, что методических ресурсов для развития навыков письма в азербайджанских школах недостаточно, и что имеющиеся материалы не соответствуют требованиям современных учебных программ. Письменные задания, связанные с чтением текстов, письменные задания связанные с наглядными пособиями и письменные задания связанные с конкретными темами предлагаются для улучшения устных речевых навыков посредством письма на уроках английского языка в V-VI классах. В итоге, автор приходит к выводу, что в V-VI классах гораздо эффективнее развивать навыки устной и письменной речи одновременно и таким образом есть необходимость разработать аутентичные задания для улучшения навыков устной речи посредством письма.

Rəyçi: prof. İsmaylova Dilarə

Sevda Şamil qızı Heydərova⁹³

PEDAQOJİ QIYMƏTLƏNDİRMƏDƏN İSTİFADƏNİN İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində aparılan islahatların əhəmiyyəti təhsil alanların əldə etdiyi bilik, dəyər, münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Qazanılan nailiyyətlər ölkəmizin və dünya ölkələrinin həmrəylik, birlik, dözümlülük siyasətini hər zaman özündə əks etdirən ideyalara əsaslanır.

Orta ümumtəhsil məktəblərində idarəetmə mexanizminin düzgün qurulması, səmərəliliyi, pedaqoji kadrların peşə ustalığının yüksəldilməsi, yaradıcılıq bacarıqlarının artırılması pedaqoji sahənin inkişafının əsas istiqamətlərindən biridir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin öyrənilərək dərslərin səmərəliliyinin artırılmasına tətbiq olunması, zəngin mexanizmlərdən və təcrübədən istifadə şagird potensialının formalaşmasında günün prioritar məsələlərindən biridir.

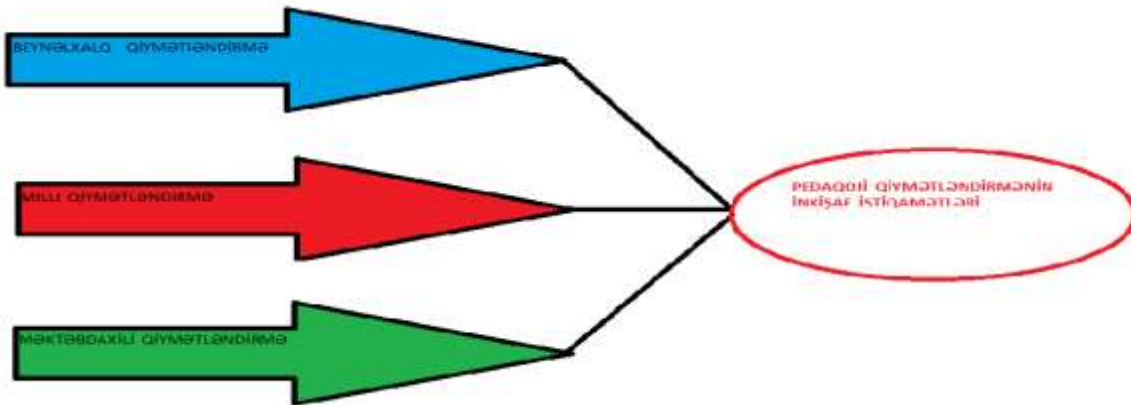
XXI əsr innovasiyalar, informasiya kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi bir əsrdir. Türk dünyasının tarixi şəxsiyyəti ümummilli liderimiz H.Əliyev təhsil sahəsində çalışanlara müraciət edərək demişdir: "Məktəblərimizdə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin, azadlığının mənası, məzmununu çox geniş tədris olunmalıdır. Xalqımızı, millətimizi, gənclərimiz tariximizə, mədəniyyətimizə, ənənələrimizə, uyğun tərbiyə etmək təhsilin əsas istiqaməti, məktəblərimizin, müəllimlərimizin borcudur".

Bu gün əminliklə söyləmək olarki ölkədə bütün sahələrdə aparılan müdrik siyasətə əsaslanan inkişaf, Azərbaycan təhsil sahəsində də öz önəmli bəhrəsini verməkdədir. Təhsil sahəsində inkişafın yüksəlməsində pedaqoji prosesin izlənməsi, qiymətləndirilməsi, zamanında nöqsanların aradan qaldırılması, məqsədyönlü səmərəli addımların atılması əsas istiqamətlərdəndir. Pedaqoji qiymətləndirmənin səmərəli şəkildə, obyektiv aparılması aşağıdakı sadalanan amillərlə sıx əlaqəlidir:

- "Azərbaycan Respublikasının təhsil qanunu" pedaqoji qiymətləndirmənin inkişafında əsas istiqamət kimi;
- Pedaqoji fəaliyyətin məntiqə əsaslanaraq nəticələrinin dəqiqləşdirilməsi;
- Pedaqoji kadrların özünü inkişaf fəaliyyətinin, təhsil alanların diaqnostik qiymətləndirməsinin yoxlanması;
- Aşkarlanmış nöqsanların aradan qaldırılması istiqamətində planlı işin təşkili
- Məqsədyönlü və səmərəli işin nəticəsinin şəffaf formada təhlili;

Dövlət səviyyəsində təhsil sistemində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi P və bu sahədə işin düzgün təşkili, nail olunması əsas məsələlərdən biridir. Maddi tədris bazası yüksək olan məktəbin, düzgün idarəetmə texnologiyaları müəyyənləşdirilmiş rəhbərliyin, Təhsil Qanununa, Azərbaycan Respublikası təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasına istinadən işləyən pedaqoji kollektivin işinin istiqamətləri hər zaman yüksək nəticələr verir.

Orta ümumtəhsil məktəblərində təhsil alanların qazandığı nailiyyətlərin müəyyən olunmasının üç istiqaməti var.

Pedaqoji qiymətləndirmədən istifadənin istiqamətlərindən biri də təlim tədris prosesinin mərkəzində duran təhsil alanların qiymətləndirilməsi məsələsidir.

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və qiymətləndirilməsi məqsədi ilə Beynəlxalq qiymətləndirmədən istifadə olunur. Monitorinqlər, müqayisə tədqiqatları vasitəsilə bu qiymətləndirmə aparılır. Beynəlxalq qiymətləndirmə Respublikada təhsilin səviyyəsini müəyyən etmək, problemləri üzə çıxarmaq, nəticələri dünya təhsil sistemi ilə müqayisə etmək, onların həlli yollarını araşdırmaq və nəticə çıxarmaq imkanı verir.

Şagirdlərin oxu bacarıqlarını qiymətləndirən beynəlxalq tədqiqat proqramı olan PIRLS ibtidai təhsil səviyyəsinin sonunda 2001-ci ildən başlayaraq hər beş ildən bir yerinə yetirilir. Azərbaycan bu proqrama ilk dəfə 2011-ci ildə qoşulub və bu, ölkəmizin ikinci iştirakıdır. 170 ümumtəhsil məktəbi, 6000-dən çox şagird, 340 müəllim və 6000-dən çox valideynlə bu beynəlxalq tədqiqatda yer alan Azərbaycan özünəməxsus mövqeyi ilə təsadüfi seçim əsasında yer

⁹³ Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu
heyderovasevda@mail.ru

tutub. PIRLS-2016 tədqiqatında iştirak edən 4-cü sinif şagirdlərinin nəticələrinə gəlincə, nəticələr ürəkaçandır. Sevin-dirici haldır ki, azərbaycanlı şagirdlərin 2016-cı ildə oxu bacarıqları 2011-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 10 bal artaraq 462 baldan 472 bala qalxıb. "PIRLS 2011" tədqiqatının nəticələri ilə müqayisədə son 5 ildə "mükəmməl" və "yüksək" səviyyəyə uyğun nəticə göstərmiş ibtidai sinif şagirdlərinin sayı 2 dəfə artıb. "Aşağı" səviyyəyə uyğun nəticə göstərmiş şagirdlərin faizi isə 10 faiz azalaraq 37-dən 27-yə enib.

Azərbaycan təhsil sisteminin uğurunu təsdiq edən növbəti fakt dünyanın ən böyük şagird elmi müsabiqəsi hesab olunan Beynəlxalq Elm və Mühəndislik Sərgisində qeydə alındı. "Kiçik Nobel mükafatı" müsabiqəsi də adlandırılan bu beynəlxalq tədbirdə iştirak edən azərbaycanlı şagirdlər öz elmi nailiyyəti ilə fərqləndilər. 2018-ci ilin mayında ABŞ-da təşkil olunan Beynəlxalq Elm və Mühəndislik Sərgisində "Sabahın alimləri" müsabiqəsinin qalibləri olan şagirdlərimiz tərəfindən hazırlanan 2 ixtiraçılıq işi 1000 və 5000 ABŞ dolları məbləğlərində xüsusi mükafatlara layiq görüldü.

Hər il 75 ölkədən 1800-dən çox məktəblinin iştirak etdiyi dünyanın ən böyük şagird ixtiraçılıq sərgisində qalib işlərin 30 faizi patent alır. Ölkəmizi təmsil edən şagirdlərin bu qaliblər sırasında önəmli yer tutması Azərbaycan təhsil sisteminin inkişafını əks etdirən bariz nümunədir.

Milli qiymətləndirmə təhsilalanların ölkə daxili inkişaf dinamikasını aşkarlamaq üçün bir istiqamətdir. Təhsilin keyfiyyətini müəyyən etmək üçün bu mexanizm indikator rolunu həyata keçirir. Bu qiymətləndirmə 4-cü və 9-cu sinif şagirdləri arasında keçirilir. Müəyyən olunan nəticələr, aşkarlanan nöqsanların aradan qaldırılmasına təlimdə və təhsildə təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edir.

Məktəbdaxili qiymətləndirmə orta ümumtəhsil məktəblərində tədris ili ərzində təhsil alanların inkişaf dinamikasını izləmək, təhsilin keyfiyyətini cəmiyyətin inkişafına uyğun formalaşdırmaq məqsədilə keçirilir.

Qiymətləndirmə təlim prosesinin gedişi və nəticələri haqqında məlumat əldə etməyə, inkişaf dinamikasını izləməyə imkan verir. Qiymətləndirmə şagird şəxsiyyətini formalaşdırır, öz müvəffəqiyyətini və yoldaşlarının nailiyyətlərini müzakirə etmə, tənqidi yanaşma kimi fikirləri müəyyənləşdirməyi təbiiyə edir. Psixoloji cəhətdə şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsinin bir çox aspektləri var. Şagird təkəkkürünü fəallaşdırır, məntiqi düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirən, hafizəni təkmilləşdirən, qiymətləndirmə prosesi onlarda praktik məsələlərin həllində kompetentlik yaradır.

Təhsilalanların qiymətləndirilməsinin mərkəzində onların nailiyyət səviyyəsi durur. Daha ətraflı təhlilə aparmaq üçün nailiyyətlərin düzgün qiymətləndirilməsi, qiymətləndirilənlərin əhatə imkanlarının inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradır. Monitoron və qiymətləndirmə sistemindən səmərəli istifadə yeni qiymətləndirmə sistemini əsas mexanizimlərdən biridir. Yeni təlim texnologiyalarının şox şaxəliliyi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində sanki bir indikator rolunu oynayır. Yeni biliklərə yiyələnmə, intellektual vərdişlərin və bacarıqların inkişaf etdirilməsi, daim inkişafda olan ölkənin və demokratik cəmiyyətin şəxsiyyətinin yetişdirilməsi günün tələblərinə cavab verən zəruri amillərə çevrilir.

Bu gün təhsil sisteminin ən prorektor məsələlərindən biri məhz cəmiyyətə öz töhvələrini verməyi bacaran şəxsiyyətlərin yetişdirilməsidir.

Azərbaycan dövləti müstəqillik əldə etdiyi zamandan indiyə qədər təhsil sistemində bir çox qanunlar və qərarlar qəbul edilmiş, dövlətlər və hökumətlər arası müqavillələr və sazişlər imzalanmışdır. Məhz bu qanunlar və qərarlar əsasında Azərbaycan təhsil sistemi milli mənəvi dəyərləri qoruyaraq qlobal dünyanın təhsil sistemində cavab verən şəxsiyyətlərin yetişdirilməsinə xidmət etmiş, edir və edəcək.

Təhsil sistemində beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığın yaradılması, XXI əsrdə İKT-nin inkişafı zamanın aktual məsələlərindən birinə çevrilmişdir.

Əminliklə demək olar ki elmi tərəqqi beynəlxalq aləmdə əhəmiyyətli və ən aparıcı amillərdən birinə çevrilmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrsirasında Azərbaycanlı elm xadimlərinin, alimlərin, istedadlı tələbə və şagirdlərin tutduğu yerlər ölkəmiz üçün çox önəmlidir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin səmərəli fəaliyyətinin nəticəsi olaraq təhsil sahəsində əsas istiqamətlər pedaqoji kadrların yetişdirilməsi, şagirdlərin beynəlxalq səviyyədə bilik və bacarıqlara məqsədyönlü şəkildə yiyələnməsidir. Bu gündə ölkədə təhsil sahəsində birgə əməkdaşlığın nəticəsi olaraq bir çox uğurlara imza atılmışdır.

Ölkəmizdə təhsil sahəsində aparılan pedaqoji fəaliyyətin səmərəli və keyfiyyətli olmasında Azərbaycan Respublikasının bir sıra beynəlxalq konvensiyalara qoşulub, beynəlxalq təşkilatlarla məqsədyönlü əməkdaşlıq etməsinin əhəmiyyəti çoxdur. Bu da öz növbəsində Azərbaycan təhsil sistemində qarşılıqlı əməkdaşlıqda öz müsbət töhvəsini verir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və təhsil müəssisələri Avropa Təhsil Fondu, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası, YUNESKO, İSESKO, YUNİSEF və YUNEVOK kimi beynəlxalq təşkilatlarla birgə əməkdaşlıq edir.

Təhsil sahəsində qlobal dünyanın təhsil sistemində cavab verən nailiyyətlər əldə etmək, koqnitiv xarakterli şəxsiyyətlərin yetişdirilməsinə nail olmaq üçün məqsədyönlü işlər dörülür.

Sürətlə inkişaf edən cəmiyyətdə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin ortaümumi təhsil məktəblərində demokratik prinsiplərə, hümanist fikirlərə əsaslanan konsepsiyaya uyğun dərslər keçirilir.

Yeni təhsil konsepsiyası əsasında keçirilən dərslərin çox böyük əhəmiyyətli xüsusiyyətləri var. Artıq müasir, fəal dərslər keçməyin müxtəlif texnologiyaları, mərhələləri, funksiyaları, forma və üsulları var. Bu da öz növbəsində müəllimlərdən daim öz üzərində işləyərək yeni təlim texnologiyalarını mütəmadi olaraq öyrənməyi və

tətbiq etməyi tələb edir.

Müasir dövüdə müəllimlərin səmərəli İKT bacarıqlarına yiyələnməsi tədris prosesində nail olunan yüksək keyfiyyətin başlanğıcıdır. Bu gün əminliklə demək olar ki insan qazandığı informasiyanın 90% göz yadaşı vasitəsilə əldə edir. Müəllimlərin İKT-nin köməyi ilə yaratdığı mövzuya uyğun dərslərin şagirdlərə təqdimatı keçilən mövzunun 90% -nin sinifdə mənimsənilməsi deməkdir.

Ortaümum təhsil məktəblərinin hesabatlılığı, pedaqoji kadrların fəaliyyətinin yüksəldilməsinə, şagird nailiyyətinin düzgün dəyərləndirilməsi pedaqoji qiymətləndirmənin inkişaf istiqamətləridir. Təhsil sahəsində qazanılan uğurlar təhsilin keyfiyyətini səmərəliliyi ilə sıx bağlıdır.

Tədqiqatçı alimlərimizdən N.M.Kazımovun, H.M.Əhmədovun, Ə.Ə.Ağayevin, Z.İ.Qaralovun, F.A.Rüstəmovun, R.İ.Əliyevin, F.B.Sadiqovun, Ə.Əlizadənin, H.Əlizadənin, F.İbrahimovun, R.Hüseynzadənin, A.N.Abbasovun, dosentlərdən M.İsmixanovun, A.İ.Eminovun, V.Bəşirovun, T.Dadaşovanın, E.Mollayevanın, Ə.Bədəlovanın müasir pedaqogikaya gətirdiyi elmi yeniliklər pedaqoji fəaliyyətin məqsədyönlü, səmərəli inkişafında öz bəhrəsini verir.

Təhsil sisteminə öz dəyərli töhvələrini vermiş professor Əbdül Əlizadə müasir dövüdə pedaqoji inkişafın istiqamətlərini özünün inkişafetdirici meyarları ilə qiymətləndirirdi. Professor Əbdül Əlizadə təhsil və tərbiyə sahəsin inkişafını tənzimləyən müəllimi, öz nitqində "alim- pedaqoq", "alim-psixoloq", "alim-metodis" adlandırır.

Bu gün əminliklə demək olarki ölkəmizdə dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsidir.

Dünya təhsil sistemi bir neçə seqmenti özündə birləşdirir. Bu təhsil xidmətlərinə təhsil alanların məktəb təhsili, dil kursları, ali təhsil, sənəd təhsili, və sair aiddir. Sadalanan təhsil seqmentləri arasında qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Bu əlaqələrin kökü Azərbaycan təhsil sistemində aparılan məqsədyönlü pedaqoji qiymətləndirmənin inkişaf istiqamətləri durur.

Təhsilin strateji əhəmiyyət daşıması dünyada və Azərbaycan Respublikasında cəmiyyətin inkişafı ilə bağlıdır. "Milli iqtisadiyyat üzrə Strateji Yol Xəritəsində" göstərilirdiyi kimi insan kapitalı inkişaf etmiş ölkələrdə milli sərvətin əsas hissəsini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasında da ölkənin hər tərəfli inkişafını təmin etmək üçün insan kapitalının inkişafı ilə bağlı müəyyən qərarlar verilmişdir. "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası", "Azərbaycan 2020: dələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında ölkənin inkişafının əsas amillərindən biri olan insan kapitalının bilik, bacarıq, vərdişlərlə zəndinləşərək innovasiyalar əsasında bazar iqtisadiyyatında ön sıralarda duran şəxsiyyətin yetişdirilməsinə əsaslanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseyn Ə. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı-2014
2. Mərdanov M, R. Ağamalyev, A. Mehrafov, T. Qardaşov. Təhsil sistemində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı-2003
3. Mehrafov. A, Abbasov. Ə. Zeynalov. Z. Həsənov. R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı-2006
4. Mehrafov. A, Cavadov. İ. Ümumtəhsil məktəblərində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı-2007
5. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. // Azərbaycan məktəbi, 2013 №5
6. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası. // Kutukulum, 2009, №4

Açar sözlər: *Pedaqoji qiymətləndirmə, təlim prosesinin təşkil olunması, təhsilin inkişaf istiqamətləri.*

Key words: *Pedagogical evaluation, the influence of organized learning process, trends in the development of education.*

Ключевые слова: *Педагогическая оценка, организация процесса обучения, направления развития образования.*

Pedaqoji qiymətləndirmədən istifadənin istiqamətləri

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin səmərəli fəaliyyətinin nəticəsi olaraq təhsil sahəsində əsas istiqamətlər pedaqoji kadrların yetişdirilməsi, şagirdlərin beynəlxalq səviyyədə bilik və bacarıqlara məqsədyönlü şəkildə yiyələnməsidir.

Directions of pedagogical assessment.

RESUME

As a result of the fruitful activities of the Ministry of the Republic of Azerbaijan, the article describes the main directions in the education field, the training of pedagogical staff, and students targeted achievements of students in knowledge and skills at the international level.

Направления использования педагогической оценки.

РЕЗЮМЕ

Обзор в статье, как итог рациональной деятельности Министерства Образования Азербайджанской Республики, основные направления в области образования, воспитание педагогических кадров, целенаправленного усвоения учениками на международном уровне знаний и навыков.

Rəyçi: dos.S.Abbasova

РАЗВИТИЕ НАВЫКОВ АКАДЕМИЧЕСКОГО ПИСЬМА У СТУДЕНТОВ

В современных условиях студенты ежедневно сталкиваются с большим количеством информации, которую они должны уметь обрабатывать. С этой целью у них необходимо развить соответствующие навыки, чтобы выстроиться в мировую культурную жизнь, чтобы иметь доступ к информации через сеть и культурное наследие. Все эти навыки должны соответствовать международным стандартам, принятым во всем мире. Именно поэтому студенты проходят определенную подготовку и сдают экзамены на международные сертификаты.

Одна из проблемных областей - развитие навыков академического письма. Безусловно, в высших учебных заведениях академическое письмо в том или ином виде давно входило в программу обучения, но практика показывает, что в настоящий момент требуется более глубокий подход к развитию этого навыка. [1]

Как показывают последние исследования, в рамках развития социально-экономических связей с зарубежными странами одним из ведущих направлений подготовки специалистов в неязыковых вузах является развитие навыков академического письма на иностранном языке. Как известно, еще в конце прошлого века в системе образования Англии и США имела место такая проблема, как обучение студентов письму на иностранном языке (например, французском и испанском). Сегодня в различных курсах иностранного языка академическое письмо, так или иначе, входит в учебную программу, однако практика такова, что в современных условиях необходим комплексный подход к развитию умений и навыков академического письма. Об этом, в частности, говорится в статье Кендала Пита, который отмечает, что студенты вузов Великобритании не в полной мере владеют навыками академического письма, в то время как это представляет собой необходимое условие для получения высшего образования. [2]

Эти этапы реализуются при соблюдении следующих педагогических условий:

- обеспечение такого содержания, форм и методов обучения студентов, при которых изучение иностранного языка представляло бы собой целостный процесс речевой деятельности (чтение, письмо, аудирование и говорение), направленный на совершенствование навыков академического письма;
- установление содержательных и функциональных связей между всеми видами речевой деятельности с целью обеспечения системности и последовательности развития навыков академического письма;
- взаимосвязь развития навыков академического письма с творческой самореализацией студентов в ходе их речевой деятельности;
- преемственность уровней начального, среднего и повышенного усвоения в процессе обучения иностранному языку;
- дифференцированный подход к обучению иностранному языку с учетом овладения студентами языковыми компетенциями;

Исходя из этого, при изучении курса «Академическое письмо» у студентов неязыкового вуза формируются следующие академические компетенции:

- овладение навыками структурирования текста на уровне грамотной организации его содержания в рамках предложений и абзацев;
- развитость языковых навыков с точки зрения стиля и лексики для грамотного написания статей и текстов, а также различных деловых и информационных документов;
- умение анализировать и оценивать различного уровня письменные работы, включая как свои, так и чужие тексты;
- умение работать с аутентичными источниками, а также обосновывать собственную точку зрения по их оценке и т.д. [3]

6 правил для улучшения навыка writing

- Много читайте. Чтение обогащает словарный запас, кроме того, наполняет вашу речь определёнными языковыми конструкциями, которые редко используются в устном общении.
- Пробуйте письменно пересказывать простейшие тексты. Прочитав статью в журнале или художественное произведение, постарайтесь кратко изложить суть прочитанного.
- Допишите короткие тексты. Старайтесь письменно превращать текст из 300 слов в текст из 500 слов.
- Отвечайте на вопросы развернуто. Старайтесь не давать ответы одним предложением.
- Заведите дневник. Записывайте ежедневно интересные события и мысли вашей жизни.
- Начните вести блог. Боязнь чистого листа часто останавливает нас: мы не сразу решаем, о чём можно писать. Пишите о том, что знаете и чем можете поделиться с миром. [4]

При изучении курса «Академическое письмо» у студентов неязыкового вуза формируются следующие академические компетенции:

- овладение навыками структурирования текста на уровне грамотной организации его содержания в рамках предложений и абзацев;

- умение работать с аутентичными источниками, а также обосновывать собственную точку зрения по их оценке и т.д.

Поскольку особенностью академического письма является его формальный стиль изложения, то студенты должны грамотно использовать научную лексику, осуществлять четкость и ясность при составлении текста, а также не злоупотреблять фразеологизмами и словами разговорного стиля. В связи с этим перед преподавателем стоит задача развития у студентов умения структурирования текста с тем, чтобы они в дальнейшем могли использовать этот навык в своей научной деятельности, поскольку правильное структурирование текста является важнейшим компонентом академического письма. При освоении студентами дисциплины «Академическое письмо» преподаватели осуществляют следующую деятельность: знакомят студентов с различными образцами текстов; учат студентов, опираясь на эти образцы, выражать свои мысли на письме через такие типы текстов, как повествование, рассуждение, сочинение и т.д. Таким образом, студенты должны знать основные признаки жанров академического письма, как-то: научная статья, реферат, аннотация, эссе; уметь анализировать научные статьи с точки зрения исследовательской стратегии автора; иметь навыки самостоятельного создания рефератов и аннотаций научных статей и т.д.

В заключение отметим, что в рамках данной дисциплины следует предлагать большой набор тем для изучения, исходя из чего составляются и соответствующие контролирующие задания на проверку усвоения как формального материала (правильная структура статьи, ее объем и т.д.), так и проверку его содержательной стороны (грамотное использование лексики и грамматики научной статьи). При этом, исходя из разной направленности факультетов неязыкового вуза, важен и адекватный отбор языкового материала, что, естественно, требует учета тематической и жанровой принадлежности. То есть вопрос заключается в выборе тематики конкретного факультета, где наиболее востребована определенная специфика подготовки будущих специалистов, для чего на первый план и выходит проблема усвоения профессиональной и узкоспециализированной лексики. Отсюда основной особенностью данного курса является его практическая направленность на развитие навыков академического письма, а это предусматривает еще и параллельное развитие у студентов как когнитивных (умение выдвигать гипотезы, анализировать информацию и т.д.), так и языковых умений (умение формулировать мысль и презентовать ее с помощью языковых средств).[5]

Литература

1. <http://naikarus.com/razvitiye-navykov-akademicheskogo-pisma-podgotovka-studentov-k-gosudarstvennomu-ekzameni-po-angliyskomu-yazyku-v-niu-vshe>
2. <https://www.scienceeducation.ru/ru/article/view?id=179569>
3. <https://core.ac.uk/download/pdf/42052291.pdf>
4. <https://enguide.ua/magazine/kak-uluchshit-navyk-writing-luchshie-resursy-i-neskolko-sovetov>
5. <http://science-education.ru/ru/article/view?id=17956>
6. Wiki dot: Academic Writing For the Students *Academic Writing*
7. *"How to write in an academic style"*. De Montfort University. Retrieved 7 January 2019.

Ключевые слова: образование, навыки, язык, методология, навыки письма

Açar sözlər: təhsil, dil, metodika, bacarıqlar, yazı vərdişləri.

Key words: education, language, methodology, skills, writing skills.

Резюме

Модернизация системы высшего образования, происходящая в последние годы в Российской Федерации, направлена на поиск оптимальных путей совершенствования обучения иностранному языку. Процесс обучения сегодня становится тесно связанным с реальной возможностью для выпускников вузов интегрироваться в международную научную среду, где потребуются проявить не просто знания языка, но и научно-исследовательские навыки. В этом процессе особое внимание в последние годы уделяется письменному общению в виде научных статей, докладов, деловых отчетов. Это делает задачу развития иноязычных академических умений студентов чрезвычайно актуальной.

Development of students` academic writing skills

Summary

The modernization of the higher education system that has been taking place in recent years is aimed at finding the best ways to improve the teaching of a foreign language. The learning process today is becoming closely related to the real opportunity for university graduates to integrate into the international scientific environment, where it will be necessary to demonstrate not just language skills, but also research skills. In this process, in recent years, special attention has been paid to written communication in the form of scientific articles, reports, business reports. This makes the task of developing foreign language academic skills of students extremely relevant.

Tələbələrin akademik yazı vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi

Xülasə

Son illərdə baş verən ali təhsil sisteminin modernləşdirilməsi xarici dilin tədrisinin təkmilləşdirilməsinin ən yaxşı yollarını tapmağa yönəlib. Bu gün öyrənmə prosesi universitet məzunlarının beynəlxalq bilik mühitinə inteqrasiya etməsi üçün real imkanlarla yaxından əlaqəlidir, burada yalnız dil biliklərini deyil, həmçinin tədqiqat bacarıqlarını nümayiş etdirmək lazımdır. Bu prosesdə son illərdə elmi məqalələr, hesabatlar, biznes hesabatları şəklində yazılı ünsiyyətə xüsusi diqqət yetirilir. Bu, şagirdlərin xarici dil akademik bacarıqlarını inkişaf etdirmək

vəzifəsini son dərəcə aktuallaşdırır.

RƏYÇİ: d0s.E.Vəliyeva

USING SHORT STORIES IN EFL CLASSES

I teach English at Baki State University. BSU is the first and leading institution of higher education in Azerbaijan. The University has become a recognized scientific and training center in the Middle East. There are seventeen departments at the university. I work at the Department of International Law and International Relations which was founded in 1991. The main purpose of its formation is training high-qualified specialists in international law and diplomacy for our independent republic. My students' major is International Relations, so they need to know English well enough to participate actively in establishing and maintaining bilateral relations with foreign countries in their future careers. We are supposed to teach students from the pre-intermediate level. However, we can have students at high beginning or even at lower levels. Students have four English lessons a week. Each lesson lasts 80 minutes. These lessons are titled based on their objectives. So, I teach them a "Grammar" lesson, a "Newspaper lesson", a "Listening" lesson and a "Home Reading" lesson. I'd like to speak in more detailed about the latter, as it is directly related to the topic of this thesis. I must say that it is not the teachers' choice to group the English lessons this way. It is the traditional way of teaching English at the university level here.

When I was a student at the Institute of Foreign Languages, we used to have "Home Reading" lessons. I'd like to describe those lessons. Our teacher assigned certain books in the English language and asked us to borrow them from our institute's library. Usually these were simple stories written by non-natives. Beginning with the 3rd year course we had to read books in the original English. As students, we didn't like these lessons where we were asked to retell very long texts and memorize long lists of unknown words. All the lessons were the same and they were boring. It was really not interesting to listen to the student who was retelling the text in front of the board. Because we all knew what he would retell. The only reason that made us listen was the fear of losing the place in the text he was retelling because the teacher would periodically stop one student and ask another to come up and continue the retelling. She would never ask our opinion about the book we had read. We never worked in pairs or groups during our lessons. There was no interaction between us students. The only interaction was between the teacher and the student in the form of questions and answers.

All my negative experiences in these "Home Reading" lessons helped me to shape my home reading lessons in my classes. First, I always give choices to my students. Before assigning certain books to read, I bring several books to the class and give brief information about each one. It is interesting for me that the students from different years have asked me to select the book "O.Henry's American Scenes" as the Home Reading book. I think the reasons they want to work with this book are as follows:

- The students are interested in American culture.
- The name O.Henry is familiar to them.
- These stories represent American life in the 19th century very well.
- The language of the book is simple.
- The stories are interesting and all of them have unexpected endings.
- Some of these stories have been made into films by local film studios.

I have been using this book for eight years for my "Home Reading" lessons. Throughout these years have worked out different activities based on these stories and used them in my classes. I don't want students to feel bored in the lessons. I have always tried to make my lessons lively. The activities I now use for these short stories are the result of many years of experience.

The main principle of all these activities is the communicative approach to teaching English. Sometimes, our people here call it "western methodology". It is because the communicative way of teaching differs greatly from our traditional way of teaching which is based on the grammar translation method. Some teachers in our country might believe that there is no need for a new teaching methodology. The point is that there have been many changes in the social, political and economic life in Azerbaijan since the country gained its independence. Education can't be unaffected by these changes. The English language has become more accessible, creating a demand for communication in what many people perceive to be the world's language of democracy, freedom and business. I think we, teachers, should respond to this demand by using new methods in teaching English. Today's students differ greatly from the students of my generation. Now students are eager to learn how to use the language they are taught. When I was a student I needn't use English for communicative purposes. We students used to learn English only for academic purposes. But the direction in English teaching is changing with the developing needs of my country. English is now mostly used to communicate with other people through the skills of speaking, listening, reading and writing. In the job market of Azerbaijan students are expected to communicate in English after finishing school or graduating from the university.

All these needs made me work on classroom activities that are mainly based on the communicative method. I have not only used these activities in my classes successfully, but I also shared them with my colleagues who have found them useful for their English classes. Here are some comments from my fellow teachers:

⁹⁵ **Bakı Dövlət Universiteti**
E-mail: tamilla35yahoo.com

- I have used the book “O. Henry’s American Scenes” in the “Home Reading” classes. I used to ask students either to retell the text or to translate it. Now it is easy for me to check students’ understanding by asking students to do “Understanding Main Idea” and “Close Reading” activities.
- I use another book in the “Home Reading” classes. But I think I learned a lot from these activities. They showed me how much a teacher can do by creating activities for the different reading material.
- I use articles from English newspapers to teach my lessons. After getting acquainted with the activities for the book “O. Henry’s American Scenes” I developed similar speaking activities for my “Newspaper Material” classes. I have to say that students became more motivated. They prefer to discuss the issue rather than to retell newspaper article.

Some of my fellow teachers told that they had failed to use writing activities in their classes. They told that their students had difficulties in responding to what the author said in the certain paragraph or in the whole story. I explained to them that they should have prepared students for these activities. First, teachers should get students involved in open discussion asking them questions such as: “What do you think about this paragraph or story?” or “Can you relate yourself to the situation described in the story?” Only after such preparation can students response to what the author says either in the paragraph or in the story. Having students to listen to each others’ writing also helps them to do this task successfully.

These activities are suitable for both university and high school students. I introduced these activities to high school teachers in one of my recent workshops. I recommended them to develop their own activities for the texts included in their school textbooks using my activities as models. After creating activities, some of them responded that the ones they had created provided good opportunities for students to use English in the class. There were no pair or group work activities in their textbooks. The activities they developed in the workshop required a lot of pair work and group work. Ultimately, students became more motivated to express themselves in English participating in the activities their teachers planned for them.

The activities I have included in this thesis are not equally difficult. Some of them are challenging whereas others might seem very simple and easy. The reason for this is that I wanted these activities to be useful to both high school and university teachers

Though there are several types of activities for each story, this doesn’t mean the teacher who is going to use the stories activities has to go through all of them. The teacher can use them selectively depending on the aim of the lesson and also depending on the level, interest and size of the class. As I have mentioned, these activities are for the Home Reading lessons so students have to read the stories at home. But it is also possible to have the students read the stories in class.

The procedure for working with each story is as follows:

Before students read:

- Students look up the key words in their dictionary and learn them.
- They write a sentence for each word in their copy-books. The teacher can either check them orally (a student reads the sentences while the teacher and the other students listen and correct the incorrect sentences) or he/she can collect the copy-books and check them depending on the aim of the lesson.
- Students are asked to think about the topic related to the story they are going to read. They will be asked to speak about it either with their partner or in a small group in the class.

After students read:

A+B: Understanding the Main Ideas and Close Reading

Students get ready for these exercises at home. These check-up exercises are a quick method of ascertaining whether students have read and comprehended the story. Teachers can use them in any way that they think will benefit the students.

- Teachers can check students’ understanding through a game. The student or group of the students answering the most questions will have a higher score and will win the game.

C. Speaking (Discussion, Role Play)

- Teachers arrange the class into small groups. The time is set for the group work. If there are several discussion questions and role-plays, each group can have a different one.
- When the time is up, each group is called on to present to the rest of the class. Each member should participate in a group presentation.

D+E: Vocabulary Practice and Writing

- Teachers can assign both these exercise as home work or class work.
- It can be interesting for the students to listen to each others’ writings so teachers can ask students to read their writings aloud in front of the class. But they should inform students about it ahead of time.

Once my student refused to read her writing. She said that she didn’t know she would have to read it before the students. I understood that it was my mistake. As she was a new student in this group it was difficult for her to read her writing in which she wrote her feelings about the issue before the whole class. She was afraid of being ridiculed. She needed time to feel herself a part of the group. The teacher should remember that a relaxed and friendly atmosphere is essential in using these activities.

What follows are seven stories each followed by the exercises for use with students and then an answer key.

TWO THANKSGIVING DAY GENTLEMEN

There is one day that is ours. There is one day when all Americans go back to the old home and eat a big dinner. Bless the day. The President gives it to us every year.

Sometimes he talks about the people who had the first Thanksgiving. They were the Puritans. They were some people who landed on our Atlantic shore. We don't really remember much about them.

But those people ate a large bird called turkey on the first Thanksgiving Day. So we have turkey for Thanksgiving dinner, if we have enough money to buy turkey. That is a **tradition**.

Yes. Thanksgiving Day is the one day of the year that is purely American.

And now here is the story to prove to you that we have old traditions in this new country. They are growing older more quickly than traditions in old countries. That is because we are so young and full of life. We do everything quickly.

Stuffy Pete sat down on a seat in the New York City park named Union Square. It was the third seat to the right as you enter Union Square from the east.

Every Thanksgiving Day for nine years he had sat down there at one in the afternoon. Every time, things had happened to him. They were wonderful things. They made his heart feel full of joy—and they filled another part of him, too. They filled the part below his heart.

On those other Thanksgiving Days he had been hungry. (It is a strange thing. There are rich people who wish to help the poor. But many of them seem to think that the poor are hungry only on Thanksgiving Day.)

But today Pete was not hungry. He had come from a dinner so big that he had almost no **power** to move. His light green eyes looked out from a gray face on which there was still a little food. His breath was short. His body had suddenly become too big for his clothes; it seemed ready to break out of them. They were torn. You could see his skin through a hole in the front of his shirt. But the cold wind, with snow in it, felt pleasantly cool to him.

For Stuffy Pete was overheated with the warmth of all he had had to eat. The dinner had been much too big. It seemed to him that his dinner had included all the turkey and all the other food in the whole world.

So he sat, very, very full. He looked out at the world without interest, as if it could never offer him anything more.

The dinner had not been expected.

He had been passing a large house near the beginning of that great broad street called Fifth Avenue. It was the home of two old ladies of an old family. These two old ladies had a deep love of traditions. There were certain things they always did. On Thanksgiving Day at noon they always sent a **servant** to stand at the door. There he waited for the first hungry person who walked by. The servant had orders to bring that person into the house and feed him until he could eat no more. Stuffy Pete happened to pass by on his way to the park. The servant had gathered him in. Tradition had been followed.

Stuffy Pete sat in the park looking straight before him for ten minutes. Then he felt a desire to look in another direction. With a very great effort, he moved his head slowly to the left.

Then his eyes grew wider and his breath stopped. His feet in their torn shoes at the ends of his short legs moved about on the ground.

For the Old Gentleman was coming across Fourth Avenue toward Stuffy's seat.

Every Thanksgiving Day for nine years the Old Gentleman had come there to find Stuffy Pete on his seat. That was a thing that the Old Gentleman was trying to make into a tradition. Every Thanksgiving Day for nine years he had found Stuffy there. Then he had led Stuffy to a restaurant and watched him eat a big dinner.

They do these things more easily in old countries like England. They do them without thinking about them.

But in this young country, we must think about them. In order to build a tradition, we must do the same thing again and again for a long time. The Old Gentleman loved his country. He believed he was helping to build a great American tradition. And he had been doing very well. Nine years is a long time here.

The Old Gentleman moved, straight and proud, toward the Tradition that he was building. Truly, feeding Stuffy Pete once a year was not a very important tradition. There are greater and more important traditions in England. But it was a beginning. It proved that a tradition was at least possible in America.

The Old Gentleman was thin and tall and sixty. He was dressed all in black. He wore eye-glasses. His hair was whiter and thinner than it had been last year. His legs did not seem as strong as they had seemed the year before.

As this kind Old Gentleman came toward him, Stuffy began to shake and his breath was shorter. He wished he could fly away. But he could not move from his seat.

"Good morning," said the Old Gentleman. "I am glad to see that the **troubles** of another year have not hurt you. You continue to move in health about the beautiful world. For that blessing you and I can give thanks on this day of thanksgiving. If you will come with me, my man, I will give you a dinner that will surely make your body feel as thankful as your mind."

That is what the Old Gentleman said every time. Every Thanksgiving Day for nine years. The words themselves were almost a tradition. Always before, they had been music in Stuffy's ear. But now he looked up at the Old Gentleman's face with tears of suffering in his eyes. The snow turned quickly to water when it fell upon his hot face. But the Old Gentleman was shaking with the cold. He turned away, with his back to the wind, and he did not see Stuffy's eyes.

Stuffy had always wondered why the Old Gentleman seemed sad as he spoke. He did not know that it was because

the Old Gentleman was wishing that he had a son. A son would come there after he himself was gone. A son would stand proud and strong before Stuffy, and say: "In remembrance of my father." Then it would really be a tradition.

But the Old Gentleman had no family. He lived in a room in one of the old houses near the park. In the winter he grew a few flowers there. In the spring he walked on Fifth Avenue. In the summer he lived in a farmhouse in the hills outside New York, and he talked of a strange bug he hoped some day to find. In the fall season he gave Stuffy a dinner. These were the things that filled the Old Gentleman's life.

Stuffy Pete looked up at him for a half minute, helpless and very sorry for himself. The Old Gentleman's eyes were bright with the giving-pleasure. His face was getting older every year, but his clothes were very clean and fresh.

And then Stuffy made a strange noise. He was trying to speak. As the Old Gentleman had heard the noise nine times before, he understood it. He knew that Stuffy was accepting.

"Thank you. I'm very hungry".

Stuffy was very full, but he understood that he was part of a tradition. His desire for food on Thanksgiving Day was not his own. It belonged to this kind Old Gentleman. True, America is free. But there are some things that must be done.

The Old Gentleman led Stuffy to the restaurant and to the same table where they had always gone. They were known here.

"Here comes that old man," said a waiter, "that buys that old no-good fellow a dinner every Thanksgiving."

The Old Gentleman sat at the table, watching. The waiters brought food, and more food. And Stuffy began to eat.

No great and famous soldier ever battled more strongly against an enemy. The turkey and all the other food were gone almost as quickly as they appeared. Stuffy saw the look of happiness on the Old Gentleman's face. He continued to eat in order to keep it there.

In an hour the battle was finished.

"Thank you," Stuffy said. "Thank you for my Thanksgiving dinner."

Then he stood up heavily and started to go to the wrong door. A waiter turned him in the right **direction**.

The Old Gentleman carefully counted out \$1.30, and left fifteen cents more for the waiter.

They said good-bye, as they did each year, at the door. The Old Gentleman went south, and Stuffy went north.

Stuffy went around the first corner, and stood for one minute. Then he fell.

There he was found. He was picked up and taken to a hospital. They put him on a bed, and began to try to discover what strange sickness had made him fall.

And an hour later the Old Gentleman was brought to the same hospital. And they put him on another bed, and began to try to **discover** what his **sickness** could be.

After a little time one of the doctors met another doctor, and they talked.

"That nice old gentleman over there," he said. "Do you know what's wrong with him? He is almost dead for need of food. A very proud old man, I think. He told me he has had nothing to eat for three days."

Activities before you read:

- Look up the words in bold in your dictionary.
- Use the new words in your own sentences.
- Tell your partner what you know about holidays in the USA

Activities after you read:

A. Understanding the Main Ideas

Answer the following questions with complete sentences.

- Who were the Puritans?
- Why is Thanksgiving Day considered to be purely American?
- What wonderful things happened to Stuffy Pete every Thanksgiving Day?
- Where did the two old ladies live?
- Why wasn't Pete hungry when the Old Gentleman saw him sitting in the park?
- Why do you think Stuffy Pete accepted the old gentleman's invitation of _____ going to the restaurant?
- What happened to Stuffy Pete after he had left the restaurant?
- What happened to the old gentleman after he had left Stuffy Pete?

B. Close Reading

If the sentence is true, write "T" next to it. If it is not true, write "F" for False. If the sentence is false, change it and make it true.

- The Puritans were the some of the first people who came to North America from England.
- They ate turkey on the first Thanksgiving day.
- Thanksgiving Day is a holiday in Great Britain. Old Gentleman
- Stuffy Pete was hungry and he was waiting for the to invite him to the restaurant.
- The two old ladies always invited Stuffy Pete to their house to feed him.
- Every Thanksgiving Day for nine years the Old Gentleman had dinner with Stuffy Pete together in a restaurant.

7. ---- The Old Gentleman's son took Stuffy Pete to the restaurant and said that he had done it in remembrance of his father.
8. ---- The Old Gentleman lived in a house near the park with his family.
9. ---- Stuffy Pete wasn't hungry but he accepted the invitation because he loved eating.
10. ---- The Old Gentleman and Stuffy Pete were brought to the same hospital.

C. Speaking; Discussion

Do you think it is very important to keep traditions. Yes? No? Why?

Do we have new traditions? How are they formed?

Do we have a traditional holiday similar to Thanksgiving Day? What similarities and differences can you name?

Was the Old Gentleman right feeding a person when he himself suffered from hunger

D. Vocabulary Practice

For each space in the sentence below, choose the best word from the following list. You may need to change the form of the word.

tradition	power	servant		
torn	to discover	direction	sickness	trouble

1. He was very tired after working hard so he didn't have the ----- to move.
2. Though his clothes were -----he continued wearing them.
3. First she worked as a-----in a big house in New York City.
4. I think we are going in the wrong -----Let us ask someone the name of this street.
5. It is a-----to celebrate the 1st day of spring in Azerbaijan.
6. It was Columbus who-----America first, but he didn't know that it was a new continent.
7. I shan't ----- you with the details.
8. He followed all the recommendation of the doctor and soon recovered from his ---

E. Writing

1. Write your response to the following paragraph. What do you think the reason is that the author wrote it.
On those other Thanksgiving Days he had been hungry. (It is a strange thing. There are rich people who wish to help the poor. But many of them seem to think that the poor are hungry only on Thanksgiving Day.)

2. Do you think it is important to keep traditions? Write why you think so.

Look over the story again. Choose the paragraph you liked best. Write the reason you have chosen it. Explain why you liked this paragraph best. What is your response to what the author says?

Answers to the activities

A. Understanding the Main Idea

1. The Puritans were a group of religious people who escaped persecution in their country and sailed to North America in 1620.
2. The Puritans had the first Thanksgiving in America and it became a tradition to celebrate it every year there.
3. Every Thanksgiving Day Stuffy Pete was fed by the Old Gentleman and it made his heart feel full of joy.
4. The two old ladies lived on the street called Fifth Avenue.
5. Pete wasn't hungry because he was fed in the two ladies' house.
6. Stuffy Pete accepted the old gentleman's invitation because he understood that he was a part of a tradition.
7. Stuffy Pete went around the first corner and fell. He was taken to a hospital.
8. The Old Gentleman was brought to the same hospital.

B. Close Reading

If the sentence is true, write "T" next to it. If it is not true, write "F" for False. If the sentence is false, change it and make it true.

1. **T** Puritans were the people who came to North America from England.
2. **T** They ate turkey on the first Thanksgiving day.
3. **F** Thanksgiving Day is a holiday celebrated in North America and Canada.
4. **F** Stuffy Pete was full.
5. **F** It was the Old Gentleman who always invited Stuffy Pete to the restaurant.
6. **T** Every Thanksgiving Day for nine years the Old Gentleman had dinner with Stuffy Pete together in a restaurant.
7. **F** The Old Gentleman didn't have a son.
8. **F** The Old Gentleman lived alone in the house near the park.
9. **F** Stuffy Pete wasn't hungry but he accepted the invitation because he understood that he was a part of a tradition.
10. **T** The Old Gentleman and Stuffy Pete were brought to the same hospital.

D. Vocabulary Practice

1. He was very tired after working hard and he didn't have any **power** to move.
 2. Though his clothes were **torn** he continued wearing them.
 3. First she worked as a **servant** in a big house in New York City.
- I think we are in the wrong **direction**. Let us ask someone the name of this street.
4. It is a **tradition** to celebrate the 1st day of spring in Azerbaijan.

5. It was Columbus who **discovered** America first, but he didn't know that it was a new continent.
6. I shan't **trouble** you with the details.
7. He followed all the recommendation of the doctor and soon recovered from his **sickness**.

I always give students writing assignments for each story they read. The most frequent type of assignment was either a paragraph or a brief opinion essay on a question from the story. These writing activities are mostly focused on improving students' ability to expressing their thoughts fluently. This is why students know their grammar or spelling mistakes will not greatly affect their grades. They concentrate their thoughts on the content of the written assignments. Depending on the aim of the lesson I have students to work on their mistakes too. But mainly I pay attention to the content of their writing. I encourage them to use their imagination in writing. Studying the 4 skills in a course at the School for International Training during the summer of 2004, I learned how important it is to integrate reading and writing. I taught students how to respond to reading material through witting. It was challenging for them. But little by little they got used to write their ideas on the stories.

Reading my students' writings I saw how they improved their abilities to analyze and interpret the stories, to understand the writer's points of views on certain issues and also their ability to give character sketches of the different characters in the stories. It was interesting to see how they could relate the stories to their lives and speak about their own personal experiences. I think O. Henry's stories are not only an effective language teaching tool, but also an effective tool for teaching about real life. Reading these stories students learn life with its beauties and difficulties.

Good stories are ageless. Different generations can enjoy reading these stories so can my students. My experiences using short stories in my classes with my students have led me to the conclusion that one can teach different language aspects and skills through short stories. I think they are a convenient resource for teaching a foreign language. I don't want to deny the role of the textbooks in teaching languages. However, there are some advantages to using short stories in English classes.

- Textbooks might be old. In this case they will not reflect new ways of teaching English language. Good teachers always improve their teaching skills and become more qualified in their fields. They learn a lot of new methods and techniques, so they need to apply them to their teaching. From this perspective short stories can be a good teaching tool for them. They can shape their lessons using this tool for different language purposes. They can develop different grammar, vocabulary and phonetic activities through stories. They can also teach reading, writing, speaking and listening using short stories in their classes.
- Textbooks give everything ready made to teachers to use to teach their lessons. Teachers don't use much of their ready made own creativity to shape their lessons. They teach what textbooks impose on them, whereas using short stories gives teachers back their independence in designing their lessons.
- Textbooks don't reflect what teachers know about their students' needs and interests. Teachers can choose stories or books of stories according to the needs, interests and levels of their students.
- Not all the textbooks contain communicative activities to enable students to use the language independently. Using stories teachers can develop a lot of communicative activities for their classes.
- Short stories are wonderful means to integrate different skills in one lesson.
- Using stories can provide a good opportunity for students to get acquainted not only with the works of English and American writers but also with the works of the writers from other countries who use English.
- A good atmosphere in the class will be enhanced by using stories as a teaching means in the English lessons. When discussing different issues from the stories, or giving the character sketches of the heroes and heroines, students speak about their feelings, likes and dislikes. Students can speak from the heart if they trust each other, if there is mutual understanding in the class. Teachers need to create a friendly atmosphere in the class before asking students to speak about their personal feelings.
- Reading these stories student will learn a lot about the values of the culture of the English speaking countries.

Developing these activities I focused mostly on the communicative approach. I think that the main aim of learning a foreign language is to learn to communicate in that language. This is the reason I have included more speaking activities such as acting dialogues, role plays, discussions, debates into this thesis. By means of these activities I can get my students involved to converse spontaneously.

In conclusion I'd like to mention that this thesis is based on my years of experience using short stories as a teaching tool in the EFL classes.

I hope the readers will benefit from the activities developed for "O. Henry's American Scenes".

Bibliography

1. **Aliyeva, R., Mehtiyeva, T., Silver, J.** 2002. *Interactive Teacher Training*. Baki: Chashioglu Press
2. **Doff, A.** 1981. *Teach English*. Cambridge: Cambridge University Press. **Elinor, C.** 1994. *O. Henry's American Scenes*. Washington D.C. USIA Ladder Edition
3. **Grelet, F.** 1981. *Developing Reading Skills*. Cambridge: Cambridge University Press
4. **Harmer, J.** 2001. *English Language Teaching*. Edinburgh: Longman.
5. **Wallace, C.** 1992. *Reading*. Oxford: Oxford University Press.

Açar sözlər: *metod, bacarıq, mövcud olmaq, əlaqə, istək*

Ключевые слова: *метод, навык, существовать, взаимодействие, стремление*

Key words: *approach, skill, exist, interaction, desire*

Gısa hekayələrin xarici dil dərslərində istifadəsi

Tələbələrin oxu və danışmaq bacarığının inkişafında qısa hekayələrdən istifadə olunmasının mühüm rolu var. Muəllimlər bu hekayələri seçərkən diqqətli olmalıdırlar. Tələbələrin dil səviyyəsindən asan və ya çətin kitablar onlarda dilə qarşı motivasiyanı söndürür. Hekayələr tələbələrin dil səviyyəsinə uyğun olmalıdır.

Mən bu məqaləmdə O. Henrinin hekayələrindən dərslərimdə necə istifadə etdiyimi təsvir etmişəm. Mən burda dilin hər 4 aspektinin, dinləmə, danışma, oxu və yazma bacarıqlarının hekayələrin köməyi ilə öyrədilməsindən bəhs etmişəm. Bu məqalədə əsas məqsəd oxu bacarığını inkişaf etdirməklə və kommunikativ metoddan istifadə etməklə tələbələrdə dilə qarşı güclü motivasiya yaratmaqdır. Belə bir motivasiya dərslərin daha maraqlı, şən və dinamik keçilməsi üçün çox mühümdür.

Применение коротких рассказов на уроках иностранных языков

Резюме

Огромную роль в развитии навыков чтения и разговорной речи у студентов, играет использование (применение) коротких рассказов. Преподаватели должны быть внимательны при выборе рассказов. Рассказы, уровень которых выше или ниже уровня знания языка у студентов, могут погасить мотивацию в изучении языка. Рассказы, должны соответствовать уровню знаний языка у студентов. В своей статье я описала методику использования рассказов О. Генри на своих уроках. Здесь повествуется, как улучшить восприятие, разговорную речь, чтение и письменность, то есть все 4 важных аспекта в изучении языка с помощью рассказов. Основной целью статьи является то, как с помощью развития навыков чтения и с использованием коммуникативного метода, усилить мотивацию студентов к изучению языка. Такая мотивация очень важна в проведении еще более интересных, увлекательных и динамичных уроков.

Rəyçi : Möminat Öməröva Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ŞİFAHİ NİTQİN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ QRAMMATİK ÇALIŞMALARINDAN
İSTİFADƏ YOLLARI

Qrammatika gündəlik ünsiyyət prosesində istifadə etdiyimiz dilin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Qrammatik bacarıqlara yiyələnmədən dildən lazımı səviyyədə istifadə etmək qeyri mümkündür və o dilin ayrılmaz bir aspektidir. Hazırkı tədris prosesində interaktiv yanaşmada qrammatik anlayış sırf öyrənmə prosesində özünü göstərir. Qrammatik bilikləri aşılamaqla bərabər, bu yanaşma, eyni zamanda öyrənmənin intellektual bacarıqlarının da inkişaf etməsində mühüm rol oynayır. Təqdim etdiyimiz məqalədə məhz bu baxımdan yanaşaraq fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində qrammatikanın rolundan və onun tədrisində kommunikativ yönümlü çalışmaların əhəmiyyətindən danışacağıq.

Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində (bundan sonra fransızca bu sözləri müxtəsər şəkildə adlandıracağıq – FLE, yəni Français Langue Étrangère) qrammatika anlayışı mühüm yer tutur və təlim prosesinə dair tədqiqat mənsəyli bütün araşdırmalarla əlaqəlidir. S. Jermen (Jermen S) və H. Segenin (Segin H) [8] «Le point sur la grammaire» əsərlərində qrammatikaya dair görüşlərini belə ifadə edirlər: Qrammatika danışıq aktına əsaslanır və qrammatik təhlil isə cümlə sərhədlərini aşır. Məqsəd öyrənmələrin ehtiyaclarına uyğun müəyyənləşdirilir: məktəb, sosial və ya ixtisas ehtiyacları. İnkişaf isə öncəki metodlarda olduğu ardıcılıqla deyil, iterativdir.

Tədris prosesində qrammatikanın öyrədilməsi eksplisit və implisit formada gerçəkləşə bilər. Qrammatikanın tədrisində eksplisit yanaşma xarici dil dərslərində ortaya çıxan qrammatik çətinliklərin onlara müvafiq qaydalarla dərstdə mətnlər və çalışmalar üzərində izahlı və geniş öyrənilməsidir. Eksplisit qrammatika «səhvlərin daşlaşması» vərdişinin qarşısını alır və öyrənmələrin öz səhvlərini aşkarlamasına şərait yaradır. Elə bu səbəbdən də, J.P.Kük (Cuq J-P) və İ.Qruca (Gruca İ) kimi metodistlər eksplisit qrammatikanın bu xüsusiyyətini nəzərə alaraq onun daha aydın şəkildə təlimi üzərində dayanırlar. Bu da məlumdur ki, xarici dili öyrənmələr müəyyən yaşda («yeniyyət» və «böyüklər») öyrənmənin ilkin mərhələsində ifadələrin qrammatik cəhətdən düz və ya səhv olmasını müəyyən etmək üçün «lingvistik intuisiya» – ya söykənirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, eksplisit yanaşma özü də bəzən implisit yanaşmanın əsasları üzərində fəaliyyət göstərir.

Qrammatikanın tədrisində İmplisit yanaşma isə sinifdə xarici dilin qrammatik izahatlar verilmədən, müvafiq situasiyalarda öyrədilməsidir.

Qrammatik çalışma anlayışına nəzər salaq:

Hər hansı bir sahədə şəxsin dil bacarıqlarını inkişaf etdirməyə imkan verən xüsusi olaraq qurulmuş, uyğunlaşdırılmış tapşırıq. (Larousse) *Dərstdə əvvəlcədən öyrənilən qaydaları tətbiq etdirən problem, tapşırıq, suallar toplusu.* (lexilogos.com)

Lüğətlər verilmiş «exercice» sözünün bu iki orijinal mənaları bir – birindən uzaq olmasa da, onlar arasında cüzi fərqlər var. Daha çox elmi izah olan ikinci izahda, «exercice» hazırlıqdan sonra əldə edilmiş biliklər vasitəsilə problemin həlli kimi təqdim edilir. Birinci, FLE –yə uyğun gələn izahdır, burada «exercice» müəyyən bir sahədə sözü gedən şəxsin bacarıqlarını yaxşılaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulan və onun üzərində işləyən öyrənmələr üçün uyğunlaşdırılmış bir tapşırıqdır, yəni performansları tədricən genişləndirən bir tapşırıq. Bu mənə sahəsindən asılı olmayaraq hər bir təlimə aid edilə bilər və bizi də maraqlandıran mənə budur: dilin tədricən mənimsənilməsi.

Qrammatik çalışmaların müxtəlif tipləri mövcuddur, çünki təsnif meyarları da təbiəti baxımından müxtəlifdir. H.Bes (Besse H) və R. Porkeyə (Porquier R) [3] görə onlar çox dəyişik ola bilərlər: «çalışmaların mənbəyi (müəllim və ya şagirdlərin dərslisi); lingvistik sahə (yazılı / şifahi, orfoqrafiya / təsriif/...); metalinqvistik model (ənənəvi / funksional qrammatika...); öyrənmələrdən tələb olunan iş (cümlələrin yerləşdirilməsi / «boşluqlu» çalışmalar /...); digər məktəb çalışmalarına inteqrasiya; pedaqoji məsələlər və s. »

G. Viyner (Vigner G) [14], H. Bes (Besse H) (1984), J.P.Kük (Cuq J-P) və İ. Qrukanın (I. Gruca İ) (2003) təhlillərinə əsasən kommunikativ yönümlü nitq çalışmalarını aşağıdakı sıralama ilə qruplaşdırılıb:

- a) Exercices d'analyse – təhlil çalışmalarları;
- b) Exercices structural – struktur çalışmalarları;
- c) Exercices de réemploi – təkrar çalışmalarları;
- d) Exercice de conceptualisation – ideya / bacarıq yönümlü çalışmalarları;
- e) Nouveaux exercices – yeni çalışmalar.
- f) Exercices de répétition – təkrar çalışmalarları;
- g) Exercices à trous – boşluqlu çalışmalar;
- h) Exercice structural – struktural çalışmalarları;
- i) Exercices de reformulation – yenidən tərtib edilən çalışmalar.
- j) Les textes lacunaires – lakunar çalışmalar və ya boşluqlu çalışmalar;
- k) Les questionnaires à choix multiples – çoxsaylı seçimli anketlər;
- l) Les puzzles – pazllar;

⁹⁶ Azərbaycan Dillər Universiteti. jala_87@yahoo.fr

- m) Les reformulations et réécritures – yenidən tərtib edilə bilən və yazılan çalışmalar.
- n) Questionnaires – anketlər;
- o) Exercices de réparation de textes ou textes lacunaires – mətnlərin düzəldilməsi və ya boşluqlu mətnlər;
- p) Exercices de reconstitution de textes ou puzzles – mətnlərin bərpası və ya pazıllar;
- q) Exercices de mise en relation – əlaqə yaradıcı çalışmalar;
- r) Activités d'analyse et de synthèse – sintez və təhlil yönümlü çalışmalar;
- s) Activités d'écriture – yazı çalışmalarları;
- t) Activités de réécriture – təkrar yazı çalışmalarları;
- u) Activités ludiques, simulation – oyun, simulyasiya çalışmalarları.

J.P.Kük (Cuq J-P) və İ Qrükanın (I. Gruca İ) tipologiyasına əsasən[5] dörd fundamental kommunikativ bacarığa uyğun gələn iki böyük çalışma qrupu var : anlamaya uyğun gələn çalışmalar və şifahi dildə özünü ifadəyə uyğun gələn çalışmalar. Hər qrup bir tip çalışma toplusunu əhatə edir. Onların çoxu həm şifahi, həm də yazılı nitq üçün uyğundur.

Müasir dərslərdə qrammatikanın tədrisində istifadə edilən çalışma növləri aşağıdakılardır:
les exercices structuraux (struktural çalışmalar), məsələn:

Que cherchez-vous? → Je vous demande ce que vous cherchez

Les exercices de reconnaissance ou de repérage (Tanıma və yerini tapma/bərpa çalışmalarları), məsələn:

Mətnə isimləri (və ya sifət, zərf və s.) tapmaq (altından xətt çəkin, çevrəyə alın...).

Remise en ordre (düzgün sıralama çalışmalarları), məsələn: vasitəsiz sualın vasitəli suala çevrilməsi

chat / le / mange / souris / la → le chat mange la souris

Transformation (çevrilmə), məsələn:

Aimez-vous la lexicologie ? → Il me demande si j'aime la lexicologie.

İki sərbəst cümləni bir mürəkkəb cümlədə birləşdirmək, məsələn:

Il fait du vent ; je ne sors pas → Je ne sors pas parce qu'il ne fait pas soleil.

Pronominalisation (Pronominalaşdırma) çalışmalarları. Bu tip çalışmalarda məqsəd şifahi və eyni zamanda yazılı nitqdə tamamlıq əvəzliliklərinin daha da sürətli istifadəsinə nail olmaqdır. Aşağıdakı misallara nəzər salaq.

Croyez-vous qu'il reviendra au pouvoir? → oui, je le crois.

Voulez-vous du café ?- non j'en ai déjà pris

Vous pensez à vos examens ? – oui j'y pense souvent.

1-ci cümlədə “le” – “onu” neytral tamamlıq əvəzliyidir və özündən əvvəlki bütöv bir cümləni əvəz edir.

2-ci cümlədə “en” tamamlıq əvəzliyi isə “du café” sözünü əvəz edərək nitqdə təkrardan qaçmağa imkan yaratmaqdır.

3-cü nümunədə isə “y” tamamlıq əvəzliyi “à vos examens” (imtahanlarınız haqda) ifadəsini əvəzləyərək cümlədə qrammatik qənaət prinsipinə şərait yaratmışdır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, belə tamamlıq əvəzliliklərinin öyrənilərdə fransız dilində fellərdən sonra sözlülər işlədilməsi və yeri ilə bağlı vərdişlərin yaranmasına şərait yaradır. Bu isə yuxarıda qeyd etdiyimiz qrammatikanın ekplisit və implisit yanaşma prinsiplərinə uyğun gəlir.

1) Yerdəyişmə çalışmalarları (les exercices de transposition), məsələn:

a) Mübtədanı dəyişərək cümləni yenidən qurma: *il parle → nous, vous...*

b) Zamanı dəyişərək cümləni yenidən qurma: *il parle → il parlait.*

2) Genişləndirmə və ya kiçiltmə çalışmalarları (les exercices d'enrichissement ou de réduction), məsələn:

Cet enfant joue au ballon → (en chantant) (tous les jours)

Quand le soleil se couche derrière les monts acérés des Cévennes, il pense très fort à sa mère → il pense à sa mère.

3) Uyğunlaşdırma və ya sıralama çalışmalarları (les exercices d'appariement et de classement), məsələn:

a) Je	<i>parlons</i>
Nous	<i>parlez</i>
Vous	<i>chante</i>

b) Ils	<i>monte</i>
Elle	<i>descendent</i>
Tu	<i>trouves</i>

Bu çalışmalara həmçinin « ox qoyma » (*exercice de fléchage*) çalışmalarları deyilir.

Bundan başqa, qeyd etmək istərdik ki, çoxseçimli cavabları olan anketlər/ testlər (*les Q.C.M.*), situasiyaya uyğun boşluqların doldurulması çalışmalarları (*les exercices lacunaires en situation*) və rollu oyunlar (*les jeux de rôle*) müasir standartlara uyğun tərtib olunmuş dərslərdə ən çox istifadə olunan kommunikativ yönümlü çalışmalardır.

Bütün bu qeyd edilən fikirlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, nümunə kimi təklif edilən J.P.Kük (Cuq J-P) və İ Qrükanın (I. Gruca İ) tipologiyası [5] əslində formal olaraq yeni deyil, lakin o, bu kommunikativ məqsədə iki amillə cavab verir : kontekstin genişlənməsi və qrammatik qaydanın dəqiqləşdirilməsi. Daha sonra bu amillər digərləri ilə birləşdirilir, fundamental kommunikativ bacarıqların xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir və bu da şifahi

anlama çalışmasının yazılı anlama çalışmasından fərqlənməsinə gətirib çıxarır.

Bununla yanaşı, biz məqalədə müasir dərsliklərdə qrammatikanın tədrisində təklif olunan şifahi nitq çalışmalarına da toxunaraq misallar göstərdik.

Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, xarici dil dərində yazı bacarığı ilkin səviyyələr üçün önəmli olan şifahi bacarığın mənimsənilməsində müstəsna rol oynayır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Beacco J.-C. L'approche par compétences dans l'enseignement des langues. Paris: Didier, 2007.
2. Beacco J.-C. La didactique de la grammaire dans l'enseignement du français et des langues. Paris: Didier, 2010.
3. Besse H, Porquier R. Grammaire et didactiques des langues. Paris: Didier, 1991.
4. Cuq J-P. Une introduction à la didactique de la grammaire en français langue étrangère. Paris: Didier/Hatier, 1996.
5. Cuq J-P, Gruca I. Cours de didactique du français langue étrangère et seconde. Presses universitaires de Grenoble, 2009.
6. De Carlo M. Didactique des langues et traduction. Paris: Didier Erudition Klincksieck, 2006.
7. Delattre P. Les exercices structuraux, pourquoi faire ?. Paris: Hachette, 1971.
8. Germain C, Séguin H. Le point sur la grammaire. Paris: CLE, 1998.
10. Riegel M, Pellat, J.-C, Rioul R. Grammaire méthodique du français. Paris: PUF, 2004.
11. Siréjoils E, Renaud D. Grammaire 450 nouveaux exercices. Paris: CLE international, 2004.
12. Vigner G. La grammaire en FLE. Paris: Hachette, 2004.
13. Vigner G. Ecrire : éléments pour une pédagogie de la production écrite. Paris: CLE International, 1982.
14. Vigner G. L'exercice dans la classe de français. Paris: Hachette, 1984.
15. Vigner G. Lire : du texte au sens : éléments pour un apprentissage et un enseignement de la lecture. Paris: CLE International, 1979.

Açar sözlər: *Şifahi nitq çalışmaları, qrammatik təhlil, dil bacarıqları, yazılı anlama, qrammatik çalışmalar.*

Keywords: *Oral speech exercises, grammatical analysis, language skills, written comprehension, grammatical exercises*

Ключевые слова: *Упражнения для устной речи, грамматический анализ, языковые навыки, письменное понимание, грамматические упражнения*

Summary

Ways of using grammatical exercises in teaching oral speech.

In the article discusses ways to use grammatical exercises in teaching oral speech. First, the article deals with the grammar of teaching French in higher and secondary schools, as well as the role of grammar in teaching oral speech. Then ideas were proposed about the types of studying grammar based on the typology of Cuq J-Pand, Gruca I, Vigner G, Besse H.

In addition, ways to use explicit and implicit approaches in teaching grammar were discussed. An explicit approach examines a detailed and extensive studying of the relevant rules of grammar based on texts and exercises.

An implicit approach to teaching grammar is the teaching of a foreign language in the classroom in appropriate situations without using of grammatical explanations.

At the end, I would like to emphasize that the use of grammatical exercises in mastering oral speech has been widely evaluated in both theoretical and practical terms. The article was reviewed according to the list of references.

РЕЗЮМЕ

Способы использования грамматических упражнений в обучении устной речи.

В статье рассматриваются способы использования грамматических упражнений в обучении устной речи.

Сначала, в статье говорится о грамматике преподавания французского языка в высших и средних школах, а также о роли грамматики в обучении устной речи. Затем были предложены идеи о типах изучения грамматики на основе типологии Кука и Грю, Г. Уайнера, Х. Бесина.

Кроме того, обсуждались способы использования эксплицитного и имплицитного подходов в обучении грамматике.

Эксплицитный подход рассматривает подробное и обширное изучение соответствующих правил грамматики на основе текстов и упражнений.

Имплицитный подход в обучении грамматике представляет собой преподавание иностранного языка в классе в соответствующих ситуациях без использования грамматических объяснений.

В конце хотелось бы подчеркнуть, что использование грамматических упражнений в овладении устной речью широко оценивалось как в теоретическом, так и в практическом плане. Статья была рассмотрена согласно списку литературы.

Rayçi: p.f.d., dos.Camalova Gülbəniz

“KASPI” QƏZETİNDƏ HADİSƏ VƏ FAKTLARA TƏHLİLİ MÜNASİBƏT

Yeni “Kaspi” qəzeti publisistikanın təhlili imkanları ilə özünün klassik maarifçilik vəziyyətini bu gün də şərəflə yerinə yetirir. Ümumiyyətlə, maarifçilik ideyası heç vaxt köhnəlmir. Dünyanın siyasi gedişlərində demokratik dəyərlərə qovuşmaq iki aspektdə özünü göstərib: inqilabi yolla və maarifləndirmə prosesi ilə. Əsrlərin təcrübəsi göstərir ki, inqilabi yolla dəyişənlər heç də həmişə müsbət nəticə vermir. Bunun ən bariz nümunəsi Kommunist Partiyasının çağırışları ilə bolşeviklərin inqilabi hərəkatı meydana atması və bu inqilabın nəticəsində hakimiyyətə gələnlərin 70 il müddətindəki saxta ideologiyası oldu.

Maarifçilik cəmiyyətə hakim dairələrdən tutmuş, adi insanlaradək hər kəsə demokratik dəyərləri dərk etməyi öyrədir. Xüsusilə, tirajlanan sözün sahibi olan mətbuatın meydana gəlməsi ilə bu proses daha mükəmməl həyata keçməyə başladı. Təsədüfi deyil ki, demokratik mətbuatın əsas funksiyaları sırasında maarifləndirmə xüsusi yer tutur. “Maarifləndirmə” funksiyası cəmiyyət həyatında gedən proseslərin KİV-in köməyi ilə qavranılmasında özünü göstərir. Bu mənada hər hansı qəzet yazısının, yaxud hər hansı televerilişin bir vəzifəsi də tamaşaçını (oxucunu -A.V.) maarifləndirmək, ona bilgi vermək, elmi dünyagörüşünü artırmaq, auditoriyanı dünya mədəniyyətinin nailiyyətləri ilə tanış etmək, onda yüksək zövq tərbiyə etməkdir” [2, s.232]. Əlbəttə, jurnalistika nəzəriyyəçisi Qulu Məhərrəmlinin bu fikirləri tamamilə doğrudur. Amma bir də əlavə edək ki, KİV, xüsusilə onun ilkin vasitəsi olan qəzet bundan başqa maarifçilik missiyası ilə oxucuda Vətən sevgisi, vətəndaşlıq ləyaqəti, klassikamıza, ədəbi-mədəni dəyərlərimizə bələdlik, milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumaq və onu zənginləşdirmək və s. kimi onlarca digər vəzifələri də öhdəsinə götürür. Azərbaycanın klassik jurnalistləri H.B.Zərdabi, U.Hacıbəyli, C. Məmmədquluzadə, Ə. Ağaoğlu, M.Ə. Rəsulzadə və digərləri mətbuatın bu funksiyalarından maksimum istifadə edərək xalqa öz sözünü demişlər.

Əslində Azərbaycanda XIX əsrin II yarısından formalaşan maarifçilik hərəkatı birbaşa “Əkinçi” qəzeti ilə daha səmərəli şəkildə meydana çıxır. M.F. Axundov, S.Ə.Şirvani, N.B.Vəzirov kimi maarifçi şəxsiyyətlər ölkədə qəzet yaratmaqda maarifçiliyi məqsəd kimi nəzərdə tuturdular.

Maarifçilərin mövzuları çoxcəhətli idi. “Azərbaycan yazıçılarının bir hissəsi mətbuat, nəşriyyat ətrafında toplanmışdı... bir hissəsi də daha çox səhnə, teatr sahəsində çalışırdı... Üçüncü qisim yazıçılar isə məktəb ətrafında toplanmış, maarif, təlim - tərbiyə mövzuları üzrə, uşaq ədəbiyyatı sahəsində çalışırdılar. Bunlar müəllim - yazıçılar idilər. Onların bütün yaradıcılıq fəaliyyəti məktəb, maarif tələblərinə uyğunlaşdırılmışdı” [1, s.316]. Klassik yazıçımız, publisistimiz Mir Cəlal Paşayevin bu fikirləri son dərəcə dəqiq olub, bizi bir daha XIX əsrin ikinci yarısında fəaliyyət göstərən maarifçilərimizin yaradıcılığına qaytarır ki, onların da bir çoxu “Əkinçi”dən sonra maarifçilik vəzifəsini çiyinə götürmüş “Kaspi” qəzetinin səhifələrində çıxış etmişdir.

Azərbaycan Rusiya imperiyasının imperiya siyasətinin qurbanı kimi milli kimlik məfhumunu unutmada ikən “maarifçilik hərəkatı xalqın bütün bu məhrumiyətlərə müqavimət reaksiyası kimi meydana gələrək, tarixi yaddaşın itməməsi, ana dilinin, adət və ənənələrin qorunub saxlanması, inkişafı, mənəviyyatın, milli dəyərlərin yaşadılması, bütövlükdə milli şüurun oyanışı və özünüdərk prosesinin güclənməsi üçün mühüm təkanverici rol oynamışdı” [4, s.8].

Göründüyü kimi, maarifçilik özünün klassik mənasında xalqın, millətin tale məsələsi, bugünkü anlamda cəmiyyətin daha səmərəli fəaliyyətini formalaşdıran bir keyfiyyət kimi daha çox və bəlkə də, birbaşa mətbuatla bağlıdır. Bu mənada bir müasir “Kaspi”nin bu sahədəki fəaliyyətinin klassik köklərinə nəzər salmadan elmi tədqiqatımızın əsas mahiyyətini meydana qoya bilmərik. Məhz buna görə də, klassik “Kaspi”nin maarifçilik fəaliyyətinə qısa nəzər salaq. Tədqiqatçılar göstərir ki, “XIX əsrin ortalarından başlayaraq, Avropa və ənənəvi islam mədəniyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi və təsirinin genişlənməsi milli ziyalıların formalaşmasını sürətləndirmişdi. Həmin əsrin 40-cı illərində Avropa intellektual sərəvətlərinin ötürücüsü rolunu oynayan birinci nəsil formalaşdırsa, 1870-ci illərə yaxın isə millətin yüksəlişinə can atan, yeni sosial münasibətlərin yaradılmasına və köhnənin dağıdılmasına çalışan ikinci nəsil meydana gəlmişdi” [5, s.234]. Bu nəsil artıq mətbuatın maarifçilikdə misilsiz rolunu hiss etməyə başlamışdı. “Kaspi” qəzeti “Əkinçi”dən sonra maarifçiliyin başında dayanırdı. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, H.B. Zərdabi özü bu qəzetin əsas maarifçi qüvvələrindən biri idi.

Müasir “Kaspi” qəzeti klassik publisistlərimizin hadisələrə analitik təhlil istiqamətindən yanaşma kimi yaradıcılıq ənənələrini bu gün ustalıqla davam etdirməkdədir. Bununla bağlı olaraq, “Kaspi” qəzeti müasir Azərbaycan mətbuatının prinsiplərindən, uğurlarından istifadə edir, jurnalistikanın nailiyyətlərini tətbiq etməklə ^{yeniliklərə} yönəlir. Bu baxımdan digər mətbu orqanlar kimi, “Kaspi” qəzeti də ölkədaxili problemlərə, beynəlxalq münasibətlərə, ölkənin sosial-siyasi, iqtisadi, mədəni, mənəvi məsələlərinə, əxlaqi problemlərə müəyyən rəğbət, münasibət göstərir” [6, s.422-423].

Qəzetin Azərbaycan həqiqətlərinə operativ və təhlili münasibəti bir tərəfdən oxucunu məlumatlandırır, digər tərəfdən bu təhlillərlə maarifçilik işini davam etdirir. Müasir “Kaspi” qəzeti ətrafında aparılan tədqiqatların əksəriyyətində belə cür fikir üstünlük təşkil edir ki, “qəzetin səhifə rubrikaları onun mövzu dairəsinin nə qədər zəngin, rəngarəng olmasını göstərir” [6, s.423].

Yuxarıda qeyd etdik ki, müasir “Kaspi” qəzeti Azərbaycan gerçəkliyinin bir çox sahələrini əks etdirir və bir sıra

⁹⁷BDU

hallarda bu gerçəkliyin bəzi faktlarını gündəmdə saxlayaraq xüsusi təhlil materialları ilə bizə çatdırır. Qəzet maraqlı müsahibələr, reportaj və məqalələrlə ayrı - ayrı mözuları çox dolğun şəkildə əks etdirir. Məsələn, qəzetin dərc etdiyi “Həqiqi mənəvi sərvət” [7] adlı bir müsahibə ilk baxışdan adi görünə biləcək bir mövzuya - milli arxivimizin ictimai, elmi, mədəni həyatımızda, tariximizin öyrənilməsində oynadığı rola həsr edilib. Ancaq məsələ orasındadır ki, milli arxiv milli həyatımızın bir çox sahələrinin öyrənilməsi, bir sıra hallarda əsl həqiqətin meydana çıxarılması kimi müstəqillik dövrümüzün vacib problemlərini ortaya qoyur.

“Kaspi” qəzetinin fəal əməkdaşlarından olan Təranə Məhərrəmovə bu müsahibəni birbaşa Baş Dövlət Arxiv İdarəsinin rəisi Ataxan Paşayevdən almışdır. Azərbaycan ictimaiyyəti A. Paşayevi yetkin bir tarixçi alim, ləyaqətli vətəndaş kimi tanıyır və onun arxiv haqqında dedikləri oxucuda heç bir şübhə doğurmur. Çünki idarə rəisi Azərbaycanın qədim dövlətçilik tarixinin bir sıra dəyərli vaxtlarından tutmuş, yaxın keçmişimizi özündə əks etdirən bu qiymətli arxiv haqqında çox maraqlı informasiyalar verir. Rəis belə bir fikir üzərində dayanır ki, uzun müddət imperiya daxilində olduğumuza görə Azərbaycanın çox qiymətli milli sərvətləri - arxivə çevrilməsi materiallar lazımınca qorunmamış, arxivə salınmamışdır. Lakin qazandığımız müstəqillik faktı Dövlət Arxivinin tam və dolğun formalaşmasına hər cür şərait yaratmışdır. İndi Dövlət Milli Arxiv sisteminə 7 dövlət arxivi, 15 filial, Naxçıvan arxivi, 55 şəhər, 32 rayon arxiv şöbələri daxildir [7]. Təkcə bu faktlar onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan artıq öz taleyinin sahibidir. Qəzet öz səhifələrinin birində ekoloji problem və şəhərsalma məsələsini sinxron şəkildə təhlilə cəlb edərək, bu problemin Azərbaycan mühitindəki yerini təhlil edir [8].

Yeni informasiya texnologiyaları və onların Azərbaycanda tətbiqi çox mühüm bir mövzu kimi gündəmdədir. Bu mövzunu qəzet ona görə aktual hesab edir ki, müasir dövrdə adi insanlardan tutmuş, dövlət idarəçiliyinədək bütün sahələrdə informasiya texnologiyalarının tətbiqi olmadan keçinmək mümkün deyil. “Kaspi” redaksiyası bu sahənin mükəmməl bilicisi olan Multimedia Mərkəzinin Prezidenti Osman Gündüzü müsahibəyə cəlb edir və bu sahədəki uğurları, problemləri oxucuya çatdırır. O. Gündüzün rəhbərliyi ilə aparılan monitorinqin nəticələrinə görə Azərbaycan dövlət idarələrinin bir çoxunun məsələyə ciddi yanaşması vacibdir [9].

“Kaspi” qəzeti Azərbaycanın Qarabağ ağrısı kimi bir mövzusunun da nəinki daimi olaraq gündəmdə saxlayır, habelə bu mövzu ilə bağlı çox ciddi formatlarda təhlillər aparır. Qəzet yenə də müsahibə formatında olan “Rusiya Ermənistanı başa salmalıdır ki, proseslər onun xeyrinə getmir” [10] sərlövhəli bir yazıda Ermənistanın iqtisadi cəhətdən çökdüyünü, beynəlxalq aləmdə öz nüfuzunu itirdiyini, Azərbaycanın isə getdikcə daha sürətlə inkişaf etdiyini göstərir və məsləhət görülür ki, bu işğalçı ölkə öz ambisiyalarından əl çəkib əməli dialoqa girməlidir. Müsahibəni qəzet politoloq Rəşad Musabəyovdan almışdır və müsahibənin özünü dəqiq faktları ilə Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin beynəlxalq aləmdə pisləndiyini sübuta yetirir.

Qəzetin hadisə və faktlara təhlili yanaşması ilə bağlı yazıları çoxdur. Məsələn, Azər Nəbiyevin “Nəticəsiz görüş” adlı bir səhifəlik məqaləsində Ermənistan - Rusiya münasibətlərinin getdikcə zəiflədiyini sübut edən faktlar təhlilə cəlb edilir. Qəzetin 2010 – 2018 –ci il nömrələrini nəzərdən keçirdikdə biz bu növ yazıların çox şahidi oluruq. Və onu da görürük ki, qəzetin hələ 8, 10 il bundan əvvəl Rusiya - Ermənistan münasibətlərinin qeyri-səmimiyyətini göstərən fikirləri bu ölkədə N. Paşinyan hakimiyyətə gələndən sonra özünü tamamilə doğrultdu. “Kaspi” qəzeti 28 dekabr 2018-ci il tarixli Putin-Paşinyan görüşünün də nəticəsiz qaldığını göstərən təhlili yazılarla çıxışlarını artırdı. “Kaspi” qəzeti bu gün Ermənistanın düşdüyü çıxılmaz iqtisadi vəziyyəti özünün müxtəlif təhlili yazıları ilə oxucuya çatdırır. Qəzet bu gün həmin mövzunu daha intensiv şəkildə işıqlandırır. “Faşist ideologiyasından ilham alan erməni millətçiliyi” [11] sərlövhəli yazıda qəzet rusiyalı tarixçi Oleq Kuznetsovun daşnak-faşist əməkdaşlığını təsdiqləyən yeni tapıntıları ətrafında söhbət açır. Oleq Kuznetsov Azərbaycan jurnalistlərin verdiyi mətbuat konfransında Yerevanda faşist Almaniyası ilə 1941-1945-ci illər müharibəsində əməkdaşlıq etmiş Qaregin Njdey (Tep - Aratunyuna) heykəl qoyulmasını və buna qarşı Rusiya mətbuatının etinasızlığını pisləyərək belə bir düşmənin iç üzünü açır. O. Kuznetsov göstərir ki, postsovet məkanında, xüsusilə Baltıqyanı dövlətlərdə və Ukraynada nasizm və faşizmin bütün hallarını pisləyən Rusiyanın siyasi elitası, Ermənistanda baş verən bu hala heç bir reaksiya vermədi”. Qəzet O. Kuznetsovun fikirlərini olduğu kimi bizə təqdim edir: “Sadəcə, bununla özünün Cənubi Qafqazdakı yaxın müttəfiqi hesab etdiyi Ermənistanı “küsdürmək” istəmədi”, - deyərək qonaq bildirir. Mətbuat konfransında rusiyalı tədqiqatçı alim, Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik xidmətinin arxivlərində apardığı sistemli elmi tədqiqatın nəticələrini ortaya qoydu. Əldə olunanlar ortaya xeyli sensasiya doğuracaq faktların çıxmasına səbəb olub. Rusiyalı tədqiqatçının sovetlərin xüsusi xidmət orqanlarının arxivlərindən əldə etdiyi qiymətli materiallar faşistlərlə əməkdaşlıq edən erməni təşkilatları barədə dolğun məlumat verir. Sovet təhlükəsizlik xidmətinin arxivləri ermənilərin iç üzünü bir daha üzə çıxarmağa imkan verir. “Bugünkü Ermənistanın əsaslandığı ideologiyanın faşist ideyalarına əsaslandığı aydın görünür. Sənədlərdən məlum olur ki, təhlükəsizlik xidməti əməkdaşları erməni millətçilik nəzəriyyəsinin otuzuncu illərdə nasist xarakteri daşdığını üzə çıxarıb. Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Federasiyasının Daxili İşlər Komissarlığının tətbiq edilən sənədlərindən o da bəlli olur ki, erməni millətçiliyinin ideoloqları, Daşnakstüyun Partiyası və şəxsən Njde, faşizmə yaxın olduqlarını bəyan etməyə qədər, sovet xüsusi xidmət orqanları onlara qarşı loyallıq, hətta müsbət yanaşmalar. Lakin elə ki, onlar erməni millətinin ari irqinə və alman nasional –s osializminə yaxın olduqlarını bəyan etməyə başladılar - bundan sonra onların partiyadaşlarına qarşı ciddi tədbirlər start götürdü”, - deyərək tarixçi bildirir: “Lakin elə ki, onlar özlərini Hitlərin bəşəriyyətə nifrət ruhunda tərbiyə verən ideyalarının davamçıları olduqlarını bildirdilər, bundan sonra onlara qarşı repressiyalar start götürdü. Məhz Qaregin Njde və onun çeçakron nəzəriyyəsi (“Tseçakron” (millətçi, xristian və büdpərəst mistizminin irqçi birləşməsi-müə)) çekistlərini SSRİ-də yaşayan ermənilərə münasibətini dəyişib”. Bu gün də Qaregin Njdeyə qəhrəman donu geyindirmək, Ermənistanın

nümayişkarənə surətdə ümumi sovet keçmişindən imtina etdiyini, Böyük Vətən müharibəsi veteranlarına tükürdüyünü göstərir” [11].

Belə yazıların qiyməti orasındadır ki, düşmənin düşmən olduğunu rusiyalı tədqiqatçı deyir və buna heç kimin şübhəsi qalmır. “Kaspi” qəzeti Ermənistan rəhbərliyinin yalnız region üçün deyil, həm də öz ölkəsində də təhlükəli siyasət yürütdüyünə dair maraqlı yazılar dərc edir. “Erməni liderlərin şərəf davası” [12] sərəlvhəli yazıda keçmiş və bugünkü prezidentlərin rüşvətxor siması açılır. Məqalədə keçmiş prezident Robert Koçaryanın indiki prezident Nikol Paşinyan tərəfindən təhqir edilməsi və bununla bağlı məhkəmə qalmaqalı Ermənistanın digər rəhbər qüvvələrinin də iç üzünü açır. Bir sıra faktları təhlil edən müəllif sonda yazır: “Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Paşinyanın səristəsizliyi, populist bəyanatları Ermənistanı dərin siyasi böhrana sürükləməkdədir. Hakimiyyət hələ də anlamaq istəmir ki, Dağlıq Qarabağ problemi çözülməyə qədər Ermənistanda iqtisadi və siyasi böhran da həllini tapmayacaq. Bundan əlavə, ölkənin xaricdəki nüfuzu aşağı düşməkdədir. Vəziyyət dəyişməyib və Ermənistan əvvəlki tək kimdənsə nəşə ummaq statusundadır. Bu isə dilənçilik siyasətindən başqa bir şey deyil. Bu cür ölkəni və onun başçısını da hazırda heç kəs ciddi qəbul etmir. Paşinyan isə hələ də real vəziyyəti dərk edib, bundan nəticə çıxarmır. Götürək onun ABŞ səfərini. Düzdür, ötən il Sarkisyanın da ABŞ səfəri uğursuzluqla nəticələnmişdi. Ancaq Paşinyandan fərqli olaraq, Sarkisyanı heç olmasa Dövlət Departamenti rəhbərinin müavini qəbul etmişdi. Paşinyanı heç onlar da qəbul etmir. Sözsüz ki, burada Paşinyanın Rusiyaya yönəlmiş bəyanatlar səsləndirməsi, eləcə də, Suriyaya hərbi heyət göndərmək qərarı, eləcə də Ermənistan ərazisindəki Rusiya hərbi bazası ilə bağlı hər hansı bir fikir səsləndirməməsi böyük rol oynayıb. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Paşinyanın ikibaşlı oyunu artıq fiaskoya uğramaqdadır” [12].

Qəzet özünün bir çox digər təhlili yazılarında da gündəmdə olan problem və faktları geniş izahlarla oxucuya çatdırır. Məlum olduğu kimi, 2018-ci il iyulun 3-də Gəncə şəhərində icra başçısı Elmar Vəliyevi onun ətrafındakı polisləri qətlə yetirmək təşəbbüsü baş verdi. İcra başçısı ağır yaralandı, polislərdən ciddi xəsarət alanlar oldu. İcra aparatı qarşısında aksiya cəhdı oldu. Bütün bunlar baş verdi. Lakin Azərbaycanı istəməyən, xarici qrant dəlləlləri bu hadisəni ümumxalq üsyanı, dövlətə qarşı çevrilmiş aksiya kimi qələmə verdi. “Kaspi” qəzeti cəmi 3 gün sonra məsələnin əsl kökünü, hadisənin baş vermə səbəbini və onu törədən kimliyini araşdıraraq “icra başçısına qarşı cinayət məqsədyönlü terror aktı olub” [14] sərəlvhəli təhlili bir yazı ilə hər şeyə aydınlıq gətirib. Qəzet geniş bir məqalədə göstərir ki, cinayəti törətmiş Yunis Səfərov 8 ay İrənin Qum şəhərində yaşayıb və Suriyada döyüş təlimi keçib. Yazının ən maraqlı yerini təqdim edirik.

“Araşdırmalar göstərib ki, Yunis Səfərovun terror aktını törətməkdə əsas məqsədi Azərbaycanda şəriət qanunları ilə idarə olunan islam dövləti qurmaq, bunun üçün bir neçə tanınmış dövlət məmurunu öldürməklə respublikada ajiotaj, kaos, vahimə yaratmaq, nəticə etibarilə hakimiyyətin zorla ələ keçirilməsini təşkil etmək olub. O bu məqsədini həyata keçirmək üçün Müsəlman birliyi hərəkəti adından Azərbaycan vətəndaşlarına videomüraciət də hazırlayıb, onu xarici ölkədə yaşayan məsləkdaşlarına göndərib və iyulun 3-də Gəncə şəhərində törətdiyi terror aktı baş tutacağı halda həmin müraciətin respublikada yayılmasını nəzərdə tutub. Videomüraciətdə Yunis Səfərov “Müsəlman birliyi hərəkəti”nin sədri Taleh Bağırzadənin üç körpəsini başsız qoyan şəxsi öldürmüşəm, bundan nümunə götürün. İslamın düşmənlərini öldürün, Azərbaycanda hakimiyyəti İslam birliyi ələ almalıdır” deyərək, ölkə əhalisini respublikanın vəzifəli şəxslərinə qarşı silahlı mübarizəyə qalxmağa çağırış edib [14].

Qeyd edək ki, belə araşdırmalar və təhlili yazılar hər hansı bir hadisə ətrafında cəmiyyətdə yaranan artıq dedi-qodulara, qeyri-peşakar, bəzən də qəsdən uydurma yaradan saytların yalan məlumatlarına son qoyur, cəmiyyəti düzgün istiqamətə yönəldir.

“Kaspi” qəzeti hadisə və faktorlara təhlili münasibətdə iki prinsipi əsas götürür: birincisi, bu sahədə rəsmi materialları dərc edir; ikincisi, öz əməkdaşlarının yaradıcılığının məhsulu olan yazıları səhifəyə çıxarır. Məsələn, qəzetin dərc olunan “2018-ci ildə qarşımızda duran bütün vəzifələr uğurla və vaxtında icra olunur” [13] sərəlvhəli böyük həcmli bir yazı prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə oktyabrın 9-da Nazirlər Kabinetinin 2018-ci ilin doqquz ayının sosial iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclası barədə rəsmi hesabat müəllifsizdir. Yeni bu material TREND agentliyindədir. Qeyd edək ki, informasiya agentliyi, bu hesabatı yüksək səviyyədə hazırlamışdır. Bu hesabatda iclasın gedişində aparılan müzakirələr hər istiqamətə uyğun olaraq, ayrı-ayrı mövzu başlıqları ilə təqdim olunur. Bölmələrin sərəlvhələrinə diqqət edək: “2018-ci ildə Azərbaycanın beynəlxalq mövqeləri daha da möhkəmlənib”, “Hərbi qüdrətimizi artırırıq və artıracağıq”, “Gördüyümüz işlər siyasi çəkimizi böyük dərəcədə artırıb”, “İqtisadiyyatımız istənilən dövrdə öz dayanıqlılığını nümayiş etdirir”, “Rüşvətxorluğa, korrupsiyaya qarşı mübarizə çox ciddi aparılmalıdır”. Göründüyü kimi, Prezident ölkənin ictimai - siyasi, sosial - iqtisadi, mənəvi inkişaf istiqamətlərinin hər biri ətrafında ciddi söhbət aparmışdır. Janr etibarilə hesabat kimi qəbul etdiyimiz bu yazı dərc etməkdə qəzet oxucuda öz ölkəsinin bütün sahələrdəki uğurları barədə geniş təsəvvür yaradır.

Əlbəttə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu materialı qəzet “Trend”-in təqdimatından dərc edir. Ancaq bir onu vurğulamaq istəyirik ki, “Kaspi” bu yığıncaq barədə xüsusi olaraq, hesabat xarakterli yazı ona görə dərc edir ki, hesabat bir janr olaraq daha çox təhlili xarakterdə olur ki, bu da faktları tez və axıradək qavramaq işində oxucunun daha çox karına gəlir.

Material - hesabat bütünlükdə Prezidentin çıxışı üzərində qurulmuşdur. Ona görə də bir hesabatın bəzi məqamlarını diqqətə çatdırmaq istərdik: “Dövlətimizin başçısı qeyd edib: “2018-ci il ölkəmiz üçün uğurlu il olmuşdur. İlin əvvəlindən qarşımıza qoyduğumuz bütün vəzifələr uğurla və vaxtında icra edilir. Azərbaycan 2018-ci ildə də öz dinamik inkişafını təmin etmişdir və ölkəmiz əmin-amanlıq, sabitlik, təhlükəsizlik şəraitində yaşamışdır.

Bugünkü dünyada vəziyyəti nəzərə alsaq, deməli ki, bu gün sabitlik, təhlükəsizlik hər bir ölkə üçün əsas amillərdən biridir. Azərbaycanda isə təhlükəsizlik, əmin - amanlıq, sabitlik qorunur, möhkəmlənir. Sabitliyin, uğurlu inkişafımızın təməlinə bizim düşünülmüş siyasətimiz dayanır, eyni zamanda, xalq tərəfindən bizim siyasətimizə göstərilən dəstək dayanır. Dünyada və xüsusilə yaşadığımız bölgədə vəziyyət gərgin olaraq qalır, yeni qarşıdurma, münaqişə ocaqları yaranır. Əvvəlki illərdə yaranmış gərgin vəziyyət əfsuslar olsun ki, aradan qaldırılmır. Belə olan vəziyyətdə biz əlbəttə ki, özümüzü mümkün olan xarici risklərdən daha da ciddi qorumalıyıq və qoruyuruq. Bir daha qeyd etmək istəyirəm, Azərbaycanda daxili risklər mənbəyi yoxdur və biz öz siyasətimizlə, görülən işlərlə özümüzü mümkün olan təhlükələrdən qoruyuruq və qoruyacağıq. Azərbaycan xalqının rahat həyatını təmin edirik və edəcəyik” [13].

Prezident çıxışının əvvəlində bu qeydləri etməklə sonrakı fikirlərini əsaslandırmaq məqsədi daşıyır.

Qəzet prezidentin hərbi quruculuq məsələlərinə dair fikirlərindən aşağıdakı misalı gətirir. Biz də Prezidentin çıxışından bir hissəni olduğu kimi təqdim edirik: **“HƏRBİ QÜDRƏTİMİZİ ARTIRIRIQ VƏ ARTIRACAĞIQ”**

Dövlət başçısı vurğulayıb ki, münaqişə ilə bağlı indiki danışıqlar mərhələsi ictimaiyyət üçün bəllidir:

“Ermənistan tərəfinin cəhdləri nəticə vermədi, Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı danışıqların formatı dəyişməz olaraq qalır. Bu danışıqlar Ermənistan və Azərbaycan arasında aparılıb, aparılır və aparılmalıdır. İki ölkənin xarici işlər nazirlərinin iki görüşü bunu bir daha sübut edir. Son vaxtlar baş vermiş digər hadisələr onu göstərir ki, danışıqlar formatı dəyişməz olaraq qalır və bu münaqişə tezliklə beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri əsasında, ölkəmizin ərazi bütövlüyü çərçivəsində öz həllini tapmalıdır, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü heç vaxt danışıqların predmeti olmayıb, bu gün də deyil və heç vaxt olmayacaq. Ona görə biz bundan sonra da öz prinsiplial mövqeyimizdə qalacağıq. Ümid edirəm ki, Ermənistanın yeni rəhbərliyi öz siyasətində konstruktivlik nümayiş etdirəcək və torpaqlarımız tezliklə işğalçılardan azad olunacaqdır.

Bununla yanaşı əlbəttə ki, biz öz hərbi qüdrətimizi artırırıq və artıracağıq. Azərbaycan Ordusu dünya miqyasında 50 ən güclü ordu sırasındadır və beynəlxalq reytinglər də, heyat da bunu göstərir, bizim hərbi uğurlarımız da buna dəlalət edir. Eyni zamanda, bu il Bakıda iki dəfə möhtəşəm hərbi parad keçirilmişdir və bu paradlarda bizim hərbi qüdrətimiz həm xalqımıza, həm dünyaya nümayiş etdirilmişdir. Bu gün Azərbaycan Ordusu ən müasir silahlarla, texnika ilə təchiz edilib, bu proses davam etdirilir. Biz bundan sonra da ən müasir hərbi texnikanı alacağıq, yeni kontraktlar imzalanır. Əvvəlki illərdə imzalanmış kontraktlar əsasında ən müasir silahlar ölkəmizə gətirilir, onların bir hissəsi hərbi paradlarda göstərilib, bir hissəsi göstərilməyib. Demək olar ki, biz bu gün öz hərbi potensialımızı maddi - texniki təchizat baxımından tam təmin etmişik. Biz bundan sonra yalnız ən müasir texnikanı, silahları almaq fikrindəyik və bu texnikanı bizə satmaq istəyən ölkələrin sayı artır. Onsuz da bu məsələ ilə bağlı heç bir çətinlik yoxdur. Əvvəlki illərlə müqayisədə bu gün biz seçim edirik, nəinki hansısa bir təchizatçıya bağlıyıq. Ona görə biz bu gün bir çox ölkələrdən hərbi təyinatlı məhsullar alırıq. Bu il Bakıda üçüncü müdafiə sənayesi sərgisi uğurla keçirilmişdir. Bir çox aparıcı şirkətlər öz məhsullarını nümayiş etdirmişlər. Azərbaycan öz hərbi - texniki potensialını ortaya qoydu. Bu gün biz hərbi texnikanın istehsalı işində uğurla inkişaf edirik” [13].

Prezidentin çox cüzi şəkildə misal gətirdiyimiz fikirləri oxucuda bir tərəfdən ordu quruculuğu və qələbəyə inam hissi yaradır, digər tərəfdən isə uğurlarını ortaya qoyur.

Qəzetin elə həmin nömrəsində redaksiyanın istedadlı əməkdaşı Rufik İsmayılovun “Azərbaycanın yeni uğur hekayəsini yazıldığı tarix” [13] sərəhəli yazısı da maraqlı təhlilləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu yazı İlham Əliyevin üçüncü dəfə Prezident seçildiyi 9 oktyabr gününə həsr olunub. Məlumdur ki, İlham Əliyev üçüncü dəfə ölkə prezidenti seçilib və bu yazı da Prezidentin Azərbaycana xidmət fəaliyyəti ayrı - ayrı sahələr üzrə bölmələrdə təqdim olunur. Yazıda “Ölkəmizin güclü müdafiə sənayesi”, “Cənubi Qafqaz Lider dövləti”, “Müstəqil Azərbaycan uğrunda”, “Uğurlu siyasətin məntiqi nəticəsi” kimi bölmələr İlham Əliyevin bir Prezident kimi fəaliyyətini faktlarla bizə təqdim edir. Yazının bir maraqlı cəhəti də odur ki, müəllif tanınmış siyasi ekspertlərin fikirlərini ümumiləşdirir. Məsələn, siyasi şərhçi Vüqar Rəhimzadə: “İlham Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi ötən 15 il ərzində Azərbaycanda genişmiqyaslı işlər görüldü, bütün sahələrdə quruculuq, inkişaf, tərəqqi özünü göstərib. Onun fikrincə, ölkəmizin inkişaf dinamikasına nəzər salanda müasir Azərbaycanın son 15 ildə daha böyük inkişaf yolu keçdiyi aydın görünür: “Azərbaycanda siyasi, iqtisadi, aqrar, sosial, humanitar və sair sahələrdə çoxsaylı dövlət proqramları həyata keçirilib. Bu proqramlar çərçivəsində görülən işlər Azərbaycanın simasını ötən illərlə müqayisədə tanınmaz dərəcədə dəyişib, şəhər və kəndlər arasında fərq aradan qalxıb. Azərbaycanda azad cəmiyyət qurulub və inkişaf edib. Ölkəmizdə söz, mətbuat, vicdan azadlığı, həmçinin bütün demokratik prinsiplər təmin olunub. Ötən 15 ildə milyonlarla yeni iş yerləri açılıb, gənc nəslin milli-mənəvi, vətənpərvər ruhda böyüməsi, keyfiyyətli təhsil alması üçün vacib işlər görüldü. Bakı - Tbilisi - Qars dəmir yolu, Yeni Əsrin Müqaviləsi, Ələt Beynəlxalq Dəniz Limanı, beynəlxalq əhəmiyyətli digər layihələrin reallaşması, ölkəmizin beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərə ev sahibliyi etməsi də Azərbaycan prezidentinin uğurlu siyasətinin göstəricisidir. Ermənistanın işğalçı siyasətinə məruz qalan Azərbaycanda ötən illər ərzində ordu quruculuğu sahəsində də əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilib. Bunun sayəsində Silahlı Qüvvələrimiz dünyanın ən güclü 50 ordusu sırasında yer alıb. Bu gün Azərbaycan Ordusu Ali Baş Komandan İlham Əliyevin istənilən tapşırığını yerinə yetirməyə, işğal altındakı torpaqlarımızı müharibə yolu ilə ən qısa zamanda azad etməyə qadirdir. Bütövlükdə Azərbaycanda son illər ərzində yaradılan, qurulan nə varsa, ümumiyyətlə görülən bütün işlər aparılan uğurlu siyasətin məntiqi nəticəsidir” [13].

Beləliklə, tədqiqatda misal gətirdiyimiz materiallar onu göstərir ki, “Kaspi” qəzeti Azərbaycan əhatə edən, milli maraqlarımıza, dövlətçiliyimizə aid olan mövzuların heç biri ətrafında daimi olaraq təhlillər aparır və buna öz

oxcularına müntəzəm təqdim etməklə sələfinin maarifçilik işini yeni dövrdə inamla davam etdirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Mir Cəlal. Azərbaycanca ədəbi məktəblər. Bakı: Ziya-Nurlan, 2004, 391 s.
2. Məhərrəmli Q.M. Jurnalistikanın əsasları. Bakı: Qanun, 2012, 436 s.
3. Üç əsrin qəzeti / N.Məmmədlinin redaktəsi ilə. Bakı: Qanun, 2011, 528 s.
4. Vəlibəyov R.V. "Kaspi" qəzeti Azərbaycanda milli şüuru formalaşdıran maarifçi ziyahların əsas tribunalarından biri kimi. Üç əsrin qəzeti. Bakı: Qanun, 2011, səh. 234-245
5. Vəliyeva S.M. Milli dövlətçilik hərəkatının yüksəlişi və Xalq Cümhuriyyəti dövründə azərbaycançılıq ideyası. Bakı: Azərbaycan, 2003, 128 s.
6. Zeynalov A.B. "Kaspi" qəzetinin hadisələrə analitik baxış bucağı. Üç əsrin qəzeti. Bakı: Qanun, 2011, səh. 421-451
7. "Kaspi" qəzeti, 29 oktyabr 2010
8. "Kaspi" qəzeti, 17 iyun 2011
9. "Kaspi" qəzeti, 23 iyun 2011
10. "Kaspi" qəzeti, 29 iyun 2011
11. "Kaspi" qəzeti, 21 sentyabr 2018
12. "Kaspi" qəzeti, 26 sentyabr 2018
13. "Kaspi" qəzeti, 10 oktyabr 2018
14. "Kaspi" qəzeti, 7-9 iyul 2018

Açar sözlər: *maarifçilik, publisistika, format, klassika, janr, Qarabağ.*

Ключевые слова: *просвещение, публицистика, формат, классика, жанр, Карабах.*

Key words: *enlightenment, publicism, format, classics, genre, Garabagh.*

"Kaspi" qəzetində hadisə və faktlara təhlilimünasibət formaları

XÜLASƏ

Məqalədə klassik "Kaspi" qəzetinin (1881-1919) maarifçilik ənənələrinin müasir "Kaspi" qəzetində uğurlu davamı ətrafında söhbət gedir. 1999-cu ildə yenidən eyni adla nəşrə başlayan "Kaspi" qəzetinin hadisələrə, faktlara publisistik təhlil manerası ilə münasibətinin əsasında dayanan maarifçilik illüstrativ nümunələrlə təhlilə cəlb edilir. "Kaspi" qəzetinin tipoloji xarakteri və bu xarakterin onun informasiya siyasətini formalaşdırması kimi məsələlərə elmi-nəzəri münasibət bildirir. "Kaspi" qəzetinin əməkdaşları və kənar müəlliflərinin publisistikası məqalənin taktik materiallarını təşkil edir. Məqalə müsir "Kaspi"-nin aparıcı mövzuları üzərində elmi-nəzəri konsepsiya təqdim edir.

Форматы аналитического отношения к событиям и фактам в газете "Каспий"

Резюме

В статье ведутся дебаты вокруг успешного продолжения в современной газете "Каспи" просветительских традиций классической газеты "Каспи" (1881-1919). В 1999 году просвещение, которое опирается на отношение одноименной газеты "Каспи" к событиям и фактам с манерой публицистического анализа, привлекается в процесс анализа, что ведется с помощью иллюстративных примеров. При этом демонстрируется научно – теоретическое отношение к таким вопросам, как типологический характер газеты "Каспи" и формирование данного характера в ее информационной политике. Тактические материалы статьи состоят из публицистики сотрудников и посторонних авторов газеты "Каспи". Статья представляет научно – теоретическую концепцию над ведущими тематиками современного "Каспи".

Analytical relation forms to events and facts in Kaspi newspaper

Summary

Article is devoted to the successful proceeding in modern Kaspi newspaper of enlightenment traditions of classic Kaspi newspaper (1881-1919). Kaspi newspaper commenced to be published with the same name in 1999 is involved in the enlightening illustrative samples on the basis of relations to events and facts with publicistic maneura. Scientific- theoretical attitude is referred to typological feature of Kaspi newspaper and cases as forming of information policy by such character. Employees of Kaspi newspaper and publicism of other authors comprise the tactical materials of the article. Article presents scientific – theoretical conception on the leading topics of modern Kaspi.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Yeganə Rəhimzadə

FASILƏLİ OXUNUN ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ QOYULUŞUNA DAİR

Təhsil sistemi Azərbaycanda olan bütün təlim-tərbiyə müəssisələrini əhatə edir. Azərbaycan Respublikasında məktəb təhsili üç pillədən ibarətdir. Bu pillələr ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsil pilləsidir. Təhsil 6 yaşdan başlayır və məktəb təhsili kurikulum əsasında aparılır. Bəs kurikulumla keçid nə ilə əlaqəli idi? Dövr dəyişdikcə təhsil prosesində dəyişiklik etmək zərurəti yaranmışdır. Bu zərurət 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasında yeni təhsil konsepsiyasının – Milli Kurikulumun yaranmasına gətirib çıxarır. Kurikulumun hazırlanması aşağıdakı səbəblərdən zəruridir.

- 1- Cəmiyyətdə yeni ictimai münasibətlərin yaranması;
- 2- Planlı iqtisadiyyatdan bazar iqtisadiyyatına keçid;
- 3- Dünya təhsil sisteminə inteqrasiya;
- 4- İnformasiya əsrinin tələbləri;
- 5- Təhsilin məqsəd və vəzifələrinə yeni baxış formalaşması;
- 6- Mövcud ümumi təhsil proqramlarının müasir tələblərə cavab verməsi

Ədəbiyyat fənni kurikulumu isə özündə bir çox keyfiyyətləri birləşdirir. Ədəbiyyat fənni kurikulumu məqsəd və vəzifələrini məzmun xəttlərini və standartlarını əks etdirir. Ədəbiyyat fənninin əsas məqsədi şagirdləri bədii sözlə tərtibləndirmək onları maarifləndirməkdir. Ədəbiyyat məhz söz vasitəsilə şagirdlərin öz xalqlarının tarixi keçmişini, öz irslərini, adət-ənənələrini öyrənmələrində həmdə bir qaynaqdır. Şagirdlərə təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı deyil, həm də dünya ədəbiyyatından materiallar öyrədilir. Bununlada onların dünyagörüşünün genişlənməsinə nail olunur. Ədəbiyyatın tədrisi ilə həmdə şagirdlərin şifahi və yazılı nitqdə inkişaf edib, formalaşır. Belə ki, şagird Azərbaycan ədəbiyyatından bir əsər oxuduqda öz dilinə daha da bələd olur, öz dilində türkdilli sözlər yer alır. Bir növ öz dilinin gözəlliyini duyur. Unutmaq olmaz ki, şagirdlərin necə əsər oxumalarında nəzarət etmək lazımdır. Çünki bu əsərlər həmdə onları estetik zövqlərinin formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Bütün bunları nəzərə alaraq ədəbiyyat aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir ki, bu vəzifələr ümumi orta təhsil səviyyəsində və tam orta təhsil səviyyəsində başqadır. Ümumi orta təhsil səviyyəsində:

Şifahi və yazılı ədəbiyyatın xalqın mənəvi sərvəti olması, həyatı tale yüklü məsələləri özünəməxsus bədii vasitələrlə əks etdirməsi barədə şagirdlərə dolğun təsəvvür yaradılır.

Milli və dünya ədəbiyyatından seçilmiş kamil sənət nümunələri vasitəsilə məktəblilərdə sözlə, söz sənətinə həssas, bədii emosional münasibət formalaşdırır, təhlil, dəyərləndirmə, fikirlərini şifahi və yazılı çatdırmaq bacarığı inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi üzrə zəruri biliklərə və mütaliə mədəniyyətinə yiyələn şagirdlərə konfliktlərə, problemlərə, ədəbi nəliyyətlərə əsaslandırılmış münasibətin formalaşmasını təmin edir.

Tam orta təhsil səviyyəsində:

Şagirdlərin ümumi orta təhsil səviyyəsində qazandıqları bacarıq və vərdisləri təkmilləşdirməklə, tarixi-xronoloji ardıcılıqla Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli, ədəbi simalarının yaradıcılıqlığından nümunələr öyrədilir, ədəbi nəzəriyyəsinə dair məlumatlar genişləndirilir, şagirdlərin ədəbi-bədii, tənqidi təfəkkürü formalaşması təmin olunur.

İndi isə ədəbiyyat fənni üzrə 7-ci sinif dərsləri nəzərdən keçirək. Dərslərdə şifahi xalq ədəbiyyatından seçmələr, vətən sevgisi, mənəvi dəyərlər, təbiətə vurğunluq başlığı ilə ədəbiyyat nümunələri verilmişdir. Diqqət bədii əsərlərin mənimsədilməsinə yönəltsək, görərik ki, əsərin məzmununun öyrədilməsi 2 mərhələdə baş verir: Birinci mərhələ əsərin oxusu; ikinci mərhələ isə əsərin təhlilidir. Birinci mərhələdə şagirdlərin səsli və səsiz oxusu, fasilələrlə oxusu həyata keçirilə bilər. Bundan əlavə müəllim tərəfindən əsərin ifadəli oxusuda məsləhət olunandır. İkinci mərhələdə isə hadisələrin gedişi, obrazların xüsusiyyətləri müzakirə oluna bilər. Əsərin məzmunun öyrədilməsində plan tərtibi ola bilər. Müəllim üçün vəsaitdə əsərin məzmununun öyrədilməsi zamanı bu proses qeyd olunur və deyilir ki, oxusundan fasilələrlə oxu metodundan istifadə etmək, müvafiq işlər aparmaq məqsədə uyğundur. Ədəbiyyat fənnində oxunun böyük rolu olduğunu söylədik. Oxu modellərinə fikir verək.

Səsli oxu: Bu oxu növü düzgün tələffüz etməyi, sözlərin mənasını öyrətməkdir. Şagirdlərdə eyni zamanda nitqin inkişafına xidmət edir.

Səssiz oxu: Bu oxu növü şagirdlərə sürətli oxu texnologiyasını aşılamaqdır. Səsli və səssiz oxu arasında fərq isə səsli oxunun şagirdlərdə öz fikirlərini ifadə etməyidə öyrədir. Səssiz oxu zamanı müəllimdə şagirdlərlə bərabər oxumalı, onlara örnək olmalıdır. Oxudan sonra müzakirələr olması tələb olunur.

Dərinləşdirilmiş oxu: Bu oxu növü adından göründüyü kimi dərinləşmiş, diqqət yetirilmiş oxu növüdür. Bu oxu zamanı anlaşılmayan hissələrin aydınlaşdırılması, əsərə tənqidi yanaşmaq, müsbət və mənfi tərəflərin aşkarlanması xarakterikdir.

Seçmə oxu: Mətnə bir anlıq nəzər keçirməkdir. Burada sözləri, faktları aydınlaşdırmaq vacibdir.

Qeydlər aparmaqla oxu: Şagirdlərin oxuduqları mətnlərdə əhəmiyyətli hesab etdiklərini qeyd etmələri tələb olunur. Bu oxu növü şagirdlərin fəallığını artırır. Müəllim şagirdlərin diqqətini hansısa hissəyə yönəltmək istəsə, bu əlverişli piriyomdur.

Proqnozla oxu: Şagirdlərdə oxunu fəallaşdırmaq üçün istifadə olunur. Müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilər.

1. Əvvəlcə mətnin bir hissəsi oxunur, oxunan hissə ilə əlaqəli suallar verilir. Məntdəki

hadisələri ayrı-ayrı sütunlarda yazmaq tələb olunur.

2. Müəyyən hissə oxunur, müəllim şagirdləri maraqlandıqı sualları yazır. Sualların cavabları tapıldıqca üstündən xətt çəkilir.

3. Növbəti yol, oxuya başlamazdan əvvəl illüstrasiyalardan istifadə etməkdir. İlk fərziyyələr irəli sürülür.

Müəllim üçün metodik vəsaitdə eyni zamanda fasiləli oxu haqqında yazılır: Əsərin mətni əvvəlcədən hissələrə oxuduqdan sonra fasilə edilir və müəllim oxunmuş hissənin məzmununa dair suallar verir. Bundan əlavə fasiləli oxudan başqa proqnozlaşdırılmış oxu, beyin həmləsi, qərarlar ağacı, ikihissəli gündəlik və s adı çəkilmiş, onlar haqqında məlumat verilmişdir. Bununlada müəllimlər bu metodlarla bir daha tanış olur, əsərin mənimsədilməsində hansı metodun daha əlverişli olacağına qərar vermiş olur. Məsələn, müəllim fasilələrlə oxu metodunu tətbiq etmək istəyirsə, harda fasilə edəcəyini, həmin fasilələrdə hansı sualları verəcəyini müəyyənləşdirir. Bu saydıqlarımız müəllim üçün metodik vəsaitdə göstərilir və müəllimlər üçün əvəzsiz rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynoğlu S. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi (N-2) Bakı-2015.
2. Həsəni B., Hüseynoğlu S., Məmmədova S., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. Müəllim üçün metodik vəsait. 7-ci sinif üçün. Bakı, Bakınəşr, 2014.
3. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxu. Bakı, 2012
4. Veysova Z. "Ümumi orta təhsil səviyyəsi üzrə yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi", Bakı, 2015
5. http://www.azerbaijans.com/content/873_az.html

Açar sözlər: Təhsil sistemi, Kurikulum, ədəbiyyat fənni, fənn kurikulumu, fasiləli oxu.

Ключевые слова: Система образования, Курикулум, литература, учебный план, чтение с перерывом

Key words: The education system, Curriculum, literature, subject curriculum, intermittent reading.

РЕЗЮМЕ

Система образования, говорилось о необходимости прибытия в систему образования, а также методические вэсаитdəki для учителей были проанализированы tövsiyələrdə haqqında курикулума. В отдельных классах также была предоставлена информация о выполняемой задаче литературы. Кроме того, пой, отрывистый громкий бесшумно, как методы их использования, говорилось о значении изучены.

SUMMARY

The education system, the education system and the need to come to the curriculum negotiated fee, at the same time The recommendations were analyzed in funds for teachers. Separate classes in literature was also informed about the tasks performed by. Addition, Half-time reading, silent reading about the importance of the use of methods such as read, studied voice.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Qaçayeva Pərvin ƏSƏRİN DİLİNİN BƏDİLİK BAXIMINDAN ÖYRƏDİLMƏSİ İMKANLARI

Ədəbi əsərlərin dil -üslubunun öyrədilməsində ən mühüm məsələ əsərin dilinin bədiilik dərəcəsi ilə şərtlənir. Əsərin ideyası , obrazların təsir gücü də dilin bədiilik dərəcəsindən asılıdır. Dil ünsürlərini birləşdirən , yaxud dildə bədiilik yaradan qaydalar aşağıdakılardır:

- 1.Səslərin uyuşması
- 2.Söz və ifadələrin məzmun əlaqəsinə girməsi – məcazlaşma
- 3.Dil normativlərinin qəsdən pozulması
- 4.Söz və ifadələrə intonasiya vasitəsilə məzmun çalarları verilməsi

Dili bədiiləşdirən bu qaydalar ayrı-ayrı əsərlərdə müxtəlif dərəcədə özünü göstərir. Bəzilərinde səslərin uyuşması , bəzilərinde normativlərin qəsdən pozulması, bəzilərinde məcazlaşma və s.üstünlük təşkil edir.

Səs uyuşmaları dedikdə , eyni səslərin təkrarı , ahəngə və məxrəcə görə bir-birinə uyğun səslərin cərgələnməsi, qonşu səslərin təsiri ilə səsin müxtəlif çalarla tələffüz edilməsi, habelə bunların yaratdığı xüsusiyyətlər -avazlılıq , musiqiçilik və s. nəzərdə tutulur.

Ədəbi əsərlərin dilində səslər müəyyən qaydalara əsasən uyuşaraq poetik vasitələr, formalar yaradırlar. Səs uyuşmalarının əmələ gətirdiyi poetik vasitələr bunlardır: 1)Qafiyə-müxtəlif sözlərdəki səslərin qismən uyuşması; 2)Cinas-müxtəlif sözlərdəki səslərin natamam, yalnız formaca uyuşması ;3)Rədif-səs tərkibi və məna cəhətdən eyni sözlərin təkrarı

Səs uyuşmaları bütün ədəbi janrlarda bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir.Lirik əsərlərdə isə daha güclü olur. Bir sıra əsərləri , o cümlədən Abbas Səhhətin “Vətənimdir” ,Məhəmməd Füzulinin “Məni candan usandırdı” , Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirini məşhurlaşdıran , dillər əzbəri edən məhz onlardakı heyrətamiz səs uyuşmalarıdır. Həmin əsərləri tədris edərkən bu cəhətə xüsusi diqqət yetirib konkret misallarla , təhlillərlə şagirdlərə mənimsətmək lazımdır. Məsələn, M.Füzulinin “Məni candan usandırdı” qəzəlini tədris edərkən oradakı səslərin miqdarına diqqəti cəlb etmək olar. Bu məqsədlə müəyyən beytlərdəki səsləri hesablamaq mümkündür. Təhlillər zamanı aydınlaşdırılır ki, birinci beytdə 19 səs 79 dəfə işlənmişdir. Onlardan beşi-a,m, n, ə, d səsləri 45 dəfə , yerdə qalan 14 səs 34 dəfə işlənmişdir.Deməli , çox işlənən səslər beytin ahənginin melodiyasının əsasını təşkil edir və misralar musiqi kimi səslənir. Digər beytlərdə də belədir.

Elmi -metodik ədəbiyyatda sözlərin məzmun əlaqəsinə girərək bədi ifadələr yaratmasına dair bir sıra terminlər işlədilmişdir; “bədi təsvir vasitəsi” , “bədi ifadə vasitəsi” , “məcaz” və s.

Məcazlar söz və ifadələrin bir -birilə məzmunca əlaqəyə girməsi nəticəsində yaranır.Həmin əlaqənin birinci əlaməti budur ki, əlaqəyə girən komponentlər ən azı iki tərəfdən ibarət olur. Məsələn, polad sına

Məcəzi yaradan əlamətlərdən biri də budur ki, əlaqəyə girmiş tərəflərdən biri öz xüsusiyyətini digər tərəfə verərkən onu dolğunlaşdırır, özü yoxsullaşır.

Məcəzin bir növü olan bənzətmə elmi-metodik ədəbiyyatda başqa sözlərlə də, məsələn, “müqayisə” “təşbeh” sözləri ilə adlandırılır.Bənzətmədə tərəflər başqa sözlər- qoşma , müştərək sifət vasitəsilə əlaqəyə girirlər. Məsələn, dərdim dağlar qədər böyükdür. Gözlər günəş kimi işıq saçır və s.

Epitetləri bəzən sifətlə , təyinlə eyniləşdirirlər.Halbuki hər cür sifət , yaxud təyin epitet ola bilməz. Bu o zaman mümkündür ki , sifət , yaxud təyin məzmunca dolğunlaşmış olsun, lüğəvi mənadan əlavə məzmun çalarlarını da ehtiva etsin.

Metafora məcəzin ən təkmil formasıdır və onunla əlaqədar iki termin işlənir: Metafora və istiarə . Bunların heç biri azərbaycan sözü deyil. Metaforanın məcəzin digər növlərindən fərqləndirən belə bir əlamət var ki , əlaqəyə girmiş tərəflərdən biri öz keyfiyyətini digərinə verərək aradan çıxır.

Ədəbi əsərlərin dili üzərində iş apararkən məcəzin xüsusiyyətlərini , yəni hansı sözlərin əlaqəyə girməsini, hansı xassələrin yaranmasını izah etməklə bərabər , onun bədi vəzifəsi də şərh olunmalıdır. İkinci cəhət birincidən də vacibdir. Məsələn, A.Şaiqin “ Məktub yetişmədi” hekayəsində məcəzlərin bədi vəzifəsini aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı qaydada iş aparıla bilər.

Müəllim -Yazıçı nə üçün səmanın görmüşünü qara çarşaba bürünmüş yaşlı adamlara bənzədir?

Şagird-Yazıçı Qurbanın vəziyyətinin dəhşətli olmasını oxucuya çatdırmaq üçün belə bir bənzətmə işləmişdir.Təbiətin müsibətli görünüşü Qurbanın faciəsinə münasibdir.”Göylər yaşlı adamlar kimi qara çarşaba bürünmüşdü” ifadəsi Qurbanın sonrakı taleyindən xəbər verir.

Normativlərin qəsdən pozulması hallarının şagirdlərə öyrədilməsi həm əsərin məzmununu , dil xüsusiyyətlərini dərinlən qavramağa kömək edir, həm də şagirdlərin yazılı və şifahi nitqlərinin yığcam , səlis , emosional olmasına təsir göstərir. Çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər əsərin məzmununu söylərkən , onları təhlil edərkən, ifadə , inşa yazarkən normativlərin qəsdən pozulması qaydalarından istifadə etsinlər.

Ədəbi əsərlərin tədrisində sözlərin normativinin pozulmasına-təsədüf edilir. Məsələn, C. Məmmədquluzadənin “ Poçt qutusu “əsərində Novruzəlinin dilində nəçəlnik, çöyür, urus, görükən sözləri normativdən kənar, “təhrif olunmuş” şəkildə işlənmişdir.Həmin sözlər üzərində iş apararkən qeyd edilməlidir ki, bu sözlər məhz Novruzəlinin dilində təhrif olunur və bu, Novruzəlinin savadsızlığını bildirir.

Normativlərin pozulması hallarını öyrətməyin yollarından biri də müqayisələr aparılmasıdır. Normativin qəsdən

pozulmasının bütün növlərinin öyrədilməsində müqayisədən istifadə etmək faydalıdır. İntonasiya ədəbi əsərin strukturuna daxil olan komponentlərdən biridir. İntonasiya əsəri məzmunca zənginləşdirən, onun bədiiliyini artıran mühüm komponent kimi xarakterizə olunur. İntonasiyanın tərənnüm tərzində əşya və hadisəyə münasibəti ifadə edir. Burada hissiyat üstünlük təşkil edir. Məsələn, Aşıq Ələsgərin “Dağlar” şeirinin sonuncu bəndinin intonasiyası belədir:

Köçər ellər ,düşər səndən aralı,
Fırqətindən gül nərgizin sarala,
Ələsgər Məcnuntək yardan yaralı,
Gəzər səndə dərdli , nalalı dağlar.

Bu parça oxunarkən danışmaq ahəngi, həznlilik tonu üstünlük təşkil edir. Lirik qəhrəmanın kədərli, hüznü hissələri ifadə olunur. İntonasiyanın təhkiyə tərzində süjetli şeirlərdə, hekayə və nağıllarda, roman və povestlərdə, təmsillərdə özünü göstərir. Bu intonasiya tərzinin əsas əlamətləri danışmaq, söhbət, müəyyən dərəcədə monotonluq, dinləyicini sərbəst buraxmaq kimi xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Muradov B. Orta məktəbdə ədəbi əsərlərin öyrədilməsi. Bakı, 1992
2. Aydın Hacıyev. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası
3. Həsənlı B. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: Müəllim, 2016.
4. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar: Fəal/interaktiv təlim. Bakı 2009
5. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: ADPU, 2010.

Açar sözlər: səs, qafiyə, məcaz, intonasiya, bədii dil, metafora, təşbeh.

Keys words: sound, rhythm, intonation, artistic language, metaphor, ingenuity

Ключ слова: голос, рифма, иносказание, интонация, художественный язык, метафора, метонимия

SUMMARY

Studying of language and style of the piece has great significance. Studying of language, along with serving for deeper appropriation of the content of piece, its characters, other components, aids for students to develop their speech, to increase their word sense, and to make their speech and communication for effective and fluent

PEZİOME

Изучение языкового стиля произведения имеет большое воспитательное – образовательное значение. Изучение языка не только служит глубокому осмыслению содержания, образов и других компонентов произведения, а также, содействует развитию речи учащихся, повышению способности по осмыслению слова, лаконичности, а также действенности речи.

Elmi rəhbər: p.f.d, dosent Bilal Həsənlı

Sarıyeva Türkanə

HEKAYƏ JANRININ ORTA MƏKTƏBDƏ TƏDRİSİ

Bədii yaradıcılıqda maddi aləmin, cəmiyyətin, müxtəlif hadisələrin və insan həyatının təhkiyə ilə təsvirinə epik növ deyilir. Epik növdə digər növlərdən fərqli olaraq bədii inikasin əhatə dairəsi və hüdudları olduqca genişdir.

Hekayə yazılı ədəbiyyatda epik növün ən kiçik və geniş yayılmış janrlarından biridir. Nahaq yerə deməyiblər ki; "Hekayə ədəbiyyatın dış ağrısıdır. Balaca bir dış əsəb sistemini oyadıb bədəni lərzəyə gətirdiyi kimi, hekayə də ədəbiyyatı hərəkətə gətirir". Rus ədəbiyyatında "rasskaz", italyanlarda "novella" deyilən bu janr, əsasən, realist məzmun daşıyır. Hekayə haqqında danışdıqda yadıma MİR Cəlal və Pənah Xəlilovun kitabından oxuduğum "Şifahi ədəbiyyatda nəgill nədir, yazılı ədəbiyyatda da hekayə odur" ifadəsi düşür. Hekayə öz quruluşuna və həcminə görə başqa epik formalardan seçilən, orijinal üslub və yazılış tərzinə malik spesifik bir janrdır. Onun mövzu dairəsi, bədii materialı geniş və hüdudsuzdur. Mövzu cəhətdən məhdudluğu olmasa da, əsl sənətkarlıq nümunəsi olan hekayələrdə hadisələrin təsvirində uzun-uzadı təfsilata yol verilmir, qayə, bədii material dəqiq məkan və zaman daxilində, mümkün qədər yığcam, lakonik bir formada ifadə olunur.

Hekayə janrının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, burada hadisələrin inkişafı həm dinamik, həm də vahid süjet xətti üzərində qurulur. Obrazların sayı bir baş qəhrəmandan və bir neçə köməkçi personajdan artıq olmur. Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə yazmayan yazıçı yoxdur. Mirzə Cəlilin "Poçt Qutusu", "Usta Zeynal", "Qurbanəli bəy", Ə. Haqverdiyevin "Şeyx Şaban" və "Marallarım" silsiləsi, Mir Cəlalin "Anket Anketov", "Təzə toyun nəzakət qaydaları", "İclas qurusu" və s. hekayələri dünya hekayə janrının inciləri sayıla bilər.

VIII sinifdə Mirzə Cəlilin "Qurbanəli bəy", "Poçt qutusu", Ə. Haqverdiyevin "Bomba", "Mirzə Səfər" hekayələri tədris olunur. Bunlardan "Qurbanəli bəy" hekayəsinin tədrisinə diqqət yetirək.

Bildiyimiz kimi, uzun müddət orta məktəblərdə dərslər ənənəvi təlim üsulları ilə aparılırdı. Lakin hal-hazırda dərslərin fəal/interaktiv təlim üsulları ilə tədris olunması şagirdlərin fəallaşmasında mühüm rol oynayır. Fəal/interaktiv təlim şagirdlərə müstəqil düşünmək, sərbəst fikir söyləmək, əməkdaşlıq etməyi bacarmaq, öz fikirlərini izah və sübut etmək, kreativ təfəkkürün inkişafı, birgə həll yollarını müəyyənləşdirmək, qərar çıxarmaq və s. kimi keyfiyyətlər aşılayır.

"Qurbanəli bəy" hekayəsinin tədrisinə sözü gedən sinifdə 3 saat ayrılır. Bunlardan 2 saat məzmunun mənimsənilməsi, 1 saat isə əsərin təhlili üzrə işdir. Müəllim birinci dərs saatının məzmun və formasını aşağıdakı kimi hazırlamalıdır.

- Mövzu: C. Məmmədquluzadənin "Qurbanəli bəy" hekayəsinin məzmununun öyrənilməsi
- Məqsəd: - əsərin məzmununun mənimsənilməsi, obrazların xarakteri və yazıçı sənətkarlığı barədə ilkin təsəvvürün qazanılması;
- yaltaqlığın, simasızlığın insanı rəzil etməsi barədəki təsəvvürün dərinləşdirilməsi;
- əməkdaşlıq və birgə işləmək bacarığının inkişaf etdirilməsi;
- həm müstəqil, həm də qrupda bilik qazanmaq bacarığının formalaşdırılması;
- bədii (yaradıcı) təfəkkürün inkişaf etdirilməsi.
- İş forması: - fərdi iş, cütlik şəklində iş, kiçik qruplarda iş, bütün siniflə birgə iş.

Metod-priyom və iş növləri: - müəllimin izahı, müsahibə, əqli hücum, proqnozlaşdırılmış oxu

Problemli vəziyyətin yaradılması və problemin qoyuluşu

Müəllim sinifə müraciət edir: Siz artıq bilirsiniz ki, C. Məmmədquluzadənin əsərlərində çox mühüm ictimai bəlalər, xalqımızın və vətənimizin üzvləşdiyi taleyüklü məsələlər əksini tapmışdır. İndi öyrənəcəyiniz "Qurbanəli bəy" hekayəsində də belədir. İlk növbədə aşağıdakı sözlərin (lövhədə qeyd edir: insan, mühit, şərafət, yaltaqlıq, simasızlıq, rüsvayçılıq) əsasında onlardan istifadə etməklə kiçik bir hekayə yazacaqsınız. Bunun üçün müəllim 5 dəqiqə vaxt ayırır. İşin icrası başa çatdıqdan sonra hər şagirdin yazısını parta yoldaşı oxuyur. Sonra isə şagird yazdıqlarını sinif qarşısında oxuyur. Mübahisəyə, müzakirəyə yer verilmir.

Həmçinin, müəllim "Yalançılıq və simasızlıq insanın həyatdakı mövqeyində hansı rolu oynaya bilər?"-kimi tədqiqat sualı qoya bilər. Hekayənin məzmununun öyrədilməsinə isə proqnozlaşdırılmış oxu vasitəsilə başlanılır. Şagirdlər cütlər şəklində nəzərdə tutulmuş hissələri oxumağa başlayırlar. Oxudan sonra hər cütlükdən bir nəfər hadisələrin inkişafını necə təsəvvür etdiyini, nəyə əsaslanaraq belə düşündüyünü təqdimat əsasında açıqlayırlar. Təqdimatlar dinləndikdən sonra müəllimin nəzarəti altında oxşar və fərqli ehtimallar şagirdlər tərəfindən irəli sürülür. Bu, dərslərin məlumatın mübadiləsi və müzakirəsi mərhələsi kimi qəbul edilir. Müəllim müzakirənin diskussiya səciyyəli olmasına şagirdlərin nitq bacarıqlarını nümayiş etdirmələrinə, fikirlərini sərbəst ifadə etmələrinə imkan verən şərait yaratmalıdır. Onu da qeyd etməliyik ki, oxu zamanı müəllim əvvəlcədən hazırlanmış suallarla oxunmuş hissənin məzmununun nə dərəcədə mənimsənilməsinə nail olur.

İkinci saatda da əsərin məzmunu üzrə iş aparılır. Bu zaman hekayənin evdə oxunmuş parçalarının məzmununun və tanış olmayan sözlərin mənasının hansı səviyyədə qavranıldığını yığcam müsahibə və seçmə üsulla, təqdimatların dinlənilməsi, səciyyəvi epizodların nəgill edilməsi və s. yollarla müəyyənləşdirilə bilər. Müəllim şagirdlərdən əsərdən seçilmiş "şuriş", "pristav", "katda", "qlava", "əfsər", "kazak", "bu heyndə", "akoşka" və

s.tipli sözlərin mənalarını açıqlamalarını tələb edə bilər. Bu mərhələ tədqiqatın aparılması mərhələsi adlanır. Qrup işlərinin nəticələri təqdimatlar əsasında açıqlanır. Bütün qrupların eyni sual üzərində işləməsi, məlumat mübadiləsinin müzakirə ilə qovuşmasına səbəb olur. Müəllim çalışmalıdır ki, müzakirə səmərəli keçsin. Deyilən fikirlər nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması mərhələsində mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Sonda müəllim qiymətləndirmə meyarı çıxarmalıdır.

Üçüncü saatda isə əsərin təhlili üzrə iş aparılır. Bu hissədə müəllimin “Əsərin təhlilinə hazırlaşın” mətninə və “Araşdırın, Fikirləşin, Cavab verin” tapşırığına müraciət etməsi məqsədə uyğundur. Bu zaman şagird “Kompozisiya” və “Kinayə” anlayışları barədə məlumat alır. Müəllim C.Məmmədquluzadənin “Qurbanəli bəy” hekayəsi üçün seçdiyi “Qoqol, Allah sənə rəhmət eləsin” epigrafi timsalında “epigraf” anlayışını da şagirdlərə izah etməlidir. Həmçinin müəllim növbə ilə tədqiqat sualı, tədqiqatın aparılması, məlumat mübadiləsi, məlumatın müzakirəsi və təşkili, nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması və sonda qiymətləndirmə meyarları vasitəsilə dərsi yekunlaşdırır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Əliyev R. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Qanun nəşriyyatı, 2012
- 2.Əlimirzəyev X. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: Nurlan, 2008
- 3.Əliyev S., Həsənov B., Verdiyeva N., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinfi üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı, 2017
- 4.Əliyev S., Həsənov B., Verdiyeva N., Mustafayeva A., Məmmədova S. Ümumtəhsil məktəblərinin VIII sinif ədəbiyyat fənni üzrə metodik vəsait. Bakı, 2015
- 5.Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, 2010
- 6.Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Proqres, 2012
- 7.Hüseynovlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar:Fəal/interaktiv təlim. Bakı, 2009

Açar sözlər: epik növ, hekayə, orta məktəb, ədəbiyyat

Ключевые фразы: эпический тип, рассказ, средняя школа, литература

Key words: epic type, story, high school, literature

РЕЗЮМЕ

Преподавание рассказа в средней школе (VIII класс)

Жанр рассказа, расположение рассказа в литературе, её обучение в средней школе, её свойства, формировать идеи против лжи и мошенничества у школьников в лице Курбанали бека, формировать у школьников самостоятельно мыслить и свободно относиться к жизненным позициям.

SUMMARY

Story stage teaching in secondary school (VIII grade)

The genre of stories, the place of story in literature, its secondary education, its peculiarities, the formation of ideas against falsehood and fraud in pupils in Gurbanli bey's form, and the ability to freely approach students in independent thinking.

Elmi rəhbər: f.e.d.prof. Y.Babayev

Tagiyeva Aytəkin FƏAL TƏLİMDƏ İSTİFADƏ OLUNAN İŞ FORMALARININ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ TƏLİMİ İMKANLARI

Son illərdə ölkəmizdə təhsilin inkişafı ilə əlaqədar bir sıra ciddi islahatlar aparılmışdır. Bu gün təhsil sahəsində görülən bütün işlər ölkənin ictimai-siyasi, sosial- mədəni həyatında mühüm rolə malik olan gənclərin parlaq gələcəyinə işıq saçır. Müasir dövrdə məktəbdə təhsil alan şagirdlər yaxın gələcəkdə cəmiyyətin tam hüquqlu üzvlərinə çevriləcəklər. Odur ki, müasir təhsil daha çox biliklərin verilməsinə deyil, əldə edilmiş biliklərin bacarıq kimi istifadə istifadə edilməsinə imkan verən təhsil proqramlarına üstünlük verir. Cəmiyyətə mövzunu əzbər öyrənən yox, öyrəndiklərini müvafiq stiusiyalarda tətbiq etməyi bacaran şagird lazımdır.

Bildiyimiz kimi, təhsil sistemimizə yeni pedaqoji terminologiya daxil olmuşdur. Kurikulum adlanan bu təhsil dalğası mütərəqqi təhsil təcrübəsi kimi öz təsdiqini geniş miqyasda tapmışdır.

Fənn kurikulumlarının tətbiqi ilə əlaqədar olaraq dərs prosesinin gedişatında müxtəlif yeniliklərdən istifadə olunmağa başlandı. Müasir mərhələdə dərslərdə yeni təlim texnologiyalarından istifadə mühüm tələb kimi qarşıya qoyulur. Sətsiz-hesabsız iş üsullarından istifadə, dərslərin mərhələlərinə uyğun iş formalarının seçilməsi müəllimlərin diqqət mərkəzində dayanan ən mühüm məsələlərdir.

Ənənəvi məşğələlərdən fərqli olaraq fəal təlim metodları ilə qurulan dərslərdə müxtəlif iş formalarından istifadə olunur. Dərsdə tədris olunan mövzudan, dərslərin məqsədindən asılı olaraq tədqiqat işləri aparılır. Tədqiqat işləri isə müxtəlif şəkillərdə, yəni bir nəfərlə, eləcə də bir neçə nəfərin iştirakı ilə aparıla bilər. Bu baxımdan fəal təlim zamanı fərdi iş, cütlərlə iş, kiçik qruplarla iş və böyük qruplarla-bütün siniflə iş formalarından istifadə olunur.

Fərdi iş forması nəzərdə tutulan tapşırığın sadəcə bir şagird tərəfindən yerinə yetirilməsidir. Fərdi iş formasının əsas xüsusiyyəti dərs müddətində müəllimin şagirdə fərdi yanaşaraq onunla ayrılıqda məşğul olmasıdır. Belə olduğu təqdirdə isə şagird öz fikirlərini utanmadan müstəqil söyləyə bilər. Bu iş formasının təlimi əhəmiyyətindən biri də odur ki, şagird bütün tapşırığı fərdi yerinə yetirdiyi üçün onun bilik və bacarıq səviyyəsini daha rahat izləmək olur. Bununla da məktəblinin zəif tərəflərini müəyyən etmək üçün real imkanlar yaranır. Eyni zamanda şagirdlərdə özünə inam, sərbəst düşünmə bacarıqları da inkişaf etmiş olur.

Kiçik qruplarla iş forması dedikdə bir neçə şagirdin müəyyən problemin həllinə yönəlmiş birgə fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Bu iş forması fəal təlimdə ən sıx müraciət olunan iş formasıdır. Lakin bir tədris ili boyunca ancaq eyni iş formasından istifadə şagirdlərdə marağın azalmasına gətirib çıxara bilər. Kiçik qruplarla iş formasının müsbət tərəfləri kimi şagirdlərdə əməkdaşlıq, müzakirə etmək bacarıqlarının formalaşması, şagirdlərin fəallıq və təşəbbüskarlığının artması, rəqabətin yaranması nəticəsində dərsə olan marağın yüksəlməsi, qarşılıqlı nəzarət, yardım və məlumat mübadiləsinin yaranması, idrak fəaliyyətinin formalaşmasını göstərmək olar. Eyni zamanda bu iş forması şagirdlərin şəxsi keyfiyyətlərinin açılmasına kömək edir, onlarda özünüidarə qabiliyyəti formalaşır.

Bütün bunlarla belə kiçik qruplarla iş formasından istifadə zamanı müəyyən problemlər də yarana bilər. Bu iş formasının tətbiqi zamanı sinifdə səs-küyün çox olması, müəllimin bütün sinfi idarə etmək üçün diqqətini paylaşdırma bilməməsi, şagirdlərin işi əyləncə kimi qavraması, qrup iştirakçıları arasında əməkdaşlığın yaranmaması başlıca problemlərdəndir. Müəllimin bu işə məsuliyyətlə yanaşması vacibdir. O, ilk növbədə, işin təşkilinin əsaslarını bilməli, qrup işinin qaydalarını və məqsədlərini şagirdlərə izah etməlidir. Digər problem qruplara bölgü zamanı özünü göstərir. Belə ki, bəzi qruplar tapşırığı cəld yerinə yetirdikləri halda, digər qrup tapşırığı, ümumiyyətlə, yerinə yetirə bilmir. Bu kimi halların qarşısını almaq üçün müəllim məqsədli bölgü aparmalı, hər qrupda müxtəlif səviyyəli şagirdlərin olmasını nəzərdən qaçırmamalıdır. Kiçik qrupların tərkibi 4-7 nəfərdən ibarət olur və qrup işini təqdim etmək üçün qrup üzvləri tərəfindən lider təyin olunur.

Tədqiqat mərhələsində istifadə edilən iş formalarından biri də cütlük şəklində iş formasıdır. Bu zaman məktəblilər ya öz parta yoldaşı, ya da yerini dəyişərək digər şagirdlərlə birlikdə işləyirlər. Tapşırığın icrası iki nəfərə aid olur. Şagirdlər arasında

əməkdaşlıq yaranır və onlar fikir mübadiləsi aparırlar. Bu da təlimdə zəif və utancaq şagirdlərin də iştirakına səbəb olur. Onlar öz bilik, bacarıq və vərdislərindən çıxış edərək yeni ideyalar irəli sürürlər. Məktəb təcrübəsi göstərir ki, 6-cı sinifdə B. Vahabzadənin "Qocalar" şeiri, Ə. Kürçaylının "Vətən", H. Ziyanın "Qarabağda" əsərləri, 7-ci sinifdə M. Hüseynin "Odlu qılınç", A. Bakıxanovun "Hikmətin fəziləti", Ç. Aytmatovun "Manqurt" əsərlərinin, 8-ci sinifdə İ. Nəsiminin "Ağrımaz", Ş. İ. Xətayinin "Bahariyyə", Q. Zakirin "Durnalar" şeirlərinin, 9-cu sinifdə M. Müşfiqin "Həyat sevgisi", S. Vurğunun "Ananın öyüdü", M. Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" v.s əsərlərin tədrisində cütlərlə iş formasından istifadə müsbət nəticə verir.

İnteraktiv dərslərdə böyük qruplarla – bütün siniflə iş formasından da geniş istifadə edilir. Bu zaman şagirdlərin hamısı eyni bir problemin həllinə cəlb olunur. Bu iş formasının ən müsbət cəhəti şagirdlərdə ünsiyyət bacarığının təşəkkülü və inkişafıdır. Məktəblilər arasında bir-birini dinləmək, söylənilən fikirlərə hörmətlə yanaşmaq bacarıqlarının əsası qoyulur. Böyük qruplarla iş zamanı şagirdlər problemin həllində müxtəlif yanaşmaların, fikirlərin, iddiaların mövcudluğunu anlaşırlar.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasının Təhsil Sahəsində İslahat Proqramı" Bakı-1999
2. "Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni"

kurikulumu(V-XI siniflər)” Azərbaycan müəllimi, 24 dekabr 2010-cu il

3. Aslanov Y. “Ədəbiyyat tədrisi: ənənə və müasirlik” Bakı, 2011

4. Həsənlı B. “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” Bakı, 2014

5. Veysova Z. “Fəal/interaktiv təlim (müəllim üçün metodik vəsait)”

6. Yusifov F. “Ədəbiyyatın tədrisi metodikası” Bakı, 2015

7. Yusifov H. “Ədəbiyyat fənn kurikulumu haqqında” Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 2013, №1 (85)

Açar sözlər: təhsil, fənn kurikulumu, interaktiv təlim, fəal təlim metodları, iş formaları

Key words: education, subject curriculum, interactive training, active education methods, work forms

Ключевые слова: образование, предметные курикулумы, интерактивное обучение, активные методы обучения, рабочие формы

Summary

Use of the work forms during active/interactive lessons is essential. The choice of the work forms depends on educational material, age and level of knowledge of pupils. Herewith, also, important factor is taking into consideration of their individual characteristics, level of perception, interests and aptitudes. All this provides the mobility of the lesson. As a result, children aren't passive during educational process. On the contrary, a revival arises in the classroom. One of the most important factors in this process is the interaction and cooperation of the teacher and the pupils. Use of the work forms in the classroom, built on active education methods, should show its positive impact on the school practice.

Резюме

Применение форм работы на активных/интерактивных уроках имеет важное значение. Выбор форм работы зависит от учебного материала, возраста и уровня знаний учеников. При этом, важным фактором также является принятие во внимание их индивидуальных характеристик, уровня восприятия, интересов и склонностей. Все это обеспечивает мобильность урока. В результате, дети не проявляют пассивности в учебном процессе. Напротив, в классе возникает оживление. В этом процессе также одним из самых важных факторов являются взаимодействие и сотрудничество учителя и учеников.

Elmi rəhbər: N.Məmmədov

Əliyev İlham Baxış oğlu
SAYTƏRKİBLİ FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRDƏ KƏMİYYƏTİN
İFADƏ FORMALARI

Nitq hissələrinin təsnifi dilin lüğət fonduna daxil olan sözlərin müəyyən prinsiplər üzrə bölgüsü əsasında aparılır. Nitq hissələri müstəqil mənalarına, morfoloji əlamətlərinə və sintaktik roluna görə, morfoloji və fonetik əlamətlər toplusu ilə fərqlənən struktur-semantik söz sinifləri kimi, bəzən isə söz əmələgətirmə və forma əmələgətirmə tiplərinə, söz birləşməsi, cümlə tərkibində sintaktik funksiyalarına görə bir bəzəndən fərqlənən leksik-grammatik söz qrupları kimi təsnif edilir. İngilis-Azərbaycan və Azərbaycan-İngilis mədəniyyətlərarası kommunikasiyanın güclənməsi say tərkibli frazeoloji birləşmələrin diskursiv xüsusiyyətlərinin yetərinə öyrənilməsi bu problemin həm linqvistik, həm də linqvokulturoloji prizmadan araşdırmağın əhəmiyyətini və vacibliyini artırır.

Kommunikativ-praqmatik, diskursiv-koqnitiv yönümlü belə tədqiqat saytərkibli birləşmələrin müqayisəli araşdırılmasını nəzərdə tutur. Qeyd olunan dillərin saytərkibli birləşmələri müqayisəli-tipoloji təhlil obyektiolelmədiği kimi, saytərkibli sabit söz birləşmələri də müqayisəli şəkildə kommunikativ-praqmatik aspektdən araşdırılmamış, onların diskursiv xüsusiyyətləri müəyyənəşdirilməmişdir.

Məlum olduğu kimi saylar dünya xalqlarının dillərində və mədəniyyətində özünəməxsus yer tutur. Saylar insan təfəkkürünün inkişafı ilə sıx bağlıdır və bu bağlılığı tam olaraq göstərən dil faktlarıdır.

Sayların dildə mövqeyi əşyanın kəmiyyətini və sırasını göstərməkdədir. Bu zaman dildə köməkçi vasitələrin də rolu çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə vasitələr bəzi hallarda üslubi rol oynayır və ifadənin mənasını dəqiqləşdirərək, digər tərəfdən yeni mənanın əmələ gəlməsinə zəmin yaradır.

Tədqiqatçıların gəldiyi nəticələrə əsasən demək olar ki, ilkin saylar başlanğıcda formalaşdığı zaman *bir* və *iki* olmuşdur. Bundan sonrakı saylar isə sadəcə *çox* adlandırılmışdır. İnsanlar tədricən beşə qədər saymış, ilk beşi birləşdirərək, ona kimi hesablaya bilməmişlər. Bütün bu ədəd anlayışlarının, say məfhumunun doğuluşu, yaranması, formalaşması üçün insanın iki əli və hər iki əldəki beş barmağı misilsiz rol oynamışdır.

Müasir türk dillərində söz kökü formasında sıra saylarının olması barədə bir neçə misal göstərmək. Çuvaş dilinin Kurmuş şivəsində sıra sayı yoxdur. Bunun üçün miqdar sayından istifadə olunur. Tuva dilində 1940-cı ilə kimi sıra sayları mövcud olmamışdır. Sıranı bildirmək üçün miqdar saylarının yanında sıra nömrəsi bildirən *duqaar* sözündən istifadə edilmişdir: *bir duqaar – birinci, iki duqaar – ikinci, üç duqaar – üçüncü* və s.

Qırğız şivələrində bağlayıcı vasitə kimi – *ü* – mörfemindən istifadə edilir: *bir yüz-ü on* “yüz on”. Türkmən dilinin dialektlərində *dasöz*ündən istifadə olunur: iki otuz-da oncağaz “yetmiş”. Bəzi türk dil və şivələrində fars dilindən alınmış *kəm* sözü onluqlarla təklikləri bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Türk dillərində rastlaşdığımız bu vəziyyət analogi şəkildə Hind-Avropa dillərinin əksəriyyətində də mövcuddur. Onlarda da onluq say sistemindən istifadə olunur. Lakin bu qanunauyğunluq bəzi hallarda pozulur. Məsələn, müasir fransız dilində kelt substratının təsiri altında iyirmilik sayım sistemindən istifadə olunur. Məs., quatre vingts “səksən” (hərfi mənada “dörd iyirmi”).

Hər hansı bir rəqəmi, məsələn 4 rəqəmini bir-birilərinin dillərini başa düşməyənlərin də hamısı eyni mənada – 4 mənada oxuyur (öz dilində) və başa düşür. Bu rəqəm onu oxuya bilən adamların hamısı üçün eynidir, lakin onu hər kəs öz dilində oxuyur. 4 – dörd (Azərbaycan dilində), четыре (rus dili), çahar (fars), for – (four) – (ingilis) və s.

Rus dilində birdən ona qədər say adları latın, yunan, alman və s. dillərdəki say etibarlı ilə eyni mənəbdəndir. Обин – (eis, unus, eins); два - (dua, duo, zwei); три – (treis, ties, drei) və s. İndi müxtəlif sahələrə aid olan və Azərbaycan dilində də işlədilən bir sıra terminlər və termin səviyyəli sözlər həmin saylarla əlaqədardır: *unus* – unusifikasiya, *duo* – dualizm, dublet, duel, decem; dekada. Bir sıra adətlər, anlayışlar kəmiyyətlərdə - saylarla bağlıdır. *Qırx*: *qırx pilləkən, qırx gün yol getmək, qırx gün, qırx gecə toy etmək, qırx gün vaxt vermək, qırx mərasimi keçirmək, qırx quldur* və s. *On iki – on iki başlı ilan, ilin o iki ayı, saatda on iki rəqəm, servislərin on iki saylı hissələrdən olması* və s.

Azərbaycan dilində say onluq sistemə əsaslanır. Birdən ona qədər saylar müstəqil sözlərlə ifadə olunur. Bu da təfəkkürdə say anlayışının differansiya olunması ilə, ümumi inkişaf əlaqədardır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında saylar daha çox İ.Nəsiminin əsərlərində rəmzi mənada işlənmişdir. O, dövrdə saylara sehirli anlayışlar kimi baxılmışdır: *Dörd – dörd cisim* (od, su, torpaq, hava) – insanın mövcudluğu üçün vacib olan dörd element – *dörd* müqəddəs kitab (Tövrat, Zəbur, İncil, Quran), *altı – altı cəhət* (sağ, sol, yuxarı, aşağı, irəli, geri), *iyirmi səkkiz – iyirmi səkkiz* ərəb hərfi, *otuz iki* – fars və əski Azərbaycan hərfləri; *otuz iki diş, üç yüz altmış altı* – ilin günləri və s.

Həftənin günlərinin adları əvəzinə onların sıra ilə saylarla ifadəsi daha çox istifadə olunur: *birinci gün, ikinci gün* və s.

Aylarla da oxşar əlamətlər özünü göstərir. Onlar da yunan və latın dillərinin sayları ilə əlaqədardır. Məs: Yunan və Latın dillərində *okta-səkkiz* deməkdir, oktyabr həmin sözdən əmələ gəlmişdir və qədim Yunan təqviminə görə martdan başlayan ilin səkkizinci ayıdır. Sentyabr latın dilində yeddi mənada olan *sentem* sözündən olub, həmin təqvimin yeddinci ayıdır. Dekabr yunanca *onmənada* olan *deka* (latınca *desem*) sözündən olub, ilin onuncu ayı hesab olunur.

Avstraliya, Cənubi Afrika, Cənubi Amerika xalqlarının dillərində iki say sistemi qalmaqdadır. Bu sistem insan bədəninin cüt hissələri ilə (qulaqlar, gözlər, əllər, ayaqlar) əlaqədardır.

1 və 2, 3=2+1. 4=2+2. Dördəndən sonra çox gəlir. Beşlik sistem bir əlin barmaqları ilə, *iyirmilik* sistem əllərin və ayaqların barmaqları ilə əlaqədardır.

Azərbaycan dilində sayın adının etimologiyasından asılı olmayaraq, onluq say sistemi tam sabitləşmişdir. *İyirmi* – iki on, otuz – üç on, *qırx* – dörd on kimi ifadə olunur. Belə düşüncə tərzli say adlarının formalaşmasında da rol oynamışdır. *İyirmi*, *altmış*, *yətmış*, *səksən*, *doxsan* saylarının əsasında *iki*, *altı*, *yeddi*, *səkkiz*, *doqquz* say adlarının dayandığı açıqca görünür. *Əlli* sayı isə *əl* ismi ilə əlaqədardır. Bu məfhumun arxasında beş dəfə on mənası dayanır. Təklil və onluqlarının əlaqələnməsi və sırasında bir sabit qanunauyğunluq vardır. On bir sayından doxsan doqquz sayına qədər kəmiyyət adlarında əvvəlcə onluqlar, sonra isə təkliflər ifadə olunur: *on beş*, *iyirmi beş*, *otuz beş*, *qırx beş*, *əlli beş*... və s. Yüzdən sonra əvvəlcə yüz (yüz on beş), mindən sonra əvvəlcə min (min yüz otuz) və s. davam edir.

Başqa dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də bu say sistemlərindən istifadə edilir. Ərəb, roma və hind rəqəmləri eyni sistem əsasında götürülüb və bir-birilə uzlaşır. Onların hamısının quruluşunda təkliyi göstərən bir işarə və həmin işarələrin cürbəcür mövqələrdə təkrarı və əlaqələndirilməsi var. Roma rəqəmlərində əlin beş barmağı ilə o biri hissənin yaratdığı forma (V) beşə işarədir.

Üçə qədər təklərin cəmi – III, dörd: V-1 (beş çıxmaq bir), altı V+1 (beş üstəgəl bir), on V+V=X (beş üstəgəl beş), doqquz X-1 (on çıx bir) sistemi üzərində qurulmuşdur.

Rus dilində on doqquza qədər say adları leksik vahidlərlə ifadə olunur: одиннадцать, двенадцать, тринадцать. Qədim dövrlərdə bu kəmiyyətlərin adları söz birləşmələri formasında olmuşdur: один (одна, одно) на десять, два на десять.

Türk dilində qədim zamanlarda say mənasında işlənən *tümən* sözü olmuşdur. Mənşə etibarlı ilə monqol dilinə məxsus olub, on min və ya daha yüksək kəmiyyət bildirmişdir. Monqollarda hər on min döyüşçüyə “tma” deyilir. (“tma” – on min deməkdir). Bu döyüşçülərin başında “noyon” dururdu. “Noyon” – “temnik” deməkdir. Minbaşılar – min nəfər döyüşçünün komandirləri “temnikə” tabe idilər.

Azərbaycan dilində saysız, qədərsiz, saysız-hesabsız kimi sözlərin məzmununda da kəmiyyət-çoxluq anlayışı vardır. Bundan başqa dilimizdə elə sözlər də vardır ki, onların məzmununda kəmiyyət, say və rəqəm anlayışı vardır. Məsələn: Həftə (7 gün), ay (30 gün), il (365 gün), qərinə (33 illik bir dövr olub əsr mənasında işlədilir), əsr (100 il), şahı (50 qəpik), abbası (20 qəpik), ağac (təxminən 6-7 kilometrə bərabər uzunluq ölçüsü), mil (1 km 850 m), arşın (71 sm), girvənkə (400 qram), çərək (dördüdə bir), düyün (12 ədəd), batman (8 kilogram), çetvert (250 qram), misqal (4 qram), manat, tümən və s. Göründüyü kimi saytərkibli frazeoloji birləşmələrdə kəmiyyətin ifadə formaları müxtəlif sistemli dillərdə öz müxtəlifliyi ilə fərqlənir və dünya alimləri bu səpgidə araşdırmalarını davam edirlər.

Ədəbiyyat:

- 1) Qıpçaq M. D. “Türk say sistemi” Bakı; BUN, 1996, səh: 130
- 2) “Manas” dastan-İstanbul, Bilge kultür, 2010; səh: 397
- 3) Sartaş S. “Türk mitolojisində önəmli saylar” //www.arikaers.org.tr
- 4) Cəfərzadə V. “Kitabi Dədə-Qorqud”ün frazeologiyasına dair Dilçilik məsələləri № 3 (4) Bakı; AMEA Dilçilik İnstitutu nəşri; 2005; səh 182-187

Açar sözlər: *nüq hissələri; təsnif; xarakteristik xüsusiyyətlər; mədəniyyətlər arası kommunikasiya; ifadə vasitələri.*

Key words: *parts of speech, classification, characteristic features, intercultural communication, ways of expression*

Ключевые слова: *части речи, классификация, характеристические особенности, межкультуральная коммуникация, средство выражение*

Xülasə

Məlum olduğu kimi saylar dünya xalqlarının dillərində və mədəniyyətində özünəməxsus yer tutur. Saylar insan təfəkkürünün inkişafı ilə sıx bağlıdır və bu bağlılığı tam olaraq göstərən dil faktlarıdır.

Summary

As is known numerals occupy special place in culture and languages of the world's people. Numerals are closely connected with the development of human's thinking. And the language factor is the main indicator showing this connection.

Резюме

Как известно, числительные занимают особое место в языках и культуре народов мира. Числительные тесно связаны с развитием человеческого мышления и являются языковыми факторами, которые выражают эту приверженность.

Rəyçi: prof. A.Q.Abbasov

PSIXOLOGİYADA İSTEDAD VƏ ŞƏXSİYYƏT ANLAYIŞI

İnsan mühitin və tərbiyənin passiv obyektini kimi yox, fəal subyektini kimi çıxış edir, mühitə və tərbiyə prosesinə, özünün şəxsiyyət kimi formalaşmasına fəal təsir göstərir. Tərbiyə uşaq və yeniyetmələri ancaq obyekt kimi qəbul edərsə, çox şeydən məhrum olar, öz məqsədinə çata bilməz.

Uşağın istedadı müxtəlif formalarda təzahür edir: zehni, əmək, fiziki, bədii, ictimai-siyasi fəallıq. Uşaq və gənclərin şəxsi fəallığının əsas vasitəsi onları müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etməkdir. Təlim fəaliyyəti insanın bilik və bacarıqlara yiyələnməsinə, ideya-mənəvi tərbiyəsinə və psixi inkişafına kömək göstərir. Əmək fəaliyyəti gənc nəslin əmək və peşə hazırlığında, əxlaqi və fiziki tərbiyəsində, xarakter və iradənin formalaşmasında böyük rol oynayır. İctimai fəaliyyət prosesində yeniyetmə və gənclər sosial təcrübə qazanır, ünsiyyət mədəniyyətinə, kollektivçilik keyfiyyətlərinə yiyələnirlər.

Ə.Əlizadə deyirdi: “İnsanı orqanizm, fərd və şəxsiyyət səviyyəsində xarakterizə etmək olar. Bu anlayışlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir, lakin onlardan hər birinin özünəməxsus evristik mənası vardır. Orqanizm anlayışı bioloji elmlər, şəxsiyyət anlayışı isə sosial elmlər kontekstində formalaşmışdır”.

Şəxsiyyət problemi elmin müxtəlif sahələrində çalışan alim və mütəfəkkirlərin illərlə diqqət mərkəzində dayanan mühüm problemlərdən biri olmuş və müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Müasir psixologiyada şəxsiyyət, onun fəallığı, formalaşması, strukturu kimi məsələlər, ümumiyyətlə şəxsiyyət anlayışının mahiyyəti barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Bu bir daha həmin problemin mürəkkəb və çətin olduğunu təsdiq edir (5, s. 137).

İnsan şəxsiyyəti maddi və toxunula bilən, hiss edilən deyildir. O, bir sıra amillərin, şəraitin, imkanların və determinantların təsiri altında formalaşan psixoloji törəmədir.

“Şəxsiyyət” sözü Azərbaycan, rus və ingilis dillərində maraqlı və faktiki olaraq eyni etimologiyaya malikdir. Azərbaycan dilində “şəxsiyyət” sözü öz əsasını ərəb sözü olan “şəxs” sözündən götürmüş və hər hansı bir konkret şəxsi, simanı bildirir. Rus dilində “şəxsiyyət” (личност) sözü də “liçina” (üz, sifət) sözləri ilə bağlıdır. İngilis dilində “şəxsiyyət” mənasını ifadə edən “personality” sözü öz əsasını iki latın sözündən – “per” və “sona” sözlərindən götürmüşdür ki, bu da bir növ “vasitəsilə danışır” mənasını ifadə edir. Sonralar qədim Yunanıstanda və Rum imperiyasında bu söz teatr tamaşasında aktyorun “maskası” şəklində özünü büruzə vermişdir. Adətən, səhnə hərəkətindən asılı olaraq “maska” dəyişilir, aktyor rola daxil olur. Lakin yalnız xeyli vaxt keçdikdən sonra “persona” sözü hazırki dövrdə daşdığı mənə yükünü daşımağa başlamış, “personality” - “şəxsiyyət” mənasında işlənməyə başlamışdır (5, s. 138).

İnsanın şəxsiyyəti birbaşa və dolaylı mənada onun siması, sifətidir. Birbaşa mənada insanın siması, sifəti onun başlıca identifikatorudur. Məhz onun xətləri, formaları, çevrəsi və digər xüsusiyyətləri əsasında bir adamı başqasından fərqləndirir, onun hansı yaş kateqoriyasına mənsub olduğunu müəyyənləşdirə bilir. Təsədüfi deyildir ki, şəxsiyyəti eyniləşdirməklə bağlı bütün sənədlərdə onun sifətinin (üzünün) şəkli olması tələb edilir. Bununla yanaşı olaraq bizim sifətimiz emosiyalarımızın, hisslərimizin, əhvalımızın, vəziyyətimizin, istəklərimizin ifadəçisinə çevrilir, o bizə təkcə verbal yolla deyil, qeyri- verbal yolla da, zəngin mimiki imkanlarımızın köməyiylə də ünsiyyətə girmək imkanı verir. Dolaylı mənada, insan şəxsiyyəti onun “ruhunun”, başqa sözlə, onun bütün psixi təzahürünün “sifətidir”. İnsana məxsus olan fərdi-psixoloji xassələrin təzahür xüsusiyyətlərinə, onun ünsiyyət üslubuna, davranışına, fikir və ideyalarına görə onu aydın eyniləşdirməyimiz və onun gələcək davranışının istiqamətini proqnozlaşdırmağımız heç kimdə şübhə doğura bilməz.

Bütün yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, şəxsiyyət fərdin özünü cəmiyyətlə eyniləşdirməsinə imkan verən davamlı fiziki və psixi xarakteristikasının məcmuundan ibarətdir.

Şəxsiyyət insanın psixoloji siması olub, şüura, mənliyə malik olan, öz hərəkətlərinə cavabdeh, ictimai münasibətlərin fəal iştirakçısı olan adamdır. Şəxsiyyət müəyyən ictimai-tarixi dövrdə yaşayıb fəaliyyət göstərən, gerçəkliyi dərk edib müəyyən istiqamətdə dəyişdirən, ünsiyyətə girməyi bacaran konkret canlı insandır.

Müasir psixologiyanın aktual problemləri içərisində istedad problemi xüsusi yer tutur. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, qabiliyyətlərin fəaliyyət prosesində qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili təkcə elmi-nəzəri məsələ deyildir. Onun böyük praktik əhəmiyyəti vardır.

İstedad dedikdə, qabiliyyətlərin bir və ya bir neçə fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası üçün şərt olan özünəməxsus birliyi nəzərdə tutulur.

İstedad çox vaxt kreativlik, yenilik, yaradıcılıq qabiliyyəti hesabına təyin edilir. Lakin yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, kreativlik və yaradıcılıq eyni anlayışlar deyil. Yaradıcılıq mənalardan yaradılmasıdır, kreativlik isə mənasızdır. Yaradıcılıq prosesi əslində qurucu prosesdir. İstedad bu kontekstdə hansısa bir sahədə yeni məzmunun: yeni məhsullar, yeni strukturlar yaratmaq qabiliyyətidir. İstedad intellektual məhsul istehsal edir. “Yaradıcılıq, insanın özü haqqında unuduğu, yaradıcılıq zamanı özündə olmadığı mənəvi istehsalıdır”, - deyər Nikolay Berdyayev təsdiq edir. Mişel Kasu və Styuart “Həyat, rəssamlıq və ehtiras” kitabında yazırlar: “Yaratmaq naməlum, əsrarəngiz daxili dünya istiqamətində hərəkətdir, qabaqcadan hiss etmək, dəfn edilmiş təəssürləri bərpa etmək, azad yaşamaq və nəticə haqqında narahat olmamaqdır”. Bu prinsipə riayət edən və nəticə haqqında narahatlıq meyli olmayan insanlara

⁹⁸ ADPU-nun Təhsildə sosial-psixoloji xidmət ixtisasının

rəhbərlik etmək doğrudan da çətindir. Bu səbəbdən yaradıcılığı məqsədlərlə idarə etmə prosesini “qurmaq” lazımdır, bunu isə ancaq müdrik olmaqla etmək mümkündür. Müdriklik yenini köhnə ilə uyğunlaşdırmağı bacarmaq, əvvəlki təcrübəni yeni problemin həllində istifadə etmək qabiliyyətidir.

Emosional sabitlik istedadların mühüm xüsusiyyətidir. Onlar məhz bunun sayəsində bir əsər üzərində yorulub bezmədən illərlə işləyə bilirlər. Emosional sabitlik həm də yaradıcı şəxsiyyətin yaradıcı işinin keyfiyyəti üçün vacibdir. İstedad şəxsiyyətin daxili xüsusiyyətlərini ifadə edir və onun ayrılmaz bir hissəsidir.

İstedad insan əməyinin bütün sahələrində özünü göstərə bilər: təşkilati-pedaqoji fəaliyyətdə, elmdə, texnologiyada və müxtəlif sahələrdə. İstedadını, çalışqanlığını və əzmini inkişaf etdirmək böyük əhəmiyyət daşıyır.

Hər bir halda istedadın əsasını təşkil edən bacarıqların birləşməsi yalnız xüsusi bir şəxs üçün xarakterikdir və insanın istedadı yaradıcılıq ehtiyacına yönəldilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2002.
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. 2-ci nəşri. - Bakı, 2002, s. 140-151
3. Əlizadə Ə.Ə. Şagirdlərdə yaradıcı fəaliyyətin psixologiyası. - Bakı, 1968
4. Əlizadə Ə.Ə. İstedadlı uşaqlar. Psixoloji məsələlər. Esselər, etüdlər. Bakı, 2005
5. S.İ. Seyidov, M.Ə. Həmzəyev. Psixologiya. Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün dərslik. Bakı: 2007

Açar sözlər: *şəxsiyyət, istedad, qabiliyyət, tərbiyə, fəallıq, mühit, yaradıcılıq.*

Ключевые слова: *личность, талант, умение, воспитание, активность, среда, творчество.*

Key words: *personality, talent, ability, education, activity, environment, creativity.*

Xülasə:

Məqalədə şəxsiyyət və istedad anlayışları təhlil edilmiş və istedadın şəxsiyyətin formalaşmasında və inkişafında rolu müəyyənləşdirilmişdir.

Резюме:

В статье анализирует понятие личности и таланта, определяет роль таланта в формировании личности.

Summary:

The article analyzes the concept of personality and talent and identifies the role of talent in the formation and development of the personality .

Dos. S.Abbasova

ALMAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN TÜRK MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRİN ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müxtəlif dillərdən söz almaq bu və ya digər dilin zənginləşməsi üçün zəruri bir prosesdir. Oxuduğumuz nəzəri mənbələrə (1, 2, 4) əsaslanaraq qeyd edə bilərəm ki, hər hansı ifadənin, anlayışın ifadəsi üçün başqa dildən söz almaq söz alan dilin həyatında olduqca məsul bir məsələdir. Ehtiyac duyulan alınma sözlərin dilə gətirilməsi nəticəsində milli dil öz orijinallığını itirmir, əksinə, təkmilləşir və zənginləşir. Müxtəlif dillərdə mövcud olan əcnəbi sözlərin mənbələri də müxtəlifdir. Bir dil digər dilin leksikasına az və ya çox dərəcədə təsir edir, bu proses isə tarixi səbəblərlə izah edilir.

Oxuduğum nəzəri mənbələr onu deməyə əsas verir ki, türk dilindən olan sözlər əsasən, alman dilinə iki yolla keçmişdir: ədəbi dilin yazılı forması əsasında;

1) şifahi yolla isə əsasən, şimaldan rus dili, qərbdən isə Osmanlı türkcəsi vasitəsilə keçmişdir.

Alman dilinin tarixi inkişaf mərhələsi göstərir ki, alman xalqı türk dilli xalqlarla müxtəlif sahəli qısa və uzunmüddətli əlaqələrdə olmuşdur. Bu alınma sözlər müxtəlif üsullarla, məsələn, müxtəlif lüğətlərdən, siyasətçilərin məlumatlarından, almanların Şərqi ölkələrində həyata keçirdikləri diplomatik missiyalardan, Şərqi xalqların etnoqrafiyalarından, həmçinin bədii-publisistik və tərcümə ədəbiyyatlarından alınır. Alman dilinin lüğət tərkibində mövcud olan türk mənşəli sözlərdən bəhs etməmişdən əvvəl, ilk olaraq Almaniya ilə Şərqi arasında olan müxtəlif ərazilərdən danışmaq vacibdir. Hələ XIV əsrdən başlayaraq, Şərqi xalqların ədəbiyyatının inkişaf mərhələsinə başlaması Avropanın ziyalı kütləsinin diqqətini cəlb etməyə başlamışdı. Müxtəlif coğrafi kəşflər, bununla əlaqədar olan səyahətlər, səfərlər Almaniya ilə Şərqi xalqları arasında əlaqələrin inkişafına səbəb olmaya bilməzdi.

Alman-türk xalqları arasındakı əlaqələrin dövrünü aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I dövr VIII-X əsrlər. Bu dövr hun-avar, leçenqlər və kumanlarla xarakterizə edilən yazılı abidələrin olması, hun və avar dillərindən olan almanların təyində bir sıra çətinliklər yaratsa da, alman dilinin lüğət tərkibinə daxil olan türk mənşəli alınma sözlərin sayını müəyyən etməkmümkündür. Bu dövrə 15 söz aid edilir.

II dövr XI-XV əsrlər. Bu dövrü iki zamana ayırmaq olar:

A) XI-XIII əsrlər. Xaç yürüşləri dövrü

B) XIV-XV əsrlər. Manqol-tatar hücumları dövrü.

Bu dövrlərdə alman dilinin lüğət tərkibinə 64 söz daxil olub.

III dövr. XVI-XVII əsrlər. Bu dövr alman-türk dil əlaqələri tarixində ən səmərəli dövrüdür. Belə ki, alman dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlərin sayı olduqca artmışdı. Alınma sözlərin sayı 116-ya çatır.

VI dövr. XVIII-XIX əsrləri əhatə edir. Bu dövr alman-türk xalqları arasında mədəni əlaqələrin, eləcə də bu zəmində iqtisadi-mədəni əlaqələrin inkişafına təsadüf edir. Kitab nəşrinin inkişafı çoxlu sayda Şərqi ölkələri üzrə tarixi və etnoqrafik əsərlərin çap edilməsinə səbəb oldu. Şərqi ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, incəsənətinin təsiri altında çoxlu sayda bədii və xüsusi, tərkibində çoxlu sayda Şərqi mənşəli sözlər, xüsusən də türk sözləri işlədilər əsərlər yaradıldı. Bu dövrdə alınan türk sözlərinin sayı 180-ə çatır.

V dövr XX əsri əhatə edir. Bu dövr bir sıra tarixi hadisələrin, məsələn, 1 və ya 2-ci dünya müharibələri, Böyük Oktyabr İnkılabı, faşizmin darmadağın olması və s. ilə xarakterizə edilir. Bütün bu hadisələr isə türk sözlərinin alman dilinin lüğət tərkibinə daxil olmasına, alınmasına müəyyən miqdarda şərait yaradırdı. Bu dövr üçün 60 alınma söz xarakterikdir. Qeyd edək ki, B. Həsənov türk dillərinin fonoloji, tipoloji və həmçinin ekstra-lingvistik faktorlarını nəzərə alaraq, türk sözlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır (5,17):

a) Formalarına görə osmanlı türklərinə aid edilən alınma sözlər (osm.-türk);

b) Keçmiş SSSR-i-də yaşayan türk xalqlarına aid olan sözlər (lat.-türk);

c) Türk dili vasitəsilə alman dilinin lüğət tərkibinə ərəb, fars, manqol və s. dillərdən alınan sözlər;

d) alman dilinə türk dillərindən keçən realilər; Baxmayaraq ki, bu realilər türk xalqının gündəlik həyatını, məişətini, mədəniyyətini və s. əks etdirir, onların sayı alman dilinin lüğət tərkibində kifayət qədərdir. Məsələn:

1) Hərbi sahəyə aid olanlar: der Pallasch, der Seif, der Tschausch.

2) Dinə aid olanlar: der Mufti, der Molla, der Derwisch, der Muselman, der Chasi.

3) Xalq sənəti, musiqi alətləri: der Akyan, der Gasel, der Mugan.

4) Yemək və içki adları: der Ayrar, das Yoghurt, das Halwa, der Racky, der Scherbett, der Pekmes, der

Dönerkebab.

5) Geyim və xəz dəri malları: der Schalwar, der Turban, das Kaftan, der Mudschur, der Kelim

6) Yaşayış tikililəri və nəqliyyat vasitələri: der Imareth, der Kiosk, der Konak, der Kaik, die Schebecke, der Araba

Müasir alman dilinin lüğət tərkibində müəyyən təbəqə təşkil edən türk sözlərinin tədqiqatında, əsasən üç prinsip rəhbər tutulmalıdır:

a) Tarixilik prinsipi; Bu prinsip tələb edir ki, alınma söz hər hansı bir xalqın öz mədəniyyəti mərhələlərində keçib gəldiyi yollar və qarşılaşdığı tarixi hadisələrlə əlaqədar surətdə öyrənilsin.

b) Müxtəlif növlü dil əlaqələrindən fərqli olaraq alman dili və türk dilləri arasındakı bilavasitə və bilvasitə əlaqələr

⁹⁹ ADU. Magistraturanın II kurs tələbəsi

yalnız ümumi leksik səviyyədə baş vermişdir, buna görə də burada əsasən (Wörter und Sachen) formulası əsas yer tutur. Dilin başqa səviyyələrinə mənsub elementlər isə yalnız alınma sözlərin tərkibində bütöv bir vahid kimi mənimsənilmişdir.

c) Dildə yeni sözün yaranması ilə nəticələnən və xalis dil hadisəsi olan leksik alınmanın yeni dil mühitində möhkəmlənməsi və fəaliyyət göstərə bilməsi alınma sözün söz alan dildə uğradığı assimilyasiyanın dərəcəsindən asılıdır. Alınma sözün dildə müxtəlif dərəcəli assimilyasiyası isə həmin sözün dilin daxili inkişaf qanunlarına uyğunlaşaraq onun fonetik, morfoloji və leksik-semantik səviyyələrində az və ya çox dərəcədə mənimsənilməsi ilə ölçülür. Alman dilinin lüğət tərkibində küllü miqdarda türk mənşəli alınma sözlər mövcuddur. Bunu nəzərə alaraq alman ədəbi dilinin yazılı formasında onların mövcudluğunu qeyd etmək olar.

Almaniyanın görkəmli nümayəndələrinin yazılarında şərq aləminə, şərq ədəbiyyatına qarşı xüsusi meyl olmuş və müasir dövrdə hələ də olmaqdadır. Məsələn, Almaniyanın görkəmli dahi şairi. J.V. Göte Şərq ədəbiyyatına xüsusi meyl göstərmiş, şərq xalqlarının mədəniyyətini müxtəlif tərəflərdən - dini, elmi, sənətkarlıq və s. baxımdan öyrənməyə çalışmışdır. Butəsir nəticəsində o, 1814-cü il iyunun 1-də İli çayı yaxınlığında Berqa şəhərində "Təxəllüs" ("Beinahme") adlı kitabını yazmışdır. Bir müddətdən sonra isə şeirlərini "Hafizə" adlandırmışdı. Şair dekabrın 14-də öz şeirləri üçün yeni ad - "Deutscher Diwan" (alman divanı) adını tapır. Bir müddətdən sonra o, divanı fəsillərə bölür və hər bir fəslə almanca, eləcə də farsca adlar verir. Məsələn, Eşqnamə - Buch der Liebe, Saqınamə - das Schenkenbuch, Müğənninamə - Buch des Sängers, Hikmətnamə - Buch der Sprüche və s.

1816-cı il fevralın 24-də isə "Qərb-Şərq divanı" "Alman divanı"nın yerinə işlənməyə başlayır. "Qərb-Şərq divanı"nda şair Şərq ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri və onların əsərləri haqqında, şərq xalqlarının adət və ənənələrindən məlumatlar vermiş və bu məsələlərlə bağlı olaraq yeri gəldikdə şərq sözlərini işlətməyə məcbur olmuşdur. Bu məsələ ilə bağlı olaraq Ə. Dəmirçizadə qeyd edir ki, alınma sözlər əsasən başqa dillərdən alınan dərin tarixi tədqiqat aparmadan məlum olan və üslubi çalarlığı nöqtəyi-nəzərindən mənşə mənsubiyyətinə görə fərqlənən sözlərdir (3,7). Qeyd etmək lazımdır ki, "Qərb-Şərq divanı"nında işlədilən bəzi türk mənşəli sözlər bir az dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu sözlər az və ya çox dərəcədə alman dilinin fonetik, qrammatik, morfoloji və orfoqrafik qanunlarına uyğunlaşaraq assimilyasiyaya uğramışdır.

"Qərb-Şərq divanı"nda kişi cinsini qəbul edən aşağıdakı türk mənşəli sözlərə təsadüf etmək olar. Məsələn, der Bey, der Kelim, der Scherbet, das Joghurt, der Basar, der Chan.

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, alman dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlər geniş sahə tutur və onlar əsasən dilin bədii və məişət üslublarında işlədilir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1995, 90 s.
2. Axundov A.A. Bir daha yeni sözlər haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 4 noyabr 1983.
3. Dəmirçizadə Ə. M. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu. Bakı, 1965, 49 s.
4. Həsənov V. S Dildə söz alınması hadisəsi və alınma sözlərin mənimsənilməsi xüsusiyyətləri Bakı, 1974,201
5. Гасанов Б.С. Процесс заимствования и особенности освоения заимствованных слов в языке. Автореферат дис. докт. филол. наук. Баку, 1975
6. <https://de.wikipedia.org/wiki/Odaliske>
7. <https://de.babbel.com/...die-wichtigsten-turkische-worte>

Açar sözlər: alınma sözlər, alınma sözlərin tarixi, alman-türk əlaqələrinin inkişafı, türk mənşəli sözlər, alınma sözlərin üslub xüsusiyyətləri

Ключевые слова: заимствованные слова, история заимствованных слов, развитие немецко - тюркских связей, слова заимствованные из тюркских языков, стили речи заимствованных слов

Key words: borrowed words, history of borrowed words, development of turkish-german relations, style properties of borrowed words

Xülasə

Müxtəlif dillərdən söz almaq bu və ya digər dilin zənginləşməsi üçün zəruri bir prosesdir. Ehtiyac duyulan alınma sözlərin dilə gətirilməsi nəticəsində milli dil öz orijinallığını itirmir, əksinə, təkmilləşir və zənginləşir.

Dəmirçizadə qeyd edir ki, alınma sözlər əsasən başqa dillərdən alınan dərin tarixi tədqiqat aparmadan məlum olan və üslubi çalarlığı nöqtəyi-nəzərindən mənşə mənsubiyyətinə görə fərqlənən sözlərdir.

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, alman dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlər geniş sahə tutur.

Резюме

Займствование слов из разных языков очень важный процесс в обогащении другого языка. По надобности, если употреблять слова при разговоре, то национальный язык не теряет свою оригинальность, наоборот-обогащается и улучшается.

Как отметил Демирчизаде, слова, заимствованные, не глубоко исследованы, и отличаются только по источникам. По данным можно прийти к выводу, что в словаре немецких языков есть слова заимствованные из тюркских языков.

Summary

Getting words from different languages is a necessary process for enriching this or that language. The national language does not lose its originality as a result of expressing the necessity of the acquired words, but on the contrary, it enriches and improves.

Damirchizade notes that the loanwords from other languages, which known differ in origin, affiliation words without stylistic standpoint and deep historical research. It is possible to conclude that the turkish origin words have a

wide space in the German language vocabulary.

Rəyçi: Gülnər Məhərləm Qızı Pirnəzərova

Hüseynova Günel Ehtiram qızı İNGİLİS DİLİNDƏ VASİTƏLİ VƏ VASİTƏSİZ NİTQİN İŞLƏDİLMƏSİ

Bildiyimiz kimi, deyilən hər hansı bir fikrin başqasına çatdırılması müxtəlif sistemli dillərdə iki üsulla baş verir. Birinci üsulda müəllifin sözləri heç bir dəyişiklik olmadan ötürülür (vasitəsiz nitq), digər üsul isə başqasına məxsus olan fikri müəyyən dəyişikliklər etməklə ötürülmədir (vasitəli nitq). Hər iki üsul istənilən halda fərqli dəyişikliklərlə baş verir.

Vasitəsiz və vasitəli nitq dil - ədəbiyyatda ən çox istifadə edilən nitqdır. Vasitəsiz – vasitəli nitq hər hansı fikri söyləmək üçün iki hissədən ibarət olur. Vasitəsiz nitqin birinci hissəsi müəllifin fikrinin ifadə etmək üçün giriş anlamı daşıyır. Vasitəli nitqdə isə birinci və ya ikinci hissələr əvəzinə müəyyən, istər orfoqrafik ictərsədə qrammatik mənaya görə dəyişikliklər edilən tabeli cümlə formasında olur.

İstər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə təkrara, yoruculuğa yol verməmək üçün bu nitq növü çox əlverişlidir. Bu nitq növü nitqdə dialoqların həm yazılı və şifahi formalarının əsas hissəsidir.

Vasitəli və vasitəsiz nitqdə mövzunun gedişi zamanı yaranan situasiyalarla bağlı işlədilən bu nitq növü cümlənin müxtəlif növlərinə aid edilir. Bu səbəbdən də müxtəlifdilli sistemlərdə belə növün yaranma forması bir-birindən fərqlənir. Məsələn: Mother: taking things from Ann's shopping bag) "Well, here is butter, sugar, milk. And where is bread, Ann?" I told you to buy some bread. I asked you not to forget it and you said you never forgot anything.

Ann: "No, mum. You looked in the cupboard and said me we had enough bread for today. Then you said you might buy some rolls on your way home. You didn't tell me I must buy bread"

Göründüyü kimi bu situasiyada cümlənin sual və təsdiq formasından istifadə edilib. Bu nümunələr yazılı nitqdə öz ifadəsini tapıb. Bu cümlələrin istər yazılı, istərsə də şifahi formasında işlədilməsi zamanı müəyyən dəyişikliklər tələb olunur. Bu dəyişikliklər cümlənin müxtəlif növlərində fərqli edilir. Gəlin onlara nəzər salaq:

Təsdiq cümlələrində vasitəli nitqi vasitəsiz nitqə çevirərkən həmin cümlənin şəxsinə, zamanına və zamana görə fellərin dəyişməsi əsas götürülür. Məsələn: Əmr cümləsindəki dəyişiklik təsdiq cümləsindəki dəyişiklikdən fərqli aparılır:

Mother said: "Take your book and begin to read". - My mother said me to take book and read.

He said to me: "I go to the shopping." – He said that he he would go to the shopping.

Xahiş mənasında deyilən cümlələrdə də bu proses gedir. Əgər xahiş edən şəxs məlumdursa, onda dəyişiklik belə olacaq:

Tom said to his brother: "Please, don't speak so loudly." – Tom asked his brother not to speak so loudly.

Xahiş edən şəxs naməlum olarsa, bu zaman dəyişiklik belə ediləcək:

"Don't speak so loudly, Tom." – Tom was told not to speak so loudly.

İngilis dilində "Let" sözü ilə başlanan cümlələrdə dəyişməlik fərqli formada aparılır. Məsələn:

Let me post your letters, Mam. – She offered to post mum's letters.

və yaxud:

Let's go to a movie. – I suggested that we should go to a movie.

Müasir ingilis dilində bəzən tabeli cümlələr bir birinə - that - bağlayıcısı olmadan qurulur bu zaman budaq cümlədəki hərəkət bildirən söz - to - məsdər hissəciyi olmadan məsdərlik ifadə edir və should zaman göstərisinə ehtiyac qalmır.

I suggest we go to a movie

Bu tip vasitəsiz nitqlərdə tell və ask feilləri əvəzinə order, command, request, warn, advise, recommended və s. kimi sözlərlə əvəzlənir.

Vasitəsiz nitqin vasitəli nitqə çevrilməsi zamanı əvəzliliklə də mühüm rol oynayır. Əgər nəqli cümlələrdə nitqin iştirakçı kimi deyil başqası tərəfindən ifadə eilməsi kimi nəzərdə tutulursa, bu zaman əvəzliliklər III şəxsin adından ifadə edilir. Məsələn: I, you, he, she - he və ya she kimi; we, you, they – they kimi, us, you - them kimi və s. formalarda ifadə edilir. Bu hal zamanların da ifadəsində özünü göstərir.

Present Simple - dəyişir - Past Simple

Present Continuous - dəyişir - Past Continuous

Present Perfect - dəyişir - Past Perfect

Future Simple - dəyişir - Future Simple in the Past

Məsələn:

He goes – he went

He is going – he was going

He has gone – he had gone

He will go – he would go

Bu dəyişikliklər gedərkən zaman və yer zərfləri də dəyişilir:

Now – çevrilir - then

Here – çevrilir - there

This, these - çevrilir – that, those

Today – çevrilir – the next day, the day before və s.

Next week – çevrilir – the following day , the previous day və s.

Bu növ dəyişikliklər sual cümlələrində də özünü göstərir. Sual cümlələrindəki müəllif bildirilən hissədə “say” əvəzinə “ask” və “that” əvəzinə “if” işlədilir. Bu zaman sual əvəzliyi yerində qalır söz düzümü isə təsdiqdə olduğu kimi qalır .

She said: “Where are you from?” – She asked him if where you are from?

Və yaxud:

“Whose book is it lying on the floor?” the teacher asked. – The teacher asked whose book it was lying on the floor?

Nida cümlələrinin də vasitəli və vasitəsiz formaları vardır. Müstəsna cümlələr kimi nida cümlələri də ingilis dilində hiss, həyəcan və sevinci ifadə edir. Hər hansı təqdimat və ya sual müəyyən bir intonasiya vasitəsilə deyilsə, həm yazılı, həm də şifahi vasitəsiz nitqdə ifadə edilərkən müəyyən dəyişikliklər baş verir. Nida cümlələri üçün ellipsis, inversiya, emosional rəngli sözlərin olması xarakterikdir. Məsələn:

“Oh dear!” said Billy as his plate was in front of him . “Not boiled beef again!”

Verilmiş nümunədə açıq aydın görünür ki, müəllif öz fikrini sözdən cox hisslərlə ifadə edir. Bu vasitəsiz cümləni vasitəliyə çevirərkən edilən dəyişikliyə fikir verin:

Billy expressed his dislike when he was again served boiled beef .

Bu ünsiyyət hökm, istək, və hət hansı bir hissi ifadə edirsə, bu zaman öz mimikası, ifadə etdiyi müəyyən intonasiyalı sözlər vasitəsilə ifadə olunur. Bir başqa nümunə də buna misal ola bilər. Bu nümunədə isə sual cümləsi ilə müəyyən emosional fikir vasitəli nitqdən vasitəsizə bu formada ifadə edilir:

She said : “Oh? dear! Will you ever shut up?”

She sighed bitterly and told me to shut up.

Dilimizdə fəal ifadə və sözlər var ki , onlarda belə vasitəlidən vasitəsizə keçir .Bura salamlaşma, vidalaşma, tanışlıq, üzr istəmək, şükür etmək və təbriklər aiddir. Məsələn:

“Hello, “ said Bill. – Bill greeted me .

Mary: “Alice , Thanks..” – Mary thanked Alice .

Marina: “How do you do?” - Mary introduced her friend.

Bu nümunə də verilən “How do you do?” - ifadəsi təqdimat, tabışlıq mənasında vurğulanmışdır.

Beləliklə ingilis dilinin tədrisində vasitəsiz və vasitəli nitq – nitqin konkret , anamlı olması üçün əhəmiyyətli hissələrdən biridir . Bu daha çox şifahi nitqdə dialoqlar zamanı işlədilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Н.К.Рязанова, М.В. Смолина. Прямая и косвенная речь в Английском языке . М.1981.
2. Чумаков, Г.М. Синтаксис конструкций с чужой речью / Г.М. Чумаков. — Киев: Вища школа, 1975.
3. Ефремова, Т.Ф. Новый словарь русского языка (толково слово образовательный) / Т.Ф. Ефремова. — М.: ООО «Мультимедиа технологии», 2003.

Açar sözlər: vasitəli nitq, vasitəsiz nitq , ifadə etmək, şifahi nitq, müstəqil, danışmaq, emosiya, nida, sual, intonasiya.

Ключевые слова: прямая речь, косвенная речь, объяснение, устная речь, самостоятельная беседа эмоция, восклицательный, вопросительный, интонация.

Key words: direct speech, indirect speech, to explain, oral speech, independent, conversation emotion, exclamatory, interrogative, intonation.

РЕЗЮМЕ

Данное статья представляет собой передачи речи другого лица в прямой и косвенной формах. Прямая и косвенная речь являются неотъемлемой частью естественного повседневного общения, и структуру косвенных просьб , вопросов и утверждений можно обнаружить почти в любом непринужденном разговоре. Прямая речь представляет собой самостоятельное предложение, которое находится в сочинительной связи с ее вводной частью, со словами автора. Косвенная реч всегда оформляется как придаточное предложение в составе сложноподчиненного предложения.

В прямой речи в зависимости от цели высказывания могут быть употреблены разные виды предложения: повелительные, восклицательные, вопросительные, повествовательные . При обращении их в косвенную речь каждый вид будет изменяться по своим особым правилам , поэтому целесообразно каждый вид изучать отдельно.

SUMMARY

This article is a transfer of the speech of another person in direct and indirect forms. Direct and indirect speech are an integral part of natural everyday communication, and the structure of indirect requests, questions and statements, can be found in almost any relaxed conversation. Direct speech is an independent sentence, which is in its composing relationship with its introductory part, with the words of the author. The indirect speech is always drawn up as a subordinate clause as part of a complex subordinate sentence.

In the example of speech, depending on the purpose of the statement, different types of additions can be used: imperative, exclamatory, interrogative, narrative. When addressing them in an indirect speech, each species will change according to its own special rules, so it is advisable to examine each species separately.

Əliyeva Simuzər Əliyulla qızı

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA FELYETON ƏNƏNƏSİ

XIX əsr Azərbaycan felyetonistləri klassik Azərbaycan ədəbiyyatının müsbət ənənələrinə, ədəbiyyatın forma və məzmunca mükəmməlliyinə sadıq qalmaq tələb edirdilər. Onlar felyetonlarda şifahi xalq ədəbiyyatında olduğu kimi ideallığı və maraqlı bədii keyfiyyəti axtarırdılar. Lətifələrdə, hikmətli sözlərdə, atmacalarda və şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində müşahidə edilən yumor, eləcə də böyük Füzulinin, “Şikayətnamə” sində müşahidə edilən kəskin satira və xəlqilik ilk Azərbaycan felyetonistləri üçün yaradıcılıq məktəbi idi.

Satirada yüngüllük və ideyasızlığı tənqid edən Nəcəfbəy Vəzirov yazırdı: “.... indi yazılan həcvlər məst olan çəkməçi danışığına oxşadığına görə, onları çap etmək olmayır hətta adam olan kəs onu oxuyanda əti iyənir.”

Öz satirik mahiyyəti və forması enibarilə şifahi ədəbiyyatımızda geniş ölçüdə yayılmış Molla Nəsrəddin, Bəhlül Danəndə və onların lətifələri felyetonu çox xatırladır. Azərbaycan satirasının, o cümlədən felyeton janrının dərin kökləri xalqın şifahi ədəbiyyatında – folklorlardır.

Xalq hikməti, onun həyatı idrakının bütün rəngarəngliyi zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin də - dastanlarda, nağıllarda, atalar sözü, bayatılarda və s. geniş şəkildə təzahür edir. Uzun müddət ərzində Azərbaycan xalq dramında satira son dərəcə zəngin komizm ən səciyyəvi cəhət olmuşdur. Bu əsərlərdə xalq müdriklüyünə dair saysız hesabsız elə dəlillər var ki, bunları nəzərə almadan satiramızın hətta M.F.Axundov, Q.B.Zakir, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə kimi böyük nümayəndələrinin əsərlərindəki xəlqiliyi tam mənada dərk etmək, təhlili qiymətləndirmək qeyri – mümkündür. Seirdə, nərsdə gülüşün ən bariz nümunələrinə məhz şifahi xalq ədəbiyyatında rast gəlirik.

Dahi Füzulinin ölməz “Şikayətnaməsi” Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında bəlkə də ilk satira nümunəsidir. Azərbaycan bədii nəsrinin tanınmış tədqiqatçılarından biri olan Hidayət Əfəndiyev yazır:

“Bu, əsərdə gördüyünüz satira düşməni qəlbindən oxlayan, kəskin, bəzən, istehzal, ictimai məzmunla ruhlanmış satiradır. Füzuli yaradıcılığının ayrılmaz ünsürü olan ifşaçılıq, tənqid, satira, onun nəzmində daha dərinləşmiş, yeni ictimai məzmun yüksək ictimai keyfiyyət, sarsıdan qüvvət kəsb etmişdir.”

“Şikayətnamə” nin böyük idrakı əhəmiyyəti bir də onunla müzəyyəndir ki, buradan tənqid, bilavasitə cəmiyyətin əsas hakim qüvvələrinə, bütün aşağı təbəqələrdə məhrumiyət, hüquqsünəşliq, cəhalət yaradan ən yüksək istismarçı qüvvələrə qarşı çevrilmişdir. Həmin əsər bu günə qədər sənətkarların bir çox nəsillərini cəsarətli tənqidlə ruhlanmışdır.

Görkəmli satirik Seyid Əzim Şirvani XIX əsrin Azərbaycan mətbuatında, eyni zamanda istedadlı bir publisist kimi də fəaliyyət göstərirdi. O, “Ziya”, “Ziyayü – Qafqaziyyə” qəzetlərində “S”, “H”, S.H. “Seyid Əzim Şirvani”, “Seyid Əzim bin Seyid Məhəmməd Şirvani” və başqa imzalarla, ya da imzasız publisist yazılar dərc etdirirdi.”

XIX əsr Azərbaycan dövrü mətbuatında əsas qoyulmuş ənənələr felyeton janrının sonrakı inkişafına şübhəsiz qüvvətli təsir göstərmişdir. Felyetonda ciddi ictimai mənə axtarmaq XIX əsrin sonunda azərbaycanlı realistlər diqqət mərkəzində idi. N. Vəzirov “Əkinçi”yə, qəzetin redaktoruna göndərdiyi məktubunda yazırdı:

“....Bu günlərdə Qarabağdan mənə iki dəftər göndəriblər, birisi cənab Mirzə Ələsgərin qəzəliyyəti və həvidir ki, Gəncəli cənab Mirzə Mehdiyəvün üstünə yazıb və birisi də cənab Mirzə Mehdiyəvün cavabıdır. İnşa Mirzə Mehdi 22 vərəqə üstə tamam olub, Mirzə Ələsgərin inşası dəxi ziyadədir Xudaya, bu cənabların ağzından nə qədər nalayiq sözlər çıxıb ... Ey Aga Mirzə Mehdi fədayət şövəm. Atanın pambıq atan olmağı oğluna nə eyb edər ... Firəngistanın Prudon adlı hükməsi deyib, mən fəxr edirəm ki, mənim yeddi ata babam rıyyət olub...”

Mətbuatımızda felyetona verilən əhəmiyyətlə onun ciddi tərbiyəvi amalı arasında üzvü əlaqə vardır. Ciddi elmi – təbii anlayışlar, kainat və onun sirləri, təbiətin rəngarəng, aktual məsələlərin “Əkinçi”də felyeton mövzusu seçirdi.

Felyetonluqda sadə həcvliyin, yüngül, söyüşləri kəskin tənqid edən S.Ə.Şirvani, H.Zərdabi, eyni zamanda onun ən gözəl ümumilərini yaratma da səy göstərir. Bəzən elmi tədqiqatşünəşliq məfhumlarının xalqa düzgün çatdırılması işində H. Zərdabi ayrı – ayrı felyetonlarında həyata keçirirdi. Bu cəhətdən onun

“Cənab palto” başlıqlı yazısı diqqətəlayiqdir. Bu həqiqi mənada felyeton olub formaca müasir / “Çiyində ağ dəmir düyməli palto, başında ağ furajka, ayağında açılmayan çəkmə, ağzında papiros, / olan bir meşşanın elmi dünyagörüşünün köhnəliyində dərin istehza edilmişdir. Ağam, təhriləziz bir azərbaycanlı cavan təsəvvür edir ki, yer öküzün üstündə dayanır və öküzün quyruğu tərənəndə zəlzələ baş verir. Rus məktəbində oxumuş çağanın zəlzələ haqqında təsəvvürü isə çox qəribədir. O, deyir ki, rusların “Harodno poverye” qəzetəsi deyir ki, yer dərya mühitinin içindədir. Bir böyük balıq ki, ona kit deyirlər, onu dalında saxlayıb və onun tərənəməyindən yer həm – həm tərənir.”

Həyatın bütün sahələrində ciddi islahatçılıq həqiqi mənada inkişaf, tərəqqi məsələləri XIX əsrin felyetonçularının əsas ideya məramı idi. Həsənbəy Zərdabi ilk Azərbaycan felyetonçuluğunun elə banilərindəndir ki, onun əsərlərində xalqımızın həyat və məişətində əsrlərcə kök salmış, mənfi və zərərli adət ənənələr şiddətli tənqidlə tutulmuşdur.

Felyetonlar başqa bədii əsərlərdə olduğu kimi actual mövzularda yazılmalıdır. Burada aktualıq xüsusilə ona görə əhəmiyyətlidir ki, felyeton ən çox dövrü mətbuat janrıdır. Səciyyəvi hadisə və faktların seçilməsi, həm də onların ümumiləşdirmə yolu ilə tipikləşdirilməsi felyetonun bədii dəyərini, təsir qüvvəsini təmin edən bir vasitədir.

Felyetonun bədii təsir qüvvəsini artıran səciyyəvi cəhətlərdən biri burada olan ictimai konfliktlərin kəskinliyindən asılıdır. Məhz belə bir mənalı konflikt müəllifə maraqlı, yadda qalan dialoqlar yaratmağa imkan verir. Səhnə

əsərlərində iki və daha çox şəxs arasında mükəlimə getdiyi halda felyetonlarda əksər hallarda bu mübahisə / dialoq / iki şəxs həm də bir – birinə zidd münasibətdə olan personajlar arasında gedir . Ziddiyyətlərin daha doğrusu ziad qüvvələrin toqquşması felyetonun ideya – siyasi mənasının tez açılmasına , oxucuya çatmasına imkan yaradır.

Mükəlimlər həqiqəti aşkar etmək üçün ən qısa körpü rolunu oynayır . Hələ ki, Azərbaycan dövrü mətbuat orqanlarında bu ənənə özünə şərəfli bir mövqe qazanmışdır . “Kəşkül” də “Sual – cavab” (mükəlimə) şəklində dərc edilmiş felyetonlar içərisində Mustafa Sultanov imzalı bir yazı diqqəti xüsusi cəlb etməkdədir . Bu “Sual – cavab” da milli bir ruh, xalqın birliyi və tərəqqisi ruhu hiss etdirməkdədir . Maraqlı cəhət burasındadır ki, həmin yazıda tənqidi şəkildə Azərbaycan xalqının iki yerə parçalanaraq başqa yollarla inkişaf etdirilməsi göstərilmişdir . Daha doğrusu burada bu tarixi hadisənin gələcək mənfə nətəcələrinə təsadüf olunmuşdur .

“Əkinçi” qəzetində imzasız dərc olunmuş, zənnimizcə H.Zərdabinin özünün yazdığı sadə bir felyetonda sual – cavab şəklindədir . Burada öz xalqına və onun yetirmələrinə xor baxan cahil həmvətənləri məhdud dünya görüşü şiddətli tənqiddə tutulmuşdur :

“Sual – Əmi, eşitmişəm ki, Badukubədə bir ildir filankəs “Əkinçi” ismində bir qəzet çıxardır, təzə xəbərlər yazır, hikmət ilə hər bir şeyi aşkar edir ?

Cavab - Filankəs Şirvan vilayətinin Zərdab qəryəsinin sakini filankəsin oğlu filankəsin nəvəsi deyilmi? Mən elə bilirdim o qəzeti İvan ya Karapet çıxardarmış . Mən onun ata babasını tanıyıram, qoy gəlsin, ev buzovundan öküzlə olmasın.”

Şübhəsiz burada məsələ yalnız H . Zərdabi şəxsiyyətinə aid edilə bilməz . Müəllif öz xalqının və onun ziyalıların qüvvəsinə etinasızlığı cəsarətlə qələmə alır .

Əgər diqqətlə nəzər yetirilərsə ümumən, XIX və XX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatına, xüsusən felyetonuna istinadən yüzlərcə müxtəlif insan portreti çəkmək mümkündür . Bu surətlər öz şəkli görünüşü etibarilə daxili varlıqlarını tamamlayır . Müxtəlif sinif və təbəqələrə - kəndlilər, fəhlələr, bəylər, xanlar, ruhanilər, tacirlər, ziyalılar, eləcə də başqa xalqlara məxsus olan insanları öz qiymətlərində müşahidə etmək mümkündür .

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. “Əkinçi” qəzeti, 1877, № 10.
2. Ə.Sultanlı . Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən . Bakı , 1964 , səh . 34 – 32 .
3. Əfəndiyev H . Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən . Bakı, 1963, səh .63 .
4. Ə. Bağırov . S . Ə . Şirvaninin müxtəbir məktubları . “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti , 1960 , 5 iyul , № 28 .
5. “Əkinçi” qəzeti , 1876 , № 16 .
6. “Əkinçi” qəzeti , 1876 , № 18 .

Açar sözlər: felyeton, şifahi, bədii, keyfiyyətləri, felyetonşu, janr, daxili, ziyalılar, müxtəlif, satirik.

Ключевые слова : фельетон , устный , художественный , качества , фельетонист , жанр , внутренний , интеллигенция , различный , сатирический .

Key Words : feuilleton , oral , literary , quality , feuilletonists , genre , internal , Intellegent , different , satiric .

Р Е З Ю М Е

В XIX веке азербайджанские фельетонисты требовали верности позитивным традициям классической азербайджанской литературы по форме и содержанию . Они искали идеальность и захватывающие художественные качества , как в устной народной литературе в фельетоне . Юмор , который был замечен и в народной литературе , был творческой школой для первых азербайджанских фельетонистов . Серьезные реформы во всех сферах жизни стали смыслом развития и прогресса , основной идеей фельетонистов XIX века . Традиции , заложенные в периодических изданиях XIX века в Азербайджане , несомненно , оказали большое влияние на дальнейшее развитие жанра фельетона . В поисках серьезного социального чувства фельетона азербайджанские реалисты оказались в центре внимания конца XIX века . Можно изобразить сотни различных портретов азербайджанской сатирической литературы , особенно фельетонах XIX и XX веков . Эти образы дополняют их внутренний облик как их внешний вид . Различные классы - крестьяне , рабочие , ханы , священнослужители , купцы , интеллигенция - можно наблюдать внешный вид разных людей . Все эти мысли были даны с их объяснениями в этой статье

S U M M A R Y

In the 19th century , Azerbaijani feuilletonists demanded loyalty to the positive traditions of classical Azerbaijani literature , in form and content . They searched for ideality and fascinating artistic qualities , as in oral folk literature in feuilleton . Humor , which was noticed in folk literature , was a creative school for the first Azerbaijani feuilletonist . Serious reforms in all spheres of life became the meaning of development and progress , the main idea of the nineteenth-century feuilletonists .

The traditions laid down in the 19th century periodically publishing in Azerbaijan undoubtedly greatly influenced the further development of the feuilleton genre . In search of a serious social sense of feuilleton Azerbaijani realists were in the center of attention the end of the XIX century . Hundreds of different portraits of Azerbaijani satirical literature can be portrayed , especially the feuilletons of the 19th and 20th centuries . These images complement their internal appearance as their appearance . Different classes - peasants , workers , khans , clerics , merchants , intellectuals - one can observe the appearance of different people . All these thoughts were given with their explanations in this article .

Dos . S.Abbasova

Гулиева Л.М., Рзаева Э.А.
ПЕРВЫЙ РЕКТОР-АЗЕРБАЙДЖАНЕЦ ТАГИ ШАХБАЗИ

Бакинскому государственному университету – 100 лет. Давайте спросим себя: «Это много или мало?!» Исторически срок небольшой – но как много достигнуто! С момента своего создания БГУ сразу же стал флагманом всех просветительских учреждений тогдашней молодой республики, центром подготовки квалифицированных специалистов по различным отраслям знаний, столь нужных демократическому Азербайджану.

«1 сентября 1919 года с уверенностью можно считать датой «исторического события», — писал В.И. Разумовский — первый ректор, который был избран университетским оргкомитетом. Уставом университета, принятым парламентом республики, предусматривалось самостоятельное управление и конкурсное замещение должностей. 15 июня 1920 года ректором был избран профессор И.И. Широкогоров – декан медицинского факультета. В конце того же года, в связи с его выездом в Батуми для организации борьбы с чумой, ученым советом университета ректором был избран профессор С.Н. Давиденко. Надо сказать, что он избирался на эту должность трижды. В октябре 1923 года ректором стал профессор философии А.Д. Гуляев, работавший до этого проректором.

Первые годы своей деятельности университет набирал мощь, в нём были сконцентрированы лучшие научно-преподавательские силы республики. Наступал новый этап в развитии вуза, когда после организационного периода университет должен был стать подлинным центром подготовки национальных кадров.

В 1926 году учёный совет вуза избрал ректором Таги Шахбази. Он стал первым ректором БГУ – азербайджанцем. Ему было на тот момент всего 34 года. Таги Шахбази – известный учёный, политический деятель, первый ректор-азербайджанец БГУ, родился в Баку в 1892-ом году в простой многодетной семье. Начальное образование Таги Шахбази получил в «духовной школе», а затем он учился в русско-татарской школе. После окончания школы он решил поступать в Харьковский университет. Для этого ему нужно было сдать вступительный экзамен на латинском языке. За один год Таги Шахбази самостоятельно изучил латинский язык, успешно сдал экзамен, поступил в Харьковский университет сначала на биологический факультет, а затем перевелся на медицинский факультет. В 1920-1922 годах Таги Шахбази работал заведующим Бакздравотделом, затем в 1922-1923 годах – заместителем наркома просвещения и редактором журнала «Маариф». В 1923-1926 годах, занимая должность АзЦИКа, Таги Шахбази накопил богатый опыт организационной работы, который ему пригодился в университете. Серьезно взявшись за коренную перестройку работы университета, именно Таги Шахбази первым поставил вопрос о преподавании на родном азербайджанском языке. Без решения этого вопроса университет не мог стать подлинным очагом национальной культуры и образования в Азербайджане.

Однако на этом пути было много трудностей. Прежде всего, не хватало национальных кадров научных работников и преподавателей. А это делало практически невозможным преподавание на родном языке.

Таги Шахбази, выступая на собрании преподавателей университета, отмечал: «Ведь недостаточно одного постановления или приказа для того, чтобы провести тюркизацию (азербайджанизацию) на 100 процентов. Тюркизация может быть проведена только в том случае, если имеются соответствующие кадры научных работников, которым можно было бы поручить преподавание тех или других дисциплин. В том-то и дело, что этих научных сил у нас нет и поэтому одним из вопросов, стоящих перед нами, является вопрос о подготовке научных сотрудников в связи с тюркизацией».

С этой целью в университет для работы в качестве преподавателей были приглашены молодые врачи-азербайджанцы, окончившие Киевский, Харьковский, Одесский, Казанский, Петербургский университеты: М.А. Мир-Касимов, М.А. Топчубашов, А.Ф. Караев, Г.К. Алиев, А.В. Тальшинский и др.

Но и этого было недостаточно для обеспечения преподавания на азербайджанском языке. Поэтому велась планомерная работа по подготовке научно-педагогических кадров из числа выпускников, среди которых были две женщины-азербайджанки: А.И. Шахтагтинская и Д.П. Султанова. Среди привлеченных к педагогической и научной работе выпускников университета 1924-1926 годов были Д.Ю. Гусейнов, М.Э. Эфендиев, Д.М. Абдуллаев, М.М. Гусейнов, И.М. Оруджев, Г.М. Курбанов, М.М. Меликов и другие.

За короткий период были организованы отделения с преподаванием на азербайджанском языке на всех факультетах. Но вместе с тем, прекрасно понимая значение русского языка, Таги Шахбази говорил: «Мы усиливаем обучение русскому языку. Он нам необходим и для того, чтобы студенты могли использовать те научные источники, научные пособия и книги, которые имеются на русском языке. Без знания русского языка мы не можем себе представить студента».

Молодые врачи-преподаватели, защитив в скором времени докторские диссертации, стали профессорами и заведующими клиниками и кафедрами Медицинского института, организованного на базе медицинского факультета АГУ в 1930 г.

Постановлением Совета Народных Комиссаров республики Азербайджанский Государственный

Университет был реорганизован в четыре самостоятельных института, Таги Шахбази назначен заместителем наркома здравоохранения Азербайджана.

Таги Аббас Шахбази (Симург) был очень одарённой личностью. Долгие годы, ещё со времени учёбы в реальном училище и университете, он занимался литературной деятельностью. Его перу принадлежит ряд довольно оригинальных и очень интересных рассказов, книг, сборников. Наряду с государственной деятельностью Таги Шахбази являлся ответственным секретарём и членом правления организации азербайджанских пролетарских писателей «Золотые перья», был талантливым журналистом-публицистом и писателем-реалистом.

Первые литературные опыты Таги Шахбази представляли собой – переводы. В первых своих рассказах («Молочница», «Пастух», «Шакар Али») он остро подмечает отрицательные явления окружающей его действительности. С 1923 года Таги Шахбази пишет ряд рассказов-миниатюр, о разлагающемся мещанском быте, раскрепощенной торчанке (азербайджанке). Среди них «Нет», «Преступление за свободу» и другие. Произведения Таги Шахбази неоднократно переводились на разные языки.

В годы культа личности Таги Шахбази был подло оклеветан и обвинён в национализме, пантюркизме и контрреволюционной деятельности. Академик Зия Буниятов, исследуя следственное дело Таги Шахбазова, обвиненного в принадлежности к национал-уклонистам, писал: «11 июля 1937 года Таги Аббас оглу Шахбази был арестован. До этого – 4 марта 1937 года Таги Шахбази был исключен из партии «за сокрытие своей принадлежности к национал-уклонистам, за контрреволюционную националистическую вылазку, за двурушничество». В том же 1937 году Таги Шахбази был расстрелян. И только в 1956-ом году он был посмертно реабилитирован. Большой интерес представляет не только политическая, педагогическая и литературная деятельность Таги Шахбази, но и вся его жизнь, его судьба, судьба его родных и близких. Что мы знаем о нем, о его семье, которая разделила вместе с ним все страшные тяготы его трагической судьбы.

Со слов ближайших родственников, Таги Шахбази был человеком высокого роста, худощавым, всегда аккуратно одетым, с очень искренней улыбкой, свободно говорившим как на азербайджанском, так и на русском языках. Как мы уже отмечали, Таги Шахбази учился в Харькове вместе со своим старшим братом – Абдуллой Шахбази. Они жили в одном общежитии. Они были не только братьями, но и друзьями, что было вдвойне ценно и важно. Приходя в дом к старшему брату, уже в Баку, Таги Шахбази обязательно приносил с собой какую-нибудь книгу. Он всегда говорил, что нужно читать и учиться. Когда Таги Шахбази арестовали, из его дома вывезли три машины книг. Таги Шахбази с семьей жил на улице Истиглалийят в двухэтажном доме. Его жена была украинкой. Когда арестовали мужа, она также была задержана и осуждена на 10 лет. Дом конфисковали. Единственную дочь Таги Шахбази Диляру с её бабушкой поселили в подвале их же дома. Однако в ближайшее время родственники забрали оттуда дочку своего брата.

Жизнь Диляры Шахбази, как и жизнь ее отца, была связана с университетом. В 1947 году она поступила на филологический факультет нашего университета.

Вот что неоднократно рассказывала сама Диляра Шахбази (и это был известный многим факт) о годах учебы на филологическом факультете университета:

Кое-кто из молодых преподавателей, желая, видимо, проявить себя патриотом, чтобы получить рекомендацию для вступления в партию, придирался к ней. Особенно донимал ее преподаватель логики. Ее товарищи по группе не выдержали и пошли к ректору университета, академику Абдулле Караеву с жалобой на поведение этого педагога. Ректор университета пригласил к себе этого человека и спросил его:

– Вы какой сектор университета окончили?

– Азербайджанский! – гордо ответил преподаватель.

– А вы знаете, что благодаря отцу студентки Диляры Шахбази, над которой вы издеваетесь, в университете было создано преподавание на азербайджанском языке? Стыдно! Киши ол!

После этого логику в этой группе вел другой преподаватель. В год поступления Диляры Шахбази в университет была освобождена её мать. Но ей было запрещено жить в Баку. Ей говорили, что она должна уехать в какой-либо удаленный от Баку район, либо совсем покинуть Азербайджан. Оставив дочку в Баку, мать была вынуждена уехать в Украину. После окончания университета Диляра Шахбази поехала к матери. И только в 1956 году, когда были реабилитированы жертвы репрессий, жена Таги Шахбази вернулась в Баку. К тому времени у Диляры была уже своя семья, маленькая дочь, в связи с чем она осталась в Украине. Но, каждый раз, приезжая в Баку, она всегда спрашивала у родственников о своём отце, интересовалась отношением университета к памяти Таги Шахбази. Ей всегда отвечали, что университет, где висит портрет ее отца, все время с уважением и почтением относился и относится к памяти своего первого ректора-азербайджанца, в университетской газете неоднократно публиковались материалы о его жизни и деятельности. На доме по улице Истиглалийят, в котором проживал Таги Шахбази со своей семьей, в свое время была установлена мемориальная доска. По инициативе университета в преддверии юбилейных мероприятий она была обновлена.

Таги Шахбази прожил очень короткую жизнь – всего 48 лет, но какую яркую и насыщенную. Вся его жизнь, с начала и до конца, была посвящена достижению важной и благородной цели – видеть азербайджанскую молодежь образованной, с высоким чувством патриотизма.

Молодое поколение, в лице студентов БГУ, ценит и бережёт имя верного сына азербайджанского

народа, борца за свободу и независимость Азербайджана, видного писателя, просветителя, организатора высшего образования в республике, первого ректора БГУ – азербайджанца – Таги Аббас оглу Шахбази.

Həsənova Aidə Cavanşir qızı¹⁰⁰ ŞƏXS İFADƏ EDƏN DEYKSİSLƏRİN SİYASİ DİSKURSDA İŞLƏNMƏ MÖVQEYİ

Siyasi diskursson dövrlər daha çox araşdırılan diskurs tiplərindən biridir. Bu heç də təsadüfi hesab edilmir. Çünki dil danışanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı sosial hadisə olduğu kimi, siyasi diskurs da cəmiyyətin içərisində bir seçilmişin (məsələn ölkə prezidentinin) dillə apardığı idarəçilik və nəticədə bir siyasətdir.

Siyasi diskurs diskurs təhlili sahəsində daha geniş yayılmış bir sahəyə çevrilib. C.Bartın açıqladığı kimi siyasi diskurs siyasi sahədə xüsusi təkliyi ilə qeyd olunan və bu sahəyə cəlb olunan aktyorların çıxışdır (9, 97-109). Siyasi danışıqlar vətəndaşlar tərəfindən proqnozlaşdırıla bilən, kodlu, nətiqin maraqlıdan daha çox öz marağını ifadə edən ismarıcı göndərməsi kimi qəbul edilir. Bu hal şübhə doğurur. Bu onu göstərir ki, bir janrın öz məhdudiyətləri və məcburiyyətləri ilə olan fərdi xüsusiyyətlərini təqdim edir. Siyasi çıxışın nə hər hansı bir estetik iddia, nə də ki dünyanı olduğu kimi təsvir etmək iddiası kimi qanunauyğunluğu yoxdur. Siyasi diskurs yalnız siyasətçinin və ya liderin demək istədiyini əks etdirir. Siyasi sahədə danışan daha az sosial dünyanın həqiqətini, lakin əksinə daha çox siyasi sahənin vəziyyətini, yəni onun yarandığı anı, eləcə də tutmuş olduğu mövqeyi əks etdirir. Siyasi çıxışın təhlili üzrə görülən işlər çoxdur: məsələn, G.Jinyunun “Nikola Sarkozinin siyasi diskursunun pragmatik analizi” ni (G.Jinyu, 2008); A.K.Kjölvikin “Fransalı və norveçli dövlət siyasi liderlərinin siyasi diskursunun analizi” ni edib. A.K.Kjölvik bu araşdırmasında ortaya çıxarır ki, o dövrdə Fransanın prezidenti “Nikola Sarkozi iztirablı və inandırıcı bir səs tonu ilə azadlığı israrla vurğulayır, halbuki onun norveçli əməkdaşı Jan Stoltenberinin çıxışları isə müsbət və siyasi cəhətdən düzgün dili ilə izləyicilər tərəfindən yumşaq və darıxdırıcı qarşılanırdı” (A.K. Kjölvik, 2013).

Eyni ilə bu fikir Nigeriya prezidenti Umaru Musa Yar Aduanın seçkidəki qalibiyətini ifadə edən andiçmə mərasimindəki çıxışının Ayimoni və Akinvolir tərəfindən pragmatik araşdırmasında özünü göstərir (14,461-468).

Müxtəlif dünya liderlərinə aid olan siyasi diskursların deytik elementlərinin stilistik şəkildə tədqiqatı M.A.K.Hallidey tərəfindən nəzərdə tutulmuş sistemli funksional qrammatika, həmçinin funksional sistemli qrammatika olaraq adlandırılan nəzəriyyəyə əsaslanır. Bu nəzəriyyə ilk dəfə 1961-ci ildə müəllifin qrammatikada kateqoriyaların təsnifatı probleminə həsr olunmuş məqaləsində açıqlanmışdır. Bu qrammatika üç əsas növə əsaslanırdı: təsviri, mətni və kontekstual. O, bu nəzəriyyəni 1994-cü ildə nəşr olunan “Funksional qrammatikaya giriş” adlı əsərinin müqəddiməsində daha aydın izah edir. Bu əsərdə M.A.K.Hallidey 1985-ci ildə nəşr olunan kitabına istinad edərək nəzəriyyədə sözlərin söyləmə daxilində necə mənə ifadə edə bilmələrini izah edirdi.

Sistemli model nitqi fəaliyyət növü kimi hesab edir. Bu fəaliyyətdə həmsöhbət şüurlu şəkildə mətn və ya onun ətraf mühiti ola biləcək bir çox elementlər arasından yalnız bir elementi seçir. Bu model həmçinin sintaktik bütövün, quruluşun, təsnifat siniflərinin və sistemin nəzəri kateqoriyalarını müxtəlif insan dillərinə aid olan ümumi qrammatika formullarını əks etdirən bir vasitə kimi təmin edir. M.A.K.Hallideyin fikrincə sintaktik bütöv kateqoriyası morfem, söz, qrup, cümlə və frazaya bölünür. Cümlə struktur etibarı ilə mübtədə, xəbər, tamamlıqlar və əlaqələndirici sözlərdən ibarətdir (16, 486-521). Mübtədə, tamamlıqlar və əlaqələndirici sözlər kimi anlayışlar bu araşdırmanın əsas məqsədi olan deyksislərin izahı üçün vacibdir. Bundan əlavə, yuxarıda sadaladığımız anlayışları təsnifat kateqoriyası nöqtəyi-nəzərindən identifikasiya etsək, biz bunları isim, sifət və zərf kimi qruplara bölə bilərik. Sistemli funksional qrammatika dili forma və funksiyası baxımından öyrənmə bir nəzəriyyədir. Bu həm insanların dili yaratdıqlarına və həm də dil ilə ifadə edə biləcəklərinə işarətdir. Nəticədə, bu nəzəriyyə müxtəlif linqvistik elementlər arasındakı mövcud formal əlaqələrə deyil, dilin həqiqətən bir ünsiyyət kontekstində necə istifadə edildiyinə diqqət yetirir.

Siyasi diskursların araşdırılmasında üslubiyyət böyük əhəmiyyət kəsb edir. L.Antohi üslubiyyətə ritorikanın və dilçilik elminin bir sahəsi kimi baxırdı. Üslubiyyət mətnin ədəbi xarakterini öyrənmək məqsədi daşıyır. Elə bu səbəbdən də şifahi diskursun və ya mətnin stilistik tədqiqi müəyyən bir ümumi çərçivədən dünyaya xüsusi, fərdi bir baxış paylaşmaq üçün müəllifin və danışanın həyata keçirdiyi vasitələri vurğulamağa imkan verir (1, 46-50). Ş.Bali “Fransız stilistikasının traktı” adlı kitabında üslubiyyətə belə bir tərif verir: “Üslubiyyət dilin ifadə vasitələrinin sistemini qurmağa kömək edən mütəşəkkil dil faktlarının emosional dəyərini və ifadəli dil faktlarının qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir”. Bu tərif üslubiyyətin əsas məqsədinin dilin təhlili olmasını və dilin fonunda müxtəlif üslubların öyrənilməsini göstərir (2, 108-109). Bu anlayışı L.Antohi belə aydınlaşdırır: “Üslubiyyət üslub elmidir. Üslubiyyət fərdi və funksional (kollektiv) üslublarn xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və dil faktlarının estetik ifadə dəyərlərini vurğulamaq üçün ixtisaslaşmış üslub elmidir. Bu səbəbdən də üslubiyyət diskursda forma və məzmunu uyğun şəkildə araşdırır” (1, 50-56).

Orfoqrafik variantda olan deyksis danışanın şəxsiyyəti, deyilən sözün zaman və yeri kimi söyləmə vəziyyətinin xüsusi şərtlərinə istinad edir. Dilçilik və Dil Elmləri Lüğətində müəlliflər yuxarıdakı fikri belə əsaslandırır: “bütün ifadələr məkan-zaman koordinatları ilə müəyyənləşdirilmiş bir vəziyyətdə həyata keçirilir; yəni danışan şəxsin söhbətinin gerçəkləşdiyi zaman və sözünün deyildiyi yer. Söyləmə vəziyyətinə aid istinadları deyksislər və söyləmi yerləşdirilməsinə xidmət edən linqvistik elementləri isə deyktiklər adlandırır (4, 132-133).

¹⁰⁰ Azərbaycan Dillər Universiteti. Magistr.

Deyksis diskurs və kontekst arasındakı əlaqəni əvəzliliklər, işarəedicilər (demonstratıflər), müxtəlif zaman və yer zərfləri vasitəsi ilə təmsil edir. Deyktiklər dilin indeks aspektlərini təşkil edir (4, 132-133). Belə ki, deyktik elementlər və ifadələr nitq iştirakçılarının olduğu yerdə həqiqətə söykənən dil elementləridir.

J.Dübuanın yuxarıdakı bəyanatı göstərir ki, biz deyksisləri bir neçə alt kateqoriyaya bölə bilərik. N.Allott deyksisin müxtəlif kateqoriyalarının kontekstin aspektlərini kodlaşdıran bazaya görə fərqləndirilə biləcəyini qəbul edir (13, 54-59). Onu da qeyd edək ki, araşdırmamızın nəzəri bölümündə C.Fillmor və S.Levinson tərəfindən də deyksislərin təsnifat bölgülərini nəzərdən keçirmişik. Elə bu səbəbdən də siyasi diskursda xüsusi rolə malik olan sosial deyksislər və siyasi liderlərin nitqində eksplisit mənada özünü tez-tez göstərən subyektivlik ifadə edən deyksislərin (11, 456) təhlilini vermək daha məqsədə uyğundur.

Sosial deyksis danışanın və həmsöhbətin sosial baxışını nümayiş etdirir və o, müraciət formalarında qeyd olunur. C.Fillmor sosial deyksisi aşağıdakı kimi görür: “ictimai vəziyyətin müəyyən reallıqları ilə əks olunan, təsbit edilən və ya təyin olunan ifadələrin istiqaməti nitq aktında özünü göstərir” (15, 62).

Sosial deyksis iştirakçıların sosial şəxsiyyətini və ya onların sosial əlaqələrini göstərən şəxs deyksisləri ilə yaxud iştirakçı və şəxslər arasındakı əlaqə və ya istinad olunan varlıqlar ilə sıx bağlıdır. Belə ki, sosial və şəxs deyksisi ayrı-ayrı çətin tədqiq edilə bilər. Sosial deyksis sinif, qohumluq, yaş, cins, ticarət və ya etnik qrup kimi məlumatları əhatə edə bilər (12, 67). Sosial deyksis nominal müraciət formalarının müraciət əvəzliyi ilə əvəzlənməsi (məsələn, tu/ vous (sən/siz)) ilə məşğul olur. Məsələn, başlıqlar (monsieur (cənab)), sənət terminləri (professeur (müəllim)) və ya sevgi terminləri (chéri (sevgilim)). Məsələn:

1. Son excellence, Emmanuel Macron s'adressera au peuple ce matin.
2. Voudriez-vous parler Monsieur le directeur ?
3. Le professeur Martin est à l'école.

Sosial deyksisdən başqa, nitq (və ya mətnin) deyksisi də var. S.Levinson deyir ki, nitq deyksisi bu ifadəni ehtiva edən ardıcılığa istinad etmək üçün nitq vəziyyətindəki ifadələrin istifadəsidir. Bu tərfi daha yaxşı başa düşmək üçün o, bu nümunələri təklif edir:

1. Je suis sûr que tu n'as pas écouté cette histoire.
2. C'était une histoire amusante. (17, 85-89)

Yuxarıda hər iki nümunədə “histoire” sözünə işarə edildiyi halda 1-ci cümlədə “cette” işarəedici determinantı onun gələcək zamanlıq kontekstə, 2-ci cümlədəki “c(e)” işarəedici determinantı isə onun keçmiş zamanlıq kontekstə işarə edir.

Natiqin özünə istinad etməsi əksər dillərdə əvəzliliklər vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Bu proses fransız dilində əsasən şəxs deyktikləri, xüsusilə də “je” (mən) və “nous” (biz) şəxs əvəzlilikləri vasitəsilə ifadə olunur. Bu deyktiklər fərdi subyektivliyə imtiyazlı giriş imkanı təklif edən yeganə dil vahidləridir (11, 341). Bu əvəzlilərdən başqa, natiq həmçinin, öz çıxışında xüsusi adları qeyd edərək sözügedən şəxslərin, məsələn, prezident, bələdiyyə başçısı və s.-nin həyata keçirdiyi işlər barədə məlumat verilən kontekstə müvafiq olan təsvir vasitələrindən istifadə etməklə müraciət edə bilər. Məsələn:

1. Je vous dis ça.
2. C'est votre maire qui vous assure.
3. Personne à qui vous pouvez compter c'est votre président élu. Etc.

“Je” (mən) danışan şəxs, yaxud ümumilikdə bütün kommunikasiya kontekstlərini əhatə edən yaradıcıdır. Bütün nitq şəbəkəsinin qurulduğu bir nümunə kimi digər indeksli elementlərin istinad nöqtəsini təşkil edən deyksisin açarıdır.

İstənilən seçki danışıqlarının nümunəsində subyektivlik markerlərinin mövcudluğu normal prosesdir. Bir qayda olaraq, belə nümunələrdə danışanın özünə istinad etməsinə imkan verən “je” (mən) və “nous” (biz) şəxs deyktiklərindən söhbət gedir. Biz müşahidələrimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, bütün çıxışlarda çox fərqli formalarda və dərəcələrdə işarələri daşıyan subyektivliyə dilin hər yerində rast gəlmək olur. E.Benvenist “subyektivliyi dilin daxili xüsusiyyəti olaraq icracının malik olduğu bir qabiliyyət” kimi, Kerbrat-Orechionni isə “subyektivlik anlayışını dil ilə bağlı digər imkanlarını da nəzərə almaqla birmənalı olmayan proses hesab edir. Onun fikrincə nitqi subyektiv və obyektiv olmaqla paradoksal təsnif etmək probleminin təhlili üçün ən yaxşı yoldur (6, 163-170).

Siyasi çıxışlarda I şəxs əvəzliliklərinin və xüsusilə I şəxs əvəzliyinin təkinin istifadəsi siyasətçilərin diskursiv xüsusiyyətlərini təhlil edərkən nəzərə alınmayan bir amil deyil. Siyasi çıxışlardakı “je” (mən) şəxs əvəzliyinin təkrarlanmasının çox və ya az əhəmiyyətli olmasını aydın şəkildə göstərən müxtəlif dövrlərə aid statistik tədqiqatlar var. Məsələn, Fransa prezidentlərinin çıxışlarında “je” (mən) işlədilmə tezliyinin artması diskussiya perspektivində ümumi dəyişikliklərlə bağlıdır. Biz ümumi təsviri bir tendensiyadan hərəkətə yönəldilmiş şifahi ifadəyə keçiririk (10, 292). Digər tərəfdən, özünə istinad etmək üçün “je” (mən) və “nous” (biz) şəxs əvəzliliklərinin çox və ya az olması “campagne” (kampaniya) çıxışının məntiqi ilə “combat” (döyüş) nitqi kimi birbaşa əlaqədə görülməlidir (8, 3-7). Statistik tədqiqatlar namizədlərin nitqi və onların ümumi təsviri (güclü/zəif namizəd) arasında uyğunluq olub-olmadığını göstərə bilər. Bəlkə də təsadüfi deyildir ki, prezidentliyə namizədlər arasında biz “nous” (biz) əvəzliyinə həmişə üstünlük verənləri və ya hətta şəxsi suallara cavab olaraq nominal strukturları (deyktik və ya deyktik olmayan) istifadə edənləri görürük.

E.Benvenistin sözlərinə görə siyasi çıxış danışanın başqa bir insanı inandırmaq üçün istifadə etdiyi dildir.

Siyasi çıxış hər şeydən əvvəl danışanın kimliyini yaratmağa, təsdiqləməyə və bu kimliyi xalqa çatdırmağa xidmət edir (3, 242). Deytiklərin öyrənilməsi kimliyi (identité) siyasi dildə araşdırmaq üçün ən yaxşı üsuldur. Ona görə də şəxs əvəzlilərinin burada istifadəsi həmişə diqqət mərkəzindədir. Bu xüsusiyyətinə görə birinci və ikinci şəxs əvəzliləri daha maraqlıdır, çünki onların məzmunu nitq vəziyyətindən asılıdır. Nəticədə, onların istifadəsi kommunikasiya vəziyyətindən təsirlənmir. Siyasi çıxışlardakı şəxs deyksi bizə danışma sahəsinin məhdudiyətlərinin yerini göstərir. “Nous” (biz) sözü hər şeydən əvvəl kollektiv şəxsiyyətin formalaşmasına xidmət edən bir əvəzlilədir. Siyasi diskursda “nous” (biz) şəxs əvəzliyinin məqsədi fərdi düşüncəni bütün bir cəmiyyətin düşüncəsinə çevirməkdir. Digər tərəfdən, fərdi nəzərdə tutan “je” (mən) şəxs əvəzliyi apolitik hesab edilə bilər, çünki siyasət çoxalmağa, yeni qrupların yaradılmasına xidmət edir.

Siyasətçi “nous” (biz) sözünü istifadə edir, çünki o, bir toplumun sözcüsü və ya nümayəndəsi olmaq istəyir. 20-ci əsrdə fransız siyasi nitqinin D.Meyfr siyasi diskurs təhlilində dair araşdırmasında solcu qrupun “nous” (biz), sağçı qrupun isə “je” (mən) və ya “on” (qeyri-müəyyən əvəzlilik) əvəzliliklərindən istifadə edərək qrup kimliyini nümayiş etdirdiyini ortaya çıxartdı (10, 292). Amma hadisə həmişə stabil qala bilməz, belə ki, sonrakı araşdırmalar göstərir ki D.Mayaffrin qeydlərinə uğun olmayaraq, qatı sağçı qrupun dili dəyişib, ona görə ki, qrup nadir halda “je” (mən) əvəzliyindən istifadə edir. Bundan əlavə, N.Sarkozi, S.Ruayal və F.Bayrunun çıxışlarında “je” (mən) əvəzliyinin yüksək tezliyi səbəbindən “je” apolitik sayıla bilməz. Ümumiyyətlə seçki çıxışları ilə yekun çıxışlar arasındakı fərqi ayırmaq vacibdir. Seçki nitqlərində “je” (mən) daha çox istifadə olunması bizə məntiqsiz gəlir, çünki həmsöhbətlərlə müqayisədə danışanın öhdəliyi var. Prezidentlik seçkisi bir partiyayı seçməmək üçün deyil tək namizəd seçmək üçün istifadə olunur. Buna görə də, “je” (mən) və “vous” (siz) arasındakı əlaqələr çıxışlarda son dərəcə vacib hesab edilir. Digər tərəfdən, yekun çıxışlarda, respublikanın prezidenti onun hökumətinin əldə etdiyinə inanır. Digər tərəfdən, yekun çıxışlarında prezident öz hökumətinin həyata keçirdiyi işlərin hesabatını verir. Bu zaman “nous” (biz) şəxs əvəzliyinin “je” (mən) şəxs əvəzliyindən daha çox işlədilməsi daha məntiqlidir.

Ədəbiyyat

1. Antohi, L., 2010, Stylistique française. Paris p. 66.
2. Bally, C., 2011, Traité de stylistique française. Toronto: University of Toronto Press, p. 331.
3. BENVENISTE, Emile, 1966, Problème de linguistique générale, Tome 1, Paris, éd. Gallimard, p. 357.
4. Dubois, J., Giacomo M., Guespin, L., Marcellesi C., Marcellesi J., 2012, Le dictionnaire de linguistique et des sciences du langage. Paris: Larousse Edition, p. 132-133.
5. Jinyu G., 2008, Analyse pragmatique du discours politique de Sarkozy. Mémoire de maîtrise présenté au département de français. Université des études internationale de Shanghai.
6. Kerbrat-Orecchioni, Catherine, 2002, L'énonciation de la subjectivité dans le langage, Armand Colin, Paris, p. 261.
7. Kjølvik A.K., 2013, Une analyse du discours des chefs d'état français et norvégien a la suite d'un attentat dans leur pays. Mémoire de maîtrise présenté à l'Institut des langues étrangères. Universitas Bergenis.
8. Labbé, Dominique, 2003, Le général de Gaulle en campagne, Aspects linguistiques du texte de propagande, in “Actes des journées l'ERLA”, Brest, p.16.
9. Le Bart, C., 2003, L'analyse du discours politique : de la théorie des champs à la sociologie de la grandeur, dans Mots, les langages au politique. ENS Edition. Version électronique. p. 97- 109. (9)
10. Mayaffre, D., 2004, Paroles de président, Champion, Paris, p. 292. (10)
11. Moechler J. et A.Reboul, 1994, Dictionnaire encyclopédique de pragmatique, Paris, Seuil, p48. Moignet, G., 1981, Systématique de la langue française. Paris: Klincksieck, p 562.
12. Mustonen, J., 2014, Une étude contrastive de la deixis sociale dans “ensemble, c'est tout” d'Anna Gavaldà. Mémoire de maîtrise. Université de Tampere, p. 67.
13. Allott, N., 2010, Key terms in Pragmatics. London and New York: Continuum International Publishing Group, p. 245.
14. Ayeomoni, M.O. and Akinkuolere S.A., 2012, A pragmatic analysis of victory and inaugural speeches of president Umaru Musa Yar'rauda. Theory and practice in language studies. Finland: Finland Academy Publishers Vol. 2, No. 3, p. 461-468.
15. Fillmore, C., 1997, Lectures on Deixis. Stanford: CSLI Publications, p.145.
16. Halliday, M.A.K., and Matthiessen C.M.I.M., 2004, An Introduction to functional grammar 3rd edition, London: Arnold, p. 700.
17. Levinson, S., 1983, Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, p. 417.

Açar sözlər: *siyasi diskurs, dilçilik, üslub, kontekst, deyksis, deyktiklər, zaman, məkan, əvəzlilik, işarəedicilər, subyektivlik, sosial*

XÜLASƏ

Bu məqalədə diskurs tiplərindən biri olan siyasi diskurs haqqında qısa məlumat verilir, onun tərif və əsas xüsusiyyətləri müəyyən edilir. Dil sisteminin bütün səviyyələrində ümumi kateqoriya xüsusiyyətinə malik olan deyksislər siyasi diskursun ifadə formalarının tədqiqi üçün vacibdir. Elə bu səbəbdən də, məqalədə siyasi diskursda xüsusi rola malik sosial və subyektivliyi ifadə edən deyksislərin təhlili aparılır.

Eyni zamanda məqalədə siyasi çıxışda subyektivlik markerləri olan “je” (mən) və “nous” (biz) şəxs əvəzliləri konkret nümunələrlə izah olunur.

SUMMARY

This article provides brief information on political discourse which is the type of speech, its definition and characteristics. The deictic words which have a general category in all levels of the linguistic system are essential for the study of the expression forms of political discourse. For this reason, the article analyzes the social and subjective deixis that plays a particular role in political discourse.

At the same time, the subjective markers like “je” and “nous” used in political speeches are explained with the concrete samples.

РЕЗИОМЕ

Эта статья предоставляет краткую информацию о политическом дискурсе, одном из типов речи, ее определении и ее характеристиках. Навсехуровнях языковой системы, имеющих общую категорию,

необходимых для изучения форм выражения политического дискурса. По этой причине в статье анализируется лексика социальных и субъективных предрассудков, которые играют особую роль в политическом дискурсе. В то же время в данной статье, в политической речи субъективные показатели личных местоимений «je» (я) и «nous» (мы) объясняются в конкретных примерах.

Rayçı: f.f.d. b/m. Vəfa Quliyeva

Safikhanova A.H., Abiyeva V.G.¹⁰¹

HOW TO TEACH ENGLISH PHONETICS TO THE STUDENTS

English phonology is the study of the phonology (i.e. the sound system of the English languages, like all languages, spoken English has wide variation in its pronunciation both diachronically and synchronically from dialect to dialect (1). This variation is especially salient in English territory being the predominant language in Australia Canada, the Commonwealth, Caribbean, Ireland, New Zealand the United Kingdom and the United States in addition to being spoken as a first a second language. By people in countries on every continent and in South Africa and India. In general all regional dialect of English are mutually intelligible. Although there are many dialects of English the following are usually as prestige or standard accents: Received pronunciation for the United Kingdom, general American for the United States and general Australian for Australia. Most dialects of English preserve the consonant /W/ (spelled /W/ and many preserve /O/ /Ə/ spelled th) while most other Germanic languages have sulfated them to /V/ and (t, d) compare English will (WILL) and then [en] with German will [vil] (want) and den [de:n] (because) (2).

Phonotactics is the study of the sequences of phonemes that occur in languages and the sound structures that they form.

In the study it is usual to represent consonants in general with the letter C and vowels with the letter V, so that a syllable such as "be" is described as having CV structure. Most languages of the world syllabify CVCV and CVCCV sequences as /CV,CV/ and /CVC,CV/ or /CV, CCV/ with consonants preferentially acting as the onset of a syllable containing the following vowel, according to one view, English is unusual in this regard, in that stressed syllables attract following consonants. So that CVCV and CVCCV syllabify as /CVC,V/ and /CVCCV/ as long as the consonant closer CC s a possible coda (3).

English speakers rarely produce in audible release of individual consonants in consonant clusters. This co-articulation can lead to articulatory gestures that seen very much like deletions or complete assimilations for example pounds may sound like and jumped back (in slow speech may sound like but X-Ray electro palate graphic studies demonstrate that inaudible and possibly weakened contacts or, lingual gestures may still be made. This is the second in hundred pounds does not entirely assimilate to a labial place of articulation, rather the labial gesture co-occurs with the alveolar one, the missing in jumped back may be articulated though not heard. Division into syllables is a difficult area, and different theories have been proposed a widely accepted approach is the maximal onset principle this states that, subject to certain consonants, any consonants in between vowels should be assigned to the following syllable (4). This the word leaving should be divided rather than and hasty rather than the resulting onset of the second syllable would be a cluster which does not occur in English. The division is therefore preferred. Of assigning a consonant or consonants to the following syllable would result in the preceding syllable ending in an unreduced short vowel, this is avoided (5). Thus the word comma should be divided and not even the latter division gives the maximal onset to the following syllable, because English syllables do not end in an some cases, no solution is completely satisfactory: for example British English /RP/ the word hairy could be divided or but the former would result in an analysis with a syllable – final (which is held to be non-occurring) while the latter would result in a syllable final which is said not to occur in this accent some philologists suggested a compromise analysis where the consonant in the middle belongs to both syllables and is described as ambisyllabic. In this way, it is possible to suggest an analysis of hurry which comprises the syllables the medic being ambisyllabic (6).

One the most notable series of changes is that knave as Great Vowel shift which began around the late 14 century. Here the and in words like price and mouth became diphthongized, and other long vowels became higher and later became and later. These shifts are responsible for the pronunciations of many Witten vowel combinations including those involving a silent final many other changes in vowels have taken place over the centuries. These various changes mean that many that formerly rhymed (and may be expected to rhyme based on their spelling) no longer do (7).

ƏDƏBİYYAT

1. Babayeva S.M., Qarayeva M.G. səh.5-6
2. Babayeva S.M., Qarayeva M.G. səh.13-14
3. Mc.Mahon – səh.21-22
4. Giererich H – səh.9-10
5. Mc. Mahon – səh.24-25
6. Ms.Mahon – səh.27-28
7. Babayeva S.M., Qarayeva M.G. səh.18-20

Literature

- 1) English phonetics (S.M.Babateva, M.G.Garayeva) Baku-1999
- 2) In introduction to English phonology (Mc Mahon) Edinburgh – 2002
- 3) English Phonology: In introduction Cambridge (Giererich H., Cambridge University Press – 1992

Acar sözlər: *tələffüz, samit, şivə fonem, güc, sait, inkişaf, vurğu assimilyasiya, birləşmə, fonologiya.*

Key words: *pronunciation, consonant, dialects, phonemes, strengü, development, accent, assimilation, meuger.*

Ключевые слова: *произношение, согласный, диалект, фонология, прочность, гласная буква, развитие, акцент, усвоение, слияние.*

İngilisdilininfonetikasi

Fonetikanın dilçilik elmində yeri digər dil aspektləri olan leksik və qrammatik mənalara danışdıqda fonetik cəhətdən ifadə edilir. Odurki, səhv düzgün olmayan tələffüz, səhv anlama fakir dolaşılıqlığına gətirib çıxarır. Ünsiyyətin əsasında anlama durur. Anlama yoxdursa, ünsiyyət ola bilməz. Anlama əsasında sözlərin və cümlələrin fonetik cəhətdən ədəbi dilin tələffüz normalarına uyğun düzgün səsləndirilə bilər. Odur ki, çətin tələffüzə və mürəkkəb qrafik sistemə malik olan ingilis dilinin fonetik quruluşunu və qrafik sisteminin xüsusiyyətlərini öyrənmədən bu dili praktik və elmi baxımdan mükəmməl öyrənmək mümkün deyil. Fonetikanın dildə mühüm tətbiqi əhəmiyyəti vardır. Beləki, fonetikadan yazısı olmayan dillər üçün əlifbanın yaradılmasında, ədəbi tələffüz normalarının müəyyənləşdirilməsində dialect və şivələrin elmi təhlilinin verilməsində transkripsiya və trausiliterasiya məsələlərində istifadə olunur.

Резюме.

Раздел фонетики, изучающий звуки в языке называется функциональной фонетикой или фонологией. Звуковые единицы тогда становятся явлениями языка когда выступают как единицы функционального плана. Все описание гласных и согласных звуков, их отношений, извинений в потоке речи до сих пор проводилось нами вне связи с теми функциями которые эти единицы осуществляли в языке. Звук речи и фонема – это две разные единицы фонетической системы, а не одна и та же единица. Они не могут быть отождествлены друг с другом, но не могут быть и оторваны друг от друга. Между звуком речи и фонемой есть непосредственная связь которая заключается в том что фонема как единица функционального плана реально отражается в звуках речи, которые являются ее материальным выражением.

Фонема – языковая единица представленная рядом позиционно чередующихся звуков, служащая для различения и отождествления слов и морфем. Она только реализуется в звуках речи, которые представляют собой ее аллофоны. Фонемы помогают отождествлять слова, морфемы.

Rayçi: *prof.Məmmədova Z.Ş.*

Aygün Qasımova¹⁰²

HÜSEYN ARIFIN "DİLQƏM" POEMASI

Xalq şairi Hüseyn Arif (1924-1992) Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, Böyük Vətən müharibəsindən sonra ədəbiyyat və sənət aləminə gəlmiş, yaradıcılığında xalq şeirinin ən müxtəlif janrlarından və üslubi imkanlarından yararlanmış, xalqilik, insani hiss və duyğuları poetik bir əda ilə oxucuya çatdırmaq Hüseyn Arif poeziyasının əsas mahiyyət və məğzində dayanan ümdə xüsusiyyətlərdən biri kimi müəyyənləşmişdir. Şairin yaradıcılığında özünü qabarıq şəkildə nümayiş etdirən bu məziyyətlərin aşiq sənətindən və ağız ədəbiyyatının zəngin xəzinəsindən qaynaqlandığını izah etməyə elə bir ehtiyac yoxdur. Belə bir cəhəti şairin əsərlərində özünü göstərən poetik ruh və intonasiyadan, axar-baxarlı dil və üslubdan da duymaq mümkündür. Şeirin, sənətin insanların ruhuna və mənəviyyatına göstərə biləcəyi təsiri şair "Şeir" adlı qoşmasında belə dilə gətirir:

De, kimə lazımdır, nəyə gərəkdir
Dostların könlünə yatmayan şeir?
Fəhlənin ruhunu qanadlandırır
Alimin ağlına batmayan şeir.
Yaysın dağ ətrini, dəniz ətrini,
Qızılgül, göy sünbül, nərgiz ətrini,
Yaşarmı torpağın təmiz ətrini
Göylərin ətrinə qatmayan şeir!

Yaxında alışıb, uzaqda yansın,
Tüstüdə boğulub, ocaqda yansın,
Kitabda alışıb, varaqda yansın
Bu evdən o evə çatmayan şeir!¹⁰³

Bu xarakterik nümunədə şeirin insan qəlbinə sirayət etmək gücü, onu saflaşdırmaq vəzifəsi ilə bərabər, təbətə, ətraf aləmlə əlaqə və təmaslarının vacibliyi ideyası da ön plana çəkir. Şübhəsiz ki, belə bir sənət kredosundan çıxış etmək yalnız şairlərin yaradıcılığı üçün məqbul sayıla bilən bir meyar və prinsip kimi dərk və qavranıla bilməz. Bu bir şair kimi Hüseyn Arif yaradıcılığının ideya-bədii mənbələri hesab olunan şifahi xalq yaradıcılığı və aşiq sənəti üçün də bu eyni dərəcədə aktuallıq kəsb edir. Aşiq sənəti Azərbaycan xalqının etnik – mədəni sisteminə məxsus ən incə xüsusiyyətləri, mənəvi dünyasına xas olan etnoqrafik cizgiləri canlandıran və zaman-zaman nəsillərin yaddaşına köçürən unikal bir mədəniyyət hadisəsidir. Xalqın istək və arzularının, mübarizə tarixinin tərcümanı olan bu sənətdən yalnız aşiq və ifaçılar faydalanmamış, o eyni zamanda milli musiqinin repertuar baxımından zənginləşməsində, yazılı ədəbiyyatın sənətkarlıq baxımından inkişafında da özünəməxsus rol oynamışdır. Hüseyn Arif dünyaya göz açandan belə bir sazlı-sözlü mühitlə qaynayıb qarışmış, bir şair kimi yaradıcılığında bu əvəzsiz saz-söz dünyasından kifayət dərəcədə faydalanmışdır. Digər bir maraq doğuran cəhət də odur ki, o, həm də bütün yaradıcılığı boyu unudulmaqda olan aşıqların poetik irsinin dildə-ağızda gəzən nümunələrini mahal-mahal gəzərək toplamış, bir çox aşiq-sənətkarların kitablarının nəşr olunmasında bir tərtibçi kimi də yaxından iştirak etmişdir. Bu mənada Aşiq Alı şeirlərinin kitab halında işıq üzü görməsində Hüseyn Arifin xidmətlərini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Belə bir fəaliyyət əsində tərtibçi, mətnşünas və tədqiqatçı əməyini də göz önündə canlandırır. Keçən əsrin 80-ci illərin əvvəllərindən: 1982-ci ildən vəfatına kimi – 1992-ci ilə qədər ilk dəfə təşkil olunan bir yaradıcılıq qurumun rəhbərliyinə Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin sədri kimi irəli çəkilməsi bu sahədə onun ardıcıl və fasiləsiz fəaliyyətinin nəzərə alınması kimi də dəyərləndirilə bilər.¹⁰⁴ Hüseyn Arifin aşiq yaradıcılığı ilə bağlı axtarışlarının bir hissəsi də onun poetik irsində özünü parlaq şəkildə nümayiş etdirir. Belə ki, Aşiq Alı da daxil olmaqla Aşiq Ələsgər, Aşiq Mirzə, Aşiq Hüseyn Bozalqanlı, Aşiq Kərəm kimi saz-söz dünyasının ünlü nümayəndələrinin həyatına, yaradıcılığına və sənətkar fərdiyyətinə münasibət bildirilən və ya onların poetik irsindən epigraf kimi seçilən misraların təsiri altında yeni mətləb və mənalara ifadə edən şeirlərin yaradılması da belə bir məhəbbət və ehtiramdan qaynaqlanması da təsadüfi hesab oluna bilməz. Yəhya bəy Dilqəmin taleyi, bir qüdrətli sənətkar kimi özünəməxsusluğu daim Hüseyn Arifi düşündürmüş, onun acılı-şirinli ömür yoluna həsr olunan şeirlərin, ayrıca epik səpkidə qələmə alınan poemaların qələmə alınmasına zəmin yaratmışdır. Dilqəm kimi el-obada məşhurlaşan aşığın həyatı, taleyi, sənət dünyası haqqında yazılan məqalələr, ayrıca oçerk, kitablarına yazılan müqəddimələr onun barəsində müəyyən bigilər verir. Mərhum folklorşünas Sədnik Paşayev Yəhya bəy Dilqəmin həyatı və yetişdiyi mühit haqqında belə bir məlumatı diqqəti cəlb edir: "XVIII əsrin sonu ilə XIX əsrin birinci yarısı arasında yaşayıb yaratmış Yəhya bəy Dilqəm öz lirik-aşıqanə qoşmaları, həsrətli, qübarlı gəraylıları və taleyinə uyğun bəslədiyi məşhur saz havası ilə həm müasirləri, həm də özündən sonrakı nəsillər arasında böyük şöhrət qazanmışdır. Yəhya bəy Dilqəm Şamxor (oxu: Şəmkir- A. Q.) rayonunun Dəllər – Cırdaxan kəndində doğulmuşdur. Köhnə kənd yerində indi də Dilqəmin bir çox nişanələri

¹⁰² AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun e. posta: a. Qasımova 62 @ gmail.ru

¹⁰³ Arif H. Şeir, Seçilmiş əsərləri, İdeya: Xalq Bank, Layihənin rəhbəri: Rafiq Həşimov, Nəşrin tərtibçisi və redaktor: Səlim Babullaoglu, Məsələhətçi: Zöhrə Hüseynzadə, Bakı, 2011, s.462-463

¹⁰⁴ Bu barədə bax: Əhmədov T. XX əsr Azərbaycan yazıçıları, Ensiklopedik məlumat kitabı (Təkmilləşdirilmiş üçüncü nəşri), Bakı, "Nurlar", Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2004, s.383

qalmaqdadır. Dilqəmin evinin yeri, evinin qabağında çinarların kötüyü durur. Evə yaxın yerdə “Dilqəm bulağı” vardır. İndiyə qədər bizə təkcə Ağdabanlı Qurbanın adı ilə bağlı “Qurban bulağı” məlum idi. “Dilqəm bulağı” bir daha sübut edir ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq el sənətkarlarının adı ilə bağlı bulaqlar yaranmışdır ki, o dövrün saz-söz məclisləri də məhz bu bulaqların başında keçmişdir.¹⁰⁵ Əlbəttə, bu tərcümeyi-hal səciyyəsi daşıyan qeydlərdən də görüldüyü kimi, Yəhya bəy Dilqəmin uzun müddət həyat və yaradıcılığı, aşıq sənətindəki müstəsna yeri və mövqeyi barədə yetərincə bir məlumatın olmaması onun şəxsiyyəti, yetişdiyi mühit və çevrəsi haqqında dürtüst təsəvvür yaratmağa imkan verməmişdir. Hüseyin Arifin (o vaxtlar şair daha çox Hüseyin Hüseyinzadə kimi tanınırdı – A. Q.) Yəhya bəy Dilqəm şəxsiyyətinə və sənət dünyasına marağı keçən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərindən başlayır. Belə ki, o, 1972-ci ildən etibarən “Dilqəm” poeması üzərində işləməyə başlayır, poemadan müəyyən fəsilləri və parçaları mətbuat səhifələrində nəşr etdirir.

Poemanın başlanğıc hissəsində Dilqəmin adına və şəxsiyyətinə hörmət və ehtiramı poetik bir pafosla ifadə edən müəllif böyük el sənətkarının şeirlərində əsas janr kimi aparıcı mövqə qazanan qoşmaya müracət etməsi də təsadüfi deyil, burada hadisə və şəxsiyyətə uyumlu forma və qəlib çərçivəsində münasibət bildirilməsi də özünün diqqət çəkiciliyi ilə əlamətdarlıq qazanmış olur:

Torpağa baxıram, daşa baxıram
Torpağımda Dilqəm, daşımnda Dilqəm.
Xəbərlə, xəbərsiz ötür fəsillər,
Baharımda Dilqəm, qışımnda Dilqəm.

Axdı qulağıma yanıqlı səsi.

Çoban bayatısı, el şikəstəsi.

Sağımda, solumda isti nəfəsi,

Arxamda Dilqəmdir, qarşımda Dilqəm.

Şeiriyət qoxulu yayım, payızım,
Başqa bir aləmdən qalxır avazım.
“Dilqəmi” üstündə köklənib sazım,
Qəlbimdə Dilqəmdir, başımnda Dilqəm.¹⁰⁶

“Dilqəmi” üstə köklənmək poemanın ayrı-ayrı fəsillərində də özünün qabarıq nümayiş etdirməkdədir. Belə bir məziyyəti nakam taleli aşıq-sənətkarın öz sevgisi yolunda çəkdiyi məşəqqətlərin inandırıcı və təsirli şəkildə ifadəsi zamanı yaxından görmək olur.

Poemanın “Axtarış” adlı hissəsində aşığın ömür və sənət yoluna məxsus ən incə təfərrüatları axtırmaq, onu epik təhkiyənin mərkəzinə çəkmək əsas məqsəd və qayeyə çevrilir. Şair belə bir axtarış sevdasının gözüne el-el, oba-oba, oymaq-oymaq gəzib dolaşdığı yerlərlə dərinləndən tanışlığından qürurla söz açır və belə səyyahlığın ona yaddaşlardan silinməkdə olan sənətkarların da üzə çıxarılmasında bir vasitə olduğunu inandırıcı şəkildə oxucuya çatdırmağa çalışır:

Saçlarımın qırovunu
Murovdakı, Qoşqardakı boz buluddan,
Kəpəzdəki, Murğuzdakıçəndən soruş.
Soraqdayam,
Aşıq Alı sorağında, aylar, illər yola düşüb.
Atlı, atsız
Vaxtlı, vaxtsiz
Yönüm sağa, sola düşüb.¹⁰⁷

Şair öz əbədi ünvanını da belə axtarışların coğrafiyasında dərin iz qoyacağına dərin inamını ifadə edir, bu gecəli-gündüzlü, əldə çıraq axtarışların ən etibarlı mənbəyi kimi hafızasında min illərin tarixini yaşadan babalara, sinəsi bayatı və ağıllarla, qoşmalarla dolu nənələrlə üz tutduğunu bildirir. Gəraylılar, divanilər, bağlamalar, müxəmməslər, zəncirləmələr axtarışında olan lirik qəhrəman şairin özüdür. Belə bir ədəbi üsul heç də fərdi eqonu mütləqləşdirmək səciyyəsi daşımır, əksinə, şairin yaxından bələd olduğu mətləbləri daha dərinləndirən və inandırıcı boyalarla canlandırılması üçün əlverişli zəmin hazırlayır. Abbasları, Əmrahları, Qasımları, Qurbanları, Valehləri, Musaları, Novruzları axtaran qəhrəmanın uzun müddətdən bəri Dilqəm axtarışına rəvac verməsini belə ifadə edir:

Kənd-kənd, ev-ev,
insan-insan.
Kim axtarar
axtarmasam,
axtarmasan?
Babaları soraqlayıb

¹⁰⁵ Paşayev S. XIX əsr Azərbaycan aşıq yaradıcılığı, Bakı, 1990, s.24

¹⁰⁶ Hüseyinzadə H. Dilqəm (“Dilqəm” poemasından parçalar), Seçilmiş əsərləri, İki cildə, I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, s.177

¹⁰⁷ Hüseyinzadə H. Dilqəm (“Dilqəm” poemasından parçalar), Seçilmiş əsərləri, İki cildə, I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, s.

dərinbir aləmi
axtarıram.
Nə müddətdir.
Dilqəm məni buraxmayıb,
Mən Dilqəmi axtarıram.¹⁰⁸

Axtarmaq, aramaq, itib-batmaqda olan sənət incilərini və onu yaradan şəxsiyyətləri tapıb üzə çıxarmaq ümumən poemanın əsas leymotivi kimi üzə çıxır. Bu mənada “Saz götür” adlı fəsil maraqlı doğurur. Müəllif “Dilqəmi” havasının kədər və qəm üstə köklənən sədasi ilə Yəhya bəyin ruhu-mənəvi aləmi arasında oxşarlıq və uyarılığa diqqəti yönəldir, çoxsaylı insanların qəlb harayını da bu havacatın səsləndirilməsində axtarılması təbii və inandırıcı təsir bağışlayır. Burada bir şəxsin-aşığın timsalında bütün insanlığın qəm və nisgini ifadə etmək aparıcı bir məziyyət kimi xüsusi dəyər daşıyır. Maraqlı doğuran bir əlamətdar cəhət odur ki, Yəhya bəy Dilqəmin başına gələn ağrı-acılı hadisələr elə onun sonralar aşiq sənətinə gələnlərin dilindən səsləndirilməsi və dinləyici auditoriyasının böyük həyəcan və maraqla qarşılamağı səhnəsi nəsillər arasında qırılmaz əlaqə və bağların mövcudluğundan xəbər verir. Bu fəsildə Aşıq Mirzənin Dilqəmdən ürək ağrısı və daxili bir həyəcanla bəhs etdiyi hadisələrin özü baş verənlərə müəllif və tamaşaçı mövqeyini də paralel şəkildə izləməyə imkan yaradır. Dilqəmin sevgisi yolunda çəkdiyi iztirablar, Telli xanımın (bəzi tədqiqatçılar onu Dostuxanım kimi də təqdim edirlər – A. Q.) övladının olmaması bəhanə gətirilərək kəbinin geri oxudulmasına etiraz edərək atası evinə getməsi və bir də geri qayıtmaması ilə bağlı epizodlar poemada bir o qədər təfsilatı ilə təsvir edilməyə də, bu hadisəyə işarələrin olması aydın şəkildə özünü göstərməkdədir. Burada Telli xanımın gedişindən dolayı Yəhya bəyin yaxın sirdaşı qədər etibarlı atının kişnərtisi, göz yaşları axıtması baş verən hadisənin bütün mənzərəsi ilə əks etdirilməsinə bir vasitə kimi düşünülməsi özünü göstərməkdədir. “Ayrılıq” və “Usta bir saz bağla” adlı fəsillərdə hicran və saz anlayışları eyni bir məxrəc altına gətirilir. Səzbənd usta Tünüyə verilən sifariş əsliində sinədə yığılıb qalan qəm və nisgil dolu yaşantıları səsləndirmək üçün düşünülməsi maraqlı doğuran bir poetik tapıntı kimi diqqəti cəlb edir. Hüseyn Arif sonralar nəşr olunan şeir kitablarından birinə - “Ömür deyir...”¹⁰⁹ “Dillən Dilqəm eşqinə” adlı fəsildən bir parçanın daxil etməsi poema üzərində uzun müddət yaradıcılıq axtarırlarının aparıldığını əyani surətdə təsdiqləməkdədir. Poemanın onuncu fəslindən bir parça kimi verilən nümunənin əvvəlində verilən bir qeyd şairin başına gələn müsibətli günlərin ağrı-açıları ilə Dilqəm arasındakı kədər və nisgil dolu yaşantılarını dolğun şəkildə əks etdirməkdədir. Haqqında söhbət gedən qeydə nəzər salaq: “Vəfatından bir ay əvvəl Arif gözlərimə baxaraq dalgın, fikirli halda: Ata sən şair kimi özünü Dilqəmdə tapmışsan, onu bitirməyə tələs! – dedi.”¹⁰⁹ Şair Dilqəmi dağdan ağır dərd və möhnətinə bir ortaqlıq kimi seçməsi son dərəcə təsirli bir səhnəni göz önündə canlandırır. Kədər üstə köklənən misralardan məlum olur ki, iki ildir susan şair ilhamı yenə ehtizaza gətirə biləcək iki qüvvə və ünvan var: onlardan biri həyatdan nakam və faciəli surətdə getmiş Arifdir, o birisi isə qəm girdabına düşərək olan Dilqəmdir:

Bu gecə də yuxum ərsə çəkilib,
Yaranışdan sehlidi bu aləm.
Qabağında bir-birinə qarışan
Ya kitabdı, ya kağızı, ya qələm.
Fərqi nədi ulduza bax, aya bax.
Çəmənə bax, çiçəyə bax, çaya bax.
Tələ verən qismətə bax, paya bax
Ya həsrətdi, ya möhnətdi, ya da qəm.

Məndən ötrü nə sevinc var, nə həvəs,
Küçə qəfəs, həyat qəfəs, ev qəfəs,
Hüseynə ürəyini açan kəs
Ya Arifdi, ya Kərəmdi, ya Dilqəm.¹¹⁰

Əlbəttə, digər fəsillərlə müqayisədə haqqında bəhs edilən parça həcm etibarilə kiçik olmasına baxmayaraq dərin hüzn və psixoloji sarsıntı keçirən şairin həyəcan və qəlb ağrıları kifayət qədər ifadə etmək iqtidarındadır. Bu kədər dastanı həm şəxsi planda, həm də ümumxalq miqyasında yaşanan məqamların tarixçəsi bərdə bir elegiya kimi insan qəlbini böyük sənətkarlıqla rıqqətə gətirə bilir. Sənətin gücü də bundadır.

Xülasə

Məqalədə xalq şairi Hüseyn Arifin “Dilqəm” poemasının mövzusu, ideya sənətkarlıq xüsusiyyətləri bərdə geniş təhlil və ümumiləşmələr aparılır, XVIII əsrin sonları və XIX əsrin birinci yarısında yaşayıb yaratması təxmin edilən Yəhya bəy Dilqəmin nisgilli həyat yolundan, bir sənətkar kimi xalqın yaddaşında dərin iz salan məharətini epik təsvir və təhkiyə üsulu ilə ifadə edən məqamlar üzərində geniş dayanılır. Aşıq Dilqəmin taleyinə, ömür və sənət yoluna belə maraqlı və münasibətin real təzahürü kimi qələmə alınan poemada onun şəxsi dərd və qayğıları xalqı düşünüb daşıdıran taleyüklü problemlər kimi bir məna kəsb etməsi məsələsi diqqət mərkəzinə çəkilir, sənətkar və

¹⁰⁸ Hüseynzadə H. Dilqəm (“Dilqəm” poemasından parçalar), Seçilmiş əsərləri, İki cildə, I cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, s.182

¹⁰⁹ A. Hüseyn, Dillən Dilqəm eşqinə (10-cu fəsildən parça), Ömür deyir..., Bakı, “Gənclik”, 1981, s.109

¹¹⁰ Yenə orada, s.109

xalq paradiqmasından dəyərləndirilir. Aşığın haqqında yaranan əfsanə və rəvayətlərdən, xalq içərisində geniş yayılan söhbətlərdən, xüsusən ağır yığnaqlı el məclislərində şəninə qoşulan dastanlardan məharətlə yararlanan Hüseyn Arif Dilqəmin epik təsvir və təhkiyə vasitəsilə yaradılan obrazını bütöv halda təsəvvürdə canlandırmağa nail olur.

Açar sözlər: "Dilqəmi", epik təhkiyə, aşıq-sənətkar, saz-söz ustası, sevgi hekayəti, aşıq haqqında rəvayət

Səfurə Bayram qızı Allahverdiyeva¹¹¹

MÜASİR TƏHSİL: MÜƏLLİM-TƏLƏBƏ MÜNASİBƏTİ

Təhsil millətin, xalqın, dövlətin yaşamasını, inkişafını təmin edən əsas amillərdən biridir. Çünki yetişməkdə olan gənc nəslin əxlaqı, mənəviyyəti, xalqına, dövlətinə bağlılığı, bir şəxsiyyət kimi formalaşması aldığı tərbiyədən və təhsildən asılıdır. İnsan elmə yiyələndikcə özünü və həyatı dərk etməyə çalışır. Özünü dərk etməyən insan kamil bir şəxsiyyət kimi formalaşa bilməz.

Bu gün ölkənin təhsil sisteminin başlıca vəzifəsi insan kapitalının inkişafını, iqtisadiyyatın qlobal sistemə uğurlu inteqrasiyasını və ölkənin beynəlxalq rəqabətdən daha effektiv faydalanmasını təmin etməkdir. Təhsilin uğurlu inkişafı ölkədə əhalinin rifahının yaxşılaşmasını, həm də hər bir insanın həyatının daha yüksək səviyyədə qurulması üçün zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında deyilir: "Sosial-iqtisadi həyatın müasirləşdirilməsində təhsilin rolu təkcə təhsilalanların qazandığı bilik və bacarığın iqtisadi amilə çevrilməsi ilə məhdudlaşmır. Təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik əxlaqı norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımı şərait yaradır, onu biliyi və etik davranışı sayəsində örnək ola biləcək həmkara nümunəvi ailə üzvünə və vətəndaşa çevirir".

Strategiyada deyildiyi kimi bu günün tələbəsi millətin xoşbəxt gələcəyini təmin edən vətəndaş, dövlət məmuru və mütəxəssisidir.

Uzun illərdir təhsil sahəsində çalışır, dərs deyir, tələbələrində tədris etdiyim fənnə qarşı maraq oyatmağa çalışmışam və istəmişəm ki, onlar özlərini, nə üçün yaşadıklarını, həyatın mənasını dərk etsinlər. Tələbələr çox, xarakterlər, qabiliyyətlər müxtəlif. Fikirlərimi qəbul edib öyrənmək istəyənlər də olub, razılaşmayanlar da. Bir sual doğur, bu gün öyrənmək istəyən çoxdur, yoxsa öyrənmək istəməyən? Doğrudanmı tələbələr oxuya bilmir və oxumaq istəmirlər? Öyrənmək istəyən yoxdursa, onda öyrədənin fəaliyyəti əhəmiyyətsiz bir işə çevrilir. Pedaqoji ədəbiyyatlarda, dövlət sənədlərində müəllim sənəti, peşəsi, şəxsiyyəti və pedaqoji ustalığı ilə bağlı yetərinə məlumatlar var. Bəs tələbə necə olmalıdır, o hansı keyfiyyətlərə, məzuniyyətlərə malik olmalıdır? Tələbə arəb sözü olub "tələb edən" deməkdir, yəni, tələbə tələb edəndir. Student sözü isə latın dilində "cəhd göstərən" deməkdir. Hər iki mənəni analiz etdikdə görürük ki, hər iki söz yaxın mənalar kimi görsənsə də, ancaq cəhd etməklə, tələb etmək arasında böyük fərq var. Türkiyə türkcəsində "öğrenci" sözü istifadə olunmaqla mənası öyrənən şəxs nəzərdə tutulur. Filosoflar bu mənə ilə bağlı belə deyirlər ki, "öyrənmək sancılı bir müddətdir. Balaca ikən sümüklər uzandığına görə bədənimizin ağrması kimi".

Çin filosofu Konfutsi deyirdi ki, insan hər gün yeni çatışmazlıqlarını tapıb meydana çıxara bilirsə və hər ay öyrəndiyi mövzuları ağılında tuta bilirsə, onda öyrənmə sevgisi vardı deyə bilərik".

Bu gün tələbələr istənilən səviyyədə ona dərs deyən müəllimi haqqında fikir söyləyə bilər, bəs özü haqqında necə düşünür, özünü necə dərk edir, özünü tanıyırmı, imkanlarını düzgün qiymətləndirə bilirmi?

Bu suallara cavab tapmaq üçün bir neçə fakültədə həm bakalavr, həm də magistr pilləsində tələbələrlə sorğu keçirdik. Cavablar müxtəlif və rəngarəngdir. Belə ki, orijinal fikir söyləyənlər də, ənənəvi cavab verənlər də oldu.

Nümunələrə müraciət edək:

"Mənim fikrimcə tələbə elmə sevgisi olan, gələcəkdə elm adamı olmağı arzulayan, dərsə, müəllimlərinə qarşı diqqətli, hörmətli olmalıdır. Belə ki, tələbə müəllimə yeni fikir söyləyərkən onu mədəni bir şəkildə ifadə etməlidir. Məsələn, "Müəllim, mən bu mövzu üzərində işləmək istəyirəm. Başqa mövzunu götürən deyiləm" əvəzinə, "Müəllim, icazənizlə mən bu mövzunu araşdırmaq, yazmaq istərdim". Çünki bu mövzu mənim maraq sahəmə uyğundur" (E.T.) (I kurs magistr).

"Tələbədə elmə qarşı istək, işgüzarlıq və çalışqanlıq olmalıdır. Yəni, tələbə universitetdə oxuyursa, onun bir istəyi olmalı, elm öyrənmək. Tələbə sevdiyi sahə üzrə təhsil almalı və bilməlidir ki, gələcəkdə xalqı üçün nə edə bilər. Sevmədiyi fakültədə oxuyan tələbə sadəcə vaxt itirir, nə özünə, nə də başqasına xeyri olmur" (Q.X.) (I kurs magistr).

"Tələbə ilk növbədə özünə qarşı tələbkar və səbrli olmalıdır. O, unutmamalıdır ki, həyatda səhvlər yox, dərsələr vardır. Bu o deməkdir ki, biz səhvlərimizdən dərs alaq, səhvlərimizin pis yox dərs olduğunu dərk edək. Əlbəttə, nəyisə öyrənmək üçün bəzən tez oyanmaq, az yatmaq lazım gəlir. Biz tələbələr bu çətinliklərə dözmək, səbr etməklə istəklərimizə nail ola bilərik. Nə zamansa bunun bəhrəsini şübhəsiz görəcəyik". (L.H. magistr).

"Tələbə sual verməkdən çəkinməməli. Tələbə sözünün üç fərqli dillərdəki mənələrindən də aydın olur ki, o daim axtarmalı, araşdırmalar aparmalı və sual edən olmalıdır. Dahi insanları hər zaman onlarda olan maraq hissi

¹¹¹ Bakı Dövlət Universitetinin Pedaqogika kafedrasının dosenti

kəşflər etməyə yönəlmişdir. Müəllimə sual verən tələbə nəyisə öyrənmək istəyir. Suala cavab tapmaq üçün araşdırmalar aparır, əlavə informasiya toplayır, sözün həqiqi mənasında qavrayır və dərk edir” (A.Q.)

“Tələbə universitet həyatına başladığı andan gələcəkdə hansı sahə üzrə ixtisaslaşdığını müəyyən etməli, qarşısına məqsəd qoymalıdır. Yüksək hazırlıqlı bir kadr olmaq üçün öz peşəsinin incəliklərini dərinlən öyrənməlidir. Tələbə seminarlara ancaq qiymət almaq üçün hazırlaşmamalı, əldə etdiyi informasiyaları dərk etməlidir. Bu, bu gün tələbələrin ən böyük problemidir. Bunun əsas səbəbi onların öz ixtisasına marağının olmaması, yanlış seçim etməsidir” (X.M. magistr).

Göründüyü kimi verilən cavablar müxtəlifdir. Yazılardan aydın olur ki, tələbə ali təhsil müəssisələrində təhsil alan nizam-intizamlı, demokratik düşüncəli, özünə və müəlliminə hörmət edən, öz sözünü deyə bilən, elmi yeniliklərə, texnologiyalara yiyələnən, cəmiyyətdə layiqli yer tutmağa çalışan gəncdir. Görəsən bu gün ali təhsil ocaqlarında oxuyan tələbələrin hamısı bu tələbləri doğruldurmu? Verilən cavablara diqqət etdikdə görürük ki, heç də bütün tələbələr bu amalla yaşamır. Bir çoxları universitetdə təhsil almaq, bilik əldə etmək üçün deyil, sadəcə diplom almaq, özünü göstərmək, gün keçirmək üçün gəlir.

Tələbənin özünün qeyd etdiyi kimi “Əgər tələbə öz biliyi sayəsində diplom alırsa, bu, onun gələcək fəaliyyətində özünə və işlədiyi müəssisəyə də xeyir gətirə bilər”. Yəni, insan öz zəhməti, biliyi sayəsində müəyyən sənətə yiyələnərsə onda onun özünə inam hissi də güclü olar və uğurları da çoxalar. Bu məsələ də ailədən də çox şey asılıdır. Çox zaman valideynlər peşə seçimində övladlarının fikrini və qabiliyyətlərini nəzərə almadan qərar verirlər. İstəmədiyi bir fakültə, sevmədiyi peşə. Əlbəttə belə olduqda tələbə oxumaqda çətinlik çəkir, sevmədiyi işlə məşğul olmaq ona əzab verir. Nəticə verməyən bir təhsil, təhsil illəri insan ömrünün heçə xərclənməsi mahiyyətini daşıyır.

Əksinə, valideynlər övladlarının istək və arzularını nəzərə alaraq onlara dəstək versələr daha çox uğur əldə edərlər. prof. M.İlyasov özünün “Peşə, ixtisas seçimi” kitabında qeyd edir ki, “Peşə seçmək insanın ikinci doğuluşudur. Bu “doğuluş” düzgün olduqda seçim peşə seçən gəncin zövqünə, biliyinə, bacarıq və qabiliyyətinə, imkanlarına müvafiq gəldikdə o, həmişə öz işindən, çəkdiyi zəhmətdən zövq alır, işini sevir, onu həvəslə, zövqlə icra edir. Bu seçim düzgün aparılmadıqda isə insan həmişə özündən, öz peşə və ixtisasından narazı qalır. Ya bütün həyatı boyu bu narazılıqlar içərisində yaşayır, ya da peşə və ixtisas sahəsini dəyişmək, başqa sahələrə üz tutmaq məcburiyyətində qalır. Bu isə əlavə vaxt itkisi, əlavə çətinliklərlə qarşılaşmaq deməkdir.

Sözsüz ki, bu vaxt itkisi tələbəyə heç nə qazandırmır. Sanki o, özünün ən qiymətli gənclik illərini havaya sovurur, birtəhər universiteti bitirir, diplom alır, amma heç bir bilik və bacarıq əldə etmir və cəmiyyətdə layiqli yer tuta bilmir. Elə buna görə də peşə və ixtisas seçərkən diqqətli olmalı, hər kəs özünün qabiliyyətinə, ruhuna uyğun ixtisas seçməyə çalışmalıdır. Bu məsələdə valideynlər də diqqətli olmalı, öz istəklərini deyil, övladlarının nə istədiklərinə, bilik və qabiliyyətlərinə önəm verməli, düzgün seçimlərinə kömək etməlidirlər. Belə ki, seçim düzgün olduqda fəaliyyət prosesi də maraqlı, mənalı, ruhu oxşayan olacaqdır. Necə ki, dahi M.Şəhriyar yazırdı:

Sevdiyən sənəti intixab etsən,
Yoruldu deməzsən nə qədər getsən.
Könül verdiyin iş ucaldar səni,
Könül vermədiyən qocaldar səni.

Yaxşı mütəxəssis olmaq üçün yaxşı oxumaq vacibdir, bu da tələbədən səbr, təmkin və zəhmət tələb edir. Tələbə təkcə qiymət üçün oxumamalıdır. Aldığı biliyi, informasiyanı dərk etməli, təcrübədə yoxlamalıdır. Müəllimə sual verməkdən, bilmədiyini soruşmaqdan çəkinməməlidir. Əlbəttə, bu məqamda müəllim tələbəyə şərait yaratmalı, onun suallarına diqqətlə qulaq asaraq düzgün istiqamət verməlidir.

Magistr N.M. yazır: “Tələbə necə olmalıdır və ya tələbə kimdir? sualına mən belə cavab verərdim: Tələbə yeniliklərə, yeni texnologiyalara yiyələnən, müstəqil düşünən, çalışqan, mədəni, öz hüquqlarını müdafiə edən, məsuliyyətli, savadlı, yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik insan olmalıdır”.

İndiki dövrdə tələbə olmaq çətinidir. Çünki özün üçün yox, qiymət üçün oxuyursan. Gündəlik qiymət, kollokviumlar, stress... Əgər imkanım olsaydı müasir tələbə ola bilərdim. Amma irəliləmək qeyri-mümkündür. Məsələn, mən proyektlər məqalələr hazırladığım halda bunu bir yerə çıxarıb işləyə, göstərə bilmirəm.

“Əgər dahisənsə və bunu heç bir yerdə göstərə bilmirsənsə, o bildiyin heç bir şeydir”.

“İndiki tələbələrin çoxu deyir ki, “Dövlət bizə şərait yaratmalıdır”. Mənə görə bu belə deyil. Çünki, dövlətdən nə isə ummaq, “Həmişə dövlət bizə kömək etməlidir” demək düzgün deyil. İnsanın öz inkişafı olmalıdır, tələbə düşünməməlidir ki, kimsə mənim əlimdən tutsun, nə isə eləsin. Tələbələr özləri araşdırmalar aparmalı, öz karyerasını özü qurmağı bacarmalıdır. Bununla yanaşı tələbə özünü, həyatı dərk etmək üçün müxtəlif ədəbiyyatlar oxumalıdır. Dediklərimi belə ümumiləşdirərəm ki, “biz tələbələr heç kimdən heç nə ummadan öz üzərimizdə işləməliyik”. (Jurnalistika fak. Mirmöhşün Mirvəlişi).

“Müəllimlərlə tələbələr arasında müəyyən sərhəd olur, mən istərdim ki, bu sərhəd olmasın və biz dərs haqqında öz fikirlərimizi çəkinmədən bildirək, suallarımızı rahat verə bilək. Bəzən belə hallarla qarşılaşırıq ki, sual verərkən müəllim bizə qınayıcı və sındırıcı nəzərlərlə baxır. Bəzən də sualın cavabını bilmədiyi üçün tələbənin fikrini yayındırmağa çalışır. Bu halların baş verməməsinə istərdim” (Tarix fakültəsi Novruzova Aytəkin).

“Təcrübə yoxdur. Hər şeyi nəzəri öyrədirlər. Təcrübə olsa dərs daha maraqlı olar. Tələbələrin kəsiri də az olar. İş həyatımızda da rahat olarıq. Təhsil sistemində bu məsələ öz əksini tapsa, müəllimə də tələbəyə də hər şey asan olar. Bu biliyin mənimsənilməsinə çox kömək edər (SEP fakültəsi Qarayev Məhəmməd).

Göründüyü kimi tələbələrin toxunduğu bir məsələ də indiki dövrdə oxumağın çətin olduğu, əlavə fənlərin çoxluğu, müstəqil işləmək, məqalələr hazırlamaq, onları nəşr etdirməkdə çətinliklərin olduğu göstərilir. Əlbəttə, bəzi məsələlərdə müəyyən mənada tələbə haqlıdır. İxtisas fənlərinə daha çox saat ayrılrsa, daha yaxşı olar. Lakin tələbə bilməlidir ki, universitetdə təhsil alır, universal biliklər əldə edir, hərtərəfli inkişafa sahib olur.

Bu günün tələbəsi müstəqilliyi, sərbəst düşünməyi istəyir. Müəllim ona istiqamət verə bilər, ədəbiyyat da göstərir, lakin onu oxumağa məcbur edə bilməz. Tələbə özü axtarmalı, özü nəticə çıxarmalı, əsl tələbə belə yaranır. Bu günkü elmi-texniki tərəqqi, tələbələr üçün yaradılan şərait imkan verir ki, o, öz üzərində müstəqil işləsin, axtarışlar aparsın, xarici ölkələrlə əlaqə yaratsın, elmi məlumatlar əldə etsin, öz elmi biliyini və elmi potensialını artırsın. Tələbə dərstdə qaib almasın deyə yox, bilik almaq üçün oturmalıdır. Bu məsələyə müəllim-tələbə münasibəti də güclü təsir edir. Əslində bu məsələ o qədər də asan deyil, çünki müəllim heyətində müxtəlif yaşlarda, müxtəlif dövrlərdə təhsil alan müəllimlər olduğu kimi, tələbələr də müxtəlif yaşda, psixologiyada olur. Müxtəlif ailələrdə tərbiyə alır. Bu baxımdan müəllim hər bir tələbəyə fərdi yanaşmalı, onların arasında səmimi hörmət və məhəbbət, valideyn övlad münasibəti yaranarsa bu işin xeyrinə olar. Əks təqdirdə bu uğursuz nəticəyə gətirib çıxarar. Növbəti məqalələrdə qoyulan digər məsələlərə də münasibət bildiriləcək.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Uşaq hüquqları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu
2. L.Qasımova, R.Mahmudova "Pedaqogika", Bakı 2013
3. F.İbrahimov, R.Hüseynzadə "Pedaqogika, Bakı 2013
4. Ə.Əlizadə "Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri", Bakı 1998
5. Z.Qaralov "Tərbiyə", 3 cild, Bakı 2003
6. Z.Qaralov "İdeologiya və mənəviyyat", Bakı 2008
7. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. 24 oktyabr, 2013

Açar sözlər: *təhsil, təlim, tərbiyə, müəllim, tələbə*

Key words: *education, training, upbringing, teacher, student*

Ключевые слова: *образование, обучение, воспитание, учитель, студент*

CARLZ DUKKENSİN HƏYAT VƏ YARADICILIĞI

Çarlz Dikkens 7 fevral 1812-ci ildə İngiltərədə anadan olub. Onun çətin, üzücü uşaqlığı havası ağır və ürəkbulandıran yorucu, alaqaranlıq fabrikdə keçib. Bu, az qala Dikkensin hər hansısa bir romanının müqəddiməsini xatırladı, elə deyilmi? Amma bu sətirləri elə yazıçının özünün də həyat tarixçəsinin başlanğıcı kimi qəbul etmək olar. Müəyyən dövrə qədər gənc Dikkensin öz həyatı da onun məşhur qəhrəmanı Oliver Tvistin həyatı kimi "dikkenssayağı" keçib. Bəs sonra? Sonra o şöhrət qazandı və bir daha heç bir miskin fabrikdə isləmək məcburiyyətində qalmadı. Onun romanları və kiçik hekayələri dünya ədəbiyyatının ən məşhur nümunələrindən hesab edilir.

Dikkensin uşaqlığı keçən həmin miskin fabrik Uorrenin ayaqqabı yağı istehsal edən müəssisəsi idi və 1824-cü ildə, atası müflis olub borclular həbsxanasına düşəndən sonra balaca Çarlzı ora işləməyə göndərmişdilər. Çarlzın fabrikdəki işi ayaqqabı yağı ilə dolu hazır bankalara yarlıq yapışdırmaq idi. Bu, ilk baxışdan bir o qədər də ağır görünür, amma on iki yaşlı uşağın sutka ərzində 10-12 saat ayaq üstə durub iş gördüyünü nəzərə alsaq, bunun nə qədər ağır olduğunu da təsəvvür edə bilərik. Çarlzın həftəlik qazancı cəmi altı şilling idi. Belə olduqda, həyat cəhənnəmi xatırladır və yəqin elə bu səbəbdəndir ki, yazıçı bütün qalan ömrünü bir vaxtlar Dikkensin özü kimi ağır məşəqqətlər içində yaşayan, sürgün həyatı kimi ağır və dözülməz həyat keçirən uşaqların taleyindən bəhs edən əsərlər yazmağa həsr etdi.

O, məşhurluq pilləsinə asanlıqla qalxdı. "Pikvik klubunun ölümündən sonrakı qeydləri" çap olunanda Dikkensin cəmi iyirmi dörd yaşı vardı, adı çəkilən kitab isə dünya ədəbiyyatı üzrə kitab satışında ən çox satılan kitab kimi tarixə düşərək, gənc müəllifini dünya yazarlarının Olimpiyə yüksəltdi. Ayaqqabı yağı bankalarına yarlıq yapışdırmaq və borclular həbsxanası geridə qaldı. Artıq Dikkens növbəyə durub onun yeni çapdan çıxan romanını əldə etmək arzusu ilə yaşayan insanların dünyasında ömür sürürdü. 1841-ci ildə Nyu-York limanına altı min adam toplaşmışdı və hamısı da "Köhnə günlərin köşkü" romanının final hissələrini əldə etmək istəyirdi. Ora toplaşanlar yaxınlaşmaqda olan teploxod heyətini səsləyərək, romanın gənc və xeyirxah qəhrəmanının taleyi ilə maraqlanırlar, "Görəsən, balaca Nell öldümü?" - deyib, soruşurdular.

Özünəməxsus sarkazmla "Ah, bəli, o, öləcək" - deyən, Oskar Uayld, roman haqqında: "Balaca Nellinin ölümünü... gülüşsüz oxumaq üçün adam daşürəkli olmalıdır", - deyirdi.

Dikkens dövrünün Stiven Kinqi idi - tənqidçilər (elə Uayld kimi ağıllı ədəbaz da) onu sevmirdi, amma çılğın fanatlar sevimli yazıçıları əlləri üstə gəzdirdirdilər. "Biz onun şöhrətinin uzunmüddətli olacağına inanmırıq, - 1858-ci ildə "Saterdey revyü" qəzeti yazırdı. - Bir gün övladlarımız böyüklərin bir vaxtlar Dikkens hansı səbəbdən müasir romançılar arasında birinci hesab etdikləri ilə bağlı suala cavab tapmalı olacaqlar". Siz bu sualı Şekspirdən sonra Dikkens ən böyük ingilis yazıçısı hesab edən Tolstoya, Dostoyevskiyə, Henri Ceymsə və bir çox böyük yazıçılara verin. Ya da Dikkensin kimliyini onun hesabına səmərəli marketinq siyasəti qurub yaxşı pullar qazanan iş ortaqlarından xəbər alın. Çünki romanları hissə-hissə çap etdirmək ideyasını Dikkens özü ortalığa atmışdı və beləcə, onun əsərləri hissə-hissə böyük tirajlarla, özü də təkrar-təkrar çap olunur, əldən-ələ gəzir, müəllifinə var-dövlət və şan-şöhrət gətirirdi. Hətta romanlarının qeyri-adi uzunluğu da yazıçıya sərf edirdi. Onları kiçik hissələrə bölüb çap etdirir, hər dəfə yaxşı qazanc əldə edirdi. Təkrar nəşrlər çoxaldıqca yazıçının cibinə axışan qızıl sikkələr də artırdı. Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi kimi tanınan Çarlz Dikkens ingilis ədəbiyyatında tənqidi realizmin banisi olmaqla yanaşı, həm də tanınmış yumor və satira ustasıdır. Onun yaradıcılığının ilkin dövrünə aid olan "Pikvik klubunun qeydləri" adlı əsərində patriarxal İngiltərə təsvir olunur. "Oliver Tvistin macəraları" adlı romanında yoxsulların həyatını təsvir edərək şəxsi səadət naminə öz qəhrəmanını maneələrin dəf olunmasına çağırır. Əsərlərinin əksəriyyəti o dövrün ənənəsinə uyğun olaraq dövrü mətbuatda çap olunub. O əsərlərini hissə-hissə yazıb. Dikkensin əsərləri nəsrinin mükəmməlliyi və xarakterlərin bənzərsizliyi ilə bir çox görkəmli yazıçıların diqqətini cəlb edib. Çarlz Dikkensin uşaqlığı sakit bir dövrdə keçib. Dikkens vaxtının çoxunu açıq havada mütaliə etməklə keçirmiş. Atasının həbs olunmasından bir qədər əvvəl 12 yaşlı Çarlz gündə on saatlıq bir işə başlayıb. Sonralar o, həyatını avtobiografik roman olan "Devid Koperfild"də qeyd etmişdi. 1827-ci ilin mayında Dikkens hüquq bürosunda işə başlayır. 1828-ci ilin noyabrınadək burada xidmət göstərir. 1833-cü ildə özünün ilk hekayəsi olan "Qütb gəzintisində nahar"ı Londonda nəşr etdirir. 1836-cı ildə "Boz" təxəllüslü Dikkens özünün ilk romanını - "Pikvik qəzetləri"ni nəşr etdirməyə başlayıb. Sonralar o, "Oliver Tvist", "Nikolas Niklbay", "Devid Koperfild" və sair əsərlərini yazıb. 2 aprel 1836-cı ildə evlənir. Onun 10 uşağı olub. 1842-ci ildə ABŞ və Kanadaya səyahət edib. 1867-1868-ci illərdə yenidən Amerikaya səyahət etmiş və Emerson Fildz və başqaları ilə tanış olur. 1870-ci ildə vəfat edib. Onun bədii yaradıcılıq üslubu fantastika və realizmin birləşməsindən ibarətdir. Onun yaratdığı surətlər ingilis ədəbiyyatının ən yaddaqalan surətlərindəndir. Əbəs deyildir ki, bir çox yazıçılar onu "ağır artilleriya ustası" adlandırırlar. Müəllifin müxtəlif əsərlərində avtobiografik elementlərə rast gəlinir. Ç.Dikkens elə bir yazıçıydı ki, onun zövqü xalqın zövqüylə üst-üstə düşürdü. Ç.Dikkens xalqın istədiyini yazmırdı; o, xalqın istədiyini istəyirdi, - zövqü və istəyi xalqın zövqü və istəyiylə eyniydi deyə yazdıqları da xalqın ürəyindən xəbər verir, zövqünü oxşayırdı, ona görə də sevilirdi. Ç.Dikkensin yaradıcılığında "İki şəhərin hekayəti" romanı xüsusi yer tutur. Üslubuna, mövzusunə və digər cəhətlərinə görə bu əsər Dikkens yaradıcılığının zirvəsi hesab edilir, başqa sözlə, "İki şəhərin hekayəti"

¹¹² ADPU-nun müəllimi

romanı böyük ingilis yazıçısı Ç.Dikkensin şah əsəridir. Əsər 1859-cu ildə yazılıb, romanın əsas mövzusu Böyük Fransa inqilabıdır.

Carlz Dikkensin uşaqlığı sakit bir dövrdə keçmişdir. Dikkens vaxtının çoxunu açıq havada mütaliə etməklə keçirmişdir. Atasının həbs olunmasından bir qədər əvvəl 12 yaşlı Carlz gündə on saatlıq bir işə başlamışdır. Sonralar o, həyatını avtobioqrafik roman olan "Devid Koperfild"də qeyd etmişdir. 1827-ci ilin mayında Dikkens hüquq bürosunda işə başlamışdır. 1828-ci ilin noyabrınadək burada xidmət göstərmişdir. 1833-cü ildə özünün ilk hekayəsi olan "Oütb gəzintisində nahar"ı Londonda nəşr etdirmişdir. 1836-cı ildə "Boz" təxəllüslü Dikkens özünün ilk romanını - "Pikvik qəzetləri"ni nəşr etdirməyə başlamışdır. Sonralar o, "[Oliver Tvist](#)", "Nikolas Niklbay", "Devid Kopperfild" və s. əsərlərini yazmışdır.

Onun bədii yaradıcılıq üslubu fantastika və realizmin birləşməsindən ibarətdir. Onun yaratdığı surətlər ingilis ədəbiyyatının ən yaddaqalan surətlərindəndir. Əbəs deyildir ki, bir çox yazıçılar onu "ağır artilleriya ustası" adlandırırlar. Müəllifin müxtəlif əsərlərində avtobioqrafik elementlərə rast gəlinir.

Ç.Dikkens elə bir yazıçıydı ki, onun zövqü xalqın zövqüylə üst-üstə düşürdü. Ç.Dikkens xalqın istədiyini yazmırdı; o, xalqın istədiyini istəyirdi, – zövqü və istəyi xalqın zövqü və istəyiylə eyniydi deyə yazdıqları da xalqın ürəyindən xəbər verir, zövqünü oxşayırdı, ona görə də sevilirdi.

Ç.Dikkensin yaradıcılığında "İki şəhərin hekayəti" romanı xüsusi yer tutur. Üslubuna, mövzusunə və digər cəhətlərinə görə bu əsər Dikkens yaradıcılığının zirvəsi hesab edilir, başqa sözlə, "İki şəhərin hekayəti" romanı böyük ingilis yazıçısı C.Dikkensin şah əsəridir. Əsər 1859-cu ildə yazılıb, romanın əsas mövzusu Böyük Fransa inqilabıdır.

Oliver Tvistin macəraları - **Carlz Dikkensin** ikinci romanı. Oxuculara təqdim olunan "Oliver Tvist" romanı məşhur ingilis yazıçısı **Carlz Dikkens** yaradıcılığında **Azərbaycan** dilinə tərcümə edilən ilk əsərdir. Bu roman Dikkensin yaradıcılığında xüsusi yer tutur və öz dərin ictimai məzmununu, həyat həqiqətini düzgün göstərməsi və bədii vüsəti etibarlı ilə bütün dünya ədəbiyyatında geniş şöhrət qazanmışdır. Öz zamanəsinin ictimai mənzərəsini geniş əks etdirən, kapitalist-burjuva şəraitində voxsulların ağır vəziyyətini, xüsusən səfillərin və kiçik yaşlı uşaqların ehtiyac üzündən cəhdəyi müsibətləri inandırıcı bir qələmlə təsvir edən bu roman XIX əsrin ingilis ədəbiyyatında tənqidi realizmin ən gözəl nümunələrindən biri sayılır və yarandığı vaxtdan indiyə qədər öz bədii təsir gücünü, idrak əhəmiyyətini itirməyən sənət əsəri kimi diqqəti cəlb edir, dünya xalqlarının dilinə tərcümə olunur.

Oliver dünyaya gələndə anası onun üzünü cəmi birçə dəfə görmüş və dünyadan köçmüşdü. Onun 9 yaşına olana qədər heç kim onun valideynlərinin kim olduğunu bilməmişdi. Hələ uşaqlıq illərində o birçə dəfə nə xoş bir söz, nə xos bir baxış görməmiş, həmişə aclıq və sıxıntı ilə vəsamsıdır. Bir dəfə o, vurdusuzlar evindən bir tabut düzəldənin yanına sağird vəzifəsinə göndərilir. Burda o ondan böyük və güclü olan Noe Klevpöl ilə tanış olur. Noe həmişə onu təhqir edib ələ salsada, Oliver heç vaxt ona fikir vermir. Lakin bir gün Noe Oliverin anası haqqında nalayiq sözlər deyir. Oliver bundan bərk qəzəblənib ona zərbə endirir. Noe ona sər atıb, hamıya deyir ki, qıvı onu öldürəcəkdik. Onlar Oliveri bərk cəzalandırıb döyürlər. Oliver işə buna dözməyib oradan qaçır. **Londona** gedən yol isarəsini görüb ora qaçmaq niyyətində düşür. Küçələrdə yatır, günlərlə ac qalır. Nəhavət veddinci gün öz vəsıdı olan Cek Daukins adlı oğru ilə tanış olur. Cek onu vedizdirib, doydurur və söz verir ki, ona Londona gətməyə kömək edəcək və Oliveri oğurların basçısı olan **vəhudi** Fecin ilə tanış edir. Fecin ona söz verir ki, ona is verəcək. Bir gün o Cek Daukins və Bevtslə birlikdə işə gedirlər. Oliver onları kənardan müşahidə edib görür ki, onlar qoca bir kisinin cibindən (mister Braunlou) oğurluq edirlər. Kisi bunu hiss edir. Bundan həvəcanlanan Oliver qaçmağa başlayır. Hamı elə bilir ki, oğurluğu o etmişdir. Onu tutub döyürlər və **həbsxanaya** aparırlar. Mister Braunlounun işə balacaya yazığı gəlir və onu azad etdirib öz evində saxlayır. Oliver xeyli müddət xəstə yatır. Ona orda missis Beduin qulluq edir və həmişə orda divardan asılan bir **portretdəki** qadınla onların bir-birinə nə qədər oxşamasına məəttəl qalır. Fecin işə qorxur ki, Oliver onları ələ versin. Ona görə də onu oğurlayıb öz yanında saxlayır. Bu zaman onlar yeni bir oğurluq planı hazırlayırlar. Türmədən yeni çıxmış Billi Sayksa işə Oliver kimi oğlan uşağı lazım olur. Belə ki, onlar bir verdə həmin evə gedirlər. Oliveri pəncərədən içəri salırlar ki, qapını açıb onları içəri buraxsın. Lakin Oliver qəti qərara alır ki, içəridə qışqırıb hamını oyatsın. Elə bu zaman evin gözətçiləri güllə atmağa başlayırlar. Oliver işə bu zaman varalanır. Sayks onu götürüb qaçır. Lakin sonra işə tab gətirə bilməyib, onu qanovda verə atır. Oliver oyandıqda çox halsız olur. Həmin evə geri qayıdıb kömək istəyir. Orda onu missis Meyli və Roz xoş qarşılayırlar və onu polisə verməkdən imtina edirlər. Bu vaxt Oliverin böyüdüüyü vurdusuzlar evində onun anasına qulluq etmiş və öləndə yanında olmuş qoca qadın can verir. O nəzarətçi missis Kornini yanına çağırtdırıb deyir ki, o Oliverin anasının verdiyi əmanəti oğurlamışdır. (Bəlkə də bu əmanəti kimsə bilsəydi o vaxt həmin uşağa qarşı yaxşı rəftar edilərdi.). Qoca Salli sözünü axıra qədər deyə bilməyib ölüür. Ovucundakı **qəbz**i işə ona verir. Oliverin taleyindən xəbərsiz və narahat olan Fecin Sayksın rəfiqəsi olan Nensinin yanında qışqırıb, Oliverin böyük **pullara** dəydiyini söyləyir. Nensi özünü sərxoş göstərib Fecin arxasınca düşüb, naməlum bir şəxslə gizlin söhbətinə qulaq asır. Məlum olur ki, Fecin bu naməlumun tapşırığı ilə Oliveri oğruya çevirmək niyyətində olur və söz verir ki, buna nail olacaq.

Oliver missis Meyli və Rozun himayəsi altında onların dostu **həkim** Losbernin köməkliyi ilə tez sağalır və onlara həyatındakı hər bir şeyi danışır. Bir gün mister Braunlounun evinə gətmək istəyir, lakin xəbər tutur ki, o **Hindistana** köçmüşdür. Sonra Oliver həmin xeyirxah qadınlarla onların yay evinə gedir və xoş günlər keçirir. Lakin bir gün oturduğu otağın pəncərəsindən Fecin üzünü görür. Tez qışqırıraq hamını köməyə çağırırsa da heç kim orda Fecini görmür. Monks işə vaxtını boş itirmir. O qoca Sallinin danışdığı nəzarətçi missi Kornidən **25 funt** əvəzində Oliverin anasına məxsus kisəni alır. Kisənin içində bir medalyon və üzük olur. Medalyonun içində "Aqnes" adı olur. Bir tərəfində işə Oliverin anadan olmasına bir il qalmış olan tarix yazılır. Monks

bu kiseni çaya atır və birdəfəlik voxa çıxardır. Bundan sonra o Fecinə hər şeyi danışır. Qardası haqqında olan son sübutları da məhv etdiyini və əgər missis Meyli və Rozun Oliverin kim olduqlarını bilmələri üçün nə qədər pul xərcləyərdilər sözlərini deyir. Bunlara yenidən qulaq asan Nensi Sayksa [vuxu dərmanı](#) verib, missi Rozun yanına gəlib hər şeyi danışır və növbəti dəfə görüşmək ümidi ilə ayrılırlar. Bir gün Oliver kücədə mister Braunlounu görür və bunu Roza deyir. Roz onunla birlikdə ora gedir. Mister Braunlou çox sevinir. Daha sonra isə Roz təkliddə mister Braunlouya hər şeyi açıqlayıb deyir.

Beləliklə mister Braunlou və Roz Nensi ilə gizlin görüşürlər. Fecin isə öz sahibini soyub qaçaraq Londona gəlmiş Noeni Nensini izləmək üçün onun arxasınca vola salır. Nensi onlara hər şeyi danışır, Monksun əlamətlərini, gəlib getdiyi yerləri deyir. Lakin Nensi istəmir ki, onun əlbir olduqları o biri oğrular ələ keçsin. Bu onların razılaşması olur. Bütün bunlara qulaq asan Noe gəlib hər şeyi Fecinə danışır. Bundan xəbər tutan Sayks isə Nensini qəddarcasına öldürüb aradan çıxır. Bu müddət ərzində Mister Braunlou öz təhqiqatını aparır. Belə ki, Edvin Lifordun (Monksun) atası onun köhnə dostu olur. O öz [nigahında](#) xoşbəxt olmur. Buna görə də boşanır. Daha sonra o Aqnes Fleminqi sevir. Lakin iş üzündən başqa ölkəyə getməli olur. [Romada](#) xəstələnir və ölür. Onun birinci arvadı və oğlu vəsiyyətdən məhrum olma qorxusu ilə Romaya gəlirlər. Onlar atasının sənədlərinin arasında mister Braunlounun ünvanına yazılmış bir zərfə rast gəlirlər. Bu zərfədə Aqnesə yazılmış məktub olur. Məktubda o Aqnesdən üzr istəyir və bunun müqabilində ona bir üzük və medalvon hədiyyə edir. Vəsiyyətnamə də isə birinci arvadına və oğlu Monska 800 funt miras qoyur. Olanını isə həmin yazıq Aqnesə və onun doğulacaq körpəsinə qoyur. Şərt belə olur ki, əgər qız olarsa mülkiyyət dərhal ona qalacaqmış, yox əgər oğlan olsa o öz sovadına ləkə gətirməmiş halda bu mirasa sahib olacaqdı. Monksun anası bu vəsiyyətnaməni yandırır. Məktubu isə Aqnesi biabır etmək üçün saxlayır. Biabırçılıq üzündən Aqnesin atası soyadını dəyişdirib iki qızı ilə yaşadığı yerdən qaçır. Sonra isə ölür. Kiçik qızı Roz əvvəlcə kəndlilərin himayəsində qalır. Daha sonra isə missis Meyli onu övladlığa götürür. 18 yaşında Mosk anasını oğurlayıb qaçır, çirkin işlərlə məşğul olur. Anası isə sonra onu tapıb, bütün sirləri ona deyir və ölür. Monk isə öz qəddar planını hazırlayır. Sübutlar nəticəsində Mister Braunlou Monksu atasının arzusunu həyata keçirtmək üçün və bundan sonra başqa ölkəyə getməyə məcbur edir. Bundan sonra Oliver öz xalası Roz və yaxınları ilə xoşbəxt həyat keçirir. Sayks çox ağır ölümlə ölür, Fecin isə tutulub ölüm cəzasına məhkum edilir.

Çarlz Dikkens [2 aprel 1836-cı ildə](#) evlənmişdir. On uşağı olmuşdur.

Dikkensin otuz il ərzində yazdığı romanlar həmişə öz bədii keyfiyyəti ilə fərqlənsə də, yazıçının şəxsi həyatı müəyyən qalxmalar və enmələrsiz ötürməmişdi. 1836-cı ildə o, etibarlı qəzet nəşrlərindən biri - Ketrin Hoqartın qızı ilə evləndi. Çarlzla onun iki balaca qızı arasında qeyri-adi yaxın münasibət yaranmışdı. 1837-ci ildə, on səkkiz yaşlı Meri Hoqart dünyasını dəyişəndə, Çarlz elə danışmış ki, sanki ölənin öz arvadıdır. O Merinin tellərindən bir qədər kəsərək, xüsusi qutuda saxladı, barmağından çıxardığı üzüyü isə ömrünün sonunadək qorudu. Çarlz mərhumun bütün paltarlarını götürdü və iki il ərzində vaxtaşırı onları açıb baxdı. Bundan başqa o, baldızının məzarında dəfn olunmağını vəsiyyəet etdi və qızın kabusu uzun illər onu rahat buraxmadı. Dikkenslə Merinin arasında olanları, heç kəs bilmir; ümumiyyətlə, onların arasında doğrudanmı nəse olmuşdu? Amma bir həqiqət var: Ketrin və onun on övladı bundan qətiyyətlə xoşlanmırdı.

Hər əvvəlin bir sonu olur. 1858-ci ildə Dikkens arvadından boşandı. Boşandıqdan sonra onu aralarında 27 yaş fərq olan on səkkiz yaşlı aktirsa Ellen Ternan ovladı. Çarlz bu münasibəti və hər şeydən çox da ondan olan övladını gizli saxlamağa çalışır, qalmaqaldan uzaq durmaq üçün müxtəlif uydurma adlar fikirləşərək, sevgilisi ilə səyahətlərə çıxırdı.

1865-ci ildə Fransa səfərindən qayıdarkən Londona getmək üçün Durdra qatara mindilər. Yolda körpülərin birini keçən qatar relslərdən çıxdı. Məşuqəsi ilə bir yerdə yaxalanacağı təqdirdə onu gözləyə biləcək hadisələrdən qaçmaq üçün "Dombi və oğlu" romanının əlyazmasını qoltuğuna vuran Dikkens qaçıb aradan çıxdı və ömrünün sonunadək həmin qəzada aldığı travmalardan müalicə olunmadı; ara-sıra əsərlərini kütlə qarşısında oxumaq da yazıçının sağlamlığına zərbə vurdu. O, insult keçirdi və 1870-ci ilin 9 iyun tarixində - demiryol qəzasından beş il sonra – 1870-ci ildə vəfat etdi. Yazıçını - vəsiyyətinə zidd olsa da - Vestminster abbatlığında şairlər guşəsində dəfn etdilər.

EƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Vəliyeva Səkinəxanım Fazil qızı¹¹³
ERNEST HEMINQUEY: YENİ NƏSR VƏ MÜASİR ONSAN
(120 illik yubileyinə həsr olunur)

Görkəmli Amerika yazıçısı Ernest Heminqvey yaradıcılıq səhnəsinə çıxdığı gündən diqqət mərkəzində olmuş və tez bir zamanda məşhurlaşaraq dünyanın görkəmli yazıçılarından sayılmışdır. Həyat və yaradıcılığının dünyanı titrədən 2 Dünya müharibəsi (I və II Dünya müharibəsi) ilə sıx bağlı olması, bu müharibənin dünya xalqlarının mənəvi-psixoloji həyatında doğurduğu total psixoz, fikir sarsıntıları, ideya mübarizələri şəraitində onun bəşəri problemlərlə çıxış etməsi Ernest Heminqveyi zəmnəsinin ən oxunaqlı diqqət mərkəzində olan yazıçılarından birinə çevrilməsidir. İstər yaradıcılığı, istərsə də şəxsiyyəti baxımından maraqlı original adam olan yazıçı ideya, fikir mövqeyi baxımından da bənzərsiz oxumuşdur. Yaradıcılığında aydın ifadə olunan və, əslində, ictimai-bədii düşüncələrinin leytmotivinə çevrilən antimüharibə ideyaları, müasir dünyanın proqramatik maddi maraqları mənəvi maraqlardan üstün mövqedə götürən insan əxlaqını tənqid etməsi, xüsusilə, Stalin repressiyalarından qabaqki SSRİ-yə rəğbətlə yanaşması Ernest Heminqvey yaradıcılığının SSRİ-nin “dəmir çəpərləri” asanlıqla yararaq sovet oxucusu, o cümlədən Azərbaycan oxucusu ilə təmasına gətirmişdir. Keçmiş SSRİ məkanında uzun müddət və kütləvi tirajlarla çap olunan yazıçının əsərləri Azərbaycan dilində də dəfələrlə tərcümə olunmuş, haqqında elmi publisistik və s. xarakterli yazılar yazılmışdır. Bu proses konkret olaraq 1938-ci ildən “Əlvida silah” romanının müəyyən hissələrinin tərcüməsinin çapı ilə başlamış və bu günə kimi davam etməkdədir.

Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatçısı Amerika ədəbiyyatının şöhrətini bütün dünyaya yayan Ernest Heminqvey “Qadınlarsız kişilər” (1927), “Əlvida, silah” (1929), “Kilimancaro qarları” (1938), “Əcəl zəngi” (1940), “Qoca və dəniz” (1952), “Afrikanın yaşıl təpələri”, “Fırtınadan sonra”, “Qorxulu yay fəsləri”, “Məğlubedilməz”, “Qatillər”, “Frensis Makomberin uzun sürməyən xoşbəxtliyi” və s. əsərlərinə görə dünya ədəbiyyatında əbədi yaşayacaqdır. Ernest Heminqveyin həyatı və yaradıcılığı dəfələrlə yüksəliş və tənəzzül dövrünü yaşayıbdır. Məsələn, onun həyatında dəfələrlə təhlükə, ölümə üzlənməsi, könüllü olaraq Birinci Dünya müharibəsinə yollanması, Amerika Qırmızı Xaçının sürücüsü kimi hərbi əməliyyatlarda iştirak etməsi, ayağından yaralanması, igidliyinə görə İtaliyanın iki hərbi medalı ilə təltif olması, müharibə ilə bağlı bir sıra hadisələri, personajları öz gözü ilə görüb yazdığı əsərlərə gətirməsi bir daha təsdiq edir ki, o, təhlükəli, ziddiyyətli bir həyat yaşamışdır. Onun həyat tərzindəki qəribəliklər, qeyri-adiliklər yaradıcılığında da görünür, müşahidə olunur. 1929-cu ildə yazdığı “Əlvida, silah” romanında gözü ilə gördüyü hadisələri, müşahidə etdiyi hadisələri yazmışdır. Bu, onun ən yaxşı əsəri kimi ədəbi yaradıcılığının yüksəlişini, yüksəliş mərhələsini təşkil edir. Ancaq bu əsərdən sonra onun yaradıcılığında tənəzzül dövrü başlamışdır. 1930-cu illərdə onun yaradıcılığı tənəzzül dövrünü yaşayan yaradıcılıq kimi xarakterizə olunur. Ernest Heminqveyin yaradıcılığında belə yüksəliş və tənəzzül mərhələləri dəfələrlə olmuşdur.

O, 1927-ci ildə çap etdirdiyi “Kişilərsiz qadınlar” (bəzən bu əsərin adı “Qadınlarsız kişilər” kimi də verilir) kitabında toplanmış hekayələrindən xeyli qonorar alır. Bu hekayələr toplusundan ibarət olan kitabını atasına göndərir və fikirləşir ki, atası onunla fəxr edəcəkdir. Ancaq belə olmur. Atası bərk əsəbiləşir. O vaxtdan oğlunu danışdırmır. Kitablari isə geri qaytarır. Ona görə ki, personajların vulqar dili, baş qəhrəmanın qonerağa xəstəliyindən əziyyət çəkməsi Heminqveyin atasını əsəbiləşdirir. Atası oğluna belə bir məktub yazır: “Mən ümid edirdim ki, sənə verdiyim tərbiyə cinsi xəstəliklərini yalnız həkimin kabinetində açıqlaya bilmək ağılında olmağına kifayət edib. Görünür, yanılmışam”.

Ernest Heminqvey “Əcəl zəngi” romanını Con Donnun bu sözləri ilə başlayır: “Dünyada elə bir insan yoxdur ki, Ada kimi tək-tənha dayanıb dursun: hər insan Qitənin bir hissəsi, Qurunun bir parçasıdır; Dalğalar sahildəki qayanı yuyub aparsa – Avropa bir qaya qədərində kiçilər, Tufan sənə, ya dostunun evini yerlə yeksan eləsə - dünya bir ev azalar; eləcə də hər insanın ölümü mənim ömrümü gödəldir, çünki mən bəşəriyyətin ayrılmaz bir parçasıyam və elə ona görə də kilsə zənginin harayını eşidəndə heç vaxt soruşma ki, kimdir dünyadan köçən; sənədən dünyadan köçən”.

Ernest Heminqveyin “Əcəl zəngi” əsəri XVII əsr ingilis şairi Con Donnun yuxarıda qeyd olunan şeiri ilə başlayır, daha doğrusu, həmin şeir roman üçün epigraf seçilir.

Ernest Heminqvey “Əcəl zəngi” romanında “Məğlubəyyətdə uğramış məğlubedilməz insan” obrazının – Robert Cordanın simasında həm də öz qələmini süngüyə çevirmişdir. O, qələmini faşizmə qarşı süngüyə çevirmişdi. Ona görə də ustalıqla qeyd edirdi: “Yalnız bir siyasi sistem var ki, heç vaxt yaxşı yazıçı yetirə bilməz, bu – faşizmdir. Faşizm – yalan deməkdir, buna görə də o, əbədi qırsırlığa məhkumdur. Keçmişə gömüləndən sonra onun qanlı qəlblər tarixindən başqa, heç bir tarixi olmayacaqdır”. Ernest Heminqvey insanı məğlubedilməz sayır. Hətta “Qoca və dəniz” povestindəki qoca balıqçı Santyaqonun simasında, onun həyat eşqini qoruyub saxlayan simasında “İnsan övladı məğlubəyyətdə yaranmayıb; insanı məhv etmək olar, lakin onu məğlub etmək mümkünsüzdür” qənaətinə gəlir. Onun bu qənaətini müasiri, həmyerlisi, ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Uilyam Folkner də Nobel kürsüsündən bütün dünyaya bəyan etmişdi: “Mən insanın ölümü fikrini rədd edir, buna inanmıram; insan nəinki duruş gətirəcək, mən qəti əminəm ki, o – qalib gələcək”.

Ernest Heminqvey “Qoca və dəniz” əsəri barədə jurnalistlərə qısaca olaraq bunu söyləmişdir: “Mən əsl qocanı və əsl uşağı, əsl dənizi, əsl balığı və əsl akulaları göstərmək, onların necə olduğunu vermək istəmişəm. Hərgah bunu

¹¹³ ADPU-nun müəllimi

kifayət qədər yaxşı və düzgün göstərməyə nail olmuşamsa, onda onları müxtəlif cür yozmaq da mümkündür". Təsadüfi deyil ki, Folkner Ernest Heminqueyin "Qoca və dəniz" əsərini yüksək qiymətləndirmişdir: "Bu əsər Heminqueyin ən yaxşı əsəridir, çünki bu əsərdə Heminquey əvvəllər tapa bilmədiyi Allahı tapıb. Buna qədər onun qəhrəmanları vakuumda hərəkət edirdilər, onların keçmişi yox idi, lakin qəfildən – "Qoca və dəniz"də Heminquey Allahı tapdı. Orada nəhəng balıq var; Allah bu nəhəng balığı yaradıb ki, onu ovlasınlar. Allah qocanı da yaradıb ki, bu nəhəng balığı tutsun. Allah bu balığı yeməli olan akulanı da yaradıb və Allah onların hamısını eyni məhəbbətlə sevir". Deməli, Ernest Heminqueyin qənaəti belədir ki, hər şeyi Allah yaradıb və Allah yaratdıqlarının hər birini eyni məhəbbətlə sevir.

Ernest Heminqueyin "Qoca və dəniz" povesti onun Nobel mükafatına layiq namizəd kimi seçilməsində ciddi rol oynayıb və həm də bu mükafatı almaq üçün stimullaşdırıcı povest olub. O, "Qoca və dəniz" povestində təhkiyə ustalığını nümayiş etdirməyi bacarıb. Odur ki, Ernest Heminquey Nobel mükafatına "Qoca və dəniz" povestində nümayiş etdirdiyi təhkiyə ustalığına, həm də müasir nəsrə göstərdiyi təsirə görə layiq görülmüşdür.

Bədii əsərlərdə bədii təsvir və ifadə vasitələri güclü olmalıdır. Belə olmasa, bədii əsər quru və solğun olar. Bir sözlə, bədii əsərlərdə bədii təsvir yerində olmalıdır. Bu mənada "Qoca və dəniz" povestində (hətta tərcümədə) bədii təsvir və ifadə vasitələri güclü olan bədii detallar var. Məs.: Dənizdən ağır, nataraz balıqları dartıb çıxarmaqdan kəndir əllərini kəsib çat-çat, yarıq-yarıq etmişdi. Bu yarıqların heç biri təzə deyildi; onlar susuz səhralardakı köhnə çatlara oxşayırdı.

Gözlərindən başqa, onun hər şeyi köhnəlib qartımışdı, təkə dəniz kimi mavi gözləri gənclik ehtirasından alışıb-yanırdı; bu gözlər qocanın nə qədər məğlubedilməz olduğunu göstərirdi". (Qoca və dəniz. – Ernest Heminquey. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb" Bakı, 2010, s.574)

İnsan bəzən özündə olan müsbət keyfiyyətləri saxlamaqla yanaşı, başqalarında olan müsbət cəhətləri də özünə arzulayır. Məsələn, Heminqueyin "Qoca və dəniz" povestindəki qoca kimi: "Görəsən o niyə birdən-birə suyun üzünə çıxdı? – qoca özündən soruşdu, - yəqin, necə nəhəng olduğunu mənə göstərmək istəyirdi. Çox yaxşı, gördüm, niyyətini də başa düşdüm. İndi növbə mənindir, gərək mən də necəliyimi ona göstərəm. Görəsən, qıc olan əlimi görseydi, neylərdi? Kaş o, mənim barəmdə əslində olduğundan daha yaxşı düşünəydi, mən də onun arzuladığı kimi olmağa çalışardım. Elə mən özüm də belə bir nəhəng balıq olmaq istərdim: bir şərtlə ki, məndəki iradə, ayıqlıq, zəka da özümdə qalayı, balıqdakı güc də məndə olaydı" (Qoca və dəniz. – Ernest Heminquey. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı, 2010, s.612). Deməli, Ernest Heminquey insan üçün arzu etdiyini, insanın olmaq istədiyini və özündə görmək istədiyini ondan əsirgərmir. "Qoca və dəniz" povestində hər şeyin insan naminə olduğunu bədii bir formada təqdim edir.

Ernest Heminquey həm də dahiyənə hekayələr müəllifidir. Onun "Kilimancaro qarları", "Frensis Makomberin uzun sürməyən xoşbəxtliyi", "Təmiz, işıqlı yerdə", "Fırtınadan sonra", "Hindu qəsəbəsi", "Qoca kişi körpüdə" hekayələri ədəbi-bədii dəyərləri baxımından çox orijinaldır. Təsadüfi deyil ki, Markes "Fırtınadan sonra" hekayəsini hekayə janrının ən mükəmməl nümunəsi hesab etmiş və bu hekayə barədə belə demişdir: "İlk baxışda bəsit görünən hekayələrin gücü onların görünən tərəfində deyil, bütün bunların arxasında gizlənmiş görünməyən hissədədir, yəni qısa bir hekayə üçün lazım olan materialın həcmindədir; aysberq də elə budur – bütün əzəməti ilə gözümlə görünən yaşıl buz parçası; halbuki bu nəhəng parça ümumi kütlənin səkkizdəbir hissəsidir, səkkizdən yeddisi isə suyun altındadır və hamısını da saxlayan odur..."

Ernest Heminqueyin "Kilimancaro qarları" hekayəsində Harri obrazı, onun aqibəti bir növ Heminqueyin öz aqibətidir. Ona görə də ömrünün son illərini ruh düşkünlüyü ilə yaşayan Heminquey barədə bəzən deyilir ki, onun aqibəti yaratdığı Harri obrazının aqibətidir.

"Kilimancaro qarları" hekayətində deyilir: "...Orada, irəlində o, göz önünə pərdə çəkib bütün dünyanı görünməz edən, günəşin şəfaqləri altında bəyazlığı göz deşən ağlasığmaz dərəcədə parlaq, başı göylərə qalxıb dirənmiş kvadrat şəkilli nəhəng Kilimancaro zirvəsini gördü. Onda başa düşdü ki, bu yer elə onun üz tutub getdiyi həmin yerdir..." Harinin də, Heminqueyin də üz tutub getdiyi yer elə həmin yerdir.

Ernest Heminqueyin 1954-cü ildə ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı alması yazıçının sənətinə olan diqqət və ehtiram olmuşdur. Onun Nobel mükafatı ilə bağlı Nobel nitqi maraqlıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Heminquey səhhəti ilə bağlı olaraq Nobel nitqini oxumağı ABŞ-ın İsveçdəki səfiri Con Kebota tapşırılmışdır. Nobel medalını isə Kubanın tarixi müqəddəs yerlərindən olan El Kobre kilsəsindəki Müqəddəs Karidada bağışlamışdır.

Ernest Heminqueyin Nobel nitqi:

"İsveç Akademiyasının üzvləri, xanımlar və cənablar!

Nitq söyləmək ustası olmasam da, öyüd-nəsihət verməyi və natiqlik sənətini bacarmasam da, bu mükafata görə Alfred Nobelın səxavətli bəxşisini idarə edənlərə təşəkkürümü bildirmək istəyirəm.

Əvvəllər bu mükafatı necə böyük yazıçıların almadığını bilən hər bir yazıçı onu təvazökarlıq hissiylə qəbul edir. Həmin böyük yazıçıları sadalamağa ehtiyac yoxdur – burada olanların hər biri öz biliklərindən və öz vicdanından çıxış eləyib şəxsi siyahısını tərtib eləyə bilər.

Vətənimin səfirindən yazıçının bütün qəlbindəkiləri tökdüyü nitqini oxumaq üçün xahiş eləməyi mümkün saymıram. İnsanın yazdıqlarında ilk qavrayışda nəzərdən qaçan fikirlər ola bilər, bəzən də bu, yazıçının xeyrinə işləyir; amma gec-tez həmin fikirlər tamam açıq-aydın üzə çıxır. O fikirlərdən də, eyni zamanda, yazıçının qismətinə düşən istedadından da onun adının əbədiyyətə qovuşacağı, yaxud unudulacağı asılıdır.

Ucalıqda olanda yazıçının həyatı tənhalıq içində keçir. Yazıçı təşkilatları onun tənhalığını bəzəyib-düzəyə bilər,

amma çətin ki, işinin keyfiyyətini yaxşılaşdırsın. O, tənhalıqdan canını qurtarıb ictimai fiqur kimi ucalır, çox vaxt da bu, onun yaradıcılığına ziyan vurur. Çünki tək yazıb-yaradır, əgər kifayət qədər yaxşı yazıçıdırsa, onun işi, günlər keçdikcə irəlidə ədəbiyyətin, yaxud boşluğun olduğunu görməkdir.

Əsl yazıçı üçün hər kitab başlanğıc, əlçatmaz bir şeyə yetməyə yeni cəhddir. O, həmişə hələ heç kəsin gerçəkləşdirmədiyinə, yaxud başqalarının gerçəkləşdirməyə səy göstərən, amma bacarmadıqlarına can atmalıdır. Bu zaman əgər bəxti çox gətirərsə, uğur qazana bilər.

Əgər bundan ötrü yalnız qələmə alınanlar, həm də yaxşı yazılanlar barədə yeni tərzdə yazmaq tələb edilsəydi, ədəbiyyat yaratmaq çox asan olardı. Məhz ona görə ki, əvvəllər çox böyük yazıçılar olublar, müasir yazıçılar çox uzağa, əlçatmazlıq həddindən o tərəfə, kimsədən yardım ala bilməyəcəyi yerə getməyə məcburdur.

Hə, budur, mən artıq həddən çox danışıdım. Yazıçı adamlara söyləmək istədiyi hər şeyi danışmamalıdır. Bir daha təşəkkür edirəm". (Ernest Heminquey. Seçilmiş əsərləri. "Şərq-Qərb", Bakı, 2010, s.14-15)

Ernest Heminqueyın Nobel nitqindəki məqamlar bunlardır: hər bir Nobel mükafatçısı bilməlidir ki, bu mükafatı almayan böyük yazıçılar da vardır. Bundan başqa, ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatını alanlar yaxşı bilir ki, bu ada layiq olan digər yazıçılar kimlərdir. Eyni zamanda yaradıcılıq tənhalıq içərisində keçən bir prosesdir. Ancaq yaxşı yazıçının işi irəlidə bir ədəbiyyətin olduğunu təsdiq edir. Ernest Heminqueyə görə, əsl yazıçının bir kitabı yazmağa başlaması əlçatmaz bir iş cəhd etməsidir. Bu cəhddə onun bəxti gətirərsə, təbii ki, uğur qazana bilər. Onun fikrincə, ədəbiyyat yaratmaq asan deyildir. Ona görə ki, hər bir yazıçının yazdıqlarından çox-çox qabaq böyük yazıçılar ədəbiyyatı yaradıblar.

Ernest Heminqueyın Nobel nitqindəki bu məqamların hər biri yazıçılar üçün, eləcə də ədəbi mühit üçün gərəkli və dəyərli fikirlərdir.

Ernest Heminquey Azərbaycanın ədəbi-mədəni mühitində öyrənilməsindən artıq çox illər keçir. Bu illər ərzində onun bir çox əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə olmuş, Ernest Heminquey Azərbaycan elmi-mədəni mühitində indiyə kimi tədqiq edilir. Tərcümələr rus və ingilis dilindən çevrilir.

Görkəmli Amerika yazıçısı Ernest Heminqueyın 120 illik yubileyi münasibəti ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasında "Ernest Heminquey: yeni nəsr və müasir insane" mövzusunda elmi sessiya görkəmli akademik İsa Həbibbəylinin rəhbərliyi altında çox gözəl qeyd edildi. Açılışda akademik İsa Həbibbəyli Ernest Heminqueyın yaradıcılığında ümumi demək olar ki, çox yüksək fikirlər söylədi. Həmçinin bizə məlum olmayan faktlarla biri bilgiləndirildi.

İsa Həbibbəylinin rəhbərliyi ilə Nobel mükafatçısı olan Ernest Heminqueyın 120 illik yubileyi yüksək səviyyədə qeyd olundu.

EƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

This article is intended for the students of English at pedagogical institutes. The dictionary was compiled for purely practical purposes for the Russian learners of the language. No theoretical problems are discussed here. The authors accepted the traditional approach to the problem of synonymy, and in their choice of synonyms they relied on the synonymic groups presented in English dictionaries of synonyms, Webster's dictionary in particular. Verb-post-positive phrases were included into synonymic groups since semantically they are equivalent to words. Every synonymic group is provided with the Russian equivalents.

Words treated here belong to the literary stock of Standard English, slang words are not considered. Head words, or the general terms of the synonymic groups are neutral in style.

ABILITY, CAPABILITY, CAPACITY, POWER (n)

Ability. But dear, the truth is you have no ability for music... (T.Capote). In recent years various experiments have been carried out on the nervous systems of plants and their ability to respond to the emotions of human beings in the near vicinity. (Morning Star).

Capability. They disliked him because his capacity was greater than theirs. (W.S.Maugham) The increasing interest in and knowledge of nutrition has made us know that a certain amount of iron, for example, is needed every day. O.K., so we make sure we get enough egg yolk, liver, etc. Also involved is a person's metabolism (rate of consumption of food) and another process of which we seldom hear – a person's "iron-building" capacity. (Daily World)

Power. I was very much impressed by his power of concentration. (W.S.Maugham) The mocking laughter of so many years ago had lost its power to hurt. (I.Murdoch)

ACTIVITIES, DOINGS (n, pl)

Activities. My aunt was not of a criminal temperament, even though some of her activities were not strictly legal. (G. Greene) Apologies were made and regrets were expressed to the tall and athletic young American about the activities of pickpockets and bag snatchers in public places (F. Forsyth).

Doings. The Minister may not defend himself by blaming his permanent officials say anything in public about themselves or their doings. (C. E. Eckersley)

ADMIT, ACKNOWLEDGE, OWN, RECOGNISE (v)

Admit. I must admit he was very kind to me in Paris. (G.Greene). I was afraid of you, she admitted frankly (A.Christie)

Acknowledge. Everyone knows and acknowledges that I have an exquisite sense of humour... (W.S.Maugham) Esther had been put at a table for two. It was not customary to acknowledge the presence of fellow-eaters, and she did not glance at the elderly, female person finishing a peach Melba opposite her. (C. Dale).

Own. I own you are right. (E.L.Thorndike)

Recognize. "We start by recognising that we have the widest powers ever granted to two cops in France", replied Lebel cheerfully. (F.Forsyth) Now that he had a chance to listen to Boylan, Rudolph recognised that Tom's caricature of the man's voice had been an accurate one. (I.Shaw)

AFFAIR, BUSINESS, MATTER (n)

Affair. Any intelligent person could have foreseen the end of this affair from its beginning (D. Lessing) It was always a great affair, the Misses Moran's annual dances (J. Joyce)

Business. I did not question him further, for his financial affairs were no business of mine (W. S. Maugham) You said you had a little business for us, did you? (C. P. Snow)

Matter. He approached the matter with his famous tact. (M. S. Maugham) This is a matter on which Albert may have something to say. Gay, what on earth's the matter? (M. S. Maugham).

No, the Norwegian was saying "I did not saying anything, It is a British matter. All I know is that he is a fascist. I have the time of Quisling. We knew what to do with them. But I will not mix in these British affairs." (E. Waugh)

AGREE, CONSENT, ASSENT (v)

Agree. Then Wotton made the opposing speech and agreed with all the basic points of the first speaker (J. Lindsay) She agreed to his plan but she was pretty sure that his mother would put a stop it. Gay, what on earth's the matter? (M. S. Maugham)

Consent. "Well", Colonel Hakim said with a smile, "we have found nothing compromising in your luggage... Now just as a formality we must go through the room. And the bed, Miss Bertram, if you will consent to sit in a chair (G. Greene) Lady Astwell if you sincerely believe that M. Leversen is innocent, and that your suspicions of the secretary are well-founded, you will consent to a little experiment? (A. Chistie).

Assent. We all assented to her plan of rearranging the library. (N.Bawden) Bewildered at what was happening within her, she had dumbly assented (I. Wallace)

AIM, PURPOSE, GOAL, TARGET, INTENTION, INTENT, END, DESIGN (n)

Aim. The chief aim of Pattern of England is to give a general picture of England of today (C. E. Eckersley).

¹¹⁴ ADPU-nun baş müəllimi

But also he can read such books with another aim ... to refresh and exercise our own creative powers (V. Woolf)

Purpose. The purpose of this index is to group together words that are more or less synonyms. You roll over, turn back, then over again, curl your legs up, stretch them out, push your hands under the pillow, then take them out, all to no purpose; sleep will not come (J. B. Priestley)

Goal. All her life, whenever she had wanted anything, she had fixed unmoving eye on her ultimate goal and had proceeded towards it until her purpose was accomplished. (G. Metalious)

Object. I don't mind them doing something silly if it achieves the object... (C. P. Snow)

Target. We confidently appeal to our supporters to do all in their power to assist us to achieve our new target. (Morning Star). Mutual friends and acquaintances used her as a target for the remarks (D. Lessing)

Intention. Was it possible that she had hidden the pistol there? With the secret intention of using it to throw suspicion on somebody later? (A. Christie). He had not had the slightest intention of writing anything like this. (P. G. Wodehouse)

Intent. There was a few people at the counters buying: two or three couples were seated at other tables, but they were busy with their own concerns; and to all intents and purposes we were alone. (W.S.Maugham) ... for the moment we are just not sure if even the intent to commit an offence has been formulated or put into preparation stage. (F. Forsyth)

End. How he achieved the end he had in view and which he had disclosed to me in the early hours in the morning. I cannot say; but achieve it he did. (A. Christie)

Design. Crane is a master of the contradictory effect. The scene of Maggie... epitomizes the design of the whole story; illusions and ideals shattered by realities. (W.Stallman).

ALLOW, PERMIT, LET (v)

Allow. No I am sorry to say that you two have interfered with my plans – a thing I never allow. The time will come no doubt, when a man will be allowed to be very angry only on special occasions, just as some men allow themselves to get tipsy only on their birthdays or at Christmas. (J.B.Priestley)

Permit. Smoking was permitted, except in the dining and drawing-rooms (J. B. Prestley) General Guilbaud permitted himself a grim smile at the sight of the top men of the terrorist organization themselves now cowering in a hotel in Rome ... (F. Forsyth)

Let. David let me help you. I can't do anything for you if you won't let me. (G.Metalious) I managed to push her away, and said desperately "Let me go" (R.Gordon)

AMUSE, ENTERTAIN, DIVERT (v)

Amuse. Within the camp are sports-grounds and dance halls as well as play rooms where children may be left in competent hands while parents amuse themselves elsewhere

Entertain. It is the habit of theatrical managers to buy the scenery and effects of some London revue and then send it on tour with a fifth-rate company, worlds away from the original cast, the ingenious buffoons, the clever dancers and the rows of pretty girls entertained the West End. J.B.Priestley

Divert. The following narrative, serving a better purpose than to divert an idle hour, may be regarded by the historians of the future as a curious footnote to the literary annals of our day (W.S.Maugham)

ANXIETY, TROUBLE, WORRY, UNEASINESS (n)

Anxiety. Soon her anxiety came back. She asked: Should we hear the telephone bell through the wall? Several times she started up thinking it was beginning to ring (C.P.Snow) What she liked most about the Salon was the ritual involved in preserving and enchancing beauty. It produced a pleasant euphoria that drained all anxiety from the mind (I.Wallace)

Trouble. Barford would get buildings and equipment without any serious trouble, but could only hope for a few extra scientists. (C.P.Snow) There was trouble with one switch of the control rods. (C.P.Snow)

Worry. I was just beginning to speak when Irene, who had been biting back a worry all the evening, could keep quiet no longer. (C.P.Snow)

Uneasiness. He had not lived among scientists, their habits of feeling were foreign to him and his to them... what to him was instinct to them meant a moral uneasiness at each single point (C.P.Snow)

APTITUDE, FACULTY, GIFT, TALENT, GENIUS (n)

Aptitude. Keeping a secret is an art that requires many lies magnificently told, and a great aptitude for playing the comedy and enjoying it. (A.Christie)

Faculty. She's eighty, but in full possession of her faculties and a remarkable woman. (W.S.Maugham) He read voraciously and planned meticulously, and possessed the faculty to store in his mind and enormous amount of factual information on the off-chance that he might later have a use for it. (F.Forsyte)

Gift. He had a gift for languages and spoke all the local dialects (W. S. Maugham) He did not know yet if he was lucky. He certainly could not count upon his birth to launch him only a career and he was doubtful of his gifts (I.Shaw)

Talent. Rudolph had many small talents and no definite direction (I Shaw)/I am living on unearned money, because it's only luck that book was a best-seller, and other people with more talent have to sweat and suffer – nonsense, it's not my fault (D. Lessing)

Genius. Grane had plenty of friends, and they all believed in his genius (W. Salmann)

AREA, REGION, DISTRICT (n)

Area. In recent months he had experienced certain symptoms of cardiac spasm, mainly in the nature of shooting pains down his left arm, but this pain was different, covering the entire area of his chest, and such intensity that his ribs seemed imprisoned and crushed by a colossal vice (A. J. Cronin)

Region. Ten days before the end of his campaign Jameson accused north-easterners of being too uneducated to make political decisions, while his supporters heralded the region's intellectual and cultural contributions.

District. Enliott had taken pains to get on good terms with the local authorities, and the perfect of the district... (W.S.Maugham)

AVOID, ESCAPE, GET AWAY (v)

These verbs are comparable when meaning 'to keep away from, keep from or safe from – qaçmaq, uzaqlaşmaq

Avoid. She had a bad conscience, though, I could see from the way she avoided my eye. The cocktail party was still in full swing, but he avoided being captured and reached the street (A.Christie)

Escape. The Chinese coolies had risen suddenly and attacked the manager's office. Prynne was killed, and the assistant manager, Tom by name, had escaped only by the skin of his teeth, (W.S.Maugham). When my father whacked me I yelled as loud as I could after the first blow and escaped the worst (J.Aldridge)

Get away. a loud-speaker announced, "Passengers on Flight 38 to Nice will proceed to customs for customs inspection." We were alone at our table my aunt did not bother to lower her voice amid the din of passengers, glasses and loud-speakers. He talked through the east get away gate "That is what I wished to avoid after" she said (G.Greene)

BAD, EVIL, ILL, WICKED, NAUGHTY, VICIOUS, VILLAINOUS (adj)

Bad. It was his one great hobby to collect bad verse and publish it in anthologies (J. B. Priestley). "Why don't you write a good thrilling detective story?" she asked. "Me?" exclaimed Mrs Albert Forrester for the first time in her life regardless of grammar. (W.S.Maugham).

Evil. It is, I think, ... an evil house (A. Christie) In between these ages, at about twenty perhaps, there is a time when the young people test everything and accept many hard evil things about living (D. Lessing)

Ill. An ill workman quarrels with his tools (Proverb) Ill news flies fast (proverb)

Wicked. Miss Maggie was a nice young lady sir. I can't imagine anyone being so wicked as to want to harm her. (A. Christie) Too much wickedness – that is the thought that is always with me – wickedness here in Winchwood. And that woman is at the bottom if it all. I am sure of it... (A. Christie)

Vicious and villainous. Firmly persuaded that the world was evil and men unspeakably vicious, she extracted any little piece of decency she could find in them with the modest pride ... (W. S. Maugham)

Villainous is a more condemning word than vicious; it may suggest qualities which are associated with a villain, a rascal, or a scoundrel. It may be a little more than an intensifying equivalent of vicious.

RƏYÇİ: dos.L.ƏLƏKBƏROVA

Neva Abdurahmanova¹¹⁵
HÜSEYN KÜRDOĞLU YARADICILIĞINDA
VƏTƏNPƏRVƏRLİK

Olduqca geniş mənaya malik olan vətənpərvərlik anlayışı özündə müxtəlif səviyyə və istiqamətlərdə vətənə, millətə sevgi hissini, ona xidmət etmək məsuliyyətini birləşdirsə də, bunların zirvəsində Vətən üçün ölümə hazır olmaq vəzifəsi dayanır. Bu, vətənpərvərliyin ən uca və ali formasıdır. Bəşər övladı Vətənə xidmət etməyin bundan uca zirvəsini tanımır.

Vətənpərvərlik məsələsi cəmiyyətdə daim aktual olmuş, bu gün də aktual olaraq qalır. Millətin vətənpərvərliyi onun tamlığının, bütövlüyünün təməlidir. Bir xalqın, millətin vətənpərvərlik şüuru onun digər xalqlar və millətlər tərəfindən qəbul edilməsi, tanınması, hörmətlə qarşılanması, ən əsası isə o xalqın yaratdığı dövlətin bütövlüyü, varlığı, suverenliyi ilə ölçülür. Doğma yurdumuz Azərbaycanın igid, cəsur oğulları, qeyrətli qızları həmişə vətənpərvər olmuş, yadelli işğalçılara qarşı qəhrəmancasına mübarizə apararaq torpağı düşmən ayağına verməmişlər. Doğma yurd üçün ömürlərini fəda etməklə əsl vətənpərvərlik göstərmiş, şərəfli iz qoyub getmişlər.

1990-cı illər Azərbaycan poeziyasında yurd itkisi mövzusu Hüseyn Kürdoğlu yaradıcılığının əsas leytmotivi idi. H.Kürdoğlu üçün «Qarabağ mövzusu, vətən həsrəti yaradıcılığının başlıca mövzusunə çevrildi. Bu mövzuda şairin yaradıcılığı yeni keyfiyyətlər tapdı. Bədii ifadə və təsvir vasitələri, lirik obrazlar sistemi və s. şairin qələmində yeni məzmununda, yeni çalarda təzahür etməyə başladı. Dövrün hadisələrinə uyğun mövzular – narahat bəşəri hisslər, həqiqət axtarışları, vətənə məhəbbət, vətən həsrəti və s. bu lirikanın başlıca qayəsinə çevrildi. Şair gündəlik həyatda baş verən reallıqları səmimi duyğularla işıqlandırır və bənzərsiz şair təxəyyülünə uyğun mənalandırır, yeni rəng çalarları ilə əks etdirirdi»

«Laçından yağı keçməz, / Namərd ayağı keçməz, / Dərələr məzar olar, / Xınzır bu dağı keçməz», - yazan H.Kürdoğlunun poeziyası üçün inilti, sızıltı, bir sözlə minor notlar xarakterik deyil. Şair nədən yazır-yazsın, dərdi hansı tərəfdən dilləndirir dilləndirsən mübarizə ruhunu, mübarizə ovqatını əsirgəmir. Qarabağ faciəsinin şair qəlbində yaratdığı təlatüm və döyüş əzmi, mübarizlik duyğusu bu yaradıcılıqda qoşa qanad kimidir. H.Kürdoğlu o şairlərdən oldu ki, vətənin ürcah olduğu bu dərdi içindən keçirdi, ona ürəyinin bir parçası kimi yandı. Ömrünün sonuna kimi yurd itkisinə dözdü, dərd qəddini əydi, ürəyini, qəlbini kədərlə, nisgillə, ələmlə yüklədi.

Hicran dustağıyam altmış yaşında,
Kaş ki, bir də görəm mən Qarabağı.
Qazalar qəbrimi Kirsin başında,
Təzə ad qoyalar: «Kürdoğlu dağı».
Bəlkə Qarabağı görəm doyunca,
Baxam camalına dünya boyunca (1.24)

Bunlar şairin gəlişi gözəl poetik ifadələri deyil, bunlar yurd həsrəti çəkən bir ürəyin qanı ilə qələmə alınmış bədii həqiqətlər var. :

Sinəsində vətən dağı, vətən yarası gəzdirən, ata yurdu Laçının düşmənlər tərəfindən dağım-dağım dağıldılması şairi için-için yandırdı. Şeirlərdən başlayan vətən məhəbbəti və bu tükənməz məhəbbətin xəyalı fonunda oxucu düşmən tapdağı altında inləyən Laçını, Kəlbəcəri, Qubadlı yaylaqlarını, Sarıbaba, Dəli dağ, İşıqlı dağlarını, digər obaları, elləri, kəndləri seyr edir. Laçın düşmən caynağına keçəndən sonra onun qələmə aldığı dördlükələrdə də dərin yurd nisgili var. Laçın dağlarının yağı düşmənin tapdağında qalması poetik qəhrəmanı da, müəllifi də dərin mənəvi sarsıntılara düşər etdir, şerlərinə ağır həsrət nəğməsi, hüzn, əzab hakimş mütləqə çevrilir.

H.Kürdoğlunun 1990-cı illər yaradıcılığında Qarabağ dərdi Göyçə, Zəngəzur dərdi ilə qovuşur. Tariximizin və taleyimizin varlığına dərdlə hopdurulan bu gerçəklik şairin yeni dərdi ilə birləşib fəryad qoparır. H.Kürdoğlu poeziyasının bu məqamı barədə ədəbiyyatşünas-tənqidçi Nadir Cabbarlı yazır: «Şairin şeirlər toplusunun sosial-millət dəyərlərindən biri də poetik mühakimənin o taylı – bu taylı vahid, bütöv Azərbaycan ideyası ətrafında təmərküzləşməsində ifadə olunur. Qarabağ, Göyçə, Zəngəzur dərdi Cənub dərdi ilə qovuşanda, Təbriz, Ərdəbil, Qarabağ həsrəti ilə çalkeçid olanda məhz belə bir dərd bütövlüyündə və tamlığında Vətən də bütövləşir, milli-tarixi taleyin faciəvi əzəməti bütün möhtəşəmliyi ilə dərk oluna bilir. Şairin «Qarabağa xəyalı səfər»ində, bu səfər təəssüratının bəhrəsi olan silsilə şeirlərində zorakı ayrılığın, məcburi həsrətin doğurduğu hüzn dolu xiffətin, göynər sızıltıları görməmək mümkün deyil»(2)

Hüseyn Kürdoğlunun yaradıcılığında vətənpərvərliyin poetik dərkini izləyən Əli Aslanoglu yazır: «Hüseyn Kürdoğlu mənəvi ölümü maddi ölümdən daha dəhşətli hesab edir. Elə buna görə də Qarabağın faciəsinin ümumən ölkənin, onun vətəndaşlarının melodramına çevrilməsinə qarşı çıxır, çünki mənən əzilib alçalın xalq qələbə əldə edə bilməz, Vətən əsgəri üçün qürur və əzəmət ən vacib şərtlərdən biridir. Torpağı azad etmək üçün onun dərdini anlamaq yox, qeyrət və hiddət libasını geyib döyüşə atılmaq lazımdır».

İşğal altında qalmış ana yurdun xarabazara çevrilməsi, hər yaz uçub gələn qaranquşların öz yuvasını tapa bilməməsi və bütün bunlara uzaqdan seyriçi kimi baxılması şairə xəcalət təri gətirir, hətta heyvanların da öz ərazisi, yurd-yuvası uğrunda vuruşduğunu misal gətirməklə həmvətənlərini aktiv mübarizəyə, döyüşə səsləyir:

¹¹⁵ Qusar. Heydər Əliyev Mərkəzi

Hanı bu dağın obası,

Fəryad çəkir xarabası
Nədam-daşvar, nəyuvası,
Qaranquşdanutanıram.

Meşədəxəyalımçaşır,
Qarakölgələrdolaşır.
Yerüstəayısavaşır,
Busavaşdanutanıram(1.36)

H.Kürdoğlu Vətənə sədaqət hissələrini o qədər güclü məzmun çalarında oxucuya təqdim edir ki, Vətən onun sahibi olmaq istəyən insanın nəzərində ilahiləşir, müqəddəsləşir, mötəbərələşir. Hüseyin Kürdoğlu şeirlərinin məzmun dəyəri vətənə sədaqəti, Vətən üçün döyünən ürəyinin harayı ilə hayqırır. Onun poetik qəhrəmanının düşüncəsinə görə, Vətən üçün döyünən ürək Vətənin dar günündə fədakarlığa hazır olmalıdır. Qəhrəmanlıq, fəlakət məqamında yaranırsa, ən müqəddəs, nəcib hiss olan vətənpərvərlik də Vətənin toxunulmaz mənliliyinə qarşı qatı düşmən hərissliyi yönəldə kəskinləşib sivri qılınca çevrilir.

Akademik B.Nəbiyev haqlı olaraq yazır ki, «mən inanıram ki, ürəkdən gəlidiyi üçün və ustalıqla yazıldığı üçün bu əla şeirlər Qarabağ uğrunda, Vətən uğrunda döyüşlərdə mütləq xalqımızın kərimə gələcək, öz nəcib vətənpərvərlik missiyasını tam ləyaqəti ilə yerinə yetirəcəkdir (3.3).

H.Kürdoğlunun vətənpərvərlik ruhunda yazdığı şeirləri şübhəsiz ayrıca tədqiqat tələb edir.

Dərdə, möhnətə, əzaba, vətəndə vətənsizlik, bu ağrılara dözümsüzlük motivi daşıyan müəllif bayatıları dolayısı ilə vətən torpağına sevginin, məhəbbətin, ana yurdun övladlarına bağlılığın ifadəçisidir. H.Kürdoğlu özünün müəllif bayatılarında kiçik bədii quruluş imkanları daxilində sərrast poetik obrazlar, uğurlu bədii təsvir vasitələri, cazibədar üslub çalarları yaratmaqla Qarabağ mövzusunda yazdığı bayatılarını bədii quruluş baxımından ustalıqla cilalamış, onları poetik əlvanlıq, dil-üslubca qeyri-adilliklə zənginləşdirmişdir:

Çöllərə qırov düşdü,
Xəyalıma ov düşdü
Laçının həsrətindən,
Qanıma alov düşdü. (1.25)

Qarabağ qara bağlar,
Qanıçən ara bağlar.
Qırxqızın sinəsində
Ağ duman yara bağlar. (1.66)

Şair H.Kürdoğlunun şeirlərinin folklordan qidalanması məsələsinə toxunan prof.Ş.Salmanov yazır: «H.Kürdoğlu poeziyası zahirən bəlkə də ənənəvi poeziyadır. Çünki onun poeziyasında əsas poetik formalar xalq şeiri formalarıdır; bu qoşmadır, gəraylıdır, bayatıdır; son kitablarında, şeirlərində isə klassik formalardır, məsələn, qəzəldir. Öz poetik sistemi etibarilə H.Kürdoğlu xalq və klassik poeziya məktəbinə mənsub şairdir. Lakin, hətta bu qədim, möhkəm, sarsılmaz ənənələri olan poetika sistemində belə H.Kürdoğlu yeni və özünəməxsus şairdir» (4.2).

H.Kürdoğlu poeziyasında bu xalq qəhrəmanları daha çox xatırlanır. Şair «Vətəndaş» şeirində doğma vətən torpaqlarının ərazilərinin kiçilməsini nəzərdə tutub Dədə Qorqudun, qoç Koroğlunun adların çəkməklə oxucusunu silkələyir:

Xan Arazın oğlu, şah Kürün oğlu,
O Qorqud ozanım, o qoç Koroğlu
Yerlərə yaraşlıq, göylərə bağlı,
Nə qədər dastanın vətəndaşıyam. (1.7)

Hüseyin Kürdoğlundan gətirdiyimiz nümunələr bir daha onu göstərdi ki, şair 90-cı illər poeziyasında yadda qalan nümunələr yaratmışdır. Sadəlik, folklorə yaxınlıq Hüseyin Kürdoğlunun yazdığı bütün əsərlərin qayəsini təşkil edir. (5.214)

Ədəbiyyat

- 1.H.Kürdoğlu. "Yurduma qurbandır sözüüm", Bakı 2005
- 2.N.Cabbarlı. "Yaralı torpaq ağrısıyla", "Ədəbiyyat qəzeti", 1997
- 3.B.Nəbiyev. "Yurduma qurbandır sözüüm" kitabına ön sözdən. Bakı 2005
- 4.Ş.Salmanov. "Nəslin bir yarpağında düşdü". Ədəbiyyat qəzeti, 18 iyul 2003
- 5.M.Nəcəfova. "Poeziya və Qarabağ problemi" Bakı, 2009

Açar sözlər: Vətən, torpaq, poeziya, müasirlik

Ключевые слова: Родина, земля, поэзия, современность

Key words: Homeland, land, poetry, modernity

ПАТРИОТИЗМ В ТВОРЧЕСТВЕ ГУСЕЙНА КУРДОГЛУ РЕЗЮМЕ

Тема Карабахиа тоски по родине являются основным предметом творчества Г.Курдоглу. В этом отношении творчество поэта обрело новые качества. Методы художественного выражения и описания, система лирических образов и т.д. стали проявляться в творчестве поэта в новом облике. В 90-х годах творчество Г.Курдоглу посвященное Карабаху было связано с Гойчей и Зангезуром. Эта реальность, которая глубоко укоренилась на страницах нашей истории и в наших судьбах, слилось с новым горем поэта. Поэт создал памятные примеры в поэзии 90-х годов. Простота, близость к фольклору составляют основу всех произведений Гусейна Курдоглу.

PATRIOTISM IN THE WORKS OF HUSEIN KURDOGLU SUMMARY

The theme of Karabakh, homesickness is the main subject of creativity of G. Kurdoglu. In this regard, the poet's work acquired new qualities. Methods of artistic expression and description, the system of lyrical images, etc. began to appear in the works of the poet in a new guise. In the 90s, the creativity of Kurdoglu dedicated to Karabakh was associated with Goycha and Zangezur. This reality, which is deeply rooted in the pages of our history and in our destinies, merged with the new grief of the poet. The poet created memorable examples in the poetry of the 90s. Simplicity, proximity to folklore form the basis of all works of Husein Kurdoglu.

HÜSEYN KÜRDOĞLU YARADICILIĞINDA VƏTƏNPƏRVƏRLİK XÜLASƏ

H.Kürdoğlu üçün «Qarabağ mövzusu, vətən həsrəti yaradıcılığının başlıca mövzusunə çevrildi. Bu mövzuda şairin yaradıcılığı yeni keyfiyyətlər tapdı. Bədii ifadə və təsvir vasitələri, lirik obrazlar sistemi və s. şairin qələmində yeni məzmununda, yeni çalarda təzahür etməyə başladı. H.Kürdoğlunun 1990-cı illər yaradıcılığında Qarabağ dərdi Göyçə, Zəngəzur dərdi ilə qovuşur. Tariximizin və taleyimizin varlığına dərdlə hopdurulan bu gerçəklik şairin yeni dərdi ilə birləşib fəryad qoparır. Şair 90-cı illər poeziyasında yadda qalan nümunələr yaratmışdır. Sadəlik, folklorə yaxınlıq Hüseyin Kürdoğlunun yazdığı bütün əsərlərin qayəsini təşkil edir.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ STRUKTURUNDA KOMPONENTLƏRİN
YERDƏYİŞMƏSİ

İstər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələrin (Azərbaycan dilində bəzi mənə əlaqələri növü istisna olmaqla; səbəb-nəticə, qoşulma, ardıcıl zamanlı sadalama əlaqəsi və s.) komponentləri asanlıqla yerlərini dəyişə bilər. Tədqiqatçılara görə, müasir ingilis dilində mürəkkəb cümlə komponentlərinin yerdəyişməsi tərkib hissələrdəki predikativ mərkəzlərin (və onlardan sintaktik asılılığı olan elementlərin), bütünlüklə (yaxud bir hissənin) struktur eyniliyi yerdəyişməyə səbəb olur. John asked and Mary answered some questions from the quiz book (3, s.233) (Con soruşur, Meri isə sual kitabından bir neçə suala cavab verir). Sintaktik strukturu eyni olan komponentlər Azərbaycan dili cümlələrində də asanlıqla yerdəyişməyə məruz qala bilər. İngilis dilinə aid cümlə nümunələrində hər iki tərkib hissə üçün ortaq element - söz önlüklü tamamlıq artıqlı və təyin ilə birlikdə (some questions, from the book) dəyişməz qalır. Ortaq elementlər cümlənin hər hansı qütbündə işləndikdə komponentlərin ümumi cümlə strukturu ilə əlaqəsi ortaq elementlər vasitəsilə reallaşır (yaxud güclənir). Odur ki, cümlənin həmin hissəsi dəyişməz qaldığından hər iki tərəf növbə ilə ona yaxınlaşa bilər və yerlərini dəyişirlər:

İngilis dilində:

John asked and Mary answered

Mary answered and John asked

Azərbaycan dilində:

Yalnız burada

hissələr çulğalaşır, fikirlər çarpazlaşır (1, s.327)

fikirlər çarpazlaşır, hissələr çulğalaşır (ədat, yer zərfliyi və idi bağlaması ortaq element

rolunu oynayır)

Tərkiblərin sintaktik strukturu eyni olmadıqda onlar yerlərini dəyişməyə bilər. There is a book on the table and I am going to read it (4, s.141) (Kitab stolun üstündədir və mən onu oxumağa gedirəm) cümləsini komponentlərin əksinə yerdəyişməsi ilə (I am going to read it and there is a book on the table) işlətmək mümkün deyil. Tabeli mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin yerdəyişməsi bəzən mümkün olduğu halda, bəzi cümlələrdə bəzən reallaşma bilmir. Y.A.Levitskiy yazır ki, tabesiz mürəkkəb cümlələr də tabeli mürəkkəb cümlələr kimi komponentləri yerlərini dəyişən və komponentləri yerlərini dəyişməyən olurlar. Tərkib hissələrin yerdəyişməməsi tabesiz mürəkkəb cümlələrdən fərqli olaraq, semantik deyil, formal faktorlarla bağlıdır. Komponentləri dəyişən tabeli mürəkkəb cümlələr bu cür tabesiz mürəkkəb cümlələrdən onunla fərqlənir ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə tərkib hissələrin yerdəyişməsi bağlayıcıya münasibətdə, tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə yerdəyişmə bağlayıcı ilə birlikdə baş cümləyə münasibətdə baş verir. Tabesiz mürəkkəb cümlə: Peter read and Mary wrote - Mary wrote and Peter read. Tabeli mürəkkəb cümlə: Peter will ring you up when he comes - When he comes, Peter will ring you up (4, s.144) (O gələndə Piter zəng vuracaq).

Gördüyümüz kimi, tabesiz mürəkkəb cümlə vahidində tərkib hissələrin yerdəyişməsi zamanı sabit qalan element onları əlaqələndirən and ("və") bağlayıcısıdır. Eyni hal Azərbaycan dili cümlələri üçün də xarakterikdir: Hər şey dəyişdi, lakin ana ürəyinin bir arzusu dəyişmədi - Ana ürəyinin bir arzusu dəyişmədi, lakin hər şey dəyişdi. (1, s.310) Tabeli mürəkkəb cümlələrdə isə bağlayıcı baş cümlənin tərkibində, bağlayıcı söz isə budaq cümlə ilə birlikdə işləndiyindən tərkib hissələrin yerdəyişməsi baş vermir. Hər kəs mənə mərhəmət eləmək fikrinə düşsə, o mənim gözümdə özünü yamanca alçalda bilər - O mənim gözümdə özünü yamanca alçalda bilər, hər kəs mənə mərhəmət eləmək fikrinə düşsə. (1, s.337) Məlum məsələdir ki, ağaclar gecələr yatmır - Ağaclar gecələr yatmır, məlum məsələdir ki. (2, s.4) Komponentlər yerlərini dəyişsə belə, cümlə quruluşu parçalanır, əvvəlki tabeli mürəkkəb cümlədən əsər-əlamət qalmır (Ağaclar gecələr yatmır. Məlum məsələdir ki...).

Y.A.Levitskiy qeyd edir ki, mürəkkəb cümlədə komponentlərin sırasının dəyişməsi kommunikativ məqsəddən asılıdır. (4, s.138) When the day came for Jennie's departure she had to go without saying farewell to her father (7, s.108) (Ceninin gediş günü gələndə atası ilə sağollaşmadan getməli oldu) cümləsi budaq cümlə komponentinin əvvəl işləndiyi tabeli mürəkkəb cümlədir. Məzmununa heç bir xələl gətirmədən budaq və baş cümlə komponentlərinin yerini dəyişmək olar: She had to go without saying farewell to her father when the day came for Jennie's departure. Tərkib hissələrdən birinin əvvəl işlənməsi baş və budaq cümlənin məzmununu önə çıxarır və onu ümumi kommunikativ məqsədə bağlayır. Verilmiş nümunədə iki informasiya qabarıq nəzərə çarpır: Ceninin getməsi və Ceninin atası ilə xudahafizlənməməsi. Ümumi kommunikativ planda hansı informativliyə yer (ya üstünlük) verilsə, onun ifadəçisi olan komponent cümlə strukturunda əvvəl keçir.

İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilərində tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri müəyyən ardıcılıqla sadalanır. Prof. Ə.Abdullayev yazır: "Baş cümlənin yeri tabeli mürəkkəb cümlənin quruluş tiplərini nəzərə aldıqda müəyyən olur. O, nisbi əvəzliliklərlə düzələn hallarda budaq cümlədən sonra, bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrdə ən çox budaq cümlədən qabaq, bəzi hallarda ondan sonra, şərt şəkli ilə qurulan mürəkkəb cümlələrdə isə budaq

¹¹⁶ *Gəncə Dövlət Universiteti*
e-mail: bashirova.aynur@bk.ru

cümlədən sonra işlədilir. (1, s.329) İngilis dilində isə komponentlərin sıralanma ardıcılığı ayrı-ayrı budaq cümlə növlərində fərqlidir. E.E.İzrailoviç və K.N.Kaçalovaya görə, mübtədə budaq cümləsinin yeri baş cümlədə it ("o/bu") işarə əvəzliyindən sonra gələn xəbər yanındadır. Başqa sözlə, baş cümlə komponenti daha çox budaq cümlədən əvvəl işlənir: It is strange that he has made a mistake (Qəribədir ki, o səhv edib). Baş cümlə budaq cümlədən sonra da işlənir: That he has made a mistake is strange (5, s.414) (Qəribədir ki, o səhv edib) xəbər budaq cümləsinin yeri sabitdir, əsasən baş cümlə hissəsindən sonra gəlir: That is what I do (6, s.397) (Budur mən etdiyim/ Mən etdiyim budur).

Qalan budaq cümlə növlərində budaq cümlə komponenti hər iki mövqedə - baş cümlədən əvvəl və baş cümlədən sonra işləyə bilər.

Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə. We soon discovered that we were the sail survivors of the accident (8, s.61) (Biz tezliklə bildik ki, biz hadisədən yeganə sağ qalanlarıq). Baş cümlə budaq cümlədən əvvəl işlənir. Why I did so I can hardly tell (8, s.64) (Niyə belə etdiyimi demək mənə çətindir). Baş cümlə budaq cümlədən sonra işlənir.

Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə. I had scarcely completed my work, when a footstep in the hole forced me to make use of it (8, s.64) (Çökəkdəki ayaq səsi məni bundan istifadə etməyə məcbur edəndə, işimi yenicə bitirmişdim). Budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənir. When I look around me I feel a shame of my former apprehensions (8, s.64) (Ətrafıma baxan zaman əvvəlki günahlarımdan utanıram). Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir.

Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə. If she don't begin now she never will know them (7, s.112) (Əgər o, indi başlamazsa, o heç vaxt onları tanımayacaq). Şərt budaq cümləsi baş cümlədən əvvəldə yerləşir. We will see if we cannot find its nest (7, s.112) (Əgər biz onun yuvasını tapa bilməsək, biz görəcəyik). Şərt budaq cümləsi baş cümlədən sonra işlənir.

Müasir Azərbaycan dilində yer, kəmiyyət, qarşılaşdırma (hər üç budaq cümlə növündə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir), nəticə, dərəcə, qoşulma (hər üç budaq cümlə növündə budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlir) budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr istisna olmaqla, tabeli mürəkkəb cümlələrin iki tipi mövcuddur; budaq cümlə əvvəl və budaq cümlə sonra işlənir. Ancaq "üslubi tələblərdən asılı olaraq, adi qrammatik vəziyyətlər dəyişə bilər: baş cümlə budaq cümlə ilə yerlərini dəyişər, yaxud biri digərinin arasında işlədilər". (1, s.329) İngilis dilində də bəzi budaq cümlə növlərində baş cümləyə nisbətən budaq cümlənin yerdəyişməsi üslubi məqsəddən asılı olur. L.S.Barxudarov və D.A.Ştelinq yazırlar ki, ingilis dilində tamamlıq budaq cümləsinin yeri sadə cümlədəki tamamlığın yeri ilə eynidir, yəni fərdən sonra işlənir. Bəzən tamamlıq budaq cümləsinin əvvəldə (mübtədadan qabaq) işlənməsinə də təsadüf edilir. Bu halda budaq cümlə ancaq fikrin çıxış nöqtəsini (nə barədə isə məlumatın verilməsi) ifadə edir. What I suffered for that placard nobody can imagine (6, s.397) (O plakarta görə nə/ necə əziyyət çəkmişəm, heç kəs təsəvvür edə bilməz). Yaxud eyni budaq cümlə növündən olan iki cümləyə diqqət yetirək. If she don't begin now she never will know them (7, s.112) (Əgər o, indi başlamazsa, o heç vaxt onları tanımayacaq). We will see if we cannot find its nest (7, s.112) (Əgər biz onun yuvasını tapa bilməsək, biz görəcəyik). Hər iki cümlə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Fərq ondadır ki, birinci cümlədə şərtlə bağlı informasiya (baş cümlədəki iş, hərəkətin bağlı olduğu şərt) əvvəl gəldiyindən qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Məlum olduğu kimi ingilis dilində məxsus bəzi budaq cümlə növlərində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, baş və budaq cümlə komponentləri asanlıqla yerlərini dəyişir. I'll tell you when I come back Lester -When I come back Lester I'll tell you (Lesterə geri dönəndə sənə deyəcəyəm) (7, s.120). He choked a little as he muttered - As he muttered he choked a little (O mırıldananda azca boğuldu). (7, s.121). Verilmiş zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə komponenti baş cümlə komponentindən əvvələ keçir. Komponentlərin sıralanma ardıcılığı istisna olmaqla, tabeli mürəkkəb cümlə vahidində heç bir dəyişiklik baş vermir; cümlənin quruluş növü, məzmun olduğu kimi qalır. Belə ki, aqlütinativ dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də baş və budaq cümlələrin sintaktik kontaktında (bir-birinə yanaşmada) morfoloji vasitə - şəkilçilər mühüm rol oynayır. Şəkilçi sonluqların hər biri öz növbəsində müəyyən qrammatik vəzifə daşdığından söz tərkibində şəkilçilərin yeri və cümlə tərkibində müvafiq morfoloji vasitələrin işləndiyi sözlərin yeri dəyişməz olaraq qalır. Bu səbəbdən sözün, tərkib hissələrin yerdəyişməsi ilə müşayiət olunacaq forma - quruluş dəyişikliyi reallaşa bilmir. İngilis dilində isə qrammatik mənalar, morfoloji vasitədən çox sintaktik vasitələrlə (sözlərin yanaşması yolu ilə, sözləri ilə) ifadə edildiyindən və müvafiq morfemlər əhəmiyyətli rol oynamadığından cümlə bağları sına və mürəkkəb cümlə qütblərinin yerdəyişməsi baş verə bilər. İngilis dilində (digər flektiv dillərdə olduğu kimi) yalnız sintaktik əlaqəyə girmiş sözlər yerdəyişməyə məruz qala bilmir, sintaktik əlaqəyə girmiş belə cümlələr birlikdə cümlənin müxtəlif qütblərinə doğru yerlərini dəyişir.

Bununla bərabər, ingilis dilində komponentləri yerlərini dəyişə bilməyən tabeli mürəkkəb cümlə formaları işlənir. Belə cümlələrdə baş cümlədən sonra gələn budaq cümlə komponenti adətən əvvələ keçmir. Səbəb odur ki, bəzi bağlayıcı vasitələr cümlə əvvəlində işlənmədiyindən həmin vasitələrlə - bağlayıcı və bağlayıcı sözlərlə başlayan budaq cümlə komponenti tabeli mürəkkəb cümlənin əvvəlinə doğru yerini dəyişə bilmir. Still, she never went to Cincinnati, where his family lived (7, s.110) (Hələ də o Cincinattiyə heç vaxt getmirdi, harada ki, onun ailəsi yaşayırdı). Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin budaq cümlə hissəsinin əvvəlindəki where bağlayıcı sözü baş cümlənin yer zərfliyinə (Cincinatti sözü) aid olub, onu təyin etdiyindən, sintaktik və məna əlaqə bağları sınırmır, budaq cümlə hissəsi əvvələ keçə bilmir.

That bağlayıcısı ilə başlayan budaq cümlə komponenti baş cümlə ilə yerini dəyişə bilmir. All I know is that

young boys sleep late and hard (9, s.30) (Bütün bildiyim odur ki, cavanlar yaman gec və bərk yatırlar; xəbər budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə). Baş cümləsi it is mübtəda və xəbərindən ibarət olan tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə əvvələ keçmir. It is what a man must do (9, s.34) (Bu, kişinin etməli olduğudur).

Budaq cümlənin baş cümlə içərisində yerləşdiyi quruluş da ənənəvi tabeli mürəkkəb cümlə şəklini ala bilər. Bu halda komponentlərin yerini dəyişmək mümkün olmasa da, budaq cümlə baş cümlə daxilindəki cümlə üzvü yerini yox, baş cümlədən kənarında budaq cümlə yerini tutur. There were his offices, where he could always be found, his clubs and the hotels (7, s.115) (Onun ofisləri, klubları, hotelləri vardı, harada ki, onu həmişə tapmaq olardı) tabeli mürəkkəb cümləsində təyin budaq cümləsi baş cümlədən kənarında işlədilə bilər: There were his offices, his clubs and the hotels where he could always be found. Bu cümlə vahidlərində isə bu cür tabeli mürəkkəb cümlə şəklini bərpa etmək olmur və cümlə quruluşu heç bir deformasiyaya uğramır: The door of the house where the boy lived was unlocked (9, s.34) (Evin qapısı, harada ki, oğlan yaşayırdı, açıq idi). Baş cümləni formal şəkildə bərpa etmək (The door of the house ...was unlocked) mümkün olsa da, budaq cümlə komponentini əvvəlki yerindən kənarında təsəvvür etmək olmur.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis:IV hissə. B:"Maarif", 1985
2. "Ədəbiyyat qəzeti", 30.12.2017, № 52(5123)
3. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: "Высшая школа", 1981
4. Левицкий Ю.А. Теоретическая грамматика современного английского языка. Пермь: изд. Пермского университета, 2004
5. Израилевич Е.Е., Качалова К.Н. Практическая грамматика английского языка. Москва: Внешторгиздат, 1952 (üm.səh.555)
6. Бархударов Л.С., Шгелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: «Высшая школа», 1973 (üm. 423)
7. Jennie Gerhardt, A novel by Theodore Dreiser author of "Sister Carrie". New York, Copyright, 1911, by Harper & Brothers
8. Allan Poe Edgar. Prose and Poetry. Moscow: Raduga Publishers, 1983
9. Hemingway Ernest, The old man and the sea. Moscow: Foreign languages publishing house, 1963

Açar sözlər: *yerdəyişmə, sintaktik asılılıq, kommunikativ məqsəd, sintaktik əlaqə, üslubi tələblər*

Ключевые слова: *смещение, синтаксическая зависимость, коммуникативная цель, синтаксическое соотношение, стилистические требования*

Key words: *displacement, syntactic dependency, communicative purpose, syntactic relation, stylistic demands*

Изменения местоположения компонентов в структуре сложноподчинённых предложений.

Резюме

Как в английском, так и в азербайджанском языке компоненты сложноподчинённых предложений с лёгкостью могут меняться местами (В азербайджанском языке исключения составляют некоторые виды смысловых связей: причина – результат, соединение, последовательно – временная перечисленная связь и др.) По мнению исследователей, в современном английском языке изменение местоположения компонентов сложного предложения является причиной перемены мест структурного единства составных частей предикативных центров (и синтаксически зависящих от них элементов) полностью (или же одной части). В сложноподчинённых сложных предложениях изменения местоположения компонентов в некоторых возможных случаях, в определённых предложениях, иногда не может реализоваться. Сложносочинённые предложения, как и сложноподчинённые предложения бывают как с изменением местоположения компонентов, так и без изменения местоположения компонентов.

Displacement of components in the complex sentence structure

Summary

Either in English or in Azerbaijani the components of the complex sentences (except from some types of semantical coordinations in Azerbaijani; causative-consecutive, copulative, successive-tense enumerative coordinations) can easily be displaced. As to the researchers, in Modern English the displacement of composite sentence components can cause to the displacement of the predicative centres (and the elements depending syntactically on them) and their structural identity wholly (or partly). The displacement of the components in the complex sentence sometimes can be possible, but in some sentences it can be impossible. The components of the compound sentences as well as those of the complex sentences can be displaced and non-displaced.

Rəyçi: filol.e.d. Y. Əliyev

Cumayeva Leyla Arif qızı¹¹⁷
MƏTNİN MENTAL MODELLƏRİ

Mental modellər nəzəriyyəsinin mənşəyini haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Görkəmli amerikan məntiqçisi Çarlz Sanders Pirsin mühakiməsinin sxematik təsvirlərində belə bir nəzəriyyənin şərtləri vardır. O yazırdı ki, "... bunlar gözümüz önündə hərəkətin canlı təsvirlərini təqdim edir" [2, 4-cü cild, &8]. Faktiki olaraq, XIX əsrin bəzi fizikləri, o cümlədən Kelvin, Bolsman və Maksvel mental modellər ideyası haqqında qabaqcadan fikir söyləmişlər. C.Lerd XX əsrin tanınmış psixoloq və fizioloqu Kennet Kreykə (3, 5-ci fəsil) istinadən yazırdı: "Əgər orqanizm öz başında xarici gerçəkliyin və öz mümkün hərəkətlərinin "kiçik modelini" daşıyarsa, o, müxtəlif alternativləri, həmçinin onlardan ən yaxşısını sınaqdan keçirə, gələcək situasiyalar haqqında qabaqcadan xəbər verə, hazırkı dövrlə gələcəyə münasibətdə keçmiş hadisələrin təqdim etdiyi biliklərdən yararlına və üzleşdiyi fəvqəladə vəziyyətlərə hər cür üsulla tam, təhlükəsiz və müvafiq surətdə reaksiya verə bilər" [1, s.132]. Qəribə olsa da, K.Kreyk mühakimə yürütmənin mental modellərdən daha çox verbal qaydalardan asılı olduğuna inanırdı.

Müasir mental modellər nəzəriyyəsi 1970-ci illərə gedib çıxır. Müəyyən inkişaf yolu keçmiş həmin nəzəriyyə üç fundamental prinsipə söykənir. Birincisi, hər bir mental model ehtimalların ümumi müxtəlif məcmusunu təqdim edir. Ona görə də "It's raining or else it's snowing" kimi müddəanı nəzərə alaraq bu iki ehtimaldan hər birini təqdim etmək üçün iki mental modelə malik olmağın zəruriliyini bilmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hər ikisi doğru olmaya da bilər. İkincisi, mental modellər ikonikdir, (işarələrlə bağlıdır), yəni onların strukturu mümkün qədər onların təqdim etdiyi şeyin strukturuna uyğun gəlir. Deməli, "All the artists are bakers" kimi müddəa fərdlərin iki dəsti arasındakı münasibəti ifadə edir. Üçüncüsü, təsvirlər üzərində qurulmuş mental modellər nəyin doğru və nəyin yalan olduğunu üzə çıxarır. Həqiqətin bu prinsipi modellərin fəaliyyətdə olan yaddaşına yerləşdirilən yükü azaldır, lakin bu, mühakimədə qabaqcadan məlum olan səhvlərə aparıb çıxarır. İnsan düşüncənin zaman təsisləri nəzərə alaraq, doğru, yaxud, ən azından, ehtimal olunan, yeni, qənaətcil, həm də məlumat ehtiva edən nəticələrə gəlməyə çalışır. Nəticə etibarilə, təsislər arasında mövcud olmayan xüsusiyyətlərin aşkara çıxarılması başlıca hədəflərdən birinə çevrilir [1, s.132; 27]. Ehtimalın nəticəsinin gerçək olduğu hər bir halda nəticə gerçəkdir. Bu zaman onun ilkin şərtləri düzgün olmalıdır: mötəbərlik həqiqətin qoruyucusudur [4, s.1]. Model nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq, biz zərurilik, ehtimal, yaxud mümkünlük haqqında nəticə çıxarıyıq. Təsislərin bəzi modellərindən asılı olaraq nəticənin reallaşma- reallaşmaması maraqlı doğurur [5; 6]. Gündəlik həyatda ağılımızı məşğul edən əsas şey dünyanın kinematik (kinematika- mexanikanın hərəkəti törədən səbəbləri nəzərə almadan, yalnız hərəkətin özündən bəhs edən şöbəsi) modelləşdirilməsidir və məhz bu modelləşdirmələr əsasında müəyyən nəticələrə gəlinir, yaxud qərarlar çıxarılır. Qeyd edək ki, simulator (modelləşdirən konstruksiya) iki komponentdən ibarətdir: kinematik simulyator və sensor simulyator. Kinematik simulyator informasiyanı kinematik modelə təsir edən dünyadan alır. Bu informasiya məqsəddən asılı olaraq dəyişir. [7; 8, s.18-24]. Modelləşdirmədən müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirmək məqsədilə qeyri-formal alqoritmləri yaratmaq üçün istifadə edilir. Mental modellərin müasir nəzəriyyəsi intuisiyalarla düşüncəni bir-birindən fərqləndirmişdir. Daniyel Raysberq bunu dual-proses akkauntu adlandırdı [9, s.656]. D.Kahnemana [10] görək koqnitiv nəzəriyyələrin ən məşhuru olan model nəzəriyyəsi intuisiya ilə düşüncəni bir-birindən fərqləndirir. Hər iki müəllifin fikri Conson Lerd və P.Vasonun fikirləri ilə üst-üstə düşür. [11, s.5]. Sonralar bu ideya Conatan Evans [12, s.255-278], onun həmkarları və "dual proses" nəzəriyyələrin digər tələbələri tərəfindən müstəqil surətdə inkişaf etdirilmişdir. Model nəzəriyyəsinə görə, intuisiyalar funksional yaddaşla çata bilməyən sistemdə evristikaya (nəzəri tədqiqatın məntiqi və metodik üsulları sistemi) əsaslanır və ona görə də rekursiv prosesləri yerinə yetirə bilmir [13]. Buna görə də sistem eyni zamanda yalnız bir modelə işləyə bilər. Müəyyən qərarların qəbul olunmasında intuisiyaya həmçinin baza tezliyi kimi bəzi kənar çıxıntılar da təsir edir. Əslində intuisiyaya mühüm yanaşmalar onu evristik prosesə yaxınlaşdırır. Bu qəbildən olan evristikalar mental enerjini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır və şəxsə dəqiq qərar qəbul etməyə imkan verir. Intuisiya analitik evristikaya əsaslanır [14, s.96]. Burada nadir hadisələrin baş vermə imkanları haqqında intuisiyalar mümkün hesablamalara tabe olmur və gündəlik həyatda məna kəsb etməyən neqativ ehtimallara yol açır. Əksinə, düşüncələr funksional yaddaşla yol tapır və ona görə də rekursiv prosesləri yerinə yetirməyə ibacır, məsələn: alternativ modellərin axtarışı və intuitiv imkanlar üçün sayların təyinatı və s. Bir sözlə, intuisiyalar və düşüncələr arasındakı fərq hesablamaya gücü ilə ölçülür: intuisiyalar rekursiv olmadıqlar halda, düşüncələr rekursiv ola bilər [15].

O.İrisxanova qeyd edir ki, mental məkan diskursiv fəaliyyətin gedişində real zaman rejimində qurulan və danışanın operativ yaddaşında saxlanılan daima dəyişən koqnitiv konstruktları təqdim edir. Mental məkan nəzəriyyəsinə diskursda mənanın qurulması mental məkan konfigurasiyalarının yaradılması kimi nəzərdən keçirilir. Məsələn, ola bilsin ki, Romeo Cülyettaya vurulmuşdur sözləri iki mental məkanın olmasına rəvac verir: "Romeo" və "Cülyetta"nın iştirakı ilə təməl mental məkan və Romeonun Cülyettaya vurulduğu hipotetik mental məkan. Mental məkanlar arasında diskursun yaradılması, yaxud interpretasiyası üçün çoxsaylı əlaqələr – müvəqqəti, məkani, hipotetik, identifikasiya, kontrfaktual, səbəb-nəticə və s. – qurulur. Mental məkanları elastik konfigurasiyalarda birləşdirən hazırkı əlaqələr onlara istənilən anda zəruri dəyişikliklər əmələ gətirmək imkanını verərək bütün mental məkanlara (the Access Principle) sərbəst daxil olmanı təmin edir. Mental məkanlar ənənəvi koqnitiv modellərlə (freymlərlə, ssenarilərlə) bir çox cəhətdən oxşardır: həm onlar, həm də bunlar real, yaxud uydurulmuş dünyanın müxtəlif sahələri ilə əlaqədardır.[16].

¹¹⁷ ADU

Jil Fokonyenin mental məkanlar (mental spaces) nəzəriyyəsi dil dərki mexanizmlərinin koqnitiv linqvistikanın nəzəri prinsipləri zəminində modelləşdirmək cəhdidir (18, s.151). Deyimin dərki dil ifadələrinin koqnitiv səviyyədə nəsə bir mental konstruksiyalaşdırmanı həyata keçirməyə imkan verən özünəməxsus təlimat funksiyası yerinə yetirməyə səbəb mümkün olur (17, s. 62). Gündəlik ünsiyyət vəsağlam düşüncənin koqnitiv fonunu təşkil edən şeyi əks etdirən nəzəri konstrukt qismində müəllif mental məkan təklif edir. J.Fokonye mental məkanı «elementləri (a, b, c,...) və aralarında müvafiq olaraq yeni elementlər və münasibətlərlə doldurulmaq üçün açıq olan münasibətli (R1 ab, R2 ad, R3 bf..) nizamlanmış çoxluqlar» (19, s. 16) kimi təyin edir. Məzmun baxımından mental məkan situasiyaların (real və ya hipotetik) insan tərəfindən necə konseptuallaşırlarsa, elə o şəkildə də modelidir. Mental modellərə misal bilavasitə hazırkı gerçəklik (bizim onu dərk etdiyimiz kimi), hipotetik situasiyalar, uydurulmuş situasiyalar (məsələn, rəsm əsərləri, kino süjetləri), predmetli sahələrdir (iqtisadiyyat, siyasət, və b.) (20, s. 281).

Yuxarıda gətirilmiş misallardan göründüyü kimi, real aləm J.Fokonyenin konsepsiyasında mental məkanlardan biri kimi təzahür edir. J.Fokonyenin konsepsiyasında dil yalnız insan interpretasiyasının şərhli (gerçəkliyə və ya mümkün aləmə, kontekstə, situasiyaya və s. nisbətə) deyil, həm də konstruktiv başlanğıcdır: dil mental məkanlar yaradır və onlar arasındakı münasibətləri, həm də məkan daxilində elementlərin öz aralarında münasibətlərini başlanğıc verir.

Ədəbiyyat

1. Johnson-Laird P. N. Mental models and cognitive change. Journal of Cognitive Psychology, 2013 Vol. 25, No. 2, pp.131-138.
2. Peirce, C. S. Collected papers of Charles Sanders Peirce. Vol. 4, C. Hartshome, P. Weiss, & A. Burks (Eds.). Cambridge, MA: Harvard University Press. 1931-1958, vol. 4, para. 8.
3. Craik, K. The nature of explanation. Cambridge: Cambridge University Press, (1943).
4. Psychological Review, 112, 2005, 468-493. Richard C. Jeffrey, John P. Burgess. Formal Logic: Its Scope and Limits. Hackett Publishing, fourth edition, 2006.
5. Byrne, R. M. J. The rational imagination: How people create alternatives to reality. Cambridge, MA: MIT Press, 2005.
6. Johnson-Laird, P. N. How we reason. New York, NY: Oxford University Press, 2006.
7. Hegarty, M. Mechanical reasoning as mental simulation. Trends in Cognitive Science, 2004. 8, 280-285.
8. Robots ... Conference Proceedings, Tom 2. Robotics International of SME. Robotics International of SME, 1985.
9. Reisberg D. The Oxford Handbook of Cognitive Psychology. OUP USA, 2013.
10. Kahneman, D. Thinking fast and slow. New York, NY: Farrar, Strauss, Giroux, 2011.
11. Johnson-Laird P. N., & Wason P. C. Thinking. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
12. Evans, J. St. B. T. Dual-processing accounts of reasoning, judgment and social cognition. Annual Review of Psychology, 59, 2008. 255-278.
13. Francesco Sofo, Cinzia Colapinto, Michelle Sofo, Salvatore Ammirato. Adaptive Decision Making and Intellectual Styles. Springer Science & Business Media, 2013.
14. Hopcroft J. E., Ullman J. D. Introduction to automata theory, languages, and computation. Reading, MA: Addison-Wesley, 1979.
15. <http://mental.models.princeton.edu/programs/mreasoner/>
16. Ирисханова [http://scodis.ru.Ментальное пространство](http://scodis.ru.Ментальное_пространство).
17. Fauconnier, G. Quantification, roles, and domains [Text] / G. Fauconnier // U. Eco, M. Santambrogio, P. Violi (eds). Meaning and mental representation. Bloomington; Indianapolis, 1988. - P. 61-80
18. Fauconnier, G. Domains and connections [Text] / G. Fauconnier // Cognitive Linguistics. 1990. - Vol. 1, № 1. - P. 151- 174.
19. Fauconnier G. Mental Spaces : Aspects of Meaning Construction in Natural Language [Text] / G. Fauconnier. - 2nd ed. - Cambridge :Cambridge Univ. Press, 1994.
20. Lakoff, G. Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind [Text] / G. Lakoff. - Chicago: Univ. of Chicago press, 1987.

Açar sözlər: *model, koqnitiv, modelləşdirmə, mental, məkan*

Key words: *model, cognitive, modeling, mental, space*

Ключевые слова: *модель, когнитивная, моделирование, психического, пространство*

Xülasə

Məqalədə mental modellər nəzəriyyəsinin ətraflı izahı verilmişdir. Model nəzəriyyəsinə müvafiq olaraq, biz zərurilik, ehtimal, yaxud mümkünlük haqqında nəticə çıxarıyıq. Gündəlik həyatda aqlımızı məşğul edən əsas şey dünyanın kinematik (kinematika- mexanikanın hərəkəti törədən səbəbləri nəzərə almadan, yalnız hərəkətin özündən bəhs edən şöbəsi) modelləşdirilməsidir və məhz bu modelləşdirmələr əsasında müəyyən nəticələrə gəlinir, yaxud qərarlar çıxarılır. Bu haqqda məqalədə Daniyel Raysberq, D.Kahnemana, O.İrisxanova, Jil Fokonyenin mühakimələri arasdırılmışdır.

Резюме

В этой статье рассматриваются подробное объяснение теории ментальных моделей. В соответствии с теорией модели мы делаем выводы о необходимости, вероятности или возможность. Главное, что имеет отношение к нашему уму в повседневной жизни, - это моделирование мира кинематикой (без учета причин кинематики-механики), и именно результат этих моделей делает определенные выводы или решения. В этой статье были исследованы суждения Даниала Райсберга, Д. Канемана, О. Ирисхановой и Джилла Фокони.

Summary

This article discusses a detailed explanation of the theory of mental models. In accordance with the theory of the model, we draw conclusions about necessity, probability or possibility. The main thing that relates to our mind in everyday life is the modeling of the world by kinematics (without taking into account the causes of kinematics-mechanics), and it is the result of these models that makes certain conclusions or decisions. In this article, the judgments of Daniyal Raisberg, D. Kahneman, O. Iriskhanova and Gil Fokoni were examined.

Oarasova Afaq Oənimət qızı¹¹⁸
**TƏRCÜMƏ UYĞUNLARININ NÖVLƏRİ, ONLARIN TƏRCÜMƏDƏ
 ROLU VƏ TƏTBİQİ**

Müasir tərcümə nəzəriyyəsinə ötən əsrin sonlarında işlənib hazırlanmış və problemə klassik yanaşmaya əsaslanan tərcümə uyğunluqlarının ümumi təsnifatları mövcuddur. Belə təsnifatların sayı kifayət qədər çoxdur və tanınmış tərcüməçilər, müxtəlif elmi məktəblərin nümayəndələri hər biri bu məsələyə öz baxışlarını fərqli şəkildə əsaslandırır. Bu baxımdan tanınmış tərcüməçi və nəzəriyyəçi professor V.N.Komissarovun tərcümə məktəbinin təqdim etdiyi və tərcüməçi praktikasında ən əsaslı və praktiki cəhətdən məqbul olan təsnifat xüsusən diqqəti cəlb edir. Həmin yanaşmanı təhlil etmək üçün ilk növbədə "tərcümə uyğunluğu" məfhumu, onun tərcümədə rolu ilə bağlı konsepsiyalar, tək səviyyəli və "səviyyələr arası", müntəzəm və okazional (təsadüfi), tək və çox, "sıfır" (ekvivalenti olmayan) uyğunluqların tipologiyası müəyyən edilməlidir. Belə ki, tərcümə uyğunluqları ilkin söz vahidinin dilin hansı səviyyəsinə məxsus olmasına və onun həmin səviyyəyə uyğun gəlməsinə görə leksik, qrammatik, frazeoloji uyğunluqlara bölünür.

Tərcüməçinin orijinal mətnə maksimum semantik və struktur yaxınlıq əldə etmək arzusu yalnız bərabər mətnlərin yaranmasına deyil, həm də əlaqəli ekvivalent mülahizələrin, eləcə də mənbəyin tərkib hissələrinin tərcümə dilində ifadə edilməsinə gətirib çıxarır. Tərcümələrin və orijinalların müqayisəli təhlili göstərir ki, tərcümə prosesində bəzi sözlərin mənası dəqiq ekvivalentin başqa müəyyən vahidlərlə ifadə edilə bilər. Beləliklə, müəyyən bir sözün tərcüməsi üçün xüsusi bir vahidinin istifadə edilməsi təsadüfi deyil. Dil vahidləri nisbətən sabit bir mənaya malikdir və bu xüsusiyyət onların tərcüməsi zamanı mütəmadi olaraq bir-birini əvəz edə biləcəyi ehtimalını müəyyənləşdirir.

Müəyyən bir sözü mütəmadi olaraq tərcümə etmək üçün istifadə olunan dil vahidinə tərcümə uyğunluğu deyilir. "Mütəmadi" dedikdə biz müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən fərqli mətnləri tərcümə edərkən müəyyən bir vahidin tərcümə kimi istifadə edilməsini nəzərdə tuturuq. Tərcüməyə cəlb edilən hər iki dilin linqvistik sistemlərində oxşar yer tutan vahidləri müqayisə etməklə tərcümə uyğunluqları üzə çıxarmaq mümkün deyil. Həmin uyğunluqlar tərcümədə birləşdirilmiş kommunikativ baxımdan ekvivalent ifadələrdən çıxarılmalıdır.

Tərcümə nəzəriyyəsinə tərcümə uyğunluqlarının müxtəlif tipologiya və təsnifatları mövcuddur. Həmin təsnifatlar ən fərqli meyarlara əsaslanır. Ourulduğu dil strukturunun səviyyəsinə asılı olaraq, tərcümə uyğunluqları tək səviyyəli və ya səviyyələr-arası ola bilər. Bir qayda olaraq tərcümə uyğunluqları dil strukturunun evni səviyyəli vahidləri arasında müəyyən edilir. Beləliklə, aşağıdakı uyğunluq növlərini tək səviyyəli kimi müəyyən edilir:

- fonem səviyyəsində - spiker-spiker
- morfem səviyyəsində- table-**s**-masa- **lar**
- söz səviyyəsində oksigen - oksigen
- söz birləşməsi səviyyəsində - to take part- iştirak etmək
- cümlə səviyyəsində. Will you leave a message? - Ona nə catdırım?

Tərcümə uyğunluqları dil strukturlarının müxtəlif səviyyəli vahidləri arasında varadıla bilər və belə hallarda artıq səviyyələr-arası uyğunluqlar tətbiq olunur, məsələn: **But** he will meet her – **O əlbəttə** onunla görüşəcək. (fonetik və leksik uyğunluq).

Orijinalda məntiqi vurğu ilə ifadə edilən güclənmə (fonetik səviyyə) vurğusuz fel səviyyəsində leksik vasitələrlə (leksik səviyyə) tərcümə olunur, məsələn "mütləq", "hökmən", "yəgin" və b. sözlərlə.

Daha bir necə misal:

1. Give me **some** bread. - Mənə çörək ver (Mənə bir az çörək ver. (leksik və qrammatik uyğunluq).

The delegation **had been received** by the prime-minister. - Heyət, baş nazir tərəfindən qəbul **edilmişdi** (qrammatik-leksik uyğunluq). (Yəni, hərəkətin keçmişdə müəyyən anda bitməsi orijinalda qrammatik, tərcümədə isə leksik vasitələrlə göstərilə bilər). Müntəzəm tərcümə uyğunluqları həmçinin tərcümə dilinin vahidinə olan münasibətinə görə təsnif edilir. Bu meyar əsasən uyğunluqlar tək (sabit), çoxlu (variantlı) və "sıfır" (ekvivalentsiz) uyğunluqlara bölünür. Tək (sabit) uyğunluğu dil vahidinin tərcüməsi etmək üçün ən sabit metoddur. Tək uyğunluqlar orijinalda vahidin istifadə edildiyi bütün hallarda tətbiq edilir və kontekstdən asılı olmur. Bu cür uyğunluqlara əsasən şəxsi adlar, müxtəlif əsva adları, bəzi gündəlik məişət sözləri və söz birləşmələri arasında rast gəlinir, məsələn: House of Commons- **Ümumi Palata**; doq collar-it xaltası, oksigen-oksigen, hidrogen-hidrogen, Roosevelt-Ruzvelt və b.

Orijinal dil vahidlərinin əksəriyyəti çoxlu tərcümə dilində çoxuyğunluqlara malikdir. Bu uyğunluqların mənasını tərcümədə ifadə etmək üçün müntəzəm bir necə dil vahidi seçilə bilər, seçim də kontekstin şərtləri ilə müəyyən edilir. Məsələn, bir sözün tərcümə dilində bir çox uyğunluqları ola bilər, konkret variantın seçimi kontekstdən asılıdır:

- attitude - münasibət, siyasət, mövqe
- chamber - 1) otaq, üst otaq, mənzil, mənzillər;

¹¹⁸ Bakı Slavyan Universiteti
afaq@mail.ru

2) zal, kamera, konfrans salonu 3) ofis, kamera, ofis

Tərcüməçi öz seçimini linqvistik və situativ, "məhdud" və ya "geniş" kontekstə əsaslanaraq edir. Linqvistik kontekst dedikdə məndə bir və ya başqa bir dil vahidi istifadə olunan dil mühiti nəzərdə tutulur. Cümlə içərisində məhdud bir kontekst və geniş kontekst, yəni mətnin bir hissəsi yaxud bir bütün mətn seçilir.

Məsələn, "flying" sözü, "uçan", "uçus", "uçus üçün əlverişli", "vellənən", "əsən", "tez", "ötəri" kimi tərcümə edilə bilər və belə halda tərcümə "flying" sözünün hansı sözlə birləşməsindən asılıdır. Situativ (ekstralingvistik) kontekstə cümlənin aid olduğu zaman, yer və durum, habelə real gərəkliliyin ən fərqli faktları daxil edilir. Tərcüməçinin həmin xüsusiyyətlərə bələd olması dil vahidlərini düzgün seçməyə və tətbiq etməyə imkan yaradır. Məsələn, İngiltərə haqqında söhbət gedəndə, "trade-union" məhz "red-union" kimi, ABS-dan söhbət gedəndə "həmkarlar ittifaqı" kimi tərcümə olunmalıdır. Əgər məndə ABS tarixindən bəhs olunursa, "abolitionist" sözü "abolisionist" kimi, müasir dövrdən söhbət gedirsə, "ölüm cəzasının ləğvi tərəfdarı" kimi tərcümə edilməlidir. Bəzi hallarda kontekst şərtlərinə görə dəqiq, müntəzəm uyğunluqların tətbiqi mümkün olmur. Belə halda tərcüməçi konkret kontekstdə dil vahidinin mənasını dəqiq şəkildə ifadə edən tərcümə variantını seçir. Oriijinal bir vahidin yalnız müəyyən bir kontekst üçün uyğun bir şəkildə tərcümə edilməsinin belə qeyri-müntəzəm, müstəsna üsuluna okazional və ya kontekst əvəz edilmə deyilir. Məsələn, "to deal" sözünün bir necə müntəzəm yazıma var: "pəyləmə, bölüşdürmək, işi, əlaqəsi olmaq". Okazional uyğunluqlar bir çox hallarda üslub məqsədləri ilə oriijinalin bədii təsirini çatdırmaq üçün istifadə olunur, məsələn: The mountain tops were hidden in a grey waste of sky. Dağların başı boz sımada batırdı. Burada "to hide" feli özünün dəqiq mənasında deyil, okazional mənada işlənir, bu da səmanın sonsuz olduğunu göstərir. "Gizlətmək-to hide" sözü "batmaq" mənasını daşımır, ancaq bu təsadüfi, kazional uyğunluq göyün sonsuzluğunu təsvir edir. Tərcümələrin müqayisəli təhlili göstərir ki, bəzən tərcümə dilində heç bir uyğunluq olmadığı dil vahidləri də mövcuddur. Lakin bu o demək deyil ki, bu cür vahidlərin tərcüməsi mümkün deyil. Tərcümə təcrübəsində müxtəlif qeyri-ekvivalent birləşmələrə təsadüfi uyğunluqlar yaratmaq üçün bir sıra vasitələr tətbiq edilir.

1. İqtibas uyğunluqları. Belə hallarda tərcümə oriijinalda olan sözün formasını qoruyub saxlayır, məsələn, know-how, chip və b.

2. Sözü morphem tərkibini yaxud yaxud söz birləşməsinin tərkib hissələrini göstərən kalka uyğunluqları: brain drain – beyin axını;

3. Analoq uyğunluqları. Bu uyğunluqlarda oriijinala tam uyğun gəlməyən, lakin onları konkret kontekstdə ifadə edə bilən uyğunluqlar tətbiq edilir. Məsələn, drug-store- aptek, əczaxana. Lakin, bu dəqiq tərcümə bəzi hallarda qəbul edilməzdir, çünki əsərin əhərəmanı "drug-store" adlanan yerdə məişət əşyaları yaxud qəzet alırsa, artıq "drug-store"- "aptek" mənasında tərcümə edilə bilməz.

4. Leksik əvəz edilmə uyğunluqları. Bu cür əvəzlər transfromasiya vasitəsi ilə varanır. Məsələn: He died of exposure- O sovuqdəymədən öldü/ O qarlar içində dondu və b. Yəni, kontekstdə asılı olaraq tərcüməçi məndəki durumu konkretləşdirir.

5. Bəzən dəqiq uyğunluq mümkün olmadığı halda təsvir-tərcüməsi tətbiq edilir. Yəni, leksik vahidin mənası geniş söz birləşməsi vasitəsi ilə açıqlanır. Məsələn landslide- seckilərdə səslərin böyük əksəriyyəti ilə qalib gəlmək.

Göründüyü kimi, ekvivalentsiz leksikanın mənası konkret mənlərdə dəqiq uyğunluqları olan sözlər kimi uğurla tərcümə dilində ifadə edilə bilər. Aparılmış təhlil göstərir ki, dil cütüklərində tərcümə uyğunluqlarının təsnifatı mümkündür və həmin təsnifat sisteminin tam, hərtərəfli təsviri tərcüməçiyə çox böyük kömək göstərə bilər. Tərcüməçinin uyğunluqları yaxşı bilməsi, onları tətbiq etmək bacarığı ona tərcümə variantın seçimində, xüsusən də tərcümə vaxtının məhdud olduğu halda çox vacib şərtlərdən biridir. Bu cəhət sinxron və şifahi tərcümədə xüsusən aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov.Q.H. Müxtəlif qrammatik kateqoriyalırm tərcümədə bir-birini əvəz etməsi. BDU, Elmi Xəbərləri. Filoloji seriya, 1972, №2
2. Novruzov R.M. Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı, Mütərcim, 2011.
3. Ермолович Д.И. Имена и названия в переводе. // Мосты: Журнал переводчиков, №1. – М.: «Р.Валент», 2004.
4. Ермолович Д.И. Теория перевода и ономастика. // Перевод и стилистические ресурсы языка. – М.: МГЛУ, 2004. (Вестник МГЛУ; вып. 488. Серия «Лингвистика»).
5. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. М., «ЭТС», 2001.

Açar sözlər: *cognitive, discourse, approach, principles, literary translation, creativity.*

Key words: *cognitive, discourse, approach, principles, literary translation, creativity.*

Ключевые слова: *когнитивный, дискурсивный, принципы, литературный перевод, творчество.*

ТИПЫ ПЕРЕВОДЧЕСКИХ СООТВЕТСТВИЙ, ИХ РОЛЬ И ПРИМЕНЕНИЕ В ПЕРЕВОДЕ РЕЗЮМЕ

В статье говорится о переводческих соответствиях, раскрывается их роль и способы применения в процессе перевода. Также указывается, что переводческие соответствия могут проявляться на самых разных уровнях, раскрываются варианты их межуровневого функционирования. Автор статьи приводит классификацию переводческих соответствий, приводит интересные примеры их употребления, подчеркивает, что умение использовать переводческие соответствия особо актуально в устном и синхронном переводе.

TƏRCÜMƏ UYGUNLARININ NÖVLƏRİ, ONLARIN TƏRCÜMƏDƏ ROLU VƏ TƏTBIQI SUMMARY

In the article translation correspondences, their role and methods of using in the translation process is spoken about.

It's also said, that translational correspondences can demonstrate themselves at various levels, and the variants of their inter-level functioning are explained also. The author of the article presents a classification of translational correspondences and interesting examples of their use, emphasizes that the ability to use translational correspondences is especially important in oral and synchronous translation.

Rəyçi: prof. Eldar Rizvan oğlu Piriyev

Rəhmanova Sevinc, Qəhrəmanova Səyyarə¹¹⁹
ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SADƏ CÜMLƏNİN
FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bildiyimiz kimi “es” əvəzliyi alman dilində qrammatik baxımdan daha çox mücərrədləşmişdir. Bu səbəbdən o müxtəlif vəziyyətlərdə mübtədə funksiyasında çıxış edə bilər. O, cansız əşya bildirən isimlərin əvəzinə işlənərkən cümlədə müəyyən şəxslə mübtədə olur və həm leksik, həm də qrammatik baxımdan tamhüquqlü cümlə üzvünə çevrilir. (5, səh. 112-117)

Wo ist das Buch ? Es ist hier
Kitab haradadır? O burdadır.

“Es” əvəzliyi zaman, məsafə və ya təbiət hadisələrinin müxtəlif vəziyyətləri haqqında danışarkən cümlədə mübtədə funksiyasında işlənir. Bu halda belə cümlələr şəxssiz cümlələr adlanır. Es əvəzliyi belə cümlələrdə qrammatik əsasda struktur cəhətdən düzgün işlənsə də, semantik cəhətdən heç bir məna kəsb etmir, məsələn:

Es ist winter. – Qışıdır.
Es ist sehr schön – Çox gözəldir
Es ist 2 Uhr – Saat 2 -dir.
Es läutet – Zəng çalınır.

Alman dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də belə cümlələr işlədilir. Sadə cümlələrin struktur və semantik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, Azərbaycan dilinin sadə cümlələrini bir neçə cür təsnif etmək olar. Əlbəttə, qrammatikalarda cümlələr ən çox quruluşuna görə təsnif edilir. Bundan başqa cümlələri funksional əlamətlərinə görə də təsnif etmək olar. Azərbaycan dilində cümlələr ya adi intonasiya ilə, ya da fərqli intonasiya ilə müşahidə edilir. Belə ki, cümlələr bütöv mətn daxilində bir-birilə struktur – semantik əlaqə üsulları ilə araşdırılır. Bundan başqa sadə cümlələr hər iki dildə aktual üzvlənmənin tərkib hissələri olan „tema“ və „rema“ ilə də tədqiq edilərək müqayisə edilə bilər. Belə ki, „tema“ məlum olan, haqqında danışılan, əsaslanan söyləmə predmetidir. „Rema“ isə onun haqqında xəbər verən, və məna yükünü daşıyan hissədir. Hər bir sadə cümlənin ünsiyyət vasitəsi kimi kommunikativ məqsədi olur. Sadə cümlə mətn daxilində işlənsə, onu kommunikativ cəhətdən təhlil etmək asan olur. Belə halda ağırlıq adətən ifadəni başlayan birinci cümlə üzvünə düşür və qalan cümlələr mənacə ona zəncirvari bağlanır. (1, səh.125)

Hər sonra gələn sadə cümlə özündən əvvəlkinə bu və ya digər cəhətdən məzmununa görə tamamlayır. Beləliklə „tema – rema“ ardıcılığı əmələ gəlir. 1-ci cümlənin reması, 2-ci sadə cümlə üçün tema olur, yəni artıq məlum olan hissəyə çevrilir. Məsələn:

Dünən Elvin məktub yazdı. (rema)
Məktubu anasına oxudu. (tema)

Bunu alman dilində verilən cümlələrdə də müqayisə etmək olar. Məsələn:

Elvin (tema) gab ein Buch Elmira (rema)
Elmira (tema) wan das Buch von Elvin gegeben (rema) (4, səh. 35-41)

Əlbəttə, hər iki dil üçün “tema-remə” analizi cümlənin təşkilində əsas rol oynayır və mətndən asılı olurlar.

Buna başqa bir nümunə də göstərmək olar. Məsələn: Müəllim baxır ki, sinifdə iştirak edən tələbələrdən hansısa dərəcə gəlməyib. O soruşur:

- Mən görürəm ki, bu gün dərəcə kimsə iştirak etmir: - Ich sehe, daß mann heute im Unterricht fehlt.

Wer fehlt heute? (sual verib, soruşur)

Hasan fehlt heute (Həsən yoxdur) cavabını alır. Burada fehlt temadır. Hasan isə remadır. (yəni bu gün iştirak etməyən şəxs Hasandır)

Həm alman, həm də azərbaycan dilində “ tema və rema” leksik qrammatik tərkibinə görə çox müxtəlif olur. Hər iki komponent bütün cümlə üzvlərinin bərabər şəkildə istifadə edə bilər. Hər bir cümlə üzvü məna yükünü öz üzərinə götürərək aktuallaşa bilər. Tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlir ki, cümlənin məna quruluşu məna elementləri, onlar arasında əlaqələr və elementar mənalar təşkil edir. Hər bir sadə cümlə mənacə çox mürəkkəb bir qurum olub, üç müxtəlif komponenti tərkibinə daxil edir: hadisə, məntiq və qiymətləndirmə. Semantik sintaksis vəzifəsi bu komponentlərin hər birinin, onların bir cümlədə birləşmə qaydalarını və dili təmsil etmə üsullarını öyrənməkdir.

V.V.Vinoqradova görə mərkəzində feil onun adlandırdığı və sübutu ilə müşaiət olunan predikativ durur: O, feil mənalarının altı tipini göstərir: hal, vəziyyət, proseslər, hərəkət, hərəkət prosesi, vəziyyət və hərəkətin davam etmə prosesləri. Müəllifə görə bütün cümlə bütövlükdə feil əsasında formalaşır. Feilə təsir edən nə varsa hamısı cümləyə təsir göstərir. V.V.Vinoqradov sadə cümlənin semantik quruluşunu aşağıdakı sxemdə təsvir etmişdir. (3, Seite 129-135)

I Verb. Substantiv

¹¹⁹ ADU

Die Für ist öflen (alman dilində) vəziyyət:

Qapı açıqdır (Azərbaycan dilində)

Burada qapının vəziyyəti bildirilir.

II Verb+Substantiv

Die Für war öffen (alman dilində)

Proses. *Qapı açıqdır (Azərbaycan dilində)*

III Verb+Substantiv

Mammy sang (alman dilində)

Hərəkət: *Ana mahnı oxudu (Azərbaycan dilində)*

Burada cümlədə hərəkət icra olunduğu bildirir.

IV Verb + Substantiv

Hasan las das Buch (alman dilində)

Hərəkət prosesi: *Həsən kitabı oxudu. (Azərbaycan dilində)*

Bu cümlədə hərəkət prosesi göstərilir.

V. Verb.

Es ist kalt (alman dili)

Bu cümlədə feil „sein“ köməkçi feil kimi bağlayıcı funksiyası yerinə yetirilir.

Qeyd etmək olar ki, öz konsepsiyasına əsasən feilə üstünlük verərək onu cümlə ilə eyniləşdirir. Belə olan halda ad nitq hissələri ilə əmələ gələn sadə cümlələr kənar qalmış olur. Bu amil özü türk dillərinin sematik sintaksisi nəzəriyyəsində əsas funksiya daşıyır.

Müasir dövrdə leksik sematika və qrammatika sematika dilçiliyin əsas problemlərindən hesab edilir. (2, Seite 97-102)

Sadə cümlənin məna quruluşunun açılmasında əsas rol oynayan mühüm məsələlərdən biri onun sematik strukturunun komponentləridir.

Sadə cümlənin sematik quruluşu ilə qrammatik quruluşu arasında, onların forma və məzmunları arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Hər hansı bir cümlə üzvü, cümlənin sematik strukturunun bir neçə komponenti ilə ifadə oluna bilər. Bu xüsusiyyətə görə sadə cümlənin tərkib hissəsi olan cümlə üzvləri iki qrupa ayrılır.

I. Bir sematik komponentin ifadəsi olan cümlə üzvləri

II. İki və daha artıq sematik komponentlərin ifadəsi olan cümlə üzvləri

Sadə cümlənin sematik strukturunun, həmçinin də onun tərkib elementlərinin formalaşması mürəkkəb prosesdir. Sematik komponentin formalaşması üçün aşağıdakılar mühüm rol oynayır:

1. Cümlə komponentinin sintaktik mövqeyi (yeri)

2. Bu mövqeyin pozisiyanın kateqori-leksik tutumu.

3. Leksik və sintaksis sematikasının qarşılıqlı əlaqəsi

Sadə cümlənin sintaktik strukturunun aparıcı komponenti Predikatdır. Predikat işarəsinin mühüm xüsusiyyəti onun müəyyən miqdarda qeyri-predikat işarələr bu və ya digər əlamət verməklə onlar arasında münasibət yaradan predikat-ışarə predikat ifadənin təşkilədiçi funksiyasını yerinə yetirir, onun strukturunu müəyyənləşdirir. Məhz buna görə də onu predikat ifadəni mərkəzi hesab etmək olar.

Sadə cümlədə sematik subyekt əlaməti xəbərlə müəyyənləşdirilən komponent hesab edilir. “Azərbaycan dilində eləcə də türk dillərində sadə cümlənin sintaktik sematik quruluşu göstərilən bu amillərdə subyektin leksik-sematik ifadəsi: predikatın sematik xüsusiyyəti: predikat və subyekt arasında məna əlaqələrinin xarakteri şərtlənir. Subyekt funksiyasında isim, sifət, say, əvəzlilik, substantivləşmiş, dəyişməz nitq hissələri, müxtəlif söz birləşmələri, feil, sifət və s. çıxış edə bilər”.

Sematik obyekt sadə cümlənin sematik quruluşunun mühüm komponentlərindəndir. Sematik obyekt subyektin predikativ əlamətinin iştirakı, vasitəçiliyi və köməyi ilə formalaşan əşyanı ifadə edir. Obyektin xarakteri həm predikatın sematik xüsusiyyətləri, həm də xüsusi leksik-sematik ifadə ilə müəyyənləşir. Əsas aparıcı amil predikatın sematik xüsusiyyəti sayılır. Sadə cümlələrdə sematik obyektin növləri geniş yayılıb.

1. Təsir obyekt-i *O kitabı oxudu*

2. Fəal təsir obyekt-i – *Torpaq alaqlardan təmizləndi*

3. Bir cə; 4. Passiv; 5. Obyekt-adresat; 6. Obyekt-alıcı; 7. Psixi vəziyyət; 8. Müqayisə obyekt-i; 9. Səbəb obyekt-i; 10. Ümid və ya etimad obyekt-i; 11. Məna obyekt-i; 12. Hərəkət obyekt-i; 13. Qavrama; 14. Nəticə obyekt-i və s kimi növləri

Sematik təhlilin əsas funksiyası sadə cümlənin sematik araşdırılmasıdır. Həm Azərbaycan, həm də alman dilində aparılan sintaktik tədqiqatların əksəriyyətində mübtəda və xəbər sadə cümlənin baş üzvləri kimi izah olunur.

İkinci dərəcəli üzvlər isə baş üzvlərin formalaşmasının izahına xidmət edir. Bu prosədə tamamlıq və zərflilik xəbər, təyin, mübtədəyə, tamamlığa, ad nitq hissələri ilə ifadə olunan xəbərə, xəbər isə mübtədəyə aid olur. Beləliklə, belə hesab olunur ki, mübtədə müstəqil, asılı olmayan üzvdür. (4, 134-138)

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, sadə cümlə komponentlərinin kəmiyyət və keyfiyyət predikatla şərtlənir. Bu komponentlərin təşkili də predikatdan asılı olur. Sadə cümlənin strukturunda əhəmiyyətinə görə 2-ci komponent subyekt, obyekt, dördüncü konkretləşdirici, beşinci atributdur.

Beləliklə, həm alman, həm də Azərbaycan dilində olan sadə cümlələrdəki sematik komponentlər arasındakı

münasibət obyektiv həqiqətin faktlar arasında olan münasibətini əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Zinder L.P. Stroeva T.V. Современный немецкий язык. М.1957
2. Duden Grammatiker deutschen Gegen Wartssprache L.1962
3. Schendels. E. Deutsche Grammatik. М. 1979
4. Ə.M. Dəmirçizadə "Müasir Azərbaycan dili" Bakı, 1972
5. Babayev A. Müasir Azərbaycan dilinin funksional üslubları, Bakı 2001

Açar sözlər: əvəzlik, cümlə, intonasiya, quruluş, feil, isim

Ключевые слова: местоимения, предложение, интонация, структура, глагол, существительное

Key words: pronoun, sentence, intonation, structure, verb, noun

XÜLASƏ

Alman və Azərbaycan dillərində sadə cümlənin funksional xüsusiyyətləri

Bu məqalə çox maraqlıdır. Müasir dövr ilə ayaqlaşır. Məqalədə sadə cümlənin funksional xüsusiyyətləri Azərbaycan və alman dilində öz əksini tapmışdır. Burada hər şey aydın təhlil edilmişdir. Bu mövzunun təhlili auditoriya üçün əhəmiyyətlidir.

SUMMARY

The functional characters of the simple sentence in German and Azerbaijan languages

This article is very interesting. It coincides with the modern period. The functional characters of the simple sentence in Azerbaijan and German languages reflect in this article. Here everything was analyzed clearly. The analyses of this topic is very important for audience.

Функциональные свойства простых предложений в азербайджанском и немецком языках РЕЗЮМЕ

Это очень интересная статья. Статья соответствует современному времени. В статье функциональные свойства простых предложений нашли отражение в азербайджанском и немецком языках. В статье все ясно проанализировано. Анализ этой темы важен для аудитории.

Rəsmi rəyçi: dos.A.B.Sobor

Salmanova Könül İsrafil qızı¹²⁰
LAYLA VƏ OXŞAMALARDA FONETİK DİALEKTİZMLƏRİN
ÜSLUBİ FUNKSİYALARI

Laylalar və oxşamalar körpələrə hələ həyatı, hadisələri tam dərk edə bilmədikləri bir dövrdə onları rahatlaşdırmaq və ya əyləndirmək üçün oxunur. Bu şeirlərdə istifadə olunan sözlər uşaqların körpə beyinlərini yormamaq üçün daha sadə tərkibli, daha anlaşılıqlı olmalıdır. Eyni zamanda bu sözlər uşaq şeirlərinə ahəngdarlıq, ritmiklik, musiqililik, emosionallıq xüsusiyyətləri də gətirir. Belə olduqda ifa olunan layla və oxşamalar daha çox təsiredici olur və asan qavranılır. Uşaq şeirlərində bu xüsusiyyətləri yaradan bir çox vasitələr vardır. Bu tədqiqatımız layla və oxşamaların üslubi leksikası üzərindədir. Üslubi leksika sözlərin müxtəlif boyalarda işlənməsidir. Yəni layla və oxşamalarda işlənən sözlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bu xüsusiyyətlər də onlara şeirin üslubunu zənginləşdirməyə yardımçı olurlar.

Leksik üslubiyyat bildiyimiz kimi, sözləri bilavasitə istifadədə öyrəndiyi üçün nitqin leksik, leksik-üslubi imkanlarını aşkara çıxarır, tədqiq edir. Layla və oxşamaların dilindəki sözlər üslubi yükünə görə, fonetik vahidlərdən geri qalmır. Şeirləri oxuduqca aydın şəkildə görmək olur ki, burada demək olar ki, bütün söz qrupları az-çox istifadə olunub və hər birinin özünəməxsus üslubi rolu vardır. İşlənən rəngarəng söz qrupları şeirin üslubuna xələl gətirməmiş, əksinə onun zərif, axıcı, musiqili dilini biraz da zənginləşdirmişdir. Şeirlərin dilini, üslubunu zənginləşdirən bu leksik vahidlər, layla və oxşamaların leksik üslubi vasitələridir.

Layla və oxşamalarda obrazlılığın leksik səviyyədə göstəricilərindən biri dialektizm sayılır. Dialektlərin işləndiyi yeganə üslub bədii üslubdur. Yazılı ədəbiyyatımızda dialektizmlərin iştirak dərəcəsi çox aktiv olmasa da, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində bu ifadələrin işlənməsi təbii haldır. Çünki bu nümunələr onları yaradan xalqın məişətini, dilini, adət-ənənələrini və s. özündə saxlamağı, qoruyub saxlamağı və gələcək nəsillərə ötürməyi çox gözəl bacarırlar. Elə buna görə də, nümunələrdə təsvir edilən hadisələr harada baş verirsə, surətlər hansı bölgəyə aiddirlərsə həmin ərazinin dialektlərindən istifadə əsərin dilini daha şirin və canlı edir.

Uşaq şeirlərində dialektlərin işlənilməsi, hansının doğru və ya yalnış olması dilçilər arasında fikir ayrılıqlarına səbəb olmuşdur. Bəzi tədqiqatçılar uşaq folkloru nümunələrimizdə şivə sözlərinin iştirakını tamamilə yersiz və ədəbi dilə tabe olmayan faktor kimi qeyd edirlər (1, 88-89). Təbii ki, istənilən bədii əsər ədəbi dil normalarına tabe olmalı və mümkün olduğu qədər sözlərin ədəbi dildəki variantına, dialekt variantından daha çox yer verilməlidir. Çünki, bu həm də dilin təmizliyi baxımından əhəmiyyətlidir ki, bu dialekt sözlər dilimizi ağırlaşdırır və çətinləşdirir. Lakin biz belə düşünürük ki, layla və oxşamaları tərtib edən tərbiyəçilər burada mənsub olduqları bölgəyə aid olan sözləri işlətməklə bu sətirlərə və dinləyənlərə qarşı öz saf və təmiz niyyətlərini, doğmalığı hissələrini daha real göstərmək istəmişlər. Çünki çox zaman bu sözlərin ədəbi dildəki qarşılıqlarına belə bələd olmadan, zərurət nəticəsində öz bölgələrində işlənən variantı istifadə edirlər. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, hətta bəzi dialekt sözlər məhz həmin zonaya xasdır və qarşılıqları yoxdur. M.Hüseynov da belə hesab edir ki, ölçü hissini itirməmək, münasibliyi gözləmək şərtlə dialektizmlərdən emosional təsir vasitəsi kimi istifadə, bu vahidlərin obrazlı-ekspressiv çalarlarını üzə çıxara bilər (3, 359) Və onu da nəzərə alaq ki, layla və oxşamalar hələ onların mənasını tam dərk etməkdə çətinlik çətin körpələr üçün oxunur, düşünürük ki, bu sözlər onların beyinlərinə və qulaqlarına düşünülmən qədər ağırlıq gətirmir. Balaca dinləyicilər bu sözlərin mənasından çox onu oxuyanların sözə qatdığı təbii sevgidən və musiqili ifadan dinclik tapırlar:

Qızım qızlar içində,
Altun, hicil qıçında.
Qızıma diləkçi gəli,
Bugün yarın içində (5,300).
Nənəm ay şişək qoyun,
Yunu bir döşək qoyun.
Bulamanı çox eylə,
Qırıldı uşaq qoyun (7, 389).

Bildiyimiz kimi, xalq yaradıcılığı nümunələrimiz bu günümüze şifahi şəkildə gəlib çıxıblar. Və bu şeirlər xalqın həyatını, tarixini, məişətini öz dilində saxlaya və göstərə bilər. Elə buna görə ki, həmin şeir nümunəsi hansı bölgədə yaranıbsa, onun dilinin daha canlı təsir bağışlaması üçün bölgəyə məxsus dialekt sözlərin işlənməsi təbii sayılmalıdır. Nümunələrə nəzər saldıqca görmək olur ki, adətən bir nümunədə işlənən dialekt sözlər ümumi sözlərin 10-20 faizini təşkil edir. Bu vahidərin sayca az və lazımlı yerdə işlənmələri şeirin dilini ağırlaşdırmağa imkan vermir. Və eyni zamanda anlaşılıqlı sözlər daha çoxluq təşkil etdiyi üçün, dialekt sözün mənasını açmaq və anlamaq çətin olmur.

Laylay çallam adına,
Tanrı çatsın dadına.
Layla səsi eşidəndə,
Nənəni sal yadına (8, 91).

¹²⁰ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
konul@mail.ru

Nümunədə işlənən "çallam" diakekti ədəbi dildəki variantına bənzəsə də burada dialekt variantının işlənməsi daha məqsəduyğun sayılıb. Üslubi cəhətdən şeirin dilinə şuxluq qatmaqdan, ritmiklik yaratmaqdan əlavə həm də misra bölgüsünün, heca sayının da pozulmaması naminə işləndiyini aydın görmək olur. Və ya:

Yaylığı kirli balam,
Qəlbi fikirli balam.
Cahil-cuhul içində,
Mənim şəkilli balam (2, 184).

Bu nümunənin üçüncü misrasında *cahil-cuhul* dialekt sözü işlənib. Oxuduqca aydın olur ki, ana bu sözü körpəsinin hamıdan gözəl və yaraşlıq olduğunu daha cəlbedici, daha maraqlı və diqqətçəkən formada ifadə etmək üçün işləmişdir. Digər sətirdəki sözlərin ədəbi dilin qaydaları çərçivəsində işləndiyini nəzərə alsaq, əminliklə deyə bilərik ki, bu dialekt söz məhz üslubi məqsəd naminə burada yer almışdır. Bu zaman şeir, primitiv, sadə bir nümunədən, daha maraqlı və ritmik parçaya çevrilmişdir. Layla və oxşamalarda işlənən dialekt sözlər müəyyən fonetik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdirlər. Bu baxımdan onları fonetik, qrammatik və leksik dialektizmlər kimi qruplaşdırırıq. Bu məqalədə fonetik dialektizmlərdən danışılacaq.

Fonetik dialektizmlər. Uşaq folkloru nümunələrimizdə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində özünü göstərən fonetik hadisələr müşahidə olunur. Bu dialektizmlərin əsas cəhəti ədəbi dildəki qarşılıqlardan müəyyən fonetik xüsusiyyətlərlə fərqlənmələridir. Dialektizmlərin məhz tələffüz formasında verilməsi burada olduqca təbii görünməklə bərabər, emosionallığın artırılmasına da şərait yaradır. Bu vahidlərin istifadə olunduğu mətnlərdə poetik təsvir daha canlı görünür. Eyni zamanda fonetik dialektizmlərdən ifadəli nitq vasitəsi kimi yararlanmaq, obrazların dilini tipikləşdirir. Layla və oxşamalarda işlənən fonetik dialektizmlərdə daha çox səsdüşməsi, səsarımı və səş əvəzlənməsi fonetik hadisələrinin baş verdiyinin şahidi olur. Bu hadisələrin ümumi mənzərəsini və həmin dialekt sözlərin ədəbi dildəki variantlarından fərqlərini aşağıdakı cədvəldə daha aydın görmək olar:

<i>Fonetik dialektizm</i>	<i>Ədəbi dildəki variantı</i>	<i>Mətnədə işlənməsi</i>	<i>Səs əvəzlənməsi</i>	<i>Səs-artımı</i>	<i>Səsdüşü mü</i>
Duva	Dua	Quşlar uçdu havada, Balası var yuvada, Gözüm bəndivanındı Dilim sənə <i>duvada</i> (2,181).		v	
Əzən	Azan	Oxunur <i>əzən</i> bala, Dur geyin bəzən bala. Boyuna anan qurban, Tappatap <i>gəzən</i> bala (2,181).	a→ə		
Hax	Haqq	Laylay dedim adına, <i>Hax</i> yetişsin dadına. Boya-başa çatanda, Məni də sal yadına (2,182).	q→x		q
Hana	Xına	Əlində var <i>hanası</i> , Qulağında tanası, Bir boyunu görəydim, Olaydım bəy anası (2,183).	x→h ı→a		
Oynur	Oynuyur	Balam <i>oynur</i> yatmayın Sözünə söz qatmayın. Layla deyin balama, Qoy yatsın, oyatmayın (2,185).	a→u		y,u
Öyüm	Evim	Laylay balam laylay, <i>Öyüm</i> -eşiyim laylay. Dolu beşiyim, laylay (8,89)	e→ö v→y i→ü		
Oluf	Olub	Laylay quzum, laylay gözüm yatginən, Rahat <i>oluf</i> bir az da boy atginan (8, 91).	b→f		
Məhtəvə	Məktəbə	Böohlənif yeddi yaşa yetginən, Səhər tezdən dur <i>məhtəvə</i> getginən (8, 91).	k→h b→v		
Üş	Üç	Ay Allah bunnan <i>üş</i> dənə ver (8, 95).	ç→ş		
Toladakı	Tövlədəki	Göydə uçan quşlara ver, <i>Toladakı</i> qamışlara ver (8, 95).	ö→o ə→a		
Gəliy	Gəlir	Dışləri inci-mərcan, Düzüb taxmağım <i>gəliy</i> (8,95).	r→y		

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

Bulax	Bulaq	Gözdəri qaynar <i>bulax</i> , Eyilif işmaxım gəliy (8,95).	q→x		
Tarı	Tarı	<i>Tarı</i> bundan beşini ver, Beşini ver, on beşini ver Hamıya on beş verəndə, Bizə iyirmi beşini ver (6,308).			n
Qəçi	Qayçı	Əlində <i>qəçi</i> , Kürəkdə saçı. İtdən qaraçı, Mənim balamdı (6,308).	a→ə		y
Gejəsi	Gecəsi	Ananın ümidisən, <i>Gejəsi</i> , gündüzüsən. Keşik çəkən ananın, Elə bilki özüsən (5,338).	c→j		
Qəriv Qürvətdə	Qərib Qürbətdə	Aranımsam, dağımsan, Baharımsan, yazımsan. <i>Qəriv</i> eldə, <i>qürvətdə</i> , Sən arxam, dayağımsan (5, 339)	b→v		
Yulduz	Ulduz	Qurbanam özüm, sənə, Həkətim sözüüm sənə. İşıqlı <i>yulduz</i> kimi, Tikmişəm gözüüm sənə (4,207)		y	
Maa	Mənə	Laylay quzum ağlama, Ürəyimi dağlama, Böyü bir qoç igid ol, <i>Maa</i> ümid bağlama (7,387).	ə→a		n

Cədvəl üzrə ümumiləşdirmə aparsaq belə nəticəyə gəlmək olar ki, layla və oxşamalarda işlənən fonetik dialektizmlərdə ən çox səs əvəzlənməsi-assimilyasiya fonetik hadisəsi müşahidə olunur. Bu əvəzlənmələr həm sait, həm də samit əvəzlənmələri şəklindədir. Sait əvəzlənmələrində incələşmə prosesi ən çox $a \rightarrow \text{ə}$ (qayçı-qəçi, azan-əzən) variantında təsadüf olunur. Qalınlaşma hadisəsi isə $\text{ə} \rightarrow a$, $\text{ö} \rightarrow o$ kimi formalarda (mə-nə-maa, tövlə-tola və s.) özünü göstərir. Eyni zamanda bu şeirlərdə işlənən fonetik dialektizmlərin tərkibində qalın saitlərin ($a \rightarrow u$ oynayır-oynur, $t \rightarrow a$ xına-hana) və incə saitlərin ($e \rightarrow \text{ö}$, $i \rightarrow \text{ü}$ evim-öyüm) bir-birini əvəz etməsi halları da az deyildir. Samit əvəzlənmələri fonetik dialektizmlərdə tez-tez müşahidə olunan hallardandır. Daha xarakterik olanları $q \rightarrow x$ (hax) $k \rightarrow h$, $b \rightarrow v$ (məktəbə-nəhtəvə), $\text{ç} \rightarrow \text{ş}$ (üç-üş), $b \rightarrow f$ (olub-oluf) və s. kimi əvəzlənmələri hesab etmək olar.

Səsdüşümü hadisəsi də, layla və oxşamalardakı dialektlərin tələffüzündə özünü göstərən faktorlardandır. *Haqq-hax*, *oynayır-oynur*, *gəli-gəli* və s. kimi sözlərdə bu hal müşahidə edilir. Səsartımı dialektizmlərdə ən az rast gəlinən fonetik hadisədir. Tək-tək fonetik dialektizm nümunələrində (ulduz-yulduz, dua-duva) bu prosesi görmək mümkündür.

Beləliklə, deyə bilərik ki, dialekt və şivə sözlərinin layla və oxşamalarda üslubi yükü daha çox, fəaliyyət sferası daha genişdir. Aydın görünür ki, burada işlənən dialektizmlər şeirlərə xüsusi maraq, rəng qatmış, canlılığını artırmış, hiss-həyəcanın, emosiyaların çatdırılmasına bir növ köməkçi olmuşdur. Şeirdə məhz bədii fikrin ifadəsinə xidmət edən sözlər fonetik dəyişikliyə uğramış dialekt sözlər kimi çıxış edirlər. Belə sözlərin səslənmələri daha fərqli və ən axıcı olur. Bu isə diqqəti həmin sözlərə yönəldərək, həm şeirə bədii keyfiyyət qazandırır, həm də poetik mənanı qabarıqlaşdırır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Adilov M., Mərdanov V. Uşaq və şer. Bakı: Maarif, 1983, 216 səh.
2. Azərbaycan bayatıları. Bakı: Elm, 1984, 259 səh.
3. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı: Elm, 2008- 433 səh.
4. İraq-türkmən folkloru. Azərbaycan folklor antologiyası. II k. Bakı. 1999, 467 s.
5. Qaraqoyunlu folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. Bakı: Səda, 2002, 464 s.
6. Naxçıvan folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. I c. Naxçıvan, 2010, 510 s.
7. Şəki folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. IV k. I c. Bakı, 2000, 500 s.
8. Şəki folkloru. Azərbaycan folkloru antologiyası. VI k. II c. Bakı, 2002, 496 s.

Açar sözlər: layla, üslubi leksika, fonetik dialektizm, obrazlılıq.

Ключевые слова: колыбельная, стилистическая лексика, фонетический диалектизм, образность.

Keywords: lullaby, stylistic vocabulary, phonetic dialectism, imagery.

Стилистические функции фонетических диалектизмов в колыбельных Резюме

Статья посвящена анализу стилистических особенностей фонетических диалектизмов в колыбельных. Фонетические диалектизмы, используемые в детском фольклоре были выбраны и сгруппированы в таблице, показаны в составе конкретных примеров. Также в таблице были указаны (замена звука, выкидка

звука, вставка звука) и объяснены (по звукам) фонетические изменения. Были также объяснены в каких стилистических целях выступают встречаемые фонетические изменения в колыбельных. Как видно, поэтическое описание с помощью данных единиц бывает более естественным. Язык стихов приобретает эмоциональность и образность.

Stylistic functions of phonetic dialectisms in lullabies

Summary

The article is devoted to the analysis of the stylistic features of phonetic dialectisms in lullabies. The phonetic dialectisms used in children's folklore were selected and grouped in the table shown in the specific examples. Also in the table were indicated (replacement of sound, discharge of sound, insertion of sound) and phonetic changes (by sounds). Were also explained in what stylistic purposes are the encountered phonetic changes in lullabies. As can be seen, a poetic description with the help of these units is more natural. The language of poetry acquires emotionality and imagery.

Rəyçi: prof. B.Xəlilov

QEYRI-VERBAL KOMMUNİKASIYA ÜSULLARININ MAHIYYƏTİ, YARANMA TARİXİ VƏ NİTQDƏ ROLU

Giriş. Məlum olduğu kimi, insanlar arasında ünsiyyətin reallaşmasının ən mühüm vasitəsi dildir. Dil vasitəsilə həyata keçirilən ünsiyyət verbal (sözlü) ünsiyyət adlanır.

Qeyri-verbal kommunikasiya isə, sözlərin köməyi olmadan informasiya mübadiləsi, ünsiyyətdir. Bunlara jestlər, mimika, müxtəlif siqnal və işarə sistemləri aiddir. Jestlərlə ünsiyyət sistemində insanlar arasında informasiya mübadiləsini əlin hərəkətləri, barmaqların vəziyyəti və ovuzun mövqeyi icra edir. Əl ilə ifadə edilən informasiya görməklə və ya taktill şəkildə toxunmaqla ötürülür. Mimika insanın emosional vəziyyətini müşahidəçilərə çatdırır və üzün dərialtı əzələlərinin hərəkəti ilə ifadə olunur. Siqnal və işarə sistemi ilə informasiyanın ötürülməsi üsulu əsasən uzaq məsafəyə səsini çatmadığı (yol patrul xidmətçisinin verdiyi mesaj) və ya işin prinsipinə əsasən sakitliyin qorunması (hərbi zamanı kəşfiyyatçının verdiyi mesaj) hallarında istifadə olunur.

Müasir cəmiyyətdə işarələr sisteminin komponentlərinin müxtəlif sferalara (məsələn, reklamda, televiziya, xalqın milli irsinin, tarixinin qorunmasında əsas amil olan adət-ənənələrdə, ünsiyyət əngəli olan insanların sosiallaşmasında və s.) tətbiq olunmasına insanların tələbatı artmışdır. Bu tələbat qeyri-verbal ünsiyyət sisteminin tədqiqatının aktuallığını təşkil edir.

Qeyri-verbal kommunikasiya üsullarının mahiyyəti

İnformasiyanın qeyri-verbal üsullarla ötürülmə formaları gündəlik həyatımızda daima mövcuddur. Onlardan bəziləri praktik olaraq hər verdə (məsələn, yeni ilin gəlməsi münasibəti ilə küknar ağacının bəzədilməsi və s.) tanınır. Lakin, elə formaları da var ki, yalnız müəyyən qrup şəxslərə aid edilir (məsələn, hərbi rütbələrin işarəsi və s.) və həmin şəxslər haqqında informasiya verir. İnformasiyanın qeyri-verbal ötürülmə üsulları vəziyyətdən, mədəniyyətdən, adətdən asılı olaraq müxtəlif məna kəsb edə bilər (məsələn, gəlinin əllərinə xınadan şəkillərin çəkilməsi və s.) [1].

Çox vaxt səsini tonunun alçaq və ya yüksəkliyi, intonasiya da qeyri-verbal ünsiyyətin tərkib hissəsi sayılır [2].

Psixoloqların fikrincə səsli dildə danışan insan verdiyi informasiyanın orta hesabla 60%-ini qeyri-verbal vasitələrlə, 40%-ni isə sözlərlə ötürür [3].

Dünyaya gələn hər bir uşaq ətraf mühətdən, canlı və ya cansız aləmdən aldığı ilkin məlumatları təsviri formada, obrazlı şəkildə qəbul edir və hətta eşitmə və nitq əngəli olmayan uşaqlar belə ünsiyyətin bu formasını sifahi danışıqdan əvvəl öyrənir. Deməli, qeyri-verbal kommunikasiyanın yaranma kökləri uzaq keçmişə, insanın yarandığı dövrə bağlıdır.

I minilliyin ilk yüzilliyində vəsəmis, Yunanıstanın ən məşhur natiqi kimi tanınmış M.F.Kvintilian (təxminən 35–100-cü illər) natiqlik mədəniyyətinin formalaşması haqqında, natiqlik sənətinin bütün incəliklərini əks etdirən və bu günə qədər gəlib çıxan 12 kitabın müəllifi olmuşdur. M.F.Kvintilian bu silsilədən olan “Natiqlərə nəsihət” kitabında nitqin aydın, səlis, tam ifadə olunması üçün bədən, əl-qol hərəkətləri və mimikanın nəhəng resurs olduğunu göstərmişdir [1].

Fikri daha aydın çatdırmaq üçün həm eyni, həm də fərqli dildə danışan insanlar qeyri-verbal ünsiyyətdən mütəmadi olaraq istifadə edirlər. Qarşılıqlı anlaşma zamanı qeyri-verbal kommunikasiyanın üsullarının rolu əzəvedilməzdir. Qeyri-verbal kommunikasiya üsulları yalnız insanların deyil, bütün canlıların (heyvanlar) ünsiyyət vasitəsidir. Bu üsul ana ilə övladın ilkin ünsiyyət dili olmaqla bərabər, həm də insan ilə heyvan arasında, yaxud müxtəlif səsli dillərdə danışan, lakin eyni səsli dildə danışa bilməyən insanlar arasında ünsiyyət dilidir.

Qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin istifadəçiləri həm eşidə bilən, həm də eşitmə və nitq əngəli olan insanlardır. Potensial hala uyğun olaraq insanlar bu vasitələrdən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edirlər. Məsələn, səsli dillə danışan insanlar öz təəssüratlarını, fikrini, əhval-ruhiyyəsinə daha mənalı, effektiv çatdırmaq məqsədi ilə müxtəlif qeyri-verbal ünsiyyət üsullarından köməkçi vasitə kimi, lakin, eşitmə və nitq əngəli insanlar isə informasiya ötürmək və qəbul etmək məqsədilə əsas vasitə kimi istifadə edirlər.

Kanadalı alim A.A.Xan “Qeyri-verbal ünsiyyət: fakt və fiksiya” adlı məqaləsində qeyri-verbal ünsiyyət üsullarına telepatiyani da əlavə etmişdir. Onun fikrincə, insanların istifadəsi üçün bu üsul inkişaf etdirilsəydi süni telepatiya adlandırılardı və ünsiyyətin qeyri-verbal üsulu kimi tanınardı [4].

Qeyri-verbal kommunikasiya üsulunun nitqdə rolu

Müasir cəmiyyətdə nitq mədəniyyətinin əsas göstəricilərindən sayılan əcnəbi dil biliyi vacibdir, lakin jest dili bütün dünya əhalisi tərəfindən ən asan anlaşılacaq lüksik, qrammatik üsluba malik ünsiyyət vasitəsidir. Jest dilinin hamı tərəfindən anlaşılacaq olmasının əsas səbəbi bu dilin semantik vahidinin təsvir etdiyi predmetin mənşəyi ilə sıx əlaqəli olmasından irəli gəlir. Mədəniyyətlərarası dialoq zamanı müxtəlif millətlər üçün jestlər fərqli mənaya malik ola bilər: insanların gündəlik ünsiyyəti zamanı istifadə etdiyi elə jestlər var ki, həmin jest bir mənada işlədilsə, lakin kimə ünvanlanmışdırsa həmin adam tərəfindən başqa cür başa düşülə bilər. Ümumiyyətlə, iştirakçılar tərəfindən ünsiyyətin nişanlarının adekvat oxunması problemi indivə qədər aktual problemlərdən biridir.

Hisslərin və emosiyaların müxtəlif təzahürləri, insanların ifadəli hərəkətləri, başqa sözlə informasiyanın qeyri-

¹²¹ AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan kemalwamil@mail.ru

verbal vasitələrlə ötürülməsi üsulları elmin müxtəlif sahələrindən olan (mədəniyyət ekspertləri, psixoloqlar, antropoloqlar, etnoloqlar, filoloqlar) mütəxəssislərin marağına səbəb olmuşdur.

Antik vaxtlardan başlayaraq nəzəriyyəçilər natiqlik mədəniyyətinə dair tədqiqatlarında qeyri-verbal kommunikasiya üsuluna xüsusi önəm vermişlər. Müxtəlif ritorikalardan olan nəzəriyyəçilər natiqlik bacarığı və məharəti haqqında məqalələrini qeyri-verbal kommunikasiya üsuluna həsr etmiş və onun ayrılmaz hissəsi olan jestlərə ayrıca diqqət yetirmişlər.

Qeyri-verbal işarələr ünsiyyət prosesində müxtəlif tip məlumatlar daşıyır-danışan şəxsin özü haqqında, ünsiyyət iştirakçılarının bir-birinə olan münasibəti haqqında, ünsiyyətin gedişinin tənzimləməsi haqqında məlumatlar:

Danışan şəxs şəxsi xüsusiyyətləri, keyfiyyətləri və sosial durumu haqqında qarşı tərəfə informasiya ötürür. İnsanın əl-qolunu və başını tərpətmə aktivliyi, sürəti, dinamikliyi və intensivliyi onun təbiətini, coşğunluğunu, emosional vəziyyətini, onun müzakirə olunan mövzuya olan münasibətini (məsələn, sevincini, həyəcanını, kədərini və s.), ünsiyyət qurma bacarığının səviyyəsini (həmsöhbətlə əlaqəyə girməsi, onu dəstəkləməsi və ya onu tərک etməsi) göstərir. İnsan fikrini ifadə edərkən bir obraz kimi özgüvənini, öz mənliliyinə olan hörmətini də ifadə edir. Ünsiyyətin səviyyəsi (sosial və emosional yaxınlıq və ya uzaqlıq), iştirakçılar arasındakı ünsiyyət mövzusunun tipi və ya növü (müzakirə və ya mübahisə) və ünsiyyətin dinamikası (ünsiyyətin saxlanması, dayandırılması, davam etdirilməsi və s.) ünsiyyət iştirakçılarının bir-birinə olan münasibəti haqqında məlumat verir. İştirakçılar tərəfindən ünsiyyətin gedişinin tənzimləməsi mümkündür. Məsələn, həmsöhbətlərin rahat oturması onların uzun müddət söhbətə müsbət münasibətlərinin olduğunu göstərir. Əksinə, əgər narahatlıq yaşadığını göstərən jestlər edirsə, bu hərəkəti ünsiyyətin yekunlaşacağı haqqında signal kimi qəbul etmək olar. Ünsiyyət prosesində həmsöhbətə yönəlmiş diqqətli nəzərlər müzakirə olunan mövzuya maraqlı olduğuna, əks halda, üz ifadəsinin olmaması və nəzərlərin yayınması isə maraqsız olduğuna işarədir [5].

Qeyri-verbal kommunikasiya üsulu ilə ünsiyyətə müxtəlif münasibətlər və elmi baxışlar

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq qeyri-verbal kommunikasiya üsulu ilə ünsiyyətin araşdırılması istiqamətində tədqiqatların sayı artmağa başlamışdır. 1950-1960-cı illər qeyri-verbal kommunikasiya üsulu ilə ünsiyyət haqqında bir çox elmi işlərin, tədqiqatların, məqalələrin yazılma dövrü hesab olunur. Buna bir neçə tədqiqat işlərini misal göstərmək olar: R.Berdvistel “Kinesika elminə giriş”, “Kinesika və kontekst”, Y.Ruş və U.Kis “Qeyri-verbal kommunikasiya: insanlar arasındakı münasibətdə vizual qavrayış haqqında qeydlər”, E.Xoll “Lal dili”, Y.Fast “Bədənin dili”, P.Ekman “Yalanın psixologiyası”, K.Frank “Toxunma rəbitəsi” və s. [6].

Effektiv metodlarla informasiyanın təsviri biliyin vacib xüsusiyyətlərindən biri olub, informasiyanın dərk edilməsinin əsas şərtidir. M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin professoru, fizika-riyaziyyat elmləri doktoru A.Zenkin qeyd edir ki, fikrin həm verbal (simvollar ardıcılığı ilə), həm də qeyri-verbal (şəkil və təsvirlərlə, obrazlı) ifadəsi informasiyanı ötürülməsini tam təmin edir və öyrədici sistemlərdə bu iki üsüldən istifadə biliyin mənimsənilməsində mühüm rol oynayır [7].

İnformasiyanın vizuallaşdırılması qnoseologiyanın (“Qnoseologiya” – yunan mənşəli ifadə olub, qnozis – bilik, loqos – söz, təlim mənasını verir [8]) əsas problemlərindən biridir. Alimlər informasiyanın mükəmməl ötürülməsi üçün şifahi və ya verbal üsulun kifayət etmədiyini, eyni zamanda gözlə qəbul edilən obrazlı təsvirin vacibliyini vurğulayaraq, bu iki üsulun sıx əlaqəli olduğunu qeyd etmişlər. Rus şairi və tərcüməçisi İ.İ.Kozlovun fikrinə görə biliyin dərk edilməsində əyani vasitələrin rolu əvəzsizdir [9].

Jest dili antropologiya, linqvistik, fəlsəfə, psixologiya və s. elmlərlə bərabər, həm də heyvanlar haqqında elmlə də sıx əlaqəlidir. Ümumiyyətlə, jestlərlə ünsiyyət nəinki insanlar arasında, hətta insan ilə heyvan və ya heyvanların öz aralarında da mövcuddur. C.Darvin 1872-ci ildə çap edilmiş “İnsanlarda və heyvanlarda emosiyaların ifadəsi” adlı kitabında insan və heyvanın eyni emosiyalarının olduğunu primitiv bioloji aktlarla əlaqələndirmişdir. Bununla o, öz tədqiqatında emosiyaların ötürülməsinin üsullarının universal olduğunu əsaslandırmış və onların bütün canlılar üçün eyni olduğunu qeyd etmişdir. İnsanın qəzəbini ifadə edərkən disini qıçavaraq, əlini vumruqlaması ilə hücumu hazırlayan vəhşi heyvanın disini və cavaqlarını nümayiş etdirərək eyni emosiyaları ifadə etmələrini misal göstərmişdir. R.L.Berdvistel XX əsrin ortalarında dərc olunan “Mimika, jest, hərəkət, duruş və onların mənası” adlı kitabında C.Darvinin ideyasına qarşı çıxaraq insanın bəzən gülümsəyərək kədərini gizlətdiyini misal gətirmişdir. M.Mid, O.Bevtson, E.Holl, C.Osqud öz araşdırmalarında R.L.Berdvistelin bu ideyasını dəstəkləmişlər. Lakin P.Ekman və U.Frizen məmnunluq, kədər, qəzəb, gülüş, həzz, qorxu, təccüb, nifrət, qəm, pərtlik, dilxorluq, acıqından ağlamaq, pəsmənçilik və s. kimi əsas emosiyaların universal ifadəsinin olduğunu təsdiqləmişlər. Psixoloq Kerrol İzard da onlarla paralel apardığı araşdırmalarında eyni nəticəyə gəlmişdir [11].

1930-cu illərdə Pol Ekman tədqiqatlarında Con Desilin tədqiq etdiyi balaca uşaqların üz ifadəsinin anlaşılması metoduna əsaslanaraq universal emosiyaların olduğunu qeyd etmişdir. Etnoloq E.E.İreneusun tədqiqatları bir daha sübut etdi ki, insanın üzündəki emosiyaların ifadələri universaldır və bu bizim təkamülümüzün nəticəsidir. Onu körpələrdə qeyri-verbal davranışın formalaşması maraqlandırır. O, körpəlikdən və ya anadangəlmə kor və kar uşaqlarla işləyirdi. E.E.İreneus qeyd etmişdir ki, üzdə kədər, gülüşün, təbəssümün, pəsmənçiliyin, qəzəbin, qorxunun təzahürləri hamıda eyni olur [6, 10].

Psixiater və psixoloq, professor E.Krecmerin 1921-ci ildə dərc edilmiş “Bədənin quruluşu və xarakteri” adlı kitabında insanın fiziki quruluşunun və psixoloji xüsusiyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsini təhlil etmişdir. Fərdi olaraq hər bir insanın davranışı həm psixoloji, həm də fizioloji komponentlərin birləşməsi ilə əlaqədən ibarətdir. Psixofizioloji

komponent dedikdə isə fərdin motivi, məqsədi istisna olmaqla anadangəlmə bioloji xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Onun fikrincə, xarici görkəmin analizi insanın ruhi keyfiyyəti, sağlamlıq vəziyyəti və şəxsiyyətinin tipi haqqında informasiya əldə etməyə imkan verir [11].

Moskva Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti, pedaqogika elmlərinin namizədi N.İ. Oetmanenko mədəni mühitdə işgüzar danışıqlar çərçivəsində qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin rolunun çox mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayaraq, “Sözlər gözəl səslənir, amma, siz onun üz ifadəsinə fikir verin” şərhini vermiş və fikrini belə bir arqumentlə əsaslandırılmışdır ki, ən məsuliyyətli beynəlxalq əlaqələr (diplomatik, işgüzar və fərdi) elektron poçtla və ya telefonla deyil, məhz üz-büz tanışlıq əsasında qurulur [3].

Amerikada Nebraska-Lincoln Universitetinin professoru F.Luthans “Təşkilati davranış” adlı kitabında şifahi ünsiyyət əsasında qurulan təşkilati davranışlarda, sözsüz ifadə olunan qeyri-verbal ünsiyyətin vacibliyini bildirmişdir. O, qeyd etmişdir ki, qeyri-verbal ünsiyyətin bir çox formaları mövcuddur. Bunlardan ən geniş yayılanı bədən dilidir. Ünsiyyət zamanı bədən hərəkətləri həmsöhbətə məlumat ötürür. Buna üzün ifadəsi, insanın gözlərinin mənası ilə yanaşı duruş pozası da daxildir. Əgər peşəkar satıcı, reklamçı və hətta oyunçu müttəfiqin gözlərindəki ifadəni oxuya bilərsə və aldığı məlumatdan düzgün istifadə edərsə, bu yanaşma ona kapital qazandırır [12].

Psixologiya elmləri doktoru M.İ. Yənikeyevin 2010-cu ildə nəşr edilmiş “Psixoloji ensiklopediya” lüğətində paralingvistik vasitələr termini belə izah olunur: paralingvistik vasitələr informasiyanın qeyri-verbal ötürülməsi üsuludur. O, paralingvistik vasitələrin üç növünə görə fərqləndiyini qeyd edir: tələffüz, kinetik və qrafik. Paralingvistik vasitələrin tələffüz vasitələri ilə ötürülməsinə səsin tempi, nitqin tembr, sabit intonasiya, səslərin tələffüz edilməsinin xüsusiyyətləri və pauzalar aid edilir. Nitqin kinetik komponentlərinə jestlər, mimikalar, pozalar, qrafik paralingvistik vasitələrə isə məlumatın nişanlar və işarələr vasitəsilə ötürülmə üsulu daxildir [13].

Psixologiya elmləri namizədi M.S. Andrianovun nöqteyi-nəzəri də maraqlıdır: qeyri-verbal kommunikasiya şifahi olmayan ünsiyyət vasitələrinin məcmusudur, məlumatın mənasının yaxşı anlaşılması, dolğun, dəqiq ifadə olunmasını təmin edən jestlər, nişanlar, simvollar, kodlar sistemidir [14].

Görkəmli rus lingvisti və filosofu Q.V. Kolşanskoqonun dilçilik elminin ən mürəkkəb sahələrindən birinə həsr edilmiş, danışıq kommunikasiyasında qeyri-dil vasitələrindən istifadə problemlərini işıqlandıran, 1974-cü ildə dərc edilmiş “Paralingvistika” monoqrafiyasında qeyri-verbal semiotikanın artıq həyatımıza daxil olduğunu və insanlar tərəfindən qəbul edildiyini qeyd etmişdir [15].

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiyanın qeyri-verbal mübadiləsi məsələsinin elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etməsinin uzun müddət olmasına baxmayaraq, hələ də yetərinə işlənməmişdir. Ünsiyyətin bu sahəsinə psixoloqların, kulturoloqların, filosofların, antropoloqların, etnoloqların və digər elm xadimlərinin müxtəlif baxışları mövcud olduğuna görə “qeyri-verbal ünsiyyət”, “qeyri-verbal davranış”, “qeyri-verbal semiotika”, “qeyri-verbal vasitələr”, “qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri”, “qeyri-verbal kommunikasiya”, “qeyri-verbal kodlar” və s. kimi terminlər elmi ədəbiyata daxil olmuşdur.

Nəticə. Qeyri-verbal kommunikasiya üsullarının müxtəlif sahələrə tətbiq olunması fundamental tədqiqat işləri aparılmasına tələbat yaratmışdır. Eləcə də informasiya kommunikasiya texnologiyalarının müasir inkişaf etmiş potensialı hesabına eşitmə əngəlli insanların yeganə ünsiyyət vasitəsi olan jestlərin avtomatik tanınması məsələsinin reallaşması, onların asan ünsiyyət qurmasına, cəmiyyətə qoşulmasına, təhsil almasına, başqa ölkələrə inteqrasiyasına imkan yaradır. Göründüyü kimi reklamda, televiziya, maşın-insan əlaqəsində və ünsiyyət əngəli olan insanların sosiallaşmasında qeyri-verbal kommunikasiya üsullarının daha dərinə tədqiqatı zərurətdir.

Ədəbiyyat

1. Слива М.Е. К вопросу о невербальных средствах передачи информации // Вестник КрасГАУ, 2013, №11, с. 311–314.
2. Abdullayeva F.B. Elmi Xəbərlər, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universiteti, 2004/4, Bakı, 2004, səh.32-38
3. Гетьманенко Н.И. Невербальные средства общения: трудности перевода в иной культурной среде, // [Философия и культурология, 2013, №2 \(34\), с. 123–131](#)
4. [Khan A.A. Non-verbal communication: fact and fiction](#), Issue: [2001](#), <http://strangehorizons.com/non-fiction/articles/non-verbal-communication-fact-and-fiction/>
5. Т.А.Гридина, Н.И.Коновалова, Н.А.Воробьева; Невербальная коммуникация: практикум/, ФГБОУ ВПО «У ГПУ» Екатеринбург, 2015, 106 с.
6. Непп М., Холл Д. [Невербальное общение. Учебник](#), Москва, 2004, 256 с.
7. Зенкин А.А. Когнитивная компьютерная графика, М.: Наука, Гл. ред физ. мат. лит., 1991. 192 с. 7 с.
8. İdrak, 2011, <http://kayzen.az/blog/?%C9%99s% C9%99f% C9%99/4774/idrak.html>
9. Козлов И.И. Взор ума: Визуальное мышление глазами философа. – М.: Горизонт, 2001. С. 67 – 77
10. Эрман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь: пер. с англ. – СПб.: Питер, 2010. – 334 с.
11. Кречмер Э. “Строение тела и характер”, 2015, 328 с.
12. F.Luthans, Organizational Behavior, p. 250/594
13. Еникеев М.И. Психологический энциклопедический словарь. - М. : Проспект, 2010, 560 с
14. Андрианов М.С. Невербальная коммуникация: психология и право. М., 2007, 256 с.
15. Колшанский Г.В. [Паралингвистика](#), год: 2010, 96 с.

XÜLASƏ

Məqalədə qeyri-verbal kommunikasiya üsullarının mahiyyəti, yaranma tarixi, istifadə sahələri, müxtəlif funksiyaları və nitqdə rolu araşdırılır. Eşitmə əngəlli insanların ünsiyyətində qeyri-verbal kommunikasiya üsullarının əhəmiyyəti və dünya təcrübəsində bu problemə elmi praktiki baxışlar şərh edilir.

Açar sözlər: qeyri-verbal üsullar, qeyri-verbal ünsiyyət, eşitmə əngəlli insanlar, qeyri-verbal kommunikasiya, jest dili.

Резюме

СУТЬ МЕТОДОВ НЕВЕРБАЛЬНОЙ КОММУНИКАЦИИ, ИСТОРИЯ

СОЗДАНИЯ И РОЛЬ В РЕЧИ

В данной статье исследуется суть методов невербальной коммуникации, история создания, область применения, различные функции и роль в речи. Важность невербального метода коммуникации в общении людей с нарушениями слуха и рассматривается научная практика в мировом опыте.

Ключевые слова: невербальные методы, невербальное общение, люди с нарушениями слуха, невербальная коммуникация, язык жестов.

Summary

THE ESSENCE, THE HISTORY OF CREATION AND THE ROLE IN SPEECH OF NON-VERBAL COMMUNICATION METHODS

The essence of non-verbal communication methods, the date of their creation, their usage areas, the various functions and the role in the speech are researched in the article. The importance of non-verbal communication methods in intercourse of the people with hearing loss and scientific practical views to this problem in world experience are interpreted.

Key words: *nonverbal methods, nonverbal communication, people with hearing loss, nonverbal communication, gesture language.*

Rəyçi: Professor Rūfət Lətif oğlu Hüseynzadə

Nərgiz Ramizzadə, Vaqif Qurbanov
AZƏRBAYCAN DİL TƏLİMİNƏ MARAQ YARADILMASINDA
DİNLƏMƏ MƏTNLƏRİNDƏN İSTİFADƏ TƏCRÜBƏSİNƏ DAİR

Dinləmə mərhələsindən danışarkən ilk növbədə dinləməni bir pedaqoji termin kimi təyin etməyə ehtiyac yaranmış olur.

Dinləmək — hansı anlayışın adıdır? Dinləmək sözü din(mək) və elə(mək) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır və qulaq asmaq birləşməsinin sinonimini əvəz edə bilər.

Dinləmə — hansı anlayışın adıdır? Dinləmə din (yol, qayda, istiqamət, ideya və s.) mənasında işlənmişdir ki, tərcüməsi rus və b. dillərdə reliqiya kimi başa düşülür. Həmin sözdən dinçi – dinşünas, dindar, dinsiz və s. də sözləri də yaranmışdır. Rus dilində bu sözlərin mənası məhz din sözlərini isim kimi başa düşməkdə irəli gəlmişdir. Azərbaycan dilində din isim olaraq rus dilindəki reliqiya, çin dilində dao sözlərinin mənasına tamamilə uyğun gəlir.

Buradan çıxardığımız nəticə ondan ibarətdir ki, “dinləmək” və “dinləmə”ni qarışdırmaq olmaz. Belə ki, dinləmək – eşitmək, qulaq asmaq olsa da, onun kökündə duran din sözü danış(maq) sözünün sinonimi deyil, din isminin aydın ifadəsidir. Yəni: dinləmək – din və eləmək sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Din+elə = dinlə; din+elə(mək) dinləmək.

Deməli, dinləmək dilçilərin göstərdiyi kimi din(mək) və elə (mək)dən əmələ gələn sadə döz deyil; din ismi ilə elmək fəllərindən əmələ gələn düzəltmə feildir; başlamaq, işləmək, çirkləmək, buzlamaq və s. sözlər kimi.

Dinləmə də din+eləmə morfemlərindən inteqrasiya olunmuş leksik vahiddir ki, ona morfologiyada nə? sualına cavab verən ismi feil deyilir. Eyniköklü anlama, köçürmə, unlama, aşılama, buğlama və s. kimi sözlər sırasında biz dinləməni də görə bilərik.

Dinləmə - anlama və danışma məzmun xəttinin bir həmcins intonasiya daşıyıcısı olması da, inkarda işlənməməsi də bizim bu ideyanı elmi əsaslara söykəndiyinə bir dəlil-sübutdur. Onlar bir daha deyirik ki, təmhüquqlu isimlərdir. İndi də çalışaq ki, diqqəti birinci məzmun xəttinə cəlb edək və göstərək ki, burada dinləməni tam hüquqlu ləksəm deyil, dinləyib – anlama kimi verməkdən hansı məqsəd güdülmüşdür. Məgər dinləmə strategiyasının üzərindən belə yarım vurğulu keçmək düzgün düşmür. Bizə görə, bu cəhət heç vaxt düzgün olmaz; ona görə ki, kurikulumda dinləmə mətni xüsusi olaraq işlənən strateji vahiddir.

Dinləmə anlama üçün, anlama isə danışmaq üçün yarımkeçirici xətt sayılır. Spiralvari olan bu ötürücü dinləmək də, danışmaq da öz sübut halına yetişmiş olur. Nümunələr əsasında bu halın necə yarandığını göstərməyə çalışaq.

1. Məqsədimiz bir müdrik kəlamların şagirdlərə mənimsədilməsidir.

“Əsərlərinin üzərində imzası olmayan yeganə yazıçı müəllimdir” (Atatürk)

“Təhsil millətin gələcəyidir”. (Heydər Əliyev)

“Mən göydəki işıqlı ulduzları görəndə və bir də iki halda bəzi insanların ürəyində mənəvi normaları görəndə təəccüblənirəm, heyrətlənirəm.”(İ.Kant)

2. Bu kəlamlar səsləndirilməsi və dinlənilməsi vasitələridir. Həmin vasitələr elə yerinə yetirilməlidir ki, düzgün səsləndirilsin və ya eşidilsin və anlaşılsın. Əlbəttə, belə kəlamları anlamaq üçün kitabdan oxu, səssiz oxu da kifayət edə bilər. Ancaq onları eşidib, qulaq asıb, yadda saxlayıb öz Cümlə tərtibində iki tərəfin – deyənin və dinləyənin olması klassik məktəb tərbiyəsidir. “Bu, müəllim dedi, mən də qulaq asdım və öyrəndim” müdrik kəlamına uyğun deyim tərzidir. Odur ki, xətti keçici, ötürücü və yaranıcı mahiyyət daşımalıdır. Dinləmə – anlama – danışma nəticəsində şagird həmin kəlamların formasına deyim tərzilə mənaca nitqə (yəni danışmayana) çevrilməsinə də yiyələnə bilər.

Formaca anlaşılma və danışma belə olmalıdır:

“Əsərlərinin üzərində imzası [olmayan] yeganə yazıçı [müəllimdi].”

Təhsil millətin [gələcəyidi].

Mən iki halda – göydəki [ışıqlı] [ulduzları] görəndə və bəzi insanların daxiliindəki mənəvi normaları görəndə təəccüblənirəm, [heyrətlənirəm].

Bunlar dinləmə vasitələridir.

Anlama üçün dərsin mənanın geniş şərhə ehtiyacı vardır. Konkret hallardan mücərrədləşdirici anlam yaratmaq müəllimin şərhindən asılıdır. Məhz bundan sonra danışma mərhələsi başlaya bilər. Şagirdləri bu kəlamların yaratdığı etik – estetik mənaya gəlib çata bilərlər:

4) Müəllim zəhmətinin əvəzi yoxdur. O, insan yetişdirir. Allah əvəz gözləmədiyi kimi.

5) Bugünkü təhsilə millətin gələcəyinə qoyulan yatırım kimi baxmaq lazımdır.

6) Göydə işıqlı ulduzlardan və insanların mənəvi-əxlaqi kəlamlarından asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bunları dilə gətirsək, danışmaq üçün ilkin faza dinləməkdir. Ona dinləmək əzmi, səbri, mədəniyyəti deyilir.

Dinləmək mədəniyyəti olmayanda səbr, hövsələ, dözümlü, iradə və s. danışmaq olmaz.

Dərsliklərdə dinləmə mətnlərinin yer tutmasından iki məqsəd güdülür:

2) Əlavə bilik vermək, bacarıq aşılamaq və 2) tərbiyə vermək. Burada tərbiyə amilini də iki cür dərk etmək lazımdır: birincisi, elmə həvəs, maraq mənasında; ikincisi, etik-əxlaqi dəyərlər mənasında.

Göründüyü kimi, bunların hər ikisi vacib amillərdir. Bu, biliklərin ədəbi, ədəblinin biliyi olmalıdır anlamında başa düşülür.

Dinləmə mətn kimi pedaqoji məqamların cəlb edilməsi də bununla əlaqədardır. Onların içərisində ən xarakterik sayılmalardan biri də belədir:

Nəsrəddin Tusuninin “Əxlaqi-nasiri” əsərindən aşağıdakı parçanı oxuyun və tapşırıqları yerinə yetirin. “İnsan çox danışmamalı, daha çox qulaq asmağa çalışmalıdır, başqasının yarımçıq sözünü kəsməməli, başqasının nağıl etdiyi hekayət və rəvayəti bilirsə, bunu dinləməli, üzə vurmamalı və onun danışmaq qurtarmasına imkan verməlidir. Başqalarından soruşanlara cavab verməməlidir, ümumidən gözlənilən sualda camaatı qabaqlayıb irəli düşməməlidir. Biri cavab verirsə (daha qabil cavab verməyə qadir olsa da, səbr etməli) o, sözünü qurtardıqdan sonra öz cavabını verməlidir. Lakin əvvəlinə tənə etməməlidir.

Onun yanında iki adam söhbət edirsə, qarışmamalı, ondan gizlədirsə, gizlin qulaq asmamalıdır, özləri müraciət etməsələr söhbətə qoşulmamalıdır.”

- Burada daha çox danışmaq, ya dinləmək nəsihət edilir.
- Bəs nə zaman danışmaq tələb olunur?
- Söhbətə nə zaman qoşulmaqdan söhbət gedir.
- Siz bu hikmətlərə əməl edə biləcəksinizmi?
- İnsan özü-özünə necə nəzarət edə bilər? və s.

Tusunin fəlsəfəsində dinləmə həm ayrıca və həm də dinləyib anlama mürəkkəb anlayış kimi verilir. Təlim mətnlərində və standartlarda da məsələ bu şəkildə qoyulur. Bunlara diqqət yetirsək məsələnin nə şəkildə olduğunu yəqin edə bilərik. Reallaşdırma dərəcəsi haqqında onu deyə bilərik ki, bunlara diferensial yanaşmaq lazım gəlir. Çünki şagirdlərin sərbəst işinin təşkili bunu deməyə əsas verir ki, məntiqi təfəkkürə hesablanan məsələlər elə də asan başa gələn uğurlar sayıla bilməz. İbtidai təhsil pilləsində məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri: Dinləyib – anlama və danışma.

Şagird:

- müsahibinin fikrinə münasibət bildirir və öz mövqeyini əsaslandırır;
- müxtəlif informasiyaları sabit təhlil edir, ümumiləşdirir və onlara münasibət bildirir...

Məzmun xətləri üzrə əsas və alt standartlar

Dinləyib – anlama və danışma.

Şagird:

1.1. Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir.

1.1.1. Dinlədiyi fikirləri müqayisəli təhlil edir.

1.1.2. Dinlədiyi fikirləri təhlil etməklə mövqeyini şərh edir.

1.1.1. Sual verməklə dinlədiyi fikrin mahiyyətini aydınlaşdırır.

1.1.2. Dinlədiyi fikirlə bağlı münasibətini əsaslandırır.

1.1.1. Dinlədiyi eyni məsələlər barədə müxtəlif fikirləri ümumiləşdirməklə yekun rəy bildirir.

1.1.2. Dinlədiyi fikirləri əlavələri ilə inkişaf etdirir [1,6-19].

Bütün bu qeyd olunanlar prinsip etibarilə nəzərdə tutulan kriteriyalardır.

Məsələyə psixoloji – didaktik mahiyyətə görə yanaşdıq, aşağıdakı mövqələrimizi ortaya qoya bilərik.

6. Şagirdlərdə dinlədiyi fikrə münasibət bildirmək və ya mövqeyini ortaya qoymaq qabiliyyətini 25 nəfərdən yalnız 2 – 3 nəfərdə reallaşdırmaq olar. Bunun üçün xüsusi mətnlər üzərində iş aparılsa yalnız o zaman belə bir yüksəklik kəşf etməl olar.

7. Ayrı – ayrı fikirləri ümumiləşdirmək qabiliyyəti qrupun lider şagirdlərinin bacarığı ola bilər. Bu qabiliyyəti kütləviləşdirilmiş şəkildə görmək mümkünsüzdür.

8. Dinləmək, fikrə əlavələr etmək özü də psixoloji cəhətdən ağırlıq yaradır. Şagirdləri bu cür vərdişlərə motivasiya etmək çox çətindir və yalnız bu işi də liderlərdən gözləmək olar.

Kurikulum tələbləri təlimi ağırlaşdırmaqla xarakterizə olunur; halbuki, I – IV sinif şagirdləri daha çox oxu strategiyası üzrə işlədilməlidir. Oxuya yolüstü bir şey kimi baxmaq o deməkdir ki, bir mətni necə gəldi oxuyub məzmun təhlilinə başlayırıq. Məzmun təhlilinə münasibət bildirmək məsələsinə qədər şagird səssiz, səsli oxu vərdişlərinə yiyələnməklə mətnin məzmunu üzərində çalışdırılmalıdır. Məntdəki ayrı-ayrı söz, söz birləşmələrinin mənasını şərh edərkən onların hər birimiz düzgün oxusu tələb olduğu kimi, mətnin məzmunu içərisində oxunuşu da sistemlə aparmaq lazımdır. Yalnız o zaman oxu bütün öz parametricalığı ilə üzrə edilmiş olar və mətn oxunuşundan şagirdlər intonasiya və orfoepiya ahəngdarlığına bələd edilmiş olurlar.

9. Dinləyib anlama və danışma bir bütöv məzmun xətti olsa da, onun struktur – məzmun məsələsi də canlı orqanizm kimi baxmaq lazımdır. Çünki dinləməkdən ani olaraq anlamağa birbaşa gəlib çıxmağın yolu yoxdur; idrakı işlərsə, izahedici, şərhedicinüanslarla gətirib çıxarmaq mümkündür.

10. Dinləmə mərhələsini də dinləyib-anlama və danışma mətni adlandırmaq lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Ümumi təhsilin fənn standartları. I-XI siniflərdə. Bakı

2. IV siniflər üzrə “Azərbaycan dili” dərslikləri. 2017-ci il

3. IV siniflər üzrə “Azərbaycan dili” dərsliklərinə əlavə metodik materiallar, 2017-ci il

Açar sözlər: təlim nəticələri, məzmun xətti, dinləmə, anlama, danışma, məzmun standartları, gözlənilən nəticə, son nəticə, mənimsənilmə.

Ключевые слова: результаты обучения, содержание контента, аудирование, понимание, разговорная речь, стандарты содержания, ожидаемые результаты, конечный результат, усвоение.

Key words: learning outcomes, content line, listening, comprehension, speaking, content standards, expected results, final result, mastering

Резюме

Работа над текстом для прослушивания имеет свое содержание и структуру. Таким образом, слушание должно быть понятным для студентов. Студенты должны слушать первую строчку содержания - и понимать смысл понимания. Важно понимать текст рабочего текста как текст для восприятия на слух и понимания. Стратегии слушания студентов должны быть объяснены на основе всех успехов.

Summary

Azerbaijan's interest in language learning about the use of listening texts

The work on the listening text has its own content and structure. Thus, the listening should be clear to the students. Students should listen to the first line of content - and understand the meaning of comprehension. It is important to understand the text of the working text as a listening and comprehension text. The listening strategies of the students should be explained by the basis of all the successes.

Mehdiyeva Mətanət Bahadır qızı¹²²
PROFESSOR ZƏRİFƏ BUDAQOVA – 90

Azərbaycan dilçiliyinin tarixi ümumi şəkildə işlənmiş və dilçiliyimizin bu və ya digər görkəmli nümayəndəsinin elmi yaradıcılığı B.Çobanzadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Orucov, H.Mirzəyev istisna olmaqla, bu günümüzədək monoqrafik şəkildə araşdırılmamışdır. Əslində belə araşdırmalarsız dilçilik tarixinin, bu elm sahəsinin ayrı-ayrı problemlərinin tam və hərtərəfli tədqiqi mümkün deyil.

Dilçiliyimizin azman nümayəndələrinin elmi yaradıcılığını araşdırıb dilçilik tariximizdə qiymətini vermək milli filologiyamızın ən mühüm vəzifələrindəndir. Fikrimizcə, bu alimlər dilçilik tarixində elə izlər qoymuşlar ki, onların hər birinin elmi xidmətləri ayrıca tədqiqatın mövzusu olmalıdır. Xüsusilə nəzəri və tətbiqi dilçiliyin, demək olar ki, bütün sahələrində yorulmadan və məhsuldar şəkildə çalışmış bir çox dilçilərin, o cümlədən, prof. Zərifə Budaqovanın elmi irsinin, dilçilik görüşlərinin araşdırılması aktual məsələlərdəndir. Alimin vəfatından 30 ilə yaxın bir müddət keçməsinə baxmayaraq, onun yaradıcılığı elmi ictimaiyyət qarşısında kifayət qədər açılmamış, yalnız bir neçə məqalədə öz əksini tapmışdır. Odur ki dilçilik tarixində öz sözünü demiş, filologiya üzrə professor adını almış ilk qadın dilçimizin elmi yaradıcılığının öyrənilməsi və dəyərləndirilməsi vacib və zəruri işlərdəndir. AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmlər doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Zərifə İsmayıl qızı Budaqovanın tanınmış dilçi-filoloq, elm təşkilatçısı, ictimai xadim kimi fəaliyyət dairəsi, mənalı həyatı olduqca zəngin, geniş, sonrakı nəsillər üçün örnək dəyərində olmuşdur. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda şöbə müdiri, direktor müavini, nəhayət, direktor kimi elmi-ictimai fəaliyyətində həmişə fəal bir elm adamı, dilçiliyimizin ağbırçəyi kimi, Dissertasiya Şurasının sədri, Elmi Şuranın sədri, fundamental nəşrlərin, Azərbaycan dilinin qrammatikası çoxcildliyinin redaktoru və əsas müəlliflərindən biri kimi, həm də öz elmi monoqrafiya, dərslik və başqa kitabları ilə filologiyamıza başucalığı gətirmişdir. Zərifə Budaqovanın bu zəngin irsi Azərbaycan dilçiliyi üçün məxəzdir. Alim Azərbaycan dilçiliyində müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası sahəsinin yaradıcılarından, qrammatika sahəsinin aparıcı mütəxəssislərindən biri olmuşdur. Onun elmi tədqiqatları, əsasən, Azərbaycan dilinin morfoloqiyası, sintaksisi, üslubiyatı, dil əlaqələri, tətbiqi dilçilik məsələləri, xüsusən punktuasiya məsələlərini əhatə edir.

Z.Budaqova Səməd Vurğun xeyirxahlığını görən, onun qiymətini alan alimlərdən olmuşdur. Odur ki, özü də savadlı kadrlara daim kömək etmiş, onların bir dilçi alim kimi yetişməsində böyük rol oynamışdır.

Monoqrafiyalara, kollektiv elmi qrammatikalara redaktorluq və rəyçi kimi yüksək, məsuliyyətli vəzifələrin öhdəsindən bacarıqla gəlmişdir. Prof. Zərifə Budaqovanın qələminin məhsulu olan çoxsaylı elmi-publisistik məqalələrində müasir dilçiliyin aktual problemlərinə, elm və mədəniyyətimiz üçün ən önəmli olan mövzulara, məsələlərə geniş yer verilmiş, elmi-mənəvi dəyərləri yüksək peşəkarlıqla təhlildən keçirilmişdir.

Alimin Azərbaycan dilçilik elminə verdiyi töhfələr sırasında onun dilçiliyə gətirdiyi, yetişdirdiyi yüksək ixtisaslı dilçilər də durur. O, saysız-hesabsız aspirant, doktorant və dissertantlara elmi rəhbər, elmi məsləhətçi olmuş, dilçilik sahəsində müdafiə olunan dissertasiyalarda rəsmi opponent, rəyçi olmaqla, neçə-neçə gənc alimlərə elm vəsiqəsi – alimlik vəsiqəsi vermiş, xeyir-duasını əsirgəməmişdir. Bir çox elmi kadrların (40-dan artıq), habelə pedaqoqların hazırlanmasına rəvac vermişdir. Təkcə Bakı şəhərində deyil, həmçinin Azərbaycanın başqa şəhərlərində, digər türkdilli regionlarda da onun tələbələri, davamçıları çoxdur. Təbiidir ki, bütün bu yetirmələr öz sevimli müəllimini həmişə dərin hörmət və ehtiramla yad edirlər, onu unutmurlar. Biz onların tam olmayan siyahısını vermək istərdik: prof. Şəfiqə Yusifli, prof. Nəbat Abdullayeva, prof. Qara İbrahim oğlu Məşədiyev, prof. Əsmət Həsənova, prof. Mirvari İsmayilova, prof. Sənubər Abdullayeva, prof. İbrahim Bayramov və fəlsəfə doktorları: Rəxşəndə İsrəfilova, İntizar Salehova, Gülnarə Rəhimova, Sevda Kazımova, Akif Miriyev, Ofelya Quliyeva, Rəsim Adilov, Təhminə Mehdiyeva, Əlikram Əsədov, İbrahim Hacıyev, Səriyyə Əsgərova, Mədət Bayramov, Zərifə Əliyeva, Aybəniz Mirzəyeva, İsmət Abdullayeva və s.

Professorun elmi yaradıcılığı, tərcümeyi-halı ilə tanışlığımız, onun dilçiliyimizin ən çətin, həll olunmamış, öyrənilməsinə böyük zərurət duyulan məsələlərinə həsr etdiyi monoqrafiya, kitab və dərsliklər, elmi məqalələri elminizin inkişafı və yüksəlişi yolunda yorulmaz fəaliyyəti, gərgin əməyinin bəhrəsi kimi razılıq doğurur, bununla qürur duyulur. Onun bu şərəfli elmi bioqrafiyasını alimin yetirdiyi dilçi-müəllim kadrları daha da dolğunlaşdırır, tamamlayır.

Zərifə Budaqova 1953-cü ildə Moskvada Dilçilik İnstitutunun elmi şurasında “Azərbaycan dilində feilin tərz kateqoriyası” mövzusunda namizədlik dissertasiyası, 1963-cü ildə isə “Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, 1968-ci ildə ona “türk dilləri” ixtisası üzrə “professor” elmi adı verilmişdir. Z.Budaqova professor elmi adını almış ilk qadın

dilçimizdir.

“Zərifə Budaqovanın türkologiyanın aktual problemlərinə dair ümumittifaq və respublika nəşrlərində, habelə xaricdə 150-yə yaxın elmi əsəri çap olunub. Azərbaycan dilinin qrammatikasının bir çox mühüm nəzəri-elmi problemləri ilk dəfə Zərifə Budaqova tərəfindən tədqiq olunub. Feilin zaman və şəkilləri, mürəkkəb feillər, feilin tərz kateqoriyası kimi morfoloji kateqoriyalar, cümlə problemi ilə əlaqədar sintaktik məsələlər, nitq mədəniyyəti və üslubiyyətə dair problemlər, əlifba və orfoqrafiya məsələləri və s. onun tədqiqat obyektləridir” [1, s.21].

Professor Z.Budaqovanın redaktoru və əsas müəlliflərindən olduğu “Грамматика азербайджанского языка”, “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri”, “Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti”(oçerklər), “Müasir Azərbaycan ədəbi dili”, “Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası”, “Azərbaycan dilində durğu işarələri”, “Azərbaycan dilində orfoqrafiya qaydaları”, “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə” və s. kimi monoqrafiyalar dilçiliyimizdə ən qiymətli əsərlərdəndir.

Alimin bir sıra əsərləri tətbiqi-əməli xarakter daşıyır. Bunların sırasında acaqədəkə monoqrafiya və kitablar da daxil etmək olar: “Самоучитель: азербайджанского языка”, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”, “Azərbaycan dilində durğu işarələri” və s. Professorun nitq mədəniyyəti məsələlərinə həsr olunmuş bir sıra məqalələrini də buraya aid etmək olar.

“Zərifə Budaqovanın alimləri konkret bir problemin həlli ətrafında toplamaqda da gələcək təsəvvürə gəlməz istedadı var idi. Əgər bu, belə olmasaydı, Azərbaycan Elmlər Akademiyasına başucaləpə gətirmə Azərbaycan dilinin qrammatikasına əzəldliyi iroq əzə gürə bilməzdi” [2, s.106-107].

Bəllidir ki, 1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan partiya təkilatına rəhbər seçilməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasına siyasi, iqtisadi, təsərrəfat və b. sahələrində oldupu kimi, mənəvi və mədəni quruculuq iələrində, bəyən mənəvi dəyərlərə mənətibətdə də, o cümlədən elm sahəsində də bəyək dənələr, irəliləyilər yarandə və Azərbaycan dilçiliyi yeni inkicaf mərhələsinə qədəm qoydu. Heydər Əliyevin ana dilimizə olan məhəbbət və qayrəsə 1970-ci ildə bir qrup Azərbaycan dilçilərinə (Yusif Seyidov, Əliqəsət Abdullayev, Arəmali Həsənov) ilk Respublika Dıvlət Məkatəllərənən verilməsində üz əksini tapdı. Əzbəhsiz ki, Zərifə Budaqovanın da bir zox əsərləri dıvlət rəhbərinin bu qayrəsəndən sonra yarandə.

Z.Budaqova Azərbaycan dilçiliyinin ayrı-ayrı problemlərinin hərtərəfli tədqiqi ilə bağlı bir sıra məsələlərinin araşdırılmasında birincilərdən olmuşdur. Onun dəyərlə tədqiqatları Azərbaycan və türkoloji dilçiliyin tanınmış nümayəndələri tərəfindən öz yüksək qiymətini almışdır. Belə ki, məşhur türkoloqlardan professor Əthəm Rəhimoviç Tenişev, Məhərrəm Ergin, Sadəttin Buluc və Zeynəb Qorxmazın onun haqqında söylədikləri dəyərlə fikirlərin ümumi məzmunu belədir ki, prof. Zərifə Budaqova həmişə dilçilikdə öyrənilməsinə zərurət duyulan aktual tədqiqatlar aparmış, öz obyektiv və qəbul olunan sözlərini demişdir. Azərbaycan alimlərindən Məmmədəğa Şirəliyev, Ağamusa Axundov, Afad Qurbanov, Məmməd Qasimov, Mirəli Seyidov, İsmayıl Məmmədli, Buludxan Xəlilov və b. alimlər onun elmi yaradıcılığı haqqında obyektiv və ürəkəçən fikirlər söyləmişlər. Prof. İsmayıl Məmmədli onun barəsində belə fikirdədir: “Onun elmi əsərlərinin Azərbaycan dilçiliyinin inkışafına önəmli təsiri olmuşdur. Dilçi alimin monoqrafiya və elmi əsərlərindəki məsələlərin qoyuluşu öz genişliyi ilə, elmi mühakimələrinin dərinliyi və yüksək peşəkarlıq səviyyəsi ilə diqqəti çəkir. Zərifə Budaqovanın monoqrafiya, kitab, dərslik və başqa elmi əsərləri, onların haqqında yazılmış bir çox resenziya və rəylərdə özünün yüksək və layiqli qiymətini almış, Azərbaycan dilçiliyinin müvafiq sahələrində yeni-yeni araşdırmalara elmi stimol olmuş və gələcəkdə də olacaqdır” [2, s.107]. Bu fikirlər prof. Z.Budaqovanın dilçiliyimizin inkışafı üçün xidmətlərini nəzərimizdə əyani şəkildə canlandırır.

Prof. Buludxan Xəlilovun da böyük elm adamı haqqında söylədiyi fikirlər razılıq doğurur. O yazır: “Professor Zərifə Budaqova həmişə dövrü mətbuatın diqqət mərkəzində olub, dilçinin özü və tədqiqatları barəsində yüzlərlə məqalə çap edilib. Onun səmərəli elmi fəaliyyəti və elmi əsərlərinin əhəmiyyəti Azərbaycan qadınının müvəffəqiyyəti kimi qiymətləndirilib və təbliğ olunub” [3, s.5].

Alim haqqında Ə.Zeynalov, Ə.Mədətoğlu, M.Rəğbətoğlu, İ.Sarıyeva, G.Ağazadənin də yazıları diqqət çəkir .

2013-cü il 9 oktyabr tarixində Türkiyənin İstanbul Universitetində VIII Beynəlxalq Türkoloji Konqresdə 20 ölkənin 300-dən çox nümayəndəsinin qatıldığı tədbirdə Azərbaycan alimləri, o cümlədən, türkologiyada dilçilik sahəsində böyük xidmətləri olan Zərifə Budaqovaya həsr olunmuş seminar keçirilmişdir[4, s.8].

Ümumiyyətlə, Zərifə Budaqova ölkədən kənar da yetərinçə tanınmış dilçilərimizdəndir. Alim yalnız Azərbaycanda deyil, keçmiş Sovetlər birliyi məkanında, habelə dünya miqyasında da tanınan, elmi xidmətləri yüksək qiymətləndirilən dilçi alim olmuşdur.

Alim 1983-1985-ci illərdə İstanbulda Beynəlxalq türkoloji konqresdə, Berlin şəhərində Beynəlxalq altayşünaslar konfransında (1984), Daşkənddə türkologiyanın nəzəri məsələlərinə aid Ümumdünya konqresində (1985) məruzələrlə çıxış etmişdir.

Z.Budaqovanın elmi yaradıcılığında, dilçiliyə dair əsərlərində Azərbaycan dilçiliyinin əksər

sahələri haqqında elmi-nəzəri görüşləri, dilimizin tətbiqi məsələlərinə dair mülahizələri genişliyi ilə yer alır. Görkəmli alim Azərbaycan dilçiliyində nitq mədəniyyəti kimi ən vacib və aktual bir sahənin sadədən mürəkkəbə, nəzəriyyədən praktikaya qədər, onun yazılı məsələləri ilə yanaşı, şifahi nitq üzrə ən ümdə cəhətlərinə də diqqət ayırmış, bütün incəliklərinə, dərinliklərinə təhlil süzgülündən keçirmişdir.

Zərifə Budaqova təkcə irihəcmli elmi əsərlər yazmaqla kifayətlənməmiş, onun saysız-hesabsız məqalələri də öz sanbalına görə həmişə diqqət çəkmişdir. Mətbuatda tez-tez dərc olunan publisistik məqalələr öz oxucularını dilçiliyin bütün sahələri haqqında maarifləndirməyə xidmət etmişdir. Onun “Kommunist”, “Azərbaycan müəllimi”, “Azərbaycan gəncləri”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Elm və həyat” və s. kimi qəzet və jurnallarda müxtəlif mövzulu məqalələri dərc olunub.

Zərifə Budaqova XX əsrin 50-ci illəri həm türkologiya, həm də Azərbaycan dilçiliyində qrammatika sahəsində elmin müasir tələblərinə uyğun olaraq formalaşmasında məktəb yaratmış alimlərdəndir.

Alim ana dilimizin tətbiqi məsələlərinə böyük önəm vermişdir. O, əlifba, orfoqrafiya, durğu işarələri məsələlərinə dilçiliyimizin aktual məsələləri səviyyəsində yanaşmış, Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin ana xəttini təşkil edən sahələrdən hesab etmiş, öz tədqiqatlarında, xüsusən də monoqrafiya və çoxsaylı məqalələrində bu mövzuya xüsusi diqqət vermiş, dəyərli elmi qənaət və nəticələrə gəlmişdir. Alimin R.Rüstəmovla birgə tərtib etdiyi “Orfoqrafiya qaydaları”, “Azərbaycan dilində durğu işarələri”, 1977-ci ildə nəşr etdiyi “Azərbaycan dilində durğu işarələri” kitabı buna bariz nümunədir.

Alim nitq mədəniyyətinin ən aktual problemləri haqqında elmi-nəzəri və kütləvi mətbuat orqanlarında müntəzəm şəkildə çıxış etmişdir. Bu sahədə onun 15-dən çox məqaləsi nəşr olunmuşdur.

Zərifə Budaqova dilimizin morfolojiya problemlərinə də yaradıcılığında geniş yer vermişdir. Dilçilikdə uzun müddət ərzində feilin tərz kateqoriyası barədə müxtəlif fikirlər, mübahisələr olmuşdu. Z.Budaqova öz tədqiqatları ilə sübut etmişdir ki, feillərdə tərz kateqoriyası mövcuddur. Alimin namizədlik dissertasiyasının mövzusu da məhz feilin tərz kateqoriyası ilə bağlı olmuşdur.

Alimin feilin lüğəvi məna növləri, quruluşca növləri barədə də elmi-filoloji fikir və mülahizələri diqqət çəkir. Z.Budaqovanın bu elmi fikirləri özündən sonra gələn alimlər üçün mənbə olmuşdur.

Alim öz tədqiqatlarında sintaksis məsələlərinə də toxunmuşdur. Xüsusən də, sadə cümlə alimin yaradıcılığında mükəmməl şəkildə öz elmi izahını tapmışdır. “Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə” kitabı bu sahədə yazılmış sanballı tədqiqatdır.

Ümumiləşdirilmiş şəkildə yaradıcılarından, qrammatika bəhsinin aparıcı mütəxəssislərindən biri olmuşdur. Azərbaycan dilinin morfolojiyası, sintaksisi, üslubiyyat, dil əlaqələri, tətbiqi dilçilik kimi məsələləri həmişə böyük alimin elmi maraq dairəsinin əsas problemləri sırasında olmuşdur. Professorun monoqrafiya, dərslik və başqa elmi əsərləri bunlar haqqında yazılmış bir çox resenziya və rəylərdə özünün yüksək və layiqli qiymətini almışdır. Əminlik ki, alimin elmi irsi Azərbaycan dilçiliyinin ən prioritet sahələrində yeni-yeni araşdırmalara elmi stimül olmuş və gələcəkdə də örnək olacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Qurbanov A.M., İbrahimov B.M. Azərbaycan dilçiləri. Bakı: API-nin nəşri, 1970, 135 s.
2. Məmmədli İ.O. Axtarışlar, yozumlar, anımlar. Bakı: Elm, 2006, 204 s.
3. Xəlilov B.Ə. Görkəmli dilçi-alim-türkoloq Z.Budaqova. “Xalq” qəz., Bakı, 2009, 15 noyabr, səh. 5
4. “Azərbaycan” qəzeti, 2013, 9 oktyabr, səh 8

Açar sözlər: Zərifə Budaqova, orfoqrafiya məsələləri, punktuasiya, nitq mədəniyyəti

Ключевые слова: Зарифа Будагова, задачи орфографии, пунктуация, культура речи

Keywords: Zarifa Budagova, orthography problems, punctuation, speech culture

РЕЗЮМЕ

ПРОФЕССОР ЗАРИФА БУДАГОВА - 90

Исследование научной деятельности представителей азербайджанского языковедения является самой важной обязанностью национальной филологии. Одним из таких языковедов является профессор Зарифа Будагова. Вклад, внесенный ученой, в азербайджанское языковедение незаменим. Ее научные произведения являются источниками ряда исследований, связанных с исследованием некоторых проблем нашего языка. В статье говорится о главных и важных вопросах научной деятельности языковеда, первой женщины, получившей звание профессора.

SUMMARY

PROFESSOR ZARIFA BUDAGOVA – 90

To research scientific works of great representatives of Azerbaijani linguistics is one of the main duties of our national philology. One of such linguists is professor Zarifa Budagova. Her role in Azerbaijani linguistics is indispensable. Her scientific works are source for researching several topics about various problems of our language. Detailed information about necessary topics regarding to scientific works of our first woman linguist who gained professor degree given in this article. deyə bilərik ki, prof. Zərifə Budaqova Azərbaycan dilçiliyində müasir Azərbaycan dili sahəsinin

Rayçi: prof. İ.O.Məmmədli

Yəğılmağa verilmişdir: 12.04.19 Çapa imzalanmışdır : 21.06.19 Rezoqraf çapı. Şəhadətnamə № 27
Lisenzia: seriya ab № 022471. tirajı 1000. Ləman nəşr-poliqr. MMC»-də çap olunmuşdur.